

עיונים

בתקומת ישראל

המאסף עיונים בתקומת ישראל יוצא
לאור אחת לשנה בידי המרכז
למורשת בן-גוריון. המאסף מיועד
להגיש לקורא מחקרים ועיונים
שעניינם: התהליך הממושך, המורכב
ורב-הפנים שהביא לתקומת מדינת
ישראל; בעיות הביטחון של המדינה
והתמודדותה עמהן, בעיקר בשנותיה
הראשונות; העלייה וקליטתה בשנים
הראשונות למדינה; מדיניות החוץ
והפנים של ישראל וחייה הכלכליים,
החברתיים והתרבותיים, כולל
היחסים עם הציבור הערבי בתוך
המדינה, וכן היחסים ההדדיים בין
המדינה ליהודי התפוצות.
במאסף משתתפים חברי סגל של
מוסדות אקדמיים בארץ ובחוץ-לארץ
וחוקרים והוגים עצמאיים.

עיונים בתקומת ישראל
מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

מאסף זה יוצא לאור בסיוע
יד דוד בן-גוריון

המערכת: המרכז למורשת בן-גוריון, ת"ד 39, קריית שדה-בוקר, מיקוד 84990,
טל' (07)6532099, (07)6532843, פקס (07)6555728

דואר אלקטרוני: [abareli @ bgumail.bgu.ac.il](mailto:abareli@bgumail.bgu.ac.il); [ginossar @ bgumail.bgu.ac.il](mailto:ginossar@bgumail.bgu.ac.il)
כתובתנו באינטרנט: <http://www/Ben-Gurion/Center.htm>

מאמרים יש להגיש בשני עותקים במעבר תמלילים ובתקליטון. את ההערות, מראי המקומות
והרישום הביבליוגרפי יש לרשום כפי שנהוג בכרך זה. למאמר יש לצרף תקציר (עד שלוש מאות
מלים, כולל שם המאמר ושם המחבר) בשפה האנגלית.

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כרך 7

המרכז למורשת בן-גוריון • קריית שדה-בוקר
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
תשנ"ז - 1997

עורך:

פנחס גינוסר

מערכת:

מאיר אביזוהר, ישראל אופנהיים, אבי בראלי, פנחס גינוסר,
משה ליסק, טוביה פרילינג

מועצת המערכת:

מאיר אביזוהר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; איתמר אבן-זוהר,
אוניברסיטת תל-אביב; ישראל אופנהיים, אוניברסיטת בן-
גוריון בנגב; מנחם ברינקר, האוניברסיטה העברית; פנחס
גינוסר, המרכז למורשת בן-גוריון; אלון גל, המרכז למורשת
בן-גוריון; אילן טרואן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; ישעיהו
(צ'ארלס) ליבמן, אוניברסיטת בר-אילן; משה ליסק,
האוניברסיטה העברית; מתתיהו מינץ, אוניברסיטת תל-אביב;
בנימין פינקוס, המרכז למורשת בן-גוריון; טוביה פרילינג,
המרכז למורשת בן-גוריון; יונתן פרנקל, האוניברסיטה
העברית; זכי שלום, המרכז למורשת בן-גוריון; משה שמש,
המרכז למורשת בן-גוריון

מרכזת המערכת:

שולמית עמיר-זרמי

מזכיר:

אבי רובין

עריכה לשונית: סמדר מילוא

התקנה: נילי הירט

סדר צילום: מירי דדון

תרגום ועריכה אנגלית: שולמית עמיר-זרמי

עיצוב העטיפה: ענת פרל

צילום השער: אריה בר-לב

מרכז ההוצאה לאור: שאול שרגאי

ISSN 0792-7169

תוכן המאמרים והסקירות על אחריות המחברים

© 1997

כל הזכויות שמורות

למרכז למורשת בן-גוריון

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה-בוקר תשנ"ז

נדפס בישראל

במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

הגות

מאיר שמגר	ראיון	1
-----------	-------	---

מחקר

ביטחון ומדיניות חוץ

מיכאל אפל	התפתחות הסכסוך הערבי-יהודי מסכסוך מקומי לאזורי - הרקע לצמיחת מעורבותן של עיראק וסוריה בארץ-ישראל 1936 - 1939	39
אלחנן אורן	מהצעת הטרנספר, 1937 - 1938, אל 'טרנספר בדיעבד', 1947 - 1948	75
מרדכי בר-און	לאן נעלם העותק האחרון? גלגוליו של מסמך בין-לאומי סודי ביותר	86
משה שמש	המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959 - 1967	103

גולה וארץ-ישראל

מתתיהו מינץ	ליאון חזנוביץ' בפטרוגרד, תחילת 1918	169
רחל רוז'נסקי	מגבית ה'געווערקשאפטען' והתמורות בקרב פועלי-ציון באמריקה (1924 - 1932)	190
טוביה פרילינג	עיוותי הסטראוטיפ של בן-גוריון והשואה	219
בנימין פינקוס	תעמולה ופעולות אנטישמיות בעידן גורבצ'וב	239

עלייה והתיישבות

יעקב מרקוביץקי	בית"ר ושארית הפלטה באיטליה (1945 - 1946)	272
חנה יבלונקה	קליטת ניצולי השואה במדינת ישראל - היבטים חדשים	285

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

אברהם דורון	מענקי הזקנה בשנות ה-50 וה-60	300
-------------	------------------------------	-----

	נחום קרלינסקי	'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית': יזמות פרטית בהשקפתם של הפרדסנים העברים ושל מתנגדיהם, 1904 – 1939
327		
360	אמיר בן פורת	זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון
	חנינא פורת	מדיניות הפיתוח ושאלת הבדווים בנגב בשנותיה הראשונות של המדינה, 1948 – 1953
389		
	דניאל נדב	בית־החולים 5 (תל־השומר) עד העברתו אל משרד הבריאות ב־1953
439		

ספרות ותחייה לאומית

463	אלה בלפר	הדפוס המשיחי: רדיקליזם ורומנטיקה בהיסטוריה ובספרות
	אבידב ליפסקר	'הוועידה האדומה' של הנוער־העובד (תשרי תרפ"ז) ושומרי חומותיה
487		
	בעז ערפלי	הטרגדיה של איש החושים הבינוני: עיונים בעלילת הרומן תמול שלשום לש"י עגנון (חלק ראשון)
505		
	יאירה גינוסר	סראיא, בת השד הרע, לאמיל חביבי: התקבלות היצירה במוספי ספרות, 1991 – 1993
546		

סקירת ספרים

	גבי שפר	דוד בן־גוריון כמנהיג מעצב (על דוד בן־גוריון: ראש הממשלה הראשון, מבחר תעודות [1947–1963] בעריכת אלי שאלתיאל)
583		
	יפה ברלוביץ	האוטופיה הציונית: התחלת מאה – סוף מאה (על המחר של האתמול מאת רחל אלבוים־דרור)
601		
	יצחק גרינברג	התמוטטות ארגוני הקניות של המושבים כמשל (על בערבות לא מוגבלת: היסטוריה וכלכלה מדינית בחקלאות הקואופרטיבית של ישראל מאת משה שוורץ)
619		
	יוסף שלמון	יעקב ברנאי: היסטוריוגרפיה ולאומיות (על היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ־ישראל ויישובה היהודי, 1881–634 מאת יעקב ברנאי)
632		
	יהודה גלמן	דת ודתיות – משנתו של א"ד גורדון (על אור החיים ב'יום קטנות': משנת א. ד. גורדון ומקורותיה בקבלה ובחסידות מאת אברהם שפירא)
642		

	אברהם סלע	כיצד בונים ביטחון ואמון (על אמצעים לבניית אמון ובטחון בהקשר הישראלי-ערבי מאת יאיר עברון)
646		
	משה ליסק	אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית? (על דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956 מאת אורי בן-אליעזר)
651		
	שלמה אהרנסון	תרומה חשובה לדיון על הזהות הישראלית (על פרץ נפתלי - סוציאלדמוקרט בשני עולמות מאת יהודה רימר)
662		
665		עוד על ספרים - הכינו צמרת לוי ואבי רובין

תעודות

671	ראיון עם אמיל חביבי (מראיין יעקב אגמון)
682	מאיר שמגר נאום בטקס קבלת פרס ישראל 24.4.1996

686	רשימת קיצורים
-----	---------------

687	רשימת המשתתפים
-----	----------------

688	רשימת ספרים - המרכז למורשת בן-גוריון
-----	--------------------------------------

693	<i>Israel Studies</i>
-----	-----------------------

הגות

ראיון עם מאיר שמגר, נשיא בית-המשפט העליון בדימוס

פגישה ראשונה: נובמבר 1996

פ' גינוסר: היום אנחנו ביום שלישי, 5 בחודש, מאיר שמגר, נשיא בית-המשפט העליון לשעבר, ופנחס גינוסר, עורך עיונים בתקומת ישראל [הראיון נערך בביתו של מר מ' שמגר].

אתה עמדת בראש הפירמידה של אחת משלוש רשויות השלטון תקופה די ארוכה, 12 שנים, והגעת לפסגה דרך רקורד ארוך של תפקידים חשובים. אי אפשר להגיע לאן שהגעת בלי שתבונן, במהלך דרך, התבוננות מעמיקה בכל מה שאתה עוסק בו. לכן, אני מניח שכיוון שהיית גם בעמדת תצפית נוחה וגם ניחנת בתכונות של מתבונן, אפשר ללמוד ממך, מן הניסיון שצברת, כיצד המערכת המשפטית ממלאת תפקיד מרכזי בגיבוש מדינה שרק אתמול נולדה.

לכך אני חותר בשאלותי, אבל אני רוצה להתחיל משאלות יותר אישיות. אני זוכר אותך בתור מאיר שטרנברג, Supervisor [הנציג הנבחר של העצירים כלפי שלטונות המחנה] של מחנה העצורים הגולים מארץ-ישראל בגילגיל שבקניה.

אפילו היתה לי טענה עליך פעם. אנחנו היינו חמישה אנשי לח"י שפתחנו בשביתת רעב, וטענו אצלנו שהיה מחובתך לדווח על זה לעולם ואתה הסתרת זאת מהעולם לפי ההוראות של אצ"ל. האמת שאינני יודע אם הטענה נכונה, או סתם שמועה.

אני זוכר שלמדת במעצר משפטים. אחר-כך, כמובן, קראתי בעיתונות על שטרנברג-שמגר, בתפקידיו השונים.

שאלתי היא האם לאורך הדרך הזאת יש איזה שהן נקודות, דברים שאתה זוכר במיוחד, שלדעתך היו חשובים בעיצוב שלך, שהסקת מהם מסקנות במיוחד?

מ' שמגר: עניין הסתרת השביתה שהזכרת הוא אכן סתם שמועה. פעלתי רבות בעניין החזרת הגולים ארצה. כתוצאה מכך, בין היתר, העלה נציג ברית-המועצות באחת הוועדות החשובות של האו"ם את עניין מחנה

* ראה בפרק תעודות דברים שאמר מאיר שמגר עם קבלת פרס ישראל.

הגולים, על יסוד תזכיר שלי שהוברח בידי מן המחנה - בעזרת ד"ר ויליאמסון - כדי שיישלח לסוכנות טא"ס במוסקבה. זאת אף זאת, לא פעלתי בנושאים מסוג זה 'לפי הוראות' כי הייתי בין המחליטים. אשר לדברים הזכורים במיוחד, לאיזה תחום הכוונה?

פ' גינוסר: אני צריך להניח שמתוך תחום הפעילות שלך, אבל אפילו דברים שלא פעלת בהם, אלא נתקלת בהם ומהם הסקת מסקנות כאלה או אחרות: אירועים מיוחדים, משפטים מיוחדים, התפתחות כלשהי שיכולה להיות התפתחות פוליטית-פנימית או בין-לאומית, אולי אפילו משהו שהתרחש בבית-המשפט העליון בארצות-הברית.

מ' שמגר: כל אדם הוא, כל העת, נשוא לקליטת חוויות המגבשות את השקפותיו ויוצרות את מה שמכונה 'נסיון החיים'. אין ספק שכולנו מתהלכים כל ימי חיינו עם חיישנים פתוחים. אנו קולטים כל העת את מה שקורה בסביבה הקרובה. הספיגה הזאת היא גם הכרתית אך בעיקר תת-הכרתית.

אינני איש המדעים המדויקים, אבל ברור וידוע הוא שהמוח של האדם מורכב מאוד - אך אפשר להשפיע על פעילותו אם עובדים עם אומל דק ומסלקים גידול זה או אחר. מאידך גיסא לא ניתן לסלק את התרשמות המחשבה והחושים ואת גיבוש ההכרה והתת-הכרה.

קשה לי לשים את האצבע ולהגיד: 'אירוע זה גיבש את השקפתי'. אינני חושב שהביוגרפיה שלי מגלה את המהמורות והזיזים האלה, אולם אין ספק בלבי כי דברים שונים השפיעו. חייתי בתקופה שבה התרחשו אירועים מהפכניים ומסעירים, וייתכן שכל חוליה וכל פרק השפיעו במקצת.

ניסיתי לגבש לעצמי תפיסות בקשר לתפקידים אשר מילאתי ולקרב, ככל שאפשר, את הקצוות בין הרצוי למצוי. דא עקא, אף אחד אינו מצליח להשיג את כל מה שרצה, יהיה זה בקשר לעיצוב עצמי או יהיה זה בקשר למטרות אשר הוא מציב לעצמו.

כדברייך, יש לי היום פרספקטיבה נוחה, אני בדימוס ויכול להסתכל על המערכות כפי שנוצרו.

בכל הנוגע לתפקידים השונים שמילאתי, היו לי, כאמור, גישות מוגדרות, והיה יישום חוזר בין תפקיד לתפקיד של דברים שכבר ניסיתי אותם. אם אתה רוצה לעבור באופן ספציפי לנושא של הרשות שעמדתי בראשה, אומר כי צריכים להביא בחשבון שיש שוני מסוים בינינו לבין מדינות שניסינו להעתיק מהן דפוסים ומתכונות של שלטון. הדגם למערכת המשפט בראשיתה היה בריטניה.

פ' גינוסר: אתה למדת בבריטניה?

מ' שמגר: לא. בין עבודה במנהרה לבין שמירה עליה [העצורים בגילגיל חפרו מנהרה שדרכה ברחו כמה מהם] נבחנתי בבחינות חיצוניות של

אוניברסיטת לונדון לתואר בוגר משפטים. אלה היו אותן בחינות בכל רחבי האימפריה. ההבדל בינינו ובין אחרים היה שאצלנו כמשגיח בבחינות לא ישב איש מחלקת החינוך כי אם מפקד מחנה המעצר. האופייני לאנגלים, והאנקדוטה שבכך הוא שאחר־כך הם פרסמו את רשימת הנבחנים והיכן התקיימו הבחינות, וברשימה זו הופיע 'מחנה מיוחד גילגיל' (Special Camp Gilgil).

כשחזרתי ארצה לא הייתי עדיין עורך־דין מורשה בישראל. התמזל מזלי שאורגן המחזור האחרון של חיילים וחיילים משוחררים שלא סיימו את ה־Law Classes של שלטונות המנדט. במחזור הזה היה מספר גדול של חיילים וחיילים משוחררים שמלחמת העצמאות קטעה את לימודיהם. זה היה מחזור אחרון של בית־הספר המנדטורי שלימודיו קוימו במדינת ישראל.

הכירו בכל הבחינות שעברתי במעצר ועברתי בחינות נוספות וכך סיימתי את לימודי הישראליים הנורמליים. הפקולטה הראשונה למשפטים בירושלים קמה רק יותר מאוחר, היינו ב־1950–1951. אני חוזר לנושא שדיברנו עליו, היינו תפיסת המבנה השלטוני. התפיסה השלטונית האמריקנית מעוגנת בחוקה כתובה, שהיא חקיקת־על וציר מרכזי להתוויית המבנה השלטוני.

היסודות, הרעיונות הבסיסיים, אינם נתונים אצלם בוויכוח ואלו הם: הפדרליזם, הפרדת הרשויות ו־Due Process of Law, היינו שיטת משפט שוויונית, הוגנת, שעליה חולשת עליונות הדין. הוויכוח באקדמיה ובמערכות המשפט בארצות־הברית נסב על היישום ועל הפרשנות. הם חלוקים למשל בשאלת פרשנות החוקה על־פי כוונת מנסחיה, האבות המייסדים, מול פרשנות מחדשת המתאימה עצמה לשינויי העתים. אנחנו עדיין בשלב שבו יש ויכוח על היסודות.

הדוגמה העדכנית ביותר היא הבחירה הישירה של ראש הממשלה שהונהגה עתה לראשונה אצלנו. אנחנו העתקנו תחילה במידה רבה את שיטת הממשל שלנו מאנגליה ובמידת מה מן הדמוקרטיות המרכז אירופיות שקמו בברכת הנשיא וילסון אחרי מלחמת העולם הראשונה. כך רצו האבות המייסדים של המדינה. משמע, הקמנו פרלמנט אשר נבחר, בשונה מן השיטה האנגלית, בשיטה היחסית, אבל יצרנו ממשלה שרוב חבריה הם גם חברי הכנסת. היינו, אין הפרדת רשויות מלאה. הממשלה – כמו בבריטניה – אחראית כלפי הכנסת, נשענת על הבעת אמון של הכנסת (לאחרונה מספר הקולות הנדרש להבעת אי־אמון הוגדל) ועל כן על מכלול של מפלגות. אצלנו יש המערערים על הבחירות היחסיות, אבל באנגליה התהליך הוא הפוך. היום בריטניה היא חברה בקהילייה האירופית, ובקהילייה האירופית הבחירות לפרלמנט האירופי מתקיימות על בסיס יחסי. האנגלים נשארו היחידים הבוחרים לפרלמנט האירופי

בבחירות אזוריות. יש שם ביקורת על השיטה האזורית בטענה כי היא בלתי צודקת, מאחר שהיא מחסלת מפלגות שאינן זוכות לרוב באזורי בחירה רבים, אולם למרות זאת מייצגות מיליוני בוחרים, למשל המפלגה הליברלית.

באנגליה היה לפני מספר שנים פילוג במפלגת הלייבור אשר התפצלה ללייבור ולסוציאלי-דמוקרטים. היינו גם שם צועדים למספר רב יותר של מפלגות, אבל אחרי כל מערכת בחירות נשארות, למעשה, רק שתיים או שלוש. היתר נופלות, כגופים שאין חפץ בהם.

לאחרונה הרכבנו על שיטתנו דבר שהוא במידת מה דמוי שיטת ארצות-הברית.

כפי שהזכרתי, אצלנו אין הפרדה דווקנית, כי ראש הממשלה חייב להיות חבר כנסת ורוב השרים גם הם חברי כנסת. שר שאיננו חבר כנסת הוא יוצא דופן. כלומר, אין הפרדה בין הרשות המחוקקת והרשות המבצעת.

הרעיון המנחה של הפרדת הרשויות הוא שלא יהיה מאגר כוח עודף בידי אחת הרשויות. הרעיון המנחה הוא האיוון בין הרשויות – העצמאות של המחוקק, של הרשות המבצעת ושל הרשות השופטת.

יש לרשויות השונות תפקיד של ביקורת זו על זו. הביקורת ההדדית הזו יוצרת את הפיקוח ההדדי ואת האיוון.

בפסק-הדין של פלאטו-שרון, שדן בהסרת חסינות של חבר כנסת, הוסבר שהפרדת הרשויות איננה מתבטאת בכך שאין מגע בין הרשויות. היא מתבטאת בעצמאות ובאי-תלות של האחת בשנייה ובאיוון בין הרשויות.

בית-המשפט הוא בלתי תלוי ועצמאי. אנחנו פיתחנו שיטה למינוי שופטים, שהיא, לפי דעתי, עד היום הטובה ביותר שקיימת בעולם. השיטה שלנו יוצרת את המרב של היעדר השפעות פסולות שולטות. בארצות-הברית, בשיטה הפדרלית, הנשיא ממנה את השופטים. במציאות גלוי וידוע שהנשיא ממנה אנשים לבית-המשפט מקרב אנשים הקרובים בהשקפותיהם למפלגתו, על כן היו אפילו מקרים שבהם שופטים מכהנים נמנעו מיציאה לגמלה (אין גיל פרישה בארצות-הברית), כדי לא לפנות את מקומם, ועשו חישובים, חישובי קצין, מי יתפטר בתקופתו של הנשיא בוש כדי שהנשיא לא ינצל את התפנות המשרה וימנה לבית-המשפט את המקורבים לו. היו לי מספר ידידים טובים בבית-המשפט העליון של ארצות-הברית אשר לא התפטרו, כדי לא לפנות את מקומם בתקופת כהונתו של נשיא זה או אחר, עד שהמחלה או הגיל הכריעו אותם. דרך אגב, ואני אומר את זה כאילו בסוגריים – השיטה של בחירת בעלי השקפה קרובה לנשיא אינה מבטיחה לעולם השלטת הרעיון המדיני-משפטי הרצוי לנשיא הממנה. היינו, המינוי של מאן דהוא,

שנבחר בידי הנשיא מקרב האנשים המקורבים להשקפותיו, אינו מעניק את הפרי של אדם הסר למשמעתו של הממנה או נאמן להשקפותיו. השופטים האנגלו-אמריקנים הם בלתי תלויים על-פי חינוכם. הניסיון מוכיח שהנשיא ממנה והשופט עושה מה שהוא מבין. הדוגמאות לכך הן מרובות. הדוגמה הקלסית ביותר היא של נשיא בית-המשפט העליון ארל וורן שמונה בידי נשיא רפובליקני, אחרי שוורן היה המושל הרפובליקני של קליפורניה. אולם בהיסטוריה המשפטית של ארצות-הברית הוא נושא את הכתר של נשיא בית-המשפט העליון הליברלי ביותר שהיה במאה הזו. שופט אחר, ידוע מאוד, השופט Brennan, שמונה בתקופת אייזנהואר, שופט קתולי, שאייזנהואר סמך על השמרנות שלו, כביכול, נעשה נושא הדגל של הליברליות ושל החרדה לדמוקרטיה האבסולוטית. הוא פרש לפני שלוש-ארבע שנים, בגיל 84.

התאוריה המקובלת היא שאתה רשאי למנות שופטים מקרב בעלי התפיסות הקרובות לשלך, וכך גם עושה בכל State המושל לגבי בית-המשפט של ה-State. היינו, מה שהנשיא עושה במערכת הפדרלית עושה המושל במערכת המדינה הבודדת. אך השופט נוהג לפי הבנתו, בעצמאות מוחלטת.

באנגליה המינוי של השופטים נעשה על-פי החלטת הלורד צ'נסלור שהוא אנטיתזה של הפרדת הרשויות: הוא חבר ממשלה וגם יו"ר בית הלורדים וגם יושב לעתים בוועדה של בית הלורדים המכהנת כבית-המשפט הגבוה ביותר של אנגליה. זאת אומרת - הוא איש מפלגה, הוא איש ממשלה, למרות שעיקר עיסוקו הוא בבתי-המשפט (באנגליה אין שר משפטים), והוא שופט. תפקידו הפורמלי להיות גם ה-Speaker של בית הלורדים, היינו הוא גם חבר הרשות המחוקקת.

אנחנו בחרנו, על-פי חקיקה של הכנסת בשנת 1953, בשיטה לבחירת השופטים שהיא שונה בתכלית. המינוי אינו בידי הממשלה או גורם ברשות המבצעת, אלא בידי ועדה בלתי תלויה בת תשעה חברים: שלושה שופטים של בית-המשפט העליון, בתוכם הנשיא; שני שרים (ביניהם תמיד שר המשפטים, שהוא יושב-ראש הוועדה); שני חברי כנסת שנבחרים בידי הכנסת ושני נציגים של לשכת עורכי-הדין. יש פה איזון פנימי, איזון של כל הגורמים האינטרסנטים מבחינה לגיטימית: הפרלמנט, הממשלה, המקצוע והשופטים עצמם. האיזון הפנימי נוטה קצת לטובת המקצוע, רוב של חמישה מול ארבעה.

פ' גינוסר: מה גרם להרכב שכזה?

מ' שמגר: הרצון ליצור מערכת שיפוט בלתי תלויה. אצלנו הקפידו מאוד במשך כל השנים שאנשים שעסקו בפעילות פוליטית לא ימונו כשופטים. זה הכלל. אמנם בראשית המדינה היו שופטים שעסקו לפני כן בפוליטיקה. הבולט בהם היה השופט לם שהיה חבר כנסת ואחר-כך מונה לבית-המשפט, אבל

זה היה חריג. כיום נדרשת תקופת צינון מהותית כדי שאדם יעבור מן הפוליטיקה לבית-המשפט. לדעתי זו גישה ראויה. יש ליצור צינון כזה לקראת תפקיד משפטי.

בוודאי שיש בתוך הוועדה מעין קואליציה ממקרה קונקרטי למקרה קונקרטי, אבל התוצאות מוכיחות את עצמן.

מדובר בוועדה שאיננה נשלטת בידי הממשלה – זה הכלל הראשון. יש לה שיקול דעת עצמאי – זה הכלל השני. החלטתה היא סופית – זה הכלל השלישי.

באמריקה המרכזית יש שיטה אחרת: השופטים מצרפים אליהם שופט נוסף. השופטים בוחרים בעצמם את מי שהם מצרפים אליהם. זו שיטת הקואופטציה.

השיטה שלנו היא טובה, בכפיפות לטעויות אנוש רגילות. אני שב ומזכיר שהשופטים ממונים בידי ועדה שבה יש גם ייצוג של הרשות המבצעת וגם של הרשות המחוקקת. אין ניתוק בין הרשויות. יש מגע, אבל יש איזון.

האי-תלות היא מטרת קיומה של הוועדה. אתה שומע את עמיתך, אתה יכול להביע את דעתך, אתה צריך לשכנע את יתר החברים בצדקת עמדתך. אתה לא יכול לבוא עם דיקטאט: 'אני השר ואני אומר לכם שצריך למנות אדם זה או זה'. אתה צריך לשכנע את הרוב ואז תוכל להעביר את התזה שלך. זו דוגמה למגע בין הרשויות.

דוגמה אחרת להפרדה ולעצמאות הרשות טבועה ביחסי המערכת השיפוטית והמחוקק: בית-המשפט פוסק והכנסת מחוקקת. הכנסת יכולה לאחר מעשה פסיקה לחוקק בניגוד לעמדת בית-המשפט. הם יכולים להחליט כי פסק-הדין הוא בניגוד לתפיסה המקובלת על רוב הבית ולשנות.

פ' גינוסר: לשנות את החוק?

מ' שמגר: לשנות את החוק.

פ' גינוסר: הלוא פסק-הדין ניתן.

מ' שמגר: פסק-הדין ניתן ופני הכנסת לעתיד. אבל החוק הוא החומר שביד היוצר,

היינו בית המחוקקים. תמיד יש לבית המחוקקים המילה האחרונה. יש נושאים שבהם הכנסת קבעה לעצמה צורת חקיקה מיוחדת, מה שנקרא 'רוב מיוחס'. היא קבעה, למשל, שלצורך שינוי שיטת הבחירות לכנסת דרוש רוב של חברי הכנסת ואין די ברוב המשתתפים בהצבעה המסוימת.

היא קבעה שכדי לשנות את חוק יסוד חופש העיסוק דרוש רוב מיוחס; כדי להתקין תקנות שעת חירום בניגוד לחוק יסוד מסוים דרושה הצבעה של שמונים חברי כנסת. זאת אומרת, הכנסת שמה כבלים על ידיה, אבל היא עצמה שמה אותם. בדרך שבה היא מחוקקת היא גם יכולה להסיר את

הכבלים האלה. אם יצביעו חברי כנסת במספר הנדרש, הם יכולים להגיד: 'אנו מבטלים את הכלל הזה'. כלומר, השיקול נשאר תמיד בידיה של הכנסת, אם כי דרוש רוב מיוחס. המילה האחרונה היא שלה.

כשלעצמי, הייתי רוצה באי־תלות רבה יותר של המערכת המשפטית. כוונתי לאי־תלות ארגונית. אני סברתי, ועודני סבור, שצריך לנתק את בתי־המשפט ממוסד המשפטים. התלות של בתי־המשפט באדמיניסטרציה של משרד המשפטים היא תלות ארגונית. היא אינה תלות שפוגעת בשופט כפרט, אבל העצמאות של השופט צריכה להיות לא רק אישית אלא גם ארגונית. הוא צריך לפעול בתוך מעטפת שאיננה תלויה ברשות המבצעת. את תקציב בתי־המשפט צריכה לקבוע הכנסת – זה מקובל, אולם בלי התיווך של הרשות המבצעת.

פ' גינוסר: מִי־שהו הלוא צריך לעמוד בראש המערכת. אם לא שר המשפטים אז...

מ' שמגר: אז נשיא בית־המשפט העליון. ממילא זה כך דה פקטו. נשיא בית־המשפט חולש למעשה על מערכת השיפוט. אי אפשר להזיז אבן בלי שהוא מסכים לדבר, אבל פורמלית צריך לעבור את התיווך של משרד המשפטים. מה היא הטענה שכנגד? 'האם שופט ילך לכנסת ויבקש תקציבים?' בארצות־הברית נוהגים כך וזה עובד. יש שם ועדת תקציב של שופטים שהיא חלק ממועצת השופטים והיא נפגשת עם ועדת הכספים של הסֶנַט. דנים על התקציב של בתי־המשפט וקורה שהסנַט, בלי בוש, מוחק ומקצץ בו ואני חושב שזה טבעי. ככה זה צריך להיות. את הכסף נותן משלם המסים. האם אצלנו לא הלכו שופטים לוועדת הכספים לפני שנתיים, כשהיה ויכוח על שכר השופטים? הולכים. אין בררה.

יש גם דברים שהם יותר סמליים. אינני יכול לומר לגבי שרי המשפטים שעבדו אתי, שאפילו אחד מהם ניסה להשתלט על מערכת השיפוט בצורה פסולה. אבל בעובדה שיושב־ראש ועדת המינויים של השופטים הוא שר המשפטים, איש הרשות המבצעת, והוא קובע על כן את סדר היום ולא נשיא בית־המשפט העליון יש פגם אסתטי. הווה אומר, אסתטי יותר מאשר מעשי. אם אתה פועל למען אי־תלות מערכת המשפט, צריך גם שאי־התלות תיראה. דברים צריכים לא רק להיעשות, הם גם צריכים להיראות שהם קיימים.

בית־המשפט מסייע בעיצוב תפיסות היסוד הדמוקרטיות ושוקד על כך ששיטת השלטון תהיה תקינה ומתוקנת, כדי שהאזרח יוכל לבטוח בקיום ובמימוש זכויותיו. דא עקא, אצלנו כל הנושא הזה עדיין במחלוקת. אם היום מעלים את השאלה מי צריך להחליט בנושאים משפטיים־חוקתיים – בית־המשפט העליון או פורום אחר שמייצג את הסקטורים הפוליטיים שבתוך העם, הרי זה סימן שהנושא של הפרדת הרשויות עדיין במחלוקת. זה נושא שאיננו מעבר ומעל לוויכוח. יש ארצות שבהן פועל בית־משפט עליון נפרד לענייני חוקה (גרמניה,

איטליה), אולם סכנת הפוליטיזציה של בית־משפט כזה תמיד קיימת.
 פ' גינוסר: השאלה מי מאייש אותו, האם שופטים או גם נציגי סקטורים שונים?
 מ' שמגר: שם הם שופטים. אצלנו היו קולות שיהיו לא רק שופטים, שיהיו גם אנשי ציבור. אינני יכול להתכחש שיש שיטות כאלה. בצרפת, למשל, יש שיטה שונה לחלוטין מן השיטה שלנו. בצרפת אין השגה על חוקתיותו של חוק, אחרי שהוא התקבל בפרלמנט. אתה בודק מראש את החוקתיות לפני שהוא נכנס לתוקף. יש מועצה הנקראת Conseil Constitutionnelle, היא המועצה החוקתית.

פ' גינוסר: שהיא חלק מהפרלמנט?
 מ' שמגר: לא, אבל יש בה גם נציגים של הממשלה, של הסנט ושל בית הנבחרים. בראשה עמד עד לאחרונה מר בדינטר (Badinter), מי שהיה שר המשפטים, שהיה מקורב למיטראן. המועצה הזו בודקת מראש את חוקתיותו של החוק, לפני שהוא נכנס לתוקף. אם הוא בלתי חוקתי הוא לא ייכנס לתוקף. אם החליטו שהוא חוקתי הרי בזה נגמר העניין. אתה אינך יכול ללכת אחר־כך לבית־המשפט ולטעון שאתה מבקש להשיג על חוקתיותו של החוק. על תקנות כן, על צווים כן, אבל לא על החוק.
 פ' גינוסר: יוצא מזה שמערכת המשפט לא יכולה להתערב, נניח כמו אצלנו, להגיד: החוק הזה הוא חוקתי והחוק הזה איננו חוקתי.

מ' שמגר: נכון. זה יוצר מחסום. הוויכוח הוא מקדמי. אם עברת את השלב ההוא ולא נמצא פסול, אין לך יותר יכולת לטעון על חוקתיות. יש הטוענים שזה דבר הרבה יותר טוב. לגרסתם אין זה תקין כאשר, כמו בארצות־הברית, חוק נכנס לתוקף, מפעילים אותו ופתאום לאחר שנה או שנתיים או אף יותר בא בית־המשפט ומחליט שהוא בלתי חוקתי. הרי כבר פעלו לפיו. מה קורה? ביטול התוקף, פרוספקטיבי או רטרוספקטיבי (Ex nunc או Ex tunc), לפי החלטת בית־המשפט. אין כיום כלל חוקתי נוקשה בנושא זה.

לכן יש מצדדים בשיטה הצרפתית. אני סבור שהיא אינה טובה מכיוון שהיא פוליטית מובהקת. לאור זהות הממונים, שהם נציגי הרשות המבצעת או המחוקקת ואינם שופטים מקצועיים, בלתי תלויים, קשה להאמין בהכרעה שאיננה מושפעת משיקולים פוליטיים.

בגרמניה, למשל, יש שיטה אחרת. בגרמניה יש מספר בתי־משפט עליונים. יש בית־המשפט העליון הרגיל שדן בערעורים הפליליים והאזרחיים; יש בית־משפט עליון לנושאי מנהל, שם עולים דברים שאצלנו נידונים בחלקם בבית־המשפט הגבוה לצדק, כי יש שם מערכת הרבה יותר מסועפת ורחבה (כמו בכל הארצות של הקונטיננט) שדנה בעניינים מנהליים, כולל ערעורים על מינויים, ביטול מינויים ודברים אדמיניסטרטיביים. עיקרו של דבר, יש להם גם בית־משפט עליון נפרד לחוקה שיושב בקרלסרוהה והוא דן בענייני חוקה ונחשב למכובד ביותר

בהיררכיה של בתי־המשפט העליונים הגרמניים. השופטים של בית־המשפט לחוקה מתמנים ל־12 שנה. לצערם הסימון הפוליטי שלהם ידוע. סיפר לי פעם נשיא לשעבר של בית־המשפט העליון החוקתי הגרמני, בתרעומת, שהעיתון שפיגל פרסם את התמונות של שופטי בית־המשפט העליון החוקתי וכתב מתחת לשמו של כל אחד לאיזו מפלגה הוא משתייך.

אינני גורס שהשיטה שלנו היא בלעדית והיא היחידה הסבירה, אולם מצער אותי שהתזה של עצמאות מערכת בתי־המשפט אינה מעוגנת אצלנו עמוק במידה מספקת ואין היא עדיין מעל לוויכוח. יש לפעמים תחושה רבה של התמודדות רבה מדי בין הרשויות, של ביקורת בעלת נימות קיצוניות.

במדינות אחרות נוטים לקבל את זכות הביקורת בצורה יותר מבינה וסטואית. הן שומרות על ביקורתיות הוגנת ולא משלבים בה התקפות פרסונליות. בוודאי שלא איום על החיים, כפי שקרה לנשיא בית־המשפט העליון אצלנו, אבל ביקורת יש. ביקורת כשלעצמה היא דבר לגיטימי ואף חיוני לקבלת עמדה מאוזנת ולקיום הקשבה הדדית ולימוד מתמיד. ביקורת רבה היתה למשל בגרמניה לאחרונה, סביב פסק־דין של בית־המשפט החוקתי במשפט שנקרא משפט הקרוציפיקס (Crucifix).

היתה חקיקה בבווריה ולפיה בכל כיתה בבתי־הספר באותה מדינה יש לתלות על הקיר את הצלב עם הצלוב.

פ' גינוסר: היא מדינה קתולית.

מ' שמגר: נכון. פנו לבית־המשפט החוקתי וטענו שזה מנוגד לחוקה (הפרדת דת ומדינה) וכי בבית־הספר יש תלמידים שהם אתאיסטים, ויש הורים שאינם רוצים בכך. בית־המשפט העליון אסר על בווריה לתלות את הצלב בתוך הכיתות. בתקשורת ובעולם הפוליטי עלתה הטענה מדוע בית־המשפט מתערב בנושאים של דת, של ערכים חברתיים, של ערכים מוסריים, וכי זה אינו נושא משפטי בכלל; אולם הנושא החוקתי של הפרדת דת ומדינה הוא כמובן נושא המסור לסמכותו של בית־המשפט החוקתי, המפרש את החוקה. יש נושאים משפטיים שיש להם גם מרכיבים חברתיים, תאולוגיים או כלכליים. המבחן הוא תמיד מה המאפיין הדומיננטי. אפשר לומר לגבי המחלוקת סביב בית־המשפט הבלתי תלוי כי סדנא דארעא חד הוא. הגבולות של סמכותו אינם יכולים להיות מוגדרים באופן חד, זו בעיה העולה במקומות רבים. מה שלא קיים במקומות אחרים, כפי שהזכרתי, ולא צריך להיות קיים, אלו איומים באלימות.

דיברתי על הפרדת רשויות. הפרדת רשויות יש לה השלכות מהותיות וגם מרכיב ארגוני. מעבר לכך, נשאלת השאלה מהו תפקידו של בית־המשפט? את אופן הביצוע, את מידת שביעות הרצון מפעילותו של גוף

מסוים, אתה צריך קודם כול לבדוק לפי המטלה שלו. מה המשימה שמוטלת עליו. נכתבו כרכים על כך - מהו התפקיד החברתי של בית-המשפט. התפקיד החברתי הבסיסי של בית-המשפט הוא ההצלחה ביישוב סכסוכים מכוח המרות של המסגרת המדינית, כי בהיעדר ציות לבית-המשפט נוצר מצב שלפיו אין חובה לקיים החלטה. בגוף ארגוני וולונטרי אתה יכול לא לקיים את הכללים של בית-הדין המשמעתי הפנימי. אתה יכול לומר כי למועדון הזה אינך רוצה להמשיך ולהשתייך.

המדינה יש לה כוח כפייה על יסוד החקיקה שלה. זהו כוח האכיפה, ומכוח הכפייה והאכיפה בית-המשפט מנסה ליישב סכסוכים בין הפרטים השונים, בין היחידים השונים, שחיים בתוך המדינה. אך זה איננו הכול. בית-המשפט חייב לכפות ציות לכללים מסוימים שהם חיונים לחיים של החברה, כגון אכיפת המשפט הפלילי: שלא יגנבו, לא ירצחו, לא יאנסו ולא יעשו עוד דברים שנוגדים את החוקים. בית-המשפט גם חייב להיות הבמה שבה יכול היחיד להילחם את מלחמתו נגד הרשות, כי הרשויות כולן אדירות, תהא זו הרשות המבצעת, או הרשות המחוקקת. הן מפעילות כוח וסמכות עצומים כלפי הפרט ואין לו כתובת אחרת כדי לשטוח טענותיו ולקבל תרופתו. נכון שאפשר לומר כי יש לו מבקר מדינה, נציב תלונות וועדות של הכנסת. אבל אלה אינם גופים שיש להם כוח כפייה. הם יכולים לדווח ולהמליץ. הגוף היחידי שמסוגל לקיים בירור בין הפרט למדינה על-פי כללים מסודרים ולכפות את הוראתו זה בית-המשפט. לכן זה כלי חברתי חיוני. עצות והמלצות של גופים כלשהם אינן הפתרון לפרט המתגונן מול הרשות.

כאן אחד המוקדים של פעולת בית-המשפט שגם מביאה אותו לא פעם לעימות עם רשויות אחרות. כי אם בית-המשפט אומר שפעולה זו או אחרת שנעשתה על-ידי השלטון היא בלתי חוקית, זוהי קביעה חוקתית מנחה.

נטול לדוגמה מקרה שבו פקיד מוסמך סירב בשרירות להעניק רשיון למישהו. כאשר בית-המשפט מחליט שהסירוב הוא בלתי חוקי זוהי החלטה אשר מי שהיא מכוונת נגדו - הנמען המוסדי - איננו מחבב אותה. לכן העצמאות של בית-המשפט דרושה כדי שלא יהיה כפוף לפקיד כלשהו, כדי שיוכל לשרת את הפרט, לשקול את טענותיו, ובמקרה ראוי להחליט על צדקת עמדתו של הפרט. העצמאות של בית-המשפט איננה כלי שמשרת את השופטים. מי שחושב כך לוקה בקוצר ראות. העצמאות של בית-המשפט משרתת את הלקוחות של בית-המשפט, היינו את האזרחים, את אלה שצריכים לתת אמון בבית-המשפט. מה פירוש 'לתת אמון'? זהו היעדר החשש לפנות אליו. זוהי האמונה שיש סיכוי להצליח אם ענייך צודק. אם הפנייה לבית-המשפט נראית כברכה לבטלה, אם אין אמון - אזי נעלמת הכתובת שאפשר לפנות אליה. מה

תועלת לאדם שידע כי באופן תאורטי יש כלל חוקי פלוני שעומד לצדו, אם הוא אינו יכול לממש אותו? זו היתה החולשה למשל של חוקות יפות ונהדרות במדינות מסוימות: בברית-המועצות היתה חוקה יפה מאוד, אך הפרט לא יכול היה לממש אותה. בתי-המשפט, על-פי התאוריה ששלטה בברית-המועצות, היו כלי של השלטון; היו כלי חברתי אשר ייעודו לשרת את החברה, את הכלל, ולא את הפרט. זו היתה התפיסה הבסיסית של בית-המשפט בברית-המועצות. ממילא הפרט חשש להשתמש בבית-המשפט נגד הרשות. היו כמובן סיבות נוספות לכך.

בית-המשפט צריך להיות ערוך בצורה שבה יוכל לשרת את היחידים בתוך החברה החופשית כי זה אחד היסודות של הדמוקרטיה. דמוקרטיה איננה רק הפעלת שלטון הרוב, היא גם הגנה על המיעוט, כולל האדם היחיד.

בית-המשפט ייעודו להגן, כאמור, על הפרט בהתמודדות עם השלטון. שלוש הפונקציות של בית-המשפט העליון הן: בית-המשפט העליון לעניינים אזרחיים; בית-המשפט העליון לעניינים פליליים; ובית-המשפט הגבוה לצדק.

לבית-המשפט הגבוה לצדק מוקנית סמכות ששורשיה בזמן המנדט. חוק בתי-המשפט הישן (כעת בסעיף 15 של חוק יסוד השפיטה) מעניק סמכות להושיט סעד נגד רשויות שלטון, זאת אומרת - כנגד נושאי תפקיד שלטוניים, וגם נגד בתי-דין (טריבונלים).

אצלנו, בגלל סיבות היסטוריות, הנגישות לבית-המשפט הגבוה לצדק היא הרבה ביותר שיכולה להיות, כי אתה פונה במישרין לבג"ץ. אינך פונה לבית-משפט השלום. בארצות-הברית ובאנגליה אתה מתחיל את העתירות נגד השלטון בערכאה הראשונה. הערעור יכול להגיע לבית הלורדים או לבית-המשפט העליון בארצות-הברית, על יסוד קבלת רשות. אצלנו אתה מתחיל במישרין על-ידי פנייה לבג"ץ. מה הטעמים ההיסטוריים לכך?

האנגלים בארץ לא רצו שיהיו פניות נגד רשויות השלטון לבתי-משפט שבהם לא יושב רוב מכריע של שופטים אנגלים. בבית-המשפט העליון היה רק שופט יהודי אחד ושופט ערבי אחד, כל היתר היו אנגלים. היה רוב מכריע של שופטים אנגלים.

ככה זה נשאר ואחרי קום המדינה איש לא רצה לשנות את זה, כי מאז קום המדינה נתווסף טעם נוסף: אין לנו חוקה כתובה כפי שיש לרוב המכריע של המדינות האחרות בעולם, והפנייה במישרין לבג"ץ היא אחת הערובות שיש לאזרח שהוא פונה לאינסטנציה הגבוהה ביותר, בעלת היוקרה הגדולה ביותר ובעלת הכוח המוסרי הגדול ביותר, עם התמיכה הגדולה ביותר של דעת הקהל.

אם האזרח יודע שכאשר הוא הולך לפקיד ואומר בתגובה על דחיית

פנייתו כי יפנה לבג"ץ הפקיד יודע במה מדובר. זה תפקיד חיוני, מרכזי, של בית-המשפט בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק. בית-המשפט למעשה הצהיר על הכללתו במשפט פוזיטיבי של כל חירויות היסוד שבמדינות אחרות הן כתובות עלי חוקה, כגון בחוקה של ארצות-הברית ובתיקונים החמישי והארבעה-עשר לחוקה האמורה.

אצלנו אין מגילת זכויות חוקתית פרט לשני חוקי היסוד: חוק יסוד כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד חופש העיסוק, אשר שניהם רק משנת 1992.

פ' גינוסר: הרשות המבצעת יכולה לשים לאל את עצמאות בית-המשפט, בזה שהכלים לביצוע הם בידיה, והיא יכולה לא לממש את החלטתו. זה מתרחש אפילו לא בכוונה, אני יודע שיש הרבה פסקי-דין שמחכים לביצוע, אם זה עיקולים וכל מיני דברים שכאלה.

מ' שמגר: ההוצאה לפועל היא חלק ממערכת המשפט, היינו של משרד המשפטים. זה חלק מההצלחה של הרשות השופטת אם היא מצליחה להביא לכך שיבצעו את החלטותיה. באופן תאורטי, אם שר לא יבצע, אפשר להגיש נגדו תביעה עקב בזיון בית-המשפט. בעקבות זאת אפשר גם לאסור אותו. קשה יותר, כפי שאמרת, במקרה של עיקול שהוטל על בית, אפילו באזור יוקרתי, אחרי שקיבלת נגד בעליו פסק-דין כספי ובעל-הבית פונה לבית-המשפט ומבקש להכריז על פשיטת רגל, כי איננו יכול לשלם חובות, או שבכלל נעלם.

פ' גינוסר: במקרה הראשון הוא משתמש בחוק.

מ' שמגר: בוודאי. החוק יוצר איזונים בכל הכיוונים לגבי מקרים של תום לב ואינו פותח פתח לגיטימי להתחמקויות. הכלים חייבים להיות אפקטיביים, אבל אני רוצה להגיד לך - המעניין, במדינת ישראל מאז שקמה המדינה, אינו זכור לי מקרה שבו בית-המשפט ציווה על רשות שלטונית ולא ביצעו. לא היה דבר כזה. אני יכול תמיד להביא את הדוגמה הקיצונית של אלון מורה. אלון מורה היה יישוב בשטחים ובית-המשפט העליון החליט שהוקם שלא כדין על קרקע פרטית. זו היתה התנחלות שהקימו על קרקע פרטית שהופקעה. בית-המשפט פסק כי לפי המשפט הבין-לאומי הפומבי אי אפשר להפקיע קרקע פרטית לצורכי הקמת התנחלות ושצריך לפנות אותה. פינו אותה. יש היום אלון מורה במקום אחר, על קרקע של המדינה. זה בוודאי נגד את התפיסות של הממשלה שהיתה אז בשלטון, אבל הממשלה קיימה את פסק-הדין.

פ' גינוסר: אבל במקרה אחר, אם זכרוננו אינו מטעני, בעניין הזה של איקרית ובירעם, כשבית-הדין פסק שצריך להחזיר להם מבנים מסוימים הלך הצבא ופוצץ אותם, אחרי שהיה פסק-דין של בית-המשפט העליון.

מ' שמגר: היה דבר מעין זה. עשו את זה על יסוד חקיקה. התקינו תקנות שעת חירום שהוארכו משנה לשנה על-ידי הכנסת. היתה גם פרשת ריבסיה,

אשר גם שם תוקן החוק אחרי פסק־הדין. בפרשה של איקרית ובירעם היתה כאמור חקיקה של תקנות שעת חירום (אזורי ביטחון). התושבים פונו בזמן הקרבות. אחרי הקרבות הם רצו לשוב. בית־המשפט פסק שהם רשאים לשוב; ואז התקינו תקנות שעת חירום (אזורי ביטחון) – שאסרו כניסה לאזור ביטחון לאורך הגבול.

פ' גינוסר: אני זוכר שהיה פסק־דין של בית־המשפט העליון שצריך להחזיר בית למישהו והצבא – אחרי פסק־הדין – פוצץ את הבית ועל זה דיברו רבות.

מ' שמגר: המקרה אינו זכור לי. אולי הוא אירע בשנים הראשונות של המדינה, אבל אני מדבר על השנים הזכורות לי והן לא היו כאלה, גם בדברים מאוד לא נעימים. הדוגמה הקלסית של הבחירה בדרך החקיקה לתיקון פגם בפעולה הממשלתית היא מה שקרה בשנים האחרונות בעניין חוק יסוד חופש העיסוק. חוק יסוד חופש העיסוק קבע שיש לאדם זכות לבחור את עיסוקו, ואז פנה אדם וביקש לייבא בשר לא כשר וסירבו לו במשרד המסחר והתעשייה. הוא פנה לבג"ץ וזה קבע כי המתלונן רשאי לייבא בשר לא כשר לאור חוק יסוד חופש העיסוק. קמה ביקורת על התוצאה מצד החוגים הדתיים. הכנסת הלכה בדרך החקיקה וקבעה בדרך הוספת סעיף 8 לחוק היסוד האמור, כי הכנסת רשאית לחוקק גם בניגוד לחוק יסוד חופש העיסוק, בתנאי שזה נעשה על־ידי רוב חברי הכנסת ונעשה תוך הצהרה מפורשת בחוק שזו חקיקה בניגוד לחוק היסוד. חוק כזה בתוקף רק ארבע שנים. בעקבות חקיקה זאת חוקקו חוק חדש שמנע ייבוא בשר לא כשר.

פ' גינוסר: המילה האחרונה היא בידי המחוקק, אבל גם פה זה היה רק לארבע שנים.

מ' שמגר: כן, זה מוגבל. זו אגב איננה המצאה שלנו. זו שיטה שהועתקה מהחוקה הקנדית. בקנדה יש בחוקה הוראה כללית, לאו דווקא ספציפית לחוק יסוד חופש העיסוק (הם קוראים לזה בעגה המשפטית Not withstanding clause), ולפיה ניתן לחוקק חוק שהוא בניגוד לצ'רטר אבל תוקפו רק לחמש שנים. לפי מיטב ידיעתי, הם חוקקו חוק כזה רק פעם אחת.

כפי שהזכרתי, בית־המשפט העליון הוא שקבע, כמפרש של המצב המשפטי לפי הדין שלנו, כי חופש הדיבור הוא חלק מהמשפט החוקתי בישראל, כמוהו חופש הדת, השוויון וכו'. זה הובע בפסיקה, למשל פסק־דין 'קול העם' שבו התייחסו אל חופש הביטוי, ופסק־דין בז'רנו משנת 1949 שהגדיר את חופש העיסוק.

בית־המשפט לא יצר את החירויות אלא הצהיר על קיומן של החירויות, והוא השתית את מסקנתו על האופי של המשטר ממגילת העצמאות, מכך שזו מדינה דמוקרטית חופשית.

כך גם פסק-דין שייב (חופש העיסוק) - בן-גוריון לא רצה להרשות לו להיות מורה.

פ' גינוסר: שייב אמר לי שזה הפתיע אותו. 'יושבים שלושה מפא"ניקים ומחליטים נגד בן-גוריון, מה קורה פה?'

מ' שמגר: השופטים כשישבו בדין לא היו מפא"ניקים, הם אינם אנשי מפלגה. זו עצמאותו של בית-המשפט, אי-תלותו, היעדר משוא פנים. זו המסורת שלנו מימי קדם, 'לא תישא פנים'.

פ' גינוסר: גם 'לא תהדר דל בריבו'.

מ' שמגר: בוודאי, No leaning backwards. אלה עקרונות יסוד.

אמנם העברנו לאחרונה לבתי-המשפט הנמוכים יותר סוגי משפטים שראינו בהם דברים משניים יותר מבחינת שמירת החירויות ובעלי תכונות המתאימות להתדיינות רגילה, היוצרים מעמסה על בית-המשפט העליון: עניין המכרזים למשל, או רשיון בנייה. אם בן-אדם לא קיבל רשיון בנייה, הוא נהג לפנות לבית-המשפט הגבוה לצדק. סברנו שזה נושא שיכול להתברר בבית-משפט השלום, או בבית-משפט מחוזי. אבל לגבי העניינים המהותיים של הגנת החירויות, מוסכם עד היום, שתהיה אשר תהיה ההתפתחות במבנה בית-המשפט, נושא זה צריך להישאר בידי בית-המשפט העליון. וזהו ההישג הגדול שלנו.

בית-משפט איננו יכול לפעול בחלל ריק. זאת אומרת, בית-משפט נשען גם על דעת הציבור שבתוכו הוא פועל. דעת הציבור מגינה עליו. אם יעלו לדיון שינויי סמכויות של בית-המשפט, מי שיגן עליו זה לא בית-המשפט בעצמו. אם הכנסת תשנה, בית-המשפט יקבל את הסיטואציה החדשה בלית בררה. מי שיגן על בית-המשפט זו דעת הקהל. דעת הקהל היא אחת מחומות המגן המאבטחות את יכולתו של בית-המשפט לפעול, והצלחתו של בית-המשפט לפעול משיגה את תמיכת דעת הקהל, וכך נוצר מעגל פוזיטיבי. במדינות טוטליטריות זה אינו פועל. יש אמנם בית-משפט אך אין דעת קהל חופשית שיכולה להגן עליו.

אני חוזר כעת סוף-סוף לשאלה שלך, הראשונית. אני סבור מתוך הסתכלות, שבית-המשפט העליון בהחלט חיוק את מעמדו במשך השנים. וזאת בין היתר בשל הליכתו, לפי טעמי, ברוב המקרים בקו שחבק רק נושאים שהם בעלי אופי משפטי או בעלי אופי משפטי דומיננטי, ובשל כך שהוא היה חרד לשמירת אותם עקרונות של דמוקרטיה ליברלית שהם חיוניים לאדם ולקיומו במדינה הזו.

יש שטחים שהמערכת השיפוטית לא הצליחה בהם. למשל ההוצאה לפועל. אני חושב שאנחנו לוקים בתחום הזה. אמנם נעשה גם בשנים האחרונות הרבה לשיפור ההוצאה לפועל, הקימו גופים לחקירת יכולת, כדי למנוע התחמקות (הכוונה למצוא איפה הכסף מוסתר), אבל זה עדיין איננו פועל כנאות. עדיין אין לאזרח היום תחושה שאם הוא זוכה בדין

במאה אלף שקלים הוא עומד תוך זמן קצר לקבל אותם. אין לו ביטחון בזה, וגם זה בין היתר מה שמוליד את הגופים הבלתי חוקיים העוסקים בגביית חובות. כך גם בארצות־הברית. זה נובע מהתסכול בשל אי היכולת להשיג את הדברים באמצעים חוקיים. אבל בנושאים של הגנה על החירויות, בנושאים של שמירת הגבולות של סמכויות השלטון, בית־המשפט הוא ללא ספק בעל הישגים רבים.
יש מחלוקת בשאלה מהו נושא שפיט.

פ' גינוסר: כל נושא שפיט?

מ' שמגר: אני גורס אחרת. כדי שהנושא יהיה שפיט הוא צריך להיות בעל סממנים משפטיים. הוא יכול להיות גם מעורב בנושאים אחרים, אבל המרכיב הדומיננטי, קרי העיקרי, צריך להיות משפטי. השאלה התעוררה. כתבתי על זה בפסק־דין בעקבות בקשת ההסגרה לצרפת של נקאש.

פ' גינוסר: כן, אני זוכר את המקרה.

מ' שמגר: פסק־הדין נקרא 'אלוני נגד שר המשפטים'.

היתה עתירה נגד שר המשפטים דאז שריר, שסירב להורות על הסגרת נקאש. פסק־הדין מתייחס למבחן של 'האופי הדומיננטי', במקרה האמור לשאלה בדבר מערכת השיקולים ששר צריך להפעיל באופן לגיטימי כדי שיוכל לשאול את השאלה האם לבצע את החלטת בית־המשפט שקבע שהאדם הוא בר הסגרה.

לעומת זאת, אינני מקבל את התזה שגם נושאים של האמנת שגרירים, או נושאי מלחמה ושלום הם נושאים שבית־משפט יכול לדון בהם. לדעתי, בית־המשפט חייב לשמור על התחומים שמיועדים למערכת משפטית. כאשר הגיע לארץ השגריר הגרמני הראשון, ד"ר פאולוס, היתה פנייה לבג"ץ נגד האמנתו של השגריר הגרמני. השופט זוסמן, בדחותו את העתירה, כתב שהאמנת שגרירים היא נושא לרשות המבצעת או המחוקקת ולא עניין של בית־המשפט. הוא דחה את העתירה בשל כך שזה איננו מסמכותו. דעתי כדעתו.

פ' גינוסר: רציתי לשאול מה גבולות פעולתם של השופטים? נראה לי שכאשר שופטים יוצאים מהתחום המובהק שלהם, לתחום אחר, זה דבר העלול להעמיד אותם במצב לגמרי לא רצוי. למשל, אגרנט היה נחשב מאוד, הוא הכניס נורמות. אבל ועדת אגרנט – אין לה שם טוב. הוא יצא מתחומו לתחום שאינו שלו. אתה גם כן נכנסת, ואולי הצלחת, לתחומים של ועדות חקירה.

מ' שמגר: זה תחום אחר לגמרי. חוק ועדות החקירה שלנו, שאיננו דומה לאביו הרוחני הקלסי, חוק ועדות החקירה האנגלי משנת 1921, אלא מאמץ את ההמלצות של ועדת סלמונד שפעלה באנגליה לגיבוש כללים חדשים לוועדות חקירה. ועדת חקירה היא מוסד של הרשות המבצעת. יושבות־הראש, לפי החוק, צריכה להיות של שופט בית־משפט עליון או של שופט

מחוזי. זאת אומרת, השופט לא יושב שם כדי לשפוט, אלא לוקחים אותו, במעין טרנספלנטציה, בשל תכונות האופי המיוחדות לו, היינו שהוא אובייקטיבי, נייטרלי, שהוא יוכל לנווט ועדה גם מבחינת הפרוצדורה הראויה וגם על יסוד היכולת שהוא רכש לעצמו כשופט. יש בכך גם כדי ליצור בעיני הציבור אמינות לתוצאות חקירתה של הוועדה.

זה לא שיפוט, זה לא פסק-דין. מה שהוא כותב שם אלו מסקנות והמלצות. הוועדה אין לה כוח לכפות. היא מגישה את המלצותיה לממשלה, והממשלה יכולה לקבל או שלא לקבל.

למשל, ועדת אגרנט המליצה על מינוי יועץ לענייני מודיעין על-יד ראשי הממשלה, אולם עד היום לא ביצעו את זה. ועדת אגרנט אינה זהה לאגרנט בפעולתו השיפוטית. הייתי אומר שזה בעיקרו שימוש בשופט כדי ליצור נייטרליות, אפוליטיות ואמינות במסקנותיה של הוועדה בעיני הציבור. היו שטענו שצריך לשנות את החוק, שאין למנות שופט לוועדת חקירה כי זה כאילו מוביל אותו, כדבריו, לתחומים שבהם הוא לא צריך לעסוק. דעתי שונה. לכל דבר יש מחיר. ודאי אפשר לומר שראש ועדה יהיה משפטן שאיננו שופט, אבל לדעתי זה יפגע באמינות. הוועדה הראשונה פעלה בראשות הנשיא זוסמן ועסקה בפרשת שרפת מסגד אל-אקצה. הופעתי שם כיועץ המשפטי לממשלה. אחר-כך היו ועדות לבדיקת השחיתות בטוטו-כדורגל, בענייני הבריאות, חברון, ועדת לנדוי בעניין השב"כ. בכל הוועדות האלה, העובדה ששופט יושב בראש נתנה לכך משקל מבחינת האמון של האזרח, גם כאשר היתה לו ביקורת על תוצאות החקירה. גם פסק-דין אינו חסין מפני ביקורת, אבל האזרח מאמין יותר כי כאשר שופט יושב בראש הוועדה השיטה והגישה יהיו פתוחות ואובייקטיביות. זה ללא ספק הוכיח את עצמו, ככה שאני לא הייתי מבטל את הצבת השופט בראש ועדות חקירה. זוהי מסגרת בר (חוץ)-שיפוטית. אולם לא הייתי מבטל את ההוראה הזו כי התועלת עולה על הנזק. נשוב לנושא הקודם.

אני סבור שבית-המשפט פיתח קווי פעולה אפקטיביים, שמשרתים את האזרח. אפשר לומר שהפניות לבית-המשפט הן רבות מדי, אבל זה לא באשמת בית-המשפט. בית-המשפט מעולם לא מושך לעצמו תיק. בית-המשפט מבחינה זו הוא פסיבי לחלוטין. הפנייה של חברי כנסת לבג"ץ היתה היוזמה שלהם. למשל, כאשר לא היתה שביעות רצון במקרה מסוים מן המועד שיושב-ראש הכנסת קבע להצבעת אי-אמון. זו שיטה שהתפשטה אצלנו. אינני יודע אם יש מקרים בהיסטוריה של ארצות-הברית, שבהם חברי קונגרס פנו נגד יושב-ראש הקונגרס לבית-המשפט העליון. היו מקרים ספורים של פסילת חברותו של חבר קונגרס שהיה מעורב במעשה שחיתות (Impeachment), ובהקשר זה פנו לבית-המשפט. אבל אצלנו זה התפתח לכיוון של בקשה להתערבות בנושא פרוצדורה פרלמנטרית. זה

כמובן אינו מפריע לאחר מכן לחברי הכנסת להביע ביקורת על בית- המשפט, על שהוא מרבה להתערב.

בית-המשפט לא קבע כי כאשר יש מחלוקת לגבי התנועה בשבת ברחוב בר-אילן צריך לבוא אליו. אלה שהיו להם השגות בעניין זה פנו לבית-המשפט. הרחבת זכות העמידה בפני בית-המשפט נושאת עמה כמובן מחיר. המחקרים מוכיחים שככל שבית-משפט משפר את היעילות שלו גדל יותר העומס ובעקבותיו הפיגור.

פ' גינוסר: כי היעילות שלו גוררת פניות נוספות?

מ' שמגר: בית-המשפט צריך להביא בחשבון שככל שהוא דן יותר בנושאים גבוליים, מבחינת השפיטות או זכות העמידה, יהיו יותר פניות מסוג זה.

פ' גינוסר: ואתה רוצה למשוך את הגבול פנימה?

מ' שמגר: בסך-הכול, המצב הקיים משביע את רצוני. קיימת זהירות שלא להיכנס לתחומים שאין בהם אלמנט משפטי מוכר, אשר ניתן לזיהוי. בכל העולם דנים היום בבתי-המשפט העליונים בנושאים שלפני שנים לא היו דנים בהם. גם באנגליה, שהיא מאוד קונסרבטיבית מבחינת סמכויות בית- המשפט, יש לא מעט פסיקות שנכנסות לתחום אשר על גבול המשפט. בגרמניה, בגלל החוקה המאוד מפורטת שלה, חוקה שבנויה על לקחים מהתקופה הנאצית, בית-המשפט העליון נקרא גם לקבוע אם מטוסים גרמניים יכולים לטוס מעל בוסניה או לא. זה נושא שהאלמנט המשפטי שבו טמון בשאלה האם הדבר תואם את החוקה. אצלנו לא היו מעלים על הדעת לפנות לבית-המשפט בנושאים כאלה.

לכן צריך להיות מאוד זהיר בעת ההשוואה. אינני רוצה שאנו נאמץ את השיטה הגרמנית, כי אנו איננו נושאים עמנו הוראות חוקתיות שהן תולדה של מלחמת העולם השנייה, כמו בגרמניה וביפן.

פ' גינוסר: בשני המקרים האלה זו תוצאה ממה שהיה במלחמה.

מ' שמגר: כן. הרצון להדק את הפיקוח השיפוטי בנושאים מדיניים.

פ' גינוסר: אני ער מאוד לזה שבזמן האחרון יש ערעור גובר והולך על מה שאני קורא זכויות האדם והאזרח, הצדק הטבעי, או כל העקרונות שעליהם מבוססת למעשה השפיטה אצלנו והחוקה (אין חוקה כתובה), פחות או יותר. יש תביעה: מדוע לא נשתמש בהלכה היהודית שהתפתחה אצלנו מאות בשנים, ויהודים, במידה מסוימת, חיו לפיה?

מ' שמגר: אינך יכול לשנות את המציאות. אינך יכול לשנות את העובדה שאנחנו ב-1996; הוא הדין לגבי 1948. המחלוקת התחילה ב-1948 בין הרב מימון לבין בן-גוריון. יש התכתבות ביניהם. הרב מימון התבטא בלשון חריפה מאוד בנושא הזה. הוא קיווה שעם קום המדינה יקימו בית-משפט שיהיה מבוסס על המשפט העברי. החברה שלנו היא ברובה מכריע חברה חילונית. היא חברה שרוצה לחיות במשטר חיים שמותאם לחירויות שהתפתחו במדינות המערב במאות ה-19 וה-20 ושהרחיבו את תחומן

דווקא בשנים האחרונות גם לתוך המזרח, שחי עד אז על-פי שיטות אחרות.

פ' גינוסר: אתה מתכוון לברית-המועצות?

מ' שמגר: בוודאי.

המשפט העברי חל אצלנו בנושאים מוגדרים. עוד מן התקופה העות'מאנית יש לנו בתי-דין דתיים שהונהגו בשל אי-רצון של מעצמות המערב שאזרחיהן, שגרו במזרח, יישפטו בבתי-המשפט העות'מאניים ששפטו על-פי ה'שריעה', היינו ההלכה האסלאמית. הן כפו על המעצמה העות'מאנית גם בתי-משפט לקפיטולציות, שבהם אזרחיהן נשפטו בנושאים אזרחיים ופליליים, וגם בתי-דין דתיים בנושאי נישואין וגירושין. בנושאי נישואין וגירושין חל אצלנו המשפט הדתי: המשפט העברי על יהודים, האסלאמי על המוסלמים, הדרוזי על הדרוזים וכו'. יש לנו כ-12 בתי-דין דתיים במדינה.

כידוע אין לנו נישואים אזרחיים. יש לנו רק נישואים דתיים. בכל המדינות האסלאמיות (פרט ללבנון וטורקיה) האסלאם הוא דת המדינה (לפי החוקה) ואצלן הנישואים הם דתיים.

ההלכה היהודית, שנתהוותה בתנאי זמן ומקום שונים לחלוטין, איננה יכולה לשרת את כל צרכיה של חברה מודרנית. מימוש הרעיון ליטול שיטת משפט שנוצרה בימי קדם, כאשר מה שהתווסף עליה הן רק פרשנויות, כדי להתאים אותה לתקופה המודרנית הוא בלתי מעשי. התקופה המודרנית דורשת חקיקה שוטפת, דורשת מעקב, דורשת שינויים, וכאן אין רשות לשנות דבר. הכול אבסולוטי, זה ציווי החלטי. אבל אם שני יהודים רוצים להתדיין בענייני ממונות אצל הרב, הם רשאים ללכת לרב. בתי-המשפט אינם מחייבים פנייה אליהם דווקא. בנושאים של בין אדם לחברו הוא יכול ללכת לרב, כמו שהוא יכול ללכת לבורר. דא עקא, האנשים אינם רוצים בכך. והראיה, שפונים לבית-המשפט אנשים רבים מאוד מכל הסוגים והשכבות. בית-המשפט מאמץ שיטת משפט שבנויה על יצירה חקיקתית ושיפוטית מתמדת ושוטפת, של חברה חופשית וחילונית, שבה הכנסת קובעת את החוקים. אם אתה מפעיל את משפט ההלכה אז הכנסת מפסיקה לחוקק. רק הדיינים יכולים לפרש את ההלכה.

פ' גינוסר: אגיד לך דבר היפותטי, שאני לא חושב שהוא מעשי, אך בכל זאת אני

רוצה להעלות אותו. אנו יכולים לטעון שבהלכה, או בתפיסת היהדות, יש שני מרכיבים. יש מרכיבים שהם אוניוורסליים, ונאמר שכל חברה נאורה מקבלת אותם. ויש מרכיבים שהם, כמו שאומרים, מסימני הלידה, כלומר: פטריארכליות, הבדלה בזכויות בין יהודי לגוי וכדומה. עכשיו, לו היינו אומרים: בוא ניקח את היסודות האוניוורסליים של המשפט העברי ונבנה עליהם – בעיקרו של דבר, אולי לעצם העניין לא יהיה הבדל, או הבדל ממשי, בין הגישה הזו ובין, נניח, הגישה החילונית, פרט לכך שאולי זה

ישנה את הסגנון. האם אי אפשר למצוא בתוך ההלכה יסודות למשפט מודרני?

מ' שמגר: סלקציה זו שאתה מציע, בין כללים אלה לכללים אחרים, היא כשלעצמה בניגוד להלכה. אינך יכול לחלק את ההלכה לחלקיה. זה בנוי לתוכה מניה וביה. היא שלמות. אינך יכול להגיד: 'את זה אני מיישם ואת זה אינני מיישם'.

אני רוצה להגיד לך שבחקיקה הישראלית כל אימת שניתן היה לשאוב רעיונות מן המשפט העברי, עשו כדבר הזה. עשו זאת גם מבחינת הטרמינולוגיה. אנחנו לקחנו הרבה מאוד ביטויים, במידת האפשר, מהמשפט העברי. אני מדבר על משרד המשפטים, על המחוקקים. המונח 'חוק השומרים' אינו תרגום מלועזית, אלא אלו השומרים של הבבא מציעא. לא העתקנו את הכללים אלא נטלנו את המינוח. כשאני כתבתי כללי אתיקה לשופטים שאבתי הרבה מאוד מדברי חז"ל. אפילו באופן מילולי. העתקתי פסוקים.

היו גם רעיונות רבים שאומצו מתוך המשפט העברי בענייני משפט אזרחי. אבל, גרוסו־מודו, המשפט הקיים, אשר צמח בארץ הזאת החל מתום התקופה העות'מאנית ועד תום המנדט ומאז ועד היום, דומה לשיטה הקיימת בארצות המערב ואתה אינך יכול להרכיב עליו כללים שאינם משתלבים בו.

כללים ערכיים, כהנחיה כיצד צריך לשפוט וכיצד למשול, היינו מה שהתורה ציוותה ומה שהנביאים אמרו, בוודאי ניתן לאמץ כקו מנחה רוחני. זה נעשה אבל לא על זה המחלוקת.

פ' גינוסר: אם אנחנו מדברים על השקפת עולם, קראתי את מה ששלחת לי, הדברים שאמרת בשם חתני פרס ישראל והזכרת שם את ישעיהו ברלין, את הרולד לאסקי, את קרל מרקס. היות שאני יודע שמוצאך, כמוצאי, מהאצ"ל, מתעוררת ראשית השאלה מה היחס שלך לסוציאליזם.

מ' שמגר: אני יכול לומר שהיחס שלי נייטרלי. במשך השנים הרבות, שביטוין בגילי, גם קראתי הרבה. אני קורא הרבה מעבר לתחום המשפטי המקצועי, ואני נוהג להמליץ על כך לכל השופטים ולכל המשפטנים. מי שמצטמצם בתחום המקצועי מפסיד העשרה שהיא, דרך אגב, גם רלוונטית לתחום שהוא עוסק בו, וזה בוודאי נכון לגבי תחום המשפט. פריצה מעבר לתחום המקצועי מגבירה את המודעות לשאלות אנושיות, תרבותיות וחברתיות. אתה זוכר את פרופסור חיים חנני. הוא היה בשלב מסוים גם רקטור בבאר־שבע ולפני כן פרופסור בטכניון. הוא סיפר לי פעם שהיה להם משאל בין הסטודנטים בטכניון, אם זה משנה מבחינתם אם מערכת הצינורות שהם מתכננים תוביל מים או תוביל דם. גם למהנדסים צריך להיות חשוב מה הם מובילים. ערכים אנושיים־הומניים נדרשים בכל דיסציפלינה.

לגוף השאלה: לא צידדתי במשטר בולשביקי. זה אנטיזוה לכל רעיון חירות האדם שאני דוגל בו. אינני מחדש בכך. מי שהיה ראשון שאמר זאת היה באקונין. הוא אמר למרקס: 'בחברה שלך, כשתקום, יהיה שעבוד של הפרט'. אולם סוציאל-דמוקרטיה בתור משטר אשר מנסה לאזן בין הצרכים המודרניים של הייצור ובין מדינת רווחה, המקבל את הדמוקרטיה המערבית (לא העממית) ומשלב את הדמוקרטיה לתוך משטר כלכלי-סוציאליסטי, אם זה אינו כרוך בפגיעה בחירויות אין לי התנגדות לכך. כשלעצמי אינני דוגל בכלכלה מולאמת. אני חושב שהלקח הוא שדבר זה איננו יעיל. לצערי, בכלכלה לא פיתחנו שום שיטה אלטרנטיבית.

פ' גינוסר: לדברך הכלכלה אצלנו נתמכת?

מ' שמגר: יש התנגדות לכל הפרטה והיא שגורמת לכך שאנחנו איננו מצליחים לנצל את המשאבים העצומים הקיימים בעולם הממון, שמוכן לזרום למקומות שונים ולפתח אותם. התזה שרק תנאים פוליטיים מקרבים השקעה של כסף אינה מדויקת. בעלי הון משקיעים כסף בכל מיני מקומות, כולל מה שנחשב 'על קרן הצבי'. הם השקיעו כסף אצל בטיסטה. בשנים הראשונות של הנאצי השקיעו גם אצל לנין ומשקיעים עתה בסין. חבל על ההתקוממות הנפשית שקמה אצלנו לכל פתיחת פתח אפקטיבי להפרטה. אבל סוציאל-דמוקרטיה איננה חייבת להיות כרוכה בהלאמה של כל התעשייה, או של כל הבנקאות ולהתנגד להפרטה. כאשר אמרתי בדברי בעת קבלת הפרס שאנו צריכים לזנוח רעיונות ישנים ולפתח רעיונות חדשים, הרי גם הרולד לסקי הציג השקפה דומה. אינני בעל דעות נוקשות. אני בעד כלכלה חופשית, אולם תוך מודעות לכך שמתחייבים במקביל ריסונים על ה־Laissez-faire האבסולוטי העלול לפגוע בפרט. אסור לזנוח את ההגנה על אנשים חלשים יותר ולמסור את גורלם לחלוטין בידי כלכלה חופשית בלתי מרוסנת. בכלכלת שוק בשיטה אמריקנית אתה מביא גם לתוצאות שיש בהן הרס אנשים שאינם יכולים לעמוד על רגליהם.

אינני תומך בכלכלה בלתי מרוסנת, במלחמת הקיום הכלכלית הדרוויניסטית. דרושה חרדה לזכויות העובד, חקיקה סוציאלית, רווחה סוציאלית. אימוץ כללים אנושיים ומוסריים הוא חיוני. כתבתי על זה לאחרונה בספר שיפורסם לזכרו של שמואל תמיר ז"ל.

פ' גינוסר: בדרך-כלל בתנועה הרוויזיוניסטית, גם כיום, יש הרבה אלמנטים (אני מניח שלא הרוב המכריע, אבל בעיקר בין ה־Rank and file שלה) שהם בין אדישים עד מתנגדים לכל מה שנקרא שלטון החוק, זכויות האדם והאזרח ושוויון זכויות ממשי לערבים. לעומת זאת, אני יודע שכאשר הגיעו אנשים שהתחנכו בתנועה הרוויזיוניסטית לעמדות במערכת המשפט, כמו שמואל תמיר, כמו דן מרידור, הם בלטו כנושאי דגל של הזכויות האלה. האם דווקא חניכי התנועה הרוויזיוניסטית יותר ערים

לצד הוזה בחיים הציבוריים וזה בניגוד לדעה המקובלת, או שיש שם שני רבדים, יש כאלה שהיו בחזקת המנהיגים ואצלם יש מודעות חזקה לכך ויש 'עמך' שעולם המושגים שלהם אחר לגמרי. האם הדבר הזה עניין אותך אי פעם?

מ' שמגר: זה נושא מעניין. אני סבור שהוא נובע מכך, בין היתר, שאין לאמן סטראוטיפים לגבי אנשים הנמנים על תנועות. אני סבור שבסופו של דבר יש אנשים מסוגים שונים בכל קיבוץ אנושי, ואנטי-מיעוטים ואנטי-ערבים בתור שכאלה יש בכל הקבוצות, מה גם שהמפלגות בישראל החליפו לחלוטין את הבסיס הרעיוני כגורם מאחד. המושג של דבק אידיאולוגי אינו קיים יותר. בזכוכית מגדלת אתה יכול למצוא כמה מנהיגים שמנסים להמשיך, אבל הציבורים הרחבים נמשכים על-ידי נושאים שאינם קשורים בתפיסות עולם, אלא באירועים פוליטיים (שלום, הסכמי שלום וכו'), באירועי התקופה, באינטרס כלכלי, בחוסר עבודה. זה אינו נשלט בידי אידיאולוגיה. האם לאדם שמצביע בעד מפלגת העבודה חשוב הראשון למאי דווקא? לשיר את האינטרנציונל? זה לא אומר לו כלום. האם מי שמצביע בעד הליכוד דוגל בשתי גדות לירדן? כנסיון חיים (ועל כך שאלת בראשית הראיון), אני יכול לספר כי ראייה בלתי פרטיזנית, המשוחררת מגישות מפלגתיות, היא בכל מקרה פתוחה יותר, מאוזנת יותר והוגנת יותר כלפי כל אדם וכל בעיה.

פ' גינוסר: הנאמנות לאידיאולוגיה נחלשה בכל העולם כולו.

מ' שמגר: בן-גוריון כתב ספר שנשא את השם ממעמד לעם. זו היתה דרישה לשינוי ערכים מהותי, מתנועתיות לממלכתיות.

פ' גינוסר: הרי בספר זה התכוון למשהו אחר. הוא התכוון לומר שכל העם יהיה מעמד פועלים, יהיה כולו עם עובד.

מ' שמגר: אני סבור שהוא התכוון לאימוץ הממלכתיות, כפי שגם ביקש להגשים אותה.

פגישה שנייה: פברואר 1997

פ' גינוסר: היום ה-17 בפברואר 1997 ואנו בלשכתו של הנשיא בדימוס מאיר שמגר בבית-המשפט העליון. אני רוצה להעלות כמה שאלות שלא הספקנו לדון בהן בפגישה הקודמת ולהעלות בעיות שהתעוררו בין שתי הפגישות. אפתח בטענה שבית-המשפט העליון מקבל על עצמו יותר מדי תפקידים וזה גורם לפיגורים במערכת, ופיגור במערכת זה עינוי דין שהוא פגיעה בצדק. האם המצב הזה לדעתך רצוי, או שאין אפשרות טובה יותר, או שיש לכך תיקון?

מ' שמגר: הטענה היא נפוצה והיא נובעת מתלונת 'הלקוחות', אם אפשר לקרוא להם כך, היינו המתדיינים בבתי-המשפט. מתגלות מזמן לזמן תופעות

של התמשכות יתרה של הדיונים וציפייה ארוכה לפסק־דין, מה שבצורתו הקיצונית יותר נקרא עינוי דין. כאשר יש התמשכות של הדיונים, המסקנה הפשטנית היא כי לו היו פחות משפטים אזי התיק שאדם פלוני מעוניין בו היה מסתיים מהר יותר, כפי שחולה בבית־חולים עלול להגיד כי אילו היו פחות מיטות במחלקה, הפרופסור והרופאים שמבקרים אתו היו יכולים להקדיש יותר זמן לתחלואים שלו ולכאבים שלו. המסקנה הנגזרת הראויה היא שצריך לבדוק למה יש יותר מדי תיקים. אם יהיו פחות תיקים הם יזכו לטיפול יותר מהיר. לשם כך יש לעשות קלסיפיקציה, סיווג, של התיקים המובאים לבית־המשפט. כמובן שאינך יכול לומר שבת־המשפט לא יטפלו בסכסוכים אזרחיים – בין אדם לרעהו, או בין תאגיד לאדם, בבעיות של חוזים או מעין חוזים, או בכל המערך של התאגידים.

באשר לפעולות המדינה, אפשר לטעון שיש נושאים המובאים כיום לדיון פלילי שניתן להעביר אותם לטיפול מנהלי: קנסות מנהליים, דברים שאינם צריכים להגיע לבית־המשפט. אני אחזור לנושא.

אבל הנושא המרכזי בהקשר זה הוא עניין בית־המשפט הגבוה לצדק. הזכרתי כי לבית־המשפט העליון יש סמכות לעסוק בשלושה תחומים עיקריים – פליליים, אזרחיים ובית־המשפט הגבוה לצדק, שעוסק בתלונות של האזרח נגד רשויות השלטון; באלה נכללים שרים, או הממשלה בכללותה, רשויות מקומיות, או גם גופים סטטוטוריים: רשות השידור, רשות הנמלים. באלה נכללים גם בתי־דין רבניים אורתודוקסיים. בכל מקרה מדובר על שופטים.

אינני סבור שאדם בר דעת יכול לומר שיש לוותר כליל על פנייה לבית־המשפט כשאדם מאמין שלא נהגו כלפיו בצדק. בית־המשפט הוא הכתובת שאליה אדם פונה, כשלדעתו זכות יסוד שלו נפגעה; למשל, הזכות לחירות, נניח שהוא נעצר שלא כדין, או הזכות לחופש הביטוי, או לחופש הדת, כאשר הוא טוען: 'למה מתנכלים לסוג הזה של פולחן דתי שאני מקיים אותו?'

לומר שאין אף בית־משפט שידון בעניין, כאילו הותרת נושא ללא פתרון וזה סותר את הקונצפציה הבסיסית של מדינה דמוקרטית־ליברלית השוקדת על זכויות האדם. לאזרח צריכה להיות כתובת שבפניה הוא יכול לשטוח את טענותיו כאשר זכויותיו נפגעות לטעמו. זכויות שנפגעות יכולות להיות לאו דווקא הפסדים כספיים שבגללם אדם מגיש תביעה אזרחית. בנתונים אלה נקטנו גישה שככל שהדבר נוגע לתביעות פליליות אכן יש לחפש דרכים לייעול, בכך שיוציאו דברים מהפליליות השגרתית ויעבירו אותם לבררות קנס. כל מי שמחנה מכונית בתל־אביב או בעיר אחרת מכיר את המציאות הזו. הוא לא חייב לבוא לבית־המשפט, משאירים לו הודעה: 'עליך לשלם קנס, אלא אם כן אתה מבקש

לפנות לבית־המשפט'. העניין מגיע לבית־המשפט אם הנתבע בוחר בכך. הרוב המכריע בוחר בתשלום הקנס.

חשבנו על הרחבה של שיטה זו לתחומים שעניינם ברישוי. למשל, חידוש רשיונות לנשק, שכדי להאריך את תוקפם יש לשלם אגרה מדי שנה; אם בעל הרשיון איננו משלם אפשר להעביר את זה לבררות קנס – ומקרים דומים. לכל נושא כזה יש פרובלמטיקה משלו. לגבי נשיאת נשק, למשל, צריך לבדוק אם האדם עדיין בריא, אולם יש מספיק נושאים כגון שפיכת זבל או פסולת בניין במקום אסור, או עבירות תנועה נוספות שאפשר להעבירן מסלול לפיו אין צורך להגיע לבית־המשפט בכלל. בתחום האזרחי יש מגמה של רפורמה בסמכויות, כדי שנושאים רבים יותר יגיעו לערכאה הראשונה (בית־משפט שלום) ושם ייוספו שופטים. בתחום הבג"ץ, העברנו נושאים של משפט מנהלי לבתי־משפט מחוזיים וייתכן שסינון נוסף יאפשר הוספה של נושאים מועברים.

ניתן להציע: 'אם יש הרבה משפטים, הוסיפו עוד שלוש מאות שופטים'. על כך יש להשיב שזאת מערכת שאינה יכולה לגדול בלי קץ ובלי מידה באף מדינה, אפילו בעשירות שביניהן. יש שהשקעה כספית גוררת אחריה השקעות נוספות. שופטים נוספים גוררים בתי־משפט נוספים, פקידים נוספים, עוד הוצאות לוגיסטיות. אם אתה מוסיף עוד שופטים ברובד הראשון, עליך להוסיף עוד שופטים בערכאת הערעור, אחרת הגוף גדל באופן בלתי פרופורציוני. מוכרחים לשמור על פרופורציות סבירות ולשמור על מסגרת תקציבית כפי שמקובל בכל מדינה.

פ' גינוסר: יש טענה שעם ישראל מרבה להתדיין בהשוואה לעמים אחרים ולכן העומס הכבד על המערכת. האם זה נכון?

מ' שמגר: יש בזה משהו. אינני יודע אם הוא מתדיין יותר מכל העמים האחרים השוכנים סביב הים התיכון, אבל ללא ספק המזג והיצר של ההתדיינות גדולים יותר מאשר אצל עמי סקנדינביה. הדוגמה הקלסית היא בתי־המשפט לתביעות קטנות. זו אינסטנציה נוספת שהקמנו לפני מספר שנים: בית־משפט המיועד לדברים פשוטים. בפניו איננו מופיע עורך־דין. אם להביא את הדוגמה השגרתית: אליו פונים כאשר השרברב לא תיקן את הצנרת כיאות והלקוח מסרב לשלם 500 שקל עבור תיקון שאיננו תיקון. בהתחלה, כשהקמנו את בית־המשפט הזה, היו לו כאלפיים תיקים בשנה. השנה היו כשישים אלף תיקים. כל אדם ער מאוד לזכויותיו וחרד שמא ייפגע, והנכונות לפשרה אינה תמיד מצויה. הפרט עומד על דעתו ותובע את 500 השקל אשר בשבילו יכולים להיות בגדר סכום משמעותי. אינני מזלזל בדבר, אולם מן הבחינה הארגונית מלמד הדבר שההתדיינות נוטה לגדול בהיקפה כאשר פותחים פתח להתדיינות

מסוג חדש ומקיימים אותה ביעילות. יש סיבה נוספת לכך מדוע מספר התיקים בבית-המשפט לתביעות קטנות גדל כל-כך. יש נושא המכונה 'השתתפות העצמית בפוליסת ביטוח'. על הסכום הזה שחברת הביטוח איננה משלמת מתדיינים אצלנו בבית-משפט לתביעות קטנות. אם הפגוש נפגע וחברת הביטוח איננה משלמת (עניין של 500-600 שקל) אנשים אינם מוותרים ותובעים את הפוגע. יש אלפי תביעות מסוג זה נגד אדם שגרם נזק לזולת עקב רשלנותו. זאת ועוד, אנחנו עם של מהגרים, חברה של מיזוג של תרבויות, שבה אדם חש בנקל - בצדק או שלא בצדק - שהוא מקופח ושמצרים את זכויותיו. הוא נוטה לא לוותר ולא להתפשר וגם מטעם זה יש לנו הרבה התדיינותות. אם אני משווה אותנו למשל עם היפנים, יצר ההתדיינות שלנו הוא כביר. אצל היפנים זה בלתי נתפס ללכת לבית-משפט בשביל דבר של מה בכך. כמובן יש עוד עמים, שנקרא להם יותר ותיקים ומיושבים, שאצלם מבחינים התדיינות מועטה מזו שאצלנו. אבל איננו שונים מארצות-הברית שיש לה תכונות די דומות. בסך-הכול ניתן לומר שבחברה של כלכלה מודרנית, המורכבות של הכלכלה ושל הטכנולוגיה, הנזקים שהטכנולוגיה גורמת, בעיות הסביבה והמורכבות של היחסים הכספיים בין בני-אדם - כל אלה מביאים לכך שההתדיינות מתרבה, אין מה לעשות. בכל המדינות המערביות הדמוקרטיות כמות המשפטים גדלה במרוצת השנים. כל שנה אני מקבל מאחד מעמיתי לשעבר באנגליה (שומר המגילות) את הדוח השנתי. הוא מופקד על ערכאת הערעור בדיונים האזרחיים ואני רואה באותו דוח את אותה הבעיה. הוא כותב כי משך ההתדיינות גדל, מספר התיקים גדל, ומספר השופטים לא גדל. כך שהפרובלמות הן גם מעבר לאופי ומעבר למזג. אלה הן בעיות של חברה טכנולוגית מודרנית.

פ' גינוסר: האם יש לכם כיווני מחשבה נוספים לרפורמה?

מ' שמגר: אפשרות שנידונה עתה היא להוסיף עוד אינסטנציה שיפוטית, היינו בית-משפט לערעורים בין בית-המשפט המחוזי לבית-המשפט העליון. בית-המשפט העליון ידון בתיקים רק לאחר שיערוך בהם סלקציה, כמו בארצות-הברית. בשנה האחרונה ה־Supreme Court בווינגטון דן ב־54 תיקים. איך הוא מגיע לכך? עושים סלקציה. מגישים לו כחמשת אלפים בקשות. מתוך חמשת האלפים הוא בוחר לעצמו את חמישים וארבעה התיקים שהוא דן בהם. אצלנו, כשהמשפט מתחיל בבית-המשפט המחוזי, אין ערכאת ערעור נמוכה יותר מבית-המשפט העליון, ולכן אנו דנים באלפי ערעורים מבית-המשפט המחוזי. אנחנו גרסנו כי מוטב להרחיב את הסמכויות של בית-משפט השלום כדי שהערעור יופנה לבית-המשפט המחוזי, ולבית-המשפט העליון תהיה סמכות הסלקציה, היינו שיקול הדעת אם להרשות ערעור שני.

בקשר לבית־המשפט העליון יש גם להזכיר כי הורחבה זכות העמידה. בשעתו היה כלל שרק אדם שנפגע אישית יכול לפנות לבג"ץ ולטעון את טענותיו: מי שסירבו להעניק לו רשיון, מי שפגעו בחופש הדיבור שלו וכו'. אנחנו הרחבנו את זכות העמידה ואמרנו שלגבי נושאים שהם בגדר פגיעה יסודית בשלטון החוק, או פגיעה בהסדרים, בתפיסות היסוד החוקתיות שלנו, יכול לפנות גם אדם שלא נפגע במישרין. לכן אתה רואה היום פניות, והן לא רבות, אבל הן מופיעות הרבה בתקשורת, של עמותות המפקחות על שלטון החוק או על המנהל התקין, שהן אינן הנפגעים הישירים, אך הן מעלות בבית־המשפט השגות בנושאים שהם מרכזיים לדעתן. למשל, כל הפרשה של נקאש ששר המשפטים סירב להסגיר אותו לצרפת הועלתה לא בידי מי שנפגע אישית – לא בידי בן משפחה של מי שנהרג בידי נקאש – אלא בידי אישי ציבור, חברי כנסת, פרופסורים. כל הפרשה של אוטובוס 300 הגיעה לבית־המשפט הגבוה לצדק מתוך פנייה של פרופסורים ואנשי ציבור ולא בידי מישהו מבני המשפחות הנוגעות לעניין. אלו הן דוגמאות שבהן, על־פי תאוריה מצמצמת של זכות העמידה על־פי השיטה הישנה, ניתן היה לומר: 'מי שמכם? בזכות מה אתם פונים בעניין הזה? מי שיכול לפנות הם בני המשפחה ולא אתם'. כלומר, הורחבה זכות העמידה שנועדה לשרת את העמקת שלטון החוק והשרשתו, כי לא תמיד האדם הנוגע בכך במישרין יכול לפרוש את הנושא בבית־המשפט לאור האמצעים העומדים לרשותו והפרקליטים העומדים לרשותו, למרות שהתופעה פוגעת בציבור האזרחים בכללותו. אם המדינה עושה איזשהו דבר שפוגע באופן מהותי בתפיסות היסוד החוקיות שלה עצמה, עולה השאלה אם ראוי הוא שאף בית־משפט לא יתערב? מכאן הרקע להרחבת זכות העמידה, בנושאים מסוימים, לכל אזרח.

פ' גינוסר: מתי הורחבה זכות העמידה?

מ' שמגר: בערך בעשר השנים האחרונות. גישה זו גורמת לתוספת משפטים, יותר מבחינה אופטית מאשר מבחינה מעשית. אלה אמנם משפטים חשובים, אך הם מעטים ביותר. אחת מהדוגמאות: בזמן הממשלה הקודמת עשתה מפלגת העבודה הסכם עם ש"ס, שנקרא 'חוק עוקף בג"ץ'. הן הסכימו מראש שכל אימת שבית־המשפט הגבוה לצדק ייתן פסק־דין אשר בו תהיה פגיעה בסטטוס־קוו הדתי, תהיה למפלגת העבודה חובה מראש לחוקק בכנסת, תוך הישענות על הרוב שיש לה, חוק שיבטל את פסק־הדין, כדי שהסטטוס־קוו בענייני דת יישאר על כנו. נושא זה הובא לבית־המשפט על־ידי עותרים פרטיים שלא יכלו עדיין להיות נפגעים אישית מן ההסכם. עתירה זו (שנתאפשרה מתוך הרחבת זכות העמידה) דנה בנושא משפטי־חוקתי בעל השלכות מרחיקות לכת.

בית־המשפט ברוב דעות, כולל דעתי, החליט לא להתערב בעניין, כי

סברנו שזה הסכם בין מפלגות פוליטיות שאין לו עדיין מימוש ובית-המשפט אינו רואה צורך להתערב כל עוד ההסכם לא בא לידי ביטוי קונקרטי. יש הטוענים, לדעתי ללא יסוד, שהרחבת זכות העמידה גורמת לפקקים בבית-המשפט, כי בדרך-כלל אלו המשפטים הכבדים יותר, הנמשכים יותר זמן, יושבים בהם מספר גדול יותר של שופטים. אבל, לדעתי, במכלול של אלפי התיקים של בית-המשפט זה איננו גורם. גורם בעל משקל רב יותר זוהי חלוקת הסמכויות בין בתי-המשפט. הזכרתי נושא זה לעיל. ביטוי בהעברת יותר סמכויות לבית-משפט השלום כדי שהערעור יבוא לבית-המשפט המחוזי וניתן יהיה להגיע לבית-המשפט העליון רק ברשות – כמו בארצות-הברית.

היתה הרחבת סמכויות רצינית מאוד בבית-משפט השלום גם בתחום האזרחי וגם בתחום הפלילי. בית-משפט השלום יכול היום לדון למאסר עד שבע שנים. בזמן המנדט יכול היה לדון רק למאסר של שנה אחת. אינסטנציה זו יכולה לדון בתביעה של עד מיליון שקלים, ובהשוואה לעבר זו הגדלה באופן מהותי ולא רק עקב האינפלציה.

אסור למנוע מאדם זכות ערעור, אבל כאשר הערעור נשמע בבית-המשפט המחוזי אפשר יהיה להחליט שאין מתירים ערעור שני, אלא רק בנושאים חשובים ביותר. זוהי אחת השיטות להפחתת העומס. יש טענה נוספת והיא כי העומס גדל מפני שבית-המשפט העליון התחיל לדון בנושאים חוקתיים. תשובתי היא שהנושאים החוקתיים, מבחינת החוק שלנו, אינם שונים במהותם מכל מה שבית-המשפט הגבוה לצדק עסק בו מאז ומתמיד לאור הוראותיו של חוק בתי-המשפט. בשנת 1992 נתקבלו בכנסת שני חוקי יסוד – האחד שדן בכבוד האדם וחירותו והשני שדן בחופש העיסוק. לראשונה הוטלו הגבלות מהותיות על חופש החקיקה של הכנסת. אלה שני חוקים אשר קובעים נורמות חוקתיות לזכויות יסוד. חוק יכול לפגוע בזכות יסוד הקבועה בחוק יסוד, למשל בזכות הקניין, רק אם הוא ממלא אחרי שורה של תנאים: שהוא תואם את ערכיה של מדינת ישראל, שהוא מיועד לתכלית ראויה ושהוא איננו עובר על המידה הסבירה. אחרת ייפסל כחוק הנוגד את חוק היסוד. דוגמה קלאסית הוא חוק שמוכר מאוד – מה שנקרא 'חוק גל', על שם חבר הכנסת גל שהיה יושב-ראש ועדת הכספים, חוק שבא להציל את המושבים ממשברם מכיוון שהם נכנסו לחובות. הוא הציע חוק להסדרים פיננסיים למשקים החקלאיים, שהתקבל בכנסת ושקבע שיטה למחיקת חובות חלקית בנסיבות מסוימות. מחיקת חובות פירושו שנושה לא יוכל לגבות מקצת מן החובות. מחיקת חובות דומה קיימת בפשיטת רגל. החוק הזה התקבל אחרי חוק היסוד כבוד האדם וחירותו, הקובע שהוא חל רק על חוקים שנחקקו אחרי שהוא התקבל. חוק יסוד כבוד האדם וחירותו פניו לעתיד, והתיקון של חוק גל התקבל יותר מאוחר. בא לפנינו ערעור על פסקי-

דין של בתי־משפט מחוזיים, שהחליטו שהחוק הזה הוא בלתי חוקתי, היינו שיש בו פגיעה בזכות הקניין של הנושה כי נאמר בו שבנסיבות מסוימות מותר למחוק עד 40% מהחובות, ומחיקת חובות היא בגדר שלילת קניין של הנושה.

שלילת הקניין צריכה לעמוד במבחנים שהזכרתי: החוק צריך לתאם את ערכיה של מדינת ישראל, להיות לתכלית ראויה ולא לעלות על המידה הסבירה. 'החוק הזה איננו עונה על דרישות אלו' – אמר בית המשפט המחוזי. למה שלא כל האזרחים ישתתפו בכיסוי החובות האלה? למה רק המושבים יזכו למחיקת חובות? למה לא בעלי חוב אחרים?

זה הגיע לבית־המשפט העליון בדרך הערעורים, והוא חייב היה להחליט האם התיקון בעניין חוק ההסדרים במשק החקלאי נוגד את העיקרון של אי־פגיעה בקניין הקבוע בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו, או איננו פוגע בזכות הקניין. במשפט הזה ישבו תשעה שופטים. בית־המשפט קבע שאמנם יש בחוק פגיעה בקניין, אך החוק הזה עונה על התנאים בסעיף 8 לחוק היסוד כבוד האדם וחירותו, היינו: תואם את ערכיה של מדינת ישראל, כי בית־המשפט סבר שהצלת ענף משקי שלם הוא גם תכלית ראויה וגם תואם את ערכיה של מדינת ישראל.

נקבע גם שזה נעשה במידה הראויה, היינו זה איננו עובר את המידה ואגב גם תואם את הכללים הדומים שחלים בפשיטת רגל. זוהי דוגמה של הכרעה שבה עוסק בית־משפט של חוקה: היינו, האם חוק רגיל שהתקבל בכנסת, במקרה זה התיקון לחוק גל, תואם את הערכים החוקתיים העליונים שנקבעו בידי הכנסת. יש ויכוח מי יטפל בזה? בחוק היסוד לא נאמר שבית־המשפט העליון יקבע אם חוק מסוים נוגד את חוק היסוד, אבל זה מתבקש באופן טבעי, כי אין אינסטנציה אחרת שיכולה לתת פרשנות משפטית מחייבת במקרה שכזה. הכנסת לא יכולה לדון בזה, שהלוא בעצמה חקקה את החוק המסוים הזה, מכאן שהיא סברה שהוא אינו נוגד את חוק היסוד. אם היא תהיה השופט של עצמה, למעשה ביטלת את הביקורת האובייקטיבית על מעשה של המחוקק. קונסטיטוציה בכל מדינה מתוקנת בנויה על כך שהמחוקק מחוקק, אבל לשם שמירת הוראות החוקה יש אינסטנציה אחרת. יש מדינות, ואני הזכרתי זאת בראשית דברי, שקבעו לכך בית־משפט מיוחד – כשעולה טענה שחוק מסוים נוגד את החוקה, את הערכים העליונים, המשוריינים, המיוחדים שקבועים בחוקה. בגרמניה יש למטרה זו אינסטנציה מיוחדת. בהיעדר חקיקה כזו אצלנו אך טבעי שבית־המשפט העליון שדן בכל התביעות המשפטיות ידון גם בכך. אין בכך משהו שסוטה מבחינה מהותית, מבחינת תוכן הדברים, ממה שבית־המשפט תמיד עושה. בית־המשפט תפקידו לפרש את החוק. במסגרת פרשנות החוק האינסטנציה העליונה היא בית־המשפט העליון.

כפי שאמרתי, בין הטענות שמשמיעים כלפי בית-המשפט העליון: 'למה הם עוסקים בנושא?' - התשובה היא מה יעשה אורח, בעל המשק במושב, כאשר בית-המשפט המחוזי פסל את החוק? למי היה פונה בערעור? אם יחוקקו מחר חוק שמותר להפקיע אדמה של מישהו בלי תשלום פיצויים, לאן יבוא האדם שהפקיעו את האדמה שלו ויגיד: 'זה בלתי חוקתי, זו פגיעה אבסולוטית בקניין!'? מה יעשה אדם שאדמתו הופקעה? יכתוב פטיציה לוועדת הכספים ויתלונן על זה שהוועדה אישרה חוק להפקעה ללא תשלום פיצויים? - כלומר, הוא יפנה למי שעשה את המעשה שעליו הוא מתלונן. אין ספק שאין לו כתובת אחרת אלא בית-המשפט. הנפגע אמנם יכול לפנות למבקר המדינה, אולם המבקר אינו בודק את חוקיותם של חוקי הכנסת. הוא גם אינו יכול לתת צו שמבטל את החוקיות של המעשה. הגוף היחיד שבסמכותו להכריז שמעשה מסוים של המחוקק הוא בלתי חוקי - הוא בית-המשפט. משמע, אם בית-המשפט לא יעסוק בנושאים אלה כאילו שללת מן האורח את האפשרות לערער על פגיעה בזכות יסוד. הזכות נשארת אז בגדר הצהרה ותו לא. חייב להיות גוף שמממש את הזכויות. לסיכום, אני סבור שחלק מהנושאים שבית-המשפט העליון עוסק בהם כיום חיוני שלא יופנו אליו, אולם הכוונה אינה לביטול אפשרויות לפנות לבית-המשפט, אלא להעברה לאינסטנציה אחרת, נמוכה יותר. אם בית-המשפט העליון במקום שידון בשבעת אלפים תיקים בשנה ידון בשלושת אלפים, יהיה קל יותר לפנות לבית-המשפט ולקבל פסק-דין תוך זמן סביר.

פ' גינוסר: יש כיום התקפה על מעמדה של כל מערכת פירוש החוק ואכיפת החוק. תמיד היו אנשים שנפגעו ממנה ודיברו בגנותה, אבל לא באותה בוטות ולא מאותה עמדה שלטונית רמה כמו אביגדור ליברמן, שאמר לעיתון שהמטרה הפכה להיות מכשיר לחיסול חשבונות. דבריו הם דוגמה לגל של התקפה. האם גל זה מבטא מצב שהמערכת איננה משביעה את רצונם של רבים מאוד? האם היא באמת נמצאת בסכנה מתוך התייחסות שלילית אליה?

יש לנו דוגמה בולטת של מה שהתרחש בבלגיה. פסקי-הדין נגד אנסי ורוצחי ילדים קוממו את דעת הקהל נגד מערכת המשפט המואשמת בפומבי כ'רקובה', ואב של אחת הקורבנות ירה והרג אשם שפסקו לו עונש מקומם בקלותו. אמרת שאצלנו התפתחה תופעה של גביית חובות בדרך בלתי חוקית, משום שההוצאה לפועל לא מילאה את מה שמצפים ממנה. האם מערכת השפיטה ואכיפת החוק בהתנהגותה יכולה, באכזבה שהיא גורמת, לשים לעצמה רגל? הרבה פעמים אני נתקל בטענות על פסקי-דין בלתי סבירים (יכול להיות שפעם, לפני שלוש שנים הם נראו סבירים). קשורה לכך השאלה האם במערכת המשפט המצב הוא כמו באקדמיה? באקדמיה מי שהגיע לקביעות נעשה למסמר בלי ראש. מאז

שהגיע לקביעות הוא יכול לעשות ככל העולה על רוחו ובשם החופש האקדמי הוא כמעט חסין מפני כל סנקציה. אם משהו השתבש אצל שופט במהלך השנים והוא מגיע למצב שפסקי־הדין שלו לוקים בחוסר סבירות ופוגעים ביחס הציבור לכל המערכת, מה עושים במקרים כאלה?

מ' שמגר: יש כאן למעשה שתי בעיות: ראשית, הבעיה של ההכרעה המהותית המסוימת של השופט – אם היא נכונה או איננה נכונה; ושנית, יכולה להיות טענה פרסונלית נגד השופט. על ההכרעה המהותית יש זכות ערעור. אין כמובן זכות ערעור על פסקי־הדין של בית־המשפט העליון.

פ' גינוסר: אבל הלוא אפשר לערער לפני הרכב רחב יותר של בית־המשפט העליון.

מ' שמגר: אפשר לקיים דיון נוסף, אבל זה רק במקרים נדירים. גם אם תקבע עוד אינסטנציה, בכל מקרה תמיד תהיה אינסטנציה אחרונה, אחרת אין לדבר סוף. לגבי הטענה הפרסונלית נגד שופט, יש בחוק הסדרים שלא בכל הגופים הם קיימים. אפשר להביא שופט לדין משמעתי אם הוא פועל שלא כראוי במילוי תפקידו, ואפשר גם להעבירו מתפקידו, אבל זה נדיר. הטענות הן בעיקר ביטוי לאי שביעות רצון של צד מסוים שלא זכה לפסקי־הדין שציפה לו. זה נובע מעצם הנושא. כששניים מתדיינים בבית־המשפט, הפועל היוצא הוא שאחד יפסיד ואחד יזכה. לא יכול להיות ששניהם יפסידו ולא יכול להיות ששניהם יזכו. לכן, תמיד צריך לסנן טענות ולראות אם הן נובעות מכך שלא המליץ הוא הצד הזוכה אלא משהו אחר, או שהטענות הן אובייקטיביות.

בית־המשפט אינו פועל בסתר אלא חשוף לעיני הציבור. יש דיווח יומיומי על מה שהוא מחליט, לא רק בדרך הפרסום הרשמי של פסקי־הדין, אלא דרך התקשורת היומיומית. כאדם אני יכול להבין טענה בעלת אופי סובייקטיבי של משהו שאיננו שמח על התוצאה. אינני חושב שיש חשש של עיוות מהותי, אולם כל דבר שבני אנוש עושים יכולה ליפול בו טעות.

פ' גינוסר: השאלה היא, האם כתוצאה משינויים בנורמות יש לאחרונה יותר סיכון לסמכות של מערכת המשפט ושל מערכת האכיפה מאשר מקודם? הזעם על אונס, למשל, נעשה בדעת הקהל הרבה יותר לוהט. פסקי־דין שגילו נטייה להבין את הפושע, מה קרה לו בילדותו, פעם התקבלו הרבה יותר בהבנה מאשר עכשיו. היום תובעים להתחשב יותר בקורבן.

מ' שמגר: אחד מן הכללים ששופט חייב להקפיד עליהם הוא להכריע לפי מיטב מצפונו ובמסגרת החוק. הוא לא יכול להיות מושפע מהלכידות. אם יהיה מושפע מהלכידות יאבד עד מהרה את אמינותו. הוא יאבד את הצפון, אם אפשר לומר כך, את המגנט, את הכיוון הנכון. הוא חייב להכריע לפי המצב המשפטי, על יסוד העובדות, לפי מצפונו, אם הוא מאמין או איננו מאמין לעדות מסוימת. הנסיבות שיכולות להשפיע על הכרעת השופט הן: עבריינות בעבר, שכיחות העברות, נסיבות המעשה, הנזק לקורבן וכדומה.

גם אם עברה במקום להיות נדירה ויוצאת דופן הופכת לתדירה, נוצרת אצל השופט תחושה שצריך לנקוט אמצעים מיוחדים כדי ליצור הרתעה אפקטיבית יותר. יכול לקרות שהוא ינקוט אמצעים מחמירים יותר מאשר בעבר. אבל, ככל אדם שעובד על-פי לוגיקה גם השופט חייב לשקול את האפקטיביות של האמצעים שהוא נוקט. על השופט להגיב לפי המצב המשפטי והעובדתי. אם השופט יגיע לכלל מסקנה שהעברין הוא אדם חולה, הוא יצהיר על כך על-פי חוק. הוא לא ישלח אותו למאסר במקום לאשפוז רק כדי להשביע את רצון מי שדורש את הענשתו. אם האדם חולה בנפשו, אז הטיפול על-פי החוק צריך להיות אחר. זו רק דוגמה להתמודדות מתמדת עם הקשיים של התפקיד השיפוטי.

פ' גינוסר: הזכרת פה את העניין של חוק וצדק. אני שמעתי, או קראתי, שבאנגליה יש מוסד מיוחד שצריך לטפל במקרים שבהם המרחק בין החוק ובין הצדק גדול מדי.

מ' שמגר: אתה בוודאי מדבר על משהו שבהיסטוריה המשפטית.

פ' גינוסר: עד כמה שאני זוכר, קראתי על דבר שמתקיים עכשיו.

מ' שמגר: כוונתך לגוף ציבורי אשר דן ברפורמות בחוק?

פ' גינוסר: לא, לגוף שדן במקרים קונקרטיים.

מ' שמגר: יש ספר ידוע של Earl Stanley Gardner (מי שיצר את הדמות של Perry Mason), שקרא לספר שלו: *The Court of Last Resort*. הוא מספר שם על מקרים פליליים בארצות-הברית שאותם הוא חקר ובדק ומצא בהם פגמים שגרמו לכך שהתוצאה לא היתה כפי שהיתה צריכה להיות. כל מה שנעשה בידי אדם איננו יכול להיות מושלם.

פ' גינוסר: עד כמה שהבינותי, עסקו שם לא בפגמים חוקיים אלא בניגוד שהתגלע בין החוק ובין הצדק.

מ' שמגר: אין אצלנו מוסד שכזה, אבל אתה יכול למצוא פסקי-דין המתריעים על כך שסיטואציה מסוימת איננה צודקת. ותשומת-לב המחוקק מופנית לתופעה הזו.

אני יכול לתת דוגמה מחיי היום-יום: היתה שאלה של חובת הבנקים ללקוחותיהם. יש חוק אשר דן בשירותים בנקאיים והוא מחייב את הבנק להסביר ללקוח, בלשון שיבין אותה, את המסמך שעליו הוא חותם. זו חובתו של הבנק ללקוחותיו, כי בחברת מהגרים כשלנו יש רבים שאינם יכולים להבין את הדקויות של המסמך.

בא בפני בית-המשפט מקרה של עולה חדש, ספר, שנתן ערבות למישהו שברח אחר-כך מן הארץ. הערב לא הבין על מה הוא חותם, כי הוא לא ידע עברית והבנק החתים אותו. השאלה היתה האם כלפי ערב יש לבנק אותה מחויבות כמו כלפי מי שלווה את הכסף. פסק-הדין שלי השיב על כך בחיוב. היינו, הבנק היה חייב לנהוג כלפי הערב כמו כלפי כל לקוח, מפני שהערב משרת מטרה שהבנק רוצה בה, היינו יצירת אותה

אחריות כספית נוספת שהבנק מבקש אותה כדי ליצור לעצמו ביטחון לתשלום החוב.

הערב אמנם בא מטעם הלווה, מטעם מי שזקוק לערב אבל גם מטעם הבנק שדרש החתמת אדם נוסף. הערב הוא תופעה ישראלית מקובלת, כשאדם מבקש לרכוש דירה דרושים ערבים. כשופט חשתי אי־צדק כאשר לא פורשים על הערב את אותה הגנה שפורשים על לקוח רגיל של הבנק. הייתי בדעת מיעוט. הערתי אז שצריך לתקן את החוק – והחוק תוקן. זו רק דוגמה לכך שאם ברשות השופטת חשים שיש פער בין החוק ובין הצדק, מעירים את תשומת־לב הרשות המחוקקת.

כשהייתי היועץ המשפטי לממשלה היה במשרד המשפטים הסדר לפיו קוים מעקב אחר פסקי־דין, כדי לבדוק האם מתחייב תיקון בחוק לאור מה שנאמר בפסק־הדין. כאשר הגעתי לכיוון ההפוך, ביקשתי העברת פסקי־דין למשרד המשפטים בידי שופטים שסבורים שיש משהו המחייב תיקון בחוק הקיים.

יש מגמה של שיתוף פעולה בין הגוף שמניע את המחוקק (משרד המשפטים שמציע הצעות חוק) לבין הגוף שעוסק בשיפוט. ראוי שהמופקדים על החקיקה יבדקו באופן מתמיד באיזו מידה ניתן להקטין את הפער בין הצדק לבין המשפט.

המשפט צריך לשרת את הצדק. הוא צריך לשאוף להפחתת הפערים, או התהומות, בין המשפט כפי שהוא חל בפועל לבין הצדק, אך חוששני שלעולם לא יגיע לאבסולוטיות. אפשר על־ידי טכניקות של מעקב אדמיניסטרטיבי לנגוס בשטח בלתי מכוסה ולתקן מצבים בלתי רצויים. כל המוסד של הצעת חוק פרטית בכנסת, להבדיל מהצעת חוק של הממשלה, נוצר בין היתר כדי לאפשר יוזמות חקיקתיות שאינן ממסדיות.

הזכרתי ערבות – היתה הצעת חוק פרטית בעניין הערבויות, שבאה להילחם נגד תופעה שמשעבדת אנשים אשר נתנו בתום לב ומתוך טוב לב גיבוי לפעולה פיננסית של מישהו.

פ' גינוסר: היתה זאת הצעת חוק פרטית?

מ' שמגר: זאת היתה הצעת חוק פרטית והיא עברה.

פ' גינוסר: דיברנו על זכויות האדם והאזרח, מושג שהוא תוצאה של המהפכה הצרפתית והנאורות בדרך־כלל. יותר מאוחר נעשתה מקובלת זכות המאבק המקצועי ובה זכות השביתה. לפי זכות זו אי אפשר להאשים שובת בנזקים שנגרמו בגלל שביתה. במקרה שכזה יש לעובד כל מיני הגנות. יש גם הגבלות, השעיה של זכות השביתה, באמצעות תקנות לשעת חירום. ההסתדרות רואה בעין רעה את השימוש של הממשלה בתקנות שכאלה, ומשיבים לה שגם הממשלה הקודמת, שהיתה קרובה יותר להסתדרות, נהגה כך. מה דעתך בסוגיה זו?

מ' שמגר: טוב. זכות השביתה מוכרת אצלנו כזכות אשר משמשת ככלי במאבק

מקצועי. לפעמים היא משמשת גם לא במאבק מקצועי. יש בחוק כללים לגבי מה שנקרא 'שביתה מוגנת' ו'שביתה בלתי מוגנת'. הכללים נקבעו כדי למנוע פגיעה בזולת שאינה נובעת ממאבק מקצועי. הדבר המצער הוא שקורה שהשביתות יותר משהן פוגעות בשלטון הן פוגעות באנשים: החולים בבתי-חולים, אנשים הזקוקים לנסיעה ברכבת ועוד. הנזקים גדולים מאוד, לכן קבעו כללים – הודעה מראש של חמישה עשר יום, שהשביתה צריכה להיות למטרה מסוימת של פתרון סכסוך עבודה ועוד. החוק שלנו מאפשר גם תביעת נזיקין במקרה שהשביתה אינה מוגנת. היה גם פסק-דין של בית-המשפט לגבי עובדים בנמל אשדוד, אשר בשביתה בלתי מוגנת גרמו לנזק. אני חושב שהשימוש בזכות השביתה, שהיא זכות לגיטימית במאבק בתחום יחסי העבודה, אסור לה לשמש למטרות אחרות. לגיטימי לשבות נגד משהו קונקרטי שהתרחש במפעל שלי. הדבר שונה כשאני שובת באופן כללי נגד מדיניות פלונית, כי זה ויכוח פוליטי נגד החלטה כלכלית ומדינית שאותה יש להכריע בכנסת.

יש לאחרונה שביתות נגד בתי-המשפט. השביתה האחרונה שהיתה בכל המשק פרצה מפני שבית-המשפט הוציא צו הבאה למישהו שלא התייצב לדיון משפטי. זו שביתה נגד פסיקת בית-המשפט. זה דבר הרסני מבחינת שלטון החוק שמגן גם על העובד. בית-הדין לעבודה מגן על זכויות העובד בנאמנות כבר הרבה מאוד שנים. הוא עושה זאת בצורה מאוזנת, כאשר משתתפים בו גם נציגי העובדים וגם נציגי המעבידים. העובד ונציגיו חייבים מצדם לכבד אותו בית-דין, להישמע לצו של בית-הדין.

פ' גינוסר: נדמה לי שבמשטרה ובצבא אוסרים אצלנו שביתה.

מ' שמגר: זה לא כתוב בחוק. זה נובע מהמבנה המשמעתי שלהם. אבל זה לא קיים בכל מקום. בניו-יורק שוטרים שבתו, או כבאים שבתו. כבאים גם אצלנו שבתו. אם תתקיים שביתה בצבא גמרת עם יעילות השירות הצבאי. אצלנו צריך להקפיד לשמור על זכות השביתה שהיא חשובה לעובד ולזכויותיו, לשכרו, לתנאי העבודה, להגנה מפני פיטורים שרירותיים וכיוצא באלה. צריך להיזהר מהגישה של ניצול זכות השביתה למטרות פוליטיות. זו פעולה המביאה תועלת בטווח הקצר, אך בטווח הארוך יש בה משום שחיקה של תקינות הממשל. דעתי שצריך לשמור על זכות השביתה בתחומה.

פ' גינוסר: מלכתחילה הדגשת את התיחום של כל דבר, גם את התיחום של שלוש הרשויות המגבילות זו את זו, אבל במהלך הראיון הדגשת כל הזמן שהרשות השופטת היא המגנה על האזרח וטוב שהיא מגבילה את הרשות המחוקקת ואת הרשות המבצעת. אבל, לפי אותו היגיון משתמע שאם לא יגבילו את הרשות השופטת גם היא עלולה להגיע לאיזושהי שרירות, לאיזושהי עריצות משלה.

מ' שמגר: כן, בהחלט. אני מסכים. בית המשפט כפוף כמובן להוראות החוק, ככל רשות אחרת. הרעיון הוא שאם מרכזים את כל הסמכויות ברשות אחת נוצרת טוטליטריות. מבחינה זו אין נפקא מינא אם זו הרשות המבצעת או הרשות המחוקקת או אם הרשות השופטת בלבד תהיה גם המחוקקת וגם המבצעת. הריכוז בידי רשות אחת, במקום לחלק את הסמכויות השונות, היא פגיעה בתפיסה הדמוקרטית. השופטים אינם אומרים: 'אנו נהיה גם הממשלה וגם הכנסת ודברנו לבדו יהיה תקף'. הדבר הזה היה פוגע בחלוקת הסמכויות ובהפרדת הסמכויות שהן חיוניות לדמוקרטיה. לכן דברו של בית-המשפט במדינה דמוקרטית איננו דבר שאין אחריו ולא כלום.

ציינתי כבר כי הכנסת יכולה לחוקק אחרת. אני חושב שצריך להיות איזון ושוויון מעמד ועצמאות של כל אחת מן הרשויות תוך מגע הדדי ופיקוח הדדי. החלוקה הזו והפיקוח ההדדי - הם יוצרים אותו איזון שהוא חיוני לקיום שלטון שבו יש חירות לאדם.

פ' גינוסר: מתוך אסוציאציה נזכרתי בטענה שנשמעה בשעתו על ממשלת רבין הראשונה. טענו שהוא כל-כך מקפיד על קיום החוק עד שהוא מוסר למעשה את ניהול המדינה לידי היועץ המשפטי. מצד שני טענו על ממשלתו האחרונה של רבין שהוא לא אהב יותר מדי את התערבות הבג"ץ. הייתי יכול לשאול אותך על כל הסוגיות הנוגעות ליועץ המשפטי לממשלה, שהרי כיהנת בתפקיד זה, אבל אני מבין שמוטל עליך רשמית לפתור את בעיית דרך מינוי היועץ ואסור לדבר בנושא זה. אשאל משהו אחר - האם אתה יכול לציין אנשים או אירועים שהיה להם ערך כאבני דרך בהתפתחות שלטון החוק במדינת ישראל. מדברייך בפגישה הקודמת הבנתי שלדעתך שלטון החוק במדינת ישראל הוא במגמת התגברות. האם הבינתי אותך נכון? האם אתה יכול לציין שלבים של התגברות שלטון החוק והאם זה תמיד הלך קדימה או אחורה, ואיך אתה רואה את העתיד?

מ' שמגר: אינני בין אלה שגורסים שהגענו אל המנוחה ואל הנחלה. דיברתי על תפקודם של בתי-המשפט ואני בהחלט שותף לדעה שצריך באופן מתמיד לחפש דרכים לשפר ולתקן. אני סבור שבחברה שלנו יש גילויים בולטים של אי כיבוד החוק, החל מצריכה רבה מאוד של סמים, שנמצאת היום בהיקף שאף-פעם לא היתה אצלנו, וכלה בעברות רכוש (שחלקן נובע דרך אגב מן הצורך בכספים לצורכי סמים) ועברות אחרות שאינני צריך לציין אותן באוזני כל מי שקורא עיתון. אין לי שום אשליות ששורת אצלנו אידיליה. אני רק אומר שיש לנו בית-משפט מבוסס, יציב וחזק, שמתמודד עם התופעות האלה, אם כי לא תמיד בהצלחה, כמקובל במדינות העולם החופשי. יחד עם זאת לא הגענו לתרופת הפלא הזו, לפניקאה הזו, היוצרת שלוה אפלטונית של עולם שכולו טוב.

לגבי השלבים: ודאי שביצירת מדינת ישראל, בשאיפתה לממשל תקין,

לשלטון חוק, היו שלבים שבהם היו עליות ומורדות. באופן טבעי, בכל מקום שיש בו בני-אדם יש גם כשלונות, אם בתום לב ואם שלא בתום לב.

אינני רוצה לחלק ציונים לממשלות השונות בעניין זה. אני רוצה רק לציין שהאדם הראשון שפעל לממלכתיות בתפיסה הישראלית היה בן-גוריון. אני ראיתי מסמכים שבהם נזף בשני נושאי תפקידים בכירים מאוד במדינה על כי לפי בקשה של גורם אינטרסנטי עיכבו פתיחת הליכים משפטיים נגד נבחר מסוים. הוא כתב להם שאסור להתערב בפעולות של רשויות העוסקות בפתיחת הליכים משפטיים. הוא טיפח גישה ששמרה על מקומו של המשפט כחלק אינטגרלי מיצירתה של חברה תקינה, זאת בנוסף לתחומים אחרים שבהם הוא עסק: חינוך ממלכתי ודברים דומים. ודאי שהיו גם מפלות. אם מקנים לאנשים סמכויות, והם אינם תחת פיקוח מתמיד של הציבור ושל התקשורת, הם מועדים למעור. יחד עם זאת, אם רוצים בשלומה של המדינה הזאת אי אפשר – למען הביקורת – לפרוש לעיני כולם את כל מה שקורה. זה עלול להביא אסון על המדינה עד מהרה. בתחומים שאי אפשר לחשפם יש יותר חשש לכשלונות. אבל אין למדוד, לא מוסד ולא גוף, לא חברה ולא מדינה, רק על-פי העובדה שהיה בהם כישלון זה או אחר. בכל חברה יש כשלונות. בארצות-הברית התגלה פתאום שסגן ראש ה-CIA הוא מרגל סובייטי. אצלנו היו כשלונות בתחומים אחדים, שצריך להודות בהם, אולם אין מודדים את החברה על-פי עצם קיומה של תופעה שלילית אלא לפי המבחן איך מתמודדים עם התופעה. אם התופעה זוכה לטיפול מתקן, מטהר, אשר עוקר את העשבים השוטים ומונע במידת האפשר את הישנות מקרים דומים, סימן הוא שהחברה תדע להתגבר. אם נחזור לדוגמת הרפואה, עליך לא רק לעשות דיאגנוזה של המחלה, אלא גם לדאוג לכך שתהיה התרופה המתאימה שיכולה לגרום לכך שבשימוש נכון המחלה הזאת תיעלם. זה סימן שאתה יודע איך לנהל את עסקיך ואת ענייניך הממלכתיים. אני חושב שכך צריך לראות את התופעות שהיו לנו בשנים שמאז קום המדינה. ודאי שהיו תקלות חמורות שקרו במישורים שונים. השאלה היא איך אתה, לאחר מעשה, מטפל בנושאים האלה. אני חושב שידענו ברוב המקרים איך לטפל בדברים האלה לאחר מעשה, אם כי לא תמיד הצלחנו בטיפול העוקב אחרי ביצוע המסקנות באופן רצוף ומתמיד.

פ' גינוסר: אתה יכול להביא דוגמאות?

מ' שמגר: לא. אינני רוצה להיכנס לדוגמאות, אבל אני חושב שאנחנו צריכים לפתח כלים מתאימים לטיפול בבעיות שכאלה. אם נחזור לבן-גוריון, הוא צדק כשסבר שלגבי תופעות מסוימות צריך כלים משפטיים ולא כלים מנהליים, ושלגבי השאלה אם בוצעה או לא בוצעה עברה טוב שתהיה חקירה באמצעות גוף מוסמך. הוא דיבר על ועדת חקירה משפטית. התזה הבסיסית

שהעלה, למרות שחלקו עליו, אומצה אחר־כך. חוק ועדות חקירה, שחוקקו אותו בשנים '68-'69, ושעל־פיו נוהלו כל ועדות החקירה החשובות החל משרפת אל־אקצה וכלה ברצח יצחק רבין, כל הוועדות האלה הוקמו על־פי חוק שהוחק, למעשה, לאור הטענות שהוא העלה, שפעולות מסוימות לא נבדקו בידי גוף בעל סמכויות משפטיות.

פ' גינוסר: במידה שאתה מוכן לכך, אנא ציין לגבי עצמך, על מה אתה מצטער שלא עשית ובמה אתה גאה שעשית.

מ' שמגר: אני עסקתי בתחום מאוד מוגדר, אם כי, יחסית, הקריירה שלי היתה מגוונת מאוד. הייתי בצבא למעלה מעשרים שנה, אחר־כך הייתי היועץ המשפטי לממשלה ורק אחר־כך באתי לבית־המשפט. זאת אומרת, שבאתי לבית־המשפט מתחום העשייה הציבורית ולא מתחום התאוריה. אם אני מצטער על משהו ברטרוספקטיבה, זה על שלא הספקתי לעשות את כל הדברים שידעתי שצריך לעשות אותם, אבל השובע הוא כנראה מן התכונות שאדם המופקד על תפקיד כלשהו איננו צריך להיות מצויד בהן. טוב תמיד שיש היעדר שובע. כשיש שובע רב מדי יש התנוונות. ארתור קסטלר כתב בשעתו על סיבת המפלה של חניבעל, כי כאשר חנה עם אנשיו – אחרי שעבר את האלפים והגיע לשערי רומא – בקפואה, ליד רומא, הצבא שלו הגיע לשובע ולרגיעה וזה יצר את הבסיס למפלואה, ליד לו מאוחר יותר, בהתמודדות עם הרומאים. אם אני מסתכל אחורה בלי זעם, אז בהחלט יש דברים רבים שרציתי עוד להספיק ולא עלה בידי.

פ' גינוסר: באילו תחומים נדמה לך שהיית צריך להספיק יותר?

מ' שמגר: אני מדבר בעיקר על התחומים של המשפט ושל בתי־המשפט. הנושאים שדיברנו עליהם, כגון יותר ייעול והחשת רפורמה בהם. בשל המגבלות האנושיות אין אפשרות לפרוש את כנפיו על הכול. אינני רוצה לספר מה שהספקתי לעשות; אני מדבר על דברים שלא הספקתי. הסתכלתי על הדברים בעין מפוכחת. ידעתי ברוב המקרים איפה חסר, אבל קוצר היכולת האנושי גבר. יבואו אחרים וישלימו.

פ' גינוסר: למרות דבריו האחרונים, הרי אף־על־פי שפרשת לגמלאות אתה נקרא מדי פעם אל הדגל. משמע, עוד כוחך אתך ואני מאחל לך חיים ארוכים של פעילות פורייה, ותודה לך על הראיון.

מחקר

ביטחון ומדיניות חוץ

התפתחות הסכסוך הערבי-היהודי מסכסוך מקומי לאזורי –
הרקע לצמיחת מעורבותן של עיראק וסוריה בארץ-ישראל
1936–1939

מיכאל אפל

מבוא

השביתה והמרד של הערבים הפלסטינים בשנים 1936–1939 היו ציון דרך היסטורי בהתפתחותן של התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית ושל התנועה הלאומית היהודית-הציונית וביחסים שבין היהודים לערבים. עד 1936 היה הסכסוך בין הערבים ליהודים בארץ-ישראל סכסוך מקומי בעיקרו של דבר, בין היישוב היהודי והתנועה הלאומית היהודית-הציונית מזה ובין התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית מזה. הגורם הערבי היחיד מחוץ לארץ-ישראל שהיה בעל אינטרסים מוגדרים בארץ ומעורב במתרחש בה היה עבדאללה, אמיר עבר-הירדן.

היחסים והסכסוך שבין הערבים הפלסטינים ליהודים בארץ-ישראל ולתנועה הציונית חרגו בשנים ההן מתחומי ארץ-ישראל והיו לסכסוך אזורי בעל השפעות בין-לאומיות. שאלת ארץ-ישראל היתה לנושא בין-ערבי והשתרגה באידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית על רקע תהליכי המודרניזציה, השינויים החברתיים והכלכליים, המאבקים הפוליטיים והחברתיים וההתפתחויות האידיאולוגיות בתוך מדינות ערב. כמו כן היתה שאלה זו לנושא המאבק הבין-ערבי בין השושלת ההאשמית לשושלת הסעודית. שאלת ארץ-ישראל חדלה אפוא להיות נושא הסכסוך המקומי בין התנועה הציונית לערבים הפלסטינים ולבריטים, שהאמיר עבדאללה היה משתתף חיצוני יחיד בו, והיתה לסכסוך אזורי בעל משמעות אידיאולוגית, טעון מטען רגשי ובעל השפעה גם על הזירות הפנימיות במדינות ערב וגם על הזירה הבין-ערבית.

המאמר הזה בוחן את התנאים החברתיים והפוליטיים שבהם צמחו מעורבותן של עיראק וסוריה בשאלת ארץ-ישראל ומחויבותן לה ובהם נעשתה שאלת ארץ-ישראל נושא טעון רגשות ובעל משמעות אידיאולוגית וסמלית וגורם בעל משקל בפוליטיקה הפנימית ובתנאי הפעולה של הפוליטיקאים בשתי המדינות האלה. נושא מעורבותם של עבר-הירדן וערב הסעודית ושל שליטיהן בשאלת ארץ-ישראל

יידון רק לשם שרטוט התמונה הכללית של צמיחת מעורבותן של מדינות ערב בארץ-ישראל ושל הדינמיקה של היחסים הבין-ערביים. המבנה החברתי, תנאי המודרניזציה ואופי המדינה בערב הסעודית ובעבר-הירדן, שעיצבו את תנאי הפעולה של שליטיהן, היו שונים מאוד מאלה של מדינות הסהר הפורה ומצרים. פעולותיהם של השליטים הללו בשאלת ארץ-ישראל נבעו בראש ובראשונה מן השיקולים והשאיפות בזירה הבין-ערבית, והושפעו פחות מלחצים ומהתפתחויות פוליטיות פנימיות.

בשנות ה-30, ובעיקר משנת 1936, החלה שאלת ארץ-ישראל לחדור לפוליטיקה הפנימית במצרים, אך בשנה זו עדיין לא היתה מצרים, בתור מדינה, מעורבת בארץ-ישראל. צמיחת מגמות הזהות הערבית במצרים, הפיכת שאלת ארץ-ישראל לנושא מצרי פנימי ומעורבותה של מצרים בשאלה זו, כל הנושאים האלה נידונו בחיבוריהם של ינקובסקי (Jankowski), מאייר (Mayer) וגרשוני, וספרו של ארליך עוסק בצדדים החברתיים שלהם.¹ הרקע החברתי-הפוליטי לצמיחת מעורבותה של מצרים בארץ-ישראל ראוי לדיון נפרד, שמפאת היקפו לא נכלל במאמר הזה.

בחרנו אפוא להתמקד בשתי מדינות, עיראק וסוריה, שצמיחת מעורבותן בארץ-ישראל ומחויבותן לערבים הפלסטינים התפתחו בשנות ה-30 על רקע תהליכי השינוי החברתי, התמורות האידאולוגיות ויחסי הגומלין בינן ובין הזירות הפוליטיות. לשם בדיקת התנאים החברתיים והפוליטיים שבהם היה הסכסוך בארץ-ישראל לנושא פוליטי אידאולוגי פנימי בעיראק ובסוריה מן הראוי לציין כמה מאפיינים של תהליכי המודרניזציה והשינוי החברתי במזרח התיכון.

תחילת המודרניזציה באימפריה העות'מאנית ובחברה המוסלמית לא היתה תוצאה של התרחשויות פוליטיות מקומיות ושל הבשלת תהליכים חברתיים, ואף לא ביטוי למהפכה חברתית כלכלית או פוליטית-אידאולוגית כוללת. המפלוגות הצבאיות במלחמות עם רוסיה הצארית ועם האימפריה ההבסבורגית במאה ה-18 והמודעות לעליונות הצבאית, הטכנולוגית והכלכלית של מעצמות המערב במאה ה-19 הן שעוררו את השליטים וקומץ ביורוקרטים עות'מאנים להכיר בצורך לחולל שינויים באימפריה העות'מאנית כדי לאמץ שיטות וטכנולוגיות צבאיות ומנהליות מערביות, שהיו בעיניהם חיוניות לשיקום עוצמתה של האימפריה.² המודרניזציה והתיקונים באימפריה העות'מאנית היו פרי יוזמותיהם של שליטים עות'מאנים, הסולטנים

1. J. Jankowski, 'Egyptian Responses to the Palestinian Problem in the Interwar Period', *International Journal of Middle Eastern Studies* [=IJMES], 17 (1981); T. Mayer, *Egypt and the Palestine Question*, Berlin 1983; "גרשוני, מצרים בין ייחוד לאחדות: החיפוש אחר זהות לאומית, 1919-1948, תל-אביב תש"ס, עמ' 25-232, 27.

2. על המודרניזציה ועל צמיחתן של אליטות הנכבדים באימפריה העות'מאנית במאה ה-18 וה-19 ראה: A. Hourani, 'The Fertile Crescent in the Eighteenth Century', *The Vision of History*, Beirut 1961; idem, 'Ottoman Reform and the Politics of Notables', in: W. R. Polk & R. L. Chambers (eds.), *Beginning of Modernization in the Middle East*, Chicago 1968, pp. 41-68; E. Toledano, 'The Ottoman

סלים השלישי (1789-1808) ומחמוד השני (1808-1839), של מושל מצרים מחמד עלי (1805-1848), ושל ביורוקרטים עות'מאנים בתקופת ה'תנט'ימאת' (1839-1876). התיקונים הללו הונחתו על החברה המסורתית, שעדיין לא היתה בשלה לדינמיקה של שינויים מהירים ומהפכניים. בתהליך המודרניזציה והרפורמות באימפריה העות'מאנית ובמחוזותיה הדוברים ערבית לא צמחה שכבה חברתית חדשה יוזמת, צוברת הון, מתעשרת ושוחרת שינוי כדוגמת הבורגנות במערב אירופה.

בתהליך הזה של רפורמות והתעצמות השפעת המערב התחזק מעמדן של חלק ממשפחות הנכבדים המסורתיים של ערי הסהר הפורה. התחזקותן החלה עוד במאה ה-18, עם היחלשות האימפריה העות'מאנית ושלטונה המרכזי והתרבות קשרי המסחר עם המערב. היסוד האליטות הצבאיות והמנהליות שגייסו את כוח האדם שלהן מבחוץ – הממלוכים במצרים בידי מחמד עלי ב-1811, הניצ'רים באימפריה העות'מאנית בידי הסולטן מחמוד השני ב-1826, והממלוכים של עיראק אף הם בידי מחמוד השני בשנות ה-30 – יצר תנאים נוחים להמשך התחזקותן של האליטות העות'מאניות-המקומיות.

בעקבות חוק הקרקעות מ-1858 רכשו משפחות נכבדים עירוניים רבות שטחי אדמה נרחבים מחוץ לערים הגדולות ובמקביל השתלבו בביורוקרטיה העות'מאנית החדשה. אמנם כמה מן המשפחות הללו התרוששו ואיבדו את מעמדן, ובמקומן עלו משפחות חדשות שהסתגלו יפה לתנאים החדשים ומעמדן התחזק, אבל כל אלה היו שינויים בתוך שכבת האליטות המסורתיות ולא עליית כוח חברתי חדש ומהפכני.

בני משפחות הנכבדים המסורתיים הם שנחשפו ראשונים לחינוך המערבי המודרני (מלבד משפחות נוצריות ויהודיות) בתקופת הרפורמות של התנט'ימאת', והשתלבו בביורוקרטיה העות'מאנית החדשה.

מהיותן אלה שקלטו את ההשכלה המודרנית ותפיסות מערביות מסוימות ושהשתלבו במנגנונים המנהליים והשלטוניים החדשים, היו משפחות הנכבדים המסורתיים יסוד שזירז את תהליך המודרניזציה. אבל בסיסן הכלכלי – הביורוקרטיה,

Elites of Seventeenth and Nineteenth Centuries', in: M. Maoz & I. Pappe (eds.), *Middle Eastern Politics and Ideals: History From Within*, London 1996; R. Roded, 'Social Patterns Among the Urban Elite of Syria During the Late Ottoman Period 1876-1918', in: D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, pp. 146-165; Marion Farouk-Sluglett & P. Sluglett, 'The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, 1858-1870', *IJMES*, 15 (1983), pp. 491-505; P. S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983, pp. 26-28; G. Baer, 'The Evolution of Private Landownership in Egypt and the Fertile Crescent', in: Ch. Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966, pp. 83-84; Brutus Abu Manneh, 'The Islamic Roots of the Gulhane Rescript', *Welt des Islams*, 34 (1994), pp. 175-203

המסחר עם המערב והבעלות על הקרקע - העמיד בראש דווקא את האינטרס השמרני, המנוגד לשינויים מהפכניים בסטטוס-קוו החברתי והפוליטי.

בשלהי המאה ה־19 הופיעו בקרב משכילים מתמערבים מבני המשפחות הללו בערי סוריה מגמות לאומיות, תוצאה של השפעת רעיונות ודפוסי מחשבה מערביים והתערערות מסגרות חברתיות ומוקדי זהות מסורתיים. לאחר הפיכת 'הטורקים הצעירים' ב־1908 קיבלו מגמות אלו ממד פוליטי ואוריינטציה ערבית, אך ניכרו מבוכה והתרוצצות בין המגמות השונות, סוריות־ערביות, עיראקיות־ערביות, עות'מאניות־ערביות וכו'.³

משפחות הנכבדים המסורתיות והיסודות שהשתלבו בהן היוו את האליטות השליטות בעיראק, בערי סוריה ובארץ־ישראל בין שתי מלחמות העולם. מעמדן של אליטות אלו במסגרות המדיניות החדשות (שהיו בשלבי התגבשות ראשונים בתור מדינות), יחסיהן עם הכוחות החברתיים החדשים, ובראש ובראשונה עם שכבת הביניים המתמערבת, על רקע האצת המודרניזציה והחשיפה למערב בהשפעה הדומיננטית של מדינות המערב, כל אלה היו הרקע החברתי לתנאים הפוליטיים במדינות ערב.

המאמר הזה בוחן את תהליך צמיחת המעורבות בשאלת ארץ־ישראל והמחויבות לשאלה זו בעיראק ובסוריה על רקע התהליכים החברתיים והפוליטיים שעיצבו את תנאי הפעולה ותנאי הגיבוש בזירות הפוליטיות הפנימיות שבישויות המדיניות הרופפות בשלבים הראשונים של התגבשותן בתור מדינות, והשפיעו על מעמדן הבין־לאומי ועל מדיניות החוץ שלהן.

מן הראוי להבהיר שאין בכוונתנו להצביע כאן על דטרמיניזם נוקשה בהתפתחות הסכסוך בין היהודים לערבים, אלא לתאר ולנתח את התנאים שסייעו להיווצרות דפוסים מסוימים של התנהגות פוליטית בשאלת ארץ־ישראל.

הבנת הרקע הגאופוליטי, התנאים החברתיים והכלכליים והאקלים האידיאולוגי אין בה לספק הסבר מלא למעשיהם של בני־האדם הנוגעים בדבר, הפוליטיקאים, הפקידים, הדיפלומטים, אנשי הצבא ובעלי ההחלטות הכלכליות. אולם כדי להבין את השתלשלות ההתרחשויות על הבימה הפוליטית ואת מהלכיהם והחלטותיהם של הפוליטיקאים ושל גורמים פוליטיים יש לתאר את התנאים שבהם פעלו ונאבקו על הישרדותם ובהם עיצבו את תפיסת עולמם ותפיסת הדרך להגשמת האינטרסים שלהם.

להתרחשויות הפוליטיות דינמיקה משלהן, והמושגים המתאימים לתיאורן הם מושגים היסטוריים ופוליטיים. אולם המסגרות וההתפתחויות החברתיות, הכלכליות והאידיאולוגיות שיש להן יחסי גומלין עם ההתרחשויות הפוליטיות הן היוצרות את

3. E. Dawn, 'The Rise of Arabism in Syria', *Middle East Journal*, 16 (1982); idem, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana 1973; P. S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, pp. 53-74; E. Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London 1993

גבולותיה של הבימה הפוליטית ומהוות את המאיצים והבלמים של ההתפתחויות הפוליטיות.

היריבות בין השושלת ההאשמית לסעודית והתערבותן של מדינות ערב בארץ-ישראל – 1936

התערבותן של מדינות ערב בארץ-ישראל ב־1936 תוארה וגידונה במפורט בחיבוריהם של כמה חוקרים, ועל כן נסתפק כאן בשרטוט קווים כלליים בלבד של ההתערבות הזאת.⁴ עבר-הירדן וערב הסעודית היו שתי המדינות הערביות ששליטיהן היריבים, האמיר עבדאללה והמלך אבן סעוד, הגיבו ראשונים על פרוץ השביתה והמהומות של הערבים הפלסטינים בסוף אפריל 1936. התערבותם שיקפה את שאיפותיו של עבדאללה להשתלט על סוריה כשלב בכינון שלטון האשמי בסהר הפורה ובחצי האי-ערב ואת מאמציו של אבן סעוד למנוע את מימוש השאיפות האלה.

החזרת השלטון ההאשמי לסוריה, שממנה גורש המלך פייצל, אחיו של עבדאללה, בידי הצרפתים ב־1920, נועדה להיות קרש קפיצה לחיסול השלטון הסעודי בחג'אז, שממנה גורשו ההאשמים, המלך חוסיין אביו של עבדאללה, בידי אבן סעוד ב־1925. חיזוק מעמדם של ההאשמים, ובייחוד של עבדאללה, היה בבחינת איום קיומי על אבן סעוד והממלכה הסעודית.

אבן סעוד חשש שמא ינצל האמיר עבדאללה את המהומות בארץ-ישראל לחיזוק מעמדו כמי שמוכן לסייע לבריטים להשיג הסדר בארץ-ישראל תחת שלטונו, ויהיה בכך משום צעד לקראת השתלטותו על סוריה.⁵ יוסוף יאסין, יועצו של המלך אבן סעוד וסגן שר החוץ בפועל של ערב הסעודית, דיווח לבריטים עוד בסוף אפריל על קבלת איגרת מן המופתי חאג' אמין אל-חוסייני, והביע את דאגת מלכו מן המתרחש בארץ-ישראל. אבן סעוד חשש גם שמא יחזקו האירועים בארץ-ישראל את המגמות האנטי-בריטיות במדינות ערביות ומוסלמיות, והוא עצמו, שהיה זקוק גם ללגיטימציה אסלאמית וגם לברית עם בריטניה, יהיה שרוי במצב לא נוח.

האמיר עבדאללה ראה את עצמו כשליט היחיד המסוגל להציע פתרון מעשי לסכסוך בארץ-ישראל, ומראשית מאי 1936 אכן ניסה לתווך בין הערבים הפלסטינים לבריטים ולציונים, שעמם קשר קשרים מורכבים. הוא ביקש למתן את עמדותיו של הוועד הערבי העליון ולהביא את כל הצדדים המעורבים – הערבים-הפלסטינים,

4. " פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929–1939, תל-אביב 1978; " נבו, 'מדינות ערב וראשית מעורבותן בשאלת ארץ-ישראל', סוגיות בציונות 1914–1948, חיפה 1979, עמ' 63–80; N. Rose, 'The Arab Rulers and Palestine 1936: The British Reaction', *Journal of Modern History*, 44 (1972); G. Sheffer, 'The Involvement of Arab States in the Palestine Conflict and British-Arab Relationship Before World War II', *Asian and African Studies*, 10 (1974).

5. על התערבותה של ערב הסעודית בארץ-ישראל ראה: ג' שפר, 'ערב הסעודית ובעיית ארץ-ישראל בתקופת המרד הערבי 1936–1939', המזרח החדש, כב (1973).

הבריטים והציונים – להכרה שרק תחת שלטונו ייתכן פתרון לשאלת ארץ-ישראל. פעילותו בשאלת ארץ-ישראל נועדה לחזק את מעמדו ולקדם אותו לקראת מימוש שאיפותיו: החזרת סוריה לידי השלטון ההאשמי ולאחר מכן גירוש הסעודים מחג'אז, מולדתם של ההאשמים.

עבדאללה ואבן סעוד עמדו בראש מדינות חדשות, חלשות, חסרות ליכוד פנימי ובעלות אוכלוסייה שבטית-בדווית, מדינות שתהליכי המודרניזציה בהן פיגרו הרבה אחרי מצרים ומדינות הסהר הפורה. שלא כמו בעיראק, בסוריה ובמצרים, אבן סעוד ועבדאללה לא עמדו מול לחצים לאומניים פן-ערביים מצד כוחות חברתיים ופוליטיים חדשים. המבנה החברתי השבטי הדומיננטי והיעדרה הכמעט מוחלט של שכבת ביניים מתמערבת יצרו תנאי פעולה פוליטיים שנבדלו מאוד מן התנאים בבגדד, בדמשק ובקהיר. הגורמים שהניעו את עבדאללה ואת אבן סעוד להתערב בנעשה בארץ-ישראל היו שיקולים של מדיניות החוץ שלהם ושל שאיפותיהם האישיות, שהיו ביטוי ליריבויות שושלתיות מסורתיות וללגיטימציה האסלאמית שלהם, ולא הסתירות החברתיות הפנימיות דווקא ועליית האידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית המודרנית בפוליטיקה הפנימית.

ביוני 1936 ניסה שר החוץ של עיראק, נורי אל-סעיד, לתווך בין הערבים הפלסטינים לבריטים ולציונים. ביולי נעשה עוד נסיון תיווך משותף של עיראק וערב הסעודית. בסוף אוגוסט ותחילת ספטמבר חזר נורי וניסה לתווך בין הוועד העליון לבריטים. נסיונות התיווך האלה ואחרים נכשלו בשל חוסר יכולתו של הוועד הערבי העליון להגמיש את עמדותיו התקיפות ולהורות על הפסקת השביתה, ובשל היריבות בין השושלת ההאשמית לסעודית.

הוועד הערבי העליון העמיד תביעות אולטימטיביות בתור תנאי להפסקת השביתה: הפסקת עלייה של יהודים, הפסקת מכירת קרקעות ליהודים והבטחה להקמת מועצה מחוקקת שתבטיח רוב ערבי בארץ-ישראל. על רקע היריבויות הפנים-פלסטיניות התקשה הוועד לנקוט עמדות גמישות. עמדתה התקיפה של התנועה הציונית, שסירבה לדון בהגבלת העלייה ובהפסקת מכירת קרקעות ולו לתקופה מוגבלת, מנעה אפשרות להציע לוועד הערבי העליון הצעות פשרה.

אבן סעוד לחץ על בריטניה להרגיע את המצב בארץ-ישראל על-ידי היענות לדרישות הערבים, והתנגד לכל נסיון תיווך מצד עיראק או עבר-הירדן, משום שראה בכך מהלך מסוכן העלול להביא יתרון ליריביו. מחאתו של אבן סעוד היתה בין הגורמים שהניעו את הבריטים להפסיק את נסיונות התיווך של נורי אל-סעיד בתחילת ספטמבר 1936.

רק באוקטובר 1936, לאחר שהחליטו הבריטים לדכא את המרד ואת המהומות בכוח צבאי, הסכים הוועד הערבי העליון להפסיק את השביתה והמהומות. ביוזמת המופתי חאג' אמין אל-חוסייני ובעידודו של משרד החוץ הבריטי, שביקש למנוע הפעלת כוח צבאי נגד הערבים בארץ-ישראל, פורסם מנשר של מלכי מדינות ערב ושלטיה, שקרא לערבים הפלסטינים להפסיק את השביתה והמהומות והבטיח את התערבות המלכים אצל בריטניה למען הפלסטינים. המנשר, שפורסם ב-10

באוקטובר, שימש לוועד הערבי העליון עילה להפסקת השביתה. אחת התוצאות הבולטות של אירועי שנת 1936 בארץ-ישראל היתה היווצרות התקדים של מעורבותן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל; מעתה היתה שאלה זו לסוגיה בין-ערבית ונושא של מאבק בין מדינות ערב.

בשל הגברת עניינן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל בשנת 1936 ובשנים 1936-1939 הוצעה צמיחתה של הזירה הבין-ערבית. ביחסים הבין-ערביים שנרקמו סביב שאלת ארץ-ישראל החלה להיווצר דינמיקה של הקצנה בשל היריבויות הבין-ערביות, החולשה והרפיפות הקיומית של מדינות ערב ושל משטריהן, ומפני ששאלת ארץ-ישראל היתה לנושא פוליטי פנימי בעל משמעות אידיאולוגית וסמלית.

לבריטניה הגדולה היתה יד בהתפתחותו של הסכסוך בארץ-ישראל מסכסוך מקומי לאזורי, משום שהיא עודדה את מדינות ערב להתערב במהלכים שנועדו להפסיק את השביתה והמהומות בארץ. עד 1936 גרסה בריטניה שיש להפריד את שאלת ארץ-ישראל מן הנושאים האחרים שעמדו בבסיס יחסיה עם הערבים. בשנים 1936-1938 שינו הבריטים את עמדתם. ב־1936 הצליח משרד החוץ, שרצה להיעזר במדינות ערב לשם הפסקת השביתה בארץ-ישראל, להשפיע על הקבינט הבריטי לקבל את עמדתו, שעל-פיה יש לשתף את מדינות ערב בהסדר בארץ-ישראל – זו היתה המגמה השלטת במדיניות בריטניה ב־1937-1938. השינוי הזה, שנבע מחששותיה של בריטניה מפני השפעת האירועים בארץ-ישראל על מעמדה בקרב הערבים, על רקע הסכנה של מלחמת עולם, הוא שעמד בבסיס נסיונה של בריטניה לפייס את הלאומנים הערבים ולשתפם בדיונים על עתיד ארץ-ישראל.⁶

מגמה בריטית זו הגיעה לשיאה ב'ועידת השולחן העגול' שכינסה בריטניה בארמון סנט ג'יימס בלונדון בחורף 1939, שמלבד היהודים והערבים הפלסטינים הוזמנו להשתתף בה גם מדינות ערב. בריטניה ראתה עתה אפוא במדינות ערב שותפות בעלות עניין לגיטימי בשאלת ארץ-ישראל, והאיצה בתהליך שבו היתה השאלה הזאת לגורם קבוע ובעל משקל בפוליטיקה הפנימית ובמדיניות החוץ שלהן.

לבריטניה, המעצמה החזקה במזרח התיכון, היתה השפעה על התפתחות המודרניזציה והתיעוש במדינות ערב, ולעתים היה בידה לעודד או לרסן פעילות של פוליטיקאים ערבים בשאלת ארץ-ישראל. אבל השפעתה על הדינמיקה של הזירות הפנימיות במדינות ערב, על האקלים האידיאולוגי ועל התהליכים החברתיים שהשפיעו על תנאי הזירות הפוליטיות היתה מוגבלת. בפרקים הבאים נבחן את הקשרים ואת יחסי הגומלין בין התהליכים החברתיים והכלכליים שעיצבו את האקלים האידיאולוגי ואת תנאי הפעולה בזירות הפוליטיות הפנימיות, ובין צמיחת המחויבות לשאלת ארץ-ישראל והמעורבות של עיראק וסוריה בארץ-ישראל, בזמן של תמורות חברתיות והתרחשויות פוליטיות.

6. G. Sheffer, see above note 4; "פורת, ממהומות למרידה, עמ' 235-248; א' קליימן, הפרד או משול, ירושלים תשמ"ד, עמ' 87-92.

התנאים החברתיים והזירות הפוליטיות בעיראק ובסוריה

מלחמת העולם הראשונה, 1914-1918, שמקורותיה, רקעה וסיבותיה אירופיים, חוללה שינויים דרמטיים במזרח התיכון. עם התפוררותה של האימפריה העות'מאנית נעלמה פתאום המסגרת הפוליטית בעלת הלגיטימציה האסלאמית, שבמשך 400 שנה איחדה, ולו איחוד רופף ולא ריכוזי, את האזורים הדוברים ערבית במסופוטמיה, סוריה, מצרים, ארץ-ישראל וחלקים של חצי האי ערב. לראשונה מאז מסעי הצלב במאה ה-12 וה-13 מצאו את עצמם תושבי הסהר הפורה תחת שלטון מערבי-נוצרי-בריטי-צרפתי - שלטון שחילק את האזור לתחומי השפעה ושליטה ויצר ישויות חדשות וגבולות מדיניים חדשים. הקמתן של המסגרות המדיניות החדשות - עיראק, עבר-הירדן, סוריה, לבנון וארץ-ישראל - היתה תוצאה של מאבקים, ויכוחים והסדרים בין הממשלות, קציני הצבא, פקידי משרדי החוץ והמושבות של המעצמות הקולוניאליות הכובשות, בריטניה וצרפת.

האוכלוסיות ההטרונגניות שנכללו בתוך המסגרות הפוליטיות החדשות חסרו תודעה לאומית ומכנה משותף בעל כוח מלכד. החלוקה המדינית שנכפתה על תושבי הסהר הפורה סתרה את עקרון הלגיטימיות של האסלאם, שלפיו עדת המאמינים ('אֻמָּה') היא מוקד הנאמנות וההזדהות המחייב והעליון לכל מוסלמי, ולא הלמה את המסגרות והמבנים החברתיים המסורתיים שהתקיימו בפועל, שהיו מושתתים על נאמנות הפרט לשבט, למשפחה ולעדה הדתית. עצם הרעיון הלאומי, שנולד מן ההתפתחויות ההיסטוריות, החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והאידיאולוגיות באירופה, היה זר לרוב רובה של האוכלוסייה ומנוגד לעקרון האסלאם. משום כך סבלו הישויות המדיניות המלאכותיות החדשות, למרות השוני שביניהן, מחולשה פנימית ורפיפות קיומית, ומחולשת הלגיטימציה גם של האליטות והשליטים וגם של עצם קיומן בתור מדינות.

במסגרות המדיניות שיצר המערב החלו להתגבש אחרי מלחמת העולם הראשונה מדינות וקהילות פוליטיות שבסיסן ועקרונותיהן שונים מן המקובל בחברה האסלאמית באימפריה העות'מאנית. המסגרות המדיניות הללו עמדו בסתירה לחלוקה החברתית המסורתית ולמורשת האידיאולוגית והתרבותית. רפיפותן והסתירות החברתיות והאידיאולוגיות שבתוכן היו הרקע לצמיחת האידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית, שחרגה מן הגבולות המדיניים שנקבעו בתום מלחמת העולם הראשונה, ולצמיחת המעורבות והמחויבות לשאלת ארץ-ישראל, להשתרגותה בפוליטיקה הפנימית ולהפיכתה לנושא בין-ערבי.

אליטות הנכבדים העירוניות בערי הסהר הפורה, שמעמדן התחזק במאה ה-18 ובעיקר במאה ה-19 בעקבות הרפורמות והמודרניזציה, מצאו את עצמן אחרי מלחמת העולם הראשונה במרכזן של ישויות פוליטיות חדשות. השינוי הפוליטי הדרמטי והמעמיק ביותר בסהר הפורה מאז הכיבוש העות'מאני במאה ה-16 היה תוצאה של התרחשויות שמקורן וסיבותיהן אירופיות, ולא של תמורות חברתיות מהפכניות באזור עצמו. האליטות הללו לא זו בלבד שלא הוחלפו, אלא מעמדן התחזק עוד משחדלו

להיות אליטות מקומיות המתווכות בין המדינה העות'מאנית לתושבי המקום והועמדו בראש ישויות מדיניות. בסיסן הכלכלי – הבעלות על הקרקע, המסחר והביורוקרטיה – חיזק את האינטרסים ואת תפיסת העולם השמרנית שלהן. מן האליטות הללו אמנם יצאו גם רוב היוזמים והתעשיינים, אבל התיעוש נתקל בקשיים עקב חולשה טכנולוגית, מחסור בכוח אדם מיומן, שוק מקומי מצומצם, מחסור בהון ותנאי סחר עולמיים שהכתיבו מעצמות המערב המנדטוריות, ומשום כך נבלמה התפתחותן של תעשיות מקומיות.

במצרים ניסתה קבוצת בנק 'מצר' לקדם את התיעוש, אבל נתקלה במכשולים רבים: מדיניות בריטית מכשילה, מחסור בהון ובתשתית טכנולוגית, ותפיסת העולם של בעלי תעשייה רבים מאנשי האליטה, שהעדיפו להשקיע את רווחיהם לא בהרחבת מפעלי התעשייה, אלא ברכישת נכסי דלא נידי וקרקעות.⁷

רוב התעשיינים הערבים בסוריה, עיראק, מצרים וארץ-ישראל השתייכו לאליטה השמרנית או היו קשורים אליה, ומשום כך לא באו האינטרסים התעשייתיים שלהם לידי ביטוי פוליטי של ממש. לא מעטים ממנהיגי הלאומנים בסוריה היו גם בעלים של מפעלי תעשייה או שותפים בהם, דוגמת שכרי אל-קנת'לי, אבל הביטוי הפוליטי שלהם נשאר בתחום המאבק הלאומי מתוך שמרנות חברתית-כלכלית.

אליטות הנכבדים והפוליטיקאים הלאומנים שצמחו מהן הועמדו עתה בפני אתגר כפול – היה עליהם להשיג עצמאות מלאה למדינותיהם מידי המעצמות השליטות, בריטניה וצרפת, ולשלוט במדינות בעלות אוכלוסיות הטרוגניות חסרות תודעה לאומית מלכדת, שיחסן כלפי השלטון המרכזי היה מסויג ואף עוין.

בשל זרימת הפלחים ובני השבטים אל הערים הגדולות התרחבו השכבות העניות והתערערו המסגרות החברתיות המסורתיות שסייעו למשפחות הנכבדים לשמור על השפעתן בחברה. תהליך ההתחזקות של מגמות הריבוד והאטומיזציה החברתיים, בעקבות היחלשות המסגרות הזהותיות והחברתיות המסורתיות, חיזק את מעמדן של הנכבדים המסורתיים בתור אליטה, אבל גם החליש את שליטתם בחברה שהיתה בנויה על קשרים ונאמנויות אנכיות (שבטיות-משפחתיות).

כדי להחליש את הכוחות הצנטריפוגליים השבטיים והעדתיים נזקקו הפוליטיקאים, אנשי האליטות העירוניות בעיראק ובסוריה, לרתום למטרותיהם ולגייס את תמיכתם של הנכבדים השבטיים המסורתיים, בעלי האינטרסים השמרניים. שילובם של הנכבדים הללו אמנם עלה בקנה אחד עם האינטרסים של רבים מבני אליטות הנכבדים, אבל עמד בסתירה לצורך של הפוליטיקאים האלה לגייס את תמיכת הכוחות החברתיים החדשים, ובראש ובראשונה את האפנדיה (שכבת הביניים

7. M. Deeb, 'Bank Misr and the Emergence of the Local Bourgeoisie in Egypt', *Middle Eastern Studies* [=MES], 12 (1976), pp. 69-86; R. Owen, 'The Attitudes of British Officials to the Development of the Egyptian Economy', in: M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, pp. 485-500; R. L. Tignor, 'Dependency Theory and Egyptian Capitalism 1920 to 1950', *African Economic History*, 9 (1980), pp. 101-120

המתמערבת), שהיתה חיונית לקיום ולתפעול מערכות המנהל, הממשל והכלכלה של המדינה המודרנית, והאינטרס שלה היה האצת המודרניזציה ושינוי הסטטוס-קוו החברתי והפוליטי.

היחסים בין האליטות לאפנדייה ועליית הלאומנות הפן-ערבית בשנות ה-30

המושג 'אפנדי' (המושג הקבוצתי - 'אפנדייה') צמח בקרב תושבי הסהר הפורה ומצרים ואומץ בידי הפקידות הבריטית. הוראתו אדם (או שכבה חברתית) שקנה לו השכלה מערבית כלשהי וחרג במידת מה מדפוסי הלבוש והשפה המסורתיים ומן המסגרות החברתיות המסורתיות.⁸ במאה ה-19 כונו בתואר 'אפנדי' הפקידים העות'מאנים במערכת הביורוקרטית החדשה שהוקמה באימפריה העות'מאנית בשנות הרפורמות והתיקונים 1839-1876 (התנטימאט). ומאחר שבני משפחות הנכבדים המסורתיים היו הראשונים שנחשפו (מלבד בני המשפחות הנוצריות) להשפעות ולחינוך המערביים המודרניים והשתלבו בביורוקרטיה העות'מאנית, זוהה האפנדי, שהיה פקיד עות'מאני, עם הנכבד העירוני המתמערב. במאה העשרים החלו לכנות בתואר 'אפנדי' את המשכיל המתמערב, שעל-פירוב היה משכבת הביניים החדשה דווקא.

עם התפתחות המודרניזציה והתרחבותן המתמדת של מערכות החינוך המודרניות מאז שלהי המאה ה-19, ובעיקר מאז סיום מלחמת העולם הראשונה, התרבו בעלי ההשכלה המערבית שלא באו משכבות הנכבדים המסורתיים, אלא משכבות הביניים המסורתיים, מקרב בני נכבדים שבטיים וכפריים זוטרים ואף משכבות ביניים נמוכות. בין המשכילים המתמערבים הללו ניכרו פערים עצומים ברמת ההשכלה ובמעמד הכלכלי, אבל הכינוי 'אפנדי' שימש גם לבעלי השכלה גבוהה ובעלי מקצועות חופשיים וגם למי שסיימו כיתות אחדות בלבד של בית-הספר היסודי ואימצו להם דפוסי לבוש ומושגים מערביים מסוימים. המושג 'אפנדייה' כלל אפוא פקידים זוטרים בעלי שכר נמוך וגם בעלי מקצועות חופשיים עשירים, שנקשרו ואף השתלבו

8. ב-1947 התנהל דיון נרחב בשאלת האפנדייה בין שר החוץ הבריטי ארנסט בוויין לנציגי בריטניה בבירות של מדינות ערב. ראה למשל: איירס (Eyres), הציר הבריטי בסוריה, אל ארנסט בוויין, PRO FO 371/522365/E12303, 15 January 1947; וכן סר ס' בירד (Sir Stonewer Bird), שגריר בריטניה בעיראק, אל בוויין, 10 במרס 1947, שם; וראה גם: M. Eppel, 'The Iraqi Domestic Scene and its Bearing on the Question of Palestione, 1947', *Asian and African Studies*, 24 (1990); H. Erlich, *Students and* 'גרשוני וח' ארליך: *University in 20th Century Egyptian Politics*, London 1988; I. Gershoni, 'The Evolution of National Culture in Modern Egypt: Intellectual Formation and Social Diffusion 1892-1945', *Poetics Today*, 13 (Summer 1992), pp. 103-105; M. Eppel, 'The Elite and the Effendiyya and the Growth of Pan Arab Nationalism in Iraq' (עומד להתפרסם בקרוב ב-IJMES). דברים חשובים על תפקידה של האפנדייה בפוליטיקה במצרים בין שתי מלחמות העולם ראה גם: M. Deeb, *Party Politics in Egypt: The Wafd and its Rivals, 1919-1939*, London 1979

במשפחות של האליטות באמצעות נישואים, עלייה במדרג הביורוקרטי או צבירת עושר כלכלי. אפנדי בעיני הפלח העני ובעיני תושב הרובע העירוני המסורתי היה הנכבד העשיר המתמערב, פעמים רבות בעל אדמות עשיר שישב בעיר, אבל גם המורה הכפרי, פקיד הרשויות הזוטר, והסוחר הזעיר שסיים כיתות לימוד אחדות ולבש לבוש מודרני מערבי.

המושג 'אפנדייה' צמח אפוא מתוך החוויה החברתית במזרח התיכון בתהליך המודרניזציה, והדגיש את מאפייני ההשכלה, המודרניזציה, ההתמערבות, ובהם את דפוסי הלבוש וההתנהגות. לא כך המושג הסוציולוגי המערבי 'המעמד הבינוני החדש' (The New Middle Class או The Professional Middle Class), המדגיש מאפיינים של המעמד הכלכלי או המקצועי. השימוש הנפוץ במושגים 'אפנדי' ו'אפנדייה' בשנות ה-20, ה-30 וה-40, שאומץ גם במאמר הזה, הוראתו שכבת הביניים המתמערבת שאנשיה חרגו מן המסגרות המסורתיות והיו בעלי השכלה מערבית כלשהי, אך לא השתייכו לשכבה של משפחות הנכבדים המסורתיות (במצרים אף נוצרה הנגדה – האפנדייה מול הבאשאוויה שכבת האליטה של הנכבדים העשירים).

התהליך האטי של התפתחות והתרחבות הכלכלה במדינות ערב פיגר אחרי התהליכים המהירים של העיור והריבוי הטבעי, ואחרי התרחבות שכבת האפנדייה בעקבות גידול במספר בוגרי בתי-הספר שהוקמו אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשל היקפם המצומצם של התעשייה, הבנקאות והמגזרים הכלכליים המודרניים היו הביורוקרטיה ושירות המדינה, ובראשם מערכת החינוך, למקום התעסוקה העיקרי של האפנדייה. אבל יכולתם של מנגנוני המדינה להתרחב היתה מוגבלת ולא השיגה את קצב הגידול במספר בוגרי בתי-הספר. בשל הלחץ על מקומות העבודה פחת השכר במקצועות הפקידות ונשחק מעמדם החברתי. הלך ורב מספרם של אנשי אפנדייה במצרים ובעיראק שהתקשו למצוא תעסוקה שתמלא אחרי ציפיותיהם בתחומי השכר והמעמד החברתי.

בעקבות אימוץ חלקי של ערכים ותפיסות מערביות סבלו אנשי האפנדייה מסתירות ערכיות וממשברי זהות. מצוקותיהם הועצמו בשל תסכולים ואכזבות אישיות על רקע כלכלי ומקצועי ובשל אי מימוש הציפיות האישיות מן ההשכלה. אבל למרות התסכולים והמצוקות, הרגישות הפוליטית והמודעות הפוליטית, לא צמחו מקרב אנשי האפנדייה מפלגות ותנועות בעלות חשיבות שיכלו לייצג את ענייניה ולהגדיר את מטרותיה הפוליטיות. בשכבה זו לא התגבשה לא תודעה מעמדית ולא תודעת זהות קבוצתית אחרת שהיה אפשר לתרגמה למעשה הפוליטי, ולא הוכנה הקרקע למפלגות בעלות מסר של שינוי חברתי, כלכלי ופוליטי כולל. אנשי אפנדייה שהתעשרו או עלו בסולם הביורוקרטי נקשרו לאליטות השליטות ושאפו לשמור על הסטטוס-קוו החברתי והפוליטי.

מוצאם החברתי של רבים מן הקצינים 'השריפים'⁹, למשל, שבאו עם פייצל

9. ה'שריפים' הם קציני הצבא העות'מאני, בני המחוזות הדוברים ערבית, שבמלחמת העולם הראשונה ומיד לאחריה הצטרפו למרד האנטי-עות'מאני, הוא 'המרד הערבי', בהנהגת המשפחה השריפית ההאשמית ממכה, בשיתוף עם הבריטים.

ההאשמי לעיראק ב־1921, היה משכבות עירוניות בינוניות־נמוכות, אך בתוך שנים מועטות נמנו אנשי הקבוצה הזאת עם האליטה השמרנית והשתלבו במשפחות הנכבדים המסורתיות והעשירות של בגדד (השתלבות שהיתה מלווה בחיכוכים ובמאבקים בשנות העשרים). הם לא תפסו את מקומה של אליטת הנכבדים, אף־על־פי שנעשו גורם חשוב בפוליטיקה של עיראק, אלא השתלבו השתלבות כלכלית, חברתית ואף אידיאולוגית באליטה זו.

בהיעדר תעשייה מפותחת ומפעלי תעשייה גדולים לא נוצרה במדינות ערב תשתית לצמיחת איגודי עובדים ולהתפתחות תודעה מעמדית – לא נוצרה 'סביבת עבודה מאורגנת' שאיגודים מקצועיים חזקים ומפלגות סוציאליסטיות וקומוניסטיות יכלו לצמוח בה.

בעיראק ובסוריה לא קמו מפלגות מרכז אורחיות בשל חולשתן של הקבוצות החברתיות שיכלו לשמש בסיס למפלגות כגון אלה. שכבת בעלי התעשייה והסוחרים הגדולים היתה מצומצמת ורוב אנשיה באו מקרב אליטת הנכבדים, שהאינטרס הראשי שלה היה שימור הסטטוס־קוו. איכרות בינונית ועשירה, שאינה תלויה בזיקות חברתיות שבטיות חמולתיות, לא היתה למעשה. מעמד בעלי המלאכה והסוחרים הבינוניים והזעירים הלך ונחלש, והללו התקשו להסתגל לתנאי הכלכלה ולחיים הפוליטיים המודרניים.

במצרים, לעומת זה, התפתחה מפלגת מרכז לאומנית – ה'וֹפְד' – מפלגת המונים שמשענתה העיקרית בעלי קרקעות ואיכרים בינוניים ועשירים, אנשי האפנדייה, סוחרים ובעלי תעשייה, ואף בעלי קרקעות גדולים מקרב האליטה. ה'וֹפְד' מיקדה את פעילותה הפוליטית במאבק הלאומי לעצמאות מצרים, אבל היו בקרבה יסודות שביקשו לכלול בסדר היום הפוליטי גם את בעיות הכלכלה, החברה והפיתוח. מגמות אלה של האפנדייה ושל גורמים מקרב האליטה ובעלי התעשייה, שביקשו לעשות רפורמות ולהאיץ את הפיתוח והתיעוש, באו לידי ביטוי ב'סיעה הסעדית' ('אל־הִיאָה אל־סעדיה'), שהתפלגה מן ה'וֹפְד' ב־1938.¹⁰

תהליך המודרניזציה חולל תמורות בתרבות הפוליטית בחברות במזרח התיכון, אך הדפוסים המסורתיים שמרו על כוחם. הנאמנויות המסורתיות האנכיות, החמולתיות־השבטיות והעדתיות, דפוסי יחסים של פטרו־קליינט במערכות החברתיות והביורוקרטיות, והמורשת של התפיסות הפוליטיות האסלאמיות, כל אלה הקשו על התלכדויות על־פי דפוסים מודרניים על בסיס של רעיון או אידיאולוגיה חילוניים, או ייצוג שכבות או מעמדות חברתיים. אנשי האפנדייה אמנם חרגו מן המסגרות החברתיות והמחשבתיות המסורתיות ואימצו להם רעיונות ועקרונות פוליטיים מודרניים, אבל בה־בעת הוסיפו רבים מהם לשמור על הזיקות והנאמנויות המסורתיות. מצוקותיהם ותסכוליהם הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של אנשי האפנדייה תועלו למישור הלאומני על רקע חריפותם של משברי הזהות, הסתירות הערכיות וההכרה בחולשת מדינותיהם מול מעצמות המערב המנדטוריות־

10. M. Deeb, *Party Politics in Egypt*, pp. 336-344, 357-366.

הקולוניאליות. אידיאולוגיה לאומנית בעלת גוון משיחי היתה אפוא מענה, פתרון כולל ומהיר למצוקת הזהות ולתחושת העלבון המתסכלת שנבעה מהכרה בחולשתם מול המערב.

התודעה הלאומית הערבית והאידיאולוגיה הפן-ערבית היו המענה הזמין והעיקרי למצוקות הזהות ולתסכולי המודרניזציה של האפנדייה, משום שהן מתבססות על השותפות הלשונית והתרבותית, על מקומם של הערבים במורשת התרבותית והדתית האסלאמית, ועל חולשת מוקדי זהות אחרים או תודעה לאומית אחרת.

נושאי דגל האידיאולוגיה הלאומית הפן-ערבית בשנות ה-30 היו פוליטיקאים מבני האליטות השמרניות השליטות. הלאומיות הערבית, האידיאולוגיה הפן-ערבית, ובמידה פחותה האידיאולוגיה של סוריה רבתי, מילאו תפקידים מורכבים ושירתו כמה ממטרותיהם של הפוליטיקאים מבני האליטות:

1. יצירת מכנה משותף למגזרים דוברי ערבית ומתמערבים לשם גיבוש לאומי מול הכוחות הצנטריפוגליים, השבטיים, העדתיים והאזוריים.

2. השגת לגיטימציה לשלטונם, גיוס תמיכה ציבורית של אנשי האפנדייה במאבק לשחרור מבריטניה וצרפת למען עצמאות מלאה.

3. גיוס תמיכת אנשי האפנדייה בעלי התודעה הפוליטית והגישות הלאומניות האנטי-בריטיות, החיוניים לתפקודה וגיבושה של המדינה, למאבקי כוח פנימיים בקרב הפוליטיקאים של האליטה השלטת.

הפוליטיקאים בני אליטות הנכבדים עמדו בראש כל ההתארגנויות הפוליטיות החשובות בבגדד, דמשק, חלב וירושלים, ונוקקו לאפנדייה לשם הפעלת כל מערכות המדינה (הביורוקרטיה, הצבא, החינוך, שירותי הבריאות), וגם כמשקל נגד לכוחות הצנטריפוגליים השבטיים והעדתיים.

בשנות ה-30 וה-40 רתמו הפוליטיקאים את האנרגיה הפוליטית של האפנדייה לצורכיהם ויצרו לעצמם תדמית של לוחמים לאומניים. מקצתם אכן היו בעלי השקפות פן-ערביות עוד בשלהי התקופה העות'מאנית והיו חברים או אוהדים של האגודות וההתארגנויות הערביות בין 1908-1914. בד בבד נשענו האליטות והפוליטיקאים שצמחו מתוכן על תמיכת שיחיים ונכבדים שבטיים מסורתיים ועל מנהיגים עממיים מקומיים בשכונות המסורתיות של הערים. בשנות ה-40, כשהלך וגבר כוחה של האפנדייה ברחובות ערי הבירה, נטו האליטות לחזק את מעמדם של הנכבדים השבטיים בתור משקל-נגד. כך אירע, למשל, בעקבות פרץ האלימות בתקופת תנועת רשיד עאלי הפרו-גרמנית בעיראק ב-1941, תנועה שמשכה אליה רבים מאנשי האפנדייה וגם את ההמונים משכונות העוני של בגדד. בתגובה ביקשו הפוליטיקאים הוותיקים מאנשי האליטה העיראקית לחזק את מעמדם של ראשי השבטים בעלי הקרקעות, וייצוגם של אלה בפרלמנט גדל עד 35%. בעקבות המהומות ('ות'ִּבָּה') שהתחוללו בבגדד בינואר 1948, שצעירי האפנדייה - הסטודנטים והתלמידים - מילאו בהן תפקיד נכבד, גברה עוד יותר תלותם של נורי אל-סעיד ושל הנכבדים השמרנים בראשי השבטים העשירים בעלי הקרקעות, כמשקל-נגד לאפנדייה הבגדדית.

בתחילת שנות ה־30 החריפו המצוקות הכלכליות והחברתיות של השכבות העממיות ושל האפנדייה במדינות ערב, וגבר תסכולה של האפנדייה מן המנהיגות הלאומנית בשל הקיפאון במהלכים לקראת עצמאות ובמשאומתן עם בריטניה וצרפת. בעיראק כוונה התסיסה הפוליטית כנגד החוזה עם בריטניה, שהגביל את עצמאותה. הפוליטיקאים החשובים, שבנו לעצמם תדמית לאומנית, נהגו כלפי בריטניה יחס דו־ערכי. הם ביקשו להשיג עצמאות מלאה למדינותיהם וחתרו לשים קץ לשליטת בריטניה, אבל האינטרסים החיוניים של השכבה החברתית שהשתייכו אליה היו קשורים בבריטניה ובגורמים השמרניים שבה. לאנשי האפנדייה, לעומת זה, לא היו אינטרסים מפורשים הקשורים בבריטניה, ובעמדותיהם כלפיה היו חסרי עכבות. גם במצרים וגם בעיראק גברו האכזבה והתסכול מן המוסדות הפרלמנטריים, שקצרה ידם להשיג הישגים לאומיים ולפתור את המצוקות החברתיות והכלכליות ההולכות ומחריפות.

הרדיקליזציה הלאומנית בקרב האפנדייה הועצמה עם התחזקות התנועות הלאומניות־הפשיסטיות באירופה והתערערו תדמיתן של בריטניה וצרפת בתור מעצמות מול הכוחות המעצמתיים החדשים, גרמניה ואיטליה. תסכולה של האפנדייה ותסיסתן של השכבות העניות על רקע המצוקות הכלכליות החריפו את הסתירות שעמן נאלצו הפוליטיקאים אנשי האליטות להתמודד. מצד אחד נזקקו הפוליטיקאים ואנשי האליטות לאפנדייה לשם הפעלת מוסדות המדינה; לאליטות ולאפנדייה כאחד היה אינטרס משותף של חיזוק וגיבוש המדינה בעיראק ובסוריה למען השגת עצמאות מלאה למדינותיהם. מצד אחר, התסיסה הפוליטית של אנשי האפנדייה בערי הבירה ובערים הגדולות יצרה לחץ בלתי אמצעי על הפוליטיקאים, אבל כדי לפתור את מצוקותיהם ותסכוליהם של אנשי האפנדייה והשכבות העממיות היה צורך בשינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, ואלה סתרו את מגמת השמרנות של האליטות ואת הצורך שלהן לשמר את הסטטוס־קוו החברתי והפוליטי.

על רקע הסתירה הזאת לא ששו הפוליטיקאים נושאי דגל הלאומנות, מנהיגי ה'ופד' במצרים, אנשי 'אל־אח'א אל־ו־טַנִי' בעיראק והגוש הלאומי בסוריה להוציא את ההמונים אל הרחובות כדי להפעיל לחץ על בריטניה וצרפת. ואולם נוכח מאמצייהם של פוליטיקאים צעירים, אף הם מקרב האליטות, שניצלו את הרדיקליזציה בקרב האפנדייה לשם קידום מעמדם, לא יכלו הפוליטיקאים הלאומנים לשלוט בגלי האלימות, במהומות ובשביתות שפקדו את מצרים, סוריה וארץ־ישראל ב־1935–1936. במהומות הללו ובאווירה הלאומנית הקיצונית בעיראק שטופחה על־ידי ממשלתו של יאסין אל־האשמי (מרס 1935 עד אוקטובר 1936) באו לידי ביטוי ההקצנה הלאומנית ועליית משקלה של האפנדייה. הפוליטיקאים מקרב האליטות הצליחו אמנם לרתום את ההקצנה הזאת למטרותיהם, אבל מאחר שלא היה ביכולתם להציג פתרונות כלכליים וחברתיים, ובשל המאבקים בין פוליטיקאים ובתוך האליטות, נעשו הפוליטיקאים שבויים במידה רבה בידי הקיצוניות הלאומנית. הפוליטיקאים מקרב האליטות הצליחו אמנם לרתום את ההקצנה הזאת למטרותיהם, אבל מאחר שלא היה ביכולתם להציג פתרונות כלכליים וחברתיים, ובשל המאבקים

בין פוליטיקאים ובתוך האליטות, נעשו הפוליטיקאים שבויים במידה רבה בידי הקיצוניות הלאומנית.

ההסכמים והחוזים בין בריטניה לעיראק (1930), בין בריטניה למצרים (1936), ובין צרפת לסוריה (1936) אמנם הוצגו בידי הפוליטיקאים כנצחונות לאומניים ועוררו התלהבות קצרת ימים בקרב הלאומנים אנשי האפנדיה, אך לא פתרו את הסתירות הבסיסיות של הפוליטיקאים ואנשי האליטות (המהומות במצרים ובסוריה רק המחישו לבריטניה ולצרפת את הצורך בהסכמים עם התנועות הלאומיות. אבל מניעיהן הבסיסיים של המעצמות במאמציהן להשיג חוזים כאלו היו השינויים במאזן הכוחות האסטרטגי בעולם והסכנה של מלחמה עולמית חדשה עם עליית כוחן של המעצמות הטוטליטריות הלאומניות הפשיסטיות, שהיו בעלות מגמות התפשטות וערערו את הסטטוס-קוו ואת ההסדרים הבין-לאומיים שנקבעו בוועידת פריס [1919] ובוועידת לוקרנו [1925]). עד מהרה הפכו החוזים החדשים לסלע מחלוקת קשה בזירות הפוליטיות הפנימיות, כאשר החוגים הלאומניים החלו למתוח עליהם ביקורת חריפה בשל המגבלות על העצמאות המלאה של ארצותיהם, שנבעו מהם.

מאחר שהמתחים החברתיים, המצוקות הכלכליות ותסכולי המודרניזציה לא נפתרו עם השגת החוזים הללו אלא אף הוחמרו, שבו וגאו המתח הפוליטי והרגשות האנטי-בריטיים והאנטי-צרפתיים. המתח הזה בקרב האפנדיה, שביטוייו הפוליטי היה הקצנה לאומנית אנטי-בריטית ערב מלחמת העולם השנייה ובראשיתה, הכשיר את הקרקע לצמיחתה של תנועת רשיד עאלי הפרו-גרמנית בעיראק ב-1941 ולשאיפותיהם של פוליטיקאים וקצינים צעירים אחדים במצרים להיעזר בגרמניה בשנים 1940-1942, שאיפות שהיו בגדר התמרדות אנטי-בריטית וחייבו את בריטניה להתערב בכוח צבאי.

נוכח התחזקותה של האידאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית בשנות ה-30 נתפסו האירועים בארץ-ישראל - השביתה, המהומות ומרד הערבים הפלסטינים - כחזית של המאבק הפן-ערבי. ההזדהות של צעירי האפנדיה עם הערבים הפלסטינים העניקה לתפיסות הפן-ערביות, העמומות על-פירוב, משמעות מוחשית, ושיוותה ללאומנות האנטי-בריטית והאנטי-צרפתית את הצביון הפן-ערבי שחרג מן המאבק המקומי נגד בריטניה וצרפת. שאלת ארץ-ישראל, המאבק בציונות וההזדהות עם הערבים הפלסטינים היו לסמל מעורר רגשות של מאבק הערבים נגד המערב והאימפריאליזם. העיסוק בשאלת ארץ-ישראל סייע להעמיק ולחזק את ההכרה באידאולוגיה הפן-ערבית (במצרים היה העיסוק בשאלת ארץ-ישראל בשנים 1936-1939 אחד המנופים להתחזקותה של תנועת 'האחים המוסלמים', שראתה במרד הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל חזית של המאבק האסלאמי הכולל נגד בריטניה והמערב).¹¹

11. I. Gershoni, 'The Muslim Brethern and the Arab Revolt in Palestine 1936-1939', *MES*, 22 (1986), pp. 367-397

שאלת ארץ-ישראל במדיניות החוץ ובפוליטיקה הפנימית בעיראק

א. תנאי הפוליטיקה בעיראק ועליית הפן-ערביות

שאלת ארץ-ישראל החלה לחדור למדיניות החוץ ולפוליטיקה הפנימית בעיראק בשלהי שנות ה-20. בראשית שנות ה-30 היתה עיראק המדינה הערבית הראשונה שהחלה להשתמש באידיאולוגיה הפן-ערבית כאמצעי של מדיניות החוץ שלה, ותירצה את שאיפות השליטה שלה בסוריה ובסהר הפורה באידיאולוגיה הפן-ערבית.

כמה גורמים תרמו לתהליך הזה: שאיפותיהם של המלך פייצל ושל הפוליטיקאים ה'שריפים' לכוון פדרציה או איחוד בסהר הפורה בשליטת עיראק; צמיחתה והתרחבותה של האפנדייה, שנזקקה לפתרון מצוקות הזהות של אנשיה; ופעילותם של מורים ומנהלים במערכת החינוך, שבאמצעות עיצוב דפוסי לימוד ותוכני לימוד הנחילו את השקפותיהם הלאומניות הפן-ערביות לאנשי האפנדייה. בעיראק השתלבה שאלת ארץ-ישראל באידיאולוגיה הלאומנית הפן-ערבית בתור ביטוי סמלי ומוחשי כאחד של מאבקה המשותף של האומה הערבית נגד בריטניה והמערב, והיתה לאמצעי של מדיניות החוץ של עיראק שנועד להשגת שליטה בסוריה ובסהר הפורה.

עיראק היתה קהילה פוליטית רופפת שאוכלוסייתה ההטרוגנית חסרה מכנה משותף מלכד ותודעה לאומית. היא נשלטה בידי מיעוט ערבי-סוני וניצבה מול איום מצד מדינות גדולות וחזקות ממנה – אירן וטורקיה – שהיו בעלות השפעה על חלקים ניכרים מאוכלוסייתה.

המדינה העיראקית הוקמה משלושה וילאיתים עות'מאניים לשעבר סביב הערים בגדד, בצרה ומוצול. זו היתה ישות מלאכותית שמרכיביה העיקריים היו השיעים – כ-55%, הקורדים – כ-15%, והערבים הסונים – כ-20%-25%. על אלה נוספו טורקמנים, יהודים, נוצרים, אשורים ובני עדות אחרות. הרעיון הלאומי היה זר לרוב תושבי עיראק, ויחסם כלפי המדינה העיראקית היה מסויג ואף עוין. השיעים רחשו איבה לאליטה הסונית השלטת; הקורדים התנגדו לשליטה הערבית; ואנשי השבטים: השיעים, הקורדים, הטורקמנים והערבים הסונים, כולם התנגדו לכל שלטון ריכוזי שהטיל עליהם מגבלות וחובות והגביל את האוטונומיה השבטית שלהם. התהום הפעורה בין השיעים לסונים במורשת האסלאם בכלל ובקרבת תושבי עיראק בפרט מנעה גם מן האסלאם להיות גורם מלכד במדינה זו. לתנאים גאופוליטיים אלו היתה השפעה רבה על עיצוב מעמדה האזורי ומדיניות החוץ שלה ועל צמיחת מעורבותה בארץ-ישראל.

המלך פייצל הראשון בן חוסיין ההאשמי, שהומלך בידי הבריטים עם הקמתה של עיראק ב-1921, ויורשיו, המלך ע'אזי (1933-1939), העוצר עבד אל-אלאה (1939-1953) והמלך פייצל השני (1953-1958), היו הציר המרכזי של האליטה השלטת, שהיתה ערבית-סונית בעיקרה. אליטה זו היתה מורכבת מפוליטיקאים 'שריפים' וממשפחות נכבדים מסורתיות סוניות-ערביות, שרובן מבגדד ומיעוטן ממוצול ובצרה (בין המשפחות האלה היו גם מעט משפחות עשירות ממוצא קורדי או טורקי).

הפוליטיקאים ה'שריפים' היו קציני הצבא העות'מאני, מקצתם פעילי האגודות הערביות החשאיות שלפני מלחמת העולם הראשונה, שבזמן המלחמה הצטרפו לצבאו של פייצל ההאשמי או עברו לשרת בממשלו בדמשק ב-1918-1920. לאחר שהומלך פייצל על עיראק ב-1921 באו כ-300 מהם לעיראק והשתלבו בתפקידים המרכזיים בשלטון החדש. רוב ראשי הממשלות בעיראק המלוכנית ורבים משרי ממשלותיה עד 1958 באו מקרב קבוצה זו.¹²

רוב ה'שריפים' באו משכבות ביניים נמוכות בערי עיראק וראו בשירות בצבא העות'מאני מסלול לקידום חברתי. עם חזרתם לעיראק אמנם נתגלעו חיכוכים ומאבקים בינם ובין בני משפחות הנכבדים המסורתיות. אבל בשנות ה-30 נחלשו הניגודים האלה וגברו האינטרסים המשותפים, ושתי הקבוצות נעשו אליטה שלטת אחת. שרים, פוליטיקאים ופקידים בכירים מקרב ה'שריפים' התעשרו, היו לבעלי קרקעות ובאו בקשרי נישואים עם משפחות הנכבדים המסורתיות. בשל מיעוט מספרם הוקל תהליך שילובם באליטה של משפחות הנכבדים העירוניות.

האינטרסים המשותפים לשתי הקבוצות האלה היו חיזוק עוצמתו של השלטון המרכזי בבגדד מול הכוחות השבטיים העדתיים, ושמירת הסטטוס-קוו החברתי, הכלכלי והפוליטי הנוח לשתי הקבוצות, שהחזיקו במשרות הממשל והמנהל הבכירות במדינה והיו בעלות שטחי קרקע נרחבים.

יסוד אחר שהשתלב באליטה זו היו הנכבדים השבטיים, שמאז התנטימאת היו רבים מהם לבעלי קרקעות ואף עקרו אל הערים הגדולות. שילוב הנכבדים השבטיים בעלי הקרקעות (רובם הגדול שיעים) בפרלמנט של עיראק היה גורם בעל חשיבות רבה בסילוק האיום השיעי השבטי על יציבותה של עיראק ועל השלטון המרכזי בה. הנכבדים השבטיים הללו היו קשורים לפטרונים מקרב פוליטיקאים חשובים בבגדד, שנזקקו להם במאבקהם הפוליטיים ונעזרו בהם לשם חיזוק מעמדם. הנכבדים השבטיים, שיעים ברובם, והפוליטיקאים העירוניים, סונים ברובם, שאף הם היו בעלי קרקעות, היו שותפים לאינטרס השמרני. אמנם מאז המאה ה-19, בעקבות הידוק הקשר בין עיראק לכלכלת השוק העולמית, נעשתה הכלכלה השבטית פחות אוטרקית והתחזק השלטון המרכזי של המדינה, מה שהחליש את תפקידו של השבט בתור מסגרת הכרחית לבטחון הפרט. אבל בעקבות כיבוש מסופוטמיה בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה הואט התהליך הזה. הבריטים ביקשו להיעזר בנכבדים השבטיים לשם חיזוק שליטתם בדרום עיראק ומרכזה והעניקו להם סמכויות שלא היו להם בתקופת השלטון העות'מאני. המדינה העיראקית - המלך פייצל והאליטה

12. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton 1982, pp. 103-105. דיון מפורט על הקצינים הפוליטיקאים ה'שריפים' ועל המבנה החברתי של עיראק ראה שם, עמ' 319-365. כמו כן ראה את חיבורו של ד' D. Pool, 'From Elite to Class: Transformation of Iraqi Leadership', *IJMES*, 1: פול: (1980), pp. 331-350

הבגדדית שביקשו לקנות את נאמנותם של המנהיגים והנכבדים השבטיים השיעים – הוסיפה לחזק את מעמדו וסייעה להשתלטותם על קרקעות שבטיים. השמירה על הסטטוס-קוו החברתי-הפוליטי וגיבוש המדינה העיראקית ומוסדותיה השלטוניים היו האינטרסים הבסיסיים של אליטה שמרנית זו.

האליטה נזקקה למעמד הבינוני החדש, אנשי האפנדייה המשכילים, לשם קיום מוסדות המנהל והממשל של המדינה המודרנית וכמשקל-נגד לכוחות הצנטריפוגליים השבטיים והעדתיים. לרוב הפוליטיקאים העיראקים לא היו כל פרספקטיבות ותוכניות באשר לפיתוח הכלכלי והחברתי של עיראק. כלומר, לא היה להם כל פתרון למצוקות הכלכליות והחברתיות, לא של האפנדייה ולא של השכבות העניות שהלכו והתרחבו בערים בעקבות הנהירה מן הכפר אל העיר. הסמאות הלאומניות והאידיאולוגיה הפן-ערבית היו האמצעי לגיוס תמיכת האפנדייה ולטיפול הבסיס המלכד, על-כל-פנים לסונים ולשיעים דוברי ערבית במדינה שקיומה הבסיסי רופף. השימוש באידיאולוגיה הפן-ערבית כאמצעי במדיניות החוץ של עיראק היה מלווה בהשתרשותה של האידיאולוגיה הזאת בתודעת האפנדייה – תוצר של מערכת החינוך של עיראק ושל עליית משקלה בחיים הפוליטיים. משנות ה-20 ואילך עוצבה מערכת החינוך של עיראק ונוהלה בידי פעילים לאומנים פן-ערבים חדורים תחושת שליחות לאומנית. מנהלי מערכת החינוך ומעצבי תכניה היו סאטע אל-חצרי, האידיאולוג של התנועה הפן-ערבית, סאמי שוכת, בעל המגמות הפרו-פשיסטיות, ופאדל אל-ג'מאלי, שמילא תפקידים פוליטיים חשובים בשנות ה-30 ובשנות ה-50.¹³ במערכת החינוך העיראקית השתלבו מאז שנות ה-20 מחנכים שהיו פליטים פוליטיים מארץ-ישראל ומסוריה. שאלת ארץ-ישראל היתה בעלת משקל סמלי מיוחד בעיני המחנכים הללו, שהיו חדורי לאומנות פן-ערבית מיליטנטית.

כבר בשנות ה-20 צוין יום הצהרת בלפור בבתי-ספר עיראקיים כיום אבל ומחאה נגד בריטניה. בתהליך עיצוב תודעת האפנדייה בעיראק במערכת החינוך בבתי-הספר הוטמעה שאלת ארץ-ישראל בתור חזית המאבק הלאומני הפן-ערבי.¹⁴ העיסוק בשאלת ארץ-ישראל והדגשת חשיבותה הלאומנית שיוו ללאומנות האנטי-בריטית בעיראק את הממד הפן-ערבי והציגוה כמאבק משותף של האומה הערבית הסובלת מפילוג וחייבת להתלכד מול בריטניה והציונות.

בני האפנדייה המשכילים והמשכילים למחצה, בעלי התודעה הפוליטית, היו מרוכזים בבגדד, בבצרה ובמוצול ומשום כך זמינים להפגנות רחוב ולמעורבות פוליטית. הפוליטיקאים מן האליטה ביקשו לנצלם כדי לחזק את מעמד האישי מול יריביהם וכדי להפיל את ממשלותיהם או להגן עליהן.

13. Reeva Simon, *Iraq Between the Two World Wars*, New York 1986, pp. 75-114.

14. ג'מיל חוסיין, אל-עראק: שהאדה סיאסיה 1930-1908 [עירק: עדות פוליטית], לונדון 1987; Reeva Simon, *Iraq Between the Two World Wars*; M. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq: The Dynamics of Involvement 1928-1948*, London 1994, pp. 17-29; סאטע אל-חצרי, מד'כראתי פי עיראק [זכרונות מעיראק], ביירות 1968.

אליטת הנכבדים התחבטה בסתירות פנימיות. מצד אחד נזקקה לאפנדייה בתור בעלת-ברית המעוניינת לחזק את המדינה ומוסדותיה המרכזיים מול הכוחות הצנטריפוגליים השמרניים, השבטיים והעדתיים. מצד אחר היתה מעוניינת לשמר את הסטטוס-קוו החברתי והפוליטי, אינטרס שהיה משותף לה ולראשי השבטים ונכבדיהם. שאיפה זו סתרה את תהליכי המודרניזציה והשינוי, שהיה בהם לשרת את האינטרסים של האפנדייה.

סתירה אחרת היתה טמונה בעמדתם האמביוולנטית של הפוליטיקאים העיראקים כלפי בריטניה. פוליטיקאים חשובים מאנשי האליטה, כגון יאסין אל-האשמי ורשיד עאלי, נקטו עמדות לאומניות אנטי-בריטיות לוחמניות בשאלת חוזה 1930 מפני שהגביל את עצמאותה של עיראק. עמדות אלה אמנם ביטאו את רצונם בעצמאות מלאה לעיראק, אבל נועדו גם לחזק את מעמדם בתור מנהיגים לאומיים בעיני האפנדייה. בד-בבד פעלו הפוליטיקאים האלה להרגיע את בריטניה ולשמור על קשרים אישיים טובים עם השגריר הבריטי, כדי להבטיח את תמיכתה של בריטניה בעיראק מול שכנותיה החזקות ואת סיועה בשמירה על הסטטוס-קוו הפנימי במדינה לנוכח האיום השבטי, העדתי, השיעי והקורדי.

ב. ההקצנה הלאומנית בעיראק על רקע היחסים בין האליטה לנכבדי השבטים ולאפנדייה

בתקופת שלטונו חתר המלך פייצל הראשון לשתי מטרות שלעיתים סתרו זו את זו: גיבוש המדינה העיראקית בהנהגתו, וחידוש שלטונו בסוריה לאחר שהצרפתים גירשוהו ממנה ב-1920. שאיפתו לכתר של סוריה נבעה ממניעים מורכבים: (א) שאיפותיו האישיות ותדמיתו העצמית כבכיר בני המשפחה ההאשמית בעלת השליחות להקים מדינה ערבית גדולה בסהר הפורה; (ב) הצורך להשיג לגיטימציה למעמדו בעיראק בתור המנהיג הפן-ערבי שעתיד להביא לידי אחדות ערבית כוללת בסהר הפורה.

פייצל הראשון, שמוצאו מחג'אז ושהומלך בידי הבריטים, היה זר לרוב תושבי עיראק ואף לרוב משפחות הנכבדים. הפן-ערביות היתה מרכיב בלגיטימציה שלו לפחות בעיני ה'שריפים', אנשי האפנדייה הלאומנים והנכבדים המסורתיים שקיוו ששלטונו יבטיח לעיראק עצמאות ומעמד אזורי חזק.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובזמן שלטונו קצר הימים בדמשק (1918-1920) ניהל פייצל שיחות עם אישים ציונים ואף חתם על הסכם מרחיק לכת עם חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית. בעקבות מאורעות 1929 חזר פייצל לעסוק בשאלת ארץ-ישראל.¹⁵ הצעותיו נועדו להרגיע את הרוחות בארץ-ישראל ולקדם את שאיפותיו

15. 'לונץ, 'המגעים הדיפלומטיים בין התנועה הציונית והתנועה הלאומית הערבית עם סיום מלחמת העולם הראשונה', המזרח החדש, יב (1962), עמ' 212-229, N. Caplan, *Futile*; 229-212, London *Diplomacy*, vol. 1: *Early Arab-Zionist Negotiation Attempts, 1913-1931*, London 1983, pp. 51-64

לשלוט בסוריה. המניע להתעניינותו בארץ-ישראל היה כפול: ראשית, החשש שמא יפגעו חוסר השקט והמהומות בארץ-ישראל ברקמת היחסים בין עיראק לבריטניה, יחסים ששקד עליהם בד־בבד עם חתירתו הכנה לעצמאות מלאה לעיראק (מתוך המשך הברית עם הבריטים). שנית, רצונו להשתמש בשאלת ארץ-ישראל כמנוף לקידום שאיפתו לשלוט בסוריה. טיפוח האידיאולוגיה הפן-ערבית מתוך שאיפה לשליטה האשמית עיראקית בסוריה ובסחר הפורה היתה אפוא אמצעי של פייצל ומקורביו, גם במדיניות החוץ וגם במדיניות הפנים של עיראק.¹⁶

פייצל הראשון הצליח לתמרן בין הפוליטיקאים ובין הכוחות היריבים ולרסנם במקצת. יורשו, המלך ע'אזי (1933–1939), חסר את המעמד ואת היכולת שהיתה לאביו לרסן את הכוחות השונים. חולשתם של המלך, של השלטון המרכזי ושל כל המערכת הפוליטית גרמה להחרפת המאבקים הפנימיים בין הפוליטיקאים מקרב האליטה הבגדדית השלטת, להתחזקות התסיסה ולמרידות של השבטים השיעים במרכז עיראק ובדרומה, ולהתגברות המתח בין השיעים לסונים.

התסיסה השבטית השיעית גברה עם קבלתו ויישומו של חוק גיוס חובה לצבא. בעיני הפוליטיקאים הלאומנים בבגדד היה החוק הזה מהלך הכרחי לבניית המדינה הלאומית ולחיזוק עוצמתה. השבטים השיעים, לעומת זה, ראו בחוק איום על האוטונומיה השבטית וחיזוק אופיה הריכוזי והכפייתי של המדינה שהיתה בעיניהם מדינה סונית. מתיחות זו בקרב השבטים ניזונה גם מהחרפת היריבויות הבין-שבטיות בעקבות השינויים הכלכליים והחברתיים ועליית ערך האדמות.

המאבקים הפנימיים בין הפוליטיקאים של האליטה הבגדדית, שרוסנו במקצת בידי פייצל, הקצינו אחרי מותו. במוקד הוויכוח הפוליטי בבגדד עמדו היחסים בין עיראק לבריטניה והביקורת על החוזה של 1930. עוד ב־1930 התארגן גוש שנקרא 'אל-אח'א אל-וטני' של פוליטיקאים שמתחו ביקורת על החוזה הזה מפני שהגביל את עצמאותה של עיראק. בפועל היה המאבק על החוזה עם בריטניה מאבק כוחני על השלטון, שהתנהל בין פוליטיקאים מן האליטה שגייסו למאבקהם את האפנדייה ואת המוני בגדד התוססים והזמינים להפגנות ולמהומות.

הפוליטיקאים הבגדדים, אנשי האליטה הערבית-הסונית, ניצלו ואף עודדו לעתים מרידות שבטיות שיעיות, אף-על-פי שאלה איימו על גיבושה של המדינה העיראקית, כדי לנצלן לצורך מאבקהם הפוליטיים בבגדד. מרידות שבטיות-שיעיות חמורות פרצו בתחילת 1935 בדרום עיראק ובמרכזה בעידודם של יאסין אל-האשמי, רשיד עאלי אל-כילאני וחכמת סלימאן, ראשי 'אל-אח'א אל-וטני', נגד ממשלותיהם של ג'מיל אל-מדפעי ועלי ג'אודת אל-איובי, שהיו מקורבים לארמון ונחשבו מתונים יותר בעמדותיהם כלפי הבריטים.¹⁷

16. N. Masalha, 'Faysal's Pan Arabism', *MES*, 27 (1991), pp. 679-691.

17. Ahmad A. R. Shikarah, *Iraqi Politics 1921-41: The Interaction Between Domestic Politics and Foreign Policy*, London 1987; A. D. MacDonald, 'The Political Developments in Iraq Leading to the Rising in the Spring of 1935', *Journal of the Royal Central Asian Society*, 23 (1936), pp. 27-44.

יאסין אל-האשמי כלל בממשלתו, שהוקמה במרס 1935 בעקבות המרידות השבטיות, את אנשי 'אל-אח'א אל-וטני', בעלי התדמית והעמדות הלאומניות הלוחמניות, אבל צירף אליה גם פוליטיקאים שנחשבו לפרו-בריטים מובהקים, כגון נורי אל-סעיד שהיה שר החוץ, ומקורבו ג'עפר אל-עספרי שמונה לשר ההגנה. צירופו של נורי אל-סעיד, האדריכל של החוזה בין עיראק לבריטניה מ-1930, נועד לאותת לבריטים שלמרות ההתבטאויות הלאומניות והאנטי-בריטיות של יאסין אל-האשמי וראשי 'אל-אח'א אל-וטני', אין הממשלה מתכוונת לבטל את החוזה והיא מבקשת לשתף פעולה עם בריטניה. צירופו לממשלה נועד גם למנוע היווצרות מוקד מסוכן של התנגדות והתססה נגדה.

ממשלתו של יאסין אל-האשמי נאלצה להיאבק בגל של מרידות של שבטים שיעים, יריביהם של השבטים שסייעו לאל-האשמי להגיע לראשות הממשלה. את המרידות הללו עוררו יריבי הממשלה, אנשי האליטה שהודחו מן השלטון. במאי-יוני 1936 הצליח צבא עיראק, שהיקפו גדל בעקבות חוק גיוס החובה, לדכא את המרידות הללו, והצלחתו ביטאה את השינוי ביחסי הכוחות בין המדינה לשבטים וצמצמה מאוד את תופעת המרידות השבטיות השיעיות בדרום עיראק. גם המשך התהליך של השתלטות הנכבדים על אדמות שבטיות והשתלבותם באליטה השלטת סייע לצמצום את תופעת המרידות ולהשכיך רגיעה יחסית בקרב השבטים. מחוץ לבירה התמודדה ממשלתו של יאסין אל-האשמי עם המרידות השבטיות, ואילו בבגדד עצמה טופחה אווירה לאומנית פן-ערבית בעלת מאפיינים מיליטריסטיים. בשביל לגייס את תמיכת האפנדייה הבגדדית נזקקה הממשלה לאידיאולוגיה לאומנית מודרנית. תדמיתו של יאסין אל-האשמי בתור לוחם לאומני, ותפקידה ההיסטורי של עיראק כ'פרוסיה של האומה הערבית' זכו להדגשה במערכת החינוך ובעיתונות של עיראק. האווירה הלאומנית והמיליטריסטית בבגדד הושפעה גם מן הרוחות הלאומניות והפשיסטיות שנשבו מאירופה וגם ממדיניות ממשלתו של יאסין אל-האשמי. המגמות הלאומניות הפן-ערביות ניכרו גם במדיניות הפנים וגם במדיניות החוץ של עיראק כלפי מדינות ערב האחרות. המגמות הפן-ערביות שטופחו בעיראק בידי ממשלת יאסין אל-האשמי ומדיניות החוץ הפעילה תחת דגל הפן-ערביות תרמו להתחזקות העיסוק בשאלת ארץ-ישראל בתור נושא פוליטי פנים עיראקי בעל משמעות לאומית-אידיאולוגית.

ג. ממשלות עיראק וחדירת שאלת ארץ-ישראל לפוליטיקה של עיראק
במרס 1936 יצאה לביקור בארץ-ישראל משלחת פרלמנטרית עיראקית בראשותו של יושב-ראש הפרלמנט, הפעיל הלאומני סעיד ת'אפת. הרקע לביקור היה האווירה הלאומנית הפן-ערבית בבגדד ומדיניותה של ממשלת עיראק. בזמן ביקורם, שאורגן בידי פעיליה של מפלגת 'אל-אסתקלאל' לשעבר, קראו אנשי המשלחת לערבים הפלסטינים למרוד בבריטניה ולהיאבק בציונות. נאומיהם והצהרותיהם של האורחים העיראקים שלהבו את הרוחות בקרב הצעירים הפלסטינים והגבירו את בטחונם העצמי של פעילי 'אל-אסתקלאל', שמילאו תפקיד חשוב בין 20 ל-30 באפריל, בימים שהשביתה והמהומות המקומיות ביפו ובשכם חדלו להיות אירוע מקומי והיו לשביתה ולמרד כלל-פלסטיני.

המרד והשביתה של הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל ב-1936 העמיקו את ההכרה בחשיבותה של שאלת ארץ-ישראל וסייעו לעשותה סמל ודגל של הלאומנים הפן-ערבים. ההזדהות עם הערבים הפלסטינים היתה הביטוי המעשי של הלאומנות הפן-ערבית האנטי-בריטית בעיראק. באווירה של קיצוניות פוליטית נזקקו הפוליטיקאים והעסקנים מקרב האליטה לשאלת ארץ-ישראל כדי להוכיח את לאומנותם הפן-ערבית ולגייס את תמיכתם של צעירי האפנדייה הלאומנים.

לרבים מן הפוליטיקאים והעסקנים העיראקים היה נוח להוכיח את לאומנותם הפן-ערבית באמצעות הבעת הזדהות עם הערבים הפלסטינים ועם מאבקם בציונות, שכן הבעת תוקפנות וקיצוניות יתר בנושאים לאומניים אחרים היתה עלולה לפגוע ביחסיהם עם השגרירות הבריטית וביחסים בין עיראק לבריטניה.

השביתה והמרד בארץ-ישראל העמידו את ממשלתו של יאסין אל-האשמי ואותו עצמו במצב עדין ומורכב. ראש הממשלה ביקש לשמור על תדמיתו הלאומנית הפן-ערבית בעיני תומכיו, צעירי האפנדייה הלאומנים האנטי-בריטים, בלא להחריף את היחסים עם בריטניה, ולעודד את ההקצנה הלאומנית בלי לאבד את השליטה עליה. יאסין אל-האשמי אמנם חתר לשליטת עיראק בסוריה ובסהר הפורה, אך המניע הישיר למעורבותו בשאלת ארץ-ישראל ב-1936 היה מצבו בתוך עיראק. בדומה לרוב הפוליטיקאים בני האליטה הבגדדית, גם אל-האשמי ביסס את מעמדו על אנשי האפנדייה הלאומנית האנטי-בריטית מזה, ועל קשריו עם ראשי השבטים השמרניים מזה. אנשי האפנדייה ראו בו לוחם בלא חת נגד החוזה עם בריטניה ולמען האחדות הערבית, ובזכות התדמית הזאת זכה לכינוי 'ביסמרק של האומה הערבית'. אבל בפועל נקט כלפי בריטניה עמדה דו-ערכית. הוא חתר לביטול המגבלות שהטיל החוזה עם בריטניה על עיראק ויצר לעצמו תדמית אנטי-בריטית, אך בד בבד ראה בהמשך התמיכה הבריטית אינטרס חיוני של עיראק בשל הכוחות הצנטריפוגליים שפעלו בקרבה ובשל עוצמתן של שכנותיה. לאחר שנעשה ראש ממשלה ב-1935 לא עשה בעצם דבר לביטול החוזה, שעל ההתנגדות לו בנה את מעמדו, וחיפש דרכים לשיפור קשריו האישיים וקשריה של עיראק עם הבריטים.

בעקבות השביתה והמרד בארץ-ישראל באפריל 1936 לחצו עליו תומכיו ומעריציו הלאומנים ותבעו ממנו לנקוט עמדות אנטי-בריטיות ואנטי-ציוניות ולהעניק לערבים הפלסטינים סיוע פוליטי וצבאי. יאסין אל-האשמי היה נתון אפוא בין המצרים, בין תומכיו הלאומנים מזה והבריטים מזה. את מצוקתו הביע בשיחותיו עם שגריר בריטניה בבגדד, והוא ביקש מן הבריטים להיענות לתביעות הערבים הפלסטינים כדי להרגיע את הרוחות בארץ-ישראל, שמא יעוררו מעשי האלימות והשביתה בארץ אי-שקט והתפרצויות אנטי-בריטיות בעיראק.

יאסין אל-האשמי התאמץ אפוא לנקו את הלהט הלאומני הגואה ולהופיע כמסייע לערבים הפלסטינים בלא ליצור עימות עם הבריטים. על הרקע הזה יש לראות את יציאתו של כוח המתנדבים בפיקודו של פוזי אל-קאוקג'י באוגוסט 1936 לסייע לערבים הפלסטינים.

הפוליטיקאי העיראקי הבולט ביותר שעסק בשאלת ארץ-ישראל בשנים 1936-

1939 היה נורי אל-סעיד, שר החוץ בממשלתו של יאסין אל-האשמי ב-1935-1936. נורי אל-סעיד, יריבו ואויבו של יאסין אל-האשמי בקרב האליטה השמרנית של עיראק, חתר לכינון פדרציה או איחוד עם סוריה כדי לבטא את האחדות הערבית. הוא היה שושבין החוזה בין בריטניה לעיראק ב-1930 ונחשב חסיד מובהק של בריטניה. לדעתו היתה תמיכתה של בריטניה חיונית לשם השגת מטרתו בסוריה, למעמדה האזורי של עיראק ולשמירת הסטטוס-קוו החברתי-פוליטי בתוכה.

נורי אל-סעיד חשש שמא יגבירו האירועים בארץ-ישראל את התסיסה הלאומנית האנטי-בריטית בעיראק, וזו תפגע ביחסי עיראק עם בריטניה, ביציבות הפנימית בעיראק, במעמדה של האליטה השלטת, ובמעמדו האישי, בתור פוליטיקאי חסיד הברית עם בריטניה. עם זה שאף לנצל את שאלת ארץ-ישראל כמנוף לקידום חזונו בדבר הקמת פדרציה או איחוד ערבי בסהר הפורה בשליטת עיראק, ולמלא תפקיד מפתח בהקמתו של איחוד שכזה. באמצעות נסיונות התיווך בין הערבים הפלסטינים ליהודים ולבריטים ביקש נורי להוכיח לבריטניה שהוא המדינאי העיראקי הראשון במעלה, שחשיבותו חורגת מתחומי עיראק.¹⁸

ביוני 1936 נפגש נורי עם חיים וייצמן וניסה לשכנעו להסכים להפסקה זמנית של עליית יהודים לארץ-ישראל כדי לאפשר לוועד הערבי העליון להורות על הפסקת השביתה והמהומות, בתור בסיס לתחילת פעולתה של ועדת החקירה הבריטית ולמאמצים למצוא פתרון כולל לשאלת ארץ-ישראל. בסוף אוגוסט עשה נורי עוד נסיון תיווך, הפעם בין הוועד הערבי העליון לבריטים. מאמציו אלה זכו לעידוד של דיפלומטים בריטים בבגדד ושל ווקופ (Wachaupe), הנציב העליון בארץ-ישראל, שבדרך זו קיווה להביא לידי סיום השביתה בלא שימוש בכוח, כפי שתבעו אנשי הצבא.

בתחילת ספטמבר החליטה ממשלת בריטניה להפסיק את מאמצי התיווך של נורי אל-סעיד, בשל כמה וכמה סיבות: נוקשותו של הוועד הערבי העליון, שהתקשה להגמיש את דרישותיו כתנאי להפסקת השביתה והמהומות (הוועד דרש את הפסקת העלייה, הפסקת מכירת קרקעות ליהודים והבטחה להקים מועצה מחוקקת שיובטח בה רוב ערבי); מחאות נציגיו של אבן סעוד, שהודאג מתמיכתם של הבריטים בפעולותיו של המדינאי העיראקי בארץ-ישראל; ולחציו של משרד המלחמה הבריטי, שביקש לשים קץ במהירות לאי-השקט בארץ-ישראל.

השביתה והמהומות פסקו ב-13 באוקטובר בעקבות איגרת של מלכי ערב, שעל-פיה יפעלו המלכים אצל בריטניה וילחצו עליה למלא את תביעותיהם של הפלסטינים. האיגרת נשלחה בהסכמתה של בריטניה וביטאה עלייה בדרגת מחויבותן של מדינות ערב לשאלת ארץ-ישראל ותמורה במדיניות בריטניה, שמשמעה סוף להפרדה בין שאלת ארץ-ישראל לסוגיות אחרות הקשורות ביחסים שבין בריטניה לערבים, ונכונות להיעזר במדינות ערב ולעודד את מעורבותן לשם פתרון שאלת ארץ-ישראל.

ב-29 באוקטובר 1936 התחוללה בעיראק הפיכה צבאית בראשותו של סגן

18. M. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq*, pp. 30-49.

הרמטכ"ל בפר צדקי, שהביאה לידי נפילת הממשלה הלאומנית הפן-ערבית של יאסין אל-האשמי ולהקמת ממשלה בראשותו של חכמת סלימאן. שלא כקודמתה, הממשלה החדשה היתה בעלת מגמות לאומניות טריטוריאליות עיראקיות. אנשי הממשל החדש השתייכו רובם, כקודמיהם, לאליטת משפחות הנכבדים, אבל ניכר ביניהם מספר הפוליטיקאים השיעים והקורדים. בממשלה השתתפה גם קבוצת 'אל-אהאלי' בראשותו של כאמל אל-צ'אדרצ'י, שהיתה בעלת אידיאולוגיה סוציאליסטית פביאנית מתונה ודגלה בהאצת המודרניזציה, ביעור הבערות, תיעוש ואף בחלוקת אדמות המדינה לאיכרים, כלומר ברפורמה אגררית מתונה.¹⁹ כאמל אל-צ'אדרצ'י, מבעלי הקרקעות הגדולים בעיראק, היה שר הכלכלה בממשלתו של חכמת סלימאן.

זו היתה הראשונה בשרשרת ההפיכות הצבאיות שהתחוללו בעיראק בשנים 1936-1941 (את כל ההפיכות הבאות ביצעה קבוצת קצינים בעלי השקפות לאומניות פן-ערביות קיצוניות, שלא כבכר צדקי). הרקע להפיכה בראשותו של בכר צדקי היה התחזקותו של הצבא בעקבות הפעלת חוק גיוס חובה מאז 1934, עליית יוקרתם של מפקדי הצבא בשל התפקיד החשוב שנועד לצבא בדיכוי המרידות השבטיות, והתחזקות המגמות הלאומניות המיליטנטיות בקרב האפנדייה, מגמות שטופחו בידי מערכת החינוך. הצבא נעשה אפוא הכוח החזק בעיראק על רקע חולשת הבסיס החברתי של המערכת הפרלמנטרית-התחוקתית וחולשתן של המסגרות האזרחיות: המפלגות הפוליטיות, איגודי העובדים, העיתונות החופשית וכיוצא באלה.

חכמת סלימאן שאף לטפח את הזהות הלאומית העיראקית הטריטוריאלית ואת האינטרסים של עיראק ולדחוק הצדה, אם כי לא לזנוח, את האידיאולוגיה הפן-ערבית. מדיניות החוץ שלו הדגישה את הידוק היחסים והגברת שיתוף הפעולה של עיראק עם שכנותיה הלא-ערביות, טורקיה ואירן.

בשאלת ארץ-ישראל נקטו חכמת סלימאן ואחדים מאנשי ממשלו גישה אוהדת כלפי התנועה הציונית. בפברואר 1937 הוזמנו לבקר בעיראק שני אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אליהו אפשטיין (אילת) ואליהו ששון. בשיחותיהם עם האורחים ביטאו אנשי הממשל רצון לשתף פעולה עם התנועה הציונית. כאמל אל-צ'אדרצ'י, שכאמור ראה בפיתוח ובמודרניזציה מהירים של עיראק מטרה ראשונה במעלה, ביקש ללמוד מנסיונה של הסתדרות העובדים בארץ-ישראל על הפיתוח החקלאי והקואופרציה. חכמת סלימאן קיווה שקשריו עם הציונים יסייעו לו להפיג את הסתייגותם וחשדנותם של הבריטים כלפי ממשלתו - הבריטים חשדו באיש החזק, בכר צדקי, בשל אהדתו לגרמניה. הסתייגותם של הפקידים הבריטים נבעה גם

19. א' בארי, הקצונה והשלטון בעולם הערבי, מרחביה 1966, עמ' 20-26; Mohammad Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, London 1982, pp. 121-149. על קבוצת 'אל-אהאלי' ראה: כאמל אל-צ'אדרצ'י, מד'כראת כאמל אל-צ'אדרצ'י: ותאריח' אל-חזב אל-וטני אל-דמוקרטי [זכרונות כאמל אל-צ'אדרצ'י: היסטוריה של המפלגה הלאומית הדמוקרטית], ביירות-דאר אל-טליעה 1970, עמ' 19-52; פואד חוסיין אל-וכיל, ג'מיעת אל-אהאלי פי אל-עראק [אגודת אל-אהאלי בעיראק], בגרד 1986; M. Eppel, *The Palestine Conflict in the History of Modern Iraq*, pp. 50-66

מהתחזקות המגמה שראתה בתנועה הפן-ערבית את הגורם שעל בריטניה לקנות את אמונו. ממשלת בכר צדקי הצטיירה אפוא כבעלת נטיות מנוגדות למגמה הפן-ערבית השלטת בעולם הערבי.

מיד עם הקמתה נקלעה ממשלתו של חכמת סלימאן למתקפה קשה מצד הפוליטיקאים המודחים. הללו האשימו אותה שהיא אנטי-לאומית, בדלנית, קורדית-טורקית. יריביה האשימו אותה בכפירה באסלאם והזהירו את נכבדי השבטים - בעלי הקרקעות - מפני הממשלה הקומוניסטית הכופרת שאומרת לנשלם מאדמותיהם. בקרב אנשי האפנדיה בעלי ההשקפות הלאומניות הפן-ערביות גברה ההתנגדות לממשלה גם בגלל תדמיתה הלא-לאומית וגם בגלל המסע לביעור השחיתות בקרב הפקידות והמנגנונים הממשלתיים, מקור פרנסתם של רבים מאנשי השכבה הזאת. עמדתה הפרגמטית המתונה של הממשלה בשאלת ארץ-ישראל לא תרמה לחיזוק מעמדה בעיני אנשי האפנדיה, שרבים מהם ראו בשאלת ארץ-ישראל נושא בעל משמעות אידיאולוגית.

כבר באביב 1937, משגברו הלחצים החיצוניים והקשיים הפנימיים של הממשלה ואנשי 'אל-אהאלי' פרשו ממנה, שינתה הממשלה את עמדותיה בשאלת ארץ-ישראל. באמצעות הקצנה מופגנת של העמדות בשאלה זו ביקש חכמת סלימאן לשקם את התדמית הלאומנית הפן-ערבית של ממשלתו בעיני הלאומנים.

במאמץ נואש לזכות ביוקרה פן-ערבית ביקשה הממשלה לנצל את פרסום דוח ועדת פיל בקיץ 1937 ונקטה קו קיצוני של שלילת תוכנית החלוקה. נציג עיראק בחבר הלאומים נשא נאום תקיף ביותר בגנות התוכנית. ממשלת חכמת סלימאן אמנם זכתה לשבחים על עמדתה זו, אך יריביה הוסיפו לחתור להפלתה. הבריטים עודדו את פעילותם של החוגים הלאומנים הפן-ערבים ושאפו להפיל את משטרו בשל חששותיהם הגוברים והולכים מפני כוונותיו של בכר צדקי לפנות אל גרמניה הנאצית כדי להשיג נשק. באוגוסט 1937 נרצח בכר צדקי בעת הפיכה צבאית שביצעה קבוצה של קציני צבא לאומנים פן-ערבים, וממשלתו של חכמת סלימאן התפטרה. מאמציו של חכמת סלימאן להשיג אמינות באמצעות נקיטת עמדה לאומנית קיצונית בשאלת ארץ-ישראל לא הועילו לו, למרות משקלה הרב של שאלה זו באקלים הפוליטי והאידיאולוגי בעיראק.

הפוליטיקאים והכוחות הפוליטיים (כאמל אל-צי'אדרצי, קבוצת 'אל-אהאלי') שהדגישו את הצורך בהאצת הפיתוח הכלכלי של עיראק, במודרניזציה חברתית-פוליטית ובאינטגרציה כלכלית אזורית, וראו בשיתוף פעולה עם היישוב היהודי בארץ-ישראל ועם התנועה הציונית מנוף להשגת המטרות האלה, היו חלשים לעומת המגמות השמרניות השליטות בקרב אליטת הנכבדים ולעומת האידיאולוגיה הפן-ערבית השולטת בכיפה, שהציגה את המאבק בציונות כסמל וכדגל, כמנוף להשגת המטרות הלאומיות הערביות.

בשנים 1936-1939 היתה שאלת ארץ-ישראל לדגלם וסמלם של הלאומנים הפן-ערבים. ההזדהות עם הערבים הפלסטינים, ההשתתפות בהפגנות והחתימה על עצומות בשאלת ארץ-ישראל היו לאבן הבוחן של לאומנותם הפן-ערבית של עסקנים

ופוליטיקאים בבגדד. ב-1937-1941 התבלטה קבוצה של שבעה קצינים בעלי השקפות לאומניות פן-ערביות ונטיות אנטי-בריטיות והיתה למרכז הכוח בעיראק. ב-1940, לאחר שהתפלגה ושלושה מחבריה פרשו, החלו לכנות את הקבוצה בשם 'הריבוע המוזהב'. הממשלות האזרחיות שקמו ונפלו לרצונה של הקבוצה הזאת התבססו על הפוליטיקאים הוותיקים, בני האליטה השמרנית השלטת, ונקטו עמדות קיצוניות בשאלת ארץ-ישראל כדי לבטא את נאמנותן הלאומנית. ממשלתו של ג'מיל אל-מדפעי (אוגוסט 1937-דצמבר 1938) ניסתה למתן את המגמות האנטי-בריטיות המקצינות בעיראק, ושר החוץ שלה, תופיק אל-סויד, חיפש דרכים לפתרון שאלת ארץ-ישראל כדי שזו תחדל להיות גורם להגברת התסיסה האנטי-בריטית בעיראק.

אחרי עוד הפיכה שבה הופלה ממשלתו של ג'מיל אל-מדפעי חזר נורי אל-סעיד לראשות הממשלה בסיועם של הקצינים הלאומנים. בתקופת כהונתו (ינואר 1939-מרס 1940) ביקש נורי לשכנע את בריטניה להראות נכונות להיענות לתביעות הערבים בשאלת ארץ-ישראל, כדי לשכנע את הקצינים הלאומנים ואת הלאומנים אנשי האפנדיה שרק שיתוף פעולה עם בריטניה יסייע לערבים להגשים את מטרותיהם הלאומיות.²⁰ ב-1939, בעת שפרסמה בריטניה את 'הספר הלבן', בלטה ברחוב ההשפעה של העמדות הלאומניות הפן-ערביות של הקצינים בראשותו של צלאח אל-דין אל-צבאע' ושל האווירה הלאומנית האנטי-בריטית ששררה בקרב האפנדיה.

ראש הממשלה נורי אל-סעיד ראה ב'ספר הלבן' הישג חשוב לערבים, אך בשל האווירה הלאומנית ששררה ברחוב נאלץ להודיע בפרלמנט שממשלתו דוחה אותו ונשא נאום אנטי-ציוני קיצוני (לאחר מכן, בשנים 1942-1947, חזר נורי אל-סעיד וטען ש'הספר הלבן' של 1939 הוא הבסיס הטוב ביותר, מבחינתם של הערבים, לפתרון שאלת ארץ-ישראל).

ארבעת ראשי הממשלה העיראקים בשנים 1935-1940 - יאסין אל-האשמי, חכמת סלימאן, ג'מיל אל-מדפעי ונורי אל-סעיד - שיקפו בהתנהגותם את מצבם של הפוליטיקאים העיראקים, שפעלו באווירה פוליטית קיצונית ואימצו להם את שאלת ארץ-ישראל בבחינת סמלם ודגלם הלאומני. בסמאות הלאומניות הפן-ערביות ובעמדות הקיצוניות שנקטו, הם תרמו, כמו ידיהם, להחרפתה של האווירה הזאת ולהעמקת המחויבות לשאלת ארץ-ישראל. בעיני צעירי האפנדיה והקצונה (הבכירים שבקצונה עדיין שריפים, הזוטרים - 'אפנדיה במדים') היתה בריטניה האויב והכובש, והמרד הערבי-פלסטיני בארץ-ישראל - חזות של ממש וסמלו של המאבק הערבי הכולל נגד בריטניה, נגד הציונות ונגד המערב. הפוליטיקאים העיראקים מאנשי האליטה ביקשו לשמור על הסטטוס-קוו החברתי-הפוליטי, שעמד בסתירה לצורך בשינויים בסיסיים לשם פתרון בעיות העוני המשווע של רוב תושבי עיראק, וכדי לתת מענה למצוקות האפנדיה. הפוליטיקאים הללו היו שבויים אפוא במעגל הקסמים של סמאותיהם הלאומניות, שהיו בבחינת מס שפתיים לשאלת ארץ-ישראל ונדרשו

20. M. Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, pp. 150-166.

להם לשם גיוס תמיכת האפנדייה, אבל יצרו אווירה לאומנית קיצונית, וזו מצדה העמיקה בעל כורחם את מחויבותם ללאומנות הקיצונית.

התנועה הלאומית בסוריה והמרד בארץ-ישראל ב-1936

א. הרקע לתהליכי השינוי וההקצנה בסוריה

התנאים החברתיים והפוליטיים ששררו בסוריה בשנות ה-30 היו שונים במידה רבה מאלה ששררו בעיראק. השוני מקורו בתנאים הגאופוליטיים בשתי הארצות, בהתפתחות ההיסטורית מאז עליית האסלאם ואף קודם לכן, ובהבדלים שבין מועד תחילתם, קצבם ועומקם של תהליכי המודרניזציה והחשיפה למערב מתחילת המאה ה-19 ואילך. בתקופת הרפורמות והמודרניזציה באימפריה העות'מאנית נחשפה סוריה להשפעות מערביות ביתר עומק ואינטנסיביות מעיראק, ותהליכי השינויים החברתיים התפתחו בה בקצב מהיר יותר ובהיקף נרחב יותר.

התעוררות הלאומיות והמודעות הפוליטית המודרנית בוילאיתים של סוריה הקדימה את הוילאיתים של עיראק (אבל גם בסוריה היו המגמות הלאומיות המודרניות עד מלחמת העולם הראשונה חלשות לעומת הכוחות, הזהויות והנאמנויות האזוריות, השבטיות, העדתיות והמשפחתיות, שעדיין שמרו על כוחן למרות הכרסום במעמדן).

התהליכים של התחזקות האליטות - משפחות הנכבדים המסורתיות, שמקצתן היו לבעלות קרקעות - בערי סוריה והשתלבותן בבירוקרטיה העות'מאנית במהלך רפורמות התנטימאת ובשלהי המאה ה-19 לא היו מלווים בחיזוק הזיקות הכלל-סוריות. אמנם בקרב המשכילים המתמערבים, בעיקר הנוצרים, הופיעו מגמות לאומיות סוריות וסוריות-ערביות, אבל ככלל, עד תום מלחמת העולם הראשונה לא התקיימו אלא זיקות וקשרים רופפים בין אזורים ובין קבוצות אוכלוסייה שונות. אחרי חיסול המדינה הערבית-הסורית בראשותו של פייצל ההאשמי וכיבוש סוריה בידי הצרפתים ב-1920 החל תהליך של השתלבות משפחות אליטת הנכבדים בשלטון הצרפתי ושל חידוש מעמדן המסורתי של משפחות הנכבדים בחברה ובכלכלה. בד בבד החלו הצעירים המשכילים בני משפחות הנכבדים לטפח שאיפות בעלות אופי לאומני לאחדות סוריה ולעצמאותה.

שלא כמו הבריטים, שכוננו בעיראק מדינה ריכוזית מלוכדת שבמרכזה אליטה ערבית-סונית בעיקרה ובראשה המלך פייצל הראשון והשושלת ההאשמית, שנשאה את דגל הלאומיות הערבית - השלטון הצרפתי חילק את סוריה לאזורי שליטה נפרדים ('מדינת דמשק', 'מדינת חלב', חבל העלווים, ג'בל דרוז, 'חבל אלכסנדרטה') ופעל נגד מגמות האיחוד והאינטגרציה למדינה לאומית מאוחדת. השלטון הצרפתי, שהיה בעל מאפיינים קולוניאליים נוקשים, ראה בתנועה הלאומית בסוריה ובתנועה הלאומית הערבית בכלל גורם מלאכותי הסותר את האינטרסים של צרפת (גם לאחר שחל האיחוד בין 'מדינת דמשק' ל'מדינת חלב' ב-1923 המשיכו הצרפתים במדיניותם נגד אינטגרציה בין האזורים והעדות בסוריה).

המרד נגד הצרפתים (1925-1927), שפרץ ביוזמת הדרוזים, היה תגובה עממית ספונטנית על גישותיו הקולוניאליות הנוקשות של השלטון הצרפתי ומאמציו לחולל שינויים חברתיים ותרבותיים. כמו כן היה המרד תוצאה של מערכת היחסים שנרקמו בין הדרוזים לצרפתים בג'בל דרוז. המרד התפשט ברחבי סוריה, והצרפתים דיכאו אותו באכזריות. בשל המרד האלים וכשלונו התחזקה שאיפתם של הפוליטיקאים הלאומנים להשיג עצמאות ואחדות לסוריה בדרך של משאומתן והידברות עם צרפת.

לאחר שדעך המרד ב-1927 התארגנו רוב הפעילים הלאומנים בסוריה במסגרת 'הגוש הלאומי' ('אל-פתלה אל-וטניה'). 'הגוש הלאומי' לא היה מפלגה במובן המודרני, אלא התארגנות של פוליטיקאים חשובים מקרב אליטת הנכבדים שעמדו בראש המאבק לעצמאות סוריה וביקשו לשלוט בה. התארגנות זו ביטאה את המחלוקת בקרב 'האליטות הסוריות', בין 'המתונים' ששיתפו פעולה עם הצרפתים מאז 1920 לבין הלאומנים שביקשו להשיג בהקדם את האחדות בסוריה ואת עצמאותה. כמעט כל הפוליטיקאים החשובים בגוש היו בני משפחות הנכבדים המסורתיות מדמשק ומחלב, ומקצתם גם מתמאה ומחומס. רבים מהם היו בני הענפים הצדדיים של משפחות הנכבדים, ובני משפחות נכבדים מן השורה השנייה, שהפעילות הפוליטית הלאומית היתה להם פיצוי על מעמדם בין משפחות הנכבדים. בדמשק נחלש מעמדם של רבים מן הפוליטיקאים האלה לאחר שעקרו מן השכונות המסורתיות שבהן בנו את מעמדם, ועברו לשכונות חדישות ומודרניות. כדי להוסיף ולשמור על השפעתם בשכונות המסורתיות נזקקו הפוליטיקאים האלה ל'אבדאיות' - 'האנשים החזקים', בריונים בעלי אגרוף שהיו מנהיגים מקומיים עממיים ושימשו מעין 'קליינטים' של הפוליטיקאים מקרב משפחות הנכבדים.²¹

בשנות ה-20 צמח בסוריה מעמד בינוני חדש, תוצר בתי-הספר התיכוניים המודרניים, האוניברסיטאות בלבנון, ואוניברסיטת דמשק אשר החלה להתרחב בשנות ה-30. השכבה הזאת, שהיתה בעלת מודעות פוליטית ונטיות רדיקליות, התרחבה בהתמדה ונעשתה גורם בעל משקל בזירה הפוליטית הסורית. היא גרמה להקצנה לאומנית ולהופעתם של ארגונים רדיקליים, ולחיוק הלאומנות הערבית בתגובה על חולשתה של ההנהגה הלאומנית הסורית.

אמנם בין מנהיגי הגוש היו גם תעשיינים, ובערים דמשק וחלב היתה התפתחות תעשייתית ניכרת, אבל תחומי התיעוש והפיתוח הכלכלי היו כפופים למאבק לעצמאות ולאינטרס הראשון במעלה של האליטה - השמירה על הסטטוס-קוו החברתי. המערכות הפוליטיות בסוריה התנהלו במישור הלאומני, ואילו ענייני החברה והכלכלה הוסיפו להיות שוליים. השמרנות החברתית הכללית הוסיפה להיות הקו המאפיין העיקרי של אליטת הנכבדים, שמקרבה יצאו הפוליטיקאים ראשי 'הגוש הלאומי', אף-על-פי שלאחדים מהם היה עניין בפיתוח ובתיעוש.

21. המחקר הטוב ביותר על המאבק הפוליטי-החברתי בסוריה בשנות ה-20 וה-30 ראה: P. S. Khoury, *Syria and the French Mandate*, Princeton 1987

בשל אופיה החברתי נמנעה הנהגת 'הגוש הלאומי' מהפעלת ההמונים העירוניים, מחשש מפני התפרצויות אלימות ואובדן שליטה. בשנים 1927-1933 ביקשה כאמור הנהגת הגוש להשיג את אחדותה ועצמאותה של סוריה בדרך של הידברות עם צרפת, ועל כן לא הרבתה להתעניין בנעשה בארצות ערב השכנות. המטרות הטריטוריאליזם של סוריה ('וטניה') היו חשובות יותר מרעיונות האחדות הערבית, והללו נדחקו לשוליים. סייעו לכך התחזקות השאיפה לכונן משטר רפובליקני בסוריה, ורגשות הניכור כלפי ההאשמים (המלך פייצל בעיראק והאמיר עבדאללה בעבר-הירדן), נושאי דגל הערביות והאחדות הערבית, ששאפו להחזיר את סוריה לידי השלטון ההאשמי. אמנם בין הפעילים והפוליטיקאים הלאומנים בסוריה היו לפייצל ולהאשמים תומכים שקיבלו סיוע כספי, אך הבולטים שבהם מצאו את עצמם בגלות בעקבות מרד 1925-1927.

ב-1930 נכשלו נסיונות ההידברות בין הסורים לצרפתים והגיעו למבוי סתום. עוד מאמץ לחדש את ההידברות נכשל ב-1933. כשלון המשא-ומתן על עצמאותה ואחדותה של סוריה עורר את הנהגת הגוש הלאומי להדגיש את המשמעות הפן-ערבית של מאבקה של סוריה נגד צרפת. בדרך זו ביקשו ראשי הגוש לגייס תמיכה בעמדותיהם מחוץ לסוריה וללחוץ על צרפת. להתחזקות זו של המגמות הפן-ערביות סייעה גם פעילותם המוגברת של פעילים ופוליטיקאים שצידדו בשליטים ההאשמים. הללו קיבלו עידוד וסיוע מפייצל הראשון מלך עיראק, שבשלהי שנות ה-20, ובעיקר אחרי חתימת החוזה בין עיראק לבריטניה ב-1930, הגביר את מאמציו לחדש את שלטונו בסוריה תחת דגל הפן-ערביות. כשלונם של מנהיגי הגוש להשיג עצמאות ואחדות עורר תסיסה נגדם בקרב צעירי האפנדייה ואף בקרב בני משפחות הנכבדים בעלות ההשקפות הלאומניות. ההקצנה בקרב האפנדייה והשכבות העירוניות העממיות ובמערכת הפוליטית היתה אפוא תוצאה של האכזבה מכשלון המאבק לאחדותה ועצמאותה של סוריה, של העמקת המצוקה הכלכלית, ושל החרפת המתחים החברתיים, כמפורט להלן:

א. התרחבות המעמד הבינוני החדש המתמערב - האפנדייה - שנעשה גורם פוליטי לראשונה בשנות ה-30. ביטויה הפוליטי של האפנדייה היה לאומנות רדיקלית. שלא כמו בעיראק, שמוסדות הממשל והמנהל שהוקמו בה בשנות ה-20 קלטו את בוגרי בתי-הספר ושילבו אותם בבירוקרטיה ובשירותים הממשלתיים, בסוריה מנעו הצרפתים הקמת מוסדות מדינה. בשל היקפם המצומצם של מוסדות המנהל סבלה האפנדייה בסוריה מקשיי תעסוקה.

ב. התרחבותן של השכבות העממיות העירוניות בעקבות הנהירה מן הכפר אל העיר. תהליך העיור גרם להתערערותן של המסגרות החברתיות המסורתיות שהיוו את הבסיס שעליו נבנו מעמדם והשפעתם של משפחות הנכבדים ושל הפוליטיקאים שיצאו מהן. רבים מן הפוליטיקאים הללו עקרו מן השכונות המסורתיות לאזורי מגורים מודרניים וקיפחו כך מקצת השפעתם.²²

22. P. S. Khoury, 'Syrian Urban Politics in Transition: The Quarters of Damascus During the French Mandate', *IJMES*, 16 (1984)

ג. העמקת המצוקה הכלכלית של השכבות העממיות והמעמד הבינוני המסורתי בשל הפגיעה בענפי המסחר והמלאכה המקומיים המסורתיים. הגורמים לפגיעה זו היו היבוא הזול של מוצרי תעשייה מאירופה, צמצום היצוא ופגעי טבע.

בשנים 1929-1935 נקלע המשק הסורי למשבר עמוק. המשבר הכלכלי העולמי ב-1929 ושנות השפל שלאחריו פגעו קשה ביצוא של סוריה והחריפו את הגירעון המסחרי שלה. גם ירידת ערך המטבע הצרפתי פגעה בכלכלת סוריה. ההיצף המתמשך במוצרי תעשייה זולים והבדלי המיסוי במכסים בין סוריה לשכנותיה, שהיו בשלטון בריטניה או בהשפעתה, פגעו במסחר ובענפי ייצור. שנות בצורת רצופות ופגעי טבע אחרים והרעת תנאי הסחר של מוצרי החקלאות פגעו קשה בכלכלה הכפרית ובייצור המזון. המשבר הזה גרם לאבטלה של 15 עד 20 אחוזים מכוח העבודה, לירידה ברמת החיים של השכבות העממיות ולהתרוששותו והיחלשותו של המעמד הבינוני המסורתי של סוחרים ובעלי מלאכה קטנים בערים. כאמור, היחלשות המעמד הזה והתגברות תהליך העיור של האוכלוסייה הכפרית והשבטית גרמו להתערערות המסגרות החברתיות השכונתיות המסורתיות.²³

בקרב הלאומנים הצעירים, שהיו מבני המעמד הבינוני החדש, האפנדייה, ומבני שכבת האליטה המתמערבים שביקשו לשמור על מעמדם, שררו אפוא תסיסה חברתית ופוליטית ומורת־רוח ממתנותם של ראשי הגוש הלאומי. תסיסה זו היתה הרקע להתארגנותם של ארגונים לאומניים רדיקליים.

עוד בסוף שנות ה-20 הוקם הארגון 'אל־שבאב אל־וטני' ('הנוער הפטריוטי'), שבין מקימיו היה פֶּחְרִי אל־בארודי, מראשי הגוש הלאומי. ב-1933 הוקם ארגון רדיקלי אחר, 'עצבת אל־עמל אל־קומי' ('ליגת הפעולה הלאומית'), שמנהיגה היה שֶכְרִי אל־קֻתְלִי, מצעירי המנהיגים של הגוש הלאומי.²⁴ הארגונים האלה ביטאו את מורת־הרוח של אנשי האפנדייה מעמדת החולשה של סוריה כלפי צרפת וממנהיגי הגוש הלאומי. אבל הם גם נוצלו בידי פעילים רדיקלים וצעירים יותר של הגוש הלאומי לשם ביסוס מעמדם בגוש.

הטרמינולוגיה השונה בשמותיהם של שני הארגונים האלה מעידה על הבדל של ממש ביניהם. המושגים 'וטן' (מולדת) ו'וטני' (במובן פטריוטי־טריטוריאלי) עדיין משקפים את המאבק הסורי הייחודי ואת הטריטוריאליזם הסורי שאפיין את מדיניות הגוש הלאומי ואת האווירה האידיאולוגית בסוריה בשנות ה-20. ואילו המושג 'קומי' (לאומי) משקף תמורה במגמות הפוליטיות בסוריה והדגשת הלאומיות הערבית הכוללת: המושגים 'קום' ו'קומיה' מציינים 'לאום' ו'לאומיות' במשמעות אתנית, לשונית והיסטורית. (זרם אידיאולוגי־פוליטי אחר שהופיע בזירה הסורית והלבנונית

23. על המצב הכלכלי החמור בסוריה במחצית הראשונה של שנות ה-30 ראה: Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden 1964, pp. 230-231; E. Epstein, 'Notes from a Paper on Present Conditions in the Hauran', *Journal of the Royal Central Asian Society*, 23 (1936), pp. 612-613; P. S. Khoury, *Syria and the French Mandate*, pp. 197-401

24. P. S. Khoury, *ibid.*, pp. 479-481, 535-562

בתחילת שנות ה-30 הוא המפלגה הסוציאלית הסורית [PPS] בעלת האידיאולוגיה הפן-סורית, שאימצה סמלים ותפיסות פשיסטיות ואף סיגלה לה סממנים נאציים. על רקע החרפה נוספת במתיחות הפוליטית בסוריה בחורף 1935-1936 הוקמו ארגוני נוער צבאיים למחצה, בעלי מאפיינים לאומניים פשיסטיים. פח'רי אל-בארודי ופעילים אחרים של הגוש הלאומי הקימו את 'קמצאן אל-ח'דידיון' ('חולצות הברזל'), ואנשי ליגת הפעולה הלאומית הקימו את תנועת 'אשבאל אל-ערובה' ('גורי הערבות'). הארגונים הללו קמו בהשפעת תהליך ההקצנה בקרב האפנדייה ובהשפעת התסיסה ששררה בקרב השכבות העניות, והם ביטאו לפרקים ביקורת חריפה על הנהגת הגוש הלאומי, אם כי היו עסקנים ופוליטיקאים צעירים ושופתנים מאנשי הגוש שהשכילו לרתום אותם לצורכיהם, לשם ביסוס מעמד הפוליטי. אבל למרות השימוש המניפולטיבי הזה של הפוליטיקאים בארגונים ובתנועות הרדיקליות לא היתה להם אלא שליטה מוגבלת במגמות האלה, שנבעו מתסכולים חברתיים ופוליטיים.

מראשית שנות ה-30 גברה גם פעילותן של קבוצות אסלאמיות קיצוניות בקרב השכבות העממיות. גם את הפעילות הזאת ביקשו הפוליטיקאים מאנשי האליטה לנצל למטרותיהם, אבל גם כאן היתה שליטתם מוגבלת בלבד.

התחזקות המגמות הלאומניות הפן-ערביות בקרב האפנדייה, והתחזקות המגמות האסלאמיות הרדיקליות בקרב השכבות העממיות, הגבירו את העניין בנעשה בארץ-ישראל ואת ההזדהות עם הערבים הפלסטינים, והמאבק בארץ-ישראל נתפס כעוד חזית של המאבק הלאומי הערבי או האסלאמי.

ב. ההנהגה הלאומית בסוריה והמרד בארץ-ישראל בשבי סתירות חברתיות ופוליטיות

המגעים בין התנועה הציונית לפעילים ולפוליטיקאים לאומנים בדמשק החלו עוד ערב מלחמת העולם הראשונה, עם ראשית הופעתה של התודעה הלאומית הערבית והערבית-הסורית. אחרי המלחמה ובשנות ה-20 התקיימו מפעם לפעם מגעים ופגישות בין פעילים ציונים ללאומנים סורים. העיתונות הסורית היתה רגישה לנעשה בארץ-ישראל וביטאה לעתים הזדהות עם הערבים הפלסטינים.²⁵

בשל השביתה והמרד של הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל הועמדו ראשי הגוש הלאומי במצב לא נוח. הידיעות מארץ-ישראל עוררו הדים והזדהות בקרב האפנדייה ובחוגים האסלאמיים. תנועה אסלאמית אחת - 'ג'מיעת אל-הדאיה אל-אסלאמיה' ('אגודת ההדרכה האסלאמית') פתחה בפעילות נמרצת ובהפצת כרוזים.²⁶ התחזקות התסיסה הלאומנית האסלאמית לא עלתה בקנה אחד עם האינטרס של ראשי הגוש

25. P. S. Khoury, 'Divided Loyalties? Syria and the Palestine Question 1919-1939', *MES*, 21 (1985).

26. "פורת, ממהומות למרידה, עמ' 247.

הלאומי, שביקשו להרגיע את הרוחות ולהבליט את שליטתם בסוריה כדי לנהל משא־ומתן עם צרפת, שמדיניותה השתנתה.²⁷

התפנית במדיניותה של צרפת אירעה עם עלייתה לשלטון של קואליציית החזית העממית בראשותו של הסוציאליסט לאון בלום. עתה היתה צרפת מעוניינת בהסכם חוזי עם סוריה שיספק את תביעות העצמאות והאחדות שלה, ולשם כך פתחה במשא־ומתן עם הלאומנים הסורים. התמורה בעמדותיה של צרפת נתפסה כנצחונה של הנהגת הגוש הלאומי ופרי המאבק האנטי־צרפתי שהנהיגה, ובעיקר גל השביתות והמהומות של חורף 1935–1936.

תסיסה לאומנית אנטי־בריטית סתרה גם את האינטרס של הנהגת הגוש הלאומי, שביקשה להבטיח את תמיכת בריטניה. לשביתה בארץ־ישראל היו השפעות שליליות על האינטרסים של רבים מסוחרי דמשק, שהיו מתומכי הגוש או קליינטים של פוליטיקאים חשובים שלו. כמה תעשיינים סורים אמנם יצאו נשכרים מן החרם על הסחורות היהודיות מארץ־ישראל, אבל רבים אחרים שסחרו עם ארץ־ישראל נפגעו, ובהם שכרי אל־קוטלי עצמו, שהיה ממקימי תעשיית המזון המודרנית (קִתְלִי שאף לחדור לשוק היהודי, וב־1935 אף ביקר לשם כך בארץ־ישראל). רבים מראשי הגוש הלאומי בדמשק ומן הסוחרים הבינוניים שסחרו עם ארץ־ישראל היו מעוניינים אפוא בהרגעת הרוחות בארץ־ישראל.

במחצית השנייה של שנת 1936 התנהל משא־ומתן בין נציגי הסוכנות היהודית לראשי הגוש הלאומי בסוריה.²⁸ בשיחות הללו השתתפו ג'מיל מֶרְדֵם, ראש ממשלת סוריה, שכרי אל־קוטלי, ממלא מקום נשיא הגוש הלאומי, ופח'רי אל־בארודי, מנהיג ארגון הנוער בעל הסממנים הפשיסטיים 'חולצות הברזל' (פח'רי אל־בארודי עמד גם בראש המשרד לתעמולה ופרסומים לאומיים, ובד־בבד הטיף להרחבת ההשכלה המודרנית בסוריה). בסדרה של שיחות שנמשכו גם ב־1937 טענו הדוברים הסורים שאין הם מתנגדים לציונות וביקשו להשיג שיתוף פעולה עם התנועה הציונית ופשרה בארץ־ישראל שתמנע התססה בסוריה. מדבריהם ניכרה הדילמה בין הרצון לשתף פעולה עם התנועה הציונית ולהתמקד בפיתוח ובכלכלה על־פי צורכי המשק והחברה בסוריה, ובין הצורך להיענות ללחץ הלאומני של הרחוב והמחויבות האידיאולוגית הפן־ערבית לערבים הפלסטינים.

בשל ההד שזוררו הידיעות מארץ־ישראל בקרב האפנדייה בחר שכרי אל־קוטלי לנצל את הגל הלאומני לשם חיזוק תדמיתו הלאומנית מול פוליטיקאים אחרים, וגם כדי להסיח את דעתם של הלאומנים הצעירים מן המשא־ומתן שניהלו ראשי הגוש עם הצרפתים בפריס, משא־ומתן שחייב פשרות וגמישות מצדם. כל עוד כיהן שכרי אל־קוטלי בממשלה בראשותו של ג'מיל מֶרְדֵם עלה בידו להדוף את מתקפותיהם של

27. אצ"מ S 25/3051; M. G. Fry & I. Rabinovits, *Despatches from Damascus*, Tel Aviv 1985, p. 150; P. S. Khoury, see above note 25

28. א' אילת, שיבת ציון וערב, תל־אביב 1974, עמ' 281–293. וראה גם פרוטוקולים של השיחות בין נציגי הסוכנות למנהיגי 'הגוש הלאומי' בסוריה, שם, עמ' 417–441; א' ששון, בדרך אל השלום, תל־אביב 1978, עמ' 38–54.

הלאומנים הרדיקלים הצעירים. אבל משהלכו ההתקפות הללו ותכפו בחר להתפטר ולהצטרף לגל הלאומני הגואה.²⁹

ההזדהות עם השביתה ועם המרד הערבי-הפלסטיני לבשה צורה אחרת בכל אחת מעריה של סוריה. בדמשק עורר המרד בארץ-ישראל את התגובות החזקות ביותר בשל קרבתה היחסית לארץ, ומספרם הרב של אנשי האפנדיה שהתגוררו בה, והפעילות הלאומנית המסורתית בעיר הזאת. בעיר חמא עורר המרד בארץ-ישראל תשומת-לב. כבר משנות ה-20 התבלטה חמאה בפעילות לאומנית ופן-ערבית ובביטויי הזדהות עם הערבים הפלסטינים, ועתה אף התנדבו כמה עשרות מבני העיר לכוח של פוזי אל-קאוקג'י. הפעילות הזאת רוסנה בידי ההנהגה הלאומית המקומית, שלמרות הקיצוניות המוצהרת שלה ביקשה למנוע עימות עם שלטונות צרפת על רקע של תסיסה לאומנית. בחלב הצפונית, לעומת זה, עוררו המאורעות בארץ-ישראל עניין מועט בלבד, שלא העלה הרבה יותר ממס שפתיים ומפעולות סמליות אחדות. בשל קרבתה של דמשק לארץ-ישראל, היותה תחת המנדט הצרפתי ולא הבריטי, והאדה שהפוליטיקאים ואנשי האפנדיה הלאומנים שישבו בה רחשו לפלסטינים, הפכה דמשק להיות למרכז של הפעילים הפלסטינים והסורים הפן-ערבים. מכאן זרמו הנשק והסיוע הכספי לארץ-ישראל, וכאן היה מוקד הנסיונות הכושלים לארגן את המרד ולהקים לו מנהיגות פוליטית ופיקוד צבאי מרכזי בשנים 1937-1939.

המאבקים בין האגפים השונים של הלאומנים בסוריה השפיעו על העמדות כלפי המרד הערבי-הפלסטיני. ב-1937, אחרי גלות ארוכה, חזרו לסוריה סולטאן אל-אטרש וד"ר עבד אל-רחמן אל-שהבנדאר, מנהיגי המרד בשנים 1925-1927. השניים קיימו קשרים עם האמיר עבדאללה והסתייגו מן המרד בהנהגת חאג' אמין אל-חסייני, יריבו של האמיר. סולטאן אל-אטרש, מנהיג העדה הדרוזית וגיבור המרד האנטי-צרפתי, היה משוחרר במידת מה מלחציהם של הלאומנים הפן-ערבים הדמשקאים לתמוך במרד בארץ-ישראל. קשריו עם האמיר עבדאללה ועוינותו כלפי הצרפתים היו הגורמים להתנגדותו למרד של הערבים הפלסטינים בארץ-ישראל בהנהגת החוסיינים. בהשפעתו נטו הדרוזים בארץ-ישראל יותר ויותר לטובת היהודים (מנהיגי הדרוזים בלבנון רחשו אהדה למרד הערבי בארץ-ישראל, אך עמדתם של הדרוזים בארץ-ישראל, שהיתה קרובה לנייטרליות אוהדת כלפי היהודים, הושפעה מאירועים מקומיים דוגמת ההתנגשויות בין קבוצות המורדים ובין הכפריים הדרוזים בהר הכרמל).

לפוליטיקאים הסורים מראשי הגוש הלאומי היה יחס אמביוולנטי כלפי המרד, והם נקלעו למערכת של סתירות ולדילמה בין מחויבותם האידיאולוגית המוצהרת לרעיון האחדות הערבית ולמאבק האנטי-ציוני, ובין האינטרסים שלהם בתור אנשי האליטה החברתית-הפוליטית השמרנית ומנהיגי המאבק הלאומי לעצמאות סוריה. מבחינת האינטרסים הכלכליים והפוליטיים שלהם היו מנהיגי הגוש הלאומי מעוניינים בהפסקת המרד בארץ-ישראל, אבל הם לא העזו לתמוך בכך בגלוי שמא יוקיעו אותם

29. P. S. Khoury (see above note 25), p. 343

יריביהם בתור אנטי־לאומיים ויכתימו את שמם בעיני הלאומנים ברחוב. התחזקות מגמת הזהות הערבית והאידיאולוגיה הפן־ערבית בתהליך ההקצנה בקרב האפנדייה, והתחזקות התסיסה הלאומנית והחברתית בקרבה ואף בקרב שכבות עירוניות עממיות, חידדו את הרגישות למתרחש בארץ־ישראל וחיזקו את ההזדהות עם הערבים הפלסטינים שהיו שותפים למאבק האנטי־מערבי.

הנהגת הגוש הלאומי הצליחה לרסן במידת מה את הגישות הלאומניות הקיצוניות כלפי ארץ־ישראל, אבל לא יכלה לשלוט בהן שליטה מלאה משום שהיו הביטוי של הלאומנות הפן־ערבית של האפנדייה ונוצלו בידי פוליטיקאים מאנשי הגוש לשם חיזוק מעמדם.

מאחר שנאלצה ליישב בין האינטרסים הקונקרטיים שלה ובין המחויבות האידיאולוגית הפן־ערבית לערבים הפלסטינים ולשאלת ארץ־ישראל, העדיפה הנהגת הגוש על־פירוב את האינטרס הסורי הפרגמטי. אבל בגלל חולשתן של האליטה ושל המנהיגות הפוליטית שצמחה מקרבה ועמדה מול הכוחות החברתיים החדשים, ובעיקר מול האפנדייה, נאלצו הפוליטיקאים להצהיר על תמיכה במרד ואף לסייע לוועדה להגנת פלסטין. אין ספק שרבים מן הפוליטיקאים הסורים רחשו אהדה כנה לערבים הפלסטינים, אך ככלל שיקפה האמביוולנטיות שלהם את המאבקים שהתחוללו בקרב אליטת הנכבדים ואת התערערותה של אליטה זו מול הכוחות החברתיים החדשים, שביטויים הפוליטיים היה לאומנות פן־ערבית ופן־סורית קיצונית, למרות אופיים הסורי הטריטוריאלי.

מסקנות

בשנות ה־30 עמדו מדינות עיראק וסוריה בשלבים הראשונים של התגבשותן. על רקע התהליכים החברתיים והתמורות האידיאולוגיות בשנים ההן צמחו מעורבותן במאבק נגד הציונות ונגד היישוב היהודי בארץ־ישראל ומחויבותן לו. הופעתו של מעמד בינוני חדש, האפנדייה, בתור גורם פוליטי, והצורך של פוליטיקאים מאליטות הנכבדים לגייס אותו לשירותם באמצעים פוליטיים מודרניים סייעו להעמיד את האידיאולוגיה הלאומנית הפן־ערבית במרכז הפוליטיקה הפנימית של מדינות ערב. כך צמחה המחויבות לשאלת ארץ־ישראל באקלים הפוליטי של עיראק וסוריה כסמל של מאבקה המאוחד של האומה הערבית.

כמה מאפיינים היו לזירה הפוליטית שבה פעלו הפוליטיקאים והפעילים הפוליטיים במדינות הסהר הפורה:

א. חולשת המדינה ומוסדותיה, ערעור הלגיטימציה של האליטות השליטות מול הכוחות החברתיים המסורתיים מזה והאפנדייה מזה, שאף הם התחבטו בסתירות וסבלו ממשברי מודרניזציה.

ב. מתן משקל רב להצהרות מיליטנטיות קיצונית.

ג. ערפול ומבוכה באשר לכללי משחק פוליטיים, פרי אימוץ של שיטות מערביות במציאות חברתית ותרבותית שונה.

ד. עלייתה של האידאולוגיה הפן-ערבית בתור אמצעי לגיוס פוליטי של בעלי ההשכלה המודרנית ובתור ביטוי פוליטי של הזהות הלאומית הערבית, על רקע חולשת התודעה הלאומית ואפילו חסרונה בקרב המגזרים המסורתיים של האוכלוסייה.

התפתחות מעורבותן של מדינות ערב בשאלת ארץ-ישראל היתה פועל יוצא של חולשותיהן, של הסתירות הפנימיות שאפיינו את המבנים הפוליטיים והחברתיים שלהן ושל אופי המודרניזציה בחברה המוסלמית. עד כה הזדהו תושבי המדינות החדשות עם המסגרות החברתיות המסורתיות התת-מדיניות (השבטיות, המשפחתיות, העדתיות) והמסגרת העל-טריטוריאלית - האסלאם; לאלה היתה נאמנותם נתונה. עתה נתבעה מהם נאמנות למדינות הטריטוריאליזם החדשות, החסרות לגיטימציה ושורשים היסטוריים, מזה, והזדהות עם האידאולוגיה הלאומית העל-טריטוריאלית הפן-ערבית מזה. שאלת ארץ-ישראל נעשתה דגלה וסמלה של האידאולוגיה הפן-ערבית, ביטוי של המאבק המאחד של האומה הערבית נגד המערב.

את המעורבות הזאת בשאלת ארץ-ישראל הזינו הסתירות החברתיות הפנימיות, בעיקר אלה של אליטת הנכבדים: אליטה זו היתה זקוקה לאפנדייה שתסייע לה לחזק את המדינה נגד הכוחות הצנטריפוגליים, העדתיים והשבטיים, ועם זה שאפה לשמור על הסטטוס-קוו החברתי והפוליטי, ואילו האפנדייה היתה זקוקה לשינויים חברתיים, אך חסרה תודעה מעמדית וכלים פוליטיים לתרגם את מצוקותיה הכלכליות והתרבותיות למאבק על מטרות אלו.

עמדתם של הפוליטיקאים הלאומנים בעיראק ובסוריה כלפי השביתה והמרד של הערבים הפלסטינים ב-1936-1939 שיקפה את שקיעת השכבה החברתית של משפחות הנכבדים המסורתיות - אליטות הנכבדים השליטות - ואת תלותם הגוברת של הפוליטיקאים שצמחו מקרבן בכוחות החברתיים החדשים שהלכו והתרחבו, ובעיקר באפנדייה, שביקשו לרתום אותה ולגייס באמצעותה אידאולוגיה לאומנית מול הכוחות המסורתיים.

אחרי מלחמת העולם השנייה החריפו גם המתחים החברתיים בתוך מדינות ערב וגם ניגודי האינטרסים והיריבויות בין המדינות ושליטיהן: עם הקמתה של הליגה הערבית ב-1945 נוצר קיטוב בין הגוש ההאשמי של עיראק ועבר-הירדן ובין הגוש של מצרים וסעודיה. כמו כן החריפו המתחים בין המגזרים החברתיים השונים בתוך מדינות ערב - האליטות השמרניות, האפנדייה בעלת המודעות הפוליטית, והשכבות העניות שהלכו והתרחבו בשולי הערים הגדולות. שאלת ארץ-ישראל עמדה במוקד המתחים האלה והיתה הנושא הלאומי שניקז אותם על-ידי תרגומם ללאומנות פן-ערבית כובלת ומחייבת. שקיעת אליטות הנכבדים, חולשת הלגיטימציה של המשטרים שהאליטות האלה עמדו במרכזם, וקיומן הרופף של מדינות הסהר הפורה, אלה הגורמים שבגללם היו הפוליטיקאים שבויים בידי הססמאות וההצהרות המיליטנטיות שלהם עצמם, שלעיתים היו מנוגדות לאינטרסים שלהם והגבילו את יכולת התמרון הפוליטי הפרגמטי שלהם. אליטות הנכבדים השוקעות ראו בשאלת ארץ-ישראל אמצעי לגיוס פוליטי ולהשגת לגיטימציה, והפוליטיקאים התקשו שלא להשתמש בה.

האפנדייה העולה ראתה בהזדהות עם המאבק בארץ־ישראל ביטוי של לאומנות, פרי התסכול החברתי והמבוכה הערכית, התמערבות מתוך שנאת המערב והערצתו כאחד, וניסיון לפתור את מצוקות הזהות.

אירועי השנים 1936–1939 בארץ־ישראל ומעורבותן של מדינות ערב במתרחש בארץ־ישראל היו גורם חשוב שהאיץ את היווצרות המערכת הבין־ערבית, שהתגבשה במחצית השנייה של שנות ה־40 ובמרכזה שני נושאים: סוריה ושאלת ארץ־ישראל. חוסר גיבושן של מדינות ערב, חולשתן וחולשת הלגיטימציה של משטריהן, והסתירות החברתיות הפנימיות, כל אלה יצרו את התנאים לחדירתה של שאלת ארץ־ישראל לפוליטיקה הפנימית של מדינות ערב ולהשתרגותה באידיאולוגיה הלאומנית, החשובה ללגיטימציה של משטרים ושל פוליטיקאים. כך היתה אפוא שאלת ארץ־ישראל למוקד של הזירה הבין־ערבית, ובעמדות השונות כלפיה באו לידי ביטוי ניגודי האינטרסים והבדלי ההשקפות בין מדינות ערב.

מהצעת הטרנספר, 1937–1938, אל 'טרנספר בדיעבד', 1947–1948

אלחנן אורן

'דברים' ו'דיבורים' בהיסטוריה

באביב 1938 החמיר 'המרד הערבי'. בעת ההיא באה ארצה 'ועדת החלוקה' בראשות סר ג'ון וודהד, שתפקידה, לכאורה, היה לייצג לממשלת בריטניה כיצד ליישם את תוכנית החלוקה שהציעה הוועדה המלכותית בראשות לורד רוברט פיל בקיץ 1937. כשדיבר דוד בן-גוריון בוועידת מפא"י על 'תפקידנו בשעה זאת' אכן היתה השעה קשה: ועדת פיל קיוותה שהערבים והיהודים יקבלו את החלוקה ולו בתור הרע במיעוטו, אבל הערבים חידשו את המרד ואף הגבירו אותו. היישוב בארץ עמד במערכות המגן, הבניין וההתיישבות, ועל ההנהגה הוטל להיכון לטיעון בפני הוועדה החדשה. במרכז אירופה החמירו הסכנות ליהודים, והתנועה הציונית חששה שמא יצמצם הממשל הבריטי את העלייה או יפסיקה זמנית כדי לשכך את הרוחות בארץ. בן-גוריון ביקש משומעיו 'להבחין קודם-כל בין דיבורים ובין דברים'. לא הנאמר אלא הנעשה הוא הקובע.¹ הדברים יפים לא רק להגדרת קו-פעולה לעתיד, אלא גם להערכה ההיסטורית: היסטוריה היא סיפור מעשה, ועיקרה המעשים ותוצאותיהם, משמע – 'דברים' של ממש. אינני ממעיט בערכם של מאוויים לאומיים ואישיים. ההיסטוריון שואף להגיע עד חקר המניעים ומבקש לבחון את השפעתם של אישים ומנהיגים, ולכן עניין רב לו ב'דיבורים' – ובייחוד בדיבורים המביאים לידי מעשים, אבל מזווית ראייה היסטורית מה שחשוב הוא הגשמתם והתגשמותם של המאוויים והמניעים – בנקיטת עמדות, בקבלת החלטות על מעשים, ובתוצאותיהם של אותם מעשים.

בין הנעשה, הנאמר והנכתב

כיוון שהנעשה הוא הקובע, שוקדות מדינות ותנועות לאומיות – לא פחות מחברות כלכליות – על מידה של סודיות בכל מה שנאמר ונכתב כלפי חוץ ואף כלפי פנים,

1. ד' בן-גוריון, במערכה, ב, תל-אביב תשי"א⁴, עמ' 38. ההדגשות במקור.

ובלבד שלא לפגוע במעשים. 'סודות מדינה' נגנזים בארכיון ונחשפים רק אחרי עשרות שנים. הייפלא אפוא שתנועה לאומית הנאבקת לעצמאות מדינית ורואה את עצמה כ'מדינה שבדרך' תעשה כן במועצותיה, במחלוקותיה ובלבטיה, ובעיקר בתקופות גדושות עימותים ותמורות? כך עשתה התנועה הציונית בתקופת המרד הערבי, בשנות מלחמת העולם השנייה, בשנות המאבק לעצמאות, וכמובן – במלחמת העצמאות, שאותה המשיכו מדינות ערב על-ידי נקיטת עמדה של לוחמות כלפי ישראל עשרות בשנים.

כדי להמחיש את החיוניות שבצנזורה עצמית שכזאת די להזכיר שמ'1937 עד 1939 התחולל מהפך במדיניותה של בריטניה – 'מחלוקה לספר הלבן'.² הקצין הבריטי אורד וינגייט, מקימן של 'פלוגות הלילה המיוחדות' שזכה ביישוב לכינוי 'הידיד', נחשב פתאום כה 'בלתי רצוי' בעיני השלטון עד שסולק מן היחידה והורחק מן הארץ.³ סילוקו שיקף את חומרת התמורה במדיניות הבריטית; תמורה זו זעזעה את התנועה הציונית, שכן כמעט בבת-אחת נקלעה התנועה למשבר ונאלצה לעבור משיתוף פעולה עם השלטון הבריטי ועם כוחות הביטחון לפעולות 'מרי' נגדם. תמורות ביחסי המעצמות בעיצומה של מלחמת העולם השנייה ואחריה חייבו זריזות-מחשבה מדינית ונקיטת משנה זהירות וחשאיות, מה גם שהתנועה הציונית עמדה בעת אחת בעימותים עם השלטון הבריטי, עם הערבים בארץ ועם המדינות השכנות. משנת 1936 ואילך הוחמרה אפוא הצנזורה העצמית של רישומים ותעודות של התנועה ושל אישיה המרכזיים. כשמעיינים במצבה של התנועה הציונית באותן שנות מאבק הדברים נראים, לכאורה, מובנים מאליהם. ההיסטוריון אכן שואף לראות את העבר ברטרופקטיבה, בבחינת 'אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו ולזמנו'. אבל יש צורך בהכנה נפשית ובידיעת הנסיבות ההיסטוריות לפני שניגשים לבדוק את מה שנאמר ונכתב בעת ההיא, שכן בתוך שנים מעטות עברו הנסיבות ההיסטוריות שינוי נמרץ ומהיר.⁴

סוגיה שחזרה והעסיקה את התנועה הציונית מאז שנת 1937 היתה ה'טרנספר' – הצעתה של ועדת פיל להעביר ערבים, מרצון ובכפייה, משטחי המדינה היהודית

2. ראה: נ' קצבורג, מחלוקה לספר הלבן, ירושלים 1974.
3. על העברת וינגייט מ'פלוגות הלילה' ועל שילוחו מן הארץ ראה: א' עקביה, אורד וינגייט – חייו ופועלו, תל-אביב 1993, עמ' 58–59, 65–68.
4. הדברים אמורים בעקבות מאמרו של ב' מוריס, "וספרים וגוילים בזקנה רגילים": מבט חדש על מסמכים ציוניים מרכזיים, אלפיים, 12 (1996), עמ' 73–103. מאמרי נכתב לפני פרסום אלפיים, 13 (1996), שבו הובאו שלוש תגובות על מאמרו הנ"ל של מוריס: משה צחר, איש טבריה, מגיב על דברי יוסף נחמני ביומנו על טבריה במלחמת העצמאות; אפרים קרש הכתיר את תגובתו בכותרת: 'סילוף מתוך פיקחון? סילוף מתוך עיוורון?'. קרש התרכז בפולמוס של שנת 1937–1938, וכן תקף את ביקורתו של מוריס על דברי בן-גוריון בשאלת הערבים ב-13 בדצמבר 1947; שבתי טבת פוסל את ביקורתו של מוריס על דברי בן-גוריון בשאלת הערבים במכתב לבנו עמוס בנובמבר 1937.

המוצעת.⁵ מחייבי הטרנספר ושולליו נימקו את עמדותיהם בעת הפולמוס על הצעת החלוקה בכללותה. לא זו בלבד שהיו מצווים על זהירות במה שאמרו, אלא שהדברים עברו 'סינון' של צנזורה פנימית. במאמר זה נבדוק תחילה את העמדות שננקטו בפולמוס ב־1937, ולאחר מכן את העמדות שננקטו כעבור יותר מעשור שנים, בנסיבות החדשות של מלחמת העצמאות, בעת שמאות אלפי ערבים עזבו את עריהם וכפריהם מבהלה, מייאוש או מאונס.

הצעת החלוקה והטרנספר, 1937–1938 – 'דיבורים'

ועדת פיל המליצה לחלק את ארץ־ישראל המערבית לשלוש יחידות: מדינה יהודית בחמישית מן הארץ, מדינה ערבית שתסופח לעבר־הירדן – בשלושה רבעים מן השטח, ואזור מנדטורי – ירושלים ופרוזדור רחב ליפו. בין השאר המליצה הוועדה על טרנספר שעיקרו העברת אוכלוסייה ערבית, מרצון ובכפייה, מתחומי המדינה היהודית אל המדינה הערבית ואל הארצות השכנות. בתור תקדים חיובי ציינה הוועדה את חילופי האוכלוסין בין יוון לטורקיה בעקבות הסכם לוזאן (1923), שבוצעו מטעם חבר־הלאומים ביוזמת פריטיוף ננסון, המדען הנורווגי שקיבל פרס נובל לשלום ב־1922 (ראה הערה 5 לעיל).

מאז פרסום דוח ועדת פיל נקלעה התנועה הציונית לפולמוס החלוקה, ופולמוס זה עמד במרכז דיוני הקונגרס הציוני ה־20 בציריך באוגוסט 1937. בוויכוח החרף בין שוללי החלוקה למחייביה דנו רבים בהצעת הטרנספר, ובאופן כללי אפשר לומר שמקצת תומכי החלוקה קיבלו את הצעת הטרנספר כמות שהיא, ומקצתם – בהסתייגות. בני מוריס טוען שבפרוטוקולים של הקונגרס שונו דברי בן־גוריון בעניין זה; לדבריו השמיטו העורכים את דברי תמיכתו בטרנספר אגב 'סילוף בוטה ביותר'.⁶

אלא ש'התרגיל' החושפני הזה בהשוואת נוסחי הפרוטוקולים מוכיח שבכל־זאת נותרו דברי תמיכתם של בן־גוריון ואחרים בטרנספר. והשאלה מתבקשת מאליה: מדוע צונזרו הדברים? לא יקשה להציע תשובה, אבל ראוי להקדים ולומר שגם בגרסאות המצונזרות נמסרו בבירור דברי התמיכה והשלילה בעיקרם, משמע, לא סולפו עמדותיהם בעד ונגד. הנימוק המדיני העיקרי לתמיכה בטרנספר היה כרוך בעצם העמדה בעד החלוקה. ועדה בריטית מלכותית היא שהעלתה את הצעת החלוקה, ועל התנועה הציונית היה לנקוט עמדה ברורה בעדה או נגדה. הטרנספר נכלל בהצעת החלוקה של ועדת פיל, וממילא תמכו בו המצדדים בחלוקה, גם אם הסתייגו ממנו

5. בחילופי האוכלוסין בין יוון לטורקיה הועברו בעיקר יוונים מטורקיה, ורוב המועברים יצאו בכפייה. להצעת ועדת פיל ראה Cmd. 5479. Palestine Royal Commission Report, London, July 1937, pp. 389-391

6. ב' מוריס (ראה לעיל, הערה 4), עמ' 80. מוריס כורך את עמדתו של בן־גוריון בזכות הטרנספר בתוכנית מרחיקת לכת, החווה בעתיד את הרחבת המדינה היהודית בכוח, ובעיקר בנגב (שם, עמ' 76).

בשל נימוקים ערכיים או מעשיים. חיים וייצמן וארתור רופין תמכו בטרנספר, ואילו משה גליקסון הטיל ספק במעשיותו.⁷

הקונגרס סיכם את דיונו בהחלטה שהסתייגה מתוכנית פיל כנתינתה, אבל הסמיכה את ההנהלה הציונית לשאת ולתת על 'תוכנית ברורה' להקמת מדינה יהודית בחלק מן הארץ. בהחלטה בזכות חלוקה משופרת היתה אפוא קבלה של רעיון הטרנספר. אישים בהנהלה הציונית עקבו בעניין אחרי סימנים לאפשרות של הגשמתו למעשה, בהסכמת ערבים. לקראת עלייתם של יישובים על הקרקע בעמק בית-שאן בנובמבר 1937, אגב הסדרי הקרקעות, הוצעה גם העברת בדווים משבט ע'זוייה אל מעבר לירדן מזרחה. היו שביקשו לראות בכך תקדים.⁸ ואולם לאמתו של דבר היה בכך להמחיש עד כמה אין הרעיון מעשי, להוציא מקרים מיוחדים ובהיקף מקומי: העברתם של אנשי שבט ע'זוייה החלה ב-1938 ולא נסתיימה אלא ב-1947.⁹

'דברים' – סוף הטרנספר, 1938

ממשלת בריטניה היססה בעניין המלצות הוועדה. באותה עת הכבידו עליה איומי גרמניה ואיטליה באירופה ותוקפנותה של יפן בסין. במזרח התיכון עמדה נוכח גילויי התנגדות נחרצת לחלוקה במחנה הערבי, וגם בתוך התנועה הציונית רבו שוללי החלוקה. בסתיו 1937 שב המרד הערבי והתלקח, ועתה התרבו הפיגועים שכוונו נגד אינטרסים בריטיים, ובכללם מערכת הרכבות וצינור הנפט מעיראק.

במאי 1938 באה ארצה ועדת החלוקה בראשות וודהד. כבר בסוף 1937, כשנודע על הקמת הוועדה, שקדה הנהלת הסוכנות להכין את הטיעון הציוני בנושא החלוקה והטילה על צוותים לחקור את היבטיה של החלוקה ולסכם את ממצאיהם. עם הצוותים נמנתה 'ועדת הטרנספר', שעבודתה תוארה בהרחבה במחקרו של פרופ' יוסי כץ.¹⁰ הוועדה עסקה בצדדים המעשיים של ההעברה והתרכזה באוכלוסייה הכפרית ובמסירת אדמות, עד שנקלעה למבוי סתום ובאה לכלל מסקנה ש'ניסוח תכנית העברה ברורה המסוגלת לעמוד בביקורת, הינה משימה בלתי אפשרית'. אשר לאפשרות ההעברה בכפייה, 'גברה ההכרה בקרב חברי הוועדה שאין אף גורם אחד שיכול לכפות את ההעברה'.¹¹ ביוני 1938 התכנסה ועדת הטרנספר בפעם האחרונה. שום תזכיר לא הוכן

7. שם, עמ' 79, 81. עם שוללי הטרנספר נמנו שוללי החלוקה ובהם מנחם אוסישקין, גולדה מאירסון (מאיר), יעקב חזן ויצחק טבנקין (שם, עמ' 79-80, 82).

8. על עניינו של וייצמן ראה: י' ויץ, יומני ואגרות לבנים, א, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 326; מ' שרת, יומן מדיני, ג, תל-אביב 1938, עמ' 79, 319.

9. ראה: א' יפה, 'גאולת אדמות שבט ע'זוייה והעברת אנשי השבט לעבר-הירדן', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, יג (תשנ"ג), עמ' 23-32.

10. י' כץ, 'דיוני ועדת הסוכנות להעברת אוכלוסין, 1937-1938' (פרק בהכנות הסוכנות לביצוע החלוקה), ציון, ב (תשמ"ח), עמ' 167-198.

11. שם, עמ' 188.

לקראת פגישתה זו, ובסופו של דבר היא 'גוועה מאליה'.¹² משה שרתוק (שרת) עקב מקרוב אחרי עבודת הצוותים הפנימיים ובתחילת מאי דיווח להנהלת הסוכנות על התלבטותם של חברי הוועדה בין הצעותיו של יהושע חנקין לאלה של מנחם אוסישקין, וציין ש'ההנחה הכללית היתה שאין לדבר על העברה מאונס'.¹³ כעבור חודש אמר שרת על הצעתו של אוסישקין שהיא 'אוטופיה'.¹⁴ הערכותיו אלה של אחד מראשי התומכים בחלוקה היטיבו לסכם את ממצאי ועדת הטרנספר ואת סופה.

הנה כי כן, דיבורים בזכות הטרנספר מכאן, ואילו דברים – לימוד ההצעה וגיבוש עמדה מדינית – מכאן. עד קיץ 1938 נרתעה הנהלת הסוכנות מרעיון הטרנספר, דווקא בעודה נאבקת לשיפורה של תוכנית החלוקה. ואם כך אירע להנהגה הציונית, לא ייפלא שוועדת וודהד שללה את המעשיות של הרעיון לאחר בדיקה כלכלית ואגררית פרטנית.¹⁵ בהקשר זה ראוי להוסיף שממשלת בריטניה הבהירה לוודהד, כבר בעת מינויו לראש הוועדה, שאין בדעתה לכפות העברה, ובנוסף הסופי של הנחיותיה הסתייגה ועדת וודהד כליל מהמלצת ועדת פיל על ההעברה והדגישה שהיא שוללת העברה כפויה.¹⁶ אגב, הבהרת הממשלה לוודהד היתה סודית, ולסוכנות אף לא נודע שהממשלה הסמיכה את הוועדה להחליט לא רק איך להגשים את החלוקה, אלא אם להגשימה כל עיקר. משמע, ועדת וודהד הוסמכה לשלול את החלוקה,¹⁷ ואכן כך עשתה.

לענייננו חשוב לציין שהסוכנות – שלא ידעה על עמדת ממשלת בריטניה – החליטה על שלילת ההעברה בכלל, וההעברה הכפויה בפרט, משיקוליה שלה ולאחר בחינת הנושא בידי אנשי מעשה. זאת ועוד, בעניין שלילת הטרנספר באו ממשלת בריטניה והסוכנות היהודית לכלל תמימות־דעים, אם כי הסוכנות דבקה בתמיכתה בחלוקה, ואילו ממשלת בריטניה הסתלקה מרעיון זה.

הרהורי טרנספר במפלגת הלייבור, 1944

שש שנים עברו – שנות מלחמת העולם השנייה והשואה – מאז נגזר רעיון הטרנספר. בסתיו 1944, אחרי הפלישה לנורמנדיה וכיבוש פריס, בעת הציפייה להכרעת המלחמה באירופה, נערכה ועידת מפלגת הלייבור הבריטית. אחד מבכיריה, יו דלטון, כלל במצע הבחירות של המפלגה סעיף 'ציוני' המצדד במתן הארץ ליהודים ברוח

12. שם, עמ' 189. מוריס אינו כותב דבר על הוועדה ועל סופה, אלא מזכיר אותה רק כדי לציין את יוסף ויץ, שנמנה עם חבריה ושוב היה מעורב בטרנספר במלחמת העצמאות. ראה ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 83.

13. מ' שרת, יומן מדיני, ג, עמ' 106–107 (8 מאי 1938).

14. שם, עמ' 128–129 (9 ביוני 1938).

15. Cmd. 5854. Palestine Partition Commission Report, London, October 1938. הוועדה עסקה בשאלה בעמ' 72–73.

16. נ' קצבורג, מחלוקה לספר הלבן, עמ' 42, 43, 125 (המקור האנגלי).

17. שם, עמ' 48, 128 (המקור האנגלי), הרי עוד דוגמה לחשאיות בעת ביצוע מדיניות ולגניזת סודות מדינה לאורך זמן.

תוכנית בילטמור הציונית מ־1942 וקורא לכוון בגמר המלחמה את ארץ־ישראל המערבית כ'קהילייה' (commonwealth) יהודית. ואולם בסעיף זה נכללו כמה משפטים שהפתיעו את הציונים לחלוטין ואף הממו אותם:

יש צידוק, מטעמים אנושיים ולמען קידום תוכנית קבע, להעברה של אוכלוסין. יש לעודד את הערבים לצאת ככל שהיהודים נכנסים. צריך לפצותם בנדיבות בעד אדמתם ולארגן בקפדנות את יישובם במקום אחר ולממנו ביד רחבה. לערבים יש טריטוריות רבות נרחבות במקומות אחרים. אל להם לתבוע למנוע מהיהודים שטח קטן זה של ארץ־ישראל, שהוא פחות מוויילס [ההדגשה של י"ג].¹⁸

בתנועה הציונית חששו ששכר ההצעה יצא בהפסדה, שכן השתמע ממנה כאילו הארץ קטנה ומאוכלסת מכדי לקלוט המוני יהודים. כן חששו שההצעה תעורר התנגדות לא רק במרחב הערבי, אלא בבריטניה גופא. לקראת סוף המלחמה כבר ידעו היהודים שהשואה כילתה מיליונים, רוב העולים הפוטנציאליים מאירופה. לעומת זה התברר שכושר הקליטה של הארץ ניתן להרחבה רבתי אם תוגשם התוכנית לשימור קרקע ולהשקיה ברוח תוכניתו של לאודרמילק.¹⁹ הציונים ניסו לשדל את מפלגת הלייבור לשנות את נוסח מצעה וזכו להצלחה חלקית בלבד – ראשי הלייבור הודיעו שאין בכוונתם לכפות את ההעברה.²⁰

הרהורי הלייבור על חילופי אוכלוסין נגוזו עד מהרה, שכן דווקא אחרי עלייתה של המפלגה לשלטון בקיץ 1945 דבקה ממשלת הלייבור בספר הלבן מ־1939, ובסתיו 1945 פתחה התנועה הציונית במאבק לביטול הספר הלבן ובעד עלייה והתיישבות נרחבות, כדי לזכות בעצמאות.

במשבר המאבק, באוגוסט 1946 – אחרי 'השבת השחורה' (29 ביוני), פיצוץ מלון המלך דוד (22 ביולי) ותחילת גירוש המעפילים לקפריסין בתחילת אוגוסט – ביקשה התנועה הציונית לשוב ולדון בחלוקת הארץ באמצעות ארצות־הברית. משמע, היא גנזה את תוכנית בילטמור. מתוך חשש שמא תפגע חלוקת הארץ בסיכויי הקליטה – שהיו כרוכים במפעל השקיה כלל־ארצי בהסכמת הערבים – הזכיר בן־גוריון בקונגרס הציוני ה־22 רעיונות שעלו בשנת 1937–1938 בדבר החלפת שטחים ריקים, והציע לתת ליהודים מרחבים שוממים בעבר־הירדן ולא להעביר לשם ערבים מארץ־ישראל המערבית.²¹

הרהורי הטרנספר, שהועלו כמו באוב מן העבר ב־1944, נגוזו עד מהרה במציאות

18. י" גורני, הקשר הדו־משמעי: תנועת הלייבור הבריטית ויחסה אל הציונות 1917–1947, תל־אביב תשמ"ב, עמ' 265.

19. ו"ק לאודרמילק, ארץ ישראל הארץ היעודה (תרגום שמואל גילאי), מרחביה [תש"ה]. על פיתוח תוכניות בעקבות לאודרמילק ראה ש' בלאס, מי מריבה ומעש, רמת־גן 1973, עמ' 128–139.

20. י" גורני, הקשר הדו־משמעי, עמ' 268–270.

21. ד' בן־גוריון, במערכה, ה, תל־אביב תשי"א, עמ' 141–142.

שנוצרה אחרי המלחמה. בקונסטלציה המעצמתית שנוצרה בגמר המלחמה, ובעקבות מאבקם של הציונים, החליט האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 על 'חלוקה עם אחדות כלכלית'. הבריטים הודיעו שיצאו, היהודים קיבלו את החלוקה, למרות הקורבנות המדיניים הכרוכים בה, ואילו הערבים אחזו בנשק. פרצה מלחמת העצמאות.

'טרנספר בדיעבד', 1947–1948

מיד אחרי פרוץ המהומות, ב-3 בדצמבר, השמיע בן-גוריון במרכז מפא"י את הנאום 'ליסוד המדינה' והתווה בו את המדיניות הציונית לעתיד לבוא. הוא דן בחלוקת תפקידים שתידרש בין המדינה, האחראית לכלל אזרחיה, לרבות הלא-יהודים, ובין ההסתדרות הציונית, הפועלת בשם כל היהודים, בארץ ובתפוצות. אגב כך עמד על חובות המדינה כלפי אזרחיה הערבים.²² דבריו אלה מתקשרים למה שאמר על הארצות השכנות. בסיכום דבריו אמר: 'לא התגרות ולא תחרות, אלא הסכם עם שכנינו'.²³ משהתחזקה המערכה ניכרו סימני התמוטטות חברתית באוכלוסייה העירונית הערבית ובעקבותיה גברה והלכה היציאה מן הארץ. יציאה זו היתה לגל גואה מאמצע אפריל, בעקבות כיבוש חלקיהן הערביים של טבריה וחיפה בעלות האוכלוסייה המעורבת, הגברת הלחץ על יפו בסוף החודש, וכיבוש צפת במאי. כמו כן היתה יציאה מכפרים שהיו לבסיסי התקפה. לפחות מחצית מכלל הפליטים עזבו את הארץ עד צאת הנציב העליון הבריטי (לפי אומדנו של מוריס הגיע מספרם הכולל ל-600–760 אלף). מן הפלישה הבין-ערבית עד ההפוגה הראשונה, שנכנסה לתוקף ב-11 ביוני, לחמה ישראל בעיקר לבלימת הפולשים, ורק בגליל המערבי נכבשו עכו וכמה כפרים.²⁴ זה היה הרקע ליוזמתו של ויץ, שבא אל בן-גוריון ב-5 ביוני, בימים הקדחתניים של קרבות הבלימה ולקראת הפוגה צפויה, כדי לדבר עמו על מה שכינה 'טרנספר בדיעבד'. כלומר, ויץ אמר לבן-גוריון שהטרנספר, יציאת הערבים, כבר היה לעובדה: לדבריו, בסך-הכול יצאו 335 אלף ערבים; 200 אלף מהם – מתחומי המדינה (לפי תוכנית האו"ם). ויץ הציע לפתוח במשא-ומתן עם ממשלות ערב על יישוב הפליטים

22. שם, עמ' 255–272. התאריך האזרחי (13 בדצמבר) שבספר במערכה שגוי, והתאריך העברי, כ' בכסלו תש"ח, המובא לידו, מאמת את התאריך האזרחי הנכון 3 בדצמבר, המובא ביומן המלחמה (ראה: ד' בן-גוריון, יומן המלחמה [עורכים: ג' ריבלין וא' אורן], א, תל-אביב 1983, עמ' 21). הדברים על ערביי המדינה – ראה במערכה, שם, עמ' 262–263.

23. שם, עמ' 265–266.

24. ראה: ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, תל-אביב 1991. לסיכום מספר הפליטים ראה עמ' 398–399. לדברי מוריס יצאו כמחצית הפליטים (380 אלף בקירוב) עד צאת הבריטים: בגל הראשון, עד סוף מרס 1948, יצאו פחות מ-100 אלף; בגל השני, באפריל-יוני, יצאו 200–300 אלף. מוריס עצמו אומר שבשלב זה יצא הגל העיקרי (עמ' 179, והשווה עמ' 103). כאמור, הגל הזה נמשך למעשה עד אמצע מאי – מועד יציאת הנציב, הכרזת העצמאות ותחילת הפלישה. לא כאן המקום לחלוק על מספריו, אבל יודגש שפליטים יצאו גם מאזורים שצה"ל לא הגיע אליהם.

בארצותיהן, אבל בן-גוריון השיב שהדבר 'מוקדם ושלל בעתו'. הוא גרס שלפי שעה יש להקים ועדה של שלושה – נציג קק"ל, נציג מחלקת ההתיישבות ונציג גזברות הסוכנות, כדי לטפל ביישובים העזובים, ביבולים ובעיבוד האדמות. כן גרס 'שהדבר ייעשה לא על ידי הממשלה אלא בידיעתה, על ידי המוסדות הלאומיים'.²⁵

על הפגישה עם בן-גוריון מספר ויץ ביומנו. את תוכניתו הציג לפני אליהו ששון וקיבל את הסכמתו. לאחר ששמע בן-גוריון את פרטי התוכנית הבדיל בין המוקדם – מה שייעשה בארץ, ובין המאוחר – המשאומתן עם מדינות ערב. 'ברצונו לכנס ישיבה מצומצמת ולקבוע ועדה שתטפל בדבר'.²⁶ כאן הוסיף ויץ: 'לועדה הזמנית שלנו [ויץ, ששון ועזרא דנין] אינו מסכים. הודעתי שכבר ניתנו הוראות להתחיל פה ופה ב"שיפור" כפרים, ואישר זאת. הסתפקתי בכך'.²⁷

מוריס אינו מדווח לקוראיו שבן-גוריון לא אישר את הקמתה של הוועדה 'הזמנית' שיוזם ויץ.²⁸ להלן נדון בהקמת ועדת הטרנספר הממשלתית באוגוסט, שחבריה היו ויץ, זלמן ליף ועזרא דנין. יש להבחין בין הוועדה הרשמית הזאת ובין הוועדה הזמנית שיוזם ויץ, שעם חבריה נמנה א' ששון (ולא ליף). גם אם אין זו הבחנה רבת-משמעות ויש המשכיות בפעולת שתי הוועדות ברור שהעוסקים ביציאת הערבים, במשמעותה ובמסקנות המדיניות והמעשיות הנגזרות ממנה ראו את היציאה כמעשה שנעשה עוד לפני ההפוגה הראשונה.

בדיון שערכה הממשלה ימים אחדים אחרי תחילת ההפוגה הראשונה, ב-16 ביוני, נקבעה עמדה מדינית כלפי הפליטים: 'הם אינם חוזרים', כדברי שרת, או 'יש למנוע חזירתם', כדברי בן-גוריון.²⁹ מוריס, כדרכו, משתעשע בהשוואת גרסאות מוקדמות ומאוחרות ומוצא 'שיבוש של המקורות' המביא לידי 'עיוות של ההיסטוריוגרפיה של

25. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ג, עמ' 287. אגב, מוריס אינו מסביר מהו טרנספר 'בדיעבד'; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 487; וראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 187-190.

26. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ג, עמ' 287-288 (5 ביוני).

27. שם, עמ' 288. ההדגשה שלי. מוריס הסיק שבן-גוריון הסכים לכל צעד שימנע שיבה לכפרים. לדברי מוריס הפעיל ויץ את ועדתו כבר במאי (מוריס [לעיל, הערה 4], עמ' 85). על הגדרת הוועדה כזמנית ראה מוריס, שם, עמ' 88; על תגובת בן-גוריון על דברי ויץ ב-5 ביוני ראה שם, עמ' 86. אגב, מוריס אינו מכנה את הוועדה 'זמנית'.

28. לדברי ויץ (יומני ואגרותי לבנים, ג, עמ' 293), הצביעו עורכי יומן המלחמה על כוונתו להציע לבן-גוריון להקים ועדה (ראה ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 487, הערה 11), אבל לא ידעו שהוועדה כבר פועלת. הערה מס' 3 ביומן המלחמה, ג, עמ' 836 אף היא צריכה תיקון: יש להפנות לעמ' 654, לוועדה הממשלתית שהוקמה באוגוסט, ולא כפי שנאמר שם.

29. את דברי שרת ראה אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל-אביב 1969, עמ' 165; את דברי בן-גוריון (בגרסה מאוחרת) ראה שם, עמ' 167; והשווה ד' בן-גוריון, בהילחם ישראל, תל-אביב תשי"א, עמ' 130.

1948'. אבל הוא נאלץ להודות שהעיקר אכן נאמר: הממשלה שללה שיבת פליטים.³⁰ אלא שמורים מפליג וקובע שישראל מנעה את שיבת הפליטים אחרי המלחמה, ואינו מזכיר כלל בהקשר זה את נכונותה של ישראל, בעת דיוני ועידת לוזאן, להחזיר 100 אלף פליטים. ועידה זו נסתיימה, כידוע, בכישלון, עקב דבקותם של הערבים בלוחמות (Belligerency).³¹ אגב, הפרשה כולה יכולה להאיר את ההבחנה בין 'דיבורים' ל'דברים', לרבות שינויי עמדות עם הזמן, ואת הפער בין תוכניות ונכונות למעשים ובין תוצאות של מערכות צבאיות ושל הסדרים מדיניים.

נשוב לקיץ 1948. בתחילת יוני שמע ויין מבן-גוריון על כוונתו להקים ועדה בין-מוסדית לבעיית הפליטים. אחרי מערכות 'עשרת הימים' ביולי החליט האו"ם על הפוגה שנייה בלא הגבלת זמן. באמצע אוגוסט נערך דיון של ועדה לענייני ערבים, ובה שרים ומומחים. בדיון זה הוחלט על הקמת 'ועדת הטונספר' שהוזכרה לעיל. המלצותיה נלמדו לקראת המשא-ומתן עם מדינות ערב בגמר המערכות.³²

סיכום

בן-גוריון הטביע את חותמו על המעשה ההיסטורי וגם תרם להיסטוריוגרפיה במה שאמר וכתב. מוריס טוען שבן-גוריון כתב 'כשעינו פקוחה לעבר ההיסטוריון בעתיד', ולא עוד אלא ש'בן-גוריון, ער כתמיד להיסטוריון הנושף בעורפו, שביום מן הימים יעבור על יומניו, הפעיל צנזורה עצמית'.³³ אכן, רבות אמר וכתב בן-גוריון, אבל מי עוד כמוהו ידע להבחין בין הנאמר לנעשה, וראוי היה להיסטוריונים שיגשו לכתיבתם 'בזהירות ובתבונה'.³⁴ הבה נקווה שהנכתב כאן יתרום להארה ההיסטורית של דבריו ושל מעשיו, ולהבחנה בין הנאמר לנעשה.

30. ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 100. מוריס כותב על שלוש גרסאות, ובהן גרסת יומן המלחמה. ראה מוריס, שם, עמ' 98. חבל שקורא המקורות השקדן לא שם לב שעורכי היומן לא התיימרו להביא גרסה משלהם, אלא הביאו קטעים מנאומים ואף הפנו לגרסה מלאה יותר (יומן המלחמה, ב, עמ' 524, הערה 14). זאת היתה גישתם של העורכים, כפי שנאמר בהקדמה (שם, א, עמ' יג). והשווה למאמרי, 'יומן המלחמה של בן-גוריון כמקור היסטורי למלחמת העצמאות', קתדרה, 43 (ניסן תשמ"ז), עמ' 180, 182.

31. על דיוני ועידת לוזאן בבעיית הפליטים ראה: ד' בן-גוריון, מן היומן: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1987, עמ' 437, 443–445.

32. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 652–654 (18 באוגוסט); שם, ג, עמ' 776–777 (26 באוקטובר). מתברר שוועדה זאת מעניינת פחות את מוריס: כשהוא כותב על פגישת בן-גוריון עם עזרא דנין (מוריס [לעיל, הערה 4], עמ' 93), אין הוא מזכיר מה שסיפר לו דנין, שהוועדה כבר מסכמת את הדוח שלה (יומן המלחמה, ג, עמ' 759). בספרו פוטר מוריס את הוועדה הממשלתית באזכורים של מה בכך ומכנה אותה 'הוועדה השנייה' (ראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 346, 423).

33. ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 92, 85.

34. שם, עמ' 84.

נספח: הערות על מקורות וקריאתם

מי שמגלה מקורות אינו יוצא ידי חובתו בחשיפתם, והחושף עלול לשגות בקריאת מקור כפשוטו, בדברים כהווייתם. כן עלול הקורא לטעות בהקשרם ההיסטורי של דברים שנאמרו בשעתם. להלן הערות על כמה עניינים שלא נידונו בגוף המאמר.

א. דברי א' ששון ב' 1-2 בינואר 1948

בעמודים 91-92 במאמרו (לעיל, הערה 4) מעיר מוריס על תוספת בסוגריים שהוסיף בן-גוריון לדברי אליהו ששון בכנס של 'ערביסטים' שנערך ב' 1-2 בינואר 1948 (ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 97-102, 103-106; התוספת בסוגריים - ראה עמ' 99 למטה, על-יד הערה 7). מוריס גורס: 'נראה כי בן-גוריון שם דברים אלה בפיו של ששון' [ההדגשה שלי, א"א], ובהערה 65 שלו הוא מפליג בסברה על כך, ותוהה מדוע לא נרשמו דברי התוספת בסטנוגרמה.

מוריס לא העלה על דעתו שהתוספת היא הערת תגובה של בן-גוריון עצמו לדברי ששון. במילים אחרות, מוריס מבקש הסבר המשתמע לגנותו של בן-גוריון, במקום לקרוא דברים כפשוטם.³⁵

ב. תגובה על הסבר של עורכי יומן המלחמה לפגישת בן-גוריון עם ויץ

ביומן המלחמה, ב, עמוד 701, נזכרת פגישת בן-גוריון עם ויץ. בפגישה זו הציע ויץ 'להטריד' את הפליטים בכפרי הגליל שהיו בידי 'צבא ההצלה', כדי שיעברו לעורף, למדינות ערב. העורכים הוסיפו הערת הסבר (הערה 3) וגם מפנים את הקורא אל הצעה קודמת של זלמן ליף בעלת אותה מגמה. הם מציינים את הגורמים בתוך הכפרים שעליהם היה אפשר להשפיע כדי להשיג את התוצאה המבוקשת. הסברם מתבסס על הרקע החברתי-הכלכלי בגליל, שנלמד מתוך מקורות ערביים. מאחר שהסבר אינו מקובל על מוריס הוא מסמן את המילה 'הסבר' במרכאות (מוריס [לעיל, הערה 4], עמוד 92, הערה 67), ואינו מנסה להפריך אותו.

ג. חריגות נפשעות במבצעי אוקטובר 1948

מוריס מבקר את הצנזורים שעסקו ב'טיוח והעלמה' של מעשים נפשעים שאירעו במבצע חירם ובעקבות מבצע יואב באוקטובר 1948.³⁶ כפי שראינו בגוף המאמר, מוריס טוען כנגד הצנזורה הרשמית והעצמית שננקטה בעת מלחמה ובשנות הלוחמות

35. הקורא ביומן ימצא דוגמאות של הערות תגובה בסוגריים של בן-גוריון בדברי אחרים שהשתתפו בדיון, כגון בדברי גד מכנס, עמ' 97 למעלה, ובדברי אליהו ששון, עמ' 106 למעלה.

36. ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 96-97. והשווה עמ' 100-103.

הערבית הנמשכת. גם הפעם אין הוא מבחין בין 'דיבורים' ובין 'דברים'. הצנזורים גזרו על פרטי תיאורים מקוממים, אבל לא העלימו את עצם המעשים ואת חומרתם. מורים כותב רק על 'טיוח והעלמה', אבל את תגובתו של בן-גוריון על המעשים הללו – הם מלהזכיר! כידוע, בן-גוריון גינה את המעשים, יזם הליכים משפטיים ואף הפיץ בצבא את שירו של אלתרמן 'על זאת'.³⁷

ד. יומן יוסף נחמני

מורים שקד על מחקרו של יומן זה, בעיקר על מה שכתב נחמני בימי מלחמת העצמאות, והשווה את גרסתו המודפסת (בעריכת יוסף ויץ) עם כתב-היד המקורי שבארכיון 'השומר'. אגב כך הוא מביע פליאה על ש'קהיליית ההיסטוריונים התעלמה ממנו' (מורים [לעיל, הערה 4], עמ' 93, הערה 72). האומנם? שאבתי מיומן זה למאמרי 'מדיניות יישובית בגליל בטרם מדינה', בתוך: א' שמואלי, א' סופר ונורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, ב, חיפה 1983, עמ' 787–818; היומן נזכר בהערה 131, עמ' 799, ואחר-כך הוא מוזכר פעמים רבות עד סוף המאמר.

37. עורכי היומן ראו להביא את שירו של אלתרמן במלואו (יומן המלחמה, ג, עמ' 835–837). על המעשים וחקירתם ראה שם, עמ' 807, 820, 832. מורים מביא בספרו קטעים מן השיר (ראה ב' מורים, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 311–312), אבל מציין שבן-גוריון הוא שהעתיק ליומנו את השיר ואת מכתבו לאלתרמן (עמ' 518, הערה 46).

לאן נעלם העותק האחרון? גלגוליו של מסמך בין-לאומי סודי ביותר

מרדכי בר-און

ב־24 באוקטובר 1956, ביום ד' בשעה שבע בערב, נחתם בסוור (Sevres), פרבר גנים פריסאי שהתפרסם בכלי הקרמיקה היפים שנוצרו שם מאות בשנים, מסמך דיפלומטי סודי ביותר. המסמך, שנודע לימים בשם 'הפרוטוקול של סוור', לא היה הסכם רשמי בין ממשלות אלא מעין מזכר שסיכם בכתב, על דעת הגורמים המשתתפים ובחתימת ידם, את הדיונים שנערכו ואת ההבנות שהושגו ביומיים שקדמו למועד החתימה. בדיונים האלה הוסכם על פעולה צבאית מתואמת נגד מצרים שתבצע בתוך פחות משבוע ימים. השותפים לדיונים ולהסכמות בסוור היו נציגי בריטניה הגדולה, צרפת וישראל.

השיחות שקדמו לחתימת הפרוטוקול התנהלו בחשאי חשאי. השתתפו בהן ראשי השלטון הצרפתי: גי מולה ראש הממשלה, כריסטיאן פינז'ן שר החוץ ומוריס בורז'ס-מונורי שר הביטחון. את הישראלים ייצגו דוד בן-גוריון, משה דיין ושמעון פרס.¹ כדי לפזר את השמות וחשדותיו של בן-גוריון זימנו הצרפתים בערב היום הראשון לשיחות גם את סלווין לויד, שר החוץ הבריטי, לפגישה פנים-אל-פנים עם ראש ממשלת ישראל. סלווין לויד בא מלווה במזכירו האישי דונלד לוגן. שני הבריטים חזרו באותו הלילה ללונדון, אך שום דבר ממשי לא סוכם באותה פגישה.

רק לאחר בירורים נוספים טס כריסטיאן פינז'ן ביום המחרת ללונדון כדי לשכנע את אנתוני אידן לתת את הסכמתו הסופית למבצע. הוא הביא עמו מסמך בן שמונה נקודות שהכין בעבורו משה דיין ובו תיאור הדרך שבה מוכנה ישראל, באם יאושר הדבר סופית בידי בן-גוריון וממשלתו, להניע את הברית החשאית. ראש ממשלת בריטניה עבר על המסמך, ערך בו כמה תיקונים והשמטות ונתן בידי פינז'ן מסמך בן שישה סעיפים שנועד להנחות את השיחות לקראת סיומן החיובי. ב־24 באוקטובר אחרי הצהרים בא אל הווילה החבויה בסוור פקיד בריטי בכיר כדי לסכם את פרטי ההבנות: סר פטריק דין היה סגן המנהל הכללי של משרד החוץ הבריטי ויושב-ראש הוועדה הבין-משרדית לעניין השירותים החשאיים. ליווה אותו דונלד לוגן, מזכירו

* מאמר זה הוא פרי מחקר ועדות אישית כאחד.
1. מחבר המאמר הוה שימש מזכיר המשלחת ורושם רשומותיה.

לאן נעלם העותק האחרון?

הפרטי של סלווין לוויד, שהשתתף בשיחתו של השר עם המשלחת הישראלית יומיים לפני כן.²

אנתוני אידן, ראש ממשלת בריטניה, השתדל בכל מאודו למנוע כל קשר ישיר בין ממשלתו ובין ממשלת ישראל מאז החל המשבר. הוא חשש שמא ייראה בעיני הערבים כמי שמשתף פעולה עם הציונים שנואי נפשם, ולא כל שכן כשהשיתוף הזה נועד למוטט את משטרו של גמאל עבד אל-נאצר, שכבר נודע בימים ההם כמנהיגו הנערץ של העולם הערבי כולו. כשהציעו לו הצרפתים לנצל יוזמה התקפית של ישראל כדי לחלץ את תוכניותיהם הצבאיות מן השיתוק שאחו בהן בספטמבר ואוקטובר התפתה אנתוני אידן לרעיון, אך השתדל להציג את התפתחות העניינים בדרך שתיראה כאילו ההתקפה הישראלית בסיני מבוצעת מאליה ובלא קשר לתוכניותיהם של האנגלים והצרפתים. בעת המשאומתן בין הצדדים חזר וטען שאין הוא אלא מציין מה תהיה תגובת בריטניה אם תקוף ישראל כפי שהיא מבטיחה, אך גם חזר והדגיש שהוא מצדו אינו תובע ואינו מבקש זאת מישראל. כמו כן הפקיד בידי פטריק דין מכתב שנועד לצרפתים, שבו הוא חוזר ומבהיר את הדברים.³

על רקע זה ברור שסר אנתוני אידן לא העלה על דעתו, אף לא בחלומותיו הרעים ביותר, שמישהו יחתום בשמו ובשם ממשלתו על מסמך כתוב המעיד במפורש על הקנוניה שנרקמה. המסמך של דיין שהובא אליו בידי שר החוץ הצרפתי ותוקן בידיו לא היה חתום ולא נועד לשמש אלא מעין הנחיה לא רשמית לסיום השיחות. ואולם מחמת החיפזון והחשאינות היתרה לא תודרך סר פטריק דין כראוי, וכיאה לדיפלומט מקצועי הוא לא ראה לתומו כל פסול בחתימה על מזכר שבסך-הכול מסכם שיחות שהתקיימו בפועל, מה גם שהמסמך כלל סעיף המחייב את אשרור הממשלות.

לאחר שהגיע לסוור ביום ד' אחרי הצהרים נעשו עוד כמה בירורים בדבר פרטי התוכנית, לוחות הזמנים וציפיותיהם של הצדדים זה מזה. וכשהכול בורר והובהר ברוח מסמכו של דיין ותיקוניו של אידן התכנסו סר פטריק, כריסטיאן פינז ומשה דיין בחדר צדדי כדי להעלות על הכתב את סיכום הדיונים במסמך שנשא את הכותרת התמימה לכאורה: 'פרוטוקול'. בן-גוריון עמד על דעתו שמסמך מסכם כזה יכתב וייחתם. הצרפתים הבהילו אל הווילה בסוור אחת מן המזכירות, וזו תקתקה במכונת כתיבה את המסמך בשלושה עותקים. המסמך נכתב בצרפתית – שפת המארחים. בשעה שבע בערב התיישבו הצדדים בלא טקסיות יתרה לחתום על הפרוטוקול. בשם ישראל חתם דוד בן-גוריון, בשם צרפת כריסטיאן פינז ובשם ממשלת הוד מלכותה סר פטריק דין. החתימות במלואן נחתמו בסוף המסמך שהוא בן שלושה עמודים, ואילו על שני העמודים הראשונים חתמו הצדדים בראשי תיבות. כל צד קיבל לידי

2. על פרטי המשאומתן והאווירה ראה: מ' בר-און, אתגר ותגרה, קריית שדה-בוקר 1991, עמ' 247-279.

3. עוד פרטים על עמדתו של אנתוני אידן כלפי שיתוף הפעולה עם ישראל ראה: מ' בר-און, 'במבוכי השקר – אנתוני אידן והקנוניה עם צרפת וישראל בסתיו 1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992).

עותק אחד. ברישומי היומן שכתבתי באותו הערב אני מתאר איך קיבל בן־גוריון לידיו את העותק שלו ולא הסתיר את התרגשותו: 'הוא נוטלו בין אצבעותיו, מקפלו בקפידה כעוסק בנכס יקר מפז ומצפינו עמוק בכיס חזייתו'.⁴

הכול הבינו היטב שהמסמך נועד להישאר חסוי שנים רבות, אך בן־גוריון ראה בו מעין עירבון או שטר ביטחון נגד בגידת הבריטים. להוציא שיקולים של הפתעה מבצעית וסודיות אופרטיבית לא היה לישראל מה להסתיר. מריבתה עם העולם הערבי בכללו ועם מצרים בפרט היתה גלויה לעין כול, ובן־גוריון אף סבר שלישראל יש סיבות והצדקות למכביר להכות במצרים. גם הברית הלא קדושה עם שתי המעצמות הקולוניאליות לשעבר לא הטרידה את מנוחתו של בן־גוריון. אדרבה, השיתוף הזה נראה בעיניו ערובה חשובה נגד לחצים בין־לאומיים, בראש ובראשונה מצדן של ארצות־הברית וברית־המועצות. מזווית הראייה של בן־גוריון עשוי היה פרסום הקשר הזה עם צרפת ובריטניה להיות אפקט מרתיע חשוב בעבור מדינת ישראל. הסודיות היתרה היתה חשובה בראש ובראשונה לבריטים, שכאמור מתחילת המשבר הבין־לאומי, שפרץ עם הלאמת התעלה, שאפו לנתק את מריבתם עם נאצר ממריבתה של ישראל עם מצרים.⁵ חשיפתו של מסמך סוור היתה מפלילה את אידן קשות גם משום שהוסיף להכחיש בכל תוקף הידברות מוקדמת עם הישראלים והסתבך בשקרים. בן־גוריון הבין יפה את הרגישות הזאת, אך דווקא היא שנתנה בידיו קלף חשוב. הוא לא סמך על בריטניה שתעמוד בהתחייבויות שקיבלה עליה בסוור. לידיו עמדה התחייבותו לשמור על חשאיות ההסכם בעינה כל עוד עמדה גם בריטניה בהתחייבויותיה.

בעבור אנתוני אידן היה עצם קיומו של מסמך כגון זה בגדר ביעותי לילה. כשחזרו סר פטריק ודונלד לוגן מפריס מאוחר באותו הערב והתייצבו בבית מס' 10 ברחוב דאונינג, נתקף אנתוני אידן חמת זעם. מיד ציווה לשרוף את המסמך ואת כל העותקים שנעשו בינתיים במשרד החוץ ושילח בו במקום את צמד הפקידים במטוס מיוחד לפריס לנסות ולהשיג בכל מחיר את שני העותקים הנותרים של הפרוטוקול כדי להשמידם.⁶ אך השניים הגיעו לפריס מאוחר מדי. הצרפתים לא היו מוכנים

4. שם, עמ' 278-279. בשעת השיחות בסוור רשמתי את מהלך העניינים בפירוט רב ביומן לשכת הרמטכ"ל, שהעתקו שמור בארכיון צה"ל. כעבור שנה השתמשתי בחומר הזה לחיבור ספרי אתגר ותגרה. את נוסח הפרוטוקול של סוור בצרפתית ראה בנספח א למאמר זה.
5. על עמדת הצדדים בקנוניה ראה: M. Bar-On, 'David Ben-Gurion and the Sèvres Collusion', in: R. Louis and R. Owen (eds.), *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*, Oxford 1989, pp. 145-160. על דרישתם של הבריטים להפריד הפרדה גמורה בין הסכסוך הישראלי-מצרי ובין הסכסוך שלהם בעניין התעלה ראה: מ' בר־און, שערי עזה, תל־אביב 1992, עמ' 218-219.

6. סיפור זה מובא בספרו של הביוגרף הרשמי של אידן. ראה: R. Rhodes-James, *Anthony Eden*, London 1982, p. 532. אותו הסיפור בפירוט מלא עוד יותר מובא אצל D. Logan, 'Meeting at Sèvres', 22-25 October 1956, תזכיר פרטי שהעתקו מצוי בידי. סר דונלד לוגן אישר את הסיפור באוזני מחדש לאחרונה בשיחתנו בסוור ב־20.11.1995.

למסור את העותק שבידיהם לשני הנציגים מלונדון, ואילו העותק שבידי דוד בן-גוריון כבר היה בדרכו לישראל, צפון היטב בכיס חזייתו גבוה בשמי הים התיכון.⁷ כך או כך, עד מהרה נודע ברבים דבר קיומה של הקנוניה. כשהתפרסם בלונדון, על-פי המוסכם בפרוטוקול של סוור, האולטימטום שהעמידו בריטניה וצרפת לישראל ולמצרים כיממה אחרי צניחת צנחני צה"ל בלב סיני, ולא כל שכן למחרת היום, כשהטילו בריטניה וצרפת, על-פי אותה תוכנית עצמה, וטו על החלטת מועצת הביטחון לדרוש מישראל להפסיק מיד את האש ולסגת מן העמדות שכבשה, היה ברור לכול שמדובר בתוכנית שבושלה מראש. שעה קלה אחרי פרסום האולטימטום טלפן ג'ון פוסטר דאלס, שר החוץ של ארצות-הברית, אל ידידו הסנטור ג'ורג' ואמר לו: 'הם פחות או יותר משתפים פעולה בחשאי במתקפה נגד מצרים ... קרוב לוודאי שבריטניה וצרפת רקמו קנוניה עם הישראלים'.⁸ כפי שהעיד אבא אבן, נציג ישראל באו"ם, עצם הידיעה בדבר הקנוניה היתה בבחינת הקלה לנציגי ישראל באו"ם. 'אנו שנכנסנו אותו בוקר [לאולם מועצת הביטחון] כנאשם בודד', כתב אבן בדוח המסכם של פעולותיו בימים ההם, 'גאה ובטוח בצדקתו אבל בכל זאת יחידי בפני אחד עשר שופטים [הכוונה לחברי מועצת הביטחון], יצאנו מאוששים ובטוחים יותר כשזרועותיהם של שניים מהדיינים [בריטניה וצרפת] שלובות בזרועותינו'.⁹ מכל מקום, באותה שעה כבר לא היה ספק לאיש שהסכם מוקדם כלשהו הוסכם, אם כי הפרטים עדיין לא נודעו. ואולם אנתוני אידן הוסיף להכחיש את דבר שיתוף הפעולה עם ישראל מכול וכול. המזימה כבר היתה גלויה וברורה, אבל חשאייתו המוחלטת של הפרוטוקול עדיין היתה חיונית בעיניו, וחיוניות זו גברה והלכה ככל שהלך והסתבך במבוך שקריו.¹⁰

לימים התברר שהצרפתים אכן איבדו את עותק הפרוטוקול שבידם, ומכל מקום, לפי דבריהם אין הם מסוגלים למוצאו עד עצם היום הזה. בשיחה ששוחחתי לאחרונה עם אבל תומא לא היה בידיו כל הסבר למה שקרה למסמך. תומא היה מנכ"ל משרד הביטחון של צרפת בימים ההם והיחיד שנותר בחיים בעת כתיבת המאמר הזה מבין המדינאים הצרפתים שהשתתפו בפגישה בסוור. 'לא, לא השמדנו אותו', אמר לי תומא, 'הוא פשוט נעלם. כל מאמצינו למוצאו עלו בתוהו ואיש אינו יודע היכן הוא'.¹¹ עם זה ברור שבשעה שכתבו כריסטיאן פינז ואבל תומא את זכרונותיהם על הפרשה בשנות ה-70 היה המסמך או צילומו מונח לפנייהם, משום שהם מצטטים אותו

7. ראה גם הראיון של קית קייל עם סר דונלד לוגן ברדיו הבריטי, המצוטט בספרו של המראיין: Sir Donald Logan, Interviewed by Keith Kyle for BBC 2 on 14.11.1986, cited in: K. Kyle, *Suez*, New York 1991, p. 331. וראה גם: D. Logan, 'Collusion at Suez', *Financial Times*, 8.1.1986.

8. רישום שיחות טלפון בארכיון דאלאס בפרינסטון. רישום מיום 31.10.1956 בשעה 12:48.

9. א' אבן, המערכה המדינית באומות המאוחדות ובארצות-הברית בעקבות מבצע סיני, וושינגטון 1957 (לא פורסם). העתק שמור באב"ג. הציטוט הוא מעמ' 20.

10. עוד על שקריו של אנתוני אידן ראה מ' בר-און (לעיל, הערה 3), עמ' 166-196.

11. שיחת המחבר עם אבל תומא בסוור, 20.11.1995.

על כל פרטיו בדיוק רב.¹² לקראת מלאות ארבעים שנה למבצע ניסה כתב צרפתי אחד להתחקות אחר המסמך ומצא בתוך החומר שהעבירה אלמנתו של פינו לארכיון המדינה אחרי מותו את תצלום העמוד האחרון של הפרוטוקול. הוא פנה אל האלמנה וביקש ממנה לשוב ולחפש בביתה, אך היא לא העלתה דבר.¹³ אפשר להניח שיום אחד ימצא מישהו את המסמך באחד התיקים הנשכחים שבו ניסו הצרפתים להסתירו בשעתו, אך לפי שעה אין מקומו ידוע.

העותק היחיד ששרד מן הפרוטוקול היה עתה צפון בלשכתו של בן־גוריון בתל־אביב ונחשב אחד המסמכים החסויים ביותר במדינה. בשנת 1958 חיברתי בעידודו של משה דיין את ספרי אתגר ותגרה, שהוא מעין סיכום לא רשמי של השתלשלות האירועים עד מבצע קדש. אך בשעת הכתיבה לא העזתי לבקש לראות את המסמך החשאי, ולא כל שכן לצלמו ולכלול את נוסחו הרשמי בספר, אף־על־פי שגם הספר עצמו סווג 'סודי ביותר' ולא נועד כלל לפרסום בשעתו.¹⁴ כללתי אפוא בספר רק את פרטי תוכנו של המסמך כפי שנרשמו בידי במהלך ההתייעצויות.¹⁵ אך כאשר הגשתי בסופה של אותה שנה עותק מספרי לבן־גוריון שאל אותי, לאחר שעיין בו, מדוע לא כללתי את המסמך בגוף החיבור והורה לצרף בסיכות עותק של הפרוטוקול אל המקום המתאים בעותק של ספרי שנשאר בלשכתו.

על־פי המוסכם בסוור היה כל צד בהסכם אמור לאשרר לשני השותפים האחרים את תוכנו של הפרוטוקול בתוך יום-יומיים. מובן שאידן לא היה מוכן בשלב זה לא לאשר את דבר קיומו של המסמך המפליל ולא לשגר אישור כלשהו בעניין תוכנו היישר לממשלת ישראל. בהמשך למאמציו הפתטיים להכחיש את הקשר עם ישראל שיגר ביום 25.10.1956 שדר אל גי מולה שבו הוא מעמיד פנים כאילו לא נפגשו כלל נציגיו עם נציגי ישראל: 'ממשלת הוד מלכותה', כך כותב ראש ממשלת בריטניה לראש ממשלת צרפת, 'קיבלה מידע בדבר השיחות שהתקיימו בסוור ב־22-24 באוקטובר ומאשרת שאם יתפתח המצב שעליו דובר שם [הכוונה להתקפה הישראלית בסיני] תנקוט ממשלת בריטניה את הצעדים המתוארים. זאת על־פי ההצהרה שצורפה לשדר שלי מיום 24 באוקטובר'.¹⁶

גי מולה מיהר להעביר את העתק השדר של אידן אל בן־גוריון כלשונו וצירף אשרור מפורש יותר של ממשלת צרפת: 'אני מאשר את הסכמת ממשלת צרפת בדבר תוצאות השיחות בסוור ואת התנאים הכלולים בפרוטוקול הסופי'. גי מולה גם הוסיף

12. ראה: C. Pineau, 1956: Suez, Paris 1976, pp. 149-153; A. Thomas, *Comment Israël Fut Sauve*, Paris 1978, pp. 194-195

13. שיחת טלפון של המחבר עם Vincent Jauvert כתב *Le Nouvel Observateur* מיום 4.10.1996.

14. ספרי אתגר ותגרה שוכפל בארבעה עותקים בלבד ונמסר לבן־גוריון, למשה דיין, לשמעון פרס ולרמטכ"ל בימים ההם, חיים לסקוב, ומעטים מאוד בלבד ראו אותו עד שהותר לפרסום שלושים שנה אחרי כתיבתו.

15. מ' בר־און, אתגר ותגרה, עמ' 275-276.

16. ראה הנוסח האנגלי בנספח ב.

לאן נעלם העותק האחרון?

שמכתבו של אידן מהווה לדעתו אשרור בריטי כנדרש.¹⁷ לישראלים היה הנוסח של אידן סתום קמעא, משום שבתל-אביב לא ידעו על השדר ששלח אידן לדבריו אל גי מולה ב-24 באוקטובר. לימים נודע שהכוונה היתה לאותו השדר שהעביר סלווין לוויד לכריסטיאן פינז בדי פטריק דין ודונלד לוגן, כשבאו השניים לסוור לסיים את המשא-ומתן. בשדר חזרו הבריטים והצהירו שממשלת הוד מלכותה אינה מזמינה את ישראל ואינה מבקשת ממנה לפעול בסיני, אך תקיים את חלקה במבצע אם יתחוללו הקרבות סמוך לתעלה. פינז הסתיר בשעתו את המסמך הזה מעיני הישראלים שעדיין שהו בסוור מחשש שמא ירגיז הדבר את בן-גוריון ויחבל בסיכויי הצלחתה של הוועידה. כשקיבל בן-גוריון את השדר של גי מולה עם העתק השדר של אידן רגז וזעם על תרגילי ההתחמקות של 'אלביון פרפידיה', אך מאחר שהיה ברור לו עתה שהבריטים יקיימו בפועל את חלקם, ומאחר שבידיו נשאר המסמך המעיד על קיומו של ההסכם, צירף גם הוא את אשרורו: 'בעונג רב אני מודיעך הסכמת ממשלת ישראל לקיים את תוצאות השיחות של סוור ואת התנאים הכלולים בפרוטוקול מיום 24 באוקטובר'.¹⁸

לאחר שפרצו הקרבות בסיני ובימים שלאחר מכן נוספה עוד סיבה להקפדה היתרה שהקפיד בן-גוריון על חשאיותו של הפרוטוקול ולמניעת כל שמץ של הודאה מצד ישראל הרשמית בעצם קיומן של שיחות סוור.

אנתוני אידן הוסיף להשלות את עצמו שיוכל להסתיר את האמת מעמו, ואף נגרר לומר דבר שקר בוטה בפרלמנט והכחיש מכול וכול לא רק קשר מוקדם עם הישראלים אלא אפילו שממשלתו ידעה לפני המעשה על תוכניתה של ישראל לתקוף את המצרים בסיני.¹⁹ לא סודו של אידן בלבד אלא גם כבודו ושמו הטוב היו נתונים עתה בידי בן-גוריון. אמנם הכול ידעו שהיתה קנוניה, אבל פרסומו של פרוטוקול סוור היה חושף ברבים בצורה רשמית ובלא כחל ושרק את חוסר תבונתו וגם את חוסר יושרו של סר אנתוני, שבינתיים פרש מממשלת הוד מלכותה, אך הורם למעלת לורד. בן-גוריון היה רגיש מאוד למשכון זה שהופקד בידי ומיאן בעקשנות להתיר לישראלים שהשתתפו בשיחות לפרסם ברבים פרט כלשהו מן האירועים בסוור, ואין צריך לומר את חשיפת המסמך המפליל.

דבר קיומן של השיחות הודלף ככל הנראה לראשונה בידי הצרפתים כבר בשלב מוקדם למדי. הזוג סרז' ומרי ברומברז' פרסמו את ספרם סודות הסואץ פחות משנה

17. ראה הנוסח הצרפתי בנספח ג.

18. ראה הנוסח הצרפתי של השדר הזה בנספח ד.

19. בנאום שנשא בפרלמנט אמר אידן בין השאר: 'אין שום אמת בטענה שממשלת הוד מלכותה היתה מעורבת במזימה לא מכובדת'. ראה: *Parliamentary Debates (Commons)*, vol. 562, col. 1457. ימים אחדים לאחר מכן, בנאום הפרדה שלו, הרחיק לכת ואמר: 'אני רוצה לומר לבית [הנבחרים] במפורש שלא היתה בידינו ידיעה מוקדמת שישראל עומדת לתקוף את מצרים, לא היתה בידינו ידיעה כזאת', Ibid, col. 1517-1518. בראיון שנתן דונלד לוגן לרשת השידור הבריטית כעבור ארבעים שנה הוא הודה בפה מלא שדבריו של אידן היו 'A big lie'.

אחרי האירוע וכללו בו כמה פרטים, הגם שהיו מעורפלים ולא מדויקים, על השיחות שקדמו למבצע.²⁰ גם הקורא הבריטי כבר ידע על הקנוניה לאחר שאנריון ביוואן, לשעבר שר בממשלת הלייבור ועתה חבר פרלמנט מן השורה הראשונה, שאל בסרקזם את ראש הממשלה 'האם לקחה מריאן [הדמות הלאומית של צרפת] את ג'ון בול [בריטניה] לפגישה חשאית? האם אמרה מריאן לג'ון בול שבִּעֵרָה עומדת להתחיל ביער, והאם אמר ג'ון בול "עלינו לכבות את השרפה", אך מריאן אמרה "לא, הבה נחמם את הידיים באש, כלום אין זו שרפה יפה?" האם הוליכה מריאן את ג'ון בול שולל או שמא פיתתה אותו?²¹

אבל כל אלה לא היו בבחינת הודאת בעלי הדבר. בשנת 1965 ראה אור בישראל ספרו של יוסף עברון ביום סגריר ובו פרטים רבים על הפגישה בסוור.²² עיתונאים אף ידעו לספר שעברון קיבל את המידע היישר משמעון פרס, והלה אף מסר לעיונו רשימות שרשם בשעת מעשה. הזרזתי להיפגש עם בן-גוריון שכבר היה אז אזרח מן השורה וביקשתי ממנו רשות לפרסם גם את ספרי אתגר ותגרה שכתיבתו הסתיימה שבע שנים קודם לכן. בן-גוריון פסל אפשרות זו בתקיפות וטען שלא הרי ספרו של עיתונאי שאינו חושף את מקורותיו כספרו של אדם שהיה נוכח בשעת מעשה והיה חבר רשמי במשלחת הישראלית. 'רק לאחר מותו של אידן נוכל לשקול את הדבר', אמר לי בן-גוריון, 'אך כל עוד הוא חי, אסור לנו להכשילו'. וכדי להדגיש את חשיבות השמירה על סודו של אנתוני אידן סיפר לי בן-גוריון שלפני זמן לא רב השתתף בטקס הלווייתו של סר וינסטון צ'רצ'יל בכנסיית סנט פול בלונדון. 'כאשר התקרבו לכנסייה', סיפר בן-גוריון, 'ראיתי מעבר לרחוב את כל הצמרת הבריטית מסובבת את המלכה. גם אנתוני אידן היה בחבורה, אך לפתע הבחין בי מעבר לרחוב. לפתע החווה קידה למלכה, חצה את הרחוב, ניגש אלי ואחז בחום ובהתרגשות בידי לעיני כול. העובדה שראש ממשלתה של בריטניה הגדולה יעזוב, ולו לרגע, את מלכתו על מנת לבוא וללחוץ את ידו של דוד בן אביגדור מפלונסק, זהו מעשה גדול, זהו נכס ממדרגה ראשונה לישראל ואסור לנו לפגוע בו'.²³

הכלל המתיר לפתוח ארכיונים מדיניים כעבור שלושים שנה קיים גם במדינת ישראל וארכיון המדינה מקפיד עליו הקפד היטב, אך אין הוא חל על הפרוטוקול של סוור. אמנם למועד הזה כבר הלכו לעולמם רוב המשתתפים, ואף-על-פי-כן לא הותר פרסומו. בינתיים גם פרסמו כמה מן המשתתפים בוועידת סוור את זכרונותיהם ולא הסתירו את דבר הפגישה המשולשת ואף את דבר קיומו של הפרוטוקול. הראשון

20. ראה: Merry et Serge Bromberger, *Les Secrets de l'Expédition d'Egypte*, Paris 1957. הזוג ברומברז'ר סיפרו על פגישה חשאית של גי מולה עם בן-גוריון בשדה התעופה הצבאי על יד פריס ולא ידעו על השתתפותם של הבריטים בפגישה.

21. *Parliamentary Debates (Commons)*, vol. 561, col. 1277. וראה גם את ספרו של פול ג'ונסון שהתפרסם באותה שנה: P. Johnson, *The Suez-War*, London 1957.

22. 'עברון, ביום סגריר: סואץ מאחורי הקלעים, תל-אביב 1968.

23. עדות אישית.

שפרסם את דבר השיחות ופירט מקצת האירועים בוועידה היה כריסטיאן פינז, החתום על הפרוטוקול. פינז פרסם את ספרו ב־1976, במלאות עשרים שנה לאירוע, ואף הזכיר במפורש את השתתפותם של הבריטים, וכאמור אף פירט את סעיפי הפרוטוקול כמעט מילה במילה.²⁴ החרה החזיק אחריו משה דיין באוטוביוגרפיה שלו אבני דרך שראתה אור באותה שנה, וגם הוא סיפר על הפגישה עם הבריטים ועל החתימה על המסמך, והביא את המסמך בתרגום לעברית כמעט כלשונו.²⁵ סלווין לוי פרסם את זכרונותיו שנתיים לאחר מכן. בספרו הוא מתאר בפירוט ובציוריות רבה את פגישתו המביכה והמרגיזה עם בן־גוריון בסוור.²⁶

ואולם שמעון פרס לא נחפז להתיר את חשיפתו של המסמך, אם כי גם הוא עצמו כבר פרסם את זכרונותיו ואף כלל בהם את סיפור ועידת סוור.²⁷ בשנים הללו כבר תפס פרס את מקומו הבכיר בצמרת השלטון בישראל ונותר באופן לא רשמי, אבל בלא כל עוררין, כמי שהופקד בפועל לשמור על המסמך ההיסטורי הזה. הסיבה העיקרית להמשך הצפנתו של המסמך היתה דיפלומטית בעיקרה. המסמך לא היה סודי מצד תוכנו בלבד, אלא השתייך במשותף לשלוש המדינות שחתמו עליו. מאחר שהוחלט שיישאר חסוי לא מן הדין היה שאחד הצדדים יחשוף אותו בלי להיוועץ בשותפים האחרים.

בראשית שנות ה־90, בתור מחווה יוצאת דופן, הותר לסר דונלד לוגן, עתה דיפלומט בריטי בכיר בגמלאות, להציץ במסמך, שהרי למעשה לא היתה מציאותו של הפרוטוקול סוד בעבורו. צילום המסמך נשלח על־פי בקשתו לשגרירות ישראל בלונדון וסר דונלד הורשה להעתיק את תוכנו בכתב־ידו, אך לא לצלמו. סר דונלד מסר את התעתיק להיסטוריון קית קייל וזה כלל אותו בנספח לספרו על סואץ.²⁸ גם הביוגרף הרשמי של אנתוני אידן, רוברט רודס־ג'יימס, הורשה לעיין במסמך בעת ההיא, אך כפי שמסר לאחר מכן, גם הוא לא הורשה לצטט אותו ואף לא לפרסם את עצם הדבר שהותר לו לראותו.²⁹ המסמך עצמו, על החתימות שבתחתיתו, הוסיף להיות חסוי.

24. C. Pineau, 1956: *Suez*, pp. 133-135. זכרונותיו של פינז הטעה אותו והוא בלבד מועדים ומשתתפים, אך עצם נוכחותם של הבריטים מופיעה בזכרונותיו במפורש.

25. מנוסח ההסכם המופיע באוטוביוגרפיה של משה דיין ניכר שבשעת הכתיבה היה מונח לפניו הנוסח המקורי. הספר הזה נכתב קרוב לעשרים שנה אחרי האירועים. גם דוד בן־גוריון וגם אנתוני אידן כבר לא היו בחיים. ראה: מ' דיין, אבני דרך, ירושלים 1976, עמ' 264-265. בספרו יומן מערכת סיני, שראה אור 11 שנים קודם לכן, עדיין לא נכלל סיפור סוור מעיקרו. אף שהדברים היו ידועים כבר בשנת 1957 לא התיר בן־גוריון לאיש מן המשתתפים לחשוף את הפרשה.

26. S. Lloyd, *Suez 1956: A Personal Account*, London 1978, pp. 158-180.

27. ש' פרס, קלע דוד: סודות ההתעצמות הישראלית, ירושלים 1970.

28. ראה K. Kyle, *Suez*, pp. 565-567, app. A. את הסיפור על דונלד לוגן שמעתי מפיו של קית קייל.

29. ראה את מכתבו של רוברט רודס־ג'יימס הנושא את הכותרת 'Collusion Within Collusion at Suez', *The Times*, 21.10.1996.

באביב 1995 החליטה הטלוויזיה הבריטית להכין עוד סרט על פרשת משבר סואץ 1956 במלאות ארבעים שנה לאירוע. הכנת הסרט הופקדה בידי ג'רמי בנט, מפיק פרטי שהצליח להשיג גם את הסכמת הטלוויזיה הישראלית לקו־פרודוקציה.³⁰ מאחר שסרטים רבים כבר הוכנו בעבר על האירועים הדרמטיים של שנת 1956 חיפש ג'רמי בנט 'סקופ'. הוא פנה אל ההיסטוריון אבי שליים באוקספורד, וזה יעץ לו לעשות כל מאמץ כדי לצלם את הפרוטוקול של סוור. כדי להשיג גישה אל המסמך פנה הפרופסור אבי שליים אל שמעון פרס, בעת ההיא שר החוץ של ישראל, ופרס השיב שיתיר את חשיפת המסמך אם יתירו זאת גם ממשלות בריטניה וצרפת.

בנט ושליים לא התעצלו, פנו אל לשכתו של ג'ון מיג'ור ראש ממשלת בריטניה וכן אל משרד החוץ של צרפת, ולאחר התרוצצות רבה השיגו אישור רשמי ממשלות אנגליה וצרפת המתיר לישראל לחשוף את הפרוטוקול. על בסיס האישורים האלה ניתן גם אישורו הסופי של שמעון פרס, שלאחר רצח יצחק רבין התמנה לראש ממשלת ישראל.³¹ באמצע חודש פברואר 1996 בא ארצה צוות ההפקה שנעזר בצוות של הטלוויזיה הישראלית. שתי הפתעות נכונות למפיקים. יום אחד לפני המועד שנקבע לצילום הפרוטוקול בארכיון בן־גוריון שבמכון למורשת בן־גוריון בקריית שדה־בוקר נפגש הצוות לראיון עם אלוף (מיל') מאיר עמית, שבזמן המבצע שימש ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל בפועל, ובידיו הופקד ניהול המבצע. בהיסח הדעת ולהפתעת המראיינים שלף עמית מנבכי גנזיו צילום של הפרוטוקול. ומאחר שממילא הורשה הצוות לצלם את המסמך נתן להם עמית עותק מן הצילום. לקראת הכנת המאמר הזה שאלתי את מאיר עמית כיצד הגיע המסמך לידיו, אך הוא לא זכר מי מסר לו את העותק, ומתי אירע הדבר, ומדוע. ככל הנראה הוכן בעבורו מעין אלבום, או תיק, ובו סיכום המבצע שניהל בכישרון כה רב. הצוות הבריטי התפלא מאוד שמסמך חשאי כל־כך, שחשיפתו היתה מותנית בהסכמתן של שלוש ממשלות, התגלה כך, בהיסח הדעת, בגנזיו של מי שכיום אינו אלא אזרח מן השורה.

ההפתעה השנייה נכונה לצוות ביום המחרת, כשהגיעו לקריית שדה־בוקר. בשעה שפתח מנהל הארכיון, טוביה פרילינג, את המעטפה החתומה שהונחה למשמרת בכספת הארכיון התברר שהפרוטוקול של סוור שנמצא בידיו אינו המקור אלא רק צילום ישן ומטושטש למדי, שככל הנראה נעשה לפני כארבעים שנה. בעזרת הצילום של מאיר עמית (שנשמר במצב טוב יותר) והצילום שנמצא בקריית שדה־בוקר השלים צוות הטלוויזיה את צילומיו. אך מקום הימצאו של המקור הוסיף להיות בחזקת חידה. בירור נוסף אצל חיים ישראלי, מזכירו הוותיק של שר הביטחון, שהיה גם מזכירו של

30. הסרט הוקרן בנוסחה מקוצרת מעט בטלוויזיה הבריטית ביום 22.10.1996. ב־29 באוקטובר הוקרנו קטעים נבחרים גם בערוץ הראשון של הטלוויזיה הישראלית. הנוסח המלא בשני פרקים, 50 דקות כל אחד, הוקרן ברשתות בין־לאומיות אחרות. שלושת הנוסחים מצויים בידי. 3BM Television, The Suez Crisis, London 1996.

31. העתקי אישורים אלה מצויים בידי המחבר.

לאן נעלם העותק האחרון?

בן-גוריון בימי מערכת סיני, העלה שגם הוא אינו יודע את מקום הימצאו של המקור. לדעתו אבד המסמך המקורי מזמן. בתשובה להשערתי שהמקור נמצא בתיקיו של אל"ם נחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של בן-גוריון שהשתתף אף הוא בשיחות סוור, טען ישראלי שתיקים אלה כבר נסרקו כמה וכמה פעמים ולא נמצא בהם דבר.³² ייתכן שגם כאן קרה מה שקורה פעמים רבות למי שמבקשים להצפין מסמך סודי ויקר ביותר ומניחים אותו במקום שלעולם לא יתגלה.³³

אפשר שיום אחד עוד יימצא המסמך, אך בשלב זה גם הוא נעלם כמו שני העותקים האחרים. אף-על-פי-כן, עצם קיומו של המסמך והחתימות המפורשות שבתחתיתו מוכחים דיים באמצעות הצילומים האוטנטיים שבידינו. ואולם לפחות מן הצד הסמלי שבדבר יש כאן משום אירוניה של ההיסטוריה, ואולי גם הגשמת מבוקשו של סר אנתוני אידן אחרי מותו. אידן ביקש להשמיד את כל עותקי הפרוטוקול כדי לחסל כל ראיה לבריתו עם ישראל ולקנוניה שרקם עם צרפת נגד מצרים ומנהיגה. בשעת מעשה לא היה בידיו אלא לשרוף את העותק שלו. את עצם קיום הקנוניה ואף את עצם הדבר שאנתוני אידן, אותו ארכי-טיפוס של הג'נטלמן הבריטי, שיקר לעמיתיו בפרלמנט כבר אין להכחיש. אבל אחרי ארבעים שנה שוב אין מוצאים לא את העותק הצרפתי ואף לא את העותק הישראלי המקורי.

32. ראיון טלפוני עם חיים ישראלי, 25.2.1996.

33. אל"ם נחמיה ארגוב התאבד כשנה אחרי המבצע.

נספח א: הפרוטוקול של סוור

P R O T O C O L E

Les résultats des conversations qui se sont déroulées à SEVRES du 22 au 24 Octobre 1956 entre les représentants des Gouvernements du Royaume-Uni de l'Etat d'Israël et de la France sont les suivants :

1° - Les Forces Israéliennes lancent le 29 Oct. 1956 dans la soirée une opération d'envergure contre les Forces Égyptiennes en vue d'atteindre le lendemain la Zone du Canal.

2° - Les Gouvernements Britannique et Français constatant ces événements adressent respectivement et simultanément dans la journée du 30 Oct. 1956 au Gouvernement Égyptien et leur filien les deux appels répondant aux lignes directrices suivantes :

A/ - Au Gouvernement Égyptien

- a) - arrêter toute action de guerre.
- b) - retirer toutes ses troupes à la distance de 10 milles du Canal.
- c) - accepter l'occupation temporaire des positions clés sur le Canal par les Forces anglo-françaises pour garantir la liberté du transit sur le Canal par les navires de toutes Nations jusqu'à un règlement définitif.

.../...

S B-g
P.D

B/ - du Gouvernement Israélien

- a) - arrêter toute action de guerre.
- b) - retirer toutes ses troupes à la distance de 10 milles à l'Est du Canal.

Par ailleurs le Gouvernement Israélien sera informé de ce que les Gouvernements Français et Britannique ont demandé au Gouvernement Égyptien d'accepter l'occupation temporaire des positions clés sur le Canal par les Forces Anglo-Françaises.

Il est entendu que si l'un des deux Gouvernements refusait, on ne donnerait pas son accord, dans un délai de 12 H. Les Forces Anglo-Françaises interviendraient avec les moyens nécessaires pour que leurs demandes soient acceptées.

C/ - Les Représentants des Trois Gouvernements sont d'accord pour que le Gouvernement Israélien ne soit pas tenu d'accepter les clauses de l'appel qui lui est adressé, dans le cas où le Gouvernement Égyptien n'accepterait pas celles de l'appel qui lui est adressé d'autre part.

S. B. g

P.

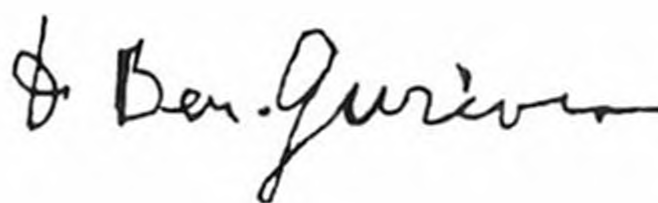
P. D.

3. -

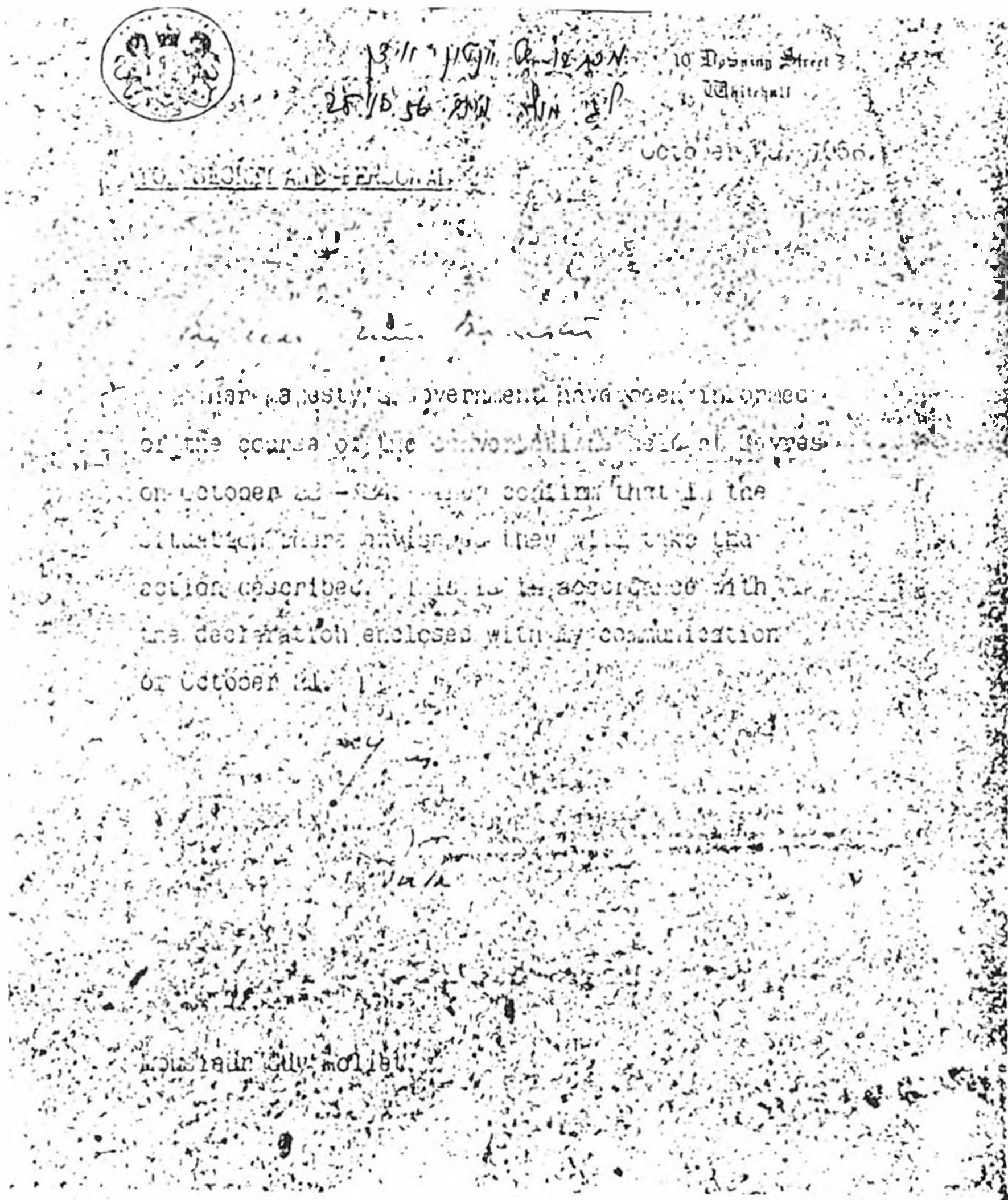
- 3° - Dans le cas où le Gouvernement ÉGYPTIEN n'aurait pas dans les délais fixés donné son accord aux clauses de l'appel qui lui a été adressé, les Forces Anglo-Françaises déclareront le 31 octobre dans les premières heures de la matinée les opérations militaires contre les Forces Égyptiennes.
- 4° - Le Gouvernement Israélien enverra des Forces afin d'occuper la côte OUEST du Golfe d'AKABA et le groupe des Iles TIRAN et SAKAPIR pour assurer la liberté de navigation dans le golfe d'AKABA.
- 5° - Israël s'engage à ne pas attaquer la JORDANIE pendant la période des opérations contre l'EGYPTE.

Mais, au cas où dans la même période la JORDANIE attaquerait Israël, le Gouvernement Britannique s'engage à ne pas venir en aide à la JORDANIE.
- 6° - Les dispositions du présent PROTOCOLE doivent demeurer rigoureusement secrètes.
- 7° - Elles entreront en vigueur après l'accord des Trois Gouvernements.

Patrick Dean.

נספח ב: מכתבו של אנתוני אידן אל גי מולה מיום 25.10.1956

ראה תעתיק המכתב בעמוד הבא

תעתיק מכתבו של אידן אל גי מולה

/

10 Downing Street
Whitehall

October 25 1956

TOP SECRET AND PERSONAL

My Dear Prime Minister

Her Majesty's Government have been informed of the course of the conversations held at Sevres on October 23 - 24 and confirm that in the situation there envisaged they will take the action described. This is in association with the declaration enclosed with my communication of October ~~23/24~~ 24

Anthony Eden
Prime Minister
Britain

To Mr Guy Mollet, Prime Minister, France

נספח ג: אישור הפרוטוקול בידי גי מולה במכתבו
אל דוד בן-גוריון, 25.1.1956

Mon cher Premier Ministre,

Je vous confirme l'accord du gouvernement français sur le résultat des conversations de Sèvres et les termes du protocole final auquel elles ont donné lieu.

J'ai, d'autre part, reçu de Sir Anthony Eden une lettre par laquelle celui-ci me confirme l'agrément du gouvernement britannique. Pour votre information personnelle, je vous communique une photo copie de la dite lettre.

Croyez, mon cher Premier Ministre, à l'assurance de mes sentiments les plus cordiaux.

Guy MOLLET

Le Président Ben GOURION

נספח ד: אישור הפרוטוקול בידי דוד בן-גוריון במכתבו
אל גי מולה, 26.10.1965

Jerusalem,
10 25 octobre 1966

Mon cher Président,

J'ai reçu votre lettre du 25 octobre 1966, dans laquelle vous confirmez l'accord du gouvernement français sur le résultat des conversations de Teyres et les termes du protocole du 24 octobre 1966.

Vous m'informez d'autre part d'avoir reçu de Sir Anthony Eden une lettre par laquelle celui-ci confirme l'accord du gouvernement britannique.

Je vous confirme, avec grand plaisir, l'accord du gouvernement israélien sur le résultat des conversations de Teyres et les termes du protocole du 24 octobre 1966.

Croyez, mon cher Président, à l'assurance de mes sentiments les plus cordiaux.

D.B.G.

Respectueux du Président Guy Scilla,
P a r 1 s.

המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959–1967

משה שמש

מספטמבר 1959 (ובייחוד מנובמבר) ועד מלחמת ששת הימים עמד מוביל המים הארצי וניצול מי הירדן על-ידי ישראל במרכז מאבקם של הערבים כנגד ישראל, והיה נושא מרכזי בכלי התקשורת הערביים וציר הדיונים בפורומים בין-ערביים – מועצת הליגה הערבית, מועצת ההגנה הערבית, כינוס הרמטכ"לים הערבים, והפורום הבין-ערבי הבכיר ביותר – הפסגה הערבית – בהשתתפות מלכי מדינות ערב ונשיאיהן. הדיונים בפורומים האלה נסבו על השאלה איך להתמודד עם אתגר תוכנית המים של ישראל והפעלתה. המאבק על המים נגד ישראל תרם להידרדרות למלחמת ששת הימים. הוא האיץ את הדיונים בכל מרכיבי הסכסוך הערבי-הישראלי, ובעקבותיו הכינו הערבים בפעם הראשונה תוכנית צבאית לחיסולה של מדינת ישראל וקבעו את יעדם האסטרטגי לטווח ארוך בסכסוך עם ישראל.

בעיני העולם הערבי היתה שאלת מי הירדן מרכיב חשוב של הבעיה הפלסטינאית בכללותה ושל הסכסוך הערבי-הישראלי, ומכאן שאופן פתרונה היה חלק מן האסטרטגיה הערבית, המצרית או הסורית לפתרון הסכסוך והושפע ממנה.¹ כפי שהכריעה מצרים בקביעת האסטרטגיה הערבית בסכסוך עם ישראל כך הכריעה גם בקביעת דרך התגובה על תוכניתה של ישראל להטיית מי הירדן. וכמו בסכסוך כך גם בסוגיית המים היתה עמדתה של סוריה קוטבית לזו של מצרים. הדילמה של מצרים בלטה בעיקר בתקופת האיחוד המצרי-הסורי (פברואר 1958 עד ספטמבר 1961), שבה היה נאצר אחראי גם לנעשה בגבול סוריה עם ישראל.

מטרת המאמר לסכם את ההתפתחויות האלה, כלומר להראות – מתוך שימוש במקורות ראשוניים – את התפקיד החשוב שמילא המאבק על המים גם במאבקם של הערבים נגד ישראל וגם במאבק הבין-ערבי על הדרך לפתרון הסכסוך. הכוונה בעיקר להצביע על הפער שנוצר בין התוכנית שהותוותה להטיית יובלי הירדן ובין היכולת להוציאה אל הפועל לנוכח התגובה הישראלית, שמדינות ערב לא צפו אותה.

אפשר להצביע על שני שלבים בתגובתם ובמעשיהם של הערבים: בשלב הראשון, מספטמבר 1959 עד דצמבר 1963, התנהלו דיונים בפורומים בין-ערביים בשאלה

1. על ההתפתחויות בעמדה הערבית בסכסוך ובבעיה הפלסטינאית בתקופה הנסקרת ראה: M. Shemesh, *The Palestinian Entity 1959-1974: Arab Politics and the PLO*, London 1988

כיצד למנוע מישראל את ביצוע תוכנית המוביל הארצי להטיית מי הירדן לנגב. הועלו שתי דרכי פעולה אפשריות: פתרון טכני על-ידי הטיית מקורות הירדן, ופעולה צבאית כדי למנוע בכוח את ביצוע התוכנית. בשלב השני, מינואר 1964 עד יוני 1967, הוחלט על הטיית יובלי הירדן בתגובה על הפעלת המוביל הארצי, ועל הכנת צבאות ערב לפעולה צבאית גם לשם הגנה על פעולות ההטייה וגם לקראת הגשמת 'המטרה הלאומית הכלל-ערבית' – השמדת ישראל. בפועל הסתיים שלב זה בספטמבר 1965, לאחר שבועידת הפסגה הערבית השלישית (בספטמבר 1965) סוכם שלמעשה נכשלה תוכנית הטיית יובלי הירדן.

מבוא

הירדן נוצר מאיחודם של שלושה נהרות 28 קילומטרים מדרום לגבול לבנון – הבניאס בסוריה, החצבאני בלבנון והדן בישראל. מכאן זורם הירדן דרומה ממערב לגבול הבין-לאומי עם סוריה, חוצה את מה שהיה עד מלחמת ששת הימים אזור מפורז ונשפך לכינרת. מן הכינרת זורם הנהר בעמק הירדן, בשטח ישראלי, עד נהריים; משם ועד עמק בית-שאן שימש הנהר גבול בין ישראל לממלכת ירדן. מעמק בית-שאן ועד ים המלח עובר הירדן בשטח ממלכת ירדן. כאן, בשטח ירדן, נשפכים אליו שני יובלים עיקריים: הירמוך, שרוב מקורותיו בסוריה – הירמוך הוא מקור חשוב של מי הירדן התחתון, ובקצהו הדרומי הוא הגבול בין ישראל לירדן – ונהר אל-זרקא שנובע בממלכת ירדן.

תוכניות לשיתוף פעולה אזורי לשם ניצול מי הירדן הוצעו מאז שנות ה-30, אך עד 1956 נוצלו רק כ-14 אחוזים מהם להשקיה בשטחים הסמוכים לנהר בישראל, בסוריה ובירדן. ברור שהסיבות להיעדר תיאום שכזה היו פוליטיות בעיקרן: הסכסוך בין מדינות ערב לישראל, ובמידת מה גם חילוקי דעות בין מדינות ערב לבין עצמן.

בחורף 1953 החלה ישראל בעבודות להטיית מי הירדן. בתחילה נקבעה נקודת ההתחלה להטייה, מסיבות הנדסיות, באזור גשר בנות יעקב, בשטח המפורז (בגבול סוריה) שמצפון לכינרת. סוריה התנגדה לכך בשל מעמדו המיוחד של השטח המפורז והעלתה את הנושא לדיון במועצת הביטחון, ובעקבות התנגדותה הפסיקה ישראל את העבודה באזור זה. בדצמבר 1953 חידשה ישראל את העבודה, הפעם מחוץ לאזור המפורז. מאוחר יותר שינתה ישראל את התוכנית והחליטה שבמקום הטיית הירדן תשאב את המים מן הכינרת במרחק מה מן הגבול עם סוריה. פרטים על שינוי זה בתוכניתה של ישראל התפרסמו לראשונה ב-1959.

בד-בד, בשנים 1952-1953, הוכנה לפי בקשת אונרוו"א (UNRWA – סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם) תוכנית אזורית לניצול מי הירדן שאינה מתחשבת בחלוקה המדינית ובגורמים הפוליטיים הקשורים בביצועה.² לקראת סוף 1953 נשלח

2. המדובר למעשה בתוכנית שכונתה גם 'תוכנית מיין' על שם המשרד בבוסטון (C. T. Main) שהכין אותה בהדרכת 'רשות עמק טנסי' (T.V.A). התוכנית עסקה במים הגלויים שבאגן

אריק ג'ונסטון, שגריר מיוחד מטעם הנשיא אייזנהואר, כדי לקדם תוכנית אזורית לפיתוח מי אגן הירדן וחלוקתם בין השותפים לאגן: ירדן, סוריה, לבנון וישראל; תוכנית זו היתה חלק ממאמצייהם של האמריקנים ליישב את הסכסוך ולפתור את בעיית הפליטים. במהלך השיחות הטכניות והפוליטיות עם ישראל ועם מדינות ערב, וכדי להשיג הסכמה בין הצדדים, הכניס ג'ונסטון כמה תיקונים בתוכניתו.³ בשנתיים שלאחר מכן (אוקטובר 1953–1955) עשה אריק ג'ונסטון ארבעה מסעי דילוגים במזרח התיכון לצורך השיחות על חלוקת המים, ובאוקטובר 1955 הגיש את הצעותיו הסופיות. לאחר שהוכנסו בה תיקונים קיבלה ישראל את תוכניתו, וכן התקבלה התוכנית על דעת הוועדה הטכנית של הליגה הערבית שעסקה בנושא, אבל חברי הוועדה ביקשו שהות נוספת לבדיקת האספקטים המדיניים שלה. ואולם בפועל דחו מדינות ערב את התוכנית מסיבות מדיניות. לדעתן חתימה עם ישראל על הסכם לחלוקת המים היתה מתפרשת כהכרה בעצם קיומה של המדינה. 'תוכנית ג'ונסטון' (או בשמה הרשמי 'התוכנית המאוחדת'), שהוגדרה בפני הצדדים 'מזכר הבנה' וגרסתה האמריקנית נודעה לישראל רק ב־1959, קבעה את חלוקת המים כדלקמן:⁴

- א. לבנון: עד 35 מיליון מ"ק מן החצבאני (כולל מעיין וזאני).
- ב. סוריה: עד 20 מיליון מ"ק בשנה מן הבניאס; עד 22 מיליון מ"ק בשנה מן הירדן לשימוש בחוות בטיח'ה; ועד 90 מיליון מ"ק בשנה ממי הירמוך.
- ג. ירדן: נקבעו הסדרים להחלפת מים בין ישראל לירדן. להסדר הזה יש שתי גרסאות, המתבססות על סיכומים שונים של שיחותיו של ג'ונסטון עם ישראל (ביולי 1955) ועם הערבים (Jordan Valley Plan, אוקטובר 1955). בעת שסיכם את הסדר חילופי המים בין ישראל לירדן הסתמך ג'ונסטון על המשתמע מדברי נציגים ישראלים בנידון, והניח שיוכל ל'שכנע' את ישראל לוותר עוד. לפי גרסת ישראל (המסתמכת על הסיכום עם ישראל מיולי 1955) יוזרמו לאפיק הירדן (מדרום לכינרת) 100 מיליון מ"ק בשנה, מהם 30 מיליון מ"ק של מים מלוחים ו־70 מיליון מ"ק של מי הכינרת.

הניקוז של הירדן וייעדה אותם להשקיית הקרקעות בעמק הירדן, בין היתר כדי לאפשר את יישובם של פליטים ערבים בעמק הירדן שבתחום ירדן. לפי התוכנית שימשה הכינרת אגם מווסת ולו הוסיפו שני אגמים מלאכותיים – האחד על הירמוך והאחר על החצבאני. ראה: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ח, 1953, ירושלים תשנ"ו, עמ' ל"א, 778 (הערת עורך); רוזנטל מצטטת מתוך The United Development of the Water Resources of the Jordan Valley Region, prepared at the request of the United Nations under direction of the T.V.A. by Chas. & T. Main Inco, Boston 1953. תודתי למשה יזרעאלי על הארותיו על תוכנית ג'ונסטון וגלגוליה.

3. אריק ג'ונסטון מונה ב־7.10.53 לנציגו האישי של הנשיא אייזנהואר למזרח התיכון. על התוכנית ראה: *FRUS, 1952-1954, vol. 9, part 1, pp. 1347-1353*. על כתב המינוי שהוגש לישראל ראה שדר מנשיא ארצות־הברית אל ראש ממשלת ישראל, 16.10.53. ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדינות החוץ של מדינת ישראל, ח, עמ' 436.
4. לפי התוכנית אמורים היו המים להתחלק בין הצדדים: לירדן 63.5 אחוזים, לישראל 32.5 אחוזים ולסוריה 4 אחוזים.

ירדן התחייבה להזרים לישראל 40 מיליון מ"ק לשנה ממי הירמוך. ואילו לפי הגרסה האמריקנית-הערבית (על-פי תזכיר ג'ונסטון לערבים מיום 11 באוקטובר 1955) תזרים ישראל לנהר הירדן 100 מיליון מ"ק בשנה (מהם 15 מיליון מ"ק מים מלוחים ו-85 מיליון מ"ק של מים מן הכינרת). לעומת זה תקבל ישראל 25 מיליון מ"ק ממי הירמוך.⁵

מכל מקום, לפי שתי הגרסאות גם יחד אסור שכמות המלחים במים המועברים תעלה על 2500 חלקים למיליון – דרגת המליחות של הכינרת. תוכנית ג'ונסטון הניחה כמה הנחות יסוד המהוות בסיס לחלוקת מכסות המים למדינות השונות, ובהן:

א. מכסות המים ללבנון ולסוריה שוות לתביעותיהן המרביות של שתי המדינות, כפי שבאו לידי ביטוי בתוכנית הערבית לחלוקת המים לצורכי השקיה שהוגשה לג'ונסטון בשנת 1954.

ב. ההסכם לחלוקת המים לא ינוצל לתביעות בעניין שינויי גבול או תיקונים בקו שביתת הנשק, וכן לא תתערב שום מדינה בדרך ביצוע התוכנית במדינה אחרת. ג. כל יתרת מי הירדן (על יובליו), לאחר הפחתת ההקצבות השנתיות למדינות ערב, שייכת לישראל בלבד. כל יתרת מי הירמוך, לאחר הפחתת ההקצבות השנתיות לסוריה ולישראל, נתונה לשימושה הבלעדי של ממלכת ירדן.

כאמור דחו מדינות ערב את התוכנית הזאת וסירבו לשתף פעולה לשם ביצועה. לאחר כשלון שליחותו של ג'ונסטון לא התנהלו עוד מגעים לשיתוף פעולה אזורי בעניין זה, ואחרי 1955 לא הועלה הנושא לדיון על-ידי מדינות ערב. ישראל וירדן מסרו לארצות-הברית 'הבטחות בכתב לדבוק בסעיפי תוכנית ג'ונסטון, אם כי ישראל הבהירה שהבטחותיה מותנות בהסכמה ערבית על תוכנית הדדית מוסכמת בעתיד הנראה לעין'.⁶

התוכנית הירדנית לניצול מי הירדן והירמוך עוסקת בעיקר בהשקיית עמק הירדן ובפיתוח העמק המזרחי בעזרת מי הירמוך. ב-1958 החלה ירדן לבצע חלק קטן

5. על פעילותו של ג'ונסטון מנקודת מבט אמריקנית ראה: *FRUS, 1955-1957, vol. 14* וכן *FRUS, 1961-1963, vol. 17, Near East 1961-1962, pp. 15-17*. בינואר 1964 התנהלו שיחות דיפלומטיות בין ישראל לארצות-הברית. האמריקנים ביקשו ליישב את הסתירה בין הגרסה הישראלית לגרסה האמריקנית-הערבית בעניין חלוקת מי הירדן. ואולם למרות ההבנה שהושגה בין ישראל לארצות-הברית לא הצליחו האמריקנים לשכנע את ירדן להיכנס אתם למשא-ומתן – כנראה על רקע העלאת הנושא בוועידת הפסגה הערבית והחלטותיה בנידון. בשיחות האלה הסכימה ישראל לשחרר 100 מיליון מ"ק לשנה לירדן, מזה 15 מיליון מ"ק מים מלוחים ו-85 מיליון מ"ק מי כינרת רגילים. לעומת זאת תבעה ישראל לקבל מירדן 25 מיליון מ"ק לשנה של מי הירמוך, שהם מתוקים וחיוניים לישראל, בעונת ההשקיה (בכך קיבלה ישראל למעשה את הגרסה האמריקנית-הערבית של תוכנית ג'ונסטון).

6. ראה מסמך שהוכן במחלקת המדינה מיום 6.2.1961, וכותרתו: *Jordan River Development, FRUS, 1961-1963, vol. 17, Near East 1961-1962, pp. 15-17*

מן התוכנית, שהתבססה על כריית תעלה בצדו המזרחי של הירדן ועל בניית סכר עדסיה, שנועד לתפוס את מי השטפונות קודם שהם זורמים אל שטח ישראל (תוכנית הע'ור המזרחי).

עד שהתעוררה בעיית הטיית הירדן בצורתה החריפה בסוף 1959 פרצו שני משברים בין ישראל לסוריה בשל עבודות שעשתה ישראל בשטח המפורז המרכזי שמצפון לכינרת – האחד במרס-מאי 1951 עם תחילת העבודות בתוכנית לייבוש החולה, והאחר בספטמבר 1953 בעקבות העבודות להטיית הירדן סמוך לגשר בנות יעקב.

משבר ייבוש החולה

ב־12.2.1951, במסגרת מפעל ייבוש החולה, החלו דחפורים של ישראל בעבודות יישור והעמקה של אפיק הנהר בגדה המערבית של הירדן, כארבעה קילומטרים מדרום לימת החולה. הסורים התנגדו לעבודה בחלקה ששטחה כ־12 דונם של קרקע בבעלות ערבית. ב־27.1.1951 הגישו הסורים תלונה לוועדת שביתת הנשק ישראל-סוריה ובה נאמר: 'לפני שבוע החלו ישראלים שבאו מחוץ לאזור המפורז בעבודות רחבות היקף לאורך הגדה המערבית של נהר הירדן, על אדמות השייכות לערבים באזור מנסורה'. בעת שנידונה התלונה בישיבת ועדת שביתת הנשק ב־21.2.1951 העלו הסורים טענות כלפי מפעל ייבוש החולה כולו. הם טענו שייבוש החולה הורס את המכשול הטבעי המפריד בין הצבאות ... ומהווה יתרון צבאי ופוליטי בעל ערך רב לישראלים. 'הבעלים הערבים לא יסכימו לעבודה המתבצעת על אדמותיהם באזור המפורז ואין הם מוכנים לקבל כל פיצוי'. הסורים דרשו אפוא את הפסקת העבודות מיד. ישראל דחתה את טענותיהם מיסודן ועמדה על זכותה להחזיר למסלולם את החיים האזרחיים באזור המפורז ולקיים את ריבונותה המלאה באזור. היא הצהירה שהיא מוכנה לפצות את הבעלים הערבים על אדמותיהם באזור המפורז. לדעת יושב-ראש ועדת שביתת הנשק התרכזו טענות שני הצדדים בשני נושאים עיקריים: היתרון הצבאי ופיצוי על קרקע. על דעת שני הצדדים העביר היושב-ראש את ההכרעה בסוגיה אל ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל ריילי. בשלב הזה נמנעו הסורים מהפרעה לעבודות ובדבדבד לחצו על בעלי האדמות הערבים בשטח המפורז שלא להגיע לידי הסדר כלשהו עם ישראל. הגנרל ריילי הבהיר את עמדתו בתזכיר מיום 5.3.1951 שהגיש באמצעות היושב-ראש לשני הצדדים בישיבת ועדת שביתת הנשק ב־7.3.1951. ואלה עיקרי עמדתו:

- א. ייבוש החולה לא יקנה לישראל יתרון צבאי על הסורים לעומת המצב הקיים.
- ב. לסורים אין זכות להתנגד לייבוש ביצות החולה, משום שהדבר נוגע לקרקע שבשליטת ישראל (ולא בשטח המפורז).
- ג. לישראל אין זכות לעבוד על קרקע בבעלות ערבית באזור המפורז. כל תפיסת אדמה, זמנית או קבועה, בלא אישור המפורש של בעלי הקרקע, היא בגדר מכשול להחזרת החיים האזרחיים באזור למסלולם.

ד. לפיכך יש להפסיק את העבודה באזור המפורז עד שיושג הסכם הדדי בין סוריה לישראל כדי להמשיך בתוכנית.⁷

מעודדת מהכרעתו של ריילי תבעה המשלחת הסורית ש"ישראל תפסיק מיד את העבודות המבוצעות באזור המפורז". ישראל התעלמה מעמדתו של ריילי ומדרישתם של הסורים, ולא זו בלבד אלא אף הרחיבה את העבודה לגדה המזרחית של הירדן, ובו־בזמן ניסתה להגיע לכלל הבנה עם יושב־ראש ועדת שביתת הנשק. עמדתה הנוקשה של ישראל נבעה מהערכת המומחים הישראלים, שאי אפשר לבצע את תוכנית ייבוש החולה בלי לעבוד גם בגדה המזרחית של הירדן וכן על אדמות שבבעלות ערבית בגדה המערבית. ב־13.3.1951 נכנסו העבודות לשלב חדש; טרקטור של ישראל עבר את גשר בנות יעקב אל הגדה המזרחית והחל לעבוד במרחק 50 מטרים מצפון לגשר, סמוך לנהר. הסורים ומשקיפי או"ם דרשו להפסיק את העבודה, והסורים אף איימו בתגובה אם תימשך העבודה בגדה המזרחית. ואמנם ב־15.3.1951 נורו 20-30 מטחי אש אל טרקטור של ישראל שעבר את הירדן כדי לעבוד בגדה המזרחית. הסורים היו נחושים בדעתם למנוע את העבודה בגדה המזרחית של הנהר גם אם יחייב הדבר שימוש בכוח 'באופן מצומצם וזהיר'. ב־16.3.1951 הסכימה ישראל להפסיק את העבודה באזור המפורז מתוך תיאום עם יושב־ראש ועדת שביתת הנשק, כדי לחדשה ב־23.3.1951 או בסמוך לו. ואכן ב־24.3.1951 חידשה ישראל את העבודה באזור המפורז בגדה המזרחית, והסורים פתחו באש מקלעים לעבר הדחפורים. ב־25.3.1951 שבו הסורים וירו ודרשו להפסיק את העבודה בלא תנאי. שני הצדדים הגיעו למבוי סתום לאחר שפגישתם של סגן הרמטכ"ל הישראלי וסגן הרמטכ"ל הסורי, שהתקיימה ב־26.3.1951, הסתיימה בלא תוצאות.⁸ 'העימות הצבאי הפך עתה לבלתי נמנע'. בדיון שנערך ב־30.3.1951 אצל ראש הממשלה הוחלט, בין השאר, להמשיך בעבודה בלי הפסקה 'כאשר המטרה היא להשאיר ללא ספק את עמדתנו הברורה שהאזור המפורז הוא שטח ישראלי תחת ריבונות ישראל...'. ולהימנע מפעולות צבאיות שיכולות להתפרש כמעשה של תוקפנות.⁹ המצב החמיר לאחר תקרית אל־חמה (ב־1.4.51), שבה ירו הסורים על סיור ישראלי שנע לכיוון אל־חמה, במרחק שני קילומטרים לפני אל־חמה. בתקרית נהרגו שבעה חיילים ישראלים. למחרת הפציצו ארבעה מטוסי קרב ישראליים את העמדה הסורית ואת תחנת המשטרה שמחוץ לכפר אל־חמה. כל אותה העת נמשכו בלא הפרעה עבודות המפעל לייבוש

7. על הפרשה ראה: ימימה רוזנטל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ה' 1951, ירושלים תשנ"א, עמ' 179, 193, הערות העורך, 'השתלשלות סכסוך החולה'; א' שלו, שיתוף־פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה 1949-1955, תל־אביב 1989, עמ' 150-153.

8. ראה מברק מאת ש' דיבון אל אבא אבן, עיקרי הדברים משיחת מקלף-שישקלי ב־26 במרס 1951, ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 7), תעודה 95, עמ' 193-194.

9. א' שלו, שיתוף־פעולה בצל עימות, עמ' 166-167.

החולה בגדה המערבית של הירדן, באזור המפורז.¹⁰ ב־6.4.1951 הגישה סוריה תלונה למועצת הביטחון וביקשה את כינוסה. גם ישראל הגישה תלונה על הריגת שבעה מאנשי הסיור בדרכו לאל־חמה. עוד מועצת הביטחון דנה בתלונות התפתח קרב בין כוחות צה"ל לכוחות סוריים בתל־מוטילה שבשטח ישראל. עשרים וחמישה ישראלים נפלו בקרב הזה, שהתחולל על הגבעות המשקיפות על שפך הירדן לכינרת ונמשך מ־2 במאי עד 6 בו.

בישיבתה ב־15.5.1951 אימצה מועצת הביטחון הצעת החלטה שאזכרה את תוכנית ייבוש החולה כדרך שריילי ציין אותה בתזכירו מיום 5.3.1951, והדגישה שהמשך ביצוע המפעל תלוי ב'הסכם שיושג באמצעות היושב־ראש של ועדת שביתת הנשק'. ההחלטה נועדה לאפשר לריילי לנהל משא־ומתן על הסכם בין בעלי הקרקע הערבים ובין 'החברה להכשרת היישוב', בעלת הזיכיון. אבל המאמץ הזה נעשה מיותר לאחר שהחברה באה לכלל מסקנה, בניגוד למה שסברו בתחילת העבודות, שאפשר להמשיך בעבודות ייבוש החולה בלא שימוש בקרקעות שבבעלות ערבית ובשטחים שבגדה המזרחית של הירדן. בנסיבות האלה לא נותר לגנרל ריילי אלא להתיר לישראל ב־9.6.1951 להמשיך בעבודות באזור המפורז על אדמות בבעלות ישראלית או של החברה בעלת הזיכיון. וכך נמשכו העבודות בתמיכת האו"ם, למרות התנגדותם של הסורים להחלטתו של ריילי.¹¹

משבר הטיית הירדן

ב־2.9.1953 החלה ישראל בעבודות להטיית מי הירדן באזור המפורז המרכזי, מדרום לגשר בנות יעקב. התוכנית כללה תעלה באורך שני קילומטרים וחצי, שראשיתה מדרום לגשר והיא נועדה להוליך את המים משם דרומה עד טבחה שבחוף הצפוני של הכינרת, ולנצל את הפרשי הגובה להפקת חשמל. בתור לקח ממשבר ייבוש החולה החליטה ישראל שלא לעשות עבודות על אדמה בבעלות ערבית אלא על אדמה בבעלות יהודית בלבד, מתוך ניצול עמדתו של היושב־ראש והשפעתו על העמדה הסורית. ואמנם בעקבות שיחת הסברה באותו היום עם יושב־ראש ועדת שביתת הנשק הודה הלה בעל־פה שהוא מזדהה עם המפעל ומסכים לו, כל עוד לא תעבוד ישראל על אדמה שבבעלות ערבית בשטח המפורז, וכל עוד לא ייפגעו הערבים המשתמשים במימי הירדן לצורכי השקיה ושתייה. היושב־ראש דיווח לאו"ם על הסכמתו זו, והעבודה נמשכה בלי הפרעה.¹²

10. ראה מכתב מאת איתן אל נציגויות ישראל בחוץ־לארץ, 9.4.1951, על עמדת ישראל לאור ההתפתחויות בסכסוך החולה, 'ימימה רזנטל (לעיל, הערה 7), תעודה 117, עמ' 234–235.

11. א' שלו, שיתוף־פעולה בצל עימות, עמ' 67–177.

12. ראה מברק מאת איתן אל שגרירות ישראל בווינגטון, 7.9.1953, ובו הוא מוסר על הסכמת היושב־ראש לבצע את העבודות, 'ימימה רזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 366, עמ' 645. איתן מזכיר את מכתבו של יושב־ראש משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק ישראל–סוריה, רייכמן, אל היושב־ראש לאחר שתי שיחות אתו, שבהן הביע הלה הסכמה למפעל ההטיה בתנאי ש'העבודות הכרוכות בו לא יתבצעו על אדמות ערביות שלא נמצא להן הסדר עם הבעלים ובתנאי שההטיה לא תפגע בערביי בטיח'ה המשקים את אדמותיהם במי הירדן'.

ב־7.9.1953 ניכר שינוי בעמדתו של היושב־ראש, קרוב לוודאי בעקבות פגישתו באותו הבוקר עם הנציג הסורי הבכיר בוועדת שביתת הנשק, שבה דווח לו על המפעל הישראלי. הצד הסורי התנגד למפעל ההטיה ולהטיית מי הירדן אל מחוץ לאזור המפורז. באותו היום הודיע היושב־ראש למשלחת הישראלית שאין הוא יכול להסכים למפעל קודם שישקול אותו די הצורך וידון עם כל הנוגעים בדבר. הוא ביקש להשעות מיד את העבודה כדי לאפשר לו זמן מספיק לדיונים; אבל בלחץ המשלחת הישראלית חזר בו היושב־ראש והודיע שייוועץ בעניין זה עם הגנרל בִּנְיָקָה, ראש מטה המשקיפים שעתה זה נכנס לתפקידו. באותו היום (7.9) הגישה סוריה לוועדת שביתת הנשק תלונה נגד ישראל ובה אזכור כללי של הכלים העובדים בגזרה המרכזית של האזור המפורז. מלבד התלונה תבעה סוריה להורות על 'הפסקה מידית של עבודות אלו'.¹³

ב־8.9.1953 החל הגנרל בניקה עצמו לטפל בסוגיה. הוא שיגר מכתבים אל מנכ"ל משרד החוץ הישראלי ואל קצין המטה הישראלי בוועדת שביתת הנשק, וביקש מהם להפסיק את העבודות להקמת סכר על הזרוע המערבית של הירדן, שהחלו באותו היום. ב־23.9.1953 הודיע בניקה לסוריה ולישראל על החלטתו: 'אני מבקש מממשלת ישראל לדאוג לכך שהרשות שהחלה בעבודה באזור המפורז ב־2.9.1953 תקבל הוראה להפסיק לעבוד באזור, כל עוד לא הוסדר הסכם'. אשר ליתרון הצבאי של ישראל אימץ לו בניקה עמדה הפוכה מזו של ריילי וקבע ש'הירדן בהיותו בשקע עמוק הוא מכשול רציני לכל כוח שהוא, בייחוד ממונע, אשר ינסה לצלוח אותו. צד להסכם שביתת הנשק, אשר באמצעות התעלה ישלוט על זרימת הירדן באזור המפורז ... יכול לשנות כרצונו את ערכו [של הירדן כמכשול] לצד השני'.¹⁴ נסיונו של שר החוץ הישראלי (15.10.1953) להגיע לכלל הבנה או הסכמה עם הגנרל בניקה בנושאי המחלוקת (לרבות סוגיית העבודות על אדמות לא ערביות ואי פגיעה במי ההשקיה הדרושים לבעלי האדמות) נכשל. בניקה הציע להביא את הנושא להכרעת מועצת הביטחון, ולכך הסכים שר החוץ.¹⁵

נראה שמתוך ידיעת עמדתו זו של בניקה הגישה סוריה ב־12.10.1953 למזכ"ל האו"ם תלונה ראשונה על העבודות שישראל עושה באזור המפורז. בתלונה טענה סוריה שישראל הפרה את הסכם שביתת הנשק בשלושה נושאים:
א. פגיעה בזכויותיהם של תושבי האזור המפורז;

13. א' שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות, עמ' 266-267; ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), עמ' 645, הערה 5.

14. ראה מכתבו של בניקה אל שרת, 23.9.1953, שאליו צורף נספח ובו פירוט החלטתו של בניקה, ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 381, עמ' 673-676; ראה גם יומן בן-גוריון, 23 בספטמבר 1953, אב"ג. על תשובתו של שרת לבניקה (24.9.1953), שבה הוא מפרוץ את טענותיו ודוחה את בקשתו להפסיק את העבודה, ראה ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 387, עמ' 685-690.

15. א' שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות, עמ' 271. שלו מצטט פרוטוקול ישראלי מפגישה בין שר החוץ שרת ובין ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל בניקה, 15.10.1953.

ב. מניעת מי הירדן לצורכי השקיה מן האוכלוסייה הסורית השוכנת לשפת המים;
ג. תפיסה צבאית של שטח באזור המפורז.

עוד ישראל ממשיכה בעבודות הגישה סוריה (16.10.1953) תלונה דומה לנשיא מועצת הביטחון וביקשה לכנס את המועצה כדי לדון ולהכריע מהר בתלונתה. בעת פתיחת הדיונים, ב־27.10.1953, הביע נשיא המועצה את המשאלה שהעבודה באזור המפורז תושעה בעת דיוניה של המועצה. נציג ישראל הודיע שהממשלה מוכנה להשעות זמנית את העבודה בשטח המפורז כדי להקל את הדיון במועצה, ומועצת הביטחון רשמה לפניה פה אחד את ההודעה הזאת. בו־ביום, קודם שהתקבלה החלטת מועצת הביטחון, הורה ראש הממשלה משה שרת לנקוט את כל הצעדים כדי לוודא שהעבודה לא תפגע באדמה ערבית. העבודות שהחלו ב־2.9.1953 הופסקו ב־28.10. בחצות הליל. בתום הדיון ב־16.12.1953 הוגשה הצעת החלטה משותפת של צרפת, בריטניה וארצות־הברית; בהצבעה שנערכה ב־22.1.1954 הטילה ברית־המועצות וטו. מטרתם של יוזמי ההצעה היתה למצוא דרך לפשר בין האינטרסים של הנוגעים בדבר כדי לאפשר את המשך ביצוע התוכנית.¹⁶

בסופו של דבר לא חידשה ישראל את העבודות במפעל הטיית מי הירדן באזור המפורז, גם בשל תוצאות הדיון במועצת הביטחון אבל בעיקר בשל לחציה של ארצות־הברית (כמו איומים לעכב את הסיוע הכלכלי) להפסיק את העבודות, על רקע מאמציה להסדיר את בעיית המים הכללית באזור באמצעות תוכנית כוללת לחלוקת מי הירדן בין ישראל למדינות ערב.¹⁷ בינתיים השליכה ישראל את יהבה על תוכנית חלופית להטיית מי הירדן שלא בשטח המפורז ולא על אדמות ערביות, על־ידי שאיבת מים מן הכינרת והעברתם אל הנגב באמצעות המוביל הארצי. כך המשיכה ישראל בעבודות ייבוש החולה שהיו כרוכות בעימות צבאי עם סוריה, אבל נאלצה

16. על הדיון בממשלה ב־18.10.1953 ראה א' שלו, שם, עמ' 271–273. אשר לדיון במועצת הביטחון ראה ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 444, עמ' 760–771 (הערת עורך); ראה גם תעודה 473, עמ' 812 (הערת עורך) בדבר החלטת הממשלה מיום 25.10.1953, כדלקמן: 1. להסמיק את אבן כי אם היושב־ראש או מועצת הביטחון יפנו באופן מכובד לישראל ויציעו להפסיק את העבודה זמנית לשם בירור העניין באווירה שקטה במועצת הביטחון – יסכים לכך. 2. לתת לאבן הוראה נוספת שיפעל בשני כיוונים: א. להרוויח זמן להמשך העבודה; ב. להביא לידי הבטחה מצד ארצות־הברית שלגופו של עניין תנקוט עמדה דומה לעמדה שנקטו בעניין ייבוש החולה.

17. פרשת עבודות ההטיה שהחלו בראשית ספטמבר 1953 נעשתה עד מהרה לסוגיה מרכזית בפעילות הדיפלומטית בין ישראל לארצות־הברית, ואף עוררה מתיחות בין שתי המדינות, שהגיעה לשיאה בהודעת שר החוץ דאלס ב־20.10.1953 בדבר החלטת ממשלתו לעכב את המענק לישראל. הוא נימק את ההחלטה בסירובה של ישראל למלא את חובתה ולכבד את דרישת ראש מטה משקיפי האו"ם להפסיק את העבודה בצפון. בעקבות לחץ שהופעל על מחלקת המדינה הציעה זו שישראל תיענה בחיוב לפניית מועצת הביטחון בפתיחת הדיון על הסכסוך בצפון ותפסיק את העבודה בימי הדיונים במועצה, ואז תודיע מחלקת המדינה על חידוש המענק. הממשלה קיבלה את ההצעה. ראה ימימה רוזנטל (לעיל, הערה 2), תעודה 389, מברק מאת אבא אבן אל משה שרת, 24.9.1953, עמ' 693.

להפסיק את עבודות הטיית הירדן באזור המפורז, שבהן לא תמך ראש מטה משקיפי האו"ם בעמדתה.

הפעילות הערבית בסוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל 1959–1963

סוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל בתור בעיה ערבית-ישראלית (לעומת משברי 1951 ו-1953, שפרצו בעיקר בין סוריה לישראל) הועלתה לראשונה לדיון בפורום בין-ערבי על-ידי משלחת סעודיה בכינוס מועצת הליגה הערבית בקזבלנקה בספטמבר 1959. אחרי דיון קצר החליטה המועצה להקים ועדה בהשתתפות נציגי קע"ם ('הקהילייה הערבית המאוחדת' – האיחוד בין מצרים לסוריה מפרואר 1958 עד ספטמבר 1961), ירדן ולבנון, כדי ללמוד את הבעיה ולהגיש המלצות בישיבתה הבאה.¹⁸ ראש ממשלת ירדן, הזאע אל-מג'אלי, קרא (17.11.1959) לפעולה ערבית משותפת כדי למנוע את ביצוע התוכנית בידי ישראל.¹⁹ הנושא הועלה לדיון בממשלת קע"ם בראשותו של נאצר בסוף נובמבר 1959. הוחלט לזמן מושב מיוחד של מועצת הליגה הערבית לדיון בתוכנית הישראלית. נאצר מינה (29.11.1959) ועדה מיניסטריאלית בראשותו של עבד אל-לטיף אל-בע'דאדי, סגן הנשיא, לדון בנושא ולהגיש

המלצות.²⁰ ב-8.12.1959 הגישה ועדה זו שני דוחות לנשיא: דוח פוליטי שהכין בע'דאדי עצמו, ודוח טכני שהכין נור אל-דין פחאלה (כלכלן ויושב-ראש המועצה המבצעת של החבל הסורי).²¹ ב-26.12.1959 סיכמה הוועדה הטכנית שהקימה מועצת הליגה הערבית את דיוניה, שנערכו ב-19–25 בדצמבר 1959, בקריאה למדינות ערב לנקוט את הצעדים המתאימים כדי למנוע מישראל להמשיך 'בתוכניותיה התוקפניות'.²²

מכאן ואילך הואץ טיפולם של הערבים בנושא, כולל בכלי התקשורת הערביים.²³

18. *Middle East Record [=MER]*, I (1960), p. 207. וכן אל-חיאט, ביירות, 12.9.1959 ו-27.12.1959.

19. הזאע אל-מג'אלי, אל-דפאע, 18.11.1959.

20. אל-אהראם, קהיר, 2.12.1959.

21. אל-חיאט, 9.12.1959.

22. אל-חיאט, 24.12.1959 ו-27.12.1959; *MER*, 1960, p. 207. ראה גם את הודעת משרד החוץ של קע"ם על דיוני הוועדה והרכבה, רדיו דמשק, 25.12.1959.

23. על הפעילות הערבית והמצרית במהלך דצמבר 1959 ראה: אל-חיאט, 12.12.1959 (דן בתגובת הערבים על תוכנית ג'ונסטון ומציין ש'הפחד מפני הרחוב הערבי עדיין מתגבר על ההיגיון שלנו'), 15.12.1959 (מצטט מקורות לבנוניים בנושא זה), 16.12.1959 (גילוי דעת של הוועד הערבי העליון, ארגונו של המופתי חאג' אמין אל-חסייני, על תוכניתה של ישראל להטות את הירדן); אל-ג'רידה, 17.12.1959 (מצטט מקורות יודעי דבר בעמאן הטוענים שמפעל תעלת הע'ור הוא מפעל נגדי לתוכנית ג'ונסטון); אל-איאם, דמשק, 9.12.1959 (על פעילות ערבית להכשלת מזימת ישראל להטות את מי הירדן), 10.12.1959 (על דיוני הליגה הערבית הצפויים בעניין תוכנית ישראל להטות את הירדן); פלסטין, עמאן, 16.12.1959, מביא את דברי המלך חוסיין במסיבת עיתונאים בלונדון, על תוכניתה

מאבקם השתלב בתהליך שבו נעשתה 'הבעיה הפלסטינאית' לנושא מרכזי בזירה הערבית ובמאבק נגד ישראל, וכן בפעילותה של מצרים בשנת 1959 ל'החזרת הישות הפלסטינאית'.²⁴ במהלך דצמבר 1959 עמדה שאלת הטיית מי הירדן על-ידי ישראל במרכזה של מתקפה נגד ישראל בכלי התקשורת המצריים, שהחריפה והלכה מראשית דצמבר ואילך. יותר מכול הובלטו התעניינותו הרבה של נאצר בתוכנית הישראלית להטיית הירדן וצעדים שבדעת מצרים לנקוט כדי לסכל את 'זממה של ישראל'.²⁵ אפשר למנות כמה גורמים מידיים להתעוררותם של הערבים ולטיפולם החריף והאינטנסיבי בדרכים למנוע מישראל את הטיית מי הירדן:

א. פעילותו של אריק ג'ונסטון; בחודשים אוקטובר-נובמבר 1959 נפגש ג'ונסטון ביוזמתו כמה פעמים עם שר החוץ המצרי מחמוד פוּזי, ומסר לו שישראל עומדת להתחיל להוציא לפועל בתוך זמן קצר - לכל המאוחר עד סוף נובמבר 1959 - את תוכניותיה להטות את מי הירדן. ג'ונסטון עמד על דחיפות הבעיה והאיץ בשומעיו לדון בה ולהגיע לכלל החלטה עד סוף נובמבר 1959 מתוך כוונה למצוא הסדר צודק. כנראה הבינו המצרים מדבריו שמדובר בהתחלת עבודות בשטח, וכי העבודות יתחילו באזור המפורז. משמעות מיוחדת נודעה לדבריו בעיני המצרים לנוכח שליחותו הקודמת וקשריו עם ממשל אייזנהואר. סביר לשער שהממשל האמריקני ידע על פגישותיו של ג'ונסטון, והרקע ליוזמתו היה שאיפתם של האמריקנים לחדש את המשא-ומתן עם מדינות ערב להשגת הסדר מים אזורי בתיווך אמריקני. המטרה הזאת עמדה במרכזה של המדיניות האמריקנית באזור במחצית הראשונה של שנות ה-50. יוזמתו של ג'ונסטון השתלבה בגישושה של מחלקת המדינה באותה תקופה אצל ישראל בדבר האפשרות לפתוח במחזור שיחות חדש על תוכנית מים אזורית (כדוגמת תוכנית ג'ונסטון הישנה). ישראל לא נענתה בחיוב לגישושים האלה. במהלך דצמבר 1959 העלתה ארצות-הברית את האפשרות לשוב אל תוכנית ג'ונסטון גם לפני מדינות ערב, לרבות ירדן וקע"ם. ברור שירדן דחתה את ההצעות האלה בשל הדיונים בנושא בזירה הערבית.

באותם ימים, על רקע פעילותו של ג'ונסטון, ביקרו שר האוצר לוי אשכול ומנהל תה"ל, אהרן וינר, בארצות-הברית כדי לדון בסיוע אמריקני למפעל המים הישראלי. ג'ונסטון השתמש בביקור הזה כאמתלה לנסות ולשכנע את הערבים להסכים לתוכנית מים אזורית. בראשית אוקטובר 1959 נפגש שר האוצר של ישראל עם סגן שר החוץ האמריקני לענייני כלכלה, דגלס דילון, והשניים הגיעו לכלל הסכמה עקרונית על

של ישראל להטות חלק מן הירדן: 'הדבר גורם למצב מסוכן לא לירדן בלבד אלא לעולם הערבי כולו. מדינות ערב עומדות לדון בנושא'. ראה גם: כל שיא, ביירות, 12.12.1959; אל-ג'מהוריה, קהיר, 17.12.59; אל-נצר, דמשק, 10.12.1959.

24. ראה: M. Shemesh, *The Palestinian Entity*, pp. 2-8.

25. ראה שידורים ודברי פרשנות ברדיו קהיר ובצוות אל-ערב בתקופה 1.12.59-15.12.59; אל-אהראם, בין 2.12.59 ל-31.12.59, ובייחוד בימים 2, 5-7, 12-13, 15-16, 18-19, 25, 30 ו-31 בדצמבר 1959.

סיוע אמריקני לתוכניות המים של ישראל. בסוף אוקטובר הוזמן וינר לארצות-הברית לדיונים מפורטים בנושא.²⁶

ב. הצהרותיהם של אישים ישראלים חיזקו אצל מדינות ערב את החשש שאכן מדובר בהפעלה קרובה של תוכנית המים. בנאום מיום 4.10.1959, במסגרת מערכת הבחירות, הכריז משה דיין שהממשלה הבאה תטה את מי הירדן לנגב, בהסכמת הערבים או בלעדיה.²⁷ בנאום אחר שנשא ב-17.12.1959 הכריז דיין: 'אם הערבים לא ישתפו פעולה בפתרון בעיית מי הירדן, אנו נפעל כפי שפעלנו במפרץ עקבה וניקח את המים בכוח'.²⁸ ואולם נראה שהצהרתו של אשכול ב-18.11.1959 בדבר העדיפות שתינתן בתקציב לתוכנית המים הרשימה את הערבים יותר מכול והיא שהגבירה את חששותיהם ועוררה אותם לפעילות נמרצת. בהצהרה אמר אשכול כי 'הטיית מי הירדן הפכה לתוכנית בעדיפות עליונה וכי השלב הראשון שלה, שיעלה 150 מיליון ל"י, יושלם תוך חמש שנים'.²⁹ ידיעות שפורסמו בעיתון הארץ ב-7.4.1960 על פעילות ישראלית בתחום הזה יצקו אף הן שמן על המדורה.

בשל הפעילות בתחום הזה בישראל רבו בחודשי אוקטובר-נובמבר 1960 הידיעות בכלי התקשורת הערביים בדבר הצורך הדחוף למנוע את הטיית הירדן על-ידי ישראל. סביר לשער שהצהרת שר החקלאות של ישראל בדבר הקדמת המועד המתוכנן לניצול מי הירדן בדרום היתה אחד המניעים לפרסומים האלה. העיתון אל-חיאת למשל דיווח (ב-12.11.1960) ש'מקורות משרד החוץ הלבנוני מסרו כי ממשלת לבנון וקע"ם הסכימו ביניהן להחיש את הטיית היובלים המשותפים להן, וזאת כדי לקדם פני כל הפתעה מצד ישראל, שקבעה את עונת האביב הבא כמועד להטיית מי הירדן'.³⁰

ג. מדינות ערב כולן העריכו שתוכנית המים של ישראל היא אמצעי להתעצמות אסטרטגית, ובעזרתה תוכל ישראל לקלוט המוני עולים, לאכלס את הנגב ולהתקדם לקראת עצמאות כלכלית. 'התוכנית תמלא את הנגב בעולים יהודים וזה יחזק את הכוח הלוחם של ישראל. הדבר חמור יותר מן השמועות על פצצה אטומית

26. הארץ, 2.10.1959.

27. מ' דיין, הארץ, 5.10.1959.

28. מ' דיין, הארץ, 18.10.1959. במכתבו להארץ, שפורסם בעיתון למחרת, הכחיש דיין גרסה זו וטען: 'אמרתי, שאם הערבים לא יסכימו לשיטה מוסכמת של חלוקת מי הירדן, וינסו להתכחש לחלקנו, אנו ניקח את המים שלנו, אפילו אם נצטרך להתגבר על התנגדותם בכוח', הארץ, 19.10.1959; ראה גם אל-חיאת, 19.12.1959.

29. הארץ, 19.11.1959. בידיעה שפורסמה בעיתון דבר ב-10.12.1959 נאמר: 'ביצוע התוכנית לניצול מי הירדן נמצא באותה דרגת חיוניות לפיתוח ישראל כמו חופש המעבר לאילת, וכל האיומים המצריים בעניין זה לא ישפיעו אף כמלוא הנימה על ביצוע התוכנית, חזרו והטעימו אתמול חוגים מדיניים בירושלים'. עוד כתב העיתון שלדברי חברת מקורות הבונה את מוביל המים מן הכינרת אל בית-שאן, תפוקתו השנתית הממוצעת של הירדן היא 500 מיליון מ"ק. עם גמר שלב א' של המוביל הארצי ינוצלו לפי התוכנית 100 מיליון מ"ק מים שיוזמו אל הנגב, ועם השלמת עבודות המוביל הארצי תנוצל כמות של 200 מיליון מ"ק להשקיית שדות הנגב וחלקי הארץ האחרים.

30. אל-חיאת, 12.11.1960.

ישראלית'.³¹ השר לעניינים צבאיים של מצרים, הגנרל מחמד אברהים, דיווח למועצת העם של החבל המצרי (ב־31.10.1960) כי 'בכוונת ישראל להשתמש במים לא רק ליישוב עוד שלושה מיליון יהודים אלא גם כדי לחזק את הבסיס האימפריאליסטי בלב האדמות הערביות'.³² עיתון מצרי אחר כתב (ב־5.12.1959) ש'התוכנית מסוכנת גם מן הבחינה המדינית מאחר שישראל מתכוונת לעבד את אדמות הנגב כדי להבטיח פרנסה לכחמישה מיליון מהגרים חדשים'.³³ 'האימפריאליזם והציונות מבקשים לכפות כך את השלום על הערבים, אך עליהם לדעת שהערבים לא ירמו עוד. מדינות ערב דחו את תוכנית ג'ונסטון מפני שאין הן מוכנות להכיר בגבולות הנוכחיים של ישראל'.³⁴ גם במסמך רשמי באה ההערכה הזאת לידי ביטוי: באיגרת ששיגרה קע"ם אל מזכירות הליגה הערבית ב־4.1.1960 דרשה לזמן את מועצת הליגה הערבית לדיון בהטיית מי הירדן על־ידי הערבים, ונאמר בה כי 'קע"ם גילתה את המזימה בדבר כוונת ישראל להטות את מי הירדן כדי לנצלם להשקיית חלק גדול מאדמת הנגב, מתוך מטרה לקלוט מספר גדול של מהגרים חדשים, דבר שטומן בחובו סכנה גדולה לבטחון המדינות השכנות ושלמותן ועלול לפגוע בעתידה של הבעיה הפלסטינאית'.³⁵

ד. מדינות ערב חששו שאם תקבע ישראל עובדות ותנצל את מי הירדן יקנה לה הדבר זכויות מבחינת החוק הבין־לאומי. הם ראו בתוכנית הישראלית את התגשמותה של תוכנית ג'ונסטון הלכה למעשה, וחששו לשמוט מידיהם קלף מיקוח חשוב לפתרון הבעיה הפלסטינאית. עמדת מועצת הביטחון וממשלת ארצות־הברית ב־1953 נתנה להם יסוד להאמין שאפשר לגייס גם הפעם גורמים בין־לאומיים שיעמדו לצדם בסכסוך על ניצול מי הירדן. הפעילות הסורית באזורים המפורזים באותה תקופה נעשתה אף היא מתוך חששותיה של קע"ם מפני קביעת עובדות על־ידי ישראל, שעלולות לאפשר לה בעתיד לממש את תוכניותיה להטיית מי הירדן.

ה. שאלת המים היתה לבעיה בין־ערבית. ההתפתחות הזאת אירעה על רקע היריבות בין מדינות ערב, שבשנים 1959–1963 היתה החריפה ביותר מאז הוקמה הליגה ב־1945. הדיונים והוויכוחים, וכן ההחלטות שנתקבלו בסוגיות הקשורות לסכסוך הערבי־ישראלי, כגון הישות הפלסטינאית ושאלת המים, ניטשו על רקע תהליכים והתפתחויות מנוגדים בעולם הערבי. בתקופה זו הגיע לשיאו השפל בהגשמת חלום הלאומיות הערבית – הקמת קע"ם (פברואר 1958) ופירוקה (ספטמבר 1961). העולם הערבי היה שרוי במשבר האיחוד ומקוטב בין הזרם 'הלאומני־המהפכני' בהנהגת נאצר ובין הזרם 'המתון' בהנהגת עבד אל־כרים קאסם, שדגל באיחוד פדרטיבי מתוך שמירה על 'עצמאות וריבונות' של מדינות ערב. בעיית מי הירדן החריפה את התחרות בין מדינות ערב, וכל מדינה השתדלה להוכיח לדעת הקהל הערבית שהיא נוקטת עמדה קיצונית יותר במאבק נגד ישראל.

31. פלסטין, עמאן, 5.1.1961.

32. הגנרל מחמד אברהים, *Egyptian Gazette*, 1.11.1960.

33. אל־אהראם, 5.12.1959.

34. פרשנות ברדיו קהיר, 5.12.1959; ראה גם פרשנות ברדיו קהיר מיום 6.12.1959.

35. אל־אהראם, 5.1.1960.

אוירת חירום כמעט היסטורית זו, ששררה בצמרת קע"ם ומשם הוקרנה על שאר מנהיגי ערב בחודשים אוקטובר-נובמבר 1959, באשר לכוונותיה המידיות כביכול של ישראל להטות את מי הירדן, באה לידי ביטוי בכלי התקשורת הערביים ובייחוד במצרים. דוגמה מובהקת לאווירה הזאת אפשר לראות בכתבה שראתה אור באל-אהראם ב-5.12.1959 על כוונות ישראל ומעשיה. סביר לשער שהפרטים שנמסרו בכתבה הודלפו על-ידי גורם רשמי, ורובם מצויים במידע שמסר אריק ג'ונסטון לידיעת המצרים. הכתבה הוכתרה בכותרת: 'הנשיא דורש דוח מידי על צעדי הנגד למזימה הישראלית. ישראל עמדה לסיים למעשה את תוכנית הטיית הירדן ולהכריז במפתיע על ביצועה', וזה תוכנה:

הרשויות הערביות [המצריות] המוסמכות קיבלו בשעות האחרונות דוחות סודיים מכריעים המאשרים את קיומה של מזימה להטיית מי הירדן המתבצעת עתה באווירה אפופת שקט וסודיות. לכתב אל-אהראם נודע שהעבודה בתוכניות להטיית הנהר מתבצעת עתה בפועל, וישראל כמעט סיימה את כל עבודות החפירה כהכנה להטיית אפיק הנהר. לא נותרו אלא חלקים קטנים שאינם עולים על כמה קילומטרים. אחר-כך תודיע ישראל במפתיע שהמזימה בוצעה ותכריז על הטיית אפיק הירדן בעוד כחודש. מוזר שירדן שותקת לנוכח סכנה זו. השלטונות המוסמכים בקע"ם ייחסו לקשר הזה חשיבות גדולה בימים האחרונים. נאצר גילה בפגישתו עם השרים את פרטי הקשר המסוכן שניסו לשמור עליו בסוד.³⁶

מן המידע המוטעה שבידיהם האמינו אפוא הערבים שישראל עומדת להתחיל בפועל בהטיית מי הירדן בתוך זמן קצר ביותר. המצרים והסורים בייחוד היו סבורים במהלך אוקטובר ונובמבר 1959 שעבודות ההטייה בישראל עומדות בשלב הרבה יותר מתקדם משהיו במציאות. כמו כן שררה אי בהירות באשר לכוונותיה של ישראל: כל עבודה באזור המפורז עוררה אצל הסורים חששות שמא זוממת ישראל לחזור אל התוכנית המקורית ולשאוב ממי הירדן באזור גשר בנות יעקב. ביטוי לאי בהירות זו אפשר לראות במאמר מיום 12.12.1959 מאת צלאח סאלם, חבר מועצת ההפיכה

36. אל-אהראם, 5.12.1959. ברוח זו מסר רדיו קהיר ב-5.12.1959, בסקירת הכותרות בעיתוני קהיר, ש'נאצר דרש דוח דחוף על צעדי הנגד בקשר למזימה הישראלית. ישראל עומדת לסיים למעשה את תוכנית הטיית הירדן ולהודיע במפתיע על ביצועה'. 'שתי ישיבות חשובות נערכות היום בקהיר ובדמשק לדון בשאלה זו'. וב-6.12.1959 מסר רדיו קהיר, גם כן בסקירת עיתוני קהיר: 'נאצר דן בישיבת הממשלה אמש בצעדי ישראל לגזלת מי הירדן. נידונו כל האפשרויות והפעולות ששליטי ישראל עלולים לעשות להטיית האפיק [של הירדן], הטיה המנוגדת להחלטות האו"ם ופוגעת בזכויותיהם של פליטי פלסטין'. 'ועדת השרים הגישה אתמול המלצות חשובות בישיבת הממשלה בראשות נאצר'. 'עובדה תוכנית למניעת הטיית הירדן על-ידי ישראל. הממשלה דנה אתמול בכל הצעדים הדרושים למנוע מישראל לגזול את מי הירדן'. 'נאצר עומד בפני איומי ישראל'.

המצרית, הדין בתוכנית ישראל להטות את מי הירדן ואף קושר אותה למפעל ייבוש החולה:

ישראל פועלת זה חמש שנים להטיית מי הירדן מדרום לימת החולה על מנת להזרימם אל נהר הירקון שממזרח לתל-אביב. זהו למעשה השלב הראשון של התוכנית שישראל עומדת לסיימו. היא חפרה שתי מנהרות ועומדת עתה להשלים את המאגר המלאכותי שבבקעת בית נטופה. כן השלימה ישראל את המנהרות על-ידי הנחת צינורות בקוטר 108 אינץ' ... יש עדיין שלב חשוב שישראל אינה מסוגלת לבצעו והוא חיבור המנהרות הללו אל הנהר בקרבת החולה. החיבור הזה, שאורכו קילומטר אחד בקירוב, נמצא בשטח המפורז שבין המחנה הראשון הסורי ובין הכוחות הישראליים ליד הגבול. בלא החיבור הזה לא תוכל ישראל להשיג אפילו טיפה אחת ממי הנהר. יש לצפות שישראל תיגש בחודשים הבאים לביצוע החיבור הזה אף אם יגרור הדבר התנגשות מזוינת בהיקף רחב. כל הידיעות מעידות שישראל משלימה למעשה את ההכנות לביצוע התוכנית ... כוחות המחנה הראשון הסורי יעמדו הכן מול האזור המפורז שמדרום לחולה כשהם מוכנים לפתוח במערכה הקשה ביותר מתוך תמיכה מלאה מצד המחנה השני המצרי. משימתם תהיה למנוע את חיבורו של אפיק הנהר עם תוכנית המים הישראלית.³⁷

רק מאוחר יותר, ולאחר מאמצי הסברה ושכנוע מצד מדינות המערב, שעקבו מקרוב אחרי התוכנית הישראלית וביצועה, החלו מדינות ערב להאמין שאין מדובר בהטיה ובניצול המים לפני 1963. לירידת המתיחות בנושא המים תרמה גם הפעילות הדיפלומטית של ארצות-הברית, שפעלה אף היא לשכנע את מדינות ערב שרק ב-1963 וב-1964 יוחל בניצול ממשי של מי הירדן, וכי הישראלים מתכוננים לשאוב מים מן הכינרת ואין מדובר בעבודות באזור המפורז למטרה זו.

בשל הערפול באשר למצבה של תוכנית ההטיה וכוונותיה של ישראל הגבירו מדינות ערב, לרבות קע"ם, את מאמציהן לעקוב אחרי פרסומים והצהרות בישראל ובחוץ-לארץ בכל מה שקשור לביצוע התוכנית. כלי התקשורת הערביים הרבו לצטט פרסומים ישראליים בנושא. הסורים אף הפעילו סיורים מן האוויר מעל האזורים שלפי הערכתם נעשו בהם עבודות ההטיה ושיגרו חוליות סיור לשטח שבו העבודות נעשות.

ראוי לציין כי בשל מרכזיותו של הנושא והשלכותיו על התפתחות הסכסוך בין מדינות ערב לישראל מצד אחד, ועל יחסי קע"ם עם ארצות-הברית והמערב מצד אחר, ומאחר שבאותה תקופה היתה הנהגת מצרים אחראית במידה רבה למה שנעשה גם בסוריה, בשל כל אלה ריכוז נאצר את הטיפול בעניין בידו, כפי שעולה מן העיתון אל-אהראם. מבחינתו החריפה הבעיה לאחר פירוק קע"ם (ב-28.9.1961) בשל החשש

37. צלאח סאלם, אל-ג'מהוריה, 12.12.1959.

מפני יוזמה סורית בגבול עם ישראל שאינה עולה בקנה אחד עם האסטרטגיה המצרית בסכסוך. על רקע זה קרא נאצר ב־23.12.1963 לכנס ועידת פסגה ערבית.³⁸

חוסר הבהירות באשר לתוכנית הישראלית השתקף גם ביחסן של מצרים וסוריה לעבודות הניקוז שעשתה ישראל באפיק הירדן מדרום לגשר בנות יעקב במהלך 1960. השאלה שהעסיקה את צמרת קע"ם (המצרית והסורית) היתה אם עבודות הניקוז האלה קשורות למפעל ההטיה. כדי למנוע אי הבנות פנתה ישראל במאי 1960 אל מנגנון האו"ם וביקשה ממנו לאפשר לה לבצע עבודות להעמקת אפיק הירדן 300 מטרים מדרום לגשר. בפנייתה הדגישה ישראל שהעבודה קשורה בתוכנית ייבוש החולה והיא חיונית למניעת הצטברות סחף באפיק. מהנדסים מטעם האו"ם בדקו את בקשת ישראל והגיעו לכלל מסקנה שאמנם העבודות האלה משתלבות כדברי ישראל בתוכנית ייבוש החולה, ומכאן שהבקשה מוצדקת ומתאימה למפרט הטכני של התוכנית. בתגובה מסרו הסורים בראשית יוני 1960 ליושב־ראש ועדת שביתת הנשק סוריה-ישראל על התנגדותם לעבודה באפיק הירדן. לדעתם העבודה מתוכננת בשטח שהיה חלק מאדמות הנציב העליון, בניגוד לעבודות שמצפון לגשר, שנעשו בשטח שהוא בבעלות רשות החולה. הסורים טענו שהעבודות קשורות במפעל הטיית הירדן על־ידי ישראל. מנהיגי סוריה אף איימו שלא יהיו אחראים להתפתחויות אם תחל ישראל בעבודה באזור זה, אבל מאחר שמבחינתם היה הנושא רגיש וקשור לתוכניות ההטיה, וכל ניסיון למנוע את העבודה בכוח עלול להידרדר לעימות מזוין עם ישראל, ומכיוון שהאו"ם צידד בעמדת ישראל, הניחו הסורים את ההכרעה לקהיר. ואמנם בחודשים יולי-ספטמבר 1960 עסקה הנהגת קע"ם (מצרים וסוריה) בדיונים על העמדה שראוי לה לנקוט בסוגיה זו.

האו"ם הוסיף להחזיק בדעתו שהעבודות מדרום לגשר בנות יעקב הן המשך לעבודות הניקוז מצפון לגשר שהסורים לא התנגדו להן. הצמרת הסורית טענה שסוריה לא הסכימה גם לעבודות שמצפון לגשר ודרשה בשעתו את הפסקתן, אבל יושב־ראש ועדת שביתת הנשק עמד על דעתו שאין הוא יכול לדרוש את הפסקת העבודות מפני שלדעתו אין בהן פסול. שתי אפשרויות עמדו לפני הסורים - להגיש תלונה רגילה לוועדת שביתת הנשק על העבודות שעושה ישראל או לפתוח באש כדי להפסיקן - והם נטו לבחור באפשרות השנייה ועם זה להגיש תלונה על עמדת האו"ם.

לעומת זאת העריכו המצרים שהעבודות מדרום לגשר בנות יעקב הן פרובוקציה בלבד שאינה קשורה לא בתוכנית ייבוש החולה ולא בתוכנית ההטיה של הירדן. הדילמה שעמדה לפני המצרים היתה כיצד לפשר בין עמדת האו"ם לעמדת סוריה, ובתוך כך לשמור על הדימוי הלאומי של מצרים ולמנוע ממתנגדיה בעולם הערבי לנצל את עמדתה המתונה, ובה־בעת להימנע מעימות מזוין עם ישראל במועד לא רצוי, עימות שעלול לפרוץ אם ייעשה שימוש בכוח צבאי להפסקת העבודה. דומה שהמצרים היו תקיפים בעמדתם שלא להשתמש בכוח.

38. נאצר, רדיו קהיר, 23.12.1963, ראה החלק השני של מאמר זה.

ב־27.9.1960 פרסם יושב־ראש ועדת שביתת הנשק את ממצאי האו"ם ואת החלטתו המסמיכה את ישראל לבצע את העבודות. לנוכח עמדה סופית ומוצהרת זו של האו"ם נאלצו המצרים להכריע: לקבל את עמדת האו"ם במחיר הישגים לישראל בשטחים המפורזים – מצב לא נוח למצרים בזירה הערבית; או להיגרר אחרי עמדת סוריה המבקשת למנוע את העבודות בכוח על־ידי פתיחה באש – אפשרות לא נוחה מאחר שלדעת מצרים אין המצב המדיני מאפשר שימוש בכוח כדי למנוע את ביצוע העבודה. לכן הוחלט לנקוט צעדים מדיניים ולהגיש מחאות רשמיות לאו"ם שיסתמכו על נימוקים משפטיים כדי להביא לידי שינוי בעמדתו.

ראוי לציין שבהנהגת מצרים לא ייחסו חשיבות מרובה למניעת ביצוע העבודה על־ידי ישראל כפי שביקשו הסורים לעשות, אבל המצרים לא יכלו להניח לעצמם להיות הגורם הערבי המניח לישראל להשיג הישגים בשטחים המפורזים ולכן היו מחויבים להתנגד לעבודות. לפיכך נטו המצרים להחזיר את הנושא לדיון בוועדת שביתת הנשק ולנסות להשיג עמדה שלילית כלפי ישראל, מתוך הערכה שישראל לא תשתתף בדיון וכך ישיגו הם רוב לדרישותיהם.³⁹

מצרים אף ידעה שירדן עלולה להאשים אותה בחוסר מעש בפתרון הבעיה הפלסטינאית, וכדי להתגונן מפני האשמות שכאלה החריפה את העיסוק בשאלת מי הירדן בזירה הערבית ואת טיפולן האינטנסיבי של מדינות ערב בסוגיית פיתוח הנשק הגרעיני בישראל. מצרים ביקשה בעת ההיא שלא להסתבך במלחמה עם ישראל ולכן העדיפה לטפל בהטיית מי הירדן על־ידי ישראל באמצעות תוכנית טכנית משלה להטות את מקורות הירדן. כלי התקשורת בירדן ובלבנון ניפחו את תוכניות ישראל להטות את מי הירדן כדי לאלץ את נאצר לשתף אתן פעולה בזירה הערבית, מתוך ידיעה שאין הוא יכול להימנע משיתוף פעולה בין־ערבי בנושא בעל אופי בטחוני ולאומי פן־ערבי ממדרגה ראשונה.

עמדת הסורים: שימוש בכוח

סוגיית הטיית מי הירדן על־ידי ישראל העסיקה את סוריה (החבל הצפוני בתקופת קע"ם) ואת מפלגת הבעת' הסורית יותר מכל מדינה ערבית אחרת בתקופה הנסקרת ועד מלחמת ששת הימים. לדברי הבעת' (בינואר 1961) היתה תוכניתה של ישראל 'הבעיה הלאומית הפן־ערבית' ["קומ'יה"] המכריעה ביותר המועלית כיום לדיון במסגרת הליגה הערבית' במאבק נגד ישראל. הבעת' נקטה עמדה עקבית,

39. על רקע פעילות זו רבו בחודשים אוקטובר ונובמבר 1960 הידיעות בכלי התקשורת הערביים בדבר הצורך הדחוף למנוע את הטיית הירדן על־ידי ישראל. יש לשער שהכרזת שר החקלאות של ישראל בדבר הקדמת המועד לניצול מי הירדן בדרום שימשה אחד המניעים לפרסומים האלה. העיתון אל־חיאאת מסר ב־12.11.1960 לדוגמה: 'מקורות במשרד החוץ הלבנוני מסרו כי ממשלת לבנון וקע"ם הסכימו ביניהן להחיש את הטיית היובלים המשותפים להן, כדי לקדם פני כל הפתעה מצד ישראל, שקבעה את עונת האביב הבא כמועד להטיית מי הירדן'.

מיליטנטית, נוקשה וחסרת פשרות: 'יש למנוע בכוח את הטיית מי הירדן על-ידי ישראל, זאת כדי למנוע את חיסולה של הבעיה הפלסטינית'. ואמנם בדצמבר 1959 (בתקופת קע"ם), כשדנה ממשלת קע"ם בראשותו של נאצר בתוכנית הטיית הירדן על-ידי ישראל, דרש אכרם אל-חוראני, ממייסדי הבעת' וממנהיגיה ושר בממשלת קע"ם, 'פעולה צבאית למחצה',⁴⁰ דהיינו פעולה צבאית מוגבלת באזור עבודות ההטיה של ישראל (שהוערך אז כאזור המפורז המרכזי). עמדת מפלגת הבעת' נובעת מכמה סיבות:

א. הטיית הירדן על-ידי ישראל היתה בראש ובראשונה בעייתה של סוריה, שכן מפעל ההטיה אמור היה להתחיל באזור המפורז ושאיבת מי הכינרת תוכננה להיעשות במקום סמוך לגבול סוריה; נהר הבניאס, אחד מיובליו העיקריים של הירדן, נובע וזורם בשטח סוריה.

ב. עמדת הבעת' היתה פועל יוצא מתפיסתה באשר לדרך פתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. הבעת' ראתה במניעת הטיית הירדן את 'הנושא הראשי' על סדר היום הבין-ערבי ואת ראש החץ במאבקם של הערבים בישראל שמטרתו 'חיסול ישראל'. לדעת המפלגה 'הטיית אפיק הירדן היא הסכנה הגדולה ביותר המאיימת על זכות הערבים בפלסטיין מאז התבוסה ["אל-נכבה"] ב-1948',⁴¹ וכן 'סכנה צבאית ממדרגה ראשונה' שיש להתמודד אתה בכוח:

זכות הערבים לחסל את מדינת ישראל היא זכות לגיטימית. מאמצי הערבים צריכים להיות מופנים לחניקת ישראל ולהכנות לחיסולה. מכאן שהעמדה הנכונה שיש לדבוק בה, בשלב זה של עימות עם ישראל, מסתכמת [בין השאר] במניעת הטיית נהר הירדן בכל האמצעים ובכל הנסיבות, בייחוד מאחר שהזכות החוקית למניעה זו נתונה לערבים; [וכן] המשך האיסור על שיט אוניותיה בתעלת סואץ, והמתת המוצא [כך במקור] החיוני לישראל – נמל אילת, על-ידי מניעת ישראל מלהשתמש במים הערביים במפרץ עקבה לשיט אוניותיה.⁴²

40. ראה חסנין היכל, אל-אהראם, 18.5.1962, המצטט מפרוטוקול דיוני ממשלת קע"ם מסוף 1959. ראה גם את גרסת אכרם אל-חוראני עצמו על הדיון הזה במאמר שפרסם בעיתון הסורי אל-איאם ב-13.6.1962, ובו הוא מצטט מפרוטוקול דיוני ממשלת קע"ם מיום 29.11.1959.

41. ראה אל-צחאפה (בטאון הבעת' בלבנון), ביירות, 16.2.1960; אל-בעת' וקצ'ית פלסטיין, חלק 4, 1959–1964, ביירות, מאי 1975 [להלן: בעת'-פלסטיין, חלק 4], עמ' 30; נצ'אל אל-בעת', חלק 8, אל-קוטר אל-לובנאני, 1951–1961, ביירות, מרס 1972 [להלן: נצ'אל אל-בעת', חלק 8], עמ' 67–68.

42. אל-אשתראכ'י (בטאון מפלגת הבעת' העיראקית), ינואר 1961; ראה גם נצ'אל אל-בעת', חלק 7, אל-קוטר אל-עיראקי 1958–1963, הוצאה שנייה, ביירות, פברואר 1972 [להלן: נצ'אל אל-בעת', חלק 7], עמ' 95–97; בעת'-פלסטיין, חלק 4, עמ' 61–62; וכן אל-בעת', 21.1.1964.

ג. עמדת הבעת' נבעה גם מן התחרות עם מצרים על דעת הקהל הערבית, והבעת' ייצגה את הקוטב השני של העמדה הערבית בסוגיית הסכסוך לעומת עמדת מצרים. קוטביות שכזו בין עמדות מצרים וסוריה היתה גם בסוגיית הדרך להחייאת 'הישות הפלסטינית'.

עם פרוץ משבר המים בסוף 1959 הזדרזה הבעת' (שהיתה שותפה בכירה בשלטון בקע"ם) לקבוע את עמדתה הנחרצת בעניין זה, מתוך הסתמכות על 'נסיונה של סוריה בסוגיה זו בשנת 1953'. עמדתה זו של סוריה באה לידי ביטוי לא רק בהצהרות גלויות של שרי הבעת' ודוברי המפלגה אלא גם בדיונים הפנימיים של ממשלת קע"ם במגעים בין שני החבלים בתקופת האיחוד, וכן בחוזרים הפנימיים (הסודיים) של הנהגת הבעת' אל חבריה בסוריה ובלבנון. המחלוקת בין הבעת' לנאצר באשר לדרך התגובה על עבודות ההטיה שעשתה ישראל תרמה גם היא את חלקה והוסיפה עוד נדבך לתסכולה של צמרת הבעת' ולפרישתם של שרי הבעת' ממשלת קע"ם ב-24.12.1959. עמדתן העקרונית של סוריה והבעת' באותה התקופה נקבעה בסוף 1959 ובראשית 1960:

התגובה הערבית הנכונה והברורה להטיית אפיק נהר הירדן היא למנוע מישראל את ההטיה. כל פתרון אחר לא יהיה אלא רמאות והטעיה של דעת הקהל הערבית. ההרתעה הערבית היא ההכרזה ההחלטית שישראל לא תורשה לבצע את תוכנית הגזל שלה בכל האמצעים כולל בכוח הנשק אם יהיה צורך בכך.⁴³

ראשי הבעת' הצדיקו את עמדת המפלגה בכמה נימוקים:
א. העבודה נעשית באזור המפורז, ש'עליו מנסה ישראל להשתלט בכוח מזוין'.
זמן רב (עד אמצע 1961) הוסיפה סוריה לטעון שעבודות ההטיה נעשות באזור המפורז:

האזור המפורז, הקיים בין כוחות המחנה הראשון [הצבא הסורי] וכוחות ישראל נחשב לאזור רגיש וראשי בעבודות שעושים הישראלים להטיית אפיק נהר הירדן; לפיכך אנו רואים שישראל מנסה להשתלט עליו בכוח מזוין. [היא] משלה את עצמה שיעלה בידה לכפות את מדיניות העובדות המוגמרות על הערבים, כפי שעשתה בעבר.⁴⁴

עוד באוקטובר 1960 טענה הבעת' ש'האזור המפורז בין החבל הצפוני ובין פלסטין הכבושה הוא המקום היחידי שממנו אפשר להטות את נהר הירדן'.⁴⁵
ב. גם התוכניות לייבוש החולה, הצפת בקעת בית נטופה וחפירת תעלת הירמוך

43. ראה: אל-צחאפה, 16.2.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 29-34; אל-צחאפה, 17.2.1960; נצי'אל אל-בעת' חלק 8, עמ' 67-68.

44. אל-צחאפה, 3.2.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 28.

45. אל-צחאפה, 19.10.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 29.

נחשבו בעיני הסורים לחלק מתוכנית ההטיה. הבעת' הסתמכה על פרסומים בעיתונות הישראלית כדי להוכיח את גרסתה, וביוני 1960 טענו דוברי המפלגה:

התחלת בניית תחנת שאיבה בימת טבריה באה לאחר שישראל השלימה תשעה שלבים יסודיים בביצוע תוכנית ההטיה: ייבוש ימת החולה, בניית השלב הראשון של אגם בית נטופה, השלמת תעלה חדשה בקטע חולה-טבריה, השלמת חפירת מנהרת עילבון, השלמת חפירת תעלה בקטע טבריה-בית נטופה ... אלה אותם השלבים שהציע ג'ונסטון בתוכנית של 1953.⁴⁶

ג. מדינות ערב ראו זכות לעצמן מבחינת החוק הבין-לאומי למנוע את ישראל מלהטות את אפיק הירדן 'בהיותו אגן מים משותף לכמה מדינות, לבנון, קע"ם, ירדן וישראל. לכן אין לישראל הזכות להטות את אפיקו או לנצל אותו לבדה. מבחינה חוקית אין לאף מדינה הזכות לנצל את מי הירדן בלי הסכמת יתר המדינות שיש להן עניין במימי הנהר - ומכאן שאין לישראל זכות מן הבחינה הבין-לאומית לנצל את המים'.⁴⁷

ד. אשר לשימוש בכוח טענה סוריה (באוקטובר 1969) ש'הארטילריה הערבית תוכל למנוע בקלות את עבודות ההטיה ולהרוס את מתקניה בכוח. וזה מה שהארטילריה הערבית עשתה למעשה מאז 1953. בזמנו הגישה סוריה תלונה דחופה למועצת הביטחון נגד ההטיה ובפועל מנעה אותה בכוח. מועצת הביטחון המליצה להפסיק את העבודות מיד'.⁴⁸ בפברואר 1962 קראה הבעת' למדינות ערב 'לגייס את כל הכוחות הנחוצים כדי לעמוד מול מזימה זו ולהרוס את מתקני התוכנית בכוח אם יהיה צורך בכך, בייחוד מאחר שטווח הארטילריה הערבית מקיף את כל מתקני אגן הירדן בגבול האזור הכבוש'.⁴⁹

רק מאוחר יותר (ואחרי פירוק קע"ם) החלה סוריה להגיב על עצם הדבר שישראל כבר ויתרה על הטיית הירדן מן האזור המפורז. בפברואר 1962 טענה הבעת' ש'ישראל יכולה להטות את הנהר לא רק מן האזור המפורז. היא החליטה לאחרונה לוותר על הטיית הנהר [ולעבור] לניצול מימיו על-ידי התקנת משאבות להעלאת המים לחוף אגם כינרת'. יתר-על-כן, 'פעולות ההטיה אינן נעשות בתוך האזור המפורז אלא הן נעשות זה שנים בתוך האדמות הכבושות'.⁵⁰ עוד טענה הבעת' (באפריל 1962) ש'ישראל החלה לשאוב מים בפועל בשנת 1960 מימת טבריה, וציינה בפועל את

46. אל-צחאפה, 6.7.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 50-53.

47. אל-צחאפה, 19.10.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 57-61.

48. אל-צחאפה, 19.10.1960; בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 57-59; ראה גם אל-אשתראכי, ינואר 1961.

49. הודעת מפלגת הבעת', סניף לבנון, 28.2.1962, בעת'-פלסטין, חלק 4, עמ' 81-85.

50. שם.

תחילת השלב האחרון בתוכניתה.⁵¹ השינוי הזה בגישה נועד לחייב פעולה ערבית משותפת לסיכול תוכניתה של ישראל.

הדיונים בפורומים בין-ערביים

נושא המים עלה לדיון בכינוס מועצת הליגה הערבית שנערך בקהיר בפברואר 1960 ביוזמת מצרים. בתום דיוניה ב-29.2.1960 החליטה מועצת הליגה בין השאר את ההחלטות האלה:

- א. נסיונותיה של ישראל להטות את מי נהר הירדן הם בגדר פעולה תוקפנית נגד הערבים, המצדיקה הגנה עצמית לגיטימית על-ידי כל מדינות ערב.
  - ב. יש לנצל את מי אגן הירדן לטובת מדינות ערב וערביי פלסטין ... על מדינות ערב להזדרז, כולן יחד וכל אחת מהן לחוד, ולהגשים את המטרה הזאת.
  - ג. המועצה ממליצה להקים ועדה טכנית מיוחדת מטעם הליגה הערבית. הוועדה תתאם את הצעדים בנושא זה ותעקוב אחר ביצועם.
  - ד. המועצה מטילה על הוועדה הצבאית המתמדת (שליד הליגה הערבית) – שאליה יצורפו גם נציגי צבאות המדינות החברות בליגה שאינן חתומות על הסכם ההגנה הקיבוצי – להכין תוכנית מקיפה לקידום פני כל האפשרויות.⁵²
- הנושא עלה שוב לדיון בכינוס שרי החוץ הערבים שנערך בשתורה שבלבנון באוגוסט 1960. בנושא המים הוחלט כדלקמן:
- א. להזמין את הוועדה הטכנית המיוחדת להמשיך בעבודתה ולהגיש דוח למזכירות הליגה הערבית לפני כינוס מועצת הליגה הערבית הבאה.
  - ב. להטיל על הוועדה הצבאית המתמדת שליד מועצת ההגנה הערבית המשותפת להכין דוח כולל שיביא בחשבון את כל האפשרויות הנובעות מכוונת ישראל להטות את הירדן, מתוך התחשבות בהחלטות מועצת הליגה הערבית מפברואר 1960 בנושא זה. חברות הליגה הערבית שאינן חברות בברית הביטחון הקיבוצי זכאיות לשגר נציגים צבאיים לוועדה.⁵³

51. ראה הודעת מפלגת הבעת' הערבית-הסוציאליסטית, סניף לבנון, 18.4.1962, בעת'-פלסטין. חלק 4, עמ' 85.

52. ראה: אל-חיאט, 1.3.1960; MER, 1960, p. 20; נאום נאצר בפתיחת ועידת הפסגה הערבית הראשונה, שבו סקר את ההחלטות הבין-ערביות בנושא המים עד אז, רדיו קהיר, 13.1.1964.

53. הית'ם אל-כילאני, אל-אסתראתיג'יאת אל-עסכריה ליל-חרוב אל-ערביה-אל-אסראיליה 1948–1988, ביירות, נובמבר 1991, עמ' 261. הכותב מצטט מהחלטות מועצת הליגה הערבית, 28.8.1960. לפי סעיף 5 של 'ברית הביטחון הקיבוצי', שאושרה במועצת הליגה הערבית באפריל 1950, 'תוקם ועדה צבאית מתמדת, המורכבת מנציגי המטות של צבאות הממשלות הערביות החתומות, וזו תתכנן את ההגנה המשותפת ותכין את הכלים והשיטות לביצועה ... הוועדה המתמדת תגיש את דוחותיה על הפעולות שבתחום סמכותה למועצת ההגנה המשותפת'. לנוסח 'ברית הביטחון הקיבוצי' ראה: א' גורן, הליגה הערבית 1945–1954, תל-אביב תשי"ד, עמ' 383–388.

ואמנם הוועדה הצבאית המתמדת הגישה דוח למועצת הליגה הערבית ובו הסעיפים האלה:

א. מהערכה כוללת של המצב עולה שפעולה (ערבית) למניעת ישראל מהטיית הירדן עלולה להתפתח מסדרת פעולות מוגבלות סמוך לגבול למערכה שבה יופעלו כל הכוחות הצבאיים.

ב. במצב שכזה (אם יופעלו כל הכוחות) על צבאות מדינות ערב להיות בעלי עוצמה מספקת להתמודד עם האפשרות הזאת; יש להכין תוכנית כללית מאוחדת ומדויקת לפעולה צבאית משותפת, ולפני הפעולה תבוא תקופת הכנות של שנתיים לפחות.

ג. הוועדה ממליצה לזמן את מועצת הרמטכ"לים של צבאות ערב (הוועדה הצבאית המייעצת) כדי לדון בהקמת מנגנון משותף מיוחד ובעל כישורים למילוי המשימה הזאת ובו כ־100 קצינים, במקום הוועדה הצבאית המורכבת מכמה קצינים, רובם נספחים צבאיים בשגרירויות הערביות בקהיר.⁵⁴

במהלך 1961 הואץ הדיון באספקטים הצבאיים של התגובה הערבית לתוכנית ההטיה של ישראל, בתגובה צבאית אפשרית של מדינות ערב לתוכנית הישראלית, ובמוכנותם הצבאית של הערבים למהלך שכזה. בד־בבד נמשכו גם הדיונים באופציה האחרת – תגובות 'טכניות' ערביות, כלומר הטיה מונעת של הערבים. הדיון נערך לנוכח אזהרותיה של ישראל שכל ניסיון מצד הערבים להטות את מי הירדן 'יהיה איום על השלום', ולכן העריכו מדינות ערב שבסופו של דבר הפעולה הצבאית היא בלתי נמנעת.

כל נושא המים, ובכלל זה דוח הוועדה הצבאית המתמדת, נידון אפוא במועצת הליגה הערבית שהתוועדה בבגדד מ־30 בינואר עד 4 בפברואר 1961. בדיון עלתה בכל חריפותה המחלוקת בזירה הערבית: האם למנוע את הטיית הירדן על־ידי ישראל בכוח או למנוע מישראל את ניצול מי הירדן על־ידי הטיית יובליו. ברור היה ששתי האפשרויות פירושו פעולות תגובה מצד ישראל. במהלך הדיונים לא הושגה הסכמה באשר להמלצות ועדת המומחים הטכניים לענייני מים שהתכנסה לפני כן בקהיר, ולכן הוחלט ששאלת המים והמשך הטיפול בנושא פיתוח הנשק הגרעיני בישראל יועברו לדיון בוועדת הרמטכ"לים הערבים (הוועדה הצבאית המייעצת שליד מועצת ההגנה הערבית המשותפת). המועצה אישרה שוב את החלטותיה מ־1960, בייחוד את ההמלצה לכנס 'בזמן הקרוב ביותר' את הרמטכ"לים הערבים כדי לדון בתוכנית הצבאית הנגדית שעליה יושבת התכנון הכולל לסיכול תוכנית הטיית הירדן על־ידי ישראל.⁵⁵

54. הית'ם אל־כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 261. הכותב מצטט מתוך החלטות 'הוועדה הצבאית המתמדת'.

55. שם, עמ' 261–262; אל־חיאט, 3–5.2.1960 (בייחוד ראה דוח של כתבו הבכיר, סלים חבאקי, על דיוני מועצת הליגה הערבית); אל־ג'מהוריה וכן אל־אהראם, 3–5.2.1960; אל־סיאסה, ביירות 18.2.1960. בנספח ל'ברית הביטחון הקיבוצי' נאמר: 'יוקם גוף צבאי

ואמנם כינוס הרמטכ"לים הערבים (מקצת מדינות ערב שיגרו קצינים בכירים ולא את הרמטכ"ל) נערך בקהיר בין 22 ל-26 באפריל 1961 ועסק בהערכת המצב הצבאי בין ישראל למדינות ערב מתוך כוונה לבחון את האפשרויות לסיכול תוכניתה של ישראל באמצעים צבאיים. דיון זה ביטא את השינוי בסדר היום הבין-ערבי בסוגיית הטיית המים לעומת הדיונים במהלך 1960, ומאז ואילך הודגשו הבחינות הצבאיות של התגובה הערבית (שיאו של השינוי הזה היה בהקמת המפקדה הערבית המאוחדת ובהשלמת תוכנית ההתעצמות הצבאית הערבית בשנים 1964–1966). ניכר היה שהעולם הערבי הגיע לידי הערכה נכונה באשר למועד סיומה של תוכנית ההטיה הישראלית (הפעלת המוביל הארצי) ופרטיה. בוועידת הרמטכ"לים הערבים התקבלו ההחלטות (הסודיות) האלה:

א. המפעל הישראלי שסיומו צפוי במהלך שנת 1963 עתיד ליצור מצב שיחייב את מדינות ערב לצאת לפעולה צבאית מאוחדת ומשותפת. יש להביא בחשבון את שיתוף הפלסטינאים בכל התוכניות.

ב. היות שצפוי שישראל תשתמש בכל עוצמתה הצבאית, לרבות בסיוע מחוץ-לארץ ובנשק אטומי שהיא עלולה להשיג (או לפתח בעצמה), על מדינות ערב להיות מוכנות לחסל את עוצמתה הצבאית של ישראל.

ג. פעולתם הצבאית של הערבים מחייבת הכנות מוקדמות וחשאיות מאוד, כדי שמדינות ערב יהיו מוכנות ליטול את היוזמה לידן ולפעול לפני סוף 1963. ההכנות האלה מצריכות מנגנון משותף יעיל.⁵⁶

בשל היחסים הבין-ערביים המעורערים, ולאחר שנסיונותיו של חוסיין להתפייס עם נאצר לא נענו, הוסיפו כלי התקשורת הירדניים והעיתונות הלבנונית לנפח את סוגיית הטיית הירדן על-ידי ישראל. קע"ם לא יכלה להימנע מדיונים מדיניים וצבאיים משותפים כדי לתאם את צעדי הערבים. ואמנם מועצת ההגנה הערבית המשותפת (המורכבת משרי החוץ, שרי ההגנה והרמטכ"לים של מדינות ערב), שלא כונסה מאז 1955, נועדה בקהיר ב-10–18 ביוני 1961⁵⁷ וגיבשה את העמדות האלה:

מייעץ [שיורכב] מראשי המטות הכלליים של צבאות המדינות [החברות בליגה] כדי לפקח על הוועדה הצבאית המתמדת שיש להקימה לפי סעיף 5 של החוזה [ראה הערה 53 לעיל] וכדי לכוונה בכל העניינים הנתונים לסמכותה המפורטים בסעיף 1 של הנספח הצבאי. לפני גוף זה יובאו דוחות הוועדה הצבאית המתמדת והצעותיה כדי שיאשרם לפני הגשתם למועצת ההגנה המשותפת שיש להקימה לפי סעיף 6 של החוזה. הגוף הצבאי המייעץ יגיש את דוחותיו ואת הצעותיו בכל הנוגע לתפקידיו למועצת ההגנה המשותפת, לשם עיון ולשם אישור העניינים הטעונים אישור, א' גורן, הליגה הערבית 1945–1954, עמ' 358.

56. נאצר, רדיו קהיר, 13.1.1974; אל-אהראם, 27.4.1961; הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262.

57. לפי סעיף 6 של 'ברית הביטחון הקיבוצי' מאפריל 1950: 'בפיקוח מועצת הליגה הערבית תוקם מועצת הגנה משותפת, שתטפל בכל העניינים הנוגעים לביצוע הסעיפים 2, 3, 4 ו-5 של ברית זו. מועצת ההגנה המשותפת תורכב משרי החוץ וההגנה של המדינות החתומות או מבאי כוחם. החלטות המועצה, שתתקבלנה ברוב של שני שלישים, תחייבנה את המדינות החתומות'. ראה א' גורן, הליגה הערבית 1945–1954, עמ' 484–485.

א. קע"ם (כלומר מצרים) לוחצת להוציא אל הפועל תוכנית טכנית של הטיית מקורות הירדן בהוצאה משותפת של הליגה הערבית, ולדעתה זה קו הפעולה העדיף. עם זאת הסכימה מצרים, לנוכח עמדתן של שאר מדינות ערב, לפתוח בדיונים צבאיים, ואף יזמה את החייאת הפיקוד הערבי המשותף לפי סעיפי ברית הביטחון הקיבוצי משנת 1950.⁵⁸

ב. אמנם הוסכם עקרונית על דעת כל מדינות ערב להקים פיקוד צבאי משותף, אבל נתגלעו חילוקי דעות באשר לסמכויות שיוענקו לפיקוד המשותף על צבאותיהן של המדינות הערביות ולא רק על הכוח המשותף שיועמד לרשותו. מובן שקע"ם גורסת שיש למסור סמכות מכרעת לידי מפקד הפיקוד (שלפי אמנת הביטחון הקיבוצי יתמנה על-ידי המדינה בעלת הכוח הצבאי הגדול ביותר).

'לאור הערכת המצב הצבאי והמידע שהובא לפניה במושב השלישי ביוני 1961' החליטה מועצת ההגנה כמה החלטות:

- א. תוקם מפקדה כללית משותפת של כוחות המדינות הערביות.
- ב. אושר מבנה המפקדה הזאת.
- ג. אושרו המלצותיו של כינוס הרמטכ"לים: להקים את מטה המפקדה או 'גרעין' למפקדה בתוך חודשיים ממועד אישור ההמלצות. לקבוע את התוכנית בקוויה הכלליים, את אומדן הכוחות ואת חלקן של מדינות ערב בתקציב בתוך ארבעה חודשים מהקמת המטה. על צבאות ערב להעמיד לרשות המפקדה (או 'גרעינה') את כל המידע והאמצעים הדרושים לה לביצוע פעולותיה.
- ד. על המדינות שבהן זורמים או נובעים מקורות הירדן להכין בהקדם את האמצעים הטכניים והכספיים ולהיות מוכנות בתוך שישה חודשים לבצע את התוכניות הטכניות הדחופות.
- ה. מועצת ההגנה המשותפת תקבע את המועד המעשי לתחילת ביצוען של התוכניות האלה.⁵⁹

באוגוסט 1961 מסרה הוועדה הצבאית המתמדת שליד הליגה הערבית למדינות ערב הצעת תקן למפקדה הערבית המשותפת, לקראת זימונה של ועדת הרמטכ"לים לכינוס נוסף. מאחר שלא כל מדינות ערב הגיבו על ההצעה, המליץ (במרס 1963) עוזרו הצבאי של מזכיר הליגה הערבית, הגנרל עלי עאמר, למזכיר הליגה הערבית

58. סעיף 5 של הנספח הצבאי של 'ברית הביטחון הקיבוצי' קובע: 'אם לא יוחלט לבחור מפקד כללי בדרך אחרת, בהסכמה כללית של ממשלות המדינות החתומות, תהא זו זכותה של המדינה שכוחותיה המשותפים במבצעים הצבאיים יהיו הרבים ביותר לספק את המפקדה הכללית של הכוחות הלוחמים. מטה צבאי משותף יסייע ליד המפקד הכללי בניהול המבצעים הצבאיים'. ראה א' גורן, שם, עמ' 388.

59. נאצר, רדיו קהיר, 13.1.1964. על דיוניה והחלטותיה של מועצת ההגנה המשותפת ראה גם: אל-ג'האד; פלסטיין; אל-מנאר - עמאן, 13-15.6.1961; אל-חייאת, 15.6.1961; אל-אהראם, 16.6.1961, 19.6.1961; הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262, שם הוא מצטט את החלטת מועצת ההגנה המשותפת במושב השלישי מס' 15 מיום 18.6.1961.

לעשות מאמצים מדיניים כדי להשיג את היענותן של המדינות שטרם נענו. עם התפרקותו של האיחוד בין מצרים לסוריה (ב־28.9.1961) חל שינוי ביחסן של שתי המדינות לסוגיית המים. היחסים הבין־ערביים נכנסו לשלב חדש של התערעורות כשהכריז נאצר ש'אחדות המטרה' קודמת ל'אחדות השורה'. הפירוק חיזק את נאצר במדיניותו הלאומית הפן־ערבית חסרת הפשרות כלפי העולם הערבי. הטיית מי הירדן על־ידי ישראל נעשתה במהלך 1962 מסוגיה בין־ערבית משותפת לנושא לניגוח בין המחנות. מצרים, למשל, ניצלה את נושא המים להתקפה על המשטר החדש בסוריה וטענה ש'פירוק קע"ם הוא שעודד את ישראל להמשיך בתוכניתה להניח את צינור עמק הירדן' (מפעל שלא היה קשור לתוכנית המוביל וחלקים ממנו הושלמו לפני פירוק קע"ם). יתר־על־כן, 'המשטר בדמשק חלש, ראקציוני, זנב לאימפריאליזם, ולכן אינו מסוגל להתנגד לישראל'.⁶⁰ מצרים אף השתמשה בסוגיית המים כדי להזהיר את הצבא הסורי מפני תוצאות החלשתה של סוריה בעקבות הפירוק. לעומת זאת 'אימצו' להן סוריה וירדן את שאלת המים והרימו קול זעקה כדי לכפות דיון בין־ערבי בהשתתפות מצרים ולשפר כך את מעמדם בזירה הערבית. בתחילת 1962 החלו הסורים לפרוט על מיתרי הסכנה הקרובה של הטיית מי הירדן על־ידי ישראל, ולתזמורת זו הצטרפו גם ירדן ולבנון, וכולן דיווחו גם על ידיעות בדבר ריכוזי צה"ל בצפון הקשורים כביכול בביצוע קרוב ביותר של מפעל הירדן. הסורים תקפו את נאצר גם בשל חוסר פעילותו בתקופת האיחוד למניעת הסכנה הזאת ואף רמזו שהיה מוכן לפשרות.

בתגובה יצא נאצר ידי חובתו והכריז בכלי התקשורת שמצרים תתערב התערבות צבאית אם תפעל ישראל להטיית מקורות הירדן באזור המפורז. מצרים תקפה בתעמולתה את סוריה בשל התעסקותה בסכנות 'מדומות' במקום 'ששליטי ערב יעסקו בתיקון המצב בארצותיהם', והדגישה שישראל מתכוונת לבצע את תוכנית המים שלה באזור הכינרת ולא באזור המפורז. על רקע מחלוקת בין־ערבית זו הוקפאו דיוני מוסדות הליגה הערבית בסוגיה זו ובסוגיות אחרות (ובוטלה פגישת שרי החוץ הערבים בריאד בסוף מרס 1962).

שנת 1963 עמדה בסימן מהפכות הבעת' בעיראק (בפברואר 1963) ובסוריה (במרס 1963), שיחות האיחוד המשולש עם מצרים וחתימת 'אמנת קהיר' בדבר האיחוד המשולש ב־17.4.1963. אבל בתוך זמן קצר התפתח משבר 'האיחוד המשולש', ועם חיסולו הרשמי בספטמבר 1963 הקיץ הקץ על רעיון האיחוד בוועידה הלאומית של מפלגת הבעת' הסורית ועם הקמת האיחוד הצבאי בין עיראק לסוריה ב־8.10.1963. ההפיכה בעיראק בנובמבר 1963 שמה קץ למשטר הבעת' בעיראק. על רקע המצב המעורער הזה ביחסים הבין־ערביים נאלצה מועצת הליגה הערבית, בכינוסיה במרס 1962, במרס 1963 ובספטמבר 1963, לאמץ את ההחלטות הקודמות של מועצת ההגנה. בחודשים יולי-ספטמבר 1963 חזרו ונשנו התקריות בגבול סוריה-ישראל, בעיקר באזור המפורז הדרומי. בעקבות התקריות, וכנראה בשל הערכות

60. צוות אל־ערב, 23.10.1961.

המודיעין הסורי, שרר בסוריה חשש חמור בחודש אוגוסט 1963 מפני פעולה התקפית של ישראל בהיקף גדול. את המתיחות בגבול ניצלה סוריה במישור הבין-ערבי והפנימי, בעיקר כדי להיחלץ ממשבר 'האיחוד המשולש' והרעת היחסים עם מצרים. במסגרת טענותיה בדבר התקריות בגבול שילבה סוריה גם את התקרבות מועד הפעלתו של מוביל המים הארצי בישראל כדי ליצור לחץ על מדינות ערב שתעמודנה לימינה. משהועבר הטיפול במצב בגבול אל מרכז האו"ם נרגעו הסורים במידת מה, אבל הדיון במועצת הביטחון הגביר את חששותיהם שישראל מעוניינת במתיחות בגבול כדי לזכות בתמיכתם של האו"ם והמערב ביום שתפעיל את המוביל הארצי. בשל נוקשות עמדתם של הסורים נגרם משבר גם ביחסיהם עם מנגנון משקיפי האו"ם.

בסתיו 1963, משהתקרב מועד הפעלתו של המוביל הארצי, היה משטר הבעת' בסוריה שרוי באחד השלבים המכריעים ביותר בתולדותיו, שלב של מאבק בין סיעות ואוריינטציות, נפילת הבעת' בעיראק (בנובמבר 1963) והתגברות הלחץ מבית ומחוץ. שלושה אתגרים עמדו לפני המשטר: הצורך להגיב על השלמתו הקרבה והולכת של מפעל המים הישראלי תגובה שלא תיפול במידת יעילותה מהישגיהם של משטרי סוריה בשנות ה-50 המוקדמות; קיומה של סיעה רדיקלית במשטר הבעת' הסורי שביקשה לנצל את פרשת המוביל כדי לפתוח במלחמה נגד ישראל; ולחצה של מצרים הנאצרית שחתרה להפיל את משטר הבעת'. אמין אל-חאפז, נשיא סוריה, היה סבור שאם יאיים לצאת למלחמה בישראל כדי למנוע את הטיית מי הירדן יוכל להפוך את הקערה על פיה ולהציב אתגר למצרים, וזו תיאלץ לפעול אם תשתכנע שהסורים מתכוונים באמת לממש את איומם.⁶¹

על רקע זה יש להבין את הפעילות בליגה הערבית למען כינוס מועצת ההגנה המשותפת, וכן את כינוס הרמטכ"לים הערבים בדצמבר 1963. מועצת הליגה הערבית החליטה בכינוסה בספטמבר 1963 לזמן את מועצת ההגנה הערבית 'מהר ככל האפשר כדי להתמודד עם השלב המכריע הנוכחי', ובתור שלב מקדים ומכין לכינוסה נועדה ועדת הרמטכ"לים הערבים (הוועדה המייעצת) ב-7-9 בדצמבר 1963. על סדר יומה של ועדת הרמטכ"לים הונחו בין השאר הנושאים הבאים:

- א. הערכת סדר הכוחות הדרושים לביצוע התוכנית הצבאית הערבית, שיועמדו תחת פיקוד המפקדה הכללית המשותפת.
- ב. מידת השתתפותה של כל אחת ממדינות ערב בכוחות האלה ובאמצעים הדרושים להצלחת התוכנית.

במהלך הכינוס הודיעה מצרים שלא תפתח במתקפה מגבולה, אבל היא מוכנה לשלוח צבא לסוריה כדי לסייע לה. הסורים התנגדו, והדיון על התקפה ערבית אם יופעל המוביל הארצי הסתיים בלי הכרעה (יצוין שהסורים נקטו צעדי כוננות לקראת

61. ראה: א' רבינוביץ, 'המאבק על מי הירדן כמרכיב בסכסוך הערבי-ישראלי', בתוך: א' שמואלי, א' סופר, גורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, ב, תל-אביב 1983, עמ'

הפעלת המוביל והחזירו את 'כוח ירמוך' – חיל המשלוח הסורי לצפון עיראק – והרחיבו את הביצורים בקו הראשון).

לאחר דיוניה בפעולות-הנגד של הערבים ב-7-9 בדצמבר 1963 המליצה ועדת הרמטכ"לים לפני מועצת ההגנה המשותפת:

א. להקים מפקדה משותפת או מטה מיוחד או גרעין של מפקדה לפי ההחלטות הקודמות ולפי הצעת התקן.

ב. מדינות ערב ישגרו אל הליגה את הקצינים שייבחרו כדי להקים את המפקדה או את גרעינה (כ-60 קצינים) לפי החלוקה שהוסכם עליה בישיבה השנייה של ועדת הרמטכ"לים.

ג. להקים מנגנון מיוחד לביצוע העבודות הטכניות הנגדיות, המידיות והלא-מידיות; המנגנון יחל לפעול קודם שתיגש ישראל לבצע את פעולות ההטיה או עם תחילתן. הצעדים האלה יוצגו לפני דעת הקהל בעולם כפעולות נגדיות ומקבילות לפעולותיה של ישראל על האדמות הכבושות.

ד. לנהל פעילות הסברה, הן כדי להבליט את הנזק שנגרם למדינות ערב עקב ההטיה והן בתור הקדמה לצעדים הטכניים או הצבאיים שהערבים עשויים לנקוט בארצותיהם.

ה. ועדת הרמטכ"לים מקווה שישחררו התנאים הדרושים באווירה הבין-ערבית שיסייעו להגשמת המטרה המקווה.⁶²

בסופו של דבר לא נידונו ההמלצות האלה במועצת ההגנה הערבית המשותפת, מאחר שזו לא התכנסה בינואר 1964 כמתוכנן בשל כינוס ועידת הפסגה הערבית בינואר 1964 ביוזמתו של נאצר מיום 23.12.1963. עם זאת שימשו ההחלטות שנפלו בכינוס הזה ובקודמו בסיס להחלטות הפסגה הערבית הראשונה בתחום הצבאי בדבר הקמת מפקדה ערבית משותפת.

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן וביצועה – מינואר 1964 עד יוני 1967

גיבוש האסטרטגיה הערבית בסכסוך: החלטות הפסגה הערבית הראשונה

במקביל לכינוס ועדת הרמטכ"לים הערבים (9.12.1963-7) פתחו הסורים במסע תעמולה נגד עמדת מצרים בשאלת התגובה על הפעלת המוביל הארצי ונגד נאצר עצמו, והאשימו אותו לא רק בחוסר רצון להילחם בישראל אלא גם בפחדנות, למרות טענתו שיש למצרים עליונות צבאית מכרעת. הם טענו שתוכנית המוביל היא עניינן

62. הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262, מובאות מהמלצות כינוס הרמטכ"לים. על דיוני ועידת הרמטכ"לים הערבים ראה גם: אל-אסבוע אל-ערבי, 16.12.1963; אל-צפא, ביירות, 17.12.1963; אל-חואדת', ביירות, 13.12.1963; אל-אנואר, ביירות, 17.12.1963; רוז אל-יוסף, קהיר, 15.12.1963.

של כל ארצות ערב ולא של סוריה בלבד, 'שכן הסכנות הטמונות בה מאיימות על כולן'; יש לתכן תוכנית צבאית ערבית אחידה כדי לסכל את תוכנית ההטיה, 'שכן מעיקרה זוהי תוכנית צבאית'; 'מצרים מתחמקת ממערכה צבאית למניעת הטיית הירדן ובכך היא בוגדת בעניין הערבי'; 'ההצעות הטכניות בדבר הטיית מקורות הירדן אין בהן משום פתרון של ממש לבעיה, ואין הן אלא תכסיס להטעות את העולם הערבי'; 'מדיניותו ההרסנית של נאצר כלפי סוריה גורמת לשיבוש מערכת היחסים הבין-ערביים ומעודדת את ישראל לממש את תוכניתה'.⁶³ לקראת כינוס ועדת הרמטכ"לים הערבים קרא רדיו דמשק לוועדה 'לקבל החלטות מעשיות ומכריעות שירתיעו את ישראל ואת האימפריאליזם מתוכניתם להטות את הירדן'.⁶⁴

בעקבות ועידת הרמטכ"לים הערבים העלו הסורים (ב-15.12.1963) 'שישה סעיפי סכנה הנשקפת לערבים ממפעל הירדן הישראלי':

1. המפעל יאפשר את הגירתם של ארבעה מיליון יהודים נוספים לפלסטין; הדבר יסייע בידי ישראל לרכז כוח אדם חדש כדי להתכונן למערכות המכריעות בעתיד.
  2. המפעל יפריד אחת ולתמיד - בחומת אדם עבה באזור הנגב - את המזרח הערבי ('אל-משרק אל-ערבי') מן המערב הערבי, וישים לאל את תוכניותיהם של הערבים להגשים את האיחוד ביניהם ולכתר את ישראל.
  3. המפעל עלול להוסיף לישראל כוח אדם שיחזק את כוחה הכלכלי, והיא תעמידו כנגד הכוחות הערביים.
  4. המפעל עלול להגדיל את הפוטנציאל הצבאי של ישראל ולהכשיר אותה לתוקפנות חדשה כנגד טריטוריה ערבית.
  5. מפעל הירדן אינו אלא חוליה בשרשרת של מעשי ההתפשטות האימפריאליסטיים הציוניים במולדת הערבית.
  6. מפעל הירדן הוא חוליה בשרשרת התוקפנות הטבועה במדינת התוקפנות, ישראל, שלא חדלה לדגול ברעיון המדינה שגבולותיה משתרעים מן הפרת ועד הנילוס. המפעל נועד לנשל את הערבים היושבים בין הנילוס לפרת וליישב במקומם 20 מיליון יהודים על אדמה ערבית.⁶⁵
- המצרים לא נשארו חייבים והתאמצו להוקיע את התעמולה האנטי-מצרית בשאלת המוביל הארצי. הם טענו שמדינות ערב חסרות אונים מול ישראל, וגם כשהן מתעטפות באצטלה של 'טובת פלסטין' אין הן נוקפות אצבע בעניין הטיית הירדן, וכל מבוקשן לסבך את מצרים. הגדילו לעשות בעניין זה נאצר אל-דין אל-נשאשיבי בבטאוונו הרשמי של המשטר אל-ג'מהוריה ואחמד סעיד, פרשנו הראשי של צוות אל-ערב: נשאשיבי תקף בחריפות את מנהיגי ערב והאשימם בחוסר מעש, ותיאר את

63. ראה: אל-ת'ורה, דמשק, 7.12.1963-5 וכן 10.12.1963; רדיו דמשק, 4.12.1963.

64. רדיו דמשק, 4.12.1963.

65. פרשן רדיו דמשק, 15.12.1963 (בשעה 14:45); ראה גם אל-בעת', 11.12.1963; רדיו דמשק, 18.12.1963.

'ההמולה שהם מקימים סביב הצורך בפעולה נגד ההטיה' בתור תעמולת סרק ונסיון התחמקות מפעולה ממשית נגד ההטיה.⁶⁶ 'שליטי סוריה יודעים שהם חלשים מכדי לנסות למנוע בכוח את ההטיה באביב הבא', התריס נשאשיבי. 'מדוע אינך ניגשת להטיית הבניאס הזורם בשטחך?' שאל את סוריה. 'מדוע אינך פותחת במערכה נגד האויב וקובעת את מועדה במקום לתת לאויב לקבוע את המועד בעצמו?'⁶⁷ אחמד סעיד קרא לערבים שלא להסתפק באיומים ובצעקות בעניין הירדן אלא להכריז מלחמה שורה על חוסיין, 'שחתם על הסכם עם ישראל ולפיו ימסור לה את מרבית מי הירמוך'.⁶⁸

עם זאת לא התעלמו כלי התקשורת המצריים מן המשמעות הנודעת להפעלת המוביל הארצי על-ידי ישראל: המפעל יקנה לישראל עוצמה כלכלית חדשה עקב הפרחת הנגב, ימשוך אליה מיליוני עולים ויגביר את כוחה הצבאי. 'התפתחות זו תביא לידי ביצורה של ישראל ותדרבן אותה להתפשטות על חשבון הערבים'. בתוך כך הדגישו עיתוני מצרים את חשיבות הנגב בתורת 'נקודת זינוק לעבר סיני'. 'מפעל הירדן ישלול מסוריה את מימיה, ואשר לירדן, המפעל יהפוך את אדמתה החקלאית לשממה'.⁶⁹

מתקפת התעמולה הסורית נגד מצרים גברה שבעתיים בעקבות מאמר שפורסם בשבועון המצרי רוז אל-יוסף (ב-15.12.1963), ובו כתב עורך השבועון אחסאן עבד אל-קדוס:

הנשק החמור שעליו נשענת ישראל בביצוע תוכניותיה הוא נשק הפירוד בעולם הערבי. ישראל יודעת שלקע"ם [למצרים] העוצמה והדינמיות שיש בהן כדי למוטטה ולסכל את תוכניותיה; ברם היא יודעת גם שצבא מצרים לא יוכל להטיל את כל כובד משקלו נגדה אלא אם כן תהיה מצרים סמוכה ובטוחה באשר לכל החזיתות הגובלות עם ישראל [סוריה, ירדן, סעודיה]. הכוחות השולטים בחזיתות האלה אורבים למצרים יותר משהם אורבים לישראל. הם מעדיפים את היעלמותה של מצרים מהיעלמותה של ישראל. שופרות התעמולה של כל הכוחות הללו מבקשים ממצרים למגר את ישראל ... [אבל] כל מבוקשם לסבך את מצרים, וכשזו תסתבך יניחו לה לנפשה ויראו בכך שעת כושר לתקוע סכין בגבה ... אבל מצרים לא תסתבך, והיא יודעת מתי וכיצד לחסל את ישראל ... החזיתות הערביות לא יתאחדו במלחמה נגד ישראל אלא לאחר איחודן הפוליטי. לאיחוד הצבאי אין כל ערך אלא אם כן הוא נשען על איחוד מדיני מלא ואיתן ... קע"ם נושאת בכל האחריות בהיותה חיל החלוץ הערבי. היא נשאה בה תמיד, בלי

66. נאצר אל-דין אל-נשאשיבי, אל-ג'מהוריה, 18.12.1963.

67. שם, שם, 5.12.1963.

68. אחמד סעיד, רוז אל-יוסף, 15.12.1963.

69. אח'באר אל-יום, 9.12.1963.

להסתבך ובלי שעלה בידי איש לסבכה ... וכבר היום [מצרים] יודעת מתי וכיצד תחסל את ישראל.

בתגובה על המאמר הזה ברוז אל-יוסף, שנכתב בלי ספק בהשראת השלטונות וביטא את עמדתם, השיבו כלי התקשורת הסוריים תשובה מפורטת: א. המאמר ברוז אל-יוסף עוסק בשתי נקודות עיקריות: מצרים לא תבצע כל פעולה צבאית נגד ישראל בשל הטיית מי הירדן קודם שיוגשם איחוד מדיני כולל בין ארצות ערב; מצרים יודעת כיצד ומתי תחסל את ישראל והיא מסוגלת לשאת בנטל בגפה. המאמר מעודד בגלוי את ישראל להוציא אל הפועל את הטיית הנהר ומרפה את ידי הערבים במאמציהם המשותפים להתמודד עם מזימת ההטייה. המלחמה בישראל מתבטאת כיום במאבק נגד פעולת ההטייה משום שהגשמת התוכנית הזאת תכביד מאוד על השגת היעד של החזרת פלסטין.⁷⁰

ב. העם הערבי רואה בפרסום ברוז אל-יוסף עידוד לחוגים האימפריאליסטיים להמשיך בתוכניותיהם לחיסול בעיית פלסטין. המערכה למניעת הטיית הירדן בידי ישראל היא משימתן של כל מדינות ערב, וכל קריאה לפיצול המערכה כמוה כבגידה לאומית חמורה.⁷¹

ג. אין אנו מבינים איך זה קהיר רואה פעולה לאומית כהסתבכות; לעומת זה אנו מבינים היטב מדוע אין מצרים רואה בפתיחת מצרי עקבה לשיט ישראלי ובהצבת כוחות או"ם בגבולה הסתבכות. אין אנו מבינים מדוע קהיר מנסה להשכיח ולטשטש את עיקר המערכה, שישראל דווקא גורמת אותה ולא קהיר; שהרי ישראל מאיימת השכם והערב שהיא עומדת להטות את אפיק הירדן ואילו הערבים איתנים בדעתם למנוע זאת. כלום עלינו לומר לישראל: אדרבה, הטי את הירדן ואנו נילחם בך רק כשנהיה מדינה מאוחדת?⁷²

ד. האם נעמוד מול תוכניותיה ומזימותיה של ישראל מתוך פחדנות וחשש מפני הסתבכות במערכה כנגדה? מי שפוחד היום למנוע בעד ישראל להטות את הירדן כיצד יוכל להשמידה מחר?⁷³

ה. תכסיסה ולהטוטיה של קהיר אינם זרים לנו; מצרים סוחרת בכל מה שקדוש לאומה הערבית, אך אנו איתנים בדעתנו שהטיית הירדן היא בעיה ערבית; יתר-על-כן, זוהי שאלה של חיים או מוות, ומבחן לשליטי ערב ולזכות קיומה של האומה הערבית.⁷⁴

יש לציין שכלי התקשורת הירדניים, הנתונים לפיקוח ממשלתי, לא נגדרו בעניין תוכנית המוביל הארצי אחרי כלי התקשורת המצריים ובייחוד לא הסוריים. עד שקרא נאצר (ב-23.12.1963) לכינוס פסגה ערבית שמרו הירדנים על שתיקה. גם בעת דיוני

70. אל-בעת', דמשק, 17.12.1963, וכן ב-18.12.1963; ראה גם אל-ת'ורה, 18.12.1963.

71. אל-בעת', 20.12.1963, וכן ב-17.12.1963; ראה גם אל-ת'ורה, 20.12.1963.

72. פרשן רדיו דמשק, 18.12.1963, וכן ב-19.12.1963.

73. שם.

74. פרשן רדיו דמשק, 8.12.1963.

הרמטכ"לים הערבים נהגו כלי התקשורת בירדן מתוך התאפקות רבה ופרסמו מאמרים מעטים בלבד בנושא, ובהם הודגשו הנקודות האלה:

א. חוסר המעש של הערבים לעומת גישתם המעשית של היהודים. מאז החלטת החלוקה החליטו המדינאים והמצביאים הערבים החלטות רבות, אבל לא רבות מהן יצאו אל הפועל, ואילו היהודים ביצעו את כל תוכניותיהם.⁷⁵

ב. היהודים הקימו את מפעל הירדן כדי להתעצם לקראת הסיבוב הבא. הערבים טוענים שהפעם כוונותיהם רציניות ושלא כבעבר הם בעלי תודעה ועוצמה. עמי ערב מעדיפים מוות בכבוד מן הכלימה שבנסיגה ובהשפלה.⁷⁶

ג. מפעל הירדן מאיים על ארצות ערב מן הבחינה הכלכלית, המדינית והצבאית, ובעיקר הוא גורם נזק לכלכלת ירדן. הטיית הירדן פירושה אסון חדש, חמור יותר מאסון 1948.⁷⁷

ב־23.12.1963, בנאומו בפורט סעיד לרגל 'יום הניצחון' (פינוי חיילי צרפת ובריטניה מן העיר ב־23.12.1956) קרא נאצר לכינוס ועידת פסגה ערבית 'כדי לטפל בבעיית נהר הירדן, שהיא חלק מבעיית פלסטין'. נאצר אף ייחד דברים לעמדתם הקיצונית של הסורים בעניין תגובת הערבים על הפעלת המוביל הארצי בקיץ של 1964. בין שאר דבריו בנאום חשוב זה אמר נאצר:

פלסטין של שנת 1948 לא תישנה לעולם. אי אפשר לטפל בעניין פלסטין בדרך שטיפלו בה בשנת 1948. בשנת 1960, בתקופת האיחוד, דרשתי מן הממשלה, שכיהנו בה חברים סורים, לדון במה שאפשר לעשות משנת 1960 ועד שנת 1964 בעניין ישראל ומפעל הירדן מן הבחינה הטכנית והמדינית ולהניח לפי שעה לאספקט הצבאי. באותם ימים הגענו לכלל החלטה שיש למנוע מישראל את הנהרות שבהם זורמים מים ערביים [כלומר להטות את יובלי הירדן], החצבאני, הבניאס והירמוך. לאחר מכן עסקנו באספקטים הצבאיים. עיתוני מפלגת הבעת' אומרים שמצרים לא תשתתף במערכת נהר הירדן. אני אף יודע כל מה שהתרחש בוועידת הרמטכ"לים הערבים [בדצמבר 1963]. לדעתי אין הרמטכ"לים הערבים רשאים להחליט בנושא זה, כי בראש ובראשונה זו בעיה מדינית ורק אחר־כך בעיה צבאית. אנו במצרים רואים שכינוס בדרג של הרמטכ"לים אינו מועיל, וכינוס בדרג מועצת ההגנה אינו מועיל, וכדי לעמוד מול ישראל המאיימת עלינו אין מנוס מלכנס את המלכים וראשי מדינות ערב בהקדם האפשרי מתוך התעלמות מחילוקי הדעות והסכסוכים שביניהם. אנו נכונים לשבת גם עם מי שיש לנו עמם חילוקי דעות, למען פלסטין אנו מוכנים לשבת אפילו אתם. מצרים מוכנה למלא את חובתה במלואה. נחזיר את כוחותינו מתימן ונקים יחידות חדשות אם יהיה צורך בכך. נשלח אל הליגה [הערבית] הודעה לזמן כינוס בהקדם האפשרי.

75. אל-ג'האד, עמאן, 12.12.1963.

76. אל-דפאע, עמאן, 8.12.1963.

77. אל-מנאר, עמאן, 20.12.1963.

נשב ונדבר בכובד ראש, שהרי אין זו בושה להודיע שאין אנו יכולים להשתמש בכוח אם אמנם איננו יכולים לעשות זאת. מערכת פלסטיין עלולה להתמשך ועניין הירדן הוא חלק מבעיית פלסטיין; או שנאמר שאנו יכולים למנוע אותם בכוח מלהטות את אפיק הירדן, וכל צבאותינו יהיו מוכנים, או שלא נאמר דבר אחד בחדר הישיבות ודבר אחר בחוץ. אני מצדי אפרסם את כל הדברים הנאמרים בחדר הישיבות. אם איננו יכול להילחם אומר בלי בושה שאינני יכול להילחם.⁷⁸

ועידת הפסגה הערבית שביקש נאצר לכנס שימשה לו מוצא מן הסבך שנקלע אליו בסוף שנת 1959. נאצר נוכח לדעת שהפעלת המוביל הארצי קרובה לבוא אבל הוא אינו מסוגל לקיים את הבטחתו משנת 1959 ש'שנת 1963 או 1964 תהיה שנת ההכרעה, כשתשלים ישראל את הכנותיה לביצוע תוכנית הטיית הירדן וההכנות הצבאיות יושלמו וכוחותינו יהיו מוכנים לפעולה'.⁷⁹ נאצר היה זקוק אפוא ללגיטימציה ערבית כללית כדי לדחות את ההכרעה הצבאית. את הלגיטימציה הזאת מצא בדברי הרמטכ"ל הסורי יוסף שכור, שטען בכינוס הרמטכ"לים הערבים (7-9 בדצמבר 1963) ש'סוריה לא תוכל להטות את מי הירדן בשטחה משום שאם תעשה זאת תתקוף אותה ישראל, תכבוש את מקורות הירדן ואנו לא נוכל לעשות מאומה'. לפיכך, אמר נאצר, ראו את עצמן מצרים וסוריה נתונות במצב של 'היעדר חופש פעולה בשטחן'.⁸⁰ נאצר ביקש 'להגיע לידי פעולה ערבית קולקטיבית כדי להתמודד עם האיום הישראלי', ולכן קרא לכנס ועידת פסגה, והיה סמוך ובטוח שיוכל להכתיב את האסטרטגיה שלו למדינות ערב. הוא האמין שיעלה בידו לגייס את הפוטנציאל החומרי והצבאי הערבי למען אסטרטגיה ארוכת טווח שתבטיח הכנה צבאית מספקת ובעקבותיה ניצחון מכריע במלחמה כוללת עם ישראל, ובו־בזמן תענה על האתגר המידי של הטיית מי הירדן על־ידי ישראל.

שתי דרכי פעולה אפשריות עמדו לפני ראשי מדינות ערב בוועידת הפסגה הראשונה:

א. 'למנוע בכוח מישראל להשתלט על מי הירדן; פירוש הדבר יוזמה צבאית ערבית נגד ישראל'.

ב. 'לבצע את התוכנית הערבית [להטות את יובלי הירדן] בתוך השטחים הערביים וכך להשאיר בידיהן [של מדינות ערב] את הכמות המרבית של מי הנהר, ובה־בעת לנקוט צעדים צבאיים כדי להגן על השטחים הערביים מפני התקפה ישראלית'.⁸¹

78. נאצר, רדיו קהיר, 23.12.1963; אל־אהראם, 24.12.1963.

79. חסנין היכל, אל־אהראם, 18.5.1962. היכל מצטט את דברי נאצר מפרוטוקול ישיבת ממשלת קע"ם מסוף 1959, בתקופת האיחוד בין סוריה למצרים, בוויכוח בינו ובין אכרם אל־חוראני.

80. נאצר בנאומו בחלואן, אל־ג'מהוריה, 19.11.1965; ראה גם נאצר, רדיו קהיר, 23.12.1963, 22.2.1964, 1.5.1964, 1.7.1964; נאצר, אל־אהראם, 12-13.3.1965, 20.11.1965; חסנין היכל, אל־אהראם, 18.5.1962, 18.5.1964.

81. ראה: מחמוד ריאד, מוד'פראת, ב, ביירות 1986, עמ' 282-283.

בהכנותיה לוועידת הפסגה ובעת הדיונים דאגה מצרים שהבחירה בדרך הפעולה השנייה תהיה 'המטרה היסודית שיש להגשימה בפסגה'. בפתיחת הוועידה דיבר נאצר על הסכנות הנובעות מן התוכנית הישראלית והבליט את חשיבות קיומו של כוח הרתעה ערבי בעת ביצוע תוכניתם של הערבים לניצול מי הירדן. נאצר תמך בהמלצת מועצת ההגנה הערבית מיוני 1961 בדבר הקמת מפקדה ערבית משותפת (מפע"ם), כדי למנוע מישראל להוציא אל הפועל את התוכניות להטות את מי הירדן לנגב. הוא הדגיש באוזני באי הפסגה ש'הכנת תוכנית זו במסגרתה הכללית, וכן הערכת הכוחות וקביעת חלקה של כל אחת ממדינות ערב – כל זה צריך היה להסתיים בתוך ארבעה חודשים מהקמת גרעין המפקדה. הכוחות הערביים צריכים היו להגיש לה את כל הסיוע והמידע הדרוש לה לעבודתה'.⁸² נאצר הוסיף ש'למרות החלטה זו משנת 1961 טרם הוחל בביצועה עד כה בגלל המחלוקות המדיניות, וכך יכולה היתה ישראל לנצל את עמדת הערבים ולזרז את ביצוע תוכניותיה'. על ההמלצה הזאת חזרו הרמטכ"לים הערבים בכינוסם בדצמבר 1963,⁸³ אמר נאצר. לעומתו דרש אמין אל-חאפז, נשיא סוריה, לפתוח במלחמה נגד ישראל 'ולשים קץ לכיבוש פלסטין', ולדעתו 'זה עדיף מלדון בניצול מי הירדן'. נאצר השיב ש'אם עדיין איננו מסוגלים להתגונן, איך נעבור להתקפה', וחזר על דברי הרמטכ"ל הסורי בכינוס הרמטכ"לים על הצורך 'בהשלמת ההגנה קודם שחושבים על התקפה'.⁸⁴

ועידת הפסגה הראשונה 'לא הבחינה בין תוכנית ישראל להטיית מי הירדן מצד אחד ובין הסכנה שבקיום ישראל עצמה מצד שני ובין "חיסול ישראל סופית" [מרכאות במקור] מצד שלישי'. הפסגה טיפלה בכל אלה 'מתוך הבנה אסטרטגית אחת', ובהקדמה להחלטותיה נאמר:

הקמת ישראל היא הסכנה היסודית והמאבק בה מוסכם על האומה הערבית בכללותה. ומאחר שקיום ישראל הוא בגדר סכנה המאיימת על האומה הערבית, הטיית מי הירדן על-ידה מכפילה את סכנותיה לקיום הערבי. לכן על מדינות ערב להכין את התוכניות הנחוצות לטפל בצדדים המדיניים, הכלכליים והחברתיים, כדי שאם לא יושגו התוצאות הדרושות יהיו ההכנות הצבאיות הערביות הקולקטיביות, לאחר השלמתן, האמצעי המעשי האחרון לחיסולה של ישראל סופית.⁸⁵

לפיכך החליטה הפסגה הראשונה החלטות בשלושה תחומים:

1. הטיית יובלי הירדן: תוקם 'רשות לניצול מי הירדן ויובליו' שתהיה מופקדת על 'תכנון, תיאום ופיקוח על ביצוע התוכניות הערביות הקשורות בניצול מי הירדן

82. הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 263.

83. נאצר, אל-אהראם, 14.1.1964; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 284.

84. מחמוד ריאד, שם, עמ' 284.

85. נוסח החלטת הפסגה הראשונה, מס' 11, מיום 17.1.1964, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 260.

ויובליו, המבוצעות על-ידי מדינות ערב הקשורות בכך'. בשלב המידי הוקצו 6.25 מיליון לירות סטרלינג לביצוע התוכנית (לכל הוצאות התוכנית הוקצו 56 מיליון לירות סטרלינג). ה'רשות' תכין תוכנית מפורטת לביצוע התוכנית. עם פתיחת הדיון בסוגיה זו פירט הדוקטור אחמד סלים (יושב-ראש הרשות) את התוכנית הערבית המוצעת להטיית יובלי הירדן, וציין שביצועה אמור להסתיים בתוך שמונה שנים לפחות מתחילתה (ההערכה היתה שהביצוע יארך 8-12 שנה), והוצאותיה הראשוניות יגיעו לסכום של כ-70 מיליון לירות סטרלינג.⁸⁶

2. הקמת מפקדה מאוחדת: הוחלט 'להקים מיד מפקדה ערבית מאוחדת [מפע"ם] לצבאות מדינות ערב, שתפקידה יהיה להגן על ניצול מי הירדן ויובליו ... לפי הארגון והסמכויות שאישרה מועצת ההגנה הערבית בישיבתה ביוני 1961'. הגנרל עלי עאמר (מצבא מצרים) נתמנה למפקד כללי של המפע"ם. 'הקמת גרעין המפע"ם תיעשה בתוך חודש, ואילו המפקדה כולה תאויש בהדרגה בתוך חודשיים ... וכל מדינות ערב מתחייבות להקים ולהקצות את הכוחות שתציע המפע"ם, ומועצת ההגנה המשותפת תאשר את הקמתם וייעודם. מדינות ערב מתחייבות להקל על המפע"ם בפעולתה ולבצע את כל בקשותיה והמלצותיה'. הוקצבו 154 מיליון לירות סטרלינג לרכש צבאי בשביל סוריה, ירדן ולבנון.⁸⁷

לפי החלטה זו של הפסגה הראשונה החליטה מועצת ההגנה בישיבתה ב-30.1.1965 על הגדרת סמכויות המפע"ם, ובכלל זה משימותיה בתחום תכנון המבצעים וניהולם, הכנת הכוחות למלחמה ותיאום שיתוף הפעולה הצבאי בין המדינות החברות. כמו כן אישרה מועצת ההגנה את תוכנית המפע"ם להגנה על התוכניות הערביות לניצול מי הירדן ויובליו.⁸⁸

3. הישות הפלסטינאית: הפסגה החליטה ש'אחמד אל-שוקירי נציג פלסטין בליגה הערבית ימשיך במגעיו עם המדינות החברות [בליגה הערבית] ועם העם הפלסטינאי מתוך כוונה להקים את היסודות הנכונים לארגון העם הפלסטינאי, וכדי לאפשר לו למלא את תפקידו בשחרור מולדתו ו[ב]הגדרתו העצמית'.⁸⁹ זו היתה ההחלטה האופרטיבית הראשונה שהתקבלה - לא רק פה-אחד אלא אף בדרג הבכיר ביותר - למען החיאת הישות הפלסטינאית, והיא סללה את הדרך לפני שוקירי להקים את אש"ף ביוני 1964.

בוועידת הפסגה הראשונה ניסו מדינות ערב להתמודד עם אתגר הטיית מי הירדן

86. נוסח החלטות הפסגה מס' 12, 13, 14, מיום 17.1.1964, הית'ם אל-כילאני, שם, עמ' 263; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 284, 286.

87. החלטות הפסגה הראשונה, מס' 12, מיום 17.1.1964, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 264; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 285.

88. החלטות מועצת ההגנה הערבית במושבה החמישי, מס' 2, 5, 7, מיום 10.1.1965, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 264.

89. אחמד אל-שוקירי, מן אל-קמה אלא אל-הזימה, ביירות 1971, עמ' 50; עבד אל-ח'אלק חסונה, מזכ"ל הליגה הערבית, מוסר על החלטות הפסגה הערבית, אל-אהראם, 18.1.1964.

על-ידי ישראל בלי להסתבך אתה במלחמה. בפסגה השנייה (בספטמבר 1964) אישרו מדינות ערב את תוכניות ההטיה הערביות ואת התוכנית הצבאית להגנה על מפעלי ההטיה, ונתנו את האות להתחלת ביצוען. בפסגה השלישית (בספטמבר 1965) התלבטו מנהיגי ערב בין רצונם להמשיך בעבודות הטיית יובלי הירדן ובין חוסר יכולתם למנוע את ישראל מלפגוע במפעלי ההטיה האלה, בשל עליונותה הצבאית ובעיקר בשל עליונותה באוויר.

כדי לעמוד באתגרים האלה הכתיב נאצר לעולם הערבי אסטרטגיה חדשה ובמרכזה 'תפיסת השלבים'. עקרונותיה של האסטרטגיה הזאת אושרו בפסגה השנייה והצעדים הצבאיים לביצועה אושרו בפסגה השלישית. האסטרטגיה 'הגדירה בפעם הראשונה בתולדות הפעולה הערבית בכתב את הנוסחה המלאה למערכה עם ישראל, את יעדה הסופי של הפעולה הערבית הקולקטיבית ואת האמצעים והשלבים להשגתה'.⁹⁰ החידוש שבאסטרטגיה הזאת היה בזניחת התפיסה בדבר פתרון כולל של הסכסוך הערבי-ישראלי על-ידי 'שחרור פלסטין והשבת זכויותיו של העם הפלסטיני', ואימוץ דרך פתרון בשני שלבים: הטיית יובלי הירדן תחילה ו'שחרור פלסטין' אחר-כך. הפסגה הערבית השנייה קבעה ש'המטרה הערבית בתחום הצבאי היא בעלת שני שלבים':

שלב א: המטרה הראשונה והמידית ('הדף אוולי עאג'ל'): 'חיזוק ההגנה הערבית כדי שתבטיח למדינות שבהן זורמים יובלי הירדן חופש פעולה ערבי בשטחים הערביים'. הכוונה היתה להקים כוח הגנה ערבי יעיל על-ידי התעצמות צבאות ערב, בייחוד במדינות העימות ירדן, סוריה ולבנון. בניית הכוח הערבי הזה אמורה היתה להימשך לפי דעת מפקד המפע"ם שלוש שנים לכל היותר, כלומר עד סוף 1967 או ראשית 1968, והוקצו לה 150 מיליון לירות מצריות. עוד הוחלט 'להשלים את ריכוז הכוחות המיוחדים מסעודיה, עיראק וסוריה, שנועדו לסייע לירדן ולבנון, כדי שיוכלו לזנק אל יעדיהם במקרה של התקפה מצד ישראל או אפשרות של התקפה שכזאת. יתר מדינות ערב מתחייבות שכוחותיהן יעמדו בכוננות להדוף תוקפנות שכזו מיד'. הוועידה העניקה למפקד הכללי של המפע"ם את 'הזכות המלאה להזיז כוחות צבאיים' ממדינה למדינה.⁹¹

בתקופת המעבר של הכנת הכוח היה על מדינות ערב להימנע מהסתבכויות בגבולן עם ישראל שעלולות להביא לידי מלחמה כוללת. כוונתו של נאצר היתה שבתום השלב הזה יוחזר למדינות ערב חופש הפעולה שלהן בתוך שטחן הריבוני, על-ידי הקמת כוח צבאי ערבי שירתיע את ישראל וידחק אותה למגננה.

שלב ב: המטרה הערבית הלאומית הסופית ('הדף קוומי ניהאי'): בפסגה השנייה הוחלט ש'היעד הסופי [בתחום הצבאי] הוא שחרור פלסטין מן האימפריאליזם

90. חסנין היכל, אל-אהראם, 15.9.1964.

91. נוסח ההחלטות הסודיות של הפסגה הערבית השנייה, מס' 18, 19, מיום 11.9.1964, הית"ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 262–263; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 293–

הציוני', ובניסוחו של נאצר: 'חיסול האימפריאליזם הישראלי והחזרת אדמת פלסטין'. על מפקד המפע"ם (רמטכ"ל צבא מצרים) הוטל אפוא להכין תוכנית מפורטת להשמדת ישראל, והוא הגיש אותה לפסגה השלישית וזו אישרה אותה. באותה ועידה הוקצבו עוד 200 מיליון לירות מצריות לחיזוק צבאות סוריה, ירדן ולבנון, כדי 'לעבור משלב ההגנה לשלב ההתקפה'.⁹²

כדי להגשים את 'המטרה הלאומית-הערבית הסופית של שחרור פלסטין' החליטה הפסגה השנייה כדלקמן:

1. להשלים את בניית הכוח הערבי שנועד למימוש המטרה הזאת, ולגייס לשם כך את כל משאבי הערבים בתחום הצבאי, הכלכלי והמדיני.
  2. המפע"ם תכין תוכנית מפורטת, לרבות סדר הכוחות, הציוד, הכספים והזמן הנחוצים להשגת המטרה.
  3. כל מדינה תפרט את אפשרויותיה להגיש עזרה בכוח אדם ובממון לתגבור כוחותיהן של המדינות הערביות הגובלות עם ישראל וזקוקות לסיוע שכזה; כמו כן תגדיר כל מדינה את הדרכים שבהן תשתתף בנשיאה באחריות למימוש המטרה הלאומית הכלל-ערבית ('קומיה') הזאת.
  4. המפקד הכללי יכין בתוך שנה תוכנית מפורטת לשחרור פלסטין מן האימפריאליזם הציוני, לפי הכוחות העומדים לרשותו, ויגיש אותה לוועידת הפסגה הבאה.
  5. המפקד הכללי יהיה רשאי לבצע תנועות צבאיות [כלומר להזיז כוחות צבא] ממדינה למדינה, בתנאי שיביא בחשבון – אם יעשה זאת לפני פרוץ המלחמה – את החוקים הנהוגים בכל מדינה [הסעיף המיוחד הזה נוסף לפי דרישתה של לבנון].⁹³
- לדעתו של נאצר היתה המלחמה עם ישראל בלתי נמנעת.⁹⁴ עם זאת עמדה ביסוד תפיסת השלבים שלו השאיפה שלא להסתבך במלחמה עם ישראל כל עוד אין הניצחון בטוח. את עמדתו זו הביע נאצר הן בגלוי והן בשיחות פנימיות ובמגעיו עם דיפלומטים ערבים, והיא קיבלה משנה תוקף לנוכח דרישותיה של סוריה מן המפע"ם (כלומר ממצרים) להסלים את המצב בשל פגיעתה של ישראל בעבודות ההטיה שעשו הסורים (במרס 1965).
- נושא ההטיה נידון בפורום בין-ערבי – אחרי הפסגה הערבית הראשונה – בכינוס

92. נוסח החלטת הפסגה השנייה, מס' 18, מיום 11.9.1964, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 260; נאצר, רדיו קהיר, 31.5.1965; אחמד אל-שוקירי (לעיל, הערה 89), עמ' 143-144; דוח מפקד המפע"ם אל הפסגה השנייה והשלישית, אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, ביירות 1952; עמ' 262-269; חסנין היכל, אל-אהראם, 15.9.1964; אל-אהראם, 5.6.1965; אל-חיאט, 10.9.1964; אל-ג'רידה, 10.9.1994.

93. החלטת הפסגה השנייה (לעיל, הערה 92); אחמד אל-שוקירי (לעיל, הערה 89), עמ' 143-144; מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 294-295.

94. ראה: ג'מאל עבד אל-נאצר, פלסטין מן אקוואל אל-ראיס, קהיר [ללא שנת הוצאה], עמ' 139-142.

של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק, שנערך מ־27 בפברואר עד 1 במרס 1964 בירושלים (המזרחית) ובעמאן. נציג ירדן העלה לדיון את שאלת 'הטיית נהר הירדן על-ידי ישראל, ובאיזו מידה יש בכך משום הפרה של הסכמי שביתת הנשק'. בתום הדיון החליטו באי הכינוס:

הטיית נהר הירדן על-ידי ישראל אל הנגב מדרום לבאר־שבע היא בגדר הפרה של סעיף 2 בהסכם שביתת הנשק הירדנית, שלפיו אין אף צד מן הצדדים רשאי לעשות מעשה שיעניק לו הישג צבאי או מדיני. [לפי הנוסח העברי הרשמי של סעיף 2.1 בהסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן (3.4.1949): 'הצדדים מכירים בעיקרון שאין לזכות ביתרון צבאי או מדיני בתקופת ההפוגה עליה פקדה מועצת הביטחון']. וכן [הפרה] של סעיף 4, ולפיו נקבעו קווי שביתת הנשק בלי לפגוע בהסדרים המקומיים, בקווי הגבול ובתביעותיהם של שני הצדדים בעתיד. [למעשה מדובר בסעיף 6.9, ולפיו 'קווי שביתת הנשק שהוגדרו בסעיפים 5 ו-6 של הסכם זה נקבעו בהסכמת הצדדים בלי לחרוץ מראש הסדרים טריטוריאליים או קווי גבול לעתיד לבוא או תביעות של צד מן הצדדים בעניינים אלה']. כמו כן [זוהי הפרה] של סעיף 5 בהסכם שביתת הנשק עם סוריה, שלפיו הצעדים הקשורים בקו שביתת הנשק ובאזור המפורז אין לפרשם כאילו הם קשורים בצעדים סופיים בעלי אופי אזורי (אקלימי) שהם מעניינם של שני הצדדים. [וזוה הנוסח העברי הרשמי של סעיף 5.1 בהסכם שביתת הנשק ישראל-סוריה (20.7.1949): 'מודגש בזה שהסדרים הנקבעים לגבי קו שביתת הנשק בין הכוחות המזוינים של ישראל וסוריה ולגבי האזור המפורז לא יתפרשו כאילו יש להם יחס כלשהו להסדרים הטריטוריאליים הסופיים הנוגעים לשני הצדדים של הסכם זה']. וכן [הפרה] של יתר הסכמי שביתת הנשק שבהם יש סעיפים דומים; וזאת מאחר שהטיית הנהר - 1. מעניקה לישראל הישג צבאי ברור, מפני שהיא מסירה מכשולים צבאיים שהיו קיימים בעת ההסכם, וסילוקם מהווה שינוי צבאי יסודי. 2. מעניקה לה [לישראל] הישג מדיני בשל הגדלת מספר התושבים, והישג כלכלי על-ידי הגדלת ההכנסות, ובשל כך תיהנה מרווח צבאי ומדיני. 3. [ההטיה] פוגעת בערבים פגיעה כלכלית מפני שהיא מונעת עיבוד אדמות ערביות, ופוגעת בתעשיות שסביב ים המלח בשל ירידת (גובה פני) המים בים, ובעצם היותה הישג צבאי ומדיני של ישראל.⁹⁵

95. ראה פרוטוקול כינוס יושבי־ראש המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק במושבם השני בירושלים, מ־27.2.1964 עד 1.3.1964, מסמכי שלל ירדניים בסיווג 'סודי ביותר'. לנוסח העברי הרשמי של הסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן מיום 3.4.1949 ראה ימימה רוזנטל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 713, 716. להסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה מיום 26.7.1949 ראה עמ' 725.

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן, 1964

התוכנית הערבית התבססה על המלצות הוועדה הטכנית ליובלי הירדן שהוגשו לוועידת הפסגה הערבית השנייה, וזו אישרה אותה ונתנה את האות לתחילת ביצועה. ואלה פרטיה של התוכנית:

א. הטיית היובלים שבשטח לבנון

1. החצבאני העליון: תעלה ממעיינות החצבאני שבאזור חֶצְבָּא ותעלה מוואדי שֶבְעָא, שבהן יוזרמו המים אל מנהרת פּוֹכְבָא ומשם אל הליטאני (המפעל הזה תוכנן להזרים 40-60 מיליון מ"ק בשנה).

2. החצבאני התיכון: שתי נקודות הטיה - האחת באפיק החצבאני עצמו והשנייה בוואדי סָרִיד. מי החצבאני וואדי סרִיד יוזרמו בתעלה אל הבניאס ומשם אל הירמוך. לפי התוכנית יועברו כך לסוריה 20-30 מיליון מ"ק מים בשנה (אם לא תטה לבנון את מי השטפונות של החצבאני אל הליטאני תוכל תעלת סרִיד להטות עד 60 מיליון מ"ק בשנה).

3. מעיין וואני שבאפיק החצבאני התחתון: תעלת השקיה לניצול מקומי על אדמת לבנון (16 מיליון מ"ק בשנה), תעלה להשקיית אדמות בסוריה (שמונה מיליון מ"ק בשנה), ושלוש יחידות שאיבה שיעבירו את עודפי הוואני לסוריה באמצעות תעלת סרִיד-בניאס (כ־26 מיליון מ"ק).

בסך־הכול נועדה התוכנית בתחומי לבנון להטות 100-140 מיליון מ"ק ממי החצבאני, לעומת המכסה - 35 מיליון מ"ק - שנקבעה ללבנון בתוכנית ג'ונסטון משנת 1955. עלותו של חלק זה בתוכנית נאמד בכשני מיליון לירות סטרלינג וזמן ביצועה נאמד ב־18 חודשי עבודה. יש לציין שבתוכנית ג'ונסטון הוקצו ללבנון 35 מיליון מ"ק ממי החצבאני ולסוריה לא הוקצו מים מנחלי חצבאני וואני כלל, ואילו לפי התוכנית הערבית בתחומי לבנון יוטו בפועל כ־85-115 מיליון מ"ק.

ב. ההטיות בשטח סוריה

1. הטיית הבניאס: לפי התוכנית להטיית מי הבניאס תיחפר תעלה שאורכה 73 קילומטרים בקו הגובה 350 מטר מעל פני הים, וזו תחבר את הבניאס אל הירמוך. התעלה תטה את הזרימה האיתנה בבניאס וכן את עודפי המים שיועברו מן החצבאני (כולל סרִיד-וואני). עם הטיית הבניאס יופנו 90 מיליון מ"ק ממי הנהר להשקיית הקרקעות שבסביבת הנהר. לביצוע התוכנית הוקצו 18 חודשים ועלותה נאמדה בכחמישה מיליון לירות סטרלינג (כולל שתי מנהרות), כלומר כשני מיליון לירות סטרלינג יותר משנקבע בתוכנית הערבית.

2. מפעל בטיח'ה: הסורים חששו שאם יממשו הערבים את תוכניות ההטיה שלהם תמנע ישראל מתושבי עמק בטיח'ה להמשיך ולשאוב 22 מיליון מ"ק בשנה ממי הירדן לפי האמור בתוכנית ג'ונסטון. כדי לספק את המים הדרושים לתושבי הבטיח'ה נכלל בתוכנית הערבית מפעל מקומי, שנועד לספק את צריכת הכפריים באמצעות חפירת תעלות ראשיות ומשניות מן הכינרת.

ג. התוכניות בתחום ירדן

בתחומי ממלכת ירדן תוכנן להקים סכר (סכר מח'ייבה) על הירמוך בכושר איגום של 200 מיליון מ"ק מים. לפי התוכנית תימשך העבודה 30 חודש ותעלה 10.25 מיליון לירות סטרלינג. סכר מח'ייבה (וכן סכר מקריין) יפגע בישראל אם ישולב בתוכניות ההטיה של מקורות הירדן הצפוניים, ובלעדיו יזרמו כל המים המוטים בחזרה לאפיק הירמוך וישובו אל אפיק הירדן מדרום לכינרת. חוץ מן התוכנית הזאת עלו שאר התוכניות שבתחום ירדן בקנה אחד עם עיקריה של תוכנית ג'ונסטון.⁹⁶

עם ביצוע התוכנית הערבית במלואה עתידה היתה ישראל להפסיד כשלושה רבעים מספיקת הבניאס והחצבאני (והוואזאני כולו) וכשליש מכמות המים שתוכננה לזרום במוביל הארצי, אם מביאים בחשבון את הקצבת המים למדינות ערב לפי תוכנית ג'ונסטון. ברור היה שגריעת כמות מים גדולה כל-כך מישראל עלולה להביא לידי עלייה ניכרת בשיעור המליחות של מי הכינרת.

התוכנית הערבית אף מאפשרת ניצול מקומי של מקורות הירדן בסוריה ובלבנון וניצול מקיף של מי הירמוך ומי ההטיות בשטח נרחב בממלכת ירדן. בתוכנית שני יסודות: האחד, מפעלים מקומיים לניצול מַרְבִּי של המים באזורים קרובים, כלומר מפעלים שאינם חורגים למעשה מהקצבות תוכנית ג'ונסטון; והשני, מפעלים המיועדים להטות את המים למרחקים לשם פגיעה בישראל: המנהרה מן החצבאני אל הליטאני, הטיית העודפים מן החצבאני התחתון והוואזאני אל הבניאס והטיית הבניאס אל הירמוך.

התוכנית הערבית להטיית יובלי הירדן במבחן הביצוע

ועידת הפסגה הערבית השנייה (בספטמבר 1964) החליטה 'להתחיל מיד בביצוע העבודות הטכניות לניצול מי הירדן ויובליו', וכן 'להשלים את ריכוז הכוחות המיוחדים מסעודיה, עיראק וסוריה, שנועדו לסייע לירדן ולבנון, כדי שיוכלו לזנק אל יעדיהם במקרה של התקפה מצד ישראל או אפשרות של התקפה שכזאת. יתר מדינות ערב מתחייבות שכוחותיהן יעמדו בכוונות להדוף תוקפנות שכזו מיד'.

לפי הערכת מפקד המפע"ם תצא ישראל ל'פעולה צבאית באחד משלבי ביצועה של התוכנית הערבית', עם השלמת העבודות או בסמוך למועד זה. אם כך תפעל תסתבך ישראל לדעתו במלחמה שמדינות ערב כבר מוכנות לקראתה.

שלבי ביצועה של תוכנית ההטיה בלבנון

לבנון קיוותה שהחלטות הפסגה הערבית השנייה לא יחייבו אותה לנקוט צעדים מידיים לביצוע תוכנית ההטיה בשטחה. כדי להשהות את ביצוע חלקה בביצוע הצעדים הטכניים נקטה אפוא לבנון כל מיני תמרונים: היא ביקשה שוב ושוב להכניס

96. פרטי התוכנית פורסמו בעיתון אל-ג'מהוריה, קהיר, ב-24.10.1964.

שינויים בתוכניות המים הערביות; האטה במכוון את ביצוע הסקרים בשטחה; ניהלה בעצלתיים את הפעילות המנהלית הנוגעת להטיה (כגון הפקעת קרקעות והקצאת כספים); העלתה טיעונים צבאיים הקשורים בהגנה על מפעלי ההטיה (היעדר הוראה מפורשת של המפע"ם להתחיל בעבודות ועיכוב בתגבור צבאה להגנת העבודות); תבעה לקבוע את תחנת השאיבה על הוואני בשטח סוריה; נקטה סחבת בעניין הסיכום על חלוקת המים בין לבנון לסוריה; ודרשה לדחות את ביצוע עבודות ההטיה בשטחה עד שיושלמו עבודות ההטיה של הבניאס והירמוך.

אבל כבר בשלהי דצמבר 1964 החלה מצרים ללחוץ על לבנון בכל מיני דרכים להתחיל בעבודות ההטיה. ניצנים ראשונים ללחץ הזה נראו במסע תעמולה שיזמה מצרים בעיתוני לבנון הפרו־מצריים⁹⁷ ובעיתונות המצרית.⁹⁸ המערכה כוונה בעקיפין כלפי נשיא לבנון החדש, שארל חלו, שנכנס לתפקידו ב־23.9.1964. בראשית 1965 גבר לחצה של מצרים על לבנון הן באמצעות המפע"ם והן בפורומים בין־ערביים לפתוח בעבודות. הדבר בא לידי ביטוי בכינוס של ראשי הממשלות של מדינות ערב ('פסגה־זוטא') שנערך בקהיר ב־9 וב־10 בינואר 1965, ובו נתבעה לבנון בתוקף להתחיל בהקמת משאבות הוואני בשטחה. באותה פסגה־זוטא נידונו ואושרו החלטות מועצת ההגנה הערבית, שהתוועדה לפני כינוס הפסגה, בעניין ההטיות בלבנון ובשאלת מיקומה של תחנת השאיבה של מי הוואני. מועצת ההגנה הסתמכה על דוח מפקד המפע"ם והציעה שתי אפשרויות: האחת, לקבוע את המשאבה בשטח סוריה (במע"ר שב־עא), והדבר יחייב להציב דרך קבע יחידה סורית (בגודל חטיבה) בשטח לבנון בגזרת מרג'עיון ולהבטיח שהכוח הזה יקבל אספקה סדירה; האחרת, למקם את המשאבה בשטח לבנון (בסביבת כפר ע'ג'ר).

ראש ממשלת לבנון צידד באפשרות הראשונה משיקולים צבאיים וטכניים, אבל התנגד להצבת חטיבה סורית בלבנון משיקולים פרלמנטריים (כלומר בשל הצורך לקבל את אישור הפרלמנט הלבנוני לצעד שכזה, כמתחייב מהחלטות ועידת הפסגה השנייה). לבנון חששה מכניסתם של כוחות סוריים לארצה ומפני השפעתם על המצב

97. ראה לדוגמה אל־חואדת', ביירות, 11.12.1964. במאמר שכותרתו 'האם לבנון חברה בליגה הערבית או בברית נאט"ו', נכתב: 'בתוך פחות משבועיים אירעו כמה אירועים המעמידים בספק את "אי הזדהותה" של לבנון ומעוררים את השאלה אם לבנון עצמאית או שמא היא גרורה של ארצות־הברית ... האם נכון הדבר שמנהיגים לבנונים מתערבים לטובת הסתננות ציונית למדינה? האם נכון שכמה קציני צה"ל באים בחשאי לבלות חופשת סוף שבוע בביירות? האם נכון שהפזורה הלבנונית בחוץ־לארץ משתפת פעולה עם היהודים?'. במאמר אחר באותו גיליון מזהיר הכותב את מבקרי המצב הכלכלי במצרים, ובעיקר את העיתונים האנטי־מצריים: 'הגיונם השכיר אינו שווה מאומה, ועל כן עליהם להודות לאל, שכן ברגע שהמהפכות הערבית תרגיש שיש בהם משום סכנה ממשית נגדה או שהם מעכבים את התקדמותה, היא תדרוס אותם ותמחקם מן העולם'.

98. ראה אל־ג'מהוריה, קהיר, 26.12.1964. המאמר מצייר תמונה של תוהו־ובוהו חברתי וכלכלי בלבנון ומזהיר מפני הסכנה שהיא עלולה להיחפך להונג־קונג, וכן ש'בלבנון הדמוקרטיה מזויפת והלבנונים מתגאים בה ... בעוד שזו היתה הדרך הטבעית האימפריאליסטית לקניית הסוכנים והעיתונים נגד האינטרסים של העם הלבנוני עצמו'.

הפנימי.⁹⁹ מאחר שלא היה אפשר להגיע לכלל הכרעה הניחה המועצה את ההחלטה בידי מפקד המפע"ם, עלי עאמר, וזה תבע מן הלבנונים לבחור 'מיד' באחת משתי האפשרויות האלה. לבסוף החליט עאמר שהמשאבה תוקם בשטח לבנון והמועצה אישרה את החלטתו. לבנון נאלצה אפוא להיכנע לתכתיבה של המפע"ם (כלומר לתכתיב מצרי) ולסגת ממדיניות ההשהיה שנקטה עד אז. במועצה היו הכול תמימי דעים עם ההחלטה, ולדברי שוקירי, שהשתתף בדיונים, 'לבנון החלשה נכנעה'.¹⁰⁰ אבל מבחינת לבנון היה זה הרע במיעוטו, ואמנם העיתון אל-חיאאת הסביר, לא בלי הדלפה ממקורות רשמיים, את השיקולים שעמדו לפני לבנון כש'נכנעה' לעמדת עאמר:

א. אם תוקם תחנת השאיבה בשטח סוריה תהיה לבנון נאלצת לפתוח את גבולה לפני כוחות ערביים כדי שתוכל למלא את תפקידה ההיסטורי.

ב. אם תסרב לבנון לכניסתם של כוחות ערביים לשטחה יהיה עליה להקים את התחנה בשטחה. אפשרות זו עדיפה ללבנון בשל כמה גורמים: ריחוקו של אתר המשאבה בלבנון מגבול ישראל לעומת המקום המיועד להקמתה בסוריה; מן הבחינה הטכנית עדיף להזרים את המים מלבנון מגובה נמוך ולא לשאוב אותם ממקום גבוה בשטח סוריה; כך תימנע לבנון מכניסתם של כוחות ערביים לשטחה; ולבנון לא תסבול מתגובת ישראל מפני שהווצאני זורם כולו בשטח לבנון והחוק הבין-לאומי מתיר ללבנון לעשות במימיו כרצונה.¹⁰¹

אין ספק שהטיעונים האלה נועדו גם לענות על הביקורת שמתחו הנוצרים בלבנון על הכניעה ללחצה של מצרים. לעומת זאת, אילו היתה לבנון עומדת בסירובה היה הדבר גורם להגברת התעמולה וההסתה מצד המוסלמים בלבנון נגד הממשלה. ממשלת לבנון אף חששה שאם תדחה את תביעת המועצה יחולל הדבר תגובות לאומניות מחוץ למדינה ואלה ישפיעו על המצב הפנימי. ואמנם בלילה של 22.1.1965, בתום הדיון בהחלטות הפסגה-זוטא, אישר בית הנבחרים הלבנוני את הקו שנקט ראש הממשלה. מניעיו של עלי עאמר (או של מצרים) בלחצו על משלחת לבנון נבעו בעיקר מן הרצון להתחיל סוף-סוף בביצוע תוכנית ההטיה – 'תכלית הקיום' של המפע"ם, שהתחייבה בוועידת הפסגה השנייה להגן על מפעלי ההטיה. דרישתה של סוריה להציב חטיבה מצבאה בגזרת מרג'עיון בלבנון אם תיעשה שאיבת מי הווצאני משטחה שימשה תכסיס לאלץ את לבנון להשתלב בביצוע תוכנית ההטיה. בעיני סוריה נחשבה גזרת מרג'עיון 'דלת אחורית' לדמשק (ציר מרג'עיון-מיסלון-דמשק).

יצוין שגם לאחר החלטת הפסגה-זוטא הוסיפה לבנון להתמהמה בביצוע חלקה בתוכנית ההטיה. בשל כך היא ספגה ביקורת – מתונה אמנם – מצד חסנין היכל

99. על עמדת לבנון ושיקוליה ראה מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 293–294. התברר שהחששות האלה נכונים – במהלך מלחמת האזרחים בלבנון נכנסו כוחות סוריים גדולים ללבנון (ב-1976), והם עדיין מוצבים שם.

100. שוקירי מביא פרטים על דיוני הפסגה-זוטא, ראה: אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 12–18.

101. אל-חיאאת, 12.1.1965.

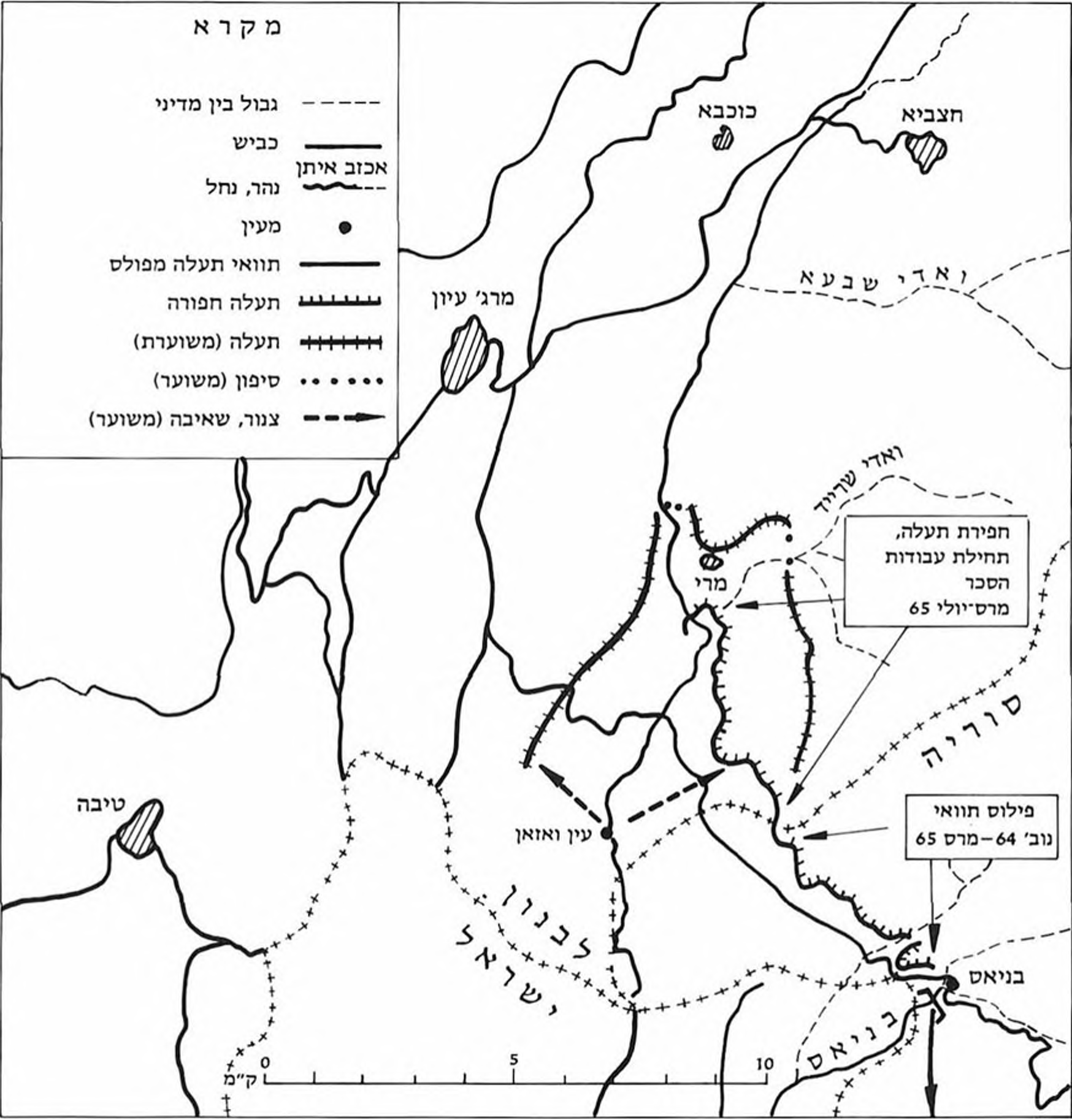
במאמר באל-אהראם: 'עד לרגע זה לבנון אך מדברת ואינה ממלאה את התחייבויותיה', כתב היכל.¹⁰² המאמר עורר חששות בצמרת השלטון בלבנון שמא מצרים עומדת לפתוח במסע תעמולה נגד לבנון בשל העיכובים בביצוע תוכנית ההטיה, תעמולה שעלולה לעורר קשיים פנימיים לממשלה, ולכן פנו הלבנונים אל המצרים וביקשו למתן את הביקורת על ממשלתם ועל העומד בראשה, הנשיא חלו. בייחוד חששו מנהיגי לבנון שמא תיעשה 'שאלת פלסטין' לסלע מחלוקת עדתי פנימי בין המוסלמים לנוצרים. על רקע זה הכריז שר ההסברה הלבנוני ב-20.3.1965 ש'לבנון מוכנה להתחיל בהטיית יובלי הירדן, אבל טרם קיבלה את הוראות המפע"ם בעניין זה',¹⁰³ אף-על-פי שבינתיים כבר החלו הלבנונים בהכשרת תוואי ההטיה. דומה שלאחר מאמרו של היכל לא המשיכה מצרים בתעמולתה נגד ממשלת לבנון, וייתכן שחדלה מכך גם כדי שלא לחזק את ידי הנוצרים בהתנגדותם לשיתוף הפעולה הערבי נגד ישראל, בשעה שמצרים מעוניינת לשמור על אוירת הפסגה, שביצוע תוכנית ההטיה היה אחד ממרכיביה.

לנוכח הלחצים האלה נאלצו הלבנונים לפתוח בביצוע תוכנית ההטיה הלכה למעשה. במהלך מרס 1965 הוחל בעבודות ראשונות בחצבאני התיכון (בוואדי סריד) ובהכשרת תוואי ההטיה ממפגש החצבאני והסריד לעבר גבול סוריה. כמויות המים שתוכננו באתרי ההטיה האלה (10-30 מיליון מ"ק) לא חרגו מתוכנית ג'ונסטון, ולכן סברו הלבנונים שאין הם מסתכנים בתגובה ישראלית. אבל לפי שעה לא נענו הלבנונים לדרישת 'הרשות לניצול מי הירדן ויובליו' להתחיל בביצוע כל תוכניות ההטיה בשטח לבנון.

לקראת כינוסה של ועידת פסגה-זוטא שנייה במאי 1965 עשתה לבנון מאמצים מיוחדים לשכנע את נאצר להסכים להפסקת העבודות בלבנון ובעיקר בתעלת הוואני ובמתקן השאיבה בשל החשש מפני תגובה ישראלית. פעולות ישראל נגד ההטיה בסוריה (במרס ובמאי 1965) ותגובת המפע"ם ומצרים עודדו את נשיא לבנון לעורר את השאלה בשיחותיו עם נאצר בעת ביקורו בקהיר במאי 1965. חלו ביקש מנאצר להפסיק את עבודות ההטיה בלבנון עד שהמפע"ם תסיים את הכנותיה להגנה על גבולותיהן של מדינות ערב. שתי אפשרויות הציג הנשיא חלו לפני נאצר: אם תמשיך לבנון בעבודות ההטיה בשטחה עלולה ישראל לתקוף אותה, ואם תפסיק לבנון את העבודות ביוזמתה תהיה נתונה להתקפות מצד מדינות ערב - והדבר עלול להשפיע גם על המצב הפנימי בלבנון. 'אין אנו יכולים לדרוש מלבנון לעשות מה שאינה יכולה לעשות', השיב לו נאצר. 'אם מדינות ערב אינן יכולות עתה לעמוד מול ההתקפות הישראליות אין לנו [בִּרְרָה] אלא לדחות את הטיית יובלי הירדן עד

102. חסנין היכל, אל-אהראם, 19.3.1965.

103. אל-חיאט, 21.3.1965. על חששותיה של לבנון להתחיל בעבודות ההטיה מעידה ידיעה באל-חיאט, 21.3.1965, מפי חוגים מדיניים וצבאיים, שבתקרית תל-ידן ב-17.3.1965 ניכרת כוונתה של ישראל לעכב את עבודות ההטיה ולהרתיע את לבנון שלא תתחיל בעבודות בשטחה.

מפה 1: תוכנית ההטיה הערבית בלבנון וביצועה

שנשלים את הכנותינו הצבאיות. עלינו להתייעץ עם מדינות ערב על ההצעה הזאת.¹⁰⁴ כך נתן נאצר לחלו אישור לדחות את ביצוע תוכנית ההטיה. שוקירי כתב בזכרונותיו שבמחצית השנייה של מרס 1965 נפגש אתו שגריר לבנון במצרים, ג'וזף אבו ח'אטר, וביקש שיתערב אצל נאצר בשאלת עבודות ההטיה בלבנון:

יש לך יחסים טובים עם האחראים במצרים, ובייחוד עם נאצר. כבוד הנשיא חלו מעוניין שקהיר תבין את הנסיבות הקשות שלבנון נתונה בהן, ותבדוק אולי יש אפשרות לדחות את העבודה בתוכנית הערבית על אדמת לבנון ... עד שתובטח ההגנה הצבאית הנחוצה; ראינו כבר מה קרה בסוריה ... [הכוונה לתקרית ב־11.3.1965]. עניתי שאינני מאמין בתוכנית ... התוכנית הערבית פירושה בסופו של דבר התנגשות מזוינת עם ישראל, ומה שנחוץ הוא הכנות למלחמה ...

שוקירי השתתף גם בפגישה בין נשיא לבנון לנאצר וכתב עליה את הדברים האלה:

חלו העלה את בעיית המים ואת פחדיה של לבנון מהתקפה ישראלית. נאצר סקר את הבעיה ואמר: 'מה לעשות, הבעת' בסוריה הוא מקור הבעיה, הבעת' הוא שיצר את המשבר ... הסורים הם שהביאו לנו את הבעיה. בעיית הירדן היא חלק מבעיית פלסטין ... ובעיית פלסטין מצריכה זמן ארוך והכנות גדולות. הבעת' רוצה שאשחרר את פלסטין, איני יכול לשחרר את פלסטין; הבעת' העלה את ססמת שחרור פלסטין היום ולא מחר. לפני שנייצר מטוסים וטנקים לא נוכל לשחרר את פלסטין ... אבל מה לעשות ... הבעת' רוצה לשלוט בסוריה ... וישלוט במדינות ערב ... לאחרונה ערכנו ועידות פסגה והסכמנו על כל דבר ... ישראל פגעה לאחרונה במקומות העבודה בסוריה ... סוריה צעקה "יש להילחם, יש להתקיף", ואני אומר שלא נוכל להתקיף. לא נוכל להגן בנסיבות הקיימות, צריך להשלים את הכנותינו'. הנשיא חלו שאל: 'מה לעשות כבוד הנשיא? דעת הקהל בלבנון חוששת מאוד ... ואזורי הדרום אצלנו חיים בפחד ... האח אחמד [שוקירי] מכיר את תנאי לבנון'. והנשיא נאצר ענה: 'יש לי רעיון. נדחה את נושא הטיית היובלים לזמן מה עד שנשלים את הכנותינו הצבאיות. נתייעץ עם המדינות הערביות על הצעה זו. ראשי ממשלות ערב עומדים להתכנס בקהיר ב־26 במאי ואני אתדרך את זכריה מוחי אל־דין, ראש משלחתנו, על עמדתנו; אנו מסכימים למה שהמדינות יסכימו עליו'.¹⁰⁵

104. ראה מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 300.

105. אחמד אל־שוקירי, עלא טריק אל־הזימה, עמ' 40-43.

את ההצעה לדחות את ביצוע תוכניות ההטיה העלה מפקד המפע"ם לפי הוראתו של נאצר בכינוס פסגה בנושא ב־30.5.1965. הדיון הצבאי בוועידת פסגה זו האפיל על שאלת ההטיות. משהתברר שאין למפע"ם הכוח להגן על העבודות לא נותרה למפע"ם ברירה אלא להציע להעתיק את העבודות למקומות מרוחקים מגבול ישראל. עמדה זו באה לידי ביטוי בנאומו של נאצר ב־31.5.1965 בפתיחת המושב השני של המועצה הלאומית הפלסטינאית. אף-על-פי-כן הגבירה לבנון בחודשים יוני ויולי 1965 את קצב העבודה בתעלת סריד. הלבנונים הסתפקו בעבודות באזורים מרוחקים מן הגבול כדי להתגונן מפני השמצתה של לבנון על-ידי גורמים ערביים פנימיים וחיזוניים. עם שובה של המשלחת הלבנונית מן הפסגה־זוטא (ביוני 1965) הודיע שר החוץ הלבנוני, פיליפ חקלא, בדיון בממשלת לבנון, שהעבודות במקומות המסוכנים ייפסקו. לאחר שכבר הספיקו להכשיר את כל התוואי, 5300 מטרים מוואדי סריד עד גבול סוריה (מלבד 200 המטרים האחרונים), החלו הלבנונים לכרות את התעלה עצמה. עד אמצע יולי 1965 כבר נכרתה תעלה שאורכה 4500 מטרים, רוחבה בשפתה 4.5–5 מטרים ובתחתיתה 2–2.5 מטרים, ועומקה כ־1.5 מטר. באמצע יולי הוחל ביציקת דפנות התעלה ובבניית מעבירי המים לאורכה. בד־בבד עם חפירת התעלה החלו הלבנונים לחפור את היסודות לסכר ההטיה על אפיק החצבאני כקילומטר אחד מדרום־מערב לכפר אל־מרי, ובאמצע יולי 1965 כבר הוחל ביציקת תשתית הסכר. כמו כן החלו הלבנונים בהכנת תוואי התעלה שתחבר את מתקן ההטיה עם התעלה שנכרתה בכיוון גבול סוריה.

יש להדגיש שלבנון המשיכה בעבודות האלה גם כשהופעל עליה לחץ להפסיקן הן מצד מעצמות המערב והן ארצות־הברית וצרפת, והן מצד ישראל, שאיימה לפעול בכוח נגד ההטיה. הישראלים המחישו היטב את איומיהם כשפגעו במתקני ההטיה בסוריה ושיגרו מטוסי קרב מנמיכי טוס שחלפו מעל עבודות ההטיה בלבנון. המצרים ידעו היטב שישראל הזהירה את לבנון, ולדעתם נועדו איומי ישראל להשיג כמה מטרות: להרתיע בעקיפין את סוריה מהמשך עבודות ההטיה בשטחה ולהדגיש את רצינות כוונותיה לנוכח המשך העבודות; ישראל יודעת שעבודות ההטיה בלבנון הן סמליות בלבד, ומכאן שאזהרותיה מכוונות כלפי קהיר מתוך כוונה להעמידה במצב לא נוח בזירה הערבית וכדי להבליט את חוסר יעילותה של קע"ם; ולספק ללבנון – וגם לירדן – צידוקים שלא למלא את התחייבויותיהן במסגרת החלטות הפסגה הערבית. לאור הערכה זו אפשר להבין את נכונותה של מצרים ללכת לקראת לבנון ולהניח לה להפסיק את עבודות ההטיה בשטחה מתוך חשש שיפרוץ עימות מקיף עם ישראל, ובייחוד לנוכח פעולתה של ישראל כנגד מתקני ההטיה בסוריה ב־17.5.1965. בשל לחציהן של מדינות המערב ובזכות ההכשר שנתן נאצר השביתה אפוא לבנון ב־4.7.1965 את כל העבודה במפעל סריד ובסכר אל־מרי. העיתונות הלבנונית תירצה את הפסקת העבודה בקשיי תקציב ובצורך לפנות אל ועידת הפסגה השלישית כדי לקבל תקציבים נוספים. ואמנם העיתון הלבנוני אל־חיאט מסר ש'במשרד החוץ הלבנוני הוחלט להמשיך בעבודות ההטיה המכינות ולחדש את העבודות הטכניות המכינות [כגון סלילת דרכים] ועבודות ההטיה עצמן כאשר תתקבל ההקצבה הכספית

הצפויה.¹⁰⁶ הפסקת העבודות בלבנון קיבלה גושפנקה רשמית בוועידת הפסגה הערבית השלישית.

בפסגה השלישית הבהירה לבנון את עמדתה בשאלת ההטיה והציעה הצעה כוללת ובה כמה סעיפים:

- א. הליגה הערבית תאשר את הפסקת העבודות בוואדי סריד.
  - ב. תתקבל החלטה בין-ערבית לדחות את הטיית הוואדי והחצבאני העליון, עד שיושלמו ההכנות הצבאיות.
  - ג. הכספים 'המוקפאים' (שנועדו למימון הטיות הוואדי והחצבאני העליון ולהשלמת העבודות בוואדי סריד) ינוצלו למימון מפעל מיפדון (מפעל השקיית אזור גבטיה על-ידי הקמת סכר ומאגר מים במיפדון). 'הרשות לניצול מי הירדן ויובליו' המליצה בישיבתה בביירות באוגוסט 1965 על התוכנית הזאת.
- בפסגה-זוטא השלישית שהתכנסה ב-14.3.1966 בקהיר קרא מזכיר הליגה הערבית את הדוחות שהוגשו בעניין מפע"ם, הטיית יובלי הירדן ואש"ף, ואחר-כך - לדברי שוקירי - הרצה השר הלבנוני ג'ורג' חכים, נציג לבנון, 'בסגנון אקדמי כמו לפני סטודנטים': 'עבודות התוכנית הערבית להטיית אפיק הירדן על האדמות הלבנוניות נפסקו מאז נהרסו העבודות הטכניות בסוריה על-ידי הכוחות הישראליים ... כשתחדש סוריה את העבודות על אדמתה תהיה לבנון מוכנה [אף היא] לחדש את העבודה בשטחה ... הדבר תלוי בהבטחת ההגנה הצבאית'.¹⁰⁷

שלבי ביצועה של תוכנית ההטיה בסוריה

נקודות המוצא של האסטרטגיה הסורית בסוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל והגורמים שהשפיעו על גיבוש תגובתה של סוריה על צעדי ישראל לא השתנו לעומת התקופה הקודמת, ועם זה ניכר הבדל אחד חשוב: הפעם היה מדובר בהפעלת המוביל הארצי הלכה למעשה. העולם הערבי עמד לפני עובדה מוגמרת. דרכי התגובה על ניצול מי הירדן על-ידי ישראל היו שנויות במחלוקת חריפה בין מדינות ערב, שבמרכזה עמדותיהן המנוגדות של מצרים וסוריה, ואילו לבנון וירדן ניצבו בתווך. את עמדתה של סוריה - עמדה אידיאולוגית ביסודה - אפשר לסכם כך:

א. 'אין לראות בהחלטות הפסגה הערבית בעניין הטיית מי הירדן התמודדות מספקת ורצינית עם הסכנה הציונית הקרובה הנשקפת לאומה הערבית, אלא אם יתלווה אליהן ביצוע מהיר [של ההחלטות] על-ידי ממשלות ערב'. 'הפתרון האידיאלי היה [צריך להיות] למנוע את ישראל מלהתחיל בהטיית מי הירדן. הטיית היובלים היא בגדר פיצוי על אוזלת היד [של הערבים] בתחום זה'. ומכאן ש'כל ניסיון להציג את הטיית יובלי הירדן כתחליף סופי למניעת ההטיה הוא הטעיה בלבד'. החלטות הפסגה 'אינן אלא צעד הכרחי שיש להשלימו בצעדים נוספים'.¹⁰⁸

106. אל-חיאט, 3.8.1965.

107. מתוך פרוטוקול הפסגה-זוטא, אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 150-151.

108. ראה אל-בעת', 16.1.1964, 21.1.1964; בעת-פלסטין, חלק 4, עמ' 143-147.

ב. 'מערכת ההטיה היא ראשית הדרך המוליכה לתחילתה של פעולה ממשית לפתרון הבעיה הפלסטינאית מן השורש'. 'הטיה אינה יכולה לשמש תחליף לשחרור פלסטיין, אלא היא חלק מתוכנית מעשית לשחרור פלסטיין'. 'ההטיה מקובלת כחלופה מינימלית כל עוד מדינות ערב מסרבות להכריז על מלחמת שחרור בזמן הנוכחי, אבל אין היא תגובה מספקת'.¹⁰⁹

ג. 'הטיית היובלים, אף-על-פי שהיא מאוחרת מדי ב-4-5 שנים, היא הכרח שאין מנוס ממנו כדי להחזיר את המים שלנו ולנצל אותם לפיתוח משאבינו. המשך פעולות ההטיה הוא צורך קיומי, וההגנה עליהן באמצעות כוח הרתעה היא צורך שאין לוותר עליו'.¹¹⁰

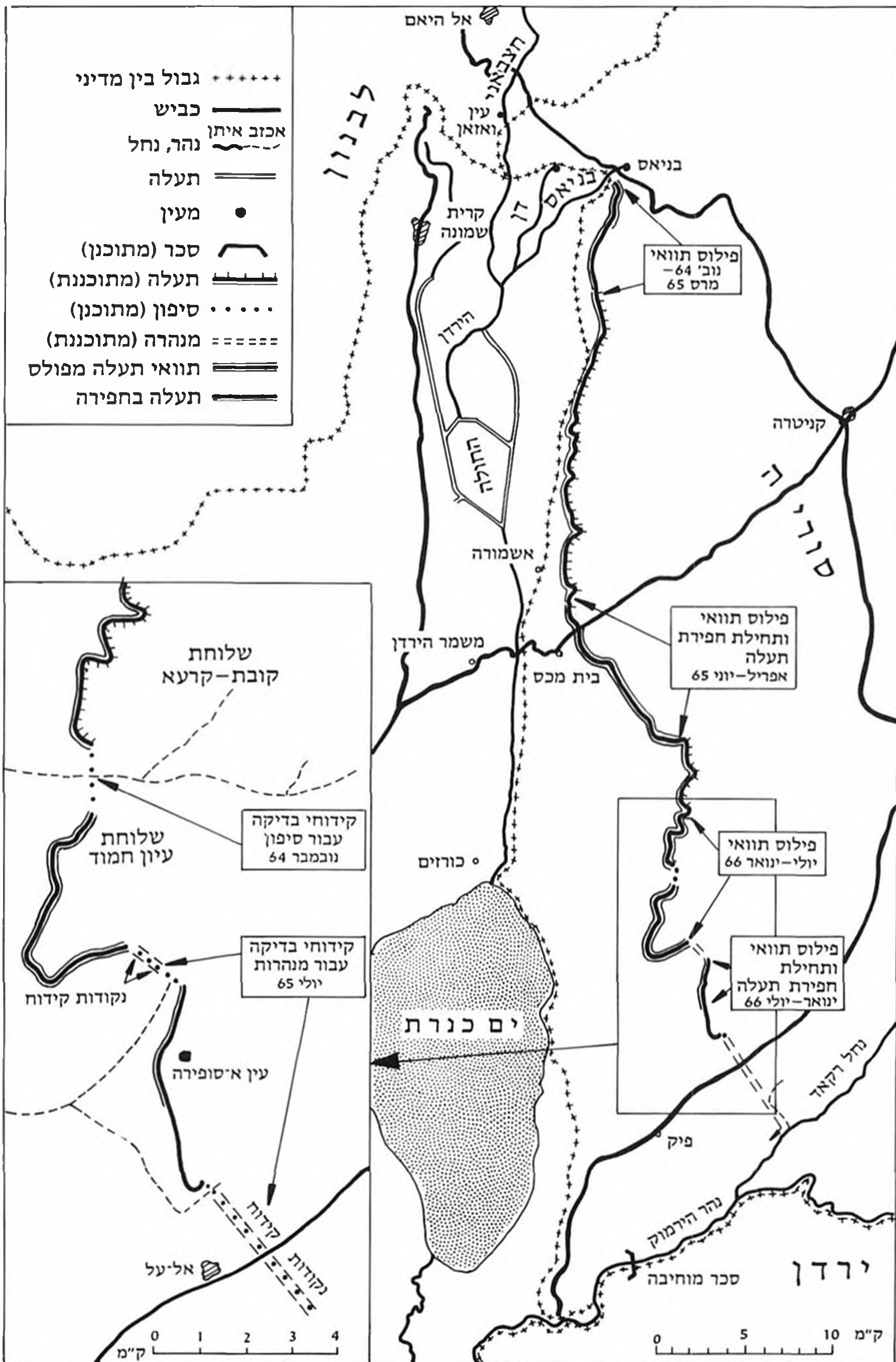
על רקע עמדה עקרונית, אידיאולוגית ותקיפה זו יש להבין את עצם הדבר שסוריה היתה הראשונה שהחלה כבר בנובמבר 1964 (אחרי אישורה העקרוני של ועידת הפסגה הערבית השנייה) בעבודות להכשרת תוואי תעלת הבניאס בקרבת גבול לבנון, שנועדה להזרים את מי נהר הבניאס דרומה אל הירמוך. סוריה החלה בעבודות ביוזמתה ובלי לחץ ערבי, ובקטע החשוף ביותר לישראל. סוריה היתה גם היחידה שהמשיכה בהכשרת תוואי ההטיה למרות פגיעותיה של ישראל באתרי ההטיה מן האוויר, אם כי תדירות הפגיעות לא היתה קבועה עד מלחמת ששת הימים. עם זאת נמנעה סוריה כל העת מלהסתבך במלחמה כוללת עם ישראל בשל עבודות ההטיה.

כבר ב-13.11.1964 פרצה תקרית אש באזור תל-דן (אזור עבודות ההטיה), כשירו הסורים במפילסי דרך הפטרוולים שעקפה את התל. תל-דן הוא היחיד ממקורות הירדן שנמצא בשטח ישראל. כדי להגן על מעיינות הדן סללה ישראל בשנת 1962 דרך פטרוולים סביב תל-דן, והסורים טענו שהדרך עוברת בשטחם. ב-3.11.1964 פתחו הסורים באש ממוצב נוח'ילה על סיור צה"ל שנע בדרך הפטרוולים. צה"ל הגיב באש ובכלל זה אש טנקים, אבל הטנקים החטיאו את מטרותיהם בטווח 700–800 מטר.¹¹¹ בעקבות התקרית החלה מפקדת גייסות השריון, בפיקודו של האלוף ישראל טל

109. 'הודעת ההנהגה הלאומית של מפלגת הבעת' הערבית הסוציאליסטית על הבעיה הפלסטינאית', 14.6.1965, אל-בעת' וקציית פלסטיין, 1964–1969, חלק 5, ביירות, מאי 1975 [להלן: בעת' פלסטיין, חלק 5], עמ' 97–111, 120–121; ראה גם מניף אל-רזאז, מזכ"ל הבעת', אל-בעת', 22.9.1965; ראה גם מ' מעוז, ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?!, אור יהודה 1996.

110. 'הודעת ההנהגה הלאומית של מפלגת הבעת' (לעיל, הערה 109); מ' מעוז, ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?!

111. הרמטכ"ל יצחק רבין סיפר שבעקבות התקרית ולאחר 'פשיטת הרגל של גייסות השריון בירי הטנקים' באותה תקרית קרא לראש אג"ם, לאלוף פיקוד הצפון ולמפקד גייסות השריון (ששניים מהם היו ממונים על חיל השריון שנים רבות) ואמר להם: "בשביל מה יש לנו טנקים? עומדים 800 מטר מבית ולא פוגעים בו". טליק [מפקד גייסות השריון] אמר: "אל תדאג, בין שלושה לחמישה חודשים יהיה חיל שריון אחר שידע לפגוע במטרות", וכך הוא עשה, הוא באמת עשה זאת. יצחק רבין בראיון עם אבי שליים, 22.8.1982. נוסח הראיון עומד להתפרסם בעיונים בתקומת ישראל מס' 8.

מפה 2: תוכנית ההטיה הערבית בסוריה וביצועה

(שנכנס לתפקידו ב־1.11.1964), לשפר ולהגדיל את טווח האש של הטנקים. בתקרית אחרת שפרצה ב־13.11.1964 ירו הסורים ממוצב נוח'ילה אש מקלעים ואש טנקים ואחר־כך הוסיפו ירי תול"רים. כוחות צה"ל השיבו אש והתקרית הלכה והחריפה, ועד מהרה פתחו הסורים בהפגזה ממוצבים אחרים בגזרה לעבר תל־דן והיישובים דן ושאר ישוב. הרמטכ"ל, יצחק רבין, ביקש את אישורו של ראש הממשלה ושר הביטחון להפעיל את חיל האוויר, ומשניתן האישור שיתקו מטוסי חיל האוויר את תותחי הסורים. זו היתה הפעם הראשונה שחיל האוויר הופעל כנגד יעדים סוריים בעומק שטחה של סוריה לצורכי ביטחון שוטף. בשנות ה־50 הופעלו שני מטוסי מוסטנג באל־חמה, אבל בדרך־כלל חששו ראשי המדינה להפעיל את חיל האוויר שמא ייפגע מעמדה המדיני של ישראל, ושמא יגיבו הסורים בהפצצת מטרות אזרחיות בתוך שטח ישראל והמצב יידרדר למלחמה כוללת. ואמנם מיד לאחר פעולת חיל האוויר נעשו מאמצים למנוע הידרדרות בתחום המדיני והצבאי. הסורים קשרו את התקרית עם עבודות ההטיה שעשו בשטחם וטענו ש'מטרת ישראל היא לעמוד על מידת רצינותן של החלטות ההטיה הערביות ושל עמדת המפקדה בעניין החלטה זו'. 'סוריה התנגדה תמיד להשתלטות ישראל על כל שעל של אדמה ערבית'. 'סוריה נחושה בהחלטתה לבצע את החלטת הפסגה בלי להיות מושפעת מתוקפנות טפשית. צבא סוריה מסוגל להגן על תוכניותיו ולהבטיח את ביצוען'.¹¹² ואמנם למרות התקרית לא חדלו הסורים מעבודות ההטיה מצפון לבניאס ומדרום לו. הם פעלו בארבעה אתרים בו־בזמן והפעילו עשרה דחפורים.

תגובתם של כלי התקשורת המצריים על התקרית הזאת עלתה בקנה אחד עם האסטרטגיה המצרית: 'ישראל מבקשת להסיח את הדעת מן העניין הכללי של שאלת פלסטין ולהסב אותו לסכסוך גבולות משני. כיום בעיית פלסטין שוב אינה בעיה של פליטים או של גבולות כפי שישראל מבקשת להזכיר לדעת הקהל על־ידי מעשה תוקפנות זה'. 'השאלה היא אם תוקפנות זו באה להכשיר את הקרקע לפעולות נוספות לפי תוכניות ההתנגדות שלה למפעלים הערביים להטיית מי הירדן'.¹¹³

התקרית ב־17.3.1965 ותוצאותיה

התקרית ב־13.11.1964 ולקחיה שימשו רקע לפעולת צה"ל ב־17.3.1965, משחודש העיבוד החקלאי באזור המפורז המרכזי, בסביבות כורזים (אדמות ח'רבת קרא, שלא נחרשו מאז מאי 1951). תקריות האש הגיעו לשיאן ב־16.3.1965, כשנהרג מפעיל טרקטור מפגז תול"ר שנורה מח'רבת אל־דיפה שמצפון־מזרח לאלמגור. תוכנית הפעולה של צה"ל בתקרית של 17.3.1965 הוכנה מראש, ונועדה לנצל את קרבתם של אתרי ההטיה הסוריים אל הגבול ולפגוע בכלי העבודה באש טנקים בלי לעבור את הגבול. לפי התוכנית הוצבו טנקים בתל־דן מתוך כוונה לנצל תקרית גבול שגרתית כדי לפגוע בציד ההטיה. התוכנית הוכנה במטכ"ל וקיבלה את אישורו של הדרג

112. פרשן רדיו דמשק, 14–15.11.1964; אל־ת'ורה, דמשק, 14.11.1964.

113. אל־ג'מהוריה, 16.11.1964; אל־אהראם, 16.11.1964.

המדיני. גם חיל האוויר הועמד בכוונות למקרה שהסורים ירחיבו את האש לעבר יישובי הצפון. התוכנית התבססה על ההנחה שהסורים יפתחו באש על סיור שיעבור בדרך הפטרולים שהוכשרה ב־3.11.1964, כדרך שנהגו כמעט מתוך שגרה מפברואר 1965 ואילך, וצה"ל נמנע עד אז מלהגיב באש. ואמנם ב־17.3.1965 בשעה 15:00 יצא זחל"ם של צה"ל לסיור בדרך הפטרולים המקיפה את תל־דן והסורים פתחו עליו באש ממוצב נוח'ילה. שתי מחלקות הטנקים שהוצבו בעמדותיהן מבעוד מועד השיבו באש הן אל מקורות הירי והן לעבר ציוד ההטיה הסורי (בטווח של 2000 מטר ויותר).¹¹⁴ נראה שהסורים הופתעו ממהירות התגובה של צה"ל ולא הגיבו, כנראה בהיעדר אישור מדרג צבאי בכיר. עד אותו היום הספיקו הסורים לפלס תוואי שאורכו כ־15 קילומטרים, ממערב לכפר בניאס ומדרום לו. בעקבות התקרית הזאת הפסיקו הסורים לחלוטין את העבודה בקטע ההטיה הסמוך לקו שביתת הנשק שמצפון ומדרום לבניאס.

מן ההודעה הרשמית שמסרו הסורים על התקרית, משידורים ודברי פרשנות ברדיו דמשק (ב־17 וב־19 במרס) וכן מן ההודעה שמסרה סוריה למפע"ם אפשר לסכם את הערכת המצב הסורית בעקבות התקרית כדלקמן:

- א. ישראל התכוונה מלכתחילה להפגיו את מפעל ההטיה. הסיור בתל־דן לא היה אלא פרובוקציה שנועדה לפגוע בעבודות ההטיה.
  - ב. הפעילות הישראלית בתקרית זו ובתקריות קודמות נועדה להכין את הקרקע לפעולה מקיפה שמטרתה כיבוש השטח המפורז וגירוש תושביו.
  - ג. ישראל ריכזה כוחות בגבול סוריה, ומכאן שהיא מתכננת פעולה נרחבת יותר.
  - ד. אבדות הסורים הסתכמו בהרוג ובשני פצועים.
- סוריה לא דרשה מן המפע"ם לפעול פעולה כלשהי. לעומת זאת נמסרה הודעה על התקרית למזכירות הליגה הערבית, וזו העבירה את הנושא לדיון בכינוס ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק ב־24.3.1965. סוריה הסתפקה אפוא בפעילות מדינית – תלונה לוועדת שביתת הנשק על הסיור בלי פירוט הפגיעות במפעל ההטיה – מתוך הכרה ביכולת התמרון המוגבלת שלה בתחום הצבאי, בייחוד לאחר שמצרים והמפע"ם השתדלו להדגיש את אופיה ה'מקומי' של התקרית. וכך כתב שוקירי בזכרונותיו על התקרית ב־17.3.1965, בנעימה הסרקסטית והצינית האופיינית לכתיבתו:

הגיע היום שחששתי ממנו, 17.3.1965, שבו פגעה ישראל בכלי עבודות ההטיה באזור נוח'ילה. סוריה הודיעה למפע"ם ולמשקיפי האו"ם: ישראל

114. בדבריו על תוכנית הפעולה אמר הרמטכ"ל רבין שהיה ויכוח על הדרך להפסקת ההטיה, ומשה דיין (במאמר שפרסם) 'בעצם אומר שאי אפשר לעשות את זה בלי מלחמה. ואמרנו: אנחנו נעשה את זה בלי מלחמה. היה דיון, שאלתי את טליק: הטנקים יוכלו לפגוע בטרקטורים בטווח הזה? הוא אמר: כן. ביימנו תקרית ודפקנו את ההטיה. אז הם הלכו ליותר רחוק, הגענו בסוף לטווח של 4.5–5. אחר־כך גם השתמשנו בארטילריה וחיל האוויר לחסל את זה', יצחק רבין בראיון עם אבי שליים, 22.8.1982.

מבצעת את איומה להרוס את התוכנית הערבית להטיה מראשיתה. זה היה האתגר הצבאי הקשה ביותר שניצב לפני מדינות ערב לאחר הפסגה הערבית הראשונה והשנייה. באותו הזמן היה זה אתגר מכריע גם למפע"ם, שעליה הוטל עול 'החובה' לספק הגנה צבאית להטיית היובלים. הכול נשאו את עיניהם אל המלכים והנשיאים ואל המפע"ם והמתינו יום ויומיים, מתוך ציפייה לראות את צבאות ערב מגיבים נגד ישראל ומפציצים את המפעל הישראלי להטיית הירדן ... ואמנם צדק האזרח הערבי בציפיותיו, שכן המלכים הכריזו שהוכנו 'התוכניות המדיניות הצבאיות, הטכניות והכספיות לביצוע התוכנית הערבית והגנתה מפני תוקפנות ישראלית'. אבל ימי הציפייה תמו וצבאות ערב לא זזו, לא ביוזמתם ולא בעקבות [הוראה מן] המפע"ם. מועצת הליגה הערבית התכנסה למושבה הרגיל במרס ופרסמה הודעת סולידריות עם עמדת סוריה.¹¹⁵

כינוס ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק

הכינוס השלישי של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק (מצרים, סוריה, ירדן ולבנון) נערך ב־24–27 במרס 1965. בנאומו בפתיחת הישיבות הסגורות של הכינוס דיבר עוזר מזכיר הליגה על תגובתה של ישראל על עבודות ההטיה ומשמעותה. הוא הדגיש את 'החשיבות המיוחדת של הכינוס בתנאים הנוכחיים, שבהם חוזרות ונשנות ההתקפות הישראליות שהיקפן התרחב, לאחר שהחלה העבודה הערבית המשותפת במפקדה המאוחדת ובביצוע התוכנית הערבית לניצול מי נהר הירדן, ולאחר שישאל והכוחות האימפריאליסטיים והמנצלים התומכים בה התנגדו לתוכניות הערביות. לכן עלינו לטפל בנושא על יסודות חדשים, ולהציע תוכנית ערבית מאוחדת המתבססת על העובדות בלבד ונשענת על הדיון הענייני הנכון' [ההדגשה שלי, מ"ש].

הרמז לסוריה היה ברור: אין לקבוע עמדה לפי הרגש ולא מתוך התלהבות ועמדה אידיאולוגית, אלא לאחר שקילת ה'עובדות', כלומר לאחר בדיקת יכולתם של הערבים להשיב בכוח ובפעולה צבאית על התגובה הישראלית, ובחינת הסכנה שבמלחמה קודם זמנה. דברים ברוח דומה נכתבו בפרוטוקול מזכירות הליגה על דיוני הכינוס:

המתכנסים דנו בתזכיר המזכירות הכללית [של הליגה הערבית] בנושא [ההטיה] ובהתפתחויותיו, מתוך התייחסות להחלטת מועצת הליגה הערבית מיום 13.3.1965, שהמליצה על דיון מחודש בהתקפות הישראליות על הגבול הסורי לאור תוצאות הכינוס הזה. המתכנסים הסכימו לדעתו של עוזר מזכיר הליגה לרכז את הדיון בנקודות היסוד האלה: ראשית, אופי ההתקפות

115. אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 35–36.

הישראליות ב־15 החודשים האחרונים ומטרותיהן, ובשאלה אם הן חוליה בשרשרת אחת מאז הקמת ישראל או שיש להן אופי מיוחד. מה מידת הקשר בינן ובין התוכנית הערבית לניצול מי הירדן ויובליו והתוכניות שעליהן הוחלט בשתי הפסגות הערביות, וכן בריכוזים הישראליים [הצבאיים] על קו שביתת הנשק. שנית, השיטה הערבית להגיב על מעשי התוקפנות האלה ומידת יעילותה.

בדיונים על 'המצב בגבול סוריה' קבעו באי הכינוס בין היתר:

א. פעולות ישראל באזורים המפורזים בתקופה האחרונה התאפיינו בתקיפות ובאלימות. הדבר בא לידי ביטוי בביצורים, תעלות ושדות מוקשים חדשים באזור [המפורז] ובריכוז [תגבור] כלי נשק שונים ובהם טנקים כבדים שמשקלם 50 טון באזורי ההגנה ובכמה מן האזורים המפורזים בדרום ובמרכז.

ב. התברר שבהתקפותיה החדשות ישראל יוזמת פעולות פרובוקטיביות כדי לפגוע במטרות מסוימות, שבהם התכוננה לפגוע מלכתחילה, כפי שקרה ב־17.3.1965 כשמשוריין ישראלי עשה את דרכו אל תוך השטחים הסוריים, שבעקבות התוקפנות של 13.11.1964 הורה ראש משקיפי האו"ם לכוחות הישראליים שלא לחצות אותם עד שמנגנון משקיפי האו"ם יעשה מדידות [בשטח]. כשנורתה אש סורית על המשוריין כדי למנוע ממנו להמשיך בדרכו הפגיוו שני טנקים, שתפסו עמדות מעל תל־דן, את אתרי העבודה בתוכנית הערבית לניצול מי הירדן והרסו שני טרקטורים, הרגו שני בני־אדם ופצעו אחרים. [לפיכך] הופסקה העבודה בקטע זה של התוכנית הערבית.

ג. ישנם ריכוזים צבאיים ישראליים באזור החולה, קרוב לאפיק הנהר אל־וואני.

בדיון על 'המצב בגבול לבנון' סוכם ש'התגלו ריכוזים ישראליים חדשים, בייחוד קרוב לגבול סוריה', ו'ההערכה היא שייתכן שהאויב יתקוף את תוכניות המים באזור אל־ע'ג'ר ובניאס. הצד המזרחי [סוריה] נקט את הצעדים הדרושים להגנה על הבניאס'.

ואלה כמה ממסקנותיו של הכינוס:

א. לאור העובדות ומאפייני המצב האמתי בגבול התברר למתוועדים שישראל ממשיכה בביצוע תוכניתה, המאפשרת לה להשלים את השתלטותה על האזורים המפורזים, שהיו במקורם אדמות ערביות; [כוונתה של ישראל] ליצור כך גבול בר־קיימא בינה ובין המדינות הערביות, כדי לקבוע את הגבולות הבין־לאומיים של פלסטין כגבולה, כדי להשלים את הישגיה הקודמים וכדי שיהיו נקודות זינוק להתקפותיה החדשות, וכדי לסכל את התוכנית הערבית לניצול מי הירדן.

ב. על-ידי המשך תוכנית ההתפשטות שלה השלימה [ישראל את פתרון] בעיות החולה על-ידי ייבושה והכניסה את גבולות ימת טבריה אל תחום שליטתה; כמו כן תפסה ישראל את רוב שטחי ההפקר והשטחים המפורזים, והיא עדיין פועלת להשתלט על יתרם. המתוועדים רואים חובה לשמור על האינטרסים הערביים בשטחים המפורזים ולמנוע הישגים חדשים מישראל.

בפרק ההמלצות של הכינוס צוין עוד, כנראה בהשפעת נציג סוריה:

א. ישראל ייחדה חלק גדול מתוכניותיה להשתלט על שטחי ההפקר [והשטחים] המפורזים. מטרת תוכניתה הנוכחית להגיע אל הגבולות הבין-לאומיים של פלסטין ולהשתלט על כל הקרקעות הנדרשות כדי להגיע אל הגבולות האלה.

ב. לפיכך יש להתמודד עם המצב על-ידי הכנת תוכנית מכרעת. [יש להכין] תגובה ערבית מכרעת על כל תוקפנות ישראלית ולנקוט את הצעדים המבטיחים עמידה באפשרות שתוקפנות זו תפתח לכלל התנגשות מזוינת בהיקף רחב.

ג. יש להעביר את הדוח [על הכינוס] אל המפע"ם ולבקשה לתת את דעתה על המידע וההצעות הכלולים בו עוד קודם שיוגש למועצת הליגה.¹¹⁶

מדיוני הכינוס והמלצותיו מתבררת הערכתם של הערבים, שהובעה על-ידי הנציג הסורי ואושרה על-ידי ראשי המשלחות, שצפויה הישנות התקריות ופגיעה של ישראל בעבודות ההטיה. מן הכינוס עולה גם דרישתם של הסורים שהמפע"ם תגיב תגובה 'מכרעת' אם יידרדר המצב בגבול בגלל 'התנגשויות בהיקף רחב'. בשל המסקנות האלה פנו הסורים אל המפע"ם וביקשו סיוע חומרי לצבאם וערובה לפתיחת חזיתות נוספות אם תישנה 'תוקפנות' ישראלית נגד סוריה.

לאחר התקרית ב־17.3.1965 הפסיקו הסורים את עבודות ההטיה עד 31.3.1965, ואז ריכזו כמה כלים בקצה הדרומי של התוואי ובעבודה מזוהת יישרו קטע שאורכו כ־500 מטרים. לאחר מועד זה הוציאו הסורים את כל הכלים מן הגזרה. ב־15.4.1965, חודש ימים לאחר התקרית, חידשו הסורים את העבודות בקטע חדש בגזרת גשר בנות יעקב מול משמר הירדן. אזור העבודות הועתק אפוא אל הגזרה המרכזית, לאורך התוואי שמצפון ומדרום לכביש המוליך מגשר בנות יעקב אל קוניטרה, כ־4.5–5 קילומטרים מן הגבול ומחוץ לטווח הנשק הקל של צה"ל.

עבודות ההטיה של הסורים נידונו בדרג המדיני של ישראל בראשית מאי 1965, והוחלט שצה"ל ייערך לפגיעה בצידוד ההטיה באמצעות טנקים. טנקים הוצבו אפוא בעמדות מוסתרות, ושוב תוכנן לנצל ירי של הסורים כדי לפגוע בעבודות ההטיה. ב־13.5.1965 בשעה 15:00 יצא סיור ממשמר הירדן דרומה. מאחר שהסורים לא ירו

116. המזכירות הכללית של הליגה הערבית, פרוטוקול סודי ביותר של המושב השלישי של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק, שנערך בדמשק ב־24–27 במרס 1965, מסמכי שלל ירדניים.

על הסיור פתח הסיור עצמו באש וכך התפתחה תקרית, שבמהלכה פתחו הטנקים באש לעבר ציוד ההטיה. למרות הטווח הגדול (5000-5800 מטר) הצליחו צוותי הטנקים לפגוע בציוד ההנדסי של הסורים ולהרוס שלושה טרקטורים. הסורים לא הגיבו כלל מחשש שמא יפעיל צה"ל את חיל האוויר, שמטוסיו חגו לא הרחק ממקום התקרית. בקטע הזה הספיקו הסורים להכשיר תוואי באורך חמישה קילומטרים בקירוב. העבודה באתר הופסקה ב-22.5.1965 לאחר דיוני הצמרת הסורית ב-19.5.1965.

בשידורי רדיו דמשק לאחר התקרית ניכרו כמה מאפיינים:

א. תרעומת על המפע"ם, שלא נחלצה לעזרת סוריה והניחה לה לעמוד לבדה מול ישראל. החלטות המפע"ם אינן מעשיות כלל וכמה ממדינות ערב מנערות את חוצנן בכל מיני תירוצים.

ב. תביעה ממנהיגי ערב להסכים על תוכנית מוגדרת למלחמה בישראל, ולא להסתפק בהטיית היובלים (אף-על-פי שהיא חשובה כשלעצמה).

ג. תביעה מן המפע"ם להוכיח את קיומה על-ידי בניית כוח הרתעה ערבי משותף, ולהוכיח את קיומו של הצבא הערבי 'בכל החזיתות', שאם לא כן תשוב כל מדינה לפעול בנפרד.¹¹⁷

עיתוי התגובה הישראלית היה חשוב, שכן ב-26.5.1965 התכנסה ועידת פסגה-זוטא שנייה, ודומה שהתגובה הישראלית כוונה לשמש אות אזהרה לבאי הוועידה. ואמנם במרכז דיוני הפסגה-זוטא עמדה שאלת ההתמודדות עם התגובה הישראלית על פעולות ההטיה. אין ספק שפעולת צה"ל השפיעה על דיוניה ועל תוצאותיה של פסגה-זוטא זו: היא העמידה במבחן את האסטרטגיה הערבית בשאלת הטיית יובלי הירדן והפתיעה את מפקד המפע"ם ואת מנהיגי ערב. בניגוד להערכת מפקד המפע"ם שהוצגה בפסגה השנייה (ספטמבר 1964) הגיבה ישראל עם תחילת העבודה ולא בסיומה, ותגובתה היתה שיטתית ותקיפה. התברר שישראל נחושה בדעתה למנוע את עבודת ההטיה בכוח. התקרית של 13.5.1965 העמידה לפני סוריה דילמה קשה מאוד: מצד אחד אין היא יכולה לוותר על המשך עבודת ההטיה בשל הנזק התעמולתי שייגרם לה בזירה הפנימית והבין-ערבית והפגיעה באמינותה האידאולוגית; ומצד אחר סוריה מבודדת בזירה הערבית בשל עמדתה הקיצונית והמיליטנטית, וכל עוד אין היא בטוחה בסיוע ערבי אין היא יכולה להסתבך בהידרדרות שעלולה להביא לידי מלחמה, בייחוד כשמצרים מתנגדת להסתבכות שכזאת באותה העת. פעולת צה"ל חיזקה את הערכתם של הסורים שישראל נחושה בהחלטתה למנוע את עבודת ההטיה בכוח, וזו היתה גם הערכתו של מפקד המפע"ם עלי עאמר. הפעולה אף השתלבה בהערכה הבסיסית של הסורים (ושל המפע"ם) שישראל אינה מתכוונת למנוע את עבודת ההטיה בלבד אלא גם להשתלט על האזורים המפורזים ב'פעולה בהיקף רחב'. הסורים סברו שקרבת עבודת ההטיה לגבול מקלה על ישראל להפריע לעבודות כמעט כל אימת שתוצה בכך. על רקע זה ביקשו הסורים ממפע"ם לרכז בסוריה כוח

117. שידורי רדיו דמשק, 20.5.1965. על הרקע לתקרית ועל פרטיה ראה: ש' גולן, 'המאבק על מי הירדן', בתוך: א' שמואלי, א' סופר, נורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, עמ' 853-862.

אוירי חזק דיו שיוכל להתערב מיד, כדי לנטרל בעתיד את עליונותה של ישראל באוויר באזורי פעילותו של צה"ל – הסורים טענו שנמנע מהם להשיב אש בתקרית של 13.5.1965 בשל עליונותו של חיל האוויר הישראלי. על כל פעולה של ישראל הציעו הסורים להגיב מיד בפעולת תגמול חזקה ממנה, גם בשטחים 'המשמשים בסיס להפגזות צה"ל' – כלומר להפגז יישובים ישראליים שבהם הוצבו טנקים או תותחים של צה"ל. כמו כן דרשו הסורים מן המפע"ם לתגבר את 'הזירה הצפונית' בכוח הרתעה ערבי ולהכין אמצעים להתערבות מידית 'במצב של איום על סוריה', כגון גיוס ערבי כללי, שיגור יחידות של צבא מצרים לסיני ולרצועת עזה והוצאת כוח החירום של האו"ם (מהלך שבוצע למעשה ערב מלחמת ששת הימים).¹¹⁸ בסיכומו של דבר תבעו הסורים להסכים על 'תוכנית מוגדרת למלחמה בישראל ולא להסתפק בתוכנית ההטיה'. בעניין זה אמר מזכיר הבעת', הדוקטור מניף אל-רזאז, בראשית יוני 1965: 'לא דרשנו שום סיוע לסוריה עצמה, אלא דרשנו גם ממפע"ם לתגבר את הזירה הצפונית של המערכה בכוח מרתיע. ההטיה היא פעולה ערבית מאוחדת. אין זה נכון שסוריה דרשה לפתוח את כל החזיתות רק [בתגובה] על פגיעה בטרקטור שעובד בהטיה, אלא דרשה לבנות כוח הרתעה ערבי, בניין חזק שיתאים לרמת המערכה אם זו תעבור מתוקפנות מקומית לתוקפנות כוללת'.¹¹⁹

ואמנם בכינוס ראשי ממשלות ערב בקהיר ב-26.5.1965 טען נור אל-דין אל-אתאסי, סגן ראש ממשלת סוריה, שמדינות ערב לא באו לעזרת סוריה כשתקפה ישראל מן האוויר את עבודות ההטיה בשטח סוריה. לדעתו 'על מצרים היה לשגר את מטוסיה לפעולת תגמול נגד ישראל'. הוא דרש ש'במצב של איום מצד ישראל, על מצרים לשגר כוחות לסיני ורצועת עזה ולדרוש את הוצאת כוחות החירום של האו"ם', כלומר לפתוח חזית בסיני וברצועת עזה (כפי שקרה ערב מלחמת ששת הימים).¹²⁰ זכריה מוחי אל-דין, ראש ממשלת מצרים, חזר על עמדת נאצר: 'מן הדין להבדיל בין התקפה מוגבלת להתקפה כוללת. במקרה הראשון אחריות ההגנה מוטלת על המדינה המותקפת, ואילו במקרה השני מצרים ויתר מדינות ערב מחויבות לפתוח במלחמה לפי סעיפי ברית הביטחון הקיבוצי'. הרמטכ"ל הסורי, פהד אל-שאער, ציין בתשובתו ש'אין בברית הביטחון הקיבוצי סעיף שנקרא התקפה מוגבלת והתקפה כוללת', ושב ותקף את עלי עאמר על שהמפע"ם לא נחלצה לעזרת סוריה.¹²¹ מחמוד ריאד הגן על עמדת מצרים וכתב:

באותה תקופה פעלה מצרים להשיג עליונות צבאית על ישראל, אלא שהיא נתקלה באירועים שערמו מכשולים על דרכה. קודם כול היתה עסקת הנשק

118. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 300–301.

119. מניף אל-רזאז, אל-אחראר, ביירות, 7.6.1965; בעת-פלסטין, חלק 5, עמ' 94–97.

120. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 300–303; אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 46–47.

121. שם.

הגדולה שעליה חתמו בן-גוריון ואדנאואר, קנצלר גרמניה, ב־1960, ופריטיה החלו להגיע לישראל בשנות ה־60. המכשול השני היה ההוצאות שקיבלה עליה מצרים כדי לתמוך בתימן הצפונית והסיוע למורדי תימן הדרומית נגד האימפריאליזם הבריטי, ולכן היתה מצרים זקוקה לזמן מה כדי להתגבר על המכשולים שעמדו לפניה עד שיגיעו כוחותיה המזוינים לרמה שבה יוכלו להדוף התקפות ישראליות. פהד אל-שאער הכיר את המצב הצבאי במצרים וידע ששיגור כוחות מצריים לסיני והתקפה על ישראל בתנאים אלה יביאו לידי תבוסה במערכה, ואף-על-פי-כן קרא למצרים לעשות כן, וזו הסיבה לאובדן האמון בין קהיר לדמשק באותו הזמן.¹²²

אמון על האסטרטגיה המצרית הציע מפקד המפע"ם בדיוני מועצת ההגנה הערבית ב־29.5.1965, שנערכה במקביל לכינוס הפסגה-זוטא, להרחיק את עבודות ההטיה מן הגבול עם ישראל 'עד שתשלים המפע"ם את הכנת הכוח הדרוש לבלימת התוקפנות הישראלית'.¹²³ שוקירי כותב בציניות, שלנוכח התקפות ישראל על עבודות ההטיה 'לא היה לחוגים הערביים המדיניים והצבאיים מנוס אלא לחפש "פתווה" [פסק דין הלכתי-דתי] שתחליץ אותם ממשבר נהר הירדן. "הפתווה" היתה שסוריה תמשיך בעבודות ההטיה, אבל במקומות רחוקים מקו שביתת הנשק עם ישראל'.¹²⁴ מפקד המפע"ם ביטא למעשה את עמדתו של נאצר, כפי שבאה לידי ביטוי בנאומו ב־31.5.1965 באונוי חברי המועצה הלאומית הפלסטינית במושבה השני:

לא נוכל להטות את יובלי הירדן אלא אם תעמוד לרשותנו הגנה ביבשה ובאוויר ... אם אין אנו יכולים להטות אותם היום נאמר שנדחה את ההטיה עד שנהיה מסוגלים להגן עליה. אנו רוצים להגן על עבודות ההטיה, אך עלינו לדבר גלויות, עלינו להיות גלויי לב ולקבוע שקודם כול יש להבטיח הגנה, ובו-בזמן גם נתכונן להשיג את מטרתנו העיקרית.¹²⁵

תגובת הסורים על נאומו של נאצר היתה מידית: פרשן רדיו דמשק טען שמדבריו של נאצר משתמע ש'סוריה תסתבך לבדה במלחמה עם ישראל ומצרים לא תשתתף במלחמה על הטיית המקורות'.¹²⁶ ואילו העיתון אל-ת'ורה כתב: 'נאצר הוא שיזם את ועידת הפסגה למרות התנגדותה של סוריה לדרך הפתרון המוצעת - הטיה תחת הטיה'. 'סוריה נענתה לבדה והחלה בעבודה ... והיתה תוקפנות ואין מושיע'. 'מה נותר מנאצר כשמדובר בפלסטיין?'¹²⁷

הבררה שעמדה לפני הסורים הסתבכה גם בשל בעיות טכניות הקשורות למיקום

122. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 301.

123. אל-חיאאת, 30.5.1965; אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 65.

124. אחמד אל-שוקירי, שם, עמ' 39-40.

125. נאצר, רדיו קהיר, 31.5.1965.

126. פרשן רדיו דמשק, 1.6.1965 (שעה 20:15).

127. אל-ת'ורה, 2.6.1965.

אתרי ההטיה. התוואי בקטע הקריטי הקרוב ביותר לגבול ישראל אורכו כ-25 קילומטרים לפחות, והתוכנית להטיית הבניאס והזרמת מי החצבאני לשטח סוריה היתה מותנית בהשלמת הקטע הזה. אבל כדי שיושלמו העבודות בקטע זה של תוכנית ההטיה נדרשה הסכמת ישראל, וישראל היתה נחושה בדעתה למנוע את עבודות ההטיה. מכאן שעקשנותה של סוריה להשלים את ביצוע תוכנית ההטיה פירושה נכונות או מוכנות לדרדר את המצב בגבול לכלל מלחמה – בעיתוי לא מתאים לדעת מצרים והמפע"ם – וברור היה שסוריה לבדה אינה יכולה לעמוד במלחמה שכזאת.¹²⁸

כאמור, בעקבות התקרית ב-13.5.1965 הפסיקו הסורים ב-22.5.1965 את העבודה בקטע זה של תוכנית ההטיה וחידשו אותה באתר אחר, דרומי יותר, בסביבות ואדי פח'ורה, מדרום לסנבֶר. עד 5.7.1965, כשהופסקה העבודה גם שם, הספיקו הסורים להכשיר עוד שישה קילומטרים. אחר-כך העתיקו הסורים את עבודות הכשרת התוואי אל גזרת קובת קרעא, בעומק שטחם, כ-10 קילומטרים מן הגבול, מול גזרת כורזים. הסורים העריכו שבטווח כזה יהיה על ישראל להסלים את המצב ולהפעיל את חיל האוויר, ולא בנקל תנקוט ישראל צעד שכזה. לנוכח התקדמות העבודה באזור קובת קרעא הוחלט במטכ"ל לעבד את חלקות הקרקע בח'רבת קרעא, סמוך לירדן, מצפון למקום שבו הוא נשפך אל הכינרת, חלקות שהיו שנויות במחלוקת עם הסורים. הוחלט שאם יפתחו הסורים באש יגיב צה"ל בפגיעה בציוד ההטיה באזור קובת קרעא. העבודה החלה ב-12.8.1965.

כשנראה היה שהסורים 'כיוונו את כליהם' (תול"רים וטנקים) לעבר הטרקטור, הקדימו התותחים והטנקים של צה"ל ופתחו באש לעבר ציוד ההטיה של הסורים. בתקרית נפגעו שני טרקטורים ושלושה טנקים סוריים. מטוסי חיל האוויר שהיו בכוננות לא הופעלו מפני שהסורים לא הפגינו יישובים.¹²⁹

בוועידת הפסגה הערבית השלישית, ב-13.9.1965, דיווח מזכיר הליגה הערבית ש'עבודות ההטיה נפסקו למעשה בסוריה, לבנון וירדן, בשל התוקפנות הישראלית'.¹³⁰ לעומת זאת, בדיוני מועצת ההגנה הערבית שהתכנסה ערב ועידת הפסגה, יצא פהד אל-שאער, רמטכ"ל צבא סוריה, נגד הפרסומים בעיתונות הערבית

128. על הדילמה של הערבים בכלל והסורים בפרט לנוכח נחישות ישראל למנוע את עבודות ההטיה אמר יצחק רבין: 'כשהעמדנו אותם בפני הדילמה, לעבוד [בהטיה] אתם לא יכולים, על זה אתם הולכים למלחמה; והם לא הלכו למלחמה אז. אז מבחינה מעשית פה ושם הדברים היו משולבים, אבל זה לשתי אופרות שונות: בעיית המפורזים ובעיית המלחמה כנגד ההטיה, ודבר שלישי, נגד הגברת פעולות הטרור עקב הקמת הישות הפלסטינית, עקב המאבק של יאסר ערפאת נגד שוקירי עלידי דרבון הפעולה החבלנית ...', יצחק רבין, ראיון עם אבי שליים, 22.8.1982.

129. על הפעולה, והסבר הרמטכ"ל לאופן התגובה של צה"ל ראה: ש' גולן, 'המאבק על מי הירדן', בתוך: א' שמואלי, א' סופר, נורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, עמ' 853–862.

130. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 309; אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 85.

שגינו את סוריה על הפסקת עבודות ההטיה. אל-שאער פירט את התקריות שפרצו סביב עבודות ההטיה מאז נובמבר 1964, ומסר שהתקרית של 12.8.1965 עמדה להידרדר למערכה בהיקף רחב לאחר שישראל העבירה כמה טייסות קרב אל הגזרה הצפונית. הוא הדגיש שסוריה לא הפסיקה את עבודות ההטיה והיא צופה ששוב ייעשה כנגדה – ואולי גם נגד ירדן ולבנון – מעשה 'תוקפנות', בפעם הרביעית, החמישית והשישית. בדוח אל באי הפסגה השלישית קבע מפקד המפע"ם, עלי עאמר:

אנו עומדים בפני אויב שהכריז בגלוי על כוונתו להתקיף אם המדינות הערביות הנוגעות בדבר ימשיכו בביצוע החלטותיכם להמשיך בעבודות הטכניות; ואמנם ישראל כבר תקפה יותר מפעם אחת. שומה עלינו לנקוט את הצעדים הצבאיים הנכונים כדי להגיב על תוקפנות זו. לעומת זאת המשך ביצוע העבודות הטכניות, בשעה שאנו יודעים את גודל הפיגור בהכנותינו הצבאיות [ואת] אי-ההסכמה באשר לתיקון [המצב], זוהי דרך שאינה מתיישבת עם ההיגיון הבריא. ההערכה [בפסגה השנייה] היתה שביצוע עבודות ההטיה לא יביא לידי התקפה מצד ישראל. ההפך מזה הוא שקרה. נכונותה של ישראל לבצע תוקפנות גלויה כבר לעין. היא הכריזה על כך בגלוי. [מצב] זה מחייב אותנו לשוב ולשקול את צעדינו ואת הערכת המצב שלנו.¹³¹

מפקד המפע"ם העריך שפעולות צה"ל נגד מפעל ההטיה בסוריה הפתיעו את הערבים. חולשתם של הערבים באוויר מחייבת לדעתו עיון מחודש בתוכנית ההטיה, מכיוון שאין ביכולתם של הערבים להגיב על תוקפנות צה"ל לא תגובה כוללת ולא תגובה מקומית. לדעתו סביר שישראל תמשיך במדיניותה ותבצע פעולות מוגבלות מן האוויר נגד עבודות ההטיה באזורי הגבול, ואין להוציא מכלל אפשרות התקפה אווירית בהיקף רחב נגד חילות האוויר והשירותים החיוניים של מדינות ערב. בסיכומו של דבר העריכו המצרים (ושאר מדינות ערב) ש'ישראל הצליחה לשבש את התוכניות הערביות להטות את מי הירדן, והפעולות ההנדסיות הופסקו עד שתהיה אפשרות להגן עליהן הגנה צבאית'.¹³² ועידת הפסגה החליטה 'להמשיך בביצוע התוכנית הערבית המאוחדת לניצול מי נהר הירדן ויובליו, לפי התוכנית שנקבעה ולפי מה שהוחלט בעניין ההגנה הצבאית הדרושה'.¹³³ פירושה של ההחלטה היה שהמשך העבודות יהיה נתון מעתה לשיקול דעתן של המדינות הנוגעות בדבר ועל אחריותן. כך העניקה ועידת הפסגה הכשר כלל-ערבי להפסקת עבודות ההטיה לכל מדינה (כלומר סוריה או לבנון) שלא תוכל לעמוד כנגד התגובות הצבאיות של ישראל.

סוגיית 'העבודה בתוכנית הערבית לניצול נהר הירדן ויובליו' עלתה בינתיים לדיון בכינוס חירום של ראשי המשלחות הערביות לוועדות שביתת הנשק עם ישראל,

131. אחמד אל-שוקירי, שם, עמ' 268–269.

132. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 303.

133. החלטת ועידת הפסגה השלישית, מס' 34, מיום 17.9.1965, הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 263.

שנערך בקהיר ב־9–11 בינואר 1966. בסיכום הדיונים על המצב לאורך קווי שביתת הנשק עם סוריה נאמר:

שנת 1965 התאפיינה בשני אירועים חשובים, האחד הפגזת מרכזי העבודה בתוכנית לניצול מי יובלי הירדן באזור נעראן שמול הגזרה המרכזית, ובאזור קובת קרעא, גם הוא בגזרה המרכזית. המאורע האופייני האחר שאירע בקו שביתת הנשק עם סוריה היה גם הוא בגזרה המרכזית: החקלאים הערבים היו מעבדים חלקת אדמה ממערב לקו שביתת הנשק, בתוך האדמות הכבושות, ששטחה 500 דונם, באזור ששמו אל־חמאמָצָה. היהודים השלימו עם 'המצב הקיים', אבל השנה פעלו כדי למנוע מן החקלאים הערבים להיכנס אל השטח והביאו כמה טרקטורים לחרוש אותו בחיפוי ארטילריה. הארטילריה הסורית אילצה אותם לסגת מהשטח.

מראשית השנה הקודמת ועד היום נמשכו חילופי האש באזור כל יום, והיהודים ירו על כל אדם ובעל־חיים שעברו את הגבול הבין־לאומי הסורי־פלסטינאי בגזרה המרכזית. כך נעשה האזור המפורז שמצפון לימת טבריה שומם כמעט לחלוטין, ואף אחד מן הצדדים אינו יכול להיכנס אליו.

אשר למצב בקווי שביתת הנשק עם לבנון, נאמר ש'בפעילות הישראלית על הגבול בשנת 1965 בלטו טיסות סיור מן האוויר במטוסי סילון בגובה רב כדי לפקח על פעולות ניצול מי יובלי נהר הירדן, וכדי לפקח על מרכזי הכוחות הלבנוניים ותנועותיהם'.¹³⁴

הודעת הסיכום של ועידת הפסגה־זוטא הערבית השלישית (14.3.1966), שבה הודיעה לבנון על הפסקת עבודות ההטיה בארצה, הסתפקה באזכור קצר בלבד של תוכנית ההטיה הערבית: 'הכינוס מביע את תודתו לרשות לניצול מי הירדן ויובליו על מאמציה'.¹³⁵ היה בדברים מעין הספד לתוכנית ההטיה הערבית.

התקרית ב־14.7.1966

בעקבות פעולת צה"ל ב־12.8.1965 הפסיקו הסורים את העבודה לשלושה ימים, אבל אחר־כך נמשכה העבודה בקטע הזה עד אמצע אוקטובר 1965, ואז הועברו רוב הכלים דרומה אל גזרת עין חמוד, רחוק יותר מגבול ישראל. העבודה בגזרת קובת קרעא נמשכה באטיות ובכלים מעטים עד ינואר 1966. בסך־הכול הוכשר בגזרה זו תוואי שאורכו חמישה קילומטרים. מאמצע אוקטובר עד אמצע ינואר 1966 הוכשר באזור עין חמוד, ממזרח לעמק בטיח'ה, תוואי של שבעה קילומטרים. באמצע ינואר 1966 הועתקה העבודה לסביבות עין סופירה, מדרום־מזרח לאלמגור, במרחק 12 קילומטרים מן הגבול. העבודה בקטע זה התנהלה באטיות רבה, ועד יולי 1966

134. מנהלת ענייני פלסטין, מזכירות הליגה הערבית, דוח כינוס החירום של יושבי־ראש המשלחות הערביות בוועדות שביתת הנשק 9–11.1.66, מסמכי שלל.

135. אחמד אל־שוקירי, עלא טריק אל־הזימה, עמ' 150.

הצליחו הסורים לפלס תוואי של 3.5 קילומטרים בלבד ולחפור תעלה שאורכה קילומטר וחצי. מאחר שעבודות ההטיה בסוריה נמשכו, היה זה רק עניין של עיתוי עד שתיוזם ישראל פעולה נוספת להפסקתן. לישראל היתה עוד סיבה לפגוע בסוריה בשל תמיכתה של זו בפת"ח ובפעולותיו בתוך ישראל. ואכן ההזדמנות לפגוע במישרין ביעדים סוריים (עד אז נעשו פעולות תגובה וחבלה נגד יעדים בירדן בלבד) נקרתה לישראל ב־16.5.1966, כשג'יפ של הקק"ל עלה על מוקש באזור אלמגור ושניים מנוסעיו נהרגו. עקבות המבצעים הוליכו אל גבול סוריה. לפני צה"ל עמדו אז שתי אפשרויות תגובה: לפגוע במוצב סורי או בעבודות ההטיה; פעולה מן האוויר היתה עדיפה ובטוחה יותר, אבל בלתי רצויה מן הבחינה המדינית. נראה שמסיבות מדיניות נדחתה התגובה באותו מועד. כעבור חודשיים אירע פיגוע חבלני חמור נוסף: ב־13.7.1966 עלה רכב אבטחה על מוקש מדרום-מזרח לאלמגור ושני חיילים ואזרח נהרגו. בשל חומרת הפיגוע אישר הדרג המדיני פעולה נגד עבודות ההטיה בעין סופירה, ובכלל זה הפעלת חיל האוויר. תשעה כלים מכניים כבדים היו מפורזים אז לאורך התוואי, מאובטחים על-ידי שלושה מקלעים דו-קנניים נגד מטוסים בקוטר 14.5 מ"מ, וכן מחלקת חיילים חמושים בנשק קל. מטוסי חיל האוויר פגעו בצידוד ההטיה ב־14.7.1966 בשעה 16:00. זו היתה פעולת התגמול האווירית הראשונה שאושרה על-ידי הדרג המדיני מאז פעולת אל-חמה באפריל 1951. יתר-על-כן, לעומת פעולת חיל האוויר ב־14.7.1964 נגד המוצבים הסוריים, שהיתה תגובה מידית שנועדה לשתק את ההפגזה הכבדה שניתכה על היישובים, הפעולה ב־14.7.1966 נועדה להמחיש ביתר תוקף את נחישות ישראל למנוע את עבודות ההטיה בכל האמצעים, לרבות בפעולה מן האוויר. מטוסי חיל האוויר פגעו בצידוד ההטיה והשמידו חמישה כלים בשטח ההטיה ליד עין סופירה שממזרח לכינרת.¹³⁶ כבר בשעה 18:00 הודיעו הסורים על שמונה פצועים אזרחים ושני חיילים.¹³⁷ אחד ממטוסי חיל האוויר שהיה במשימת סיור נקלע לקרב עם מטוס מיג-21 סורי, שאף הוא היה במשימת סיור, והמיג הופל. זו היתה הפעם הראשונה שהופל מטוס מיג-21 בידי מטוס מיראז'.

הפעולה ב־14.7.1966 היתה הפעולה האחרונה שעשה צה"ל לפני מלחמת ששת הימים, ואחריה לא נעשתה עוד עבודה של ממש בתוכנית ההטיה בסוריה. בעקבות תקיפת חיל האוויר הפסיקו הסורים את העבודה באזור זה, אבל המשיכו בעבודות בחלק הדרומי של התוואי, בעיקר בהכשרת דרכי גישה אל התוואי ובחיבור חלקיו זה אל זה. גם בגזרה המרכזית פילסו הסורים עוד כ־900 מטרים מן התוואי, ואת הכול עשו בקצב אטי כל-כך עד שעבודת ההטיה כולה נעשתה סמלית בלבד. גם הפעם נמנעו הסורים מכל תגובה משהוכחה בעליל נחיתותם באוויר. הרדיו והעיתונות בסוריה חזרו על עמדתם, המטילה את האשמה על העמדה הכלל-ערבית:

לסוריה המהפכנית יש דעה ברורה בשאלת המים, והיא עומדת על ביצוע הטיית המקורות ועל מניעת המים מישראל בכוח. סוריה רואה בכך קו

136. פרטים על הפעולה ראה בהארץ, 15.7.1966.

137. הודעת דובר צבאי ברדיו דמשק, 14.7.1966.

מינימום שאין לסגת ממנו, אף-על-פי שעמדת הפסגה הערבית מונעת זאת, כשם שהיא דוחה את הקו הסורי בשאלת שחרור פלסטין. סוריה תוסיף להחזיק בעמדתה המהפכנית המתמדת ובקו הסורי בעניין שחרור פלסטין.¹³⁸

אבל בתזכיר מאת משרד החוץ של סוריה מיום 14.7.1966¹³⁹ אל יושב-ראש מועצת הביטחון ואל חברות האו"ם (במסמך רשמי), אל הליגה הערבית (המפע"ם) ואל המשלחות הדיפלומטיות הזרות בדמשק, תואר מפעל ההטיה בסוריה כמפעל קונסטרוקטיבי פנימי בעל בסיס כלכלי, ועם זאת בעל אופי בין-ערבי מפני שגם ירדן ולבנון מעורבות בו והוא מתבסס על זכויות הפליטים. זו היתה הפעם הראשונה שהסורים הציגו את מפעל ההטיה כמפעל כלכלי חיוני לסוריה, ונראה שהדבר קשור בכתובת שאליה נועד התזכיר. בתזכיר צוינו בין היתר הנקודות הבאות:

א. טענותיה המדומות של ישראל על הסתננות דרך שטח סוריה אינן אלא תירוץ, שכן ברור שהיתה כאן תוכנית מוכנה מראש להפסקת ניצולם הקונסטרוקטיבי של מי הירדן.

ב. אזור התקרית הוא אזור אזרחי, שבו עוסקים מהנדסים אזרחיים במפעל קונסטרוקטיבי וכלכלי הקשור בניצול מי הירדן. את המים האלה מנסה ישראל לגזול מסוריה ולמנוע את מימוש התוכנית הסורית שנועדה להעלות את רמת החיים של העם.

ג. ישראל ניצלה את הידיעות המדומות על המסתננים כדי לנסות לגזול את המים מסוריה, מירדן, מלבנון ומן הפליטים היושבים סביב גבולות מולדתם השדודה.

ד. אין זו הפעם הראשונה, וניסיון דומה כבר עשו הישראלים ב־13.11.1964, אז גינו יושב-ראש מועצת הביטחון והמשתתפים בדיון את ישראל על פעולתה.

ה. סוריה כבר הודיעה – והיא שבה ומודיעה – שאין היא אחראית לפעולותיהם של הארגונים הפלסטינאים החותרים לשוב אל מולדתם.¹⁴⁰ אין היא המדינה היחידה שיש לה גבולות שביתת נשק עם ישראל. לו היו כוונותיה של ישראל טהורות היה עליה לפנות אל ועדת שביתת הנשק סוריה-ישראל, שהיא הגוף המוסמך לדון בכך. אבל הגוף הזה משותק מכיוון שישראל מחרימה אותו.

ראוי לציון אזכורה של פעילות פת"ח בתזכיר הסורי; מצד אחד הסורים מנערים את חוצנם מן האחריות לפעולות הארגונים הפלסטינאים ואף רומזים שהפדאיון עשויים לבוא ממדינה ערבית אחרת, ומצד אחר אין הם יכולים למנוע את הפלסטינאים מן המאבק 'לשוב אל מולדתם'. גישה זו אפיינה את קו ההסברה הסורי באותה תקופה בשאלת פעולות פת"ח וארגונים פדאינים אחרים.

יש לציין שבאיגרת אל מועצת הביטחון חסרה פסקה שהופיעה בנוסח התלונה הסורית לוועדת שביתת הנשק סוריה-ישראל, ובה הדגישה סוריה ש'התוקפנות

138. דברי פרשנות ברדיו דמשק, 14-15.7.1966; אל-ת'ורה, 15.7.1966.

139. רדיו דמשק, 14.7.1966.

140. רדיו דמשק שידר ב־15.7.1966 הודעה מטעם מפקדת אל-עאצפה (הזרוע הצבאית של פת"ח) על פעולותיה בשטח ישראל.

הישראלית' אירעה בשעה שסוריה עשתה מאמצים לרפות את המתיחות בגבול. השמטת הפסקה מן התזכיר הזה מובנת כשמדובר באיגרת שהופצה בעולם הערבי ובזירה הפנימית הסורית. המשטר ביקש שלא להיראות כאילו הוא משתתף במאמץ להרגיע את המתח בגבול עם ישראל על-ידי נכונותו להגיע לכלל הסדר על עיבוד השטחים באזורים המפורזים, כפי שנמסר לישראל במגעים שהתנהלו באותה תקופה באמצעות ראש משקיפי האו"ם, הגנרל רול, וכפי שהדבר בא לידי ביטוי בתלונתם של הסורים לוועדת שביתת הנשק.

לסיכום הסעיף הזה יצוין שמאז נובמבר 1964 ועד ספטמבר-אוקטובר 1966 פילסו הסורים תוואי שאורכו 38 קילומטרים, והחלו בחפירת תעלה באורך שלושה קילומטרים בקירוב. עד התקרית של 14.7.1966 נמשכו עבודות ההטיה בסוריה כמעט ברציפות למרות תקריות האש, ולאחר כל תקרית עברו הסורים לעבוד בקטעים חדשים, מרוחקים יותר מן הגבול. בשל פעולת מטוסי חיל האוויר ב-14.7.1966 הופסקה העבודה לזמן מה וחודשה במחצית השנייה של אוגוסט 1966, אבל בקצב כמעט חסר משמעות. בעבודות פילוס התוואי הועסקו בשנת 1965 עד חמישה דחפורים, ומחודש פברואר 1966 עד שבעה דחפורים, ומראשית יוני 1966 - עד תשעה דחפורים.

ביצוע תוכנית ההטיה בירדן: תוכנית הירמוך

קשה לדבר על תוכנית ההטיה הערבית בתחומי ירדן, מפני שכאן מדובר למעשה ב'תוכנית הירמוך' המקורית שתיכנו הירדנים כדי להשקות כחצי מיליון דונם בבקעת הירדן על-ידי הטיית מי הירמוך וניצול מי היובלים בבקעת הירדן ומי התהום. אלה עיקרי תוכנית הירמוך:

- א. סכרי איגום ואגירה על הירמוך (סכר מח'ייבה וסכר מקריין) ועל יובלי הירדן משני עבריו.
- ב. תעלות ראשיות לאורך הירדן משני צדיו וכן רשת תעלות צדדיות לחלוקת המים.
- ג. תחנות לשאיבת מי תהום.

הירמוך הוא היובל הגדול ביותר של הירדן בין הכינרת לים המלח. אגן הניקוז שלו משתרע על פני 7250 קילומטרים רבועים, רובם בסוריה ומקצתם (1410 קילומטרים רבועים) בירדן. עיקר מימיו של הירמוך בקיץ מקורם במעיינות מזייב (למעלה מ-3.7 מ"ק בשנייה), הנובעים ברמה הסורית מצפון למפל תל שהאב. מכאן הוא זורם מערבה עד מקריין (מפלס 80 מטרים), שם נפגשים ומתאחדים מקורותיו הראשיים. ממקריין ועד השפך אל הירדן (מפלס 202 מטרים) הוא זורם באפיק צר, נמוך ב-300 מטר מן הרמות שהוא מנקז. על חלקו הצפוני של אגן הניקוז של הירמוך יורדים 600-1000 מילימטרים של גשם בשנה. הנתונים האלה קובעים את משטר הזרימה של הנהר, שבחורף אפיקו מלא מי שטפונות ואילו בקיץ מימיו מועטים. בימות הגשמים (מאוקטובר עד אפריל) עולה ספיקתו ומגיעה לשיאה בפברואר, ומכאן היא שבה ויורדת כל חודשי האביב והקיץ (ממאי עד ספטמבר).

בשנת 1958 החלו הירדנים לחפור תעלה שאורכה 70 קילומטרים לאורך הגדה המזרחית של הירדן. תעלה זו תוכננה לספיקה של 10 מ"ק בשנייה והושלמה בשנת 1963. התעלה היתה חלק מתוכנית הע'ור המזרחי ולא נכללו בה אז מתקני איגום ומפעלי חשמל.

ירדן הגישה את תוכנית הירמוך לוועידת הפסגה הערבית הראשונה בתור שלב ראשון בביצוע התוכנית הערבית הכוללת להטיית יובלי הירדן, וכבסיס להטיית הבניאס והחצבאני דרומה בשלב מאוחר יותר. במסגרת זו אמורים היו הסכרים שיוקמו על הירמוך לקלוט את מי הטיית הבניאס והחצבאני, ובלעדיהם יזרמו כל המים המוטים באפיק הירמוך ויחזרו אל הירדן מדרום לכינרת. בשלב ראשון תוכנן להקים את סכר מח'ייבה, לבנות סכר מאגר במקריין ולהגביה את דפנות תעלת הע'ור. כשהציגה ירדן את התוכנית לאישורה של ועידת הפסגה הראשונה ביקשה להשיג שני יעדים:

א. הכרה מצד מצרים ושאר מדינות ערב במפעל שהושמן בעבר בשופרות התעמולה של מצרים בתורת מעשה בגידה באינטרסים הערביים. ירדן קיוותה לא רק שמפעל המים שלה יזכה לתואר 'מפעל לאומי ערבי' אלא אף ישמש הוכחה למילוי חובתה וחלקה במאבק נגד המוביל הארצי של ישראל.

ב. תמיכה כספית של מדינות ערב בתוכניות האיגום של הירמוך הדרושות להשלמת המפעל.

ואמנם בוועידת הפסגה הראשונה הוכרו מפעלי ההשקיה הירדניים לחלוצי תוכנית ההטיה של מקורות הירדן, וכל הפעילות הקשורה בהמשך פיתוחם הועברה לפיקוח 'הרשות הערבית להטיית יובלי הירדן'. ואולם למעשה לא נדרש מירדן עצמה לחרוג מתוכנית ג'ונסטון, ושילובה של תוכנית המים הירדנית בתוכניות להטיית יובלי הירדן בא לידי ביטוי בעיקר בנכונותם של הירדנים לקבל את עודפי המים המוטים אל סכר מח'ייבה ולהשקיע את הממון הערבי בתוכנית ההשקיה שלהם.

מכאן שבלא תוכנית ההטיה בסוריה ירדן אינה אלא ממלאת את חלקה בתוכנית המוסכמת גם על ישראל, כלומר רק אם תשולב התוכנית הירדנית במפעלי ההטיה בסוריה תוכל ישראל לראותה כאילו היא מכוונת נגדה. אבל בסופו של דבר לא נזקקה ירדן לעמוד במבחן הזה. ועידת הפסגה הערבית השנייה אישרה הקצבה של 10 מיליון ו-250 אלף לירות סטרלינג להקמת סכר מח'ייבה, והסכר נקבע להיות בשלב 'העבודות המידיות' ותואר כ'מפעל חשוב ביותר'.

וזה היה מצבה של התוכנית הירדנית במרס 1966:

א. תעלת הע'ור המזרחי: מוליכה מים למרחק של 70 קילומטרים, מעדסיה ועד ואדי זרקא. ספיקתה הוכפלה בקטע שאורכו 37 קילומטרים ל-20 מ"ק בשנייה. הוחל בעבודה בקטע הנותר כדי להאריכו עוד בשמונה קילומטרים עד תעלת הבטון שבואדי זרקא.

ב. סכרים: העבודה בסכר מח'ייבה החלה ב-25.5.1966 והסכר אמור היה לאגור 200 מיליון מ"ק. העבודה על ארבעה מבין 8-10 סכרי היובלים המזרחיים עמדה לפני סיומה.

לסיכום הסעיף הזה אפשר לומר שניצול מי הירמוך ושאר יובליו של הירדן הזורמים בשטח ירדן לצורך השקיית בקעת הירדן ובניית סכרי אגירה ואיגום עלו בקנה אחד עם תוכנית ג'ונסטון. אילו היה סכר מחייבה קולט מים שהוטו מן הרקאד שבסוריה היתה בנייתו בגדר פגיעה בישראל. ברור ששאלת חלוקת המים בין ירדן לישראל גם לאחר בניית סכר מחייבה היתה שאלה של הסדר מדיני בין שתי המדינות.

בסופו של דבר, בהיעדר כל התקדמות בביצוע תוכנית ההטיה הערבית, היתה ירדן הנהנית העיקרית מן התוכנית. היא ביצעה את חלקה במימון ערבי ובלי הסתבכות צבאית ומדינית לא עם ישראל ולא עם ארצות ערב. את תוכנית המים שלה הוציאה ירדן אל הפועל בהסכמה שבשתיקה מצד ישראל, והיא נמנעה מכל חריגה מתוכנית ג'ונסטון. הסכמה זו הוסיפה לשרור בין ירדן לישראל משנות ה-60 ועד שנחתם הסכם השלום ביניהן, ובמסגרתו הוסדרה מחדש חלוקת מי הירדן והירמוך בין שתי המדינות.

סיכום

האסטרטגיה הערבית שאושרה בוועידת הפסגה הערבית הראשונה כדי לסכל את תוכנית המוביל הארצי על-ידי הטיית יובלי הירדן ובתוך כך להכין את צבאות ערב להגנה על עבודות ההטיה, האסטרטגיה הזאת נחלה כישלון חודשים אחדים לאחר ועידת הפסגה הערבית השנייה, שבה ניתן האות להתחלת עבודות ההטיה. הכישלון נבע בעיקר מעיתוי התגובה הישראלית הצבאית, שנועדה לפגוע בעבודות ההטיה ולגרום להפסקתן. בניגוד להערכת מפקד המפע"ם (ומנהיגי ערב) בוועידת הפסגה השנייה הגיבו הישראלים עם תחילת העבודות ולא בסיומן או סמוך לסיומן. התגובה הישראלית במרס ובמאי 1965 העמידה את העולם הערבי, לרבות מצרים, סוריה ולבנון, לפני החלטה קשה:

א. תגובת ישראל הוכיחה למדינות ערב שישראל נחושה בדעתה למנוע את ביצוע עבודות ההטיה, ואפילו להפעיל לשם כך את חיל האוויר שלה גם אם המצב עלול להידרדר לעימות צבאי בהיקף רחב.

ב. מצרים, שהכתיבה את האסטרטגיה הערבית בנושא המים, לא ראתה בתגובה הישראלית נגד עבודות ההטיה בסוריה עילה למלחמה כוללת עם ישראל, ולהערכתה לא היו הערבים מוכנים למלחמה שכזאת. הערכה זו התחזקה עוד לנוכח העליונות שהראה חיל האוויר של צה"ל בתקריות שפרצו בגבול סוריה. מצרים ראתה בתקריות האלה עניין מקומי הנוגע לסוריה לבדה ולא עניין שמחייב תגובה ערבית כוללת ובעיקר תגובה מצרית כפי שדרשה סוריה.

ג. לבנון נקלעה אל בין הפטיש הערבי (המצרי-סורי) ובין הסדן הישראלי, ולכך נוסף גם לחצן של מדינות המערב להימנע מהשתלבות בתוכנית ההטיה הערבית. יתר-על-כן, הנשיא ומנהיגי הנוצרים חששו מפני הסתבכויות צבאיות עם ישראל ומפני הסתבכות מדינית עם העולם הערבי בכלל ועם נאצר בפרט. בין כך ובין כך עלול

להיפגע 'האיוון העדין' שעליו נשען המשטר הפוליטי בלבנון, וישאלת פלסטין' עלולה להיעשות סלע המחלוקת בריב העדתי הפנימי; המוסלמים במדינה נטו להשתלב בקונסנזוס הערבי ולכן ביקשה לבנון שלא לחרוג מן הקונסנזוס הזה, אבל הסתייגה מהחלטות הפסגה הערבית בנושא הטיית יובלי הירדן וההשתלבות במפע"ם. פעולות ישראל נגד עבודות ההטיה בסוריה סייעו בידי הנשיא חלו לשכנע את נאצר ואת העולם הערבי בצורך להקפיא את העבודות להטיית הוואני, גם אם לא באורח רשמי, אף-על-פי שישראל הכירה את קשייה של לבנון וידעה על הפסקת העבודות ביוני 1965.

ד. המפקדה הערבית המאוחדת (מפע"ם), שהוקמה כדי לדאוג להגנת עבודות ההטיה, לא עמדה במבחן מילוי משימתה במהלך 1965, הן בשל עיתוי התגובה הישראלית והן בשל היעדר יכולת אובייקטיבית לעשות זאת. כשלונה להכין את צבאות ערב למלחמה נבע מהיעדר אמון בסיסי בין מדינות ערב, בייחוד בין מצרים לסוריה, ומן החשש מפני התערבות בענייניהן הפנימיים. המפע"ם לא היתה למטה צבאי אופרטיבי המפקד על יחידות צבאיות ערביות ויש לו סמכות להזיז כוחות מזירה לזירה. בדוח שלו לוועידת הפסגה השנייה (בספטמבר 1964) הציג עלי עמאר, מפקד המפע"ם, תוכנית פעולה מלאה לחימוש ואימונם של צבאות ערב. לדעתו דרושות שלוש שנים כדי להכין את צבאות ערב להגנה מפני יוזמה התקפית ישראלית, ובלבד שמדינות ערב יעמדו בלוח הזמנים של תוכנית ההתעצמות שקבע.¹⁴¹ אך 'במקום לפקד על צבאות, היתה [המפע"ם] לגוף המזרים כספים והעוסק בנושאים לוגיסטיים', בהחלפת מידע ומודיעין על צבאות ערב וישראל, במימון עסקות נשק והכנת תוכניות אימון והדרכה. לבסוף הציע עלי עמאר במועצת ההגנה הערבית (בינואר 1967) לפרק את המפע"ם או להשעות את פעילותה.¹⁴² סוריה עצמה תרמה לכשלונה של המפע"ם, למשל כשדחתה את הדרישה להציב כוח אוירי מצרי בשטחה ודרשה שהכוח יועמד בפיקודה, מפני שחששה מפני מעורבותו של הכוח הזה בפוליטיקה הפנימית.¹⁴³ המפע"ם 'לא השיגה שום הישגים במובן המעשי והביצועי'.¹⁴⁴ על רקע זה נקרעה מפלגת הבעת' הסורית בין מחויבותה לעמדותיה הרדיקליות המוצהרות (למנוע בכוח את הפעלת המוביל הארצי) ובין חוסר יכולתה להוציא את האסטרטגיה הזאת אל הפועל בשל היעדר יכולת צבאית ותמיכה מדינית וצבאית מצד מדינות ערב. 'החלטות מפלגת הבעת' התאפיינו בהישגים בתחום התאורטי ובמחדלים בתחום

141. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 294; הית'ם אל-כילאני (לעיל, הערה 53), עמ' 264-265; אחמד אל-שוקירי, עלא טריק אל-הזימה, עמ' 266-268. שוקירי מצטט דוחות של עאמר, מפקד המפע"ם, לוועידת הפסגה השלישית.

142. מחמד שית ח'טאב, אל-וחדה אל-עסכריה אל-ערביה, ביירות 1969, עמ' 81-96; אל-אהראם, 27.1.1967; ראה גם ג'וזף אבו ח'אטר, ליקאאת מעא ג'מאל עבד אל-נאצר, ביירות 1971. ג'וזף אבו ח'אטר היה שגריר לבנון במצרים.

143. מחמוד ריאד (לעיל, הערה 81), עמ' 301.

144. הגנרל מחמד פוזי, מוד'פראת: חרב אל-ת'לאת' סנוואת 1967-1970, ביירות 1987, עמ' 47. הגנרל פוזי היה שר המלחמה של מצרים.

הביצוע'.¹⁴⁵ הערכה זו של הישגי הוועידה הלאומית השישית של מפלגת הבעת', מפי פעיל בכיר במפלגה (באוקטובר 1963), כוחה יפה גם להחלטות הבעת' בסוגיית הטיית מי הירדן על-ידי ישראל והפעלת המוביל הארצי. אין תמה אפוא שבסופו של דבר דבקה סוריה בקונסנזוס שהוסכם בפסגה הערבית, אף-על-פי שגם אחרי ועידת הפסגה השלישית המשיכה 'על אחריותה' בפעולות ההטיה הרחק מגבול ישראל ובקצב אטי עד מאוד. בשל נחיתותה הצבאית, בייחוד באוויר, ובשל היעדר גיבוי מצד מצרים, נזהרה סוריה שלא לדרדר את המצב בגבול עד כדי עימות כולל והשתדלה שלא לחרוג ממינימום של תגובה על פגיעות צה"ל, ולעתים אף נמנעה מכל תגובה והרחיקה את העבודות מן הגבול. ואמנם הפיקוד הסורי הקפיד שכל ירי בתגובה על פגיעת צה"ל באתרי עבודות ההטיה ייעשה רק באישור הדרג הבכיר בחזית, כדי למנוע הידרדרות לא מבוקרת בגבול. הנהגתה של סוריה היתה נתונה אפוא במצב תמידי של תסכול מ-1964 ועד מלחמת ששת הימים בכל מה שקשור בפתרון הסכסוך בכלל ובסוגיית המים בפרט. גם מצרים והעולם הערבי כולו היו שותפים לתסכול הזה, בשל כשלונם בהתמודדות עם האתגר החמור ביותר שעמד לפניהם בשנים 1959-1967 בתחום המאבק נגד ישראל. סוריה מצאה נחמת מה בתמיכתה בארגון פת"ח, שהחל לבצע פעולות חבלה נגד ישראל בינואר 1965 (פעולתו הראשונה היתה נגד המוביל הארצי), בבחינת צעד להגשמת תפיסתה בדבר 'מלחמת השחרור העממית' נגד ישראל.

השאלה היא אם כשלוננו זה של העולם הערבי במאבקו נגד ישראל בזירת המים, ובייחוד תסכולה התמידי של סוריה, תרמו להידרדרות של העולם הערבי למלחמת ששת הימים - להערכתנו התשובה היא חיובית.

145. נצ'אל חזב אל-בעת' אל-אשתראפי עבר מואתמראתהי אל-קומיה 1947-1964, ביירות 1971, עמ' 254, מבוא מאת העורך לדוח על הוועידה הלאומית השביעית של מפלגת הבעת', פברואר 1964.

גולה וארץ-ישראל

לאון חזנוביץ' בפטרוגרד, תחילת 1918

מתתיהו מינץ

בשנת 1977 פרסמתי מאמר על 'השתדלות יהודית להשתתפות במשא-ומתן לשלום בברסט-ליטובסק בינואר 1918'. המאמר ראה אור בשבות, 5 (1977). עניינו הרקע והמאמצים המוקדמים לשלב משלחת יהודית בשיחות השלום בין גרמניה לרוסיה הסובייטית בעיר ברסט-ליטובסק. כידוע היו לשיחות הללו שני שלבים. בשלב הראשון עמד בראש המשלחת הסובייטית לב טרוצקי. שלב זה הסתיים ב-10 בפברואר (על-פי הלוח הגרגוריאני), לאחר שחתמו הגרמנים על הסכם שלום נפרד עם אוקראינה והשיגו את הזכות לשליטה זמנית בטריטוריה שלה. המשלחת הסובייטית פרשה מן השיחות לאחר שהכריזה שרוסיה מפסיקה את המלחמה ומפזרת את צבאה, אבל אינה חותמת על הסכם. הגרמנים דחו את הצהרתה וב-18 בפברואר החלו לקדם את צבאם לתוך תחומי ברית-המועצות. למחרת היום גברה עמדתו של לנין על עמדת מתנגדיו וממשלת הקומיסרים הציעה לגרמנים לחדש את השיחות. הגרמנים התמהמהו, הציגו תנאים מקשים נוספים ונעתרו להצעה לחדש את המשא-ומתן, שהפעם הזאת היה קצר והסתיים בחתימת הסכם. הוועד הפועל הסובייטי וממשלת הקומיסרים אישרו את ההסכם ב-24 בפברואר. התקופה הנידונה במאמר הנזכר למעלה היא תקופת השלב הראשון של המשא-ומתן. ואילו המאמר הזה מרחיב את היריעה על-פי תיעוד מקורי נוסף, אבל לשם הבנתו השלמה כדאי לחזור ולעיין במאמר שמשנת 1977.

לאון חזנוביץ' (1880-1925), יליד ליטא, היה אחד האישים הבולטים של מפלגת פועלי-ציון הרוסית. הוא עזב את רוסיה ב-1907 והשתלב תחילה במפלגת פועלי-ציון באוסטריה. אחר-כך נדד לקנדה ולארגנטינה והחל במאבק למען הקמת מפלגת פועלי-ציון בארצות האלה, ומשום כך גם גורש מארגנטינה. ב-1908, בעת שכינה בתור חבר במזכירות הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון (הוועלט-פערבאנד), התבלט ביוזמתו, במעורבותו, בכשרונו ליחסי ציבור ובתבונתו הפוליטית. הוא היה בעל הנוכחות החזקה בין מנהיגי הברית, המביא והמוציא שלה, וכהונתו היתה רצופה משברים אישיים וסיבוכים ביחסיו עם חבריו ועם המפלגות החברות בברית.

תיק 352 בחטיבת פועלי-ציון הס"ד בארכיון RTsKhIDNI¹ במוסקבה מכיל שני

1. המרכז הרוסי לתיעוד ולשמירה של המקורות להיסטוריה החדשה, RTsKhIDNI – לשעבר הארכיון של מכון מרקס-אנגלס-לנין במוסקבה.

מכתבים מקוריים מאת לאון חזנוביץ', מזכיר הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון, מימי ביקורו בפטרוגרד בראשית 1918. המכתב הראשון, מ-4 (17) - לפי הלוח הגרגוריאני) בפברואר, ממוען אל חברים אחדים של הוועד המרכזי של מפלגת פועלי-ציון ברוסיה ששהו באותו הזמן במוסקבה, והשני, מ-8 (21 - כנ"ל) בחודש, ממוען אל הוועד המרכזי של המפלגה בקייב.² המניע לכתיבת שני המכתבים, שנשלחו כמעט באותו הזמן ותוכנם דומה, לא היה רק הצורך להעביר מידע לחברים חשובים של הוועד המרכזי שהתפזרו בעת ההיא למקומות שונים. אחרי המהפכה הבולשביקית עלה משקלו של הסניף המוסקבאי בתור רשות סמכותית של המפלגה בפני המוסדות הסובייטיים החדשים, וממילא נודעה חשיבות לחברי הוועד המרכזי שישבו שם דרך קבע.³ ואפשר שמניע לא פחות חשוב היה ההערכה שהסטטוס של אוקראינה בעת ההיא היה בו כדי לשבש את יכולתו של הוועד המרכזי בקייב לחלוש על ענייני המפלגה ברוסיה כולה.⁴ אבל מנוסח המכתבים ניכר שחזנוביץ' עדיין ראה במוסד שבקייב סמכות גבוהה יותר והטריח דווקא אותו בעניינים עקרוניים שהברית העולמית, או אולי הוא עצמו, ראו צורך לטפל בהם בזירה היהודית הבין-לאומית, לרבות ענייני המימון של פעולות הברית.⁵

המכתבים מוסיפים סימוכין והיבטים לממשותם של אירועים וצעדים שנודעו לנו מכבר. כוונתי ליוזמה שנשקלה בחוגי התנועה הציונית בברלין וב'ועד למען המזרח'⁶

2. על-פי החלטות הוועידה השלישית של המפלגה, שהתקיימה באוגוסט וספטמבר 1917 בקייב, שימשה קייב מקום מושבו הקבוע של הוועד המרכזי. זאת ועוד: אף שבפברואר 1918 כבר הונהג רשמית ברוסיה הלוח הגרגוריאני, עדיין לא הקפידו בשימוש היומיומי ובפובליציסטיקה על הלוח החדש. גם בכתבה על ביקורו של חזנוביץ' שראתה אור ב-*Jevreiskaia rabochaia khronika* [להלן: כרוניקה], גל' 3-4 (מרס 1918), עמ' 52-53, צוינו תאריכים יוליאניים. כרוניקה היה הביטאון הרשמי של מפלגת פועלי-ציון ברוסיה אחרי מהפכת פברואר. בשם הזה בדיוק נקרא הביטאון הרשמי של המפלגה שראה אור בפולטבה בעת הקמת המפלגה במרס 1906. עורכו היה בר ברוכוב.

3. לובה ברלינראוט ואברהם אלטמן (טננבאום) ישבו במוסקבה דרך קבע. מרק ירבלום שהה שם זמנית. אלטמן נמנה עם האופוזיציה השמאלית ובלט בתור שכזה כבר בוועידה השלישית בקייב. ראה: מ' מינץ (עורך), הוועידה השלישית של פועלי-ציון ברוסיה: 1917 (תעודות), תל-אביב 1976.

4. אף שאוקראינה היתה עדיין כבושה בידי יחידות הגוורדיה האדומה שבהנהגת מ"א מורביוב, היה ברור שבעקבות שיחות השלום בברסט-ליטובסק, ובעיקר בשל המשא-ומתן בין אוקראינה לגרמניה על חתימת חוזה שלום נפרד, עלולה אוקראינה להיקרע מרוסיה ולקבל סטטוס של מדינה ריבונית.

5. הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון היתה בגדר הידברות של ארבע מפלגות, הרוסית, האוסטרית, האמריקנית והפלסטינאית. היא פעלה כגוף פדרטיבי. על תהליך התהוותה, תקנונה וקשיי תפקודה ראה: צ' בלשן, 'הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון 1907-1920', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1992. דיון בנושא זה מופיע גם בחיבורי. ראה: מ' מינץ, זמנים חדשים - זמירות חדשות, תל-אביב 1988.

6. ה-Komitee für den Osten היה גלגולו של ועד קודם לשחרור יהודי רוסיה שקם ביוזמת אישים חשובים בהסתדרות הציונית בגרמניה עוד בראשית המלחמה ופעל בזיקה משמעותית

לשתף בגלוי משלחת יהודית בדיוני השלום של ברסט-ליטובסק. את תוכניתם ביקשו החוגים הללו להוציא אל הפועל בתיווכה של לשכת הברית העולמית של פועלי-ציון, כלומר בתיווכם של לאון חזנוביץ', שלמה קפלנסקי וברל לוקר, שהיו מודעים היטב לכוונות והביעו נכונות לתרום את חלקם הנדרש ואף יותר מזה.

מלכתחילה היו מעורבים ביוזמה זאת גורמים חשובים בוועד הפועל הציוני המצומצם, ובעיקר מי שהיו קשורים לוועד למען המזרח'. גם לשכת הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון פעלה מאז פרוץ המלחמה בזיקה אמיצה לוועד למען המזרח' והיתה שותפה לשיקולים של דרגי הצמרת.⁷

כאמור, שני המכתבים נשלחו בהפרש של ארבעה ימים. השני שוגר יום אחד לפני שיצא חזנוביץ' מרוסיה.⁸ יציאתו החפוזה היתה מפתיעה, ומתוכנה של האיגרת השנייה קשה להתרשם שהיא אכן תוכננה מראש. על-פי כתבה בכתב-החדשות (בטאונה הרשמי של מפלגת פועלי-ציון ברוסיה), העילה לשינוי היתה האירועים בפינלנד, שאיימו לנתק את פטרבורג מן העולם החיצוני.⁹ נחום ניר-רפלקס, כנראה מחבר הכתבה, ציין שהכינוס היהודי הכול-רוסי שחזנוביץ' אמר להשתתף בו היה מתוכנן ל-17 בפברואר (חמישה ימים לפני צאתו מרוסיה), אבל נדחה למועד מאוחר יותר, וכך פג ממילא הטעם לעיכובו של חזנוביץ' בפטרבורג, מה עוד שמעורבותו באירועי הכינוס לא תוכננה מראש, ורק בעת ביקורו בעיר הוחלט שהיא רצויה.¹⁰

לא זו בלבד שמכתביו של חזנוביץ' מספקים לנו סימוכין לשם עיון באירועי ההשתדלות, אלא יש בהם גם להאיר צדדים חדשים שנעלמו ממני בעת כתיבת המאמר הנזכר למעלה. אחזור בקצרה על הרקע לאירועים: הצהרת בלפור כוונה בראש ובראשונה ליהודי רוסיה ולפזורה שלהם בעולם לשם הגברת זיקתם למחנה הנאמנים לבעלות-הברית, וממילא הגברת תמיכתם במדיניות של המשך המלחמה נגד גרמניה. בעקבות פרסום ההצהרה חיפשה גם גרמניה דרך להפגין יחס של אהדה והבנה לתביעות הלאומיות של היהודים. בלחצה פרסם טלעת פחה, הוויזר של טורקיה,

למשרד החוץ הגרמני ולמטה הכללי של צבא גרמניה. שלמה קפלנסקי, חבר מזכירות הברית, היה חבר מעורה ואיש סוד בוועד. על הוועד ופעולתו ראה: E. Zechlin, *Die Deutsche Politik und die Juden im ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969, pp. 116-138; וראה גם מ' מינץ, זמנים חדשים – זמירות חדשות, עמ' 269-282.

7. על רקעה של הפרשה ומהלכיה ראה: מ' מינץ, 'השתדלות יהודית להשתתפות במשא-ומתן לשלום בברסט-ליטובסק בינואר 1918', שבוע, 5 (1977), עמ' 21-37. פורסם גם באנגלית. ראה: *Jahrbücher für Geschichte Ost Europas*, 28 (1980), pp. 31-61; וראה גם צ' בלשן, 'הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון 1907-1920', עמ' 200 ואילך.

8. ב-22.2.1918. הכתבה בכתב-החדשות ביוניאני, 9 בפברואר.

9. אפשר שסיטואציה זאת משתקפת בחשש לניתוקה של פטרוגרד ובקריאות של מועצת הקומיסרים להגנת העיר שנתפרסמו בעיר ב-21 בפברואר. היה גם חשש שבעקבות פעולות צבאיות של גרמניה יתגברו בפינלנד חוגים ימניים. V. I. Lenin, *Polnoie sobranie sochinenii*, 35, Moskva 1962, pp. 354-357.

10. ראה האגרות בהמשך המאמר.

הצהרה שהיתה בה מידה של היענות למאווייהם של היהודים בארץ־ישראל.¹¹ כמו כן, לשם הידברות עם יהודי גרמניה ועם דעת הקהל היהודית בעולם, השתדלה גרמניה להבטיח שוויון זכויות לאומיות, או זכויות של קהילה דתית, ליהודים בארצות החיץ שעתידות היו לקום בין גרמניה לרוסיה. אין ספק שהעיסוק בנושא הזה מאחורי הקלעים של מוסדות הממשלה הגרמנית לא היה ספונטני ובלתי תלוי. מי שהיו ערים לו מתחילת המלחמה והקפידו להסב את תשומת לבו של הממשל הגרמני לסיבוכים המתהווים, וממילא לפתרונות הנדרשים, היו חברי הצמרת של ההסתדרות הציונית בגרמניה, לרבות החברים החשובים בוועד הפועל הציוני המצומצם, שבעת ההיא קבע את מושבו בברלין ובקופנהגן, ובייחוד מי שהיו קשורים לוועד למען המזרח.

ואכן, בעקבות המגעים הסודיים הללו נעתרה גרמניה לציפיותיהם של היהודים בהצהרה מיוחדת שפורסמה בראשית ינואר 1918. הצהרה זו כללה אזכור של הצהרת טלעת פחה והבטחה לדאוג לזכויותיהם של המיעוטים בשטחי החיץ שבין גרמניה לרוסיה בכל הסדר שיושג בתום פעולות האיבה.¹² למבקשי אותות למיניהם היה בהצהרה הזאת משום איתות על כוונותיה של גרמניה בעניין היהודים, אבל בד־בבד נידונה בפורום של צמרת 'הוועד למען המזרח' היוזמה לשלב משלחת יהודית בשיחות ברסט־ליטובסק. כאמור, אנשי 'הוועד למען המזרח' עמדו במוקד שיחות ההידברות עם הגורמים הגרמניים שהופקדו על ניתובו וניהולו של המשא־ומתן לשלום עם רוסיה החדשה, המהפכנית. קרוב לוודאי שגורמים אלה נענו ליוזמה בנפש חפצה, שכן בנסיבות שנוצרו ראו אותה כמועילה לגרמניה: גרמניה תצטייר כמי שדואגת דאגה כנה למעמדם האזרחי והלאומי של יהודי רוסיה לשעבר, שהיו, או אפשר שיהיו בעתיד, לנתינים של מבנים מדיניים חדשים בתחום השפעתה. זאת ועוד; בדרך זאת קיוו לעורר את יהודי רוסיה לתמיכה נלהבת במדיניות השלום הנפרד של ממשלת לנין, לסייע בדיעבד ליציבותו של הממשל הזה, וממילא לקדם את ההישג האסטרטגי המיוחל של גרמניה בשלב הזה של מלחמת העולם הראשונה.

ואולם לא היה ספק שהשליח לדבר מצווה, או הצוות שעתיד לייצג את האינטרסים של הציבור היהודי בארצות הכבושות בידי גרמניה, לא יהיה מורכב מיהודים נתיני גרמניה. גרמניה גם לא תכננה לשלב משלחת יהודית מטעמה ולא שקלה אפשרות להושיבה לצדה בעת המשא־ומתן. צעד כזה אילו נעשה בפרהסיה היה מביא את גרמניה לידי עימות עם בעלי בריתה, העמים האחרים שישבו בשטחים הכבושים, שעל נאמנותם לה שקדה לשמור. הענקת זכויות לאומיות ליהודים בצורה של אוטונומיה כלשהי היתה צריכה להיראות כפועל יוצא של לחץ ותביעה חיצוניים שגרמניה נענית להם, ספק בעל כורחה ספק מתוך הבנה מוגבלת. לבעלי שיחם היהודים לחשו הגרמנים שהם מצדם יקבלו בחיוב את תביעותיהם לאחר שאלה תוצגנה ויעשו כל מה שביכולתם כדי להיענות להן לשביעות רצונה של המשלחת היהודית. הגרמנים ביקשו

11. I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism 1897-1918*, Oxford 1977, pp. 379-385.

12. ראה: *Neue Jüdische Monatshefte*, 2, no. 7 (10.1.1918).

אפוא לתזמן את הצדדים כך שרוסיה תיראה כדואגת לגורל היהודים, אזרחיה לשעבר, ומסכימה לנוכחותה, וממילא לתביעותיה, של משלחת יהודית מטעמה ולצדה, וגרמניה נעתרת לתביעות האלה בשל אילוצי המשא-ומתן.

היוזמים קיוו, כמובן, שיעלה בידם לשכנע את מוסדות ההסתדרות הציונית ברוסיה לתמוך בתוכנית ולמנות את האישים הרצויים למשלחת. האיש שנבחר לפנות אל גורמים יהודיים ברוסיה ולקדם את הנושא במשא-ומתן מעשי בפטרוגרד היה לאון חזנוביץ', שרשמית לא היה אזרח של מדינות ההסכמה.¹³ הסדר שכזה לא היה קורם עור וגידים לולא הסכמתה העקרונית של לשכת הברית העולמית לקו הפעולה שננקט. לשכת הברית, מטבע הדברים, שמחה להגיש את שירותיה ועמדה על זכותה לשלב במאמץ הדיפלומטי גם את מפלגת פועלי-ציון ברוסיה.

לאון חזנוביץ' יצא משטוקהולם לפטרוגרד ב־24 (11 - לפי הלוח היוליאני) בינואר והגיע ליעדו ב־29 (16 - כנ"ל) בחודש, ושהה במקום כ־25 יום. בדיווח ששיגר לוועד הפועל הציוני בברלין מוגדרות שתי המטרות של שליחותו: (1) הידברות בין ההסתדרות הציונית ברוסיה ובין פועלי-ציון שם בעניין פעולה אפשרית להבטחת האינטרסים של היהודים בעת שיחות השלום בברסט-ליטובסק; (2) אם תצא ההידברות הזאת אל הפועל, שיתוף פעולה בין הגופים האלה, כאשר יידרש שיתוף פעולה שכזה.¹⁴

בבואו לפטרוגרד פתח חזנוביץ' לאלתר בשיחות עם מרכז ציוני רוסי. הוא הרצה לפני המחלקה המדינית של המרכז על מטרות שליחותו ועל הצעותיו של הוועד הפועל הציוני המצומצם בברלין. ב־31 בינואר נתבקש לחזור על דבריו לפני מליאת המרכז. לדבריו נסבו הדיונים על שלוש השגות-הסתייגויות. האחת, לא לשתף פעולה עם הבולשביקים בכלל. בקרב הנוכחים רווחה הדעה שהשלטון הבולשביקי הוא קצר ימים ואין אפוא ערך להסדרים שיושגו בהשראתו, ובכל התקשרות עמו הנזק רב מן התועלת. דומה שההסתדרות הציונית חששה שמא יוכתם שמה הטוב בשל שיתוף הפעולה עם הבולשביקים; השנייה, לא להעלות במגעים המוקדמים עם השלטון, אף לא בברסט-ליטובסק עצמה, את עניין ארץ-ישראל, שהרי בעניין זה כבר ניתנה התחייבות של הבריטים, וההסתדרות הציונית ברוסיה מסתמכת עליה; והשלישית, אין לשתף נציגות יהודית גלויה בשיחות ברסט-ליטובסק.

ואולם המרכז הציוני לא הורה לחזנוביץ' לשוב לאלתר על עקביו ולא אסר עליו ליוזם מגעים מטעמים של פועלי-ציון, ובלבד שידווח על מהלכם ותוצאותיהם. ממכתבו של חזנוביץ' ברור שמגעים אלה היו נוחים למרכז הציוני בשל הצורך לחפש ערוצי השתדלות לשם חידוש הופעתו של העיתון הציוני היומי דער פעטראגראדער טאגבלאט, שהופעתו הופסקה. ואפשר שהשתדלותו של חזנוביץ' בעניין קיום הכינוס

13. לאון שוב-חזנוביץ' היה יליד רוסיה אבל ויתר על אזרחותו לטובת אזרחות קנדית. שלמה קפלנסקי היה אזרח אוסטריה והוא הדין לברל לוקר.

14. ישנם שני מכתבי דיווח, האחד לוועד הפועל הציוני, ראה אצ"מ Z 3/892; והאחר לקפלנסקי, ראה עובון קפלנסקי, אה"ע.

היהודי הכול-רוסי במועדו גם היא היתה חלק מן ההידברות עם ההסתדרות הציונית. ואכן, בשל המסר הכפול שהתקבל בדיוני המרכז הציוני היה בידי חזנוביץ' לשקול מסלול מעורבות חלופי בדיוני ברסט-ליטובסק, למרות הימנעותה של ההסתדרות הציונית ברוסיה.

להערכת מסר חזנוביץ' מידע חלקי בלבד על יעדי שליחותו לנחום ניר-רפלקס, שישב ישיבת קבע בפטרוגרד, ולאריה ברלינראוט, חבר הוועד המרכזי של מפלגת פועלי-ציון ברוסיה, ששהה בעיר, כך מתברר, בתחילת ביקורו של חזנוביץ'.¹⁵ לא ברור לי אם הסגיר חזנוביץ' לבעלי שיחו המפלגתיים את הפרטים על מקור היוזמה שטלטלה אותו בימים הסוערים הללו לפטרוגרד, לשון אחרת, האם פרש לפניהם יריעה שלמה. אני גם מסופק אם הביא לידיעתם את כל פרטי הדיון שהתנהל במרכז הציוני ואת כל ההמלצות שנוסחו שם. חזנוביץ' ייחס חשיבות גדולה לשיתוף המפלגה הרוסית במאמציו הדיפלומטיים, אבל להשערת חשש מאוד מפני התגובות האידיאולוגיות שיתעוררו במפלגה אם ייודע לה ששולבה בעקיפין בתמרון דיפלומטי שאינטרסים גרמניים מסתתרים מאחוריו. שהרי בדיווחים שהתפרסמו בזמנם וכן במכתבים המובאים להלן, וגם בסיפור ששילב ניר בספר זכרונותיו ערשטע יארן, אין נזכרת, ולו גם ברמז, האפשרות הזאת של שילובה של המפלגה בתמרון דיפלומטי.

אם לשפוט על-פי המכתבים המובאים להלן אני משער שחזנוביץ' השתדל להציג את כל הפרשה כעניין שצץ וגובש בחוגי הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון. ואולם בשעה שגלגל את העניין הלכה למעשה, כלומר בעת המשא-ומתן הקונקרטי עם הצד הרוסי, הקפיד להיות קשוב ללאווים של מרכז ציוני רוסי ולהסכים עם החלטותיו. הוא נמנע, למשל, מלהציע את השתתפותה של משלחת יהודית מפורשת, ולו מטעם פועלי-ציון, בדיוני ברסט-ליטובסק. מן המכתבים וגם ממקורות אחרים אנו למדים שהס"רים (סוציאליסטים רבולוציונרים) השמאליים, שהשתתפו עם הבולשביקים בממשלת הקואליציה המהפכנית, היו בעלי שיחו של חזנוביץ' בעניין היוזמה, היו נכונים לטפל בה בדרג הממשלתי וראו בחיוב את צירופו של איש פועלי-ציון לדיונים. חזנוביץ', בידעתו של ניר, היה נחוש בדעתו שרק איש שייבחר מטעם הס"רים דווקא יהווה את המשלחת, ועל-ידו יפעל - בתור מזכיר-יועץ בלבד - איש פועלי-ציון (חזנוביץ' עצמו), שיעזור לו לשקול את הנושא ולהתמצא בפרטים הדרושים.

15. ראה המכתב אל הוועד המרכזי בקייב, להלן. במאמר זיכרון על לאון חזנוביץ' שפרסם ברלינראוט בבטאון מפלגת פועלי-ציון ברוסיה בשנות ה-20 אין הוא מזכיר אף לא ברמז את ביקורו של חזנוביץ' בפטרוגרד, וכמובן לא את העניינים הנזכרים במכתב שנשלח אליו ואל החברים במוסקבה ובקייב. ראה: כרוניקה, גל' 37-39 (ינואר 1926), עמ' 31-40. ניר-רפלקס בזכרונותיו אינו מאשר שהיתה הידברות עם ברלינראוט. ראה: נ' ניר-ראפאלקס, ערשטע יארן, תל-אביב 1960, עמ' 336. ניר-רפלקס, לימים סגן יו"ר הכנסת, היה בימים ההם האישיות הבולטת של פועלי-ציון בפטרבורג.

חזנוביץ' אף לא סיפר לחבריו על התזכיר שהגישו הוא וניר לבני שיחם הס"רים בעת הדיונים המכונים.¹⁶ הוא רק הפליג בשבחה של ההבנה שהושגה בעקבות השיחות וציין בהתלהבות את ערכה האובייקטיבי במערכת יחסי הציבור ששקדה הברית העולמית לטפח, ולא ברוסיה בלבד. כמו כן אין במכתביו עדות על שיחותיו המוקדמות עם שמעון דימנשטיין, הקומיסר לעניינים היהודיים הלאומיים, שנר מעיד עליהן בזכרונותיו.¹⁷ אני סבור שהשיחות הללו לא היו ולא נבראו. הדעת נותנת שחזנוביץ' לא היה נמנע מלהתפאר בהן לפני חברי פועלי-ציון במוסקבה ובקייב, בדיוק כפי ששמח לספר להם שלנין רואה בחיוב את התוכנית כולה.¹⁸ מעניין לציין שבדיווח שהגיש לוועד הפועל הציוני בברלין, בשובו מפטרוגרד, דיבר חזנוביץ' בגנותו של דימנשטיין דווקא, דבר שהיה נמנע מלעשותו אילו נמנה דימנשטיין עם בני שיחו. לאור האמור במכתבים לא מקרה הוא שבדיווחו על השליחות לוועד הפועל הציוני המצומצם בברלין העלה על נס את יחסו החיובי של אליהו דובקובסקי, סגנו של דימנשטיין, שהיה נציג הס"רים השמאליים.¹⁹

לפרשת ההידברות עם הס"רים היה כמובן משקל רב במעגל אחר של עניינים, שאותם הקפיד חזנוביץ' להציג לפני חבריו ברוסיה, ועל כך בהמשך המאמר.

אגרותיו של חזנוביץ' מאלפות בכל הנוגע לניתוק ולעומק הפער שבין המפלגה ברוסיה ובין לשכת הברית העולמית. הפער הזה נוצר בחלקו מחמת קשיי התקשורת בזמן המלחמה. אבל הגורם העיקרי היה הניגודים האידיאולוגיים שהלכו והעמיקו בין המפלגה ברוסיה ובין המפלגות האחיות בארצות אחרות, ובעיקר בינה לבין לשכת הברית העולמית. כידוע נקלע גם ברוכוב למצוקה זו בזמן שניסה להשתלב בפעולות המפלגה ברוסיה בחודשים שלפני המהפכה הבולשביקית, וכמוהו גם החברים האחרים שחזרו מחו"ל כדי לסייע בידי המפלגה ברוסיה.²⁰ הקושי עוד הלך וגבר אחרי מהפכת הבולשביקים, שכן זו הוסיפה כוח לאגף הרדיקלי הפרו-בולשביקי במפלגה והכריחה את האגף המרכזי האינטרנציונליסטי לחפש דרכי פשרה אתו וממילא להסתגל אליו מן הבחינה הרעיונית.

התוצאה המעשית היתה התגברות נטייתה של מפלגת פועלי-ציון הרוסית לעודד את הגישות והטקטיקות שהתקבלו בוועידת צימרוואלד, ששללו מכול וכול את התמיכה הפטריוטית במלחמה, ולהסתייג בתוקף ממאמצי הקונסולידציה של המפלגות

16. מ' מינץ (לעיל, הערה 7), עמ' 28.

17. שם, עמ' 29. דבר מינוים של דימנשטיין לקומיסר לעניינים לאומיים יהודיים ושל דובקובסקי לסגנו פורסם רשמית ב־21 בינואר 1918. אני מניח שזה התאריך הגרגוריאני. כלומר, מעמדם של דימנשטיין ודובקובסקי כבר היה בגדר עובדה בעת שבא חזנוביץ' לפטרוגרד.

18. ראה האגרות שלהלן.

19. על מצב היהודים ברוסיה ראה אצ"מ Z 3/892. דרך אגב, במכתבים עצמם אין זכר למעורבותו האפשרית של דובקובסקי. מסתבר שכל הרשויות או הוועדות שהורכבו מטעם מועצת הקומיסרים הקפידו על המבנה הקואליציוני.

20. מ' מינץ, זמנים חדשים – זמירות חדשות, עמ' 330–355.

הסוציאליסטיות שביקשו לקדם לשכת האינטרנציונל השני בהנהגתו של קמיל הויסמנס ונציגי המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות הסקנדינביות. לשכת הברית העולמית, לעומת זה, מילאה תפקיד חשוב מאוד בהתוויית האסטרטגיה הנ"ל של לשכת האינטרנציונל, קיימה עמה קשרים הדוקים, הקלה עליה את מאמצי ההידברות עם הצד הגרמני וסמכה את ידה על התחזיות הפוליטיות שלה.²¹ כן נקטה לשכת הברית עמדה עוינת קיצונית כלפי המהפכה הבולשביקית. חזנוביץ' לא נמנע מביטויים חריפים בעניין זה במכתב לחבריו בקייב, אם כי ראינו שבעת שנדרשה טקטיקה של הידברות עם הממשלה הסובייטית, ולו לשם קידום אינטרסים יהודיים (וגרמניים) בדיוני ברסט-ליטובסק, היה חזנוביץ' מוכן לנסח נוסחאות סובלניות יותר בשעה שביקש לאפיין את הבולשביקים.

לפני מהפכת פברואר הזדהתה לשכת הברית עם מדינות ההסכמה (גרמניה, אוסטרו-הונגריה ובעלות בריתן), הימרה על נצחונן והניחה שענייני אירופה יבואו על פתרונם בקונסנזוס הגרמני. בהשפעת המהפכות ברוסיה ויוזמתו של האינטרנציונל השני לחידוש הדיאלוג בין מפלגות האינטרנציונל שינתה הלשכה את הערכתה וציפתה לשלום של הידברות ופשרה, שכמובן לא יהיה בו לערער את משקלה של גרמניה בכל הקשור ליהודי מזרח אירופה ולענייני ארץ-ישראל. בהקשר הזה התחדשו תקוותיה בעניין גורל העניין היהודי בזירת האינטרנציונל. היא הניחה שמעתה יהיה מנהגו סובלני יותר, משוחרר מן הפרשנות המרקסיסטית 'האורתודוקסית' השוללת סקציה יהודית סוציאל-דמוקרטית. לא בכדי התגאה חזנוביץ' בהבנה שהושגה עם הויסמנס ('ידידנו הטוב'). הוא מנה לפני מכותביו את הישגי הלשכה בעניין אפשרות אישורה של סקציה יהודית באינטרנציונל, והטעים את תקוותו שמפלגת הס"ר, שהיתה גורם חשוב באינטרנציונל השני, תהיה לעזר בנושא הזה, כמוה כמפלגות אחרות שכבר הביעו את הסכמתן לכך.

בנסיבות אלה היה על האינטרנציונל השני למלא תפקיד חשוב בעיצובו של השלום הפוליטי באירופה, ולשכת הברית העולמית ציפתה להיבנות מן המצב הזה בכל הנוגע לניתובה ולהנהגתה של הפוליטיקה היהודית. כדאי לשים לב לשרשרת הוועידות שתכננה הלשכה לערוך לכשתיווצר המערכת הפוליטית הנוחה. מלבד כינוס ועידת הברית העולמית – אקט מובן, צפוי וטבעי אחרי שנים רבות של ניתוק ארגוני ואי הידברות בין המפלגות בדרגי הצמרת, תכננה הלשכה ועידה עולמית של פועלים יהודים שתתווה ותנסח את תביעותיהם בזירה היהודית הלאומית. ועידה זאת היה בה לסייע במאמץ לכנס קונגרס יהודי עולמי ולגבש את התוכנית הפוליטית של העם היהודי בהקשר הרחב של האינטרסים היהודיים הלאומיים (ארץ-ישראל ואוטונומיה פרסונלית), וממילא בוועידת השלום.

21. שם, עמ' 303-321. וראה גם: S. Kaplanski (ed.), *Stockholm*, Stockholm 1918, in: *Histoire de la IIe Internationale*, vol. 22, pp. 251-834. על תנועת צימרוואלד (על שם עיירת סקי בשווייץ שבה התכנסו בספטמבר 1915 יוצאי המפלגות הסוציאליסטיות ששללו את תמיכת מפלגותיהם במלחמה) ראה: H. Lademacher, *Die Zimmerwalder Bewegung: Protokolle und Korrespondenz*, 2 vols, Mouton 1967

לא יהא זה מיותר לציין שהלשכה חתרה עתה לנכס לעצמה את הרעיונות שדחתה קודם לכן ושהסעירו את מפלגת פועלי-ציון האמריקנית. הכוונה לרעיונות שהעלו רוטנברג וברוכוב בדבר כינוס קונגרס יהודי עולמי שיתווה את קווי המדיניות היהודית בעת המלחמה ובעת המשא-ומתן לשלום. מסדר הכינוסים שהוצע ניכרת השאיפה להקנות לכינוס הפועלים העולמי היהודי, רעיון שהגה בזמנו קפלנסקי,²² תפקיד ראשי ומנחה בכל הקשור לניתובו ותפעולו של קונגרס יהודי עולמי. כאמור, רוטנברג וברוכוב הם שהגו את רעיון הקונגרס לשם קידום האינטרסים היהודיים מתוך העדפת בעלות-הברית (בריטניה, צרפת, רוסיה ובעלות בריתן). ב-1915 עורר הרעיון הזה מורת-רוח אצל קפלנסקי וחזנוביץ',²³ אבל כעת, עם שינוי המצב, נועד אותו רעיון עצמו לקדם את האינטרסים הלאומיים היהודיים מתוך העדפת מדינות ההסכמה, שכמובן היו עתידות למלא תפקיד ראשי בדיוני השלום. כללו של דבר, לשכת הברית ראתה את עצמה בעת ההיא כמי שיצאה וידה על העליונה מן העימותים בין המפלגות השונות של פועלי-ציון בימי המלחמה בשאלת התמיכה בבעלות-הברית או במדינות ההסכמה. אין לשכוח ששנת 1918 אך זה החלה.

מכתב מס' 1

פעטערבורג 4.2.1918 [17]²⁴

ליעבע חברים בערלינרויט, יאהרבלום און אלטמאן:

1. מיין האפנונג אייך איצט צו זייען אין מאסקווע האט זיך מיט גארנישט אויסגעלאזט. מיר, ראפאלקעס און איך, זיינען פרייטאג [15.2] אין דער נאכט געווען אויף דער באהן און זיך ניט געקענט דערווארטן אויף א צוג, דער 8 א זייגער צוג האט פארשפעטיקט און געוואלט פאהרן מיטן 12-ער צוג. מיר וואלטן לענגער געווארט, ווען די רייזע וואלט געווען לחלוטין נויטווענדיק, אבער היות ווי מיר האפן אייך באלד דא צו זייען אויפן צוזאמענפאר, האבן מיר די רייזע געהאלטן פאר ניט זייער דרינגענד.

איך בעט אום ענטשולדיקונג, אויב איך האב די מאסקווער חברים פארשאפט אונאנגענעמליכקייטן. איך וועל זיי אין אנ'אנדער מאל אבדינען.

2. פון די ברעסט ליטאווסקער פארהאנדלונגען האט זיך אויסגעלאזט דער פאר א יאריקער שניי. דערמיט איז אויך בטל מיין אייגענטליכע אויפגאבע וועגן די דאזיקע פארהאנדלונגען. איך האב אויף די זאך געפטרט א היבש ביסל צייט. די אויסזיכטן זיינען געווען גאנץ גוטע. עס איז אונז געלונגען צו געווינען דעם צענטראל קאמיטעט פון די לינקע ס"רן פארן געדאנק פון א יידישער דעלעגאציע אין ברעסט. דער צ.ק. האט נעמליך באשלאסן פארצולייגן די באלשעוויקעס און דעם ראט פון די

22. מ' מינץ, זמנים חדשים – זמירות חדשות, עמ' 36 ואילך.

23. שם, עמ' 24 ואילך, 142.

24. התאריכים המופיעים בגוף המכתבים בסוגריים מרובעים הם משלי ולפי הלוח הגרגוריאני.

פאלקס קאמיסארן צו שיקן א יידישע דעלעגאציע, וועלכע זאל פארטרעטן די פאדערונג פון יידישער בירגערלעכער גלייכבערעכטיקונג און נאציאנאלע אויטאנאמיע (אין א ברייטערן זין ווי דער בונד) אין פוילן און ליטא. דער דאזיקער באשלוס איז אנגענומען געווארן פאר אכט טאג זונטיק [10.2]. גלייך האבן די ס"רן אליין אנגעהויבן פיהרן פארהאנדלונגען וועגן דעם מיט די באלשעוויקעס און גאר גיך האט דער פלאן געזאלט פארגעלייגט ווערן דער רעגירונג. מאנטיק אבער [11.2], ווי באלד עס איז אנגעקומען אהער די ידיעה פונ'ם רעזולטאט פון די ברעסטער פארהאנדלונגען, איז דער פלאן ממילא בטל געווארן.

דער פאקט אבער, אז די לינקע ס"רן האבן אנגענומען אונזער גלות פראגראם, (די פאלעסטינער פראגע איז פארלויפיק ניט בעהאנדלט געווארן) האט אין איטליכן פאל בעדייטונג. מיר וועלן די שטעלונג פון די לינקע ס"רן אין יעדן פאל אויסנוצן.

3. די פעהאנדלונגען מכוח ברעסט האבן מיך געבראכט אין בעהרירונג מיט אייניקע פארשטייער פון דער רעגירונג און דאס וועט צונויף קומען אין פארשיידענע באציאונגען. וועגן 'טאגבלאט' האב איך מיט ערפאלג אינטערוויענירט. אזוי ווי פון געוויסע זייטן ווערט געמאכט פראפאגאנדע פונאנדערצוטרעייבן דעם אידישן צוזאמענפאר פארהאנדל איך מיט פארשטייער פון דער רעגירונג אז דאס זאל ניט געטון ווערן. שטיינבערג אונטערשטיצט מיך. די טעג וועל איך זיך זייען מיט סטאלין וועגן דעם.

מעהר פרטים - מינדליך.

3. איך בלייב דא דערווייל צוליב נעגאטיווע און פאזיטיווע טעמים. צוריקפאהרן קיין שוועדן איז דערווייל ניט מעגלעך. איך וויל זיך אבער אויך זייען מיט די חברים און טאקע זיין אויף דעם צוזאמענפאר. ראפאלקעס מיינט אז איך וועל קענען קריגען א מאנדאט פון די שטימען רעשטלעך און לעגט פאר איך זאל איבערנעמען א רעפערעט איבער די יידישע אויטאנאמיע. איך נעם אן דעם פארשלאג, האטש עס איז מעהר ווי א ספק צו עס וועט מיר טאקע אויסקומען צו האלטן דעם רעפערעט.

4. האטש דא ערווארט מען א גאר קליינעם עולם צום צוזאמענפאר, האף איך דאך אז די מייסטע מיטגלידער פון אונזער צ.ק. וועלן קומען. (אגב קיווין איז שוין דא און זרבבל ווערט ערווארט). דאס וועט מיר געבן די געווינטשטע געלעגנהייט זיך צו זייען מיט די פארשטייער פון דער פארטיי און זיך מיט אייך דורכצורייזן וועגן אונזערע אקטועלע פראגן. צו די פראגן פון אונזער 'אויסווערטיקער' פאליטיק געהערן:

(1) די צונויפרופונג פון אן אלוועלטלעכער פוע"צ קאנפערענץ פאר דער צייט פון דער סטאקהאלמער קאנפערענץ,

(2) די צונויפרופונג פון אן אלוועלטלעכער אידישער ארבייטער קאנפערענץ פאר דער אייגענער צייט און,

(3) די פראגע פון א יידישן וועלט-קאנגרעס אין דער צייט פונ'ם שלום-קאנגרעס פון די מעכטע.

צום פונקט 2 די אלוועלטלעכע אידישע ארבייטער קאנפערענץ האט צוויי הויפט אויפגאבן:

(1) אויסארבייטן דעם יידישן פראגראם פאר דעם סאציאליסטישן אינטערנאציאנאל. און,

(2) לעגן די גרונטלאגע פאר א וועלט פארבאנד פונ'ם יידישן פראלעטאריאט אויף די יסודות פונ'ם נאציאנאלן סאציאליזם (האט איר ניט קיין שענערן אויסדרוק?).

וועגן דעם דאזיקן פלאן גרייט איך צו אן עקספאזע. איך האב זיך דא געזען מיט אייניקע פיהרער פון די ס"ס. זיי געפעלט דער פלאן און זיי מיינען אז בעת דעם צוזאמענפאר וועלן מיר קענען האבן א שותפותדיקע בעראטונג וועגן דעם.

איך וויל נאך באמערקן, אז פארמעל זאל אויך דער בונד איינגעלאדן ווערן, אבער עס איזניט קיין ספק, אז ער וועט ניט געהן. מיר ווילן אינ'ם וועלט-פארבאנד שאפן א גרויסן אינסטרומענט פאר די פאזיטיווע אויפגאבן פונ'ם יידישן סאציאליזם און אויך א כלי זין קעגן דעם בונד.

אונזער פוע"צ פערבאנד זאל אלס גאנצעס אריינטרעטן אינ'ם פראיעקטירטן פארבאנד.

5. מיר וועלן זיך מוזן אויך דורכריידן ווען א רייע פראגן וואס זיינען שייך צוזאמענפאר. עסאיז, למשל, נויטיק רייכער צו מאכן דעם סדר היום מיט די פראגן פון:

(1) עמיגראציע.

(2) די ארגאניזירונג פון דער הילף-ארבעט אין רוסלאנד און די אקופירטע געביטן (וועגן דעם האבן מיר גאנץ ערנסטע טענות).

(3) די עקאנאמישע ווידער אויפבוי ארבייט נאך דער מלחמה אין רוסלאנד, די אקופירטע געביטן און א"י.

6. עס וואלט מיך שטארק פרייהען, ווען איהר, מאסקווער חברים, קומט מיט אייניקע טעג פריהער כדי מיר זאלן זיך קענען ביידענס וועגן אלץ דורכריידן.

7. אחוץ אלעמען קום איך צו אייך מיט וויכטיקע תביעות פונ'ם פארבאנדס-ביורא. פון איין זייט מוזן ענדליך געשאפן ווערן נארמאלע באציאונגען צווישן אייך און אונז (פאסט אזוי). צווייטנס מוזט איר אונז ענדליך געבן פינאנציעלע מיטלען צו דער ארבייט. וועגן דעם וועלן מיר מוזן גאנץ ערנסט דורכריידן.

8. נאך אויך א גוטע בשורה; נאך לאנגע זוכענישן זיינען נעכטן געפונען געווארן באראחאו'ס כתובים. זיי געפינען זיך בא מיר.

9. איך בעט אייך אלעמען יאהרבלום, אלטמאן, בערלינראוט מיר גלייך צו שרייבן און מיטצוטיילן ווען איהר קומט. אויך ווי געהט יעדן פון אייך.

מיט הארציקסטע גרוסן

אייער ל. חאזאנאוויטש.

איך בעט פריינדליכסט איבערצוגעבן ביילגענדע בריף הערן ניידטש.

תרגום המכתב:

פטרבורג 4.2.1918 [17]

חברים יקרים ברלינראוט, ירבולום ואלטמן,

1. תקוותי לראותכם עתה במוסקבה התפוגגה. אנחנו, רפלקס ואנוכי, המתנו בליל שבת²⁵ בבית הנתיבות ולא הצלחנו להשיג רכבת. הרכבת של שעה שמונה בוששה לבוא ורצינו לנסוע ברכבת של 12. היינו אולי מחכים יותר אילו היתה הנסיעה דרושה לחלוטין. אך כיוון שאנו מקווים לפגוש אתכם לאלתר כאן בכינוס, הערכנו שנסיעתנו איננה דחופה ביותר.²⁶ אני מבקש סליחה אם גרמתי לחברים במוסקבה אי-נוחות. אגמול להם בפעם אחרת.

2. מן המשאומתן בברסט-ליטובסק יצא שלג דאשתקד. עם זה בטלה גם משימתי בכל הקשור למשאומתן הזה. בזבזתי בשל העניין זמן ניכר. הסיכויים נראו טובים למדי. הצלחנו להשיג את הסכמתו של הוועד המרכזי של הס"רים השמאליים לרעיון בדבר משלחת יהודית בברסט. כלומר, הוועד המרכזי החליט להציע לבולשביקים ולמועצת הקומיסרים העממיים לשגר משלחת יהודית, אשר תייצג את התביעה לשוויון זכויות אזרחי של היהודים ולאוטונומיה לאומית (במתכונת רחבה יותר משל הבונד)²⁷ בפולין ובליטא. ההחלטה התקבלה לפני שמונה ימים ביום א'.²⁸ הס"רים החלו מיד לנהל לבדם משאומתן עם הבולשביקים והתוכנית עמדה להיות מוצגת מניה וביה לפני הממשלה. אבל ביום ב',²⁹ משהגיעה הנה הידיעה על תוצאות המשאומתן בברסט, בטלה התוכנית מאליה.³⁰ אבל עצם הדבר שהס"רים השמאליים אימצו את התוכנית שלנו בגלות (שאלת ארץ-ישראל לא נידונה לפי שעה) הוא בעל חשיבות. אנחנו בכל מקרה ננצל את העמדה של הס"רים השמאליים.

3. עניין המשאומתן בברסט הביאני במגע עם נציגים אחדים של הממשלה וזה עשוי להועיל בקשרים השונים. בעניין ה'טאגבלאט' התערבתי בהצלחה. ומאחר שמצדדים שונים נעשית תעמולה בעד פיזור הכינוס היהודי, פתחתי במשאומתן עם נציגי הממשלה כדי לסכל את הכוונה הזאת. שטיינברג מסייע בידי. בימים הקרובים אפגש עם סטלין בנידון.³¹ עוד פרטים – בעל פה.

25. ב-15.2.1918.

26. הכוונה לכינוס היהודי הכול-רוסי שנועד להתקיים לאחר דחיות רבות ב-17 בפברואר 1918. העיתוי הוא על-פי הלוח היוליאני, כלומר 2 במרס על-פי הלוח הגרגוריאני. למסקנה זאת הגעתי על סמך דיווח שראה אור ב-*Razsviet*. מכאן שחזוביץ' שקל לשהות שם שבועיים ימים לפחות. הסתלקותו לאחר חמישה ימים כרוכה גם בהחלטה לדחות את הכינוס.

27. כלומר אוטונומיה רחבת סמכויות, ולא אוטונומיה תרבותית בלבד, כתביעת הבונד.

28. 10 בפברואר 1918.

29. 11 בפברואר.

30. חזוביץ' מרמז כאן על הסתלקותו של טרופקי מדיוני ברסט-ליטובסק ב-10 בפברואר.

31. בדיווחו הסודי לוועד הפועל הציוני בברלין לא דיווח חזוביץ' על פגישה עם סטלין.

3. בינתיים אשאר פה מטעמים שליליים וחיוביים כאחד. לשוב לשוודיה לא ניתן לעת עתה. ואולם רוצה אני גם להתראות עם החברים וגם להיות בכינוס. רפלקס סבור שאוכל לקבל מנדט מעודפי הקולות ומציע שאקבל עלי להשמיע הרצאה על האוטונומיה היהודית. אני נענה להצעה, אף כי יש יותר מספק אם אוכל להשמיע את ההרצאה.

4. אף שכאן מצפים לקהל קטן בכינוס, אני מקווה בכל זאת שמרבית חברי הוועד המרכזי שלנו יבואו (אגב, קיווין כבר כאן ולזרובבל ממתנינים). זה ייתן לי את ההזדמנות המיוחלת להיפגש עם נציגי המפלגה ולדון אתכם בשאלות האקטואליות שלנו. לשאלות מדיניות 'החוץ' שלנו שייכים:

(1) כינוס ועידה עולמית של פועלי-ציון בעת הוועידה של שטוקהולם [של מפלגות האינטרנציונל השני, מ"מ];

(2) כינוס ועידה עולמית של פועלים יהודים באותו הזמן;

(3) שאלת הקונגרס היהודי העולמי בעת קונגרס השלום של המעצמות. אשר לנקודה 2, לוועידה העולמית של הפועלים היהודים שתי משימות:

(1) לנסח את המצע היהודי לאינטרנציונל הסוציאליסטי.

(2) להניח בסיס לברית עולמית של הפרולטריון היהודי על יסודות הסוציאליזם הלאומי (כלום אין לכם ביטוי טוב יותר?).

על התוכנית הזאת אני מכין הרצאה. נפגשתי כאן עם כמה מנהיגים של הס"ס.³² התוכנית נראית להם והם סבורים שבעת הוועידה נוכל לקיים התייעצות משותפת בנידון.

ברצוני עוד להעיר שפורמלית יוזמן גם הבונד, ואולם אין ספק שהוא לא יבוא. אנו רוצים להפוך את הברית העולמית לכלי נכבד למען המטלות החיוביות של הסוציאליזם היהודי וכלי נשק נגד הבונד.

על ברית פועלי-ציון שלנו להשתלב כשלמות בתוך הברית המתוכננת.

5. נצטרך גם לדון בכמה וכמה בעיות הקשורות לעניין הוועידה.³³ נחוץ, למשל, להעשיר את סדר היום בשאלות כגון:

(1) הגירה.

(2) ארגון מפעל הסיוע ברוסיה ובשטחים הכבושים (בנידון יש לנו קושיות רציניות מאוד).

(3) עבודת השיקום הכלכלי לאחר המלחמה ברוסיה, בשטחים הכבושים ובא"י.

32. במפתיע אין חזנוביץ' מדבר על פגישה עם מנהיגי 'המאוחדים', אלא מזהה את המרכיבים מלפני האיחוד, כלומר הס"ס [המפלגה הציונית-סוציאליסטית הטריטוריאליסטית] והי"ס [מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית-האוטונומיסטית]. אפשר שיש כאן עדות שמנהיגי הס"ס לשעבר שוחחו עמו והיו בעלי דעות עצמאיות. מנהיגי הי"ס לשעבר היו גם קשוחים יותר בהתנגדותם להענקת תפקיד מוביל ללשכת הברית של פועלי-ציון ביוזמות לשיתוף פעולה פוליטי של המפלגות היהודיות.

33. כאן הכוונה לוועידת הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון.

6. הייתי שמח מאוד אילו יכולתם אתם, החברים ממוסקבה, להקדים את בואכם בימים אחרים, כדי שנוכל לדון יחד בכל הנושאים.

7. וחוזר מזה אני בא אליכם בתביעות חשובות של לשכת הברית. ראשית צריך שיקומו ויהיו, סוף־סוף, יחסים נורמליים ביניכם לבינינו (כך יאה). שנית, אתם גם חייבים, סוף־סוף, לתת לנו אמצעים פיננסיים למען הפעולה. נצטרך לשוחח בנידון שיחה רצינית.

8. וגם בשורה טובה. אחרי חיפושים ממושכים נמצאו אתמול כתביו של ברוכוב. הם בידי.

9. אני מבקש מכולכם, ירב'לום, אלטמן, ברלינראוט, לכתוב לי לאלתר ולהודיע מתי תבואו. וכיצד העניינים אצלכם.

בברכות לבביות

שלכם ל' חזנוביץ'

אבקשכם באדיבותכם למסור את המכתב המצורף לאדון ניידיץ' [יצחק ניידיץ', ממנהיגיה הבולטים של התנועה הציונות ברוסיה, מ"מ].

מכתב מס' 2

פעטערבורג 8.2.1918 [21]

צ.ק. פוע"צ פארטיי קיעוו,

טייערע חברים; איך האב ניט צו אייך און צו רוסלאנד קיין מזל. איך בין שוין איבער דריי וואכן אין פעטערבורג [החל מ־29.1] און האלט די טעג באם אפפארן צוריק קיין סטאקהאלם. מיט אייך זיך ניט געקענט זייען, א רייע פון פארטיי פראגן וואס איך האב געדארפט מיט אייך ארומריידן בלייבן שוועבן און בנוגע מיין וויכטיקסטער אויפגאבע אין דעם מאמענט האט זיך אויך אלץ אויסגעלאזט ערגער ווי מען ערווארט.

איך פאר אב, ווייל אויף מיר ווארט א סך ארבייט אין סטאקהאלם און ווייל ביי די געגעבענע אומשטאנדן האט עס ניט קיין זין דא צו פארבלייבן. איך בענוץ זיך מיט א גינסטיקע געלעגנהייט כדי אייך איבערצושיקן דעם דאזיקן בריעף. הערר האמעלסקי דער סעקרעטאר פונ'ם ציוניסטישן מרכז, וועט אוודאי אויך זיין אזוי פריינדלעך מיטצונעהמען פון אייך א בריעף אהער, צו ח' ראפאלקעס.

איך האב אייך געשריבן און ח' בערלינראוט האט אייך אויך מיטגעטיילט וועגן וואס איך בין געקומען. מיר האפן יעדנפאלס אז איהר, ד.ה. א פאר חברים פון אייך וועלן קומען קיין מאסקווע, כדי זיך א ביסל מיט מיר און ראפאלקעס צו בעגעגענען אום ארומצוריידן די אקטועלע פראגן.

די פעהאנדלונגען אין ברעסט. מיר האבן געוואלט קריגן א השפעה אויף די דאזיקע פעהאנדלונגען. ספעציעל כדי צו זיכערן די רעכטן פון די יידן אין פוילן און ליטא. אזוי ווי מיר האבן זיך אויף אייך ניט געקענט דערווארטן, האבן מיר אליין

אונטערגענומען געוויסע שריט. מיר האבן געוואונען פאר אונזער בעלאנג דעם צ.ק. פון די לינקע ס"רן, וועלכער האט לויט אונזער פארשלאג בעשלאסן, אז אין ברעסט זאל געשיקט ווערן א אידישע דעלעגאציע. ער איז גלייך אריין וועגן דעם אין פעהאנדלונגען מיט די באלשעוויקעס און דער פארשלאג האט געדארפט באלד פארגעלייגט ווערן דעם ראט פון די פאלקסקאמיסארן. ווי איך האב געהערט איז לענין געווען גינסטיק געשטימט. דער פלאן איז געווען, אז די רעגירונג שיקט איינעם פון די צוויי הערשענדע פארטייען, וועלכער זאל אפיציעל ארויסטרעטן אלס מיטגליד פון דער רוסישער דעלעגאציע. דער דעלעגאט זאל אבער באקומען פון אונזער זייט א סעקרעטאר, וועלכער זאל אים געבן די נויטיקע אינפארמאציעס און עצות. חברה וואלט אפשר צוגעשטימט, אז דער אפיציעלער דעלעגאט זאל זיין איינער פון אונז, די ס"רן וועלכע האבן מיט אונז פעהאנדלט (נאטאנסאן, שטיינבערג) האבן קענטיק ערווארט אזא פארשלאג פון אונז. מיר אבער האבן פארגעצויגן צו בלייבן אין הינטערגרונד. די טעמים פארשטייט איהר אליין.

פון דער גאנצער זאך איז גארנישט געווארן מחמת דעם בעקאנטן פינאל פון ברעסט. עס איז בעסער אזוי. די באלשעוויקעס וואלטן אויך אונז געקענט אריינשלעפן אין זייער תהום. אפשר וועלן זיי ווידער אנהויבן שלום-פעהאנדלונגען צווישן די דייטשן און רוסן. איך וויל אבער מעהר ניט שטעקן די הענד אין דעם שמוציקן געשעפט.

שטאקהאלמער קאנפערענץ. מיר זיינען פון אנהייב אן געשטאנען אויפ'ן שטאנדפונקט, אז דאס איינציקע וואס וואלט געקענט ראטעווען רוסלאנד און די אנטאנט איז א גרויסע איינהייטלעכע שלום אקציע פונ'ם אינטערנאציאנאלן פראלעטאריאט. איידער הויסמאנס איז אבגעפארן קיין לאנדאן האבן מיר (לאקער און איך) געהאט מיט אים א לענגערע קאנפערענץ. אין אלע פונקטן האט זיך ארויסגעוויזן צווישן אונז א פולער הסכם. הויסמאנס האט אונז צוגעזאגט, אויפצוטערעטן ענערגיש אין לאנדאן און פאריז און קלאפן אויף דעם טיש, כדי צו ברעכן דעם ווידערשטאנד געגן סטאקהאלם. זיין הויפט-ארגומענט (פאר די פערטרויליכע באראטונגען) האט געזאלט זיין: אדער די סטאקהאלמער קאנפערענץ אדער די באלשעוויקעס און דער דייטשער מיליטאריזם. די באלשעוויקעס זיינען ניט געפאלן אויפ'ן קאפ, זיי ווייסן פארוואס זיי זיינען קעגן סטאקהאלם, זיי ווייסן אז ווען די אינטערנאציאנאלע סאציאליסטישע קאנפערענץ קומט צושטאנד, ברעכן זיי דעם קאפ. פראקטיש זיינן זיי ניט קיין מיעוט אין דער אינטערנאציאנאלע, נאר א מיעוט שבמיעוט. זיי האבן אויף זייער זייט נאר א קליינע מינאריטעט פון צימערוואלד. דורכ'ן סוף פון ברעסט, ד.ה. דורך די איצטיקע קאפיטולאציע פארן דייטשן מיליטאריזם וועלן זיי פארלירן דעם לעצטן רעשטל פון סימפאטיע, וואס זיי האבן נאך געהאט אין מערב אייראפע. איך בעט מיך ניט צו האלטן פאר קיין באלשעוויקן פרעסער. איך האב זיי אפט גענומען אין שוץ. ווען מען האט זיי אין די סאציאליסטישע קרייזן אין שטאקהאלם באשולדיקט אז זיי זיינען אונטערגעקויפט פון די דייטשן, האב איך גאנץ ענטשיידן זיי פארטיידיקט. דא אין פעטראגראד בין

איך געווען דער איינציקער ייד וואס האט מיט זיי אנגעקניפט פארבינדונגען. בכלל גיבט עס פילעס אין באלשעוויזם וואס אפעלירט צו מיר, דאס איז קודם כל זייער מוט, אבער סוף כל סוף אלס גאנצעס גענומען איז דער באלשעוויזם אן אומגליק גראד פאר דער רעוואלוציאנערער באוועגונג פונ'ם אינטערנאציאנאלן פראלעטאריאט.

איך בין אבער אראב פון וועג. אז איך האב שוין גערעדט פון הויסמאנס רייזע וויל איך נאך מוסיף זיין, אז הויסמאנס האט אונז צוגעזאגט איבערצורייזן מיט די ענגלענדער און פראנצויזן וועגן דער אידישער פראגע און זייען צו ווירקן אויף זיי אז זיי זאלן ערגענצן זייערע אידישע פאדערונגען; די ענגלענדער (לייבאר פארטיי) צוגעבנדיק א פונקט וועגן נאציאנאלע רעכט פאר די יידן אין גלות, די פראנצויזן צוגעבנדיק א פונקט וועגן א"י. אז הויסמאנס איז אונזער בעסטער פריינד, ווייסט איהר. עס איז צום ערשטן מאל, אז מיר שיקן ארויס אזא שליח. (דאס בלייבט נאטירלעך צווישן אונז).

די אינטערנאציאנאלע און די יידישע פראגע. די אינטערנאציאנאלע אין גאנצן גענומען שטייט צו אונז גינסטיק. ווען מען זאל היינט דורכפירן אן אבשטימונג וועגן אונז און אונזערע פאדערונגען האבן מיר געוויס 4 פינפטל פונ'ם אינטערנאציאנאל אויף אונזער זייט. צו אונזערע קעגנער רעכנן איך די פאלאקן, די דייטש-עסטרייכישע סאציאל-דעמאקראטן, בונד. הארבע קעגנער זיינען די רוסישע ס"ד מכל המינים. די ס"ר קענען מיר רעכנען ווי אונזערע פריינד. איך האב דא פארהאנדלט מיט מארטאוון און די אנדערע פיהרער פון די מענשעוויקעס. זיי וואלטן גערן זיך מיט אונז פארשטענדיקט ווען דער בונד שטייט זיי גיט ווי א ביין אין האלז. דער פארטרעטער פון די מענשעוויקעס אינ'ם אינטערנאציאנאל אקסעלראד איז מיט אונז.

זאריאן, דער ארמענישער דעלעגאט, האט איבערגעלאזט פאר זיין אוועקפארן א בריף צום אינטערנאציאנאלן סאציאליסטישן ביורא, ערקלערנדיק אין נאמען פון 'דאשנאקצוטיאן' זיין הסכם מיר זאלן אריין אין אינטערנאציאנאל אלס טייל פון דער טערקישער סעקציע.

אידישע סעקציע:

אזוי ווי אונזער צוגעהערדיקייט צום אינטערנאציאנאל איז דערמיט פראקטיש געזיכערט, ווילן מיר גראד איצט מיט אלער ענערגיע אויפהויבן די פראגע פון א אידישער סעקציע.

מיר גלויבן אז אזא לאזונג וועט גראד איצט זיין זעהר פאפולער ביי די יידישע ארבייטער. די צעשפליטערונג פון דעם יידישן פראלעטאריאט דורך די קריגס פאסירונגען און שלום-פעהאנדלונגען (אוקראינע, פוילן) איז דער בעסטער ארגומענט דערפאר. איהר דארפט די דאזיקע לאזונג זעהר פאפולאריזירן.

א וועלט קאנפערענץ:

פאר דער צייט פון דער סטאקהאלמער קאנפערענץ מוזן מיר אבהאלטן א וועלט קאנפערענץ און איהר מוזט זיין פארטרעטן דורך עטליכע דעלעגאטן.

אן אלגעמיינע אידישע ארבייטער קאנפערענץ:

מיר דענקען דערביי אבער וועגן א נאך גרעסערע אונטערנעמונג: צונויפרופן אן אלגעמיינע אידישע ארבייטער קאנפערענץ פאר דער צייט פון דער אינטערנאציאנאלער סאציאליסטישער קאנפערענץ. די אויפגאבן פון דער דאזיקער קאנפערענץ:

1. אויסארבעטן די יידישע פאדערונגען צום אינטערנאציאנאל.
2. לעגן דעם יסוד פאר א קאנפערענציע פונ'ם יידישן פראלעטאריאט פון אלע לענדער פאר שותפותדיקער: (א) עקאנאמישער; (ב) פאליטישער; און (ג) קולטורעלער ארבייט.

אינ'ם פארבאנד זאלן אריינגיין אלע יידישע ארבייטער ארגאניזאציעס, פאליטישע, עקאנאמישע און קולטורעלע, וועלכע שטעהן אויפ'ן שטאנדפונקט פונ'ם נאציאנאלן סאציאליזם (געפינט א שענערן אויסדרוק). איך האב גערעדט מיט אייניקע פיהרער פון די ס"ס. זיי זיינען פארן פלאן בעגייסטערט. איידער איך פאר אוועק, וועל איך זייען איבערצולאזן ביי ראפאלקעס'ן אן עקספאזע וועגן דעם דאזיקן פלאן. מיר ערווארטן אז איהר וועט זייער ענערגיש ארבייטען פאר איהם. אפיציעל זאל אויך דער בונד איינגעלאדן ווערן. ער וועט אבער ניט גייען. דאס וועט זיין א נייער ארגומענט קעגן איהם. מיר זיינען זיכער אז 50% פון די מענשעוויקעס און 90% פון די ענגלישע יידישע ארבייטער וועלן צושטיין צו דער קאנפערענציע. דאס קען ווערן א זייער גרויסער אינסטרומענט אין אונזערע הענד דען פראקטיש וועלן מיר זיין זיינע גרינדער און פיהרער.

אפשר וועט די קאנפערענציע און די ארבייט פאר איהר זיין א מיטל צו דערנעהנטערן צו אונז די 'פאראייניקטע', אדער דעם נאציאנאל געזונטערן טייל פון זיי.

פארבינדונגען און מיטלען. איהר מוזט זייען מיט אונז צו שטייען אין וואס נעהנטערע פארבינדונגען. דאס וואס מיר האבן זייט אנהויב פון דער רעוואלוציע בעקומען נאר איין בריף פון אייך (פון בארו בנוגע פרוי באראחאו) וועט בלייבן א סקאנדאל אין אונזער היסטאריע. דאס מוז אויפהערן. ווען איהר וועט אונז ווייטער איגנארירן וועלן מיר טון דאס זעלבע. און אברעכען אלע פארבינדונגען מיט אייך. מיר האבן דאס שוין געהאט בדעה פריהער צו טון, האבן אבער באשלאסן נאך אבצווארטן.

איהר טארט אונז אויך ניט לאזן אן פינאנציעלע מיטלען. מיר קענען ניט לעבן פון ווייטער שנארען. אונזער פינאנץ-לאגע איז זייער קריטיש און מחמת דעם קען אונז אויסקומען צו פארמאכען דאס קרעמל. איהר מוזט ערנסט באטראכטן ווי אונז צו שאפן פינאנץ-מיטלען און ניט נאר טראכטן, נאר אויך שיקן און וואס גיכער און וואס מעהר.

האט צוויי זאכן אין זין: (1) בריעף און (2) געלד.

באראחאו'ס כתבים. איך וויל ענדיקן מיט א גוטע בשורה. עז איז אונז געלונגען צו געפינען באראחאו'ס כתבים (חוץ דעם מיט זיך אויף די יידישע ליטעראטור). זי

געפינען זיך ביי מיר און איך וועל זיי איבערלאזן ביי ראפאלקעס'ן.
 ראפאלקעס לאזט אייך גריסען. ער איז זייער פארנומען היינט און קען אויך ניט
 שרייבן. וואס איך האב אייך געשריבן, איז מיט זיין וויסן און הסכם.
 וואס מאכט איהר? איך [און מיינע חברים] זיינען ביז טיף באזארגט וועגן אייך. ווי
 האט איהר איבערגעלעבט די שרעקלעכע קייעווער טעג? זייט איהר אלע געזונד? בא
 דער ערשטער געלעגנהייט זאגט אונז ווען קען [מען וויסן] וואס איהר מאכט.
 איהר קענט פאר טעלעגראמען באנוצען א קורצען אדרעס: Judpress Stockholm
 (דאס איז דער טעלעגראם אדרעס פונ'ם יידישן פרעס ביורא, אבער אויך גוט פאר
 אונז).

איך גריס הארציק אלע חברים פון צ.ק. ספעציעל די חברים רעוויטסקין ברייטער
 אויך ווי גאלדעלמאן.
 אייער לייב חאזאנאוויטש.

תרגום המכתב:

פטרבורג 8.2.1918 [21]

הוועד המרכזי פוע"צ קייב,
 חברים יקרים; אין לי מזל, לא לגביכם ולא לגבי רוסיה. כבר למעלה משלושה
 שבועות אני בפטרבורג [החל מ-29.1] ובימים אלה אני עומד לשוב לשטוקהולם.³⁴ לא
 יכולתי להיפגש אתכם. שורה של סוגיות מפלגתיות שהייתי צריך לברר אתכם נותרו
 מרחפות באוויר, ואשר למשימתי העיקרית ברגע זה, הכול נמצא גרוע מכפי
 שציפינו.

אני נוסע, שכן עבודה רבה מצפה לי בשטוקהולם ובנסיבות הקיימות אין טעם
 להישאר פה. אני משתמש בהזדמנות הנאותה כדי לשגר אליכם איגרת זו. האדון
 הומלסקי [לימים שמואל שגיב. עלה ארצה ב-1943, מ"מ], מזכיר המרכז הציוני, יאות
 באדיבותו ליטול מכם מכתב לכאן, אל הח' רפלקס.
 כתבתי לכם, והחבר ברלינראוט גם הוא כתב לכם,³⁵ מה הביאני הנה. אנו מכל
 מקום מקווים שאתם, כלומר אחדים מכם, תבואו למוסקבה כדי להיפגש קצת אתי
 ועם רפלקס ולדון בכמה עניינים אקטואליים.

המשאומתן בברסט. רצינו לזכות בהשפעה על המשאומתן הזה. בייחוד כדי
 להבטיח את זכויות היהודים בפולין ובליטא. ומאחר שלא יכולנו לחכות עד שתבואו
 החלטנו לנקוט לבדנו שורה של צעדים. שכנענו בעניין שלנו את הוועד המרכזי של
 הס"רים השמאליים, וזה החליט על-פי הצעתנו לשגר לברסט משלחת יהודית. הוועד
 פתח לאלתר במשאומתן בנידון עם הבולשביקים, וההצעה היתה צריכה לעלות
 בדחיפות לפני מועצת הקומיסרים. כפי ששמעתי היתה ללנין גישה חיובית. על-פי

34. חזנוביץ' יצא מפטרבורג למחרת היום, ב-22 בפברואר.

35. המכתב הקודם אינו מבהיר כיצד ידע חזנוביץ' על מכתב של ברלינראוט לקייב בענייניו,
 אבל אפשר מאוד שברלינראוט היה בפטרוגרד בעת שחזנוביץ' הגיע לשם.

התוכנית היה על הממשלה לשלוח ציר מאחת משתי המפלגות השולטות, והלה יופיע כחבר רשמי במשלחת הרוסית. הציר יסתייע במזכיר משלנו, שיספק לו עצות ומידע נחוץ. החברים היו אולי מסכימים שהציר הרשמי יהיה אחד משלנו. הס"רים שניהלו אתנו את המשא-ומתן (נתנסון ושטיינברג³⁶) ציפו ככל הנראה להצעה כזאת מצדנו. אבל אנו העדפנו להישאר מאחורי הקלעים. את הטעמים תבינו בעצמכם. מכל העניין לא יצא דבר בגלל הסיום הידוע של ברסט.³⁷ מוטב כך. הבולשביקים היו גורפים גם אותנו לתהום שלהם. הם יחדשו אולי את שיחות השלום בין הגרמנים לרוסים. ואולם אני אינני רוצה עוד לתחוב את ידי לתוך העסק המלוכלך. ועידת שטוקהולם:³⁸ מלכתחילה נקטנו את העמדה הגורסת שמה שיכול להציל את רוסיה ואת בעלות-הברית הוא מסע שלום מאוחד של הפרולטריון הבין-לאומי. לפני שנסע הויסמנס ללונדון נפגשנו עמו (לוקר ואני) להתייעצות ממושכת. בכל הסעיפים שררה בינינו הסכמה מלאה. הויסמנס הבטיח להופיע בלונדון ובפרס הופעה נחרצת ולהלום על השולחן כדי לשבור את ההתנגדות לשטוקהולם.³⁹ נימוקו העיקרי (בהתייעצויות מאחורי דלתיים סגורות) צריך היה להיות: או הוועדה הסוציאליסטית הבין-לאומית או הבולשביקים והמיליטריזם הגרמני. הבולשביקים לא נפלו על הראש, הם מבינים על מה ולמה הם נגד שטוקהולם. הם מבינים שכאשר תתממש הוועידה הסוציאליסטית הבין-לאומית הם ישברו את הראש. למעשה הם לא רק מיעוט, אלא מיעוט שבמיעוט באינטרנציונל. לימנם רק מיעוט קטן של צימרוואלד. בשל הסיום של ברסט, כלומר הכניעה העכשווית למיליטריזם הגרמני, הם יאבדו את שארית האהדה שעוד היתה להם באירופה המערבית. אבקשכם שלא תראוני כזולל בולשביקים. הגנתי עליהם לעתים קרובות. כאשר האשימו אותם בחוגים הסוציאליסטיים של שטוקהולם שהם שוחדו בידי הגרמנים, הגנתי עליהם בנחישות.⁴⁰ כאן בפטרוגרד הייתי היהודי היחיד שקשר אתם קשרים. בכלל יש בבולשביזם הרבה שמדבר אלי, וקודם כול אומץ הלב שלהם, אבל בחשבון אחרון הבולשביזם הוא בגדר אסון דווקא לתנועה המהפכנית של הפרולטריון הבין-לאומי. ואולם סטיתי מן המסלול. ומאחר שהזכרתי את מסעו של הויסמנס יורשה לי להוסיף שהויסמנס הבטיחנו לשוחח עם האנגלים והצרפתים על שאלת היהודים

36. נתנסון מיכאל א' (1850–1919), ממנהיגי הס"רים השמאליים. שטיינברג יצחק נחמן (1888–1957), שימש קומיסר לענייני משפטים בממשלת הקואליציה, היגר מרוסיה ב־1923. לימים נספח לתנועה הטריטוריאליסטית. על מפלגת הס"רים השמאליים ראה את מחקרו החדש של הפנר: L. Häfner, *Die Partei der Linken Sozialrevolutionäre in der Russischer Revolution von 1917-1918*, Köln 1994.
37. הפסקת השלב הראשון בדיוני ברסט עם פרישתו הרועמת של טרוצקי.
38. שתוכננה בידי הויסמנס ולשכת האינטרנציונל השני.
39. המפלגה הצרפתית והמפלגה הבריטית היססו אם ללכת לוועידה שיזם הויסמנס. הסיבה לכך היתה הלחץ מצד הממשלות שלא אהדו את התעמולה למען סיום המלחמה מתוך הידברות.
40. נרמז כאן עניין הסיוע הכספי שהגישו ממשלת גרמניה ומטה צבאה לבולשביקים, באמצעות פארוס (ישראל הלפנר).

ולנסות להשפיע עליהם שיוסיפו וישלימו את התביעות היהודיות שלהם; האנגלים (הלייבור) על-ידי שיוסיפו סעיף על הזכויות הלאומיות של היהודים בגלות, הצרפתים על-ידי שיוסיפו סעיף על ארץ-ישראל. זה שהויסמנס הוא ידידנו הטוב ביותר יודעים אתם אל נכון. זו הפעם הראשונה שאנו משגרים שליח כזה (העניין צריך להישאר בינינו כמובן).

האינטרנציונל ושאלת היהודים: האינטרנציונל בכלל מתייחס אלינו בחיוב. אם נערוך כיום הצבעה בענייננו ובתביעותינו יעמדו לבטח לימיננו ארבע חמישיות מן האינטרנציונל. בין מתנגדינו אני מונה את הפולנים, הסוציאלי-דמוקרטים הגרמנים-האוסטרים והבונד. מתנגדים נחושים הם הס"ד הרוסים מכל המינים. את הס"רים אפשר למנות בין ידידינו. ניהלתי כאן משא-ומתן עם מרטוב ומנהיגים אחרים של המנשביקים. הם היו נדברים עמנו ברצון לולא נתקע להם הבונד כעצם בגרון. אקסלרוד, נציג המנשביקים באינטרנציונל, אתנו.

זוריאן, הנציג הארמני, כתב מכתב ללשכה הסוציאליסטית הבין-לאומית לפני שנסע, ובו הצהיר בשם ה'דִשְׁנָקצוּטיון'⁴¹ על הסכמתו לשילובנו באינטרנציונל כחלק מן הסקציה הטורקית.

הסקציה היהודית: מאחר שהשתייכותנו לאינטרנציונל מובטחת בזה מעשית, רוצים אנו דווקא כעת להעלות במרץ את שאלת הסקציה היהודית.

אנו מאמינים שססמה כזאת תהיה עתה פופולרית מאוד בקרב הפועלים היהודים. הפיצול של הפרולטריון היהודי בשל פעולות המלחמה ושיחות השלום (אוקראינה, פולין) הוא נימוק טוב ביותר לצורך זה. עליכם לעשות למען הפופולריזציה של הססמה הזאת.

הוועידה העולמית: בעת ועידת שטוקהולם הכרח לנו לערוך ועידה עולמית,⁴² ועליכם להיות מיוצגים בידי כמה נציגים.

ועידה כללית של הפועלים היהודים: בד-בבד אנו חושבים על מפעל גדול עוד יותר: לכנס ועידה כללית של הפועלים היהודים בזמן הוועידה הסוציאליסטית הבין-לאומית. משימות הוועידה הזאת הן:

1. לנסח את תביעותיהם של היהודים מן האינטרנציונל.
2. להניח יסוד לקונפדרציה של הפרולטריון היהודי בכל הארצות למען עשייה משותפת: א) כלכלית; ב) פוליטית; ג) תרבותית.
- לברית צריך שיסתפחו כל הארגונים הפועליים היהודיים: הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים, העומדים על בסיס הסוציאליזם הלאומי (אנא מצאו ביטוי יפה יותר). דיברתי עם מנהיגים אחדים של הס"ס. הם נלהבים לתוכנית. לפני שאסע אדאג להשאיר אצל רפלקס הרצאה על התוכנית. אנו מצפים מכם לעבוד בנחישות למען

41. מפלגה מהפכנית ארמנית שנאבקה על עיצוב פדרטיבי של רוסיה ועל מתן אוטונומיה תרבותית לכל עמי הקווקז במסגרת היחידה הפדרטיבית הקווקזית. המפלגה היתה קרובה בגישה לס"רים והיו לה יחידות לוחמות.

42. של מפלגות פועלי-ציון.

התוכנית הזאת. רשמית יוזמן גם הבונד. אבל הוא לא יבוא. זה יהיה נימוק נוסף נגדו. אנו בטוחים ש-50% מן המנשביקים ו-90% מן הפועלים היהודים באנגליה יסתפחו אל הקונפדרציה. זה יכול להיות כלי כביר בידינו, שכן נהיה המייסדים והמנהיגים. אולי תהיה הקונפדרציה והעשייה למענה דרך לקרב אלינו את 'המאוחדים', או את החלק הלאומי הבריא שבקרבתם.⁴³

קשרים ואמצעים: שומה עליכם להקפיד על קשרים הדוקים עמנו. מאז ראשית המהפכה קיבלנו מכם מכתב אחד בלבד (מאת בארו בעניין אשתו של ברוכוב), ודבר זה הוא בגדר שערורייה בדברי ימינו.⁴⁴ זה חייב להיפסק. אם תמשיכו להתעלם מאתנו נעשה מצדנו אותו דבר וננתק את כל הקשרים אתכם. חשבנו לעשות את זה קודם לכן, אבל החלטנו להמתין עוד.

אסור גם שתשאירו אותנו בלא אמצעים כספיים. איננו יכולים להמשיך ולהתקיים מקיבוץ נדבות. מצבנו הכספי קריטי מאוד ומשום כך אולי נצטרך לנעול את העסק. עליכם לחשוב ברצינות כיצד להמציא לנו אמצעים כספיים, ולא לחשוב בלבד אלא גם לשלוח, מהר ככל האפשר והרבה ככל האפשר.

אנא חשבו על שני דברים: (1) מכתבים (2) כסף. כתבי-היד של ברוכוב: אני רוצה לסיים בבשורה טובה. הצלחנו למצוא את כתבי-היד של ברוכוב (מלבד זה שהיה עמו על ספרות היידיש). הם אצלי ואשאירם אצל רפלקס.

רפלקס מברך אתכם. הוא עסוק מאוד היום ואינו יכול לכתוב לכם. מה שכתבתי לכם נכתב בידיעתו ובהסכמתו.

מה שלומכם? אני [והחברים, מ"מ] דואגים לכם מעומק הלב. כיצד עברו עליכם ימי קייב האיומים?⁴⁵ האם בריאים אתם כולכם? בהזדמנות הראשונה אמרו לנו מתי נוכל [לדעת] מה שלומכם.

לשם משלוח מברקים תוכלו להשתמש במען קצר: Judpress Stockholm (זה המען למברקים של לשכת העיתונות, אבל הוא טוב גם בעבורנו).⁴⁶ ברכתי מקרב לב לכל חברי הוועד המרכזי, בייחוד לחברים רבוצקי [אברהם], ברייטר [זליג] וגולדלמן [שלום].

שלכם, לייב חזנוביץ'.

43. גם כאן חזנוביץ' מבחין בין חלקי 'המאוחדים', אלא שאין הוא נוקט את האבחנה הקודמת.

44. בעקיפין יש כאן הודאה שלשכת הברית לא קיבלה מידע ישיר מן הוועד המרכזי על מצב המפלגה, לרבות חוליו של ברוכוב. המפלגה פנתה אל לשכת הברית כשהיה צורך להסדיר את עניין שיבתה של ליובה ברוכוב וילדיה לשטוקהולם. ראה: מ' מינץ, זמנים חדשים – זמירות חדשות, עמ' 384–404.

45. הכוונה לפינוי קייב מן האוקראינים וכיבושה בידי יחידות הגוורדיה האדומה שבהנהגת מורביוב, אירועים שהיו מלווים בהתפרעויות נגד היהודים.

46. ל' חזנוביץ' הוא שהקים את לשכת העיתונות כדי להוציא עלונים בכמה שפות. העלונים היוווחו על מצבם של היהודים בשטחים הכבושים ושימשו שופר לעמדות של פועלי-ציון. מימן אותם 'הוועד למען המזרח'.

מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' והתמורות בקרב פועלי-ציון באמריקה (1924–1932)

רחל רוז'נסקי

מבוא

ב־14 בפברואר 1924, בעצרת רבת משתתפים שנערכה באולם 'קופר יוניון' בניו-יורק, הכריז מקס פיין, מזכיר ה'ג'עווערקשאפטען' – האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים (השם המלא ביידיש: 'פראייניגטע אידישע געווערקשאפטען', ובאנגלית: United Hebrew Trades) – על פתיחתה של מגבית ראשונה מסוגה בתולדות תנועת הפועלים היהודית באמריקה: מגבית של כלל הפועלים היהודים באמריקה לטובת הסתדרות העובדים הכללית בארץ-ישראל. סכום היעד שנקבע למגבית היה 150,000 דולר.¹ בראש העצרת ישבו שמונה מראשי תנועת הפועלים היהודית באמריקה. מפלגת פועלי-ציון – שהיתה מפלגה ציונית בעלת זיקה מובהקת לארץ-ישראל – יוצגה בידי איש אחד בלבד, מאיר בראון, והוא הופיע לא כנציג פועלי-ציון [להלן: פוע"צ], אלא כנציג מסדר האחווה הפועלי הלאומי היהודי, 'אידיש נאציאנאלער ארבייטער פארבאנד' [להלן: אנא"פ].²

מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' הסתיימה ב־16 ביולי, והיכול הכספי שלה הגיע לכשליש מן הסכום שהוכרוז עליו בפתיחה.³ למרות זאת, בנובמבר-דצמבר 1925 החליטו כל הארגונים שהשתתפו במגבית לחזור עליה, ובינואר 1926 אף הוחלט

* המאמר מבוסס על חלקים מפרק מעבודת דוקטור בנושא 'מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית פועלי-ציון באמריקה 1905–1931', אוניברסיטת תל-אביב 1995, בהנחייתו של פרופ' מתתיהו מינץ. לפרופ' מינץ נתונה תודתי על הדרכתו ועצתו.

1. 'ג'עווערקשאפטען קאמפיין פאר א"י וואקסט זיך פאנאנדער', דער אידישער ארבייטער, 22.2.1924, עמ' 10.

2. ראשי העצרת היו: מקס צוקרמן, מזכיר איגוד הכובענים, אברהם שיפליאקוב מ'הפארבאנד היהודי הסוציאליסטי', י' גולדשטיין מאיגוד האופים, יוסף שלוסברג, מזכיר איגוד פועלי ההלבשה המאוחדים של אמריקה, אוסיף ווילנסקי, מזכיר איגוד פועלי העור, וישראל פיינברג מאיגוד יצרני המעילים. ראה: א' העמלין, 'פינף יאר געווערקשאפטען-קאמפיין אין אמריקה', ארץ-ישראל בוך און סואוועניר, ניו יורק 1928, עמ' 42.

3. א' העמלין, שם, עמ' 43.

לעשותה למגבית שנתית קבועה, שתיקרא מגבית ה'געווערקשאפטען' (מגבית האיגודים המקצועיים).⁴ מסוף 1927 עמד בראש המגבית מי שהיה עד אז מזכיר פוע"צ – אייזיק המלין.

לפוע"צ נודע תפקיד מכריע בהנעת הדינמיקה שהובילה לפתיחתה של מגבית ה'געווערקשאפטען' למען ההסתדרות, והם אף השתתפו בה באופן פעיל. אולם בסופו של דבר לא היתה זו מגבית של פוע"צ אלא של האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים.⁵ אף-על-פי-כן, בזיכרון המפלגתי היתה מגבית זו לגולת כותרת⁶ ותוארה כמעין פסגה⁷ וכאחת הפעולות החשובות בדברי ימי המפלגה.⁸

מפלגת פוע"צ באמריקה קמה ב-1905 על בסיס מצע אידיאולוגי ציוני-סוציאליסטי ייחודי, שונה מזה של מפלגות פוע"צ בארצות האחרות. מצעה הדגיש, כמעט באופן בלעדי, את עבודת ארץ-ישראל.⁹ למרות זאת, כבר לפני מלחמת העולם הראשונה התאפיין הפרקסיס שלה בפיתוח נרחב של העבודה הלאומית בגולה ובזיקה אליה בפיתוח דפוסי פעילות פוליטית על-פי המודל של המפלגות הפוליטיות היהודיות במזרח אירופה. התפתחות זו הגיעה לשיאה בשנות מלחמת העולם הראשונה, כאשר פועלים ומאבקים של פוע"צ (בעיקר הקמת ועד הסעד העממי – The People's Relief Committee,¹⁰ ותפקידם במאבק לכינונו של הקונגרס היהודי האמריקני¹¹) הקנו להם עמדה של השפעה בקרב ציבור הפועלים היהודים באמריקה ובקרב יהדות אמריקה בכלל, ואף עודדו את יומרותיהם הפוליטיות בציבוריות היהודית באמריקה.

בתום המלחמה התברר אופק העשייה הציבורית היהודית של פוע"צ באמריקה

4. א' העמלין, 'די הסתדרות און דער געווערקשאפטען קאמפיין', בתוך: ל' שפיזמאן (עורך), א פערטל יארהונדערט הסתדרות, ניו-יורק 1946, עמ' 265. וכן א' העמלין (לעיל, הערה 2), עמ' 44.

5. דער אידישער ארבייטער, 28.10.1927, עמ' 10.

6. 'ענטין, 'די פירערלאזע אמריקע און די פועלי-ציון', דער אידישער קעמפער, 20.12.1935, עמ' 128.

7. מ' בראון, 'אייניגע קאפיטלען אין אונזער פארטיי', דער אידישער ארבייטער און פארן פאלק, 16.10.1931, עמ' 16-18.

8. J. Katzman, *Commitment: the Labor Zionist Life-Style in America*, New York 1975, pp. 167-169; ש' סיגעל, 'דער אנהויב פונ'ם געווערקשאפטען קאמפיין', דער אידישער ארבייטער, 30.10.1930, עמ' 15-16.

9. פראגראם פון דער סאציאליסטישער ארגאניזאציע פועלי-ציון פון אמריקא [בלא ציון מקום ושנת ההוצאה], עמ' 10-12.

10. People's Relief Committee (PRC) – ועד הסעד העממי (פר"ק), ארגון הסעד שהקימו הארגונים הסוציאליסטיים היהודיים באמריקה ב-1915. הצטרף מיד לארגון הג'וינט, שהיה ארגון גג של שלושה ארגונים. הפר"ק התפרק ב-1924.

11. על הקונגרס היהודי האמריקני ראה: J. Frankel, 'The Jewish Socialists and the American Jewish Congress Movement', *Yivo Annual of Jewish Social Science*, 16 (1976), pp. 202-341.

כמוגבל למדי, אבל זו היתה שעתן של התקוות והחלומות שהתעוררו בעקבות קץ המלחמה והצהרת בלפור. פוע"צ ביקשו להפגין אקטיביזם ציוני ברוח הזמן ובהיבט לעצב דרכי פעולה שיאפשרו להם לשמור על מעמדם בציבוריות היהודית באמריקה. הנוסחה שהם רצו לפתח היתה של פעילות לגיטימית ולטיפוח של האתוס הציוני בקרב הפועלים היהודים באמריקה, ושל ניסיון לעשות פעילות זו לאלמנט מארגן של הציבור הזה בהנהגתם.

בהתאם לכך, כבר ביוני 1918 ניסו פוע"צ לקיים את קונגרס הפועלים היהודים למען ארץ-ישראל, שדן, בין היתר, בתפקידם של הפועלים היהודים באמריקה בסיוע לבניין המדינה היהודית בארץ-ישראל,¹² ובפברואר 1921 פתחו את מגבית כלי העבודה ('געצייג קאמפיין'), שנועדה לגייס כספים לרכישת כלי עבודה חקלאיים בעבור פועלי ארץ-ישראל. מגבית זו אמנם נחלה הצלחה גדולה, אך לא נשענה על הצהרה ציונית וחשוב מזה – היתה מבצע חד-פעמי.¹³ פוע"צ שאפו אפוא ליזום מבצע ציוני גדול יותר וקבוע יותר, אלא שבאותן שנים עצמן עמדו בפניהם קשיים לא מבוטלים.

מאז 1920 נאלצו להתמודד עם בעיות של מנהיגות.¹⁴ גם שורות המפלגה התדלדלו עקב יציאת חברים לארץ-ישראל במסגרת הגדוד העברי, ועוד יותר מזה בשל תהליכי האמריקניזציה והתרחקותם מהווי המהגרים, שהחברות בפוע"צ היתה אחד מביטויי.¹⁵

מגבית ה'געווערקשאפטען' היתה לכאורה המפעל הציוני שביקשו פוע"צ לנהל: היא העמידה את עבודת ארץ-ישראל על סדר יומם של מאות סניפים של ארגוני פועלים שונים,¹⁶ ואף היתה למפעל קבוע שנמשך שנים. לשון אחר, המגבית הצליחה

12. 'רעזאלוציעס אנגענומען אויפ'ן ארבייטער קאנגרעס פאר ארץ-ישראל', דער אידישער קעמפפער, 21.6.1918, עמ' 5; וראה גם: באריכט פון צענטראל קאמיטעט פון דער אידישער סאציאליסטישער ארבייטער פארטיי, פועלי-ציון צו דער 11טער פארטיי קאנווענשאן, [ללא מקום הוצאה] 1918, עמ' 8–9.

13. על מגבית כלי העבודה ראה: 'ווי אזוי דארף דורכגעפירט ווערען דער געצייג קאמפיין פאר די ארבייטער אין ארץ-ישראל', די צייט, 11.2.1921.

14. במהלך העשור הנידון התחלפו ארבעה מזכירים: הירש אהרנרייך, אייזיק המלין, פנחס קרוזו וברל לוקר, איש הברית העולמית של פוע"צ, וכן כיהנו לסירוגין מזכירות שמילאו את תפקיד מזכיר המפלגה בהיעדר אדם מתאים לתפקיד. על החלפת המלין בקרוזו ראה: 'רעזאלוציעס פון דער 16טער פארטיי קאנווענשאן' (שיקגו, 12–16 באוקטובר 1927), ארכיון פועלי-ציון בארצות-הברית, אה"ע, חטיבה III-24-73, תיק 554 [להלן: אפצא"ה]. על החלפת קרוזו במזכירות בת כמה חברים והחלפתה של זו בישראל אפלכאום ובלוקר ראה: דער אידישער ארבייטער, 6.11.1929, עמ' 6–7.

15. על מקומו של אתוס המהגרים כגורם להצטרפות למפלגת פוע"צ באמריקה ראה: מ' מינץ, זמנים חדשים – זמירות חדשות: בר ברוכב 1914–1917, תל-אביב 1988, עמ' 51–52.

16. ניסוח זה נקט דוח הוועד המרכזי שהוגש לוועידה המפלגתית ה-15, שנערכה ב-24 עד 31 בדצמבר 1924 בניו-יורק. 'באריכט פון צענטראל קאמיטעט צו דער קאנווענשאן', דער אידישער ארבייטער, 23.1.1925, עמ' 12.

להנחיל את האידאולוגיה של פוע"צ, כלומר את עבודת ארץ-ישראל, להמוני פועלים יהודים באמריקה, ומן הבחינה הזאת היא היתה הצלחה גדולה.

למרות זאת, במאמר הזה אבקש להראות כי באורח פרדוקסלי הצלחת המגבית ובעיקר היותה למוסד של קבע ביהדות אמריקה היו לפוע"צ לרועץ. ככל שהאידאולוגיה של פועלי-ציון התבססה בקרב ציבור הפועלים היהודים באמריקה, הלכו פוע"צ ואיבדו ממעמדם כמטפחיו, וכוחם הפוליטי נחלש. לשון אחר: דיאלקטית, ככל שפוע"צ הצליחו להביא את הרעיון שלהם לידי ביטוי מעשי, כך הלך מעמדם ונתגמד.

הטענה שאבקש לבסס היא שכוחם והשפעתם של פוע"צ באמריקה בשנות ה-20 הושפעו, בלי ספק, גם מן השינויים הפוליטיים שהתחוללו אחרי סיום מלחמת העולם הראשונה וגם מתהליכי ההתפתחות של החיים היהודיים באמריקה. אבל הגורם הקונקרטי שסלל את הדרך לתמורות הגדולות במעמדם הפוליטי, לרבות יציקת דפוסים ארגוניים חדשים, היה מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' והתהליכים הקשורים בה. ייחודה של המגבית לא היה רק בתפקיד הדומיננטי שמילאו בה הארגונים הסוציאליסטיים הלא-ציוניים, אלא גם, ובעיקר, בקשרים שנרקמו – ביוזמתם של פוע"צ – בין אישים במחנה הסוציאליסטי הלא-ציוני באמריקה ובין ראשי ההסתדרות בארץ-ישראל. הקשרים הללו הניעו דינמיקה שראשיתה בהקרנה של ההתפתחויות בתנועת הפועלים בארץ-ישראל, ובעיקר הקמת ההסתדרות, על פוע"צ באמריקה ועל תנועת הפועלים היהודית באמריקה בכלל; המשכה במעורבות גדלה והולכת של אנשי ארץ-ישראל במגבית; ואחריתה בהשפעה על תהליכים במפלגת פוע"צ באמריקה שזירזו את איחודה עם מפלגת צעירי-ציון של אמריקה ב-1931. תהליכים אלה הם שאפשרו את הקמתה באמריקה של הליגה למען ארץ-ישראל העובדת ב-1932, על כל משמעויותיה לגבי מעמדם הפוליטי של פוע"צ.

הפועלים היהודים באמריקה וזיקתם לארץ-ישראל

סיפור תולדותיה של מגבית ה'ג'עווערקשאפטען', כפי שהוא מובא בחיבוריהם של אנשים שהשתתפו בה, מייחס את יוזמת המבצע הגדול הזה לראשי המחנה הסוציאליסטי הלא-ציוני באמריקה מזה, ולראשי ההסתדרות, וליתר דיוק לבן-גוריון, מזה.¹⁷ גרסה זו חוזרת גם במחקר המסתמך על חלק מהתיאורים הללו, ושאף מכנה את המגבית בשם 'מגבית ההסתדרות'.¹⁸

ואולם אף-על-פי שהיוזמה המידית לפתיחת המגבית היתה של מקס פיין, מזכיר ה'ג'עווערקשאפטען', ושל הארי לאנג, איש 'פארווערטס', הרי את יסודותיה הניחו ראשי פוע"צ באמריקה, וליתר דיוק ברוך צוקרמן, מראשוני ומראשי פוע"צ באמריקה

17. שם, עמ' 41. גרסה זו חוזרת גם בזכרונותיו של המלין שלא התפרסמו, בכתב-יד שמסר לי בנו, איזידור המלין, בניו-יורק ב-1988.

18. ראה: י' גולדשטיין, ההסתדרות ופועלי ארצות הברית, תל-אביב 1984, עמ' 34.

וחסידו ותלמידו המובהק של נחמן סירקין. הוא שיזם את הקשר בין ראשי ההסתדרות לראשי האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים באמריקה, והקשר הזה הביא לידי פתיחת המגבית.

בראשית יוני 1923 (היום המדויק אינו מצוין במקורות)¹⁹ נועדו יחדיו מקס פיין, הארי לאנג ועוד אחדים מראשי הארגונים היהודיים הסוציאליסטיים באמריקה, כדי לדון במעורבותם של הפועלים היהודים באמריקה בחיים הציבוריים היהודיים.²⁰ בפגישה נידונו שני נושאים קונקרטיים: האחד, השתתפותם של הפועלים היהודים בקונגרס היהודי האמריקני, והאחר, שאלת שיגורה של משלחת פועלים לארץ-ישראל. עניין המשלחת זכה לדיון מפורט ולבחינה מעשית, והוא שיחד את הישיבה. מרבית המשתתפים – ואין צריך לומר נציגי פוע"צ ואנא"פ – תמכו בהתלהבות ברעיון ההשתתפות בעניינים לאומיים יהודיים, לרבות סיוע לפועלי ארץ-ישראל.²¹ הרעיון הקונקרטי של שיגור משלחת פועלים לארץ-ישראל זכה לתמיכתם של אנשי פוע"צ, אך עורר התנגדות בקרב אנשי האיגודים המקצועיים.²²

למרות ההתנגדות הוקמה אחרי הפגישה ועדה שתפקידה היה לארגן את משלחת האיגודים המקצועיים לארץ-ישראל.²³ למוכיר הוועדה נבחר ברוך צוקרמן, ליושב-ראש – מקס פיין, וחבריה היו בנימין שלזינגר, נשיאו לשעבר של איגוד הפועלים הבין-לאומי לבגדי נשים, יעקב רוברטס, סגן נשיא 'ארבייטער רינג', מסדר האחווה הפועלי הלא-ציוני, אוסיפ וולנסקי, איש איגוד 'צרני מוצרי העור, ומ' גיליס, איש חברת ההוצאה לאור 'פארווערטס'.²⁴

הדרך למגבית: ברוך צוקרמן ודוד בן-גוריון

אף-על-פי שברוך צוקרמן היה נציגם היחיד של פוע"צ בוועדה זו, נודע לו, כאמור, תפקיד מפתח ביצירת הדינמיקה שהביאה בסופו של דבר לידי הקמת מפעל מגבית ה'געווערקשאפטען' וכל מה שנבע ממנו. קרוב לוודאי שצוקרמן הבין את הקשיים שייערמו בדרך להשגת הסכמתם של ראשי תנועת הפועלים לשיגורה של משלחת מטעם האיגודים המקצועיים לארץ-ישראל. הוא הניח אפוא שפנייה ישירה מטעם ראשי ההסתדרות אל ראשי האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים תעודד את

19. ככל הנראה נערכה הפגישה לפני 11 ביוני, שכן ביום זה התקיימה ישיבת הוועד המרכזי [להלן: וע"מ] של פוע"צ, שדנה ברעיונות שעלו בה. ראה: דוח ישיבת הווע"מ, 11.6.1923, אפצא"ה, תיק 431.

20. א' העמלין (לעיל, הערה 2), עמ' 41.

21. צוקרמן לבן-גוריון, 21.6.1923, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, ניו-יארק 1963, עמ' 286–289. במכתב זה הציג צוקרמן את היוזמה לרעיון כחסרת חשיבות, אך שב ושייך אותה לפיין וללאנג, ויש בכך כדי לחזק את תיאורו של המלין.

22. דוח ישיבת הווע"מ של פוע"צ, 11.6.1923, אפצא"ה, תיק 431.

23. ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 286–289.

24. שם.

האחרונים להחליט על שיגור המשלחת, והחלטה חיובית של האיגודים המקצועיים תשפיע על עמדתם של החלקים האחרים בתנועת הפועלים היהודית באמריקה. ב-21 ביוני 1923 שיגר צוקרמן מכתב אל בן-גוריון, ובו תיאר את ההתפתחויות האחרונות בתנועת הפועלים היהודית באמריקה. הוא הדגיש שבקרוב עומד להיערך כינוס גדול של האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים, בהשתתפות נציגי הארגונים שהשתתפו בפגישה הלא רשמית הראשונה, שבה נידון רעיון המשלחת לארץ-ישראל. 'עמדת האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים', כך כתב צוקרמן, 'תעצב במידה רבה את עמדת ה"פארווערטס", שיש לו השפעה רבה ברחוב היהודי באמריקה'. לפיכך הציע צוקרמן שההסתדרות, שהיא הארגון המייצג את כלל הפועלים היהודים בארץ-ישראל, תשגר מכתב אל האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים - הארגון המייצג את כלל הפועלים היהודים באמריקה - ובו תציג את הישגי הפועלים בארץ-ישראל, תציין את חובתם של הפועלים היהודים באמריקה לסייע לפועלי ארץ-ישראל, ותזמין משלחת מטעמם לבקר בארץ-ישראל. צוקרמן היה סבור שמכתב כגון זה יסייע בידי האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים להגיע להחלטה אופרטיבית בדבר שיגור המשלחת, ושהידוק הקשרים בין האיגודים המקצועיים להסתדרות עתיד להניב פירות רבים בשדה עבודת ארץ-ישראל באמריקה.²⁵

בתגובה על מכתבו של צוקרמן²⁶ שיגר בן-גוריון איגרת ארוכה ומפורטת אל האיגודים המקצועיים המאוחדים. באיגרתו תיאר את מצבם של הפועלים היהודים המאורגנים בארץ-ישראל ומנה את הישגיהם: הקמת המשביר, בנק הפועלים, קופת-חולים ובעיקר ההסתדרות, שכל הגופים האלה כפופים לה. הוא שיבח את תרומתם של הפועלים היהודים באמריקה לפועלי ארץ-ישראל בשנות המלחמה במסגרת ועד הסעד העממי (People's Relief Committee) ודיבר על חובתם כלפי פועלי ארץ-ישראל בעת הזאת. לאור כל זאת הוצע במכתב שהפועלים היהודים המאורגנים באמריקה ישגרו משלחת לארץ-ישראל כדי לעמוד על מאפייני חייהם של הפועלים היהודים בארץ-ישראל ועל צורכיהם.²⁷

על החשיבות שייחס בן-גוריון ליצירת הקשרים בין תנועת הפועלים היהודית באמריקה ובין ההסתדרות אפשר ללמוד משיגורה של משלחת ההסתדרות לאמריקה בקיץ 1921 (חבריה היו ברל כצנלסון, מניה שוחט ויוסף ברץ), וכמובן מן

25. שם.

26. בן-גוריון לא ציין ביומנו שהמכתב הוא תגובה על מכתבו של צוקרמן. ביומנו כתב: 'לפני לכתתי למוסקבה להשתתף בתערוכה החקלאית הבין-לאומית שלחתי לתנועת הפועלים היהודית באמריקה מכתב על תנועת הפועלים העברית בא"י, ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב 1971, עמ' 220. גם במכתבו של בן-גוריון לתנועת הפועלים באמריקה אין מכתבו של צוקרמן נזכר, אבל מתוכנו ומתאריכו ברור שזו תגובה על מכתבו של האחרון.

27. בן-גוריון למרכז האגודות המקצועיות של הפועלים היהודים באמריקה, 24 ביולי 1923, בתוך: 'ארז (עורך), אגרות דוד בן-גוריון, ב, תל-אביב 1972, עמ' 132-141. תרגום השם 'געווערקשאפטען' לאגודות מקצועיות יהודיות' מופיע במכתבו המקורי של בן-גוריון.

ההתפתחויות בשנים הבאות, אחרי שמגבית ה'ג'עווערקשאפטען' הפכה למגבית של קבע. מיד אחרי שיגור האיגרת אל ראשי האיגודים המקצועיים נתן בן-גוריון ביטוי ברור לכך גם במכתבו אל צוקרמן:

רואה אני למותר להגיד לך שמעשה זה שעשתה מפלגתנו באמריקה [התיווך בין ההסתדרות לאיגודים המקצועיים], אם רק יצליח, הוא המעשה הכי גדול לא רק בתנועתנו הפרולטרית כי אם גם בכל התנועה הציונית בשנים האחרונות. אני חושב את השתתפותה של תנועת הפועלים באמריקה למעשה יותר חשוב מהנצחון הדיפלומטי של הכרזת בלפור [הדגשה שלי, ר"ר].²⁸

איגרתו של בן-גוריון עוררה סערת רוחות ברחוב היהודי הסוציאליסטי באמריקה. מנהיגי האיגודים המקצועיים אמנם תמכו ברעיון המשלחת, אך קמו לו מתנגדים בחלקים אחרים של תנועת הפועלים היהודית (בעיקר 'ארבייטער רינג' ו'פארווערטס').²⁹ אף-על-פי-כן החליטו ראשי האיגודים המקצועיים לכנס ב-20 באוגוסט 1923 ישיבה של נציגי הארגונים היהודיים המרכזיים באמריקה כדי להחליט בעניין המשלחת.³⁰

הישיבה היתה סוערת וזכתה לתגובות ברוב העיתונים, היהודיים והלא יהודיים כאחד,³¹ ובסופו של דבר הכריעו אנשי 'פארווערטס' נגד רעיון המשלחת ברוב של 30 נגד 11.³²

ישיבות הוועד המרכזי של פוע"צ לא עסקו בעניין שיגור המשלחת לארץ-ישראל, והעניין אף לא הוזכר לא בתכתובת המפלגתית ולא במקורות הממואריסטים. אלה מדלגים היישר מאירועי חודש אוגוסט 1923 לדצמבר באותה שנה, מועד קבלת ההחלטה על מגבית ה'ג'עווערקשאפטען'.³³ אירועי החודשים אוקטובר-נובמבר מזווית הראייה של פוע"צ זוכים לתיאור מפורט רק במכתביו של ברוך צוקרמן אל אנשי ארץ-ישראל.

צמרת פוע"צ, שניצבה באותה עת בפני בעיות פנים מפלגתיות רבות, התקשתה כנראה להתמודד עם ראשי הארגונים הסוציאליסטיים האחרים, ויותר מזה עם השאלה

28. בן-גוריון לברוך צוקרמן, 26.7.1923, שם, עמ' 142.

29. מזכיר פוע"צ באמריקה למשרד קפא"י, 8.10.1923, אפצא"ה, תיק 439.

30. מזכיר פוע"צ באמריקה לקפלנסקי, 23.8.1923, אפצא"ה, תיק 436.

31. למכתבו אל בן-גוריון מיום 22 באוגוסט צירף צוקרמן קטעים מן העיתונים פארווערטס, טאג, מארגען-זשורנאל. ראה: צוקרמן לבן-גוריון, 22.8.1923 (לעיל, הערה 21), עמ' 290-292.

32. צוקרמן לבן-צבי, 5.10.1923, שם, עמ' 294-300.

33. הדבר ניכר בעיקר בזכרונותיו של המלין, שמאז 1927 שימש מזכיר מגבית ה'ג'עווערקשאפטען', תפקיד שהיה בעיניו פסגת פעילותו הציבורית. המלין פותח את תיאורו בפנייתו של בן-גוריון, ומיד לאחר מכן עובר לאירועי דצמבר 1923. ראה א' המלין (לעיל, הערה 17).

מה יהיה מקומם של פוע"צ בעבודת ארץ-ישראל באמריקה, אם ינקטו הארגונים האחרים פעולה עצמאית.³⁴ לפיכך, אף-על-פי שאידיאולוגית פוע"צ שאפו לקרב את הארגונים הסוציאליסטיים היהודיים הגדולים באמריקה לעבודת ארץ-ישראל, הרי בפרק הזמן הנידון לא ביקשו לעצמם תפקיד מנווט בפעילותם הארץ-ישראלית ולא גיבשו טקטיקה לפעולה במסגרת הנסיבות שנוצרו סביב שאלת שיגורה של משלחת האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים לארץ-ישראל.

השחקן הראשי, ואולי היחיד, בזירת היחסים שבין פוע"צ לראשי האיגודים המקצועיים המאוחדים בשאלת עבודת ארץ-ישראל נותר אפוא ברוך צוקרמן. מכתביו יותר משהם מלמדים על פעילותו חושפים את חוסר יכולתה של צמרת פוע"צ לנתח את המצב החדש שנוצר ולשקול את האפשרויות האופרטיביות שנבעו ממנו.

צוקרמן ראה בהצבעתם של אנשי 'פארווערטס' נגד רעיון המשלחת לארץ-ישראל בעיקר טעות טקטית של פוע"צ.³⁵ אבל ניתוחו בדבר האלטרנטיבות האופרטיביות שעמדו לרשות פוע"צ מאלפים יותר מהסבריו על כשלון רעיון המשלחת.

במכתב אישי ארוך ומפורט שכתב לבן-צבי התגלה צוקרמן כמי שהבין לעומקם לא רק את מצבם של פוע"צ בציבוריות היהודית באמריקה ואת כוחם מול המפלגות הסוציאליסטיות האחרות, אלא גם את המצב האובייקטיבי של ארץ-ישראל ושל פועלי ארץ-ישראל, ואת השפעתו של המצב הזה על יחסי הכוחות בתוך תנועת הפועלים היהודית באמריקה:

היה זמן שניהלנו מאבק ערני נגד מנהיגי הפועלים היהודים. אותו מאבק נסתיים בקונגרס הפועלים המהולל ... ויחד עם חברים אחרים הבאנו אותו להצלחה הפגנתית גדולה. הצבתי לעצמי את השאלה: ראשית, האם יש לנו עכשיו אמצעים לחדש את המאבק, ושנית, ואם כן, האם שוב תהיה זו הצלחה הפגנתית בלבד ...?

לאחר מחשבה מעמיקה הגעתי למסקנה, שאין לנו עכשיו הכוח להתמודד עם מנהיגי הפועלים היהודים. וגם אילו היה לנו הכוח לא היינו משיגים יותר משהשגנו בקונגרס הפועלים: הפגנה נאה ללא תוצאות מעשיות [הדגשה שלי, ר"ר].³⁶

לפיכך סבר צוקרמן שיש לשאוף לשיתוף פעולה עם ראשי ארגוני הפועלים ולהסתפק בהישג ששיתוף פעולה זה יניב. והוא הוסיף והסביר:

אני כמעט בטוח כי במוקדם או במאוחר יחריף [בארץ-ישראל] המאבק בין האלמנטים הפועליים לאזרחיים ... אנו חייבים להרחיב את קשרינו בארצות

34. בדוח הווע"מ למועצת המפלגה עלתה שאלת גורלה של מגבית קפא"י לנוכח פעילותם הארץ-ישראלית של האיגודים המקצועיים. ראה: דוח הווע"מ למועצת המפלגה המיוחדת, 25.12.1923, אפצא"ה, תיק 444.

35. צוקרמן לבן-צבי, 5.10.1923, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 294-300.

36. צוקרמן לבן-צבי, שם, שם, עמ' 297.

הגולה אל מעבר לחוגים הציוניים. ובעלי בריתנו הם הפועלים היהודים בכל הארצות. אני רואה בבירור את היום, שבו הפועלים היהודים בארץ-ישראל יהיו תלויים בעזרה המורלית והחומרית, שהפועלים היהודים יכולים לתת להם, יותר מאשר בזו של הציונים הכלליים. איננו יכולים להרשות לעצמנו לדחות את תהליך ההתקרבות שהחל בינינו לבין הפועלים היהודים ולנהל נגדם מאבק מחודש.

ברגע שאנחנו פותחים במאבק אנחנו דוחפים אותם לאיחוד עם מתנגדינו ...

לכך עלי עוד להוסיף כי כל כך נחלשנו עד כי אין בידנו הכוח להגיע אפילו להישגים של קונגרס הפועלים למען ארץ-ישראל. אז היינו מיד לאחר הצהרת בלפור והגדוד העברי, והאווירה הכללית היתה נוחה לענייננו [הדגשה שלי, ר"ר].³⁷

צוקרמן בא אפוא לכלל מסקנה שעליו לפעול כדי שתשובתם של האיגודים המקצועיים המאוחדים, גם אם תהיה שלילית תהיה לפחות ידידותית, ותאפשר שיתוף פעולה בעתיד בינם ובין ההסתדרות מכאן ובינם ובין פוע"צ מכאן. עוד החליט צוקרמן לנסות לבוא בדברים עם מנהיגים שונים כדי לפעול לארגון מגבית למען פועלי ארץ-ישראל.³⁸

הנה כי כן, צוקרמן היטיב לפרוש את יריעת הנסיבות, לעמוד על רקמת היחסים שבין הכוחות השונים, ולהצביע על מקומם של פוע"צ בתוכה. יתר-על-כן, הוא הבין כי הדרך היחידה העומדת לפני פוע"צ לא רק שלא לשמוט מידיהם את הישגי העבר אלא אולי אף לעלות על נתיב של עשייה ארץ-ישראלית גדולה, היא למצוא את שביל הזהב של עשייה משותפת עם ראשי הארגונים הסוציאליסטיים היהודיים, ויחד לפרוץ לעבר הישגים גדולים.

זאת ועוד. דומה שכבר בשלב זה היטיב צוקרמן לעמוד גם על השינויים שהתחוללו בתנועת הפועלים בארץ-ישראל וגם על המשמעויות שעשויות להיות לשינויים הללו בעבור פוע"צ באמריקה. הוא הבין כנראה שעם כינונה של אחדות-העבודה, ויותר מזה עם הקמת ההסתדרות, נפתח עידן חדש במציאות הפוליטית בארץ-ישראל, שתהיה לו הקרנה גם על אמריקה. ליכוד כוחותיהם של הפועלים תוך גישור על ההבדלים האידיאולוגיים שביניהם כדי להשיג את המטרה ביתר יעילות, כפי שנעשה בארץ-ישראל, היה לדעתו רעיון שתימצא לו מקבילה גם בתנועת הפועלים היהודית באמריקה. פעילותו של צוקרמן לקירוב האיגודים המקצועיים לעבודת ארץ-ישראל באמצעות קירובם לפועלי ארץ-ישראל ביטאה לדעתי את השקפתו זו.

37. שם, שם.

38. שם, שם.

צמרת פוע"צ והמגבית

בקיץ 1923 עדיין ראו כנראה מרבית חברי צמרת פוע"צ את רעיון שיתוף הפעולה עם האיגודים המקצועיים המאוחדים רק בהקשרי המציאות היהודית באמריקה, ולכן שקלו לערוך מגבית נפרדת לקפא"י (קופת פועלי ארץ-ישראל), ואולי אף לצאת למאבק גלוי נגד הארגונים הסוציאליסטיים היהודיים בשאלת הנתח שיהיה להם בעבודת ארץ-ישראל.³⁹ רק בנובמבר 1923 החליטה הנהגת פוע"צ לנקוט טקטיקה של פעולה משותפת עם האגפים האחרים של תנועת הפועלים היהודית, מתוך הנחה ששיתוף פעולה זה יסייע לפוע"צ בעבודת ארץ-ישראל וגם יקנה להם תנופה פוליטית חדשה.⁴⁰

בתכתובת המפלגתית השמורה בארכיון פוע"צ באמריקה אין רמזים לדיונים שקדמו להחלטה זו, ואפשר לשער כי ידו של צוקרמן היתה רבה בסלילת הדרך אליה. מכל מקום, דומה שההחלטה מרמזת על כיווני הדינמיקה שהביאה לידי שינוי במעמדם של פוע"צ בתור מנהיגי עבודת ארץ-ישראל של הפועלים היהודים באמריקה, כפי שיובהר להלן.

כמו בפרשת משלחת ההסתדרות של 1921–1922, גם הפעם היו אלה אנשי 'פארווערטס' שבלמו את שאיפותיו הארץ-ישראליות של מקס פיין, ועמדתם היא שגרמה לו להשיב לפניית ההסתדרות בשלילה.⁴¹ את תשובתו השלילית נימק בטענה שעדיין אין השעה כשרה לשיגורה של המשלחת לארץ-ישראל, ולמעשה אין צורך במשלחת כגון זאת, שכן הפועלים היהודים באמריקה יודעים את מצבם של פועלי ארץ-ישראל לאשורו ואף מתחייבים לעשות מאמץ כדי לסייע להם.⁴²

אבל שלא כפי שאירע בפרשת משלחת ההסתדרות של 1921–1922, עתה גרמה עמדתם של אנשי 'פארווערטס' לשינוי כיוון העשייה בלבד, אך לא הצליחה לבלום את תנופתה. מיד לאחר שיגור מכתבו החל פיין בפעולות מעשיות לשם סיוע לפועלי ארץ-ישראל. לקראת אמצע נובמבר 1923 בחרו האיגודים המקצועיים המאוחדים בוועדה שתעבד תוכנית לגיוס עזרה מידית לארץ-ישראל העובדת,⁴³ וזו המליצה על

39. צוקרמן לבן-צבי ולבן-גוריון, 5.11.1923, שם, עמ' 300–301.

40. מזכיר פוע"צ באמריקה ללשכת הברית העולמית של פוע"צ בברלין, 6.12.1923, אפצא"ה, תיק 443.

41. לא מצאתי את מכתבו המקורי של פיין. קטעים מן המכתב מופיעים בחיבוריו של העמלין 'די הסתדרות' ... (לעיל, הערה 4) וכן 'פינף יאר...' (לעיל, הערה 2), עמ' 42. המכתב במלואו מצוטט אצל ש' סיגל, 'דער אנהויב פונ'ם געווערקשאפטן קאמפיין', דער אידישער ארבייטער, 10.10.1930, עמ' 17, בלי ציון תאריך המכתב. עם זה נראה שהמכתב נשלח באוקטובר 1923, שכן ממכתבו של צוקרמן אל בן-צבי מ-5 באוקטובר 1923 נראה שהמכתב עדיין לא נשלח, ואילו ממכתבו אל בן-צבי ואל בן-גוריון מ-5 בנובמבר עולה שהמכתב כבר נשלח. ראה: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 294–301.

42. ש' סיגל (לעיל, הערה 41), עמ' 17.

43. התאריך המדויק אינו מצוין במקורות. המכתב המדווח על ישיבה זו הוא מ-16 בנובמבר, ונאמר בו שהישיבה נערכה באותו שבוע, כלומר בין 11 ל-16 בנובמבר. ראה: מזכיר פוע"צ באמריקה ללוקר, 16.11.1923, אפצא"ה, תיק 442.

כינוסה של קונפרנציה של כל ארגוני הפועלים היהודים באמריקה, שבה יוחלט על מגבית גדולה למען ארץ-ישראל. פוע"צ לא היו שותפים פעילים במהלכים הללו.⁴⁴ הקונפרנציה נערכה ב־7 בדצמבר 1923⁴⁵ בהשתתפותם של כ־80 צירים שייצגו את מרבית הארגונים היהודיים הסוציאליסטיים, לרבות פוע"צ ואנא"פ, והוחלט בה לערוך מגבית למען פועלי ארץ-ישראל במגמה לאסוף סכום של 150,000 דולר. באותו מעמד גם נבחרה ועדה שכללה שבעה נציגים של האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים ועוד 18 אישים בולטים מבין ראשי איגודים מקצועיים אחרים, שמקצתם השתתפו במגבית כלי העבודה ומקצתם בקונגרס הפועלים היהודים למען ארץ-ישראל. עם האישים הללו נמנו מקס פיין, יוסף שלוסברג, אוסיפ וולנסקי, מקס צוקרמן ואחרים. שבעה מחברי הוועדה היו מטעם פוע"צ: דוד פינסקי, יצחק זאר, מאיר בראון, הירש אהרנרייך, אייזיק המלין, שמואל סיגל וברוך צוקרמן.⁴⁶ לצמרת פוע"צ היתה אפוא נציגות נכבדה למדי בוועדה המכינה של מגבית ה'געווערקשאפטען', אולם למרות זאת עדיין היתה המגבית עצמה שנויה במחלוקת. בישיבת הוועד המרכזי שנערכה ב־10 בדצמבר 1923 טענו אחדים מן המשתתפים שעל פוע"צ לקבל עליהם את ארגונה של המגבית, אבל רוב המשתתפים סברו כי מאחר שהמגבית אמורה להיות של האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים עדיף שהם יארגנו אותה.⁴⁷

מועד פתיחת המגבית נקבע ל־14 בפברואר. ב־7 בפברואר פורסם 'קול קורא' בחתימת הוועד למען מגבית ה'געווערקשאפטען' הקובע את יעדה של המגבית – גיוס 150,000 דולר למען פועלי ארץ-ישראל.

ב'קול קורא' אמנם הוזכרו אירועי החודשים האחרונים – פנייתה של ההסתדרות אל האיגודים המקצועיים ותשובתם, אך המסר הכללי של המגבית – כמו זה של

44. מזכיר פוע"צ באמריקה לקפא"י, 26.11.1923, אפצא"ה, תיק 442.

45. מזכרונותיו של המלין עולה שנערכו שתי ועידות: אחת ב־5 בדצמבר ואחת ב־12 בו. ראה א' המלין (לעיל, הערה 17). במאמרי הזכרונות שלו אין המלין מזכיר כלל תאריכים. ראה: א' המלין, 'די הסתדרות ...' (לעיל, הערה 4), עמ' 264; הנ"ל, 'פינף יאר ...' (לעיל, הערה 2), עמ' 42; הנ"ל, 'צען יאר געווארקשאפטן-קאמפיין אין אמריקה', ארץ-ישראל בוך און סואוועניר, ניו-יורק 1933, עמ' 14. גם סיגל במאמר זכרונות אינו מציין תאריכים: ראה ש' סיגל (לעיל, הערה 41), עמ' 17. ואילו צוקרמן, במכתבו אל בן-צבי מ־12 בדצמבר, מספר שביום ו' האחרון, כלומר ב־7 בדצמבר, נערכה קונפרנציה של האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים. ראה: צוקרמן אל בן-צבי, 12.12.1923, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 302–303. תאריך זה עולה גם ממכתבים שונים של אנשי פוע"צ: מזכיר פוע"צ באמריקה לבלומנפלד, 6.12.1923, אפצא"ה, תיק 443; מזכיר פוע"צ באמריקה אל לשכת הברית העולמית בברלין, 6.12.1923, אפצא"ה, תיק 443.

46. צוקרמן לבן-צבי ולבן-גוריון, 12.12.1923, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 302–303.

47. ישיבת הווע"מ, 10.12.1923, אפצא"ה, תיק 443.

מגבית כלי העבודה בפברואר 1921⁴⁸ – הוצג כלאומי-מעמדי ולא כציוני.⁴⁹ אבל גם הצגת הדברים ברוח זו לא היה בה לשכך את התנגדותם של אנשי 'פארווערטס' למגבית. העיתון התנגד לפרסום ה'קול קורא' כלשונו בטענה שהוא ציוני מדי, ו-150,000 דולר הוא סכום גבוה מדי.⁵⁰

פתיחתה של המגבית צוינה, כאמור, בעצרת המונים שנערכה באולם 'קופר יוניון' בניו-יורק ב-14 בפברואר 1924, ועוד באותו הערב נאספו 8000 דולר.⁵¹ מיד אחרי העצרת החלה עבודת המגבית ברחבי אמריקה. בערים רבות ובהן פילדלפיה, בוסטון, שיקגו, דטרויט, קליוולנד, טורונטו, מונטריאול ועוד נערכו אספות ופגישות שנועדו לאיסוף כספים, ובמרביתן השתתפו נציגים מטעם ועדת המגבית שבניו-יורק.⁵²

עוד לפני פתיחת המגבית הופיע מקס פיין במועצת המפלגה של פוע"צ (23-25 בדצמבר 1923) כדי להציג את המגבית ולהזמין את פוע"צ להשתתף בה. פיין תיאר את ההתקדמות ביחסה של תנועת הפועלים היהודית באמריקה לענייני ארץ-ישראל בתקופה האחרונה, ואף ציין שהפועלים היהודים היו לאחרונה לאלמנט בעל כוח מסוים. הוא עמד על סיכויי ההצלחה של המגבית והסביר כי מאחר שנועדה למטרות קונסטרוקטיביות סיכויי הצלחתה גבוהים ביותר. פיין הזמין את פוע"צ לקחת חלק פעיל במגבית, וביקשם – לאור היותם פרוסים ברחבי אמריקה – להקים ועדות מקומיות למען ארץ-ישראל העובדת כדי לשתף את סניפיהם במגבית. הפרופ' חיים פיינמן השמיע את דברי התשובה של פוע"צ והתחייב לעשות כל שביכולתם כדי לסייע להצלחת המגבית.⁵³

הנה כי כן, מן השאיפה להוביל ולהנהיג את עבודת ארץ-ישראל, שאפיינה אותם מאז הקמתם, עברו פוע"צ לסיוע מאחורי הקלעים. כבר בערב פתיחתה של מגבית ה'געווערקשאפטען' מצאו עצמם נדחקים לקרן זוית של זירת העשייה והיו בחזקת מצטרפים בלבד ותורמים למאמץ הכללי, ולא מה שהיו עד כה: מנווטי המאמץ הכללי ומי שפעלו לצרף אליו כוחות אחרים.

מצב חדש זה גרם לפוע"צ לגלות יחס אמביוולנטי כלפי המגבית. שהרי מצד אחד שאפו לקרב את תנועת הפועלים היהודית לעבודת ארץ-ישראל, אך מן הצד האחר הסתפחותם למגבית ה'געווערקשאפטען', שמעמדם בה לא היה כמעמדה של אחדות-העבודה בהסתדרות, צפנה סכנה לכוחם. בואה לעולם של מגבית ה'געווערקשאפטען',

48. 'צו די אידישע מאסן פון אמריקא!', בחתימת: 'געצייג קאמפיין פאר אידישע ארבייטער אין ארץ-ישראל', די צייט, 19.2.1921.

49. נוסח ה'קול-קורא', ראה: כרוז לפתיחת המגבית בחתימת מקס פיין, 7.2.1924, אפצא"ה, תיק 448.

50. ישיבת הוע"מ, 4.2.1924, אפצא"ה, תיק 448.

51. ש' סיגל (לעיל, הערה 41), עמ' 18. סיגל מעיר שהתרומה הראשונה היתה של אנא"פ.

52. שם.

53. 'באריכט פון פארטיי-ראט', דער אידישער ארבייטער, 11.1.1924, עמ' 7.

54. דו"ח הוע"מ לוועידה המפלגתית ה-15, ניו-יורק 27 עד 31 בדצמבר 1924, אמ"ע, פוע"צ תיק אמריקא.

ויותר מזה החלטתם של פוע"צ להירתם אליה,⁵⁴ יצרו אפוא מתח בין שאיפותיהם האידיאולוגיות של פוע"צ ובין צורכיהם הפוליטיים.

האמביוולנטיות שאפיינה את יחסם של פוע"צ כלפי מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' ניכרת היטב מבין שורותיו של מאמר ראשי שפורסם באידישער ארבייטער בימים ההם.⁵⁵ במאמר נטען שלפוע"צ יש אינטרס כפול במגבית, גם בהיותם חלק מתנועת הפועלים היהודית המאורגנת וגם משום שהמגבית תוכל להחליף את המגבית שלהם עצמם, אלא שמהמשכו עולה שהדברים לא היו חד-משמעיים ושהשתתפותם של פוע"צ במגבית לא היתה פטורה מבעיות. פוע"צ אמנם שאפו להצלחת המגבית וסברו שיש בה לפתוח 'אפשרויות חדשות ופרספקטיבה חדשה',⁵⁶ אבל בד-בבד חששו מפני טמיעה בקרב תורמי המגבית והיו מעוניינים לשמור על מעמד העצמאי. לשון אחר, מלכתחילה הבינו פוע"צ שמגבית ה'ג'עווערקשאפטען' צופנת לא רק סיכוי להצלחתה של עבודת ארץ-ישראל, אלא גם סיכון למעמדם בקרב תנועת הפועלים היהודית באמריקה, ומכאן יחסם האמביוולנטי כלפיה.

הקונטרברסליות בשאלת מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' בפרקסיס של פוע"צ באה לידי ביטוי עוד באותה מועצת מפלגה שבה הופיע פיין. עיקר הדיון בנושא המגבית התמקד בשאלה אם על פוע"צ להקים ועדים קבועים למען ארץ-ישראל העובדת. כמה מן הדוברים, ובראשם חיים פיינמן, נחמן סירקין ויואל אנטין, טענו שיש להקים ועדים מפלגתיים מטעם פוע"צ שינהלו עבודה אינטנסיבית וקבועה למען ארץ-ישראל העובדת. ואילו קבוצה אחרת, שמייצגיה היו הירש אהרנרייך, אייזיק המלין, שמואל סיגל, ברוך צוקרמן ושמואל ברקנבליט, התנגדו לכך. הללו טענו שפוע"צ צריכים להניח לוועדת המגבית, שנבחרה ב-7 בדצמבר 1923 והיתה משותפת לארגונים סוציאליסטיים שונים, לנהל את העבודה, ולראות בהשתתפותם של פוע"צ במגבית ה'ג'עווערקשאפטען' את פעולתם העיקרית בחורף הקרוב.⁵⁷

דומה שבויכוח זה נראו לראשונה ניצניה של ההקבלה בין התהליכים שהתחוללו בתנועת הפועלים היהודית באמריקה ובין אלה שהתרחשו בתנועת הפועלים בארץ-ישראל, ומסקנותיו של הוויכוח רמזו על ההתפתחויות לעתיד לבוא. למעשה נסב הוויכוח על השאלה האם על פוע"צ לנסות להניח יסודות למגבית ארץ-ישראלית קבועה משלהם, כלומר לפעולה ארץ-ישראלית עצמאית ארוכת טווח המזוהה פוליטית אתם, או שמא עליהם לוותר לפי שעה על אפשרות זו ולהצטרף למגבית ה'ג'עווערקשאפטען' בתור חלק מציבור פועלים גדול הפועל למען ארץ-ישראל. לשון אחר, האם פוע"צ מעדיפים את שמירת עצמאותם הפוליטית על יצירת כוח גדול וחזק של פועלים שיפעל ביעילות למען ארץ-ישראל העובדת – ממש כדוגמת הדילמה של אחדות-העבודה בארץ-ישראל.⁵⁸

55. 'אונזער ספעציעלע פליכט אין דעם ג'עווערקשאפטען קאמפיין', דער אידישער ארבייטער, 29.2.1924, עמ' 1.

56. שם.

57. ראה לעיל, הערה 53, עמ' 2.

58. על סוגיה זו ראה: "גורני, אחדות-העבודה 1919–1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב 1973, עמ' 315 ואילך.

יתר-על-כן, נראה שגם התגבשות המחנות השונים בצמרת פוע"צ לצד כל אחת מן העמדות מרמזת על אותה הקבלה עצמה. בעמדה האחת, שצידדה בשמירת ההפרדה והייחודיות הפוליטיות, תמכו אנשי הצמרת האינטלקטואלית: פיינמן ואנטין, שהיו גם ממקימי המפלגה, וכמובן נחמן סירקין, ואת הללו אפשר להגדיר 'נאמני פוע"צ'. בעמדה האחרת תמכו אנשי הביורוקרטיה שהיו מוכנים לוותר על הזהות המפלגתית מתוך שיקולים שנבעו מן הריאליה הפוליטית. בקבוצה זו בלטה דמותו של ברוך צוקרמן.

כאמור, צוקרמן הבין את המשמעויות של כינונו של כוח פועלים גדול לגבי מימוש האידאולוגיה של פוע"צ, והעדיף את הרעיון על הזהות המפלגתית. במידה רבה עלתה גישה זו בקנה אחד עם השקפתו של בן-גוריון על חשיבותו של כוח פועלים גדול לעומת השאיפה לעצמאות מפלגתית,⁵⁹ והשקפה זו היא שעמדה, ככל הנראה, בבסיס ה'ברית' ש'כרת' צוקרמן עם בן-גוריון לשם הקמת מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' והתהליכים שנבעו ממנה. לשון אחר: במקביל להתפתחויות בארץ-ישראל התחילו מסתמנות גם באמריקה קבוצות של 'נאמני פוע"צ' לעומת קבוצות שהעדיפו את ליכוד כוחות הפועלים. אבל באמריקה לא קמו לא גוף פוליטי כדוגמת אחדות-העבודה ואף לא ארגון פועלים דומה להסתדרות. לכן, דיאלקטית השאיפה לחיזוק פעולתם של פוע"צ באמצעות ליכוד הכוחות לא יצרה אפוא גלגול חדש שלהם כדוגמת אחדות-העבודה, אלא דחקה אותם לשולי הזירה דווקא, כפי שאבקש להראות בהמשך הדברים.

בישיבת הוועד המרכזי של פוע"צ ב-18 בפברואר 1924 ניצחה עמדתם של 'נאמני פוע"צ' ונבחרה ועדה מפלגתית לענייני המגבית. חברי הוועדה היו הירש אהרנרייך, שמואל בונצ'יק, מאיר בראון, שמואל גולדשטיין, ופנחס קרוזו.⁶⁰ מכאן ואילך התאפיין יחסם של פוע"צ כלפי המגבית במתח שבין הצורך להשתתף במגבית ה'ג'עווערקשאפטען' ולהשפיע בה ובין השאיפה לשמור על עצמאותם, על ייחודם ועל כוחם כמפלגה.

מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' כילתה את כל משאבי המרץ של פוע"צ ולא הותירה מקום לשום פעילות אחרת שהיתה בגדר עבודת ארץ-ישראל. לשם קבלת תוצאות טובות יותר⁶¹ אף נאלצו פוע"צ לבטל את מגבית החורף הגדולה שלהם, שתוכננה עוד בנובמבר 1923, ולאחדה עם מגבית ה'ג'עווערקשאפטען'.⁶²

בראשית 1924 שקלו פוע"צ להזמין את גולדה מאירסון למסע הסברה לטובת בנק הפועלים, אבל הרעיון הוסר מעל הפרק,⁶³ בעיקר בשל התרכזותם במגבית ה'ג'עווערקשאפטען'. במרס, כחודש לאחר שהוכרזה מגבית ה'ג'עווערקשאפטען', כבר

59. שם.

60. ישיבת הווע"מ, 18.2.1924, אפצא"ה, תיק 449.

61. מזכיר פוע"צ באמריקה לבלוך, 7.1.1924, אפצא"ה, תיק 446.

62. המלין לקפלנסקי, 24.1.1924, אפצא"ה, תיק 447.

63. ישיבת הוועדה הארץ-ישראלית, 17.1.1924, אפצא"ה, תיק 447.

היה ברור לראשי פוע"צ שהמגבית הולכת ונעשית מוקד הפעילות של המפלגה, ובה בעת לא נעלם מעיניהם שאין זה תהליך טבעי ומובן מאליה. כבר בינואר הציג אייזיק המלין, מזכיר פוע"צ, לפני קפלנסקי את הבעייתיות של המגבית והסביר לו שזו אינה מגבית של פוע"צ וכי פוע"צ רק נספחים אליה.⁶⁴ אמנם בעת ההיא עדיין קיננה בלבם תקווה להיות הכוח המוביל שבה,⁶⁵ אבל ככל שנקף הזמן התברר שקלושים הסיכויים למימוש התקווה הזאת. פוע"צ לא הצליחו להיות לגורם מניע ומשפיע במגבית, אף שהשקיעו בה מאמץ ניכר ואף מילאו בה תפקיד חשוב.

בשל התנגדותם הנחרצת של פארווערטס ושל פרייהייט, שנוסד ב־1922 וייצג את האגף השמאלי של תנועת הפועלים היהודית באמריקה, לשתף פעולה עם המגבית, נעשה עיתונם של פוע"צ לבימה החשובה ביותר של המגבית.⁶⁶ כמו כן עשו פוע"צ מאמץ גדול לגייס כספים בעיקר משום שבו־זמן התנהלו בקרב יהדות אמריקה מגביות אחרות, ובעיקר המגבית ל'קרן היסוד'.⁶⁷ אלא שמאמצים אלה פגעו, כאמור, בפעילותם של פוע"צ עצמם.

בראש ובראשונה נפגעה עבודת ארץ־ישראל שלהם. פוע"צ לא הצליחו לערוך את מגביתם השנתית לקפא"י, אבל נדרשו להתמודד עם תביעות חוזרות ונשנות מצד משרד קפא"י בארץ־ישראל.⁶⁸ הם אמנם ניסו לאסוף כספים בעבור קפא"י ואף למכור מניות של בנק הפועלים, אולם, בעוד מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' היתה פעולה רחבת היקף הסתכמה הפעילות למען הבנק בשני מסעות של איש אחד – ה' באזין, ואילו הפעילות למען קפא"י – במגבית שנערכה בחג הסוכות. דוח הוועד המרכזי לוועידה המפלגתית אף ציין שחברים רבים זיהו את מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' עם מגבית קפא"י, ופוע"צ דרשו מן האיגודים המקצועיים להעביר את מקצת כספי המגבית היישר לקפא"י.⁶⁹

שאלת חלוקת כספי מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' בארץ־ישראל, מקומה של קפא"י בחלוקה זו והמשמעויות הנובעות מכך יידונו בהמשך הדברים. מכל מקום, הסך הכולל שנאסף עד לסיומה של המגבית ב־16 ביולי 1924 הגיע ל־51,165.96 דולר,⁷⁰

64. המלין לקפלנסקי, 24.1.1924, אפצא"ה, תיק 447.

65. שם.

66. כגון: 'ג'עווערקשאפטען קאמפיין פארשפרייט זיך איבערן לאנד', דער אידישער ארבייטער, 29.2.1924, עמ' 9; 'ג'עווערקשאפטען קאמפיין פאר א"י', דער אידישער ארבייטער, 4.4.1924, עמ' 10; 'פראגרעס פון ג'עווערקשאפטען קאמפיין פאר ארץ־ישראל', דער אידישער ארבייטער, 25.4.1924, עמ' 10–11; 'פארטי גייעס', דער אידישער ארבייטער, 18.4.1924, עמ' 10; 'פראגרעס פון ג'עווערקשאפטען קאמפיין פאר ארץ־ישראל', דער אידישער ארבייטער, 16.5.1924, עמ' 10–11.

67. ראה לעיל, הערה 54.

68. בלוך אל הווע"מ, 23.3.1924.

69. ראה לעיל, הערה 54.

70. א' העמלין (לעיל, הערה 2), עמ' 43.

כשליש מסכום היעד של המגבית. תרומתם של פוע"צ לא הוצגה בנפרד אלא נחשבה לחלק מן המגבית כולה, וכך גם כלל פעילותם במסגרתה.

מגבית הקבע, השימוש בכספים ומעמדם הפוליטי של פוע"צ באמריקה

ב־12 בנובמבר 1925, כשנה וחצי אחרי סיום מגבית ה'געווערקשאפטען' הראשונה, נערכה בניו-יורק ביוזמתו של מקס פיין התוועדות בהשתתפות כל האישים שהיו פעילים במגבית של 1924.⁷¹ בעקבות התוועדות זו התכנסו ב־14 בדצמבר אישים מרכזיים מן האיגודים המקצועיים והחליטו פה אחד לחדש את מגבית ה'געווערקשאפטען' ולהעמיד את יעדה על 250,000 דולר. למחרת, ב־15 בדצמבר, נערכה ישיבה של הוועדה הארצית של המגבית והוחלט בה לכנס ועידת פועלים ארצית ב־3 בינואר 1926, שבמהלכה תוכרו המגבית ויעובדו התוכניות לניהולה, וכן לערוך ב־14 בינואר 1926 עצרת גדולה באולם 'קופר יוניון' לציון פתיחת המגבית.⁷²

ב־3 בינואר 1926 נערכה באולם 'בטהובן' שבניו-יורק ועידת הפועלים הארצית ובה הוכרו על מגבית ה'געווערקשאפטען' כמגבית של קבע.⁷³ מקס פיין נבחר לראש המגבית, מקס צוקרמן, ראש האיגוד המקצועי של הכובענים – לגזבר, ואייזיק המלין מפוע"צ – למזכיר. כמו כן נבחרה ועדה ארצית מורחבת למגבית ובה 100 חברים. עצרת הפתיחה התקיימה כמתוכנן ב־14 בינואר באולם 'קופר יוניון',⁷⁴ ונאמו בה יצחק בן-צבי, דוד רמז ויוסף ברץ, שהגיעו יום קודם לכן מארץ-ישראל במשלחת מטעם ההסתדרות.⁷⁵

מגבית ה'געווערקשאפטען' של 1926 הניבה יבול של 110,077.85 דולר, מעט יותר מפי שניים מן המגבית של 1924,⁷⁶ ועם סיומה, באמצע 1926, החלו מיד ההכנות למגבית השנה הבאה. ב־2 בינואר 1927 נפתחה באולם ה'פארווערטס' בניו-יורק ועידת הפועלים הארצית השנייה, שהכריזה על פתיחת המגבית של 1927.⁷⁷ שוב נקבע סכום יעד של 250,000 דולר, אולם יתרה מזאת, ועידת הפועלים הארצית השנייה הכריזה שגם הוועידה עצמה תהיה למוסד קבוע של הפועלים היהודים באמריקה, ובעצם קיומה שנה אחת בדיוק לאחר כינוסה של הוועידה הקודמת נקבע,

71. דוח ועידת הפועלים הארצית, 2.1.1927, אפצא"ה, תיק 532; 'באריכט פון נאציאנאלען סעקרעטאר, חבר א. העמלין', דער אידישער ארבייטער, 7.1.1927, עמ' 18.

72. 'געווערקשאפטען קאמפיין ווערט אויפגענומען מיט גרויס באגייסטערונג', דער אידישער ארבייטער, 25.11.1925, עמ' 16.

73. ראה לעיל, הערה 4.

74. ראה לעיל, הערה 71.

75. 'געווערקשאפטען פאלעסטינא קאמפיין מאכט ריזיגען פארשריט', דער אידישער ארבייטער, 29.1.1926, עמ' 16–17.

76. א' העמלין (לעיל, הערה 2), עמ' 48.

77. שם, עמ' 44.

הלכה למעשה, שהמגבית והוועידה יהיו לא רק קבועים, אלא אף יתקיימו מדי שנה בשנה.⁷⁸ המגבית של 1927 הכניסה 136,101.72 דולר, ועד שנת 1932 – תום התקופה הנידונה במאמר הזה – נאסף סכום דומה לזה בכל שנה ושנה.⁷⁹

פוע"צ קידמו בברכה את חידושה של המגבית ב־1926. מועצת המפלגה שהתכנסה בסוף 1925 (ניו־יורק, 30 בדצמבר 1925 עד 3 בינואר 1926) בירכה על ההחלטה לחדש את המגבית והחליטה להקים ועד פועלים מיוחד בכל עיר שיפעל לגיוס סכום הכסף שנקבע לעיר. המועצה גם שלחה את ברכתה לוועידת הפועלים הארצית שנערכה אף היא באותה עת, והביעה תקווה שהוועידה תקרב את הפועלים היהודים של אמריקה למאבקם של הפועלים היהודים בארץ־ישראל.⁸⁰ אולם, ככל שגברה תנופתה של המגבית כך הלכו פוע"צ ונחלשו.

ראשי פוע"צ נטו לראות במגבית ה'געווערקשאפטען' את הגורם שהחליש את המפלגה, בעיקר בשל משאבי המרץ שהופנו אליה על חשבון פעולות אחרות.⁸¹ גם מאמר ראשי של אידישער ארבייטער, שסיכם את שנת 1928, הציג את הדברים באורח דומה: 'את הקורבן הגדול ביותר העלתה המפלגה למגבית ה'געווערקשאפטען'. מובן שאנו מאושרים מ"סבל" מעין זה, מובן שאנו מוכנים להגדיל את קורבנות מפלגתנו [הדגשה במקור], אולם מגבית ה'געווערקשאפטען' עשתה את גופה של מפלגתנו לכחוש עד מאוד'.⁸² ואף שבמישור הגלוי כווננו הדברים ל'גופה הכחוש' של המפלגה, כלומר למספר חבריה, הרי דומה כי במישור הסמוי הם רמזו בעיקר לכוחה הפוליטי.

ואכן, מגבית ה'געווערקשאפטען' גרמה לשינוי במעמדם הפוליטי של פוע"צ באמריקה. אבל מאז סיומה של המגבית הראשונה, ובעיקר מראשית 1926, לא נבע שינוי זה אימננטית מתוך המגבית עצמה, אלא היה בעיקרו תוצאה של הדינמיקה שהונעה על־ידי הקשרים שרקם ברוך צוקרמן בין פוע"צ לראשי הסתדרות העובדים הכללית בארץ־ישראל מאז יוני 1923, ושהביאה להקרנה של התהליכים שהתחוללו בתנועת הפועלים בארץ־ישראל על פוע"צ באמריקה. קונקרטיית, נחשפה ההקבלה בין ההתפתחויות באמריקה ובארץ־ישראל בשתי סוגיות שנויות במחלוקת שפוע"צ נאלצו להתמודד עמן: שאלת העברת כספי המגבית לארץ־ישראל ותפקידה של קפא"י במסגרת זו, ובזיקה לכך, שאלת הקמתו של ועד בין־מפלגתי לניהול המגבית באמריקה.

כאמור, התמסרותם של פוע"צ למגבית ה'געווערקשאפטען' פגעה במאמצייהם לאסוף כספים למען קפא"י. אמנם בזמן שלא נערכה מגבית ה'געווערקשאפטען'

78. א' העמלין, 'צען יאר ...' (לעיל, הערה 45), עמ' 14.

79. פירוט הכנסות המגבית ראה א' העמלין, שם, עמ' 16.

80. 'רעזאלוציעס פון פארטיי־ראט', דער אידישער ארבייטער, 15.1.1926, עמ' 18.

81. מזכיר פוע"צ באמריקה ללוקר, 22.4.1926, אפצא"ה, תיק 512; מזכיר פוע"צ באמריקה לרובשוב, 17.6.1926, אפצא"ה, תיק 516.

82. 'וועגען אונזער פארטיי', דער אידישער ארבייטער, 14.12.1928, עמ' 1.

מיקדו פוע"צ את מאמצייהם במגביות קפא"י,⁸³ וגם במסגרת מגבית ה'געווערקשאפטען' שאפו להעביר מקצת הכספים היישר לקפא"י, אבל עניין זה היה נושא לפולמוס ולמחלוקת.

לקראת סיומה של המגבית הראשונה טענו רוב חברי הוועד המרכזי שמאחר שפוע"צ היו גורם מפתח במגבית ה'געווערקשאפטען' במרכז ובפריפריה כאחד, מן הראוי להעביר לפחות מקצת הכסף למוסד הכספי של פוע"צ, כלומר לקפא"י.⁸⁴ לעומתם טען ברוך צוקרמן – שזמן לא רב לפני כן התפטר מן הוועד המרכזי בשל חילוקי דעות בעניין מגבית ה'געווערקשאפטען' – שיש להעביר את הכספים היישר לידי ההסתדרות. הוא הדגיש את החשיבות המכרעת של קירוב האיגודים המקצועיים היהודיים לעבודת ארץ-ישראל, וטען שהעברת הכספים לארץ-ישראל באמצעות קפא"י, שהיא מוסד של פוע"צ, עלולה להרחיק את האיגודים בעתיד מענייני ארץ-ישראל. הוא אף האשים את פוע"צ כי בשל ניהול המגבית מתוך משרד הוועד המרכזי של פוע"צ נעשתה המגבית מזוהה עם פוע"צ והדבר פגע בהכנסותיה.⁸⁵

דומה שגם פולמוס זה יותר מששיקף ויכוח על חלוקת כספים חשף את התהליכים הסמויים שהתחוללו בקרב פוע"צ באמריקה מאז תחילת מגבית ה'געווערקשאפטען', ושהלכו ונעשו גלויים וחשפו את ההקבלה, שכבר הוזכרה למעלה, בין ארץ-ישראל לאמריקה.

מאז הקמת אחדות-העבודה התנהלו מאבקי כוח גלויים וסמויים בין הנהלת קפא"י ובין ראשי אחדות-העבודה. קפא"י, המכשיר הכספי של הברית העולמית של פוע"צ, שהחלה בפעולתה ביפו ב-1912, היוותה במשך כל שנות קיומה מסד ודגל כלכלי של פוע"צ בארץ-ישראל. לאחר הקמת אחדות-העבודה היתה קפא"י, כניסוחו של שבתי טבת, 'למשענתם האחרונה' של 'נאמני פוע"צ' באחדות-העבודה,⁸⁶ כלומר, בעיני נאמני אחדות-העבודה וחסידיו רעיון איחוד כוחות הפועלים גילמה קפא"י את מפלגת פועלי-ציון של לפני הקמת אחדות-העבודה.

לקפא"י היו שתי זרועות: אחת בחו"ל שעסקה במגביות, ואחת – שאליה הועברו כספי המגביות – שנועדה להקמת מפעלים בארץ-ישראל. גם לאחר הקמת ההסתדרות

83. ראה לעיל, הערה 54; מזכיר פוע"צ באמריקה לבלוך, 30.3.1925, אפצא"ה, תיק 480; פארטיי נייעס [בלי תאריך, על-פי ההקשר במחצית הראשונה של 1925], אפצא"ה, תיק 487; ב-1926 לדוגמה נעשתה פעילותם הארץ-ישראלית העיקרית של פוע"צ במסגרת מגבית ה'געווערקשאפטען', לצדה נערכה בסוכות מגבית לקפא"י, שהכניסה יותר מ-5000 דולר, וכן מגבית לבנק הפועלים. 'באריכט פון צענטראל קאמיטעט', דער אידישער ארבייטער, 21.1.1927, עמ' 17.

84. מזכיר פוע"צ באמריקה אל משרד קפא"י, 16.6.1924, אפצא"ה, תיק 457.

85. צוקרמן הציע שהוע"מ יודיע להסתדרות כי מאחר שבשל מגבית ה'געווערקשאפטען' נמנעו פוע"צ מלערוך השנה את מגבית קפא"י, הם מבקשים שחלק מהכסף יועבר למוסד זה. צוקרמן אל בן-גוריון, 14.6.1924, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 316.

86. ש' טבת, קנאת דוד, ב, תל-אביב 1980, עמ' 400. דיון נרחב בסוגיית קפא"י ומעמדה ראה שם, עמ' 400-418.

עדיין היתה קפא"י מגוף למימונם ולפיתוחם של קואופרטיבים לחרושת ולמלאכה ושל מפעלים אחרים. אולם עם הקמת ההסתדרות ניטלו ממנה מקצת תחומי פעולתה ואף נוצרה בעיה חדשה: קפא"י היתה שייכת לברית העולמית של פוע"צ, שמכל המפלגות הארץ-ישראליות אחדות-העבודה בלבד היתה כלולה בה, ואילו בהסתדרות היו חברות גם מפלגות אחרות. לעניין זה יוחדו מחשבה ודיונים רבים.

בוועידת ארץ-ישראל העובדת, שנערכה בקרלסבאד בספטמבר 1923, נקבע כי עד שתעבור קפא"י לידי ההסתדרות, היא תהיה במשך שנה אחת בבעלות משותפת של הברית העולמית (רבע), של ההסתדרות (רבע), ושל הוועד הפועל שנבחר בוועידת ארץ-ישראל העובדת (חצי). בתום תקופת המעבר תעבור קפא"י לידי ההסתדרות הכללית בארץ-ישראל והוועד למען ארץ-ישראל העובדת בחו"ל.⁸⁷

אלא שהחלטה זו לא יצאה אל הפועל כלשונה.⁸⁸ לפיכך יצא בן-גוריון – שראה במעמדה הנוכחי של קפא"י, בין השאר, מכשול לאיחודה של אחדות-העבודה עם הפועל-הצעיר – למלחמה להכנעת קפא"י.⁸⁹ מצב דברים זה השתקף גם במפלגת פוע"צ באמריקה, והיחס כלפי קפא"י, כפי שבא לידי ביטוי בשאלת חלוקת כספי מגבית ה'ג'עווערקשאפטען', היה, לטענתי, ביטוי לשאלת מקומה של פוע"צ בתור כוח עצמאי בפוליטיקה היהודית באמריקה.

עוד לפני הוועידה בקרלסבאד דן הוועד המרכזי של פוע"צ באמריקה בשאלת קפא"י. זאר, אהרנרייך וצוקרמן תמכו ברעיון איחוד כוחות הפועלים וצידדו בהעברה מלאה של קפא"י לשליטת ההסתדרות. אבל רוב אנשי הוועד המרכזי תמכו בשמירת עצמאותה של קפא"י, לפחות באופן חלקי. לאחר דיון נוסף החליט הוועד המרכזי לתמוך בבעלות המשותפת, כפי שהוחלט בסופו של דבר בקרלסבאד.⁹⁰ רוב חברי הוועד המרכזי של פוע"צ באמריקה היו אפוא נאמני פוע"צ וקפא"י. בהתאם לכך, הודיע באחד ביולי הוועד המרכזי של פוע"צ באמריקה לברל לוקר בברית העולמית שוועדה מטעמו נפגשה עם מקס פיין והחליטה שחלק ניכר מן הכספים שאספו פוע"צ במסגרת מגבית ה'ג'עווערקשאפטען' יועברו היישר למוסדות קפא"י.⁹¹ בן-גוריון כעס על ההחלטה הזאת והגיב עליה במכתבו לצוקרמן, שחלקים ממנו כבר צוטטו למעלה:

אינך יודע שכל המפלגה שלנו בארץ [הדגשה במקור], מלבד שנים-שלושה חברים, היא בהחלט נגד התכסיסים האלה של הקפא"י ונגד העמדה שתפס הצ.ק. [הוועד המרכזי, ר"ר] האמריקני. ... מזמן ש'אחדות-העבודה' (על-ידי ההסתדרות) יצרה את הוועד לעניני ארץ-ישראל העובדת והעבירה

87. שם, עמ' 409 ואילך.

88. שם.

89. שם, עמ' 411.

90. צוקרמן לבן-גוריון, 14.6.1924, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 314.

91. מזכיר פוע"צ באמריקה ללוקר, 1.7.1924 אפצא"ה, תיק 458.

לרשות הועד את הקפא"י – הסתלקה ברצונה הטוב מכל תמיכה של הקפא"י, כי לא רצינו שהקפא"י תוסיף להיות מוסד שיש לו ריח מפלגתי שהוא.⁹²

ואכן, אם שאלת היחס לקפא"י רק הקרינה על פוע"צ באמריקה הרי למגמתה של ההסתדרות להקים גופים בלא 'ריח מפלגתי' לעבודת ארץ-ישראל, כניסוחו של בן-גוריון, נמצא ביטוי של ממש באמריקה בשני עניינים בעלי זיקה הדדית: שיגורם של שליחי ארץ-ישראל לאמריקה והקמת הוועד למען ארץ-ישראל העובדת. אלה חוללו באמריקה התפתחות מקבילה ממש לזו שבארץ-ישראל. אבל הדינמיקה שנבעה מהם היתה שונה מזו שהתפתחה בארץ-ישראל, ובזיקה לכך גם גורלם של פוע"צ באמריקה היה שונה מזה של פוע"צ בארץ, שבשנים הנידונות כאן היו כבר בגלגולם במפלגת אחדות-עבודה.

שליחי ארץ-ישראל, פוע"צ וההסתדרות

כאמור, ב-13 בינואר 1926 הגיעה לאמריקה משלחת של ההסתדרות שחבריה יצחק בן-צבי, דוד רמז, יוסף ברץ ואברהם הרצפלד,⁹³ כדי לסייע למגבית באמצעות מסעי הסברה. המשלחת אמנם ביקשה לפנות אל כלל הפועלים היהודים באמריקה, כמו משלחת ההסתדרות של 1921-1922, אבל לאור נסיונה של המשלחת הקודמת היה מקום להניח שארגונה של המשלחת ואירותה יפלו על כתפיהם של פוע"צ. לפיכך פנו פוע"צ אל ראשי ההסתדרות וביקשו מהם להימנע משיגור משלחת גדולה ולהסתפק בשני אנשים בלבד,⁹⁴ שאחד מהם יהיה זלמן רובשוב.⁹⁵ אלא שראשי ההסתדרות לא שרו לבקשתם.

יתר-על-כן, בראשית 1924 ביקש בן-גוריון לשגר לאמריקה שליח מטעם ההסתדרות שיפעל באופן אישי לחיזוק הקשרים בין פועלי ארץ-ישראל לראשי ציבור הפועלים היהודים באמריקה ולאנשי 'פארווערטס'.⁹⁶ מקרב צמרת פוע"צ באמריקה הביא בן-גוריון בסוד כוונותיו רק את ברוך צוקרמן.⁹⁷

תגובתו של צוקרמן על כוונותיו של בן-גוריון אינה מופיעה במקורות, אך במרס 1924 הודיעו בן-גוריון ובן-צבי לצוקרמן שהם שולחים לאמריקה את אהרן תומשוב

92. בן-גוריון לצוקרמן, אמצע יולי 1924, בתוך: 'ארז (עורך), אגרות דוד בן-גוריון, ב, עמ' 227.

93. 'געווערקשאפטען פאלעסטינא קאמפיין מאכט ריזיגען פארשריט', דער אידישער ארבייטער, 29.1.1926, עמ' 16-17.

94. מזכיר פוע"צ באמריקה ללוקר, 22.9.1925, אפצא"ה, תיק 496.

95. מזכיר פוע"צ באמריקה לרובשוב, 2.10.1925, אפצא"ה, תיק 497 (במכתב זה נאמר שפוע"צ מעוניינים בבואו לאמריקה).

96. בן-גוריון לצוקרמן, 7.1.1924, בתוך: 'ארז (עורך), אגרות דוד בן-גוריון, ב, עמ' 190-191.

97. בן-גוריון לצוקרמן, 16.1.1924, שם, עמ' 194. על התפטרותו של צוקרמן מן הווע"מ ראה: צוקרמן אל בן-גוריון, 14.6.1924, בתוך: ב' צוקערמאן, זכרונות, ב, עמ' 315.

כדי שיסייע לפוע"צ במגבית ובד־בבד יפעל גם למען אינטרסים אחרים של ההסתדרות.⁹⁸

תומשוב לא היה עסקן פוליטי. הוא היה פעיל במשרד לעבודות ציבוריות ובתוקף תפקידו השתתף במועצה השנייה של אחדות־העבודה.⁹⁹ נסיונו זה היה אחת הסיבות הרשמיות לבחירתו כשליח לאמריקה,¹⁰⁰ אבל בפועל הוא היה כנראה איש אמונו של בן־גוריון, ונשלח לעמוד מקרוב על אפשרויות גיוס הכספים לטובת ההסתדרות באמריקה, ויותר מזה, להכשיר את הקרקע – על־ידי פעולה אישית ובלתי אמצעית – למעורבותה של ההסתדרות במגבית ה'ג'עווערקשאפטען', ולפקח במידת האפשר על חלוקת כספיה.¹⁰¹

שליחותו של תומשוב, ועוד יותר ממנה שיגור המשלחת מטעם ההסתדרות ב־1926, שלא עלו בקנה אחד עם בקשתם של פוע"צ באמריקה, היו ביטוי לנוסח חדש של פלסטינוצנטריזם כפי שהתגבש במהלך שנות ה־20 בקרב ראשי אחדות־העבודה ופירושו – ראיית האינטרסים של אנשי ארץ־ישראל כקודמים לאלה של המפלגות בגולה וכחשובים מהם, וניסיון, בשם ההגשמה הציונית, לרתום את המפלגות בגולה לאינטרסים של ארץ־ישראל, לעתים בניגוד לאינטרסים הפוליטיים המקומיים שלהן עצמן. שיגור המשלחת היה גם צעד ראשון בשלב החדש של מעורבות בפעילות בגולה בשם הפלסטינוצנטריזם. תוצאתו היתה יציקתם באמריקה של דפוסים חדשים לעבודת ארץ־ישראל – מקבילים לאלה שנוצקו בארץ־ישראל.

אחת הפעילויות החשובות שפוע"צ באמריקה נהגו לקיים מאז היווסדם ב־1905 היו מסעי הרצאות בסניפי המפלגה ברחבי אמריקה. מלכתחילה נועדו הרצאות אלה לתכלית ארגונית פנימית, אבל הן נעשו מכשיר חיוני למילוי התפקיד העיקרי שקיבלו עליהם פוע"צ בשנות ה־20 – טיפוח האתוס הציוני הארץ־ישראלי ועשיית עבודת ארץ־ישראל לאלמנט מחנך ומארגן לחברי המפלגה, ואולי גם לכלל הפועלים היהודים באמריקה. אולם בפועל, באותן שנים עצמן הלך האתגר הזה ונשמט מידיהם. פוע"צ התקשו להוציא מקרבם מרצים שיכלו להלהיב קהל שומעים; מגבית ה'ג'עווערקשאפטען', ככל שהתפתחה ולבשה אופי עצמאי, כרסמה בתפקידם בתור מארגני עבודת ארץ־ישראל עבור הפועלים היהודים באמריקה, והשליחים שבאו מארץ־ישראל רק האיצו את התהליך הזה.

מדי שנה בשנה, מאז 1926, שלחה ההסתדרות שליחים מטעמה לאמריקה. בינואר 1926 באו, כאמור, יצחק בן־צבי, יוסף ברץ, דוד רמז, ואברהם הרצפלד; ב־1927 באו

98. בן־גוריון ובן־צבי לצוקרמן, 9.3.1924, בתוך: י' ארז, אגרות דוד בן־גוריון, ב, עמ' 204.

99. פרוטוקול המועצה השנייה של אחדות־העבודה, בתוך: ח' גולן (עורך), אחדות העבודה: הפרוטוקולים של הוועד הפועל והמועצה, ינואר–אוקטובר 1921, רמת אפעל 1993, עמ' 56.

100. ראה לעיל, הערה 98.

101. בן־גוריון לתומשוב, 9.4.1924, בתוך: י' ארז (עורך), אגרות דוד בן־גוריון, ב, עמ' 208–206.

זלמן רובשוב ודב הוז;¹⁰² ב-1928 - חיים ארלוזורוב וישראל מרימינסקי, דב הוז ורחל ינאית;¹⁰³ ובשנים הבאות - דוד בלוך, גולדה מאירסון, שמואל יוריס, שמואל דיין, בן-גוריון וחנה צ'יזיק.¹⁰⁴

לא כל שליחי ארץ-ישראל ניחנו בכריזמה או בכושר רטורי, אבל עצם בואם מארץ-ישראל היה עניין מלהיב, שייצג באופן אותנטי את עבודת ארץ-ישראל. בעיני ציבור הפועלים היהודים באמריקה, ואף בעיני חברי פוע"צ עצמם והפריפריה הקרובה אליהם, נעשו השליחים מזהים עם עבודת ארץ-ישראל. בקרב קהל היעד של פוע"צ נוצרה מדי שנה ציפייה גדולה לבואם, ולציפייה זו נודע תפקיד חשוב בגימוד חלקם של פוע"צ בארגון ובניהול עבודת ארץ-ישראל של הפועלים היהודים באמריקה. ואולם מבחינתם של פוע"צ התהליך המכריע שנבע ממגבית ה'געווערקשאפטען', והיה שיאה של ההקבלה בין ההתפתחויות בארץ-ישראל לאלה באמריקה, ראשיתו בהקמת הוועד למען ארץ-ישראל העובדת ב-1923 וסופו בהקמתה באמריקה של ליגה למען ארץ-ישראל העובדת ב-1932. לתהליך זה היה תפקיד מכריע בדינמיקה שהביאה - שנה לפני הקמת הליגה באמריקה - לידי איחוד בין פוע"צ לצעירי-ציון באמריקה, לאובדן האתוס של פוע"צ כפי שהתפתח והגיע לשיאו בשנות מלחמת העולם הראשונה, ולחתימת תקופה בתולדותיהם של פוע"צ באמריקה.

הוועד למען ארץ-ישראל העובדת

כבר בוועידת היסוד של ההסתדרות בחיפה עלה הרעיון להקים ועד שיפעל בחו"ל למען ארץ-ישראל העובדת. ואולם מימושו של הרעיון התאחר, ורק בוועידה הראשונה למען ארץ-ישראל העובדת שנערכה בקרלסבאד (20-24 באוגוסט 1923) הוחלט, בין היתר, להקים ועד לענייני ארץ-ישראל העובדת. תפקידיו של הוועד היו ניהול הפעולות השונות בחו"ל לטובת המוסדות הכלכליים של ציבור הפועלים היהודים בארץ-ישראל (בנק הפועלים, סולל-בונה, המשביר וכו'), השתתפות בניהול המוסדות המשותפים של ההסתדרות הכללית והוועד לענייני ארץ-ישראל העובדת, ויצירת מוסדות חדשים בהסכמתה של ההסתדרות ובניהולה. המועצה הראשונה של הוועד למען ארץ-ישראל העובדת התכנסה ב-15 באוקטובר 1923 והחליטה להקים ועד מצומצם של נציגי המפלגות והארגונים החברים בוועד: ההסתדרות הכללית, התאחדות ה'חלוץ', הברית העולמית של פוע"צ, צעירי-ציון צ"ס, פוע"צ שמאל, קומפארבאנד פוע"צ ו'דרור'. המועצה החליטה על אופן ארגון הפעולות בארצות השונות ועל הפיקוח הכספי בכל הארצות, על יום עבודה למען קפא"י, מס עצמי וכו'. היא גם שלחה את ברכתה לפועלים היהודים באמריקה ולאיגודים המקצועיים שם על התעניינותם בענייני ארץ-ישראל העובדת.¹⁰⁵

102. 'פאלעסטינער ארבייטער דעלעגאציע נעכטען אנגעקומען קיין אמריקא', דער אידישער ארבייטער, 2.2.1927.

103. ישיבת הווע"מ, 28.11.1927, אפצא"ה, תיק 546.

104. א' העמלין, 'צען יאר ...' (לעיל, הערה 45), עמ' 15.

בעקבות הקמתו של הוועד למען ארץ-ישראל העובדת פנתה הברית העולמית של פוע"צ אל המפלגות הארציות והמליצה להקים ועדים ארציים בין-מפלגתיים למען ארץ-ישראל העובדת.¹⁰⁶

מן הראוי לציין כאן שבמסגרת פוע"צ באמריקה התקיים מאז 1910 מוסד מפלגתי למען ארץ-ישראל העובדת - הלוא הוא הוועדה הארץ-ישראלית. ועדה זו היתה למעשה הזרוע של פוע"צ לעבודת ארץ-ישראל. תפקידה העיקרי היה איסוף כספים והעברתם לפוע"צ בארץ, ובמהלך השנים צברה עוצמה רבה במפלגה. שנים ארוכות היה מזכיר הוועדה האיש השני בחשיבותו בהיררכיה המפלגתית, ואחרי מלחמת העולם הראשונה, כשביקשו פוע"צ להדגיש מאוד את חשיבותה של עבודת ארץ-ישראל, בחרו עוד ועדה ארץ-ישראלית והעמידו בראשה את מזכיר המפלגה.¹⁰⁷ הרעיון של ועד למען ארץ-ישראל העובדת נועד גם הוא להיות זרוע של פוע"צ לעבודת ארץ-ישראל, אבל לא של פוע"צ לבדם ולא כפוף למרותם. בפועל נועד הוועד להעמיד אלטרנטיבה לוועדה הארץ-ישראלית של פוע"צ. לא ייפלא אפוא שפוע"צ דחו את הרעיון בטענה שאינו מתאים לאמריקה,¹⁰⁸ ואף-על-פי-כן החליט הוועד המרכזי של פוע"צ להעמידו לדיון במועצת המפלגה שהתכנסה ב-23 עד 25 בדצמבר 1923.

מועצת המפלגה אישרה את החלטת משרד הברית העולמית בדבר השתתפותם של פוע"צ בוועד למען ארץ-ישראל העובדת שקם בקרלסבאד, אבל נתגלעו בה חילוקי דעות קשים בשאלת ארגונו של ועד מעין זה באמריקה. בסופו של דבר התגבשו במועצה שתי עמדות עיקריות. רוב הצירים במועצה (18 איש) התנגדו להקמת ארגון בעל אופי פוליטי לעבודת ארץ-ישראל. הם טענו שהארגונים המפלגתיים באמריקה קטנים וחסרי מסורת של איסוף כספים, והקמת ועד בין-מפלגתי עלולה להביא לידי שיתופם של הקומוניסטים ולגרום נזק. המיעוט (17 איש) תמכו בהצעת קרסלבאד,¹⁰⁹ ושתי ההצעות הועברו למשאל.

מרבית משתתפי המשאל בחרו בהצעת המיעוט. בסך-הכול השתתפו במשאל 229 איש מ-17 סניפים. בעד הצעת הרוב הצביעו 61 ובעד הצעת המיעוט 168. וזו לשון ההחלטה שהתפרסמה בסופו של דבר בחוזר הוועד המרכזי: 'אשר לאמריקה מועצת המפלגה רואה כראוי וכנכון להקים ועד למען ארץ-ישראל העובדת, שיורכב מכל ארגוני הפועלים וכן מן הארגונים הלאומיים המוכנים לסייע בהקמת מגבית למען ארץ-ישראל העובדת'.¹¹⁰

105. הוועד לענייני ארץ-ישראל העובדת, אה"ע (43)-69-III. על ההחלטה להקים את הוועד ראה גם בלוח לפוע"צ באמריקה, 25.8.1923, אפצא"ה, תיק 436.

106. חוזר מס' 2 של הברית העולמית, 13.11.1923, אפצא"ה, תיק 442.

107. חוזר מס' 1 של מזכיר פוע"צ, חיים פיינמן, 13.2.1919, אפצא"ה, תיק 277.

108. ישיבת הוע"מ, 17.12.1923, אפצא"ה, תיק 444.

109. חוזר מס' 19 [בלי תאריך, אחרי 25 בדצמבר, מועד סיום מועצת המפלגה של דצמבר], אפצא"ה, תיק 444.

110. דוח ישיבת הוע"מ, 18.2.1924, אפצא"ה, תיק 449.

דומה שהפער בין יחסי הקולות כפי שהתגבשו במועצת המפלגה ובין ההצבעה בסניפים לא היה מקרי. הרעיון של הקמת ועד בין-מפלגתי לעבודת ארץ-ישראל גילם – אם כי לא במוצהר – את ההקבלה לרעיון ההסתדרות הכללית. כלומר, איחוד כל מפלגות הפועלים לכוח פועלים גדול למען בניין ארץ-ישראל, מתוך טשטוש ואולי אף ביטול ההבדלים בין המפלגות. מבחינתם של פוע"צ באמריקה פירוש הדבר היה התמודדות עם השאלה העקרונית: האם תתפתח מפלגת פוע"צ באמריקה על-פי המגמות שהחלו מותוות ואף מומשו בארץ-ישראל עם הקמת ההסתדרות ועם השאיפה לאחד את אחדות-העבודה עם הפועל-הצעיר, או שמא תשמור על מעמדה כמפלגה פוליטית עצמאית.

מן הבחינה האידיאולוגית לא עמדה היוזמה להקמת ועדים למען ארץ-ישראל העובדת בסתירה למגמות שהתגבשו בפוע"צ באמריקה. אדרבה, היה בכך כדי לחזק את עבודת ארץ-ישראל על-ידי ליכוד כוחות הפועלים ולהרחיבה גם לחוגים שעד כה לא היו קרובים אליה. כלומר, יוזמה זו עלתה בקנה אחד עם השקפתם הרעיונית של פוע"צ. החברים מן השורה, מקצתם מן הפריפריה הרחוקה, הצביעו בעד האידיאולוגיה. אבל היוזמה להקמת הוועדים הללו היתה מנוגדת ניגוד גמור לשאיפתם של פוע"צ לשמור על עצמאותם המפלגתית, ועמדה בסתירה לאתוס של מפלגה פוליטית נוסח המפלגות היהודיות במזרח אירופה, אתוס שפותח בידי פוע"צ במהלך השנים והגיע לשיאו בשנות מלחמת העולם הראשונה. הבחירה בין ועדים למען ארץ-ישראל העובדת ובין עבודת ארץ-ישראל באמצעות הוועדה הארץ-ישראלית של פוע"צ היתה למעשה בחירה בין האתוס של פוע"צ באמריקה כפי שהתגבש במשך השנים ובין האידיאולוגיה שלהם.

מאז קמה מפלגת פוע"צ באמריקה אפיין אותה מתח כמעט מתמיד בין האתוס לאידיאולוגיה, ומתח זה הוא שיצר את ייחודה. הפיכת המתח הזה למאבק, ויותר ממנו ההכרעה במאבק זה, צפנו סכנה לצביונה של המפלגה. צמרת פוע"צ באמריקה לא הזדרזה אפוא לממש את החלטת המשאל. בישיבת הוועד המרכזי ב-23 ביולי 1924 אמנם הוחלט לגשת להקמת ועד למען ארץ-ישראל העובדת,¹¹¹ אבל בפועל לא נעשה דבר. אחרי פגישות ודחיות רבות¹¹² החליט הוועד המרכזי של פוע"צ שלא להקים ועד בין-מפלגתי באמריקה, והציע להרחיב את הוועדה הארץ-ישראלית של המפלגה ולצרף אליה את הארגונים האחרים המעוניינים בכך.¹¹³ החלטה זו שבה והתקבלה

111. ישיבת הווע"מ, 23.7.1924, אפצא"ה, תיק 459.

112. ב-8 בספטמבר הוחלט לדחות את הישיבה ל-18 בחודש (ישיבת הווע"מ, 8.9.1924, אפצא"ה, תיק 462), ואולם גם במועד זה לא הושגה הכרעה, וכך היו פני הדברים גם בפגישה נוספת בדצמבר. בפגישה נתגלעו חילוקי דעות קשים עם נציגי פוע"צ שמאל, שטענו שאת הכספים שייאספו בידי הוועד יש להפנות למטרות כלכליות בלבד, ולא למילוי כל צורכיהם של הפועלים, כפי שטענו נציגי הארגונים האחרים.

113. 'באריכט פון צענטראל קאמיטעט צו דער קאנווענשאן', דער אידישער ארבייטער, 6.2.1925, עמ' 12.

שנית בוועידה המפלגתית ה-15 (ניו-יורק, 27 עד 31 בדצמבר 1924).¹¹⁴ הוועד המרכזי של פוע"צ הציע אפוא לחזק את הוועדה הארץ-ישראלית של המפלגה ולא להקים לה אלטרנטיבה.

זו מול זו התרחשו עתה שתי דינמיקות: אחת שהתפתחה באמריקה ושאפה לשמור על דמותה ומאפייניה הפוליטיים המקוריים של פוע"צ באמריקה ואף לחזקם, ואחת שהתפתחה בארץ-ישראל ושאפה ללכד את הכוחות הפועליים לא בארץ-ישראל בלבד, אלא אף בתפוצות. בספטמבר 1925 הועברה קפא"י בשלמות לידי ההסתדרות,¹¹⁵ והעברה זו חיזקה גם את מגמות האיחוד הארץ-ישראליות וגם את ביטויו של הפלסטינוצנטריזם. מיד לאחריה חודשו הנסיונות הארץ-ישראליים להקים ועד בין-מפלגתי באמריקה למען ארץ-ישראל העובדת.

התייצבות ברורה של שתי המגמות זו מול זו התרחשה באמצע 1926, בישיבת הוועד המרכזי של פוע"צ. אנשי ארץ-ישראל – אברהם הרצפלד ודוד רמז – שבעת ההיא שהו כאמור באמריקה והשתתפו בישיבה הדגישו את הצורך להקים באמריקה ועד למען ארץ-ישראל העובדת שיהיה גוף נפרד ממפלגת פוע"צ, אף שיהיה נתון להשפעתה של המפלגה. מולם התייצבה קבוצת אישים שייצגו את הנאמנות לפוע"צ, ובהם לואיס סיגל, מאיר בראון, שמואל בונצ'יק וחיים פיינמן. הללו טענו שהקמת ועד מעין זה תפגע בפוע"צ, ותחת זה הציעו, כפי שכבר הוצע קודם לכן, לחזק את הוועדה הארץ-ישראלית של המפלגה ואת התמיכה בקפא"י. בסופו של דבר הוחלט לארגן מחדש את הוועדה הארץ-ישראלית של פוע"צ, אך גם להקים על-ידי פוע"צ עצמם ועדה קבועה לענייני פועלי ארץ-ישראל בהשתתפות נציגים מחוץ לפוע"צ, ובלבד שהללו לא ייצגו מפלגות.¹¹⁶

דוח ישיבת הוועד המרכזי אינו מביא פירוט מלא של חילופי הדברים שבסופם התקבלה ההחלטה להקים ועדה חדשה זו, אך אפשר לראות בכך מעין נוסחת פשרה, בחינת מצוות אנשים מלומדה, שבאה לרצות את אנשי ארץ-ישראל בלי לפגוע באינטרסים של פוע"צ.

יש להניח שפוע"צ ראו בדרישתם של אנשי ארץ-ישראל ניסיון ליצור באמריקה גוף מקביל להסתדרות, שיהיה נתון להשפעה ואולי אף למרות ארץ-ישראלית, ולכן התנגדו להקמת ועד מעין זה. הנחתי זו נשענת על העובדה שזמן קצר יחסית אחרי אותה ישיבה אורגנה מחדש הוועדה הארץ-ישראלית בהשתתפות כל הדמויות הוותיקות – המלין, גולדשטיין, קרוזו, ובייחוד בונצ'יק,¹¹⁷ ואילו למימוש ההחלטה להקים את הוועדה האחרת לא נעשו פעולות כלשהן.

ואכן, דומה שפוע"צ באמריקה לא טעו באשר לכוונתם של אנשי ארץ-ישראל,

114. 'רעזאלוציעס אנגענומען פון דער 15טער קאנווענשאן פון אונזער פארטיי', דער אידישער ארבייטער, 9.1.1925, עמ' 9.

115. החלטות הוועדה לארץ-ישראל העובדת (וינה, 12.9.1925), אפצא"ה, תיק 495.

116. ישיבת הוע"מ, 30.6.1926, אפצא"ה, תיק 516.

117. ישיבת הוועדה הארץ-ישראלית החדשה, 18.8.1926, אפצא"ה, תיק 519.

שכן זו עלתה במפורש ממכתבו של דוד רמז לדב הוז, שבו פרש את תוכניותיהם של אנשי ארץ-ישראל, כלהלן:

אין למרכז פוע"צ עוז לגשת באמונה להקמת הסתדרות לארץ-ישראל העובדת ולסמוך על פעילותם של החברים, חברי פוע"צ, ועל ארץ-ישראל העובדת בתוך ההסתדרות הזאת, ועל כוחה של ארץ-ישראל העובדת. ומשום כך כבדו הבירורים בשלוש ישיבות של הצ"ק [הוועד המרכזי] בשאלה זו. ועם זאת יש כמעט לכולם הרגשה שהצעד הנכון שיש לעשותו הוא - ארגון קבוע לארץ-ישראל העובדת. ואולם חוששים לקרוא לו בשם הסתדרות. ורוצים להטביע עליו דווקא חותם של האופיס לשם כשרות. ... בינינו - טרם נסעו בן צבי וברץ - נועצנו בדבר זה ואנחנו חברי המשלחת ראינו את מרכז השאלה באיש אשר יעמוד במשך השנה הראשונה בראש המעשה [כל ההדגשות במקור].¹¹⁸

מכתבו של רמז חשף אפוא בבירור את שתי המגמות - מגמתם של אנשי ארץ-ישראל ליצור באמריקה מוסד מקביל להסתדרות בציון מפורש של השם 'הסתדרות', ומגמתם של אנשי פוע"צ לשמור על פעילותם העצמאית ולהטביע עליה את חותמם, שרמז מכנהו באבק של ציניות 'חותם הכשרות של האופיס'.

למרות כל הדברים האלה החליט הוועד המרכזי של פוע"צ, מיד בסיום המגביות של 1926, להקים ועדה קבועה של פועלים לשם המשך הפעולה.¹¹⁹ אלא שהחלטה זו היתה, לדעתי, אישור בדיעבד של מצב קיים. מגבית ה'געווערקשאפטען' הוכרזה כמגבית של קבע, וגם האינסטנציה הגבוהה שלה, ועידת הפועלים הארצית, עמדה להיות למוסד של קבע. היותו של הוועד שניהל את מגבית ה'געווערקשאפטען' לוועד הפועלים הארצי למען הפועלים היהודים המאורגנים בארץ-ישראל ('נאציאנאלער ארבייטער קאמיטעט פאר די ארגאניזירטע אידישע ארבייטער אין פאלעסטינא') - כפי שכוונה מאז 1927¹²⁰ - היה תוצאה של תהליך טבעי ופרי השילוב של התפתחות מגבית ה'געווערקשאפטען' עם לחציהם של אנשי ארץ-ישראל. החלטתם של פוע"צ לתמוך בהקמת הוועד הזה שיקפה ככל הנראה השלמה עם המציאות,¹²¹ והיתה בבחינת צעד נוסף לקראת שינוי צביונם וגיבושם מחדש של פוע"צ באמריקה בתבניות מקבילות לאלה שנוצקו בארץ-ישראל.

הקמתו של 'ועד הפועלים הארצי למען הפועלים היהודים המאורגנים בארץ-ישראל' אכן היתה שלב רב חשיבות בהתפתחות הארגונית שנלוותה למגבית

118. רמז להוז [בלי תאריך, על-פי התוכן מ-1926], אה"ע IV-104-49-1-15.

119. 'באריכט פון צענטראל קאמיטעט', דער אידישער ארבייטער, 21.1.1927, עמ' 17.

120. ראה למשל: באריכט פון דער נאציאנאלער ארבייטער קאנווענשאן פאר די ארגאניזירטע אידישע ארבייטער אין ארץ-ישראל, 2.1.1927, ארויסגעגעבן פון נאציאנאלען ארבייטער קאמיטעט, אפצא"ה, תיק 532.

121. דוח הווע"מ לוועידה ה-16, שיקגו 12-16 באוקטובר 1927, אפצא"ה, תיק 544.

ה'ג'עווערקשאפטען', אבל השפעתה היתה מרחיקת לכת הרבה יותר. הקמת הוועד האיצה את הדינמיקה של ההשפעה הארץ-ישראלית על ההתפתחויות באמריקה, ועוד יותר מזה את הדינמיקה של מעורבותם של אנשי ההסתדרות בהתפתחויות הללו ואת רצונם להשפיע עליהן.

דומה שלהתפתחות זו נמצא ביטוי ברור בדיון נרחב שהתנהל בישיבת הוועד המרכזי של פוע"צ בראשית יוני 1928 בהשתתפותו של שליח ההסתדרות ישראל מרימינסקי. אייזיק המלין, שכיהן באותה עת כמזכיר ועד הפועלים הארצי, ייצג בדיון את עמדתו של הוועד הזה, אף שהיה חבר הוועד המרכזי של פוע"צ, והציע לאחד את כל המגביות הארץ-ישראליות תחת הנהלת האיגודים המקצועיים. את הצעתו נימק בטענה שריכוז המאמץ במגבית מאוחדת יש בו לייעל את גיוס הכספים. כנגדו טען בונצ'יק, איש הוועדה הארץ-ישראלית של פוע"צ, שריכוז המגביות לא זו בלבד שיקטין את הסכומים שייאספו, אלא אף יפגע בארגונים שעורכים את המגביות.

הוויכוח הזה מלמד אפוא כי השאלה: כוח פועלים גדול או מפלגה בעלת זהות פוליטית חלחלה עמוק לתוך מפלגת פוע"צ עצמה והיתה לחלק בלתי נפרד מסדר היום שלה, וכי עמדת ההסתדרות התחילה כובשת לה תומכים גם בקרב מי שקודם לכן תמכו בשמירת הזהות של פוע"צ.

שאיפתם של אנשי ההסתדרות כי ויכוח זה יוכרע, גם בגולה, ברוחה של ההסתדרות, ניכרה מדבריו של מרימינסקי באותו דיון עצמו, שבו הסביר שעד כה חילקה ההסתדרות את הארצות לשתי קטגוריות: ארצות שבהן המגביות מתנהלות בידי מוסדות למיניהם, וארצות שבהן הן מתנהלות בידי הוועדים למען ארץ-ישראל העובדת (או מגבית ה'ג'עווערקשאפטען'):

אילו בפולין למשל היינו מתירים למפלגות להתחרות ביניהן באיסוף הכספים, היינו אולי אוספים הרבה יותר. אולם ההסתדרות אינה מעוניינת כי המפלגות היהודיות יתחרו לעיני העולם בעניינים הנוגעים לארץ-ישראל העובדת. הדבר עומד בסתירה למהותה של ההסתדרות שאינה מייצגת מפלגה כלשהי, אלא את כלל תנועת הפועלים המאוחדת. באמריקה הדבר חמור עוד יותר. בפולין יש מפלגות, והן תתחזקנה עוד יותר. כאן אין עוד מפלגות [הדגשה שלי, ר"ר].¹²²

דומה שדבריו של מרימינסקי שיקפו היטב את רחשי לבם של ראשי ההסתדרות ואת שאיפתם לממש את האתגר של ביטול המפלגות גם בקרב הציבור היהודי בגולה בהשפעתם, ואולי אף בהתערבותם.

סיכום

בשנים 1931-1932 התרחשו בתנועת הפועלים היהודית באמריקה שני אירועים שהיו - אמנם באיחור מה - בבחינת התפתחות מקבילה לזו שהתרחשה בארץ-ישראל,

122. ישיבת הווע"מ, 5.7.1928, אפצא"ה, תיק 562.

ונודעה לה השפעה רבה על מעמדם ועל גורלם של פוע"צ באמריקה. הכוונה לאיחוד של פועלי-ציון עם צעירי-ציון באמריקה באוקטובר 1931, ולהקמת הליגה למען ארץ-ישראל העובדת באמריקה ב-1932.

סוגיית הדרך לאיחודם של פוע"צ עם צעירי-ציון באמריקה, לרבות ניתוח הגורמים הישירים והעקיפים שהניעו את שתי המפלגות לנקוט צעד זה, ראוייה לדיון מפורט במסגרת מאמר נפרד. לצורך דיוננו ייאמר רק כי אף שיש להניח שרצונם של פוע"צ לנקוט את מהלך האיחוד הושפע גם מגורמים כלליים הקשורים למצבה של יהדות אמריקה ולמצבה של התנועה הציונית באמריקה, ומסיבות פנימיות ארגוניות וכלכליות של פוע"צ, הרי, לדעתי, למגבית ה'ג'עווערקשאפטען' ולתהליכים שנבעו ממנה נודע תפקיד מכריע בהכשרת הקרקע לאיחוד. יתר-על-כן, אפשר גם לומר שהאיחוד היה אחת התוצאות של הדינמיקה שהחלה עם פתיחת המגבית.

ב-1930 התאחדו בארץ-ישראל אחדות-העבודה והפועל-הצעיר והקימו יחד את מפא"י. עוד במאי 1929, מיד עם חתימת ההסכם בדבר האיחוד בארץ-ישראל, החלו פוע"צ באמריקה לדון בהשפעת האיחוד הזה על תנועת הפועלים היהודית באמריקה ולשקול אפשרות של איחוד מקביל שם.¹²³

האיחוד באמריקה נעשה – כמו האיחוד בארץ-ישראל – עוד לפני איחודן של שתי הבריתות העולמיות, ברית פוע"צ-צ"ס, שפוע"צ באמריקה ואחדות-העבודה היו שייכות אליה, והברית העולמית 'התאחדות', שצעירי-ציון באמריקה והפועל-הצעיר השתייכו אליה. עצם העמדת הנושא לדיון באמריקה בסמיכות להסכמה על האיחוד בארץ-ישראל, ועוד יותר מזה הליכתם של פוע"צ באמריקה בעקבות ארץ-ישראל ולא בעקבות הגולה, הבליטו מאוד את השפעתן הרבה ואת ההקרנה של ההתפתחויות בארץ-ישראל על תנועת הפועלים היהודית באמריקה. השפעה זו היתה פועל יוצא של התהליכים שנבעו ממגבית ה'ג'עווערקשאפטען', והאיחוד בין פוע"צ לצעירי-ציון באמריקה היה אחת מתוצאותיהם החשובות ביותר.

זאת ועוד, שנה לאחר האיחוד התחולל באמריקה אירוע נוסף שהיה המשכו הטבעי של מהלך האיחוד, וגם הוא הושפע מן ההתפתחויות – לא בארץ-ישראל עצמה, אבל ביוזמתה ובניהולה של תנועת הפועלים בארץ-ישראל.

בראשית קיץ 1928 החלה ההסתדרות במאמצים לכינוס קונגרס עולמי של הוועדים למען ארץ-ישראל העובדת בארצות השונות,¹²⁴ וב-27 בספטמבר 1930 נפתח בברלין הקונגרס הראשון של ארץ-ישראל העובדת, שבו הוקמה הליגה למען ארץ-ישראל העובדת. הקמת הליגה גילמה הלכה למעשה את רעיון ביטול המפלגות גם בגולה, וברוח זו יוצגו במועצת הליגה כל גוני הקשת של הארגונים הסוציאליסטיים היהודיים, לרבות האיגודים המקצועיים בארצות-הברית. הליגה היתה אפוא למעין 'הסתדרות' בגולה, ועיקר פעולתה – ארגון עבודת ארץ-ישראל.

123. ישיבת הווע"מ, 23.6.1929, אפצא"ה, תיק 588.

124. ד' בן-גוריון, זכרונות, א, עמ' 432.

בוועידה המפלגתית ה-19 של פוע"צ, שהיתה הוועידה השנייה של המפלגה המאוחדת (בולטימור, 14 עד 18 בספטמבר 1932), החליטו פוע"צ-צעירי-ציון על הקמתה של הליגה למען ארץ-ישראל העובדת באמריקה.¹²⁵ הליגה נועדה להיות גוף עצמאי שהחברות בו תהיה פתוחה לאנשי פוע"צ-צעירי-ציון וגם לחברי מפלגות אחרות הקרובים בהשקפתם לרעיון ארץ-ישראל העובדת, וכן למי שאינם חברי מפלגה כלל.

אם האיחוד בין פוע"צ לצעירי-ציון היה אחת מתוצאותיהם של התהליכים שנבעו ממגבית ה'געווערקשאפטען', הרי הקמת הליגה היתה המשך מובהק שלהם, ובעיקר של הקשרים שטווה ברוך צוקרמן בין ראשי ההסתדרות לראשי האיגודים המקצועיים היהודיים המאוחדים, ה'געווערקשאפטען'. הליגה היתה המימוש המובהק של השאיפה להקים בגולה ארגון פועלים בין-מפלגתי שיפעל למען ארץ-ישראל ברוח האתגר של ביטול המפלגות וברוח ההסתדרות.

עם הקמתה באמריקה של הליגה למען ארץ-ישראל העובדת התבטל למעשה תפקידה של הוועדה הארץ-ישראלית של פוע"צ, ולמעשה ניטל מפוע"צ התפקיד העיקרי שביקשו למלא בשנות ה-20: טיפוח האתוס הציוני הארץ-ישראלי בקרב הפועלים היהודים באמריקה.

פוע"צ שבראשית דרכם שקדו על פיתוח דפוסי פעילות של מפלגה בנוסח המפלגות הפוליטיות של יהודי מזרח אירופה, ואף היו בשנים הבאות למפלגה בעלת יומרות בחיים הפוליטיים של יהודי אמריקה, ניצבו עתה בפתחו של פרק חדש בתולדותיהם - שונה ואחר מקודמו.

הקמת הליגה למען ארץ-ישראל העובדת גם הביאה אל שורות תנועת הפועלים הציונית באמריקה - בשנות ה-30 וה-40 - אנשים פרוגרסיבים ליברלים, ילידי אמריקה, שלא היו שייכים לעולם הישן, לתרבות היידיש ולכל מה שייצגו פוע"צ. את השינוי שאירע במפלגת פוע"צ באמריקה היטיב כמדומה לתאר בן הלפרן, מן הבולטים שבראשי הדור השני של פוע"צ באמריקה ופרופסור באוניברסיטת ברנדייס. לדברי בן הלפרן השתנו פניה של מפלגת פוע"צ באמריקה בשנות ה-30, לאחר הקמתה של הליגה למען ארץ-ישראל העובדת. מקומה של האידיאולוגיה המסורתית של פוע"צ התגמד. הסניפים עסקו בעיקר בפעילות חברתית, ועשייתה העיקרית של המפלגה היתה פעילות למען ארץ-ישראל אבל את מלאכת ניווטה וניהולה של הפעילות הזאת עשתה הליגה למען ארץ-ישראל העובדת - לא פוע"צ.¹²⁶

125. דוח הוועידה ה-19, דער אידישער קעמפער, 7.10.1932, עמ' 6-9.

126. שיחה עם המחברת, תל-אביב 22.3.1988.

עיוותי הסטראוטיפ של בן-גוריון והשואה¹

טוביה פרילינג

דה-הומניזציה ככלי בתרבות הוויכוח

דימויו של בן-גוריון כאיש קר ונוקדן, ענייני ויבש, מהפכן אכזר השבוי במטרה אחת, נקשר בתיאור עמדותיו כלפי יהודי אירופה בתקופת השואה. בעיקר השתמשו בקשר הזה כדי לנמק את הטיעון שהשואה לא העסיקה את ראשי היישוב וכי בן-גוריון 'אטם את עצמו' בפני המתרחש באירופה ואף התנכר רגשית לגילויי השואה.²

1. מאמר זה גזור מפרק הסיכום של ספרי חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה (בדפוס).
2. דברים שאמרו אישים וכן מי שהיו פעילים בעת השואה. אנשל רייס, איש מפא"י: 'לבן-גוריון לא היתה יותר מדי הבנה בדברים האלה [הצלה]. [שכן] או שהוא לא האמין בזה, או שהיה טרוד בענייני ארץ ישראל, אב"ג, המדור לתיעוד בע"פ, ראיון עם אנשל רייס (ראינו י' דוניץ, א' שאלתיאל), 18.10.76, קלטת 147, עמ' 19; אברהם האפט, בדיון בנושאי הצלה שנערך במוכירות מפא"י: 'אני מודאג לא כל כך מעמדת הסוכנות כמו מעמדת חברינו בסוכנות בעניין זה. אני מודאג, שמר בן-גוריון איננו נותן את הדאגה המקסימלית בעניין זה. זה לא רק בן-גוריון, כך הדבר גם בלונדון, גם באמריקה. כזאת הרגשתי. יש איזו דמות כללית של בינה ותבונה, שהיא אינה מתאימה לאסון הגדול ועומדת בסתירה גדולה, אמ"ע, פרוטוקולים של מזכירות מפא"י, 10.2.43, האפט; ובאותה ישיבה, בעת דיון בשאלת הקצאת משאבים להצלה, אמרה גולדה מאיר: 'יש מאה יהודים בארץ שאפשר לכנס אותם בשקט ולהגיד להם: כל אחד מכם יתן עכשיו ... אלף לירות ... ואין לי צל של ספק שאפשר להשיג את זה. השאלה מי יקרא ליהודים אלה: אילו היה קורא אותם בן-גוריון, קפלן ועוד שניים שלושה יהודים יחד אתם, זה היה נעשה קל מאוד ...'; ראה גם ציזלינג והשל פרומקין, בבה אידלסון ושפרינצק, כולם חברי מפא"י, אה"ע, מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות, 11.2.43; השל פרומקין, שם, ישיבת הוועה"פ, 26.5.43, כרך 68 מ'; בבה אידלסון, שם, 18.11.43; שפרינצק, אמ"ע, מזכירות מפא"י, 15.12.43, אחרי דוח של זאב שינד; מאיר יערי, 'מול פני האסון', השומר הצעיר, 6 בינואר 1943. במאמרו הוא מותח ביקורת על הדרך שבה טופל מידע על השמדה שהגיע אל ההנהלה זמן רב לפני שזו החליטה על פרסומו הרשמי בנובמבר 1942: 'ובינתיים, ישב בן גוריון בווינגטון ועסק בצבא יהודי ובהצעת "בילטמור". הנך שואל את עצמך, מוכה תימהון: מה קרה לתנועה הציונית? כלום אבדו לנו כל מידה ומצפן? מאמר מערכת בעיתון דבר ('דבר היום'), מיום 19.4.1944, המגיב, בין היתר, על דברים שאמר הסופר משה סמילנסקי: 'בסתר ובגלוי נשמעים מזמן לזמן דברים המטילים דופי במפעלי ההצלה שלנו, במוסדות

שני מרכיבים למתודולוגיה שעמדה ביסוד הטיעון הזה: האחד – היאחזות בשתי התבטאויות של בן-גוריון שהיו אומללות ומיותרות גם בשעתן. והאחר – ניסיון של כימות הכאב שביטא בן-גוריון באותן שנים.

המרכיב הראשון נסמך על משפט קשה, מכאיב ואומלל שאמר בן-גוריון זמן מה אחרי 'ליל הבדולח', ב-7 בדצמבר 1938, על עשרת אלפי ילדים יהודים מגרמניה ואוסטריה שהוריהם נרצחו או גורשו. הבריטים לא התירו את כניסתם ארצה והועלתה האפשרות של העברת הילדים לאנגליה ולא לארץ-ישראל. בן-גוריון אמר אז: 'אם אני אדע שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה על ידי העברתם לאנגליה, ורק מחציתם על ידי העברתם לארץ ישראל, אני אבחר בדבר השני – כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל'.³ אלה דברים קשים, אכזריים

ובמנהיגיהם העושים במעשה היקר מאד לכולנו. נמצאו אישים טובים, בעיקר משאינם בני-ברית, שטוענים, למה ריכזנו את כל מרצנו בשטח העליה של יהודים לארץ-ישראל דוקא ולא התאמצנו להציל את היהודים מצפרי הנאצים על ידי הפנותם לכל מקום שאפשר להפנותם? האם – מקשים השואלים – לא יכול היה להיות ברכה מרובה במדיניות הצלה מעין זו, וכלום לא התחייבנו בנפשנו על ידי כך שהתעקשנו לקשור את דבר ההצלה בדבר העליה? האם אין בזה – הם מרמזים – משום "ניצול האסון היהודי למען הציונות"? ומכיון שלא כל המקשים נגשים לענין מתוך שרירות לב וזדון, ויש ביניהם גם ששואלים כל זאת באמת מתוך חוסר ידיעה, יש תקוה כי אם תנתן להם ההסברה המתאימה יבינו ולא יחזרו למשוגתם. ...'; יצחק גרינבוים, חבר בכיר בהנהלת הסוכנות היהודית ויושב-ראש ועד ההצלה, אמר על בן-גוריון אחרי פרשת ברנד שהוא 'אדם שאינו רוצה לשמוע אפילו מה שאומרים, שהוא משוריין במחשבותיו ואי אפשר להבקיע את השריון הזה', אצ"מ, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות [להלן: הנה"ס], 23 ביולי 1944. גרינבוים הודה בהמשך הישיבה שאמר מה שאמר מטעמים 'טקטיים', כדי לאלץ את בן-גוריון לשמוע את דבריו, ולאחר מכן אף מיתן את דבריו בהקשר זה, ואף-על-פי-כן הוסיפו דבריו להדהד; שבועיים לאחר שהודלפה פרשת ברנד לעיתונות במערב, ב-6 באוגוסט 1944, כתב העיתון הימני המשקיף: 'מה יעשה היישוב העברי בארץ ישראל ברגע האחרון הזה, בראותו את שרידי בני עמו נאבקים עם הגלים הזדוניים, הסוחפים אותם אל פני התהום? נלאנו קרוא ותבוע השכם והערב, ימים ושנים. המנהיגות הכושלת המעוניינת לטשטש את מאבקנו ומסיחה כל הזמן את דעת הציבור בהפרחת שמועות כוזבות על תוכניות הצלה שונות. בתכסיסה היא מסייעת להוביל את אחינו בהונגריה לאבדון. הייגרר היישוב גם ברגע האחרון, כשהמוות מציץ מעיני אחרוני אחיו, אחרי תמרוני ההרדמה של ההנהלה הרשמית?' המקור האחר להיווצרותה של הדעה הנזכרת היו כמה חוקרים, עיתונאים ואנשי ספרות. הללו תרמו להתהוותה גם מפני שכתבו על העניין וגם מפני שהניחו חלל מעורר תמיהה. עוד על עניין זה ראה בהערות 7, 13 ו-17.

3. בן-גוריון, מרכז מפא"י, 7.12.1938, אמ"ע. ראה גם ש' טבת, 'החור השחור', אלפיים, 10 (תשנ"ה), עמ' 164-165. טבת מותח ביקורת על דבריו של תום שגב, שהשתמש במשפט זה בספרו המיליון השביעי כדי לתקוף את בן-גוריון: 'הוא [שגב] מביא את הדברים בשלמותם, אולם תולש אותם מהקשרם ומצמידם לביקורתו את הסכם "ההעברה" משנת 1933. להקשר המוזר הזה הוא מדביק – כהסבר או כמסקנה – סילוף של תגובת בן-גוריון לליל הבדולח, ומתקבל צירוף חדש ומועזע ...'. וראה גם עמ' 156, שם מזכיר טבת את

ומיותרים, גם אם נאמרו עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, קודם שהתחורר מה הולידה המלחמה הזאת.

את המשפט השני אמר בן-גוריון בוועידה השישית של ההסתדרות, בשלהי ינואר 1945. לפי גרסאות אחדות אמר בן-גוריון בראשית דבריו שהידיש היא 'שפה זרה וצורמת', וכיוון את דבריו לשפה שבה דיווחה רוז'קה קורצ'ק לנאספים על אימי השואה. באווירה שנוצרה בעקבות דיווחה המרגש של רוז'קה עורר המשפט הזה זעם רב. יש המכחישים שבן-גוריון אכן אמר מה שמיוחס לו, וטוענים שסדר הדברים שובש ועוות הרקע שלהם, אבל לא זה העיקר. העיקר הוא סוג השימוש שנעשה במשפט הזה או בדומה לו.⁴

המרכיב הראשון במתודולוגיה הזאת מושתת אפוא על חוט מקשר שנמתח בין שתי האמירות הקשות הללו ועל הסקת המסקנה שכך חשב, כך הרגיש ובעיקר כך נהג בן-גוריון גם במהלך התקופה שבין אמירתו, כלומר בין שלהי 1938 לשלהי 1945. ממצאי המחקר הנפרשים בעבודת הדוקטורט של מחבר מאמר זה ובספרו חץ בערפל שעתיד לצאת לאור בקרוב, וכן בכמה וכמה ספרים ומאמרים אחרים העוסקים בעניין זה מציגים תמונה אחרת.⁵

המרכיב האחר מבטא את מה שניתן לכנות ניסיון של 'כימות' (קוונטיפיקציה) הכאב' של בן-גוריון: בחינת כמות הדברים שאמר בן-גוריון בעניין השואה לעומת מה שאמר על נושאים אחרים. ספק אם יש בכוחה של מתודולוגיה מעין זו לשקף את עמדותיו של בן-גוריון בנושא הזה ובנושאים אחרים, גם בשל הבעייתיות המקופלת בפירוש איכותי של מדידה כמותית, ובייחוד בנושא כגון זה – שהרי יש שמברק בן מילה אחת, כגון מאשר; אוסר; הסתער; המתן; בצע; בטל וכדומה משקלו

יריביו של בן-גוריון מבית ומחוץ שכבר אז השתמשו במשפט זה כדי לנגח את בן-גוריון. כן ראה את מחזהו של הבריטי ג' אלן, 'אבדון', שבו הוא תוקף בארסיות את בן-גוריון ואת ההנהגה הציונית על עמדותיהם בנושאי הצלה בתקופת השואה. אלן טוען שלבן-גוריון ולהיטלר היה אינטרס משותף. ראה: J. Allen, *Perdition*, London 1986, מצוטט אצל טבת, לעיל, עמ' 141.

4. על עמדתה של רוז'קה קורצ'ק בנושא זה ראה: 'רוז'קה, לחימתה, הגותה, דמותה', ילקוט מורשת, מו (1986), עמ' 212–214. על גרסתו של ש' טבת ראה: 'החור השחור' (לעיל, הערה 3), עמ' 158–160.

5. ט' פרילינג, חץ בערפל (לעיל, הערה 1); הנ"ל, 'דוד בן גוריון והשואה 1939–1945', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1991; הנ"ל, 'בן-גוריון ושארית הפליטה – מנתמך לתומך', בתוך: י' גוטמן (עורך), שארית הפליטה 1944–1948: השיקום והמאבק הפוליטי, ירושלים תשנ"א, עמ' 405–431; הנ"ל, 'המיליון השביעי כמצעד האיוולת והרשעות של התנועה הציונית', בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 317–367; י' באואר וט' פרילינג, 'לא תום ולא שגב – המליון השביעי ותוכנית יואל ברנרד', עתון 77, 160–161 (מאי-יוני 1993); ט' פרילינג, 'תחת זכוכית מגדלת', בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 592–604; דינה פורת, הנהגה במלכוד, תל-אביב 1986; ש' טבת, 'החור השחור' (לעיל, הערה 3), עמ' 111–195; S. Teveth, *Ben-Gurion and the Holocaust*, New York-San Diego-London 1996.

בהיסטוריה רב ממשקלם של מאה נאומים ארכניים – וגם משום שהנוקטים שיטה זו לא השכילו להקיף את מלוא התיעוד הקיים, כמתחייב מן השיטה שבחרו.⁶

יש להקדים ולומר שהסופר התבטאויות ומודד את מידת ההתרגשות המובעת בהן (על-פי איזה מדד נעשות ספירה ומדידה אלו?) עלול לחסום את עצמו בפני עולמם הנפשי של אנשים מאופקים ועצורים. אנשים כגון אלה מתנסים לעתים בחוויות רגשיות רבות עוצמה ובלהט מוסרי אינטנסיבי ביותר. איפוק או שתקנות אינם מעידים על דלות רגשית דווקא, ולפעמים הם תוצאה של סערת רגשות יוצאת מגדר הרגיל המחייבת ריסון. שלא כ'אנשים רגילים' שאולי נקל להם לבטא את רגשותיהם, הללו נזקקים לאיפוק יתר.

יתר-על-כן, מחויבות מוסרית עמוקה – עמוקה גם ברבדיה הרגשיים – עשויה להניע אנשים מאופקים שכאלה לייחס משקל מכריע למעשים ולמה שנגזר מהגיון המעשים על חשבון העיצוב המילולי של המציאות. אצל אחרים יש שסדר החשיבות הוא הפוך; העיסוק בחזות הדברים עומד במרכז המאמץ המתודולוגי שלהם להגיע לחקרה של המציאות ההיסטורית, וייתכן שהדבר מאיר דווקא את טיבן של המחויבויות המוסריות שלהם עצמם.

אף-על-פי-כן החלטנו להתחקות אחר דרכם של הסופרים והמודדים כדי לבחון את תקפות מסקנותיהם, לשיטתם. רבים מן החוקרים שמנו את מספר ההתבטאויות של בן-גוריון על השואה החמיצו רבות מהן. בדיקה של שיטתיות המנייה וניתוח תוכן של מקצת ההתבטאויות המוחמצות האלה מעלים שלא זו בלבד שהספירה הזאת לא היתה שיטתית, אלא שבהתבטאויות שהוחמצו – או הושמטו – בולט הפן הרגשי האקספרסיבי העז שהתלווה לדבריו של בן-גוריון על השואה ועל שארית הפליטה. הפן הזה אמנם אינו הקו הבולט בתכונותיו האישיות ובמאפייני מנהיגותו, שהרי בן-גוריון מימיו לא היה אח או אחות רחמניים – אולי למזלם הטוב של המהפכה הציונית ושל תהליך בינוי האומה – ושיטה זאת של מנייה וכימות מעוררת שאלות קשות באשר לטיבה, ואף-על-פי-כן ראוי להידרש גם לה. וזאת בעיקר מפני ששימשה, בין השאר, כמעין תשתית 'מדעית' לדה-הומניזציה של בן-גוריון ושל כמה מעמיתיו להנהגה.⁷

6. ט' פרילינג, 'המרכיבים הרגשיים ביחסו של דוד בן-גוריון אל יהודי הגולה בתקופת השואה', בתוך: ב' פינקוס וא' טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, קריית שדה-בוקר 1988, עמ' 195-220. וראה שם מראי מקום מפורטים לכל הדוגמאות האמורות.

7. על אחת הדוגמאות הבולטות ביותר של שיטה זאת – שיטתו של תום שגב בספרו המיליון השביעי – ראה: ט' פרילינג, 'המיליון השביעי כמצעד האיוולת והרשעות של התנועה הציונית' (לעיל, הערה 5); י' באואר וט' פרילינג, 'לא תום ולא שגב' (לעיל, הערה 5). שגב אמנם יוצא נגד השימושים השונים בשואה, אבל הוא עצמו משתמש בה לשם בניית הטיעון העומד ביסוד ספרו. דברים ברוח זאת ראה גם אצל ש"ב בית צבי, הציונות הפוסט אוגנדית במשבר השואה, תל-אביב תשל"ז. בית צבי גורס שבן-גוריון, כמוהו כרוב ראשי המחנה הציוני בעת ההיא, תמך בגישה שלא היה בה 'נסיגה מעקרון ההעדפה של הציונות על כל דבר אחר בעולם' (שם, עמ' 143). לטענתו, בעניין הצלת יהודי אירופה נקטו

התיאור הפיוטי של חוויותיו בעת טיסה בראשית קיץ 1936, שבו שילב את תחושותיו על 'הדוב המזדקר על גדות הריין', ומכתבו מספטמבר 1938 לרננה, בתו שלוש-עשרה, שבו כרך את ייסורי בדידותו בלונדון, לאחר נסיעתה של פולה רעייתו, ואת געגועיו לילדיו עם חרדתו מפני העולם השוקע אחרי הסכם מינכן, אלה מעידים על דרכו של בן-גוריון להכליל מסרים פוליטיים מובהקים גם בתוך התבטאויות אישיות ורגשיות ופרטיות מאוד. שיטה זו רווחה למדי במכתביו אל בני משפחתו, גם משום שמקצתם נועדו מלכתחילה גם לקוראים ממסדיים כמו משה שרתוק (שרת), ברל כצנלסון ואחרים, והועברו אליהם לפי הנחייתו, וגם משום שהיתה דרך לעקוף את הצנזורה ואת הבריטים, שהתחקו אחר דעותיו, הערכותיו ותוכניותיו והיו סבורים שאלה ימצאו רק במסמכיו ובמכתביו הרשמיים. שתי דוגמאות אלה, וכן מכתבו של בן-גוריון אל ידידתו הקרובה מרים כהן-טאוב אחרי פגישתו עם הלינקה גולדבלום, אחת מקבוצת חליפין, ודבריה של הלינקה עצמה על בן-גוריון באותה פגישה – מציגים את צדו האחר של בן-גוריון כאיש כואב, נרגש ונחרד.⁸

המנהיגים הציונים גישה פשרנית וותרנית כפי שלא נקטו בעניינים ציוניים מובהקים (שם). בן-גוריון לא ידע על השואה, כך קובע המחבר, וידיעתו היתה פחותה משל אחרים משום שלא ביקש לדעת, לא התעניין ב'פרטים' אלה (שם, עמ' 104). מלבד נאומו באספת הנבחרים (נובמבר 1942), שהוקדש במיוחד לשואה, לא מצא המחבר אף לא הופעה אחת של בן-גוריון שבה ביטא הלה את חרדתו מפני השמדת היהודים בתור נושא העומד בפני עצמו. בפעמים המעטות שהזכיר את השואה הביע חשש מפני הנזק שתגרום השמדה טוטלית של היהודים למפעל הציוני, או הסתפק בהבעת תקווה שקיומה של שארית הפלטה אחרי הטבח הגדול יהיה בבחינת גורם מסייע להגשמת הציונות (שם, עמ' 104). עוד טוען המחבר שבדיונים מרכזיים בעניין השואה גזר בן-גוריון על עצמו שתיקה תמוהה (שם, עמ' 119), ובולטת ביותר 'הנזרותו הפנומנלית מלעסוק בענייני הצלה' (שם, עמ' 105). יתר-על-כן, לדעת המחבר ראה בן-גוריון בשואה 'אסון של מיליונים' ש'הוא גם כוח גואל של מיליונים, ודבר הציונות ... הוא לצקת את האסון היהודי הגדול בדפוסי גאולה אדירים' (שם, עמ' 133, וראה גם עמ' 139).

8. הלנה (הלינקה) גולדבלום, כיום ד"ר יהודית סיני, היתה אחת מחברות קבוצת החליפין שהגיעה ארצה בינואר 1943, שליחה בלתי רשמית לעדות ולאזעקה של הארגון היהודי הלוחם בוורשה ובגלמביה. בעדותה סיפרה הלינקה שבאחד הימים באו לקחת אותה מבת-גלים לפגישה עם בן-גוריון. היא לא הכירה את המקום שבו נפגשו ואף לא זכרה אם הפגישה נרשמה. ראה דוח בן ארבעה עמודים על עדותה, אב"ג, תכ"כ, בלא תאריך, כנראה בחציו השני של פברואר. על בן-גוריון סיפרה: 'כשגמרתי, ראיתי דמעות בעיניו ... בן-גוריון ישב ובכה. ...'. דבריה הובאו אצל א' רונן, 'שליחותה של הלינקה', ילקוט מורשת, מב (1986), עמ' 76. וראה שם את תיאור הפגישה ואת פרטי שליחותה של הלינקה. בתום הפגישה כתב בן-גוריון למרים כהן-טאוב, שהיתה מזכירתו בווינגטון: 'אין אני יכול להשתחרר מהסיוט שהובא אלינו שוב ... ואתה חש עצמך חסר אונים לגמרי, ואפילו אינך יכול לצאת מדעתך ... ואין זה קל, האמיני נא לי'. ראה בן-גוריון למרים כהן-טאוב, 15.2.43, אב"ג, התכתבות. תודתי לשבתי טבת על שהסב את תשומת לבי למכתב זה, וראה גם: ט' פרילינג (לעיל, הערה 6), עמ' 213.

גם דברים אחרים שכתב ואמר בעיצומה של השואה ובסופה חושפים את הצד הרגשי של האיש הענייני והנוקדן, כגון הדברים שכתב ביומנו בעת הביקור המרגש בבולגריה מיד לאחר שחרורה, ובוודאי מה שכתב בביקוריו במחנות העקורים בגרמניה אחרי המלחמה. שם, בין שאר דברים, העתיק ליומנו את 'שיר הפרטיזנים' ואת 'העיירה בוערת' של גבירטיג. במקום אחר רשם רשימה ארוכה של הכתובות על מצבות קברי האחים שראה בברגן-בלזן. גם בתשובותיו לפניותיהם של אנשים מן השורה 'גלש' לפעמים אל מעבר לתשובה עניינית ויבשה וחשף גם את תחושותיו האישיות. גם הכינויים שכינה בן-גוריון את היטלר ואת הנאציזם, כגון 'הדוב המזדקר', 'צבעי', 'בריון', 'מנהל כנופיית בריונים', 'שטן', 'גנגסטר', 'אטילה הממוכן', מעידים שהיה ככל אדם.⁹

דברים אלה וכיוצא באלה נכתבו ונאמרו במסגרות אינטימיות כמו יומנו ומכתביו האישיים. וגם אם לעולם יהיו מי שיטילו ספק בעצם קיומן של מסגרות שבהן נהג בן-גוריון כעד המשיח לפי תומו, הרי לדברים שכתב ואמר במסגרות אלה יש משקל בשרטוט התמונה הכוללת של בן-גוריון ויחסו לשואה. עובדה היא שיומנו של בן-גוריון היה כלי עבודה שבו ריכוז נתונים לכל שעה שיידרש, אמצעי ליעול התקשורת בינו לבין חבריו להנהגה, בעיקר באותם חלקים שהעביר לעמיתיו כדי שיקראו וילמדו על פעולותיו וניתוחיו, הערכותיו ותוכניותיו. גם אם היה 'מחושב' בכל רישום וכתב תמיד, כפי שיש הטוענים, 'בשביל ההיסטוריה' – ואופיו של היומן ככלי עבודה מכרסם בכוחה של טענה זו – יש גם יש ביומנו מקומות שבהם רשם מחשבות נקיות מכל חשבון זר, רשימות בלא כל 'מטרה מעשית'. לא פעם, ברגעים דרמטיים ביותר, רשם רישום לקוני של שורה אחת או שתיים: בתוך רצף נתונים 'יבש' הצליח לפעמים לקפל את מורכבותה של השעה ולבטא את סערת רגשותיו, לצייר מחשבה אינטימית, לפרוק משהו מן הנטל, לנסות להשיג רגע של התרגעות, קורטוב של הרפיה.

לא רק בינו לבינו ובהזדמנויות אינטימיות אחרות השמיע בן-גוריון דברים דומים של כאב, הזדהות וזעקה. הוא עשה כן גם בזירות פומביות ביותר, וברור שמסגרות גדולות ופומביות מזמנות שימוש בכלים רטוריים שעלולים לפגוע במידת הכנות של הדברים הנאמרים בהן. מטבע הדברים מה שנאמר שם מכוון גם לצרכים הצהרתיים. כלל זה חל גם על בן-גוריון, ובעיקר בשעה שהיה צריך להזעיק את המעצמות לסייע וללחוץ על בריטניה – אמו הורתו של הספר הלבן – לפתוח את שערי הארץ לפני הפליטים היהודים. דברים שנאמרים במסגרות פומביות כאלה זוכים בדרך-כלל לתהודה ולתפוצה רבה, מה שמחדד את השאלה מדוע לא נכללו מרבית הדברים הללו

9. שם, שם. מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה בכינוס על בן-גוריון והשואה שהתקיים ב'יד-ושם'. עורך הכינוס ביקשני להתמקד בחלקים ה'אנושיים' של בן-גוריון וקבע שאמנם אבסורד הוא לנסות להוכיח שבן-גוריון היה 'אדם' בתקופת השואה, אבל בשל הדימוי הרווח יש לעסוק בכך. על הביקור בבולגריה ראה: ט' פרילינג, 'בן-גוריון בבולגריה: מפגשו הראשון עם שארית הפלטה', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 308-342.

באותה מנייה ושקילה של הדברים שאמר וכתב בן-גוריון בזמן השואה או על השואה. כאלה היו דבריו בכינוס המיוחד של אספת הנבחרים ב-30 בנובמבר 1942, ובכינוס של הנוער החלוצי בוועידת מחנות העולים באפריל 1943, ולפני באי מועצת מפא"י בינואר 1944 ובכינוסים אחרים, ולמותר לציין את דבריו, שהגיעו לשיאם, ב'יום הרצל' בשנת 1944.¹⁰

רחשי לב ביטא בן-גוריון 'אפילו' במסגרות מצומצמות ואקסקוטיביות – גופים שהם בגדר זירות ענייניות שנועדו לדיווח, לידיעה, לתכנון פעולות ולהחלטה, או לניתוח ולהפקת לקחים אחרי ביצוע הפעולה. במסגרות מעין אלה יכול הדובר לדבר ביתר חירות, להימנע ממליצות מיותרות החיוניות לעיצוב דעת קהל פנימית או חיצונית. כמו כן הוא יכול להניח שדבריו לא יופצו ברבים. במסגרת כגון זאת הוא אף יכול, מדעת או שלא מדעת, למצוא מפלט מפני הצורך 'להציג' דמות שאינה שלו.

אף-על-פי-כן לא שימשו המסגרות הללו 'מקום מפלט' לבן-גוריון מפני רגישות או רגשנות, וגם בדיונים פנימיים, בהנחיות לביצוע, ניכרו צדדיו הרגשיים, האנושיים. על כך מעידים מכתבים שכתב לשליחי הסוכנות בארצות-הברית ובאנגליה ובהם הנחיות לפעולה, ודברים שאמר במרכז מפא"י בפברואר 1943. הוא הדין למה שאמר בעניין הפולמוס העז שפרץ ביישוב בנושא 'ילדי טהרן', בפגישתו עם הרבנים הראשיים אייזיק הלוי הרצוג ומאיר חי עוזיאל (בירושלים, ב-24 ביוני 1943). נעימה זו חזרה ועלתה גם בפגישתו עם נציגי הקוטב האחר, באי כוח המרכז החקלאי, זמן מה לאחר מכן, ותקצר היריעה מלפרט את כל המקומות שבהם דיבר בן-גוריון ברוח זו.¹¹ בחינת הדברים שאמר בן-גוריון בהזדמנויות כגון אלה, שבהן היה יכול למצוא 'מפלט', להיות חופשי יותר, לתת ביטוי לצדדים ה'יבשים', הענייניים וחסרי

10. בן-גוריון לפני מרכז מחנות העולים, 2-3 באפריל 1943, אב"ג, נאומים; מועצת מפא"י ה-21, 5 עד 10 בינואר 1944, אמ"ע; ועידת הקיבוץ המאוחד בגבעת ברנר, 19.1.44, אב"ג, נאומים; הכינוס הציוני 'יום הרצל', 10.7.44, שם.

11. בן-גוריון לפליקס פרנקפורטר באמצעות ארתור לוריא, 8.12.42, אב"ג, התכתבות. כינוס מיוחד של אנשי מסחר ותעשייה, 24.6.43, 13.7.43, 23.9.43, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות. יומן בן-גוריון, 6.7.44, אב"ג. וראה גם ט' פרילינג, חץ בערפל (לעיל, הערה 1), הוויכוח על דרך החינוך והקליטה של הילדים. על הפגישה עם הרבנים הראשיים הרצוג וחי עוזיאל ראה שם. בפגישה זו אמר בן-גוריון בין השאר, 'אולי פעם יהיה ריב זה ... כאשר עם ישראל לא יהיה בסכנה להישחט, כאשר אדמת ישראל לא תהיה בסכנה שיגזלו אותה ממנו, עם ישראל יישב בטח בארצו – אולי אז יריבו. אבל עתה איך להציל את עם ישראל זה קודם לכל דבר, כי יהדות בלי יהודים לא תהיה. בשבילי זה קודם לכל. כשעם ישראל עומד בסכנה זה הדבר הראשון לדעתי. אם כל העם היהודי יהיה דתי כמו שרוצה הרב הרצוג, אני אתן הכל כדי להציל את עם ישראל, גם אם הם יהיו כמו שרוצה הרב הרצוג, יהיה רק עם ישראל – זהו העיקר'. ראה: דברי בן-גוריון לרבנים, 24.6.43, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות; וכן ט' פרילינג (לעיל, הערה 6), עמ' 209. בפגישה עם אנשי המרכז החקלאי אמר בן-גוריון: 'הצטערתי מאד, שאת מדריכי הנוער לא מענינת השאלה של העלאת ילדים, אלא מענינת אותם בעיקר השאלה של חלוקת שלל ... אין לי שום ענין להלחם בדת או נגד הדת ...', אב"ג, פרוטוקולים של פגישות, 13.7.1944.

הרגישות באישיותו, מעלה שגם במסגרות הללו, ו'אפילו' בהן, ניכרו ההתרגשות, הכאב וביטויי ההזדהות בדבריו על הגולה.

ברור שההתחקות אחרי מה שנראה כ'זוטות', אחרי אותה 'לחלוחית', הניסיון למצוא את האדם שמאחורי המנהיג, את החרדה שמאחורי העוצמה, את הכאב שמאחורי החזות הקפואה, התחקות זו אין לנתקה מהקשרה הכולל. היא יכולה לבוא כהשלמה לתיאור שיטתי ומסודר של מעורבותו של בן-גוריון בפעולות ההצלה ברמה העקרונית וברמה האופרטיבית, שהן-הן העיקר. שהרי גם אם היו בן-גוריון ושותפיו להנהגה קורעים קריעה, מעפרים ראשיהם בעפר, יושבים ומקוננים על מדרגות הרבנות או על מדרגות ארמון הנציב העליון ולא מוציאים יום אחד בלא פרסום שבע קינות ותשע מחאות על המתרחש באירופה – לא היה בכך למלא את מקום העשייה וההנהגה הנתבעות ממנהיג ומשותפיו מול אתגר שכזה ובתקופה שכזאת. עם זה, גם החלק הרגשי הוא מכלל דיוקנו של מנהיג, של הנהגה, אפילו של תקופה, ולכן נודעת חשיבות גם למרכיב הלחלוחי-האנושי הזה באישיותו של בן-גוריון וגם לביטויי ההזדהות המילוליים שלו, לפחות בתור מילואים ותוספת לעשייה, לסיוע ולהצלת יהודי אירופה בתקופת השואה.

מנייה וסקילה שיטתיות של הדברים שאמר בן-גוריון בכל סוגי המסגרות שמנינו היו מעלות שורה לא מבוטלת של דברים המעידים שבן-גוריון ראה את השואה והגולה לא כמושג מופשט, מרוחק ומנוכר, אלא כשם תואר קיבוצי לאחים ואחיות, הורים ובני משפחה אחרים הנתונים בסכנת כליה. בכל שלוש המסגרות וכל זמן המלחמה הביע בן-גוריון את תחושותיו האישיות, אם כי במינונים משתנים. בצד הדברים הכלליים, הקרים, הכבושים, הופיעו גם דברים כואבים, חמים. השואה לא 'חלפה' על פניו של בן-גוריון והוא לא התחמק מעיון ומדיון בה ובנגזרותיה. השואה ניכרה גם מפועלו, מהחלטותיו וגם מן הביטויים הגלויים של חרדתו, כאבו ואף זעקתו.

מן הבחינה הזאת אפשר להפיק לפחות עוד לקח מתודולוגי אחד, בשאלת היכולת להסיק מסקנות איכותיות, גם מוסריות וגם חינוכיות, ממבחן כמותי בסוגיה כגון זו שלפנינו. המבחן הכמותי אינו עומד במבחן ממצאי המחקר של השנים האחרונות, שעל-פיהם עסק בן-גוריון בהרחבה בשואה ובנגזרותיה השונות בעיצומם של המאורעות וכל עוד נמשכו. הוא עשה כן בשורה ארוכה של גופים ומסגרות ממלכתיות, כגון הנהלת הסוכנות, הוועד הפועל הציוני וועדות שונות של הסוכנות, וגם במסגרות מפלגתיות: גופים שונים של מפא"י ושל מפלגות אחרות שלפניהם הופיע. הוא דיבר לפני גופים גדולים והצהרתיים כמו מועצות, ועידות ואספות עם, וגם לפני פורומים מצומצמים של מומחים לדבר. הוא עסק בשואה בכתב ובעל-פה, ביומנו ובמכתביו, בהנחיות לביצוע, במברקים בני שורה או שתיים ובמאמרים ונאומים ארוכים. לעניין הכמות ראוי לזכור שחוליות רבות בפעולות ההצלה והסיוע בשואה היו חשאיות, וכל מילה מיותרת עלולה היתה לעלות בדם ובדמים. אחד מעקרונות שמירת הסוד הוא הצמצום בדיבור והגבלת מספרם של יודעי דבר, ואין צורך להסביר את הקשר שבין העיקרון הזה לעניין הכמות. עוד ראוי לזכור את הבריטים, שהיו רגישים לדברים שהיה בהם לעורר, לדעתם, אי-שקט ביישוב, ואת

הצנזורה שהפעילו – גם זו השפיעה על 'כמות' הדברים. ועדיין לא אמרנו דבר על כוחם של קריצה, משיכת כתף, לטיפה, מבט, הסמקה, רעידת ידיים, לשקף ולבטא מה שלא יכולו ולא יבטאו אלף מילים באלף תעודות. והרי אנו ההיסטוריונים, בקוצר ידינו, איננו יכולים לשקף את ההווה אלא רק לפי התיעוד והסימנים המוגבלים שהטביעו את חותמם במציאות, ואילו משיכת היד, והקריצה, והחיוך הציני ושאר סימנים של שפת הגוף, אלה אינם משתקפים אוטומטית באותו תיעוד.

צד נוסף של שאלת ה'כמות' וגם של הצדדים השונים באישיותו של בן-גוריון כמנהיג חזק, קר-רוח ומעשי, אך גם הצדדים הרגשיים שלו, עולים מדברי בן-גוריון עצמו. הוא שידע גם לנאום במשך שעות ארוכות, ולכתוב בלא ליאות, ובכך היה עונה גם למבקשי ה'כמות', ידע גם ידע למצות את תיאורו של אירוע – דרמתי ככל שיהא – בתכלית הקיצור, בשורה או שתיים. ב־7 וב־8 במאי 1945, בעת שנודע על סיום המלחמה באירופה ועל כניעתה של גרמניה, שהה בן-גוריון בלונדון. מחלונו צפה בלונדונים הצוהלים ברחובות. את מלוא רגשותיו ואת כל שיעורה ועוצמתה של הסיטואציה ההיסטורית הזאת, לעולם ולעם היהודי, מיצה בקיצור נמרץ ביומנו: 'יום הנצחון, עצוב, עצוב מאוד'.

ובאותו מקום ובאותה עת נדרש החילוני המובהק והמאופק הזה למקורותיו היהודיים העתיקים דווקא, והעתיק ליומנו את פסוק א מספר הושע פרק ט: 'אַל תשמח ישראל אֶל גִּיל פְּעָמִים'.¹²

הסטראוטיפ ושורשיו

מדוע סבורים אישים, חוקרים ורבים אחרים בציבור היהודי בארץ ובחוץ-לארץ שהיישוב והנהגתו לא עשו כמעט מאום להצלת אחיהם בתקופת השואה? שאלה זו מעניינת לא פחות מן השאלה מה עשה היישוב למען יהודי אירופה בזמן השואה. קשת התחושות והטיעונים מן הסוג הזה נפרשת בין הסבורים שהיישוב לא עשה מאום משום שהבין שהמשימה הזאת חורגת מיכולתו ולכן עליו להתמקד בבניית הארץ, ובין הסבורים שהיישוב והנהגתו התנכרו התנכרות הכרתית, אידיאולוגית ומעשית לגולה בשעת אסונה, הפקירו את יהדות אירופה על מזבח הגמול המדיני שהבטיחה בריטניה להעניק לתנועה הציונית אחרי המלחמה אם לא 'תפריע' לה בזמן המלחמה, ועוד כהנה וכהנה טיעונים, שעיקרם אחד: היישוב כשל, התנכר, והפקיר את הגולה. בתוך הקשת הזאת משובצות עשרות התבטאויות שראשיתן בזמן האירוע עצמו, המשכן מיד אחרי המלחמה, ומקצתן נשמעות גם בעצם כתיבת השורות האלה,¹³ ואת המשכו של החיבור הזה ניחד לבירור שורשיו של הסטראוטיפ השלילי הזה.

12. יומן בן-גוריון, 7, 8 במאי 1945, אב"ג.

13. ראה לעניין זה עיקרי הערות 2, 7 ו-17. האשמות בדיעבד השמיע גם נחום גולדמן, שבעצמו מילא תפקיד חשוב בנסיונות ההצלה. ראה: נ' גולדמן, זכרונות, ירושלים 1972, עמ' 186 ואילך; ת' שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1991. ניסיון להציג דיכטומיה בין ציונות

נראה שחלק ראשון של התשובה לשאלה קשור בתופעה הרווחת זה מכבר והיא, שהעיסוק המחקרי והשיח הציבורי בנושא השואה, בארץ ובעולם, נתחם בין מיסטיפיקציה מוחלטת מזה ובין רלטיביזציה מוחלטת מזה. תופעה זו נעשתה כמעט 'טבעית' לגבי אירוע כה מעצב בהיסטוריה של העולם, של התרבות האנושית ושל ההווה היהודית והישראלית. גם אירועים דרמטיים פחות מן השואה כבר עוררו קשת של התייחסויות מן הסוג הזה.¹⁴ קביעות סטראוטיפיות שכאלה מבטאות לא פעם גם בורות מצטעצעת, גם קושי לעסוק בהוויות היסטוריות סבוכות וגם קשיים מתודולוגיים תשתיתיים החורגים בכלל מתחום הדיון ההיסטורי כתחום של דעת.

להצלה ראה אצל י' עילם, 'עוד כוס מים על העיירה הבוערת', ראיון לעיתונאית יונה הדרי-רמג', הארץ, 3.10.1986. בין השאר נאמר שם: 'שאלה: וגם כשמודיעה הנה"ס בנובמבר 1942 על השמדת העם היהודי לא משנה ההנהגה הציונית את הקו. האם זו אינה אטימות וקשיחות? עילם: לא, התנועה הציונית היתה מהפכה ולכן דנה את עצמה להתנהגות אכזרית כלפי העם היהודי: מהפכה מאמינה רק בפתרון אחד ויחיד. המהפכנים ננעלים על הפתרון של גאולת העם, ובתהליך כמעט בלתי נמנע ניתק הקשר המעשי של המהפכה מן המצוקה הבסיסית שלמענה יצאה לדרך. שאלה: האם בן-גוריון היה מהפכן מן הסוג שתארת? תשובה: ודאי. אילו בן-גוריון היה פועל בתנאי מהפכה אלימה כמו ברוסיה, סטאלין היה קטן לעומתו ...'; וראה גם: י' עילם, מבוא להיסטוריה ציונית אחרת, תל-אביב (בלי תאריך הוצאה); מ' וולמן, אות קין (בלי מקום ושנת הוצאה); ר' פריסטר, ללא פשרה, תל-אביב 1987, דבריו על היחסים בין בן-גוריון לגרינבוים; ד"ב וייסמנדל, מן המיצר, ירושלים 1960; א' פוקס, קראתי ואין עונה: זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה, ירושלים תשמ"ג; מ' שנפלד (עורך), ילדי טהרן מאשימים: עובדות ומסמכים, תל-אביב תש"ג; ש' שלמון, פשעי הציונות בהשמדת הגולה, ירושלים 1988, מהדורה רביעית מורחבת. עוד ביטויים ברוח זאת ראה גם אצל ש' טבת (לעיל, הערה 3).

14. על מיסטיפיקציה של השואה, ההבדל בין שואה לרצח עם, הכחשת השואה, ועל הטיפול בשואה כ'עניין אלגורי סמלי' ו'מדעי אקדמי' ראה: י' באואר, 'נגד מיסטיפיקציה - השואה כתופעה היסטורית', השואה - היבטים היסטוריים, תל-אביב 1982, עמ' 71-86; ש' אהרונסון, 'על "הפוסט-ציונות" והמסורת האנטישמית במערב', בתוך: ציונות: פולמוס בן זמננו, סדרת נושא של עיונים בתקומת ישראל (תשנ"ז), עמ' 160-202. אהרונסון מביא כמה דוגמאות לרלטיביזם מוחלט: את דברי א' גור-זאב במאמרו 'בין השואה "שלנו" לשואותיהם של "אחרים"', דבר (משא), 20 בינואר 1995, עמ' 21. גור-זאב, כך אומר אהרונסון, 'עושה את השואה לאירוע קוסמי, אוניברסלי, לאו דווקא יהודי-פרטיקולריסטי צר'. ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 175; את הרצאתו של אריק הובסבאום על הלאומיות, הרצאה שנדפסה בכתב-העת *New York Review of Books*. בהרצאה זו, כך אומר אהרונסון, הובסבאום 'מוקיע את המדינה הציונית ואת השימוש שעשתה כביכול בשואה לצרכיה הלאומניים הצרים', ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 163; ואת טענותיו של העיתונאי תום שגב כלפי דוד בן-גוריון בספרו המיליון השביעי: 'אותו קולוניאליסט ומיליטריסט לאומני שלא חמל על קורבנות השואה ולא שעה לסבלם', ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 175 (ראה ת' שגב, המיליון השביעי, עמ' 22-23, 72-75, 85-86, 91-93, 119); אהרונסון מזכיר גם את בני מוריס שטען, לדבריו, שאותם קורבנות היו 'אך כלי בידיו של אותו "ארכי רמאי" כדי לשדוד את אדמת הפלסטינים ולכונן בה שלוחה קולוניאליסטית של הקפיטליזם', ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 175 (וראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב 1991, עמ' 226, 232, 242, 348-349).

גם הדיון בשאלת יחסה של הנהגת היישוב ליהודי אירופה בתקופת השואה נכלל במרחב הזה, וכבר מראשית שנות ה-50 חרג הדיון הזה מגבולותיו של דיון בסוגיה היסטורית חשובה הנטועה בהקשר ובנסיבות מסוימים – היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי מלחמת העולם השנייה – והתגלגל במהירות להיות כלי במאבק על עיצוב דמותה של המדינה, חלק מן הדיון המחקרי, השיח הציבורי וה'דיסקורסים' על מידת 'נקיונה' של המהפכה הציונית, הלגיטימיות שלה ועצם צידוקה של המדינה כפתרון לאנומליות בצורת קיומו של העם היהודי.¹⁵

בתוך המכלול הזה, הכולל גם את הדיון שלנו, מוטחים דברים על הורתה בחטא של המדינה הציונית, על הקולוניאליזם שלה, המיליטריזם שלה, הפרטיקולריזם שלה, השבטיות שלה, האי-רציונליות הכרוכה בה, הלאומנות שלה, על אטימותם ורשעותם של מנהיגיה, על העוולות שגרמו לפלסטינים, למזרחיים ולנשים. מתוך השפע הזה צמחה גם הטענה שהתנועה הציונית ומנהיגיה, אבותיהם של העוולות והעיוותים הללו, כשלו ונכשלו, נהגו באותו אופן גם כלפי אחיהם בתקופת השואה, השתלטו בציניות על הניצולים, עשו מהם קרדום צבאי-חברתי-מדיני להשגת מטרותיהם,¹⁶ ומכל הבחינות הללו אין הם רק שותפים במישרין או בעקיפין לרצח ששת המיליונים, אלא שהם אחראים גם – אישית ובלעדית – לרצח המיליון השביעי.

תופעה זו, המפקיעה את הדיון בסוגיה מהקשריה בעבר, כורכת אותה בהווה, משליכה אותה אל העתיד ומציבה אותה על הנחות כוזבות, שומטת למעשה את בסיסו של הדיון הענייני בה. היא העצימה ומעצימה עוד יותר את המתח הטבעי שבין 'האמת הארכאולוגית' ובין 'האמת ההיסטורית' – כלשונו של אחד העם – אם יש אמתות כאלה כל עיקר, וממילא הקטינה את 'הדרישה' וההידרשות לעובדות, ככל שאלה ניתנות לבירור ולהסכמה, וכבר יצאה מתחומי האינטרפרטציה של העובדות והגיעה אל המחוזות שמעבר להן. השימושים הפוליטיים המגוונים בשואה שעושים כל המחנות בציבוריות הישראלית, לרבות האליטות הפוליטיות והאינטלקטואליות, הם הראיה. מן הבחינה הזאת הקדימו השימושים בממצאים – ראו זה פלא – את הממצאים

15. דיון מקיף בתופעה זאת ראה בציונות: פולמוס בן זמננו (לעיל, הערה 14).

16. דוגמה מובהקת לטיעון ברוח זו היא שירו של פרופ' בנימין הרשב (הרושובסקי) מן החוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב: 'פטר הגדול/סלל את עיר הבירה פטרבורג/בביצות הצפון/על עצמות איכרים./דוד בן-גוריון סלל/את הדרך אל דרך הבירה ירושלים/בעצמות נערים מן השואה./[...] בן-גוריון אסף אבק/אדם – לזרוע לאויב בעיניים./על עצמות נערים מן השואה/סללנו את הדרך העוקפת/העולה לירושלים'. את השיר פרסם המחבר, בכינויו הספרותי 'גבי דניאל', בתוך מחזור השירים אגרא, ב, ירושלים 1985–1986, עמ' 199–200. מצוטט אצל ד' פורת, 'בן גוריון ושואת יהודי אירופה', הציונות, יב (1987), עמ' 293. עוד דוגמה ראה: מ' צוקרמן, חמישים שנה מאוחר יותר או אחרי חמש שנים [או: אחרי חמישים שנה או לעולם לא], למקומה של השואה בעיצוב הקולנוע והתרבות הישראליים, הקדמה, כתב-יד בכתובים ששיגר מ' צוקרמן אל מחבר המאמר; וכן ש' שלמון, פשעי הציונות בהשמדת הגולה, עמ' 3: 'זה למעלה מארבעים שנה מצליחים הציונים להעלים את פשעיהם ואת חלקם בהשמדת השואה ...'.

עצמם, וניתן לשרטט כאן קשת ארוכה מאוד של פרסומים, אמירות ושימושים מן הסוג הזה.¹⁷

17. על האמת הארכאולוגית וההיסטורית ראה מאמרו של אחד העם, 'משה', בתוך: כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תשכ"ה, עמ' שמב-שמז. על שימושים פוליטיים ראה ביוגרפיה שכתב דן קורצמן על בן-גוריון (D. Kurzman, *Ben Gurion, Prophet of Fire*, New York 1983), שבה ייחד המחבר פרק לבן-גוריון בימי מלחמת העולם השנייה. בין השאר הוא כותב: 'מאוגוסט 1942 הגיעו ידיעות שונות על הנעשה באירופה. רוב חברי הנהגת היישוב לא ידעו או לא רצו לדעת על הנעשה באירופה. באוקטובר אותה שנה, מיד לאחר שובו של בן-גוריון מארצות-הברית, ייחד בן-גוריון אך מעט מדבריו לידיעות שרווחו ביישוב, והתמקד בהשגת תמיכתם של המוסדות ביישוב בתוכנית בילטמור' (שם, עמ' 240-241). לדברי המחבר אין כל עדות על נסיונו של בן-גוריון להודיע לעמו על גודל האסון ההולך ומתרגש, לא אז ולא בשלב אחר של המלחמה (שם, עמ' 244). כשפנה בן-גוריון אל מצפוננו של העולם החופשי (כגון בדבריו באספת הנבחרים בנובמבר 1942), אף-על-פי שהציג עמדה 'לא ציונית' במידת מה בהצעתו להציל יהודים גם על-ידי העברתם אל ארצות אחרות מלבד ארץ-ישראל, הוא קשר תמיד את השואה עם הצורך בהקמת צבא יהודי ומדינה עברית (שם, עמ' 245). בן-גוריון הסקרן, החקרן, האיש היסודי, לא טרח לבדוק את מערכת העובדות הקשורה בשואה, לא התמקד בניסיון לבלום את האסון ולא העמיד עצמו בראש 'מסע צלב' כדי לאלץ את האפיפיור להשפיע על המעצמות שיפציצו את מחנות ההשמדה ואת דרכי הגישה אליהם. המחבר מייחס לבן-גוריון מחדלים רבים, כגון שלא הפעיל את יהודי אמריקה כדי שילחצו על ממשלתם, ולא הקים צוות מוחות מיוחד שיעסוק בשאלות הקשורות בהצלה, וקיבל את טיעוני הבריטים בנושאים כגון פרשת יואל ברנרד וההתנגדות להפצצת מחנות המוות. בנושאים האלה לא פעל בן-גוריון, לדעתו, בדרכו האופיינית הנחושה והנחרצת (שם, עמ' 246-248). וכך, כמי שלא פעל לבלימת השואה, לסיוע ולהצלה (שם, עמ' 246), בן-גוריון אינו טוב בעיניו מן האפיפיור ומן העולם החופשי: גם בן-גוריון, כמו האפיפיור, העמיד את טובת הארגון שבראשו עמד מעל לטובת הפרט: האפיפיור חשש שמא יממש היטלר את איומו ויפלוש לוותיקן, ובן-גוריון חשש שמא לא יתירו לו המעצמות להקים צבא יהודי עוד בזמן המלחמה ומדינה יהודית מיד לאחריה (שם, עמ' 249). בן-גוריון, ממשיך המחבר ואומר, לא מצא זמן ומרץ לענייני סיוע והצלה, אבל התגלה במלוא אוננו בטיפולו ב'שארית הפלטה', היא העלייה בכוח. מי שלא מצא זמן לסיוע והצלה מצא זמן די והותר לעימות עם וייצמן ועוד כיוצא באלה (שם, עמ' 248, 250, 251 ואילך). ביוגרף אחר של בן-גוריון, רוברט סנט ג'ון (דוד בן גוריון: ביאוגרפיה: פרשת חיים בלתי שכיחה, ירושלים 1959) לא עסק כלל בפרשה זו. את עיקר תגובתו של בן-גוריון על השואה הוא משרטט וממזה בכמה משפטים המתארים את עמדתו המתנכרת של העולם החופשי ואת השגת הסכמתן של המעצמות להקמת הבריגדה היהודית (שם, עמ' 81).

מיכאל בר-זוהר (בן-גוריון, תל-אביב 1977) מייחד פרקים אחדים לפועלו של בן-גוריון בזמן מלחמת העולם השנייה וכותב על כמה וכמה נושאים: בן-גוריון ותוכנית בילטמור, העימות עם וייצמן, המשבר במפא"י ופרישת סיעה ב', מותו של ברל, המשבר המשפחתי של בן-גוריון, ולבסוף – הקמת הבריגדה, פעולות האצ"ל והלח"י ו'הסוזן'. את פעולתו של בן-גוריון בפריס אחרי המלחמה, משלהי 1945 וראשית 1946, ואת ביקוריו במחנות העקורים באוקטובר 1945 ובינואר 1946 הוא מתאר בהרחבה יחסית, אבל בענייני היישוב והשואה ובשאלת בן-גוריון והשואה אין הוא נוגע כלל. 'דילוג' זה יצר חלל ריק פתוח לפרשנות, המאפשר גם את האמירה: 'לא כתבו, משמע שהיה מה להסתיר'.

תופעה זאת היא מן הדוגמאות המובהקות ביותר להצגתה של ההשקפה שעל-פיה ההיסטוריה היא מעין 'דו-שיח אינסופי בין ההווה ובין העבר', כניסוחו הקולע של ההיסטוריון הבריטי קאר (E. H. Carr). שכן ככל שהלכו ה'הווה' או הדיון בהווה והעיקו על תמונת העתיד או על האידאל שלו, וככל שנסחפו לדיון הזה השאלות על

אברהם אביחי (דוד בן-גוריון מעצב המדינה, ירושלים 1974) עוסק, בין השאר, בשלבים שונים של עיצוב מנהיגותו של בן-גוריון, במקורות סמכותו ובתפיסתו המדינית, וכותב גם על פועלו בתקופת מלחמת העולם השנייה. המחבר מדגיש שני עיקרים בהשקפתו המדינית של בן-גוריון בעת ההיא: 'החשיבות העליונה של העלייה לארץ ופיתוחה הכלכלי כדרישות היסוד היהודיות', ומתן עדיפות ראשונה במעלה להקמת המדינה, כקביעתו של בן-גוריון: 'הקמת המדינה צריכה להיעשות המטרה המיידית' (עמ' 52). הוא מתאר את חלקו של בן-גוריון בתוכנית בילטמור (עמ' 26), את מאבקו לאישורה ביישוב ואת מחירו של המאבק (עמ' 27). בשאלת מעורבותו של בן-גוריון בסיוע ובהצלה אין הוא נוגע. תפיסתו הבטחונית של בן-גוריון ועמדתו בשאלת השילומים ובפרשת אייכמן משקפות לדעת המחבר מרכיבים של יחסו כלפי גרמניה, השואה והעמידה היהודית בה, אבל אין הוא בודק את הנושאים האלה לגופם (עמ' 102, 159-166, 192-193).

מרדכי פרידמן ('התגובה הפוליטית-ציבורית של יהדות אמריקה בשנים 1939-1945', א, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ה) חקר את עמדותיו של הציבור היהודי האמריקני כלפי השואה וקבע שבבילטמור הניחו בן-גוריון וסילבר את היסוד להשקפה הפלסטינוצנטרית ולא דיברו על חיפוש אלטרנטיבות להצלת יהודי אירופה (שם, עמ' 47). לפיכך נשארה מלאכה זו בידי הקונגרס היהודי.

חוה וגמן-אשכולי ('עמדת המנהיגות היהודית בארץ-ישראל להצלת יהודי אירופה', ילקוט מורשת, כד [אוקטובר 1977]) טוענת שתמצית עמדתו של בן-גוריון היתה ש'רק הגשמה מהירה של המטרה הציונית היא התשובה לשואה. עליה המונית למולדת יהודית עצמאית בארץ-ישראל - זוהי תשובת בן-גוריון לאסון יהודי אירופה' (שם, עמ' 98). בן-גוריון היה שותף להנחה המדינית 'שאם תקופת מלחמת העולם לא תנוצל לשיפור סיכוייה המדיניים של הציונות בארץ-ישראל, לא יהיה טעם בהצלת העם היהודי, כי לא יהיה היכן לקלוט אותו לאחר המלחמה. שיקול זה הוא שהנחה את הנהלת הסוכנות בהמשך ה"שיתוף" עם בריטניה למרות המכשולים הגלויים והסמויים ששמו אלה בדרכים להצלת יהודי אירופה ...' (שם, עמ' 95), דברים שמתוך ההן שבהם משתמע גם הלאו.

יחיעם ויץ ('עמדות וגישות במפלגת פועלי ארץ-ישראל כלפי שואת יהודי אירופה, 1939-1945', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח) טוען שבן-גוריון, 'למרות תמיכתו בתוכניות הצלה שלא התמקדו בהעברה מיידית של הניצולים דוקא לארץ-ישראל, משך כל תקופת המלחמה טען כי תפקידם העיקרי של היישוב ומוסדותיו ושל התנועה הציונית ומוסדותיה. הוא להתרכז בתוכניות הצלה שבמרכזן ארץ-ישראל ... תוכניות אחרות, שעוסקות אך ורק בהצלה - ללא קשר לארץ-ישראל ולתנועה הציונית - יש להשאיר בידי גופים כמו הקונגרס היהודי העולמי' (שם, עמ' 318). עוד הוא כותב על גילויי הכאב הנדירים למדי של בן-גוריון כלפי השואה. את מעורבותו הנמרצת של בן-גוריון בנסיונות ההצלה של יהודי הונגריה הוא מציג כדבר חריג, והוא מסביר את המעורבות הזאת בתחושתו של בן-גוריון 'כי יהדות זו אמורה להיות מרכיב מרכזי בשארית-הפליטה, שאותה עת, על סף סיום המלחמה, הפכה להיות מרכיב יותר ויותר מרכזי במדיניות הציונית ובשיקולים הציוניים' (שם, עמ' 318-319).

עמוס אילון (שעת אפס, ירושלים 1980) מציג את בן-גוריון כמי שכל הנושא של יהדות הונגריה לא נגע בו כלל. לאמתו של דבר, דווקא בפרשה זו הגיעה מעורבותו של בן-גוריון בנושא ההצלה לשיאה.

מידת הלגיטימיות וה'ניקיון' של המהפכה הציונית, על פני האומה וכיוצא באלה, כך הלכה ופחתה חשיבותו של הדיון בממצאים, ואת מקומו תפס השימוש בהם בשיח הזה על פני ההווה ופני העתיד.

גלגוליה של תופעת הדרישה לתקינות ונכונות פוליטית ('פוליטיקלי קורקט') בארצות-הברית, שמקצת נגזרותיה מעוררות גיחוך אפילו בקרב ליברלים מופלגים בהיותן מופקעות מקשר אמתי ומדעי לעובדות, הם דוגמה של דיון ציבורי מן הסוג הזה, הלקוחה מהוויה אחרת. השוואה זו רלוונטית לענייננו מפני שגם אצלנו מפקיעים את הדיון מן הקשר לעובדות: בשעה שהמתדיינים סבורים שהעובדות אינן תומכות בעניינם הם אומרים 'לעזאזל' העובדות, אנו עוסקים ב'תחושות', ב'דימויים', ב'מוטיבציות', ולא בגילוייהן המעשיים...¹⁸

המתח הזה בין 'האמת הארכאולוגית' על כל בעיותיה ובין 'האמת ההיסטורית', שהיא סובייקטיבית עוד יותר, כמו המתח הכרוך בצורך לשקף את ה'עובדות' מתוך ההווה ובאמצעות מנסרותיו, מעיב גם על סיכויי ההטמעה וההפנמה של מה שנראה כהסבר העיקרי לכשלונן של פעולות ההצלה בתקופת השואה:

1. המורכבות המדינית והלוגיסטית של כל התוכניות הגדולות: כל פעולת הצלה גדולה היתה מורכבת משרשרת של עשרות חוליות, ודי היה בהתנתקות של חוליה אחת להוריד את המהלך כולו לטמיון. למעשה, בשל המורכבות הזאת היה כשלונן של הפעולות האלה בבחינת תוצאה 'טבעית' והגיונית שלהן.

2. חוסר האונים של העם היהודי בתקופת השואה: חוסר האונים הזה אפיין בראש ובראשונה את היהודים ב'פלנטה האחרת'. אבל היהודים בעולם החופשי וביישוב אף הם היו שרויים בחוסר אונים מדיני ומבצעי וקצרה ידם מלעשות פעולות הצלה גדולות ומקיפות יותר מאלה שנעשו, שממדיהן ודאי שלא ישוו לממדי האובדן של ששת המיליונים. אין שום כלי הדמיה היכול להמחיש את מלוא מורכבותן של פעולות ההצלה ואת מלוא משמעותו של חוסר האונים ההוא על כל רמותיו. די אם נזכור שגם מעצמה כמו ארצות-הברית התקשתה מאוד לחלץ קומץ של בני ערובה, אנשי שגרירותה בטהרן, עם כל ההבדלים התהומיים שבין שני המצבים.

הנה כי כן, התשובה הראשונה לשאלת הפער בין ממצאי המחקר ובין הסטראוטיפ השלילי של בן-גוריון והנהגת היישוב בנושא נגזרת מטיבו של אותו 'דו-שיח' בין ההווה ובין העבר; דו-שיח הנשען גם על הקושי להבין שפעולות ההצלה הגדולות היו מועדות לכישלון, ועל הקושי להבין את עומקו של חוסר האונים של העם היהודי בזמן השואה.

פעולות הצלה מחייבות חשאיות מעצם טיבן, ובוזה טמונה התשובה השנייה. מאחר שהפעולות הללו היו אכן חשאיות, גם התיעוד המשקף אותן נדיר יותר ומוצפן יותר,

18. מ' צוקרמן, חמישים שנה מאוחר יותר (בכתב-יד, ראה לעיל, הערה 16): 'קטונתי מלהיכנס לגוב האריות בו מסתובבים באוור ופרילינג מזה ושגב - שאפילו יריביו מודים כי הוא "יודע את מלאכת כתיבת ההיסטוריה"', "ואת העובדות הוא יודע" (באור ופרילינג '93 [ראה לעיל, הערה 5]) - מזה ... אני מוכן להניח (וימחל לי על כך תום שגב) כי אכן צודקים באור ופרילינג, ושגב "החליט לקמט" את עובדות העניין "לטובת העניין" (קרי: הטענה אותה הוא מנסה להוכיח).

ורק בשנים האחרונות הוא הולך ונחשף. רק לאחרונה נחשף, למשל, התיעוד של מה שניתן לכנות 'המדור לתפקידים מיוחדים' במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. תיעוד זה כולל חלקים חשובים בפעילותם של ראובן שילוח (זסלני), טדי קולק ואהוד אבריאל, שאול אביגור (מאירוב), אליהו אילת (אפשטיין), צבי יחיאלי (שכטר) ומנחם בדר, זאב שינד, זאב (וניה) הדרי (פומרנץ) ואחרים מקרב פעילי ההצלה המרכזיים באיסטנבול. כך נחשפים בשנים האחרונות גם חומרים של גופי מודיעין אמריקניים ובריטיים בארצותיהם.¹⁹ ומאחר שחלק מן התיעוד הזה – כמו יוצריו – היה רחוק מאור הזרקורים, היו גם הפעילים וגם פעולותיהם רחוקים מאור הזרקורים. רוב נסיונות ההצלה נכשלו כישלון טרגי ואין 'מוצר' שאפשר להיאחז בו, ולפיכך אי אפשר לעשות 'ניתוח תהליכי לאחור' כדי להתגבר על המחסור ועל 'החורים השחורים' שבתיעוד, וכך התחזק עוד יותר הרושם השגוי שמאום לא נעשה.

זאת ועוד: מאחר שהפעילים החשובים והאמתיים בתחום זה נותרו עלומים והפעולות הללו נכשלו, נוצרה התחושה שהיישוב הקצה לפעולת ההצלה אנשים מדרג נחות, 'דרג ב או ג'. בדרך-כלל דובר על יצחק גרינבוים ועמיתיו ב'ועד ההצלה', שלמרות שמו המחייב אכן לא היה הגוף החשוב בנושא ההצלה. ההסבר שניתן לכך כרך את שקילת 'טיב' האנשים הללו בטענת הפלסטינוצנטריות: מכיוון שהיישוב היה שקוע בצרכיו ובענייניו (התיישבות, הגנה, בניית העוצמה, בינוי האומה), ומכיוון שההצלה לא היתה חלק מן המעגל הזה, הוקצו להצלה אנשים מדרג נמוך. הדרג הנועז, הבכיר והמיומן הוקצה לצרכיו החשובים של היישוב.

לאמתו של דבר היתה התמונה שונה בתכלית. אנשי 'הדרג הנועז' הבכיר והמתוחכם ביותר שדלה היישוב מתוכו – זסלני, אביגור, גולומב, קולק, אבריאל, שינד, בדר, פומרנץ, אפשטיין ואחרים, אכן היו אנשי הדרג שטיפל בסוגיות פלסטינוצנטריות כמו נשק, ביטחון, מודיעין, גם לפני המלחמה וגם לאחריה, ואפילו בשנים הראשונות של המדינה. אבל אותם האנשים הם שפעלו גם בנושאי ההצלה בזמן השואה! מי שישבו בגופים כמו 'ועד ההצלה' – וגרינבוים בראשם – אכן היו אנשי השורה השנייה והשלישית. 'ועד ההצלה', שבתוך חודשיים-שלושה התפתח – בשל לחץ המתפרצים אליו – והיה לגוף של למעלה משישים חברים, 'פרלמנט' בלשון הזלזול שדבקה בו, לא היה ולא היה יכול להיות הגוף החשוב ובעל יכולת הביצוע לעניין זה. ספק אם היה יכול לתפוס את מקומם של גופים כגון המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אנשי המוסד לעלייה ב' וזרועות ההגנה למיניהן, אף אם היה גוף מצומצם יותר. 'ועד ההצלה' לא היה הגוף החשוב להצלה, וממילא אין טעם לנסות ולחפש אצלו את התשובה לשאלה מה עשה היישוב בנושא ההצלה בזמן המלחמה.

19. למשל: הסדרה S 25/88... בארכיון הציוני המרכזי, ותיעוד מסוג זה בארכיון לתולדות ה'הגנה' בתל-אביב. וכן תיעוד של גוף הביון המרכזי (Office of Strategic Services) בארצות-הברית בשנים ההן. על הפעילות החשאית – בהתבסס על התיעוד הזה – ראה בהרחבה: ט' פרילינג (לעיל, הערה 1), פרק שביעי.

פעולות ההצלה נכשלו לא בשל איכות האנשים שהקצה היישוב לפעולות הללו, אלא, להוות כולנו, למרות איכותם של האנשים הללו, שהיו אנשי הקו הראשון, ואת זה אולי קשה לקבל ולהבין.

היסטוריונים אינם עוסקים בשאלות של 'מה היה קורה אילו'. ואולם לנוכח הסטראוטיפ השלילי הזה רשאי ההיסטוריון להרשות לעצמו רגע של רפיון דעת ולשאול את עצמו מה היה קורה אילו הסתיימו בדרך אחרת אותם המאמצים וההשקעות, ואילו התגשמו התקוות שתלו בהם. וכל שנה ב־10 ביולי, למשל, ביום הרצל', היו הכיכרות המרכזיות בתל-אביב ובערים אחרות הומות מאות אלפי יהודים ניצולים מהונגריה ורומניה, סלובקיה ויוון, הם וילדיהם ונכדיהם. אין ספק שכינוסים כאלה היו מפצים על החוסר בתייעוד והיו מניבים היסטוריוגרפיה אחרת, אף-על-פי שמאמציו של היישוב היו בדיוק אותם המאמצים. חשוב להדגיש: התוצאה הדלה אינה משקפת את המאמצים ואת מידת הרצון שהשקיע היישוב בפעולות ההצלה. ואם ברפיון הדעת אנו שרויים, אולי ראוי מפעם לפעם, כשמדובר באירוע כגון השואה, להרחיב את מרחב ה'שיפוט' ההיסטורי והמוסרי ולהחילו גם על הכוונה, ולא על התוצאה בלבד.

הסברים נוספים טמונים, כך נראה לנו, בקלות שבה השתלב הסטראוטיפ השלילי באותו סוג של שיח שהוזכר למעלה, כשהציבור שנתפס לסטראוטיפ השלילי הוא שמנהל את השיח הזה עם בן-גוריון. דוגמה לשיח כגון זה ראינו בעניין שתי האמירות האומללות שלו. הציבור, או לפחות חלק ממנו, גם מפרש את העובדות וקובע את משמעותן. פרשנות זו הסתייעה בעמדות אידיאולוגיות-עקרוניות כלליות של בן-גוריון, שלא היו קשורות לשואה דווקא, והסתמכה על עקרונות פעולה טיפוסיים של מנהיגותו ועל דימויו כמנהיג כריזמטי וכל-יכול, והוונה גם מחוויות טראומטיות אחרות שעברה האומה בעצם תקומתה ובשנותיה הראשונות של המדינה.

גורם מִזְמָן ומתווך כזה בין המצב ובין הפרשנות שהוענקה לו בהקשר של בן-גוריון קשור במסגרת הקונצפטואלית של שלילת הגולה, שהסטראוטיפ השלילי השתלב בה בקלות מרובה. בן-גוריון עצמו היה נושא המובהק של דגל 'שלילת הגולה', גישה שינקה מרעיונות ההשכלה והיתה יסוד מוסד של השקפתו הציונית. שלילת הגולה, וכפועל יוצא ישיר, מידי ופשוט ממנה, הפקרתה, נראים כעולים על נקלה בקנה אחד. מסובך יותר להסביר כיצד אפשר להמשיך ולדבוק בעיקרון של שלילת הגולה ועם זה להאמין שיש לעשות את כל מה שאפשר למען יהודים שבחרו להמשיך לחיות בגולה. בתוך מבנה קונצפטואלי 'חלק' ופשוט כזה נקל למדי ליישב את הסתירות ולהסביר שרוב תוכניות ההצלה נכשלו משום שלא ננקטה פעולה שתאמה את גודל האסון; ואפשר אף להרחיק לכת ולהציג את ההשקפה הקובעת שהיישוב ומנהיגיו – ובן-גוריון בראשם – מנעו את תמיכתם מכל תוכנית שלא היתה קשורה בארץ-ישראל ובקידום העניין הציוני. אפילו עצם הדבר שרוב היישוב היה אז צעיר ואשכנזי²⁰ – ופירוש הדבר שבני משפחה רבים נשארו שם, ואף

20. הנתונים על המבנה הדמוגרפי של היישוב לקוחים מתוך ד' גורביץ, א' גרץ ור' בקי, העליה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ-ישראל, המחלקה לסטטיסטיקה

אם נחשבו 'מתבוללים' גמורים או דבקים בגלות ללא תקנה ודאי הוא שהיישוב לא רצה באובדנם – אפילו דבר זה לא מנע את הקשר הנורא הזה, השגוי והקל להשתמע שבין השלילה ובין ההפקרה.

סטראוטיפ זה ניזון גם מן הקושי להבין שגם התנועה הציונית וגם הנהגתה הופתעו משינוי 'כללי המשחק' בעולם וגם הם לא היו מוכנים לשואה; שגם הם – למרות כל דברי הזעם ו'הנבואה' על חוסר התוחלת של הגולה – לא שיערו שיהודי אירופה צפויים להשמדה טוטלית כה נוראה; שגם מנחם בגין, נתן ילין-מור ומשה קליינבוים (סנה), וגם כמה מגדולי הרבנים ציפו, בזמן שעזבו את קהילותיהם ובאו ארצה, לתקופה של מלחמה וניתוק, אבל לא לשבר קיומי והשמדה גמורה של משפחותיהם וקהילותיהם, ואף אם היו משוכנעים שגולה היא גולה היא גולה לא גזרו מכך טענה של 'אמרנו לכם!' ואם לא שמעתם – עלו בעשן.

הערכת ההצלה על-פי תוצאותיה גם היא היתה גורם מִזְמֵן וחומר גלם נוח לבניית הסטראוטיפ. האמרה 'כל המציל נפש אחת בישראל כאילו קיים עולם מלא' אמנם ידועה לכול, אבל מהערכת מעשי ההצלה על-פי תוצאותיהם עולה תמונה קשה להשגה. מספר הניצולים, אחוזי ההצלחה של מאמצי ההצלה ואף מספר הילדים שניצלו בדי עמל, כל אלה אינם יכולים לעמוד נוכח עוצמתם המספרית המזעזעת של ששת המיליונים. הסטראוטיפ אפשר – ועודנו מאפשר – גישור על פני פער נורא זה, ואין צריך לומר שהוא מורה על האשם הנמצא בהישג־יד, ואפילו אם אין זה אלא מפלט קל וזמין למי שמבקש להסביר את היווצרותו של הפער הזה.

שנים אחדות לאחר מכן הצליח בן-גוריון להנהיג מהלך מנצח למרות כל ההתנגדויות והקשיים, אבל הצלחתו סייעה להיווצרות הסטראוטיפ וחיזקה אותו. הניצחון הזה הוא העומד ביסוד הקביעה שכאשר בן-גוריון הרב־מג רוצה – בן-גוריון מצליח: הוא רצה במדינה והשיג אותה. זה ההן שממנו בא ונגזר גם הלאו: אם רב־מג זה לא הצליח להציל את יהודי אירופה בתקופת השואה משמע שלא רצה להצילם. בבחינת עושר השמור לבעליו לרעתו.

עוד אבן בסטראוטיפ הזה נחצבה מדימויו של בן-גוריון כמנהיג פרגמטי, חזק וענייני. איש אינו חולק על כך – בן-גוריון אכן היה מסוגל להחליט החלטות קשות באכזריות. בשל הדימוי הזה יש המייחסים לו החלטות קשות שהתקבלו, כביכול, בתקופת השואה. לטענת מבקריו המחמירים 'מתאים לו' להכריע בקור־רוח אכזרי, ומכאן שאכן כך עשה. הפֶּשֶׁל כאן ברור, והוא מוביל את הנכשלים בו לייחס לבן-גוריון עמדות שכלל לא נקט. בהוויה שבה היה על היישוב להכריע בין התמקדות בבניין הבית הלאומי בארץ־ישראל ובין הקצאת מרבית משאביו ואונו לפעולות שממילא היו חסרות סיכוי אך 'טבעי' היה למנהיג כבן-גוריון להחליט החלטה קשה שלא לבזבז משאבים על מהלכי 'סרק' שכאלה. מחקרים אחרונים מלמדים – ובן-גוריון עצמו ניסח את הדבר בבהירות יתרה – שלא זו היתה עמדתו: הוא קבע שיש

של הסוכנות היהודית, ירושלים תש"ה, עמ' 77–104; כמו כן ראה ערך 'האוכלוסיה: דמוגרפיה', האנציקלופדיה העברית, ו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 675.

לנסות להציל יהודים ויהי מה, גם אם הסיכוי הוא אחד למיליון.²¹ להיווצרותו של הסטראוטיפ – ואף לחיזוקו – תרמו גם העימותים הפוליטיים החריפים שהתנהלו בעת הקמת המדינה ובשנות עיצובה הראשונות. עימותים אלה, שבן-גוריון ניצב במרכזם, חרגו מן התחום הפוליטי ופעמים רבות הועתקו, על-ידי או על-ידי יריביו מימין ומשמאל, אל תחומים שנגעו בשורשי התקומה היהודית בארץ-ישראל, במהותה ובמשמעותה ההיסטורית. לתוך פולמוס זה הוטלו שאלות ותהיות באשר לפעולות שנקטו גם יהודי אירופה וגם היישוב במאבק נגד הנאצים; שאלות בעניין עמדת ההנהגה כלפי הבריטים בימי המלחמה, ושאלות ערכיות על מה שנחשב גבורה ומה שנחשב מעשי פחדנות ושיתוף פעולה, עם הנאצים או עם מי שעמדו מנגד, על המיתוסים והסמלים שהיו כרוכים בכך. 'תביעות האבהות' על מקורה של ההתנגדות המזוינת 'הפרטיזנקה', הוויכוח בשאלה מי גרם לבריטים לעזוב את הארץ ומשקעי 'הסזון' – כל אלה, אף אם לא יצרו את הסטראוטיפ, השפיעו עליו והזינו אותו.

אחד משיאיו של העימות הזה רב-הרבדים היה הוויכוח הסוער בשאלת 'גרמניה האחרת', הסכם השילומים, כינון יחסים דיפלומטיים עמה, מכירת הנשק וכיוצא באלה. שיא אחר היה משפט גרינוולד, הוא משפט קסטנר, שהיה אולי הגורם המכריע בהתעצמותו ובהתבססותו של הסטראוטיפ, ואולי גם אחד מקווי פרשת המים החשובים ביותר בתולדות מדינת ישראל – מנקודה זו החל הכרסום העמוק והשיטתי במעמדה של מפא"י ותנועת העבודה. חששותיה של מפא"י מפני עימות קודם זמנו עם עצמה ועם אחרים על עברה ופועלה בתחומים אלה, טעויותיו של קסטנר במהלך המשפט, טעויות שנפלו כשלל רב בידי הפרקליט שמואל תמיר, ספרו של בן הכט כחש, כל אלה גם הם ממרכיבי המרקחת של הסטראוטיפ.

רכיבים נוספים בסטראוטיפ הזה מועלים כאן כדרך ההשערה בלבד, אך בלא חשש מהגזמה, ואלה היו קשורים אולי גם בעייפותו הגדלה והולכת של הציבור מבן-גוריון המנהיג המהפכן, שלא אבה להרפות ולא הבין שצאן מרעיתו כבר עייף מ'מתיחות', 'דריכות', 'גיוס מהפכני' ו'שליחות' ציונית. ציבור זה רצה להתחיל לחיות את 'יום המחרת', את 'יום הקטנות' שלאחר המהפכה ועל כן נטה לתלות במנהיג המזדקן, הנוקשה והנוקדן את ה'פשעים' שיאפשרו לו את תהליך הפרידה המכאיב אך גם הנכסף ממנו. הוא כמה לפרידה מן המנהיג ש'כפה' את המדינה אחרי שואה על 'מגש הכסף' הכואב שלה, ואחר-כך עוד דיבר על מלחמה חדשה על עיצובה, על דמותה ועל מוסריותה של המדינה, מנהיג שלא הסכים ולא התאים למעבר מתקופת 'הסער והפרץ' לתקופת התמסדותה של החברה, להפיכתה מתנועה מהפכנית אוטופיסטית לחברה נטולת יסוד משמעותי כזה. אולי תרמו לכך גם ישירותו של בן-גוריון, ענייניותו,

21. בישיבה מיוחדת של הנהלת הסוכנות ביום 25 במאי 1944 דיווח וניה פומרנץ על ההצעה 'סחורה תחת דם' שהביא יואל ברנר מהונגריה. על ההצעה אמר בן-גוריון בין השאר: 'אם יש תקוה של אחד למיליון – עלינו להיאחז בה', ובכך מיצה את עמדתו בסוגיה זו. על עמדתו בשאלת תוכנית טרנסניסטריה, תוכנית אירופה והתוכנית להצלת הילדים ראה בהרחבה: ט' פרילינג (לעיל, הערה 1), פרק רביעי וחמישי.

אומץ לבו עד כדי כאב, ויכולתו לייסר את הציבור באמתותיו. התכונות האלה לא עיגלו את פינותיו אלא חידדו אותן והקלו את המלאכה על המבקשים להיפרד ממנו. תכונותיו ועמדותיו הפריעו למי שחתרו לקצר את התקופה שבה פעל היחיד למען הכלל ומטרותיו, ולהתמקד בהגשמת האינטרסים האינדיווידואליים. בן-גוריון ניצב אפוא 'שלא בטובתו' מול מי שביקשו ללכת הביתה לתומם, לחלוץ את נעליהם ולמתוח את אבריהם אחרי הגיוס למהפכה ולמלחמה, מול בעלי המגמה 'לעשות לביתם' המאפיינת תקופות פוסט-מהפכניות, וגם מול מי שביקשו להעניק לשינוי הזה - למגמה האינטרסנטית והאנוכית - לגיטימציה ועומק היסטורי ופילוסופי. אפשר לראות שהמתח הזה הקדים את הוויכוח המתנהל בימינו בין המבקשים לבדוק מה בדיוק ראוי לה לחברה הישראלית לאמץ מתרבות הגויים, ובין המבקשים לאמץ את כל 'הישגי' החברה המערבית, שמא, חלילה וחס, יהיו המהפכה הישראלית והחברה הישראלית דלות, עניות, מנוונות ומפגרות.²²

עוד צורך שהיה בסטראוטיפ שכזה למלא - גם הוא כחלק מתהליך הפרידה של אומה שלידתה בכאב מאביה המזדקן והמכונן - היה הצורך לעשות את בן-גוריון מעין 'קורבן מטהר': קורבן עקידה בתהליך המייסר של היציאה מעיי החורבות לאחר התנסות נוראה של שואה והתנסות קשה אחרת של מלחמה לעצמאות, שכללה את לטרון, מצודת כח, 'אלטלנה', פירוק הפלמ"ח ופיטורי הרמ"א ושאר הצירים והחבלים, והכאב והחולשה המתמשכים שבאו אחריהם.²³ המלך 'האינסטרומנטליסט'

22. ראה למשל א' שביד, 'הציונות בתקופה "פוסט ציונית"', דבר, 24 ביוני 1994.
23. למשל: ד' מירון, מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות, ירושלים 1992, עמ' 379. וראה גם את דברי תשובתו של דן מירון לאבי כצמן במאמרו 'מול דמעות התנין (הערות למאמרו של אבי כצמן)', בתוך: אפס שחיים, 2 (חורף 1993), עמ' 106. בפתח דבריו הוא אומר: 'במבט ראשון לא ברורה הסיבה שהניעה את אבי כצמן לתלות את מאמרו בספרי "מול האח השותק" ואף להציגו כמין תגובה של ביקורת על ספר זה. התבקש לו, לאבי כצמן, לכתוב מאמר - בעצם רשימה עיתונאית, רצופה סלוגנים ואמרות-כנף נוסח "אנו באנו ארצה לירות ולהיירות בה" ונטולה כל ממד של חקירה, הדגמה וראייה - מסביב לתזה שכבר הושמעה עד השתתקות: ה"יישוב" התעלם מחורבן יהדות אירופה בימי מלחמת-העולם השנייה; הדחיק והשתיק את הידיעות על השואה אז וגם לאחר-מכן; התייחס בבוז לעולים החדשים מקרב הניצולים והשתמש בהם כבשר-תותחים במלחמותיו, החל במלחמת-העצמאות; ביסס את תרבותו על אתוס חלוצי-כוחני מקומי צר; התנכר למורשת היהודית ההיסטורית; גירש מתוכו את שפת היידיש ותרבותה; חינך את צעיריו לתחושת זרות ודחייה פיסית ומנטלית ביחס לכל דבר שהוא "יהודי"; מדינת ישראל ירשה את כל העמדות הללו, ומכאן ... מכאן נרשמת והולכת הסדרה הארוכה של ליקויי החיים החברתיים והתרבותיים שלנו, שכולם, כביכול, תוצאה של התנכרות גדולה זאת'. וראה גם את מאמרו של א' כצמן: 'מול הדן השותק (על "מול האח השותק" מאת דן מירון)', שם, עמ' 97-105. עוד דוגמה לשיח עם העבר ראה בדברי דן מירון, שם, עמ' 111: 'תהום פעורה בין היסטוריוגרפיה אותנטית כזאת לבין "חשיפה" עיתונאית מורחבת, המתחפשת להיסטוריה, ובה הכל ברור והראיות כולן מכוונות לעבר נקודה אחת, מוכנה מראש (וכזה הוא גם ספרו של תום שגב) ... נתונים שה"חשיפה" העיתונאית אפילו איננה מנחשת את קיומם, מפני שהיא שופטת ודנה בכל דבר מנקודת המוצא שלה, בהווה ... שעה שההיסטוריון ... עושה כל שביכולתו ... להתבונן בדברים גם כפי שנראו והובנו בזמנם ובעד עיניהם של אלה שראו והבינו אותם בשעתם'.

שהקריב כביכול את אחיו באירופה למען המדינה הוקרב בידי ממשיכיו במאבק על ביסוסה.

אפשר אם כן שצירוף ייחודי של גורמים בעלי עוצמה רבה הוא שתרם להיווצרותו של הסטראוטיפ השלילי: יסוד אידיאולוגי של 'שלילת הגולה', שנתפס כאילו היה מסד ערכי של אי־מעורבות ושל הצגת סתירה מעקרת פעולה בין ציונות להצלה; גורם מעשי – אי־יכולתו של יישוב קטן לשאת שני מפעלים אדירים שכל אחד מהם כשהוא לעצמו היה למעלה מכוחותיו, ומכאן כביכול הצורך לבחור בחירה נוראה; דימוי של מנהיג בעל אישיות נוקשה שהיה מסוגל להחליט 'החלטות קשות' בעת מורכבת; פער מספרי נורא שקשה למצוא לו הסבר רציונלי; אנכרוניזם המקל את מציאת כל ה'הסברים' הנדרשים; מאבקים פוליטיים מאוחרים ומשקעים פסיכולוגיים בתהליכי בנייתה של אומה; ושיח עם העבר בהווה של חוסר הסכמה מתעצם והולך בדבר העתיד.

מול מצרף ייחודי שכזה, ומול האפשרות ש'הזיכרון הקיבוצי' ו'התודעה הקיבוצית' אינם בהכרח ה'היסטוריה', 'אפילו' בן־גוריון לא היה יכול לעמוד.

תעמולה ופעולות אנטישמיות בעידן גורבצ'וב

בנימין פינקוס

שנות שלטונו של גורבצ'וב מצטיירות כשנים של פרידה מן הקומוניזם ששלט בברית־המועצות בשנות ברז'נייב, שהיה גרסה מרוככת כלשהי של הסטליניזם. שלטון גורבצ'וב הצטיין בפתיחות ניכרת והיו בו סממנים לא מעטים של ליברליזם. מילות המפתח שלו היו 'פרסטרויקה' ו'פתיחות'.

ממרחק שנים מועטות נדמה כאילו בשנות שלטונו פסקה מתקפת התעמולה האנטישמית שקדמה לעלייתו לשלטון, ולא היא. כמו בכל מערכות החיים האחרות בארץ הענקית הזאת, גם במערכת הזאת היו המשכיות ושינוי כאחד.

1. שורשים היסטוריים לאנטישמיות האידיאולוגית הסובייטית בעידן גורבצ'וב

לשם השוואה נבדוק תחילה את הנושאים והמוטיבים המרכזיים של הספרות האנטישמית שאפיינה את שלושים השנים שלפני ימי גורבצ'וב, מוטיבים שנשאבו ממחסני הנשק האנטישמיים הרוסיים והבין־לאומיים.

במקום הראשון עומדים הסטראוטיפים האנטישמיים המובהקים ששימשו לתיאור אופיו של היהודי, מנהגיו, דרך חייו ומטרותיו. תיאורים אלה נועדו לעורר בלב הקוראים סלידה ותיעוב. היהודי הוא רודף בצע, גנב, רוקם קנוניות ועוסק בספסרות כדי להתעשר מהר, ואינו בוחל אף בספסרות באיקונות ובתשמישי קדושה ובהברחתם לחו"ל. הוא צבוע, סדיסט, מתחסד, מעין זיקית המחליפה את עורה לפי הצורך, בעל חושים מפותחים ביותר, המאפשרים לו להריח את השינויים המתרחשים במציאות הפוליטית ולהסתגל אליהם. הוא מתרפס לפני שליטים ואכזרי מאין כמוהו כלפי החלשים. בדרך־כלל הוא טיפוס בוגדני שאין לתת בו אמון. הוא בורח מן הצבא, בוגד בחבריו, בתנועתו ויותר מכול במולדתו. הדמות הזאת היא הליטמוטיב הראשי בספרות האנטישמית, העובר כחוט השני ברוב ה'יצירות' מן הסוג הזה.

היהודי נשבע להרוס את רוסיה (ברית־המועצות, הסוציאליזם וכו'), כמו טרוצקי וזינובייב ההרפתקנים, החבלנים, חברי 'הבונים החופשיים', שהביאו לרוסיה את שיטות הטרור והאלימות. בלבם של היהודי מפעמת שנאה עזה לכל דבר רוסי (הגיבור הולצר אצל שְׂבֶצ'וב אף רוצח את אמו, אך לא היה עושה כן אילו ידע שאין היא רוסייה). ולבסוף, היהודים הם ממקימי האופוזיציה הדיסידנטית, הציונות ותנועות

אחרות בברית-המועצות. אבל המסוכנים ביותר הם היהודים המתבוללים דווקא, הלוֹבִּשִׁים איצטלה של רוסים שורשיים בעלי שמות רוסיים מובהקים. דיִמְרִיֹּב, הסופר האוקראיני-הרוסי, בא לכלל מסקנה שהיהודים גרועים אף יותר מן הטטרים; הללו מתקיפים, גוזלים ומסתלקים, ואילו היהודים נשארים לנצח.

וכאן נשאלת השאלה מה היתה תרומתם של הסופרים, האמנים והפובליציסטים האנטישמים בתקופת גורבצ'וב? האם המשיכו בקו הזה של קודמיהם, או שמא חידשו חידושים בתחום האידאולוגי-הפוליטי ובשימוש בתיאורים אמנותיים? והחשוב מכול – מי הם ה'יוצרים' האלה וכיצד גיבשו להם השקפת עולם שכזאת, בעלת יסודות אנטישמיים מובהקים?

ה'מדענים' והפובליציסטים האנטישמים השתייכו רובם, מן הבחינה האידאולוגית, לזרם הנאציונל-בולשביקי מבית מדרשו של אוסטרֶלוֹב,¹ ואילו הסופרים ומבקרי הספרות, שהתרכזו סביב כתבי־העת מוֹלוֹדֶיה גֶבְרִדיה ונאש סוֹבְרֶמְניק, הרחיבו והעמיקו את היריעה הדוקטרינרית, ואפשר לראות בהם את ממשיכי דרכם של הזרמים הרעיוניים-הפוליטיים הרוסיים של המאה ה-19 וראשית המאה העשרים: הפּוֹצ'בְּניקי (אנשי הקרקע), הסלבופילים ואנשי 'האידיאה הרוסית' – האסכולה הדתית-הפילוסופית של ניקולאי בְּרֶדְיִיב. ואולם את גישתו הפילושמית בעיקרה של ברדייב דחו הסופרים בתוקף. יש, כמובן, התאמה בין התורות הישנות של רוסיה הטרומ־מהפכנית ובין התורות של רוסיה הסובייטית בתקופת גורבצ'וב: אלה כן אלה פותחו ושולבו בזרמים הרעיוניים המודרניים של 'הירוקים' (השמאלנים בדרך-כלל) העוסקים בתחום האקולוגיה, ושל 'הימין החדש' (הצרפתי בעיקר), שמעלה על נס את תחיית הערכים הלאומיים העתיקים ביותר (כגון הנאו-פגניות, נושא שהיה אקטואלי גם בברית-המועצות, כפי שעוד נראה), ומדגיש את רציפות המסורות הלאומיות.² הפּוֹצ'בְּניקי של המאה ה-19 בתחום ההגות והספרות ביקשו להתריע על הדרך הקפיטליסטית (המערבית) והאינדיווידואליסטית-הליברלית ולהניא את רוסיה מללכת בדרך הזאת. הם האמינו בפיתוח אורגני של האומה הרוסית, שהיא תופעה יוצאת דופן שאינה דומה לשום אומה אחרת.

הסלבופילים השתייכו לזרם הלאומי הרומנטי-האורגני אף ביתר שאת מן הפּוֹצ'בְּניקי. 'תפיסתם', כך כותב מיכאל קונפינו, 'נוסדה על ההנחה שהרוסים התברכו בתחושה עמוקה של ערכי חירות, בבלתי-אמצעיות, באהבת שלום, בלאומיות אמת, ברגש של משפחה ושל חברה אורגנית וצודקת ...'. הסלבופילים נטו לראות בתרבות המערב המנוונת, לדעתם, סכנה רוחנית, והאשימו בהעלאת 'ההיגיון

1. ראה בייחוד: M. Agursky, *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR*, Boulder, CO 1987

2. על ההשפעה של העיסוק בבעיות אקולוגיה חמורות, שנגרמו בברית-המועצות, על הגותו של הזרם הרוסי הלאומני ראה: N. Prat, 'Ekologiya, ideologiya, antisemitizm', *Evrei i evreiskaya tematika v sovetskikh i vostochnoevropskikh publikatsiakh*, 6 A. De (1987), pp. 2-14. ואילו על רעיונותיו של הימין הצרפתי החדש ראה בייחוד: Benoist, *Vue de droite*, Paris 1977

הפורמלי, בביטול הנפש ובאיבוד האישיות הכורעת שם תחת עומס המדע וצורות משטר נוקשות.³

אבותיהן של שתי האסכולות, כגון פיודור דוסטויבסקי, א' חומיאקוב ואיבן אַקְסְקוב, היו אנטישמים קיצוניים. חומיאקוב טען, למשל, ש'יהודי אחרי ישו הוא אבסורד חי, שאין לו קיום בעל משמעות תבונית ולכן אין לו שום ערך בעולם ההיסטורי', ולדברי אַקְסְקוב היהודים הם 'התגלמות של תקופה היסטורית שבטלה, זה יסוד קפוא, מבוטל, של ההתפתחות הרוחנית הכלל אנושית ... היהודי הוא אנכרוניזם שאינו משלים עם גורלו וטוען למשמעות אקטואלית'.⁴ השלים את התמונה דוסטויבסקי ביומן הסופר שלו, המלא וגדוש ביטויים אנטישמיים בוטים. דוסטויבסקי כותב שאם הקתוליות והסוציאליזם הם האנטגוניסטים הגדולים של רוסיה, הרי 'האידיאה היהודית' היא האנטגוניסט הגדול של כל העולם הנוצרי של מערב אירופה ושל רוסיה כאחד,⁵ גם ביצירה הספרותית וגם בפובליציסטיקה.

2. האנטישמיות האידיאולוגית הממלכתית

הזרם הראשון שהפיץ את האנטישמיות בברית-המועצות בתקופת גורבצ'וב הוא זרם 'הספרות הכפרית', אסכולה חדשה בספרות הסובייטית (אף שהיא בעלת שורשים בספרות הרוסית), שהחלה להתפתח בשנות ה-60 והגיעה לשיאה בתקופת גורבצ'וב. הספרות הזאת מבוססת על העקרונות המרכזיים של הפוצ'בניקי והסלבופילים הרוסים, בצירוף מנה גדושה של אקולוגיה מודרנית. מייסדי האסכולה היו ולדימיר אֶבְיֶיצ'קין, פיודור אברמוב ויפים דוֹרוֹש (יהודי במוצאו). בשנות ה-70 הרחיבו את המעגל הזה מי שמילאו לאחר מכן תפקידים מכריעים בתקופת גורבצ'וב: ולנטין רֶסְפוּטִין, יליד 1937, בסיפוריו 'שרפה' (1985) ו'פרידה ממטיירה' (1976), שעובד גם לסרט מרשים; ויקטור אֶסְטֶפֶיב, יליד 1924, בסיפוריו 'מלך דג' (1977) ו'הבלש העצוב' (1986); וְסִיל בֵּיילוב, יליד 1932, בסיפורו 'הכול לפנינו' (1986), ואחרים. הנושא העיקרי של הספרות הזאת הוא הכמיהה העמוקה והמרגשת אל עברה הכפרי והכמעט אידילי של רוסיה, אל חיי האושר והשלווה של האבות. האיכר הרוסי חי בסיפורים האלה בהרמוניה מלאה עם אמא-אדמה, מה שמבליט ביתר שאת את הרס הכפר (בייחוד בתקופת הקולקטיביזציה) והטבע בכלל, ואת סבלו הנורא של העם הרוסי. בני-האדם היו שלמים יותר, חזקים יותר, האמינו באלוהים, ואלוהים סייע בידיהם לעמוד במבחני הזמן. אבל השכרות, שחיתות המידות ותרבות-ההמונים המערבית השלימו את מלאכת ההרס והניווון.

כיצד משתלבים היהודים בספרות הזאת, שמקצתה נוצרה ב'רוסיה העמוקה', הרחוקה כל-כך ממרכזי אוכלוסייה יהודית? התשובה מצויה בחיפוש אחר ה'אשם' בכל

3. מ' קונפינו, מסנקט-פטרבורג ללנינגרד: מסות על דרכה ההיסטורית של רוסיה, תל-אביב 1993, עמ' 142.

4. ראה: ש' אטינגר, האנטישמיות בעת החדשה, תל-אביב 1978, עמ' 101-102.

5. שם, עמ' 162.

צרותיה של רוסיה מאז מהפכת אוקטובר ועד ימינו. על־פי ההגות והספרות הלאומנית הרוסית המסורתית מן המאה ה־19 ואף קודם לכן, האשמים תמיד 'הם', 'הזרים', ה'מערב', 'הבונים החופשיים', הקוסמופוליטים, ובראש ובראשונה, כמובן, היהודים, השעיר לעזאזל האידיאלי והנצחי, אם בדמותם ה'קוסמופוליטית' של 'הבונים החופשיים' או בדמותם החדשה, ה'ציונית'. מעצם טבעם היהודים מתנגדים לרוסיה, ועל כן לא תיתכן התאמה כלשהי בין רוסים ליהודים.

מחברי 'הספרות הכפרית' לא האשימו תמיד את היהודים. לא כן מחברי 'הספרות ההיסטורית', ובהם כמה סופרים אנטישמים מובהקים שמצאו את מקומם גם בתקופת גורבצ'וב. עם אלה נמנו איבן שבצוב וולנטין פיקול, שזמן רב היו פעילים בהפצת ספרות היסטורית אנטישמית. גיבוריהם השליליים הראשיים הם טרוצקי, בתור עוזרו של לנין, ואהרן סימנוביץ', שהיה מזכירו של רספוטין הכומר ויועצו של ניקולאי השני. שני אלה מתוארים כמי שמושכים בחוטים והם למעשה שליטיה האמיתיים של רוסיה. לצד שני הסופרים הללו פעלו סופרים חדשים יחסית, כגון איבן שמיאקין (שכתב ביילורוסית ותורגם לרוסית) וא' זנמינסקי. שמיאקין הוא מחברה של היצירה פטרוגרד־ברסט, שפורסמה ב־1986 ברומן גזטה. ביצירה זו טרוצקי מתואר כאיש חסר שורשים שאין בלבו רחמים כלפי הרוסים והוא רוחש להם בוז (שלא כמו לנין, 'הפטריוט הגדול ושומר השלום'). א' זנמינסקי פרסם גם הוא ברומן גזטה את יצירתו ימים אדומים. גיבורו הראשי של זנמינסקי, מירנוב, איש הצבא הרוסי הדגול, מת באשמת 'המהפכה היהודית-הטרוצקיסטית'. רשימת ה'גיבורים' השליליים ממוצא יהודי בספרות הזאת הולכת ומתארכת, והיא כוללת, מלבד זינובייב וקמנייב, גם את קגנוביץ', ירוסלבסקי ומכלים.

הסופרים הרוסים הלאומנים, כמו מבקרי הספרות והאמנות והחוקרים למיניהם, פעלו גם כפובליציסטים והשתתפו בדיונים ציבוריים רבים ומגוונים, שהנושא היהודי תפס בהם מקום חשוב ביותר. בתחום הזה של ההגות הצרופה והפובליציסטיקה הפוליטית דרכי הביטוי בהירות יותר מן התיאורים הספרותיים של הסטראוטיפים היהודיים ומן הרמזים האנטישמיים למיניהם, המפוזרים ברומנים, בסיפורים ובשירה. כבר בשלב הראשון של שלטון גורבצ'וב בשנים 1985-1987 החלו כתבי־עת כגון נאש סוברמניק, מולודיה גברדיה ואחרים לגבש מגמות נאו־סטליניסטיות ומגמות רוסיות לאומניות קיצוניות, שהצד האנטישמי שבהן בולט. ההיסטוריון אפולון קוזמין טען שהאוטוקרטיה הבתר־פיוטרית והאליטה האריסטוקרטית שלה טיפחו את הערכים המערביים ואת תרבות המערב ובכך ניתקו את עצמן מן העם הרוסי ונהיו למעשה שכבות קוסמופוליטיות חסרות שורשים.⁶ ניכר שקוזמין מסתמך על המסע הסטליניסטי האנטי־קוסמופוליטי, שהיה מכוון בבירור נגד היהודים המתבוללים דווקא, 'המסתתרים תחת מסווה רוסי'. לדברי קוזמין פעלו הללו להכניס לברית־המועצות דגמי התפתחות מערביים. ואילו מבקר הספרות הנודע ודים קוז'ינוב,

6. ראה: Y. Brudny, in: A. Dallin (ed.), *The Gorbachev Era*, New York 1991, p. 170.

במאמרו 'לקחי ההיסטוריה'⁷ שפורסם ב־1986, ציין שדווקא לנין, מנהיג המהפכה, הוא שראה בתרבות שלמות אחת ועמד על משמר המורשת התרבותית הלאומית, ואילו מתנגדיו, ובראשם טרוצקי, תמכו בגישה הפוכה, מעמדית, ובשמה עסקו גם בהשמדת מורשתו התרבותית של העם הרוסי.

בשלב השני של שלטון גורבצ'וב בשנים 1988–1991 (ובייחוד בשנתיים האחרונות) הלכה התעמולה האנטישמית הרשמית הזאת והתרחבה גם בכמותה וגם בארסיותה. ב־1989 האשים ו' רספוטין, ציר העם החדש בפרלמנט, את 'אויבי העם הרוסי', כלומר היהודים, שהם משתמשים בכישרון רב במונחים 'שוביניזם' ו'התנשאות לאומית' כדי לאפיין את הרוסים, אם כי הדברים הם, כמובן, פרי דמיונם ותו לא. ואולם רספוטין האשים ברוסופוביה לא את היהודים בלבד, אלא גם את הרפובליקות הבלטיות ואת גרוזיה, ואף איים שרוסיה תצא ממסגרתה של ברית־המועצות.⁸ בשלב הזה, בשנת 1989, עדיין דחו החוגים הרוסיים הלאומניים את הטענה שהם אנטישמיים, שהרי 'לא עסקו אלא בביקורת נגד הציונות'.⁹ ועם זה יצאו להגן על הסופר האנטישמי הקיצוני איבן שבצוב מפני 'מבקרי הציונים'.¹⁰ יתר־על־כן, ב־1987 החלו כתבי־העת נאש סוברמניק ומולודיה גברדיה להגן בהתמדה על הארגון האנטישמי הקיצוני 'פמיאט', שעליו ידובר בהמשך הדברים. מסוף שנות ה־80 הלכו והצטמצמו ההבדלים, אם היו כאלה, בין האנטישמיות המעודנת והמתוחכמת יותר של קבוצת הסופרים ובין זו של הארגונים האנטישמיים הדיסידנטיים או הדיסידנטיים למחצה.

ראשית, כך נאמר במאמרים רבים, היהודים מופלים לטובה דווקא לעומת הרוסים ובני לאומים אחרים. כמה מהם ציינו באירוניה ארסית ש'העם הצעיר', או 'העם הקטן', מרבה מדי להתלונן על מצבו הרע, כביכול, שלא כעם הרוסי הנושא את סבלו בשקט ובגבורה. זאת ועוד, היהודים אף הצליחו לחדור במסווה לתוך האליטה התרבותית, והם מהווים כ־70%–80% ממנה (כגון בארגון הסופרים בלנינגרד וכד').¹¹ השתלטות זו של היהודים היא גם המסוכנת ביותר לעתידו של העם הרוסי. שנית, בהקשר הזה הודגש שהיהודים הם השולטים למעשה בברית־המועצות גם בתחום המדיני. לדברי קוז'ינב, הרוסי היחיד בשלטון במשך תקופה ארוכה היה ו' מולוטוב, מצב שאין לו אח ורע בעולם כולו.¹² שלישית, לא זו בלבד שהיהודים תפסו עמדות מפתח בשלטון, בכלכלה ובתרבות, הם גם שונאיו הגדולים ביותר של העם הרוסי, ועל כן לא מקרה הוא שהשליטו טרור

7. Moskva, 11 (1986)

8. Sovetskaya Rossiya, 7.6.1989

9. Molodaya gvardiya, 11 (1989), p. 283

10. Ibid., p. 264

11. M. Lyubomirov, in: Molodaya gvardiya, 2 (1990), pp. 3–28; V. :ראה למשל:

Shapovalov, in: Molodaya gvardiya, 2 (1991), pp. 272–281; S. Volkov, Na uglyakh velikogo pozhara, Moscow 1990

12. Literaturnaya gazeta, 5.9.1990

מיד עם נצחון המהפכה הבולשביקית ועשו מעשי טבח מחרידים.¹³ שנאתם לרוסים לובשת גם צורות אחרות, כגון בסרט 'הקומיסר', שהאישור להקרנתו ניתן עשרים שנה אחרי יצירתו. הסרט מבוסס על סיפורו של הסופר וסילי גרוסמן 'בעיר ברדיצ'ב', שגיבורו היהודי הטוב והמוסרי מציל ממוות את הקומיסרית הרוסייה, ואילו היא כפוית טובה ואינה מוכנה לסייע לו בשעת צרה. מכאן מסיק בעל המאמר שהציונים השתלטו גם על תעשיית הקולנוע.¹⁴ המשורר ו' חטיושין מצא גם ביטוי פיוטי לתזה הזאת של הרוסופוביה היהודית: 'הם שונאים את רוסיה בשל הריה, שדותיה ויערותיה, בשל נהרותיה הכחולים, בשל דשאיה ורקיעה'.¹⁵

רביעית, התועמלנים הציונים (היהודים) מהללים ומפארים את תרומתם של היהודים לתרבות הרוסית וטוענים שסופרים ואמנים יהודים כגון איליה ארנבורג, וסילי גרוסמן ומרק שאגאל הם מבטאי התרבות הרוסית. סטניסלב קונייב, אחד האידאולוגים הבולטים של הזרם הזה, ביטא בדרך מעמיקה את הדילמה המורכבת הזאת של מקומם של היהודים בתרבות הרוסית:

הבה ניזכר ברעש שקם לא מכבר סביב מרק שאגאל. שאגאל, עם נושאו הלקוחים מהווי העיירה, עם סמליותו העשירה שמקורה בברית הישנה, אינו מובן כל-כך לרוסים או לביילורוסים, אבל קרוב ללב היהודי. 'האנשים המעופפים' שלו קרובים ל'כוכבים הנודדים' של שלום-עליכם. שאגאל כמו כתב בשפת ציור יהודית. אילו העז צד אחד (ואילו התיר לו הצד האחר) לומר זאת, היה הוויכוח כולו מאבד מיד את טעמו. לוויטאן התבולל, שאגאל – לא.¹⁶

קונייב, כמו כל 'האנטישמים ההגונים', מסתבך כאן בסתירות, שהרי לפי נוסחה זו 'מי שהתבולל הוא סופר וצייר רוסי', ואם כך יהיה צורך לקבוע שארנבורג וגרוסמן הם סופרים רוסים. אבל קונייב ואנשי מחנהו אינם מוכנים לקבל את העמדה הזאת. והרי התופעה הזאת ידועה גם מארצות אחרות: בעיני האנטישמים הגרמנים ה' היינה הוא משורר יהודי ולא גרמני, ובעיני האנטישמים הצרפתים מ' פרוסט הוא סופר יהודי ולא צרפתי, בדיוק כפי שהאנטישמים האמריקנים רואים בארתור מילר מחזאי יהודי ולא אמריקני.

13. ראה בייחוד את מאמרו של קוז'נוב, שם, וכן: V. Mazorchuk, in: *Molodaya gvardiya*, 8 (1990), pp. 245-251. מזורצ'וק משתמש בשיטתם האנטישמית הידועה של הרוסים הלבנים, שהופכים לא-יהודים ליהודים. פ' קוירינג הגרמני וס' קוסיור הפולני היו אפוא אצלו ליהודים כשרים.

14. V. Drofyshev, in: *Molodaya gvardiya*, 7 (1990), pp. 244-247. מעניין לציין שהכותב היה עוזרו של הבמאי היהודי של הסרט, וסולק מתפקידו.

15. *Molodaya gvardiya*, 11 (1990), p. 5.

16. המאמר הופיע ב-*Nash sovremennik*, 6 (1988). הציטוט מופיע ביהודי ברית-המועצות, יג (1990), עמ' 92. א' קזינצב, למשל, קובע באותה רוח קביעה נחרצת שספרו של וסילי גרוסמן חיים וגורל 'אינו רוסי, אינו רוסי, אינו רוסי'. ראה: A. Kazintsev, *Novye politicheskie mify*, Moscow 1990, p. 79.

חמישית, הטענה שהחוגים הלאומיים ברוסיה הם אנטישמיים היא, כמובן, המצאה ציונית (יהודית), שהרי הציונות השתמשה תמיד במיתוס של האנטישמיות כדי להפחיד, ועל-ידי כך ללכד את היהודים.¹⁷ יתר-על-כן, הרוסים לא היו אנטישמים ואינם כאלה, והראיה – הם עצמם לא השתתפו בפרעות מעולם; את הפרעות עשו בביאליסטוק, בקייב ובאודסה, באזורי תחום המושב של ביילורוסיה ואוקראינה. שישית, החוגים הלאומניים האלה מתקיפים בשצף קצף את חבר הסופרים, המשוררים, האמנים והמדענים הליברלים מצדדי הרפורמות, המגינים על הציונים (היהודים).¹⁸ ההתקפות הקשות ביותר מכוונות כלפי המשורר יבגני יבטושנקו, מחבר הפואמה המרגשת ובעלת התהודה העולמית 'באבי-יאר'. בעיתונים מופיעים לעתים רמזים בדבר מוצאו היהודי כביכול של יבטושנקו, ששמו האמתי גֶנְצ'וּס.¹⁹ כמו כן מרבים לתקוף את המדענית הרוסייה נטליה יוכנייבה, אתנוגרפית מלנינגרד, משום שהיא מצדדת ביהודים.

שביעית, בראשית 1991 החלו להופיע בעיתונים הלאומניים הרוסיים האשמות קשות עוד יותר. אחת הטענות היתה שהמאפיה הציונית המפלצתית מחסלת בשקט את בניה הטובים ביותר של האומה הרוסית:

מי שילח לעולם הבא את המדען הפטריוט ולדימיר בייגון בשנותיה האחרונות של הפרסטרויקה מפני שהעז לגעת באסורים בנגיעה? מי רצח ב־1990 והסתיר את הרצח המכוון והבוגדני של המומחה הגדול ביותר של חקר הציונות, עמית מחקר בכיר באקדמיה למדעים של ברית-המועצות, יבגני יבסייב?²⁰

ולבסוף, השנאה היוקדת ליהדות, לציונות ולישראל באה לידי ביטוי גם בכל הנוגע למערכת הסבוכה של מדיניות החוץ של ברית-המועצות. כך הופצה הטענה המגוחכת שהציונות הבין-לאומית שואפת לעשות את רוסיה למושבה של מדינת ישראל.²¹ בכתבי-העת הלאומניים הופצו פרסומי תעמולה רבים ורעשניים בזכות הפלסטינים ובעיקר בזכות עיראק של סדאם חוסיין,²² ואף הובעה התנגדות נמרצת לקשירת קשרים דיפלומטיים בין ברית-המועצות למדינת ישראל.

17. V. Erokhin, in: *Molodaya gvardiya*, 3 (1990), p. 21

18. זו גם דעתו של המשורר ו' חטיושין. ראה: V. Khatyushin, in: *Molodaya gvardiya*, 1 (1991), p. 264

19. *Molodaya gvardiya*, 1 (1991), pp. 154-155

20. Ibid., 2 (1991), p. 280

21. Ibid., 5 (1990), pp. 3-19

22. ראה לדוגמה: Ibid., 1 (1991), pp. 98-100. העיתון הלאומני של הצבא אף מצא לנכון להדגיש שילדים ממשפחות יהודיות בברית-המועצות נדרשו לחזור למולדתם מישראל בעת מלחמת המפרץ. ראה: *Veteran*, 14.7.1991

עד כאן עסקנו בקבוצות של סופרים ושל אנשי אמנות ומדע, שיחסם כלפי הדת הפרבוסלבית הרשמית הוא דו־משמעי; מצד אחד שאבו מן המסורות הדתיות האנטישמיות של הכנסייה הזאת בתקופה הצארית, ומצד אחר נהגו כלפי הכנסייה הרשמית חשדנות ואי־אמון בולטים.²³

הכנסייה הפרבוסלבית הרוסית הרשמית, לעומת זה, נזהרה שלא להיסחף בגל הלאומני והאנטישמי הרוסי, שמסוף שנות ה־80 גאה ועלה על גדותיו.²⁴ אבל את רגשותיהם של מקצת אנשי הכנסייה הפרבוסלבית לפחות ביטא הנזיר גאורגי פֶּיֶדוֹטוֹב מן המנזר הידוע של פֶּסְקוֹב־פֶּצ'וֹרְסְק:

תורת הכנסייה אוסרת באיסור מוחלט על האורתודוקסים להתפלל עם הפורשים, ובכל זאת שואפים תומכי האקומניזם לקרב את כל הדתות תחת שלטונו של בית־הכנסת היהודי, ועל כן הם מבטלים את דוקטרינת אבות הכנסייה ... הנזירים [של זְגוֹרְסְק] יודעים היטב שהם מחבלים באורתודוקסיה ברוסיה. הרי כל האקדמיות והסמינריונים הדתיים היו לבית־חרושת יהודי, בסיס של מכון כמרים אקומני, וכל זה כדי לספק את תביעותיהן של ישראל, ארצות־הברית ואירופה ... מהו אפוא אותו 'מאבק מוזר למען השלום, הידידות והקדמה' שסופו נצחון בית־הכנסת והאפיפיור ברומא והרס האורתודוקסיה הרוסית ... ישמור אלוהים על מוסקבה ועל רוסיה.²⁵

בשעה שכומר, איש מנזר, משמיע דברים חריפים שכאלה, מלאים שנאה עיוורת ותהומית לעם היהודי ולמערב (הזיווג השליט, כפי שנראה, באנטישמיות האידיאולוגית הדיסידנטית), יש לדבריו תהודה רבה בקרב הציבור הרוסי הרחב, שהחל להתקרב אל הכנסייה הפרבוסלבית במחצית השנייה של שנות ה־80. עם זה יש לציין שכמה מראשי הכנסייה השמיעו דברים גם בגנות האנטישמיות. ולבסוף, כדאי לייחד תשומת־לב לאחת הפרשיות המרתקות של האנטישמיות הממלכתית האידיאולוגית, שאף היא על גבול הדיסידנטיות. מדובר בצמיחת הנאו־פגניות הלאומנית הרוסית כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרו של וֶלֶס.²⁶ וכך כותבת על כך מאיה קֶגְנֶסְקֶה במאמרה:

ב'ליטראטורנאיה גאזטה' ב־16 ביולי 1986, פורסם מאמרו של ד"ר למדעי

23. על הכנסייה הפרבוסלבית והדת בכלל בתקופת גורבצ'וב ראה: F. Thom, *Le Moment Gorbatchev*, Paris 1991, pp. 169-190; G. Hosking, *The Awakening of the Soviet Union*, Cambridge, MA 1991, pp. 117-136.

24. ואמנם, בביטאון הרשמי של הכנסייה הפרבוסלבית, *Zhurnal patriarkhii Moskovskoi*, לא נמצאו מאמרים כגון אלה שמופיעים בכתבי־העת הרוסיים־הלאומניים הספרותיים.

25. ראה: L. Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme 1945-1993*, Paris 1994, p. 293.

26. על הפרשה הזאת נכתבו שני מחקרים: M. Kaganskaya, 'The Book of Vles. The Saga of a Forgery', *Jews and Jewish Topics in Soviet and East European Publications*, 4 (1986-1987), pp. 3-27; L. Poliakov, 'Le Livre de Vless, Les vicissitudes d'un apocryphe raciste en Union Soviétique', *Continent*, 1987, pp. 66-75.

בלשנות, טבורוגוב, שהיה, כפי שנאמר מטעם המערכת, תשובתו של מדען על מכתביהם המרובים של קוראים, שסקרנותם נתעוררה בשל זרם פירסומים בהוצאות סובייטיות אחרות (העיתונים: 'רוסיה הספרותית', 'השבוע' - תוספת לעיתון 'איזווסטיה', כתבי עת 'טכניקה של הנוער', 'בעולם הספרים' וכו'), שהודיעו על תגלית מרעישת - והיא מצבת-זיכרון עתיקה של כתב-יד - 'ספרו של ולאס'.

במכתביהם מביעים קוראים את פליאתם על שתיקתה ואי-השתתפותה של 'ליטראטורנאיה גאזטה' בדיון על בעיות מושכות-לב ביותר ועל תוכניות מרתקות, הנגלות לפני המדע הלאומי וכן לפני כל אזרח בעל הכרה פטריוטית בזיקה לתגלית כה נדירה, ומצבת-זיכרון עתיקה זו - כך נאמר באחד המכתבים - 'משנה את המושגים השגורים על תולדות עמנו'...²⁷

הזיוף הלא כל-כך מתוחכם של ספרו של ולס הוא מעשה מאלף המשלים במידת מה את דברנו לעיל על 'המיוזג האורגני' בין האידיאולוגיה האנטישמית הממלכתית ובין האידיאולוגיות האנטישמיות של רוסיה הלבנה.

ראשית הפרשה בקולונל א' יזנבֶק מצבא הצאר, שמצא, כביכול, את לוחות ספרו של ולס ב-1919 והראה אותם ב-1925 למהגר רוסי אחד בבריסל, 'מירוליובוב' שמו. הלה הקדיש כ-15 משנות חייו לפיענוח האלף-בית הלא מוכר של הספר.²⁸ ספרו של ולס פורסם בכתב-העת הלאומני הרוסי המופיע בארצות-הברית, 'ז'אר-פטיצה', בשנים 1953-1957. שותף למלאכת פרסומו היה ס' פֶרְמוֹנוֹב, אטימולוג במקצועו, ששיתף פעולה עם הנאצים בעת מלחמת העולם השנייה. בברית-המועצות ניתן לראשונה פרסום רשמי לפרשה במאי 1976.²⁹ האיש שפרסם אותה והוסיף להפיץ את התורה הנאו-פגנית הוא ההיסטוריון האנטי-ציוני והאנטישמי הקיצוני ולדימיר סְקוֹרְלָטוֹב.³⁰ סייע בידיו ל' קוֹרְנִיב, אף הוא אנטי-ציוני ואנטישמי. חסות ממלכתית לכל הדיון בספר נתנה מערכת כתב-העת מולודיה גברדיה, שסקורלטוב היה אחד מעורכיו.

מה תוכנו של ספרו של ולס וכיצד היה אפשר לנצלו למאבק שניהלו הכוחות הלאומניים הרוסיים הממלכתיים, בחסות מוסדות הממשל והמפלגה, נגד הציונות, היהדות ומדינת ישראל? לדברי קגנסקיה 'מתברר, שכבר במאה התשיעית לפני הספירה, כלומר 100 שנה לפני ייסוד רומא, היה לאבותיהם הקדומים של הרוסים של ימינו לא רק כתב משלהם, אלא גם חוש מפותח של היסטוריה, האופייני לתרבויות

27. ראה את התרגום העברי של מאמרה של מ' קגנסקיה (לעיל, הערה 26) בתוך: יהודי ברית-המועצות, 10 (תשמ"ז), עמ' 116.

28. O. Tvorogov, *Literaturnaya gazeta*, 16.7.1986. וראה ביבליוגרפיה מפורטת על הפרסומים של הספר במאמרה של מ' קגנסקיה (לעיל, הערה 26), עמ' 18-21.

29. V. Skurlatov & N. Nikolaev, in: *Nedelya*, 18 (1976), p. 10. גם כתב-העת רב התפוצה אוגוניוק פרסם מאמר על הנושא הזה. ראה: *Ogoniok*, 13 (1977), p. 29.

30. ראה את ספרו הארסי של סקורלטוב נגד הציונות: V. Skurlatov, *Sionizm i apartheid*, Kiev 1975.

מבוססות ותגובה רוחנית נאותה לו: והרי "ספרו של ולאס" אינו דברי-הימים, אינו כרוניקה על-פי תפיסתנו שלנו, אלא קובץ דרשות אליליות, שנקראו באוזני העם, כנראה בעת עבודת-אלוהים.³¹ ומי הרס את הציוויליזציה הנפלאה הזאת של הרוסים הקדמונים? כמובן, היהודים הקדם-היסטוריים, וגם היוונים. יסודות היסטוריים-ארכאולוגיים ושרלטנות מדעית כביכול, עם השפעות נאו-פגניות נאציות מובהקות, וכל זה בלבוש קומוניסטי-לאומני ורוסי-סובייטי, זו התוצאה של העיסוק הממושך והמייגע בספרו של ולס שנועד לשרת מטרות אנטישמיות מובהקות, תחילה בתקופת סטלין, שבה לא פסקו להלל את העם הרוסי הגדול שהקדים את מדעני המערב בכל דבר ודבר, ולאחר מכן בתקופת כרושצ'וב וברז'נייב, ובלבוש חדש גם בתקופת גורבצ'וב.

הרחבנו כאן את הדיון באנטישמיות הממלכתית הרוסית באיצטלה קומוניסטית משום שעובדה היסטורית מוכחת היא שמרכז הכובד של הפצת האידאולוגיה האנטישמית הוא ברוסיה דווקא, אם כי אין להסיק מזה שהרפובליקות האחרות, ובייחוד אוקראינה וביילורוסיה, הצליחו להשתחרר כליל מן הנגע החמור והמסוכן הזה.

שנים ארוכות ובתקופות היסטוריות שונות היתה אוקראינה נגועה ברגשות אנטישמיים קיצוניים, ולא מקרה הוא כלל וכלל שעל אדמתה נעשו פרעות עקובות מדם ביהודים, מימי חמילניצקי וההידמקים ועד פטלורה ובנדרה, מגיבורי הלאומנות האוקראינית עד עצם היום הזה.³² יתר-על-כן, הספרים האנטישמיים הקיצוניים ביותר פורסמו החל משנות ה-60 בקייב, כגון ספרו הידוע לשמצה של טרופים קיצ'קו יהדות בלא כחל ושרק (1963) וספרו האחר יהדות וציונות (1968). ולדימיר סקורלטוב שכבר הוזכר כאן פרסם, במקרה או שלא במקרה, את ספרו האנטישמי הקיצוני בבירת אוקראינה דווקא. בתחום הספרות היפה, הסופרים האנטישמים הארסיים ביותר היו אוקראינים או רוסים החיים באוקראינה, כגון א' דימירוב וא' וילדה (ששמה האמיתי דריה דרוביאזקו).

מן המחצית השנייה של שנות ה-80, ובייחוד מ-1989, החלו הכוחות הלאומיים הדיסידנטיים באוקראינה להתנער יותר ויותר מן האנטישמיות האידאולוגית. גם חוגי הממשל והבטאונים הרשמיים החלישו לאין שיעור את ההתקפות הלא מרוסנות נגד הציונות, היהדות ומדינת ישראל.³³ על הסיבות המעמיקות לתופעה מוזרה זו אדון בספרי שבכתובים, אבל כבר עתה אפשר לקבוע שהגורם העיקרי לכך הוא ההבדל שבין הלאומנות האוקראינית ללאומנות הרוסית. הלאומנות האוקראינית מגיעה

31. מ' קגנסקיה (לעיל, הערה 27), עמ' 116.

32. על היחסים שבין היהודים לאוקראינים נכתב לא מעט, וכן נערכו בנושא זה כינוסים מדעיים, בייחוד בשנות ה-80. ראה: P. J. Potichnyi & M. Asher (eds.), *Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton 1988.

33. V. Levin, 'Jewish Topics in Ukrainian Literary Journals 1990-1991', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 3, 19 (1991), pp. 52-61.

לסיפוקה בהשגת העצמאות ושואפת לאשש את יסודות המדינה החדשה על ידי השגת תמיכתם של המיעוטים הלאומיים החיים בתחום המדינה, ובהם גם היהודים, ואילו הלאומנות הרוסית סובלת מפירוקה של ברית-המועצות ומחפשת אשמים לכל אסונותיה.

בשל אופיה השונה של הלאומנות הביילורוסית, החלשה לאין שיעור לעומת האוקראינית, לא צמחה שם תנועה לאומית דיסידנטית בעלת יכולת להשפיע על הממשל וכך גם לעצור את הפעילות האנטישמית הרשמית, זו שהתפתחה במקום וזו שהובאה ממוסקבה.³⁴ החוקרים העוסקים במצבם של יהודי ביילורוסיה בזמנים שונים מודים שאמנם היו פרעות בביילורוסיה (כגון בהומל, מוהילב וביאליסטוק), אבל מציינים שמארגני הפרעות לא היו ביילורוסים.³⁵

במרכז התעמולה האנטישמית הרשמית בביילורוסיה עמד כתב-העת פוליטיציסקי סוביטדניק ('ברשיח פוליטי'), המופץ בכ-50,000 עותקים.³⁶ כתב-העת ראה אור לראשונה ביולי 1987 ונוהל למעשה בידי ולדימיר בייגון, אחד התועמלנים האנטי-ציונים הקיצוניים ביותר. סייעו בידיו אישים אנטי-ציונים ואנטישמים פחות מפורסמים ממנו, אבל לא פחות קיצוניים. בכתב-העת הזה לקחו חלק עסקני הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, שפעלו בתחום המדעי-האינטלקטואלי, ובהם ויקטור בּוּש (מנהל המכון לפילוסופיה של האקדמיה למדעים בביילורוסיה), אדוארד סְקוּבְּלָב (חבר איגוד הסופרים של ברית-המועצות), אלכסנדר מְלֶשְׁקו (דוקטור במדעי ההיסטוריה), מ' אנטונוב (יושב-ראש ברית התחייה הרוחנית של המולדת) ואחרים.

כתב-העת הנזכר למעלה והפרסומים האנטישמיים האחרים בביילורוסיה דומים להפליא לפרסומים שראו אור ברוסיה, וקשה למצוא בהם רעיונות ביילורוסיים מקוריים. אפשר למצוא בהם ציטטות רבות של האנטישמים המפורסמים מן התקופה הצארית כגון שמקוב, התקפות חסרות רסן על אויביה ומהרסיה של המולדת הסובייטית כדוגמת 'לייבה טרוצקי' ועל הצירוף המאיים והמבשר רעות של הציונים ו'הבונים החופשיים', התרעה נגד עוקרי 'העץ הסלבי', כפי שהדבר מתואר בדרך פיוטית בשירו של פ' בַּאִיֵנוב,³⁷ וקריאה להילחם בציונות בבחינת 'הסכנה האמתית והנוראה ביותר כיום'.

34. על ביילורוסיה במעבר לעצמאות ראה: Y. Zaprudnik, *Belarus: At a Crossroads in History*, Boulder, CO 1993. מיקולאי איבנוב, לשעבר פרופסור באוניברסיטת ורוצלב וכיום חי בגרמניה, מכין עתה מחקר על האנטישמיות בביילורוסיה במאה העשרים.

35. V. Zajka, 'Jewish Life in Belarus During the Past Decade', *East European Jewish Affairs*, 1 (1993), p. 28.

36. I. Basin, 'Antisemitic Propaganda של כתב-העת ראה: 1987-1990 in the Journal of the Central Committee of the Communist Party of Belorussia "Politichesky sobesednik"', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1, 14 (1991), pp. 81-89. חשוב לציין שהמחבר, יעקב בסין, אף התריע נגד הפעולות האנטישמיות בביילורוסיה במאמרו 'אנטומיה של פרובוקציה אחת'. ראה: Hashakhar, 7, 27 (1990), p. 2.

37. שמו של השיר הוא 'לציד', ואפשר שיש בו רמז של קריאה לפרעות ביהודים. ראה: *Politichesky sobesednik*, 5 (1990), p. 29.

3. האנטישמיות האידאולוגית הדיסידנטית

כאמור, בתקופת גורבצ'וב הלכו והיטשטשו ואף נעלמו כמעט כליל ההבדלים בין האנטישמיות האידאולוגית הסובייטית הממלכתית ובין האנטישמיות האידאולוגית הדיסידנטית. עם זה אין להכחיש שיש שוני לא מבוטל בין שני הסוגים האלה, שתובע גם מאתנו דיון נבדל מסיבות מהותיות פוליטיות-אידאולוגיות ומתודולוגיות כאחת. קיומה של אפוזיציה למשטר הסובייטי או להנהגה בשלטון אינו תופעה חדשה.³⁸ במלחמת העולם השנייה קמה התנועה הלאומנית הרוסית האנטי-סובייטית בראשות הגנרל ולאסוב, שפעלה בחסות גרמניה הנאצית ונוצלה למטרותיה האימפריאליסטיות.³⁹ תנועה זו ספגה מכה אנושה עם מפלת גרמניה, והיתה לכך השפעה לא מבוטלת על האיחור בהתהוות תנועה לאומית רוסית דיסידנטית בברית-המועצות אחרי מלחמת העולם השנייה. הזרם הלאומני הרוסי המסורתי-המשיחי (או 'הימין החדש') החל להתהוות למעשה רק בשנות ה-60.

הסוציאליזם הנוצרי

לפני תקופת גורבצ'וב נוצרו בזרם המשיחי-המסורתי של הלאומנות הרוסית החדשה שלוש קבוצות רעיוניות-פוליטיות בעלות גישה שונה כלפי שאלת היהודים: הסוציאליזם הנוצרי, הנאו-סלבופיליות והנאו-פשיזם. הסוציאליזם הנוצרי קם ב-1964 כתנועה מאורגנת המבוססת על יסודות מחתרתיים עם הקמת 'הברית הסוציאליסטית-הנוצרית הכלל-רוסית של שחרור העם' בלנינגרד בהנהגתו של איגור אוגורצב. ב-1967, בעת שנאסרו חבריו בידי הקג"ב, מנה הארגון 26 חברים.⁴⁰ היסוד המרכזי באידאולוגיה של הארגון, המבטא את גישתו לבעיות פוליטיות, חברתיות ודתיות כאחת, הוא 'הסוציאליזם הנוצרי', כלומר סינתזה של יסודות חברתיים, פוליטיים ודתיים שתהווה את 'הדרך השלישית', בין הקומוניזם לקפיטליזם, לפתרון כל בעיות האנושות (זה, כמובן, רעיון ישן נושן בהשקפת העולם הלאומנית הרוסית של המאה ה-19, הרעיון של 'רוסיה כרומא שלישית'). מצע הארגון קבע בביטחון שהעולם הקומוניסטי הולך ומתפורר (אין ספק שבשנות ה-60 נחשבה הקביעה הזאת לעזות-מצח ולרעיון רצוי הרחוק מן המציאות ההיסטורית). מנסיונו המר למד העם לדעת שהקומוניזם אינו מביא עמו אלא עוני, דיכאון, זיוף וניווון מוסרי.⁴¹

38. על הנושא הזה ראה במיוחד הספרים שהוזכרו לעיל בהערות 39, 40, 66.

39. על תנועת ולאסוב יש ספרות מדעית וכללית ענפה. ראה בייחוד: A. Dallin, *German Rule in Russia 1914-1945*, London 1957; C. Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*, Stuttgart 1978; A. Kiselev, *Oblik generala Vlasova*, New York 1972

40. L. Alekseeva, *Istoriya inakomysliya v SSSR*, New York 1984, pp. 399-402; *Volnoe slovo*, 22 (1976)

41. VSKHSON, Paris 1975, p. 33

הקומוניזם הוא גם תופעה אנטי־לאומית ולא־רוסית בטבעה, כך קובע מצע הארגון. עם מיגורו ייבנה משטר פוליטי־חברתי חדש לחלוטין, שיהיה תאוקרטי, חברתי (קורפורטיבי), ייצוגי ועממי. בראש הפירמידה השלטונית יעמוד 'הסינוד העליון': שליש אחד ממנו יהיו מנהיגי הכנסייה ושני שלישים יהיו נציגים ידועי־שם של העם, שייבחרו לכל ימי חייהם.⁴² כל הדתות הידועות אמנם זכאיות לקיים את פולחניהן, אבל אין הן זכאיות להשתתף בשלטון ב'סינוד העליון' עם הכמורה הפרבוסלבית. יתר־על־כן, לשווא נחפש במצע קביעה כלשהי בעניין הזכויות הלאומיות של עמי ברית־המועצות, אם כי הארגון קובע בפסקנות שהוא מייצג את כל הלאומים של 'רוסיה הגדולה'.

מנסחי המצע הושפעו בעיקר מהוגי דעות רוסים בעלי דעות סותרות בשאלת היהודים, כגון ניקולאי ברדייב ולדימיר סולובייב (שניהם פילושמים מובהקים) והסופר פיודור דוסטויבסקי (אחד האנטישמים הרוסים הקיצוניים ביותר במאה ה־19). החוקר הרוסי־האמריקני ינוב קובע שכמה מחברי הארגון, ובעיקר מיכאיל סאד, אחד ממנהיגיו, היו אנטישמים קיצוניים. ינוב ביסס את דבריו בעיקר על עדותו של פטרו־ב־אגטוב, שהתוודע במחנה כפייה אל הפעיל הציוני שלמה דולניק. מ' סאד טען שמקומם של היהודים בישראל ויש להשמיד את מי שיתעקשו להישאר ברוסיה. כאן נעלם אפוא לחלוטין פתרון ההתבוללות.⁴³

הנאו־סלבופיליזם

הזרם הנאו־סלבופילי הופיע אף הוא בשנות ה־60 והגיע לשיאו בשנות ה־70. כתב־העת של התנועה היה וְיִיִצְ'ה (1971–1974) ועורכו ולדימיר אוסיפוב. הפלג הנאו־סלבופילי השני בתקופה זו היה קשור לסופר אלכסנדר סולז'ניצין, שהשפיע על המחשבה הדיסידנטית הרוסית גם בתקופת גורבצ'וב. בפתרונות שמציעים הנאו־סלבופילים לבעיה הלאומית ברוסיה, לאחר מיגורו של המשטר הנוכחי, תופסת 'הנקודה היהודית', שלא במקרה, מקום נכבד למדי. ולדימיר אוסיפוב, שהיה קשור בדרך זו או אחרת לפעילים דיסידנטים ממוצא יהודי, לרבות שני פעילים ציונים (אדוארד קוזניצוב ומיכאל אגורסקי), הוא מן הדמויות הבולטות בקרב החוגים הדיסידנטיים הלאומניים ואחד האסירים הפוליטיים הוותיקים בברית־המועצות. השקפת עולמו דומה בתחומים רבים לגישות הסלבופיליות שרווחו ברוסיה לפני המהפכה, וכפי שראינו הוסיפו להתקיים ולהשפיע על מקצת האינטליגנציה הרוסית גם בתקופה הסובייטית. יבגני בְּרֶבְנוֹב וגֶנְדִי שִׁמְנוֹב, הקשורים יותר לזרם הדתי ועוסקים בתאולוגיה, וכן קרובים לזרם הפוצ'בניקי (אנשי הקרקע), אף הם בעלי השפעה בקרב מקצת האינטליגנציה הרוסית הדיסידנטית. נראה ששלושת האישים האלה העמידו בראש דאגתם את האמונה הנוצרית־הפרבוסלבית המכילה את הרגשות הלאומיים הרוסיים העמוקים ביותר, ובזה הם חולקים על הלאומנים הקיצוניים,

⁴² Ibid., pp. 61-75

⁴³ A. Yanov, *The Russian New Right*, Berkeley, CA 1978

שמקצתם רואים בדת בעיקר מכשיר העומד לשירות האידיאה הלאומית הנעלה מכול. הבדל בולט אחר ביניהם ובין הנאו־פשיסטים הוא היחס ללאומים ולתרבויות אחרות. הנאו־סלבופילים דוחים את ההשקפה הגזענית ומוכנים לקבל בחיוב רבגוניות תרבותית. מכאן היה אפשר להסיק שהיו בעלי גישה דומה כלפי הלאום היהודי והתרבות היהודית.

שלושת הדיסידנטים חלוקים בדעותיהם בעניין 'החטא הקדמון' של העם היהודי כלפי הנצרות. לדברי ברבנוב, היהודים הם 'העם הנבחר' הבלעדי של אלוהים, ואלוהים לא דחה אותו גם כאשר דחו היהודים את ישו. ואילו שימנוב טוען שבמעשה 'העזיבה' יש לראות תופעה מכרעת בשאלת המשך 'בחירתם' בידי אלוהים.⁴⁴

שנית, שימנוב ראה את עצמו כאנטישמי אמתי (כלומר טוב או הגון), המחפש יסודות רציונליים לביסוס זהותו זו, ואילו אוסיפוב, ובייחוד ברבנוב, יצאו נגד האנטישמיות שהיתה בעיניהם 'כבלימת הנצרות ההיסטורית' וסימפטום ברור לחוליית הלאומי של מי שנוגעו בנגע הזה.

אף־על־פי־כן, שלושתם מתריסים כנגד המערב, הרוחש אהדה רבה ומופגנת להקמת מדינת ישראל אבל מותח ביקורת ואף מגנה את התנועה הלאומית הרוסית. אין ספק ששלושתם הוטרדו מן הסברה שהיהודים אינם יכולים להיטמע בעם הרוסי, ואף הנצרות אינה יכולה להפוך אדם יהודי לאדם רוסי. היהודים יוסיפו להיות, לנצח כנראה, גוף זר בעל רעיונות וערכים משלהם, שאינם עולים בקנה אחד עם אלה של הלאומנים הרוסים. כולם גם מסכימים שהחולי הגדול הוא הקוסמופוליטיות של היהודים (דעה קרובה לזו של האנטישמים האידיאולוגים הממלכתיים) המושרשת עמוק ומסוכנת להשחית. תוכנה הרוחני של התרבות הרוסית הכבירה וההכרה הלאומית של העם הרוסי מנוגדים לקוסמופוליטיות תכלית הניגוד.

ולבסוף, הטענה שהיהודים מקופחים ומופלים לרעה בברית־המועצות מקוממת את הנאו־סלבופילים, וביתר שאת את הנאו־פשיסטים, שלדבריהם אין עוד לאום אחר בברית־המועצות המופלה לטובה דווקא כדוגמת היהודים. ומה הפתרון המוצע לשאלת יהודי ברית־המועצות? מצד אחד נשמעת הטענה שהיהודים אינם מתאימים לטמיעה, ומן הצד האחר הם רוצים שיהודים רבים יתנצרו ויצטרפו למאבק למען הקמת 'תאוקרטיה נוצרית עולמית'; מצד אחד הם מוכנים לראות בעין יפה הגירה יהודית מרוסיה לישראל, ומן הצד האחר הם רואים בהגירה שכזאת בגידה. מכל מקום, היהודים רשאים לדעתם להישאר ברוסיה בתנאי מפורש שלא יתבעו לעצמם זכויות מיוחדות. הנאו־סלבופילים גם דורשים, 'בתור נוצרים', את בינאום ירושלים.⁴⁵

44. על גישתם של הנאו־סלבופילים כלפי שאלת היהודים ראה: D. Pospelovsky, 'The Resurgence of Russian Nationalism in Samizdat', *Survey*, 1 (1973), pp. 51-77; 'Russian Nationalist Thought and the Jewish Question', *Soviet Jewish Affairs*, 1 (1976), pp. 3-17

45. *Volnoe slovo*, 17-18 (1975), pp. 24-25, 41, 49, 145-150; M. Kheifets, 'Russky patriot Vladimir Osipov', *Kontinent*, 27-28 (1981); D. Hammer, 'Vladimir Osipov and the Veche Group', *The Russian Review*, 43 (1984), pp. 355-375

הנאו־פשיזם הדיסידנטי

הנאו־פשיזם הדיסידנטי בא לידי ביטוי בולט בייחוד בכתביהם של א' פֶּטִיסוֹב, מ' אנטונוב וא' איבנוב (סקורטוב), ובמצעה של הקבוצה המרכזית 'דבר האומה', והוא מורכב מרסיסי רעיונות לאומניים, פשיסטיים, גזעניים ואף בולשביקיים.

השאלה הלאומית הכללית והיחס ליהודים תופסים מקום ראשי בהשקפת עולמם של הנאו־פשיסטים הרוסים. תופעת הלאום היא בעיניהם יסוד החיים החברתיים, מרכז היצירה האנושית ושיא השלמות הנמצלת ביותר. למעשה הם רואים בה קהילה רוחנית, הנבדלת מכל צורת התארגנות אחרת במובן המיסטי העמוק של המילה. בעיקר חשובה קביעתם שהגורם המכריע בקיומו של כל לאום הוא היסוד הגזעי. אף שברי להם שקשה לדבר, בייחוד בברית־המועצות של ימינו, על 'גזעים טהורים', הם טוענים במפגיע שהטיפוס הגזעי המקורי הוא הגורם הדומיננטי בכל תערובת של גזעים. מובן מאליו שהנאו־פשיסטים תובעים לשים קץ ל'היברידיוזציה' של הלאומים. הם מתנגדים התנגדות נחרצת לכל פתרון פדרטיבי ושבים ומאמצים את גישתו של הממשל הצארי בהכרזתם: 'ססמתנו היא רוסיה אחת שאין לחלקה'.⁴⁶ עם זה הם מוכנים להבטיח את התפתחות התרבויות של הלאומים האחרים החיים בתחומי רוסיה. בחריפות יתרה הם תוקפים את התנועה הדמוקרטית בברית־המועצות, הכמהה, לדעתם, לצורת משטר דמוקרטי וליברלי מנוון והרסני. מטרתם היא הקמת מדינה דיקטטורית, ריכוזית ואליטיסטית, מעין משטר בולשביקי בלי מרקס ולנין, ודתם החילונית מתחלפת בדת הנוצרית בתפקידה הרוסי הקלסי: מכשיר מוסרי בידי המדינה הלאומית. הנאו־פשיסטים פותחים את התקפתם על הגזע היהודי בנושא שהוא בעיניהם נקודת התורפה של היהדות הדתית: לדעתם שליחותו של ישו נועדה להציל את האנושות מידי אלוהי ישראל האכזר והלא סובלני.⁴⁷ גם כיום מתרחש, לנגד עינינו ממש, הפילוג הזה בין משרתי אלוהים למשרתי השטן. השטן מטיף לשוויוניות ולקוסמופוליטיות – מביטוייה העיקריים של האידאולוגיה היהודית הגלותית, המביאה לידי ניוון ועירוב הדם.

הגזע הצהוב והגזע השחור הם המסוכנים ביותר בזמננו לגזע הארי, על־פי תורת הגזע הנאו־פשיסטית הרוסית (בעניין זה יש להם טרזניה למנהיגם אדולף היטלר על שהוציא משום מה את הרוסים מן המשפחה המכובדת של הלאומים האריים). עם זאת אין הם שוכחים אף לרגע את סכנת היהודים במשטר 'הסדר' הנאו־פשיסטי החדש. אבל כפי שנראה מיד, כל זה הוא כאין וכאפס לעומת התנועות הנאו־פשיסטיות החדשות שקמו והתפשטו כבר בתקופת גורבצ'וב ועוד יותר אחרי נפילתו.

האנטישמיות האידאולוגית הדיסידנטית בברית־המועצות מגיעה לשיא התפתחותה בתקופת גורבצ'וב, ובייחוד בחלקה השני, בשנים 1989–1991. דווקא בעת ההיא נוצרה סימביוזה מובהקת בינה ובין האנטישמיות האידאולוגית הממלכתית, אם כי

⁴⁶ 'A Word to the Nation', *Survey*, 3 (1971), pp. 197-199.

⁴⁷ מצוטט על־פי D. Pospelovsky (see above note 44), p. 63.

ראשי התנועה האנטישמית הדיסידנטית פעלו לעתים קרובות פעולה ברורה וגלויה גם בחוגים הדיסידנטיים וגם במוסדות הסובייטיים הרשמיים, אף שעדיין לא הגיעו לידי מיזוג פוליטי-רעיוני וארגוני.

את הזרמים והתת-זרמים הלאומניים האנטישמיים בברית-המועצות אפשר לחלק לשלושה זרמים אידיאולוגיים עיקריים: הזרם הנאו-סלבופילי, שהסופר אלכסנדר סולז'ניצין נתן לו את ביטוי המגובש והמעמיק ביותר; הזרם הפוצ'בניקי, שהוגה הדעות שלו הוא איגור שפּרביץ'; ותנועת 'פמיאט' ('זיכרון'), התנועה המאורגנת, המסועפת ובעלת ההשפעה הרבה ביותר בתקופת גורבצ'וב, המורכבת מתת-קבוצות רבות, החל ממונרכיזם ופרבוסלביות וכלה בשוביניזם קיצוני ונאו-נאציזם.

הנאו-סלבופיליזם הדיסידנטי: אלכסנדר סולז'ניצין
הנאו-סלבופיליות הדיסידנטית של אלכסנדר סולז'ניצין פותחה הרבה לפני עליית גורבצ'וב לשלטון. היא באה לידי ביטוי גם ביצירתו הספרותית הכבירה וגם בהתבטאויותיו הפובליציסטיות והפוליטיות הרבות זה יותר מעשרים שנה, מנאומו לרגל זכייתו בפרס נובל (1972) והפנייה 'אל מנהיגי ברית-המועצות' (1973) ועד 'נאום ליכטנשטיין' המפורסם (1993) וההופעות בטלוויזיה הצרפתית והאמריקנית לקראת שובו לרוסיה (1993-1994).⁴⁸

סולז'ניצין אינו רק אחד הסופרים הרוסים הדגולים של תקופתנו, אלא גם חוקר מעמיק של המציאות הסובייטית, ויותר מכול הריהו הוגה דעות בעל שיעור קומה. תורתו ינקה הרבה מיסודות סלבופיליים ודתיים-נוצריים רוסיים מובהקים. הוא אף יצר מעין סינתזה מורכבת למדי וקשה לזיהוי של יסודות סלבופיליים, דתיים-מוסריים ודמוקרטיים-קונסטיטוציוניים.⁴⁹

סולז'ניצין גורס שאת שורש הרע, בחינת החטא הקדמון, יש לחפש באידיאולוגיה המרקסיסטית-הלניסטית, שרעיון הטרור הממלכתי הוא מאבני היסוד שלה. רק על הבסיס הזה יכלה לקום מכונת הטרור, ורק על הבסיס הזה יכלה להתבסס ולהתפתח

48. הפילוסוף הצרפתי היהודי ברנאר אנרי לוי אמר: 'למדתי יותר מקריאת הארכיפלג גולג מאשר ממסות מלומדות על ההשקפות הטוטליטריות. אני חייב הרבה יותר לסולז'ניצין מלרוב ההיסטוריונים, הפילוסופים של גורלו של המערב ... סולז'ניצין הוא שקספיר של תקופתנו'. ראה: B. H. Levy, *La barbarie à visage humain*, Paris 1977, p. 165. ואילו פרופ' ג'ורג' ניבה מז'נבה, המומחה החשוב לחקר סולז'ניצין, כתב: 'עוד ידובר על המאה של סולז'ניצין כפי שדובר על המאה של וולטר'. ראה: G. Nivat, *Soljenitsyne*, Paris 1980, p. 17.

49. יצירתו של סולז'ניצין ברוסית מרוכזת בכתביו: A. Solzhenitsyn, *Sobranie sochinenii*, Paris 1978-1984, vol. 1-14. רוב יצירותיו הספרותיות והפובליציסטיות ראו אור בעברית: ארכיפלג גולג: 1918-1956, ניסיון לחקר אמנותי, תל-אביב 1975-1976; אוגוסט 1914: קשר ראשון, תל-אביב 1972; כנגוח העגל את האלון, תל-אביב 1975; לנין בציריך, תל-אביב 1977; במדור הראשון, תל-אביב 1971; כיצד נוכל להסדיר את החיים ברוסיה?, תל-אביב 1991.

לממדיה המפלצתיים בהשראתו ובהנהגתו הישירה של לנין. עם זה, סולז'ניצין מדגיש שהאידיאולוגיה וסיעת המנהיגים מן השורה הראשונה לא היו מספיקים לביצוע משימות הטרור הכבירות לולא נרתמו לכך באמונה ובהתלהבות רבבות קומוניסטים. הללו היו לברגים של מכונת הטרור, וברבות הימים נהנו בעצמם מפירותיה, עד שהחלו להישחק בגלגליה האימתניים. מאחר שראייתו של סולז'ניצין בנויה על ציוויים דתיים-מוסריים גם כשהוא חוקר את המצב הקיים וגם כשהוא מחפש דרכים לשנותו, יש חשיבות גדולה לקביעתו שמה שאפשר את קיומו של המשטר הלא-אנושי הוא המוסר הכפול שעמד ביסוד השקפת עולמם של הקומוניסטים כלפי אויבים מעמדיים, יריבים פוליטיים ולא-מזדהים סתם. משטר הטרור יכול לבני-האדם משום שלמוחותיהם הוחדר בשיטתיות הרעיון שכל עוד אין נוגעים בכך עצמך שב ואל תעשה. הרס המוסר הדתי וכל מוסר בכלל, לדברי סולז'ניצין, הוא הגורם העיקרי לנצחון המשטר על בני-האדם.⁵⁰ אנחנו עצמנו אשמים ורק אנחנו, קובע סולז'ניצין. ומכאן שגם הפתרון הוא בהשתחררות עצמית: 'תהיינה ידינו נקיות. אין אנו נקראים לצאת לכיכרות ולהכריז בקול את האמת, לומר בקול רם מחשבותינו ... נימנע נא אך מלומר מה שאין אנו חושבים ... דרכנו היא ... לא לתמוך במאומה בשקר'.⁵¹ סולז'ניצין אינו מבהיר מה יהיה אופיו של המשטר החדש שיקום לאחר 'ההשתחררות העצמית' של האזרחים הסובייטים. מעמדתו כלפי המשטרים הדמוקרטיים המערביים, שהיא עמדה ביקורתית מיסודה, ומהנחות היסוד הפילוסופיות והלאומיות שלו עולה שכוונתו למשטר מדיני המושרש בקרקע הרוסית, אבל אינו מנותק מן ההתפתחות ההיסטורית המודרנית, מעין ממשל עממי-תאוקרטי נאור (אם כי סולז'ניצין נפגע מן הטענה שהוא מעין 'אייטולה חומיני רוס') שיתבסס על חוקים וחוקיות, אך יותר מכול על צווים דתיים-מוסריים חזקים ומחייבים. כלומר, מדובר במשטר 'צודק' ויעיל כאחד.

סולז'ניצין הוא בלי ספק לאומן רוסי, אף שהוא עצמו אינו מסכים לתואר הזה. אבל אין הוא שייך לאסכולה הלאומנית, האימפריאליסטית והשוביניסטית המעמידה בראש הסולם את היסודות הלאומניים הקיצוניים, והראיה שאין הוא מאמין ב'שלמות' רוסית מיוחדת או בעליונותה המוסרית של רוסיה. יתר-על-כן, סולז'ניצין היה מוכן לוותר על האימפריה הסובייטית העצומה (עוד לפני פירוקה הלכה למעשה ב-1991)

50. על יצירתו של סולז'ניצין נכתבו אלפי מאמרים, ספרים וכתבות, אולי יותר משנכתבו על כל סופר או הוגה דעות אחר במאה העשרים. בשנים 1962-1973 בלבד פורסמו 2465 ספרים ומאמרים על סולז'ניצין. ראה: F. Donald, A. Solzhenitsyn: An International Bibliography, Ann Arbor 1973; G. Nivat, Soljenitsyne; T. Lopukhina, Dukhovnye osnovy tvorchestva Solzhenitsina, Frankfurt 1974; F. Barker, Solzhenitsyn: Politics and Form, London 1977; S. Carter, The Politics of Solzhenitsyn, London 1977; M. Scammel, Solzhenitsyn: A Biography, New York-London 1984; מ' קונפינו, מסנקט-פטרבורג ללנינגרד, עמ' 101-150.

51. בייחוד חשוב לנושא זה ספרו של סולז'ניצין *Pismo vozhdiam Sovetskogo Soyuz: Mir i nasilie*, Paris 1981. כמו כן חשובים מאמרו 'לחיות לא בכזב' וכמובן, ספרו הגדול ארכיפלג גולג.

ולהסתפק במדינה רוסית מקורית שגבולותיה כגבולות רוסיה לפני הכיבושים הגדולים של הצארים והסובייטים, אם כי לדעתו עליה לכלול גם את אוקראינה וביילורוסיה. הוא גם יוצא בתוקף נגד כל סוג של דיכוי לאומי, וגם אם בתור לאומן רוסי (או 'הפטריוט הרוסי הצנוע' כפי שאהב לכנות את עצמו) הוא מעוניין קודם כל בגורלו של העם הרוסי, אין הוא אטום לסבלותיהם ולבעיותיהם של עמים אחרים. 'ובכן', כותב סולז'ניצין, 'יש להכריז על זכות שאין עליה עוררין להפרדה מלאה של שתיים-עשרה הרפובליקות [כלומר בלי אוקראינה וביילורוסיה], ויש לעשות זאת בלי דיחוי ובדרך נחרצת'.⁵² זהו היסוד העיקרי של הסלבופיליות הנהפך לפאן-סלביזם של אפוטרופסות ויליקורוסית (רוסית 'גדולה') על 'האחים הקטנים' שאין להם זכות להגדרה עצמית, שסולז'ניצין מעניק אותה ביד רחבה למיעוטים לאומיים אחרים בברית-המועצות.

סולז'ניצין אינו שוכח גם את היהודים בין שאר 'העמים הקטנים' ו'השבטים'. אין ספק ששאלת היהודים, בשל רגישותה ובעיותיה המיוחדות, תופסת מקום נכבד ברוב יצירותיו הספרותיות (יום אחד בחייו של איבן דניסוביץ'; אגף הסרטן; במעגל הראשון; ארכיפלג גולג; לנין בציריך; אוגוסט 1914; אוקטובר 1916) וגם בהופעותיו הפובליציסטיות המרובות.

האם היהודים אשמים בהתפוררותה וניווניה של רוסיה? האם תרמו תרומה מכרעת לעלייתם של הבולשביקים לשלטון ולכינון המשטר הלניניסטי-הסטליניסטי המאוס? האם הם מהווים כוח הרסני בשל אופיים הלאומי הדתי? ומעל לכל, היהיה להם מקום ברוסיה החדשה, כאשר זו קום תקום? אלה השאלות העומדות במרכז הדיון בנושא גישתו של סולז'ניצין כלפי שאלת היהודים.⁵³

אין ספק שסולז'ניצין אינו אנטישמי מוצהר, ולא זו בלבד, אלא שהוא נוהר מאוד שלא ליפול למלכודת שטומנות האידיאולוגיות הסלבופיליות-הפרבוסלביות בכל הנוגע לשאלת היהודים. הוא תוקף בחריפות את האנטישמיות הצארית והסובייטית כאחד. אבל ידוע שלא מעט אנטישמים או בעלי אידיאולוגיות המכילות יסודות אנטישמיים מובהקים מכחישים בכל תוקף שהם אמנם אנטישמים (הדוגמה הקלסית היא אולי נילוס, מיוצרי הפרוטוקולים של זקני ציון). לפיכך יש חשיבות רק לדברים שנאמרו או נכתבו, ורק לפיהם אפשר לבדוק את הנושא בדיקה אובייקטיבית וברורה.

52. א' סולז'ניצין, כיצד נוכל להסדיר את החיים ברוסיה?, עמ' 45.

53. הנושאים 'סולז'ניצין ושאלת היהודים' ו'האם סולז'ניצין אנטישמי?' עוררו ויכוחים ערים ואף סוערים מעל דפי העיתונות, והתקיים גם דיון אקדמי ומדעי חריף למדי. ראה בייחוד: R. Rutman, 'Solzhenitsyn and the Jewish Question', *Soviet Jewish Affairs*, 2 (1974), pp. 3-16; E. R. Frankel, 'Russian Jews and Solzhenitsyn', *Soviet Jewish Affairs*, 2 (1975), pp. 48-68; A. Yanov, *The Russian New Right*, chap. 5; F. Dreizin, 'The Russian Soul and the Jews', *Essays in Literary Ethnocentrism*, New York 1990; A. Solzhenitsyn, *Lenin v tsiurikhe*, Paris 1975, p. 124

בין הגיבורים החיוביים ביצירותיו או החיוביים במקצת, לפי השקפת עולמו של סולז'ניצין, יש יהודים לא מעטים, כגון המהנדס אֶרְכָּנְגוֹרֹדְסְקִי באוגוסט 1914, השחקנית סוֹסָנָה קוֹרְזֶנְר באוקטובר 1916, צואר מרקוביץ' ביום אחד בחיי איבן דניסוביץ', המאיור רויטמן בבמדור הראשון, והאסיר גמרוב בארכיפלג גולג. מקצתם אף מבטאים את השקפת עולמו של המחבר, ובכך ביטא סולז'ניצין את האמון שרחש להם.

בהופעותיו ובכתביו הפובליציסטיים סולז'ניצין מביע אהדה גלויה למדינת ישראל, שלדעתו קמה לתחייה בדרך נס אחרי אלפיים שנות גלות, והיא בעלת זכות קיום לא מעורערת ולא מותנית. בעייתית יותר היא גישתו כלפי שאלת יהודי ברית-המועצות ועתידם במדינה זו, אם וכאשר יקום בה המשטר החדש. נכון הדבר שסולז'ניצין אינו מאשים את היהודים בהתמוטטותה של רוסיה ובהקמת המשטר הבולשביקי, כפי שעשו רוב הלאומנים הרוסים. אבל כשבדקים את צדו האחר של המטבע, כלומר את הגיבורים השליליים ביצירותיו, שרובם יהודים, ממהרסיה של רוסיה דווקא, מתעורר חשד בעניין עמדתו האמתית של סולז'ניצין בעניין העם היהודי והחטא הקדמון שתלתה בו התאולוגיה הנוצרית.

דמות המפתח להבנת גישתו ההיסטורית של סולז'ניצין היא פֶּרְבוֹס (ישראל הלפֶּנד, 1869–1924) בלנין בציריך, שהיה פעיל בתנועה המהפכנית-הסוציאליסטית ברוסיה ובגרמניה ואף הגה את רעיון המהפכה המתמדת הרבה לפני טרוצקי. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשהיה בטורקיה, הצליח פרבוס להתעשר וקשר קשרי סתר עם אישים בולטים בממשל הגרמני. כך היה לאיש הקשר בין גרמניה ובין לנין והבולשביקים ומימן את תפיסת השלטון שלהם באוקטובר 1917. אין, כמובן, חשיבות לאמת ההיסטורית בתיאורו של פרבוס אצל סולז'ניצין – מה שחשוב הוא דמותו הספרותית השטנית, המכוערת וההרסנית במלוא מובן המילה. פרבוס-מפיסטו זה מריץ את לנין (שאף בו זורם דם יהודי למחצה או לרביע) לקראת הגשמת התוכנית השטנית להשמדתה של רוסיה הקדושה בכל האמצעים והשיטות. לא מקרה הוא שפרבוס אינו מתסיס בלבד, אלא הוא ממלא 'תפקיד יהודי' מובהק בהיסטוריה האנושית – הוא גם, ובעיקר, המממן של המהפכה מאחורי הקלעים (והרי זו הטענה הקלסית בפי כל האנטישמים, שבאה לידי ביטוי מלא בפרוטוקולים של זקני ציון). וכך כותב סולז'ניצין:

האם פרבוס בדה זאת מלבו, האם היתה זו השקפתו התאורטית – להיות עשיר? היה זה צורך שנוולד עמו, והדחף למסחר, לגעשעפט [כך], לא להחמיץ את הרווח בטווח ראייתו, לא היה מתוכנן, אלא פעולה כמעט ביולוגית [כך], המתרחשת כמעט בהיסת הדעת ... היה זה אינסטינקט ... לשים את היד במקום בו מתגלים חוסר איזון, קרעים, ולשלוף משם רווח.⁵⁴

54. ראה: י' בן יעקב, 'אידיאולוגיה לאומית ואידיאולוגיה לאומנית ברוסיה מהמאה ה-19 עד לדיסידנטים בימינו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 310.

אם פרבוס הוא מחולל המהפכה הבולשביקית שיכונן את שלטון האימים והטרור, נפתלי ארנוביץ' פרנקל מארכיפלג גולג, דמות שטנית לא פחות ומאוסה עוד יותר, הוא בלי ספק אביה של 'שיטת הגולג'. באי גולג, כך אומר סולז'ניצין, רווחה האמרה שמחנות הכפייה הם המצאתו של פרנקל. ובאירוניה הוא מוסיף שהמצאה לא-פטריוטית היא ואף מעליבה את השלטונות. ומיהו פרנקל? יהודי טורקי, יליד קונסטנטינופול, שהקים חברה מסחרית במריופול והיה למיליונר - 'מלך היערות של הים השחור'. במלחמת העולם הראשונה עשה עסקות ספרות בנשק (מזכיר מאוד את פרבוס). ב-1916, כשהרגיש בסערה המתקרבת, העביר את הונו לטורקיה, וב-1917 נסע בעצמו בעקבותיו. שובו של פרנקל לברית-המועצות בתקופת הנא"פ לוט בערפל, אך הוא מצא מיד תפקיד ההולם את כשרונותיו: הג'פאו הטיל עליו להקים בורסה שחורה, כדי להעביר לידי השלטונות זהב וחפצי ערך. לאחר שסיים את תפקידו בהצלחה נאסר. אבל פרנקל הלא-נלאה אינו שומר טינה. עוד בשבתו בלוביאנקה החל לתכנן את תפקידיו הבאים: ב-1929 עלה בידו להיפגש עם סטלין ולצייר לפניו תוכנית מושלמת לבניית הסוציאליזם בעמלם של אסירי המחנות. על תצלומו (וסולז'ניצין טרח לא מעט לאייר את ספרו בתצלומיהם של כל ראשי הגולג היהודים) אומר המחבר: 'רצונו הלא-אנושי, המלא רוע לב, חקוק היטב בפניו'. ומשפטו האחרון על פרנקל ודאי מעלה הרהורים נוגים: 'נדמה לי שהוא שנה את הארץ הזאת'. בתור תוספת קישוט 'גלריה היהודית השחורה' הזאת מוצג המחסנאי איסק ברשנד הזקן, הקמצן, המלוכלך, השמן והדוחה בכל חיצוניותו, שהוא גם רודף בצע, עקום ורקוב. מול היהודי שהוא בבחינת התגלמות הרע האבסולוטי סולז'ניצין מעמיד את הנערה הרוסייה ה'גאה', שגזרתה כ'עץ צפצפה', הדומה ל'ברבור', המגלמת, כמובן, את כל הטוב והטהור. כלומר, מול היהודי הזקן, התאוותן והמכוער, עומדת עלמה רוסייה יפה וצעירה, וזו נלכדת ברשת נכליו.

סולז'ניצין משקיע מאמץ גדול כדי להבליט את ראשי מנגנון הטרור ממוצא יהודי, שאמנם מילאו תפקיד לא מבוטל במנגנון הזה, ומוסיף ומספר לקורא: 'לסכר מס' 3 באו אורחים נכבדים (שתמונותיהם היו תלויות בכל צריף): החברים קגנוביץ', יגודה וברמן'. כפי שראינו, לא במקרה היו האישים האלה לגיבורים בספרות האנטישמית הממלכתית בברית-המועצות. גם ביצירותיו האחרות הוא מוסיף לעמת את היהודי 'החיובי' עם היהודי 'השלילי', אבל משום מה גוברת נטייתו לתאר את הרוע היהודי (דוגמה בולטת היא ספרו המדור הראשון, שבו עומד המדען רובין מול המאיור רויטמן).

ביצירתו הפובליציסטית-האידיאולוגית היה סולז'ניצין זהיר הרבה יותר בניסוחיו, וכאמור, נקט עמדה אוהדת כלפי היהודים הציונים השואפים לעלות לישראל. אבל כלפי היהודים שהחליטו להישאר ברוסיה עמדתו אינה כה ברורה. היוכלו להשתלב בה ולתרום את חלקם להתהוות התחייה הלאומית הרוסית, או שמא יוסיפו להיות גורם זר ולא יציב, שיפעל שוב לקעקע את יסודותיו של המשטר החדש? היקבלו זכויות אינדיווידואליות, בתור פרטים אזרחי המדינה בלבד, או גם בתור קולקטיב לאומי ודתי נפרד? על כך אין בכתביו תשובה חד-משמעית, ואי אפשר להתעלם מן

הדיכוי של הניכרת אצל הסופר הרוסי הגדול הזה, הכואב את כאבה של רוסיה, בכל הנוגע לשאלת היהודים ופתרונה ב'רוסיה הפנימית והשורשית' העולה מנבכי ההיסטוריה עתיקת הימים והמודרנית כאחד.

הנאו-פוצ'בניקי: איגור שפרביץ'

הנאו-פוצ'בניקי של איגור שפרביץ' היא בעלת יסודות משותפים לאלה של סולז'ניצין, אך לא מעטים ההבדלים ביניהם. כתביו של סולז'ניצין מעלים ספקות בעניין האנטישמיות האידאולוגית המודעת והמכוונת שלו, ואילו בכתבי שפרביץ', כפי שנראה מיד, לא קיימת דיכוי של הניכרת כלשהי בנושא היהודי, ולא בכדי היה הלה בתוך זמן קצר למדי לאידאולוג של האנטישמיות הרוסית המודרנית. שפרביץ' אינו סופר המתבטא באמצעות גיבורי הרומנים שלו, אלא הוגה דעות ומתמטיקאי במקצועו, ועל כן התבטאויותיו בהירות וחד משמעיות יותר. שפרביץ', מראשי התנועה הדיסידנטית בברית-המועצות (עם סחרוב וסולז'ניצין), עשה תפנית, שאמנם נדרש לה זמן להבשיל, לכיוון הלאומני והאנטישמי, ואילו סולז'ניצין המשיך בדרכו הסלולה והברורה מצעדיו הראשונים כסופר דיסידנטי מובהק. ולבסוף, השפעתו של סולז'ניצין, הסופר הנקרא והנערץ, בוודאי נרחבת יותר מזו של שפרביץ', ואף מופנית אל ציבור גדול ומגוון יותר. שפרביץ' נולד ב-1932, והוא חבר-נספח באקדמיה הסובייטית למדעים,⁵⁵ חבר עמית באקדמיה למדעים של ארצות-הברית, גרמניה ואיטליה, מראשי התנועה הדיסידנטית בברית-המועצות מראשית פעילותה המאורגנת בסוף שנות ה-60 ופעיל בוועד הסובייטי לזכויות האדם. חיבורו התאורטי הראשון, הסוציאליזם כתופעה של ההיסטוריה העולמית, הופיע ב-1977. בשנות ה-80 פרסם מאמרים רבים והרבה להתראיין בעיתונות הרוסית והבין-לאומית.⁵⁶ אבל חיבורו החשוב ביותר לענייננו כאן הוא המסה 'רוסופוביה', שהופיעה עם מסה אחרת, 'שתי דרכים למדרון תלול אחד', שתיהן נכתבו בשנות ה-80 (1978-1990). 'רוסופוביה' פורסמה בברית-המועצות בפעם הראשונה בכתב-העת הלאומני נאש סוברמניק, גיליון מס' 6 (1989). בתור ספר ראתה המסה אור ב-1991 ב-100,000 עותקים.⁵⁷

בראיון עם כתב פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג נשאל שפרביץ' כיצד הוא מגדיר את עמדתו האידאית; האם הוא משתייך לקבוצה כלשהי; והאם הוא מבטא את עמדותיה של קבוצה כלשהי או זרם רעיוני. על כך השיב שהוא מחזיק בעמדה של הזרם שהוא הגדירו פוצ'בניקי. הוא סבור שראשיתה של ההיסטוריה הרוסית הלאומית

55. יש הסבורים ששפרביץ' נהיה אנטישמי משום שלא נבחר לחבר מלא באקדמיה באשמת היהודים הרבים השולטים בה, אבל זה, כמובן, הסבר פשטני מדי, ואת הרקע לגישתו האידאולוגית יש לחפש במקום אחר.

56. פרסומיו העיקריים של שפרביץ' כונסו בספרו. ראה: I. Shafarevich, *put' iz pod glyb*, Moscow 1991

57. I. Shafarevich, *Russophobia: Dve dorogi k odnomu obryvu*, Moscow 1991. קטעים מן המסה הופיעו בתרגום עברי. ראה: יהודי ברית-המועצות, 13 (תש"ן), עמ' 56-65.

(ליתר דיוק, תולדות העם שמאות שנים ראה עצמו כרוסי ולאחר מכן התפצל לעמים קרובים: הביילורוסים, האוקראינים והרוסים) קשורה קשר בל ינותק לקבלת הדת הפרבוסלבית.⁵⁸ בלי ספק גיבש שפרביץ' את תורתו הלאומית והכללית בעיקר בהשפעת הסופר הרוסי פיודור דוסטויבסקי, שבמקרה או לא היה גם אחד הסופרים והוגי הדעות האנטישמים הקיצוניים ביותר ברוסיה במאה ה-19. בתחום הספרות הרוסית הושפע גם מגוגול, טולסטוי וסולז'ניצין.

אין שום ספק ש'רוסופוביה' של שפרביץ' הוא אחד החיבורים האנטישמיים הארסיים והמסוכנים ביותר שפורסמו במאה העשרים, וחיבורים כאלה אינם חסרים כלל במאה הזאת. אם לשפוט על-פי הביבליוגרפיה הנרחבת (9 עמודים מבין 104) והמובאות הרבות שהביא המחבר במסתו משל חשובי הפילוסופים ואנשי מדע המדינה, כגון תומס הובס, ברוך שפינוזה, ז'אן-ז'ק רוסו, אדמונד ברק, מקס ובר ופרידריך הייזק, ומשל הוגי דעות והיסטוריונים רוסים נכבדים לא פחות, אפשר אולי להסיק שהחיבור הזה הוא מחקר אקדמי אובייקטיבי המנסה לחדור לנבכי ההיסטוריה הרוסית והעולמית. אבל קריאה מעמיקה של החיבור מעלה שכל אלה לא הובאו אלא לשם המליצה וההצטעצעות האקדמית בלבד, וכדי לשוות לספר אופי מדעי אקדמי, ואילו למעשה מדובר בעוד ספר אנטישמי שרמתו האינטלקטואלית גבוהה יותר מספרים אחרים שפורסמו במחצית השנייה של המאה ה-19. מעניין שבגלריה זו של מחברים אין מופיעים משום-מה המחברים האנטישמים הרוסים כגון נילוס, שֶמְקוֹב ובייחוד בוסֶטניץ', ששפרביץ' הושפע מהם ושאב מהם הרבה.

חידושו הגדול של שפרביץ' הוא בציור סכמה מודרנית יותר, בהחלפת 'הקשר היהודי' או 'המסוני-היהודי' בקשר של 'העם הקטן' נגד 'העם הגדול'. הרעיון הזה, שאינו מקורי שלו, הושאל מן המתמטיקאי הצרפתי אוגוסטין קושן (Cochin, 1789-1857) שטען שהעם הקטן הוא מיעוט כלשהו החי לו בעולם רוחני משלו ושונא את עולמו האחר של העם הגדול. נציגי העם הקטן אינם קבוצה קבועה ולא-משתנה אלא קבוצה הלובשת ופושטת צורה במהלך ההיסטוריה. כך יכלו להופיע בתור פרוטסטנטים באנגליה והוגנוטים בצרפת, ולהיות בעלי השפעה עצומה במאה ה-16 וה-17 בתור משכילים ו'בונים-חופשיים' בצרפת בעת המהפכה במאה ה-18, ובתור הגליאנים צעירים בגרמניה במאה ה-19, וכמובן, בדמות הליברלים והניהיליסטים ברוסיה, שהיו שונאי רוסיה מובהקים וסוגדי המערב. לא מקרה הוא, כמובן, שבמאה העשרים 'העם הקטן' מיוצג על-ידי היהודים, גם אם שפרביץ' מצרף אליהם אישים מן האינטליגנציה הרוסית ורומז בדרך שאינה משתמעת לשתי פנים שהם משרתי היהדות העולמית.

בשתי רמות מתנהל הוויכוח של שפרביץ' עם מתנגדיו: האחת מעין אקדמית, ובה הוא תוקף את 'הגישה המכניסטית' ו'המלאכותית' המיוצגת בידי הוגי הדעות של 'האמנה החברתית' (בייחוד הובס ורוסו), והאחת, פולמוסנית וארסית, נגד הוגי הדעות והפרופסורים היהודים ועוזריהם הרוסים כגון וסילי גרוסמן, ריצ'רד פייפס,

58. I. Shafarevich, *Put' iz pod glyb*, pp. 267-268.

גריגורי פומרנץ, אלכסנדר ינוב, בוריס שרגין, אנדריי סיניאבסקי ואנדריי אמלריק (רק שני האחרונים רוסים, ואילו כל האחרים יהודים). שפרביץ גורס אפוא שגם אם לא היהודים בלבד מייצגים את העם הקטן, הרי הם הם הגורם המתסיס והמאיץ את הזרם הרוסופובי ברוסיה עצמה ובעולם כולו. 'יש רק אומה אחת', כותב שפרביץ', 'שעל דאגותיה אנו שומעים כמעט יום-יום. רגשותיהם הלאומיים של היהודים מסעירים את ארצנו וגם את כל העולם ... "שאלת היהודים" השתלטה משום מה על מוחותיהם של האנשים והאפילה על בעיותיהם של האוקראינים, האסטונים, הארמנים והטטרים שבחצי האי קרים. ומה שנוגע ל"שאלה הרוסית" - מתברר שאין מכירים כלל בקיומה'.⁵⁹ כפי שראינו, זה למעשה הליטמוטיב בספרות האנטישמית הרוסית, המבטא את הצער והכאב האמתי או התעמולתי של הפטריוטים הרוסים שאינם מסוגלים להבין את ההבדל שבין מיעוט לאומי קטן ומדוכא הנלחם על זכויותיו בתנאים קשים מנשוא, ובין עם הרוב, שוודאי גם הוא סובל מאופיו של המשטר, אבל הוא גם מייצגו ואחראי במידה רבה לעצם קיומו.

השאלה המרכזית השנייה - מי אשם? - אף היא עוברת כחוט השני במסתו של שפרביץ', כמו בכתביהם של הלאומנים הרוסים האחרים. 'ינוב סבור', כך כותב שפרביץ', 'שדרך החשיבה המסורתית של הרוסים באה לידי ביטוי בהצגה מתמדת של השאלה "מי אשם בזה?"', וזאת כדי לתלות את האשמה בזולת, ובהנחת חפות לאומית'. כנגד זה, 'תפיסת האנטישמיות' ממלאת תפקיד חשוב ביותר בספריו ובמאמריו של שפרביץ'. הלוא תוכנה של התפיסה הזאת מובע בצורה הטובה ביותר במונח שטבע: 'הנחת חפות לאומית'.⁶⁰

'הפסיכולוגיה של "העם הקטן"', כך אומר שפרביץ', 'היא כאשר השקפה ברורה לחלוטין מסירה מן האדם את עול הבחירה והאחריות האישית כלפי "העם הגדול" ומעניקה את התחושה המתוקה של ההשתייכות לעילית - פסיכולוגיה כזאת אינה קשורה בשום קבוצה חברתית או לאומית ... נראה שהשפעה היהודית ממלאת עתה תפקיד חשוב במיוחד בחיי "העם הקטן" בארצנו'.⁶¹ אבל ההשפעה היהודית העיקרית היא בתחום הפצת הספרות הרוסופובית הזדונית והארסית ביותר. אבי הטומאה, לדעת שפרביץ', הוא הסופר וסילי גרוסמן, מזורעי זרעי הפורענות האנטי-רוסיים, ומשכלל התורה הוא פרופסור ריצ'רד פייפס (שפרביץ' אינו נלאה מלהדגיש ששמו האמתי הוא פִּיפּס או פִּיפּש), היסטוריון באוניברסיטת הרווארד, שהיה גם יועצו של הנשיא ריגן לענייני ברית-המועצות והעולם הקומוניסטי.⁶² ומי שהוסיפו את הנופך האנטי-רוסי הם פומרנץ, ינוב ושרגין. שפרביץ' מסכם את עיקרי גישתם בנושא תולדות רוסיה ומאפייני העם הרוסי לדורותיו:

59. מצוטט מן התרגום העברי (לעיל, הערה 57), עמ' 56.

60. שם, עמ' 57.

61. שם, עמ' 59.

62. שפרביץ מתכוון בעיקר לספרו של וסילי גרוסמן הכל זורם, ולספרו של ריצ'רד פייפס רוסיה תחת השלטון הישן. על יצירתו והגותו של וסילי גרוסמן ראה: ב' פינקוס, 'וסילי גרוסמן סופר דיסידנטי, הומניסט ויהודי', יהודי ברית-המועצות, 9 (תשמ"ו), עמ' 255-269. התזות החשובות של פרופ' פייפס זכו לביקורות רבות במערב.

מראשית ימי־הביניים המוקדמים מאפיינות את תולדותיה של רוסיה תכונות אופי רוסיות מובהקות: פסיכולוגיה של עבדות, חוסר כבוד עצמי, חוסר סובלנות כלפי גישות אחרות, תערובת של רוגז, קנאה והתרפסות בפני שלטון זר ... עד לזמן האחרון שלט בפסיכולוגיה של העם הגעגוע לבעל־הבית.⁶³

למותר לציין ששפרביץ' מביא בצורה פשטנית ואף קריקטוריאלית את דעותיהם של היסטוריונים והוגי דעות על תולדותיה של רוסיה האוטוקרטית והטוטליטרית במשך מאות שנים. יתר־על־כן, הוא בוודאי משייך את כל ההיסטוריונים והפילוסופים האלה, ובהם גם רוסים וגם אנשי המערב, ל'עם הקטן', וכך הוא מיישב את העניין בדרך קלה למדי ורואה את עצמו פטור מפולמוס מדעי המתבסס על מקורות היסטוריים ידועים.

טענתו העיקרית של שפרביץ', בדומה לרוב המחברים האנטישמים האחרים, היא שהסוציאליזם הובא לרוסיה במלואו מן המערב בידי נציגי 'העם הקטן' כדי להרוס מן היסוד את אושיות 'העם הגדול'.⁶⁴ שפרביץ' גם מקבל בלא ערעור את טענתם של כל האנטישמים הרוסים, שהפרעות ביהודי רוסיה היו תולדת זעמו הצודק של העם. מתוך עיון בכתביהם של שני אנטישמים רוסים, שולגין (איש 'המאות השחורות') ודיקי (רוסי לבן שפרסם בניו־יורק ב־1986 ספר אנטישמי העוסק כביכול בתולדות יהודי ברית־המועצות), בא שפרביץ' לכלל מסקנה מתבקשת ולא מפתיעה כלל, שהיהודים לא זו בלבד שחוללו את המהפכה הבולשביקית והביאו את הסוציאליזם לרוסיה, אלא גם שלטו עד ראשית שנות ה־50 בכל משרדי הממשל, בשירותי הביטחון, בצבא ובמוסדות הכלכלה והתרבות.⁶⁵

שפרביץ' מאמץ ללבו גם את התזה בדבר תכונות האופי של היהודים (העם הקטן), שהעיקרית שבהן היא 'נקמנות עד להחריד'. לשם ראיה הוא מגייס את 'מגילת אסתר' ואת 'בעיר ההריגה' של ביאליק. ליצר הנקמנות הזה מתלווה הבוז שהיהודים רוחשים כביכול לעמים אחרים שבקרבתם הם יושבים, כגון האוקראינים, הרוסים והפולנים. הבוז הזה בא לידי ביטוי, לדעת שפרביץ', בכתביהם של הסופרים הרוסים ממוצא יהודי כדוגמת יצחק בבל, אדוארד בגריצקי ואלכסנדר בזימנסקי. תכונה יהודית מובהקת אחרת היא האכזריות, בייחוד נגד החלשים, כדוגמת אכזריותם של הישראלים נגד הפלסטינים בדיר יאסין.

שפרביץ' אף אינו נלאה מחשיפת הפסבדונימים של נציגי 'העם הקטן' – אמצעי בדוק שנקטו בו כל המחברים האנטישמים בברית־המועצות, שהשימוש בו הגיע לשיאו בברית־המועצות בעת המסע נגד הקוסמופוליטים. מסקנתו הסופית של האקדמאי שפרביץ' אף היא נאמרת ברוח הספרות האנטישמית

63. I. Shafarevich, *Russofobia: Dve dorogi k odnomu obryvu*, p. 6

64. Ibid., p. 15

65. Ibid., pp. 64, 71-75

הרוסית והעולמית: היהודי לעולם הוא יהודי, ואחת היא מה מעמדו, השכלתו והאידיאולוגיה שלו.

'פמיאט' – מלאומנות לנאו-פשיזם

בשנים האחרונות מדבים לעסוק בתנועת 'פמיאט' גם במחקר המדעי⁶⁶ וגם בפובליציסטיקה, והתנועה הזאת היתה לסמלה של הלאומנות הרוסית הקיצונית ההולכת ומשתנה במהירות מסחררת מלאומיות ופטריוטיזם חיוביים למונרכיזם ריאקציוני ביותר, לפשיזם ואף לנאציזם. אותנו מעניינים כאן היסודות האידיאולוגיים של האנטישמיות של תנועת 'פמיאט'. חשוב לזכור ש'פמיאט' נולדה ופעלה זמן מה במסגרת ההתארגנויות הממלכתיות הרשמיות ואף נוצלה כמכשיר פוליטי בידי ראשי הקג"ב. לידתה אמנם לוטה בערפל, אבל אפשר לקבוע שראשית התהוותה בסוף שנות ה-70.⁶⁷ בראשית דרכה פעלה האגודה כהתאחדות של חובבי היסטוריה וספרות רוסית בחסות המשרד לתעשייה האווירית האזרחית. היא השתתפה בשיקום אתרים היסטוריים ותרבותיים ופעלה למען החתמת עצומה נגד הטיית הנהרות הצפוניים של ברית-המועצות דרומה, ואף דגלה בחיסולן של תחנות-כוח גרעיניות. כלומר, בשלב הזה ניסחה מצע לאומי-אקולוגי הדומה לזה של תנועות הירוקים במדינות המערב. אבל ברור שכבר בתקופה ראשונה זו ניכרו יסודות לאומניים ואנטישמיים בהופעות של פעילי האגודה.

הקשר ההדוק בין האגודה ובין ראשי התועמלנים האנטי-ציונים 'י' יבסייב, ו' בייגון וא' רומננקו נקשר כבר מראשית שנות ה-80, שכן הללו היו המרצים הפופולריים ביותר בסניפי 'פמיאט' במוסקבה ובנובוסיבירסק. השם 'פמיאט' ('זיכרון') נלקח, כנראה, מן הרומן של ו' צ'יביליכין, שפורסם בשנים 1978-1985 ובו 767 עמודים המוקדשים רובם ככולם להוכחת השורשים האריים של העם הרוסי, שהוא הגזע העליון בין הגזעים ההודו-אירופיים.

בשנים 1984-1986 התגבשה 'פמיאט' מחדש והאידיאולוגיה שלה השתנתה ממלכנות אבסולוטית לנאו-פשיזם מודרני. בעת ההיא החל היסוד האנטישמי שבה לתפוס מקום חשוב ביותר.

השלב המכריע בהתפתחותה של התנועה החל בשנת 1987, שבה נפגשו נציגיה עם ילצין, אז מזכיר המפלגה הקומוניסטית של מחוז מוסקבה, והחלו בפעילות אנטישמית

66. בין הפרסומים הרוסיים על תנועת 'פמיאט' ראה בייחוד: V. Solovei, *Pamyat: Istoriya, ideologiya, politicheskaya praktika*, Moscow 1991; M. Deich & L. Zhuravlev, *'Pamyat' kak ona est*, Moscow 1991. בין הפרסומים ההולכים ומתרבים במערב ראה בייחוד: W. Laqueur, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*, New York 1993, pp. 204-221; H. Smith, *The New Russians*, New York 1990; S. Carter, *Russian Nationalism: Yesterday, Today, Tomorrow*, London 1990, pp. 108-131; *Nationalities Papers* (Special Issue: Pamyat), 2 (1991).

67. כשנשאל דימיטרי וסילייב, אחד מראשי 'פמיאט', מתי הוקם ארגונו השיב: 'פמיאט' נוסד בידי קים אנדרייב ב-1979. ראה: J. B. Dunlop, 'A Conversation with Dmitrii Vasilev, the Leader of "Pamyat"', *Report on the USSR*, 50 (15.12.1989), p. 14.

נרחבת ומגוונת למדי, כמפורט בחלקו השני של הפרק. בשנים 1989–1991 היתה עלייה במספר החברים הפעילים ובמספר חוגי האוהדים של 'פמיאט', ופעילותה של התנועה התרחבה והתגוונה. ב־1989 הכריז וסילייב שלתנועה 20,000 חברים פעילים וסניפים ב־30 ערים.⁶⁸ אבל בד־בבד עם ההתרחבות אירעו בתנועה פילוגים וסכסוכים תכופים ואלה הביאו לידי התפוררות פנימית.

ראשי התנועה והתאורטיקנים שלה היו דימיטרי וסילייב, קונסטנטין סמירנוב־אוסט־שווילי, איגור סיצ'ב ואלכסנדר ברקשוב. סיצ'ב פרש מן הזרם המרכזי של 'פמיאט' ב־1987 והקים את 'פמיאט II', ואילו ברקשוב הקים ב־1990 את תנועתו 'האחדות הלאומית הרוסית'.⁶⁹ מאחר שלא מצאנו הבדלים חשובים כלשהם בנושא היהודי ובמהות האנטישמיות בין הזרמים הרעיוניים־הפוליטיים השונים של 'פמיאט' נוכל לנתח את התייחסותם ליהודים, ליהדות ולציונות כמקשה אחת.

העובדה הבולטת הראשונה בגישתה של תנועת 'פמיאט' כלפי היהודים היא התחזקות מעמדו של הספר הפרוטוקולים של זקני ציון, שהיה כמעט מקודש בעיני ראשי התנועה. כפי שראינו, הקבוצות והאישים האנטישמיים האחרים בברית־המועצות עדיין לא היו מוכנים לעשות צעד מכריע שכזה בתקופה הנידונה, שהרי אף התועמלנים הנאצים נהגו זהירות בפרוטוקולים בתור מסמך היסטורי עובדתי.⁷⁰

השאלה המרכזית בתעמולה האנטישמית של 'פמיאט' היתה מי אשם באסונה הכבד של רוסיה בשבעים השנים האחרונות בתולדותיה. וכך נאמר בפנייתה של ההתאחדות הפטריוטית 'פמיאט' אל העם הרוסי ואל הפטריוטים של כל הארצות והלאומים ב־1987:

מי מלבה את הטרור הפוליטי בארצנו זה שבעים שנה? מי משמיד ומדכא כל מחשבה דיסידנטית? ... מי עיוות ולכלך את תולדותינו ואת תרבותנו? מי הרס אתרי זיכרון רבים בעלי תהילה עולמית, השייכים לעם הרוסי ולעמים אחרים? מי המיט חורבן ושממה על מקומות קודש היסטוריים שלנו: כנסיות, בתי מקדש, מנזרים? מי ממוטט בלי הרף את הכלכלה והורס את החקלאות? מי ממיט שואה על האקולוגיה של הארץ? מי גרם לאסון צ'רנוביל והוציא מכלל שימוש את קרקעותיו של אזור עצום? ... מי שולט באמצעי התקשורת ההמוניים? אנו תובעים את תביעתו של העם: גייסו את כל הכוחות לביעור סכנת הציונות בארצנו, למען בלימת פעילותם של כל המוכרים את מולדתם תמורת שלושים שקלי כסף.⁷¹

68. Ibid., p. 13

69. ראה את ספרו של ברקשוב הכולל את מצעה של התנועה החדשה: A. Barkashov, *Azbuka russkogo patriota*, Moscow 1992

70. בהרצאתו במוסקבה ב־8 בדצמבר 1985 הזכיר וסילייב את הפרוטוקולים ודיבר בין השאר על המהדורות השונות של הפרוטוקולים שנמצאו בלשכתו של לנין בקרמלין: 'אין זו הרשימה המלאה של הספרות הנמצאת במוזאון־דירה של לנין בקרמלין והמאשרת את הימצאותם של פרוטוקולים אלה, שמנסים לייחס להם דיבה ולהציגם כזיוף'. ראה: יהודי ברית־המועצות, 10 (תשמ"ז), עמ' 145.

71. *Nationalities Papers* (see above note 66), p. 63

אכן, אוסף של האשמות כבדות-משקל. היה צורך בהרבה יותר ממיעוט לאומי מדוכא ולא גדול כל-כך כדי להגשים מזימה שטנית בעלת ממדים אימתניים שכאלה. ראשי 'פמיאט' לא הסתפקו בהאשמות כלליות. המהפכה הבולשביקית, למשל, היתה לדבריהם מעשה ידיהם של היהודים, שביקשו לחסל את המלוכה האבסולוטית. בעיני אנשי 'פמיאט' היתה המלוכה האבסולוטית המשטר האידיאלי לרוסיה, והמשטר הצארי היה, לדבריהם, 'טוב פי מיליון מן המשטר הסובייטי'. ראש וראשון לגיבורים הלאומיים החשובים בעיני אנשי 'פמיאט' הוא המדינאי הרוסי וראש הממשלה בתקופת ניקולאי השני, ארקדי סטולפיץ', שנרצח, כמובן, בידי המהפכנים היהודים ב-1911. תמור יותר, היהודים הם שרצחו גם את משפחת הצאר ניקולאי השני, ביולי 1918. כדרכם של האנטישמים הרוסים מן 'המאות השחורות' ושל התועמלנים הנאצים ערכו גם ראשי 'פמיאט' רשימות של מנהיגים קומוניסטים ממוצא יהודי, והוסיפו להן שמות של לא-יהודים. השמות לוקים בחוסר דיוק (המוכיח את הגנבה הספרותית מן הספרות האנטישמית הנאצית), דוגמת המנהיג זינובייב-אפלבאום, שלמעשה שמו האמיתי רדומיסלסקי.⁷²

ההאשמה המגוחכת ביותר שבדו תועמלני 'פמיאט' מלבם היא שהיהודים בנו את הרכבת התחתית של מוסקבה (בראשותו של ל' קגנוביץ', כמובן) כדי להרוס בבוא העת את מרכז השלטון ברוסיה, וכן שארכיטקטים יהודים תכננו ובנו את רחובותיה הראשיים של מוסקבה בצורת מגן-דוד. כמו כן הואשמו היהודים בהרעלה שיטתית של העם הרוסי באלכוהול (ובהחדרת אלכוהול ליוגורט כדי להרעיל ילדים).

גישתם של אנשי 'פמיאט' היא גישה אתנוצנטרית רוסית השואפת להחזיר לקדמותו את העבר הרוסי המפואר. רוסיה היא אחת ואי אפשר לחלקה, ועל כן יש להילחם בקשר היהודי-העולמי, שהרי אין זה מקרה כלל שכיום (1989-1991) עומדים היהודים בראש כל החזיתות הלאומיות. אלה דברים חסרי שחר כמובן, אבל לתועמלני 'פמיאט' אין הדבר מפריע כלל.

למרות חילוקי הדעות בין הזרמים השונים ב'פמיאט' אמר סמירנוב-אוסטשווילי, אחד ממנהיגי התנועה: 'אין לנו שום חילוקי דעות בשאלה מי אשם - האשמים אינם הקומוניסטים בתור שכאלה, שהרי אנו יודעים מי עמד מאחורי הקומוניסטים והקומוניזם המדעי - מאחורי כל אלה עמדה האומה ההיא'.⁷³

4. האנטישמיות הממלכתית והעממית בפעולה

להלן נסקור את הנדבכים האחרים של תופעת האנטישמיות הממלכתית בברית-המועצות ואת התמורות שהתחוללו בה בימי גורבצ'וב. הרבה גוונים וצורות לאנטישמיות העממית, המושפעת מתעמולה ממלכתית וציבורית כאחת, ואלה משתנים מעת לעת. כמו דעות קדומות אחרות, גם האנטישמיות מתחזקת לאין ערוך דווקא בעתות משבר ומעבר, ואמנם תקופת גורבצ'וב ידעה תמורות לרוב ואלה

72. ראה למשל: A. Barkashov, *Azbuka russkogo patriota*, p. 8.

73. ראה: M. Deich & L. Zhuravlev, *'Pamyat' kak ona est*, p. 71.

השפיעו על כל תחומי החיים, ועל כן יש לעמוד על צורות הביטוי האנטישמי שהצמיחה.

אנטישמיות ממלכתית נמשכת ומשתנה

האנטישמיות הממלכתית בברית-המועצות החלה לפעול ב-1942 והגיעה לשיאה המחריד בשנים 1948-1953. לא בכדי כונו השנים ההן, שהיו על סף שואה פיסית ורוחנית, 'השנים השחורות' ו'שנות החרדה והייאוש'.

בתקופה הפוסט-סטלינית, עד עלייתו של גורבצ'וב לשלטון, השתנה המצב לטובה בכל הנוגע לאנטישמיות הממלכתית, אבל זו לא נעלמה כלל וכלל מן הנוף הסובייטי, ובתחומים אחדים, כגון הדת, הספרות היפה והמאבק נגד הציונות אף עלתה על זו שבתקופת סטלין.

הייצוג היהודי במוסדות השלטון הסובייטי בתקופה זו הגיע לשפל המדרגה; ב-1969 נשאר יהודי אחד בלבד (0.3%) בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, אף-על-פי שהיהודים תפסו מקום חשוב בין חברי המפלגה. ב-1976 השתפר המצב לאחר שנבחרו ארבעה יהודים לוועד המרכזי. בסובייט העליון של ברית-המועצות היו ב-1974 0.39% צירים יהודים בלבד. בממשל המרכזי לא שירת אף לא יהודי אחד בשנים 1958-1961, זו הפעם הראשונה בתולדות ברית-המועצות. בתקופת ברז'נייב נוצר מצב סטטי, עם ירידה קלה במספר סגני השרים היהודים משלושה לשניים. מדיניות 'המכסות הלאומיות' שהנהיג כרושצ'וב נמשכה גם לאחר סילוקו מן השלטון ב-1964.

בתחום החינוך הגבוה נוהלה מדיניות של אפליה ברורה ומכוונת נגד היהודים כמשך כל התקופה הפוסט-סטלינית. אפליה זו באה לידי ביטוי גם במספר הסטודנטים היהודים שהתקבלו למוסדות ההשכלה הגבוהה וגם בקבלתם למוסדות מסוימים ואי-קבלתם, או הגבלת קבלתם, למוסדות אחרים. הרציונליזציה של מדיניות האפליה הזאת היתה שיש לחלק בצורה 'שוויונית' יותר את המקומות במוסדות ההשכלה הגבוהה בין כל שכבות האוכלוסייה. אין ספק שבתקופת גורבצ'וב בוטלו ההגבלות שהוטלו על יהודים ברוב מוסדות ההשכלה הגבוהה, אם כי מכוח האינרציה נמשכה אפליה מורלית זו עד 1991. עוד דוגמה שיכולה להתפרש כניסיון לאפליית יהודים לרעה היא החלטת ממשלת ברית-המועצות מיום 6 באוקטובר 1989 בדבר מתן הנחות למי שנכלאו בעת שהיו קטינים במחנות הנאצים בעת מלחמת העולם השנייה. החלטה זו לא חלה על הגטאות, שנכלאו בהם יהודים בלבד, ולפיכך נוצר יחס לא שווה בין לאומים שונים במדינה, שוודאי אינו מוצדק מן הבחינה ההיסטורית.⁷⁴

בתחום התעמולה האנטי-יהודית והאנטי-ציונית היו עליות ומורדות בעקבות השפעות מורכבות חיצוניות ופנים-סובייטיות בשנים 1954-1984. אבל התעמולה

74. כל הנתונים והמקורות מובאים בספרי. ראה: ב' פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי, קריית שדה בוקר 1986, עמ' 313-317.

בחסות ממלכתית לא פסקה, אם כי יש לציין שבתקופה הפוסט-סטלינית שוב לא היתה זו תעמולה אימתנית ומסוכנת כל-כך לעצם קיומה של האוכלוסייה היהודית בברית-המועצות.

בתקופת גורבצ'וב התפתחה שניות בתחום התעמולה הרשמית נגד הציונות ומדינת ישראל, וזו הלכה והעמיקה בשנים 1990-1991. רוב אמצעי התקשורת ההמוניים מיתנו את התקפותיהם חסרות הרסן נגד מדינת ישראל והתנועה הציונית, וכן הופיעו מאמרים, כתבות ושידורים להגנה על היהודים, ועם זה גברה התעמולה האנטישמית, האנטי-ציונית והאנטי-ישראלית, בעיקר באמצעי התקשורת הממלכתיים שהושפעו מן החוגים הרוסיים הלאומניים. יתר-על-כן, המאבק נגד הכוחות האנטישמיים המתעוררים, שהחל ב-1987 ונמשך ביתר שאת בשנים 1989-1991, לא היה עקיב ותקיף כפי שהיה אפשר לצפות מממשל המצהיר השכם והערב על התנגדותו התקיפה לתופעת האנטישמיות. ההיענות לדרישות החוגים הליברליים, תומכי המדיניות החדשה של גורבצ'וב, היתה אף היא חלקית בלבד. משרדי הפנים של כל אחת מן הרפובליקות, המשטרה, שירותי הביטחון והתביעה הכללית (הפרוקורטורה), כל אלה לא מיהרו כלל לפעול ביד חזקה נגד מפיצי האידאולוגיה האנטישמית ונגד מבצעי מעשים אנטי-יהודיים. ואמנם, מפעם לפעם טענו נציגי רשויות השלטון, כדוגמת המאיר גנרל א' קרבאינוב, איש הקג"ב, שהדיווחים על עוצמתה של תנועת 'פמיאט' מוגזמים, ואין לשירותי הביטחון האמצעים החוקיים הדרושים כדי לפעול נגד קבוצות לא-רשמיות, וודאי שאין ביכולתם לפקח על כל דבר.⁷⁵ זה היה, כמובן, טיעון חסר שחר, שהרי גם בתקופה זו של דמדומי הקג"ב הכל-יכול עדיין עמדו לרשותו כל האמצעים לפעול נגד הקבוצות הנאו-פשיסטיות הלא רבות בעת ההיא, אילו רק רצה או קיבל הוראה מפורשת מראשי השלטון לעשות כן. הדרג המדיני, מגורבצ'וב עצמו ועד שריו ויועציו, לא היה להוט מסיבות שונות לפעול ביד חזקה נגד היסודות הלאומניים הקיצוניים. שר החוץ אדוארד שוורנאדזה, נציג מובהק של הכוחות הליברליים ותומכי הרפורמות בברית-המועצות, נפגש מדי פעם בפעם עם ראשי הציבור היהודי בארצות-הברית ובאירופה כדי להרגיע את הרוחות בהכרזות סתמיות ששלטונות ברית-המועצות לא יסבלו פרעות נגד יהודים או מעשים אנטישמיים אחרים.⁷⁶

האיש המקורב ביותר מן הבחינה האידאולוגית והפוליטית לגורבצ'וב, אלכסנדר יעקובלב, הסביר מפני מה אין מביאים לדין על-פי חוק את האשמים בהפצת שנאה בין לאומיים. לדבריו גם הוא פנה לא אחת בשאלה זו אל התובע הכללי, אבל נראה שאף התובע הכללי אינו מעז לפתוח בהליכים משפטיים נגד האנשים הללו. יש מעין לחץ ציבורי אדיר המונע את יישומו של החוק. ייתכן שמצויים בכל מקום בני-אדם

75. ראה: 'מסמך רשמי אנטישמי בברית-המועצות', ידיעות אחרונות, 4 במאי 1990; *Moskovskie novosti*, 15.7.1990

76. למשל בשיחתו עם נח דיר (Dear), חבר עיריית ניו-יורק, בינואר 1990, ובפגישתו עם אדגר ברונפמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, בפברואר אותה שנה. הנתונים מובאים בכרוניקה של כתב-העת *Soviet Jewish Affairs* משנת 1990.

הטוענים: 'אני אינטרנציונליסט, אבל הבעיה היחידה היא שאת היהודי יש להכות'.⁷⁷ ואילו האיש שסימל יותר מכולם את הכוחות השמרניים והלאומניים בהנהגת המפלגה בתקופת גורבצ'וב, איגור ליגצ'וב,⁷⁸ עשה מאמץ ראוי לשמו בזכרונותיו כדי להוכיח שלא דבק בו שמץ של אנטישמיות, ונלחם למען יישום היסודות האינטרנציונליים במדיניות הממשל החדש. אבל נראה שעדותו זו של ליגצ'וב רחוקה מן המציאות.⁷⁹

פרופ' נטליה יוכנייבה, אתנוגרפית ידועה מלנינגרד, מציינת ש'בתקופת הפרסטריוקה הלכה האנטישמיות והצטמצמה במידה ניכרת'.⁸⁰ אבל היא נאלצה להודות שלמרות השינויים החשובים במדיניות הקאדרים הסובייטים בתקופת גורבצ'וב הוסיפו האחראים למדיניות האפליה נגד היהודים לתפקד במשרותיהם, וכמה מהם המשיכו במדיניות האפליה הזאת עד להתפרקות ברית-המועצות.⁸¹ וכך כותב העיתונאי הוותיק זינובי שיניס בספרו פרובוקציית המאה:

ואמנם מדיניות האפליה הסטליניסטית, כפי שסבור פרופ' א' וורוב'וב, הביאה תוצאות. המדען, איש האקדמיה לרפואה, ציר הסובייט העליון, הכריז בהופעתו במושב השני של צירי העם ב-22 בדצמבר 1989 שממש לנגד עיני בני דורנו נעלמה 'קבוצה אתנית אוניקלית [יחידה במינה] שלמה של יהודי מזרח-אירופה'. המילה 'אוניקלית' נמחקה מן הפרוטוקול ונשארה רק בזכרונם של מי ששמעו את נאומו של האקדמאי-ההומניסט.⁸²

עדות חשובה אחרת היא עדותו של א' צ'רנייב, מעוזריו הקרובים ביותר של מנהיג ברית-המועצות האחרון. צ'רנייב מציין בספרו שסלחנותו של גורבצ'וב כלפי הארגון הנאו-פשיסטי 'פמיאט' היא מסימני הזמן.⁸³ את יחסו הסלחני בעת ההיא של מנהיג אחר, הוא בוריס ילצין, כלפי 'פמיאט' כבר הזכרנו.

אבל מדיניות זו של חוסר מעש נגד הכוחות האנטישמיים יכולה ללבוש צורה חמורה עוד יותר של סיוע סמוי או גלוי לכוחות האלה. כתב-העת החדש בְּרִיִּיר – אנטי־פשיסטי־ז'ורנל, שהופיע בראשית 1992, האשים במפורש את התביעה הכללית של ברית-המועצות לפני פירוקה שהיא מסייעת לפשיסטים.⁸⁴

77. בהופעתו הקודמת במוסקבה ב-1989 אמר יעקובלב בין השאר: 'ידברו היהודים על הציונות.

אני מעדיף לדבר על אנטישמיות'. ראה: 'Evreiskie naselennya pivdnya Ukrainy.

Istoriya ta sychastnist', Zaporozhzhya, [n.p.] 1992, p. 104

78. Y. Ligachev, *Inside Gorbachov's Kremlin*, New York 1993

79. לעומת זה כותב על כך אחד מעוזרי גורבצ'וב: 'בדמעות בעיניו אמר יעקובלב כמה קשה

לו, שהרי חלאות אדם אלה [אנשי 'פמיאט'] מקבלים תמיכה ישירה מליגצ'וב ומורוטניקוב'.

נראה שהעדות הזאת קרובה יותר למציאות מן האפולוגטיקה המאוחרת של ליגצ'וב. ראה:

A. Cherniaev, *Shest' let s Gorbachevym*, Moscow 1993, p. 148

80. N. Iukhnueva, *Ob antisemitizme*, Peterburg 1992, p. 7

81. Ibid., p. 108

82. Z. Sheinis, *Provokatsiya veka*, Moscow 1992, p. 153

83. A. Cherniaev, *Shest' let s Gorbachevym*, p. 149

84. *Barrier - Antifashistsky zhurnal*, 1 (1992), p. 4

אם היתה האנטישמיות הממלכתית בברית-המועצות בתקופת גורבצ'וב בירידה מתמדת, לא כך האנטישמיות העממית הספונטנית והאנטישמיות העממית המאורגנת, שהושפעו מן האנטישמיות האידאולוגית. בתחום הזה הלך המצב והחמיר. אין ספק שהמצב הזה, יוצא דופן ואף מוזר, הוא מצב 'טבעי' בעת משבר ושינוי שלטון מהפכני המזעזע את כל אושיות החיים.

אנטישמיות עממית מתרחבת ומתארגנת

האנטישמיות העממית בברית-המועצות היתה בדרך-כלל סטיכית ולא מאורגנת, להוציא אולי את תקופת מלחמת האזרחים ומלחמת העולם השנייה. המצב הזה הלך והשתנה בלא היכר בתקופת גורבצ'וב, ובייחוד בשנים 1988-1991, עם הרחבת תהליך הדמוקרטיזציה והליברליזציה מזה ועלייתם של הכוחות הלאומניים מזה. דוח של המכון לעניינים יהודיים בלונדון מחודש יולי 1991 מספק נתונים על 120 ארגונים אנטישמיים רוסיים ועל פעילות של גיוס אוהדים ותכנון צירוף של אוהדים בארגונים אחרים.⁸⁵

חשוב לציין שבכל הקשור לאנטישמיות העממית בברית-המועצות בתקופת גורבצ'וב היה המצב ברפובליקות האחרות שונה במידה ניכרת מזה של רוסיה. ב-1991, לפני פירוקה של ברית-המועצות, נזהרו הכוחות הלאומניים שלא לאפשר לכוחות הקיצוניים שבקרבתם להביע את דעותיהם האנטישמיות. רק לאחר מכן הרימו הללו את ראשם והחלו לפעול בגלוי בדומה ל'אחיהם לדעה' ברוסיה העצמאית.

הימין הלאומני הרוסי החל לצמוח בעיקר ב-1988 בעת שהתארגן למאבק נגד הרפורמות של גורבצ'וב.⁸⁶ שילוב הנושא היהודי כמעט בכל ההתארגנויות האלה לא היה מקרי, כמובן, אלא חלק לא נפרד ממצעיהם של כוחות הימין וצורך מלכד ששירת את מטרותיהם הפוליטיות. הגרעין הראשון של ההתארגנויות הללו בתקופת גורבצ'וב היה מורכב מ'פמיאט', 'אויטצ'סטבו' (מולדת) ו'החזית המאוחדת של העם הרוסי', תנועות שצמחו משורות המפלגה הקומוניסטית והארגונים המסונפים לה, ומן הארגונים הדיסידנטיים בעלי המגמות הלאומניות והדתיות הקיצוניות.

מילון המפלגות והתנועות הפוליטיות החדשות ברוסיה, שראה אור ב-1991, מביא רשימה של 200 התארגנויות מסוג חדש בברית-המועצות, שרובן משתייכות לזרם הלאומני הרוסי.⁸⁷ ברור שאין זו רשימה מלאה, מפני שאין היא כוללת את ההתארגנויות ההולכות ומתרבות מ-1989 באזורי הפריפריה של ברית-המועצות. קשה עוד יותר לאמוד את מספר החברים, התומכים והאוהדים של התנועות האלה, שקמות, מתפרקות ומתאחדות בקצב מסחרר ההולם את המצב הפוליטי המשתנה של המדינה.

85. *Research Report* (Institute of Jewish Affairs), 3 (1991), p. 1

86. R. W. Orttung, 'The Russian Right and the Dilemmas of Party Organization', *Soviet Studies*, 3 (1992), p. 446

87. על התנועות הלאומניות הרוסיות עצמן ראה גם: *Russkie natsionalno-patrioticheskie organisatsii 'Pamyat'*, Moscow 1991; *Osteuropa*, 5 (1992), pp. 396-409

ישנם נתונים שמסרו מנהיגי התנועות, והללו מעוניינים להבליט את כוח השפעתם. וישנם נתונים 'רשמיים למחצה' של הקג"ב, וזה מעוניין, כמובן, להוכיח את ההפך. דימיטרי וסילייב, ממנהיגי 'פמיאט', הודיע עוד ב־1989 שהסניף המוסקבאי של התנועה מונה כ־20,000 חברים, ומלבדו יש לתנועה סניפים עוד ב־30 ערים.⁸⁸ ואילו יורי ריברוב, ממנהיגי 'פמיאט' בלנינגרד, היה צנוע יותר וטען שבסניף לנינגרד של 'פמיאט' יש 500 חברים פעילים, 4500 תומכים ו־10,000 אוהדים.⁸⁹ אלכסנדר קרבאינוב, הגנרל מאיור של הקג"ב, הוא הגוף שהיה ממונה על המאבק נגד התנועות הדיסידנטיות והרשמיות למחצה, טען לעומת זה שב־1990 היו ב'פמיאט' כ־200 חברים במוסקבה וכ־1000 בלבד ברחבי ברית־המועצות כולה.⁹⁰ אבל קרבאינוב מיהר להוסיף ש'פמיאט' הוא ארגון מחתרתי המורכב מתאים סודיים שאינם מאפשרים אומדן מבוסס כלשהו. נטליה יוכנייבה, האתנוגרפית החוקרת את תופעת האנטישמיות בברית־המועצות (בייחוד בעיר לנינגרד) כותבת שבקרב הארגונים והקבוצות המפיצים אנטישמיות ניכרים שלושה זרמים, שלצורך ענייננו כאן נכנה אותם 'פשיסטים', 'לאומנים רוסים' (או 'פטריוטים־לאומנים'), ו'פטריוטים סובייטים' (או 'נציונל־בולשביקים'). הקבוצות הפשיסטיות קטנות למדי (בכל אחת מהן כמה עשרות איש). הלאומנים הרוסים רבים יותר, ובראשית דרכם היו להם גם יותר אוהדים. קבוצת וסילייב, המכונה 'הפטריוטים הסובייטים', היא הגדולה ביותר ומונה כמה מאות איש.⁹¹

בעניין גודלם של הקבוצות והארגונים האנטישמיים חשוב לזכור עובדות אחדות: ראשית, האנטישמיות העממית המתארגנת ופועלת כמעט בחירות גמורה בברית־המועצות מ־1988 היא תופעה חדשה שיכלה לצמוח רק על קרקע של ה'פרסטרויקה' והתמורות המבניות המעמיקות המתחוללות בברית־המועצות. מדובר אפוא בתופעה משתנה הלובשת ופושטת צורות ותכנים. משום כך מספר החברים, התומכים והאוהדים של התנועות האנטישמיות משתנה תדיר ואין כל אפשרות להציג אומדנים מבוססים.

שנית, יש להבדיל בין הגרעינים של החברים הפעילים בתנועות האלה ובין האוהדים המרוחקים יותר, המוכנים להצטרף בצורה ספורדית לפעולה זו או אחרת של הארגונים הלאומניים בעלי המגמות האנטישמיות המובהקות. ושלישית, אין להתעלם מן ההתפתחות המהירה בתקופת גורבצ'וב, שהצמיחה את התנועות הרוסיות הלאומניות, שלא כברפובליקות האחרות.

88. על הפעילות האנטישמית בלנינגרד ראה: V. Probylovsky, *Slovar novykh politicheskikh partii i organisatsii Rossii*, Moscow 1991; V. Kelner & D. Eliashevich, 'Antisemitism and Opposition to it in Leningrad, 1988-1990', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 2, 12 (1990), pp. 35-49.

89. J. B. Dunlop (see above note 67), p. 13.

90. *Nationalities Papers*, 2 (1991), p. 155; *Report of the USSR*, 20.2.1990, p. 5.

91. N. Iukhniewa, *Ob antisemitizme*, p. 9.

תעמולה ופעולות אנטישמיות בעידן גורבצ'וב

ולבסוף, הצד הכמותי אינו הצד הקובע תמיד את מידת ההשפעה, בייחוד ההשפעה ההרסנית, על ציבור אנשים שעשוי להתרחב במהירות בעת שנוצרת מערכת היסטורית מתאימה, ואין שום ספק שבברית־המועצות לפני קריסתה הסופית נוצרה מערכת כזאת, שהיתה קרקע פורה לצמיחת הרעיונות הלאומניים הקיצוניים.

עלייה והתיישבות

בית"ר ושארית הפלטה באיטליה (1945–1946)

יעקב מרקוביץקי

אחרי מלחמת העולם השנייה תפסה איטליה מקום מרכזי בפעילות הציונית. הדבר בא לידי ביטוי בתחום ההעפלה וגם בתחום הרכש והפעילות הבטחונית של היישוב.¹ בעת ההיא הלכה והתגבשה באיטליה תנועת בית"ר, שהשתקמה אחרי מוראות מלחמת העולם. תפקיד חשוב בתהליך עיצובה של התנועה מילאה פעילותה בקרב הפליטים ניצולי השואה, שאיטליה שימשה להם מקום ריכוז ובסיס מוצא במאמצייהם לעלות לארץ-ישראל.

המאמר הזה דן בהתארגנותה של תנועת בית"ר ובפעילותה בקרב שארית הפלטה באיטליה מקיץ 1945 ועד אוקטובר 1946. אין בכוונתי לסקור כאן את פעילותם של האצ"ל ושל ברית הצה"ר בקרב הניצולים,² אלא לדון רק בהתפתחותה של תנועת בית"ר באיטליה. פעילות זו הושפעה לא ממניעים התפתחותיים ייחודיים בלבד, אלא בעיקר מתוך עימות ותגובה על פעילותם של 'המרכז לגולה' ושל שליחי המוסדות והמפלגות מן 'היישוב המאורגן', שפעלו באיטליה בתקופה הנידונה.

פעמים רבות האשימו הרוויזיוניסטים את נציגי המוסדות הלאומיים ושליחי תנועת העבודה בגולה שהם שזרעו את זרע הפירוד בקרב יושבי מחנות הפליטים באירופה, משום שהעדיפו את האינטרסים של שלוחיהם והפלו לרעה את הפליטים הרוויזיוניסטים. מגמות מנוגדות אלה של חתירה לאחדות המחנה הציוני ולפעולה מתואמת עם תנועות הנוער החלוציות מזה, ושל פעילות תנועתית ייחודית שנועדה

* אני מודה למוסד הרצל באוניברסיטת חיפה על סיועו לכתיבת מאמר זה.

1. לדיון נרחב בפעילות הבטחונית היישובית אחרי מלחמת העולם השנייה ראה: י' מרקוביץקי, ארץ בסיס: הפעילות הבטחונית של היישוב באיטליה (בדפוס). על שאלת מדיניותה של ממשלת איטליה ביחסה לפליטים היהודים שנכנסו לתחומי המדינה אחרי מלחמת העולם השנייה ראה: י' מרקוביץקי, 'מדיניות ממשלת איטליה בשאלת הפליטים היהודיים 1945–1948', דפים לחקר תקופת השואה, יג (1996). על יחסה של ממשלת איטליה להעפלה

הבלתי לגאלית מתחומיה ראה: M. Toscano, *La Porta di Sion*, Bologna 1990.

2. לדיון נרחב בסוגיה זו ראה למשל: אסתר אשכנזי-שטיין, 'יחסי אצ"ל-בית"ר-הוועד העברי לשחרור לאומי" באירופה – הוויכוח על מהות ועל מרות (1945–1947)', יהדות זמננו, 10 (תשנ"ו), עמ' 183–206.

לשמר את אופיה של התנועה מזה, הן שאפיינו את פעולתם של חברי בית"ר בתקופה שאנו דנים בה.

איטליה היתה ארץ הכניסה הראשית של הפליטים היהודים באירופה בדרכם לארץ-ישראל בתום מלחמת העולם השנייה. בקיץ 1945 החלו אלפי פליטים יהודים לנוע דרומה במרחב טירול האוסטרי בואכה איטליה. בדרכים ונתיבות עקלקלות נעו, בתנאי מזג אוויר קשה, בינות לרכסים המושלגים של הרי האלפים. במסעם חמקו בין משמרות של כוחות הביטחון של בעלות-הברית והקאראביניירי האיטלקים.³ וכך תוארו נתיבי הבריחה האלה בפי אחד הפליטים:

מרבית חדשי השנה היו שבילי ההרים חסומי-שלג ופסגות ההרים עמוסות שלג-עד. השבילים המעטים שמצאנו היו חרושים פלגי-מים עזים. ... קיננו בלבנו ספקות והיסוסים: הרשאים אנו לסכן זקנים, נשים וטף במעבר בגבהי-הרים אלה, בגיאיותיהם ובשלגיהם, וביחוד שמסע-ה'בריחה' התנהל בלילות.⁴

בשל תנועת פליטים זו, רובה מאנשי שארית הפלטה, גדל מספרם של הפליטים היהודים שחיו אז בתחומי איטליה. בשלהי 1945 העריכו שלטונות איטליה את מספרם בכ-20 אלף נפש.⁵

נוכחותם ההולכת וגוברת של הפליטים היהודים בתחומי איטליה חייבה ארגון מסועף ומתואם של פעילי היישוב העברי, שבאו מארץ-ישראל כדי לשקמם ולגבשם לקראת העלאתם ארצה.

ביטוי ראשוני למגמת סיוע זו נמצא בפעילותם הספורדית של החיילים היהודים הארץ-ישראלים ששירתו בצבא בריטניה על אדמת איטליה עוד בשנים 1943–1944. חיילים אלה, ובהם גם חברי בית"ר והתנועה הרוויזיוניסטית, היו הראשונים מנציגי היישוב שנפגשו עם היהודים באיטליה בתקופת מלחמת העולם השנייה. מספטמבר 1943, אחרי נחיתת כוחות בעלות-הברית, ועד קיץ 1945 עמדו פעולות הסיוע ליהודי איטליה, ולאחר מכן לפליטים היהודים, במרכז העשייה של החיילים העברים. הם פעלו בערים, בהכשרות ובמחנות פליטים שהוקמו ברחבי המדינה, ועסקו בחינוך, הזנה, סעד, רפואה, מאבק בשמד והכשרתם של הפליטים לקראת העלייה לארץ-ישראל.

'המרכז לגולה' הוקם ברומא ב-29 באוקטובר 1944 ומיסד את פעולות הסיוע וההצלה של האקטיביסטים הציונים ושל החיילים העברים באיטליה והעניק להן משמעות לאומית נרחבת. בתור מסגרת ארגונית ביטא 'המרכז לגולה' את הוולונטריות של החיילים היהודים, שהשקיעו את מרבית מרצם לשיקום הפליטים היהודים ולסיוע ליהודי איטליה.

פעולות ההצלה והסיוע של 'המרכז לגולה' נחלקות לשתי תקופות:

3. 'מרקוביצקי, 'מדיניות...' (לעיל, הערה 1), עמ' 129–131.

4. עדות כהן, בתוך: א' דקל, בנתיבי ה'בריחה', תל-אביב 1959, עמ' 274.

5. 'מרקוביצקי, 'מדיניות...' (לעיל, הערה 1), עמ' 130–131.

(א) השלב החיילי - משנת 1944 ועד ראשית 1946. כאמור, בשלב הזה מדובר במפעל ספורדי שנעשה ממוסד והופעל בידי מגויסי היישוב ביחידות הצבא הבריטי שפעלו אז באיטליה. בראש הארגון עמדה מזכירות בראשותו של יחיאל דובדבני.

(ב) השלב האזרחי - מ'1946 ועד מאי 1948. בשלב הזה פעלו בארגון שליחי היישוב, מקצתם משוחררי הצבא הבריטי ומקצתם שליחי התנועות הפוליטיות מן הארץ. בראש הארגון בשנים ההן עמדה מזכירות בהנהלתו של אריה שטרן-אורון.⁶

במציאות הפוליטית והחברתית שנוצרה באיטליה בסיום מלחמת העולם השנייה נרתם 'המרכז לגולה' למשימות הסיוע והיה לגוף הראשי שטיפל בפליטים היהודים במדינה. פעילותו באה לידי ביטוי בתחומים מגוונים, כגון הברחת גבולות, סיוע כלכלי וחינוכי והקמת הכשרות חלוציות. להלן פירוט מטרותיו של 'המרכז לגולה', כפי שנקבעו עם ייסודו:

- (א) יצירת קשר עם מוסדות ממשלתיים.
- (ב) יצירת קשר עם הפרטיזנים שלחמו במשטר הפשיסטי.
- (ג) מתן עזרה דחופה לפליטים יהודים ולקהילות.
- (ד) סיוע בארגון החיים הציבוריים בקהילות.
- (ה) יצירת קשרים בין הניצולים לקרוביהם מחוץ לאיטליה.
- (ו) יצירת קשר עם דלס"מ, 'ארגון הסיוע של יהודי איטליה למען הפליטים' (Delegazione Ebrei L'Assistenza Emigranti).
- (ז) עזרה בהקמת התנועה הציונית באיטליה ובגיבוש מפעל ההכשרה לעלייה לארץ-ישראל.⁷

בקיץ 1945 התחילו הפליטים היהודים חודרים לאיטליה קבוצות-קבוצות, בדרכים לא חוקיות, רובם בנתיבי 'הבריחה'. בסיוע 'המרכז לגולה' הוקמו סמוך לגבול הצפוני מחנות מעבר שנועדו להקל עליהם ולסייע בקליטתם. אחרי שהייה ארעית במחנות האלה היו הפליטים מועברים אל מחנות קבע בתוך המדינה. רוב הפליטים היהודים שהגיעו דרך מרחב טירול שבאוסטריה נקלטו תחילה במחנה פונטבה (Pontebba). משם, לאחר מנוחה קצרה, מיון והתארגנות, נשלחו אל מרכזי הפליטים הכלליים שהוקמו במקומות רבים, כגון בארי (Bari), בולוניה (Bologna), מודנה (Modena) וצי'נה-ציטה (Cinecitta) שבפרברי רומא.⁸

6. לדיון נרחב בפעילות זו באיטליה ובפעילותו של שטרן-אורון בקרב שארית הפלטה ראה: י' מרקוביץקי, ניצני תחייה: המרכז לגולה והפעילות היישובית באיטליה 1945-1948, תל-אביב 1997; כמו כן ראה: י' גלבר, נושאי הדגל: שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, ירושלים 1983, עמ' 270-284.

7. פרוטוקול של ישיבת מרכז הפליטים, 29 באוקטובר 1944, אוסף האזור, אוסף ההתנדבות, א"צ.

8. על יעדי משלוח הפליטים ראה: סיכום מזכירות בית העולים בפונטאבה, 25 ביולי 1945, את"ה 125/3; י' וייץ, 'התנועה הציונית נוכח שארית-הפליטה בשלהי מלחמת העולם השנייה', דפים לחקר תקופת השואה, ג (1984), עמ' 149-150.

על מצבם של הפליטים היהודים באיטליה בחודשים הראשונים לאחר סיום המלחמה העיד יחיאל דובדבני, שהיה יושב-ראש 'המרכז לגולה' בשנים 1944–1946:

באיטליה כיום למעלה מחמישה עשר אלף פליטים ... במחנות המעבר במודנא, פדואה וכו' הביא המצב הקשה לבריחת המונים להרים, לעיירות, וכיום נמצאים במחנות אלה כ-3500 איש ... באה עזרה מועטה מהג'וינט. הבעיה העיקרית של האנשים האלה – העברתם למחנות קבועים. ואכן, ישנה תיקווה כי עד סוף החורף יועברו לדרום איטליה ...⁹

ועידת החיילים העברים שהתכנסה במילנו בקיץ 1945 הדגישה את הצורך לגבש את הפליטים היהודים ולאחד אותם בהנהגתו של ארגון-גג ציוני אחד, ולמנוע בכך את הקמתן של מסגרות פוליטיות נפרדות בקרבם. משתתפי הוועידה הסכימו לכאורה שתחילה יש להקים הסתדרות ציונית חלוצית ומאוחדת, שתקיף את הנוער היהודי באיטליה על כל תנועותיו, זרמיו ומפלגותיו ותקיים הכשרות משותפות. המשתתפים הציעו לכנות את ההסתדרות הזאת בשם 'החלוץ האחד' ולהציב לה מטרות כגון פעולה למען הקמת מדינה יהודית, ארגון הסתדרות עובדים אחת, יצירת זיקה להסתדרות הציונית (סעיף שלא חייב את החברים הרוויזיוניסטים), טיפוח התרבות היהודית, התיישבות והגשמה עצמית. ההצעה התקבלה פה אחד, גם על דעת אנשי בית"ר שהשתתפו בוועידה.¹⁰

אוירת האחדות ששררה במחנות העקורים באיטליה בחודשים הראשונים שלאחר השחרור השפיעה גם על נציגי בית"ר מקרב החיילים. זלמן לוויןברג שימש נציג בית"ר ב'מרכז לגולה', ויעקב רובין ערך במשותף עם יהודה טובין, איש השומר-הצעיר, את בטאוןם במאבק.¹¹

ואולם שאיפות האחדות הציונית שהובעו בוועידת החיילים העברים במילנו בקיץ 1945 לא הלמו את המציאות הפוליטית והחברתית שהתהוותה בקרב הפליטים היהודים באיטליה. בהשפעתם של שליחי תנועות ומוסדות שבאו בעת ההיא מן הארץ לאיטליה הלכו והתגבשו כאן מסגרות נפרדות של פעילות תנועתית, ובשלה הוחרפו היחסים בין החיילים ובין השליחים האזרחים. תפיסת 'החלוץ האחד' שהציעו החיילים לא התקבלה על דעתם של שליחי התנועות הפוליטיות מן הארץ, ועל כך נוספו חיכוכים אישיים בין השליחים לבין עצמם ובינם לבין כמה מן הפליטים חברי תנועת 'החלוץ'. למעשה לא היה כאן ויכוח אידיאולוגי של ממש, אלא בעיקר מאבק ותחרות של 'ציד נפשות' פוליטי.¹²

9. דוח "דובדבני, 15 בספטמבר 1944, ארכיון אריה אורון [להלן: ארכיון א' אורון], תל-אביב; "גלבר, נושאי הדגל, עמ' 451.

10. פרוטוקול ועידת החיילים העברים באיטליה, מילנו 24–25 באוגוסט 1945, ארכיון א' אורון.

11. א' תבין, החזית השנייה: הארגון הצבאי הלאומי בארצות אירופה 1946–1948, תל-אביב תשל"ג, עמ' 25; אסתר אשכנזי-שטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 184.

12. לדיון נרחב בסוגיה ראה למשל: "מרקוביצקי, ניצני תחייה, עמ' 20–21; "גלבר, נושאי הדגל, עמ' 460–461.

לתוך מציאות זו של פולמוס ושל הטפות ליצירת מסגרות תנועתיות נפרדות בקרב הפליטים היהודים נקלעו גם הנציגים הרוויזיוניסטים. מספטמבר 1945 החלו להגיע לאיטליה בנתיבי 'הבריחה' בית"רים ממזרח אירופה. צעירים אלה, רובם פרטיונים וניצולי המחנות, העדיפו להקים מרכז בית"רי ייחודי בעל מסגרת תנועתית נפרדת. זו היתה צריכה להוות מוקד ארגוני למאות הפליטים חברי התנועה ששהו אז באיטליה וציפו לעלייתם ארצה. מרכז תנועתי זה השתלב בתוך 'הקומיסריון השלטוני לאירופה' של תנועת בית"ר שהקימו שליחיה החיילים של התנועה במאי 1944. מטרת הקומיסריון היתה ליצור קשר עם בית"רים בעולם ולחדש את כוחה הפוליטי והציבורי של התנועה במציאות החדשה. את ענייניהם של הפליטים חברי בית"ר ריכו חיים לזר, איש וילנה, פרטיון בתקופת המלחמה ואיש חטיבת השרידים¹³ במזרח אירופה. בסתיו 1945 שולבה פעילותה של תנועת בית"ר באיטליה בתוך הקומיסריון. רשת הקנים של בית"ר, שכללה כ-600 פעילים, התגבשה בשישה מחנות פליטים ובעיירות בדרום איטליה. כך היתה איטליה ל'ארץ הבסיס' לקראת העפלתם של הבית"רים לארץ-ישראל.¹⁴

כאמור לעיל, המאמצים שנעשו באיטליה בראשית סתיו 1945 להקים ארגון ציוני מאוחד, כגון הקמת המרכז להכשרה חינוכית במחנה מיראנדולה-טרמה (Mirandola-Terme) שבמחוז אמיליה (Emilia), לא עלו יפה. המרכז נועד להכשיר מדריכים לפעילות חינוכית בקרב הפליטים היהודים במחנות. בקורס הראשון השתתפו 67 חניכים ובהם 17 בית"רים, אבל לא היה לו המשך. הבדלנות בלטה כאן, למרות החתירה למיזוג כלל-תנועתי. השאיפה להקים הסתדרות חלוצית אחידה, שתקיף את הכשרות הנוער היהודי על כל פלגיו ורעיונותיו, נכזבה, ותחת זה נתהוותה כאן מציאות חברתית פלגנית, שגרמה לסכסוכים ועימותים ומנעה אחדות במחנה הציוני.¹⁵

משום כך, ומשום החשש שמא יפגעו תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת באינטרסים של בית"ר באיטליה, התכנסו ב-6 באוקטובר 1945 בפירנצה כמה חברים: חיים לזר, בצלאל צ'ייקוביץ', מאיר איצקוביץ', אבא קלורמן, יצחק קובלסקי, דב

13. קבוצות של פרטיונים לשעבר, יוצאי תנועות הנוער החלוציות מפולין ומרוסיה, שהבולטים בפעיליהן היו אבא קובנר, חיים לזר, אליעזר לידובסקי וניסן רוניק. כבר בשלהי 1944 באו הללו לכלל מסקנה שאין טעם להישאר בארצות מזרח אירופה ויש לתתור ולחפש דרכים כדי להבריח גבולות לארץ-ישראל. שרידי הנוער החלוצי הזה היו הגרעין הראשון של גיבוש מפעל 'הבריחה' ממזרח אירופה מערבה. לדיון נרחב בסוגיה ראה: " באואר, הבריחה, תל-אביב 1973; " גלבר, נושאי הדגל, עמ' 364, 401-402; ד' לוין, 'שרידי בית"ר באירופה בין הממסד הציוני לבין האצ"ל, 1944-1947', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 369.

14. א' רמבה אל מ' כץ, 28 באוקטובר ו-26 בדצמבר 1945, מכון ז'בוטינסקי, תל-אביב [להלן: מ"ז], ב 6/4-12.

15. חוזר נציבות בית"ר איטליה אל מפקדי הקנים, 13 בדצמבר ו-29 בדצמבר 1945, מ"ז ב 14/2.

הליצר, מאיר חלסנוביץ', חנוך הולצר, אהרון אושמן וד"ר חסיס. מטרת המתכנסים היתה לדון במצבה של תנועת בית"ר באיטליה, לשקם את התנועה, ליצור מסגרת ארגונית שתאפשר הפעלת סניפים ברחבי המדינה במציאות שהתהוותה אחרי המלחמה, ולגבש דפוסי פעולה שנועדו לשלב את הפליטים שבמחנות במסגרת הארגונית הזאת.¹⁶ אחדים מן המשתתפים היו חברים בתאי האצ"ל בפולין ובליטא לפני המלחמה. בזמן המלחמה היו רובם עצורים במחנות ריכוז והשמדה, ואחרים לחמו ביערות עם הפרטיזנים.

משתתפי הכינוס בפירנצה הבליטו את הקשיים הארגוניים ואת המציאות הפלגנית המכבידה, שגרמה לאנשי התנועה אי־נוחות ומנעה פעילות אקטיבית יעילה ומשמעותית בקרב בני הנוער תומכי התנועה. כדברי אחד המשתתפים בכינוס:

יש להדריך את הנוער הבית"רי לקראת התיישבות בהגשמה לאומית ואסטרטגית. תפקידנו כיום לבסס את בית"ר כתנועה חזקה, המונית, שמתפקידה יהיה בראש ובראשונה להוציא את התנועה מן הקפאון ולהפכה לגורם חזק שיסייע לליכוד כל הכוחות בתנועה בעצמה.¹⁷

המשתתפים הדגישו גם את חוסר המעש של 700 הבית"רים ששהו בעת ההיא בקיבוצי ההכשרה ובמחנות המעבר באיטליה וציפו לעלייתם (הקרובה) לארץ־ישראל. בוויכוח בין המשתתפים טענו אחדים שלנוכח המציאות החדשה שנוצרה אחרי השואה אין צורך בקיום הכשרות בית"ריות נפרדות ויש להשתלב במסגרת של פעילות מאוחדת בתוך אחת מתנועות הנוער החלוציות הפועלות באיטליה. 'כל עוד אין אנו סוטים מעיקרי רעיוננו', טען אחד המשתתפים, 'אנו יכולים להסכים לפשרות תכסיסיות ... אנו צריכים לרכז את עבודתנו באיטליה, להתעניין בעליה, אבל אין אני מאמין באפשרות של הכשרות ניפרדות'.¹⁸ ואילו חברים אחרים גרסו שלמרות הקשיים הכלכליים והארגוניים הפוגעים בתפקודה של התנועה, ובשל הניגוד הרעיוני בין התנועה הרוויזיוניסטית לתנועת העבודה, על בית"ר להיות נאמנה לעקרונותיה ולהשקפת עולמה ולהמשיך בדרכה ובפעולתה בתור תנועה עצמאית. בעלי ההשקפה הזאת הדגישו שיש להמשיך ולחנך את הבית"רים באיטליה בנפרד, כדי להביאם ארצה 'בתור בית"רים ולא כאנוסים'.¹⁹

לאור המצב המדיני ששרר בימים ההם היה ברור שהעלייה לארץ תהא אטית ורק מאות פליטים יוכלו לצאת מאיטליה מזמן לזמן. על כן היה צורך לשקוד על ארגון החיים הציבוריים במחנות ולהעסיק את הפליטים המתוסכלים מן השהייה הממושכת במחנות, בייחוד הצעירים שבהם, בהכשרה חינוכית ומקצועית עד עלייתם ארצה. משום כך קראו משתתפי הכינוס ל'קואורדינציה' עם 'המרכז לגולה'. רק כך, לדעתם, תוכל תנועת בית"ר להיות חופשייה, להימנע מעימותים עם חברי התנועות

16. פרוטוקול כנס פעילי בית"ר בפירנצה, 6 באוקטובר 1945, מ"ז.

17. דברי חיים לזר, שם.

18. דברי אהרון אושמן, שם.

19. דברי אבא קלורמן, שם.

החלוציות האחרות ולהכשיר את חבריה לקראת עלייתם ארצה. הלבטים ודברי הביקורת שהשמיעו משתתפי הכינוס משקפים את מוקדי חולשתה של בית"ר באיטליה - מחסור במדריכים ומחנכים, היעדר משאבים כספיים וניתוק הקשר עם מרכז התנועה בארץ-ישראל. לא כך היה מצבן של תנועות הנוער החלוציות האחרות שפעלו אז בקרב שארית הפלטה באיטליה, כגון שליחי 'החלוץ', שבאו מארץ-ישראל וחדרו למחנות העקורים בדרך-כלל במסווה של פליטים או עובדי סעד והוראה. השליחים הללו היו כפופים להנחיותיו של 'המרכז לגולה' ופעלו לארגן את הנוער במחנות ולהכשירו לקראת עלייה לארץ-ישראל.²⁰

את הוויית החיים במחנות הפליטים בעת ההיא תיאר אחד השליחים בזו הלשון:

העליה זה הכל גם בשביל הנוער וגם בשביל המבוגרים ... חיים רק במחשבה לעלות. מוכנים לכל דבר כדי לקרב את הגאולה. לארץ ישראל יש קסם עצום ובמילת קסם זו, ארץ ישראל, משתלטים על המחנות במצבים הקשים והמסובכים ביותר ...²¹

לשם קיום הפעילות החברתית והחינוכית של הארגונים הציוניים במחנות הפליטים נדרשו סיוע כספי ותמיכה מנהלתית מצדו של גוף פילנתרופי. ואכן, בפברואר 1946 באו אנשי 'המרכז לגולה' לכלל הסכם עם הג'וינט בדבר שיתוף פעולה מלא באיטליה. בהסכם נקבע בין השאר שהג'וינט יסייע בסכום של 600 לירות לכל פליט במחנות, נוסף על ההקצבה של אונרר"א, ויגיש סיוע כספי לפליטים היושבים מחוץ למחנות. כן הוסכם ביניהם על חלוקת תחומי האחריות; 'המרכז לגולה' יהיה מופקד על ארגון ההכשרות ועל הפיקוח עליהן, ואילו הג'וינט יהיה מופקד על הצד הכספי שלהן. משמעותו של ההסכם הזה היתה למעשה שיתוף פעולה גלוי ומלא של הג'וינט עם ההסתדרות הציונית, מה שסייע לפעילות בתחום העלייה הבלתי-לגאלית.²²

המציאות הזאת היתה ידועה לפעילי בית"ר באיטליה. מאחר שהתנועה הרוויזיוניסטית היתה מחוץ להסתדרות הציונית סבלה תנועת בית"ר, כאמור, ממחסור במשאבים כספיים. פעיליה הכירו בחולשת תנועתם; במכתבים שנשלחו לארץ ציינו חברי הנהגת התנועה את הבעיות והקשיים הפוגמים בפעילותה של התנועה באיטליה. לדעתם הקושי העיקרי בהתפתחותה של התנועה היה היעדר תמיכה כלכלית ופוליטית מצדו של מרכז בית"ר בארץ-ישראל. התעלמות כלכלית ומורלית זו פגעה לדעתם

20. א' שטרן, 'פרטיכל ישיבת המרכז לגולה', 6 בינואר 1946, ארכיון א' אורון.

21. מכתבו של שמעון (שבתי לוז'נסקי), כ"ה בכסלו תש"ו, בתוך: החלוץ ב'בריחה' ובהעפלה, רומא תש"ט, עמ' 15. על המצב במחנות בשלהי 1945 ובראשית 1946 ראה דיווחו של אריה אורון, ארכיון א' אורון.

22. ראה י' מרקוביץקי, ניצני תחייה, עמ' 16-18. לניתוח מערכת היחסים בין הג'וינט ובין 'המרכז לגולה' ראה למשל: עידית זרטל, זהבם של היהודים: ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל 1945-1948, תל-אביב 1996, עמ' 380-382.

בפעילי התנועה והגבילה את פעילותם הארגונית והתעמולתית בקרב הפליטים. ביטוי לדברים אלה נמצא במכתב שלהלן:

בחדשים האחרונים מאז השיחרור, עברנו נדודים וטלטולים קשים. עמדנו בפני סכנות ומאסר, סכנת גבולות, סכנת חיים ... הגענו לכאן והבאנו עימנו מאות מחברינו, והכל במאמצינו אנו ללא עזרה ממשית מצדכם; בלי שתראו התעניינות בנו בגורלנו, בלי שתראו כל סימן חיים. בשעה שיתר התנועות מקבלות שליחים, כספים, מכתבים, עיתונים, ספרים וכו'. ... לא די שלא קיבלנו מכם עד היום שום עזרה חומרית כדי להציל את שארית חברינו, להוציאם מן התופת, אלא גם עזרה מוסרית כלשהי לא באה מכם ... חברינו צעירינו והמונינו ניזונים מן המזון הרוחני שמכינים לנו אנשי השומר הצעיר ומפא"י. אנו כאוניה טרופה בים סוער ...²³

למרות הקשיים והמבוכות שהובלטו החלו פעילי בית"ר באיטליה להיערך לקראת הכינוס הראשון של תנועת בית"ר באירופה אחרי המלחמה. מארגני הכינוס שאפו להדגיש באמצעותו את ממדי אסונו של העם היהודי בשואה, את האקטיביזם הבית"רי במחנות הפליטים באיטליה ואת קיפוחם של תומכי התנועה ואוהדיה במכסות העלייה לארץ.²⁴

הכינוס נפתח ב־5 בינואר 1946 בעיירה קסטל־גאנדולפו (Castel Gandolfo), כ־20 ק"מ מדרום לרומא. בדיוני הכינוס ביטאו המשתתפים קו פעולה אקטיביסטי, שהמחיש את מורת־רוחם של הבית"רים באיטליה מנציבות בית"ר ומאנשי התנועה בארץ־ישראל. רבים ממשתתפי הכינוס היו פרטיזנים ולוחמים ששרדו ביערות ובמחנות. הללו הושפעו מן הידיעות בעיתונות על ה'מרד' של האצ"ל בבריטים בארץ־ישראל ומסיפורי הקרבות והמעורבות של אנשי הבריגדה היהודית במלחמת העולם השנייה. בשל נסיונם הקרבי ועברם בתנועה ראו עצמם בית"רים אלה כלוחמים ואנשי מעשה ששלטון בית"ר הפקירם והזניחם. כמיהתם לארץ־ישראל התחזקה עוד מפאת חוסר המעש שלהם במחנות העקורים וסיכויי העלייה האפסיים שלהם. כמו כן גברה הרגשת הקיפוח שלהם בעיקר מבחינת מכסות העלייה – כאלף אנשי בית"ר שישבו ברחבי איטליה לא זכו לדעתם למכסת עלייה מתאימה. לפיכך קבעו מארגני הכינוס שלמרות הקשיים בדרכי הפעולה והארגון יש להמשיך ולקיים פעילות פוליטית עצמאית של בית"ר באיטליה, ובעיקר להתארגן לניהול עבודת ההכשרה, שתכין את מאות החניכים במחנות הפליטים לעבודה לאומית בארץ־ישראל. לתפקיד נציב בית"ר באיטליה נבחר חיים לזר.²⁵

23. מכתבו של חיים לזר אל אייזיק רמבה, אז עורך בטאון התנועה בארץ (המשקיף), 26 באוקטובר 1945, מ"ז ב 14/2.

24. פרוטוקול כינוס בית"ר באיטליה, 5 בינואר 1946, מ"ז ב 14/2. וראה גם חוזר מס' 1 של נציבות בית"ר באיטליה מ־12 בינואר 1946, שם.

25. חוזר הנציבות, 12 בינואר 1946, שם.

בעקבות הכינוס החלה נציבות בית"ר באיטליה לפתח ולגבש פעילות ארגונית ייחודית. התנועה פעלה בשלושה אזורים:

א) אזור הדרום, שכלל את מחנות הפליטים באזור בארי, ספיריטו (Spirito), טריקזה (Tricase), ושלושה מחנות שכונו 'הסנטוס' - סנטה מריה די-באני (Santa Maria di Bagni), סנטה צ'זריה (Santa Cesarea), וסנטה מריה די-לאוקה (Santa Maria di Leuca).

ב) אזור המרכז, שכלל את רומא (מרכז הנציבות), גרוטה-פראטה (Grottaferrata), סלרנו (Salerno) ואזור נפולי.

ג) אזור הצפון שכלל את פירנצה, מסטרה (Mestre) הסמוכה לוונציה ומילנו.²⁶ קיבוץ ההכשרה בגרוטה-פראטה היה בסיס האימונים העיקרי של התנועה באיטליה. חוות ההכשרה שימשה מרכז ללימוד והכשרה תנועתית ונועדה לגבש את הפליטים ולהכשירם במסגרת קבוצות הכשרה להתיישבות בארץ-ישראל.²⁷

באביב 1946 נערך בגרוטה-פראטה כינוס ראשון של שמונים אנשי בלה"ב - ברית לוחמי החזיתות באירופה - ארגון לאומי עצמאי של פרטיזנים ולוחמים בנאצים. מטרתו של הארגון היתה לחדור לחוגים לא רוויזיוניסטיים, להבליט את חלקם של חניכי בית"ר במאבק האנטי-נאצי ולפעול להחשת עלייתן לארץ של קבוצות ההכשרה שהתגבשו בעת ההיא במחנות באיטליה. בראש הארגון עמדו הפרטיזנים חיים לזר, אבא קלורמן, איסר לובוצקי, מאיר-יוסף איצקוביץ', ויוצאי הגטאות אדם הלפרין וד"ר דוד ודובינסקי, מראשי האצ"ל בגטו ורשה.²⁸

ברוקה די-פאפה (Rocca di Papa), סמוך לגרוטה-פראטה שבמחוז המרכז, היתה עוד חוות הכשרה שהכינה קבוצות של בית"ר להתיישבות חקלאית בארץ. לידי הקאראביניירי וזרועות הביטחון בפרפקטורה של האזור הגיע מידע מודיעיני על פעילות מחתרית במחנה, ובמקום נערכו חיפושים אחרי אמצעי לחימה לא חוקיים. השלטונות דרשו לפנות את החניכים מן החווה בנימוק של 'פעילות חשאית לא חוקית',²⁹ ותשעה-עשר החברים ששהו במקום פינו את המחנה מחשש מפני עימות עם משטרת המקום. גרעין החניכים שב לגרוטה-פראטה, ושם הכריזו החברים על כינון גרעין עצמאי, 'קבוצת דוד רזיאל', להתיישבות בארץ-ישראל.

מחנות ההכשרה של בית"ר שימשו גם לפעילות מחתרית של חברים בתאי האצ"ל שהוקמו באיטליה באביב 1946. מאחר שלא היו להם מקורות גיוס אחרים ביססו אנשי האצ"ל באיטליה את פעילותם על תשתית המנגנונים והקנים שהקימו עוד קודם לכן אנשי בית"ר. במחנות של בית"ר התנהלה אפוא פעילות כפולה: האחת של

26. חוזר מס' 2 של הנציבות, 12 בינואר 1946, שם; ידיעות נציבות בית"ר באיטליה, 1 במרס 1946, שם.

27. על חשיבותו של קיבוץ ההכשרה הזה והשפעתו על הוויית הנוער היהודי וציבור הפליטים באיטליה אחרי המלחמה ראה למשל: בית"ר באיטליה, 1 במרס 1946, מ"ז ב 14/2.

28. ח' לזר, פרקי בריחה, תל-אביב 1986, עמ' 354.

29. Archivio Centrale, D.G.P.S., Tiki, Vigilancio sugli Stranieri, דוחות מאפריל 1946, [להלן: ACS].

פעילות ההכשרה, שהשתתפו בה רוב החברים בפלוגות ההכשרה הבית"ריות, והאחת של פעילות אימונים מחתרתית, שהשתתפו בה חברים נבחרים בתאי האצ"ל. כך הופעלו תאי האצ"ל באיטליה על-פי הוראותיה של מפקדת האצ"ל באירופה ובלא התחשבות בסדר היום הרגיל של הפלוגה הבית"רית.³⁰ ניגוד האינטרסים בין שתי הישויות – תנועת בית"ר באיטליה והאצ"ל – הביא לידי קרע בין המוסדות הללו ולידי התפטרותו של חיים לזר מתפקידו בתור ראש תנועת בית"ר באיטליה בשלהי קיץ 1946.³¹

בהתפטרותו ביטא לזר את מורת-רוחו מן המצב שהתהווה ואת התנגדותו להשתלטות אנשי האצ"ל על קני בית"ר ולגיוס רבים מחברי התנועה לשורות הארגון. רק באוגוסט 1946 הושג הסדר הקובע שהאצ"ל הוא הגוף הדומיננטי באיטליה, מרכז יציאת המעפילים לארץ-ישראל, גם בתחום הארגון והחינוך, ותנועת בית"ר עומדת לרשותו.³²

הקונפליקט בין שרידי בית"ר ובין ארגון האצ"ל באיטליה לא היה אפיזודה חולפת אלא תוצאה של פער מתמשך בין שתי הישויות הללו, שתחילתו עוד בפולין סמוך למלחמת העולם השנייה. בעת ההיא התארגנו בתוך קני בית"ר שבאירופה תאי אצ"ל שהיו כפופים למטה הארגון בלבד, ולא פעם אירעו בשל כך חיכוכים. כפי שכבר נאמר, תופעה זו נשנתה ביתר שאת גם במציאות של אירופה אחרי המלחמה. במרבית הפלוגות המשתקמות של בית"ר התנהלה גם פעילות מחתרתית של תאי האצ"ל, וחניכי האצ"ל קיבלו הוראות היישר מן הפיקוד שלהם ולא התחשבו בסדר היום של אנשי בית"ר.

הניגוד הזה שבין פעילותה של בית"ר לפעילותו של האצ"ל באיטליה היה בבחינת אב-טיפוס לתופעת קיומן של שתי הרשויות, תופעה שהעכירה את הרוח החברתית והפרה את המשמעת בתוך התנועה.³³ בסיס ההכשרה בטריקזה היה ביטוי מובהק של הניגוד הזה. באיצטלה של פלוגת הכשרה התנהל במרס 1946 קורס להכשרת מפקדי האצ"ל באירופה. המשתתפים היו חניכי בית"ר, חניכי האצ"ל מלפני המלחמה, פרטיונים ועצורי מחנות ההשמדה לשעבר. כשבועיים ימים נמשך הקורס ובמהלכו

30. על יחסי בית"ר-האצ"ל באיטליה ראה: ח' לזר, פרקי בריחה, עמ' 219–336; א' תבין, החזית השנייה, עמ' 54–82, בייחוד עמ' 55; וכן 'הוראות לעבודה', 9.8.1946, סעיף ג', מ"ז כ 3/7/18. בעמ' 97 של ספרו כותב א' תבין שפרטיונים לשעבר, שהשתייכו לתנועות שמאלניות קיצוניות, קיבלו זכויות יתר בעיקר ב'עלייה ד'. בעלייה זו עלו ארצה מי שנשאו מסמכים של נתינים ארץ-ישראלים ששבו למולדתם אחר שהייה ברחבי העולם. בדרך זו הועלו ארצה בדרך-כלל מומחים צבאיים מבין אנשי שארית הפלטה, שצורכי הביטחון בארץ חייבו את עלייתם הבטוחה והמהירה. לדיון נרחב בסוגיה ראה: י' מרקוביץ, גחלת לוחמת: גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות, תל-אביב 1995, עמ' 48–50.

31. לדיון נרחב בסיבות הקרע ראה: ח' לזר, פרקי בריחה, עמ' 354–355; א' תבין, החזית השנייה, עמ' 81.

32. 'הוראות לעבודה' (לעיל, הערה 30).

33. ד' לוין (לעיל, הערה 13), עמ' 370.

למדו החניכים את תולדות האצ"ל, תורת הקונספירציה והקמת מחתרת, אימון גופני, אימון ברובה ובתת־מקלע, תנועה בלילה, טקטיקה צבאית ופרטיזנית ועוד.³⁴ הממונה על פעילותה של בית"ר בצפון איטליה היה חנוך הולצר. כאמור לעיל, האזור הזה היה בעל חשיבות מרובה מבחינת התארגנותה של התנועה, כי מכאן נכנסו הפליטים לאיטליה וכאן הוקמו מחנות המעבר שקלטו את הפליטים לפני העברתם אל מחנות הקבע בדרום המדינה. נוכחותם של פליטים יהודים סמוך לאזורי הגבול עוררה את חשדה של המשטרה במקום, ופעמים אחדות נסרקו מחנות המעבר הללו כדי למצוא הוכחות לפעילות לא חוקית – בעיקר הפעלת נשק ושימוש באמצעי לחימה – של שליחי היישוב או של הפליטים היהודים.³⁵

סכסוך שפרץ בקרב הפליטים באביב 1946 שימש אמתלה למשטרת פאדובה (Padova) לסגור את מחנה המעבר שהוקם סמוך לעיר. הסכסוך פרץ לאחר שחניכי בית"ר במחנה זיהו פליט גוי אחד ששיתף פעולה עם הנאצים בזמן המלחמה. מחשש לשלומם הוזעקה המשטרה אל המחנה, ובסופו של דבר יושב הסכסוך בין הניצים, אבל נציבות בית"ר החליטה להעתיק את המחנה אל קרמונה (Cremona) כדי למנוע פיקוח יתר של המשטרה על המחנה בפאדובה. מכאן ואילך היה המחנה בקרמונה המחנה המרכזי לקליטת הבית"רים שחדרו לאיטליה דרך הגבול עם אוסטריה. קבוצות הכשרה קטנות פעלו גם בריבולי (Rivoli), מסטרה וקאסינו־נואו־בו (Cassino-Nuovo).³⁶ הריכוז הגדול ביותר של בית"רים, כחמש מאות איש, נמצא בקיבוצי ההכשרה במחנות הפליטים שבדרום איטליה. שניים מן הבולטים שבפעילי בית"ר, בצלאל צ'ייקוביץ', ורבקה קרפינקס, היו ממונים על קבוצות בית"ר ששהו במחנות באזור זה, בעיקר אלה שבמחנות 'הסנטוס'. ב'קיבוצי' הכשרה אלו התקיימו לימודים ופעולות תרבות וספורט, נערכו מסדרים (ימי זיכרון), ונעשתה פעילות תנועתית להכשרת החניכים לקראת העלייה לארץ.³⁷

בקיבוצי הדרום הבית"ריים האלה הודפסו חוברות לימי זיכרון ומועד (י"א באדר, פסח) וחוברות הנצחה לזכר מנהיגים ציונים (כהרצל וז'בוטינסקי), שבהן באו לידי ביטוי ההדגשים החינוכיים שביקשה התנועה למסד באיטליה. החומר המערכתי, שהוכן בידי הנציבות ברומא, שיקף את הרצון לחנך את הנוער חינוך ערכי ולהקנות לו מידע על הציונות ועל ארץ־ישראל. מן החוברות שפורסמו ניכר הלך־רוח של תסיסה וכמיהה לארץ־ישראל ששרר בקרב בני הנוער של תנועת בית"ר, שלא זכו לסרטיפיקטים ואף במסגרת ההעפלה הבלתי לגאלית מעטים מהם בלבד יכלו לעלות ארצה.

34. א' תבין, החזית השנייה, עמ' 55–56.

35. על פעילות חתרנית של הפליטים היהודים במחנות צפון איטליה ראה למשל את הערכת משטרת הביטחון, מפקוד הקאראביניירי אל משרד הפנים, דוח מסכם 1.9.1946, תיקי משרד הפנים (1944–1946), ACS b.34, f.2593.

36. תיקי נציבות בית"ר איטליה, חוזר מס' 2, אפריל 1946, מ"ז ב 14/2.

37. תיקי נציבות בית"ר איטליה, מרס–אפריל 1946, שם.

תסיסתם של אנשי בית"ר באה לידי ביטוי בהפגנות המחאה שארגנו לקראת ביקורה של ועדת המשנה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית שביקרה באזור ב־25-26 בפברואר 1946. ששת חברי הוועדה סיירו בבארי ובמחנות הפליטים בדרום, והמפגינים ביקשו להחרים את סיוריה כדי לבטא את רצונם של הפליטים לעלות מיד ארצה. אנשי המרכז לפליטים אמנם השתדלו לתת לחוסר השקט במחנות ביטוי מינורי יותר, אבל אנשי האצ"ל בסנטה מריה די־באני ובסנטה מריה די־לאוקה בחרו לארגן הפגנות ולהשמיץ סממאות הולמות. בדברי התעמולה שלהם הם הדגישו את היותם אנשי בית"ר, ולא פליטים יהודים דווקא, שנמנעה מהם זכות העלייה לארץ.³⁸

רצונם של חניכי בית"ר לפרוץ את הגבלת העלייה לארץ בא לידי ביטוי בנסיונות הנפל, במאי 1946, של העלייה הבלתי לגאלית בספינות 'דיווינה פרובידנצה' ('דוד רזיאל') ו'וגה'. כשלונם הבלתי את חוסר הניסיון המעשי של העוסקים במפעל ההעפלה של בית"ר באיטליה בתקופה זו וגם את שמיטת ההגמוניה בתחום ההעפלה הבלתי לגאלית מידי אנשי התנועה, שהיתה בעלת מסורת ומוניטין בתחום הזה כבר באמצע שנות ה־30. אחת היא מה היו הסיבות לכישלון הזה, בפועל לא נוצלה היכולת הארגונית הבולטת של חברי בית"ר במחנות 'הסנטוס' בדרום לשם פעילות אקטיבית ומוצלחת בתחום ההעפלה.³⁹

פתיחת 'החזית השנייה'⁴⁰ של מפקדת האצ"ל באירופה כנגד מטרות בריטיות ברומא (31 באוקטובר 1946) שיבשה את הפעילות הסדירה של בית"ר באיטליה. משטרת איטליה, בהכוונת המודיעין הבריטי, מיקדה את חקירתה נגד קיבוצי בית"ר ופולגותיה ברחבי המדינה. המשטרה פשטה על משרדי נציבות בית"ר ברחוב נומאנטאנה ברומא והחרימה מסמכים ועלוני הסברה. כמו כן נדרשו ראשי בית"ר באיטליה להתייצב במטה המשטרה, וחברי הנציבות חששו מפני מעצר וירדו למחתרת. כדי להתריס כנגד פעולות המשטרה הוחלט לערוך כינוס שני של בית"ר באיטליה. הכינוס נערך ב־4 בנובמבר 1946, ארבעה ימים אחרי הפגיעה בשגרירות הבריטית.⁴¹ חיים לזר, נציב בית"ר באיטליה שהתפטר שבועות אחדים קודם לכן מתפקידו, פתח

38. ע' קרליבך (עורך), ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 290–291.

39. י' הלפרין, תחיית הימאות העברית, תל-אביב תשכ"א, עמ' 104; א' תבין, החזית השנייה, עמ' 61–62. על טיפוח תודעת הים בבית"ר בשנות ה־30 ראה למשל: י' מרקוביץ, 'נחשונים על גלים – הקורסים הימיים של בית"ר בצ'יוויטווקה איטליה 1934–1938', מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים – פרסומים, 1 (81) (אפריל 1996).

40. 'החזית השנייה' היתה זירת המאבק של מפקדת האצ"ל באירופה, במקביל לפעילות האנטי-בריטית בארץ-ישראל. המאמץ מעבר לים נועד לחבל במתקנים בריטיים באירופה ולהשיג סיוע כספי, צבאי ומדיני לאצ"ל במלחמתו בארץ-ישראל. לדיון נרחב בסוגיה ראה: א' תבין, החזית השנייה, עמ' 9–80.

41. הכוונה להתקפה על השגרירות הבריטית ברומא והריסתה בחומרי נפץ. פעולה זו שימשה תגובה למדיניות המתנכרת של ממשלת בריטניה שהפכה את מלחמתה ביישוב למלחמה כוללת בעם היהודי. ההתקפה בוצעה ב־31 באוקטובר 1946.

את הכינוס. בנאומו הדגיש שמטרת הכינוס היא לנצל את ההד התקשורתי הנרחב שהיה בנכר למאבקו של הארגון הצבאי הלאומי בשלטון המנדטורי, ולהבליט את מאבקה של התנועה הציונית נגד גזרות העלייה של הבריטים.⁴² בהחלטות הכינוס נאמר בין השאר:

אנחנו שארית הפליטה של בית"ר - תנועת הנוער היהודית הגדולה ביותר לפני מלחמת העולם השנייה - שהיינו עדים להשמדת מליוני אחינו, זנוחים על ידי כל עמי העולם בשעת מצוקתנו ... נאלצנו להלחם בלי עזרה כלשהי למען קיומנו, נגד כוחות עדיפים אדירים בגיטאות וביערות באירופה. היום בהתכנסנו, אנו מכריזים על החלטתנו להקדיש את חיינו למען שחרורנו הלאומי, שלא נהיה עוד, לא אנו ולא ילדנו, צפויים למוראות ולטרגדיה להם היינו עדים.⁴³

כינוסה השני של התנועה היה האקורד האחרון בפעילותה העצמאית של בית"ר באיטליה. מכאן ואילך נרתמה התנועה למרותה של מפקדת האצ"ל, ואנשי הארגון הצליחו להתבסס בקני בית"ר ולגייס את חברי התנועה למאבקו באירופה לפני קום המדינה.⁴⁴

42. פרוטוקול כינוס בית"ר באיטליה, 4 בנובמבר 1946, מ"ז ב 14/2.

43. שם.

44. 'הוראות לעבודה' (לעיל, הערה 30).

קליטת ניצולי השואה במדינת ישראל – היבטים חדשים

חנה יבלונקה

לפני כשנתיים ראה אור בישראל המחקר הראשון העוסק בפן ההיסטורי של קליטת ניצולי השואה במדינת ישראל.¹

כמה מסקנות חשובות למחקר, ואלה הן: ניצולי השואה לא נקלטו בידי ארגון או גוף ממסדי כלשהו, אלא חדרו בעצמם לכל פרצה אפשרית בחברה הישראלית. אפשר להגדיר את קליטתם קליטה יחידנית. אם בכוחות עצמם ואם בתמיכת ארגונים מיוחדים שהם עצמם הקימו נספגו הניצולים ברקמת החיים בישראל. קשה מאוד לאתר את האימפקט הציבורי-הקולקטיבי שלהם בעשור הראשון של המדינה, גם בארגונים של עולי שארית הפלטה² מן הבחינה הפוליטית, המשקית והתרבותית, וגם בהטבעת ערכיהם, פרי נסיון חייהם בעת מלחמת העולם השנייה, בדפוסיה של החברה הישראלית.³

ככל מחקר בראשית דרכו גם המחקר הזה מתאפיין בראייה כוללנית ובניתוח ברמה מקרו היסטורית. בשנתיים שחלפו מיום שהסתיים מחקר זה נעשו כמה וכמה מחקרים פרטניים יותר על נושאים כגון קליטתם של יוצאי העיר חלם בארץ, על קליטתם של ראשוני הניצולים בבאר-שבע, ועל תולדותיו של המושב ניר גלים שהוקם על חורבות הכפר הערבי הנטוש ערב סופריר.⁴

בחינה ממצה יותר של מסקנות המחקר תיתכן לאור האמור בספר תולדותיו של ארגון חיילים ופרטיונים נכי המלחמה בנאצים [להלן: ארגון נכי המלחמה בנאצים].⁵ שוב ושוב מגלים החוקר והקורא את החיוניות העצומה שהיתה לעולים הניצולים ואת

1. חנה יבלונקה, אחים זרים, ירושלים 1994.
2. שני מושגים ישמשו אותנו לציון הציבור הנידון במאמר זה – 'ניצולים' ו'שארית הפלטה'. המושגים יוגדרו בהמשך המאמר.
3. חנה יבלונקה, אחים זרים, עמ' 262–266.
4. ג' מימרן, 'ארגון יוצאי העירה חלם בישראל', עבודת סמינר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1995; אסתר מורג, 'קליטתם של ניצולי השואה בבאר-שבע 1949–1955', עבודת סמינר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1996; א' מלמד, 'ניצולים מקימים את ניר גלים', עבודת סמינר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1996.
5. חנה יבלונקה, תולדות ארגון חיילים ופרטיונים נכי המלחמה בנאצים 1945–1995, 'יד-ושם' וארגון נכי המלחמה בנאצים (בדפוס). ארגון זה הוא הגדול בארגוני הניצולים. מאז הקמתו בישראל ב-1948 היו בו כ-16,000 חברים, שמהם חיים כיום כ-8,000.

מידת היזמות שניחנו בה. מידות אלה אפשרו להם להיקלט בחברה במהירות מעוררת השתאות, ולא במובן הפסיבי והמתמשך של המושג 'קליטה', שעל-פיו רוב הציפיות מתמקדות בחברה הקולטת דווקא, אלא במובן הפעיל שבו יש לעולים תפקיד מרכזי בתהליכי היטמעותם בחברה החדשה.

המחקרים החדשים מאפשרים לנו בחינה מחודשת של כמה ממרכיביה של היקלטות הניצולים בחברה הישראלית ומחייבים אותנו לרגישות רבה יותר לפרטים, לגוונים ולהבחנות פנימיות.

מאמר זה מבקש לשוב ולהאיר שלושה ממאפייני האינטראקציה שבין הניצולים למדינת ישראל ולחברה הישראלית: הקליטה היחידנית, החותם הציבורי המינורי שהטביעו, כביכול, על החברה הישראלית בשנותיה הראשונות, ותפיסת מרכיבי המושג 'שואה וגבורה', ששימש לתיאור תולדות היהודים במלחמת העולם השנייה באירופה הכבושה, מן הבחינה ההיסטורית והערכית כאחת.

הקליטה היחידנית

כמה משמעויות לקליטה שכונתה 'יחידנית'. בבואו ארצה לא נסמך העולה על רשות קולטת כלשהי, שבעצם לא היתה קיימת, אלא חיפש בעצמו דרכים ואפשרויות להשתלב בחברה החדשה. יתר-על-כן, ההיטמעות בחברה לא נעשתה בקבוצה אלא ברמת הפרט. תהליך זה בא לידי ביטוי בעיקר במידת ההתנדבות לצבא, בייחוד במסגרת גח"ל ובתהליך הקמת גח"ל בכלל. ביטוי אחר של תהליך הקליטה היה פרשת ההתיישבות בערים נטושות ועוד יותר בכפרים נטושים, פרשה שלווה בפלישתם של העולים לבתים הנטושים ובהתארגנותם במו ידיהם לאגודות קואופרטיביות שעיקרן שיווק חקלאי משותף, קבלת פרויקטים של עבודות למיניהן והקמת מוסדות תרבות ציבוריים.⁶

נראה שאחת מתוצאות הלוואי של אופן הקליטה הזה הוא מספרם הרב של הארגונים שהקימו ניצולי השואה. ארגון חיילים ופרטיונים נכי המלחמה בנאצים כבר הוזכר למעלה. להלן רשימה חלקית של עוד ארגונים: ארגון הפרטיונים ולוחמי הגטאות, ארגון לוחמים אנטי-נאצים (מק"י) אסירי הנאצים לשעבר ויוצאי מחנות, ארגון נכים נפגעי הנאצים, ארגון עולמי של אסירים ונפגעי הנאצים ועוזריהם, ארגון יוצאי ברגן בלזן, ארגון רופאים שרידי השואה, חוג ירושלים למורשת חורבן העם, ארגון יוצאי מחנות השמדה יוצאי יוון. חשוב לציין שאין מדובר בלנדסמנשפטים, כלומר ארגונים של יוצאי עיר או ארץ מסוימת, אלא בהתארגנויות על רקע הטראומה המשותפת של השואה. אלה נוספו על הארגונים שעל-פי ארצות המוצא, שאף להם היה חלק רב בתהליך היקלטותם של הניצולים.

מה מקורה של ההתארגנות הזאת, שייחדה את העולים הניצולים מן העולים האחרים בישראל? נראה שתופעה זו נבעה בעיקר מאופן קליטתם של הניצולים

6. להרחבה ופירוט ראה חנה יבלונקה, אחים זרים, עמ' 18-43, 95-98.

בישראל. כאמור, הניצולים לא נקלטו בידי החברה הישראלית אלא חדרו לתוכה ואימצו את הישראליות על כל מרכיביה. הדגש היה ביוזמה האישית, ואחד מפניה של יוזמה זו היו הלנדסמנשפטים ודרכי פעולתם. דוגמה להם יכול לשמש ארגון יוצאי העיר חלם. כל קבוצת עולים מן העיר הזאת נקלטה בידי הקבוצה שהקדימה אותה, כאותה פירמידה הפוכה ההולכת ומתרחבת כלפי מעלה. מיטיב לתאר זאת גיל מימרן במחקרו על ארגון יוצאי חלם בארץ: 'משפחות מיוצאי חלם מיד עם התבססותן הפכו למשפחות קולטות אף הן'.⁷ קודם לכן התארחו המשפחות הללו עצמן בבתיים של יוצאי חלם שהגיעו ארצה לפנייהם. על-פי מחקרו של מימרן ראשיתה של הפעילות הזאת באמצע שנות ה-40, עם בואו של יהודי אחד בן העיר חלם, רולניק שמו, שבראשית המלחמה ברח עם קבוצת יהודים לתחומי ברית-המועצות, ומשם המשיך בדרכו ארצה. וכך מספר מימרן:

רולניק, שהיה ערירי והממון היה בכיסו, החל לפעול באופן וולונטרי למען חבריו יוצאי העיר. אליו הצטרפו עד מהרה עולים אחרים שהגיעו לפני קום המדינה, כמשפחת שרגל. לא היתה זו התארגנות שהיתה מתוכננת, אלא התארגנות ספונטנית על בסיס התנדבותי, כשלא פעם הפעילים משלמים מכיסם למען חבריהם.⁸

תמונה דומה עולה ממחקרה של אסתר מורג על ניצולי שואה מהונגריה, שהיו מראשוני המתיישבים בבאר-שבע אחרי כיבושה בידי חיילי צה"ל באוקטובר 1948. מורג מתארת את בואם של שני עולים, ניצולי שואה מהונגריה, לבאר-שבע בראשית 1950:

הם ירדו מהטרמפ וגילו כרזה בהונגרית 'ברוכים הבאים לבאר-שבע'. נכנסו ומצאו משפחה מהונגריה שהגיעה מספר שבועות לפנייהם. אבי המשפחה היה אינסטלטור. במקום נמצאה קבוצה דוברת הונגרית. בהם היה נהגו של דוד טוביהו [ראש העיר הראשון של באר-שבע] שאמר: 'אם אתם רוצים לעבוד, מחר ניקח אתכם לבוס שלי'. שני עולים אלה קלטו בתורם את יהודי הונגריה שבאו לבאר-שבע אחריהם ובכלל זה את עולי 1956.⁹

פן אחר היה היווצרותן של קבוצות עולים ניצולים שהתקבצו יחד לשם קליטה על-פי מכנה משותף כלשהו. היו בהם רופאים, נכי מלחמת העולם, ניצולים יוצאי יוון, פרטיזנים וכדומה. העיקרון החשוב כאן היה הקמת קבוצות תמיכה להקלת תהליך הקליטה בארץ. מעמדם נקבע על-פי מספר חבריהן וכך אף תקציבן, ואגב פעילותן מילאו תפקיד גם בבניית החברה הישראלית. ראוי לציין שתכלית התארגנותן של הקבוצות האלה לא היתה חומרית בלבד. רבים מן הארגונים, ובכלל

7. ג' מימרן (לעיל, הערה 4), עמ' 14.

8. שם.

9. אסתר מורג, לעיל, הערה 4.

זה גם הלנדסמנשפטים, עסקו במסירות למן הרגע הראשון לקיומם בארגון פעולות חברה ובפעולות הנצחה לנספי השואה מקבוצתם ובכלל.

התארגנויות אחדות קשורות באותה ראייה ציבורית ישראלית, שהבחנה הבחנה ערכית בין קבוצות שונות של ניצולים. בייחוד אמורים הדברים בהבחנה בין מי שהיו לוחמים ובין ניצולים אחרים משארית הפלטה. חשוב לציין שרבים מן העולים הפנימו את ההבחנה הזאת אף הם. הם הבינו שעליהם להתקבץ יחד כדי לנהל את מאבקם הציבורי, שרבים ראו בו מאבק על עיצובו של הזיכרון ההיסטורי ועל מקומם בו.

מקצת הארגונים נוצרו למטרות הנצחה וחינוך בלבד, כגון ארגון הפרטיזנים ולוחמי הגטאות וארגון הלוחמים האנטי־נאצים.¹⁰ לא מקרה הוא שרוב הארגונים שקיבלו עליהם משימות כגון אלה איגדו בתוכם לוחמים למיניהם. בשנות ה־50 היו אלה החיילים, הפרטיזנים ולוחמי הגטאות שנתפסו כקבוצה החשובה בקרב הניצולים, גם בעיני עצמם וגם בעיני הישראלים הוותיקים מהם. למקצת הלוחמים גם נוצרה נגישות לשכבת העילית הישראלית.

הסבר אחר תולה את ההתארגנויות האלה בתהליך הקרוי 'השתיקה הגדולה', שעיקרו היעדר היכולת וחוסר הרצון של ניצולים רבים לספר את סיפורם האישי בפומבי, ופעמים רבות אף באוזני בני המשפחה.¹¹ משום כך ביקשו הניצולים להתכנס יחד ולשחזר בקבוצה את שעבר עליהם. מיטיב לתאר זאת ניצול השואה מרק דבורז'צקי, רופא מוילנה: 'בפגישות עם חברים לצרה מוצאים הניצולים פורקן מה להרגשותיהם ולחוויותיהם אשר כרגיל בכל ימות השנה אין להם בפני מי להשיח'.¹² מאפיין בולט מאוד של המהגרים הניצולים, המעיד על הדחקת העבר, היה אימוץ הישראליות על מרכיביה החיצוניים ומחיקת סימנים המעידים על העבר.¹³ נראה שהמאפיין הזה בלט ברמה הציבורית הרחבה והגלויה, אבל בד־בבד חשו העולים בצורך לפרוק את מטעני הרגשות שהיו כרוכים בטראומת השואה. היה בזה יסוד של תרפיה קבוצתית.

מעניין לציין שבארצות הגירה אחרות, כגון ארצות־הברית, אין מוצאים ריבוי כזה של ארגונים, וודאי שלא במגוון שכזה.¹⁴ נראה שהסיבה העיקרית לכך היא שמדינת

10. ראיון עם סטפן גראייק, תל־אביב, אפריל 1996, ארכיון ארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים [להלן: א"א], רח' הארבעה 8, תל־אביב, תיק חיילים משוחררים.

11. רבות נכתב על סיבותיה של השתיקה הזאת. ראה חנה יבלונקה, אחים זרים, עמ' 59–61. כמו כן ראה: נילי קרן, 'השפעות מעצבי דעת הקהל מחד גיסא ומחקר השואה מאידך גיסא על התפתחות הדיון החינוכי ותכניות הלימודים בנושא השואה בבתי הספר העל יסודיים ובחינוך הבלתי פורמאלי בישראל בין השנים 1948–1981', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985, עמ' 13–15.

12. מ' דבורז'צקי, 'שארית הפליטה בישראל', גשר, א (1956), עמ' 102–104.

13. למשל דרישתם של עולים רבים להסיר את המספר מעל הזרוע, דרישה שהולידה שירות מיוחד בקופת החולים. ראה: מכתב לוועדות העליה במועצות הפועלים, מברכמן, מחלקת העלייה, השירות הרפואי, 22.7.1946, אה"ע IV 235, 2595. כמו כן ראה: ב' וירצברג, מגיא ההריגה לשער הגיא, רמת־גן 1967.

ישראל היתה יעד ההגירה העיקרי של מרבית הניצולים על קבוצותיהם השונות. עד שנות ה־60 באו ארצה קרוב לחצי מיליון עולים ניצולים.¹⁵ ייתכן שיש לכך עוד הסבר, והוא שהניצולים שהגרו לארצות אחרות חזרו והיו למיעוט אתני, מצב שמחזק בדרך־כלל את תחושת הלכידות הקבוצתית. אבל זה נושא למחקר נפרד, מעניין בפני עצמו.

ולבסוף, מקצת הארגונים נוצרו על בסיס של השתייכות פוליטית. קבוצות אחדות היו בעלות זיקה לקומוניזם והושפעו מן המדיניות הסובייטית, ואילו אחרות השתייכו לארגונים מערביים. ההבחנות האלה הולכות ונעלמות כמובן מן העולם אחרי קריסת הקומוניזם.

האם ניסו לאחד את הארגונים האלה? מעולם לא נעשה ניסיון לאחד את כולם, אך היו נסיונות של איחוד, בעיקר של ארגונים ישראליים, כגון הניסיון שלא עלה יפה לאחד את ארגון נכי המלחמה בנאצים עם ארגון נכי מלחמת השחרור. הסיבה העיקרית לכישלון היא שמטרותיו של ארגון נכי מלחמת השחרור הוגדרו מלכתחילה כמטרות חומריות הקשורות בתנאי חייו של הנכה, ואילו ארגון נכי המלחמה בנאצים עסק גם בענייני הנצחה, זיכרון והכרה היסטורית.¹⁶

בשלהי שנות ה־50 נוצרה מסגרת גג לשיתוף פעולה של רבים מארגוני הניצולים. מסגרת זו – 'ועד הארגונים הארצי' – נוצרה בספטמבר 1957 בעת ביקורו בארץ של רוג'ר כץ, יושב־ראש ארגון הלוחמים היהודים והמזכיר הלאומי של הארגונים הפטריוטיים בבלגיה. בעת ביקורו התקיים כינוס בין־לאומי של פרטיונים שבמסגרתו הוענקו אותות לנציגיהם של כמה ארגונים. ביקורו של כץ זימן יחד את נציגי הארגונים, והללו החליטו שיש לעשות להמשך הפעילות המשותפת.

שיתוף הפעולה עלה יפה והגיע לשיאו בכמה מאבקים ציבוריים כגון המאבק למען ניסוחו של חוק בעניין קביעת יום זיכרון רשמי של המדינה לשואה ולגבורה; המאבק למען הענקת אות ללוחם; ובעיקר גדול המאבקים הציבוריים שהתקיימו בישראל, נגד החלת חוק ההתיישנות על פשעי הנאצים, שעמד להיכנס לתוקפו בגרמניה במאי 1965. במאבקים הללו התברר שאיחוד הארגונים במסגרת ועד הארגונים כולל בתוכו, מלבד ארגוני לוחמים, גם ארגונים של ניצולים כגון ארגון יוצאי ברגן בלזן, ארגון ניצולי השואה מיוון, וחוג ירושלים למורשת חורבן העם.¹⁷

המאבקים הללו הוכתרו בהצלחה. ב־1959 נחקק חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה. לאחר מכן נקבע שלוחמי מלחמת העולם השנייה זכאים לקבל את אות הלוחם מטעם מדינת ישראל. וממשלת גרמניה הודיעה על דחיית ההתיישנות בנושא פשעי

14. על ניצולי השואה בארצות־הברית ראה: W. B. Helmreich, *Against All Odds*, New York 1992.

15. העלייה לישראל 1948–1972, חלק א, נתונים שנתיים, סדרת פרסומים מיוחדים מס' 416, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים תשל"ג, עמ' 4–5, 14.

16. חנה יבלונקה (לעיל, הערה 5), עמ' 117–136.

17. א"א, תיק מטה הפעולה במאבק נגד חוק ההתיישנות; כמו כן ראה חנה יבלונקה (לעיל, הערה 5), עמ' 92.

הנאצים.¹⁸ אמנם לא כל המאבקים הציבוריים הצליחו, אבל ההצלחות הנזכרות כאן ועצם קיומם של המאבקים הציבוריים מפריכים את ההנחה הקודמת בדבר חותמם הציבורי המינורי של הניצולים בישראל בשנות ה-50 וה-60.

החותם הציבורי

בשנים האחרונות השתרשה בקרב אנשי המחקר בארץ ההגדרה הרחבה של המושג 'שארית הפלטה'. הגדרה זו קובעת ששארית הפלטה היא כלל יהודי אירופה היבשתית שסבלו ממוראות הנאצים, גם במישרין (גטו, מחנות, הסתתרות) וגם בעקיפין (אובדן כל המשפחה, בריחה וגירוש מארצות הכיבוש הנאצי).¹⁹ הציבור הזה מורכב ממגוון אנשי רחב ביותר שעברו עליו נסיונות מנסיונות שונים, וממילא לא היה בידיו להנחיל מסר ערכי מוסרי אחיד.

בבחינה חוזרת של האימפקט הציבורי של הניצולים יש צורך להבחין בין קבוצות הניצולים השונות. נראה שמקצת קבוצות הניצולים הטביעו חותם ציבורי לא מבוטל אף בשלב מוקדם, כלומר כבר בשנות ה-50.

שנות ה-50 הצטיינו בריבוי של חקיקה בנושאים הקשורים בשואה: 1950 – החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם; 1952 – הסכם השילומים; 1953 – חוק הזיכרון לשואה ולגבורה יד-ושם; 1954 – חוק נכי המלחמה בנאצים; 1959 – חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה.

חוקרי התקופה הניחו שרוב החוקים מקורם ביוזמה של המדינה ובמונופול שזו נטלה לעצמה על הקשרים שונים של השואה: זכרון השואה (חוק יום הזיכרון), עיצוב הזיכרון הזה והנצחתו (חוק יד-ושם), וירושת רכושם של הנספים.²⁰ ואולם על-פי התיעוד מילאו הניצולים תפקיד מכריע בתהליכים לקראת מרבית החקיקות הללו. אחת הדוגמאות לכך היא חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה.²¹

שני חוקים נגעו ישירות לחייהם של הניצולים כאן בארץ – החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, וחוק נכי המלחמה בנאצים. שניהם היו חוקים רטרואקטיביים

18. א"א (לעיל, הערה 17). בעניין אות הלוחם ראה א"צ 444/1967/93. בעניין חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה ראה פרוטוקול ועד הארגונים להבטחת ייעודו של יום הזיכרון לשואה ולגבורה, 18.2.1959, ארכיון אישי, אברהם אינגבר, מראשי ארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים.

19. חנה יבלונקה, אחים זרים, עמ' 1.

20. ראה למשל: י' ויץ, 'בהקשר פוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1991), עמ' 271–287.

21. התכתבויות ועד הארגונים להבטחת ייעודו של יום הזיכרון לשואה ולגבורה, פרוטוקול כינוס ועד הארגונים בתל-אביב, 18.2.1959, ארכיון אישי אברהם אינגבר, וארכיון אישי יהודה קנובלר, ממקימי חוג ירושלים למורשת חורבן העם. תודתי להם. כמו כן פרוטוקולים של דיוני ועדת הכנסת בתאריכים 21.10.1958, 24.2.1959, 23.3.1959, 31.3.1959, א"מ כ-122.

שחלו על אירועים בעבר, ושניהם היו אקסטריטוריאליים, כלומר חלו על אירועים שהתרחשו מחוץ לגבולותיה של מדינת ישראל. אבל החשוב מכול לענייננו הוא ששני החוקים מקורם בלחצים שהפעילו הניצולים, שארית הפלטה, כאן בארץ.²² דוגמה מובהקת לחקיקה שמקורה בלחץ של הניצולים היא חוק נכי המלחמה בנאצים, שהיה כולו פרי יוזמתו של ארגון נכי המלחמה בנאצים. המאבק לשם חקיקת החוק הזה נבע ממניעים חומריים והיסטוריים כאחד, ולא אחת מתקשים החוקרים להכריע אילו מניעים היו חשובים יותר. ב־13.5.53, בדיון שנערך בוועדת העבודה של הכנסת, שהוטל עליה לטפל בהכנת החוק, אמרה חברת הכנסת לשעבר יהודית שמחוניית:

הגיעה אלינו משלחת בת 5 חברים. הם אמרו שאם כי המשלחת כשלעצמה היא מיפו ותל אביב בעיקר, הם נציגות אשר נבחרה בכינוס לייצג את כל הנכים ... השאלה המכבידה עליהם ביותר היא שאלת ההכרה הציבורית והם מאד רגישים אליה [הדגשה שלי, ח"י]. מתבלטת הנימה הידועה של אנשים אשר לחמו וכו' [כך במקור! ח"י] ומתייחסים אליהם כאילו הם נכים מלידה. וזוהי ההרגשה של אי הכרה בתפקיד שהם מילאו במובן המעשי. המספרים שהם מסרו לנו, אם כי אינם מדויקים, יש בהם משהו משום עידוד. הם דיברו על 500 חברים בתוך הארגון שלהם. בין אלה מנו 150 בלתי מסודרים אשר נמצאים עדיין בטיפול מלא של מוסד מסוים כיתר העולים. 50 יצאו מהמחנות ועדיין אינם מסודרים. ישנם גם כאלה, הם לא מסרו מספר מדויק, אשר קיבלו סידור אולם לא הצליחו בו. החברים התאוננו על הקשיים הנגרמים להם כשהם באים לקבל טיפול במומיהם וסיפרו שמקבלים אותם לקופת חולים רק בהגבלה על מומיהם, מה שמהווה אצלם קושי חמור, כי דווקא המום זקוק לטיפול. הם דורשים גם זכות קדימה בעבודה, באוטובוס וכד' ... אחד מהם אמר שלא קיום האגודה הוא בשבילו העיקר, כי אם ההכרה בעצם הסטטוס שלהם כנכי מלחמה עם כל הכרוך בזה. השני אמר כי הם מסכימים שיצרפו אותם לנכי מלחמת השחרור ... על פנסיה כמעט ולא עמדו כלל, אלא דיברו בעיקר על עניין ההכרה הציבורית [הדגשה שלי, ח"י]. היה הרושם שהלחץ הכלכלי היומיומי אינו מהווה את הבעיה המרכזית. אנו היינו אלה שהשתדלנו לשמוע מהם את הדרישות המעשיות שלהם, הם כמעט ולא הזכירו אותן ...²³

22. על החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ועל מקומם של הניצולים בחקיקתו וביישומו ראה: חנה יבלונקה, 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, חקיקה, יישום והשקפת עולם', קתדרה, 82 (תשנ"ז), עמ' 135-154. כדאי לציין שבמידה רבה הניצולים הם שעיצבו כמה ממושגי 'שיתוף הפעולה' כפי שנקבעו על-ידי המחוקק בחוק זה, ולאחר מכן על-ידי השופטים שישבו בדינם של הנאשמים.

23. דיוני ועדת העבודה של הכנסת, מושב ב, 13.5.1953, דברי יהודית שמחוניית, א"מ כ-66.

עניינם של נכי המלחמה טופל בכמה משרדי ממשלה, שבכל אחד מהם יש אמירה ציבורית וערכית. ראשית הטיפול היתה במשרד הסעד, מתוך ההכרה שמדובר בקבוצת עולים חלשה הזקוקה לתמיכה חומרית. כיום מטפל בהם אגף השיקום של משרד האוצר, שהוא אגף שולי במכלול פעולותיו של המשרד. זויות הראייה של הממסד היתה ועודנה חומרית ביסודה.

מעניין לציין שהחוק משנת 1954 קובע שמשרד הביטחון הוא המופקד על ענייניהם של נכי מלחמת העולם, כפי שהופקד גם על ענייניהם של נכי מלחמת השחרור ומלחמות ישראל וגם של נכי הבריגדה. ובלשון החוק: 'שר הביטחון ממונה על ביצוע החוק [חוק נכי המלחמה בנאצים] והוא רשאי להתקין תקנות בכל עניין הנוגע לביצועו ובכלל זה תקנות שיקום, הקניית מקצוע וכו'...' (סעיף 27).²⁴ אבל במציאות לא כך היה, ואין ספק שמשרד הביטחון קיבל הוראה מגבוה שלא לטפל בנכי מלחמת העולם. כבר בימים הראשונים שלאחר פרסום החוק פנה הארגון אל משרד הביטחון וביקש שיתחיל לטפל בענייניו. אבל על כל פניותיו נכתבה הוראה בכתב-ידו של לבון, שר הביטחון דאז, שלא לענות ולא לטפל בהן.²⁵ למותר לציין שהכללתם של נכי המלחמה במשרד הביטחון היתה שאיפתם המוצהרת וחלק חשוב ממאבקם לזכות במעמד ציבורי והיסטורי שווה לזה של לוחמי תש"ח.

מאחר שהחלטה שלא להפקיד את טיפולם בידי משרד הביטחון נפלה בממשלה יום לאחר אישור החוק בכנסת, נראה שדרישותיהם ההיסטוריות של נכי מלחמת העולם השנייה היו לצנינים בעיניהם של רבים מבעלי ההחלטות.

נראה שבעניין זה לא ירדתי במחקרי הקודם לעומקן של ההבחנות בין קבוצות הניצולים השונות בשנות ה-50, ואולי העובדה המעניינת ביותר היא מידת ההפנמה של ההבחנות הללו בקרב ציבור הניצולים עצמו.

שוב ושוב חוזר הצורך הנואש של ארגון נכי המלחמה, כמטפורה לכל יתר ציבורי הניצולים, לקבל הכרה ציבורית כלוחמים למען העם היהודי וגם אולי בניגוד להיגיון ההיסטורי למען המדינה היהודית.

שואה וגבורה

שנים רבות התמקד הדיון במקומה של השואה במדינת ישראל ובתודעת תושביה בביטויים שלא נידונו די הצורך בכל היבטיהם. אחד מאלה הוא הצירוף השחוק 'שואה וגבורה'. מסקירה שטחית של החלופות לצירוף זה עולה השאלה מדוע לא נקלט,

24. ספר החוקים של מדינת ישראל, חוק מס' 147, 4.3.1954, ירושלים 1954.

25. אל שר הביטחון מאת זאב שרף, 12.4.1954, מצטט משיבת הממשלה 11.4.1954 את החלטה מס' 350 המסתמכת על סעיף 12א (א) לחוק המעבר תש"ט 1949, א"צ 222/849/73. באותו התיק גם התכתבות עם לבון. במכתב מיום 8.4.1954 מבקש יצחק זנדמן, יושב-ראש ארגון נכי המלחמה, להיפגש בדחיפות עם לבון. על המכתב נכתב בכתב-יד: 'לא לענות בהתאם להוראת השר'.

למשל, הצירוף 'שואה ולחימה'? שהרי פירוש אופרטיבי של המושג 'שואה וגבורה' התכוון להעמיד זו מול זו את תפיסת ההליכה הפסיבית למוות 'כצאן לטבח' אל מול הבחירה במוות עם נשק ביד.²⁶ מאחר שנבחר ונקלט דווקא הצירוף 'שואה וגבורה' אפשר להסיק היום, עם התרחבות המחקר בנושא זה, כמה מסקנות על הלכי הרוח והתפיסות שרווחו בציבור בשאלות האלה.

מלבד ההנגדה הידועה שבין שואה לגבורה נפער פער גם בין המושג 'גבורה' למושג 'לחימה'. כמה וכמה ביטויים היו לפער הזה. הראשון שבהם הוא ההבחנה בין הלוחמים הארץ-ישראלים ללוחמים האחרים, ובייחוד בין לוחמי מלחמת השחרור ומגויסי הצבא הבריטי ובין הלוחמים האחרים. בין השאר באה הבחנה זו לידי ביטוי ביחס לנכים. בהקשר הזה יש לציין שהיישוב היהודי בארץ לא הכיר כלל את בעייתם של נכי מלחמה עד אחרי מלחמת העולם השנייה. דוגמה לכך משמשת פגישתו של בן-גוריון עם נציגי נכי מלחמת העולם השנייה במאי 1950:

אה"צ נכה [נכי] מלחמת העולם השנייה: פנתורי זנדמן. הראשון בצבא הרוסי, השני בצבא הפולני. יש 500 נכים מאורגנים מצבאות אירופה במלחמת העולם השנייה, מהם כ־60-70 פרטיזנים שלא היו בצבא. מתיחסים אליהם כבעלי מום. זה פוגע בהם והם מתביישים (?). רוצים שיתיחסו אליהם כאל נכי מלחמת השחרור ... אמרתי להם שאיני מקבל התביעה שיכללו בחוק נכי מלחמת השחרור. מבחינה מוסרית דינם ככל דיני נכים, אבל אין למדינת ישראל אחריות מיוחדת כלפיהם.²⁷

ביטוי אחר הוא ההבחנה בין לוחמי הגטאות ובין כל הלוחמים האחרים במלחמת העולם השנייה. הבחנה זו התבססה על התפיסה שלוחמי הגטאות ניהלו גם לחימה יהודית, ולא רק לחימה של יהודים. היטיב להגדיר זאת בן-גוריון באחת מפגישותיו המעטות עם נציגי הארגון. לדבריו, מאז ימי בר־כוכבא ועד מלחמת השחרור לא היתה לחימה יהודית.²⁸ בנסיבות הזמן ההוא של ראשית המדינה היתה זו אמירה בעלת משקל מוסרי, שכן המושג 'לחימה יהודית' מקפל בחובו משמעות של סולידריות ומחויבות וגם גאווה לאומית ושימור הכבוד הלאומי.

הקבוצה הגדולה ביותר בקרב ציבור הניצולים היתה קבוצת הלוחמים. ואין מדובר בלוחמי הגטאות דווקא, שזכו כאן להילה מיוחדת, אלא בלוחמים יהודים בצבאות השונים של מדינות אירופה ובפרטיזנים יהודים שלחמו בגרמנים מתוך היערות והבונקרים. רובם לחמו במסגרות כלליות, לא יהודיות, בעלות זיקה לאומית.

26. המושג 'עמידה יהודית' הכולל גם היבטים של גבורה נפשית ורוחנית, כפי שהוא מקובל יותר היום, הוא פרי של תקופה מאוחרת יותר.

27. יומן בן-גוריון, 9.5.1950, אב"ג, יומנים.

28. ראיון עם אברהם כהן, יושב־ראש ארגון נכי המלחמה בנאצים, אוגוסט 1995; ראיון עם ד"ר אליהו יונס, לשעבר איש 'קול ישראל' ביידיש, אף הוא מראשי הארגון, בביתו בירושלים 30.10.1996.

הדוגמאות הבולטות הן צבאות מזרח אירופה, ובייחוד פולין וברית־המועצות. כמו כן מדובר בפרטיזנים, שרובם ככולם רוכזו אף הם במסגרות לאומיות לא יהודיות. והיו גם מי שלחמו תחילה כחיילים ולאחר מכן כפרטיזנים.²⁹

השאלה העיקרית בעניין הלוחמים הללו היא האם לחמו כיהודים, למען מטרה יהודית, או שמא לחמו מתוך הזדהות עם הדגל הלאומי שתחתיו שירתו, ושחרור היהודים מן המחנות לא היה אלא אחת מתוצאות הלוואי של שירותם הצבאי. התשובה לכך אינה פשוטה ואף לא אחידה ביחס לכל הצבאות, לכל הלוחמים ולכל תקופת המלחמה.

כדי לנסות לענות על השאלות האלה יש לציין עובדות אחדות: שלא כמו במלחמת העולם הראשונה, שבה לא היה לעם היהודי אויב מוגדר בקרב הצדדים הלוחמים, במלחמת העולם השנייה גרמניה היתה אויבם המוגדר של היהודים. יתר־על־כן, ההיבט האידיאולוגי מנע את השתתפותם של יהודים בתור חיילים בצבאות הציר. והחשוב מכול, רק כשנתיים אחרי פרוץ מלחמת העולם השנייה נפלה כנראה ההחלטה בדבר הפתרון הסופי של בעיית היהודים, ועוד זמן חלף עד שנודע הדבר ליהודים. משטר הרדיפות והגטו, שהיו הצעדים האנטי־יהודיים שננקטו תחילה, עם כל הקושי שבהם, לא היו זרים לניסיון ההיסטורי של היהודים, בוודאי לא בארצות מזרח אירופה. אפשר להניח אפוא בזהירות שהלחימה של יהודים בצבאות הזרים במחצית הראשונה של מלחמת העולם השנייה היתה דומה בעיקרה לזו של החיילים האחרים הלא־יהודים.³⁰

אשר ללחימה בקרב הפרטיזנים, התארגנותם של הללו בשלבים הראשונים של המלחמה היתה אטית. יתר־על־כן, רוב ארגוני הפרטיזנים והמחתרות לא חפצו בקבלת יהודים אל בין שורותיהם. דוגמה בולטת להסתייגות זו מן היהודים היא ה'ארמיה קריובה', המחתרת הפולנית הלאומנית.³¹

באותה מידה של זהירות אפשר להניח שבמחצית השנייה של מלחמת העולם ובתקופה שלאחר השחרור צפה ועלתה התודעה היהודית והפכה לאטה את התמונה ההיסטורית מלחימה של יהודים ללחימה יהודית. תהליך זה קיבל תאוצה רבה לקראת סיום המלחמה, כשנפגשו הלוחמים היהודים, בייחוד בצבאות מזרח אירופה, עם שרידי המחנות והגטאות.

בין הגורמים לתהליך הזה אפשר למנות את המידע הרב שהלך ונחשף על ממדי הרצח שבוצע בעם היהודי, ואת התעוררות ההכרה ההיסטורית האינדיווידואלית של

29. ראה תיקי בקשות לקבלת 'אות הלוחם', ארכיון 'יד־ושם'.

30. אין באמירה זו לבטל את העובדה שללוחם היהודי היו בעיות מיוחדות, כגון בזמן שנפל בשבי הגרמנים. הגרמנים הבחינו פעמים רבות בין החיילים היהודים לחיילים לא־יהודים. פירוש בנושא זה ראה: ד' לוין, 'גילויים של "לחימה יהודית" במלחמת העולם השנייה', בתוך: י' גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה: הרצאות בכינוס הבין־לאומי התשיעי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 345–355.

31. י' ארד, 'הלחימה היהודית בימי הכיבוש הנאצי – צורותיה ובעיותיה', בתוך: י' גוטמן וליוויה רוטקירכן (עורכים), שואת יהודי אירופה, ירושלים תשל"ג, עמ' 378–381.

יהודים רבים, ובהם לוחמים, באופי שליחותם של הניצולים, או בלשונו של אבא קובנר, 'צוואתם של אחרונים'. זאת ועוד, רבים מן הלוחמים היהודים היו עצמם שרידים אחרונים של משפחות ענפות; לא היו להם לא בית ולא משפחה לשוב אליהם, ובמידה רבה גם לא מולדת.

השכול, ההלם, הבדידות היו נחלת הכלל היהודי כולו.

אבל ההבחנות בארץ בשנות ה-50 וה-60 היו הרבה פחות מעודנות, הרבה פחות מורכבות. על הנושא הזה, כלומר על ההכרה המוסרית בלחימתם של הניצולים ובמעמדו שלו, ניהל כנראה ארגון נכי המלחמה בנאצים את רוב מאבקיו הציבוריים בעת ההיא.

וכך מתאר אברהם כהן את תפיסתו של הארגון בעניין הזה:

היתה זו תקופה שבתודעת הציבור שלטה הדעה שיהודי אירופה לא לחמו, וכשמטבע הלשון 'הליכה כצאן לטבח' היתה נחלת כולם ובפי כל אלה שלא היו שם. המטרה החשובה מכל המשימות היתה להחדיר ללב ולתודעת נכה המלחמה, החייל והפרטיון שנפצעו בקרבות, שהוא למעשה היה החלוץ במלחמה להקמת המדינה היהודית, שהוא הגן על העם היהודי בלנינגרד ובסטלינגרד, ביערות ובגטאות, בשדות קורסק ועל הדנייפר – וגם שם הונחו היסודות למדינת ישראל. הוא חתם שם בדמו על מגילת היסוד של המדינה הזאת, שעל אדמתה בא לחיות. היתה זו משימה לא קלה כלל. הלוחמים היו על סף יאוש. המציאות בארץ, כשרבים מהוותיקים הביטו על העולים – בפיהם 'המעפילים' – כעל יצורים ממדרגה שנייה וכעל 'ילידים' במובן הבריטי. כל זה גרם לרפיון ידיים ולזניחת המורל עד כדי כך שבאמת ובתמים התחלנו להרגיש את עצמנו נחותים לעומת תושבי המדינה הוותיקים, מבלי כבר לדבר על נכי מלחמת השחרור. נחוץ היה מכשיר הסברה ותעמולה, אמצעי שכנוע עצמי, שיחדור לתודעת הנכה, שירים ויטלטל אותו חזק חזק שאין הוא נחות, שהישגיו למען המדינה הם לא פחותים מאלה של תושבי הארץ. שהנכים משם לחמו למען המדינה והעם ועליהם להיות גאים בלחימתם ולשאת בגאון את נכותם מבלי להתבייש בה. הם לא קליקערס אלא נכי מלחמה.³²

לנכי המלחמה בנאצים היה עוד קושי. בזמן המלחמה היו רובם חיילים בצבאות מזרח אירופה, ולא עוד אלא שבתהליך התגבשותם הצטרפו לתנועת הפח"ח³³ שזוהתה

32. ראיון עם אברהם כהן (לעיל, הערה 28). הדברים אמנם נאמרים ממרחק של כחמישים שנה, אבל מן התייעוד שמקצתו הובא במאמר הזה עולה שאותן תחושות שררו גם בשנות ה-50, ואלה היו גם אז תוכני המאבק של הארגון ושל יצחק זנדמן, האיש שעמד בראשו שנים רבות.

33. ארגון פרטיונים חיילים חלוצים, שגרעינו פרטיונים חלוצים (פ"ח) הוקם בפולין בראשית 1945, היה ארגון לא מפלגתי ולא תנועתי. הוא הושתת על מצע ציוני רחב, אם כי נראה שהשפעה הדומיננטית בו היתה של חברי 'דרור' והשומר-הצעיר. בראשו עמדו יצחק

עם השומר-הצעיר. בעיני שלטון מפא"י נחשדו הללו כמעט מיד בנטייה קיצונית שמאלה. באחד הדיונים הראשונים בכנסת על זכויותיהם של נכי המלחמה אמר ישראל גוריון, איש משרד הביטחון:

במשך הזמן צצו בכל מיני מקומות ארגוני נכים, דחינו אותם ולא שיתפנו אתם פעולה ... היתה הפגנה של נכים פרטיזנים ונכי מלחמת העולם הקודמת ... הודענו להם שאנו מטפלים רק בנכי צבא הגנה לישראל ... אין כל ספק שההפגנה הזו היתה למטרות פוליטיות, ואורגנה על-ידי קומוניסטים. הם לא הביאו לנו שום הוכחות על טענותיהם ...³⁴

ובלשוננו של אברהם כהן: 'שמו לנו את החותם כאילו אנו נציגי רוסיה והקומוניסטים'.

עוד שתי דוגמאות חשובות מן הבחינה ההיסטורית מלמדות על דירוגם הנמוך של הלוחמים היהודים בהיררכיית היוקרה הישראלית. האחת היא המאבק העיקש שנוהל נגד אופני ההנצחה של הגבורה ב'יד-ושם' בראשית דרכו של המוסד הזה, והאחרת היא המאבק שהתנהל בשנות ה-60 על הענקת אות הלוחם בנאצים. מראשית ימיו היה מוסד 'יד-ושם' נתון בלחצים קשים וסותרים מצד קבוצות שונות. הצורך להגדיר את תפקידיו ומשימותיו היה הגורם הראשי למצב הזה,³⁵ כפי שכתב עמוס אילון:

האם עליו [על 'יד-ושם'] להיות בראש וראשונה מונומנט? או מוסד מדעי? אם בשורתו ברורה כל-כך כפי שטענו אחדים, אולי אין הוא דרוש כלל? אם הוא דרוש אולי אין בשורתו ברורה כל-כך? אחדים שאלו אם 'יד-ושם' צריך באמת לצייר תמונה כה קודרת. כיצד אפשר לשמור על כבוד האדם אם כזאת היא בשורתו? ... שאלות אלה מעולם לא נפתרו באמת.³⁶

לסבך הציפיות הללו נשתרבב גם המאבק על מקומה של הלחימה בהקשר הגבורה הישראלית. בשעה שהביא בפני הכנסת את הצעת 'חוק זכרון השואה והגבורה - יד-ושם' הזכיר שר החינוך בן-ציון דינור בדבריו את החיילים והפרטיזנים, ואמר בין השאר:

צוקרמן ושלום חולבסקי. ב-1945 שם הארגון דגש מיוחד על גיוס חיילים משוחררים. פרטים נוספים ראה: ש' חולבסקי, 'פרטיזנים ולוחמי גטאות - גורם פעיל בקרב שארית הפליטה', בתוך: י' גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים): שארית הפליטה 1944-1948: השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"א, 223-231.

34. ועדת העבודה של הכנסת הראשונה, מושב ראשון, 31.5.1949, א"מ כ-24.

35. 'חוק זכרון השואה והגבורה - יד-ושם', דברי הכנסת, 14, מושב שני של הכנסת השניה, ישיבה רצ"ו, 19.8.1953, עמ' 2402-2409.

36. ע' אילון, הישראלים, תל-אביב 1972, עמ' 209.

הם נסכו מרוחם ומאיתנותם על הדור של מבחר בנינו, שנתנו את נפשם ועמדו ונלחמו על עצמאותנו, ארצנו וחיינו כאן. פרשת גבורת ישראל אחת היא. ... חוק זה הוא חוק זכרון השואה והגבורה. הוא מצווה להקים יד ושם לגבורתם ועוז רוחם של היהודים שנלחמו במערכות הקרבות בצוררינו: לחיילים, לפארטיזאנים ולמורדי הגיטאות.³⁷

פרשת הנצחת הלחימה לא היתה פשוטה. על כמה מקשייה עמד אברהם אינגבר, מראשי ארגון נכי המלחמה, בנאום באספה לזכר השואה והגבורה ב'יד־ושם' ב־1958:

אם נשאל ילד או ילדה: כמה יהודים ניספו בשואה הם יגידו 6 מליון, אבל אם נשאל כמה יהודים נלחמו בנאצים, מסופקני אם אחד ממאה יוכל לענות על כך. לא אחת נשאלים ניצולי שואה – למה לא מרדתם? למה לא לחמתם? למה לא התקוממתם? ובאמת, כשמדברים על הנצחת השואה מעט מאד ידוע על מלחמתם של לוחמים יהודים בצבאות הברית, ולחימתם בתקופת מלחמת העולם השנייה מוזכרת בחטף. כאשר מדברים על שואה, מיד עולות בראשינו תמונות של יהודים מרושלים, עזובים, בגיטו, ילדה יתומה מבקשת לחם בגיטו, יהודי המחנות, יהודים בדרכם האחרונה להשמדה. תמונות מעוררות רחמים של עמידה עלובה בשער עם עיניים כבדות. במחקרים היסטוריים נאמר כי היו מליון וחצי לוחמים יהודים בצבאות הברית ואחרים, אך ידוע מעט על טיב לחימתם ועל הזיקה היהודית בה. חיילים יהודים לחמו בצבאות הברית והיוו חלק אינטגרלי של הצבא, בו הם שירתו בלי סימני היכר מיוחדים כיהודים, הלוחם היהודי הפך למושג אבסטרקטי שקשה להבינו ולתארו [ההדגשה שלי, ח"י]. מצד אחד מצביעים עליו בספק כעל לוחם רוסי, אמריקאי, צרפתי או אנגלי, אך מצד שני מתקשים להגדירו כיהודי. גרמה לכך לא רק העובדה שהחיילים היהודים לחמו במדים ותחת דגלים של אותו עם, אשר בצבאו שירתו, אלא גם העובדה שעם שחרורם מהצבא או מבית החולים לא נתקבלו ע"י עמם וכאשר קמה מדינת ישראל הם כבר היו אזרחים ולא נמצא קשר בין תרומתם למדינת ישראל.³⁸

המאבק על אות הלוחם בנאצים היה ממוקד יותר, אך בבסיסו עמדו אותם העקרונות. באמצע שנות ה־60 התנהלו ב'יד־ושם', בממשלה ובמשרד הביטחון דיונים על הענקת אות הלוחם בנאצים. עיקר הוויכוח נסב על השאלה מי יהיה נותן האות, מוסד 'יד־ושם' או משרד הביטחון. ארגון נכי המלחמה בנאצים היה נחוש בדעתו שמשרד הביטחון יהיה נותן האות, ונימוקיו היו ברורים לחלוטין, כפי שהסביר יצחק זנדמן, יושב־ראש ארגון נכי המלחמה, בלא כחל ושרק:

37. דברי ב"צ דינור, דברי הכנסת, 14, ישיבה רכ"ז, 12.5.1953, עמ' 1311–1312.

38. קול נכי המלחמה, 24 (יולי 1958), עמ' 2.

אם יטפל יד ושם בזה, אופיו של האות יהיה אזרחי ואילו אם משרד הבטחון יתן את האות הרי זהו אות של פעילות צבאית כלומר לחימה ... אני רואה בזה אבן בוחנת אם רואים במדינה את הלחימה היהודית במלחמת העולם השנייה כלחימה יהודית או שרואים בזה משהו שזה לא אותו דבר כמו הגנה או לחימה אחרת בארץ [ההדגשה שלי, ח"י].³⁹

רק בשלהי 1965, בזכות התערבותו של ישראל עמיר, אז ראש אכ"א במטכ"ל, קבע אשכול ששר הביטחון ימנה את ועדת האותות, ראש אכ"א יהיה יושב-ראש הוועדה ומשרד הביטחון הוא שיעניק את האות. כמעט עשרים שנה אחרי קום המדינה, ב-8.5.1967, נוצר הקשר עם משרד הביטחון וכך ניתנה ההכרה ההיסטורית והציבורית לכלל הלוחמים בנאצים, שכן זכאים לקבל את האות חיילים, פרטיזנים ולוחמי גטאות.

חודש אחד לאחר מכן פרצה מלחמת ששת הימים, ויש בכך מידה של אירוניה. בעטייה של מלחמה זו ניתקו מדינות מזרח אירופה את קשריהן הדיפלומטיים עם מדינת ישראל. לאות מחאה על כך החזירו יותר מאלף לוחמים את האותות שקיבלו מצבאות מזרח אירופה, ומכאן ואילך היו לבעלי האות הישראלי בלבד.

ראוי לציין שסוף שנות ה-60 כבר היו השנים שלאחר משפט אייכמן. החברה הישראלית עברה תהפוכות גדולות ביחסה אל השואה, וראייתה את חברת הניצולים נעשתה פרטנית והטרונגנית ופלורליסטית יותר. אבל במשך שנות ה-50 ובמרבית שנות ה-60 היתה ללוחמים בעיה ציבורית קשה ביותר. מן הבחינה המושגית התקשו בשנים הללו למקם את הלוחמים בהקשר היסטורי כלשהו. כפי שכבר נאמר, לא היה אפשר להכלילם בהקשר הגבורה, שהיה ישראלי מאוד ואולי גם יהודי מאוד ומקומי מאוד. אבל גם בהקשר השואה עדיין לא נכללו.

בשלהי 1953 פנו חברי ארגון נכי המלחמה בנאצים לקק"ל בבקשה לטעת יער על שם חללי מלחמת העולם השנייה. התשובה שקיבלו היתה חד-משמעית: 'קיבלנו את מכתבכם הכולל הצעה לנטוע יער על שם חללי מלחמת העולם השנייה במסגרת יער הקדושים. יער הקדושים מיועד רק לזכר חללי השואה, ואין מקום לנטוע במסגרת זו יער לזכר החיילים שנפלו בחזיתות' [ההדגשה שלי, ח"י].⁴⁰

כבר בדיוני המועצה הראשונה של 'יד-ושם' התמרמר חיים לזר על הנקודה הכאובה הזאת:

אנחנו מדברים על השואה, על 6 מליונים, מקימים גלי עד, אוספים תעודות, הכל ב-99 אחוז על השואה, ואילו על הגבורה עוברים כאילו כלאחר יד. והנה

39. דברי יצחק זנדמן, פרוטוקול הוועידה העשירית של ארגון נכי המלחמה בנאצים 1964, ארכיון הארגון.

40. תיק ראשית הארגון, 19.10.1953, ארכיון הארגון, תיק מס' 282 ג-1272/6.

ראו: כל אומות העולם מתהלכות בראש חוצות וכל אחת מכריזה על מספר חלליה במלחמת העולם השנייה, ואנחנו מתהלכים עם קלוננו, עם 6 מליון טבוחים, האם יודע משהו מאתנו, בעם היהודי והלא יהודי, כמה חיילים, לוחמים יהודיים לחמו במלחמת העולם השנייה? האם יחד עם 6 המליונים הטבוחים לא מן הראוי לציין את מספר החיילים היהודיים שלחמו בצבאות שונים, שנפלו בקרבות נגד הנאצים?⁴¹

בעיקרו של דבר אפשר לומר שקבוצת הלוחמים בתוך ציבור הניצולים בישראל ראתה את עצמה, שלא כלוחמים בארצות אירופה האחרות, כקבוצה השרויה מחוץ לכל הקשר היסטורי מרכזי שיעניק לה תחושת שייכות.

בבואנו לדון שוב במושגים 'שואה' ו'גבורה' אפשר לחלק את קבוצת הניצולים לשלוש. קבוצה אחת של ניצולים שיצאו בעור שיניהם מן השואה – ממחנות הריכוז, מן הגטאות וממקומות מחבוא. החברה בישראל ראתה את הקבוצה הזאת בהקשר של השואה. הקבוצה השנייה היא אותה קבוצה קטנה ביחס של לוחמי הגטאות ולוחמים שהתארגנו כמחתרת לוחמת בתוך הגטאות אף אם לא מרדו בפועל. את אנשי הקבוצה הזאת ראו בארץ בהקשר של הגבורה. ואילו השלישית, קבוצת לוחמי מלחמת העולם השנייה בצבאות בעלות-הברית, היתה כאמור מחוץ לכל הקשר היסטורי בחברה הישראלית, כי הקשר הלחימה היה 'תפוס' בידי לוחמי מערכות ישראל שגויסו על-פי פקודות מוסדות היישוב ואחר-כך מוסדות המדינה.

בחלוף השנים, עם התבססותה של תפיסה רחבה של השואה, הכוללת גם את סוגי העמידה היהודית האחרים בימי מלחמת העולם השנייה, נכללו כל קבוצות הניצולים בהקשר ההיסטורי הזה.⁴²

דומה שעדיין לא נאמרה המילה האחרונה בנושא השפעתם של ניצולי השואה על החברה הישראלית. השפעה זו קיבלה תאוצה בשלושת העשורים האחרונים, אבל ניכרה כבר בראשית דרכם בארץ בשנות ה-50 גם בהתארגנותם, גם במושגים שטבעו וגם במאבקם על עיצוב הזיכרון הקיבוצי. אירוני הדבר שדווקא ארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים הוא ארגון הניצולים הגדול ביותר הפועל כיום בארץ.

41. חיים לזר בכינוס הראשון של מועצת 'יד ושם', 19.4.1956. ראה: ידיעות יד ושם, 10-11 (11.8.1956), עמ' 9-10.

42. מבחינת הזכויות החומריות נשמר גם כיום הפער בין נכי מלחמת העולם ובין נכי צה"ל לטובתם של נכי צה"ל, וזה בהקשר הישראלי הרחב ולא בהקשרה של השואה.

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

מענקי הזקנה בשנות ה־50 וה־60

אברהם דורון

מבוא

המאמר הזה עוסק בהסדרי הבטחת הכנסה, שאמורים היו לדאוג לקיומם של קשישים – ותיקים ועולים חדשים – שבתקופה הראשונה לפעולתה של מערכת הביטוח הלאומי בארץ, בשנות ה־50 וה־60, הוצאו מן הכיסוי האוניברסלי בתוכנית ביטוח הזקנה של הביטוח הלאומי. המאמר דן במאבקים המוסדיים והפוליטיים שהביאו לידי הנהגת ההסדר הנפרד והמפלה להבטחת קיומן של קבוצות הקשישים האלה, דרכי הפעלתם בפועל של ההסדרים הסלקטיביים שנוצרו למענם, וניתוח השלכותיהם של ההסדרים האלה על רווחתה של אוכלוסיית הקשישים הזאת.

רוב ההסדרים הנפרדים והמפלים לקבוצות הקשישים שהמאמר דן בהם בוטלו באמצע שנות ה־70. אבל הוויכוח על הדרתן (Exclusion) של קבוצות מוגדרות באוכלוסייה מן ההסדרים האוניברסליים של מדינת הרווחה, ובתוך כך הוויכוח על אוניברסליות לעומת סלקטיביות במערכת הביטוח הלאומי, מוסיף להעסיק את הציבור בארץ. הוויכוח הזה אמנם לבש צורה ופשט צורה עם השנים, אבל הוא לא פסק לגמרי משום שהוא משקף את התנגדותן הבסיסית של קבוצות חזקות באוכלוסייה לעצם קיומה של מדיניות הרווחה האוניברסלית.

הוויכוח הנמשך נוגע במהותו לתפקיד המדינה בת זמננו בדאגה לביטחון הסוציאלי והכלכלי של כלל האוכלוסייה. מסוף המאה ה־19 ועד ימינו הלך והתרחב תפקיד המדינה בתחום הזה וסביבו התגבשה מידה רבה של הסכמה פוליטית וחברתית.¹ ואולם קונסנזוס שכזה עדיין לא נוצר בסוגיה אם הדאגה הזאת לביטחון סוציאלי צריכה לחול על כלל האוכלוסייה או שמא ראוי לה להתמקד בקבוצות הנזקקות בלבד, ואף לא בשאלה הנובעת ממנה – האם יש ליישם את המדיניות הסלקטיבית בנקודת הנגישות של השירות באמצעות בחינה קפדנית של אמצעים או הכנסות. האם הסדרי הביטחון הסוציאלי מטעם המדינה לאוכלוסייה הקשישה צריכים להיות מכוונים לכלל האוכלוסייה או לקשישים הנזקקים בלבד? והאם הסדרים סלקטיביים לביטחון סוציאלי

1. D. E. Ashford, *The Emergence of the Welfare State*, Oxford 1986

לפי עקרון הנזקקות ולפי מבחני אמצעים יש בהם כדי לשפר את מצבה של האוכלוסייה הקשישה ולצמצם את מצוקתה הכלכלית והחברתית?

הקשישים שהודרו מן ההסדר האוניברסלי

מראשית ימיה אימצה לה מערכת הביטוח הלאומי בישראל את עקרון האוניברסליות. חוק הביטוח הלאומי הראשון שנחקק ב-1953 קבע אפוא שבתוכנית לביטוח זקנה ושאירים ייכללו כל תושבי ישראל מבני 18 ומעלה, אבל כבר בחקיקה ראשונית ויסודית זו נפרצה פרצה בעקרון האוניברסליות – החוק הוציא מכלל הכיסוי של ביטוח הזקנה שני סוגי בני-אדם: תושבי ישראל שמלאו להם 67 שנים ב-18 בנובמבר 1953, יום קבלת החוק בכנסת, ועולים חדשים שעלו ארצה לאחר קבלת החוק בכנסת והם בני 60 (גברים) או 55 (נשים).² כך נקבעה אפליה בכיסוי הביטוח הלאומי כלפי אוכלוסיית קשישים חלשה.

האפליה כלפי תושבי ישראל שביום קבלת החוק בכנסת היו בני גיל מסוים היתה שרירותית למדי. החוק עבר בכנסת בתאריך מקרי לחלוטין, ואתרע מזלם של תושבי הארץ שבאותו יום כבר מלאו להם 67 שנים והחוק לא חל עליהם. אפלייתם של העולים החדשים היתה מחושבת יותר, ומתחילה התכוון המחוקק להוציא מתחולת הביטוח עולים שכבר היו קשישים ביום שעלו ארצה ונעשו תושבי ישראל. גם כאן וגם כאן היו השיקולים כלכליים: מתכנני התוכנית באותם ימים ביקשו להימנע מלהטיל על התוכנית החדשה לביטוח זקנה, שהיתה בעיניהם תוכנית ביטוחית, את נטל תשלום הקצבאות לקבוצה באוכלוסייה שהיתה מבוגרת מעל גיל מסוים ולכן לא יכלה כבר להשתתף במימונה פרק זמן מספיק ולתרום לכיסוי העלות הצפויה של תשלום קצבאותיהם.

המחוקק הסכים אמנם לכלול בתוכנית ביטוח הזקנה את תושבי הארץ הקשישים עד גיל 67, גיל גבוה למדי כשמדובר בתוכנית ביטוחית. החוק אף הבטיח לקשישים שביום קבלת החוק היו בני 62 עד 67 את הזכות לקבל קצבת זקנה כעבור זמן קצר יחסית – שלוש שנים בלבד, אבל בגישה הליברלית הזאת לא היה כדי לכפר על הפגיעה שנפגעו הקשישים שלא נכללו בתוכנית. אמנם מבחינת גודלה מדובר בקבוצה שמנתה ב-1953, כשנחקק חוק הביטוח הלאומי בכנסת, כ-29,000 בני-אדם בלבד; אבל הקבוצה הזאת גדלה במהירות, גם אם מביאים בחשבון את שיעורי התמותה הגבוהים בתוכה, ובאמצע שנות ה-60 כבר מנתה קרוב ל-50,000 נפש, שכן עם השנים התוספו אליה עולים חדשים שכבר היו קשישים מדי בבואם ארצה. ההחלטה הותירה אפוא מחוץ למסגרת הדאגה לעת זקנה קבוצת קשישים שהביטוח הלאומי לא יכול היה לסייע להם כשנקלעו למצוקה כלכלית, ולא נותר להם אלא לפנות ולבקש תמיכת סעד.

מתכנני הביטוח הלאומי הכירו היטב את בעייתם של הקשישים שהודרו מתוכנית ביטוח הזקנה. השאלה עלתה על סדר היום בכל חומרתה בשנים 1956–1957,

2. 'חוק הביטוח הלאומי, תשי"ד – 1953', רשומות: ספר החוקים, 137 (27 בנובמבר 1953).

משהתקרב מועד תשלום קצבאות הזקנה לאוכלוסייה שנכללה בחוק, ובייחוד משהוחל בתשלום קצבאות הזקנה הראשונות באפריל 1957. הקשישים שלא נכללו בביטוח הזקנה התדפקו אף הם על דלתות המוסד לביטוח לאומי ותבעו להיכלל בין הזכאים לקצבת זקנה. בשל ריבוי פניותיהם של הקשישים ומצוקתם הכלכלית של הפונים נאלצו המוסד לביטוח לאומי והמוסדות האחרים שהיו מופקדים על הדאגה לרווחת האוכלוסייה לחפש פתרון לבעיה החברתית שנוצרה בשל הדרתם של הקשישים האלה מביטוח הזקנה.

החיפוש אחר פתרון

בשל לחצים של הקשישים שפנו אל המוסד לביטוח לאומי החליטו ראשי המוסד לנקוט יוזמה כדי לאפשר סיוע גם לקשישים שהחוק לא חל עליהם, אף-על-פי שמן הבחינה הפורמלית לא היו בתחום אחריותם. מנכ"ל המוסד, ד"ר גיורא לוטן, הציע להקים קרן לתשלום פנסיות סוציאליות לקשישים נצרכים שלא נכללו בביטוח הזקנה מפאת גילם. בקרן היו אמורים להיות ארבעה שותפים עיקריים: משרד הסעד, מלב"ן, הסוכנות היהודית והרשויות המקומיות. כל אחד מן השותפים הפוטנציאליים האלה נשא באותה תקופה במידת מה בנטל הסיוע לקבוצות אוכלוסייה נזקקות, ובהן גם הקשישים: משרד הסעד היה ממונה מטעם השלטון המרכזי על רווחתן של כל קבוצות האוכלוסייה השרויות במצוקה; מלב"ן – המוסד לטיפול בעולים נחשלים מיסודו של הג'וינט – קיבל עליו את הטיפול בעולים נחשלים לפי הסכם משנת 1949 בין ממשלת ישראל ובין הג'וינט. לפי לשון ההסכם היה תפקידו של מלב"ן לדאוג ל'שיקום וסידור מוסדי' (Institutional Care and Rehabilitation) של עולים נחשלים שהוגדרו 'hard core';³ על הסוכנות היהודית הוטל לטפל בעולים חדשים בשנים הראשונות לשהייתם בארץ; והרשויות המקומיות היו ממונות במישרין על הסעד לתושביהן הנזקקים. ד"ר לוטן הניח, שבפעולה משותפת של ארבעת הגורמים העוסקים ממילא בהגשת סיוע לאוכלוסייה הנזקקת יהיה אפשר למצוא פתרון למצוקתם של הקשישים שלא היו זכאים לקצבה מן המוסד לביטוח לאומי.⁴

כבר בשנים 1955–1956 ניסה המוסד לביטוח לאומי להניע את ארבעת הגורמים האלה להנהיג את תוכנית הפנסיות הסוציאליות כדי שאפשר יהיה להתחיל בתשלום קצבאות סוציאליות באפריל 1957, באותו מועד שבו יתחיל הביטוח הלאומי לשלם את קצבאות הזקנה.

בפנייתו אל הנהלת ג'וינט-מלב"ן התבסס ד"ר לוטן על העובדה שעם התחלת תשלומי קצבאות הזקנה למבוטחי הביטוח הלאומי עמד מלב"ן לקבל מן המוסד

3. J. Neipris, 'Some Origins of Social Policy in a New State: The Formation of Policy Concerning New Immigrants', Ph.D. Dissertation, University of California, Berkeley 1965, pp. 161-162

4. 'פנסיות סוציאליות לזקנים נצרכים מעל לגיל הביטוח', עלון המוסד לביטוח לאומי, ב (29 בנובמבר 1956).

במוסדותיו. לוטן הציע אפוא למלב"ן להשתמש בכסף הזה לתשלום הפנסיות הסוציאליות.⁵

השיחות עם משרד הסעד בעניין הפנסיות הסוציאליות לקשישים נצרכים החלו עוד ב-1955 ונמשכו כל שנת 1956. לפי האומדנים שהציג ד"ר לוטן בשיחות האלה עתידים היו משרד הסעד והרשויות המקומיות לחסוך כ-1.6 מיליון ל"י בזכות 'הכספים שישתחררו' מאפריל 1957 ואילך, משיוחל בתשלום קצבאות הזקנה למבוטחי הביטוח הלאומי, ושני הגופים האלה לא יידרשו עוד לתמוך בהם. לדעת לוטן 'הסכום שישתחרר מתקציב משרד הסעד והסכום שיינתן ע"י המוסד לביטוח לאומי למלב"ן יגיע יחד לכ-2,100,000 ל"י לשנה'. את הסכום הזה הציע אפוא לוטן לייחד לפנסיות הסוציאליות בשיעורי קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי.⁶

על סמך האומדנים האלה היה ד"ר לוטן סבור שסכום שכזה - קצת יותר משני מיליון ל"י - יספיק לתשלום הפנסיות הסוציאליות לאוכלוסיית היעד כפי שהגדירה מבין הקשישים הנזקקים. אבל הנתונים שבידי משרד הסעד לא היו ברורים די הצורך וראשי המשרד התקשו להחליט. מכל מקום, לוטן הציע להקים קרן נאמנות שאליה יעבירו משרד הסעד, הרשויות המקומיות ומלב"ן את הקצבותיהם מן הכספים שישתחררו, וממנה ישולמו הפנסיות הסוציאליות. אישור הפנסיות ייעשה על-ידי ועדות שימנו המוסדות המשתתפים במימון. המוסד לביטוח לאומי היה מוכן להעמיד לרשות התוכנית את המנגנון שלו אם יתבקש לעשות כן.⁷

למרות השיחות שנמשכו כל שנת 1956 בין הגורמים השונים בנושא הפנסיות הסוציאליות לא חלה בעניין התקדמות של ממש. אמנם הנושא לא ירד מסדר היום אבל התברר שלא יהיה אפשר לשלם את הפנסיות הסוציאליות לקשישים באותו מועד שבו ישולמו קצבאות הזקנה הראשונות למבוטחי הביטוח הלאומי באפריל 1957.

ב-9 באפריל 1957 התכנסו כל הגורמים שעסקו בנושא לישיבה בראשות שר הסעד. נושא הדיון נקבע להיות 'הנהגת מתן תמיכה מוגדלת לזקנים בלתי מבוטחים בקצבת הזקנה של הביטוח הלאומי'. מר מ' ברסלע, מנכ"ל משרד הסעד, הציע את הנתונים על מספר הקשישים הנתמכים שאינם זכאים לקצבאות מטעם הביטוח הלאומי ועל העלות המשוערת של תשלומי התמיכה המוגדלים בעבורם. הוא ציין שעד כה לא מצא המשרד את המקורות לכיסוי ההוצאה הנדרשת כולה. לפיכך הציע ברסלע להקטין את ההוצאה המשוערת לסכום של 2.3 מיליון ל"י, שיושג בשתי דרכים: האחת, לדחות את תחילת תשלומי התמיכה המוגדלת לחודש יוני 1957 ולהגביל בכך את ההוצאה לתקופה של 10 חודשים בלבד בשנת הכספים השוטפת; והאחרת, להקטין את שיעורי התמיכה ב-10 אחוזים לעומת שיעורי קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי.

לביטוח לאומי 500,000-600,000 ל"י לשנה בתורת קצבאות זקנה לקשישים שחסו

5. מכתב מאת ד"ר ג' לוטן אל ש' פסמן, 20 בדצמבר 1956, ארכיון הג'וינט בירושלים [להלן: א"ג'], תיק 135/6, מס' 1.

6. שם.

7. שם.

את המשאבים הנחוצים למימוש הצעתו ביקש מר ברסלע להשיג מכמה מקורות לפי החלוקה הזאת: משרד הסעד - מיליון ל"י, מלב"ן - 600,000 ל"י, הסוכנות היהודית - 400,000 ל"י והרשויות המקומיות - 300,000 ל"י. בדיון על מקורות המימון התברר שהאוצר קיצץ מתקציב משרד הסעד 550,000 ל"י - הסכום שעמד לרשות המשרד לצורך הטיפול בקשישים - עקב הצמצום במספר הקשישים שהמשרד תמך בהם עד תחילת תשלומי הקצבאות של הביטוח הלאומי. סגן שר הסעד הודיע על כך גם בכנסת וטען ש'בלי סכומים אלה אי אפשר לייסד קרן [למענקי זקנה]'.⁸ לכן נאלץ משרד הסעד לחפש מקורות מימון אחרים לתשלום התמיכה המוגדלת לקשישים בסעיפי תקציב אחרים של המשרד.

בדיון על ההצעות הביעו כמה משתתפים את דעתם שראוי להימנע מקיצוץ התמיכה לקשישים, שממילא אינה גדולה. מקצת המשתתפים גרסו שאפשר לחסוך בעלות התוכנית כולה, בלי להקטין את סכומי התמיכה, על-ידי החמרת תנאי הזכאות וסינון קפדני יותר של הזכאים. הדיון הסתיים בהחלטה עקרונית שלא להקטין את שיעורי התמיכה, הכול בתנאי שכל הגורמים ימלאו אחר מכסת ההשתתפות הכספית שלהם לפי הצעתו של מנכ"ל משרד הסעד.⁹

המאבק להקמת הקרן למענקי זקנה

לאחר ההסכמה העקרונית שהושגה בישיבה עם שר הסעד הוחל במשאומתן המעשי להקמת הקרן. משרד הסעד ביקש שתהיה זו קרן 'למתן מענק סוציאלי מוגדל לזקנים הנתמכים בקביעות על-ידי לשכות הסעד', אבל ההגדרה המצמצמת הזאת לא התקבלה על דעת השותפים האחרים ולבסוף נקבע בהסכמת הכול השם 'קרן מיוחדת למענקי זקנה'. הוחל גם בחיבור תקנון הקרן, שבו יוגדרו תנאי הזכאות למענקים, ייקבעו סדרי המנהל להפעלת הקרן, דרכי ניהול וניהול כספיה ודרך ביצוע התשלומים. על כל הפרטים האלה פרצו ויכוחים בין הגורמים המעורבים וחילוקי דעות מהותיים התגלעו ביניהם.

חילוקי הדעות מקורם במאבקי כוח על שליטה ויוקרה בין השותפים בקרן המוצעת אבל גם בסוגיות מהותיות חשובות. הקושי הראשון התעורר בשאלה מי ישלוט בקרן. משרד הסעד טען שניהול כספי הקרן כולה ראוי להיות בשליטתו הבלעדית (ופירוש הדבר שליטה בקרן כולה) אבל השותפים האחרים התנגדו לכך בתוקף. עניין אחר שעורר פולמוס נראה לכאורה כשאלה של יוקרה, אבל לאמתו של דבר מדובר כאן במאבק על עמדת כוח: משרד הסעד התנגד למנות את המוסד לביטוח לאומי בין מקימי הקרן, שמא יזכה הביטוח הלאומי ביוקרה שמשרד הסעד עצמו ביקש לזכות בה בשל תשלום מענקי הזקנה. אבל השותפים האחרים בקרן עמדו על כך שהמוסד לביטוח לאומי, או לפחות נציגו, ישתתף בהנהלת הקרן.

8. דברי הכנסת, 22, 11 במרס 1957, עמ' 1293.

9. זכרון דברים מישיבה בראשותו של שר הסעד, 9 באפריל 1957, א"ג' 135/6, מס' 1.

ואולם גובה המענק שישולם לקשישים היה העניין החשוב ביותר שהיה שנוי במחלוקת. בתחילה אמורים היו שיעורי המענק להיות שווים לשיעורי קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי, אבל בלחץ האוצר ובהסכמת משרד הסעד סוכם שהמענקים יהיו נמוכים ב-10 אחוזים מקצבאות הביטוח הלאומי. בדיון לחצו משרדי האוצר והסעד להקטין עוד יותר את המענקים מסיבות תקציביות, אבל לכך התנגדו השותפים האחרים ובעיקר נציגי מלב"ן. לדברי מר ש' פסמן, מנהל ג'וינט בארץ, 'כל התוכנית מעניינת אותנו אך ורק מנקודת האפשרות של סידור זקנים מבין העולים מחוץ לכותלי מוסדות, ודבר זה אפשרי אם המענק יתקרב למענק שמקבלים הזקנים המבוטחים מן הביטוח הלאומי. גם הסכום שנותן המוסד לביטוח לאומי מאפשר בקושי גדול קיום מינימלי, בייחוד לאותם הזקנים שאין להם עזרה ממקורות אחרים'. בשל עמדתו של משרד הסעד בעניין זה העלה מר פסמן את האפשרות שמלב"ן יהיה 'נאלץ לעשות סידור יחד עם הסוכנות בקשר למתן מענק דרך המוסד לביטוח לאומי לסוג מסוים של זקנים מבין העולים'.¹⁰

המשאומתן בין הגורמים על הקמת הקרן למענקי זקנה נמשך יותר משנה ונקלע למבוי סתום בשלהי הקיץ של 1957. הקשישים המבוטחים בביטוח הלאומי החלו לקבל את קצבאות הזקנה כמתוכנן בחודש אפריל 1957. הכוונה להתחיל לשלם מאותו מועד ואילך גם את הפנסיות הסוציאליות לקשישים שלא נכללו בביטוח הזקנה לא יצאה אל הפועל. גם המועד המאוחר יותר להתחלת תשלומי הפנסיות האלה – חודש יוני – חלף ולא הסתמנה שום התקדמות בעניין. ובסוף הקיץ של אותה שנה עדיין לא נראה באופק שום סימן שהקרן עומדת לפעול בקרוב ולשלם את המענקים לקשישים הנזקקים. המאבק על משאבים ועל עמדות כוח ויוקרה בין הגורמים המעורבים ניטש על גבה של קבוצת אוכלוסייה חלשה ביותר וחסרת אמצעי קיום.

משרד הסעד מילא תפקיד מרכזי במשאומתן על הקמת הקרן. במשאומתן בין מנכ"ל משרד הסעד ובין שר האוצר והחשב הכללי, מר ד' בן-דרור, הוברר למנכ"ל ש'אין כל נטייה מצד האוצר לקחת על עצמו התחייבות על מתן הקצבה למטרה זו, מאחר שזה יעמיס התחייבות נוספת על האוצר.¹¹ אחד הקשיים העיקריים שעמדו לפני המשרד היה אפוא הקושי התקציבי שבגיוס המשאבים הנדרשים לתשלום מענקי הזקנה המוגדלים ברמה שהבטיח המוסד לביטוח לאומי למבוטחיו, וכפי שדרשו השותפים האחרים בקרן המיוחדת למענקי זקנה, מלב"ן והסוכנות היהודית.

בעניין השליטה בקרן ובכספיה דרשו השותפים הפוטנציאליים שהקרן תהיה – כדבריה של הגברת ד' אלינר, נציגת הסוכנות – 'בלתי תלויה מהמוסדות [המשתתפים] ולא תהא לאף גוף עדיפות לגבי גוף שני'. כנגד הדרישה הזאת טען מנכ"ל משרד הסעד שאין הוא 'מסכים להפוך את הקרן לאקסטרטוריאלית,

10. מכתב מאת ש' פסמן אל מ' ברסלע, 8 באוגוסט 1957, שם.

11. זכרון דברים מפגישת הוועדה הבין-מוסדית בדבר הענקת עזרה לזקנים שאינם נהנים מהחוק לביטוח זקנים, 14 במאי 1957, גנוך משרד העבודה והרווחה [להלן: מע"ר], תיק 1219/6032.

ההתנגדות היא עקרונית. הפעולה ... צריכה להישאר במשרד הסעד.¹²
מאחר שלא היה אפשר ליישב את חילוקי הדעות האלה החליטו הגורמים לפעול
בנפרד ולזנוח לפי שעה את רעיון הקמת הקרן. בפגישה עם עיתונאים ב-1 באוקטובר
1957 מסר מנכ"ל משרד הסעד, מר ברסלע:

המשא־ומתן שהתקיים בין משרד הסעד, לבין הסוכנות היהודית, מלב"ן
והרשויות המקומיות להקמת קרן משותפת נכשל כיוון שהסוכנות היהודית
ומלב"ן עמדו בתוקף על כך שההפרש בין מכסת הביטוח הלאומי לבין מכסת
התמיכה של משרד הסעד יהיה סמלי וקטן. משרד הסעד לא קיבל ההצעה
מחשש שהדבר יטיל עליו התחייבויות גדולות, וכן מחשש התגברות לחץ
הזקנים שעד עכשיו לא פנו ללשכת הסעד.

בעקבות כשלון המשא־ומתן גברו הדרישות שמלב"ן והסוכנות יתחילו לשלם
מענקי זקנה לקשישים שבטיפולם באורח עצמאי באמצעות הביטוח הלאומי. מנכ"ל
מלב"ן, ש' פסמן, הודיע למנכ"ל משרד הסעד ש'לאור החלטתכם ניאלץ לעשות סידור
יחד עם הסוכנות בקשר למתן מענק דרך המוסד לביטוח לאומי לסוג מסוים של זקנים
מבין העולים'.¹³ הדעה שהתגבשה היתה שאם מלב"ן והסוכנות היהודית יחלו
בתשלומי המענקים בנפרד ייאלץ גם משרד הסעד לשלם מענקים דומים לקשישים
שבטיפולו, ועד מהרה יגיע לכלל מסקנה שכדאי לו לשוב אל תוכנית הקרן
המשותפת. כצפוי אכן החליט משרד הסעד להתחיל מיד בתשלומי סיוע מוגדלים
לזקנים בשיעורים שקבע המשרד 'ובאופן שהסיוע המוגדל יגיע לזקנים עוד לפני
החגים'.¹⁴ ראשי המוסדות האחרים החליטו אפוא גם הם, כל אחד בנפרד, לפרש לפי
דרכם את הנסיבות החדשות ולפעול באורח עצמאי ולהתחיל בתשלומי מענקים בהיקף
מצומצם מאוד לקשישים הנזקקים שבטיפולם.

פרק זמן ארוך, בשנים 1956 ו-1957, ניטש מאבק על הנהגת התוכנית לתשלום
מענקי הזקנה לקשישים הנזקקים, אבל בזירה הפוליטית לא בא הדבר לידי ביטוי
הולם. רק בשלהי 1957, משהחל להתברר היקף התוהו־וּבוהו שנוצר בשל החלטתם של
הגורמים לפעול בנפרד, עלה הנושא לדיון מיוחד בוועדת השירותים הציבוריים של
הכנסת. ב-24 בדצמבר 1957 הועלתה על סדר יומה של הוועדה 'בעיית הקצבה לזקנים
מעל גיל הפנסיה'. ד"ר לוטן, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, השתתף בישיבת הוועדה
ותקף בחריפות את מר ברסלע, והאשים את משרד הסעד בכשלון המשא־ומתן עם יתר
הגורמים מפני שנסוג מן העמדה שהוסכם עליה. לדבריו משרד הסעד הוא האשם
בעצם הדבר שמכלל 7000 הזקנים הנזקקים שהיו יכולים לקבל את התמיכה המוגדלת
לפי התוכנית המקורית המוסכמת רק 1700 מקבלים אותה. בסיכום דבריו אמר לוטן:
'עוד לא היתה תוכנית אשר לביצועה עמד כל־כך הרבה כסף מעל לנחוץ מאשר

12. שם.

13. מכתב מאת ש' פסמן אל מ' ברסלע, 8 באוגוסט 1957, א"ג' 135/6, מס' 1.

14. מכתב מאת מ' ברסלע אל מרכז השלטון המקומי, 13 בספטמבר 1957, מע"ר 6032/1219.

לתוכנית זו. משרד הסעד היה מוכן לשלם מחיר גבוה מאוד על הזכות לא לשתף פעולה עם הגורמים, והמחיר הגבוה ביותר זהו הסבל של אלפי זקנים.¹⁵ מר ברסלע דחה כמובן את האשמותיו של ד"ר לוטן. חברי הוועדה הגיבו בחומרה על הדברים שהושמעו באוזניהם והחליטו להטיל על ועדת משנה קטנה של שלושה חברים לבדוק את הנושא. בעקבות הלחצים הגוברים בוועדת הכנסת ומחוצה לה החלה מתגבשת לאט-לאט פשרה שתאפשר לממש את ההסכם המקורי על תוכנית מענקי הזקנה מן הקיץ של 1957.

בדיונים הקדחתניים שהתנהלו בראשית שנת 1958 בין הגורמים המעורבים החלו להסתמן קווי ההסכם להפעלה משותפת של התוכנית לתשלום מענקי זקנה. בנושאים שהיו שנויים במחלוקת התגבשו ההסכמות האלה: אשר לגובה מענקי הזקנה הוצעה פשרה ולפיה יהיו שתי דרגות של מענקים – 27 ל"י או 35 ל"י לחודש ליחיד ו-42 או 50 ל"י לזוג, הכול לפי מצבו הסוציאלי של הזקן. בעניין ניהול הקרן הוצע שאת הקרן ינהלו מנהלי המוסדות המשתתפים בה או באי כוחם, וכל האדמיניסטרציה תתנהל על-ידי משרד הסעד מבלי להטיל כל הוצאה כספית על הקרן.

משרד הסעד הוסיף להתנגד בכל תוקף לאזכור שמו של המוסד לביטוח לאומי בשמה של הקרן ועמד על דעתו ששמה יהיה 'הקרן למענקי זקנה, מיסודם של משרד הסעד, הסוכנות היהודית, מלב"ן והמרכז לשלטון מקומי'. לפי דרישתם של השותפים האחרים הסכים משרד הסעד שד"ר לוטן עצמו, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, יכהן כחבר בהנהלת הקרן אבל לא בתור בא כוחו של המוסד לביטוח לאומי.¹⁶ אשר לתשלום המענקים עדיין החזיקו השותפים לקרן בדעתם שמשרד הסעד איננו ערוך מן הבחינה המנהלית לבצע את התשלומים. לפי דרישתם ובייחוד לפי דרישת מלב"ן הוסכם ש'התשלומים ייעשו בעזרת המיכון של המוסד לביטוח לאומי'.¹⁷

המאבקים האלה באשר למהותה של תוכנית המענקים ולאופן ניהול הקרן נמשכו עד חודשי הקיץ של 1958 ומנעו את החתימה על ההסכם. ועדיין נותרו שלושה עניינים שעיקבו את השגת ההסכם: שיתופו של המוסד לביטוח לאומי בהנהלת הקרן; זכות החתימה בהוראות התשלום של הקרן; וביצוע התשלומים באמצעות המיכון של המוסד לביטוח לאומי. גם בנושאים אחרים שנגעו לדרכי הגשת הבקשות למענקים והטיפול בהן לא היתה תמימות דעים. בסופו של דבר הוסכם שעל אלה יוחלט מאוחר יותר בהנהלת הקרן כשזו תתחיל לפעול.

כך קרה שלמעלה משלוש שנים עברו מאז הוחל בדיונים על הצורך לדאוג לקיומם של קשישים נזקקים שלא נכללו במסגרת חוק הביטוח הלאומי עד שהוסכם על הקמת הקרן למענקי זקנה ותחילת פעולתה. הממשלה לא קיבלה עליה באמצעות הקרן שום אחריות ישירה לדאוג להבטחת קיומם של הקשישים הנזקקים. ההסכם להקמת הקרן היה מעין חוזה בין כמה מוסדות פרטיים למחצה ומשרד ממשלתי להשתתף בתקציב

15. הכנסת, פרוטוקול משיבת ועדת השירותים הציבוריים מס' 9/ג, 24 בדצמבר 1957.

16. זכרון דברים משיבת הנהלת הקרן למענקי זקנה, 5 ביוני 1958, מע"ר 6032/1219.

17. מכתב מאת ל' הורוביץ אל מ' ברסלע, 29 במאי 1958, שם.

הקרן ולחלק מכספיה מענקים לזקנים נזקקים כפי שתקבע הנהלת הקרן בלי שום מחויבות לדאוג לכל הקשישים הנזקקים. מלכתחילה היה ברור שהמשאבים שהועמדו לרשות הקרן אין די בהם לספק מענקי זקנה, אפילו בשיעורים הנמוכים שהוסכם עליהם, לכל הזקנים שהיו מוכרים כנצרכים בלשכות הסעד המקומיות. לכן עמדה הקרן מראשית קיומה לפני החלטות אכזריות – איך לחלק את המשאבים המוגבלים שבידה לאוכלוסיית היעד.

הקרן למענקי זקנה בפעולתה

לפי ההסכם החלה הקרן לפעול בניהולו של משרד הסעד, שנקבע להיות הנאמן של הגורמים השותפים בה. לצורכי ההפעלה המעשית מינתה הנהלת הקרן ועדות מחוזיות, ועליהן הוטל לטפל באישור הבקשות למענקי זקנה שהוגשו על-ידי לשכות הסעד. הוועדות המחוזיות פעלו בשלושת המשרדים המחוזיים של משרד הסעד והורכבו מנציגי ארבעת המוסדות השותפים בקרן או באי כוחם. ליושב-ראש הוועדה המחוזית מונה נציג משרד הסעד.

תפקידן העיקרי של הוועדות המחוזיות היה לבדוק את שאלוני הבקשה למענקים, לעשות בירורים נוספים בפרטי הבקשה, להחליט על מתן המענק לפי אחד משני השיעורים או לדחות אותה. הוועדות המחוזיות העבירו את החלטותיהן אל המשרד הראשי של משרד הסעד. לא ברור די הצורך אם הנהלת הקרן בדקה שוב את החלטות הוועדות המחוזיות או קיבלה אותן בלא ערעור, מכל מקום הנהלת הקרן היתה מוסמכת לשוב ולדון בהחלטות ובהמלצות שהועברו אליה לפי שיקולים תקציביים ואחרים.

הזכאות לקבל מענקי זקנה מטעם הקרן נקבעה לקשישים נזקקים שהיו בני 65 ומעלה (גברים) או בני 60 ומעלה (נשים) בעת הגשת הבקשה, ולא קיבלו קצבת זקנה מן הביטוח הלאומי. המענק נקבע בשני שיעורים: שיעור א', הגבוה יותר, בסך 35 ל"י ליחיד ו-50 ל"י לזוג; שיעור ב', הנמוך יותר, בסך 27 ל"י ליחיד ו-42 ל"י לזוג. נקבע שהמענק בשיעור א' יינתן לקשישים נזקקים שאין להם כל הכנסה ממקור אחר פרט לתמיכה מלשכת הסעד, והמענק בשיעור ב' יינתן לקשישים נצרכים שקיבלו תמיכת סעד חלקית, קטנה במקצת משיעור התמיכה הרגילה.¹⁸ ואולם בנסיבות ששררו לא היו הכללים ברורים ולכן שררה מידה רבה של מקריות בהחלטות איזה שיעור יש לקבוע לכל מבקש.

כמה קשיים עיקריים עמדו לפני הקרן למענקי הזקנה בימים הראשונים לפעולתה: כללי הניהול המורכבים, תנאי הזכאות המחמירים והמשאבים המוגבלים שעמדו לרשותה לעומת מספרם הרב של הקשישים מבקשי המענק. לפי כללי הניהול שנקבעו עבר כל טופס בקשה לקבלת מענק זקנה כמה תחנות או שלבים עד לקבלת ההחלטה.

18. משרד הסעד, תקנון לפי סעיף ה' של ההסכם על הקמת הקרן למענקי זקנה, 5 ביוני 1958, א"ג' 135/6, מס' 2.

בשל ריבוי התחנות והדיון בכל תחנה, התארך והסתבך מאוד תהליך ההחלטה. תנאי הזכאות היו מחמירים מאוד מלכתחילה. הוחלט להעניק את המענקים 'רק לזקנים שאין להם כל מקורות הכנסה אחרים ושכל קיומם היה תלוי בתמיכת השירות הסוציאלי בלבד'.¹⁹ מ' ברסלע, מנכ"ל משרד הסעד ויושב-ראש הנהלת הקרן, תבע 'להקפיד שהמענק יינתן רק על סמך חקירה סוציאלית יסודית בכל מקרה ובאופן אינדיווידואלי בהתאם לצורך'.²⁰ היה ברור גם שמספר הזקנים הנצרכים גדול מן הצפוי, וגם בלא תנאי הזכאות המחמירים הקרן חסרה את המשאבים להיענות לבקשות של כולם.

למרות הקשיים הרבים בהפעלת הקרן שולם המענק בחודש נובמבר 1958 ל-4500 'יחידות בקשה' שהקיפו 6170 זקנים. בשל לחצם הנמשך של הזקנים הנזקקים מבקשי המענק והלחץ המקביל מצד לשכות הסעד והעובדים הסוציאליים התרחבה עם הזמן פעולת הקרן, וב-1960 שולמו מענקים לכ-8000 יחידות בקשה. ואולם הקרן לא יכלה להיענות לכל הזקנים הנזקקים שהתדפקו על דלתותיה. ד"ר קורץ, מנכ"ל משרד הסעד, נאלץ להודות בשנת 1961 שמספר המענקים העומדים לרשות הקרן מצומצם 'וללא יחס לצרכים הדחופים ביותר'.²¹ באותה העת נערמו במחוזות למעלה מאלפיים בקשות למענקים שטרם דנו בהן מחמת חוסר תקציב.²²

עם הזמן אף נשחקו המענקים שאושרו. שיעור מענקי הזקנה נקבע לראשונה בשנים 1957-1958. למרות ההתייקרויות הניכרות שחלו בשלהי שנות ה-50 ובראשית שנות ה-60 עלו שיעורי המענק עלייה מזערית בלבד ולא הדביקו את העלייה במדד יוקר המחיה. הזקנים מקבלי המענק לא קיבלו אפוא פיצוי נאות על הירידה הניכרת והנמשכת שחלה בכוח הקנייה הראלי שלהם.

הקרן הוסיפה להתמודד עם שורה ארוכה של קשיים גם בהמשך שנות ה-60. הבעיות העיקריות היו, כאמור, המחסור החמור במשאבים מול המספר הרב של קשישים נזקקים; ידו הקפוצה של האוצר בהקצאת משאבים למען אוכלוסיית הקשישים הנזקקים; היסוסיה של הסוכנות היהודית אם להוסיף ולהיות שותפה בקרן או לפרוש ממנה; חוסר יכולתה של מלב"ן להגדיל את השתתפותה במימון הקרן; הלחץ הגדל בזירה הפוליטית ובדעת הקהל למען היענות נדיבה יותר לצורכיהם של הקשישים; והקשיים הארגוניים והמנהליים בחלוקת המשאבים המוגבלים של הקרן לזקנים מבקשי המענקים.

בד בבד עם השינויים במדיניות הסעד לאוכלוסייה הנזקקת בכללותה²³ שהתחוללו בשנות ה-60 ולמרות הקשיים הרבים אירעו גם שינויים במדיניות מתן מענקי הזקנה.

19. מכתב מאת ח' יפת אל ראש העיר תל-אביב, ח' לבנון, 27 באוגוסט 1958, שם.

20. פרוטוקול משיבה במשרד הסעד, 17 באפריל 1958, מע"ר 6032/1219.

21. מכתב מאת ד"ר מ' קורץ אל הרב י"מ אברמוביץ, סגן ראש העיר תל-אביב, 8 בפברואר 1961, שם.

22. זכרון דברים משיבה במשרד הסעד בהשתתפות מנהלת השירות למען הזקן ומנהל הביקורת במשרד מבקר המדינה, 17 במאי 1961, שם.

23. א' דורון ור' קרמר, מדינת הרווחה בישראל, תל-אביב 1992.

הביטוי הבולט של השינוי הזה היה מידה של ליברליזציה, הרחבה והגמשה של תנאי הזכאות למענקים. בעיקר הוגמשו נוהלי תפעול הקרן ותנאי הזכאות. בין היתר נקבע ש'הכנסה משכר עבודה ומתמיכת בנים עד כדי שני שלישי מגובה המענק בשיעור א' לא תיחשב כהכנסה שתובא במניין בהחלטה למתן המענק'; כמו כן נקבע שלשכות הסעד יורשו להגיש בקשות למענקים גם ל'זקנים שמסיבות שונות לא נמנו עם הנתמכים על-ידי לשכות הסעד, אולם הזדקקותם הוכחה ללשכה'.²⁴ במסגרת תהליך הליברליזציה הזה הוחלט גם לנהוג לפני משורת הדין בקשישים זקנים מאוד: הנהלת הקרן החליטה לאשר מענקי זקנה לבני 100 שנה בלי צורך באימות הזכאות.²⁵ זו היתה בוודאי מחווה רצויה, אף שמספרם של הזקנים האלה היה קטן ביותר.

תנאי הזכאות החדשים שהונהגו היה בהם בוודאי כדי להקל במידת מה על הקשישים מבקשי המענקים, אבל לא היה בהם משום מפנה רדיקלי במדיניות כלפי הזקנים שהיו אוכלוסיית היעד של תוכנית המענקים. במסגרת תנאי הזכאות המוגמשים עדיין נשאר שיקול הדעת הרחב ביותר בידי לשכות הסעד ובידי הוועדות המחוזיות בכל הקשור למתן המענקים.

במחצית הראשונה של שנות ה-60 הלך וגדל מספר הקשישים בקרב העולים החדשים שבאו באותה תקופה ארצה ומפאת גילם לא נכללו בביטוח הזקנה של הביטוח הלאומי. לדוגמה, בשנים 1962-1963 היו הזקנים כשישה אחוזים מכלל העולים, אבל 'הרבה יותר מ-30% מתוך 6% הנ"ל היו נזקקים'.²⁶ בסקר שנעשה בשנת 1965 נמצא שבשנים 1955-1960 היו העולים 30 אחוזים ממקבלי המענק. 'חלקם של העולים משנת 1961 ומעלה הגיע ל-40% ומשקלם בקרב מקבלי המענק בשנים 1963 ומעלה הוא מכריע'.²⁷

בעקבות התפתחויות אלה הלך וגדל בהתמדה מספרם של מקבלי המענקים: 12,500 יחידות ב-1963-1964, 13,500 יחידות בשנת 1964-1965, ושיא של 15,000 יחידות בשנת 1965-1966.²⁸ באותו הזמן החלו גם לשקול בכובד ראש את עתידה של הקרן.

קיצוב המענקים

כפי שראינו, מתחילת פעולתה נאלצה הקרן למענקי זקנה להתמודד עם המשאבים המוגבלים שעמדו לרשותה לעומת מספרם הרב של הקשישים הנזקקים מבקשי המענקים. הבעיה היתה קשה ביותר משום שאיש לא ערער על עצם הדבר שחשוב

24. הנחיות לקביעת מענקי זקנה, מאי-יוני 1965, מע"ר 6032/1219.

25. מכתב מאת ד"ר מ' קורין אל שר העבודה יגאל אלון, 4 ביולי 1966, שם.

26. מכתב מאת ד' אלינר, מנהלת האגף לשירותים סוציאליים בסוכנות, אל הנהלת הקרן למענקי זקנה, 17 במרס 1964, שם.

27. משרד הסעד, השירות לזקן - המחלקה למחקר, סקר זכאות למענקי זקנה - תוצאות ראשונות, שם.

28. הנהלת הקרן למענקי זקנה, ישיבה מיום 24 במאי 1965, שם.

לספק לקשישים האלה מענה למצוקה שהם שרויים בה. ואולם הדבר נבצר מכוחה של הקרן.

כדי למצוא פתרון למצב הזה ולהגיע לידי איזון בין המשאבים המוגבלים ובין הצרכים הרבים של הקשישים הנזקקים נאלצה הקרן לנקוט שורה ארוכה של אמצעי קיצוב (Rationing devices). אמצעי הקיצוב שהונהגו נועדו לסנן ולהגביל את מספרי הקשישים הנזקקים הזכאים לפנות אל הקרן ולבקש מענק. אמצעי הקיצוב הונהגו גם על מנת למנוע מן הקרן להיקלע למשבר שבו לא תוכל למלא את המחויבות שקיבלה עליה כלפי הקשישים שאושר להם המענק. טקטיקות הקיצוב שננקטו היו אפוא לגורם המרכזי שאפשר לקרן להמשיך בפעולותיה, אף שלא היה גלוי לעין תמיד:

מניעת מידע: הטקטיקה הראשונה שנקטה הקרן היתה מניעת מידע מסודר ומהימן מאוכלוסיית היעד של הקשישים הנזקקים. מ' ברסלע, מנכ"ל משרד הסעד ויושב-ראש הקרן, טען שיש לנהוג זהירות במסירת המידע על המענקים, 'אחרת עלולים אנו להסתבך בהתחייבויות שהן למעלה מכוחותינו'. הוא אף הוסיף שאם 'יעבירו שמועה בין הלשכות [על מתן המענקים] יועברו עוד 5000 בקשות'.²⁹ כל שנות קיומה לא פרסמה הקרן מידע זמין לציבור על פעולותיה: מי זכאי למענקי זקנה, מהם תנאי הזכאות, איך מבקשים את המענק, איפה ומתי אפשר לעשות זאת וכדומה. גם לשכות הסעד, שהיו אמורות להפעיל את השירות, קיבלו את המידע הזה במשורה. רק לקראת אמצע שנות ה-60 החל משרד הסעד לפרסם בהוראות התע"ס (תקנון לענייני סעד) בגלוי ובבירור את ההנחיות ללשכות הסעד על פעולותיה של הקרן. ברור שבשל המחסור במידע מהימן בקרב אוכלוסיית היעד נגרמה מידה רבה של מקריות וחוסר שוויון בחלוקות המענקים לקשישים הנזקקים.

הדרה והעדפה: שתי טקטיקות נוספות לקיצוב המענקים הנהיגה הקרן: האחת - הדרה (Exclusion) של קטגוריות מסוימות של זקנים מתחום פעולתה; והאחרת - העדפה של קבוצות מסוימות של זקנים נזקקים מקבוצות זקנים נזקקים אחרות. מלכתחילה אימצה הנהלת הקרן מדיניות ולפיה רק זקנים נזקקים שהיו בטיפול לשכות הסעד וקיבלו מהן תמיכה כלכלית לקיומם זכאים לבקש מענקי זקנה. כך הונהגה אפליה גלויה כלפי קשישים שהיו שרויים במצוקה דומה אבל לא קיבלו לפני כן תמיכה כלכלית מן הלשכות.³⁰ עדיפות בהענקת מענקי זקנה ניתנה גם למטופלי מלב"ן והסוכנות היהודית. מלב"ן והסוכנות יכלו להגיש בעבור הקשישים שבטיפולן בקשות לקבלת מענק גם אם אלה לא היו נתמכי לשכות הסעד. הקשישים האלה הועדפו גם בהחלטות על מתן המענק, אם בדרך של קביעת מכסות מיוחדות בעבורם ואם על-ידי העדפתם גם אם לא היו בתנאים סוציאליים שווים למועמדים אחרים.³¹

29. פרוטוקול משיבת הנהלת הקרן למענקי זקנה, 2 ביולי 1958 ו-29 ביולי 1958, א"ג' 135/6, מס' 2.

30. משרד מבקר המדינה, דין-וחשבון שנתי מס' 11 לשנת 1960, ירושלים 1961, עמ' 226.

31. לעיל, הערה 18.

אפשר להסביר את העדפתם של הזקנים מן הקטגוריות האלה מתוך מבנה הקרן והמקורות הכספיים שלה. מלב"ן והסוכנות השתתפו במימון חלק ניכר ממשאבי הקרן ברוב שנות פעילותה, ולכן רק טבעי היה ששני המוסדות האלה ידאגו שהמטופלים שבאחריותם יזכו לעדיפות מה בחלוקת כספי הקרן. יתרה מזאת, אחד המניעים החשובים בהחלטת מלב"ן להשתתף בקרן מקורו במדיניות הארגון להוציא זקנים רבים ככל האפשר ממוסדותיו ולאפשר להם לחיות חיים עצמאיים בקהילה. הוצאת הזקנים מן המוסדות היתה אפשרית רק בתנאי שיובטחו לזקנים האלה אמצעי קיום מינימליים בקהילה, ומענקי הזקנה נועדו לספק את אמצעי הקיום האלה. מניעי הסוכנות היהודית בהשתתפותה בקרן היו דומים מאוד; גם הסוכנות היתה מעוניינת להוציא זקנים קשישים מבתי העולים ולהעבירם מהר ככל האפשר לחיים בקהילה.

תנאי הזכאות: בתקנון הקרן נקבעו אמנם תנאי הזכאות למענקי זקנה,³² אבל לא ניתן להם פומבי. התנאים לא היו ברורים כל צורכם לעובדי לשכות הסעד שהיו אמורים להגיש את הבקשות לזקנים הנצרכים שבטיפולם, ואף לא לחברי הוועדות המחוזיות שהחליטו על מתן המענקים או דחו את הבקשות. לפיכך פירשו הוועדות המחוזיות 'את התקנות כל אחת בצורה קצת שונה, מה שהביא תוצאות שונות'.³³

בהיעדר כללי זכאות ברורים ניתן למעשה שיקול דעת רחב ביותר לעובדי לשכות הסעד להחליט למי מן הזקנים שבטיפולם לבקש מענק זקנה. לעובדי לשכות הסעד הוקנה בכך כוח עצום לקבוע למי מן הזקנים יובטחו אמצעי קיום מינימליים. כך אירע שתנאי הזכאות למענקי הזקנה, במתכונת שבה נקבעו והופעלו, הקימו מחסומי נגישות גבוהים ומפלים. הזקנים הנזקקים היו צריכים להיות שרויים במצוקה כלכלית קשה כדי לזכות במענק, אבל עצם הדבר שהיו נתונים במצוקה שכזאת לא היה בו כדי להבטיח שיזכו במענק. להרגשת הנחיתות והסטיגמה שנלוותה לעצם הצורך להיות נתמך לשכות הסעד התוסף עוד יסוד של שרירותיות, שנבע מן הערפול בתנאי הזכאות ומשיקול הדעת הרב של עובדי הלשכות.

קביעת מכסות: תנאי הזכאות היו אמורים להבטיח שמענקי הזקנה יגיעו אל הזקנים הנצרכים שלמענם נוצר השירות. ואולם למרות תנאי הזכאות המחמירים שנקבעו מצאה הנהלת הקרן שלא יהיה באפשרותה לספק מענק לכל הזקנים הנזקקים הממלאים אחר תנאי הזכאות. היא נאלצה אפוא לחפש אמצעי קיצוב נוספים ומשלימים: האמצעי שנבחר היה קביעת מכסות מענק למקומות שונים ולקטגוריות שונות של זקנים. המכסות נקבעו בדרך-כלל על-ידי ועדת משנה של הנהלת הקרן 'לפי אחוז הנצרכים הגרים בכל מחוז'. את האישור הסופי לחלוקת המכסות נתנה הנהלת הקרן.³⁴

קיצוב המענקים למחוזות לפי מכסות היה כנראה כורח המציאות, אבל המכסות שנקבעו לכל גורם לא התקבלו בקלות ובלא ערעור. כמעט בכל מקום התלוננו על

32. שם.

33. מכתב מאת י' פרנק אל המנהל הכללי וסגן המנהל הכללי לשירותים מוניציפליים, 27 באוקטובר 1961, מע"ר 6032/1219.

34. זכרון דברים מישיבת הנהלת הקרן, 1 במרס 1959, א"ג' 135/6, מס' 2.

אפליה וקיפוח בגובה המכסה המוקצבת. בלחצן של השותפות לקרן, מלב"ן והסוכנות, היה צורך לקבוע מכסות מיוחדות לכל מיני קטגוריות של זקנים, כגון יוצאי מוסדות ועולים חדשים.

סחבת ביורוקרטית: אחת הטקטיקות המרכזיות, אם גם הסמויות, לקיצוב מענקי הזקנה היתה הסחבת הביורוקרטית ('Bureaucratic Disentitlement', בלשונו של החוקר האמריקני מ' ליפסקי³⁵). בעזרת הטקטיקה הזאת עלה בידי הקרן לשלול בכל מיני דרכים, לתקופות קצרות וארוכות, ולפעמים לחלוטין, את זכות הזקנים הנצרכים לקבל את המענק. כל שנות פעילותה הראתה הקרן יצירתיות רבה בהמצאת דרכי סחבת ומחסומים ביורוקרטיים שונים ומשונים: השהיית הטיפול בבקשות, עיכוב תשלום המענקים שאושרו, הקפאת תשלומי המענקים, החזרת שאלוני הבקשה לבדיקה מחודשת, בדיקות חוזרות של הזכאות למענקים ועוד. כל אלה נעשו ביודעין ומנעו למעשה מן הזקנים הנצרכים את המענק שהיו זקוקים לו למחייתם והיו זכאים לקבלו.

סקר מקבלי המענקים

כל השנים עסקה הקרן בסוגיית הבדיקה החוזרת ונשנית של הזכאות למענקים. הדרישה לשוב ולבדוק לעתים מזומנות אם חל שיפור במצבם הכלכלי של מקבלי המענק לא ירדה מסדר יומה של הנהלת הקרן. עצם הדבר שמדובר בזקנים, שרובם בני גיל מופלג והסיכוי שחל שיפור במצבם הכלכלי קטן מאוד, לא שינה את עמדתם של ראשי הקרן. העיסוק בכך נבע במידת מה מן המשאבים המצומצמים שעמדו לרשות הקרן, אבל המופקדים על הקרן ראו בכך גם אמצעי יעיל של קיצוב, שרצוי להרבות להשתמש בו כדי למנוע מזקנים בעלי הכנסה קטנה נוספת להוסיף ולקבל את המענקים.

הדיונים הרבים על הצורך במעקב הולידו בסופו של דבר תוכנית לעריכת סקר כללי של מקבלי המענקים. להחלטה לבצע את הסקר חברו כמה גורמים: לחצו של האוצר, נכונותם של השותפים בקרן לממן את הסקר הכללי, ובעיקר הסברה שבסקר שכזה יהיה אפשר לגלות זקנים רבים מקבלי מענקים שאינם זכאים להם עוד. אנשי האוצר סברו שכך יהיה אפשר להקטין את ההוצאה על תשלום המענקים, ולפי גרסת שותפים אחרים בקרן – להשתמש בכספים שייחסכו כדי להגדיל אולי את גובה המענקים או לאשר מענקים למבקשים נוספים שהתדפקו על דלתות הקרן. ד"ר קורץ, מנכ"ל משרד הסעד, ביטא היטב את ספקנותו בעניין הסקר כשאמר שהוא 'מסכים בצורך חיוני בבדיקה [כזאת], אפילו כדי ל"גרש את הדיבוק" בלבד'.³⁶

35. M. Lipsky, 'Bureaucratic Disentitlement in Social Welfare Programs', *Social Service Review*, vol. 58, no. 1 (March 1984).

36. זכרון דברים משיבת הנהלת הקרן, 1 בינואר 1964, מע"ר 6032/1219.

הדבקות ברעיון המעקב והסקר מלמדת על אחד המאפיינים הקבועים בכל תוכנית של גמלאות כספיות המותנות בנזקקות ובמבחני אמצעים. במקום להקדיש את עיקר הדאגה לשיפור השירות לזקנים הנצרכים ולהגדלת המענקים הזעומים שקיבלו, יוחדה עיקר דאגתם של הממונים על תוכנית מענקי הזקנה לבירורים אם אמנם אין זקנים שיש להם הכנסה נוספת כלשהי כדי לשלול מהם את המענק.

לאחר הכנות מרובות הוחל במאי-יוני 1965 בעריכת הסקר, והמבצע נמשך עד אמצע שנת 1966. ד"ר קורץ פנה בעניין זה אל כל מנהלי המחלקות הסוציאליות בערים ואל לשכות הסעד בשאר היישובים וביקש את סיועם בעריכת הסקר. בפנייתו ציין קורץ שהסקר ייעשה 'תוך כדי בדיקת זכאותם של זקנים למענק זקנה מוגדל [ההדגשה במקור]', ופירט את מטרות הסקר: 'איתור הזקנים הזכאים למענק מוגדל לפי הנחיות הקרן; אימות הנתונים האישיים של מקבל המענק; אימות מצבו הכלכלי; אימות המצב הכלכלי של בניו; [ו] קביעת שיעור המענק'. ד"ר קורץ הדגיש ש'פעולה משותפת של כל לשכות הסעד, הלשכות המחוזיות שלנו והשירות לזקן תבטיח ביצוע תקין של הסקר וסיומו המוקדם יאפשר העלאת שיעור המענק לזקנים הזקוקים לו'.³⁷

ההנחיות האופרטיביות לביצוע הסקר היו מפורטות יותר והדגישו את בדיקת הזכאות לקבלת המענק. בהנחיות האלה נקבע שהסקר נועד ל'בדיקת זכאות למענק זקנה בלשכת הסעד'. לפי ההוראות 'כל נתמך יוזמן אל לשכת הסעד המטפלת בו לשם אימות הנתונים המזכים אותו במענק זקנה'; העובד הסוציאלי בלשכה 'יבדוק ויאמת את הפרטים הרשומים בשאלון הנתמך ויעדכן אותם ע"י רישום התוספות והשינויים'; 'העובד הסוציאלי יערוך ביקור בית אצל כל נתמך שלא הופיע בלשכה, תוך הזמן שנקבע לכך ואצל אלה שהדבר דרוש אף לאחר השיחה בלשכה'; העובד הסוציאלי 'יבקש מסמכים, עדויות והוכחות אחרות להשלמת האינפורמציה אודות הנתמך', ו'יעביר בסוף כל יום עבודה את "כרטיסי האימות" שנבדקו אל מנהל הלשכה'. ההוראות האלה ואחרות מלמדות שהסקר לא היה אלא מבצע חדש לבדיקת אמצעים קפדנית מאוד של כל מקבלי המענק.

מתוך 14,600 מקבלי מענק היו באפריל 1966 בידי מבצעי הסקר נתונים מלאים על 11,300 איש שעברו את כל שלבי הסקר. אשר ליתר 3300 מקבלי המענק - 940 כבר הלכו לעולמם, אחרים עדיין היו נתונים בשלבי ביצוע שונים של הסקר ורק 450 איש טרם התייצבו. העיבודים המפורטים נעשו אפוא על 76 אחוזים ממי שקיבלו את המענק במרס 1966. לאחר בדיקת תוצאות הביניים העריכו מארגני הסקר שעם סיומו יופסק המענק לכשמונה אחוזים מאוכלוסיית הסקר.³⁸ ההשערה שממצאי הסקר יגלו מספר רב של זקנים מקבלי מענקים שאינם זכאים לו לא התאמתה. גם להנחתם של אנשי האוצר שממצאי הסקר יאפשרו להקטין את ההוצאה על תשלום המענקים לא נמצאו תימוכין. לעומת זאת, לאחר הסקר אפשר היה להעלות את גובה המענק

37. מכתב מאת ד"ר מ' קורץ אל מנהלי המחלקות הסוציאליות ולשכות הסעד, 1 ביוני 1965, המרכז לתיעוד על שם ד"ר ג' לוטן, תיק 2-2154-1/553, מכל 78.

38. לעיל, הערה 27.

למספר ניכר של זקנים מן השיעור הנמוך לשיעור הגבוה. האסטרטגיה של משרד הסעד זכתה אפוא למידה של הצלחה ובעקבותיה חל שיפור במצבם הכלכלי של מקצת הזקנים.

ההתפתחויות בקרן בשנות ה-60

ההתפתחויות החשובות בקרן למענקי זקנה מאז שנות ה-60 המוקדמות קשורות בתחילת הדיונים על המשך פעילותה. כבר ב-1962 הכין חבר הכנסת י' שערי הצעה לתיקון חוק הביטוח הלאומי שנועדה לבטל את הגבלת הגיל בתוכנית ביטוח הזקנה של הביטוח הלאומי, ובכך לשים קץ לאפליה השוררת בין קבוצות קשישים שונות. ועדת העבודה בחרה בוועדת משנה מיוחדת שבראשה עמד חבר הכנסת מ' כרמל לדון בהצעת חבר הכנסת שערי, וזו הסיקה את המסקנות האלה:

מן הבחינה הסוציאלית היה זה רצוי להכליל בביטוח הלאומי את הזקנים תושבי הארץ, שהיו ביום 18 בנובמבר 1953 בגיל 67 שנים ומעלה, ואת העולים החדשים שהיו בני 60 ומעלה בעת עלותם ארצה. אך הואיל וענין זה, הנוגע ל-40,000 איש בערך, היה מעלה את ההוצאה השנתית של המוסד לביטוח לאומי ביותר מ-28 מיליון ל"י והיה מעלה בשיעור ניכר את דמי הביטוח – אין הוועדה רואה אפשרות לבצע את הדבר בשלב זה. אולם, יהיה עוד צורך לשוב לענין זה במועד מאוחר יותר.³⁹

חבר הכנסת שערי לא אמר נואש ובראשית 1964 שב והעלה הצעה דומה לבטל את האפליה הקיימת כעת כלפי העולים החדשים בתחום הביטוח הלאומי. אבל גם הפעם נדחתה ההצעה והוסרה מסדר יומה של הכנסת.⁴⁰ לקראת סוף 1962 נערך בלשכת שר העבודה דיון בסוגיית הרחבתם של מענקי הזקנה כדי לכלול בהם את כל העולים.⁴¹ אבל התקדמות ממשית בנושא לא היתה.

עוד התפתחויות שאירעו במהלך השנים הבאות סללו בהדרגה את הדרך לשינוי במדיניות לגבי הזקנים שהיו אוכלוסיית היעד של תוכנית המענקים: הגידול במספר העולים שזה מקרוב באו בקרב אוכלוסיית הזקנים מקבלי המענקים, העלאה הדרגתית של שיעורי תמיכת הסעד לאוכלוסייה הנזקקת ושל שיעורי מענקי הזקנה, הגידול בהשתתפות הממשלה במימון מענקי הזקנה וצמצום מקביל בהשתתפות הגורמים האחרים בקרן, ואי־נוחות שגברה עם הזמן בקרב קובעי המדיניות בשל ההסדר המפלה כלפי הזקנים הנצרכים שבין העולים החדשים.

39. דברי הכנסת, 36, 28 במרס 1963, עמ' 1737.

40. דברי הכנסת, 39, 26 בפברואר 1964, עמ' 1224-1220.

41. סיכום הפגישה עם שר העבודה, 20 בספטמבר 1962, המרכז לתיעוד על שם ד"ר ג' לוטן, תיק 2-2154-1/553, מכל 78.

עם הגידול במספרם של העולים הקשישים הפכה הקרן למענקי זקנה לדואגת בעיקר לזקנים נזקקים מבין העולים החדשים. בשנות ה־60 הראשונות שהתאפיינו בעלייה מוגבלת זכתה הדאגה לעולים לתשומת לב רבה יותר מבשנים קודמות. יתרה מזאת, אנשי מחלקת הקליטה בסוכנות החלו לטעון שרבים מבין העולים היו רגילים לקבל פנסיה בארצות מוצאם. הפנסיה המהווה ביטחון מינימלי שהופסק עם עלייתם ארצה בתקופה בה הם עוברים משבר מבחינה חומרית ונפשית גם יחד, גורמת לא פעם להרגשת קיפוח, התמרמרות ואכזבה.⁴² ביטויי הדאגה האלה היו קשורים קשר אמיץ בניצנים הראשונים של העלייה מברית־המועצות במסגרת איחוד המשפחות. אמנם העלייה הזאת היתה מוגבלת מאוד בהיקפה, אבל היתה לה השפעה מכרעת על שינוי המדיניות כלפי הזקנים הנזקקים שלא היו זכאים לקצבה מן הביטוח הלאומי. המסקנה מן ההתפתחויות האלה היתה אפוא שיש להביא לידי שינוי ושיפור בגובה המענקים ובנהלים לקבלתם.⁴³

שני תהליכים נוספים התרחשו בשנות ה־60 הראשונות והשפיעו על עתידה של תוכנית המענקים. האחד הוא השינוי ההדרגתי במדיניות הסעד, שהביא לידי העלאה ניכרת בשיעורי התמיכה שניתנו לנזקקים, ובמקביל הועלו בהדרגה גם שיעורי המענקים ששולמו לזקנים הנזקקים. כך אירע שבאמצע שנות ה־60 הגיעו שיעורי תמיכת הסעד ומענקי הזקנה לרמה שווה. התהליך האחר קשור בשחיקה נמשכת והולכת בערכן היחסי של קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי.⁴⁴ גם בשל כך נעלם באמצע שנות ה־60 ההבדל הגדול שהיה קיים בשנות ה־50 בין שיעורי מענקי הזקנה ששילמה הקרן למענקי זקנה ובין קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי.

באותן שנים התחולל גם שינוי מהותי בהשתתפות הממשלה במימון פעולות הקרן. בזמן ייסודה של הקרן הגיע חלקה של הממשלה, ובכלל זה משרד הסעד והרשויות המקומיות, לכדי 66 אחוזים מתקציבה של הקרן. תקציב הקרן גדל מאז 1957–1958 פי חמישה ויותר, אבל חלקה של הממשלה בתקציב הזה גדל מאוד לעומת חלקם של השותפים האחרים. השתתפות הממשלה והשלטון המקומי בהוצאות הקרן הגיעה באמצע שנות ה־60 ל־90 אחוזים בקירוב, ובאותו הזמן ירד חלקם של שאר השותפים – מלבן והסוכנות, לכ־12 אחוזים. התפתחויות אלה העלו על סדר היום את השאלה אם יש עוד מקום להוסיף ולנהל את הקרן במתכונתה המקורית.

42. מכתב מאת א' ציגל, ראש מחלקת הקליטה בסוכנות, אל ד"ר מ"א קורץ, מנכ"ל משרד הסעד, 9 בפברואר 1967, מע"ר 6032/1219.

43. 'בעיות זקנים – עולים חדשים, לקראת ישיבת הנהלת הקרן למענקי זקנה', הצעת גב' אלינר, 31 במאי 1965, שם.

44. א' דורון ור' קרמר, מדינת הרווחה בישראל.

תקציב הקרן למענקי זקנה וחלקם של הגורמים השותפים בתקציב

1966–1965		1959–1958		
%	ל"י	%	ל"י	
69.4	6,780,000	56.0	910,098	משרד הסעד
18.0	1,580,000	11.0	179,603	מרכז השלטון המקומי
8.6	750,000	16.4	268,377	הסוכנות היהודית
4.0	350,000	16.6	271,841	מלב"ן-ג'וינט
	8,760,000		1,629,918	סך הכל

מקור: נספח הטבלאות למכתבו של ד"ר מ"א קורץ לא' ציגל, ראש מחלקת הקליטה בסוכנות, מיום 29 במרס 1967, מע"ר, 6032/1219.

בשל התפתחויות שתוארו לעיל אירעו ב־1966 כמה תפניות בדרכי המימון והפעולה של הקרן. בתחילה הוחלט ש'בהתאם למוסכם בין הממשלה והסוכנות היהודית מקבלת על עצמה הסוכנות את מימון מענקי הזקנה לזקנים זכאים שעלו ארצה אחרי 1948', אבל 'פעולות הקרן ימשיכו להתבצע ע"י השירות למען הזקן במשרד הסעד'.⁴⁵ פרטי ההסדר הזה הניחו בעיות רבות בלא פתרון, ובדצמבר 1966 הודיע משרד האוצר למשרד הסעד שלקראת התקציב לשנת הכספים 1967–1968 תפורק הקרן למענקי זקנה.⁴⁶

לפיכך הודיע ד"ר קורץ: '(א) כל מי שנכלל בקרן עד 31.3.67 ימשיך לקבל התשלומים מהקרן למענקי זקנה; הממשלה תממן מתקציבה את כל ההוצאה הכרוכה בתשלומים אלה. (ב) עולים חדשים יקבלו במשך שנתיים לבואם ארצה תשלום זה על חשבון הממשלה, לאחר מכן בהשתתפותה לפי הסיווג שנקבע לכל רשות מקומית'.⁴⁷ ההחלטה על המדיניות החדשה התקבלה בברכה במלב"ן מפני ששחררה את הארגון מנטל ההשתתפות במימון הקרן. מר ה' טרוב, מנכ"ל ג'וינט בארץ, הביע את שביעות רצונה של מלב"ן על שהממשלה תקבל עליה מאפריל 1967 את האחריות המלאה על הקרן.⁴⁸

45. מכתב מאת ד"ר מ"א קורץ אל מר גלעדי, גזבר הסוכנות היהודית, 2 בפברואר 1966, מע"ר 6032/1219.

46. מכתב מאת סגן הממונה על התקציבים, א' אגמון, אל ד"ר מ"א קורץ, 25 בדצמבר 1966, שם.

47. מכתב מאת ד"ר מ"א קורץ אל ה' טרוב, 13 בפברואר 1967, שם.

48. מכתב מאת ה' טרוב אל ד"ר מ"א קורץ, 21 בפברואר 1967, שם.

ואולם מר ציגל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות, הביע את החשש ש'החלטה לבטל את מענק הזקנה ובמקום זה לתת תמיכות לזקנים מהווה הרעה ניכרת במעמדו והרגשתו של הזקן ונסיגה מהמדיניות שהתוונו לפנינו עם הקמת הקרן'. הוא הוסיף ש'אם לגבי הקשישים הוותיקים מהווה ההחלטה הרעה במעמד ובמצבם, על אחת כמה וכמה לגבי העולים'.⁴⁹ עיקר דאגתם של אנשי הסוכנות ושל רבים אחרים מקובעי המדיניות היתה נתונה לעולים הזקנים שהחלו באים באותה העת מברית-המועצות. מר ציגל דן בכך במפורש בפנייתו אל ד"ר קורץ:

בעת פגישתנו באמצע יוני 1966 בה נידונה בעיית מענקי הזקנה לעולי ברה"מ הדגשנו בפניך כי מתן המענקים בצורה מהירה וקבועה ללא בדיקת הזדקקות [ההדגשה שלי, א"ד] לעולים מארצות בהן קיבלו פנסיה יכול להוות רק שלב ראשון בהרחבת היריעה בשטח זה. במשך הזמן, עקב הממדים המצומצמים של העלייה והאחוז הנמוך של העולים מארצות אסיה ואפריקה, ניתן יהיה להגיע לשוויון במתן המענקים לכל העולים.⁵⁰

בדבריו הציע מר ציגל במפורש להפלות לטובה, לפחות לתקופת ביניים, את העולים הזקנים מברית-המועצות לעומת העולים הזקנים שבאו בשנים קודמות ומענקי הזקנה ניתנו להם רק לפי מבחני נזקקות קפדניים. רעיונות דומים העלו גם אישים אחרים; ד"ר לוטן הציע הצעה ברוח דומה עוד באמצע 1966: 'עולה אשר בארץ מוצאו התפרנס מקצבת הביטוח הסוציאלי ושהוכיח לשביעות רצונה של הקרן שעקב עלייתו ארצה נפסק תשלום הקצבה ושאינו ביכולתו להשיג המשך התשלום ושאינו זכאי לקצבה מהמוסד לביטוח לאומי ולא לתשלום ממוסד אחר ואין לרשותו אמצעי קיום מספיקים אחרים - יהיה זכאי למענק'.⁵¹

בהצעתו לא דרש ד"ר לוטן לבטל את בדיקת האמצעים אצל העולים הזקנים מברית-המועצות (הכוונה היתה בעיקר אליהם אם כי הדבר לא נאמר במפורש, משום שעולים זקנים מארצות אסיה ואפריקה לא קיבלו קצבאות ביטוח סוציאלי בארצותיהם), אבל היה בה משום מתן העדפה וקדימות לעולים האלה בקבלת המענקים. הנהלת הקרן אישרה את ההצעה. גם אנשי הסוכנות נתנו את דעתם על הבעיה הזאת ומר ציגל הבהיר ש'בתזכיר בעניין עלייה וקליטה, אשר הוגש ב-9.1966 ע"י הנהלת הסוכנות למוסד לתיאום, הובאה הדרישה להשוואה מלאה בשטח זה של כל העולים, דבר שהנו אחד היסודות החיוניים לקליטה טובה'.⁵²

בשל ההתפתחויות האלה הואצו הדיונים על עתיד תוכנית מענקי הזקנה. בין יוזמי הפעולה למען השינויים בלט גם הפעם ד"ר לוטן, ובהכוונתו החלו להתגבש במוסד כל מיני תוכניות. בשורה של דיונים עם שר העבודה ועם אנשי אגף התקציבים באוצר נבדק הרעיון לתכנן תוכנית חדשה לקצבאות זקנה לעולים.

49. לעיל, הערה 42.

50. שם.

51. מכתב מאת ד"ר לוטן אל ד"ר מ"א קורץ, 5 ביולי 1966, מע"ר 6032/1219.

52. לעיל, הערה 42.

משהסתיימו הבירורים האלה כונסה פגישה בין שר האוצר ובין אנשי המוסד לביטוח לאומי, משרד העבודה ואגף התקציבים, ו'שר האוצר אישר את ההצעה לפיה יקבלו עולים חדשים שאינם זכאים לקצבאות זקנה או קצבאות אחרות מארץ מוצאם - קצבאות זקנה והטבה סוציאלית, באמצעות הביטוח הלאומי על חשבון האוצר'. כמו כן הוחלט בפגישה ש'עולים ותושבים ותיקים המקבלים עתה מענק זקנה ממשרד הסעד יקבלו להבא קצבת זקנה מהביטוח הלאומי כמו עולים חדשים', ו'כדי להקטין את העול הכספי הקשור במתן קצבה והטבה סוציאלית במקום מענק זקנה - ייעשה המעבר מתשלומים ממשרד הסעד לתשלומים על-ידי המוסד לביטוח לאומי בשני שלבים שנתיים - שלב אחד ב-1.4.68 והשלב השני ב-1.4.69'.⁵³

בהחלטות שהתקבלו בפגישה עם שר האוצר הקיץ הקץ לכאורה על אפלייתם של הזקנים, ותיקים ועולים חדשים, שלא נכללו בביטוח הזקנה לפי חוק הביטוח הלאומי. פירושן של ההחלטות היה למעשה ביטול הסדר מענקי הזקנה באמצעות משרד הסעד, העברת הטיפול להבטחת קיומם של כל הזקנים לידי המוסד לביטוח לאומי וביטול תנאי הנזקקות והשימוש במבחני אמצעים לקבלת קצבאות הזקנה. ואולם במציאות לא כך היה הדבר, ונכוננו עוד מאבקים רבים עד שהמדיניות החדשה בוצעה הלכה למעשה.

ההסדר החדש והפעלתו

במרס 1968 הודיע יושב-ראש ועדת הכספים של הכנסת, חבר הכנסת ישראל קרגמן, על ההסדר החדש במליאת הכנסת:

עתה שמח אני שביכולתי להודיע לכנסת, על דעת שר הסעד ושר העבודה, שהמקבלים מענק באמצעות משרד הסעד יקבלו החל מחודש ספטמבר 1968, במקום מענק זה, קצבת זקנה מיוחדת בשיעור שווה לקצבת הזקנה המשתלמת על-ידי המוסד לביטוח לאומי למבוטחים בו, ובדרך שבה משתלמות ההטבות למבוטחי המוסד לביטוח לאומי. אני רוצה לציין בסיפוק את ההשוואה שחלה עקב הודעתי, וגם את הצורה בה תשתלם הקצבה הזאת. ברצוני לציין שכל עולה חדש אשר אינו מקבל גמלה בארץ מוצאו יוכל לקבל גמלה במוסד לביטוח לאומי.⁵⁴

מליאת הכנסת אישרה את ההודעה וזו היתה להחלטת הכנסת.

ביולי 1968 הודיע אגף התקציבים באוצר שאכן הוחל 'בפעולות לביצוע ההחלטה'.⁵⁵ אבל למרות הודעתו של יושב-ראש ועדת הכספים, שבה דובר על הפיכת

53. זכרון דברים מפגישה בלשכתו של שר האוצר, 4 בדצמבר 1967, המרכז לתייעוד על שם ד"ר ג' לוטן, תיק 1-2154-1/550, מכל 77.

54. דברי הכנסת, 51, 27 במרס 1968, עמ' 1653.

55. מכתב מאת ע' מילר, אגף התקציבים, אל חבר הכנסת ש' רוזן, יושב-ראש ועדת השירותים הציבוריים, 8 ביולי 1968, תיקי ענף זקנה ושאיירים, המוסד לביטוח לאומי.

מענק הזקנה של משרד הסעד לקצבת זקנה מיוחדת שתשולם על-ידי המוסד לביטוח לאומי בתנאים שווים לאלה של קצבאות הזקנה הרגילות, לא כך נעשו הדברים במציאות. לפי ההסדר החדש הועברו אמנם לידי המוסד לביטוח לאומי תשלומי גמלאות לזקנים שהיו לפני כן בטיפול משרד הסעד ולשכות הסעד, אבל למעשה נוצרו שלוש קטגוריות שונות של זקנים שלכל אחת מהן נקבעו תנאי זכאות שונים. הקטגוריות החדשות העניקו גושפנקה רשמית לאפליה מסוג חדש בין עולים חדשים לעולים ותיקים. ואלה הקטגוריות החדשות שנוצרו לפי מינוח המוסד לביטוח לאומי:

גמלת זקנה ושאיירים (גמזו"ש): גמלה או קצבת זקנה מיוחדת לעולים. לקצבה זו היו זכאים עולים חדשים שעלו לישראל לאחר 31 באוגוסט 1967 ולא נכללו בביטוח הזקנה לפי חוק הביטוח הלאומי. העולים האלה נעשו זכאים לקצבת זקנה בהגיעם לגיל קצבת הזקנה כמוגדר בחוק בלי צורך בנזקקות ובבדיקת אמצעים. התנאי היחיד לקבלת הגמלה היה שאין הם מקבלים פנסיה לפי חוק או הסכם עבודה בארץ מוצאם. לכאורה הוסברה הזכאות לגמלה זו באובדן זכויות הפנסיה של העולים עקב עלייתם ארצה, אבל למעשה לא הותנה תשלום הגמזו"ש באיבוד הזכויות לפנסיה, וגם עולה שלא היה זכאי לפנסיה בארץ מוצאו היה זכאי לקבלה כאן.

קצבת זקנה מיוחדת לוותיקי היישוב (קז"ם): מאמצע 1969 היו זכאים לקצבה זו זקנים שהיו תושבי ישראל לפני 18 בנובמבר 1953 ולא נכללו בשעתו בביטוח הזקנה לפי חוק הביטוח הלאומי. הקצבה הזאת שולמה למי שנולדו לפני 1886 וב-1969 כבר היו בני 83 ומעלה, ואף היא לא הותנתה בנזקקות ובמבחן אמצעים, אבל היא לא שולמה למי שקיבלו פנסיה מכוח חוק אחר כלשהו של המדינה.⁵⁶

קצבת זקנה מיוחדת (קז"ם): לגמלה זו היו זכאים כל מי שעלו לישראל לפני 1 בספטמבר 1967 והיו זכאים לקבל מענקי זקנה ממשרד הסעד, כלומר זקנים נזקקים שעמדו במבחני האמצעים. ד"ר קורץ, מנכ"ל משרד הסעד, טען אמנם שבהסדר הזה בוטלה אפלייתם של עולי רוסיה ומי שקיבלו פנסיות ממשלתיות בארצות מוצאם, אבל למעשה הניח ההסדר החדש את האפליה הזאת בעינה. לדברי קורץ 'היום כל אחד, מבלי להתחשב אם קיבל פנסיה או לא, אם הוא זכאי, הוא מקבל מענק זקנה. זכאי – פירושו מי שאין לו רכוש ואינו סמוך על שולחן בניו או בנותיו. וזאת – לפי קביעת לשכת הסעד המקומית'.⁵⁷

הממונה על הנושא באגף התקציבים של האוצר, ע' מילר, הבחין היטב ביסוד המפלה שבקצבה הזאת ואף כינה אותה במפורש 'קצבה מפלה'.⁵⁸ בתחילה נשארו

56. י' כץ, 'כלים חדשים בביטוח סוציאלי להפחתת העוני בישראל', סעד: דו־ירחון לעניינים סוציאליים, 1 (ינואר 1970), עמ' 12.

57. 'מישיבת המועצה למען הזקן שליד משרד הסעד', דברי ד"ר מ"א קורץ, סעד, 6 (נובמבר 1968), עמ' 13.

58. ע' מילר, עקבות בחול: עיונים בכלכלה חברתית, רמת-גן 1974, עמ' 113.

אפילו שיעורי הקצבאות בשתי דרגות כפי שהיה מקובל במענקי הזקנה (קצבת זקנה מיוחדת⁵⁹). תשלום הקצבאות האלה נעשה מתוך תקציב משרד הסעד אף-על-פי שהביצוע 'מבחינה טכנית', כלשון שר הסעד, הוטל על המוסד לביטוח לאומי.⁶⁰ הסדר קז"ם זה הפלה גם את תושבי המדינה שעלו לאחר 18 בנובמבר 1953 ובעת עלייתם היו בני למעלה מ-60 (55 לנשים). תושבים-עולים אלה היו היחידים שנשארו מחוץ למעגל ההסדרים החדשים, וכדי לקבל גמלה כלשהי היה עליהם לפנות אל לשכת הסעד. במוסד לביטוח הלאומי הכירו באפליה לא מוצדקת זו, ובחוזר שנשלח למנהלי הסניפים נאמר: 'אין אפשרות כספית לכלול את כל הציבור הזה בבת אחת. לכן הוחלט שבשלב הראשון יינתנו הקצבאות רק לציבור הנזקק ביותר, ולפי זה נקבעו ההנחיות לקביעת הזכאות. המוסד לא יעשה פרסום פומבי לאפשרות הגשת בקשות חדשות. מאידך, כל פונה יקבל את מלוא האינפורמציה'. כדי להקל במידת מה את חומרת המדיניות המפלה נאמר בחוזר ש'יש סיכויים שתוך השנים הבאות יימצא המימון שיאפשר להעניק לכל הקבוצה הזו קצבת זקנה מיוחדת, לפי הכללים שנקבעו לגבי תושבים שעלו לאחר 31.8.67'.⁶¹

בהדרגה שולבה גם קבוצת תושבים-עולים זו במעגל הזכאים לקצבת הזקנה המיוחדת אבל זכאותם הוסיפה להיות מותנית בנזקקות ובמבחן הכנסות. הכלל שקבע המוסד לביטוח לאומי בעניין זה היה ש'כאשר הזכות לגש"ם [גמלה שלא מן המניין] מותנית בהכנסה, לא יהיה המבחן חמור ממבחן ההכנסה המזכה לתמיכת שירותי הסעד של המדינה'.⁶² גם בעניין מבחן ההכנסות חלו עם הזמן כמה הקלות. עוד ב-1970 נקבע ש'זכאותם של בני קז"ם [שלא לוותיקי היישוב] בעיקר תיבחן לפי הכנסה שאינה כוללת תמיכת ילדו או נכדו של אחד מבני הזוג'.⁶³

הקץ להסדרים המפלים

רק באמצע שנות ה-70, שבע שנים לאחר שיושב-ראש ועדת הכספים הודיע בכנסת על הסדר קצבאות הזקנה המיוחדות, הגיעה לקצה האפליה בכל צורותיה כלפי הקשישים מבין העולים שלא היו זכאים לפי חוק הביטוח הלאומי. הסיבות שהביאו בסופו של דבר לידי חיסול ההסדרים המפלים היו פרוזאיות מאוד. הקשישים

59. קצבת זקנה מיוחדת (קז"ם), חוזר זקנה ושאיירים מס' 140, 17 בספטמבר 1968, תיקי ענף זקנה ושאיירים, המוסד לביטוח לאומי.

60. סקירת שר הסעד, ד"ר יוסף בורג, בכנסת על פעולת משרדו, 28 ביולי 1970, סעד, 5 (ספטמבר 1970), עמ' 5.

61. קצבת זקנה מיוחדת (קז"ם), חוזר זקנה ושאיירים מס' 146, 14 בפברואר 1969, תיקי ענף זקנה ושאיירים, המוסד לביטוח לאומי.

62. 'גמלאות שלא מן המניין (גש"ם) - ציון דרך', חוזר זקנה ושאיירים מס' 179, 9 ביוני 1971, תיקי ענף זקנה ושאיירים, המוסד לביטוח לאומי.

63. 'קצבת זקנה מיוחדת (קז"ם) - התאמת הגדרות וטיפול חוזר', חוזר זקנה ושאיירים מס' 165, 28 ביוני 1970, תיקי ענף זקנה ושאיירים, המוסד לביטוח לאומי.

באוכלוסיית הזכאים הפוטנציאלית התמעטו בדרך הטבע ומספרם הלך וקטן. העלייה בשנים האלה בכלל, ועלייתם של קשישים בפרט, היתה קטנה יחסית. הנטל התקציבי שבביטול ההסדרים המפלים לא מילא אפוא תפקיד חשוב כל־כך בתקופה ההיא כבתקופות הקודמות. לכן אפשר היה לבטל את חלוקתם של הקשישים לקטגוריות וליצור קטגוריה אחת של קשישים עולים הזכאים לקצבת זקנה מיוחדת. אמנם הזכאות של עולים קשישים לקצבה נשארה קשורה במבחן מסוים של הכנסות, כולל הכנסות מפנסיה ומעבודה, אבל הכללים האלה נעשו ליברליים ולא הקימו מחסומי נגישות לקבלת קצבה כבשנים קודמות. כך הסתיימה סוף־סוף פרשת הדרתה ואפלייתם של אוכלוסיית הקשישים הנצרכים, שהחלה עם חקיקת חוק הביטוח הלאומי ב־1953, פרשה שגרמה סבל רב לאוכלוסייה זו בשנות חייה האחרונות.

סיכום ומסקנות

ננסה כעת לסכם כמה סוגיות חשובות שנידונו במאמר, להעריך את התוכנית ואת דרכי הפעלתה ואת השפעותיה על אוכלוסיית היעד שלה; וכן נסכם את המסקנות שאפשר להסיק מן הניסיון הזה לעצב מדיניות חברתית העוסקת באוכלוסיות נזקקות בימינו.

לאור תיאורה של התוכנית לתשלום מענקי זקנה ודרכי הפעלתה קשה להימנע מהערכה ביקורתית כלפי מרכיביה המרכזיים. הביקורת קשורה לעצם הדרתם של הזקנים הנזקקים מן ההסדר האוניברסלי של הביטוח הלאומי, למדיניות שהתוכנית גיבשה והפעילה הלכה למעשה, לפרקטיקה המוסדית־המנהלית הנבדלת שהתפתחה בשל התוכנית ולדרך שבה הסתיימה פעילותה של התוכנית ותשלום המענקים הועבר בסופו של דבר אל המוסד לביטוח לאומי.

ההחלטה להשאיר קבוצת זקנים בני גיל גבוה, הן תושבים ותיקים והן עולים חדשים, מחוץ להסדר האוניברסלי להבטחת קיומה של האוכלוסייה הקשישה בארץ היא שפגעה קשות ברווחתן של קבוצות זקנים אלה ודנה אותן למצוקה. אוניברסליות פירושה בראש ובראשונה כיסוי כללי, כלומר נטילת אחריות מצד המדינה על כל אדם באוכלוסיית היעד; שנית, אחריות אוניברסלית אינה עושה הבחנה בין מעמדם הכלכלי של בני־אדם מבחינת נגישות השירות והשימוש בו. מתן גמלה אינו מותנה בבדיקת אמצעים או הכנסות; ושלישית, מבחינת סוג ההגנה המובטחת – על השירות להבטיח לכל אדם הזכאי לקבלו 'רצפה' של הכנסה (A floor of income), כלומר מינימום של אמצעי קיום שאין לרדת ממנו – אבל אפשר להעלותו. בשירות אוניברסלי הרצפה המובטחת אינה מונעת מאדם להוסיף עליה הכנסות אחרות ולשפר כך את רמת חייו.

במובן הזה אין האוניברסליות זונחת את המטרות החלוקתיות הטבועות ביסודן של תוכניות הביטחון הסוציאלי הפועלות במדינת רווחה, אלא היא פועלת להשגתן בדרכים אחרות, שאין בהן פגיעה או סטיגמטיזציה של מקבלי הגמלאות: אין צורך שאדם יצהיר שהוא עני או שיהיה עני באמת, ואין צורך במבחני אמצעים או הכנסות.

השגת המטרות החלוקתיות או השגת צדק ושוויון בחלוקה יכולה להיעשות – והיא גם נעשית בשירותים אוניברסליים – בשורה של דרכים אחרות, אפקטיביות באותה מידה.⁶⁴

הממשלה אמנם הלכה כברת דרך ארוכה להבטיח את אוניברסליות הכיסוי של הקשישים, והכלילה בביטוח הזקנה את תושבי הארץ הזקנים שטרם מלאו להם 67 שנים בעת חקיקת החוק בכנסת, אבל היא הוציאה מן הכיסוי את כל מי שכבר עברו את הגיל הזה. מחוץ לכיסוי נשארו גם עולים חדשים שביום בואם ארצה כבר מלאו להם 60 שנה. כך הודרה מן ההסדר האוניברסלי לביטוח זקנה קבוצה גדולה של תושבים ותיקים וקבוצות גדולות של עולים זקנים שעלו ארצה ברבות השנים וחסרו אמצעי קיום נאותים.

יתרה מזאת, הממשלה לא טרחה לתכנן הסדרים חלופיים שיהיה בהם כדי לדאוג לקבוצות הזקנים המודרות, והיא התחמקה מן האחריות הישירה לדאוג לרווחתם של הזקנים שהוצאו מן ההסדרים האוניברסליים, והניחה את הדאגה הזאת למעין הסדר וולונטרי למחצה שהופעל בשיתוף גופים חוץ־ממשלתיים. כך קיבלה עליה הקרן למענקי זקנה, שהממשלה אמנם השתתפה בה, את האחריות להבטחת קיומה של קבוצת זקנים גדולה במקום הממשלה.

הפרקטיקה המנהלית שגובשה בתשלום מענקי הזקנה היתה מחמירה ביותר והקשתה מאוד – במידת מה במכוון ובמידת מה בשל סחבת ביורוקרטית – על הזקנים הנזקקים לקבל את המענק שהיה חיוני להבטחת קיומם. הכללים האלה ביטאו את הסלקטיביות בצורתה המחמירה. את ביטוייה המובהק של הסלקטיביות המחמירה ושל הפרקטיקה המנהלית המפלה אפשר לראות בבדיקות האמצעים הקפדניות והחוזרות שהופעלו כלפי הזקנים הנזקקים מבקשי המענק ובהאצלת סמכויות רחבות ביותר לעובדי לשכות הסעד. בשל שיקול הדעת הרחב והיעדר הנחיות מפורטות נוצרה בהכרח מידה רבה של אי שוויוניות בהפעלת התוכנית כלפי אוכלוסיית היעד. זקנים במצבים שווים או דומים זכו להתייחסות שונה במקומות שונים בארץ.

מה שבלט מבחינה מהותית בפעולת הקרן היה עצם הדבר שהמענקים היו נמוכים מאוד ולא הספיקו אפילו לקיום צנוע ומצומצם (אף שבכמה פרקי זמן עלו המענקים על תמיכת הסעד). אף־על־פי־כן לא היססו קובעי המדיניות לעשות הכול כדי למנוע מן הזקנים האלה הכנסה נוספת, אפילו הכנסה קטנה ביותר. הסתירה הזאת במדיניות היתה גלויה לעין; מצד אחד לא הספיק המענק שניתן לזקנים כדי מחייתם, ומצד אחר לא הותר להם להשלים את הכנסתם עד למינימום ממקור אחר כלשהו. המדיניות המחמירה הזאת הוגמשה במידת מה בשנות ה־60, אבל העיקרון נותר בעינו.

הערכה ממצה של תוכנית מענקי הזקנה עשה ד"ר מ"א קורץ, מנכ"ל משרד הסעד, המשרד הממונה מטעם הממשלה על הפעלתה. משהסתיימה התוכנית אמר עליה ד"ר קורץ את הדברים האלה:

64. א' דורון, בזכות האוניברסליות, ירושלים 1995; א' דורון, 'הביטוח הלאומי במאבק של האוניברסליות', ביטחון סוציאלי, 49 (1997).

במשך השנים עשינו הרבה דברים שאינם צודקים. יושבים פה האנשים שהיו הסנדקים של הקרן והם יודעים זאת. לא פעם אישרו הוועדות, שמגיע לאדם נזקק מענק זקנה, אבל האישורים לא בוצעו, כי לא היה לנו תקציב. לא רק שמי שנזקק למענק עבר 'ויה דולורוזה' עד שהגיע לאישור, אלא גם מי שאושר לו המענק לא קיבל אותו. ... מצאתי לנכון להביא סעיף מענקי הזקנה כסעיף ראשון, כדי שכל אלה שעברו מדורי ייסורים ומתח ידעו שהעניין מצא את פתרונו.⁶⁵

ההערכה הביקורתית של התוכנית לא תהיה שלמה אם לא ניתן את הדעת על הגורמים הפוליטיים-המבניים העיקריים שהשפיעו על מדיניות התוכנית למענקי זקנה ועל דרכי הפעלתה. בין הגורמים האלה אפשר למנות את ידה הקפוצה של הממשלה בכל הנוגע להוצאה הציבורית בתחומי הרווחה, את היעדרה של התייחסות ראויה לשמה מצד הממסד הפוליטי למצוקתן של קבוצות חלשות באוכלוסייה, ואת הפרגמנטציה של ההסדרים המוסדיים שאמורים היו לדאוג לרווחת קבוצות האוכלוסייה השרויות במצוקה. הגורמים האלה השפיעו בדרך זו או אחרת על מדיניות הרווחה והסעד של התקופה ברוב התחומים, ובעיקר בתחומי השירותים שמשרד הסעד היה מופקד עליהם. הגורמים האלה, כפי שאפשר להיווכח, לא פסחו גם על המדיניות שננקטה כלפי הזקנים הנזקקים.

ההחלטה לסיים את פעילותה של הקרן ולהעביר את הטיפול בזקנים הנזקקים אל המוסד לביטוח לאומי יש בה משום מפנה חשוב לטובה במדיניות החברתית כלפי הזקנים שלא נכללו בביטוח הזקנה של הביטוח הלאומי. עם זה קשה להתעלם משתי תופעות צורמות שהתלוו לשינוי במדיניות: האחת קשורה במניעים שחוללו את השינוי, והאחרת נוגעת בצורת הפעלתה של המדיניות החדשה.

זמן רב נמשכו הדיונים על הצורך להקל על הזקנים הנזקקים, הן התושבים הוותיקים והן העולים החדשים, בקבלת מענקי הזקנה. ההקלות שהיה מדובר בהן נגעו להגמשת מבחני האמצעים המחמירים שהיו תנאי לקבלת המענק או אפילו לביטולם של המבחנים האלה לחלוטין, והן להעלאת שיעורי המענקים כדי להשוותם לשיעורי קצבאות הזקנה של הביטוח הלאומי. מענקי הזקנה אכן הועלו בשנות ה-60 והתקרבו לשיעורי קצבאות הזקנה, אבל המניע העיקרי שהביא בסופו של דבר לידי העברת תשלומי המענקים אל הביטוח הלאומי היה קשור דווקא בעלייתם של זקנים רבים מברית-המועצות (ומארצות רווחה אחרות).

מקצת הזקנים שעלו מן הארצות האלה איבדו בבואם לישראל את הפנסיות שהיו זכאים להן בארצות מוצאם ונותרו חסרי אמצעי קיום. ברור שהיה צורך לדאוג להבטחת הכנסה חלופית לזקנים האלה בארץ, ואולם קשה להבין או להצדיק את העדיפות שניתנה לקבוצת עולים זו לעומת הזקנים הוותיקים והעולים שבאו בשנים

65. לעיל, הערה 57.

קודמות מארצות אחרות. הממסד הפוליטי התעלם זמן רב מצורכי קיומם של הזקנים הנזקקים, אבל התברר שכאשר הממסד רוצה בכך – למשל כשמדובר בעולים מברית־המועצות שהממשל רוצה ביקרם – הוא מסוגל לגייס את המשאבים הנחוצים וליצור הסדרים מוסדיים מתוקנים. לא כך פעלה הממשלה כשהיה מדובר בקבוצות זקנים אחרות, והדבר מלמד בעליל על הגישה המפלה שהממסד הפוליטי של אותה תקופה היה נכון לנקוט כלפי קבוצות זקנים מעליות שונות.

השינוי במדיניות בא לידי ביטוי בהעברת תשלום מענקי הזקנה אל המוסד לביטוח לאומי ובעקבותיו נכללו כל הזקנים בהסדר החדש ושופרו התנאים לקבלת הגמלאות. ואולם האפליה שהיתה מעוגנת במדיניות הקודמת נותרה בעינה עוד תקופה ממושכת. רק העולים שבאו ארצה לאחר 1 בספטמבר 1967 נכללו בהסדר החדש שהקנה להם את הזכות לקבל גמלה בלי תנאי ובלי מבחן אמצעים. אשר לעולים הזקנים שבאו ארצה לפני מועד זה, זכותם לקבל את הגמלה החדשה נשארה במתכונת הקודמת והיתה מותנית במבחני אמצעים. היה בכך משום מיסוד מחודש של הסדרים מפלים כלפי קבוצות עולים זקנים שבאו בתקופות שונות ומארצות שונות. האפליה הזאת בין קבוצות אזרחים התאפשרה מפני שכל ההסדרים החדשים כקודמיהם לא היו מעוגנים בחקיקה אלא נעשו לפי הסכמים בין רשויות השלטון הממונות. קשה להעלות על הדעת שהאפליה היתה נשארת בעינה אילו הובאו ההסדרים שהוסכם עליהם אל בית המחוקקים כדי לתת להם גושפנקה חוקית.

האם אפשר להסיק מפרשת תוכנית מענקי הזקנה שתוארה במאמר על המדיניות החברתית של זמננו? החברה הישראלית של שנות ה־90 שונה מאוד ממה שהיתה בשנות ה־50 וה־60, שבהן התגבשה והופעלה תוכנית תשלום מענקי הזקנה, לכן יהיה זה פשטני מדי לנסות ולגזור גזרה שווה בין שתי התקופות האלה. ההסדרים המוסדיים לביטחון סוציאלי שהתוספו ומוסדו עם השנים במדינת ישראל מתוקנים יותר ומשופרים מאלה שהיו נהוגים בתקופה הקודמת. הקבוצות החלשות יותר באוכלוסייה בימינו, ובכלל זה קבוצות מקרב אוכלוסיית העולים שזה מקרוב באו, יש להן אפשרויות רבות יותר להשתתף השתתפות פעילה בחיים הפוליטיים ולהשפיע על גורלן.

ואולם באקלים הפוליטי ששרר בשנים האחרונות בישראל גברו הקולות השוללים את מדינת הרווחה ומבקשים להתנער מהסדרים אוניברסליים לביטחון סוציאלי שאינם מותנים במבחני אמצעים או הכנסות. הניסיון של מענקי הזקנה מלמדנו שמדיניות של הדרה סלקטיבית, שימוש במבחני אמצעים ופרקטיקה מוסדית־מנהלית נבדלת לעניים או בעלי הכנסות מועטות, אינם כלים אפקטיביים למדיניות חברתית ואינם יעילים כשמבקשים להבטיח את קיומן ולשפר את רווחתן של קבוצות אוכלוסייה חלשות החסרות עוצמה פוליטית.

הסלקטיביות והשימוש במבחני אמצעים הקשורים בהם ביטוי מובהק של התפקיד המרָבֵּד של הסדרי הרווחה והביטחון הסוציאלי. הנסיונות למקד לכאורה את תשלומי הגמלאות בקבוצות אוכלוסייה חלשות כדי לשפר כך את מצבן לוקים בדרך־כלל בטעות אופטית נפוצה מאוד, שיסודה בהתעלמות מן הממד הפוליטי של הסלקטיביות.

כל תוכנית סלקטיבית המתמקדת בעניים ובחלשים בלבד יש בה כדי להעביר את הדאגה לקבוצות האלה למקום התואם את עוצמתן הפוליטית הנחותה. ההשערה שהסדרים סלקטיביים מסוגלים לשפר את מעמדן של קבוצות אוכלוסייה חלשות, חסרות עוצמה פוליטית, אין לה בסיס במציאות. הכללתן של הקבוצות החלשות בהסדרים אוניברסליים אין בה כדי לשנות את חולשת הכוח של הקבוצות האלה, אבל לפחות יש בה כדי להבטיח שהן לא יופלו לרעה לעומת כלל האוכלוסייה והקבוצות החזקות שבה.

במסגרת התפקיד המרבד של מדינת הרווחה כרוכה הסלקטיביות בהכרח בהקמתם ובמיסודם של מנגנונים מוסדיים נפרדים המיועדים לקבוצות אוכלוסייה חלשות בלבד. המנגנונים האלה יכולים לפעול במסגרת שירותי המדינה הרגילים, במוסדות מדינתיים למחצה (כדוגמת הקרן למענקי זקנה) או במוסדות חוץ-מדינתיים. ואולם מה שמאפיין את כולם הוא שהם מפתחים פרקטיקה מנהלית נבדלת, שמדעת או שלא מדעת אינה פועלת לקידום רווחתה של אוכלוסיית הלקוחות. הפרקטיקה המנהלית הנבדלת מאפשרת הקצאה דיפרנציאלית של משאבים וכללי זכאות שאינם מיטיבים עם קבוצות האוכלוסייה החלשות; היא מקימה מחסומי נגישות חברתיים, כלכליים ופיסיים שמקשים על האוכלוסיות החלשות למצות את זכויותיהן; והיא מביאה בהכרח לידי מיצוי נמוך של הזכויות לגמלה ויוצרת סטיגמטיזציה של האוכלוסיות הנזקקות בעצם הפרדתן מן הכלל.

לסיכום, המסקנות שאפשר להסיק מן הניסיון של התוכנית לתשלום מענקי זקנה לקשישים נזקקים על בסיס של סלקטיביות ושימוש במבחני אמצעים מחמירים, אין בהן כדי להצביע על יעילות או אפקטיביות יתרה בהשגת המטרה – הבטחת הגמלאות לקבוצות אוכלוסייה חלשות. לפיכך אין בניסיון הזה משום עידוד כלשהו לשוב ולהשתמש בדגם שכזה של מדיניות חברתית. באווירה השוררת אצלנו, שבה יש השוקלים בכובד ראש לשוב ולהנהיג נסיונות סלקטיביים שכאלה או דומים להם, ראוי לה לפרשת מענקי הזקנה לשמש תמרור אזהרה שאין לזלזל בו.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

יזמות פרטית בהשקפתם של הפרדסנים העברים ושל

מתנגדיהם, 1904–1939

נחום קרלינסקי

בתודעתם של רבים נשמרו לפרדסנות העברית של ימי העלייה השנייה ותקופת המנדט כמה דימויים שהיו לנכסי צאן ברזל של ההווה הישראלית המתחדשת: ניחוחה המשכר של פריחת ההדר שנישא במרחביה של ארץ-ישראל ובישר שתמו ימות הקור ועת האביב הגיעה; ליאותו הנעימה של הגוף בתום יום עבודה מפרך בינות לעצי הפרדס במאבק העצמי המכאיב ל'כיבוש העבודה'; להט האמונה, הגרון הניחר והאגרופים הקמוצים בעת משמרת מחאה מרטרית מול פרדסי 'העבודה הערבית' באחת המושבות הוותיקות; אך גם מיץ תפוזים מרווה ועסיסי הנסחט בכל קרן רחוב ובכל מטבח בעזרתה של מסחטת המיץ הפשוטה והאמינה – זו המתכתית, ארוכת הידית; ואף טעמו החמוץ, המעלה מיד אותה עווית פה מוכרת של דחייה, של התפוז ירוק הקליפה, שנזדרזו לקוטפו בטרם עת; 'תוצרת לוואי' ביתית של סוכריות תפוז וכן תוצרת לוואי משוכללת יותר של 'עסיס'; ובתחום החזותי – רצף סמלי המעמיד את כובע ה'טמבל', הטורייה, התלם הראשון ועץ ההדר העמוס פרי כסמליה המובהקים של הישות הישראלית החדשה.

מאחורי עולם הדימויים הזה ניצבה מציאות כלכלית-חברתית שבלעדיה לא היה לו קיום. שטחי הפרדסים, העבריים והערביים, הקיפו בתקופת המנדט חבלי ארץ נרחבים שלא היה אפשר שלא לראותם או לחוש בהם. לא זו בלבד שהפרדסנות היא שהפכה אזורים שלמים בארץ-ישראל לאזורים מיושבים ומעובדים, כאזור השרון, למשל, ולא זו בלבד שגם יישובים ותיקים – המושבות העבריות ואף יישובי 'ההתיישבות העובדת' – שילבו בקצב גובר והולך שטחי פרדס בין ענפיהם החקלאיים, אלא גם בתוך הערים ובשוליהן, ובייחוד בשפלת החוף, היו שטחי פרדס לרוב. יפו, ערש הפרדסנות הארץ-ישראלית, היתה עיר טבולת ירק שנוסעים בני המאה ה-19 (ועוד לפני כן) תיארו בשלל צבעים את ניחוח פרדסיה וטעם הדריה. ואף בראשיתה של המאה הזאת ובעת תקופת המנדט עדיין ניכרה יפו בפרדסיה. תל-אביב, מרכזו של היישוב העברי המתחדש בארץ-ישראל, הוקפה אף היא פרדסים. ואף אם היית נער או נערה באחד המרכזים העירוניים של ארץ-ישראל ופרדסים לא נשקפו מחלונכם, אף

אז חזקה עליכם שלא הייתם נמלטים מפניהם. שכן אם לא נשאתכם שמה הרומנטיקה הרי שהגעתם עדיהם במצוות ה'גיוס' - לעזרה בקטיף ההדרים במאבק המתמיד לעבודה עברית. זאת ועוד, אחת החוויות הראשונות של עולים חדשים לא מעטים בבואם ארצה היתה הפגישה עם הטורייה והפרדס העברי. שהרי רבים מהם עברו, מעשה שבשגרה, היישר מן האונייה לאחד מפרדסי המושבות לצורך מציאת פרנסה ראשונה בארץ.¹

הפרדסנות העברית, מראשיתה בשלהי התקופה העות'מאנית ועד תום התקופה הנידונה כאן (פרוץ מלחמת העולם השנייה), הושתתה רובה ככולה על הון פרטי ועבודה שכירה, והפעילות בה כוונה להשגת מקסימום רווח במסגרת כלכלת השוק. משקי 'ההתיישבות העובדת' שילבו את ההדרים בתור ענף נפרד בחקלאותם רק בעקבות משבר העלייה הרביעית. במרבית התקופה הנידונה כאן היה אפוא ענף ההדרים ענף קפיטליסטי מובהק של יזמות פרטית, שההון (והקרקע) שבו היו בבעלות פרטית והתכלית הראשונה (והעיקרית) של הפעילות היזמית בו היתה תועלתו של הפרט.² זאת ועוד, בשנים האחרונות לשלטון העות'מאני, ובייחוד בתקופת המנדט, היתה הפרדסנות הפרטית הענף המרכזי בחקלאות העברית, ובראש ובראשונה ענף היצוא העיקרי של ארץ-ישראל - גם של המשק הערבי וגם של המשק היהודי, שחילקו ביניהם כמעט שווה בשווה את שטחי הפרדסים ויבולם. ב-1927 היווה יצוא פרי-ההדר כ-43% מערך יצוא המוצרים של ארץ-ישראל, ובשנת 1935 כבר עלה שיעורו לכ-84% מערך היצוא.³ ההתיישבות החקלאית היתה, כידוע, פתרה האידיאולוגי והמעשי של תנועת העבודה, ואליה הופנה גם עיקר המאמץ התקציבי של התנועה הציונית בין שתי המלחמות. אבל הנתונים מלמדים שעיקר התפוקה החקלאית של המשק היהודי (כ-38% ב-1922 וכ-75% ב-1935) באה מענף ההדרים, שהיה רובו ככולו בבעלות המגזר הפרטי, ולא מתפוקתם של משקי ההתיישבות ההסתדרותית.⁴ מה שפחות ידוע הוא שחלקה המכריע של אדמת ארץ-ישראל שהיה בידי יהודים בתקופה הנידונה כאן לא נרכש ולא יושב בידי מוסדות הלאום אלא בידי יזמים פרטיים, רבים מהם פרדסנים. ב-1929 החזיקה קק"ל רק בכ-23% מכלל השטחים שהיו בידי יהודים; כ-31% היו בבעלותה של פיק"א, והשאר, כ-46% מן השטח, היה בבעלות אנשים פרטיים. בתום שנת 1936 עלה שיעור אדמות הלאום לכ-26% בלבד, וכך נשמר אפוא היחס של כרבע אדמות לאום לעומת כשלושה רבעים קרקע פרטית.⁵

1. א' שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929-1939, תל-אביב תשל"ז.
2. נ' קרלינסקי, 'יזמות פרטית בתקופת המנדט: הפרדסנות העברית 1920-1939', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 1-32.
3. שם, עמ' 4; י' מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים תשנ"א, עמ' 30-47.
4. מצר וקפלן, שם, עמ' 159-160; כמו כן ראו: N. T. Gross and J. Metzger, 'Public Finance in the Jewish Economy in Interwar Palestine', *Research in Economic History*, 3 (1978), pp. 87-159.
5. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 47, 153.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

אף מן הבחינות האחרות לא היה רוב להתיישבות החקלאית שמומנה בידי מוסדות התנועה הציונית: מ-203 יישובים חקלאיים עבריים שנימנו בתום שנת תרצ"ו (1936) ברחבי ארץ-ישראל, 85 בלבד (כ-42%) הוקמו בידי הקרנות הלאומיות (קרן-היסוד וקק"ל) והיו בהשגחתה של המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית. האחרים, 118 במספר, שהיו כ-58% מכלל היישובים החקלאיים היהודיים בעת ההיא, יושבו בידי חברות ציבוריות ואנשים פרטיים. ואילו מבחינת מספרי האוכלוסין ביישובים החקלאיים התמונה חד-משמעית עוד יותר. רק כ-23% מכלל תושבי הכפר היהודים התגוררו בסוף תרצ"ו ביישובי קרן-היסוד. רובם המכריע, כ-76% אלף נפש מתוך כ-98 אלף נפש, או כ-77%, התגוררו ביישובים שהיו בבעלות פרטית.⁶ הענף החקלאי העיקרי ברוב הגדול של יישובים אלה היה ענף הפרדסנות. בשל היקפו של הענף, ומאחר שהיה ענף היצוא החשוב והגדול של היישוב העברי, היתה הפרדסנות היהודית מקור תעסוקה לעשרות אלפי אנשים, החל בפועלים פשוטים, נגרים ובעלי כלי-רכב וכלה במומחים לתחומים מוגדרים כנטיעה, השקיה, טיפול במחלות הדירים, או שיווק. בעתות משבר, כמו במשבר העלייה הרביעית, שימש הענף מקור פרנסה למי שנשבר מטה לחם בעיר. שגשוגה של הפרדסנות העברית הוא שהביא להתרחבות ולהתבססות הכלכלית, החברתית והדמוגרפית של המושבות הוותיקות ושל מושבות הדירים חדשות שנוספו עליהן. התבססות זו אפשרה לאלפי עולים להיקלט היקלטות ראשונית על אדמת המולדת, ובזכותה יכלו רבים מהם לעבור את 'טקס המעבר' הציוני של עבודה פיסית ושיבה אל הקרקע.⁷

ואולם דומה שבזיכרון ההיסטורי הישראלי – ושמה אף בתודעתם של בני התקופה

6. ד' גורביץ וא' גרץ, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 12-13.

7. א' שפירא, המאבק הנכזב; ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית 1924-1929: בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב תשל"ג; הנ"ל, 'מעלייה לעלייה ובין גאות למשבר: התפתחותו של היישוב היהודי בבית הלאומי בארץ-ישראל', בתוך: י' פורת וי' שביט (עורכים), ההיסטוריה של ארץ-ישראל: המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947), ט, ירושלים 1982, עמ' 161-173; הנ"ל, 'ההדרים בשרון – מגוף ליישוב האזור ולפיתוחו', בתוך: א' דגני, ד' גרוסמן, א' שמואלי (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל, תל-אביב 1990, עמ' 397-407. שאלה אחרת, החורגת מתחומי של מאמר זה, היא הפער שהתקיים בין מקומו המרכזי של הסקטור הפרטי בתחומים הדמוגרפיים, הכלכליים והחברתיים ובין חולשתו הניכרת בתחום הפוליטי הפנים יישובי. על כך ראו: ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהיליה פוליטית, תל-אביב תשמ"ו; ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 256-264; י' שביט, 'בין "חברה יישובית" ל"חברה פוליטית" – היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט', קתדרה, יד (תש"ס), עמ' 7-16; ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל-אביב 1995; א' שפירא, 'היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939', בתוך: מ' ליסק, א' שפירא, ג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 1-171. וראויה סוגיה זו לעיון נוסף.

עצמם – נעלמה במידה ניכרת מציאות חברתית, דמוגרפית וכלכלית זו. במקומה הוצבה מערכת ערכית מגובשת, מלווה במערכת סימבולית מגובשת לא פחות, שהעמידה תמונת עולם ציונית-סוציאליסטית, וזו דחקה את המציאות החברתית- הכלכלית של הפרדסנות העברית הקפיטליסטית לשולי הלגיטימיות הלאומית. ההון הפרטי, כך נטען, לא שימש לשם הגשמתן של מטרות לאומיות, אלא לצבירת רווחים פרטיים בלבד. אלא שבניגוד לדימוי הזה של אנשי היוזמה הפרטית כאנשים חסרי אידיאולוגיה, שרק תועלתם הפרטית לנגד עיניהם, החזיקו הפרדסנים הפרטיים בתפיסת עולם מגובשת, לאומית וחברתית, באשר לדרך שיש לנקוט בהקמת היישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל. לסוגיה זו מוקדש מאמרי.

הסכמה אידיאית רחבה

ציבור הפרדסנים הפרטיים היה ציבור מגוון למדי, והרכבו החברתי השתנה שינוי ניכר בתקופה הארוכה שאנו עוסקים בה כאן. מקבוצה מצומצמת בפתח-תקווה של שלהי המאה ה-19 גדל מספר העוסקים בענף בארבעים השנים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה לכמה אלפים, וברור שאף הרכבו החברתי נתגוון באורח ניכר.⁸ משום כך קשה להתוות מסגרת אידיאית אחת שתכלול את תפיסותיו של ציבור כה מגוון מן הבחינה החברתית. זאת ועוד, רוב הפרדסנים אף לא נתנו ביטוי מוגדר להשקפת עולם מגובשת בנושא מקומם של ההון הפרטי וההתיישבות הפרטית בבנייתו של ה'יישוב'. לעומתם, הקדישו מנהיגיה ועסקניה של תנועת העבודה את מלוא זמנם לפעילותם הפוליטית, לרבות כתיבה פובליציסטית או רעיונית, ועל הפעילות הזאת אף היתה פרנסתם.⁹ ואילו חברי 'קהילת הסופרים' העברים, שאהדו ברובם את תנועת הפועלים או אף השתייכו אליה, הרוויחו את לחמם מעיסוקים (בעיקר הוראה) שהותירו להם פנאי נאות גם לכתיבה.¹⁰

עיסוקם של הפרדסנים, לעומת זה, גזל את מרבית זמנם ומרצם הנפשי והותיר להם מעט מאוד פנאי לכתיבה ולפרסום דעותיהם. אף-על-פי-כן, עיון בספרות התקופה, בפרוטוקולים של ישיבות סגורות, ביומנים אישיים, בספרי זכרונות ובמאמרים בעיתונות מלמד שהיתה הסכמה אידיאית רחבה בין הפרדסנים בנושא זה. הסכמה אידיאית זו – בדומה להסכמה שמצא טוקוויל בחברה האמריקנית בעת סיורו המפורסם שם¹¹ – לא הובעה בצורה מפורשת ומוגדרת אלא בידי פרדסנים מעטים.

8. נ' קרלינסקי, יזמות פרטית בתקופת המנדט, עמ' 63-102.

9. 'שפירא, אחדות-העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב תשל"ה; ו' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?', עמ' 333-399.

10. פ' גינוסר, 'קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל של ימי העלייה השלישית ויחסה לתנועת הפועלים', עיונים בתקומת ישראל, 6 (תשנ"ו), עמ' 479-534.

11. A. de Tocqueville, *Democracy in America* (translated by G. Lawrence), New York, Evanston and London 1966; 'אריאלי, המחשבה המדינית בארצות-הברית: מקורות ותעודות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 9-44.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח תקוה קפיטליסטית’

אבל בעתות של מחלוקת ומשבר משתקף במקורות של התקופה קונסנזוס רחב בנושא זה, ולפיכך נראה שלא נטעה הרבה אם נאמר שמסגרתה העקרונית של ההסכמה הרעיונית הזו היתה מקובלת על רוב הפרדסנים. ובדומה להסכמה האידיאית שמצא טוקוויל בארצות הברית של אמריקה, אף ההסכמה האידיאית שבין הפרדסנים היתה בעלת קווים פשוטים ומוגדרים. שני מרכיביה העיקריים היו תודעה לאומית ותפיסת עולם קפיטליסטית בסיסית. ראוי להבחין בין שני המרכיבים הללו. בעניין תפיסת העולם הקפיטליסטית ברור מאליו שהפרדסנים העברים שעמדו על העיקרון הקפיטליסטי בפעולתם, כלומר שימוש בהון פרטי ובעבודה שכירה לשם ייצור לשוק והשגת מרב הרווח, הם מי שהשתייכו למגזר הפרטי בפרדסנות העברית. בין כולם התקיימה אפוא שותפות רעיונית בדבר מרכזיותה של תפיסת העולם הקפיטליסטית. יתר-על-כן, גם מן הבחינה החברתית אפשר להגדירם – על דרך הניגוד – במפורש כמי שלא השתייכו לסקטור ה‘פועלי’ ביישוב. אבל כשהדברים אמורים במרכיב הלאומי בתודעתם של הפרדסנים הפרטיים אין הדברים חד-משמעיים כל-כך. הקושי הוא, כמובן, בניסיון לעמוד על הלך-רוחם הלאומי של אלפי הפרדסנים. עם זה אפשר למצוא כמה מדדים שייתנו מושג כלשהו על תודעתם הלאומית של הפרדסנים הפרטיים. ראשית, ראוי להדגיש ש‘מרכז’ החברתי, הכלכלי והסמלי-הערכי של ענף ההדרים בתקופת המנדט היה מושבות המטעים הוותיקות, שהוקמו עוד בתקופה העות’מאנית. ‘מרכז’ זה נוצר אפוא עוד בזמן שעדיין היתה אפשרות להגר לארצות אחרות, ובייחוד לארצות הברית. לפיכך יש לשער שאצל מרבית האיכרים וצאצאיהם שבחרו לעלות לארץ ולשבת בה מילאה התודעה הלאומית תפקיד. שנית, חלק ניכר מן הפרדסנים החדשים שבאו ארצה החל מתקופת העלייה הרביעית ואילך, אחרי סגירת שעריה של ארצות הברית להגירה חופשית, והקימו את ענף הפרדסנות בשרון, אף הם החזיקו בתפיסה לאומית מובהקת. דווקא הפרדסנות של עלייה זו – שצוירה בידי רבים ביישוב כעלייה לא-לאומית – חרתה על דגלה ססמה ציונית מובהקת של ‘עבודה עברית’. שלישית, האיכרים מעולם לא הוציאו את עצמם מן ‘היישוב המאורגן’, כפי שהראו הורוביץ וליסק, אם כי הם לא הצטרפו ל‘מרכזו’.¹² ואכן, עיון בדוחות של ‘מרכז התאחדות האכרים’ ובפרוטוקולים של ישיבותיו מגלה השקפה לאומית מוגדרת אצל השכבה המנהיגה של האיכרים.¹³ רביעית, רבים מן הפרדסנים ומנהיגיהם – כגון משה סמילנסקי, שמואל טולקובסקי, גד מכנס, יששכר סיטקוב, חיים אריאב ורבים אחרים – מילאו תפקיד פעיל במוסד לאומי מובהק, שההשתייכות אליו ציינה בבירור השתייכות לקולקטיב הציוני, הוא מוסד ‘ההגנה’. האיכרים אף מילאו תפקיד חשוב ביותר באיחוד ארגון ב’ עם ‘ההגנה’ בשנת 1937, ובקונגרס הציוני העשרים (1937) תמכה משלחתם (שפעלה בסמכות מייעצת) בתוכנית

12. ד’ הורוביץ ומ’ ליסק, מיישוב למדינה.

13. על קבוצת המנהיגות של התאחדות האכרים ראו הדוחות של מרכז התאחדות האכרים בארץ-ישראל לשנים שונות, כגון: דין וחשבון של מרכז התאחדות האכרים בא”י, 1932–1940; פרוטוקולים שלא לפרסום של ישיבות מרכז התאחדות האכרים ראו, למשל, אצ”מ A 32/89.

החלוקה. נראה שבשל גורמים אלה זכו האיכרים לביקורו של יושב־ראש הסוכנות דוד בן־גוריון בוועידתם הכללית באותה שנה (ביקור שהתמיה רבים) ולתואר 'חלוצים' מפיו.¹⁴ דומה שאפשר לקבוע אפוא שמרבית הפרדסנים, או למצער, הקבוצה המנהגת שלהם, החזיקו בתפיסה לאומית ציונית, ותודעה זו התחזקה, כמו אצל רבים אחרים, ככל שהחריף הסכסוך עם בני הלאום הערבי־הפלסטיני.

הקבוצה המנהיגה של האיכרים, שעמה נמנו, נוסף על הנזכרים למעלה, גם צבי בוטקובסקי, יוסף ספיר, אליעזר יעקבזון, פרץ פסקל, עובד בן־עמי, צבי איזקסון ואחרים, ביטאה מפעם לפעם את השקפותיה בדבר מקומם של ההון הפרטי וההתיישבות הפרטית בהקמתו של ה'יישוב'. יתר־על־כן, גם פרדסנים פרטיים אחרים מראשי הענף בתקופת המנדט, שלא היו מזוהים עם הנהגת התאחדות האיכרים, כמו שמואל טולקובסקי ויצחק רוקח, הביעו את תפיסתם בנושא זה בעשרות מאמרים מעל דפי עיתוני התקופה. יש להדגיש שהיו חילוקי דעות ניכרים בין הפרדסנים בשאלות אחרות שהעסיקו את היישוב. רבים, גם במושבות השרון אך גם במרכזים המובהקים של הפרדסנות הוותיקה כמו פתח־תקווה, למשל, דגלו ברעיון של 'עבודה עברית' וניסו לממשו. מכאן שלא היתה זהות בין רעיון העבודה העברית ובין תפיסה לא־קפיטליסטית בפיתוחו של היישוב. לעומת זה, אפילו בקרב תנועת העבודה, כפי שהראתה אניטה שפירא, נשמעו לא אחת ערעורים על עקרון 'מאה אחוזים של עבודה עברית'.¹⁵ הפרדסנים נחלקו ביניהם גם בשאלת הפתרון לסכסוך עם הערבים תושבי

14. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 310–312; ספר תולדות ההגנה (בעריכת ש' אביגור ואחרים), כרך ב, חלק שני, תל־אביב 1964, עמ' 722–734.

15. א' שפירא, המאבק הנכזב, למשל עמ' 59–64. בשאלת העבודה העברית וכיבוש העבודה עסקו רבים. ראו: י' קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ־ישראל, 1905–1919', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד; הנ"ל, 'הפועל הצעיר – מכיבוש העבודה לקידוש העבודה', בדרך, א (1967), עמ' 29–61; הנ"ל, 'ישיבת הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה ביחד עם ועד הסתדרות הפועלים החקלאים באור ליום ב', ד' אדר תרע"ד בראש־ל"צ', בדרך, ג (1968), עמ' 168–176; הנ"ל, 'ישיבת הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה עם באי־כוח המוסדים ועסקני הישוב – בראש־ל"צ באור ליום ג', י"ט וכ' אדר תרע"ד, 17.3.1914', שם, עמ' 176–193; י' גורני, 'האידיאולוגיה של "כיבוש־העבודה"', קשת, י, חוב' ב (1968), עמ' 66–79; א' שפירא, המאבק הנכזב; ד' גלעדי, 'עמדת האיכרים בשאלת "העבודה העברית" במושבות העלייה השנייה (1904–1914)', בדרך, ו (1970), עמ' 69–73; ז' צחור, 'המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח־תקווה', קתדרה, י (תשל"ט), עמ' 142–150; ש' טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן־גוריון, ב, ירושלים ותל־אביב 1980, עמ' 422–455; ד' הורביץ, 'ראשי המוסדות הציוניים בארץ־ישראל ושאלת העבודה העברית בתקופת העלייה השנייה', הציונות, ז (תשמ"ב), עמ' 96–134; י' פלסנר, 'שניים מן היסודות ההיסטוריים לקשיי החקלאות: הבעלות על הקרקע וכיבוש העבודה', בתוך: י' כסלו (עורך), טכנולוגיה, קואופרציה. צמיחה ומדיניות: מחקרים בכלכלה חקלאית, ירושלים תש"ן, עמ' 233–252; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*, Berkeley, CA 1996. אין זה מענייני כאן לשוב ולדון בשאלת העבודה העברית על מכלול היבטיה השונים. עם זה, שאלה זו תוזכר במידה שתהיה לה זיקה לסוגיה המרכזית של מאמר זה – דהיינו, סוגיית היזמות הפרטית כשיטה חברתית־כלכלית וכתפיסת עולם.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

הארץ. סמילנסקי דגל, כידוע, בגישה מתונה וניסה למצוא פתרון לדו־קיום של שני הלאומים על אותה כבדת ארץ. ואילו רבים אחרים תמכו בפתרונות של הפרדה והתרחקות בנוסח תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית.¹⁶ אבל למרות חילוקי הדעות בנושאים האמורים התקיים, כאמור, הסכם רעיוני רחב בין הפרדסנים הפרטיים בשאלת הדרך הכלכלית-החברתית להקמת ‘הבית הלאומי’.

אין שום ספק שמשא שסמילנסקי, הסופר, הפרדסן ונשיא התאחדות האיכרים, הוא שהביע בצורה הקולחת והברורה ביותר את השקפותיהם של הפרדסנים על הסוגיה הזאת – כמו על רבות אחרות. ננסה לעמוד כאן על השקפותיו של סמילנסקי, מתוך הנחה שדעותיו בנושא ההון הפרטי והיזמות הפרטית בהתיישבות שיקפו במידה ניכרת את עמדות חבריו. משה סמילנסקי היה דמות מורכבת הראויה לביוגרפיה משלה. פועל חקלאי בתקופת העלייה הראשונה, כורם ופרדסן, דמות מנהיגה בארגוני איכרים, נציג בשני קונגרסים ציוניים, איש הגדודים העבריים ו’ההגנה’, נשיא התאחדות האיכרים בתקופה הנידונה כאן, חסיד של השלטון המנדטורי ושל האימפריה הבריטית וסופר פורה, שסיפוריו על ההווי הערבי-היהודי בארץ-ישראל השפיעו ועיצבו את תודעתם של רבים בתנועה הציונית. כמו כן היה עורך ופובליציסט שגיבש לו השקפה ברורה על הצורך בהתקרבות תרבותית וחברתית אל העם הערבי היושב בארץ-ישראל. אבל, כאמור, השקפותיו של סמילנסקי שיובאו כאן מצטמצמות לתחום אחד באישיותו ובתפיסת עולמו, הוא שאלת מקומו של הסקטור הפרטי בבנייתו של היישוב, ואין כאן כל כוונה להציג תפיסה כוללת של אישיותו המורכבת.¹⁷

משה סמילנסקי נולד בשנת 1874 בכפר בפלך קיוב שבאוקראינה. אביו היה חוכר אחוזה גדולה וניהל את משקה, ובעיקר את שדות התבואה שלה, במשך שנים רבות ומתוך קשר מיוחד לעיסוק הזה. בהתבגרותו הושפע סמילנסקי, כעדותו בכרכים הרבים של האוטוביוגרפיה שלו, ממיזוג של רעיונות. משפחתו היתה משפחה חסידית והוריו התייעצו תדיר עם צדיקי שושלת טשרנוביל. בדבד הושפע מן הספרות

16. על תפיסתו הפוליטית של סמילנסקי ראו: א’ רייזן, ‘תקוות גדולות – ראשית דרכו הציבורית של משה סמילנסקי’, עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1982; י’ גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית: זרמים מדיניים-אידיאולוגיים בציונות ביחסם אל הישות הערבית בארץ-ישראל בשנים 1882–1948, תל-אביב תשמ”ו, על-פי המפתח; ע’ בסוק, ‘עיצוב היסטוריה ושכתוב היסטוריה בשתי נובלות של משה סמילנסקי’, בתוך: בצל פרדסים על אדמה מצורעת: על יצירתם הספרותית והפובליציסטית של משה סמילנסקי ואורי צבי גרינברג, תל-אביב 1996, עמ’ 31–54; א’ שפירא, המאבק הנכזב, ושם גם על פרדסנים בעלי השקפות מדיניות שונות.

17. על תולדותיו של סמילנסקי ראו: ג’ קרסל, ‘סמילנסקי’, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, מרחביה 1967; מ’ סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, א, ספורים, תל-אביב תרצ”ד, עמ’ ז–יא; מ’ סמילנסקי, ‘שאלון אישי’, גנזים, ז (ניסן תשל”ט), עמ’ 276–279. לתיאור קצר ועז של אישיותו רבת הפנים והסתירות של סמילנסקי ראו: ס’ יזהר, מקדמות, תל-אביב תשנ”ב, עמ’ 192–198. וכן בהערה הקודמת ובהערות הבאות.

והעיתונות העברית של הזמן, מכתבי חיבת-ציון, ממורים פרטיים 'פליטי' תנועת ביל"ו, מרעיונות של 'קדמה' נוסח מיכאילובסקי ומרעיונות טולסטויים.¹⁸

אבל יותר מכול היה סמילנסקי 'חובב ציון', שכמו רבים אחרים בתנועה בעת ההיא החזיק בהשקפה שרק השיבה אל עבודת האדמה ואל ה'טבע' תביא לידי התחדשותו הרוחנית והלאומית של העם היהודי. סמילנסקי אף היה מחסידיו הבולטים של אחד העם. ב-1891 עלה ארצה ובראשית ימיו בארץ עבד בראשון-לציון כפועל גם אצל הברון וגם אצל איכרים עצמאים. בקיץ באותה שנה עלו אחריו עוד בני משפחה ובהם אחיו מאיר ואחותו שפרה ושני בני אחיו, דוד וזאב סמילנסקי. השניים, דוד וזאב, אף הם נעשו במהלך השנים דמויות ידועות ביישוב. זו היתה עלייה של בעלי הון. אביו של סמילנסקי רכש כ-400 דונם מאדמות חדרה שעתה זה נוסדה ואף הפקיד בקופת הוועד הפועל של 'חובבי ציון' שביפו כסף בעבור בני המשפחה. לאחר שחלו כולם במחלת הקדחת וסכנה נשקפה לחייהם (אחותו שפרה לא נרפאה ממחלה זו ונפטרה שנים אחדות לאחר מכן) עזבו בני סמילנסקי את חדרה. מקצתם יצאו לחו"ל להירפא ומקצתם, כשפרה וכמשה סמילנסקי עצמו, שבו לראשון-לציון. זמן מה שב סמילנסקי לעבוד במושבה זו כפועל, אך כבר בתרנ"ג קנה לו חלקת אדמה במושבה העצמאית רחובות ושם נשאר לגור כל שארית חייו. עוד יש לציין שבעשור הראשון של המאה העשרים היה סמילנסקי מקורב מאוד לחוגי הפועל-הצעיר וכתב רבות לבטאון התנועה, עד שניתק ממנה בשל חילוקי דעות בשאלת 'העבודה העברית' (כך על-פי גרסתו). הכתיבה לא קשתה עליו, וזמן לא רב מעת שעלה ארצה החל לפרסם סקירות, סיפורים, מאמרים ודברי פולמוס בעיתונות העברית בת הזמן.

מראשית שהייתו בארץ תפס סמילנסקי עמדה בולטת בקרב האיכרים והשתתף במרבית ארגוניהם המרכזיים. ב-1925 ייסד את 'התאחדות האכרים ביהודה ושומרון', שבשנת 1931 היתה ל'התאחדות האכרים בארץ-ישראל', והיה נשיאה ועורך בטאונה בוסתנאי. בראשית ימיו ברחובות היה סמילנסקי כורם, אך עם ירידת רווחיותו של ענף זה והסרת תמיכתו של הברון רוטשילד היה בין הראשונים שעקרו את כרמיהם ונטעו פרדס במקומם. עד מהרה היה למומחה בענייני פרדסנות ורבים שיחרו לפתחו ושאלו בעצתו. מומחיותו נבעה לא מידע פורמלי אלא משילוב של ידע מעשי, לימוד דרכי העיבוד המקומיות וקניית ידע תאורטי באמצעות ספרות מקצועית. אף בין ארגוני הפרדסנים החל סמילנסקי לתפוס מקום מרכזי, וב-1930, זמן קצר לאחר שהצטרף ל'אגודת פרדס', היא אגודת השיווק הוותיקה של הפרדסנים העבריים, מונה ליושב-ראש הוועד הפועל שלה.¹⁹

18. מ' סמילנסקי, בשדות אוקראינה: סיפור בחמישה חלקים, תל-אביב תש"ד. חמישה כרכים אוטוביוגרפיים נוספים כלולים בסדרה זו, שראתה אור בערוב ימיו של סמילנסקי (וראו להלן).

19. עוד על תולדותיו של סמילנסקי ראו בשאר כרכי האוטוביוגרפיה שלו: מ' סמילנסקי, בערבה: ספור, תל-אביב [1947]; הנ"ל, בין כרמי יהודה: ספור, תל-אביב תשי"ד; הנ"ל, בצל הפרדסים: ספור, תל-אביב [1951]; הנ"ל, תקומה ושואה: ספור, תל-אביב תשי"ג; הנ"ל, חבלי לידה: ספור, תל-אביב תשי"ד. על ספרותו ראו: ר' דום, 'דמות הערבי

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית’

מודלים של התיישבות קולוניאלית

בשנת 1904 פרסם סמילנסקי בכתב־העת החשוב השלח מאמר שכותרתו ‘לשאלות ההתיישבות בארץ־ישראל’.²⁰ במאמר זה התווה תוכנית מקיפה ליישובו של העם היהודי בארץ־ישראל. ראוי לציין שבעת כתיבת המאמר עדיין החזיקה התנועה הציונית במדיניות רשמית של שלילת ‘העבודה המעשית’ בארץ־ישראל (אם כי כבר החלו להיווצר סדקים במדיניות זו); ראשוני עולי העלייה השנייה אך זה החלו באים; ‘המשרד הארצישראלי’ בראשותו של רופין עוד לא הוקם ולתנועה הציונית עוד לא היתה תוכנית מוגדרת להתיישבות בארץ־ישראל.²¹ סמילנסקי, כך נדמה, ניסה להציג

ביצירתו של משה סמילנסקי, עתון 77, 84–85 (פברואר 1987), עמ’ 95–97; ע’ בסוק, ‘פסיכואנליזה בהקשר תרבותי ופוליטי: דיון והדגמה בסיפורי “בני ערב” של משה סמילנסקי’, ביקורת ופרשנות, כט (סיוון תשנ”ג), עמ’ 77–95; י’ ברלוביץ, “בני ערב” למשה סמילנסקי – הסיפור הפטרוני’, עיונים בתקומת ישראל, ד (תשנ”ד), עמ’ 400–421; הנ”ל, להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל־אביב 1996, עמ’ 148–175 ובמקומות אחרים; פ’ גינוסר (לעיל, הערה 10). על פעילותו הארגונית ראו גם: נ’ שרמן וד’ הלר, ‘הקמתה והתארגנותה של התאחדות האכרים בארץ־ישראל’, קתדרה, 58 (תשנ”א), עמ’ 155–171.

20. מ’ סמילנסקי, ‘לשאלות ההתיישבות בארץ־ישראל’, השלח, יד (1904), עמ’ 291–301, 432–442. שב ונדפס בתוך: מ’ סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, מאמרים, תל־אביב תרצ”ז, עמ’ 83–112. בקובץ מאמריו מ־1937 השמיט סמילנסקי את הסעיף האחרון של מאמרו המקורי, שעסק בשאלת החינוך ביישוב. בסעיף זה (עמ’ 440–441 בהשלח) הוא התבטא בחריפות כנגד תפיסותיהם החינוכיות המסורתיות של האיכרים החרדים וקרא להקים ‘אורגניזציה חנוכית מיוחדת’ שתכפה את הערכים הלאומיים החדשים – ובייחוד את אידיאל היהודי ה’חדש’ החזק בגופו וברוחו – על כלל היישוב (על מעורבותו של סמילנסקי בענייני החינוך ברחובות, ראו: מ’ סמילנסקי, בין כרמי יהודה, עמ’ 65–72, 153–161; ר’ אלבוים־דרור, החינוך העברי בארץ־ישראל, א, 1854–1914, ירושלים תשמ”ו, עמ’ 152–169, 262–272).

אבל ב־1937, בעת שהוציא לאור את כתביו, דווקא האיכרים בראשותו של סמילנסקי הם שביקשו להדגיש את ייחודם במערכת החינוך של היישוב (תביעתם העיקרית היתה ‘להתאים את החנוך במושבה לרוח הכפר’) והתנגדו להחלטות רבות שהתקבלו בידי הסמכות המרכזית (ובייחוד לאישורים שניתנו לפתיחתם של בתי־ספר של ‘זרם העובדים’ במושבות). לסקירה תמציתית של מערכת החינוך בתקופת המנדט ראו: א’ רובינשטיין, ‘היישוב כמערכת אוטונומית: חינוך, בריאות ומשפט’, בתוך: ב’ אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, 1917–1948, ירושלים 1979, עמ’ 213–223. על עמדת האיכרים ראו: דין וחשבון של מרכז התאחדות האכרים בא”י לשנת 1934, תל־אביב תרצ”ה, עמ’ 40–43; דין וחשבון של מרכז התאחדות האכרים בא”י לשנים 1936–1937, תל־אביב תרצ”ח, עמ’ 85–97. נראה אפוא ששינוי העמדה בשאלת הסמכות החינוכית המרכזית בין 1904 ל־1937 הוא הסיבה העיקרית להשמטת סעיף החינוך מקובץ מאמריו של סמילנסקי. עם זה יש להדגיש שהחלקים האחרים של המאמר המקורי לא שונו בקובץ המאמרים, ולפיכך – לשם נוחותם של הקוראים – יהיו ההפניות ממאמר זה אל הקובץ משנת 1937.

21. מ’ שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי, 1908–1914, ירושלים תשמ”ח, עמ’ 32–1.

מעל הבימה החשובה של השלח אלטרנטיבה 'ארצישראלית' כוללת למצב זה של אי-בהירות, ומאמרו אכן כתוב בראש ובראשונה מזווית ראייה של מי שיושב בארץ ומכיר את תנאיה על בוריים.

בבואו להתוות את תוכניתו המקפת עמד מול עיניו של סמילנסקי דגם התיישבות מוגדר, שעל-פיו שרטט אף את תוכניתו להתיישבות הציונית. זה היה הדגם של הקולוניזציה האירופית של המאה ה-19. בכתבתו הסתמך על ספרות קולוניזטורית בת הזמן שהיתה ברשותו (ובייחוד על ספרו של חוקר ההתיישבות הקולוניאלית, הכלכלן Leroy-Beaulieu) והבחין היטב בין התיישבות לשם השגת רווח חומרי ובין התיישבות קבע של אירופים בארץ חדשה. ההתיישבות הציונית, לדעתו של סמילנסקי, נמנית עם הסוג השני הזה של קולוניזציה:

הסוג השני כולל את הקולוניזציה המבקשת לתת לאנשים, שלא נשאר להם מקום בארץ מולדתם הישנה מפני רוע המצב החמרי או מפני רדיפות לאומיות ודתיות – ארץ מולדת חדשה ... הם בקשו להתאזרח בארץ רחוקה וגם אנו מבקשים דבר זה.²²

סמילנסקי מצא אפוא זהות בין מניעיהם של הציונים האירופים ובין אלה של אירופים אחרים שחיפשו להם 'מולדת חדשה'. עם זה ציין שלושה הבדלים ניכרים בין המתיישבים האירופים למתיישבים היהודים: ראשית, האירופים אחת היא להם לאיזו ארץ יהגרו. לא כך הציונים. סמילנסקי היה ארץ-ישראלי בכל נשמתו, מ'ציוני ציון' המובהקים, ולדעתו ההתיישבות הלאומית היהודית יכולה להיעשות רק על אדמת ארץ-ישראל. ואמנם, ההבדל החשוב השני בין העם היהודי לכל עם אירופי מהגר אחר היה במרכיב ה'תחייה', כלשונו של סמילנסקי, בתהליך הגירת היהודים לארץ-ישראל. תחייה זו פירושה הצורך בהפיכתו של עם 'שזה אלפים שנה' לא היתה לו ארץ מולדת 'לעם אשר על אדמתו ישכון', ומהותה – שיבה אל האדמה ועיבודה, כי רק באמצעות הקרבה לטבע ועיבוד אדמת ארץ-ישראל תוכל לשוב ולהתפתח 'האהבה לארץ-המולדת'.²³ סמילנסקי לא ראה בעבודת האדמה את סוף תהליך התחייה אלא רק את

22. מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, עמ' 94–96; את ספריו של Leroy-Beaulieu הזכיר סמילנסקי פעמים רבות גם במאמר זה וגם במאמרים אחרים מאותה עת. וראו:

P. Leroy-Beaulieu, *De la Colonisation chez les Peuples Modernes*, Paris 1902
23. מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, עמ' 102. כאן ציטט סמילנסקי במפורש את ההוגה הרוסי ולדימיר סולובייב. אבל כרבו אחד העם וכרבים אחרים בחיבת-ציון ובתנועה הציונית, גם קריאתו של סמילנסקי לשיבה אל הקרקע ולעיבודה הפיסי בידי בני העם כדרך המלך להתחדשותו הרוחנית והפיסית של העם, קריאה זו אף היא ינקה משלל מקורות. בין אלה יש להדגיש בייחוד את רעיון הפרודוקטיביזציה של העם היהודי, השפעות פופוליסטיות ורומנטיות, ותפיסות של אגריאניזם. אלה נוצקו לבסוף למסכת קוהרנטית של לאומיות אינטגרלית. ראו: י' קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל', עמ' 62–65; ש' אלמוג, "'האדמה לעובדיה" וגיוור הפלאחים', בתוך: ש' אטינגר (עורך), אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 165–175; הנ"ל, 'פרודוקטיביזציה, פרולטרניזציה ועבודה עברית', בתוך: ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח-תקוה קפיטליסטית'

ראשיתו. באמצעות עבודת האדמה ישובו בני העם ויפתחו את התכונות 'הטבעיות', שגזלה מהם הגלות הבלתי-טבעית', ולאחר מכן יהיה אפשר לפתח בארץ גם תעשייה, מסחר ותרבות.²⁴ המטרה הסופית היא לדידו 'תחית ישראל על אדמת ישראל', שפירושה רכישת ארץ האבות, התיישבותו של חלק גדול מן העם על אדמתה וקיום חיים של שלטון עצמי, 'ככל עם חפשי היושב על אדמתו'.²⁵ אלא שזו, טען סמילנסקי, מטרה רחוקה ועד ששיגוה ולשם השגתה יש להתוות תוכנית מוגדרת להווה. הוא אימץ את המודל הקולוניאלי של settler society, פירק אותו לכמה מרכיבים מרכזיים ובחן באיזו מידה יש להתאימם לתנאי התנועה הציונית ולתנאי ארץ-ישראל. ואלה מרכיבי המודל: (1) הרישיון להתיישבות; (2) רכישת האדמה; (3) שיטת ההתיישבות ודפוסי העיסוק; (4) סוג המתיישבים; (5) היחס בין המתיישבים למטרופולין. אבל בתהליך המעשי של ההתיישבות טמון גם ההבדל השלישי שבין האירופים המתיישבים באחד מ'חלקי העולם הבלתי-מיושבים' ובין המתיישבים היהודים בארץ-ישראל. 'ארצנו אינה ארץ שוממה וריקה מיושבים', טען סמילנסקי, ובכך המשיך וחיזק את אחת האמיתות החשובות שעליהן הכריז אחד העם ב'אמת מארץ ישראל' הראשונה שלו משנת תרנ"א (1891). אם שם, בארצות ה'בלתי-מיושבות' שהתיישבו בהן בני אירופה, חיו 'אנשים פראים או פראים-למחצה' והיה אפשר לקנותם או להורגם ואחר-כך לרשת את ארצם, הרי 'יושבי ארצנו אינם אנשים פראים, שאין להתחשב עמם' ולפיכך אין מעשה התחייה יכול להתבצע בכוח הזרוע. 'אנו באים לגאול את אדמתנו', טען סמילנסקי, 'ולא לקחתה'.²⁶ בדברים האלה טמון יסוד מרכזי בתפיסת ההתיישבות של סמילנסקי, יסוד שישב ויעלה בכל ימי פעילותו הציבורית. רוצה לומר, מחד גיסא התחשבות על בסיס הומניסטי ולאומי בעם הערבי היושב בארץ-ישראל, ומאידך גיסא אי-ויתור על המטרה הסופית כפי שראה אותה, דהיינו, רכישת מרבית אדמות ארץ-ישראל ויצירת רוב יהודי בה.

האם היתה אפוא בתפיסת ההתיישבות של סמילנסקי בתקופת ראשית זו התייחסות למקומם של ההון והיוזמה הפרטיים בתהליך הזה? להלן נסקור בקצרה את שלבי ההתיישבות בארץ-ישראל כפי שהתווה אותם סמילנסקי על-פי המודל שעמד לפניו. (1) רשיון ההתיישבות בארץ-ישראל: סמילנסקי עמד היטב על הזהות שבין הצ'רטר

החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 41-70; הנ"ל, 'הגאולה ברטוריקה הציונית', בתוך: ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 13-32; R. Kark, 'Land-God-Man: Concepts of Land Ownership in Traditional Cultures in Eretz-Israel', in: A. H. Baker and G. Biger (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective*, Cambridge 1992, pp. 63-82; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington and Indianapolis 1991, pp. 18-21, 43-52, 90-91

24. מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, עמ' 102.

25. שם, עמ' 84-85.

26. שם, עמ' 88-91.

שהתנועה הציונית מבקשת מן השלטונות העות'מאניים לבין הזיכיון שהעניקו מדינות אירופיות לחברות התיישבות שפעלו בחסותן.²⁷ הוא לא שלל את הרעיון שביום מן הימים תקבל התנועה הציונית צ'רטר על ארץ-ישראל, אך טען שלא סביר ואף לא רצוי לקבלו עתה. לא סביר – משום שהשלטונות הטורקיים לא יתנוהו, וגם משום שארץ-ישראל איננה ריקה מתושבים ורוב הקרקע היא בבעלותם. הצ'רטר יהיה אפוא חסר משמעות מעשית, מפני שהקרקע לא תעבור עקב כך לרשות התנועה הציונית. לא רצוי – משום שהתנועה הציונית אינה יכולה לשאת מעמסה כספית כה כבדה, ומשום שזכויות מדיניות עדיין אינן מקנות זכויות בעלות על הקרקע, שאותה יש לרכוש ולעבד בעבודת כפיים כדי להעבירה לרשות העם.²⁸ לפיכך המליץ סמילנסקי לנטוש את רעיון הצ'רטר החד-פעמי ותחת זה לנסות ולהשיג רשיונות קונקרטיים לכל פעולה ופעולה ולאמץ מדיניות של התיישבות הדרגתית.

2) רכישת קרקע: אליבא דסמילנסקי רכישת הקרקע היא התנאי העיקרי להשגת תכליתה הסופית של התנועה הציונית. במעשה 'גאולת הארץ' נתן סמילנסקי מקום מרכזי לא למוסדות התנועה הציונית בלבד אלא גם להון וליוזמה הפרטיים. גם כאן למד סמילנסקי מתולדות הקולוניזציה של אירופים במאה ה-19, שבה היו היזמות הפרטית וההון הפרטי חלק אינטגרלי (יוזם או משלים) של מעשה ההתיישבות. נראה שסמילנסקי היה מבכר שרכישת הקרקע תיעשה אך ורק בידי 'הקרן הלאומית' (כלומר קק"ל). אבל עקב אמצעיה הפיננסיים הדלים של התנועה הציונית יש צורך לגייס גם את 'האיניציאטיבה הפרטית' למעשה הגאולה. על כן הציע סמילנסקי חלוקת עבודה בין הקרן הלאומית ובין היזמים הפרטיים. הקרן תרכוש רק חלקות קרקע גדולות, שבהן יהיה אפשר לעשות פעולות נרחבות של הכשרה והנחת תשתית להתיישבות רחבת ממדים. ואילו אנשי היוזמה הפרטית ירכשו את חלקות הקרקע הבינוניות בגודלן ובכך יתרמו למאמץ הלאומי הכולל של גאולת האדמה. עם זה לא יאבדו היזמים הפרטיים את 'התועלת הפרטית' שהיא מטרתם הראשית, שכן יוכלו לשוב

27. בסוגריים ראוי להעיר שכבר יוזם הרעיון עצמו, תאודור הרצל, הגדיר בפירוש במדינת היהודים שלו את החברה שתבצע את מעשה ההתיישבות (The Jewish Company) 'מעין חברת צ'ארטר יהודית'. ראו: ת' הרצל, מדינת-היהודים: נסיון של פתרון מודרני לשאלת-היהודים, ירושלים 1978, עמ' 29.

28. כאן למד סמילנסקי לקח מן ההתיישבות הגרמנית בפוזן. שם, כך טען, הבינו הגרמנים שזכויותיהם המדיניות על הקרקע אינן מקנות להם זכויות של 'בעל-ביתיות', ולפיכך נקטו מדיניות של יישוב הגרמנים בחבל ארץ זה. על פוזן ראו: S. Reichman and S. Hasson, 'A Cross-Cultural Diffusion of Colonization: From Posen to Palestine', *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 74, no. 1 (March 1984), pp. 57-70; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 94-98; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*, pp. 146-160; Z. Shilony, 'German Antecedents of Rural Settlement in Palestine up to World War I', in: R. Kark (ed.), *The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography*, Jerusalem 1989, pp. 196-214.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

ולמכור את אדמותיהם או להתיישב עליהן ולעבדן. אף כאן מופיע יסוד חשוב בתפיסת ההתיישבות שלו, שישוב ויופיע גם בתקופת המנדט, והוא עקרון חלוקת התפקידים בין ההון הפרטי להון הלאומי ושליטת הבלעדיות של כל אחד מהם.

3) שיטת ההתיישבות ודפוסי העיסוק: ההתיישבות החקלאית היא שיטת ההתיישבות הנכונה לדעתו. סמילנסקי שלל את הדעה שהושמעה בעת ההיא בחוגים הציוניים, שדוברה הבולט היה מנהל אפ"ק, זלמן דוד ליבונטין, שדווקא התיישבות עירונית של תעשייה ומסחר היא הדרך המהירה והבטוחה מן הבחינה הכלכלית והחברתית להתיישבות בארץ-ישראל.²⁹ בהביאו טיעונים אידיאולוגיים שרבים מ'חובבי ציון' ומן הציונים החזיקו בהם, בדבר הצורך ביצירת קשר אורגני עם הטבע והאדמה כתנאי ראשוני לתחייתו הלאומית של העם בארצו, טען סמילנסקי שבשלבים הראשונים של מעשה ההתיישבות יש לתת עדיפות לעבודת האדמה.³⁰ יתר-על-כן, התיישבות חקלאית כמעשה הראשון בקולוניזציה הציונית תביא לא רק לידי תחייה חברתית ולאומית, אלא גם להשתלטות על אדמות הארץ ולפיתוחן. לאחר מכן יבואו השלבים הבאים של יצירה מודרנית ו'טבעית' של חברה יהודית חדשה על כל שדרותיה ומעמדותיה ועל כל סוגי הפעילות הכלכלית שבה.

4) סוג המתיישבים: אם בשאלת רכישת האדמה ביקש סמילנסקי לקיים שיתוף פעולה וחלוקת תפקידים בין ההון הלאומי ליזמות הפרטית, הרי בכל הקשור לסוג המתיישבים העדיף במפורש את בעלי ההון העצמי הבינוני בני 20-40, הוא גיל ההגירה המקובל לדעתו. בתוכניתו ראה סמילנסקי בעיקר את יישובה של הארץ באמצעות 'חברות קולוניזציוניות' (פרטיות ככל הנראה), הפועלות מתוך תיאום עם ה'מטרופולין', כלומר עם הגולה. חברות אלה ירכשו את הקרקע, ישקיעו בה השקעות תשתית של התקנת דרכים, רשתות השקיה וכו', ירכשו בעבור המתיישבים גם את האינפוסטר החי והדומם, ואז ימכרו את הקרקע המושבחת ואת האינפוסטר למתיישבים. סמילנסקי ראה אפוא את ההתיישבות הציונית כהתיישבות חקלאית פרטית בעיקרו של דבר, הממומנת בהון פרטי, יזומה בידי יזמים פרטיים ויושבת על קרקע פרטית. להתיישבות הפרטית היה יתרון בעיניו גם משום שמעצם הגדרתה היא מצמצמת כל 'צורה פילאנתרופית' ומונעת את חדירתם של גורמים לא רצויים, לדעתו, בעלי כוונות סוציאליסטיות או דתיות.

5) היחס בין המתיישבים ל'מטרופולין': סמילנסקי נעזר בתורת הקולוניזציה שהיתה לנגד עיניו כדי לשרטט מערכת יחסים בין הקולוניה ובין המטרופולין שתהיה בה תמיכה בלא אפטרופסות. כאחד העם אף הוא שלל לחלוטין כל צורה של אפטרופסות. לדידו ניהול ההתיישבות והכוונתה בידי פקיד ה'מטרופולין' היושב במושבה יש בו לשלול את חירותו של האיכר ולגרום להשחתת המידות ולחוסר

29. ז"ד ליבונטין, לארץ אבותינו, ב, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 93; נ' גרוס, 'יזמה פרטית וציבורית בבניין הארץ על פי ז.ד. ליבונטין', רבעון לכלכלה, ל (1983), עמ' 488-494; מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, עמ' 12-15.

30. ראו ההפניות בהערה 23 לעיל.

יעילות כלכלית. כדי לנהל משק יעיל ורווחי יש להטיל על האיכר את האחריות לתוצאות מעשיו. על כן הציע סמילנסקי – כשהוא מסתמך גם על הניסיון הקולוניזטורי של עמי אירופה – להעניק למושבה חירות בהנהגת ענייניה, אבל להבטיח את זכותה לקבל סיוע חומרי מן ה'מטרופולין'.

יסודות מרכזיים של המסגרת הזאת ישובו ויופיעו בהדגשים שונים בכתבי סמילנסקי לא בתקופת השלטון העות'מאני בלבד, אלא גם בתקופת המנדט. אלה כללו תודעה לאומית ציונית ברורה, חיוב עבודת האדמה כערך וכדרך קיום כלכלית, הכרה במרכזיותם של ההון הפרטי והיוזמה הפרטית בבניינו של היישוב החדש בארץ-ישראל, העמדת עקרון 'זכויות הטבע' של חירות וקניין כערכים אנושיים כלליים וכערכי יסוד בפעילותה של היזמות הפרטית, ושלילת כל צל של פילנתרופיה במקביל לחיוב פעולתו של הון ציבורי ולאומי. ואולם מאמרו זה של סמילנסקי נכתב מתוך תחושה ברורה של מי שהכוח והידע בידיו והוא מבקש להתוות מסגרת פעולה כוללת לרבים. המצב בתנועה הציונית וביישוב בעת ההיא הוא שאפשר לו לנקוט נעימה כגון זאת. לא כך הווה עשור שנים לאחר מכן, ערב מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת בתקופת המנדט. עתה נוספה על מאמרו וכתביו – כמו על מאמריהם וכתביהם של הפרדסנים האחרים ושל אנשי היוזמה הפרטית – נעימה חדשה, מתגוננת. פעמים רבות היתה זו התגוננות תקיפה ביותר, ואף תוקפנית. אבל ניכר בבירור שעמדת הבכורה, עמדתו של מי שעומד בחזית הפעולה, ניטלה מסמילנסקי ומחבריו. בעשר השנים מאז כתב את מאמרו ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברו על היישוב בארץ-ישראל כמה שינויים חשובים, ואלה השפיעו השפעה ניכרת על מעמדם החברתי והאידיאולוגי של ההון והיזמות הפרטיים בתולדותיה של התנועה הציונית. מצד אחד צמח והתפתח הסקטור הפרטי: מושבות העלייה הראשונה, ובייחוד המושבות שבדרום הארץ (ב'הודה', על-פי המינוח בן הזמן), הגיעו לשגשוג כלכלי ולגידול חברתי ודמוגרפי ואף הצליחו להרחיב את שטחיהן.³¹ גם המרכיב הלא-חקלאי של הסקטור הפרטי (הוא רוב היישוב החדש) התרחב בתקופה זו. הופיעו ניצנים ראשונים של 'חרושת המעשה', ובשנת 1909 הוקמה 'אחוות בית' והמרכז העירוני העברי 'תל-אביב' החל צומח אף הוא בקצב מרשים.³² מצד אחר התפתח הסקטור הציוני הציבורי ולאחר זמן החל בשיתוף פעולה הדוק עם יסוד חדש ביישוב, הוא היסוד הפועלי. התרבות הפוליטית והמבנה החברתי והתרבותי של היישוב עברו שינוי רדיקלי עם בואה של העלייה השנייה והתארגנותה האידיאית והמפלגתית. ואילו כארבע שנים אחרי ראשיתה של העלייה השנייה, ב-1908, חיזק מאוד הסקטור הציוני הציבורי את מקומו ביישוב עם הקמת 'המשרד הארצישראלי' בראשותו של ארתור רופין, שריכוז את פעילותה ההתיישבותית המעשית של התנועה הציונית.

31. ד' גורביץ וא' גרף, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, עמ' 34 * טבלה 22, עמ'

40 * טבלה 28; נ' גרוס, 'תמורות כלכליות בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית', קתדרה, ב (1976), עמ' 111-125; הנ"ל, 'הנחת היסודות', בתוך: נ' הלוי (עורך), בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, רמת-גן 1977, עמ' 7-110.

32. ג' ביגר וא' שילר (עורכים), תל-אביב ואתריה [אריאל, ח, חוב' 48-49 (מרס 1987)].

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית’

בתוך זמן לא רב יחסית גיבשו אנשי העלייה השנייה אידיאולוגיה שלמה ששללה את תפיסת ההתיישבות הפרטית כפי שנהגה במושבות. עמדתם נבעה גם מטעמים סוציאליסטיים של ‘ניצול’ הפועל וגם מטעמים לאומיים: האיכר, שנוקק לכוח עבודה עונתי רב בעיבוד כרמו ופרדסו, העסיק לא רק פועלים יהודים, אלא בעיקר עובדים ערבים. דובריה החשובים של תנועת הפועלים הארץ־ישראלית הציגו את עבודתם של הערבים במושבות הנוטעים במונחים שנשאלו מתחומיה המקודשים ביותר של המסורת היהודית. ‘העבודה הערבית’ הוצגה כחילול הקודש וכהכנסת צלם להיכל, ‘עבודה זרה’. ואילו האיכר הוצג כמי שמחלל את ערכיה הבסיסיים ביותר, ואם תרצה לומר המקודשים ביותר, של הציונות בגרסתה ה‘פועלית’: הוא נתפס כמשולל כל תודעה לאומית – או למצער כבעל תודעה לאומית רופפת – וכ‘קולוניסט’ אירופי טיפוסי, שרק הרווח הכספי המידי מול עיניו.³³ או כדברי בן־גוריון: ‘האיכר הפרטי לא רק שכל הצדק והשוויון הסוציאלי אינו נוגע לו, אלא גם העתיד הלאומי של היישוב לא איכפת לו – כשצפוי לו איזה חסרון־כיס’.³⁴ בד־בבד החל גם רופין לנקוט עמדה של הסתייגות מן המושבות וממה שייצגו, להשקפתו. כפי שהראה פנסלר, החזיק רופין עוד לפני בואו ארצה בתפיסות סוציאליסטיות וויטליסטיות לאומיות וראו בפועלים את היסוד החיוני, המלא חיים, שיחדש את רוחו הלאומית של העם ויעוררה לתחייה. כסמילנסקי וכרבים אחרים בתנועה הציונית באותה עת, גם רופין גרס שהתנאי הראשוני לשינוי אורח חיו של העם היהודי בכיוון לאומי הוא שיבה אל עבודת האדמה. ולפיכך, הגם שהתחיל את פעולתו בארץ־ישראל מתוך חיוב עקרוני של ההון הפרטי בתור אמצעי חשוב בבנייתו של היישוב ובהתיישבותו החקלאית, הרי במהלך השנים מאז פתח את ‘המשרד הארצישראלי’ שיתף רופין פעולה בעיקר עם הפועלים ונטה יותר ויותר לכיוון עמדותיהם בשאלת ההון הפרטי ומקומו בהתיישבות החקלאית. הוא אמנם לא שלל את שיתוף הפעולה עם ההון הפרטי, אבל הסתייג במפורש משיתופו במפעלים ההתיישבותיים שיוזם המשרד הארצישראלי.³⁵ בהרצאה

33. ‘קולת’, ‘אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ־ישראל’; ‘דרורי’, ‘השתקפותם של העלייה השנייה והמאבק ל“עבודה עברית” בעתונות הארצישראלית הכללית’, קתדרה, ב (1976), עמ’ 69–80; א’ שפירא, המאבק הנכזב, עמ’ 15–32; הנ”ל, ברל: ביוגרפיה, א, תל־אביב תשמ”ג, עמ’ 45–117; ז’ שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ’ 13–225.

34. ד’ בן־גוריון, ממעמד לעם: פרקים לבירור דרכה וייעודה של תנועת הפועלים, תל־אביב תרצ”ג, עמ’ כז–כח.

35. א’ רופין, שלשים שנות בנין בארץ־ישראל, ירושלים תרצ”ז, עמ’ 1–62; מ’ שילה, נסיונות בהתיישבות, עמ’ 109–180; ד’ הורביץ (לעיל, הערה 15); D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 80–154. רופין, למרות אהדתו לנושא העבודה העברית, הסתייג מתביעתם של הפועלים ל‘מאה אחוזים עבודה עברית’ משום שראה בכך סכנה לקיומו הכלכלי של המשק הפרטי ומכאן לקיומו של היישוב בכלל. כמו הפועלים, גם רופין ידע שבתקופת העלייה השנייה לא היה בידם לספק אלא מעט מזער מן הביקוש לידיים עובדות. מן הנתונים שמביא קולת עולה שב־1914 לא עלה מספר הפועלים העברים במושבות העבריות על 10% מכלל המועסקים. יתר־על־כן, קולת קובע שב־1914, גם אילו עברו כל

מסכמת על 'דרכנו בהתיישבות' שנשא לפני הקונגרס הציוני האחד-עשר (1913) הסביר רופין מדוע סירב לשתף את מושבות היוזמה הפרטית במפעליו ההתיישבותיים. לדידו היו המושבות 'אורגניזם מזדקן' שהדרך היחידה להחזיר לו את 'כוח העלומים' היא באמצעות 'הכנסת יסודות חדשים צעירים נלהבים מאירופה'. ולפיכך, לא מצא לנכון לשתף את אנשי המושבות בפרויקטים של משרדו, כמו נטיעת 'יער הרצל'. אמנם ייתכן מאוד שבדרך זו היה המפעל נושא רווח, כך טען רופין, אך לא זו בלבד שהאיכרים לא היו מעבדים את האדמה כמו ידיהם, אלא שהעובדים השכירים שהיו מעסיקים היו בוודאי רובם לא יהודים. מתוך התמודדות עם הביקורת שהוטחה כלפיו, בדבר ההפסדים התמידיים של נקודות היישוב שבאחריותו, טען רופין שאין הוא מבקש להוכיח שההתיישבות בארץ-ישראל יכולה להיות רווחית, שהרי זאת מוכיחות המושבות בפעילותן העסקית. לדידו התחייה הלאומית נושאת בחובה לא רק שיבה לעבודת האדמה, אלא גם תמונת עתיד סוציאליסטית של שוויון וצדק חברתי. על כן היה בידי רופין לטעון שהכשרת הפועלים בחוות הציוניות או 'החזרת מושבה אחת לחיים חדשים', שקולות כנגד ההפסדים הכספיים. ולפיכך צייר תמונה דיכוטומית בין יזמות פרטית ובין מעשה לאומי. לדעתו אפשר לטעון 'בוודאות גמורה: כל עסק בארץ-ישראל שמביא הרבה רווחים לסוחר, הריהו מביא על-פי רוב רווחים פחות מכל לתעודתנו הלאומית, ולהפך'.³⁶ דומה שמשני מקורות מרכזיים אלה, תנועת הפועלים מזה ואישים חשובים בתנועה הציונית מזה, נוצר בתקופה מעצבת זו הקשר שנתפס כשלילי בין הון פרטי ויזמות פרטית ובין מעשה תחייתו של העם היהודי כעם לאומי.

בועזים

על רקע זה נתפרסם באביב תרע"ב (1912) מאמרו של אחד העם 'סך-הכל', שבו סיכם הוגה רעיון 'המרכז הרוחני' את רשמי ביקורו האחרון בארץ-ישראל, לאחר שלא היה בה שתיים-עשרה שנה. במאמרו טבע אחד העם את אחד הדימויים החזקים ביותר הקשורים למושבות היוזמה הפרטית, דימוי שעמד בעוצמתו גם בתקופת המנדט. שלא כ'אמנות מארץ-ישראל' הקודמות שלו, הפעם שב המנהיג הציוני מביקורו בתחושה פנימית ברורה שחזונו על הקמת 'מרכז לאומי רוחני' בארץ-ישראל הולך ומתגשם. אמנם העוסקים במלאכה עדיין מכריזים על האמנות הישנות וטוענים שכל מטרתם יצירת 'מקלט בטוח' ליהודי הגולה ולא הקמת 'מרכז רוחני'. אבל 'חוש הקיום

הפועלים העברים (בעיר ובכפר) לעבוד במושבה, הם לא היו מספקים את כל הביקוש לידיים עובדות (ראו: י' קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל', עמ' 237-239).

36. א' רופין, 'דרכנו בהתיישבות', שלשים שנות בנין בארץ-ישראל, עמ' 39-47; י' מצר, הון לאומי לבית לאומי, 1919-1921, ירושלים תשל"ט, עמ' 23; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 90-91

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

הלאומי שאין הם מודעים לו מדריכם לפעול כנגד הצהרותיהם ובכיוון חזונו.³⁷ שהרי הפרוגרמה של בזל, שלפיה הם פועלים להלכה, כבר שבקה חיים וכל הצהרות הנאמנות לה אינן אלא ביטוי למבוכה פנימית. מה שמתרחש בארץ-ישראל, טען אחד העם, אינו מימוש הפרוגרמה של בזל, שהרי אין צ’רטר ואין העם היהודי נוהר בהמוניו לארץ. מה שמתרחש בתל-אביב, בירושלים, בבתי-הספר ובמושבות הוא הקמת ‘המרכז הרוחני’. פרק חשוב יוחד, כמובן מאליו, לנעשה במושבות. בארץ לא קם מעמד של איכרים עברים ‘טבעיים’, טען אחד העם, כפי החזון הציוני ה‘מסורתי’, ומנהיגה של ‘הציונות הרוחנית’ אף אינו רואה אפשרות שיקום מעמד שכזה.

הישוב הכפרי שלנו בא”י, אף אם יתרחב ברבות הימים עד קצה גבול האפשרות, ישאר תמיד ישוב ‘עליון’ של מועט קולטורי מפותח, שכוחו במוחו והונו, אבל ההמון הכפרי המרובה, שכוחו בעבודת ידיו, לא לנו יהיה גם אז [ההדגשות במקור].³⁸

האיכר במושבות אמנם יוצא עם בוקר לפרדסו או לכרמו ואף אינו נמנע מלעבוד במו ידיו את האדמה והוא קרוב אליה יותר מכל יהודי עירוני. אבל ‘אין האדמה סופגת לתוכה את כל ישותו’ והוא שואף לחיות גם ‘חיי אדם בן-תרבות, ליהנות מפרי הקולטורא של זמנו הנאת הגוף והנפש’. מעצם טבעו ומהותו החברתית והתרבותית הוא נזקק אפוא גם לעבודה שכירה. ראוי לציין שבשתי ‘האמנות מארץ-ישראל’ שלו מתרנ”א ומתרנ”ג הטיף אחד העם דווקא ליצירתה של שכבת ‘אכרים אמתיים’, שיהיו מסד ל‘מרכז הרוחני’. לאמתו של דבר, היווצרותה של שכבת איכרים ‘טבעיים’ היתה הנחת יסוד הכרחית ומרכזית בתפיסת ‘המרכז הרוחני’ שלו. שומה על המרכז העברי בארץ-ישראל לקום בידי ‘המון גדול מאחינו’ ו‘על יסוד עבודת האדמה’, כך טוען אחד העם ב‘אמת’ הראשונה שלו מארץ-ישראל. שם, במרכז העברי הקם בארץ האבות, ‘ירים ראש גם היהודי כאחד האדם, בזעת אפו יוציא לחמו מן הארץ וברוח לאומו יברא לו תנאי חייו בעצמו’.³⁹ ובתרנ”ג, ב‘אמת’ השנייה שלו מארץ-ישראל, הוא שב אל אותו רעיון. הוא מאמץ לו את הביקורת נגד התרכזותו של העם היהודי בענפים ‘בלתי-פרודוקטיביים’ ומטיף ל‘הרחבת הקולוניזציה’ על יסוד ‘עבודת האדמה בזריעה ולא על “עסקים” בנטיעות וממילא – על ידי המוכשרים להיות אכרים אמתיים, ולא על ידי סוחרים בעלי חשבונות’.⁴⁰ אבל כעשרים שנה לאחר מכן, בעת פרסום ‘סך-הכל’, נסוג המנהיג הציוני מתפיסתו הראשונה. באמצעות מעשה להטוטם רטורי ניער אחד העם את חוצנו מרעיון היווצרות שכבת ‘אכרים אמתיים’ בארץ-

37. אחד העם, ‘סך-הכל’, השלח, כו (תרע”ב), עמ’ 276–290. על המושג ‘חוש הקיום הלאומי’ אצל אחד העם ראו: מ’ טורטל, ביסוס הלאומיות בכתבי אחד-העם, ירושלים תש”ב; י”א גוטשאלק (בשיתוף עם הלל אגרנט), אחד-העם והרוח הלאומי, ירושלים תשנ”ב.

38. אחד העם, ‘סך-הכל’, כל כתבי אחד העם, תל-אביב תשי”ז, עמ’ תכה.

39. אחד העם, ‘אמת מארץ-ישראל’ – מאמר ראשון (תרנ”א), שם, עמ’ כג.

40. אחד העם, ‘אמת מארץ-ישראל’ – מאמר שני (תרנ”ג), שם, עמ’ לא.

ישראל וייחס אותו בעיקר לציונים המדיניים, אנשי 'המקלט הבטוח', כהגדרתו. במאמרו 'סך-הכל' היה בידו להתבונן אפוא בהתרוממות רוח ובחיוב רב גם בנעשה במושבות, אף-על-פי שלא נוצרה בהן שכבת איכרים 'טבעיים' וכלכלתן הושתתה על כל מה שהטיף נגדו עשרים שנה קודם לכן - 'עסקים בנטיעות' ועבודה שכירה. לפיכך הגדיר אחד העם את האיכר במושבות המטעים 'כ"פרמר" חרוץ, "בעל-בית" כפרי, מעין בועז בשעתו' [ההדגשה במקור].⁴¹ דימוי זה, של בעל שדה עברי הקשור לאדמתו ולשדהו, אבל אינו מעבדם בעצמו אלא מעסיק עובדים שכירים, דימוי שלדידו של אחד העם לא היתה בו כל שלילה, נתפס בעיני אנשי תנועת העבודה ותומכיה כמיצוי כל השלילי שבהתיישבות החקלאית הפרטית. 'נעריו' של בועז היו לנוכרים, ומכאן ואילך ישוב ויצוץ דימוי איכרי המושבות הוותיקות כ'בועזים' החיים מעמל זרים, שכל תודעה של ייחוד לאומי יהודי מהם והלאה.⁴² כבר בתרע"ג (1913), כשנה אחרי פרסום 'סך-הכל', נאלץ סמילנסקי להתמודד עם המאשימים את אנשי המושבות הוותיקות ב'בועזיות'. במאמר חריף לשון ועשיר ביטוי תקף האגרונום יצחק וילקנסקי, שהיה אז מנהל החוות הציוניות בבן-שמן ובחולדה, מעל דפיו של הפועל הצעיר את היזמות הפרטית בארץ-ישראל והאשימה ב'בועזיות' ובאנטי-לאומיות. גם במושבות וגם בתל-אביב, טען וילקנסקי, מתפתח יישוב קולוניסטי שרק הרווח מול עיניו ואין הוא יכול להביא לגאולת העם. ההסתמכות על 'הקפיטל הפרטי' והשאיפה לרווח מעוררים את הביקוש לעבודה ערבית זולה וממילא גורמים להינתקות מן הארץ והאדמה ומכל תהליך התחייה הלאומית של העם. החיים הלאומיים של היישוב אינם באים מן המושבות ו'מהבורסה בליברפול' (שם נמכר פרי-ההדר מארץ-ישראל), טען וילקנסקי כלפי ה'בועזים', אלא מן 'העובד העברי' ו'ממוסדינו הלאומיים'. רק בזכות 'לבו' (מקור החיים) ו'ידיו' של העובד העברי יכול 'הקפיטל הפרטי' לצמוח ולשגשג; ורק 'בכספי הלאום' ולא 'בכספי בעלי האיניציאטיבה הפרטית' יש חיים לישות היהודית של היישוב החדש. האיכרים, כך נטען, לא תרמו דבר לצמיחת היישוב, וכל שיש להם בא 'בכספי הברון ובכחו ובכח בני ישמעאל'.⁴³ הדיכוטומיה ברורה: אנשי ההון הפרטי הם אנטי-לאומיים ואנטי-חברתיים, ואילו אנשי ההון הלאומי הם נושאי התחייה הלאומית והחברתית של העם היהודי.

41. אחד העם, 'סך-הכל', שם, עמ' תכד.

42. 'סך-הכל' עורר ביקורת רחבה החורגת מתחומו של מאמר זה. ראו: פ' גינוסר, 'הספרות העברית ותנועת הפועלים הארץ-ישראלית בימי העלייה השלישית (תרע"ח-תרפ"ג)', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ז, עמ' 70-76; צ' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 252-254; י' גולדשטיין, אחד-העם: ביוגרפיה, ירושלים 1992, עמ' 346-354.

43. א' ציוני, 'הצפיה לקפיטלים', הפועל הצעיר, ו, גל' 35 (תרע"ג), עמ' 3-6; גל' 36, עמ' 9-5. שב ונדפס בספרו של י' וילקנסקי, בדרך, יפו תרע"ח, עמ' 12-36. על וילקנסקי ראו

D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 123-149

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

נעימת ההתגוננות ניכרת מכל שורה בתשובתו של סמילנסקי לטענות אלה, אם כי אין הוא מצטדק, אלא בא לפרוש תפיסת-עולם שלמה, מעוגנת בהוכחות ובנתונים, בזכות פעולת ההון הפרטי והיזמות הפרטית בבניינה של הישות הלאומית היהודית בארץ-ישראל. אשר למרכיב הלאומי בתודעתו, זה אינו נידון כלל ונתפס כמרכיב מובן מאליו בדבריו ומעצם ישיבתו בארץ-ישראל ושייכותו ליישוב היהודי המתחדש. סמילנסקי, וכמוהו גם פרדסנים אחרים, לא הפריד בין מגזריו השונים של היישוב החדש ובחן אותו כישות לאומית אורגנית אחת על מכלול צדדיה – העיר תל-אביב, המושבות, יישובי יק"א והיישובים שבחסות המשרד הארצישראלי ו'הוועד האודיסאי' – בלא שביקש למצוא בהם דרגות שונות של פערים מעמדיים או לאומיים. סמילנסקי בחן את היישוב לא מצד שייכותו למסגרת חברתית-מנהלית זו או אחרת, אלא מזווית ראייה כוללת של מידת התרומה של מרכיביו השונים למימוש המטרה הסופית: רכישת הקרקע ויצירת רוב יהודי בארץ. השגת מטרה זו, טען סמילנסקי, מחייבת בראש ובראשונה ביסוס כלכלי אמתי, שלא מתוך תמיכה, שיאפשר גם את הרחבת השטח שבידי היהודים וגם יצירת מקורות פרנסה מבוססים ליהודים רבים ככל האפשר. מילת המפתח במאמרו היא אפוא 'פילאנתרופיה'. בכל מקום שניתנה יד חופשית ליוזמה הפרטית הגיע היישוב לצמיחה כלכלית ולפריחה רוחנית, טען סמילנסקי. לעומת זה, בכל מקום שלא ניתן לתושבים החופש לפעול על-פי שיקול דעתם והתקיימו בו מנגנון ואווירה של 'פילאנתרופיה', שם היו הפסדים ושררה אווירה של חידלון. רק היחיד הנלחם על קיומו, טען סמילנסקי בלהט, משיג יעילות כלכלית ויותר מכך, מחפש הזדמנויות חדשות ליזמות – עסקית או טכנולוגית.

רק הפרט, הנלחם על קיומו, רק התחלה פרטית וקפיטל פרטי יכולים להחזיק מעמד בתוך כל התנאים הקשים שעבודתנו הישובית נתונה בהם. כי רק לאיניציאטיבה הפרטית כח דוחה ומפרה, ורק היא יכולה למצוא את האנשים המנוסים למסור את גורלה בידם, ורק היא יכולה לברוא תנאים בריאים של עבודה ופעולה. חוץ מגבולי האיניציאטיבה הפרטית – מות וקפאון [ההדגשות במקור].⁴⁴

בזכות הרצון להגדיל את רווחיהם שיפרו אנשי המושבות את ענפי המטע ופרי ההדר. פרדסיהם מניבים עתה כבר בשנה החמישית לנטיעה, ואילו פרדסי הערבים,

44. מ' סמילנסקי, 'עם זרם המליצה', החרות, ה, גל' רצג-רצז (תרע"ג). מאמר זה שב ומופיע תחת הכותרת 'משקנו הרכושני', כתבי משה סמילנסקי, יב, מאמרים, עמ' 42-60; הציטוט שם, עמ' 51. בנוסח המקובץ של דבריו השמיט סמילנסקי את שמו ואת כינויו של זה שכנגדו יצא (וילקנסקי). כמו כן לא כלל בקובץ מאמרו את פתיחתו הארוכה שבה טען, לאור השוואה עם התיישוביות חקלאיות אחרות בעולם, שרק משק חקלאי-קפיטליסטי יכול להצליח ולא משק המבוסס על תמיכה ואפוטרופסות. למעט השמטות אלה אין המאמר המקורי שונה מן המאמר שבקובץ המאמרים, והמובאות שלהלן נלקחו אפוא מקובץ מאמרו של סמילנסקי.

לטענתו, נותנים פרי רק בשנה השמינית לנטיעה. גם היבול לדונם גדול יותר בזכות השיפור בדרכי העיבוד. הוא הדין בענף היין, שמאז עבר לידיהם של האיכרים הוא נושא 'דיבידנדים' ולא גירעון. ואילו את הצלחתו העסקית של אפ"ק זקף סמילנסקי במידה רבה ל'רווחים שהוא מרויח אצלנו ועל הפקדונות שאנחנו מפקידים בידו' [ההדגשה במקור]. במאמרים אחרים הביע סמילנסקי הערכה רבה גם לדרך שמנהל ליבונטין את הבנק. מושבות יהודה העומדות על ההון הפרטי ועל היזמות הפרטית, כך הוא מסכם, כבר עומדות ברשות עצמן מן הבחינה הפיננסית והן שמהוות את 'עורק החיים' הכלכלי ביישוב. סמילנסקי לא התעלם גם מתל-אביב ולא שכח להדגיש היטב שמרכז פורח זה נבנה כולו ביזמות פרטית. וגם אם נתנה קק"ל למייסדי 'אחוזת בית' את ההלוואה הראשונה להקמת שכונתם (סמילנסקי התנגד לכך, משום שקק"ל צריכה להתרכז ב'גאולת הקרקע'), הרי שעתה סכום כזה נמצא רק 'בפנה אחת' של העיר החדשה. ומול טענתו של וילקנסקי שרק בזכות עבודתו של הפועל העברי משגשג המשק הקפיטליסטי השיב סמילנסקי ש'מאות הפועלים שבחדרה, בפ"ת, בראל"צ, בואדי-חנין וברחובות' מתקיימים אך ורק בזכותו של הקפיטל הפרטי.

יש לציין שבמאמר זה של סמילנסקי ובכתביו שלאחר מכן ניכר שינוי בתפיסתו בשאלת עבודת האדמה במעשה התחייה. התביעה הקטגורית שהשמיע קודם לכן לעיבוד האדמה בידי היהודים השבים ארצה פינתה את מקומה לדיון כללי יותר בסקטור החקלאי היהודי. בזכרונותיו הביע סמילנסקי לא אחת את צערו על שמפאת גילו ועיסוקיו הציבוריים הרבים, וכן עקב הרחבת שטחיו החקלאיים, נאלץ לנטוש כמעט לחלוטין את עיבוד האדמה בידיו שלו ואף להעביר את ניהולה לידי מנהלים מטעמו. עם זה, גם בזכרונותיו וגם במאמריו הביע תמיד את הדעה שקיומו של מגזר חקלאי יהודי הוא תנאי הכרחי למעשה 'התחייה'. לפיכך טרח להדגיש במאמר הזה וגם במאמרים אחרים⁴⁵ את חשיבות קיומו של מגזר חקלאי יהודי איתן, שיכול לפרנס מעמד פועלים יהודים 'טבעיים'. ברור אפוא שהמציאות שסמילנסקי היה חלק ממנה, של משק חקלאי יהודי פרטי משגשג המבוסס על עבודה שכירה, תרמה לשינוי הזה בתפיסתו. בד בבד שלל סמילנסקי את הזהות בין 'כיבוש העבודה' ובין דחיקת רגליו של הפועל הערבי מן המשק היהודי. לדידו לא היתה כל סתירה בין תודעתו הלאומית ובין העסקה של ערבים בכרמיו ובפרדסיו. במאמריו רבים מאותה עת שב והדגיש שאמנם יש להשתדל שהעבודה בחקלאות היהודית תהא יהודית רובה ככולה, אך שלל מכול וכול את הניסיון לדחוק את הערבים מן המשק היהודי.⁴⁶

למרות הצלחתו של המשק היהודי הפרטי לא שינה סמילנסקי את דעתו בנושא מקומו של ההון הציבורי והלאומי במעשה ההתיישבות. גם כאן – כמו בכל מעשה

45. ראו למשל: מ' סמילנסקי, 'לשאלת הפועלים', כתבי משה סמילנסקי, יב, עמ' 103–124.

46. ראו למשל שם, עמ' 103–159; וכן את דיוני הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה (לעיל, הערה 15).

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית’

קולוניזטורי אחר – גרס שאת השקעות התשתית מן ההכרח שיעשה ההון הציבורי והלאומי. זו ‘אבן הפינה’ שהניח הברון רוטשילד בעבור היישוב, ובכך מילא, לדעת סמילנסקי, את מקומה של ממשלה בחיי כל עם אחר. אבל לאחר הנחת אבן הפינה יש לתת את ‘הבנין בידי הקפיטל החפשי’. אנגליה הצליחה במושבותיה משום שנתנה את הבניין בידי ההון הפרטי. ואילו צרפת, פורטוגל והולנד כשלו במושבותיהן משום שלא העבירו את ניהול המושבות ליזמות הפרטית. ורק ‘בתקופה האחרונה’ חל שינוי בחייה הכלכליים של אלג’יר, משום שרק לאחרונה ‘נמשך לשם הקפיטל הפרטי’.⁴⁷ רוטשילד טעה בכך גם הוא, ופריחתן הכלכלית והרוחנית של המושבות החלה רק לאחר שהסיר מהן את חסותו. במושבות המצויות עדיין תחת אפוטרופסות, לעומת זה, כמו מושבות יק”א שבגליל, אין כל צמיחה ולא עוד אלא שניכרת בהן התנוונות. על־פי אותה אמת־מידה בחן סמילנסקי גם את היישובים שהיו בהשגחת המשרד הארצישראלי. לדידו היו היישובים האלה דוגמה מובהקת לשיטה הפסולה של האפוטרופסות. אם ראה בהם רופין את היסוד שיחייה את היישוב החדש בארץ־ישראל, הרי סמילנסקי מצא בהם רק ‘מות וקפאון’. ‘כנרת התחילה בקולי קולות ופשטה את הרגל בחשאי’, הצליף סמילנסקי במבקריו, ו‘לא יצרה במשך ארבע שנות־קיומה אפילו כקליפת השום, ורק הפסידה ממון רב’. הוא הדין בחוות בבן־שמן ובחולדה, שאף להן לא צפה סמילנסקי אלא הפסדים, ואף שמצא סימנים מעודדים במרחביה, הרי עצם הדבר שבמשך שנתיים הפסידה הקואופרציה כ־60 אלף פרנק עורר אצלו חשש שגם ניסיון זה ייכשל מסיבות של ‘פילאנתרופיה’. עין גנים, מושב הפועלים ליד פתח־תקווה, איננו דוגמה להצלחתו היישובית של ההון הלאומי, טען סמילנסקי, מפני שכל קיומו תלוי ועומד על ‘הקפיטל הפרטי שבפתח־תקווה’, שבה מצאו תושבי עין גנים את פרנסתם. בדגניה, לעומת זה, בשל הניהול העצמי שלה, מצא סמילנסקי חיוב רב. עם זה,

לא דגניה תגאל את הארץ ולא דגניה תצפף את הישוב, ע”י מושבים כעין גנים אשר יצמחו לצדה, כי אם פתח־תקווה קפיטליסטית. ואם תאמרו: באותו הקפיטל המונח בפ”ת, יש להצמיח כמה וכמה דגניות – דא

47. על קולוניזציה באותה עת ראו למשל: ר’ אהרנסון, ‘המושבות העבריות בראשיתן ותרומת הברון רוטשילד להתפתחותן היישובית, 1882–1890’, א, עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ”ה, עמ’ 9–47; D. K. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century*, London 1966; idem, *Colonialism 1870-1945: An Introduction*, London 1981; S. H. Roberts, *The History of French Colonial Policy, 1870-1925*, London and Edinburgh 1963, pp. 215-230

עקא, רבותי! פתחתקוה יכולה למשוך אליה את הקפיטל ודגניה אינה יכולה [ההדגשה במקור].⁴⁸

בהון הפרטי וביזמות הפרטית העושה בו שימוש תלויה גאולת הארץ, שב וטען סמילנסקי. רק ההון הקפיטליסטי הפועל לשם השגת רווח יוכל להפעיל יזמות עסקית בחקלאות, במסחר ובתעשייה שתהא יעילה כלכלית ותוליך לצמיחה כלכלית, ורק כך יורחב השטח שבידי יהודים ותסופק פרנסה למתיישבים רבים. משום כך אף התנגד סמילנסקי לעקרון הלאמת הקרקע, שכן ראה בו מכשול לברירה נכונה יותר של מתיישבים ומחסום לפיתוח כלכלי של החקלאות. ואילו ההון הציבורי והלאומי, שאינו מסתפק בהכשרת התנאים להתיישבות אלא עוסק בניהולה ממש, הוא למעשה הון המשמש ליזמות בעלת אופי פילנתרופי, והתוצאה – גם במושבות יק"א וגם בחוות שבניהולו של המשרד הארצישראלי – הפסדים ומיעוט תושבים.⁴⁹ מול תפיסת הפועלים אנשי העלייה השנייה ותפיסתם של רופין ושל וילקנסקי, שראו את ההון הפרטי והיזמות הבאה עמו כאנטי-לאומיים ואנטי-חברתיים, הציג סמילנסקי תפיסה

48. 'משקנו הרכושני' (לעיל, הערה 44), עמ' 58–59. וראו הנתונים בלוח 1:

לוח 1

אוכלוסייה (חקלאית) יהודית בכמה יישובים מרכזיים, 1900–1914

1914		1900		מקום
מספר	באחוזים	מספר	באחוזים	
3,300	27.7%	818	15.7%	פתחתקוה
200	1.7%	119	2.3%	נס ציונה
1,100	9.2%	222	4.3%	רחובות
1,400	11.8%	625	12.0%	ראשון לציון
320	2.7%	132	2.5%	חדרה
1,130	9.5%	1,115	21.4%	זכרון יעקב
80	0.7%	–	–	דגניה וכנרת
4,370	36.7%	2,179	41.8%	שונים
				סה"כ אוכלוסיה
11,900	100.0%	5,210	100.0%	(חקלאית)

מקור: ד' גורביץ וא' גרץ, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, עמ' 34*, 43*, *44.

על הפסדיהם הכספיים של היישובים שהיו בסמכות 'המשרד הארצישראלי' ראו: מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, עמ' 125–172.

49. גישה זו הובעה גם במאמר הנידון וגם במאמרו משנת תרע"ד 'מעשים או תנאים למעשים?' שהיה תגובה ישירה לאותו נאום של רופין בקונגרס ה'11. וראו: מ' סמילנסקי, 'מעשים או תנאים למעשים?', כתבי משה סמילנסקי, יב, עמ' 75–102.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

אחרת. העסקת ערבים במשק היהודי אינה מעשה אנטי־לאומי, הוא טוען, אלא תנאי לקיומנו בארץ־ישראל. ויותר מכול, רק באמצעות ההון הפרטי – שההון הלאומי מכשיר לו את התנאים – יהיה אפשר להגשים את מטרת הציונות, חיים אוטונומיים לאומיים של רוב יהודי על מרבית שטחה של ארץ־ישראל. ואף רווחה חברתית תושג, טען סמילנסקי, בזכות ‘היד הנעלמה’ של השיטה הקפיטליסטית.

החלת המנדט הבריטי על ארץ־ישראל ביולי 1920 היתה בגדר שינוי רב משמעות מבחינתה של התנועה הציונית ומבחינתו של היישוב היהודי בארץ. נוצרה מסגרת חוקית שאפשרה עלייה יהודית גדולה ורכישת קרקעות בדרך נוחה.⁵⁰ במקביל קבעה התנועה הציונית גם את עקרונותיה בכל הקשור לדרכי ההתיישבות והעלייה. החלטות ועידת לונדון ביולי 1920, שהתוו את הדרך למדיניות ההתיישבות של התנועה הציונית, אמנם השאירו מקום להון פרטי לשם רכישת קרקע ולא שללו עזרה כספית להתיישבות פרטית. ואולם המגמה הכללית היתה הפניית המשאבים בראש ובראשונה להתיישבות על קרקע הלאום של מתיישבים המקבלים את עקרונותיה של הקרן הקיימת. כמו כן נקבע באורח קטגורי עקרון ‘העבודה העצמית’ בהתיישבות הלאומית, והוחלט על שיתוף פעולה הדוק עם ‘מוסדות הפועלים’ בכל מעשה ההתיישבות, מהגירה ועד התנחלות וחינוך. אחד הנימוקים העיקריים שעמדו בבסיס החלטות אלה היה החשש מפני כוחו של ההון הפרטי ליצור, בתנאי שוק הון לא משוכלל, ‘לטיפונדיות’ שייצרו מונופול בשוק גורמי הייצור. כך יצליחו האיכרים הפרטיים להוריד את שכר הפועלים החקלאים ולהכניס למשק, בסיכומו של דבר, עבודה ערבית.⁵¹ זו נתפסה, כאמור לעיל, כביטוי מובהק לגישה לאומית. או כדברי בן־גוריון, ששב באותה עת לדימוי האיכרים כ‘בועזים’ ואף הוציא את אחד העם – טובע המונח – מגדר ציוני: ‘חובב־ציון כאחד־העם שהסתפק בבועזים החיים מעמל זרים, ולא ראה הכרח ולא האמין בעבודה עברית – לא האמין בציונות’.⁵² כדי למנוע את השפעותיו ה‘מזיקות’ של המשק הקפיטליסטי נקטה תנועת העבודה, בסיועה הפעיל של ההסתדרות הציונית, מדיניות התיישבות שביקשה – בין השאר – להיות אנטיתזה למשק הפרדסני. בעמק יזרעאל ובעמק הירדן, מקום ריכוזה של ‘ההתיישבות העובדת’ בשנים שלאחר כינון המנדט, הוקם ‘המשק המעורב’ שהושתת על ‘עבודה עצמית’ ועל מגוון של ענפי ייצור, מתוך כוונה ליצור מן היסוד חברה ומשק אוטארכים שלא יהיו תלויים בשוק ובמשק הקפיטליסטי.⁵³ היטיב לסכם את הדברים

B. J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920-1929*, Syracuse 1993 50

51. ‘מצד, הון לאומי לבית לאומי, עמ’ 32–53, 141–143; א’ שפירא, ברל, עמ’ 172–177.

52. ד’ בן־גוריון, ‘הפועלים וארץ־ישראל’ (1918), ממעמד לעם, עמ’ יז.

53. א’ רופין, ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל (תרס”ח–תרפ”ד), תל־אביב תרפ”ה, עמ’ 1–9. הספרות על תפיסות אלה של תנועת העבודה היא רבה. וראו: ח’ גולן (עורך), משלחת פועלי ציון בארץ־ישראל 1920, רמת אפעל 1989; א’ ביינ, תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, רמת־גן 1970, עמ’ 140–260; י’

ברל כצנלסון: 'השאיפה להספקה עצמית' (כלומר, השאיפה למשק אוטארקי) באה 'בתור מרידה בתפיסה הפרדסנית ששלטה בארץ בראשית' בואם של אנשי העלייה השנייה.⁵⁴

השינוי ביחסה של תנועת העבודה להון הפרטי ולפרדסנות

העלייה הרביעית (1924–1929) הביאה לידי הגברת המגמות הקפיטליסטיות בפעילותו של המשק היהודי, ועוד קודם שהסתיים משבר העלייה הרביעית החלה התנופה הגדולה של ענף הפרדסנות, שראשיתה בשנת 1926. בד בבד החלה תנועת העבודה לזנוח את הרעיון שאפשר לבסס את המשק בעיקרו על הספקה עצמית. אמנם יש לציין שכבר בשנות ה-20 פעלה תנועת העבודה בתחומים קפיטליסטיים מובהקים כמו הקמת בנק הפועלים ופעילותו של סולל-בונה.⁵⁵ יתר-על-כן, כבר בשנת 1918, בתקופת הביניים שבין הצהרת בלפור והקמת המנדט, חייב בן-גוריון את שיתוף הפעולה בין הון שיבוא 'בדרך השקעה עסקית' ובין ההסתדרות הציונית לשם פיתוחה של הארץ, כמובן בתנאי שהשקעות אלה תהיינה נתונות 'לפיקוחה והנהלתה של ההסתדרות הציונית'.⁵⁶ ואף בראשית שנות ה-20, בעת ביקורה של משלחת פועלי-ציון בארץ, נשמעו קולות בתנועת הפועלים נגד שלילת מקומו של ההון הפרטי בבניינו של היישוב. בראשית תרפ"ד הציע בן-גוריון לגייס הון פרטי להשקעה במפעלים של חברת-העובדים.⁵⁷ עם זה, כאמור, אין כל ספק שעיקר מאמציה של

קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל'; הנ"ל, 'האידיאה של ההסתדרות - התהוות והשתנות', מאסף: כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית, ב (1971), עמ' 91–110; הנ"ל, אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 32–36; א' שפירא, המאבק הנכזב; הנ"ל, ההליכה על קו האופק, תל-אביב 1989, עמ' 374–355; י' גורני, אחדות-העבודה, 1919–1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 11–113; ב' בן-אברם, 'צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית', קתדרה, יז (תשמ"א), עמ' 118–123; ה' ניר, 'אידיאולוגיה ואנטי-אידיאולוגיה', קתדרה, יז (תשמ"א), עמ' 124–129; הנ"ל, הקיבוץ והחברה: הקיבוץ המאוחד 1923–1933, ירושלים תשמ"ד, עמ' 1–105; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים: התפתחות רעיון חברת העובדים בשנים 1920–1929, תל-אביב 1987; ב' בן-אברם וה' ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 5–101.

54. ב' כצנלסון, כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 50 [מתוך הדיון בוועידה החמישית של אחדות-העבודה, י"ח בחשוון תרפ"ז].

55. ד' גלעד, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 208–214; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים; הנ"ל, 'כלכלת היישוב ומשק העובדים בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים: חמישים השנים הראשונות, 1971–1921, תל-אביב 1994, עמ' 37–86.

56. ד' בן-גוריון, 'הון ציוני' (1918), ממעמד לעם, עמ' כד.

57. י' גורני, אחדות-העבודה 1919–1930, עמ' 71–74; י' גרינברג, 'הון פרטי למשק פועלים', רבעון לכלכלה, מא, חוב' 106 (1990), עמ' 212–218.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

תנועת העבודה בתקופה שעד העלייה הרביעית הושקעו בהתיישבות ב'עמק' וביצירה מן המסד של חברה סוציאליסטית ומשק סוציאליסטי. המושבה ומשק הפרדסנות נעזבו לנפשם ואף לא התחוללה בהם בתקופה זו שום מערכה למען 'עבודה עברית'.⁵⁸ העלייה הרביעית האיצה, כאמור, את תהליך המודרניזציה והקפיטליזציה של המשק היהודי. שינוי זה ניכר גם בהתפתחותה של תל-אביב וגם בתנופה הגדולה של ענף הפרדסנות. בשרון, שעד אז כמעט לא יושב, החלו להתיישב קבוצות מאורגנות של בעלי הון פרטי בינוני. אחרי שנים ראשונות של קשיים כספיים פנו לא מעט מן הקבוצות האלה - לרבות ארגון 'בני בנימין' של בני האיכרים - אל מחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית לשם קבלת עזרה כספית. המחלקה, שלא טיפלה עד אז במתיישבים בעלי הון פרטי, נתנה למושבות החדשות הלוואות והתוותה בעבורן תוכנית לתכנון המשק כ'משק מעורב' הכולל - בפעם הראשונה - גם ענף של הדריים.⁵⁹ זאת ועוד, גם במשקי 'ההתיישבות העובדת' - בעמקים ובמישור החוף כאחד - הוחל בנטיעה נרחבת של הדריים שיועדו לא לצריכה עצמית אלא לשיווק לשוק. בה בעת החלו להישמע מחדש דעות שהובעו כבר בראשית שנות ה-20 נגד עקרון 'העבודה העצמית'. כך, למשל, שב ארתור רופין והשמיע את הדעה ה'אפיקורסית' שרעיון 'העבודה העצמית' פוגע בהתפתחותו של היישוב מפני שהוא מונע העסקת שכירים יהודים במשקי ההתיישבות הציבורית הציונית. ואמנם, אפילו המשק המעורב הבינוני - שבין ענפיו נכלל גם פרדס - נזקק באותה עת לידיים עובדות רבות יותר מאלה שיכלו לספק המתיישב-הפועל ובני משפחתו. התוצאה היתה שאירעו מקרים של נסיגה למעשה מעקרון 'העבודה העצמית'. לפעמים נשכרו קבוצות קבלניות לעזרה בעיבוד או בקטיף, ולפעמים המשיך המתיישב-הפועל בעבודתו מחוץ למשקו ושכר לו פועל שיעבד את פרדסו במקומו.⁶⁰

יתר-על-כן, תנועת העבודה עצמה הסכימה לשתף פעולה עם ההון הפרטי גם בתחום ה'מיתי' של ההתיישבות החקלאית. פרויקט 'התיישבות האלף' מומן ונשלט בידי יהודים מאירופה ומארצות-הברית, אנשי ההון הפרטי הגדול. ואילו מתיישבים 'פועלים' נדרשו לעבוד בסקטור הפרטי שנים לא מעטות לשם השתתפות במימון התיישבותם. ושוב, ברל כצנלסון תיאר יפה את המפנה הזה בהתייחסות להון הפרטי:

58. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 32-37; מ' זגורודסקי, 'למצב המושבות הישנות', העולם, יב, גל' מג (כ"ו בתשרי תרפ"ה), עמ' 867-868.

59. דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה"ו: דו"ח המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ו; על פניית 'בני בנימין' ראו: אצ"מ S 15/485, S 15/276a; ד' גלעד, הישוב בתקופת העליה הרביעית, עמ' 85-93.

60. א' רופין, ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל; הנ"ל, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, עמ' 238-248; מ' הירש, תורת המשק החקלאי: לאורה של החקלאות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 48-52; ב' עמיקם, נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית, ירושלים תש"ס, עמ' 129-145.

בראשית קיומנו, בעוד היינו מעטים וחלשים, פחדנו מפני ההון הפרטי אשר עיניו רק לבצעו. לאחר חצי יובל שנים הגענו למדרגה שאנו יכולים להביא בחשבון ההתישבות העובדת גם את ההון הפרטי, בין כנותן עבודה ובין כהון המחפש לעצמו השקעה ומוכן למצוא אותה גם אצל הפועל.⁶¹

ואולם דומה שהמעבר לשיתוף פעולה עם ההון הפרטי מציין תפנית רחבה יותר בפעולותיה הכלכליות של תנועת העבודה, תפנית שאפשר לאפיינה כאימוץ דרכי חשיבה ופעילות קפיטליסטיות בידי הארגונים הכלכליים של הסתדרות העובדים. צדדים לא מעטים של התפנית הזאת בכיוון הקפיטליזם במחשבה ובמעשה הכלכליים בהסתדרות נידונו לא אחת במחקר, אם כי נראה שעד כה לא הודגשו במידה הראויה. התמונה העולה ממחקרים אלה ומעיון במקורות התקופה מלמדת שבעקבות כשלונותיהם של 'המשביר' וסולל-בונה במשבר העלייה הרביעית התחולל בתנועת הפועלים שינוי שהיה כרוך באימוץ דרכי פעולה זהירות יותר בתחום הפעילות העסקית. זאת ועוד, לקראת הוועידה החמישית של אחדות-העבודה (בשלהי 1926), שאמורה היתה לדון בין השאר גם בתוצאות משבר העלייה הרביעית, הציגו בן-גוריון וכצנלסון תפיסה כוללת בעניין פעילותו של משק הפועלים אחרי העלייה הרביעית. השאיפה להקים מן המסד חברה ציונית שתהא גם סוציאליסטית, שאיפה שעד כה היתה גם נחלתה של אחדות-העבודה, היתה בגדר 'אוטופיה', כהגדרתו של בן-גוריון. בארץ לא הוקם 'משק סוציאליסטי', כלומר משק שאמצעי הייצור שלו הולאמו ובטלו בו 'הבדלי המעמדות', אלא 'משק פועלים'. לדידו של בן-גוריון היה משק הפועלים בפעילותו העסקית משק קפיטליסטי לכל דבר. אמנם, כך הסביר בן-גוריון, בתוך משק עין-חרוד למשל 'שוררים יחסים קומוניסטיים', אבל 'ביחס משק עין חרוד לשאר המשקים, לא רק המשקים הפרטיים כי אם גם משקי הפועלים, שוררים היחסים הרגילים של כל משק קפיטליסטי'.⁶² בעקבות העלייה הרביעית הוא קובע אפוא

61. ב' כצנלסון, כתבי ב. כצנלסון, ו, תל-אביב תש"ז, עמ' 21. וראו כל דבריו של כצנלסון, שם, עמ' 11-39. הדברים אמנם נאמרו בשלהי 1933, אבל אין ספק שהם משקפים את התהליך כולו משנות העלייה הרביעית. ואכן, אותה תפיסה הביע כצנלסון עוד קודם לכן, למשל בוועידה הרביעית של ההסתדרות החקלאית, שנערכה בסיוון תרצ"א. וראו: ב' כצנלסון, כתבי ב. כצנלסון, ד, תל-אביב תש"ו, עמ' 195-221; ועל המפנה בכללותו ראו: דין וחשבון של המחלקה להתיישבות חקלאית. דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הי"ד, לונדון 1925, עמ' 183-218; דוחות האכסקוטיבה מן השנים 1927 ו-1929; א' רופין, ההתיישבות החקלאית של הציונות בארץ ישראל; הנ"ל, שלשים שנות בנין בארץ-ישראל, עמ' 215-248; ד' גלעד, הישוב בתקופת העליה הרביעית, עמ' 93-112, 208-230; ב' עמיקם, נירים ראשונים, עמ' 114-145.

62. ד' בן-גוריון, 'לקראת הוועידה (מדברי הו"כ בפגישה המפלגתית בתל-אביב א' חשון)', קונטרס, יד, חוב' רעט (ד' חשוון תרפ"ז), עמ' 7.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

ש'המשק העברי הנבנה בארץ מתבסס על יסודות קפיטליסטיים ובארץ הולכת ונוצרת חברה מעמדית עברית, וגם משק הפועלים הנוצר בארץ לובש כלפי חוץ צורה קפיטליסטית'.⁶³

במקביל להתפתחות זו עמדו גם מציאות בידודה של תנועת הפועלים בתוך מוסדות ההסתדרות הציונית ומינויו של הרי סאקר לראש האקסקוטיבה הארץ-ישראלית, שנקטה מדיניות של ביסוס הקיים ופיקוח תקציבי הדוק. על רקע זה התוו מנהיגיה של תנועת העבודה, כצנלסון ובן-גוריון, קווי פעולה חדשים לפעילותו של משק הפועלים בהקשר של כלכלה קפיטליסטית. המטרה הסופית של השלטת ההגמוניה של תנועת העבודה על היישוב אמנם עמדה בעינה, אך היא לבשה עתה דמות מתוחכמת יותר. נוצר מושג חדש – 'הון מעמדי', שיעמוד לרשותה של תנועת הפועלים בלבד ויהיה מנותק מן ההון הלאומי. באמצעות גיוס ההון המעמדי (בעיקר בידי קפא"י [קופת פועלי ארץ-ישראל] שעברה לרשות ההסתדרות) ובאמצעות שידוד מערכות כלכלי קפיטליסטי באופיו יהיה אפשר לממש את ההגמוניה.⁶⁴ ואמנם, באותה ועידה של אחדות-העבודה (1926) הביע גם כצנלסון דעה דומה. בעקבות העלייה הרביעית, טען כצנלסון, השתנתה המציאות הכלכלית בארץ ואין לדבר עוד על 'שלילת השוק'; אדרבה, יש לנסות ולכובשו בכליו שלו, כלומר על-ידי אימוץ שיטות קפיטליסטיות. על כן, 'הדרך לשחרור מניצול השוק' היא, באורח פרדוקסלי, דווקא 'דרך פיתוח הענפים, לימוד השוק וארגון הממכר'.⁶⁵ בגילוי לב הסביר כצנלסון שהמשק החקלאי ההסתדרותי, המתבסס על 'ענפי הספקה עצמית', בקושי יכול לכסות את הוצאות העבודה שלו, ולא כל שכן הוצאות אחרות כמו 'דמי ההשקעה והאמורטיזציה'. לעומת זאת בשעה שסקר את החקלאות העברית בכללותה הבחין כצנלסון ש'החקלאות, בחלקיה שיצאו מן המיצר, רווח לה לא הודות לפלחה ולהספקה העצמית, אלא הודות לענפי האכספורט' [ההדגשה שלי, נ"ק].⁶⁶ וכך סיכם אפוא כצנלסון את התוויית המדיניות החדשה: 'כל תא משקי מצווה לחתור למקסימום של ניצול השוק ושל "ריוח"'. תנועת הפועלים כולה צריכה להכניס לתפיסתה את שאיפת האינטנסיפיקציה'.⁶⁷ בחינה מקיפה של יישום תוכנית זו היא, כמובן, מעבר לגדרו של מאמר זה, אבל נראה שפעילותם של גופים כמו תנובה ותנובה אקספורט, שפעלו בתוך השוק החופשי על-פי דפוסי הפעילות הנהוגים בו, תאמה את המגמה

63. שם, עמ' 8; ועל סוגיה זו בכללה ראו: י' גורני, אחדות-העבודה 1919–1930, עמ' 43–93; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים, עמ' 261–287; נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים, עמ' 13–86.

64. ד' בן-גוריון (לעיל, הערה 62), עמ' 8; הנ"ל, ממעמד לעם, עמ' קנז–קנט; ד' גלעד, היישוב בתקופת העליה הרביעית, עמ' 231–236. על המאבק לשליטה בקפא"י שנוסדה בידי תנועת פועלי-ציון העולמית למען ארץ-ישראל ראו: י' שפירא, אחדות-העבודה ההיסטורית, עמ' 77–82.

65. ב' כצנלסון (לעיל, הערה 54).

66. שם, שם.

67. שם, שם. וכן ראו: י' גורני, אחדות-העבודה, 1919–1930, עמ' 90–93.

שצוירה לעיל. תנועת העבודה אף הקימה חברת נטיעות הדרים משלה, היא חברת יכין, וזו פעלה כיוזם ציבורי-הסתדרותי בתוך משק המטעים הפרטי.⁶⁸ נראה אפוא שבתקופת העלייה הרביעית התחולל בתנועת העבודה מפנה חשוב שמשמעו חיוב דרכי פעולה וחשיבה קפיטליסטיות. יתר-על-כן, גם בתחום הפרדסנות עצמו, תחום שנתפס עד כה בעיני התנועה הציונית כמייצג את כל 'תחלואיו' של המשק הקפיטליסטי, ניכר שינוי לחיוב. במקומות שהיתה בהם עבודה עברית מלאה, כגון במושבות השרון מגדיאל ורעננה, היתה עמדה חיובית ביותר כלפי ההון הפרטי, אפילו מצדו של בן-גוריון:

ההון הפרטי עושה שליחות ציונית אם הוא משמש מכשיר לעבודה עברית, ההון הלאומי מקפח את הציונות אם אינו משמש מטרה זו. ההון הלאומי [של הברון] שהושקע בבניין זכרון ובנימינה החטיא את מטרתו הציונית. ההון הפרטי שבנה את מגדיאל ורעננה מילא שליחות ציונית במאה אחוזים.⁶⁹

ההון הפרטי לא נתפס עוד אפוא כרע מוחלט. אבל בן-גוריון הבחין היטב בין הבעלות על ההון ובין התכלית שלשמה הוא פועל. ובלשונו של בן-גוריון, 'לא בעלות ההון קובעת את ערכה הלאומי אלא תשמיש ההון' [ההדגשה במקור].⁷⁰ הון פרטי יכול לשמש לצרכיו של הלאום ואז יש להתייחס אליו באהדה. אבל אם הוא משמש לתכלית פרטית בלבד יש לנהוג בו חשדנות. ההון הציבורי, לעומת זה, כגון זה של הברון והחברות יק"א ופיק"א יורשותיו (שבן-גוריון, מפרספקטיבה של שנת 1932 'מנכסו' ומייחס לו מעמד של הון לאומי), המשמש ליזמות פרטית ובעזרתו מעסיקים ערבים במשק היהודי, אינו יכול להיחשב גורם המסייע למטרות הלאום ויש לגנותו. לפיכך, למרות הנסיגה הברורה מתפיסת השלילה הסוחפת של ההון הפרטי, ברור שמנהיגה של תנועת העבודה לא חזר בו מן היחס השלילי כלפי המשק הפרטי בתור שיטה. במאמרו המפורסם משנת 1925, 'הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים', קבע בן-גוריון שרק מעמד הפועלים יכול להביא לידי הגשמתם של היעדים הלאומיים, כי רק בו מתקיימת זהות אובייקטיבית בין צורכי המעמד לצורכי העם. אצל מעמדות אחרים, לעומת זה, יש סתירה הכרחית בין האינטרסים המעמדיים ובין האינטרס הלאומי שלהם. בעל ההון הפרטי אינו יכול אפוא להימנע מהעסקת עובדים ערבים במשקו, שכן האינטרס

68. על הגופים הכלכליים של ההסתדרות ראו: ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 208-214; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים, עמ' 143-244; הנ"ל, 'כלכלת היישוב ומשק העובדים בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים, עמ' 39-86. ועל יכין ראו גם: נ' קרלינסקי, יזמות פרטית בתקופת המנדט, עמ' 88-92.

69. ד' בן-גוריון, 'המשבר בציונות ותנועת הפועלים' (1932), ממעמד לעם, עמ' רצו.

70. שם, שם.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

המעמדי שלו מכריע את האינטרס הלאומי.⁷¹ מן הגישה הבסיסית הזאת לא חזר בו בן-גוריון גם במאמרו הנזכר משנת 1932, שבו נתן לגיטימציה למשק הפרדסני הפרטי של רעננה ומגדיל. לדידו, השיטה הקפיטליסטית במהותה מחייבת את העסקתם של עובדים לא יהודים: ‘בעל ההון הפרטי אינו מסוגל ואינו רוצה להעמיד את הונו לרשות הגשמת הציונות ורק לרשותה – כי זה סותר את מהותו ונטייתו המעמדית’.⁷² יחידים עשויים אמנם לחרוג מדפוס התנהגות דטרמיניסטי זה. אולם, כמו במאמרו מ-1925 אף כאן שב בן-גוריון וטען שכשמדובר באינטרס הלאומי יש הבדל אובייקטיבי שאין לשנותו בין בעל ההון העברי ובין העובד העברי.⁷³ ועל כן גם דימוים של הפרדסנים בתור ‘בועזים’ עמד תמיד ברקע ושב ועלה בשעת הצורך.

התיישבות ‘לאומית’ והתיישבות ‘בועזית’

ואמנם דימוי ה‘בועזים’ שב ועלה גם בדבריו של חיים וייצמן בשנת 1933 בוועידת ציוני אנגליה. המנהיג, שהיה אז בתקופה של בין נשיאות לנשיאות, עסק בנאומו בעיקר בנושאים כלכליים והשתבח במצבו הכלכלי של היישוב ובמצב העלייה. וייצמן אף שיבח ‘בפעם הראשונה זה שנים עשרה שנה’, כדברי אחד מאוהדיו,⁷⁴ את מקומו של ההון הפרטי בבנינו של היישוב ובמעשה ההתיישבות. אבל כמו בן-גוריון לפניו אף וייצמן העמיד בדבריו תנאי ליחס החיובי כלפי ההתיישבות הפרטית – ‘שהמתנחל יעסיק עבודה עברית’. זאת ועוד, וייצמן אף העמיד שתי קטגוריות שונות להערכת מידת ה‘לאומיות’ בהתיישבות לסוגיה. שני סוגי מתנחלים קיימים לדעתו: ‘חלוץ’ ו‘בועז’. ה‘חלוץ’, לדבריו, הוא מי שמכשיר את הקרקע להתיישבותו של ה‘בועז’ רך הלב, שטבעו ‘ללכת רק למקום שיש בו בטחון כל שהוא לחייו ולרכושו’. ה‘חלוץ’ אף מיישב יותר אנשים ליחידת שטח. ה‘בועז’ ירכוש שטח של 100 דונם ויושיב עליו משפחה אחת, את משפחתו. ואילו ה‘חלוץ’, המתיישב במימון הקרנות הלאומיות – שעל מקומן ונחיצותן קמו עתה לערער עקב הצלחתו של המשק הפרטי, ועליהן בא עתה וייצמן בעיקר להגן – מצליח להושיב עשר משפחות על אותם 100 דונם. לפיכך, סיכם וייצמן, התיישבותם של החלוצים היא בלבד מכונה ‘התיישבות לאומית’, ואילו התיישבותו של ה‘בועז’ ערכה הלאומי פחות הרבה. דימויה של ההתיישבות הפרטית כ‘בועזית’ – כלומר התיישבות שאנשיה חסרים אמונה לאומית מוצקה, ושהאינטרס שלה מנוגד לאינטרס הלאומי מבחינת מקום ההתיישבות, מספר המתיישבים והנטייה להעסקתם של ערבים – דימוי זה שב ועלה.⁷⁵

71. ד' בן-גוריון, 'הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים' (1925), שם, עמ' רלא-רלג.

72. לעיל, הערה 69.

73. שם, עמ' רצו-רצו.

74. מ' אלדד, 'התיישבות "לאומית" והתיישבות "פרטית"', בוסתנאי, ד, גל' מא (1.2.1933), עמ' 5.

75. 'ועידת ציוני אנגליה, נאום הד"ר וייצמן', העולם, שנה 21, גל' ב (12.1.1933), עמ' 25-26. ועל קרבתו הרעיונית והאחרת של וייצמן לתנועת העבודה ואהדתו להתיישבות

דבריו של וייצמן עוררו את סמילנסקי להשיב לו בשני מאמרים בעיתון האיכרים בוסתנאי ולשטח בהם את תפיסתו שלו בנושא ההתיישבות בארץ-ישראל.⁷⁶ סמילנסקי פתח את דבריו בתוכחה נמרצת כלפי הדיכוטומיה שקבע וייצמן בין התיישבות 'לאומית' ל'התיישבות של הרכוש הפרטי, "בועזיות", שהיא, כנראה, בעיני מנהיגנו בלתי לאומית.⁷⁷ עיקר טיעונו של סמילנסקי לא השתנה מאז שלהי התקופה העות'מאנית, וכאז גם עתה הדגיש שמטרותיו הלאומיות אינן שונות מאלה של וייצמן ולפיכך, 'המנהיג מצווה להשתמש ביותר זהירות וביותר אחריות ושיקול-הדעת במונח לאומיות' [ההדגשה במקור].⁷⁸ לאומיותו, הסביר סמילנסקי, מתבטאת בהרחבת השטח שבידי יהודים, בהגדלת מספרו של היישוב היהודי ובצמיחתו הכלכלית. אנשי היוזמה הפרטית רכשו יותר אדמות משעשו מוסדות התנועה הציונית, ציין סמילנסקי. ואולם, לא זו בלבד שהיה אפשר לרכוש עוד אדמות לולא הגישה שהציג וייצמן כלפי אנשי ההון הפרטי, אלא שגם התנועה הציונית היתה יכולה לרכוש יותר אדמות אילו שינתה את גישתה. לא הטפות מוסר הן שיביאו הון לרכישת קרקעות, כך טען סמילנסקי, אלא רק שינוי מדיניות הקרקעית של הסוכנות ומתן אפשרות לאנשים לרכוש קרקע פרטית. ועד שלא תשונה המדיניות יסרבו אנשים לתרום לקרנות הלאומיות. הוא הדין במספר היהודים בארץ-ישראל. כאן חזר סמילנסקי על טיעונו עוד מימי העות'מאנים, שבואם של היהודים לארץ-ישראל מותנה גם באפשרויות הפרנסה בארץ. יתר-על-כן, אין התיישבותן של עשר משפחות 'חלוציות' על 100 דונמים סותרת את התיישבותו של ה'בועז'. 'האם קצר המצע בארץ מהשתרע?', שאל סמילנסקי. 'האם אין מקום גם לאלה וגם לאלה?' הוסיף ותמה. לטענתו, חוסר הכישרון וקוצר ידה של ההנהלה הציונית הם המונעים התיישבות ציונית רחבה. ויותר מכול, הוא מוסיף ותוקף, 'נצא נא אל המציאות ונשאל את פיה', מי הגדיל את מספר הנפשות על דונם אחד, 'הבועזיות או ההתיישבות ה"לאומית"? ותשובתו:

בפתח-תקוה הבועזית יושבות על כל מאה דונם שלשים
ושלש נפשות עבריות ובהתיישבות ה'לאומית' של הסוכנות - חמש
נפשות. ותל-אביב, מבצר הבועזים, מכילה כשליש מכל הישוב העברי
בארץ. ושוב: אם נוצרה עכשיו אפשרות להתיישבות לאומית, להושיב משפחה
עניה על עשרה דונמים, ובאמצעים מצומצמים, רק הבועזיות שבשרון
ובמושבות הישנות היא שיצרה את האפשרות הזאת [ההדגשות במקור].⁷⁹

העובדת ולחלוץ העברי ראו: י' גורני, שותפות ומאבק: חיים וייצמן ותנועת הפועלים
בארץ-ישראל, תל-אביב תשל"ו, בייחוד עמ' 46-83.

76. מ' סמילנסקי, 'מס ל"מלה חדשה"', בוסתנאי, ד, גל' לט (18.1.1933), עמ' 5-7; הנ"ל,
'בועזיות והתיישבות "לאומית"', שם, גל' מ (25.1.1933), עמ' 3-5.

77. מ' סמילנסקי, 'בועזיות והתיישבות "לאומית"', שם, עמ' 3.

78. שם, עמ' 4.

79. שם.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

והכוח העומד מאחורי התפתחות זו הוא 'ההון הפרטי וכוחו היוצר'.⁸⁰ כבמסכת טיעוניו מתקופת השלטון העות'מאני אף כאן נתן סמילנסקי ביטוי לאמונתו בכוחם של היזמות הפרטית וההון הפרטי בתור הגורם הראשון במעלה לצמיחת הכלכלית של היישוב. סמילנסקי לא שלל את מקומו של הסקטור הלאומי בתהליך זה, אך שלא כפי שסבר בראשית ימיו של היישוב, עתה לא ראה עוד את הסקטור הלאומי כמניח התשתית להתיישבות. דומה שלאור חילוקי הדעות הגדלים והולכים בין הפרדסנים והיזמים הפרטיים ובין מוסדות התנועה הציונית, ולאור אי־תלותם של היזמים במקורותיה של התנועה הציונית במרבית התחומים של פעילותם הכלכלית (וככל שהרחיב הפער וגדל כוחה של התאחדות האיכרים גדלה האי־תלות גם בתחומי רווחה וחינוך), הצטמצמו התפקידים הכלכליים שייעדו הפרדסנים לסקטור הלאומי לפעילותה של תחנת הניסיון החקלאית (כלומר מחקר ופיתוח) ולשתדלנות כלפי הממשלה (ואף זה לא ברוב המקרים). ממשלת ארץ־ישראל היא שהלכה ונעשתה הסקטור הציבורי במחשבתם ובפעילותם הכלכלית של הפרדסנים.⁸¹

שנה אחרי נאומו בנושא ה'בועזים' שב וייצמן ותקף מעל אותה בימה את הפרדסנים על שהם 'מנצלים' את הפועל הערבי, ובעצם על שהם מעסיקים אותו. הפעם ניצל סמילנסקי את שעת הכושר ושיטח את השקפתו בדבר מקומה של העבודה הערבית בתפיסת ההתיישבות שלו. זו הורכבה ממניעים כלכליים־מעמדיים ברורים וגם ממניעים 'אחד העמיים' מובהקים. מזווית ראייה כלכלית הדגיש סמילנסקי את ההכרח במניעת מונופול של עובדים יהודים בשוק העבודה בפרדסנות. על וייצמן לדעת, קרא סמילנסקי, ש'יש כח אחד בעולם, כח איתן, כח אכזרי, והתחרות שמו, ומי שאינו יכול לעמוד בו נכשל ונופל לבלי קום' [ההדגשה במקור].⁸² ולפיכך חייב המשק הפרדסני להעסיק גם עובדים ערבים ששכרם נמוך מזה של היהודים. יתר־על־כן, אילו נמנע היישוב מ'פירוד־לבבות של מפלגות וקנאה ושנאה של כתות', כי אז היה מתחזק גם מן הבחינה הכלכלית וגם מן הבחינה המספרית. אך יותר מכול, טען סמילנסקי, הלאומיות והציונות אינן מחייבות את דחיקתם של הערבים משוק העבודה ומן החברה; אדרבה, דווקא את ההפך מזה הן מחייבות:

באנו אל הארץ ליצור בה ישוב עברי ומטרתנו היא, שהישוב הזה יהיה עד כמה שאפשר יותר גדול, יותר איתן ויותר מוצק. והמטרה הזאת מצוה עלינו לתת את חילנו לעברים: לקנות מתוצרתם, למען ירבו ליצור אותה, וירבו עמה, ולקחת מעבודתם למען יחיו עליה וירבו עמה. זאת היא מטרתנו העיקרית. אבל אין אנחנו בודדים ויחידים בארץ הזאת. יושבים בה אנשים שבאו אליה לפנינו. והגורל גזר עלינו להיות עמהם שכנים לנצח. אין אנו יכולים להתנכר להם ולבנות חומה סינית בינינו וביניהם. מחויבים אנו לחיות

80. שם.

81. דוחות של מרכז התאחדות האיכרים (לעיל, הערה 13) לשנים 1932–1940.

82. מ' סמילנסקי, "מלה חדשה", בוסתנאי, ה, גל' לט (17.1.1934), עמ' 6. לדיווח על דברי וייצמן בוועידת ציוני אנגליה: הארץ, 3 בינואר 1934, עמ' 1.

יחד, ליצור יחד ולסחור יחד. ולזאת אין אנתנו יכולים להחרימם ולהבדל מהם, שלא לקנות דבר מתוצרתם ולא לקחת עובד מעובדיהם ולהתיצב רק 'על מאה אחוז' של תוצרת משלנו ועבודה משלנו. העבודה שלנו, כמו הקניה שלנו, צריכה להיות מעורבת עם רוב עברי מכריע. שאם לא רוב מכריע, אין לנו תקוה ליצור ישוב עברי גדול בארץ [ההדגשות במקור].⁸³

* * *

רוב הפרדסנים העברים בתקופת המנדט היו בעלי תפיסת עולם מגובשת ומוצקה, ממש כמו מתנגדיהם, אנשי ההנהגה והמנגנון של התנועה הציונית, ובייחוד אנשי תנועת הפועלים. שני מרכיבים עיקריים היו בתפיסת עולם זו, תודעה לאומית והשקפה כלכלית-חברתית קפיטליסטית. לטענתם, כפי שזו משתקפת בעיקר בכתביו של משה סמילנסקי, אין לצמצם את המונח 'לאומיות' למרכיבי קרקע ועבודה בלבד, אלא יש להתבונן בו מזווית ראייה רחבה יותר. רוב יהודי בארץ-ישראל ורכישת מרבית אדמותיה לא יתממשו אלא מתוך איתנות כלכלית, טענו הפרדסנים, וזו תושג בעיקר באמצעות הפעילות הקפיטליסטית. טיעון זה בזכות יתרונה הכלכלי והחברתי של הכלכלה הקפיטליסטית על פני כלכלה ריכוזית מתוכננת דומה ביותר להסבריהם של חוקרים שביקשו לעמוד על סוד הצלחתו הכלכלית של המערב. דיוויד לאנדס, נתן רוזנברג ואחרים טענו שהצלחתו הכלכלית של המערב יסודה בהפרדה שבין תחום ההחלטות הכלכליות, הנתון בידי הפירמה, השוק ומי שפועלים בהם, ובין תחום ההחלטות הפוליטיות, הנתון בידי הפוליטיקאים והמערכת הפוליטית. התערבות הפוליטיקה בכלכלה, כך טוענים רוזנברג ובירדזל, גורמת להקצאה לא יעילה של מקורות ולפגיעה בצמיחה הכלכלית. לשם מניעת התערבות שכזאת ניתנו במערב הכלים החברתיים-האידיאיים לכך: עקרון זכויות הטבע - ובייחוד הזכות לקניין ולחירות - וההפרדה בין התחום הפוליטי לכלכלי מבטיחים יעילות מרבית של הפעילות הכלכלית. הפרט, כך הם טוענים וכך טען אף סמילנסקי, הפועל מתוך חירות אישית להשגת רווחתו הפרטית ישתדל כמיטב יכולתו לפעול ביעילות כלכלית ואף יפעיל יוזמות רבות. 'השופט האכזר', השוק, כך טוענים רוזנברג, לאנדס ואחרים, מעניש את המתרשלים ומעניק פרסים יקרי ערך ליעילים ובייחוד לבעלי היוזמה והמעוף. יתר-על-כן, השגת רווחתו של הפרט - לפי תפיסת עולם זו - תביא גם רווחה לחברה כולה, כפי שמוכיחה, לטענתם, הדרך שהצמיח המערב את עושרו.⁸⁴

83. שם, שם.

84. S. Kuznets, *Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread*, New Haven and London 1966; D. S. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge 1969; idem, 'Introduction: On Technology and Growth', in:

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

ואמנם, גם בתפיסת עולמם של הפרדסנים לא היתה סתירה בין רווחתם הפרטית ובין רווחת החברה והלאום. להוכחת טענתם שבו הפרדסנים והעלו, כאמור, את תרומתו של הסקטור הפרטי ואת תרומתה של הפרדסנות הפרטית לצמיחתו הדמוגרפית, הכלכלית והחברתית של היישוב. מתנגדיהם, ובייחוד אנשי תנועת העבודה, הבליטו את החסרונות – מזווית ראייתו של הכלל – שבהעמדת התועלת הפרטית כערך מרכזי בתפיסת עולמם של הפרדסנים הפרטיים. העדפת העבודה הערבית הזולה, שנתפסה כשלילית מזווית הראייה של הלאום, על העבודה העברית היקרה, וכן החשש (שאמנם נתממש) שמא בעתות משבר ישובו האיכרים וימכרו את קרקעותיהם לבני הלאום הערבי,⁸⁵ היו בגדר הוכחות הנגד העיקריות של מתנגדי הפרדסנים הפרטיים. אף-על-פי שבתקופת המנדט אירעו במשק היהודי בארץ-ישראל תהליכים שקירבוהו מאוד לדפוס משק קפיטליסטי, ותהליכים אלה לא פסחו גם על ענפי החקלאות של הסקטור הפועלי, הרי התדמית השלילית האנטי-חברתית והאנטי-לאומית של משק ההדרים הפרטי – ושל היוזמות הפרטיות בכלל – לא נעלמה גם שנים רבות לאחר מכן.

P. Higonnet, D. S. Landes, H. Rosovsky (eds.), *Favorites of Fortune: Technology, Growth, and Economic Development Since the Industrial Revolution*, Cambridge, MA & London 1991, pp. 1-29; N. Rosenberg and L. E. Birdzell, *How the West Grew Rich: The Economic Transformation of the Industrial World*, New York 1986; ח' ברקאי, "'עושר העמים" באספקלריה של ימינו', אדם סמית באספקלריה של ימינו, ירושלים ותל-אביב 1995, עמ' 11-89; הנ"ל, 'מרקס קונטרה סמית: צווים או מחירים', שם, עמ' 91-117.

85. כך למשל מביא יצחק רוקח, מראשי הפרדסנות העברית בתקופת המנדט והמדינה, עדות על יהודי מפתחתקווה ששמו ברג, שמכר את פרדסו שב'אם המושבות' לערבי הנוצרי פרנסוא ג'לאט, מראשי הפרדסנות הערבית ביפו, משום שהמחיר שהציע ג'לאט היה גבוה מזה שהציעו מתחריו היהודים (ראו: י' רוקח, פרדסים מספרים, רמת-גן 1970, עמ' 116). רכישת קרקעות היתה חלק מפעילותם העסקית של כמה פרדסנים. בשלהי 1935, עם פלישת איטליה לחבש והמשבר הגדול שאירע עקב כך במערכת הבנקאות העברית, וכן עם תחילתו של שפל מתמשך בענף ההדרים (שלא היה קשור למשבר איטליה-חבש ותוצאותיו) נקלעו רוכשי הקרקע לקשיים ניכרים. אחת הדרכים לפתור קשיים אלה מתוך הימנעות ממכירת הקרקע ללא יהודים היתה מכירת הקרקע שנותרה בידם לקק"ל. כך עשה, למשל, סמילנסקי. בשנות הגאות רכש סמילנסקי (בשיתוף עם גורמים פרטיים נוספים) עשרות אלפי דונמים בנגב ואף הקים לשם כך חברה מיוחדת. עם בוא המשבר נקלע לחובות כבדים. קק"ל ו'הכשרת היישוב' הצילוהו ממשבר קשה וקנו ממנו חלק מן הקרקעות שנותרו בידיו. וראו: מ' סמילנסקי, תקומה ושואה, עמ' 159-215. פרדסן אחר שנאלץ למכור את קרקעותיו לקק"ל בעקבות משבר איטליה-חבש הוא שמואל הולצמן, מי שרכש את קרקעות כפר-עציון ועל שמו (Holz = עץ) נקראו הכפר וגוש עציון. וראו: מ' שילה, 'ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר – יחסו לפרשת "אל ההר" וכפר-עציון הראשון', בתוך: מ' נאור (עורך), גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח (סדרת עידון), ז, ירושלים תשמ"ו, עמ' 41-52; ז' ענר, 'הולצמן – האיש שנתן את שמו לגוש עציון', שם, עמ' 53-62; צ' אילן, 'השותפים של הולצמן בהקמת כפר-עציון בשנות השלושים', שם, עמ' 63-74.

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון

אמיר בן פורת

פרולוג לדיון

מסגרת הפרשנות שמדעני החברה, ובעיקר סוציולוגים, משתמשים בה כדי להסביר את אופן עיצובה של החברה הישראלית מאז 1948, מנציחה גם את הסבריהן של תופעות שהתקיימו בעבר ושל תופעות שעדיין קיימות, כגון התופעה של אי־שוויון חברתי וזיקתו לחלוקה האתנית. דוגמה בולטת ביותר לכך בסוציולוגיה הישראלית היא ההחלה של מה שנחשב לתאוריית המודרניזציה על ההיסטוריה של החברה הישראלית לפני ואחרי קום המדינה. בעשור הראשון (1948–1958), בעת שייבאה המדינה עולים וממון, אך טבעי היה לייבא גם את התאוריה הדומיננטית – ואולי צריך לומר הפופולרית – במדעי החברה מן הקמפוסים של האוניברסיטאות בארצות־הברית של אמריקה. מדעני החברה ייבאו מארצות־הברית את תאוריית המודרניזציה, ולעתים, בעצה אחת עם הפוליטיקאים, השתמשו בה בדרך פוליטית ואידיאולוגית לצרכים אמתיים של החברה הישראלית, כגון קליטת העלייה, וגם לצרכים פחות אמתיים, כגון גיוס תמיכה באליטה השלטת. בעת ההיא דומה היה שתאוריית המודרניזציה מספקת את הצרכים הפרקטיים של חברות פוסט־קולוניאליות שלאחר מלחמת העולם השנייה, והחברה הישראלית בכללן.¹ חברות אלה היו זקוקות לפוליטיקה 'חיובית' שתורה דרך כיצד לשפר את הכלכלה, להניע את האוכלוסייה לעשות לפיתוח ולשימור המדינה, ללכד את השורות, למנוע מחאה ולהעצים את מרכזיותה של המדינה. תאוריית המודרניזציה אכן סיפקה פוליטיקה כגון זאת. ואולם

1. מאחר שהמונח פוסט־קולוניאליזם מופיע במאמר זה כמה וכמה פעמים חשבתי שמן הראוי להסביר את משמעותו בעיני. בספרות העוסקת בהתהוות החברה הישראלית בארץ־ישראל אנו מוצאים שני סוגים של קולוניאליזם: האחד הוא זה שמקצת הסוציולוגים וההיסטוריונים הקרויים 'חדשים' מייחסים להתיישבות היהודית בארץ־ישראל ראה: Shafir, 1989 – כלומר, לטענתם היתה ההתיישבות הזאת דגם מסוים של קולוניאליזם. הסוג השני הוא המנדט הבריטי בארץ־ישראל, שהחל מיד עם כיבוש הארץ בידי הצבא הבריטי. ראוי מאוד לציין שהמנדט הבריטי בארץ־ישראל היה שונה מאוד מן הדפוס הידוע של קולוניאליזם, ואף־על־פי־כן הוא עצמו יכול להיחשב לכזה מבחינות מסוימות (בן פורת, 1994). הפוסט־קולוניאליזם המופיע במאמר זה הוא כמובן המנדט הבריטי.

היתה אז בנמצא גם תאוריה חלופית, הלוא היא תאוריית העיצוב הקפיטליסטי (becoming capitalist society), שהסתעפה מן המרקסיזם. תאוריה זו ראתה בקפיטליזם, וליתר דיוק בתהליך התהוותו, מסגרת נאותה להגדרת בעיותיהן ולהסברת מעמדן של חברות פוסט־קולוניאליות. כפי שנראה להלן, הסבר זה אמנם נשען על תפיסה שונה מזו של תאוריית המודרניזציה. אבל גם מי שאינו מקבל את ההסבר שמציעה תאוריית המודרניזציה אינו יכול שלא להסכים שהפרשנות החלופית לקתה בחולשות שגרעו מערכה בתור תאוריה. עם חולשותיה של התאוריה המרקסיסטית נמנתה ההתעלמות המכוונת משאלות הנוגעות לתוקף ההנחות והמושגים שלה עצמה, התעלמות שהגיעה עד כדי טשטוש ההבחנה בין מה שמוצג כתאוריה ובין דוגמה פוליטית. אין ספק שייחוסה של תאוריה זו לשיטה הפוליטית הברוטלית בברית־המועצות היה אף הוא בעוכריה. תאוריית המודרניזציה, לעומת זה, היתה נוחה יותר להתקבל. זו תאוריה אלגנטית, נייטרלית ובעלת רגישות רבה לצרכים הדחופים של בני־אדם, של ממשלות ושל עמים המצויים באבו של תהליך צמיחה ובינוי הלאום־המדינה. היא עוסקת בצמיחה ובהרמוניה, בקדמה ובהבניית האומה האזרחית, והיא אותתה לעולם השלישי שיש דרך למודרניזציה שתגאל אותו ממצוקותיו. כל זה נעשה בשמה של פרספקטיבה תאורטית. מאחר שנולדה וטופחה בקמפוסים של המערב הדמוקרטי נקל היה לה להתקבל בסבר פנים יפות ברבים מן הקמפוסים בארצות המתפתחות. מסיבות אלו ומסיבות אחרות המיוחדות לישראל התקבלה כאן תאוריית המודרניזציה כמסגרת הפרשנות הדומיננטית בסוציולוגיה, בכלכלה, בהיסטוריה וגם בתרבות, ולמעשה לא היו לה מתחרים כבדי משקל בימים ההם.

נפתח את דיוננו בהצגה קצרה וממצה ככל האפשר (ואולי אף פשטנית במידת מה) של שתי התאוריות ובעימות (אף הוא תמציתי, מפאת גבולותיו של המאמר הזה) בין הפרספקטיבה של 'המודרניזציה' ובין הפרספקטיבה של 'תהליך עיצוב הקפיטליזם'. התזה המוצגת בתחילת הדיון קובעת שתאוריית העיצוב הקפיטליסטי מייטיבה לתאר ולהסביר את התהליך העיקרי שהתחולל בישראל כבר בשנותיה הראשונות, הוא תהליך התהוותה של החברה הישראלית בתור חברה קפיטליסטית. התהליך הזה הוא שהכריע מה יהיו פניה של החברה הישראלית וקבע את הפרמטרים החשובים של המבנה וממילא גם את 'דרגות החופש' שבמסגרתן יכלו להתרחש אירועים מסוימים. על סמך התאוריה הזאת נקל להבין נושאים שעמדו על סדר היום בעשור הראשון והשני למדינה, ובעיקר את הנושא של אי־שוויון חברתי וזיקתו לחלוקה האתנית. בהמשך הדברים נוסיף ונטען שההקשר האתני של אי־שוויון חברתי לא זו בלבד שלא היה מקרי, אלא שהיה בלתי נמנע, ולמעשה אי־שוויון שכזה קיים בכל חברה קפיטליסטית. בתנאים ששררו בשנותיה הראשונות של המדינה היו בני־אדם שנאלצו להיות לעבודה־סחורה (כלומר להיעשות פרולטרים), והללו 'סומנו' בדרך־כלל בתור שכאלה כבר בנמל המוצא שלהם. עולים יוצאי אסיה ואפריקה, יותר מיוצאי אירופה ואמריקה, הוסיפו להיות פרולטרים או נעשו כאלה אחרי עלייתם לישראל. ההסבר לתופעה זו, על־פי תאוריית העיצוב הקפיטליסטי, הוא שהפרולטריזציה היא תוצאה

טבעית של העימות בין מהגרים מארץ לא מפותחת ובין המבנה הכלכלי-החברתי של ארץ קפיטליסטית. מהגרים כגון אלה רובם חסרים 'הון אנושי' (השכלה, מקצוע, ניסיון תעשייתי) הנחוץ כל-כך לשם התערות בכלכלה של ארץ ההגירה. אבל תמיד אפשר לתהות על הקשר שבין פרולטריוזציה לחלוקה האתנית (או חלוקת עבודה תרבותית) ולשאל שאלות אחדות על ההכרח שיתקיים קשר כזה דווקא, על החלופות האפשריות שהיו או לא היו בזמן נתון, וגם על תפקידה של המדינה בקשר מעין זה. לדיון בנושא אי-השוויון האתני בישראל נקדים הנחות אחדות:

ההנחה הראשונה היא שאי-שוויון הוא כורח של מציאות קפיטליסטית, והוא נוצר ומוסיף להתקיים בראש ובראשונה על בסיס של חלוקה מעמדית. את ההסבר היסודי לקשר שבין אי-שוויון ובין חלוקת עבודה אתנית יש לחפש אפוא קודם כול במצב המעמדי. בהמשך המאמר יוצע להבחין בין גורם דומיננטי לגורם דטרמיננטי, כלומר, בין הגורם שמשפיע על הצורה והמתאמים המסוימים של אי-השוויון החברתי וקובע שצורה מסוימת של אי-שוויון היא הדומיננטית בתקופה מסוימת, ובין מה שהוא בבחינת הגורם הראשוני והקובע את היווצרותו של אי-שוויון חברתי בכלל. הבחנה כגון זאת תסייע לנו להבין כיצד מתקשרת חלוקה מעמדית לחלוקה אתנית, ומי הוא הגורם המסמן ומי המסומן. הנתונים על פערי הכנסה, סטטוס ושליטה פוליטית בעשור הראשון מעידים במפורש על קיומו של האפקט האתני - במשתנים האלה היו יוצאי אסיה ואפריקה נחותים בדרך-כלל מיוצאי אירופה ואמריקה. הפירוש הבסיסי שמוצע כאן אינו כופר בקיומו של אפקט כזה, אבל מניח הנחות אחרות מאלה המקובלות בספרות העוסקת בשאלת מקורותיו של האפקט הזה בחברה הישראלית ובהמשכיותו, דרכי צמצומו ואולי גם ביטולו.

ההנחה השנייה היא שיש להשתמש ב'פריודיזציה' במה שנקרא כאן 'תחום הזדמנויות' כדי להסביר את הקשר שבין אי-שוויון ובין חלוקה אתנית. 'תחום הזדמנויות' הוא מושג המציין מצב היסטורי מסוים (המובחן ממצבים אחרים), ובעיקר את התנאים המיוחדים של המצב הזה, שקובעים את 'דרגות החופש' הנזכרות למעלה. בתוך תהליך העיצוב הקפיטליסטי אפשר שיהיו תחומי הזדמנויות שונים, כגון תחום ההזדמנויות התחרותי ותחום ההזדמנויות המונופולי. תחום ההזדמנויות מכתוב את הקשר המסוים - אם בכלל - שבין אי-שוויון ובין חלוקת עבודה תרבותית, כלומר חלוקת עבודה שמניעה אינם מניעים כלכליים ישירים, אלא גורמים אחרים שנעשים דומיננטיים בזמן מסוים, כגון הגורם האתני, המין הג'נדר, הדת או גורם אחר. שני העשורים הראשונים לקיום המדינה נחשבים תקופה של צמיחה ושל האצת התיעוש,² ולתקופה זו נודעה השפעה רבה על עיצוב אי-השוויון בישראל.

ההנחה השלישית היא שהזמן וה'דינמיקה' אינם פועלים לביטולו של אי-שוויון מעמדי-אתני דווקא, ויחסים של אי-שוויון החופפים במידה רבה את חלוקת העבודה

2. על תהליך התיעוש בישראל ראה: הלוי וקלינוב-מלול, 1972, חלק ב; הורוביץ וליסק, 1990, פרק ג; י' בן פורת, 1989, פרק 1. על ההבדלים בהכנסות של יוצאי ארצות שונות ועל הבדלים בסטטוס בישראל של אז ראה: אמיר, 1976; בריינסקי ופדן, 1964; חנוך, 1961.

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון

האתנית יכולים להתקיים זמן רב בלא שינוי, מן הסיבה הפשוטה שהחלוקה המעמדית היא שיצרה אותם מלכתחילה והיא המוסיפה לקיים אותם. כל עוד מתקיים תהליך של עיצוב קפיטליסטי ושל שחזורו תוסיף להתקיים חלוקה מעמדית ורבים הסיכויים שחלוקה זו תתחבר גם לחלוקת עבודה תרבותית כלשהי, וכך יתגבש אי־שוויון שגבולותיו החיצוניים נקבעים על־פי חתך אתני או דתי. הקשר שבין אי־שוויון חברתי לחלוקה אתנית נוצר בשני העשורים הראשונים. אבל גם בעשורים שלאחר מכן, שבהם התמתן במידה רבה המתאם שבין אי־שוויון למוצא עדתי, הוסיף הקשר הזה להתקיים, ועד כה עדיין לא נעלם לחלוטין.

ההנחה הרביעית נוגעת לתפקידה של המדינה. את התפקיד הזה אפשר לתאר רק בהקשר של תחום הזדמנויות מסוים ובהקשר של היחסים בין המדינה ובין תהליך העיצוב הקפיטליסטי. בשנות ה־50 היה למדינת ישראל חופש פעולה נרחב למדי, משום שהמדינה היתה דומיננטית כמעט בכל תחומי החיים. אף־על־פי־כן היתה היא עצמה מוגבלת בתוך תחום של דרגות חופש, ותחום זה הוא שקבע בסופו של דבר את יכולתה הממשית לעצב או לבטל את אי־השוויון ואת הקשרו האתני. כפי שנראה בהמשך הדברים, המדינה אמנם עודדה את התפתחות הקפיטליזם, אבל היתה שותפה ליצירת 'תחום ההזדמנויות' שצמצם גם את חופש הפעולה שלה עצמה.

אפשר לסכם את ארבע ההנחות האלה ולומר שהגורם הראשוני ליצירת אי־שוויון חברתי היה הגורם המעמדי. חלוקת העבודה האתנית בשנות ה־50 ובראשית שנות ה־60, שחפפה במידה רבה מאוד את גבולות אי־השוויון הכלכלי והחברתי, היתה בראש ובראשונה תוצאה של תחום הזדמנויות שאופיין על־ידי תהליך של עיצוב קפיטליסטי. אי־השוויון בין אשכנזים למזרחיים (חלוקה שיש לנהוג בה זהירות) נבע מקיומם של תנאים מבניים שפעלו לרעת המזרחיים. מה שעשתה או לא עשתה המדינה (או האליטה האשכנזית השלטת) כדי למתן את אי־השוויון לא היה קשור לסיבה הראשונית של המצב הזה, כלומר לתהליך העיצוב הקפיטליסטי. את 'אשמת המדינה' יש לתלות אפוא בעצם הדבר שהיא אימצה ועודדה את תהליך העיצוב הקפיטליסטי ובה־בשעה הציגה את עצמה – באמצעות המפלגה השלטת – כבעלת אוריינטציה סוציאל־דמוקרטית.³

3. מאמר זה אינו נוגע באוכלוסייה הערבית בישראל. עד אמצע שנות ה־60 חיו הערבים בישראל בחסותו של ממשל צבאי, וזה הגביל את תנועתם בישראל. אי־השוויון החברתי וזיקתו לאי־השוויון האתני לא היו משוחררים מהשפעת האוכלוסייה הערבית. עצם קיומו של 'כוח עבודה רורבי' היה מכשיר בעל מידה של עוצמה ששימש את המדינה כדי להשפיע על גורמים שונים, כגון על מחיר כוח העבודה בשוק. אחד הדברים שעשה הממשל הצבאי היה פיקוח על זרימת כוח העבודה של ערביי ישראל אל השוק הישראלי. לו ניתן אז לערבים להשתלב בשוק העבודה בלא ההגבלות שהטילה עליהם המדינה ייתכן מאוד שצביונו של אי־השוויון הנראה לעין היה שונה, והמפסידים הגדולים היו המזרחיים. אבל השתלבותם של הערבים בשוק העבודה לא היתה מחוללת שינוי משמעותי מבחינת מהותו (כלומר מקורו המעמדי) של אי־השוויון שנוצר אז. בשל החסרת הערבים מן הדיון המאמר הזה לוקה מעט בחסר.

להלן יוצגו שתי פרספקטיבות: האחת מכונה 'פרספקטיבת המודרניזציה', והאחרת 'פרספקטיבת העיצוב המעמדי'. להצגתן של הפרספקטיבות האלה, ולאחר מכן להעמדתן זו כנגד זו, טעם מתודי וטעם של תוכן כאחד, שניהם נחוצים לשם ביסוס התזה הנזכרת למעלה. כל אחת מן הפרספקטיבות ראויה לדיון נרחב, אך כאמור, מפאת קוצר היריעה אציג אותן בצמצום רב ככל האפשר.

מונולוג א: הפרספקטיבה של המודרניזציה

הסוציולוגיה הישראלית לא הסתגרה באקדמיה. לזכותם של הסוציולוגים הישראלים ייאמר שעשו מאמץ כן לתרגם הלכה למעשה. העניין העיקרי שעסקו בו היה הגדרת התמה המרכזית, שהיתה, לדעתם, קליטת העלייה. תמה זו נגעה גם בכל התחומים החשובים שהיו כרוכים בעיצוב פני החברה הישראלית: כלכלה, עיור, תיעוש וכו'.⁴ תאוריית המודרניזציה היתה הפרספקטיבה הדומיננטית במדעי החברה בישראל בעת ההיא. היא שהכתיבה את הגדרת המציאות וממילא את הבעיות הראשיות שלה. לאחר בחינת מקצת מהותה של תאוריה זו והשפעותיה על פירוש ההתנהגות החברתית ברמה המוסדית, תוצג כאן הפרספקטיבה החלופית, המכונה כאן תהליך העיצוב הקפיטליסטי.

הנחות מסוימות מאוד על האדם המודרני ועל טבעם של המוסדות החברתיים המודרניים מהוות את שני בסיסה של פרספקטיבת המודרניזציה.⁵ טענת המוצא החשובה ביותר שלה בעניין הבסיס המוסדי היא טענה כמעט דיכוטומית: היא מבחינה בין חברות מסורתיות לחברות מודרניות וטוענת שיש שלב בהתפתחות ההיסטורית שבו חברה נפרדת ממוסדותיה המסורתיים ונעשית חברה אחרת, מפותחת יותר מן הבחינה הכלכלית, הפוליטית והתרבותית. אחרי מלחמת העולם השנייה התלוותה לכך עוד הנחה, והיא שמדינות אירופה המערבית, ארצות-הברית וקנדה הן התגלמות המודרניזציה. באותו הקשר, אך ברמת ניתוח מצומצמת הרבה יותר, התאוריה הזאת מניחה ש'האדם המודרני', כפי שהוא מכונה בספרות הרלוונטית, הוא תוצאה של ההיפרדות הזאת, ויש האומרים – תנאי מוקדם לה. על-פי תאוריית המודרניזציה האישיות המתאימה לחברה מודרנית היא זו שהפנימה את העקרונות של המוסדות המודרניים. מכאן שלא כל בני-האדם יכולים להצטרף לחברה מודרנית, ובוודאי שאין הם יכולים ליצור חברה כזאת אלא אם ישתנו כמה מרכיבים בסיסיים של 'אישיותם',

4. ראה, למשל, בן דוד, תשי"ב; איזנשטדט, 1952; וינטראוב וברנשטיין, 1965; ליסק, 1966; בר-יוסף ופדן, 1964; וינוגרד, 1960; Eisenstadt, 1973. ישנם כמובן עוד מחקרים לא מעטים, לרבות דוחות מחקר רבים, שמקצתם נעשו ביוזמתה ובתמיכתה של הסוכנות היהודית, שהם בעלי אוריינטציה יישומית מוצהרת. ראה, למשל, Weller, 1974.

5. Apter, 1987, part 1; Harrison, 1988, chaps. 1, 2; Eisenstadt, 1973; Levy, 1986; Haferkamp and Smelser, 1992, 'Introduction'; Rostow, 1960; Scott, 1979, chaps. 1, 2.

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון

כגון ערכים ותפיסות. המשך הדיון בתאוריית המודרניזציה יתמקד בהיבט המוסדי שלה, שמשקלו בתאוריה זו רב יותר מזה של ההיבט העוסק באדם המודרני. מן הבחינה המוסדית התאוריה של המודרניזציה מתמקדת בשני מושגים: רציונליזציה ודיפרנציאציה.⁶ לשני אלה מתלווים פירושים שונים ולעתים גם מודלים שונים המתארים כיצד מתחוללת הטֶרנספורמציה מחברה מסורתית לחברה מודרנית ומציגים את הפרמטרים שעצם קיומם הוא בבחינת העדות למודרניזציה של חברה כלשהי. אבל ההבדלים בין המודלים הללו אינם גדולים מדי. בשל זיקתם התאורטית יש להם בעיקרו של דבר מכנה משותף; הכול מניחים שההתפתחות החברתית הכלכלית נעה במעין מסלול לינארי, שתנאי הכניסה אליו הוא קיומם מבעוד מועד של כמה פרמטרים כלכליים וחברתיים (תיעוש, רמת השכלה, חילוניות, עיור וכו'). ואכן, עיקרו של תהליך השינוי מחברה מסורתית למודרנית הוא טרנספורמציה של המבנה המוסדי. השלמת הטֶרנספורמציה של המבנה הזה הוא המעשה הייחודי הקובע את ההבחנה בין חברה מסורתית לחברה מודרנית. טרנספורמציה זו מתרחשת בשני מישורים, המישור הרציונלי הנוגע להגדרת היחסים בין אמצעים למטרות, והמישור הדיפרנציאלי, הנוגע לחלוקת העבודה המוסדית בחברה. בשני אלה מגולם הסיכוי הראלי למעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית.

תאוריית המודרניזציה עלתה בעיתוי שהלם את הפוליטיקה של המערב ושל מושבותיו לשעבר. היא סימנה למדינות החדשות את הדרך הנכונה והיעילה למימוש של חיים טובים יותר, כלומר את הדרך למודרניזציה, ל'התמערבות'. חשוב לזכור שהמדינות־החברות הללו נתבעו להביע אמון ותמיכה באחד מן הצדדים ב'מאבק' הגלובלי שהתחולל בשנים ההן (שאחרי מלחמת העולם השנייה) על השפעה גאו־פוליטית, ולמעשה על שליטה במשאבים. מבחינת הפוליטיקה של המערב, לבעיה שעמדה בפני מדינות פוסט־קולוניאליות היו שני פתרונות אפשריים בלבד: להעתיק את הדגם המערבי המודרני או להמשיך ולהחזיק בדגם המסורתי ולהישאר או להיגרר מאחור. האפשרות האחרת, שיוצגה והוצעה בידי הגוש הקומוניסטי, היתה בעיני רבים מאנשי האקדמיה לכל היותר גרסה אחרת של הפתרון המסורתי, שמשמעו להישאר מחוץ לתהליך המודרניזציה.

נטייתה הברורה של הסוציולוגיה הישראלית לאמץ את תאוריית המודרניזציה לא היה בה להפתיע. אמנם היתה בכך הצהרה פוליטית כלשהי, ועל־כל־פנים ביטוי סמוי של אי־נחת מן המשטרים הקומוניסטיים, אבל לא היתה בנטייה זו משום הבעת אמון בפוליטיקה של המערב הקפיטליסטי. יתר־על־כן, לא היה בנטייה זו להעיד שמדובר במדענים שמרנים או ליברלים מבחינת שייכותם למחנות הפוליטיים בישראל. רבים ממדעני החברה של הימים ההם היו קרובים לתנועת העבודה (הסוציאלי־דמוקרטית)

6. הספרות העוסקת במודרניזציה מדגישה את התנאים ההכרחיים לקיומה של חברה מודרנית. רציונליות ודיפרנציאציה (מושגים שמקורם אצל ובר) הם תנאים הכרחיים אבל לא מספיקים. על אלה נוספים תנאים כגון עיור, תיעוש וכו', שמעצימים את רמת המודרניזציה של החברה. ראה Haferkamp and Smelser, 1992, 'Introduction'

יותר משהיו קרובים לתנועות פוליטיות אחרות. לא מעטים מהם נענו לצורך דחוף ואמתי של מדינת ישראל באקדמיה כדי שזו תסייע לכוון את התהליכים הדרמטיים שהתחוללו אז ותעניק להם לגיטימציה. עם התהליכים הללו נמנו, למשל, קליטת עלייה המונית ויצירת קונסנזוס חברתי שהמוקד שלו הוא המדינה. החלופה היחידה לתאוריית המודרניזציה, שהיה בה להעמיד תאוריה מקיפה, היתה המרקסיזם האורתודוקסי. המשנה המרקסיסטית, אף-על-פי שהיו לה תומכים רבים בישראל של הימים ההם, לא חסרה מגרעות: היא היתה דוגמטית, ערבבה פוליטיקה ותאוריה בלא הבחנה, חסרה כלים טובים לתרגום התאוריה למציאות ועוד. אף-על-פי-כן היה אפשר ללמוד מן התאוריות הסוציאליסטיות (ומן הפרספקטיבה המרקסיסטית) איך 'לכתוב' תוכנית כלכלית חלופית שתחבר בין 'בינוי אומה' לשוויון חברתי, ולמעשה תתווה דרך לסוציאליזם. בעת ההיא היו בישראל קבוצות ומפלגות פוליטיות בעלות משקל שתמכו בפומבי ב'סוציאליזם בימינו', קבוצות שהיו להן הכוח לגייס קהל אוהדים והיכולת להעמיד מודל חלופי. מפלגת הפועלים המאוחדת של ראשית שנות ה-50 (שהיתה בעלת אוריינטציה מרקסיסטית, אך גם ציונית) העלתה על נס את האוריינטציה 'אל כוחות המחר' ואת ה'קורקטיבה' הסוציאליסטית למפא"י (מפלגת השלטון בראשותו של בן-גוריון), ולהלכה העמידה דגם של משטר כלכלי ופוליטי סוציאליסטי, אבל חסרה את הכוח, ואולי גם את הרצון הנחוץ, לעמוד על דעתה לאורך זמן. כשהצטרפה מפ"ם לקואליציה הממשלתית באמצע שנות ה-50 הנמיכה את קולה והיתה שותפה לחיזוקו של הסקטור הפרטי, שהיה הגדול מכל הסקטורים האחרים בישראל גם יחד, ושלט בכ-60% מן התפוקה והמועסקים במשק הישראלי. הוא שלט גם ברובם המכריע של המפעלים העסקיים, אבל היה חסר כוח פוליטי ונזקק לסיוע מן הממשלה.

היום אפשר לקבוע שחוץ ממיעוט פוליטי שדיבר על הצורך ב'סוציאליזם בימינו', אצל רוב תנועות השמאל לא היתה האוריינטציה הסוציאליסטית אלא התחייבות מילולית רופפת שלא עמדה בעדיפות ראשונה. כשניתנה לתנועות השמאל הזדמנות לממש את התחייבותן, לאחר שנעשתה מפ"ם שותף קואליציוני בשנות ה-50 המוקדמות, למשל, הן העדיפו את היש על האפשרי, ובפועל – את המשך המהלך הלאומי-הציוני על המהלך הסוציאליסטי החלופי. וכך, אף-על-פי שבעשור הראשון געשו הרוחות בפוליטיקה של השמאל, לא נמצא לעמדותיו ביטוי במחקר ובאקדמיה. המודל התאורטי-המרקסיסטי לא נקלט אלא שכן אחר כבוד על מדפי הספריות.⁷

7. נושא האלטרנטיבה הסוציאליסטית ראוי למאמר בפני עצמו. עד כה לא נעשה ניסיון אקדמי של ממש לבחון את העניין הזה כשהוא לעצמו, וראה Ben-Porat, 1993, chaps. 6, 7. ישנם כמה דברים הראויים לציון: השמאל הסוציאליסטי של שנות ה-50, שהקיף שיעור לא מבוטל של האוכלוסייה, היה מפולג בתוך עצמו. מקצת אנשיו האמינו בתורת השלבים שהעמיד השומר-הצעיר כשני עשורים לפני הקמת המדינה. תורה זו גרסה שבשלבים הראשונים של ארגון החיים בארץ יש לממש את הציונות (רוב בארץ, עליית רוב היהודים לישראל וכו'), ורק לאחר מכן לעבור לשלב הסוציאליסטי. בדרך זו נמנע חלק גדול מן השמאל – בעיקר

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון

הפרספקטיבה של המודרניזציה שימשה אפוא לא רק כמסגרת לחשיבה, להסבר ולפירוש המציאות, אלא גם מקור פורה להצגת פתרונות לבעיות הדוחקות. שלוש תמות עומדות בבסיס הגדרת המציאות שלה: קליטת העלייה, בינוי העם ומרכזיות המדינה. בכל שלוש התמות האלה ניכרים תווי ההיכר של האידאולוגיה הציונית, שגם היא זוכה ליחס מיוחד בתאוריית המודרניזציה. האקדמיה קבעה שמבין שלוש התמות האלה התהליך המרכזי המתחולל בישראל הוא המפגש של עולים, רבים מהם מהגרים מחברות מסורתיות, 'לא מפותחות', עם חברה מודרנית, ועל־כל־פנים חברה בתהליך של מודרניזציה. מכאן נגזר שעל העולים לעבור תהליך של הסתגלות חברתית ולהתאים את עצמם לנורמות של החברה הישראלית. הבאים לישראל כונו עולים ולא מהגרים, ולא בכדי. היה צורך להבהיר לכל מי שעלה בעת ההיא שהגירה למדינת ישראל יש בה ייחוד וחובה ואין היא דומה כלל להגירה במקומות אחרים. הציונות הציגה את העלייה לישראל גם בתור חובת היחיד היהודי וגם בתור עדות להכרה במהלך ההיסטורי הנכון. מדינת ישראל נתפסה בעיני מנהיגיה כמדינה מודרנית. בפני המהגרים־העולים הוצג הדפוס הנכון של התנהגות ברמת היחיד והמוסד, וכל מה שנדרש מהם היה לאמץ את נורמות ההתנהגות שהיו מקובלות בחברה הישראלית. בדרך זו, כך הניחו, יהיו העולים לאנשים מודרניים פחות או יותר – המבוגרים פחות מן הצעירים. יתר־על־כן, בעצם התהליך של היעשותם לאנשים מודרניים תרמו העולים את תרומתם הפונקציונלית לחברה הישראלית בכללה וסייעו להתפתחותה הכלכלית והחברתית של ישראל ולאישוש המודרניזציה שלה. מה שגלוי וברור היום, אבל כבר אז היה מעין 'נתון טבעי', הוא החיבור המיוחד שבין המודרניזציה לציונות, חיבור שעליו שקדו ראשי המדינה בימים ההם.

פרספקטיבת המודרניזציה, שאומצה בידי הסוציולוגיה הישראלית ולמעשה בידי מדעי החברה בכלל, סיפקה בין שאר דברים גם דיאגנוזה ופרוגנוזה אופטימיות לפתרון אי־השוויון החברתי בישראל. כבר בראשית שנות ה־50 ניכר שהפערים

מפ"ם – מן הצורך לעסוק במימוש הסוציאליזם 'עכשיו'. פועלי־ציון שמאל, שקולם היה חזק עשרת מונים ממספרם, דיברו על מדינה יהודית סוציאליסטית (ראה זית, 1985). קבוצתו של סנה, שהתפלגה ממפ"ם, הציגה את החלופה הסוציאליסטית כקשורה קשר הדוק אל 'עולם המהפכה'. משום כך לא יכלה לארגן קואליציה שמאלית עם מפלגות ציוניות ואף לא לגייס אוהדים משכבות רחבות של הציבור. הדיון הפוליטי על האפשרות של משטר סוציאליסטי ועל הצורך בו היה חלק נכבד מסדר היום דאז, כפי שאפשר ללמוד מעיון בעיתונים היומיים כגון דבר. על המשמר, קול העם, ובעיתונים התקופתיים כגון בשער של השומר־הצעיר. גם ספרים וחברות שפורסמו אז מלמדים על מידת חשיבותו של הנושא הזה בעיני פוליטיקאים אחדים, וראה מ' סנה, סיכומים בשאלת הלאומיות לאור המארכסיזם־לניניזם, תל־אביב 1954. האקדמיה, כאמור, היתה צנועה מאוד בכל הקשור לחלופה הסוציאליסטית. עיקר המחקר והכתיבה עסקו במודל המודרניזציה. כדאי לציין גם את העובדה – ואולי הקוריוז – שממשלת ישראל הזמינה כלכלן מומחה מן האו"ם כדי שיסייע לה בהכנת תוכנית חברתית של קליטת עלייה ועיצוב הכלכלה. התוכנית שהציע המומחה הזה היתה בעלת מגמה כמו־סוציאליסטית דווקא, שתאמה את השקפת עולמו של המחבר. ראה: Kalecki, 1951

החברתיים והכלכליים נסמכים על הבדלים 'דמוגרפיים' שכונו 'פערים תרבותיים'. הפערים בין יוצאי אפריקה ואסיה ליוצאי אירופה ואמריקה (יוצאי אמריקה היו אז מיעוט מבוטל) באו לידי ביטוי בהכנסתו של עובד ממוצא מזרחי, שהיתה נמוכה הרבה מזו של עובד ממוצא אשכנזי. חנוך (1961) מציין את קיומו של פער בהכנסות בין מזרחיים לאשכנזים המוסבר במשתנים שונים כגון ותק, הכשרה וכו'. אמיר (1976) מחזק את ממצאיו של חנוך, שבאו לידי ביטוי בסטטוס תעסוקתי וחברתי בכלל; בר-יוסף ופדן (1964) מציינות את פערי הסטטוס המקבילים לשוני במוצא האתני. מחקרים מאוחרים יותר, כגון של סמוכה (Smoocha, 1978), של נהון (1984) ושל אחרים מעידים שלמוצא האתני היה קשר ברור למשתנים חברתיים-כלכליים כגון הכנסה, תעסוקה והשכלה, וגם ל'כוח פוליטי', כלומר לשליטה על תהליכי קבלת החלטות. בכל המשתנים הללו היה הפער לרעת המזרחיים, ולפחות כמה חוקרים תלו אותו בתנאים האובייקטיביים הנובעים מארצות המוצא של המהגרים העולים; בידי העולים ממדינות מפותחות יותר היו הכלים - 'ההון האנושי' - המתאימים לקליטה טובה יותר בישראל, שראשיתה ועיקרה בכלכלה.

מה שנראה כפער הנובע בעיקר משנות הוותק בארץ, פער שהיה פגום גם הוא, אך ניתן לצידוק בתירוץ שהזמן יעשה את שלו, היה בעצם פער בולט שנבע בעיקרו מן החלוקה האתנית. אבל דווקא בהקשר זה התגלה הפן האופטימי של פרספקטיבת המודרניזציה: על-פי כל תחזיותיה היה אפשר לשער שהזמן אכן יעשה את שלו בסיועה של התערבות חברתית מבוקרת של המדינה, ותהליך ההסתגלות של העולים יביא בסופו של דבר לידי השתלבותם במוסדות הכלכליים, הפוליטיים והאחרים של המדינה. התהליך הזה אמנם לא יבטל לחלוטין את הפער החברתי (פער 'הגון', על-פי אחת מהנחותיה של תאוריית המודרניזציה, הוא צורך חברתי קיומי), אבל בעקבותיו ייעלמו ההקשר האתני וכל הקשר שיוכי אחר. בני-האדם אמנם יוסיפו להיות עשירים ועניים, משכילים ומשכילים פחות, בעלי השפעה פוליטית וחסרי השפעה כזאת, אבל מה שיכריע יהיה טבעם האמתי, כלומר תכונותיהם וחריצותם. המודרניזציה היא כידוע גם תהליך שבו תכונות של שיוך מומרות בתכונות של הישג, והחווה ממלא את מקום הסטטוס. ובעיקר, תהליך שבו מתחברות ההזדמנויות החברתיות עם יכולות אישיות. כל דבר אחר, כגון מוצא אתני או אפילו שיוך מעמדי, הוא זמני בלבד ובגדר מכשול ליעילות חברתית. כבר בעת ההיא ידעו גם מדענים וגם הדיוטות שבעקבות הגירה לארצות מודרניות המהגרים מאבדים את המעמד שהיה להם בארצות מוצאם ועלולים למצוא את עצמם בין בני המעמדות הנמוכים בארץ הקולטת. ואולם היו גם מי שהניחו שמהגרים שמשקיעים מאמץ יכולים לשפר את מעמדם הקודם בתוך דור אחד ולהשתלב במערך הכלכלי והחברתי של ארץ ההגירה. לתפיסה זו לא חסרו דוגמאות מעודדות, והמהגרים היהודים לארצות-הברית, לאנגליה ולקנדה היו בגדר הוכחה טובה ומשכנעת. מי שאימצו את פרספקטיבת המודרניזציה בישראל הניחו אפוא שהזמן יעשה את שלו לטובת המהגרים החרוצים. להערכתו לא היה להנחה זו כל יסוד, שכן פרספקטיבת המודרניזציה מתבססת על הנחות מוטעות באשר למה שקורה בחברה הנתונה בתהליך של מודרניזציה.

מונולוג ב: תהליך העיצוב הקפיטליסטי

מול הפרספקטיבה של המודרניזציה יש להעמיד לדעתי פרספקטיבה פרשנית חלופית, זו של תהליך העיצוב הקפיטליסטי. באמצעות פרשנות כזאת או דומה לה כבר ניסו להסביר את התהוותן של מדינות לאום פוסט־קולוניאליות אחרי מלחמת העולם השנייה, ויש לה דימוי של עולם שהמושגים המייצגים אותו הם ניגודים מבניים, כוח, אי־שוויון כלכלי וחברתי שלא זו בלבד שאינו פוחת עם הזמן, אלא הולך ומתמסד דווקא, ועוד. מאחר שקיצרתי בתיאור הפרספקטיבה של המודרניזציה אקצר גם בהצגת חלופתה, ואדון כאן אך ורק בהבדלים הבולטים ביותר שבין שתי התאוריות.⁸ כדי למצות את הצגת הפרספקטיבה של התהוות הקפיטליזם ובה־בעת להראות את השוני המהותי שבינה ובין פרספקטיבת המודרניזציה ראוי להסתייע בשני מושגים: האחד הוא 'ממד העומק', המבחין בין מה שגלוי לעין בכל מבנה חברתי ובין התשתית הסמויה מן העין, שהיא הגורם האמתי, או ההסבר, למה שאנו רואים. המושג האחר הוא 'תחום ההזדמנויות' (realm of opportunities), המציין את התנאים החשובים יותר בכל מצב חברתי־היסטורי, שעצם קיומם הוא שקובע את דרגות החופש של השחקנים, ולמעשה קובע מי יהיו השחקנים: קטגוריות מעמדיות, קטגוריות אתניות וכיוצא באלה, וכמובן גם שילוב של קטגוריות. תחום ההזדמנויות הוא גם זה שמכתיב את היחסים שבין מצב מעמדי ובין חלוקת עבודה תרבותית, כגון חלוקה עדתית. בעיקרו של דבר תחום ההזדמנויות מציין תקופה כלשהי בהיסטוריה החברתית, ובכך הוא מקשר בין הטענות הכלליות על מהותו של הקפיטליזם והלוגיקה שלו ובין מצבים מסוימים, ומאפשר בדיקה של אירועים מתוך קשר הדוק לקונטקסט שבו הם מתרחשים.⁹

טענתי העיקרית במאמר זה היא שהתהליך המרכזי שהתחולל כבר בשנותיה הראשונות של המדינה הוא תהליך העיצוב הקפיטליסטי. תהליך זה הוא שקבע את צורתו ואת תוכנו של אי־השוויון שהתרחק בישראל בשנותיה הראשונות. יש צורך אפוא לעמוד תחילה על מהותו של המושג קפיטליזם, ולאחר מכן על ביטוי במציאות, ובעיקר בזו הישראלית.

8. Alvy, 1974; Scott, 1979; Richards, 1986, chaps. 1, 2; Ben-Porat, 1993, chaps. 2, 8; Frank, 1981, chap. 3; Apter, 1987. התבוננות שטחית בשתי התאוריות הללו (בעצם שתי פרספקטיבות, ואפילו מקורות אפיסטמולוגיים שונים) מביאה לידי מסקנה ששתיהן מתייחסות אל אותם פרמטרים המציינים את רמת התיעוש והפיתוח של חברה מסוימת, כגון עיור, שיעור העוסקים בחקלאות, שיעור ההשקעות ביחס לתפוקה הלאומית, שימוש אינטנסיבי באנרגיה 'מלאכותית' וכו'. כמעט אפשר להניח שמדובר בשני מודלים של אותה תאוריה, ואפילו לטעון שהקפיטליזם והסוציאליזם הם שני מקרים פרטיים של מודרניזציה. לדעתי אין הדבר כך כלל ועיקר. שתי הפרספקטיבות נבדלות זו מזו הבדלים מהותיים, בעיקר מבחינת הסיבות והתהליכים הראשיים. על־פי פרספקטיבת העיצוב הקפיטליסטי מודרניזציה היא 'צורת הפנים' הגלויה של חברה קפיטליסטית ותו לא.

9. על שני המושגים האלה ראה א' בן פורת, 1994; וכן: Ben-Porat, 1993, chap. 2.

ההמשגה הגבוהה ביותר של תהליך העיצוב הקפיטליסטי קובעת שמדובר באופן ייצור (mode of production), כלומר במערכת החברתית כולה, ובו-בזמן גם בכל אחד מן האלמנטים (או הערכאות) החשובים יותר שלה: הכלכלי, הפוליטי והאידיאולוגי-התרבותי, וביחסים המיוחדים ביניהם, שצביונם המעשי נקבע בידי תחום הזדמנויות מסוים. המושג 'אופן ייצור' ותרגומו למצבים חברתיים טעון הבהרה, ועל כך אוסיף דברים בהמשך המאמר. כאן ראוי לציין שבספרות הרלוונטית מצוי ויכוח לא קטן על המושג הזה עצמו ועל אופן החלתו על מציאות חברתית. עם זה שוררת הסכמה רחבה שקפיטליזם הוא צורה מסוימת מאוד של שאיבת עודף הערך הנעשית באמצעות מכניזם של השוק; בכוח עבודה חופשי, להבדיל מסתם עבודה או עובדים, שאפשר לקנות ולמכור בשוק; בריכוז של ההון ובמבנה מעמדי המסומן על-ידי פרולטרים בקוטב האחד ובורגנים-קפיטליסטים בקוטב האחר. בין שני מעמדות אלה יש מקום למעמדות נוספים או לחלקי מעמדות, הכול על-פי תחום ההזדמנויות ההיסטורי המסוים, כאמור למעלה. עוד מאפיינים של הקפיטליזם הם ההפרטה של אמצעי הייצור, ו'הכללת הסחורה' (generalized commodity), שהוא אחד המאפיינים הייחודיים של המשטר הקפיטליסטי ובעל חשיבות מיוחדת לענייננו. משמעותו שכמעט כל דבר הוא בחזקת סחורה או סחורה בכוח.¹⁰

המצב המיוחד את החברות הקפיטליסטיות הוא המתח הפנימי השורר בהן, שאינו ניתן לפתרון כל עוד הן קיימות כחברות קפיטליסטיות. אחד המתחים הראשוניים הוא המתח המעמדי, שכל כולו בנוי על אי-שוויון בנכסים ובשליטה פוליטית. אי-שוויון חברתי על בסיס מעמדי הוא טבעה הראשון של כל חברה קפיטליסטית. אי-שוויון זה מתגלם בהגדרתו הפרקטית של כל יחיד כטיפוס של סחורה. לכל יחיד – וליתר דיוק, לסחורה שהוא מייצג – יש ערך חליפין, שנקבע בראש ובראשונה על-ידי הטיפוס ה'סגולי' של הסחורה, כוח עבודה או ממון. גורמים אחרים, כגון ידע, יש בהם לשפר את ערך הסחורה – את כוח העבודה – בשוק, אבל אין בכך לשנות שינוי מהותי את מקומה של הסחורה במשוואת החליפין בשוק.

לכאורה דווקא המבנה הקפיטליסטי יכול ליצור מערכת הוגנת של חלוקה חברתית בגלל קיומו של מכניזם של שוק שבו נפגשים כישורים ויכולות שונות – שהם בחזקת סחורות – הנמדדים רק על-פי ערכם המיוצג בערך החליפין שלהם. אין בו מקום, למשל, להפליה כלכלית על רקע עדתי, דתי, לאומי או כל מאפיין תרבותי, אידיאולוגי וכו', שהוא 'אקסוגני' לכלכלה קפיטליסטית. אף-על-פי-כן מתברר שעיוותי הקפיטליזם הם בעצם חלק בלתי נפרד ממנו, משום שהם הייצוג הגלוי של ניגודים מבניים שאין להם פתרון אמתי בשיטה הכלכלית-הפוליטית הזאת. למעשה אנו מוצאים שבתחום הזדמנויות מסוים עיוותים כאלה הם פונקציונליים לשחזורו של

10. Coram, 1987; Runciman, 1993; Richards, 1986; Wright, 1985, chaps. 1, 2. מתוך מגוון רב של ספרות העוסקת בהגדרת המושג 'קפיטליזם' בחרתי לציין מחברים שהעניין שלהם הוא בקריטריונים שעל-פיהם נבחן תרגומו של המושג קפיטליזם למציאות של ממש.

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי־שוויון

הקפיטליזם עצמו. הם משמשים, למשל, כגורמי הקצאה של עבודה. וכך, במקום קונסנזוס, הרמוניה ופער 'הוגן' בין הרבה יחידים שהתבטלו המחסומים הקבוצתיים (מעמדיים, אתניים וכו') שביניהם, אנו מוצאים מתח דווקא, קונפליקט ואי־שוויון בין קטגוריות חברתיות, שהשסע הראשוני ביותר המפריד ביניהן הוא המיקום של חבריהן במבנה המעמדי. לשסע זה מצטרפים לפעמים גורמי שסע אחרים כגון עדה, דת, מין ולאום, ומשום כך נדמה שהוויכוח על אי־שוויון החברתי – שהוא, יש לשוב ולציין, ממהותו של כל מבנה קפיטליסטי – הוא ויכוח על החלוקה וההפליה העדתית, הדתית, המינית (מגדרית) והלאומית, ולא היא. לאמתו של דבר אי־שוויון, שאי אפשר לבטלו, הוא בראש ובראשונה פונקציה של חלוקה מעמדית. חברה קפיטליסטית היא אפוא חברה של ניגודים שאינם מתפוגגים במהלך הזמן.

חשוב להדגיש שהפרספקטיבה של העיצוב הקפיטליסטי שונה שינוי מהותי מן הפרספקטיבה של המודרניזציה. אי־שוויון, על־פי תאוריית העיצוב הקפיטליסטי, הוא מאפיין אימננטי של חברה קפיטליסטית. לא ההסכמה והרמוניה, אלא מתח ומאבק הם שמלווים חברה כזאת, והזמן אינו פועל לצמצום אי־שוויון – אדרבה, הוא מגביר אותו. כל עוד יתקיים מבנה מעמדי ישרור אי־שוויון, ובנסיבות מסוימות הוא יתחבר לחלוקת עבודה אתנית או חלוקה תרבותית אחרת. מה שאירע בישראל היה אמנם מיוחד משום שהביוגרפיה של החברה הישראלית היתה מיוחדת, אבל אין הדברים שונים ואף לא חורגים ממה שכבר מצוי ברשומות ההיסטוריות של מקומות אחרים. בסיכומו של דבר, הלוגיקה של הקפיטליזם לא ויתרה גם כאן.¹¹

להיות לסחורה: העניין הכללי

נושא בעל עניין מיוחד, שרבות נכתב עליו, הוא מקורו וחלותו של אי־שוויון בחברה הישראלית. זה אחד הנושאים המדוברים ביותר, והעיסוק בו הפגיש חוקרים מדיסציפלינות שונות: כלכלנים, סוציולוגים, היסטוריונים ועוד. במהלך הדיון בו ניטשטשו הגבולות בין דיון מדעי לפולמוס פוליטי. מקורו של אי־שוויון החברתי בישראל, כך מסבירים בדרך־כלל, הוא בחלוקה האתנית בין יוצאי אסיה ואפריקה מזה ליוצאי אירופה ואמריקה מזה.

11. לעובדה הכמעט נחרצת שבמשטר קפיטליסטי אנו מוצאים פערים על בסיס של הבדלים אתניים וגם הבדלים של גזע ושל ג'נדר ישנם שני 'תירוצים': האחד, הפער הנראה הוא זה הנובע מדומיננטיות של שסע חברתי מסוים המצוי בתחום הזדמנויות מסוים. אבל למעשה, הפער האמתי נובע מן השסע המעמדי שהוא הדטרמיננטי. על־פי ממד העומק המוזכר בגוף המאמר, מה שנראה לעין אינו תמיד מה שקובע אל נכון את אי־שוויון החברתי. ה'תירוץ' האחר הוא שאין מצב אידיאלי של קפיטליזם ועליו לשחזר את עצמו באמצעות צבירת הון, ומשום כך הקפיטליזם מסתייע בקיומם של הבדלים חברתיים אחרים – מלבד ההבדלים המעמדיים – כדי לשחזר את עצמו. כך למשל, העדפת האוכלוסייה הלבנה בדרום אפריקה סייעה לשימורו של הקפיטליזם, שכן כוח עבודה זול מאוד של שחורים עמד לרשותו כל העת. מטעמים של תאוריה עדיף בעיני ה'תירוץ' הראשון.

הפרספקטיבה של המודרניזציה הגדירה את מצבה של החברה הישראלית בעשור הראשון והשני לקיום המדינה כתקופת מעבר, והניחה שהבעיה האתנית תלך ותיעלם והזמן ייטיב עם מי שיאמצו את נורמות המודרניזציה וערכיה. אחרים, לעומת זה, טענו שהפער העדתי אינו תוצאה של מצב אובייקטיבי או של מפגש בין עולים חסרי כישורים ובין ותיקים. לדעת הללו הפער נוצר וגם נשמר לאורך זמן בגלל מדיניות מסוימת שקבעה האליטה האשכנזית השלטת.¹² כאן המקום להוסיף עוד מושג אחד לדיון כדי לנקוט דעה בוויכוח הזה ולהעמידו על בסיס מוצק יותר ועל פרשנות מדויקת יותר מאלה שעליהם הועמד עד כה.

ההסבר שאני מציע כאן לאי־שוויון ולזיקתו למוצא האתני בישראל נשען על שלושה מושגים: על הקפיטליזם, על תחום ההזדמנויות ההיסטורי ועל מושג הסחורה. המושגים האלה יוצרים מסגרת התייחסות נוחה למדי לפירוש תמונת המצב של אי־שוויון ושל הקשרו העדתי בעשור הראשון והשני לקיומה של המדינה. במושגים קפיטליזם, ממד העומק ותחום ההזדמנויות כבר עסקנו למעלה. אף־על־פי־כן ראוי להוסיף כאן שהשילוב בין המושג קפיטליזם למושג תחום הזדמנויות מאפשר לנו להסביר את צורותיו השונות של הקפיטליזם: יש קפיטליזם אמריקני, צרפתי, דרום אפריקני ואולי גם הונגרי ופולני. כל אחד מאלה הוא בעל ייחוד משלו, אבל לכולם כמה מאפיינים משותפים, כלומר לקפיטליזם 'לוגיקה' משלו. לעומת זה יש לקפיטליזם וריאציות שונות התלויות בהיסטוריה. המושג תחום הזדמנויות היסטורי מציע פירוש לא אורתודוקסי לקפיטליזם ומאפשר לנו הבחנה מדויקת יותר במה שנעשה בחברה כלשהי בתקופה נתונה. כלומר, מלבד התנאים הנחוצים המגדירים חברה בתור קפיטליסטית ישנם גם תנאים מיוחדים הנובעים מן הביוגרפיה של כל חברה. אלה עשויים להתבטא, למשל, בקיומם של שסעים חברתיים לא מעמדיים, כגון חלוקה אתנית המתחברת אל החלוקה המעמדית, אבל מאפילה עליה. בני מוצא מסוים בחברה כגון זאת זוכים בעמדות חברתיות טובות מאלה של בני מוצא אחר. לכאורה יש כאן אי־שוויון על בסיס אתני, משום שבתחום ההזדמנויות המסוים הזה מצוי גורם דומיננטי, שהשפעתו על אי־השוויון החברתי נראית לעין ואפשר למיין באמצעותו אנשים לקטגוריות מסוימות. אבל אין זה הגורם הדטרמיננטי (הקובע). את הגורם הראשוני לאי־שוויון יש לחפש בממד העומק, ובחברה קפיטליסטית הוא יתגלם בראש ובראשונה בשסע המעמדי. מה שחסר להשלמת ההסבר על אי־שוויון בחברה קפיטליסטית הוא מושג ה'סחורה'. מושג זה מתאר מכניזם שבו הסובייקט האדם נעשה קטגוריה חברתית מעמדית, כלומר מכניזם שבאמצעותו נקבע השסע הקריטי ביותר בחברה קפיטליסטית.

12. על תומכי הפרספקטיבה של המודרניזציה ראה: 'סיכום הויכוח על בעית ההבדלים האתניים', מגמות, ב, 3 (1952), עמ' 319-329; בן דוד, 1952; בר־יוסף, 1959; בר־יוסף ופדן, 1964; איזנשטדט, 1952; הנ"ל, 1948; הורוביץ וליסק, 1990, פרק 4; ליסק, 1966; אמיר, 1976; נהון, 1984; וינוגרד, 1960; Ben-Porat, 1993. על החוקרים החולקים עליהם ראה: סבירסקי וברנשטיין, 1980; Smoocha, 1978, pp. 137-142.

הרעיון עצמו פשוט למדי, אבל כדי לשמור גם על פשטות ההסבר והפרשנות שתבוא אחריו יש להציג כמה הנחות שמקורן הספרותי ידוע, אף אם אין הן מקובלות על הכול.¹³ ראשית, הקפיטליזם הוא מערכת חברתית שלמה, שכמעט כל דבר בה הוא בחזקת סחורה בת חליפין בשוק. ישנם שני טיפוסים טהורים של מצב סחורה: הון וכוח עבודה. ידע, ניסיון וכמובן רכוש אף הם בגדר סחורות, אבל אלה תת טיפוסים הנגזרים משני המצבים הקודמים. שנית, השוק הוא המכניזם המקצה סחורות על־פי עקרון פעולה של ערך חליפין. התערבות של סוכנים כגון המדינה משנה את אופן קביעת ערכן של הסחורות. על־פי השקפה אחת היא מכרסמת ומחבלת בתהליך החליפין של הסחורות, ועל־פי השקפה אחרת היא משפרת ומייצבת דווקא את התהליך הזה. שלישית, לכוח העבודה שהוא בגדר סחורה יש שני ערכים רלוונטיים לשוק הקפיטליסטי: ערך השימוש וערך החליפין. ערך השימוש אינו מעניין אותנו כאן. ערך החליפין הוא המווסת את היחסים החברתיים בכלל. כלומר, מה שמתרחש בין אנשים יחידים ובין קטגוריות חברתיות ונוגע לסוג היחסים שביניהם ולאופן ניהולם נשען בעיקרו של דבר על חליפין של סחורות מסוימות שלהם. רביעית, כוח העבודה הוא סחורה, אבל האדם עצמו אינו בגדר סחורה. אף־על־פיי־כן, בגלל זיקתו ההדוקה של התחום הכלכלי לתחומים האחרים של החברה, מצב הסחורה בשוק משפיע, לעתים השפעה קריטית, על מצבו של האדם בכלל. מסיבה זו, בין השאר, אי־השוויון החברתי הוא טוטלי בדרך־כלל. השיוך של מצב סחורה בשוק (כוח עבודה או ממון) משפיע על־פירוב גם על מצבו של בעל הסחורה באינסטנציות אחרות, כגון בפוליטיקה ובתרבות. שיוכים אחרים, כגון השיוך האתני, המיני או הלאומי עשויים לשמש כמתווכים בין מצב הסחורה בשוק הכלכלי ובין מצב האדם באינסטנציות שהוזכרו כאן, וכמקצי מקום. שיוכים אלה יכולים לשפר או להרע את מעמדו של אדם באינסטנציות האלה. יש להכיר אפוא בקיומם של אפקט אתני, אפקט מיני וכו', אבל אלה אינם הגורמים הראשיים הקובעים את מעמדו של היחיד בחברה בכלל ובמצב של אי־שוויון בפרט.

גם התאוריה של הסחורה וגם יישומה הלכה למעשה מדגישים היטב שלא האנשים עצמם הם סחורה אלא ממונם וכוח עבודתם, שהוא מאפיין ראשוני מאוד שלהם. כמו כן מודגש ההקשר הקולקטיבי־המעמדי של מצבים אלה, והוא שמשווה את מצב הסחורה בשוק למצבו של היחיד בכל המערכת החברתית. כלומר, כפי שכבר נאמר למעלה, למצב הסחורה יש השפעה מכרעת על מצבו הטוטלי של היחיד. אבל מאחר שבחברה קפיטליסטית יש יותר משני מעמדות, סיכויו של יחיד להמיר מצב סחורה אחד באחר, כלומר סיכויו לניידות בין־מעמדית קלושים בדרך־כלל: בניהם של פועלים יהיו אף הם פועלים בדרך־כלל, ובניהם של בעלי הון יהיו בעלי הון. בני

13. Wood, 1988. מושג 'הסחורה' הוא מושג מפתח בסוציולוגיה של מרקס. במאה הדפים הראשונים של הקפיטל מרקס מראה איך הדבר־התוצר מקבל, בתנאים מסוימים, צורה של סחורה, ואיך הדבר־התוצר נעשה גם לערך של חליפין. ערך חליפין זה הוא עיקרון בסיסי ביצירת היחסים החברתיים־המעמדיים בכל חברה קפיטליסטית.

מעמדות הביניים נעים לכאן ולכאן, אך בעיקרו של דבר הם נשארים סמוכים לנקודת המוצא שלהם.¹⁴

אני מבקש להציע כאן פרשנות חלופית של אי־השוויון בישראל, הנגזרת מפרספקטיבת תהליך העיצוב הקפיטליסטי. פרשנות זו מבוססת על שלושת המושגים שצוינו למעלה, הקפיטליזם, תחום ההזדמנויות והכללת הסחורה, ונשענת על כמה הנחות: ראשית, אי־השוויון החברתי בישראל הוא ביסודו אי־שוויון מעמדי, שכן מראשיתה היתה החברה הישראלית נתונה בתהליך של עיצוב קפיטליסטי. ביטויים אחרים של אי־שוויון חברתי היו אמנם דומיננטים בתקופה מסוימת, אך לא היו דטרמיננטיים. שנית, בשל תחום ההזדמנויות ששרר בישראל בעיקר בשנות ה־50, אך גם בשנות ה־60 הראשונות, נקבע גורלם של מהגרים לישראל במפגש שבין תנאי אופן הייצור שהכירו בארצות המוצא שלהם ובין תנאי אופן הייצור ששררו בישראל. מהגרים מארצות שהיתה בהן מידה כלשהי של קפיטליזם היו בעלי יתרונות ברורים על פני מהגרים מארצות שעדיין לא עברו את סף הקפיטליזם. שלישית, מכל אלה אפשר לקבוע קביעה כללית למדי, אך כנראה גם מדויקת, שבני ארצות שהיו בעת ההיא במצב טרום קפיטליסטי, שרובן, אם כי לא כולן, באסיה ובאפריקה, נקלטו בעל כורחם בעמדות כלכליות נחותות ביחס, כלומר עמדות המסווגות כעמדות של פרולטריום (או קרובות להן). בשני העשורים הראשונים לקיום המדינה היה הגורם האתני גורם מקצה, אך לא הוא שיצר את אי־השוויון עצמו. רביעית, למרות המשתמע מן הטענה הקודמת, שתהליך העיצוב הקפיטליסטי ותחום ההזדמנויות הם שקבעו את גורלם של העולים, למדינה היתה השפעה רבה על שחזור חלוקת העבודה האתנית. אחת העדויות לכוחה של המדינה היא הדרך שבה 'נטרלה' את כוח העבודה הערבי (עד אמצע שנות ה־60 חיה האוכלוסייה הערבית בישראל בממשל צבאי, וזה הצר את צעדיה). אבל למעשה הוגבל עד מאוד כוחה לבטל את 'גזרת מצב הסחורה' של העולים מארצות המזרח, אלא אם היתה מחוללת שינוי רדיקלי במבנה הכלכלי-החברתי של המדינה כולה ומניעה מהלך סוציאליסטי.

את הטענות המנחות את המשך הדיון יש לאשש כמובן בממצאים אמפיריים. בעניין זה אעסוק בצמצום, למרות הפיתוי הגדול להעמיס על המאמר 'ערמות' של ממצאים מן המחקרים הרלוונטיים. מידה יתרה של ממצאים עלולה להסיט את תשומת הלב ממטרתו של המאמר, והיא להציע פירוש חלופי ולא להציג ממצאים חדשים. אי לכך החלטתי לנקוט שתי דרכים: ציון נתונים תומכים בגוף המאמר, וציון מראי מקום בהערות המכונסות בסופו.

14. Robinson, 1984; Bottomore and Brym, 1989, chap. 1. גם מקורות אלה הם מעט שבמעט מתוך מספר רב מאוד של מחקרים על ניידות בארצות המערב הקפיטליסטי ובארצות מתפתחות שעדיין שרויות בעיצומו של תהליך העיצוב הקפיטליסטי. למחקרים אלה מסקנות נחרצות: להוציא ארצות שמתחוללים בהן שינויים חברתיים כגון הגירה המונית או מעבר ממשטר קומוניסטי למשטר של שוק 'חופשי', הנטייה הברורה היא לשחזור המצב המעמדי, קרי לסטגנציה. מי שנולד להורים ממעמד חברתי מסוים רבים סיכווייו להישאר במעמד זה. עיקר הניידות היא בתוך המעמד או בין מעמדות קרובים.

להיות לסחורה: העניין הפרטי של מהגרים בישראל

בחקר אי־השוויון והקשרו האתני בחברה הישראלית יש להסתייע אפוא במושג סחורה ובהתגלמותו הפרקטית בחלוקה המעמדית ובחלוקה האתנית הקשורה אליה. על סמך עבודת המחקר הרבה שנעשתה על המבנה המעמדי של חברות קפיטליסטיות בשלבים שונים של מצבו של הקפיטליזם אפשר לקבוע בוודאות שישנם, ולא במקרה, יותר משני מעמדות: לא קפיטליסטים ופרולטרים בלבד, אלא גם מעמדות ביניים שאינם שוליים או זמניים.¹⁵ ממצאים אלה מעידים שתהליך ה'היעשות לסחורה' אינו דיכוטומי, כלומר לא רק החלוקה בין טיפוס הממון לטיפוס כוח העבודה היא הקובעת את טיפוס הסחורה, אלא גם החלוקה לתת טיפוסים הנגזרים מהם. מכל מקום, תהליך ה'היעשות לסחורה', ובעיקר ה'היעשות לכוח עבודה', הוא להערכתו הבסיס של אי־השוויון האתני בישראל. תהליך ה'היעשות לסחורה' ומה שנגזר ממנו, החלוקה המעמדית, מגלמים את 'ממד העומק'. ההקשר של החלוקה האתנית מגלם את ממד הפנים.

הפער הכלכלי־החברתי בישראל ניכר כמעט בראשית הקמתה. לכאורה דומה היה שמדובר בפער שהתכוון על שני יסודות, ותק וארץ מוצא. הוותק הוא מעין ביטוי ל'סדר דברים טבעי', משום שכל הגירה היא נטישה של מיקום מעמדי בארץ המוצא ואובדן של 'זמן צבור'. הוותק קשור לתגמולים חומריים למיניהם (לרבות מיקום מעמדי), ויש לו גם היבט של ביטחון פסיכולוגי, שאף הוא מתערער עם ההגירה. את אלה המהגרים מנסים לשחזר בארץ היעד, לרוב לא בהצלחה מרובה. בכל הגירה יש ירידה במעמד, לעתים לזמן קצר יחסית, לעתים לימי דור ואף ליותר מזה – כמו הגירת היהודים לארצות־הברית בראשית המאה הזאת. דבר אחד נראה כמעט ודאי – העמדות הטובות יותר בארץ ההגירה תפוסות בדרך־כלל בידי התושבים הוותיקים. יתר־על־כן, הגירה המונית יש בה אפילו להיטיב את מעמדם של הוותיקים ולדחוף אותם לעמדות טובות עוד יותר. ואם הוותיקים גם מזוהים עם קבוצה עדתית כלשהי, הזיקה שבין מעמד לעדה הולכת ומתהדקת. במצב כזה דומה שהקונפליקט האתני הוא בלתי נמנע. כל זה מוכר וידוע ממקומות אחרים.

ואכן, מחקרים שמקצתם הוזכרו למעלה מעידים כמעט בלא עוררין על האפקט של הוותק: בעשור הראשון למדינה היו הכנסותיהם של הוותיקים גבוהות יותר בדרך־כלל

15. ראה את מחקרו המשווה של Wright (1985) על המבנה המעמדי של חברות קפיטליסטיות (וגם לא קפיטליסטיות). מה שנראה ודאי הוא, שבכל החברות הללו שיעורו של המעמד הקפיטליסטי דומה פחות או יותר (כשני אחוזים מכלל כוח העבודה), וכמובן, מעמד העובדים מהווה את החלק הגדול יותר ביחס של כוח העבודה. בין שני אלה ישנם עוד מעמדות. המושג 'פרולטריון' עדיין תקף בכל החברות האלה, גם לאחר התמוטטות הגוש הקומוניסטי (ולמעשה אין לכך כל משמעות מבחינת תקפותו של מושג זה). בעיקרון, מעמד השכירים שכוח עבודתם הוא הנכס העיקרי שלהם, ופעמים רבות הנכס הבלעדי, הוא כפי שהיה. שיעורם בכוח העבודה בארצות קפיטליסטיות עולה דווקא ומגיע לכשמונים אחוז.

ראה Bottomore and Brym, 1989, chap. 1

(יורם בן פורת [1989] טוען שעם הזמן הלכה והתמעטה השפעתו של הוותק על הכנסתו של יחיד בישראל). נוסף על כך היתה לוותיקים גם ניידות תעסוקתית; ידיעת השפה, ניסיון בכלכלה המקומית וקשרים חברתיים סייעו להם לזכות בעמדות של פיקוח וניהול בסקטורים השונים של התעשייה ובשירותים הציבוריים. המדינה סייעה להם בדיור באמצעות בניית שיכונים ותיקים בערים הגדולות ובערי השדה, וכך היו הראשונים שנעשו בעלי בתים. ומטבע הדברים, הוותיקים הם שאיישו את העמדות הפוליטיות הבכירות במדינה.

היסוד האתני של ההגירה גם הוא אינו מיוחד. בדרך-כלל המהגרים מהווים קבוצה או קבוצות אתניות מובחנות עוד בשערי הכניסה לארץ ההגירה. גם דרך התערותם בארץ היעד תלויה בחלוקה לפי ארצות המוצא, וליתר דיוק, לפי רמתה הכלכלית והחברתית של ארץ המוצא. כך היו פני הדברים בארצות-הברית, למשל, בשנות ההגירה הגדולה. ואכן, מיד עם עלייתם של יהודים לישראל ב-1948 התברר שהפער המעמדי חופף במידה רבה את החתך העדתי, והחתך העדתי גלוי לעין יותר מכל חתך אחר. אף-על-פי שהחלוקה בין יוצאי ארצות המערב ליוצאי עדות המזרח היא הכללה גסה מדי, נמצא שיכולות מיובאות מסוימות (כגון השכלה ומשלח-יד), שיש להן יתרונות בתחום הכלכלי, נטו להתפלג בדרך-כלל על-פי ארצות המוצא האלה. יכולות כאלה היו אינסטרומנטליות לניידות במבנה המעמדי של ישראל.

הנתונים על אי-השוויון המעמדי-האתני בעשורים הראשונים מאששים את הטענה שעולים ממדינות אסיה ואפריקה נמנו בעת ההיא עם השכבות הנמוכות יותר של החברה הישראלית. בשנות ה-50 המאוחרות, למשל, נמנו כמעט שמונים אחוז מן המזרחיים עם מעמדות העובדים (פרולטרים של ממש ועובדים מקצועיים); חמישה-עשר אחוז מהם נמנו עם המעמדות הבינוניים (בעיקר זעיר-בורגנים); ושיעור נמוך מאוד – פחות מאחוז אחד – נמנו עם הקפיטליסטים. בקרב האשכנזים היתה ההתפלגות שונה: מעט יותר ממחציתם נמנו עם מעמדות העובדים, מעט יותר מארבעים אחוז נמנו עם המעמדות הבינוניים (מחציתם מנהלים ואנשי מקצוע), וכשני אחוזים נמנו עם הקפיטליסטים (ראה י' בן פורת, 1989). נתונים סטטיסטיים שמקצתם הובאו למעלה מעידים גם הם על הפערים בהכנסות, בהשכלה ועוד בין מזרחיים לאשכנזים, לטובת האשכנזים.

בשנות ה-60 היה המשק הישראלי מחולק בין שלושה טיפוסים בעלות: בעלות פרטית, שהיוותה כ-60% ממנו; בעלות של ההסתדרות (שהיתה אז הרבה יותר מסתם פדרציה של איגודים מקצועיים) – כ-20% ממנו; ובעלות ממשלתית – אף היא כ-20% מכלל המשק. בעת ההיא היו הבעלות וניהול המשק (בכל הסקטורים) נתונים בידי הוותיקים, קרי האשכנזים, אם כי יש לציין שעם שועי הכלכלה הפרטית נמנו גם משפחות של ספרדים ותיקים. בשנות ה-50 היה אפשר להבחין באפקט של תכונות מיובאות, כמו השכלה ויכולות כלכליות מסוימות, שנטרלו במידה רבה (אם כי לא לחלוטין) את האפקט האתני של אי-השוויון הכלכלי: עולים רבים מעיראק, למשל, הצליחו לשמור על מעמדם הכלכלי היחסי גם במדינת ישראל. ואילו רבים מעולי רומניה דווקא נמנו עם המעמדות-השכבות הנמוכים ביותר של החברה הישראלית.

אף־על־פי־כן נכונה הטענה שהחלוקה האתנית בין מזרחיים לאשכנזים ביטאה את חלוקת השליטה במשאבים הכלכליים והפוליטיים בישראל, אם כי לא היתה הגורם לחלוקת השליטה במשאבים.¹⁶

לדעתי יש לבסס את ההסבר לאי־השוויון ולהקשרו האתני על שתי קביעות: האחת, שישראל היא חברה בתהליך של עיצוב קפיטליסטי – על הקביעה הזאת יש לבסס את ניתוח דרך עיצובה של החברה הישראלית. הקביעה השנייה נובעת מן הראשונה והיא, שהתהליך העיקרי שעברו המהגרים העולים לישראל הוא ה'היעשות לסחורה', כלומר פרולטריוזציה. בגלל תחום ההזדמנויות שהתקיים בשנות ה־50 המוקדמות, שבהן היתה עלייה המונית, הצטרף תהליך זה לחלוקה האתנית, ומה שנראה לעין היה אי־שוויון שסומן על־ידי חלוקה אתנית. מבחינת ניתוח הקונטקסט של התקופה יש לזהות את התנאים המבניים שהכתיבו את הבסיס המעמדי של אי־השוויון. כאן התחיל הכול. כלומר, יש לזהות את תוכנו של תחום ההזדמנויות שהתקיים מראשית שנות ה־50 עד ראשית שנות ה־60 וסיפק את האופציה לחיבור שבין פער מעמדי לפער אתני. מלבד זה יש לבחון את תפקידה של המדינה בגרימת הפער הזה ובשחזורו. אני מדגיש כאן את תפקידה של המדינה ולא של סוכנים אחרים מפני שיש בידנו עדויות רבות שהיא היתה סוכן ראשי ומכריע בתקופה הנידונה. יש אפוא מקום לבחון את תפקידה מבחינת אי־השוויון החברתי, על־פי הפרספקטיבה הנקוטה כאן.

על האמור למעלה יש להוסיף את הטיעון שהתהליך שעברו רבים מאוד מן העולים, ובעיקר עולים מזרחיים, היה 'כורח המציאות', ולא זו בלבד אלא שגורלם של העולים נקבע במידה רבה כבר בארצות מוצאם. העימות שלהם עם הקפיטליזם ההולך ומתעצב בישראל הוא שהיה הגורם המכריע. חוקרים ישראלים אחדים כבר טענו דברים דומים, אך הללו נמנעו מן העיסוק בשני דברים: האחד, הגדרה מלאה של הקונטקסט שבו אירע העימות בין העולים לקפיטליזם בישראל, שהיא הגדרה מכריעה מבחינת הבנת הנושא הנידון כאן. אמנם נכון שהעולים השתתפו בדינמיקה של הפיתוח הכלכלי, שהואן בשנות ה־60, כלומר הם השתתפו ביצירת המשאבים הלאומיים ובהרחבתם, אבל לא ביצירת התנאים הראשוניים לקיומם של אלה. את תהליך העיצוב הקפיטליסטי – את תחום ההזדמנויות – קיבלו עם עלייתם.¹⁷

16. הנתונים הסטטיסטיים מעידים שבתכונות מסוימות כמו השכלה, מקצוע, התנסות בתעשיות מודרניות וכיוצא באלה, היו העולים מארצות אסיה ואפריקה 'נחותים' לעומת עולים מארצות אירופה. ראה נהון, 1984; אמיר, 1976; חנוך, 1961; ברקאי, 1990.

17. ברנשטיין, 1978; סבירסקי וברנשטיין, 1980; רוזנפלד וכרמי, 1979. וכך כותבים רוזנפלד וכרמי: 'שנית, אנו מבקשים לקבוע שתהליך זה היה בשלביו הראשונים בגדר הנמנע, כלומר, התרחשותו היתה פרי מדיניות ... דעתנו היא שתהליך עלייתה של הבורגנות היה בעיקרו פרי המדיניות הממלכתית' (עמ' 43–44). איני חולק על הסיפא, כלומר שהמדינה היתה מעורבת ביצירת הבורגנות. יש לכך עדויות רבות. אבל איני מקבל את הטענה שהתהליך היה 'בגדר הנמנע', משום שחסר כאן קונטקסט מנחה. התהליך היה בגדר הנמנע אילו בחרה האליטה השלטת במדיניות של יצירת 'תחום הזדמנויות' אחר, למשל ביצירת

הדבר השני שהחוקרים הללו נמנעו מלעסוק בו הוא ההבחנה בין הגורמים הקובעים את תחום ההזדמנויות ובין התנאים הקובעים את האופציות הנתונות למי שנמצא בתחום הזה – בין מה שהוא דומיננטי בזמן מסוים ובין מה שהוא דטרמיננטי מעבר לזמן הזה. מה שקרה לרבים מן העולים מבחינת מצב אי־השוויון שלהם נבע מתנאים שלא היה אפשר לדלג עליהם. העולים נעשו פרולטרים לא מפני שמישהו רצה בכך דווקא, ולא משום שמעסיקים פרטיים, הסתדרותיים וקיבוציים החליטו שעל העולים להיות לפועלי כפיים. רצונם של הללו לא היה חשוב כלל. בתנאי תחום ההזדמנויות ששררו בשנות ה־50 נאלצו המעסיקים, בלא הבדל סקטוריאלי ואידיאולוגי, להתנהג כמעסיקים במשק קפיטליסטי. בתנאים הללו – שהיו בעיקרם תנאיו של תהליך קפיטליסטי – נאלצו גם רבים מן העולים להיעשות פרולטרים, להיות ספקי העבודה הזולה. לא מקרה הוא, כמובן, שמבין העולים שהיו או נעשו פרולטרים היה שיעור המזרחיים גבוה יותר משיעור האשכנזים. על 'אשמת' המדינה נדון בסיומו של המאמר.

הסבר מקיף על התהליך המתאר את עיצובה של החברה הישראלית כחברה קפיטליסטית נמצא במקום אחר.¹⁸ מגבלות המקום אינן מאפשרות את העתקתו לכאן. לצורך דיוננו יצינו שני סימנים מובהקים של קפיטליזם שנמצאו גם בישראל: מבנה מעמדי וריכוז הון על גילוייהם הייחודיים, כפי שהיו בשני העשורים הראשונים לקיומה של ישראל. שני אלה הם מאפיינים־מזהים ברורים מאוד של כל מבנה קפיטליסטי. הסימן הראשון של קפיטליזם בישראל היה המבנה המעמדי. מבנה זה החל להתעצב עוד קודם להקמת המדינה. כלומר, המבנה המעמדי שמצאו כאן העולים אחרי 1948 היה דומה מאוד למבנה מעמדי קפיטליסטי, אם כי היה לו ייחוד מסוים שנבע מכוחה של המדינה ושל סוכנים אחרים כמו ההסתדרות.

בעת ההיא כבר היו בארץ מעמד של בורגנים קפיטליסטים ומעמד של עובדים שכירים, שמבחינת שיעורו באוכלוסייה היווה רוב מוחלט (יותר משבעים אחוז) כידוע, מעמד זה היה מאורגן היטב באמצעות ההסתדרות ומפלגות פוליטיות (מפ"ם, הקומוניסטים ומפא"י) והיה בידו להשפיע על מקצת התהליכים שהתרחשו אז. היו גם מעמדות ביניים, רובם עדיין במתכונת של זעיר־בורגנות כגון סוחרים קטנים, אומנים, מספקי שירותים אישיים וכו'. 'המעמד הבינוני החדש' – זה שמחבר יחד מנהלים בכירים, אנשי מקצוע (עצמאים ושכירים), אנשי מנהל ועוד – החל להופיע בתור מעמד רק בשנות ה־60. אין כל ספק שהעלייה ההמונית ושיעור המצטרפים לכוח העבודה השפיעו על המבנה המעמדי. העלייה גרמה גם לעיבוי מגזרים של המבנה המעמדי, כגון הזעיר־בורגנות, שבשנות ה־50 היוותה יותר מעשרים אחוזים ממנו. ואולם העלייה לא שינתה את התוכן הדמוגרפי של המעמד הקפיטליסטי, וזה

מסגרת סוציאליסטית. בעת שבחירה באופציה הקפיטליסטית או הסכינה עמה (ולענייננו כאן לא חשוב מדוע), כבר לא היו לה דרגות חופש מרובות. תהליכים מסוימים לא היו עוד בגדר הנמנע.

Ben-Porat, 1993 .18

היה ונשאר, כמו לפני הקמת המדינה, בשליטתם של גברים אשכנזים ותיקים. עם זה השפיעה העלייה על הרכבו של מעמד העובדים: ראשית, חלקם של יוצאי אסיה ואפריקה גדל מאוד, ובשנות ה-60 המאוחרות היוו הללו את רוב המעמד הזה. שנית, היא גרמה ליתר פיצול בתוכו, משום שמקצת הוותיקים נעו כלפי מעלה ונעשו מנהלים ואדמיניסטרטורים זוטרים, וכן תרמה ליתר הטרוגניות מבחינת פערי השכר בקרב השכירים - תהליך שהתעצם בשנות ה-60 הראשונות (Ben-Porat, 1993). אף-על-פי-כן לא גרמה העלייה ההמונית לשינוי מהותי במבנה המעמדי של ישראל, וזה היה ומוסיף להיות דומה למבנה מעמדי בחברות קפיטליסטיות אחרות. בדיעבד אפשר לומר שעם הזמן הלך הדמיון הזה וגבר, שכן לאמתו של דבר הלכה החברה הישראלית כולה ונעשתה קפיטליסטית יותר. מה שהשפיע השפעה מיוחדת על המבנה המעמדי של ישראל והקנה לו צביון משלו הוא מאפיין אחר של הקפיטליזם - ריכוז ההון.

שני גורמים קבעו את ריכוז ההון בישראל ואת ייחודו: דיפרנציאציה (הפרדה) סקטוריאלית וצנטרליזציה (ריכוזיות), וגם תופעה זו היתה היבט ברור של תחום ההזדמנויות של העת ההיא.

מבחינת הדיפרנציאציה, ההון (והרכוש) בישראל נחלק בין שלושה: המדינה, ההסתדרות והסקטור הפרטי. לסקטור הפרטי היה בתקופה הנידונה משקל פסי (בתפוקה, ובתעסוקה) שעלה על סכום ההון של שני הסקטורים האחרים. כבר אז היו בסקטור הפרטי כמה חברות גדולות, בעיקר בבעלות משפחתית, כגון קבוצות הבעלות של בנק דיסקונט, אלרן, החברה המרכזית להשקעות, מיאמי, סחרוב ועוד. מקצתן החלו את צעדיהן הראשונים עוד לפני הקמת המדינה. בשנות ה-60 החל גם תהליך של ריכוז הבנקאות במספר קטן מאוד של מוסדות פיננסיים: בנק הפועלים, בנק לאומי ובנק דיסקונט. הבנקים האלה 'ניכסו' בנקים ואגודות חיסכון קטנות. המבנה הפנימי של הסקטור הפרטי היה אפוא דומה מאוד לזה שכבר התבסס בארצות קפיטליסטיות - מספר קטן של חברות גדולות שבידיהן חלק נכבד מאוד מן ההון והתעסוקה, ועסקים רבים קטנים מאוד, ששיעורם מגיע עד כדי 80-90 אחוזים מכלל העסקים. המפעלים העסקיים שבבעלות המדינה וההסתדרות היו רובם גדולים ביחס, ובאלה שלטה הפוליטיקה. אבל בעיקרו של דבר הבעלות הפרטית על עסקים בכלכלת ישראל היא שהיתה דומיננטית כאז כן היום.

אחד הגורמים שייחדו את מדינת ישראל לעומת מדינות קפיטליסטיות אחרות בתקופה הנידונה הוא מעמדו הכלכלי החזק של הסקטור הציבורי בישראל והתמיכה הפוליטית היציבה שזכה לה בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה. השפעתה הרבה של המדינה על התנהגותו של ההון דאז לא הפריעה לתהליך העיצוב הקפיטליסטי, שהתנהל בחסותה. הסקטור הפרטי, שלימים נעשה הסוכן הראשי של תהליך העיצוב הקפיטליסטי, טופח במעין שלב של 'קינון ודגירה', ואילו הסקטור ההסתדרותי הוגבל. המדינה אמנם הצרה את צעדיו של הסקטור הפרטי, אבל ב־בזמן גם הזינה אותו. הדיפרנציאציה הסקטוריאלית לא היתה מכשול לקפיטליזם. כמו במקומות פוסט-קולוניאליים אחרים, גם מדינת ישראל התנהגה כסוכן המעודד את

תהליך העיצוב הקפיטליסטי, ולמעשה עודדה במרץ את המשכו של התהליך הזה על-ידי מתן סיוע בדרכים שונות (סבסוד ישיר של הון, השקעות, סיוע בהספקת כוח עבודה זול וכו'). על כך כותב אהרוני (1976):

מראשית קיום המדינה ניסתה הממשלה להגדיל את זרם ההשקעות במשק כדי להקים מפעלים ... עידוד ההשקעות היה אמור להיות מבוצע ע"י עידוד ההון הפרטי ואימוץ היוזמה הפרטית והקואופרטיבית בכפר ובעיר ... כבר בראשית שנות החמישים תוכרע לטובה שיטת מתן תמריצים להשקעה פרטית כדרך עיקרית לפתרון מהיר של הבעיות הכלכליות המרכזיות ... השפעת הממשלה על מידת הריכוזיות בבעלות ומידת שליטתה על תהליכי קבלת החלטות במשק מתבטאת בשלושה מישורים: ... צריכה והשקעות ציבוריות ובעלות על מפעלים ... בהשפעה עקיפה באמצעות מדיניות מאקרוכלכלית ... בפעילות עקיפה במישור המיקרוכלכלי ... (עמ' 337-338).

מבחינת התנהגותה בפועל היתה ישראל מעין מדינה קפיטליסטית עוד קודם שהונהגה בה 'כלכלת שוק'. בשנות ה-60 התחילו מתרוצצות במדינה שתי מגמות: מגמה של המשך השליטה בכלכלה באמצעות מדיניות של בעלות, פיקוח והקצאה, ומגמה של צמצום שליטת המדינה והרחבת חופש הפעולה של הסקטור הפרטי. שנות ה-80 וה-90 הן עדות ניצחת לנצחונה של המגמה השנייה - כלכלת השוק נעשתה דומיננטית בישראל.

ריכוזיות ההון בסקטור הממשלתי וההסתדרותי היתה כמעט מושלמת. סקטורים אלה שלטו שליטה ישירה כמעט יותר מארבעים אחוז מן ההון בישראל. בשניהם התקבלו החלטות בידי גופים פוליטיים ריכוזיים, בעוד הממשלה משפיעה גם על ההסתדרות באמצעות שני מנגנונים: האחד, באמצעות השליטה בייבוא הון ובהקצאתו, והשני, באמצעות מנגנון המפלגה שהיתה דומיננטית במדינה ובהסתדרות. הסקטור הפרטי, לעומת זה, לא היה ריכוזי כלל, להוציא כמה חברות גדולות ביחס, רובן בבעלות משפחתית. רוב הסקטור הזה היה מורכב ממפעלים ועסקים קטנים, ואף-על-פי-כן התפתח ובעיקר שמר על חלקו המכריע בכלכלה.¹⁹ בתוך עשור אחד

19. פטנקין, 1959. ישנם עוד חוקרים שמחייבניהם אפשר ללמוד מה עשתה המדינה כדי לחזק את הסקטור הפרטי, ובהקשר זה, את תהליך העיצוב הקפיטליסטי. החוקרים עצמם אינם מנסחים זאת כך. מבחינתם מדובר בתיעוש ובמודרניזציה, וראה Ben-Porat, 1993. המדינה נוהלה אז בעיקר בידי מפא"י והתנהגה כמעין סוכן-מתווך. היא שמרה על מעמדה של ההסתדרות אבל הגבילה את צעדיה ומנעה ממנה לרכוש נכסים מן הסקטור הפרטי, בין השאר מחשש מפני תגובתם של יהודי ארצות-הברית. השתתפותם של הציונים-הכלליים בקואליציה הממשלתית בראשית שנות ה-50 הועילה הרבה לסקטור הפרטי. כל עוד השתתפו הציונים-הכלליים בממשלה תמכה המדינה-הממשלה בסקטור הפרטי בדרכים שונות, שבדיעבד התבררו כיעילות. ספיר, שר האוצר בשנות ה-60, רק העצים והשלים את המהלך שהניעו קודמיו. המדינה ומנהיגיה הם שקבעו, ביוזמה או שלא ביוזמה, את צביונה של החברה הישראלית בשנות ה-90 של המאה שלנו, שהיא חברה קפיטליסטית להלכה ולמעשה.

עבר הסקטור הפרטי מעין מהפך, לאחר שהחברות – הקורפורציות – החלו להוות את המרכיב העיקרי שלו. בשנת 1961, למשל (על־פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), היו בבעלות של יחיד 53% מן המפעלים העסקיים, ורק כ־17% מהם היו בבעלות של חברות. עשר שנים לאחר מכן ירד שיעור המפעלים העסקיים שבבעלות יחיד לכ־26%, ואילו שיעור המפעלים בבעלות של חברות עלה ל־46%. מגמה זו הלכה והתחזקה לקראת שנות ה־80.

מלבד שני הסימנים המובהקים של חברה קפיטליסטית – המבנה המעמדי וריכוז ההון – היו בתקופה הנידונה עוד סימנים ברורים של חברה קפיטליסטית: השכירים היוו רוב מכריע מכלל כוח העבודה במשק, ושיעורם הלך וגדל עד כשמונים אחוזים; עובדי החקלאות היו במיעוט, ושיעורם הצטמק והלך; ואילו שיעור עובדי התעשייה התקרב לשיעור שהיה מקובל אז במדינות מתועשות. היה גם מנגנון של שוק לסחורות, לממון ולעבודה. מנגנון זה היה אמנם כפוף למגבלות מנהליות, אך התפתחותו לא נסוגה אלא רק הואטה עד שנות ה־60 המאוחרות, שבהן החלה לעלות חשיבותו בכלכלה, בפוליטיקה ובתרבות. כמו כן ראוי לשים לב לנתון נוסף והוא מדד אי־השוויון בהכנסות, שעלייתו הברורה בין שנות ה־50 לשנות ה־60 העידה על גידול בפער הכלכלי. פערי ההכנסות לא שיקפו פערים מעמדיים ומקצועיים בלבד, אלא גם פערים אתניים. מדד אי־השוויון בהכנסות הלך והתקרב למוצע של חברות קפיטליסטיות (מדד ג'יני, שנע במדינות אלה בין קצת מעל ל־3 לקצת מתחת ל־4). מדד אחר של אי־שוויון, זה המתייחס לרכוש, מעיד שבראשית שנות ה־60 היה פער ברור בין הרכוש המשפחתי הממוצע שהיה בחזקתם של שכירים ובין הרכוש המשפחתי הממוצע שהיה בחזקתם של עצמאים, לטובת העצמאים. למעשה היה הפער הכלכלי הראלי גדול הרבה יותר, משום שבמדד אי־השוויון נכללו הכנסות משכר בלבד, ולא הרכוש העסקי הפרטי. בסיכומו של דבר נראה שישראל היתה דומה מאוד לחברות קפיטליסטיות אחרות בתקופה ההיא:²⁰ היה בה שיעור נמוך מאוד של קפיטליסטים (כשני אחוזים), שיעור גבוה של מעמד עובדים שכירים (יותר משבעים אחוז), ושיעור מיוחד של 'מעמד בינוני זעיר', שהגיע עם העלייה ההמונית. לחלוקה המעמדית היה המתאם הגבוה ביותר עם חלוקת הרכוש וההכנסות.

כשמתבוננים בנתוני העלייה בעשור הראשון והשני בקונטקסט של הפרספקטיבה הקפיטליסטית אפשר לנסות ולהבין מה אירע מבחינת תהליך החלוקה של העולים למעמדות בישראל, כלומר מה יצר את אי־השוויון שלהם ומה סייע או גרם לחיבור שבין המיקום המעמדי למוצא האתני. ראשית, מחצית או יותר מכלל העולים שעלו לישראל בעשור הראשון היו במעמד של פרולטרים או במעמד קרוב לזה עוד בארצות מוצאם. בעקבות העלייה לישראל השתפר מעט מעמדם של מקצת עולי המערב, אבל בסך־הכול מי שהיה במעמד של פרולטר בארץ מוצאו הוסיף להיות כזה לפחות בתקופה הראשונה של קליטתו בארץ.

20. חנוך, 1961; גינור, 1987, פרק 4; הלוי וקלינוב־מלול, 1972; ברקאי, 1990; זנדברג, 1960; אהרונ, 1976. על תיעוש ופערים במדינות מודרניות קפיטליסטיות ראה: Kuznets, 1968

קבוצה אחרת של עולים, מעט יותר מחמישה-עשר אחוזים, נעשו פרולטרים רק לאחר עלייתם. הקשר האתני כאן היה רופף אבל ברור: שיעורם של מי שנעשו פרולטרים מקרב יוצאי ארצות המערב היה פחות מחמישה-עשר אחוזים, ואילו השיעור המקביל בקרב יוצאי ארצות המזרח היה יותר משבעה-עשר אחוזים. אצל רוב העולים היתה ההגירה לישראל כרוכה במצב של 'גלישה מעמדית' ובעצם בפרולטריזציה, שכן סוג הסחורה שהיה להם למכור או להחליף בשוק העבודה היה כוח העבודה שלהם, וכך נקבע מקומם בשוק הזה. גם התערבותה של המדינה לא שינתה את המצב. כפי שיובהר להלן, המדינה התערבה בתהליך החליפין בשוק וקבעה את מחיר הסחורות, אבל נמנעה משינוי 'מצב החליפין', כלומר היא לא שינתה את התנאים המבניים עצמם ובכך הנציחה את מצב הסחורה של העולים ושל כל מי שהשתתפו אז בכלכלת ישראל בתור 'כוח עבודה' או בתור 'ממון'.

המסקנה הראשונה המתבקשת היא שבעקבות ההגירה לישראל הורע מעמדם של עולים שנעשו פרולטרים בבואם לארץ, אבל מה שקרה לעולים מבחינת התפלגותם המעמדית היה צפוי. מאחר שכבר בעת ההיא (בשני העשורים הראשונים) היתה ישראל שרויה בתהליך של קפיטליזם, היה אפשר להניח שרוב העולים ישתלבו במעמד הפרולטרים. בישראל של העת ההיא שוב לא היה זה מעמד הומוגני ונכללו בו גוונים שונים, החל בפועלים פשוטים חסרי כל הכשרה והתנסות וכלה בפועלים מיומנים. ההבדלים בין סוגי העובדים באו לידי ביטוי גם ברמות שונות של תגמולים, כגון הכנסה. בייחוד בלט השינוי בהרכבו האתני של המעמד הזה: בשנות ה-50 עדיין היה בו רוב לאשכנזים, ואילו בשנות ה-60 נהיו המזרחיים לרוב (י' בן פורת, 1989). גם מבחינות אחרות התחוללו שינויים במעמד הזה, כגון בסגנון החיים, חיי המשפחה וכו'.

אף-על-פי-כן אפשר לקבוע שמבחינת תחום ההודמנויות היתה זו קטגוריה מעמדית מובחנת על-פי טיפוס הסחורה שלה בשוק – קטגוריה של כוח עבודה. כאמור למעלה, זה המאפיין הבסיסי ביותר של פרולטרים, שאי אפשר בלעדיו. וזו גם הסיבה היסודית לאי-השוויון הכלכלי והחברתי בישראל.

הקשרו האתני של אי-השוויון שמקורו בסיווג ארצות המוצא על-פי שתי קטגוריות ראשיות, אסיה ואפריקה מכאן ואירופה ואמריקה מכאן, ההקשר הזה אינו ברור ומדויק כל-כך. למעשה כמעט שלא בא לידי ביטוי ישיר בגורלו של העולה-המהגר בשנות ה-50 ובתחילת שנות ה-60. ההבדלים ה'בין-יבשתיים' (שלא כמו ההבדלים הפנים-יבשתיים) לגבי ההתפלגות המעמדית של העולים בישראל לא היו גדולים כל-כך. השימוש הלא מעודן בשתי הקטגוריות, המערביים והמזרחיים, מלמד שתהליכי הפרולטריזציה לא פסחו אף לא על אחת מהן. בשנים הראשונות היו אמנם הפרולטרים רוב בקרב המזרחיים, אבל המעמד כולו עדיין היה ב'שליטת' האשכנזים, שהיוו בו רוב מספרי ברור. ואולם כשמסווגים כל אחת מארצות המוצא על-פי קרבתה לטיפוס הקפיטליסטי הולכים ההבדלים ומתבהרים: יוצאי ארצות מסוימות באירופה הצליחו יותר מיוצאי ארצות אחרות באותה יבשת (כגון רומניה) מבחינת השמירה על מעמדם ואפילו מבחינת שיפור מעמדם בישראל בעשור הראשון אחרי העלייה.

הבדלים דומים היו גם בין יוצאי ארצות מסוימות באסיה ובאפריקה; עולי עיראק הצליחו לשחזר, ובמידת מה לשפר את מעמדם יותר מיוצאי מרוקו. לאמתו של דבר נקבע מעמדם של העולים לישראל כבר בנמל המוצא, אבל הוא בא לידי ביטוי במקום שנפגשו בו 'אופני ייצור': עולים ממקומות שכבר היו קפיטליסטיים או מתועשים ועולים ממקומות שהיו עדיין טרום־קפיטליסטיים פגשו בישראל 'אופן ייצור' שעל־פי סימנים חשובים רבים היה קרוב יותר מכול לטיפוס הקפיטליסטי. המפגש הזה בישראל, ולא המוצא האתני דווקא, הוא שהכריע בעניין מיקומו המעמדי של העולה. את ההסבר יש לבקש אפוא בהקשר המעמדי־האתני, על־פי הסדר הזה.

ואכן, מזווית הראייה של התאוריה המנחה את דיוננו אפשר להניח שמיקומם המעמדי של העולים נקבע על־פי תוצאות המפגש – וליתר דיוק העימות – שבין אופן ייצור מיובא לאופן ייצור קיים. את צורתו ואפיונו של אי־השוויון שהחל להתגבש אז בישראל קבע תחום ההזדמנויות של התקופה ההיא, וזה, כפי שכבר נאמר, גטה במפורש לעבר העיצוב הקפיטליסטי. משום כך לא היתה לרבים מן העולים ברירה אלא 'להיות לסחורה' ו'להיעשות כוח עבודה' הנמכר בשוק על־פי ערך החליפין שלו. השיוך האתני סימן גם את סיכוייהם של העולים להיות לפרולטרנים, אבל הוא עצמו לא היה הגורם שקבע את מיקומם המעמדי.²¹ מאחר שמצב הסחורה אינו מנותק ממצבים אחרים הוא השפיע גם על הפוליטיקה ועל התרבות, וממילא ארגן את מכלול חייהם של הפרטים ובכך 'העביר' את מצב אי־השוויון, במידה רבה או מעטה, גם לתחומים הלא כלכליים.

אפילוג

מה שקרה למהגרים בישראל בעשורים הראשונים לקיומה אינו שונה שינוי מהותי ממה שקרה למהגרים בארצות המערב הקפיטליסטי יובל שנים ויותר לפני הקמת מדינת ישראל. את מיקומם המעמדי של מהגרים בכל ארץ הגירה קובע תחום ההזדמנויות המסוים שבו נפגשים אופן ייצור מיובא עם אופן ייצור קיים. מה קורה בשלב מאוחר יותר, אילו מהגרים מצליחים לשפר את מעמדם ומדוע, אלה שאלות

21. כאמור, ישנם חוקרים הטוענים שבפגישה בין עולים מיבשות שונות ובין ותיקים נוצרה דינמיקה משותפת, והעולים מארצות המזרח תרמו תרומה סימטרית להתפתחות הכלכלית של ישראל. ראה סבירסקי וברנשטיין, 1980. טענה זו יכולה להיות נכונה כמעט בכל מצב, שהרי תמיד אפשר להראות את תרומתם של המהגרים לכלכלה ואת הדינמיקה המשותפת שנוצרה בין מהגרים לוותיקים. השאלה היא מה טיבן של התרומה הזאת ושל הדינמיקה המשותפת. לדעתי יש למדוד את תרומתם של עולים 'מזרחיים' מזווית הראייה של התפלגותם המעמדית (תרומה לעודף הערך של המוצר, מילוי פונקציה של שירות עבור ההון וכו'), אבל כך בדיוק יש למדוד גם את תרומתם של עולי המערב. אשר לדינמיקה משותפת, אין מדובר כאן בשיתוף פעולה הרמוני נוסח אדם סמית, אלא ב'שיתוף' פעולה שנכפה על המעמדות והוא מתקיים במתח מתמיד. הזמן אינו עושה את שלו, ובדרך־כלל אנו מוצאים שהשילוב המעמדי־האתני (או מעמדי וגורם אחר) נוטה להישמר ולשחזר את עצמו.

שלא כאן מקומן. הגבולות הנראים לעין של אי־שוויון חברתי מסומנים בדרך־כלל בידי גורם 'מוחשי' כגון עדה, גזע, לאום וג'נדר. ואולם תחום ההזדמנויות הוא הקובע את אופיה המסוים של החלוקה המעמדית (אילו מעמדות, כמה מעמדות), והוא המספק את האופציה למתאם שבין חלוקה מעמדית לחלוקה תרבותית. נראה שבישראל היתה החלוקה האתנית של אי־השוויון הגורם הדומיננטי. זה לא היה הגורם הלא־מעמדי היחיד של פער כלכלי וחברתי; גם המין והלאום היו גורמים מתווכים של הפער הזה. החלוקה העדתית, שאפיינה את אי־השוויון הכלכלי בישראל והשפיעה גם על ההיבטים הפוליטיים והתרבותיים, היתה אמתית. אבל סיבתו הראשונית של הפער הזה לא היתה החלוקה האתנית אלא המצב המעמדי.

במדינות פוסט־קולוניאליות – וזה כנראה שם התואר המתאים לישראל של קום המדינה יותר מכינויים אחרים – המדינה ממלאת תפקיד מכריע גם בתהליך העיצוב הקפיטליסטי. המדינה היא המעורבת, ופעמים רבות מכריעה, בהצבר ההון. כך, למשל, המדינה היא המחליטה בדבר השקעות ומנתבת אותן לשם בניית התשתית שעליה יהיה אפשר להצמיח ולהרחיב את הקפיטליזם. היא ממלאת תפקיד של סוכן היוצר סוכנים באמצעות הרחבת הסקטור הפרטי. אין לתאר את מדינת ישראל בלא התפקיד המכריע שמילאה (ועדיין היא ממלאת) בעיקר בעיצוב התהליך הקפיטליסטי. וגם מן הבחינה הזאת אין היא יוצאת דופן; דוגמאות היסטוריות מראות שכוחה של המדינה אינו מתבטא אך ורק בחברות קפיטליסטיות שזה מקרוב באו: המדינה הפרוסית בראשותו של ביסמרק, למשל, סייעה להתפתחות הקפיטליזם על־פי הטעם התרבותי שלה, כמובן. ובארצות־הברית סייעה המדינה להתפתחות הקפיטליזם ולהתפשטותו מערבה באמצעות הקצאת אדמות, 'עם ובלי פיתוח', לחברות ולאנשים פרטיים. רבות מן המדינות הנחשבות קפיטליסטיות בימינו מתערבות בעיצוב התהליך הקפיטליסטי בדרכים שונות, כגון עידוד השקעות הון, פטור ממסים על השקעות של זרים וכיוצא באלה. 'מגליו' של הקפיטליזם לא שיערו באיזו מידה תהיה המדינה דווקא חיונית לקיומו.

המצב העובדתי נראה ברור למדי; בשנות ה־50 שלטה במדינת ישראל מפא"י, שלפחות בעת ההיא ראתה את עצמה כמפלגה סוציאליסטית. מפא"י וכל מי ששיתף עמה פעולה בקואליציות של שנות ה־50 וה־60 לא היססו לעשות את המדינה לסוכן־יזם כלכלי דומיננטי ולהכפיף את הסקטור הפרטי וההסתדרותי למדיניותה.²² למדינה היה יתרון של ממש על כל סוכן אפשרי אחר, היא פיקחה על גיוס הון ועל הקצאת

22. בשנות ה־50 הנהיגה מפא"י שני טיפוסים של קואליציות; קואליציה עם הציונים־הכלליים, שלסקטור הפרטי נודעה בה השפעה, וקואליציה עם מפ"ם. השתתפותם של הציונים־הכלליים בקואליציה הועילה מאוד לסקטור הפרטי מבחינת סיוע ממשי. אבל גם הקואליציה בהשתתפותה של מפ"ם לא קיפחה את חלקו של הסקטור הפרטי, וזה הוסיף לצמוח במסגרת ההגבלות האדמיניסטרטיביות של המדינה. המסקנה המשתמעת מכך היא שבדרך מוצהרת או סמויה היתה המדינה בבחינת 'אינקובטור' של הסקטור הפרטי, ולמעשה של תהליך העיצוב הקפיטליסטי.

ההון ממקורות חוץ ופנים. משום כך היו דרגות החופש במדינת ישראל בעשורים הראשונים רבות פי כמה מאלה שבמדינות פוסט־קולוניאליות אחרות. מדינת ישראל היא שעודדה את התפתחותם של סקטורים מסוימים בכלכלה כדי לעצב את ההתפתחות הכלכלית על־פי צרכיה הפוליטיים, או כפי שהיה מקובל לתרץ זאת בעת ההיא, על־פי 'צורכי הציונות'. לפיכך השקיעה הרבה יחסית בחקלאות ובבניין, כדי לצמצם את הפער בין הגידול העצום, במונחים אבסולוטיים ויחסיים כאחד, של האוכלוסייה ובין הביקוש למזון ולדיור. הדרך היעילה לצמצום הפער הזה היתה להשקיע בקיבוצים, במושבים ובאיכרות הפרטית, שכבר היו מבוססים למדי. דווקא הסיוע לאלה הוכיח את יעילותו כמעט מיד – בתוך זמן קצר נסגר במידה רבה הפער שבין הביקוש להיצע של מצרכי מזון מסוימים. אבל הסיוע הזה הגדיל את חלקם של מקבליו בהון הלאומי, ולמעשה העמיק את אי־השוויון החברתי ואת הפער בין בעלי הרכוש וההון ובין אחרים. עם בעלי הרכוש וההון נמנו הקיבוצים, המושבים, וכמובן הסקטור הפרטי, ובהם היה רוב מוחלט ליוצאי ארצות המערב, ובעיקר לוותיקים, ואילו עם חסרי ההון והרכוש נמנו בעיקר העולים מארצות המזרח.

התזה הראשית של המאמר הזה קובעת ש'תחום ההזדמנויות' שהגדיר את שני העשורים הראשונים הוא שקבע את האופציות האפשריות, ואי־השוויון החברתי לא היה אפוא 'תמים' אלא בעל הקשר אתני מובהק. אין ספק שהמדינה בתור מכשיר פוליטי עיצבה אז את חלוקת העבודה והתגמולים ובסיכומו של דבר את צורתו ותוכנו של אי־השוויון. האצת תהליך התיעוש בשנות ה־60 היתה כרוכה בהעברת הון לידי יזמים פרטיים ובהעברת כוח עבודה מחקלאות לתעשייה. עולים חסרי כישורים, שכל 'סתירתם' היתה כוח עבודתם, אמנם נעו ממקום אחד למשנהו, אבל מצבם המעמדי לא השתנה שינוי מהותי. כמו במקומות אחרים, גם כאן גרם התיעוש, על־כל־פנים בימיו הראשונים, לריכוז הון, לפרולטריוזיה ולהגדלת פערים. הפער האתני המחובר לחלוקה המעמדית מתברר בשלב הראשון של התיעוש. לאחר מכן הוא מיטשטש, אך אינו מתבטל. אחד הגורמים שהיה בכוחו לגשר על הפער ולטשטש את הקשר האתני הוא המדינה.

את תפקידה של המדינה בקשר שבין המעמד למוצא אתני אפשר להסביר באמצעות תאוריית העיצוב הקפיטליסטי, המציעה לראות את המדינה כמכשיר בעל 'אוטונומיה יחסית', כלומר מכשיר שיכול להשפיע על תהליכים מסוימים, ועם זה הוא כבול במגבלות הלוגיקה של הקפיטליזם. מדינת ישראל השפיעה בכמה דרכים על עיצובו של המבנה המעמדי ועל מיקומם של העולים בכלל ושל המזרחיים בפרט, וכמובן גם על מיקומם של הוותיקים במבנה זה. באמצעות שליטתה בהון מיתנה המדינה את תהליך החליפין בשוק; היא דאגה שרמת החיים של תושביה לא תיקבע אך ורק על־ידי 'חליפין של סחורות'. כך, למשל, העניקה סיוע בתחום הבריאות והשיכון, סיבסדה מחירי מוצרים וכיוצא באלה. בדרך זו סייעה המדינה לחלשים, כלומר למקצת יוצאי עדות המזרח, שבכל משק קפיטליסטי רגיל היו נחלשים עוד יותר. אבל היא פיקחה גם על מחירו של 'כוח העבודה' בשוק, ובכך סייעה למעסיקים מן הסקטור הפרטי ומן הסקטור הציבורי. יש המסבירים שבתור מדינה ציונית היה על

ישראל לעודד עלייה לא סלקטיבית ולקבל עליה את האחריות לקליטה ולפיתוח הכלכלי. זה הסבר סביר בהחלט, אך לא ייחודי: מדינת ישראל היא מדינה קפיטליסטית, ובתור שכזאת מילאה תפקיד של מתווך בין הון לעבודה כשם שעשו מדינות פוסט־קולוניאליסטיות אחרות. כמעט שלא היתה לה ברירה אחרת. כלומר, את אחריותה לא־השוויון והקשרו האתני צריך להבין בקונטקסט הנכון. כי זה מה שהיה – מדינה שהיתה נתונה בתהליך של עיצוב קפיטליסטי וכפופה ללוגיקה שלו. אף שהיו לה דרגות חופש מסוימות היו גורמים ותהליכים שלא היה אפשר לבטלם ביטול מוחלט. כזה היה החיבור שבין מצב א־השוויון לחלוקת העבודה האתנית. אבל התנהגות המדינה מלמדת שלא פעלה רק מתוך כפייה; מדינת ישראל היתה אחראית לפחות למקצת הקשר שבין א־השוויון למוצא האתני. אבל על כך כבר כתבו רבים אחרים ובפירוט רב למדי.

אי אפשר להתעלם מכמה עובדות שהיו בעלות משמעות קריטית מבחינת א־השוויון בישראל. תחום ההזדמנויות בישראל של שנות ה־50 היה נוח ליוצאי ארצות קפיטליסטיות יותר משהיה ליוצאי ארצות טרום קפיטליסטיות – עובדה זו יש לשנן היטב. יש שתנאי הפתיחה של מצבים חברתיים הם sine qua non בעבור אנשים מסוימים. תנאים כאלה שררו בישראל שלאחר הקמת המדינה. דרגות החופש של הפוליטיקה יכולות להיות רבות או מעטות, אבל לעולם אין הפוליטיקה כשהיא לעצמה יכולה לעשות יותר ממה שתחום ההזדמנויות מכתוב לה, ועל אחת כמה וכמה בישראל, שבה כבלה האידאולוגיה הציונית את הפוליטיקה והכתיבה לה עלייה לא סלקטיבית. כדי לעשות יותר מזה יש לטפל בתחום ההזדמנויות עצמו, ולשם כך כבר נדרשת מהפכה של ממש, ולו כזאת שתמיר את המדינה הקפיטליסטית במדינה סוציאליסטית. לזה, כפי שברור לנו היום, לא היתה הצמרת הפוליטית דאז מוכנה, ואולי פשוט לא רצתה בכך.

ביבליוגרפיה

- אהרוני י', מבנה והתנהגות במשק הישראלי, תל־אביב 1976.
- איונשטדט ש"נ, מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח, ירושלים 1948.
- איונשטדט ש"נ, קליטת העלייה, ירושלים 1952.
- אמיר ש', 'פער בהכנסות דור ראשון בארץ', רבעון לכלכלה, 90 (1976), עמ' 210–224.
- בן דוד י', 'הבדלים אתניים או שינוי חברתי?', מגמות, ג, 2 (1952), עמ' 171–183.
- בן פורת א', 'לא שכבו על הגדר: הזדמנות, תשוקה והפריצה לפלשתינה', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 278–298.
- בן פורת י', המשק הישראלי בחבלי צמיחה, תל־אביב 1989.
- בר־יוסף רבקה, 'ה"מרוקאים": רקע הבעיה', מולד, יז, 131 (יולי 1959), עמ' 247–251.

זה מה שהיה: קפיטליזם, סחורה ואי-שוויון

בר-יוסף רבקה ופדן דורית, 'עדות המזרח בגיבוש המעמדי של ישראל', מולד, כב, 196-195 (נובמבר 1964), עמ' 516-504.

ברנשטיין דבורה, 'הסוציולוגיה קולטת את העליה: דיון ביקורתי באסכולה הדומיננטית של הסוציולוגיה הישראלית', מחברות למחקר ולביקורת, 1 (אוקטובר 1978), עמ' 19-5.

ברקאי ח', ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990.

גינור פ', פערים חברתיים בישראל, תל-אביב 1987.

הורוביץ ד' וליסק מ', מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990.

הלוי נ' וקלינוב-מלול רות, ההתפתחות הכלכלית של ישראל, ירושלים 1972.

וינוגרד א', 'יהדות מרוקו במעבר', מגמות, י, 3 (1960), עמ' 208-193.

וינטראוב ד' וברנשטיין פ', 'מבנה חברתי ומודרניזציה', מגמות, יא, 3 (1965), עמ' 320-308.

זית ד', ציונות בדרכי שלום, תל-אביב 1985.

זנדברג מ', 'חלוקת ההכנסות של האוכלוסיה היהודית', רבעון לכלכלה, 25 (ינואר 1960), עמ' 74-65.

חנוך ג', הבדלי הכנסות בישראל, [ירושלים] 1961.

ליסק מ', מגמות בהשתלבות עדות המזרח במערך הרבדי והפוליטי של ישראל: מזוג גלויות, ירושלים 1966, עמ' 65-51.

נהון י', מגמות בתעסוקה: המימד העדתי, ירושלים 1984.

סבירסקי ש' וברנשטיין דבורה, 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4 (מאי 1980), עמ' 66-5.

'סיכום הויכוח על בעית ההבדלים האתניים', מגמות, ב, 3 (1952), עמ' 329-319.

פטנקין ד', המשק הישראלי בעשור הראשון, [ירושלים] 1959.

רוזנפלד ה' וכרמי שולמית, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2 (פברואר 1979), עמ' 84-43.

Alvi H., 'The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh', *New Left Review*, 74 (1974), pp. 59-81.

Apter D. E., *Rethinking Development*, Newbury Park, CA 1987.

Ben-Porat A., *Divided We Stand*, New York 1989.

Ben-Porat A., *The State and Capitalism in Israel*, Westport, CT 1993.

Bottomore T. & Brym R. J., *The Capitalist Class*, New York 1989.

Coram B. T., 'The Tough Test and Thin Theory: The Minimal Conditions Required for Capitalism to Exist', *British Journal of Sociology*, 38 (1987), pp. 464-481.

Eisenstadt S. N., *Tradition and Modernity*, New York 1973.

Frank A. G., *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, New York 1981.

- Haferkamp H. and Smelser N., *Social Change and Modernity*, Berkely, CA 1992.
- Harrison D., *Sociology of Modernization and Development*, London 1988.
- Kalecki M., *Report on Main Current Economic Problems of Israel*, Jerusalem 1951.
- Kuznets S. S., *Toward a Theory of Economic Growth*, New York 1968.
- Levy J. M., 'Modernization Exhumed', *Journal of Developing Societies*, 2 (1986), pp. 1-11.
- Richards A., *Development and Modes of Production in Marxian Economics*, New York 1986.
- Robinson V. R., 'Structural Change and Class Mobility in Capitalist Societies', *Social Forces*, 63 (1984), pp. 51-71.
- Rostow W. W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, London 1960.
- Runciman W. G., 'Has British Capitalism Changed Since the First World War?', *British Journal of Sociology*, 44, 1 (1993), pp. 53-67.
- Scott J., *Corporation, Class and Capitalism*, London 1979.
- Shafir G., *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989.
- Smoocha S., *Israel: Pluralism and Conflict*, Berkely, CA 1978 .
- Weller L., *Sociology in Israel*, Westport, CT 1974.
- Wood A., 'Marx on Equality', in: L. Roemer (ed.), *Analytical Marxism*, Cambridge 1988, pp. 283-303.
- Wright E. O., *Classes*, London 1985.

מדיניות הפיתוח ושאלת הבדווים בנגב בשנותיה הראשונות של המדינה, 1948–1953

חנינא פורת

מבוא

כבר בימים שקדמו למלחמת העצמאות עסקו המוסדות הלאומיים ומשרדי הממשלה בשאלת עתידם הפוליטי, הכלכלי והיישובי של הבדווים בנגב. בעת הקרבות ניסו מפקדי צה"ל למנוע מן הבדווים להתחבר אל כוחות הצבא המצרי והשתדלו לבודדם מן הבחינה הגאוגרפית כדי שיהיה אפשר לפקח על תנועותיהם בקלות יחסית. קרקעות שנטשו הבדווים בשל מהלכי הצבא הוחזקו בגדר 'קרקעות נטושות' לפי 'תקנות שעת חירום - עיבוד אדמות מוברות' מ-1948, ולא אחת נמסרו לידי חקלאים יהודים עד שיוכרע עתידן החוקי. לאחר קום המדינה, ובעקבות החלטה 194 של האו"ם על חזרת הפליטים לגבולות ישראל, סברו ראשי השלטון שראוי לעגן בחוק את השתלטותה של הממשלה על הקרקעות הנטושות, להלאים את כל עתודות הקרקע ולהתחיל במכירת הקרקע הפנויה לקרן הקיימת. החלטה זו השפיעה במישרין על מעמדה של הקרקע שהוחזקה לפני כן בידי הבדווים, ובמידה רבה החלישה את תביעתם של השבטים לחזור ולעבד את קרקעותיהם מלפני המלחמה. לפי כמה אומדנים היה שטח הקרקעות הנטושות בישראל לאחר המלחמה בין 4.25 ל-5.75 מיליון דונם, מהם למעלה משני מיליון דונם בחזקת הבדווים בנגב. מתוך הקרקע שהיתה בחזקת השבטים היו פחות מ-100,000 דונם מעובדים יותר משנה אחת ברציפות.¹

1. על מדיניות הקרקעות לאחר המלחמה ראה: מנהל התכנון, משרד העבודה והבינוי, בעיות הקרקע בשדה התכנון, דין-וחשבון של הועדה המכינה, הקריה, טבת תש"ט, א"מ, חטיבה 43, 5463/1957 ג; רות קרק, 'ניצני עיצוב רשויות ומדיניות הקרקע הממלכתית במדינת ישראל', קרקע, 36 (יוני 1993), עמ' 33-35; ע' בנזימן וע' מנצור, דיירי משנה, ירושלים 1992, עמ' 160-161. על המחלוקת בעניין הקרקעות הנטושות ראה: י' ויץ, יומני ואגרות לבנים, 18 באוגוסט 1948, ג, רמת-גן 1964, עמ' 331; י' בן-דוד, 'הקונפליקט הקרקעי בין בדווי הנגב לבין המדינה - היבטים היסטוריים, משפטיים ואקטואליים', קרקע, 40 (ספטמבר 1995), עמ' 72.

בעקבות חוק 'נכסי נפקדים' ממרס 1950, שקבע את הקטגוריות לקרקעות נפקדים ומינה עליהן אפוטרופוס, וחוק 'רכישת מקרקעין' משנת 1953 שאמור היה לאפשר ל'רשות הפיתוח הממשלתית' להפקיע קרקע לפי החוק,² החלו ראשי מערכת הביטחון ומשרד החקלאות להסדיר את שאלת הבעלות על הקרקעות. בעקבות ההסדרים האלה נמסרו שטחי קרקע רבים שהיו לפני כן בעיבוד הבדווים לידי מתיישבים יהודים, ושטח ההתפרשות הגאוגרפי האפשרי של השבטים צומצם מראש, עוד קודם שנקבעו הסדרי ההתיישבות הסופיים.³

שנים אחדות נמשך תהליך ריכוזם של הבדווים באזור ה'סייג', כלומר העברתם מן הקרקעות שעליהן ישבו אל שטח מוגבל במזרח הנגב, שהחל בהוראת מפקד חזית הדרום יגאל אלון. יוסף ויץ, ראש מחלקת הקרקעות בקק"ל וחבר הדירקטוריון, הציג את הצעד הזה כחלק מתוכניות הפיתוח של המדינה הצעירה, שאחד מעקרונות היסוד שלהן היה 'פיזור האוכלוסייה היהודית'. ויץ וחבריו במפא"י סברו שהקמת יישובים ברחבי הנגב לעולים חדשים – גם על קרקע שפינו או נטשו הבדווים – מצדיקה צעדים קיצוניים שכאלה.

שטח הסייג השתרע על מיליון דונם, מהם כ-400,000 דונם הראויים לעיבוד. האזור שנבחר לרכז בו את הבדווים היה במזרח הנגב, שם אפשר היה להחזיקם בממשל צבאי, להרחיקם מגבול מצרים ולהקצות להם קרקע חקלאית שהמוסדות המיישבים ויתרו עליה עקב דלות המשקעים באזור והקשיים בהשקייתם. גבולותיו הגאוגרפיים של הסייג היו בין $34^{\circ}45' - 35^{\circ}05'$ מזרח ל- $31^{\circ}25' - 31^{\circ}05'$ צפון.⁴ מבחינת גודלו היה השטח הזה כ-20 אחוזים בלבד מן השטחים שהיו בידי הבדווים לפני המלחמה וכ-5 אחוזים מכלל שטחה של מדינת ישראל.⁵

עד שנת 1953 עדיין לא התייצב מצבם של שבטי הבדווים בנגב. מקצת השבטים שהועברו לעבר-הירדן ולסיני שבו והסתננו אל קרקעותיהם כדי לשמור על הבארות ולהפגין נוכחות, וקצתם שבו והתאחדו עם בני משפחותיהם שהועברו לאזור הסייג. רק משנת 1954 ואילך, עם חלוקת תעודות הזהות הישראליות, פחתה החדירה לנגב

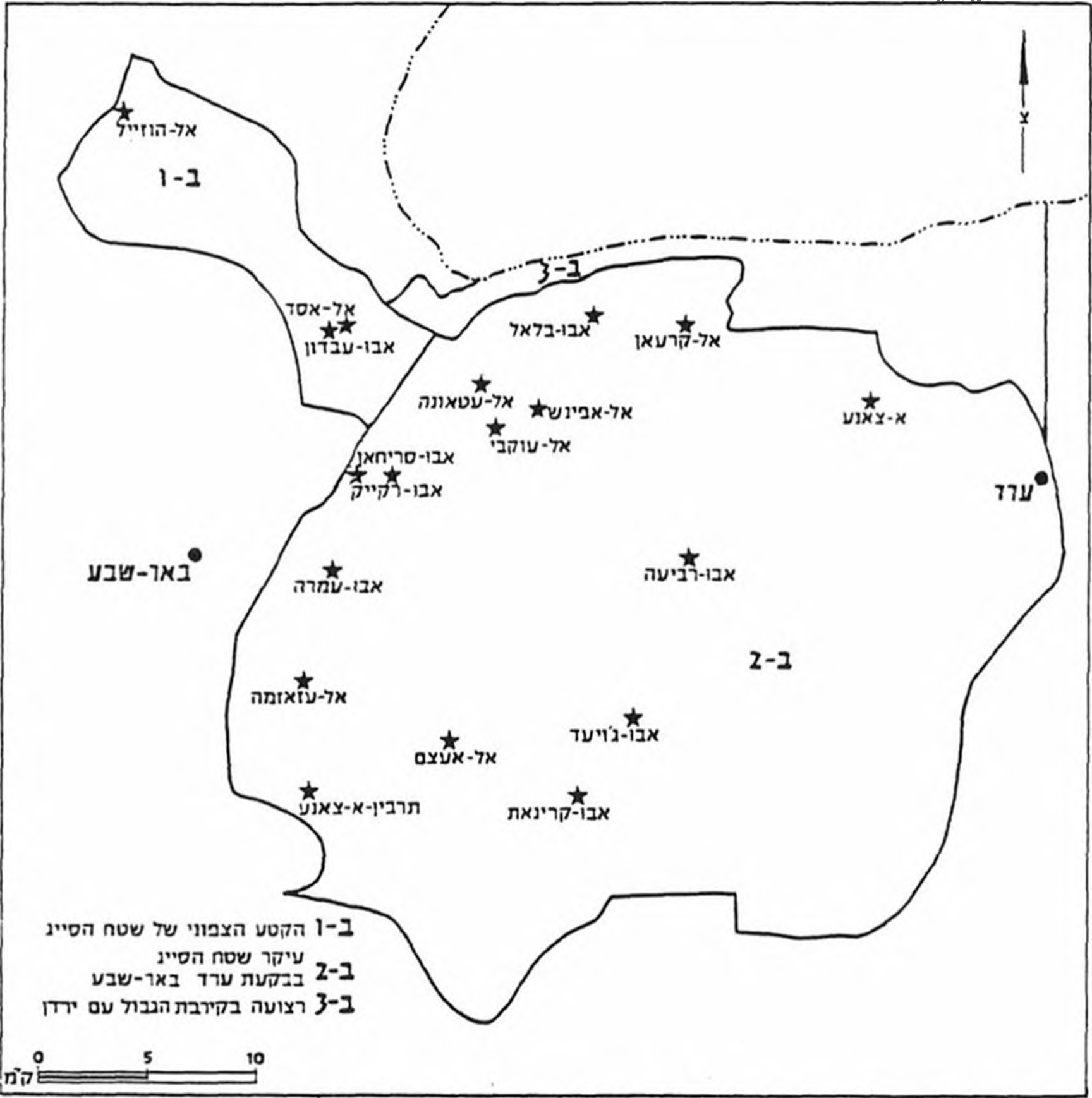
2. ספר החוקים תש"י (נספח ג), חוק נכסי נפקדים – 1950, עמ' 86; ספר החוקים תשי"ג, חוק רכישת מקרקעין – 1953, עמ' 58; א' ליסקובסקי, 'הנפקדים הנוכחים בישראל', המזרח החדש, י, 3 (1960), עמ' 191; ז' קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים, 1917–1990, תל-אביב 1992, עמ' 142–145.

3. ג"מ קרסל, י' בן-דוד וח' אבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי', המזרח החדש, לג (1991), עמ' 41–42, 59.

4. פ' סטיוארט, 'למבנה החברה הבדווית בנגב', שם, עמ' 133.

5. ע' מרקס, 'בדווי הנגב בשנות השישים', בתוך: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומידבר, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 631–632 [להלן: ארץ הנגב]; א' בבאי, 'הנגב המזרחי – מצאי קרקעות', קרקע, 34 (1992), עמ' 37–38. הגרסה הישראלית הרשמית טענה ששטח הסייג הוא כ-1000 קמ"ר ובגרסה האנגלית נאמר שהשטח משתרע על 1100 קמ"ר.

מפה 1: אזור הסייג

מקור: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומידבר, תל-אביב תשל"ט.

והמתכננים יכלו לקבוע את מספר הבדווים ואת צורכיהם בתחום הקרקע, הפרנסה, הבריאות, החינוך ועוד.⁶

עם תום מלחמת העצמאות ובשנה הראשונה שלאחריה הותאמו התוכניות לפתרון שאלת הבדווים למטרה האסטרטגית-הכלכלית של המדינה – ייצוב גבולותיה עם מדינות ערב. הרעיונות שהוצעו אז בשאלת ריכוזם של הבדווים והדגשת הריבונות היהודית בנגב נבעו מדיוני הממשלה על מעמדו של הנגב בהסדרי השלום העתידיים עם מצרים וירדן.⁷ לאחר חתימת הסכמי השלום פרש הממשל הצבאי את מרותו על הבדווים והקים נציגויות בארבעה אתרים בשטח הסייג: אום בטיין, תל אל-מלח, שובל וּשְׁקִיב (כיום: שגב שלום). ראשי הממשל הצבאי קיבלו עליהם את האחריות לגורלם של הבדווים והחלו מתכננים תוכניות ליישובם, מתוך כוונה להוסיף ולשלוט בהם שליטה צבאית. בה-בעת החלו משרדי הממשלה בתכנונה וביישומה של מדיניות פיזור האוכלוסים וייצור המזון הטרי הנחוץ למדינה. במסגרת זו נבחנו כמה וכמה חלופות בשאלת המשך ישיבתם של הבדווים בנגב, החל מגירושם ('טרנספר') אל מעבר לגבולות ירדן ומצרים ועד להצעות מרחיקות לכת של שיתוף פעולה יהודי-בדווי ובכלל זה הענקת זכויות מים וקרקע לשבטים. המתכננים במשרד החקלאות ובאגף לתכנון לא קיבלו מן השרים הממונים עליהם אישור לטפל בשאלת יישוב הבדווים, ובשנת 1952 למשל, כשהוכנה תוכנית פיתוח והתיישבות ארצית לשבע שנים, לא נזכרה כלל שאלת הבדווים. מכאן ואילך נעשתה שאלת הבדווים לעניינו הישיר של הממשל הצבאי.⁸

חשיבות רבה נודעת לשאלת המקורות בבחינת הסוגיה הזאת. מסיבות מובנות לא תועדה עמדת הבדווים שרוכזו באזור הסייג, ועדיין אין לחוקרים גישה חופשית למסמכים חסויים בארכיונים המרכזיים. בזמן האחרון פרסמו חוקרים ערבים צעירים כמה מחקרים בשאלה זו ובהם תעודות ומסמכים חדשים וראיונות עם שיח'ים מוותיקי הנגב, אבל רובם נוטים לפרשנות חד-צדדית. ברור אפוא שהמחקר הוצרך להישען בעיקר על מקורות ישראליים (דיונים בממשלה ובמשרדיה, בכנסת ובמרכזים הפוליטיים העיקריים, מסמכי הממשל הצבאי, רישומים של ועדות ומוסדות שמונו לטפל בבדווים, קטעי עיתונות ופרסומים אחרים) שאין בהם כדי להסביר את התמונה המורכבת כולה.

מטרת המאמר הזה להציג את התוכניות ליישוב הבדווים בשנותיה הראשונות של המדינה על רקע מדיניות הפיתוח ויישוב הנגב. כמו כן תיבחן כאן שאלת מעמדם האזרחי של הבדווים במדינה הצעירה, תביעותיהם לבעלות על קרקעות ושאלות של תעסוקה, גירוש מטעמים בטחוניים וחופש התנועה ברחבי הנגב. המאמר יבחן את התביעות האלה ואת זיקתן לגודל האוכלוסייה הבדווית, לשיטות עיבוד הקרקע,

6. ע' מרקס, החברה הבדווית בנגב, תל-אביב 1974, עמ' 50. על הדיון בחוק האזרחות כרקע למתן תעודות זהות למגזר הבדווי ראה: ע' בנוימן וע' מנצור, דיירי משנה, עמ' 126-128;

Christina Jones, *The Untempered Wind*, London 1975, p. 218

7. א' אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים וקריית שדה בוקר 1994, עמ' 91-114.

8. ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, ב, תל-אביב תשמ"א, עמ' 81.

אחזקתה ופרישתה הגאוגרפית במרחב. המאמר אף יציג את המדיניות שננקטה כלפי הבדווים בכל הקשור לריכוזם באזור הסייג ויבחן את השפעת התהליך הזה על התוכניות ליישובם, על המשמעות היישובית, הכלכלית והפוליטית של התוכניות ומידת הרלוונטיות שלהן, ועל מעמדם של הבדווים בנגב ובמדינת ישראל.

הרקע התאורטי

כדי להבין את התהליכים המרכזיים בנגב לפני המלחמה ולאחריה יש לבחון שתי תופעות שהתרחשו באותו הזמן: האחת – היווצרותו של ספר הנגב בשנות ה־30 וה־40 ולאחר מלחמת העצמאות, שנעשה במדינת ישראל לספר חדש, פנימי, נושק לגבול;⁹ והשנייה – מידת מקובלותן של המסורות בעיבוד הקרקע ואחזקתה בקרב הבדווים, והשפעת תהליכי ההתקבעות (sedentarization) על העימות בין תושבי המקום ובין המתיישבים החדשים שחדרו לנגב ערב הקמת המדינה והעולים החדשים שהקימו את כפריהם באזור לאחר המלחמה.¹⁰

התופעות הקשורות בדחיקת רגליהם של יושבי הקבע באזורי הספר במהלך התיישבותם של מהגרים כבר נסקרו ונבחנו במחקרים רבים בעולם. שלא כמו חדירת האדם הלבן לאזורי הספר בארצות־הברית או בדרום אפריקה, שהתאפיינה ביוזמה אישית ובמניעים כלכליים, היתה חדירתם של חלוצים יהודים לנגב לפני קום המדינה ובראשית שנותיה פריה של מדיניות התיישבות ציונית, שנועדה לממש את מטרותיה האסטרטגיות של המדינה שבדרך והמדינה הצעירה. מקימי שלושת המצפים בשנת 1943 ומייסדי 11 הנקודות בשנת 1946 לא ראו בנגב 'מרחב ריק', אלא שטח שבו יש לקבוע עובדות התיישבותיות כדי שייכלל בעתיד במדינה היהודית. רבים מהם האמינו שאפשר לעשות זאת מתוך שיתוף פעולה והבנה עם הבדווים. לאחר המלחמה נולדו 'תוכניות הפיתוח הגדולות' שביקשו ליישב את הנגב במהירות במאות יישובים חקלאיים כדי לפזר את האוכלוסייה היהודית במרחבי המדינה, לספק מזון טרי להמוני העולים הזורמים ארצה, לספק לעולים דיור ותעסוקה ולהגביר את הביטחון בגבולות ובדרכים. התוכניות האלה, כמו גם הוועדות שפעלו בנגב בראשית שנות ה־50 ('ועדת הנגב' בראשותו של י' צ'זיק, 'מפעל הנגב' בראשותו של מ' כהנוביץ ועוד), ביקשו בתחילה להימנע מפתרונות שילוו בתופעות הדחיקה (exclusion) וההכחדה שהתפתחו בספר האמריקני, אלא ניסו – על כל פנים לפי הגדרת תחומי עבודתם – להתבסס על יסודות של חבירה תרבותית ודו־קיום (inclusion), בדומה למה שאירע

9. ש' חסון, 'מספר לפריפריה', ארץ־ישראל, 22 (תשנ"א), עמ' 87–89.

10. א' שמואלי, 'הרקע להתנחלות נוודים במרחב ירושלים', בתוך: א' שמואלי, ד' גרוסמן ור' זאבי (עורכים), יהודה ושומרון, ירושלים תשל"ז, עמ' 558–563. P. Aronson, 'Must ; 558–563 Nomads Settle?', in: P. C. Salzman (ed.), *When Nomads Settle*, New York 1980, pp. 173–184.

למשל בעת המגע בין המתיישב הלבן לתושבי המקום בניו־זילנד.¹¹ אבל אחרי המלחמה, משהתברר שהמאבק נטוש על השליטה במשאבי הקרקע, החריף הקונפליקט בין שתי הקבוצות, הבדווים והיהודים. הקבוצה היהודית היתה חזקה הרבה יותר מן הקבוצה הבדווית, וחדירת החלוץ היהודי לנגב לוותה בתופעות של השתלטות על משאבי הקרקע והמים. ריכוזם של הבדווים במזרח הנגב דמתה למעשי הגירוש ההמוני המאפיינים חדירה קולוניאלית. בשל מסורות התיישבות קודמות ולחץ בין־לאומי לא לוה התהליך בנגב בתופעות של הרג, אלימות והכחדת המונים שנקט האדם הלבן לא פעם בארצות אחרות. לפני המלחמה הצהירו המוסדות הלאומיים על רצונם בדו־קיום בנגב, ומקצת המתיישבים, בעיקר מי שגדלו על מסורות השמאל, ניסו לעצב יחסי יום־יום שהתבססו על כבוד הדדי. אבל בימי המלחמה ולאחריה וכן בתקופת הממשל הצבאי (עד 1966) לא התמידו המוסדות בתביעתם לדו־קיום אלא היו עסוקים עד למעלה ראש בקליטת העלייה החדשה ויישובה בנגב. רוב 'המוכתרים היהודים' שהצליחו ליצור יחסים הוגנים עם השכנים הבדווים לפני המלחמה לא טרחו עוד לטפח את היחסים האלה ועסקו בהגנת הרכוש הגדול (הקרקעות הנטושות) שהצטבר במהירות בידי המתיישבים. הבדווים היו רחוקים מן התעשייה העירונית, והוטלו עליהם הגבלות תנועה קשות, ואילו החקלאות הקיבוצית־השיתופית, שאליה היו קרובים, נמנעה בשנים ההן מהעסקת שכירים. משום כך לא נעשו הבדווים כוח עבודה זול בחקלאות או בתעשייה בשירותה של כלכלת היהודים בלבד.¹²

אם נבחן את ההתיישבות היהודית בנגב לפני המלחמה כדגם שליטה במרחב טריטוריאלי, יתברר שהמצפים והנקודות הוקמו רק על גושי קרקע שנרכשו על־ידי הקרן הקיימת, נרשמו בטאבו ונחתמו בשטרי מכר (קושאנים) כדת וכדין. בזכות פרישתם הרחבה של גושי הקרקעות האלה יכול המיעוט היהודי לשלוט במרחב המדברי בלי קושי. לאחר המלחמה השתלטה מדינת ישראל באמצעות כמה חוקים על הקרקעות הנטושות ויישבה עליהן עולים חדשים. השליטה במרחב נסמכה עתה לא רק על נוכחות בגושים מעטים אלא על בעלות מלאה בכל קרקעות המרחב. הנגב הוסיף להיות ספר חדש בשנות ה־50 וכל שטחו נפתח לפני המתיישב היהודי בלי שום הגבלות. המתיישבים זכו לסיוע בהקמת יישובים חקלאיים בכל אזורי הנגב והערבה

11. על ספר המדבר, מודלים של חדירה למדבר ומלחמת המזרע בישימון ראה: H. Lamar & L. Thompson, *The Frontier in History*, New Haven 1981, pp. 308-317; K. Georing, 'Israel and the Bedouin of the Negev', *Journal of Palestine Studies*, 9 (1979), pp. 3-20; D. Amiran, 'The Pattern of Settlement in Palestine', *Israel Exploration Journal*, 3 (1953), pp. 65-78, 192-209, 250-260; B. Kimmerling, 'Settlers Without Frontiers', *The Jerusalem Quarterly*, 24 (1982), pp. 114-128

12. על מודלים של התיישבות וקונפליקטים קבוצתיים ראה: J. C. Hudson, 'Theory & Methodology in Comparative Studies', in: D. H. Miller & J. O. Steffen (eds.), *The Frontier*, Norman, OK 1982, pp. 11-31; ט' קוז'קרו, 'היבטים גאוגרפיים של תהליך ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל', עבודה סמינריונית, המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 1988.

בואכה אילת, והריבונות הישראלית אפשרה לשלטונות לזכות בבעלות על הקרקע מתוך התעלמות מן הזכויות שקיבלו הבדווים בתקופת השלטון העות'מאני והבריטי. בדגם שליטה מרחבי זה התעלם צד אחד, היהודי, מזכויותיו של הצד האחר על הקרקע.¹³

בשל הצמצום באמצעי הקיום המסורתיים של הבדווים התעצם תהליך ההתקבעות בקרב השבטים הנוודים, ובעיקר המעבר לחקלאות. גם נטייתם של הרועים הנוודים להיאחו בגבולות הארץ הנושבת ולעבור לעיסוק בחקלאות חיזקה את הקשר אל הקרקע. דווקא גורם תוך-שבטי, אנתרופולוגי, שעיקרו הזכות השווה השמורה לבני השבט להשתמש בקרקע המשותפת להם ובמשאביה, עיכב את תהליך ההתקבעות. הקשר אל הקרקע התחזק גם בתקופת המנדט, כשנעשו הבדווים בעלי הקרקעות אבל עיבודן נמסר בדרך-כלל בחכירה לפלאחים. ברבות השנים היו רבים מן החוכרים לבעלי החלקות מכוח בעלות החזקה ומתוך הסכמה בשתיקה של השליטים.¹⁴ בדרך-כלל בתהליך ההתקבעות עוברת אוכלוסיית הנוודים ממעמד שולי התר אחר אמצעי קיום, שטחי מרעה ודרכי נדידה במרחב, למעמד שבו היא חלק לא נפרד מכל מערכות הקיום הלאומיות, ובתוך כך מתפתחים תהליכים המביאים לידי קיבוע השבטים סביב מרכזי כלכלה, חינוך ודיור; ואולם הקביעה הזאת אינה נכונה לשבטי הבדווים שרוכזו בסייג. בשל הסייגים החמורים שהושתו עליהם במרחב הגאוגרפי המצומצם ובשל הניתוק שנכפה עליהם ממערכות הפיתוח הישראליות באו לידי ביטוי באזור הסייג חלקים מעטים בלבד מתהליך ההתקבעות, ואף זאת במחיר ארגון מחדש של המבנה השבטי ומנהיגות השבט, מינוי שיח'ים חדשים והזדקקות לחקלאות 'פלחה חרבה' (Dry Farming) שתסייע לכלכלת המרעה שנפגעה קשות.¹⁵

עם תום המלחמה עמדו הבדווים בנגב לפני מצב חדש: ראשית, הם נדרשו להוכיח את בעלותם על הקרקע, ושנית, עקב העברתם לאזור הסייג ותהליכי ההתקבעות שנכפו עליהם שם חששו השיח'ים ובעלי הקרקע שהסכמתם להתיישבות של קבע תותיר אותם בלא הקרקעות שעיבדו בעבר בנגב הצפוני. שלא כמו בארצות אחרות, שם הסתופפו מיעוטים אתניים בפרברי הערים הגדולות לאחר שהניחו את חלקות הקרקע בידי המשפחה, הוכרחו הבדווים בתקופת הממשל הצבאי (1949-1966) להתקיים בשטח הסייג בלי עורף הקרקעות הגדול ששימש אותם למרעה ולנדידה לפני המלחמה.

מדינת ישראל התאמצה להפוך את הנגב במהירות מאזור ספר מרוחק לספר ישראלי פנימי, המוקף גבולות עוינים ותובע בשל כך השקעת משאבים להקמת תשתית לקיום

13. J. R. V. Prescott, *The Geography of Frontiers and Boundaries*, Chicago 1965, pp. 35-56; B. Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley, CA 1983; D. Grossman, 'Do We Have a Theory for Settlement Geography. The Case of Iboland', *The Professional Geographer*, 23, 3 (1971), pp. 197-203

14. ג"מ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 39-41.

15. A. Meir, 'Nomads and the State: The Spatial Dynamics of Centrifugal and Centripetal Forces Among the Israeli Negev Bedouin', *Political Geography Quarterly*, 7 (1988), pp. 251-270

נוכחות יהודית. מאמציה אלה לוו בריכוזם ובקיבועם של הבדווים בשטח הסייג כדי לפנות את רוב הקרקעות הנוחות לעיבוד לשימוש המתיישבים היהודים. תהליך ההתקבעות הכפוי שהתחולל בשטח הסייג הקל על שלטונות ישראל לפקח ולשלוט על המיעוט הבדווי. התהליך התבסס בעיקרו על כפייה פוליטית והביא לידי תלות גמורה של הבדווים במשרדי הממשלה, בצבא ובנציגי המוסדות האזוריים. כך הוגבלו חופש התנועה והמסחר, חופש הביטוי וההתארגנות וזכותו של הבדווי לקרקע חקלאית ולמים. בעטיו של המצב הזה הסתמנה עד מהרה מצוקה בשטחי עיבוד ומרעה, והדבר הביא לידי הידרדרות אקולוגית מהירה.¹⁶ זו היתה מערכת יחסים מיוחדת בין הממשלה ובין מיעוט חלש, אופיינית לראשית שנות ה-50, ששימשו בה בערבוביה כל מיני הצעות ליישוב הבדווים בפיקוח ישראלי הדוק למדי.

מפתח לקביעת שטח העיבוד למשפחה בדווית בנגב

אוכלוסיית הבדווים בנגב עד 1948

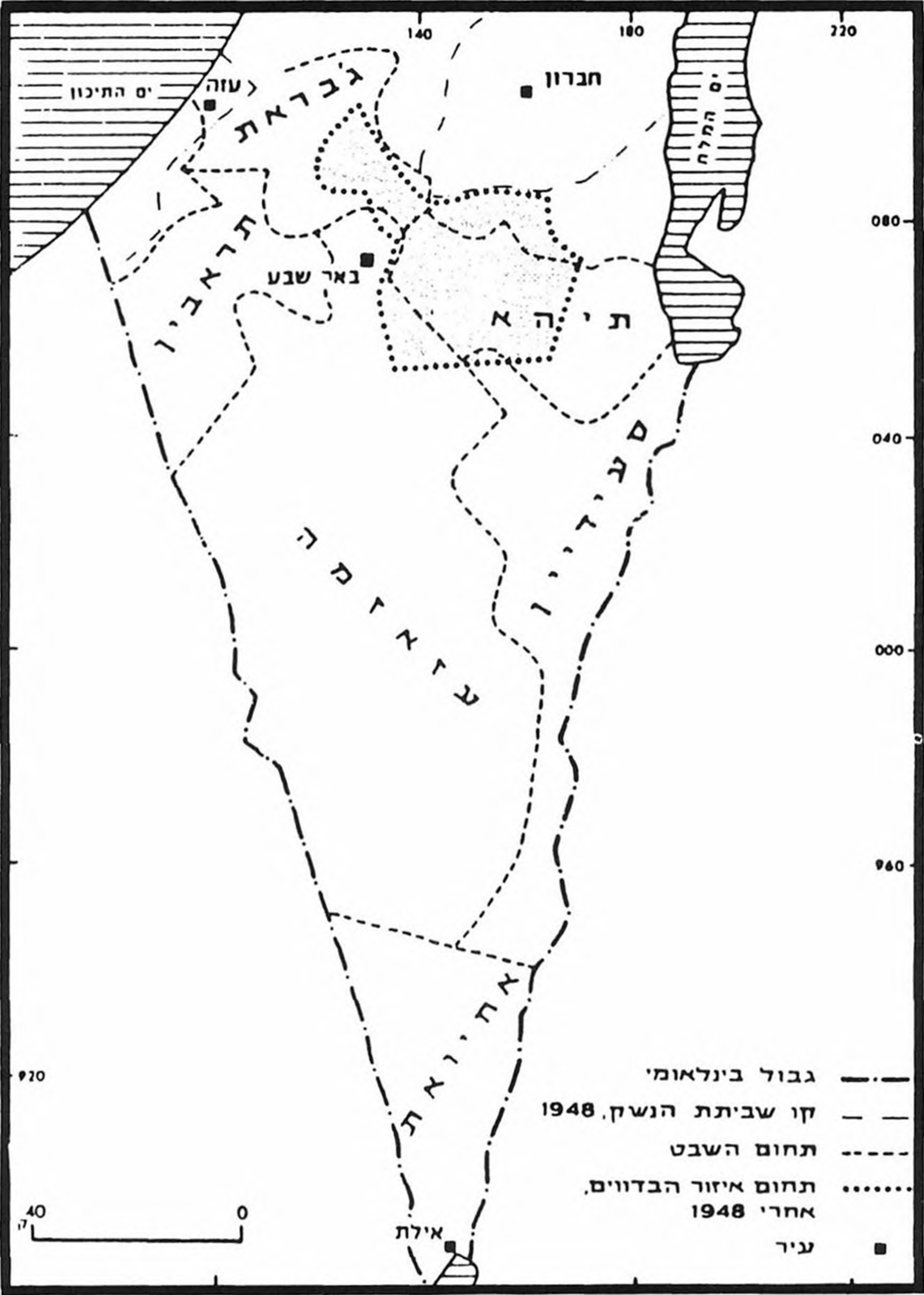
קביעת מספרם של הבדווים שישבו בנגב לפני מלחמת תש"ח יש בה כדי לסייע בהערכת גודל השטח שעיבדו, מתוך הנחה שידועה כמות היבול הממוצעת לדונם כשמדובר בגידולים העיקריים – שעורה וחיטה – וכן כמות הגרעינים הנדרשת לקיומה של משפחה. בשלהי התקופה העות'מאנית מקובל היה שאפשר לפרנס משפחה של חמש נפשות משטח של 50 דונם, אף-על-פי שהיבול לא עלה על 25 ק"ג גרעינים לדונם. הצורך בכֶּרֶב (חלקות מוברות לשנה שנתיים) הגדיל את שטח המחיה הנדרש למשפחה בדווית ל־150 דונם, באזור שבו יורדים משקעים של כ־200 מ"מ בממוצע לעונה. הבריטים קיבלו את התחשיב הזה וביקשו להוסיף עליו עוד דונמים אחדים כדי לאפשר לראש המשפחה הבדווי לשלם מסים ולהשתתף בהוצאות התשתית.¹⁷

לגודלו של שטח העיבוד הממוצע למשפחה נודעה חשיבות רבה כשניגשו שלטונות המדינה לפתור את שאלת יישובם של הבדווים. לפי נתונים מאמצע שנות ה-50 התקיימו בשטח הסייג כ־15,000 בדווים מכ־45,000 דונם מעובדים, כלומר כ־30 דונם למשפחה בממוצע. הבדווים טענו ששטח שכזה אינו מספק את צורכי המרעה והמזרע ותבעו לתת לכל משפחה כ־200 דונם ויותר, ואילו השלטון הישראלי טען שאפשר להתקיים מ־30 דונם – אם גם בדוחק – עד שייקבע הסדר הקרקעות הסופי. במפקד האוכלוסין הראשון שעשתה ממשלת המנדט בשנת 1922 סירבו הבדווים להתפקד מחשש שמא יגויסו לצבא כמו בימי השלטון העות'מאני. לפיכך התבסס

16. א' מאיר, 'שירותים ציבוריים לבדוויי הנגב בשלב הבתר נוודי', ארץ-ישראל, 22 (תשנ"א), עמ' 118.

17. P. W. Porter, 'The Concept of Environmental Potential as Exemplified by Tropical African Research', in: W. Zelinsky, L. A. Kosinski & R. M. Prothero (eds.), *Geography and a Crowding World*, New York 1970, pp. 187-219; ד' גרוסמן, 'הפלח והבדווי בשולי המדבר', בתוך: ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 32-33.

מפה 2: תפוצת השבטים בנגב לפני 1948

מקור: י' בן דוד, 'הבדווים בנגב, 1960-1990', בתוך: מ' נאור (עורך), 'יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים וחומר עזר' (עידן 6), הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 85.

המפקד על נתונים עות'מאניים משנת 1914, ולפיהם עמד מספר הבדווים בנגב על 55,000 נפש. הבריטים אף הסתמכו על רשימת משלמי מס מעשר מקרב הבדווים, אף-על-פי שפקידי השלטון ידעו היטב שהיה הפרש גדול בין רשימת משלמי המס ובין מספר אנשי השבטים החיים בפועל בנגב.¹⁸ במפקד משנת 1922 נקבע אפוא שאוכלוסיית הבדווים בנגב מונה בין 45,000 ל-71,000 נפש. במפקד אחר משנת 1931, לאחר ששכללו הבריטים את שיטות הרישום, נקבע שמספרם נע בין 48,000 ל-67,000 נפש.¹⁹ בשנת 1947 נאמד מספר הבדווים במחוז באר-שבע בכ-90,000 נפש.²⁰

החוקר ר' פאלח ואחרים, בעיקר מי שניסו להציג את ההתיישבות היהודית בנגב בתור הגורם לנישול הבדווים מקרקעותיהם, אמדו את מספרם של הבדווים בארץ-ישראל ערב מלחמת העצמאות בכ-100,000 נפש. החוקר ר' באקי איש שירות המדינה קבע שערב הקמת המדינה הגיע מספרם של הבדווים ל-58,000 נפש.²¹

התמעטות האוכלוסייה עקב המלחמה

אומדן אוכלוסייה שנעשה בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בפברואר 1948 נסמך על ניתוח צילומי אוויר משנת 1946-1947, ובהם נמנו 8722 אוהלים ו-3389 מבנים בשטח הנגב. לפי קצב הריבוי הטבעי (ובהנחה שבעונות החורף והאביב נכנסו לנגב שבטים נודדים מסיני) נאמד מספר הבדווים בנגב ב-70-74 אלף נפש. ריכוז מאהלים ומבנים של בדווים נצפה בצילומים האלה במישורי תקומה-רוחמה, שם נספרו כשבעה אוהלים ומבנים לקמ"ר, ואילו בשטחים שמדרום לבאר-שבע נמנו פחות מאוהל אחד או מבנה אחד לקמ"ר.²² כמה מחקרים שפורסמו לאחרונה מסכימים שמספר הבדווים היה אכן כ-70,000 נפש²³

18. H. Muhsam, 'Enumerating the Bedouins of Palestine', *Scripta Hierosolymitana*, 3 (1956), pp. 265-280; ע' שמלך, 'האוכלוסיה באזורי ירושלים וחברון בראשית המאה העשרים', קתדרה, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 162.

19. R. Bachi, *The Population of Israel*, Jerusalem 1974, p. 38; S. Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, V, London 1988, p. 254.

20. דין-וחשבון מאת הועדה המיוחדת לארץ-ישראל של האומות המאוחדות לאסיפה הכללית (דו"ח אונסקו"פ), הוצאת עיתון הארץ, תל-אביב 1947, עמ' 9, 14.

21. G. Falah, 'The Spatial of Bedouin Sedentarization in Israel', *Geojournal*, 11, no. 2 (September 1985), p. 363. במפקד של 1946 נמצא שבנפות עזה ובאר-שבע ישבו אז 95,566 בדווים ובהם כ-3392 'זרים', ואילו 5390 בדווים שהו בעת הספירה מחוץ לגבול הנפות. *A Survey of Palestine*, I, [Jerusalem 1946], Table 1, p. 141; R. Bachi, *The Population of Israel*, pp. 393-394.

22. השווה מכתב מאת ה' מיוזם (Muhsam) מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אל שר המיעוטים, 24 בפברואר 1948, א"מ, חטיבה 49, 18/303/ג; H. Muhsam (see above note 18), pp. 273-279.

23. ראה למשל: ע' מרקס, החברה הבדווית בנגב, עמ' 11, 18; י' בן-דוד, 'הבדווים בנגב, 1900-1960', בתוך: מ' נאור (עורך), יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן 6), ירושלים תשמ"ו, עמ' 94; ג"מ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 49.

מפה 3: תפרושת שבטי הבדווים בנגב המערבי לפני 1948

מקור: ע' חואלדי, 'השפעת שינויים בשימושי קרקע בדווים' (ר' הערה 141), עמ' 6.

לאחר סיום הקרבות ברחו מקצת אנשי השבטים ג'בראת, תנאג'רה, תיאאה, תראבין ואל-עזאזמה אל רצועת עזה ולחצי-האי סיני במצרים; כמה מאנשי תראבין, סעידיין, אל-ח'יאת, תיאאה, אל-עזאזמה וג'בראת עברו לירדן; פלגי שבטים כמו נבעאת ונג'מאת ופלגים עצמאיים פנו אף הם לרצועת עזה; ופלגי השבטים אל-צאנע, אבו בלאל ואבו סהיבאן נותרו בשטחי המדינה ופוננו לאזור הסייג.²⁴

בדוויי הנגב בתור פליטים

כשם שלא ברור מה היה מספרם המדויק של הבדווים שחיו בנגב לפני 1948, גם עם סיום המלחמה לא היה אפשר לקבוע את מספרם של מי שנותרו בתחומי המדינה.²⁵ יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, יהושע פלמון, העריך בקיץ 1950 את מספר הבדווים בנגב ב-17-18 אלף נפש, אבל הוא הביא בחשבון משפחות שהיו במעבר וטרם קבעו את מקומן הסופי. במפקד רשמי של מדינת ישראל בשנת 1951 נקבע שבנגב נותרו כ-12,740 בדווים, ודין-חשבון של ועדת פליטים מטעם האו"ם קבע שבתחומי ישראל נותרו 160,000 ערבים ומהם פחות מ-15,000 בדווים בנגב.²⁶

לדעת ו' חאלידי עולה מן הנתונים האלה שמספר הבדווים שברחו מן הנגב והיו לפליטים, כלומר איבדו את קרקעותיהם ורכושם, הגיע לכ-50,000 נפש. ואולם ע' מרקס טוען שמספר הפליטים שעזבו את גבולות הנגב לא עלה על 10,000, ורבים אחרים עקרו לאזורים הפנימיים של הנגב.²⁷ בפגישה בין המושל הצבאי של הנגב, מיכאל הנגבי, לנציגי השיח'ים בנגב בשלהי 1948 דיווחו השיח'ים שהם מייצגים אוכלוסייה של 13-15 אלף נפש, שלא כולה מתגוררת בשטחי ישראל. לפי אומדן של צה"ל משנת 1953 עלה מספרם של הבדווים בתחומי מדינת ישראל ל-11,000 ויותר, ולהם 19 שיח'ים. בשנת 1954 מנו הבדווים לפי כל מיני מקורות 13-14 אלף נפש.²⁸

24. ראה בהרחבה: ר' פאלח, הפלשתינים שנשכחו: ערביי הנגב 1906-1986, טייבה 1989, עמ' 105-123; W. Schwarz, *The Arabs in Israel*, London 1959, p. 159.

25. אנציקלופדיה יודאיקה, 12, עמ' 930; והשווה: ט' אשכנזי, הבדווים: מוצאם חייהם ומנהגיהם, ירושלים תשי"ז, עמ' 216.

26. ד' רובינשטיין, חיבוק התאנה: זכות השיבה של הפלסטינים, ירושלים 1990, עמ' 9-12; והשווה עם תזכירו של ז' ליף מ-15 בספטמבר 1949, אצ"מ KKL 5/17149. המביא נתונים שונים על מספרי הפליטים בארצות ערב, ומהם עולה שמספר הבדווים שברחו למצרים הוא 12-14 אלף נפש.

27. י' פלמון, דברים בסיעת מפא"י בכנסת, 18 ביוני 1950, אב"ג; ח' הירשברג, 'האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל', בתוך: קמה: ספר השנה של הקק"ל, ירושלים תש"י, עמ' 215 [להלן: קמה]; W. Khalidi (ed.), *All That Remains: Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington D.C. 1992, p. 582, app. 3; H. Muhsam, *Beduin of the Negev: Eight Demographic Studies*, Jerusalem 1966.

28. סרג'י, 'במרחבי הנגב', מבפנים, יג (מרס 1948-אפריל 1949), עמ' 232; מיכאל הנגבי, המושל הצבאי של הנגב, אל האלוף אבנר, ראש הממשל הצבאי, דוח על פגישה עם שיח'ים, 5 בנובמבר 1948, א"מ 297/60; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 'המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל', מפקד האוכלוסיה והדירור, 1961, מס' 17, ירושלים 1964, עמ' 109; בדואי הנגב במדינת ישראל, צבא הגנה לישראל, תל-אביב 1954, עמ' 32; ערך

האומדנים השונים²⁹ מלמדים שמלבד הקשיים האובייקטיביים ברישום אוכלוסייה של שבטים נוודים עדיין שררה אי יציבות באזור. בדווים רבים ברחו אל מעבר לגבול ואילו אחרים שבו והסתננו לשטחי הנגב ושהו שם עד שהיו לאזרחי המדינה. מוסכם על רוב החוקרים שסמוך לאמצע שנות ה-50 התייצב מספרם של הבדווים בנגב ועמד על כ-2000 משפחות (של 6-7 נפשות בממוצע), ומכאן שכדי להתקיים ברמת חיים הגבוהה במקצת מרמת חייהם לפני המלחמה נדרשו לבדווים שטחי עיבוד של כ-300,000 דונם, שאת מקצתם אפשר לעבד עיבוד רב-שנתי. לכאורה היה אפוא שטח הסייג מספיק לצרכים האלה, ואולם בפועל לא היו בשטח הזה אזורי מרעה גדולים די הצורך, מקורות המים שבו היו דלים וברובו לא עלו המשקעים על 200 מ"מ בממוצע לשנה – תנאים שלא אפשרו מרעה וחקלאות בעל.³⁰

יחסי שכנים

עימותים סביב קו המים וההתיישבות

קו המים בנגב, שבהנחתו הוחל בינואר 1947, שימש מטרה למחבלים בדווים ואלה פגעו בו ואף גרמו לאבדות בקרב אנשי 'ההגנה'. בחורף 1947 מונה י' ברזאני ל'קצין קשר' עם הבדווים, והוטל עליו להביא לידי הפסקת מעשי התוקפנות של הבדווים בנגב בכל מיני דרכים, ובכללם באמצעות מתן 'דורונות'.³¹ חששם של הבדווים מתגובת היהודים גבר, ולאחר שנועצו עם 'המוכתרים היהודים' החליטו רבים מהם להתרחק מאזורי הקרבות.³² כמה מן השבטים העדיפו להתרחק מן הדרכים הראשיות ואחרים פנו לעבר גבול מצרים והמתינו שם לראות איך ייפול דבר.³³ קבוצת שבטים בראשות השיח'ים סלימאן אל-הזייל, אבו רִקִּיק, אבו מַעְמֵר וסלימאן א-צאנע סיפקו

'ארץ-ישראל', האנציקלופדיה העברית, ו, עמ' 688; ע' שמלץ, 'אוכלוסיית הנגב', ארץ הנגב, עמ' 475-476.

29. שנתון הממשלה, תשי"א, ירושלים 1951; שנתון סטטיסטי לישראל, תשי"ב, ירושלים תשי"ג, עמ' 11; א' גל-פאר, 'באר-שבע והבדווים', בתוך: י' גרדוס וא' שטרן (עורכים), ספר באר-שבע, ירושלים 1979, עמ' 286; ד' עמירן וי' בן-דוד, שלבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב: דו"ח מחקר, ירושלים 1982, עמ' 25.

30. ד' עמירן ואחרים, 'יישובי הבדווים בבקעת באר-שבע', ארץ הנגב, עמ' 652-668; י' בן-דוד (לעיל, הערה 23), עמ' 94-95; א' בבאי (לעיל, הערה 5), עמ' 37-38. על אומדני אוכלוסיית הבדווים בראשית שנות ה-50 ראה ע' מרקס (לעיל, הערה 5), עמ' 631.

31. דין-וחשבון מאת יוסף ויץ, 21 בדצמבר 1947, אצ"מ A 246/30. על עמדת הבדווים כלפי קו המים ראה: ח' פורת, 'מדיניות רכישת קרקעות וההתיישבות בנגב ערב מלחמת העצמאות', קתדרה, 62 (תשרי תשנ"ב), עמ' 130-132.

32. ז' זיוון, 'יחסי הישוב היהודי והבדווים בנגב – חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר ההתיישבות בשנות הארבעים והחמישים', עבודה לתואר מסטר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1990, עמ' 60-61.

33. שם, שם.

לא פעם ידיעות מודיעיניות לצה"ל ואף סיכנו את חייהם לשם כך. בתמורה על השירותים האלה הוצאו שדותיהם של השיח'ים אל-הזייל ואל-אוג' מתוך הפקודה שניתנה לחטיבת הנגב ביוני 1948 בדבר השמדת היבול בשדות. מעדויות אחדות עולה שהבדווים שפגעו בקו המים לא היו שכני היישובים בנגב אלא אנשי כנופיות מעזה, ובהם בדווים שפוטרו מעבודות השמירה בקו המים לאחר שהפלמ"ח קיבל עליו את השמירה. גם לחץ פוליטי חיצוני הופעל על הבדווים; המלך עבדאללה ניסה לגייס לצבאו את בדוויי הנגב ולכרות עמם ברית כנגד המופתי הירושלמי, והבטיח להם להשאירם על אדמותיהם ולספק להם הגנה צבאית. המלך אף הקים יחידת משמר של 100 לוחמים שנועדה להגן על הבדווים שבמחוז באר-שבע ולהבטיח את התחבורה מבאר-שבע לחברון.³⁴ אבל בשל הנסיבות הצבאיות והפוליטיות ששררו באזור לא מומשה הברית הזאת מעולם.

ראשי השבטים תמרנו בין הלחץ המדיני שהפעיל עליהם המלך עבדאללה ובין נסיונם של ראשי הממשל הבריטי לשדל את השיח'ים לתבוע מן האו"ם שבריטניה תישאר בנגב, ובתמורה יוענק לאזור ממשל עצמי. כדי לשוות תוקף לבקשתו חילק הממשל הבריטי נשק לראשי הבדווים, אבל המעטים שהסכימו לשתף פעולה עם הבריטים נחשבו בקרב השבטים לבוגדים.³⁵

לא כל שבטי הבדווים השתתפו בפועל בפעולות האיבה ובמלחמה.

בצפון הנגב, בתחום שבטי ג'בראת ובגבול שבטי תיאאה שרר שקט יחסי, ואילו באזור המחיה של שבטי עזאמה - באר-שבע, עסלוג' ומרכז הנגב - עשו כמה פלגי שבטים פעולות איבה יזומות.³⁶ היו בהם שניצלו את הקשרים שקשרו כשמכרו קרקעות ליהודים ופגעו בקו המים, בחקלאים היהודים ובשומרי השדות. כוח בדווי אף ערך התקפה יזומה על חלוצה ונבטים, כנראה בעקבות הסתה של נכבדים בדווים שביקשו 'לטהר את עצמם' מקשריהם עם היהודים לקראת בוא הצבאות הערביים.

פינוי שבטים בסערת המלחמה

עד הקיץ של 1948 נדרשו מעט מאוד בדווים לפנות אזורים שהיו נחוצים להגנת הנגב. באזורים שפוננו נסללו דרכים והוקמו שדות תעופה ובסיסי הספקה. מפקדי צה"ל ניסו למנוע את חבירת הבדווים אל הכוחות הסדירים של מצרים ובתמורה

34. 'חטיבת הנגב', קציר ערבי, פקודה להשמדת היבול בנגב, 18 ביוני 1948, ארכיון קיבוץ חצרים; פלסטיין (עיתון יומי ערבי), 4 באפריל 1948.

35. א' מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות, ב, החודש הראשון, תל-אביב 1989, עמ' 225-226, 256.

36. 'דין-וחשבון על המתרחש בנגב', 22 במרס 1948, א"מ 12/2395/חץ; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), תל-אביב 1982, עמ' 74-75; ראיונות אישיים במהלך 1989-1991 עם דוד אלון ומשה וכסלר (קיבוץ משמר הנגב), ברוך חכים, יושקו רייכר ויוסי צור (קיבוץ שובל), דוד שושני (קיבוץ להב) ואריה אפרת (קיבוץ דורות).

הבטיחו להם לשמור על זכויותיהם ברכוש, במים ובשטחי מרעה. כרוזים שפוזרו בין השבטים הבטיחו גמול למשתפי הפעולה עם ישראל, ולימים שימשו בסיס לחתימת הסכם בין קבוצת שבטים ובין מטה חטיבת הנגב-פלמ"ח. ההסכם אכן הבטיח את זכויותיהם של הבדווים, את בעלותם על הקרקע ואת כבודם.³⁷ בחודש הראשון לפרוץ המלחמה דיווח איש שירות הידיעות (ש"י) עזרא דנין לבן-גוריון על הצעדים שיש לנקוט בקרב הבדווים ועל הסיכויים להגיע אתם לכלל הבנה כדי להרחיקם מן הקרבות:

נבוא לנגב. נרכז הבדווים באיזור אחד או נפרק נשקם. הו'נדרמריה תתבצר. יפו וחיפה הערביות – אם לא ינהגו כהוגן – יהיו נצורות ... היש סיכוי לברית שלום עם אנשי הכפרים והבדווים? עכשיו מפחדים, אבל אם נוכיח שאין אנו שואפי דם, ושתוכנית דב"ג רצינית – ישתנה היחס.³⁸

אבל בנימין ג'יבלי ודוד קרון, אף הם אנשי הש"י, סברו אחרת; לדעתם הבדווים מפרשים כחולשה את הימנעותם של חברי הקיבוצים מתגובה צבאית. ג'יבלי פקפק בסיכויים לכרות ברית שלום עם הבדווים, והוא וקרון הציעו לבן-גוריון למנות 'מושל צבאי' לנגב. ברור היה לבן-גוריון שצה"ל אינו מתאים לפי משימותיו להגיב כראוי על תוקפנות הבדווים בנגב, ולכן יש מקום לפעילות מונעת שלא במסגרת צבאית.³⁹ בשלהי 1948 סווגו השבטים לעוינים ולמשתפי פעולה; לפי תחקיר שהכין זלמן ליף, חבר במשלחת הישראלית לאו"ם, נמצא שבקרב העזאזמה יש פלגים רבים העוינים את המדינה: ערב א-צופחין, ערב א-ג'וארנה, ערב א-צ'יחאת, ע'ביידאת, מוחמד'ין, חוסיניות, סואחנה, נג'מאת, נועימאת ונראב'יה; בקרב התראבין נחשבו לעוינים אנשי ערב א-דמילאת, צופין ורואלי; ובערבה סווגו כמסוכנים פלגי אחיואת וסעיד'ין. פלגים קטנים אחדים משבט תיאאה שבנגב נמצאו לפי הדוח לא-אמינים, ובהם משפחות מאל-הזייל ומאל-עקבי, שידידותם ליהודים היתה ידועה זה כבר.⁴⁰

הערכות ראשונות על אובדן רכוש וקרקע

אחרי המלחמה קבע הממשל הישראלי עובדות באשר לקרקעות הבדווים ולרכושם. בבאר-שבע הוחרם מסגד העיר ונתפסו כמה בתים מרכזיים. בביר-עסלוג' פוצץ, בהוראת משה דיין, המסגד ששירת את שבט עזאזמה ששכן בסביבה. אף-על-פי שהנשיא חיים וייצמן וראש אגף מבצעים במטכ"ל יגאל ידין הבטיחו לנציגי השבטים שלא יפונו ממקומותיהם, וכבודם, רכושם ונשקם לא ייפגעו, פונו רבים מהם לירדן ולמצרים.⁴¹

37. ז' זיוון (לעיל, הערה 32), עמ' 213.

38. יומן בן-גוריון, 26 בדצמבר 1947, אב"ג, עמ' 72-76.

39. שם, עמ' 75.

40. דוח ז' ליף, 2 בנובמבר 1948-אפריל 1949, אצ"מ A 420/186. עדויות, שלושה פרקים על היחסים בין שבט אל-עטאונה ובין המתיישבים הראשונים בנגב, רשימות בנושא הבדווים (עורכים: י' עייני וע' אוריון), מדרשת שדה-בוקר 1988, עמ' 421-423.

41. ז' זיוון (לעיל, הערה 32), עמ' 159.

קרקעות הבדווים עברו עם תום המלחמה לרשות המדינה, כשם שנעשה בכ־90 אחוזים מן הקרקעות שנותרו בתחומיה.

טבלה 1: הבעלות על הקרקע לאחר קום המדינה⁴²

סוג הבעלות	השטח (בדונמים)
אדמות בבעלות פרטית יהודית	801,000
אדמות בבעלות פרטית ערבית	867,000
אדמות בבעלות המדינה	18,754,000
סך־הכול	20,422,000

במשרדי הממשלה נעשה מאמץ לאתר במהירות את הקרקעות הנטושות, לסמן ולהבטיח את עיבודן ברציפות בלי לקבוע סופית את הבעלות עליהן. השלטונות חששו מפני תגובה נמרצת מצד מדינות אירופה וארצות־הברית, שראו בצעדים האלה מדיניות חד־צדדית העלולה להחריף את שאלת הפליטים שנמלטו מארץ־ישראל. בראשית 1949 היו ענייני הבדווים בתחום טיפולו של גד מכנס, המנהל הכללי של משרד המיעוטים.⁴³ הבדווים ראו במשרד המיעוטים את הגוף האחראי להחזרתם למקומות יישוביהם הקודמים, והם תבעו זאת בכל הזדמנות. לפי מפקד האוכלוסין שהחל באמצע פברואר 1949, וכלל רק את 'הבדווים הרצויים' – כלומר את מי ששהו בשטח לפני הקרבות ולא השתתפו בהם בפועל – העריכו מומחי משרד המיעוטים שאין בנגב יותר מ־7000 בדווים. רבים מאנשי השבטים, ובהם גם השיח' סלאמה משבט עזאזמה – כך נאמר בדוח – מחפשים דרך לחזור ולחיות בריבונות ישראל. המושל הצבאי התנגד להחזרת השבטים הבורחים ותבע להעמידם לדין. גם אנשי משרד המיעוטים וגם המושל ביקשו מן השר שימצא את המשאבים הנחוצים לסיום המפקד, מחשש שמא תגיע ההספקה הנמסרת לשבטים לידי פלגים עוינים שלא התפקדו.⁴⁴

במהלך 1949 המשיכו אפוא נציגי הממשלה והצבא במדיניות העונשין. שבטים

42. ז' צור, 'המשטר הקרקעי במדינת ישראל', מולד, 25–26 (1972), עמ' 42; א' אבנרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול, 1878–1948, תל־אביב 1980, עמ' 258.

43. שר המיעוטים ב' שטרית ניהל את מכלול הרכוש הנטוש עד יולי 1948. משרד החקלאות בראשות א' ציזלינג קיבל את האחריות על הקרקעות הנטושות, אבל כבר במחצית 1948, עם מינויה של ועדת השרים לענייני הרכוש הנטוש, עברו סמכויות משרד המיעוטים לידי משרדים שנשלטו על־ידי מפא"י – האוצר וראש הממשלה. בעת הקמת הממשלה הראשונה בוטל משרד המיעוטים ובמקומו מונה יועץ לענייני ערבים, שטיפל גם בנושאי הקרקעות והיה כפוף למשרד ראש הממשלה. ראה רות קרק (לעיל, הערה 1), עמ' 40.

44. מכתב מאת יעקב ברדיצ'בסקי אל גד מכנס, צרור דיווחים שבועיים, ינואר–מרס 1949, א"מ 297/60 ג.

ששיתפו פעולה או שמרו על שקט במהלך המלחמה זכו להעדפות בתחום הקרקעות וזכויות האזרח. ואולם בשלהי אותה שנה ברור היה לממשלה ששאלת החזקת הקרקעות הנטושות בנגב וההכרעה בדבר הבעלות החוקית עליהן מצריכה תשובה מידית.

הקרקעות הנטושות

אומדן שטח הקרקעות הנטושות וערכן

התוכניות לריכוז הבדווים וליישובם בשטח הסייג טרם הושלמו, וכדי לסייע להם במצוקתם התירה להם הממשלה לחכור קרקעות חקלאיות בתנאים דומים לתנאים שנתנו אז לחקלאים יהודים. אבל כשביקשו הבדווים לממש את ההבטחות האלה נמצאו סיבות לעכב החכרת חלקות גדולות ואף למנוע אותה לחלוטין. נציגי הממשלה שעסקו בפועל בהחכרת הקרקע העדיפו להחכיר לבדווים חלקות קטנות ומפוצלות, כדי שאלה לא יוכלו לתבוע בעלות או חזקה כל שהיא על הקרקע בתום עונה חקלאית אחת.⁴⁵

המחלוקת בדבר שטח הקרקעות שנטשו הבדווים וערכן הכלכלי היתה גורם בעל חשיבות בעת תכנון ההתיישבות היהודית באזור. מתוך כ־4.5 מיליון דונם של קרקעות נטושות בכל שטח ארץ־ישראל נותרו בנגב בשנת 1948 כ־1.8 מיליון דונם שעובדו קודם לכן בידי הבדווים, ושוויין קרוב ל־30 מיליון לי"ט.⁴⁶ לפי אחת ההערכות היתה חלוקת הקרקעות המעובדות בין שבטי הבדווים כדלקמן:

טבלה 2: שטחי מחיה ועיבוד באחזקת השבטים בנגב לפני 1948⁴⁷ (בדונמים)

שם המטה	שטח מחיה ונדודים	שטח עיבוד רב שנתי*
תראבין	796,225	300,000
תאיהא	1,200,000	450,000
עזאזמה	700,000	140,000
סך־הכול	2,696,225	890,000

* בשל הבצורת והנדודים לא תמיד עובד השטח ברציפות.

45. ד' עמירן וי' בן־דוד (לעיל, הערה 29), עמ' 87.
46. א' ציזלינג, 'דרכים לפיתוח ההתיישבות במדינת ישראל', קמה, עמ' 93-109; R. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict*, Geneve 1953; S. Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, pp. 214, 315
47. G. Falah, *The Forgotten Palestinians: Arabs of the Negev, 1906-1986*, Nazareth 1989, pp. 23-37 (Arabic)

ועדות מקצועיות מטעם האו"ם העריכו את שווי הקרקעות הנטושות שנותרו בידי מדינת ישראל בכ-120 מיליון ל"ס"ט, ואחר-כך - בלי בדיקה יסודית - הועלתה ההערכה ל-180 מיליון ל"ס"ט. בשנת 1951 תבעו ערביי ארץ-ישראל מארצות-הברית פיצויים בסך 9 מיליארד דולר בגין קרקעותיהם ורכושם שנותרו בארץ - הערכה מופרזת ביותר, שנועדה 'להעניש' את ארצות-הברית ואת האו"ם. הערבים הסכימו לקבל פיצויים מדורגים, כלומר סכום הפיצוי יותנה במקומה הגאוגרפי של הקרקע ובטיבה החקלאי, אבל בינתיים תבעו שישראל תשלם להם 60 מיליון דולר בגין הכנסה שוטפת מרכושם שבפיקוח האפוטרופוס.⁴⁸ תביעות הערבים התבססו על הערכות שלפיהן כמעט כל הקרקע בארץ-ישראל, ובעיקר בנגב, אכן עובדה ופרנסה את בעליה. ואולם לפי אומדניהם של מומחי משרד החקלאות ונציגי התנועות החקלאיות המיישבות היה השטח שעיבדו הערבים והבדווים בדרום קטן הרבה יותר. לפי הערכתם עיבדו בדרום ובנגב רק כ-75,000 דונם מכלל הקרקעות הנטושות ב-1948, ולדעתם הדבר מעיד שקרקעות רבות שימשו למרעה ולחקלאות בדווית, שאך בקושי סיפקה את צורכי המחיה הבסיסיים.⁴⁹

ראשית הדיון הציבורי בגורל הבדווים וקרקעותיהם

בזכות הלחץ שהפעילו ראשי מפ"ם ונציגיהם במשרדי החקלאות והפיתוח להגיש סיוע ממשלתי למשפחות הבדווים, ובזכות הדיון הציבורי בתוכניות הפיתוח בנגב, עלה בידי הבדווים להרחיב מעט את שטחי העיבוד - אף שהחלקות עדיין היו מפוצלות. בשנת 1950 עיבדו הבדווים קרוב ל-300,000 דונם, ואלה הניבו 6000 טון שעורה. שנה לאחר מכן עיבדו כ-400,000 דונם והפיקו מהם 8000 טון שעורה. הקרקעות נמסרו להם לעיבוד לזמן קצוב על-ידי 'רשות הפיתוח', שהחכירה שטחי אדמה למשפחות השבט לפי דרישותיהן וגודלן תמורת תשלום סמלי. הגידול העיקרי היה שעורה, ששימשה בעיקר לאפיית לחם ולהזנת בעלי-החיים, אבל נזרעו גם דורה ותבואות אחרות וכן זן של טבק שכונה 'הישי'. בכמה מקומות נעשו נסיונות - בעידוד משרד החקלאות - לסכור ואדיות ולאגור מי גשמים ושטפונות. בפתחי הוואדיות נטעו הבדווים שקדים, רימונים ומשמשים.⁵⁰ מקצת הקרקעות שנמסרו לידי הבדווים היו קרקעות של בני שבטים שנטשו את רכושם וברחו אל מעבר לגבול. השיח' סלימאן אל-הזייל, למשל, הורה לאריסיו בשנת 1948 לעבד קרקעות בדוויות

48. ז' קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים, עמ' 75.

49. על החקלאות הבדווית ראה ד' גרוסמן (לעיל, הערה 17), עמ' 30-31; ח' פורת, 'תוכניות וביצוע של נסיונות חקלאיים בשלושת המצפים בנגב והשפעת תנאי המדבר והחקלאות הבדווית עליהם, 1943-1946', אופקים בגיאוגרפיה, 33-34 (1992), עמ' 32-33; דבר, 4 ביולי 1951, עמ' 2.

50. ע' מרקס, 'המבנה החברתי של בדויי הנגב', המזרח החדש, 4 (1957), עמ' 92-94; א' סל-מן, הבדווים בנגב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 64-65.

שניטשו, ובאביב של 1949 קצרו אריסיו את קרקעות השבט אל-עלמאת שנאלץ לברוח לעבר־הירדן.⁵¹

טבלה 3: קרקעות נטושות של בדווים לאחר מלחמת השחרור⁵²

השטח (בדונמים)	ערכו (בליש"ט)	מיקום הקרקעות
1,843,849	6,605,456	בדרום הארץ ובנגב

בכל הארץ נותרו בתום המלחמה קרקעות ערביות נטושות בשטח של יותר מ־4.5 מיליון דונם, ואלה הועברו בתהליך מהיר לידי המדינה. חוקי הקרקע החדשים הותירו בידי הערבים (בלי הנגב) כ־870,000 דונם, וגם השטח הזה הצטמק עד שנת 1950 לכדי 529,428 דונם בלבד.⁵³ עוד קודם שהתברר סופית מעמדן המשפטי של הקרקעות הנטושות הוכנה בוועדת הנגב, שבראשה עמד י' ויץ, תוכנית לעיבוד 13,500 דונם מן הקרקעות הנטושות של הבדווים. הוועדה לא התכוונה לקבוע עובדות משפטיות אלא להגביר את ייצור המזון הטרי שהיה חסר כל־כך במדינה הצעירה.⁵⁴

ראשי אגף התכנון ומומחי החקלאות שהכינו בשביל הממשלה את תוכניות הפיתוח הפרידו בין התביעות המידיות לקרקע שתבעו הבדווים לצורך פרנסתם ובין הדיון העקרוני, כולל התביעות הבין־לאומיות, בדבר אחריותה של הממשלה כלפי השבטים בעתיד. על כל פנים, מבחינתם לא היה עוד מקום ליחסי שכנים בדומה ליחסים שהתפתחו בשלהי שנות ה־40, ומעתה ואילך עתידים היו יחסי היהודים והבדווים בנגב להיקבע לפי תוכניות הפיתוח הגדולות וצורכי עיבוי הגבולות, שלהן הוקצו הקרקעות הטובות של הנגב הצפוני והמערבי.

עיצוב מדיניות יחסי הבדווים והיהודים בנגב

הבדווים בנגב – סיכון בטחוני

בנובמבר 1948 ריכז בן־גוריון את המידע שזרם אליו בעניין בדוויי הנגב, והוא ציין ביומנו:

הבדווים בנגב רוצים להיות נתיני ישראל, להיות חיילים בצבא ישראל.

51. א' אפרת, סיפורים מן השקיים, תל־אביב 1992, עמ' 203–204; דוד שושני, ראיון עם המחבר, סתיו 1991.

52. R. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict*, pp. 342–343

53. G. Beer, 'Land Economics', *Journal of Planning*, 33, no. 3 (August 1957), p. 193

54. דוח משיבת ועדת הנגב, 2 בספטמבר 1948, אצ"מ A 246/31.

לדבריהם ניתקו כל הקשרים עם שאר הערבים, באשר היו אתנו. בשטחים שהם ישובו, יהיו אחראים למניעת חבלות. הדבר יבוא בפני התייעצות בשיתוף משרדי החוץ, מיעוטים ועוד.⁵⁵

אין פלא שראש הממשלה בחן את שאלת מעמדם של הבדווים מנקודת מבטו של הממונה על הביטחון בנגב. הוא אף הודאג מן הדיווחים שעדיין נמשך המיקוש על כביש באר-שבע-אימרה (כיום אזור אופקים), מן הסתם מעשה ידיהם של הבדווים באזור.

בראשית 1948, קודם שמוסדו יחסי הבדווים עם השלטון, נפגש המושל הצבאי בנגב, מיכאל הנגבי, עם קבוצת שיח'ים בבאר-שבע. בפגישה השתתפו גם דוד קרון, קצין המודיעין הארצי, יצחק סוקולובסקי, קצין המודיעין המרחבי, יעקב ברדיצ'בסקי, נציג משרד המיעוטים, ו'מוכתרי' הקיבוצים רוחמה ודורות. המוכתרים הבדווים דרשו שהשלטון החדש יכיר בהם בתור בעלי קרקעות ותושבי הנגב, יאפשר להם לחזור למקומות ריכוזיהם הקודמים ויסייע בידם לעבד את הקרקע לקראת העונה החקלאית הקרובה. השיח'ים הבטיחו למסור את מלאי התבואה שבידם לרשויות, מתוך ציפייה שהשלטונות ימשיכו במסורת הממשל הקודם ויחלקו לשבטים את מצרכי היסוד (סוכר, קמח, קפה וכדומה). בתמורה הבטיחו השיח'ים לקבל עליהם את מרות השלטון הישראלי בכל הקשור לתשלום מסים. עמדת משרד החוץ, משרד הפנים והמטכ"ל היתה ש'הקו שיש לנקוט הוא: להרחיק עד כמה שאפשר את הבדואים מהסביבה; זאת אומרת סריקה כללית', ולכן הציע דוד קרון לשיח' סלימאן להמליץ לבני שבטו להתרחק אל המדבר או לעבור לשטח ירדן. בהיבט הבטיח דוד קרון לשיח' להעביר את אנשיו לאזור ואדי שריעה ולתת להם שטח מספיק לזריעה ולמרעה. קרון עודד את השיח'ים למכור את קרקעותיהם במחיר 2-3 ל"י לדונם ולהסתלק מהר ככל האפשר מתחום ישראל. הוא הביע את החשש שמא עם שוך הקרבות לא יזכו הבדווים לתשלום תמורת קרקעותיהם.⁵⁶

פרישת הבדווים – מכשול לתוכניות הפיתוח

עמדתו של יוסף ויץ ביטאה את מדיניות המוסדות המיישבים בעניין הטיפול בבדווים בחורף 1948. ראשי המוסדות חששו מפני מכשולים בפיתוח החקלאי הנרחב בנגב: 'טכס קבלת בקשה מ-16 שיכים בנגב לחסות ממשלת ישראל נתקיים אתמול

55. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 22 בנובמבר 1948, ג, עמ' 839. על עמדת בן-גוריון כלפי הבדווים במהלך המלחמה ולאחריה ראה: ח' פורת, 'תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות שלאחר המלחמה', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 132-133.

56. הנגבי אל האלוף אבנר, דוח מפגישה עם השיח'ים, 5 בנובמבר 1948, א"מ 297/60 ג; י' ברדיצ'בסקי אל מנהל משרד המיעוטים גד מכנס, 4 בנובמבר 1948, א"מ 297/60 ג.

בבאר־שבע. הוא מדאיגני. מציאות בידואים בנגב הצפונית מכשול הוא בדרך פיתוחו. אעיר על כך לב"ג.⁵⁷

ויין ורבים אחרים בקק"ל ראו בנגב הצפוני את אסם התבואה העתידי של המדינה הצעירה, וברור היה להם שנוכחות בדווים בעלי חזקה על הקרקע עלולה להפריע לפיתוחו החקלאי של האזור. ויין זכר את הקשיים שליוו את רכישת הקרקע בנגב לפני קום המדינה. משום כך ביקש לנצל את המצב הנזיל של ימי המלחמה ולהוציא מן האזור בדווים רבים ככל האפשר ולרכזם בשטחים אחרים בנגב, בעיקר במזרחו, שנחשב אז מתאים פחות לפיתוח חקלאי.

פינוי הבדווים אל מעבר לגבולות המדינה

דוד בן־גוריון עמד על כך שהוא והשר לענייני מיעוטים בכור שטרית יהיו בסוד פינוי הבדווים, ולכן כינס ישיבה לדון בשאלת הבדווים בנגב. בישיבה השתתפו ראשי המטה הכללי, מפקד החזית, איש הש"י עזרא דנין, מנהלה בפועל של מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ יעקב שמעוני, מושל הנגב מיכאל הנגבי ויוסף ויין. הנגבי דיווח שכמה שבטים - כ־9000 נפש - מבקשים להיות אזרחי המדינה, והציע לרכזם בשלושה אזורים בנגב המערבי. יגאל אלון תמך בהצעה.

המומחים הסבירו לבן־גוריון שמקצת השבטים המבקשים לחסות בשלטון ישראל שוהים באזור דהרייה שבשליטת הלגיון ומקצתם נמצאים מדרום־מערב לבאר־שבע. הם מוכנים להתפנות לאזור שיוצע להם, לעשות כל מה שיוטל עליהם ולשלם מסים, אף־על־פי שכבר אחסנו כמויות גדולות של מזון וגרעינים במטמורות שבשטחיהם. עוד אמרו המומחים שיש שיקולי ביטחון כבדי משקל שלא להיענות לבקשה הזאת, אבל אפשר לפתור את הקשיים אם ירכזו את הבדווים באזור מוגדר, למשל על יד תל גרר. שמעוני חשש שמא יגרמו הבדווים צרות בימי מלחמה והסכים לראות בהם בעלי־ברית בימי שלום אבל לא להכניסם לתחומי המדינה. דאגתו של יגאל אלון היתה נתונה ליציבות הצבאית בדרום הארץ ולכן טען שאין לסמוך על הבדווים באזור הספר, ואם מתכוונים לקבלם יש להטיל עליהם פיקוח הדוק. את הגברים, הוסיף אלון, יש לגייס ביחידה מיוחדת עם סמלים וקצינים יהודים. ויין הרחיב את הדיבור על הקשר שבין השבטים הללו לשאלת הבדווים כולה במדינה הצעירה. הוא הביע את החשש שמא אם יורשו 10,000 בדווים לחזור לנגב יהיו המתיישבים היהודים באזור למיעוט; ואם תבוצע תוכנית הפיתוח בנגב, הזהיר ויין, 'הם יפריעו'. אשר לבעיית הבעלות על הקרקע אמר ויין: 'האדמה מחולקת והיא פרטית, אם כי אין קדסטרי [מיפוי ורישום מקרקעין]. איך ניפטר מהם? האם נעשה אתם הסכם עכשיו על הקרקע? כחספא בעלמא [כשבר כלי חסר־ערך]. הנימוק הפוליטי אין לו טעם. כולם יודעים חוכמת הביום [העמדת־הפנים]' [הסוגרים במקור, ח"פ].⁵⁸

57. י' ויין, יומני ואגרותי לבנים, 17 בנובמבר 1948, ג, עמ' 355; ד' בן־גוריון, יומן המלחמה, 19 בנובמבר 1948, ג, עמ' 832.

58. ד' בן־גוריון, שם, 25 בנובמבר 1948, עמ' 845.

מחלוקת בין הצבא למוסדות ההתיישבות

יגאל ידין ביקש לרכז את הבדווים במערב המשולש הדרומי של הנגב - באזור סביטה (שבטה) - כדי שלא יתפסו שטחים שבהם יש כוונה ליישב יהודים, ואילו ויץ ושמעוני התנגדו, וביקשו 'לצמצם את ריכוזם' והמליצו ליישבם במערב הר חברון (מדרום לדומה), ומכל מקום ממזרח לבאר-שבע. ויץ השתכנע שהקרקות במערב הנגב טובות ביותר לפיתוח ולכן אין להשאיר שם את הבדווים.

לאחר שהאזין לכל הדוברים פסק בן-גוריון שאין הבדווים מסכנים את תוכניות הפיתוח בנגב. השיקול היחיד שראוי לבחון, אמר בן-גוריון, הוא איך ישפיע יישוב הבדווים בשטחי הנגב על מצב הביטחון באזור. ובשל החשש מפני התלקחות הקרבות עם מצרים בעתיד הקרוב סירב בן-גוריון להחזיר אל שטחי המדינה את שלושת השבטים שביקשו חסות בישראל.⁵⁹

למדיניותם של ראשי השלטון נתלוותה דרישה תקיפה לסלק את הבדווים מאדמותיהם מחשש שמא ישוב ויפרוץ העימות בעניין הבעלות על הקרקעות. לאחר בחינה נוספת התגבשה אפוא הדעה במטכ"ל שריכוזי הבדווים ייקבעו על-ידי מפקדי החזית. גם יגאל אלון שינה את דעתו והמליץ על האזור שממזרח לבאר-שבע וכן על אפשרויות אחרות.⁶⁰ עוד מגבלה על שהייתם של הבדווים במקומותיהם הקודמים נתבררה משפורסמו גבולות אזור הביטחון בנגב בקובץ התקנות של תש"ט: 'כשטח מוגן יחשבו השטחים שהם - א. צפונה מקו הרוחב 31 (קו דימונה רביבים) רצועה ברוחב של 10 ק"מ, פרט לשטח עיריות על חוף ים-התיכון וב. דרומה מקו הרוחב 31 רצועה ברוחב של 25 ק"מ'.⁶¹ לפי התקנות האלה אפשר היה למנוע מתושבים לא יהודים להימצא ברוב שטחי הנגב הצפוני והמערבי.

הנסיונות המעטים שנעשו בימי הקרבות להפריד בין הבדווים ובין צבא מצרים לא עלו יפה.⁶² אריה אפרת ('מוכתר' קיבוץ דורות לשעבר) סיפר על כמה שבטים, שלמרות מעשי ההתנכלות כנגדם העזו ובאו לפגישה עם נציגי היהודים, ובה הובטחו להם ערובות לשלומם, בטחונם ורכושם תמורת שיתוף פעולה מצדם.⁶³ אבל לדעת ששון בר-צבי, 'מוכתר' קיבוץ רביבים לשעבר, לקו היחסים עם הבדווים בחסר כבר מראשיתם; כבר בתום מלחמת העצמאות ועם כינונו של הממשל הצבאי ב-21 באוקטובר 1948 חזרו המוסדות הישראליים לאותה שיטת ממשל ופיקוח על הבדווים שעיקרה משטרה ומשפט. שוב נזקקו הפקידים הישראליים לראשי השבטים ולראשי הפלגים. אזור הסייג חולק לשלוש גזרות ובכל אחת מהן פעל קצין ישראלי, שלפקודתו הועמדו עוזר בדרגת סמל, מתורגמן וכלי רכב. כדי להגביר את הפיקוח באזור הסייג אף

59. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 25 בנובמבר 1948, ג, עמ' 357; בפגישה עם בן-גוריון נמסר שהשבטים החוזרים הם תיאאה, תראבין ועזאזמה. ראה: ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 10 בינואר 1949, ג, עמ' 946.

60. ד' בן-גוריון, שם, 30 בנובמבר 1948, עמ' 359.

61. 'פקודת סדרי השלטון והמשפט, תש"ח-1948', רשומות: קובץ התקנות, 1 (תש"ט), עמ' 169.

62. כרוז שהופץ מעל שטחי הבדווים, קיץ 1948, ארכיון גיר-עם.

63. א' אפרת, סיפורים מן השקיים, עמ' 192-193.

נעשו כמה נסיונות להקים יחידות ממונעות ויחידות פרשים ורוכבי גמלים, אבל כולם נכשלו. לדברי בר-צבי, בשל התלות בראשי השבטים וכשלונו של השלטון להטיל פיקוח הדוק על הנעשה בבתי-הדין השבטיים נדמה היה לבדווים עד אמצע שנות ה-50 ש'אין ממשלה בנגב'.⁶⁴

ריכוז הבדווים בשטח הסייג

התיישבות קבע או פיקוח מתמיד

בחורף ובאביב של 1949 התגבש הרעיון לרכז את הבדווים באזור סגור, הרחק מגבול מצרים ובשטחים שלא נדרשו לפיתוח מדי. בה-בעת האיצו שרי הממשלה במוסדות המיישבים להתחיל במלאכת עיבוד הקרקעות הנטושות. בראשית 1949, לאחר כיבוש הנגב, הודיע שר החקלאות אהרון ציזלינג שנמצאה הדרך לעבד עוד מיליון דונם בנגב, ולכשיושג הציוד הדרוש יעובדו עוד 300,000 דונם, ובהם רבבות דונמים שנועדו מתחילה להימסר לפלאחים ערבים.⁶⁵

בחודש ינואר הסכים הנגבי, מושל הנגב, בלחצו של ויץ, להעביר את הבדווים מזרחה מכביש באר-שבע-פלוג'ה, ובכללם את מי שהסתננו לשטח המדינה.⁶⁶ במרס של אותה שנה שרטט ויץ את שני האזורים שנועדו לריכוז הבדווים: האחד בסביבת ח'זלה (כ-20 ק"מ מדרום-מערב לבאר-שבע) והאחר סמוך לקיבוץ שובל. לפי הצעתו 'יסומנו המקומות ליישובם, וכדי שיוכלו למצוא את מחייתם יחדלו לאט לאט מאורח חייהם בנדידה'. את אזור ח'זלה תיאר ויץ כשטח חולי מדרום לבאר-שבע שגבולותיו 'ואדי באר-שבע ועד הדרך לפינת כורנוב, שם ייושבו כ-5000 בדווים'. לפי תוכניתו של ויץ היה על הממשלה להעניק לכל משפחה בדווית בסיס התחלתי לקיום, כלומר סכום כסף לבניית בקתה והקצבת מי שתייה לבני-אדם ולעדרים – אבל לא יותר מזה. לעומת זה תמכו רבים מאנשי המוסדות המיישבים בחלוקת קרקעות בתור פיצוי לשבטים שיפוננו, וזאת גם בשל היעדר מזומנים. בהסכמת הנגבי קבע ויץ שבדווים שיסתגלו לצורת החיים החדשה ייעשו אזרחי ישראל ואילו האחרים 'יאלצו לנדוד' לסיני או לעבר-הירדן.⁶⁷ עקב מגבלה נוספת שהוטלה על ערביי ישראל, ואסרה עליהם להידבר במישרין עם נציגי 'הצלב האדום', נסגר בפני הבדווים ערוץ חשוב לדיווח על ריכוזם הכפוי בשטח הסייג.⁶⁸

64. ש' בר-צבי, רשימות בנושא הבדווים, 4, מדרשת שדה-בוקר 1972, עמ' 28-29; ג' שמיר, 'הקמת הממשל הצבאי על האוכלוסיה הערבית במשך מלחמת העצמאות', עבודה סמינריונית, אוניברסיטת תל-אביב 1973.

65. א' ציזלינג, 'שר החקלאות', על המשמר, 9 בינואר 1949; הנ"ל, 'אדמת ישראל לרשות פיתוח או למכירה', על המשמר, 26-27 בפברואר 1950; דוח האפוסטרופוס לנכסי נפקדים, מרס 1949, א"מ, חט' 43, 5440/3582 ג.

66. י' ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 20-27 ו-28 בינואר 1949, ד, עמ' 7-9.

67. שם, 31 במרס 1949, עמ' 23-24.

68. ע' בנוזמן וע' מנצור, דיירי משנה, עמ' 128-129.

באפריל 1949 דיווח הנגבי במכתב ששלח אל המרכז החקלאי ששאלת יישובם של הבדווים עומדת לפני פתרונה, כנראה על-ידי ריכוז השבטים בכמה אזורים, מתוך כוונה להקים להם יישובי קבע. להערכת הנגבי יקל הצעד הזה את הפיקוח על שטחי המרעה, שכן לאחר תהליך התיישבותם של הבדווים תישלל מהם הזכות לנדוד.⁶⁹ דומה שהדאגה לריכוזם ויישובם של הבדווים נבעה באביב 1949 משאיפתם של המוסדות להגיע לכלל 'נגב בריבונות יהודית מלאה', כדי שיהיה אפשר להתחיל בפיתוח חקלאי ותעשייתי בלי הפרעה מצד תושבי האזור הקודמים. נראה היה שאף-על-פי שהמדיניות הכתיבה את הצורך לרכזם, לא היה ברור לאיש בשלב זה איך ולהיכן יש להעבירם.⁷⁰

העיונות בין הנגבי לוויץ בשאלת יישוב הבדווים הלך והחריף. הנגבי חיפש פתרון התיישבותי לבדווים שנותרו בגבולות ישראל, ואילו ויץ ביקש להעבירם אל מחוץ לתחומי המדינה כדי שיהיה אפשר להתחיל בפיתוח הנגב בלי הפרעה, וכדי לפקח עליהם מן הבחינה הבטחונית. עניין הבדווים בנגב עלה בוועדה לענייני הפליטים במסגרת הדיון הכללי בשאלת הפליטים. הנגבי דיווח שבנגב נותרו לדעתו 16-18 אלף בדווים, ורובם מאורגנים בשלושה מטות: מטה תראבין, היושב בין חצרים לצאלים ומונה כ-4500 נפש; מטה עזאזמה, שאוהליו נטועים בין חלוצה לח'זלה ומניינו כ-1500 נפש; ומטה תיאאה, שאנשיו יושבים בשובל, חולפה ונבטים, מספרם כ-4000 נפש ומקצתם חזרו והסתננו אל הנגב הצפוני והמזרחי. עוד כ-5000 בדווים מרוכזים סביב ראשי פלגים קטנים יותר. זו היתה כאמור הערכתו של הנגבי וחברי הוועדה קיבלוה במידה של הסתייגות. עוד קבע הנגבי שהשטח שבדוויי הנגב רועים בו ומעבדים אותו משתרע על פני 500,000 דונם. הוא אישר שבאותה שנה הותר לבדווים לזרוע כ-140,000 דונם לשתי עונות בלבד, בניגוד לעמדת המתיישבים היהודים והצבא. למי שמתחו ביקורת על הצעד הזה אמר הנגבי שממילא לא שהו באזור כוחות צבא שיכולים היו למנוע את החריש. אדרבה, התבואה שגידלו הבדווים חסכה חלק גדול מן הסיוע לשבטים, שהיה עולה בכסף רב. לאחר שהעביר הצבא את השבטים ממקום למקום מטעמי ביטחון ובשל מחסור במים – שלוש או ארבע פעמים בתשעת החודשים האחרונים – ואלה הוסיפו להיות נאמנים, יש לגשת עתה למציאת פתרון של קבע.⁷¹

הצעות ליישוב הבדווים

בהצעתו של הנגבי דובר אפוא על הקמת 12-15 כפרים ל-25 שבטי בדווים. יחידת הקרקע למשפחה תשתרע על 300 דונם ותכלול בית, קרקע מושבחת וחיבור למים, ועלותה כ-500-600 ל"י. הנגבי הציע לרכז את הבדווים במרכז ההררי של הנגב ולהקיפם בכפרים יהודיים, כדי לבודד אותם ממדינות ערב ומקרוביהם שמעבר

69. מכתב מאת ד' הנגבי אל י' גבירץ, המרכז החקלאי, 8 באפריל 1949, אה"ע, חטיבה IV 235, תיק 746.

70. E. Marks, *The Jerusalem Post*, 5 May 1978.

71. הנגבי בוועדה לענייני הפליטים, 1 בספטמבר 1949, אצ"מ KKL 5/17149.

לגבול. על רשות הנגב, הוסיף הנגבי, לטפל גם בשאלת יישוב הבדווים, דבר שנמנעה עד כה מלעסוק בו. שלא כמו בגליל, שם נקבעו סדרי העדיפות של הפיתוח לפי הזכויות המשפטיות על הקרקע, בנגב אין מוקדם ומאוחר מן הבחינה הזאת, ולכן אפשר לבצע את תוכנית ההתיישבות בשלבים.⁷²

ההצעה להעניק קרקע ומים לבדווים בנגב עד שיוסדר המעמד המשפטי של קרקעותיהם היה מקובל גם על ויץ, אבל בתנאי שהדבר לא יפגע בתוכניות הפיתוח להתיישבות היהודית. את רעיון יישוב הקבע של השבטים ראה ויץ בחיוב, שכן לדעתו יהיה בכך כדי להפחית את מספרם של הבדווים בנגב מפני שאפשר שרבים מהם יוותרו על חיי הקבע ויעדיפו את חיי הנדודים במצרים או בירדן. לדעתו ראוי שמספר המשפחות בכפר הבדווי לא יעלה על 250, 50 מהן יעסקו בשירותי דת ומסחר והשאר יעבדו בחקלאות. הגבלת מספר המשפחות בכפר נועדה כנראה למנוע מן הבדווים לתבוע – בצדק – תוספת של קרקע ומים. האזור שהציע הנגבי ליישבם לא התאים לדעת ויץ, והוא ביקש לרכזם ממזרח לבאר־שבע דווקא, בשטח שכ־600,000 דונם ממנו ראויים לעיבוד. ויץ העדיף את השטח הזה בשל מבנהו ההררי, המחסור במי תהום והעלות הגבוהה הכרוכה בהובלת מים לאזור, תנאים שבגללם לא יוכלו ולא ירצו יהודים להתיישב בו. ויץ הציע לפרוש את יישובי הבדווים באופן שיהיה נוח לשלוט בשטח: ממערב לקו המים החוצה את השטח יוקמו ארבעה או חמישה כפרים של 100 משפחות, ושאר השבטים יפוזרו בכפרים המשתרעים ממזרח לקו הזה. זאת ועוד, כפרים יהודיים יוקמו לאורך הדרך אל ראס א־זוּיֶרֶה החוצה את השטח, וכך תיווצר חציצה בין כפרי הבדווים ותתאפשר שליטה נוחה על הכפרים שלאורך קו המים. ויץ ביקש להקצות לכל משפחה כחמישה דונם שלחין בעלות של 500 ל"י ליחידה ולקבוע את קצב יישוב המשפחות ל־500 בשנה. כך יסתיים להערכתו יישובם של הבדווים על הקרקע בתוך חמש שנים ובעלות של רבע מיליון ל"י לשנה. אבל הנגבי לא השתכנע, וחזר והזהיר שבהצעת ויץ לא יהיה משום פתרון של ממש לשאלת יישוב הקבע של הבדווים בנגב, והיא כרוכה בסיכוני ביטחון לא מעטים.⁷³

שני הצדדים בוויכוח ידעו היטב שכל תוכנית ליישוב הבדווים תהיה תלויה בהכרעת בתי־המשפט בשאלת הבעלות החוקית על הקרקעות הנטושות. עוד ידעו הכול שהתהליך הנדרש כואב, אבל לשיטתם הזמן הפוליטי אוזל, והדבר מחייב פעולה מהירה גם בלי חקירה יסודית ובלי בדיקה משפטית מדוקדקת.

הבעלות על הקרקעות

חוקי המדינה – ביטול הזכויות הקודמות

בקיץ של 1949 התבקש זלמן ליף, מודד קרקעות וכרטוגרף שהתמחה בשרטוט מפות ובשאלות הקשורות לבעלות על קרקעות, להצטרף לצוות המחפש פתרון לשאלת

72. הנגבי, שם.

73. ויץ, שם.

הבדווים. בהסכמתם של הנגבי וויץ הוחלט שהפתרון הטוב ביותר הוא לרכז וליישב את הבדווים בפיקוח הממשלה, והצוות החל בהכנת תוכנית התיישבות מפורטת.⁷⁴ בממשלה סברו שהוועדה חסרה מומחה צבאי, ובדצמבר 1949 צורף אלוף פיקוד הדרום משה דיין לדיוני הוועדות השונות בעניין הבדווים, כדי להבטיח שההיבט הבטחוני ייוצג כראוי.⁷⁵

במרכז הדיונים עמדה שאלת הסדר מעמדן המשפטי של קרקעות הבדווים והשאלה באיזו מידה ראוי למדינת ישראל להתיר לשבטים לעבד את אדמותיהם ולהחזיק בהן. השאלה המשפטית הזאת התעוררה בעקבות ויכוח על סמכויות שפרץ בין האפוטרופוס הכללי, שהיה כפוף לאוצר וביקש להיות הרשות המטפלת בקרקעות הבדווים, ובין משרד ראש הממשלה ושלטונות הצבא שתבעו שהמושל הצבאי בלבד הוא שיכריע בעניין. זלמן ליף, יועץ ראש הממשלה לענייני קרקעות, קבע ש'את אדמת הנגב, גם זו שהבדואים נטשו אותה, אין לראות כאדמה נטושה לפי תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, השייכת מבחינת הבעלות לנפקדים'.⁷⁶

התקדים העות'מאני והבריטי

ויץ תמך בקביעת ליף משני טעמים: ראשית, הממשלה רואה בקרקעות הנגב רכוש המדינה, ואין לאיש – אף לא לבדווים שחיו בה – זכות קניין וחזקה עליה. גם ממשלת המנדט לא הכירה בהיאחזויות הבדווים באזור באר-שבע וסירבה לאשר לקרקע מעמד של 'מירי' (קרקע פרטית שאפשר לסחור בה). עובדה היא שהבריטים לא גבו מבידווי הנגב את 'המס החקלאי המאוחד' אלא הוסיפו לגבות מהם את מעשר היבול בלבד, כדרך שנהגו העות'מאנים בשעתם (חוץ מבשנות בצורת), וזו העמדה שראוי גם לממשלת ישראל לאמץ. ויץ הזכיר שבעבר אף הוצע שלא לגבות מן הבדווים את מסי היבול כדי שלא יוכלו לתבוע זכויות בעלות על הקרקעות שהם מעבדים. ושנית, הממשלה מסרה לכמה שבטים, שהורשו להישאר מטעמי ביטחון, קרקעות לעונת עיבוד אחת בלבד, ובתמורה נטלה לרשותה את הקרקעות שעליהן ישבו קודם לכן.

ליף שלל בכל תוקף את טענת הבדווים שהקרקע נמסרה להם עוד בימי העות'מאנים ולכן יש להם זכות חזקה. לטענתו אין בידיהם תעודות בעלות (קושאנים) ולא נעשה רישום חוקי של הקרקעות בספרי האחוזה (בטאבו). ליף הסכים שכדי למנוע מן הבדווים עילה לתביעות בעלות, על המושל הצבאי למסור קרקעות לעיבוד לעונה אחת בלבד, ועד שיוסדר מעמדן המשפטי של הקרקעות ומעמד הבדווים במדינת ישראל מוטב שהמושל הצבאי יחזיק בקרקעות הנגב ולא ימסור אותן לידי מנהל נכסי הנפקדים כנהוג במרכז הארץ וצפונה. לדעתו המצב שונה ממה שהיה

74. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 26 ביולי 1949, ד, עמ' 42.

75. שם, 12 בדצמבר 1949, עמ' 63.

76. מזכר מאת ז' ליף, יועץ ראש הממשלה לענייני קרקעות, אל האפוטרופוס לנכסי נפקדים, 11 בדצמבר 1949, א"מ 24/2402/חץ.

בעונה הקודמת, אז נמסר לידי האפוטרופוס ניהול שדות החיטה שנותרו לאחר המלחמה, שכן היבול אינו קרקע ודינו כדיני מטלטלין. ליף לא ראה כל קושי משפטי בריכוז הבדווים באזור הסייג ודבריו בעניין זה נחרצים:

שומה על הממשלה להחדיר למוחם של הבדואים שהם מחזיקים באדמה לא בזכות אלא בחסד, לפי רשיון שניתן להם מדי פעם בפעם ע"י הממשלה באמצעות הממשל הצבאי. יש להדגיש ולחזור ולהדגיש שרק מפני שהם הועברו ממקומות חנייתם הקודמים למקומות חדשים אשר בהם נצטוו להתרכז, הרי הממשלה נותנת להם לעבד את אדמתה היא בדמי חכירה סמליים בלבד ומשחררת אותם מתשלום מסי יבול.⁷⁷

דומה שהאישים שטיפלו בשאלת יישובם של הבדווים האמינו שאזור הסייג יספק לשבטים בסיס קרקע טוב יותר מן השטחים שבהם היו נודדים לפני כן. אמונה זו והתמיכה שקיבלו ממוסדות הממשלה וממערכת המשפט – שקבעה שאין כאן גזלת רכוש והשתלטות על קרקע – הקהו את רגשי האשמה ואת הצורך שהרגישו חברי הוועדה לחפש פתרונות אחרים שיהיה בהם כדי לגרום פחות עוול ונזק כלכלי. שבטי הבדווים נקלעו אפוא לעימות חסר סיכוי עם הממשלה ועם המתיישבים היהודים. האוכלוסייה היהודית שעמדה מולם נעזרה בתקציבים נדיבים ובטכנולוגיה מודרנית ופתחה במהלכי פיתוח ענקיים בנגב, ובה־בעת התעלמה ממצבם ומזכויותיהם של הבדווים, ועל כל פנים דחתה את הדיון בשאלת יישובי הקבע שלהם. לחצי הפיתוח שנעשו במרחב הקרוב אליהם והשיפור ברמת הטיפול הרפואי והמונע הביאו לידי גידול דמוגרפי בקרב הבדווים (כבאוכלוסיות נוודים אחרות בעולם שנחשפו לתהליכי קיבוע), והם ניסו להשתלב בתור עובדים שכירים בעבודות התשתית. אבל הקונפליקט הלך והחריף; מנהיגי המדינה הצעירה נתבעו לתת תשובות מידיות לקשייהם של מאות אלפי העולים החדשים שזרמו לישראל, והממשלה מיהרה למצוא דרכים חוקיות להעביר לבעלותה את הקרקעות הנטושות. והבדווים, שהיו מתוסכלים מן הטלטול ממקום למקום, מהמרחב החדש והמוגבל שהוצע להם במזרח הנגב ומהגבלות הממשל הצבאי, לא היו מסוגלים להתמודד עם המדינה לא באמצעות המסורות בדבר בעלותם על הקרקע ולא בכוח כלכלי־פוליטי, ועד ראשית שנות ה־60 היו שקועים במאבק של הישרדות.

גירוש והפקעת קרקע

בסבך ההבטחות

גם בזמן שהכריזו על התקדמות בגיבוש התוכניות ליישוב הבדווים לא היססו גורמים צבאיים לגרש בדווים אל מעבר לגבול. ראשי הצבא נימקו את צעדיהם בצורך

77. שם. המזכר נשלח לעיונם של שר האוצר, היועץ לענייני ערבים י' פלמון, סגן־אלוף ע' מור ומפקדת הממשל הצבאי.

להבטיח את שגרת היום-יום של היישובים היהודיים. עובדה היא שבסתיו 1948 שאל השר שטרית את בן-גוריון, ראש הממשלה הזמנית, אם נכונות השמועות בדבר גירוש בדווים מאזורי הגבול, ונענה בשלילה. ואולם מבדיקה זהירה של מסמכים מן התקופה עולה שאכן נעשו פעולות שכאלה, אבל הן נחשבו לעונשים הולמים לשבטים ששיתפו פעולה עם האויב. בנובמבר 1949, במסגרת מאמצי צה"ל למנוע הסתננות בנגב הצפוני, גורשו 500 משפחות בדווים לאזור הגבעות שמדרום לחברון. דוח רשמי של האו"ם קבע שבשנים הראשונות שלאחר המלחמה גורשו כ-7000 בדווים מן הנגב.⁷⁸ הצבא אף תבע לפנות ולגרש כמה כפרים בסביבות עזה ובאר-שבע, שבשל מקומם חלשו על דרכים מרכזיות באזור. לפי הנתונים האלה עזבו את נפת באר-שבע כ-6500 כפריים ותושבי עיר.⁷⁹ בנגב המערבי הוסיפו המגורשים לחדור מעבר לגבול וליטול מה שאפשר מרכושם, ובדווים משבט תראבין הרבו לחצות את הגבול לצורכי מרעה והברחות. ותיקי קיבוץ גבולות זוכרים שבין צאלים לאופקים, מעבר לנחל הבשור, שכן כפר בדווי שנים אחדות לאחר המלחמה, ורק בשנת 1954 גורשו תושביו לסיני. חוקרים אחדים קבעו שהגירוש נמשך עד שנת 1959, והוא פסק רק לאחר איומים מצד האו"ם כלפי מדינת ישראל.⁸⁰

בראשית 1950 השתתף בן-גוריון בפגישה עם נציגי ההתיישבות בנגב שעסקה בקשיי הביטחון הנובעים מהימצאותם של הבדווים באזור. נציגי היישובים תיארו את מצב הביטחון הרעוע המאפשר לבדווים לגנוב רכוש ולנוע מתוך חירות גמורה כמעט ברחבי הנגב. ליף הציע להטיל על הבדווים את האחריות למנוע גנבות עד הקציר, והנגבי פיתח את הרעיון והציע להקים ולאמן קבוצת בדווים שתשמור על הרכוש החקלאי היהודי. נציג צה"ל משה דיין הוסיף שהעזתם של הבדווים גברה, ולפי המקורות שבידו נורעו ברחבי הנגב בניגוד לחוק כ-100,000 דונם בידי 'ערבים לא ישראלים' (כלומר בדווים) השוהים דרך קבע מחוץ למדינת ישראל.⁸¹

קברניטי המדינה השתדלו לחזק את השליטה בבדווי הנגב ולהבטיח את נאמנותם למדינה ולצה"ל. בראשית מאי 1950 נערכה קבלת פנים באוהליו של השיח' סלימאן אל-הזייל בהשתתפות הרמטכ"ל י' ידן וקבוצת קצינים בכירים מפיקוד דרום. בדברי הברכה שנשאו השיח' אל-הזייל ואחרים שולבו גם בקשותיהם של הבדווים מן הממשל:

78. דברי שטרית, תרשומת ישיבות הממשלה הזמנית, 6 באוקטובר 1948, כרך יא, א"מ; B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge 1987, pp. 221, 245-250

79. גירוש והסתננות בדווים, 1949, א"מ, תיקים 2257-35/12/2; 37/2, 24-2585; 6/16/2; 26-2570; צ' קיימן, 'אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל', מחברות למחקר ולביקורת, 10 (1984), עמ' 7-12.

80. ראיון עם ש' אלוני, מוותיקי קיבוץ גבולות, 3 ביוני 1991; S. Jiryis, *The Arabs in Israel*, New York 1976, p. 82

81. יומן בן-גוריון, אב"ג, עמ' 41.

- (א) הגנה וסיוע של הצבא כנגד הטרדותיהם של מסתננים הבאים מגבול מצרים.
- (ב) הבטחה מטעם הממשל בדבר תקפותם של חוקי המדבר והבטחת קיומן של המסורות הבדוויות.
- (ג) סיוע חקלאי של מומחים ישראלים, מענקים והלוואות לרכישת ציוד חקלאי מודרני וזרעים.
- (ד) הבטחת סמכותם וזכויותיהם של השיח'ים, כדרך שנהגה ממשלת המנדט.⁸² הרמטכ"ל לא התחייב במפורש למלא את הבקשות. הוא בישר לשיח'ים שעניין גיוס הצעירים הבדווים לצה"ל נמצא בדיון. בשל חגיגות האירוע ואולי בגלל לחצים של היועצים והמושל הצבאי לא העלו השיח'ים כמה בעיות כואבות, כגון ריכוז הבדווים באזור הסייג, השתלטות היהודים על קרקעות בדוויות נטושות ובקשת השבטים להשתלב בתוכניות הפיתוח הגדולות בנגב.⁸³

תוכניות רשות הפיתוח והצבא – שליטה, ריכוז ופיקוח

בקיץ של 1950 יצאו לסיור בנגב חברי 'הרשות לפיתוח', שקיבלו מנדט להעביר את הקרקעות הנמצאות בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים לידי מוסדות מוסמכים (ובעיקר קק"ל) לשם פיתוחן. חברי הרשות היו באי כוח של משרד האוצר, משרד החקלאות ומשרד העבודה, ולראשונה גם נציגי הקק"ל והסוכנות היהודית.⁸⁴ את הסיור הדריכו ויץ והנגבי והוא נועד לגבש עמדה בשאלת יישובם של הבדווים. ויץ הבהיר שהשבטים הועברו למזרח הנגב כדי ליישבם שם ביישובי קבע. חברי הרשות הסכימו שיש לרכז את הבדווים באזור טריטוריאלי מוגדר, בתשעה יישובים חקלאיים שהוקמו בשבילים, ודרשו שבן-גוריון וקפלן ישותפו בגיבוש המסקנות. הדבר היה לאחר שהממשלה כבר העניקה לשר הביטחון את סמכויות הפיקוח על הבדווים, שהיו בידי הנציב העליון לפי הפקודה למניעת פשעים (שבטים ופלגים) משנת 1935 ולפי פקודת הפיקוח על הבדווים משנת 1942.⁸⁵

ראשי הצבא תבעו לרכז את הבדווים באזור מרוחק בנגב. על ההזמנה ששלח רב-סרן א' ארן, ראש מדור ניהול במטכ"ל, לישיבה שנועדה לדון בגיבוש המדיניות כלפי הבדווים, הוסיף ליף בכתב ידו שהוחלט לרכז את הבדווים בחלק הצפוני של הנגב, כדי שלא יפריעו לתוכניות הפיתוח, ולהוציאם (אפילו בכוח) רק מן השטחים שנועדו לחקלאות אינטנסיבית. במרכז הנגב, הוסיף ליף, אין לעשות שום פעולות גירוש. בשטחי החולות (האזור המפורז, עוג'ה) יש להמשיך 'בטיהור' האזור משבטי

82. דבר, 14 באפריל 1950, עמ' 1.

83. דבר, 3 במאי 1950, עמ' 4.

84. מ' הופנונג, ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 1948–1991, ירושלים 1991, עמ' 163–164; דבר, 1 באוגוסט 1950, עמ' 1.

85. ע' בנוימן וע' מנצור, דיירי משנה, עמ' 169; דבר, 5 במרס 1950, עמ' 1. אלוף הפיקוד דיין זכה לתמיכתו של בן-גוריון בכל הקשור לאמצעי הביטחון שננקטו כלפי הבדווים, ראה ח' פורת (לעיל, הערה 55), עמ' 134–135.

עזאזמה. ראוי לזכור שבתחילה - עם פלישת המצרים - ברח שבט עזאזמה דרומה לעבר ואדי רמאן, שבטים אחדים ברחו לירדן ורוב התראבין עברו לסיני, ובעת הקרבות היה אפוא האזור כולו ריק מבדווים. רק כשנה לאחר שנקבע מטה המשקיפים בעוג'ה החלו הבדווים לשוב ולהסתנן אל קרקעותיהם. בספטמבר 1950 אישר יושב-ראש הוועדה המשותפת לישראל ולמצרים, הקולונל בוסואי, את העובדות ודרש לראות בבדווים מסתננים מפני שאין בידם תעודות זהות ישראליות. המצרים עודדו את שבטי הבדווים לחזור אל השטח המפורז מתוך כוונה שהממשל הישראלי יאפשר להם לשהות בו שהות של קבע. פעולות הגירוש של צה"ל לא הועילו אפוא, והעזאזמה והתראבין שבו לשהות ולרעות באזור פִּיִּרִין וביר אל-מֶאֶלְקָה.⁸⁶

דיין חשש מפני הסתננות לא מבוקרת של בדווים לנגב ותבע לעבד במרוכז את הקרקעות הנטושות, במתכונת ציבורית ובמסגרת מדינית, כדי למנוע את שובם של הבדווים. בישיבת סיעת מפא"י בכנסת חידד דיין את הנימוקים הבטחוניים לריכוזם של הבדווים במזרח הנגב. לטענתו 'הבדווים מהווים את החלק העיקרי של האוכלוסייה בנגב אך רק לחלק קטן מהם אפשר לקרוא בשם לויאלים'.⁸⁷ לדעת דיין אין שום הבדל בין 170,000 הערבים שנותרו בישראל ובין הבדווים בנגב. עיקר חששו היה מפני המצב הצבאי המסוכן שעלול להיווצר אם יפרצו קרבות והצבא יאלץ להגן על היישובים בנגב כשבדווים עוינים יושבים בעורפו. בסיכום דבריו קבע דיין שעד שתיפתר שאלת הגבולות ושיבת הפליטים אין לתת בידי הערבים, ובתוכם הבדווים, תעודות של אזרחי קבע, אין להחזיר חלק משבטיהם אל הנגב ואין לשלם להם פיצויים.⁸⁸ בזכרונותיו חזר דיין על הנימוקים האלה והסביר שהוחלט לפנות את הבדווים מן הנגב המערבי מתוך שיקולי התיישבות וביטחון, ולרכזם ממזרח לבאר-שבע ומדרומה. לבדווים הישראלים חולק נשק כדי שיגנו על עצמם, ואילו את בדוויי שבט עזאזמה נאלץ צה"ל להדוף מפעם לפעם אל מעבר לגבול, לאחר שגברה חוצפתם והם פשטו על יישובים בעומק הנגב.⁸⁹ מטעמי ביטחון פנה אפוא מטה העזאזמה לאזור שגיב (בית-אשל) והתראבין פנו לאזור הסייג שממזרח לבאר-שבע. בהר הנגב נותרו מעטים משבטי סֶרֶאחִין וג'נֶאבִיב, ואילו שבט מַחְמוּדִין פונה כולו.

86. T. Fenster, 'Participation in the Settlement Planning Process: The Case of the Bedouin in the Israeli Negev', Ph.D. thesis, University of London 1991, pp. 76-77, 69-70; י' ויץ, יומני ואגרותי לבנים, 9 במאי 1950, ג, עמ' 82; ז' ליף, הזמנה לישיבה, 4 בספטמבר 1950, אצ"מ A 402/186; 'סקירה על האיזור המפורז ותושביו 1948-1953', דוח סודי למטכ"ל, 12 באוגוסט 1953, ועדת שביתת הנשק עם מצרים, דוחות וסיכומים, א"מ 1/2439/חץ. חלוקת תעודות הזהות לבדווים לא יצאה לפועל כפי שתוכנן, ובקיץ 1953 עדיין לא חולקו התעודות ולא היה בידי משרד הפנים מרשם מדויק של האוכלוסייה הבדווית, דבר, 9 ביוני 1953.

87. מ' דיין, דברים בישיבת ועדת הנגב מיום 5 בפברואר 1950, אב"ג; מ' דיין, פרוטוקול ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 18 ביוני 1950, אב"ג.

88. מ' דיין, שם, שם.

89. מ' דיין, אבני דרך, תל-אביב 1976, עמ' 97; דבר, 28 באוגוסט 1950, עמ' 1.

באזור קיבוץ בארי פונו השבטים מיד לאחר המלחמה: השבטים ששיתפו פעולה עם הצבא פונו ללוד, ורוב ה'לא-ידידותיים' גורשו לעזה.

שאלת הבדווים בזירה הבין-לאומית

באביב של 1950 עדיין טענו המצרים שהם אחראים לגורלם של תושבי עזה, הפליטים והבדווים המגורשים מן הנגב. מדיניות זו היתה חלק מנסיונותיהם החוזרים ונשנים של המצרים לקבל לידיהם את הנגב במסגרת הסכם שלום עם ישראל. נציג מצרים בוועדת הפיוס, עבד אל-מונעם מוצטפה, הודיע לנציגי מדינות ערב שנפגשו ערב הוועידה כי מצרים תתבע שיינתן לתושביה המקוריים של רצועת עזה לעבד אדמות בתחום ישראל, ושתושביו המקוריים של שטח ההפקר בין ישראל למצרים ופליטים בדווים מאזור באר-שבע יורשו לשוב לאדמותיהם.⁹⁰ המצרים עוררו הד בין-לאומי לדאגתם לשבט העזאזמה כשפנו אל חברות מועצת הביטחון באו"ם. נציגיהם הסבירו שישראל גירשה לסיני בדווים שחיו בנגב מאז ומעולם, וזכו בתמיכתו של ראש משקיפי האו"ם באזור. ראשי השלטון המצרי אף איימו שינקטו צעדי גמול ויגרשו ממצרים 10,000 יהודים חסרי נתינות. בשיחה עם נציגי ארצות-הברית באו"ם התברר שמצרים תהיה נכונה להמשיך בשיחות מדיניות עם ישראל בשני תנאים – נסיגת צה"ל משטח ביר קטר (עין נטפים), שנתפס לאחר החתימה על הפסקת האש, והחזרת הבדווים תושבי הנגב שגורשו לסיני.⁹¹

ראש מטה משקיפי האו"ם, הגנרל ריילי, פרסם ב-21 בספטמבר הודעה רשמית הקובעת שישראל גירשה לשטח סיני כ-4000 בדווים משבט עזאזמה. לטענת הגנרל ריילי דיווחו הבדווים המגורשים שהישראלים השתמשו בכוחות צבא ויחידות שריון ולאחר הגירוש אף העלו באש את אוהליהם. פקיד בכיר במשרד החוץ של ישראל השיב ואמר שהפעולה נעשתה לאחר הידרדרות במצב הביטחון בנגב (מיקוש, מעשי חבלה, גנבות ורצח); מספר הבדווים שפונו לא עלה על מאות אחדות וכולם נמנים עם שבטים שהסתננו לישראל, ובעבר כבר הוחזרו למצרים בלי מחאה מצד מצרים. תגובתה הרשמית של ישראל הופצה בין נציגויות ישראל בעולם בלוויית רשימה של מעשי החבלה שעשו בני עזאזמה כנגד ישראל ואזרחיה. עוד צורף דף הסבר הקובע שלטענות העזאזמה בדבר זכותם לשוב לקרקעותיהם אין שום בסיס. לפי קו הסברה שהכין משרד החוץ לנציגי ישראל השתתף שבט עזאזמה במהלך המלחמה בפעולות

90. י' פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 29 במרס 1950, ה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 210; וכן באוסף משרד החוץ האמריקני, *Frus*, 24.10.1949, vol. 4, pp. 1450-1451; א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל ערב 1949-1952, ירושלים 1991, עמ' 102, 150-160, 171; A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdulla, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Oxford 1988, pp. 315-320.

91. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 14 בספטמבר 1950, עמ' 537; וכן שם, 19 בספטמבר 1950, עמ' 545; *FRUS*, 21.10.1950, vol. 5, p. 1017; *ibid.*, 6.11.1950, pp. 922, 1044.

איבה נגד ישראל. יתר-על-כן, בעת חתימת הסכם שביתת הנשק עם מצרים היו בני השבט בתחום סיני. בסריקה האחרונה שנעשתה בנגב, ביולי-אוגוסט 1950, נתפסו מסתננים רבים מבני השבט הזה בין רצועת עזה לעוג'ה אל-חפיר, והם גורשו לסיני לפי הנוהג הקיים. שר החוץ משה שרת סבר שמבחינת ישראל עדיף לתת פומבי לפעולת הגירוש ולמנוע רינונים על אי חוקיותה.⁹² כדרכו חקר בן-גוריון את האירוע ונשען על דיווחיהם של דיין וליף. מן הנתונים שקיבל קבע ששבט עזאזמה מונה כ-15,000 נפש, שני שלישים מהם ישבו תמיד בסיני ורק שליש חיו בתחומי מדינת ישראל. בימי פלישת המצרים נלחמו כ-10,000 בני עזאזמה כנגד צבא ישראל ונסוגו עם המצרים. ביומנו סיכם בן-גוריון את עיקרי הדוח של ליף על העזאזמה:

נתישבו שם [בסביבת ואדי רומאן] כ-10,000 בידוים, בלי רשותנו, ולא עזבו הארץ. החלו לעבד אדמות שם, עד הזמן האחרון לא נגעו באלה, ועיבדו כ-100,000 דונם בחגוים ובנקיקים ... ניסו לחזור וגרשו אותם. משקיפי או"ם יודעים זאת, אולם בזמן האחרון נעשו פעולות נגד שאר הבידוים שנתאחו בדרום וכל הזמן לא פגענו בהם, אם כי לא היו להם תעודות. לדעת ליף, אין שעה זו כשרה לגרש אלה, ובבירור שהיה במטכ"ל סוכם לא לנגוע בבידוים אלה. הגירוש האחרון נעשה לפני הסיכום. הגירוש ערער מצב הבטחון בנגב. המצרים לא ידעו להגיש עצומותיהם. אם ידעו - מצבנו לא יהיה טוב.⁹³

במשרד החוץ ידעו שאלון והנגבי סירבו לתת לבדווים תעודות זהות וגירשום מדי פעם בפעם.⁹⁴ כדי להסביר את הגירושים הודגש במסמכי משרד החוץ שנשלחו לאו"ם, ש'נדידתם קלה והם מעבדים את שפכי הוואדיות'. התלונה שהגישה ישראל לאו"ם הדגישה את הנזק הבטחוני שנגרם ליישובים החקלאיים. ישראל דיווחה שלאחרונה הוטמנו מוקשים ליד קיבוץ נירים והעקבות הוליקו למאהל של העזאזמה; בפעולה הצבאית כנגד מניחי המוקשים השתתפו 15 חיילים, מטוס פייפר וג'יפ; הגירוש נעשה לפי הנהלים ובמהלכו נשרפו שלושה אוהלים וכמה גרנות ונהרגו שבעה או שמונה בדווים. הכוח נתקל ב-300 בדווים בלבד ורוב היבול נותר במטמורות. ביומנו ציין בן-גוריון שלדעת דיין יש להגיע עם המצרים לכלל הסדר בשאלה זו עוד קודם שתידון שאלת הפליטים הכללית. דיין אמר שאם אכן ייחתם הסכם עם מצרים נסכים לקבל כ-500 בדווים, בתנאי שהמצרים לא יתירו לשאר לחזור.⁹⁵ במכתב אל משלחת ישראל באו"ם כתב ולטר איתן, מנהל משרד החוץ, שבתום

92. הודעת הגנרל ריילי, 22 בספטמבר 1950, א"מ 12/א/2402/חץ; מכתב מאת שרת אל ו' איתן, 19 בספטמבר 1950, שם, עמ' 546; שם, 20 בספטמבר 1950, עמ' 547.

93. יומן בן-גוריון, 1 באוקטובר 1950, אב"ג.

94. ו' ליף, דוח מיום 11 בספטמבר 1950, אצ"מ A 402/186.

95. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 23 בספטמבר 1950, עמ' 553; יומן בן-גוריון, 23 בספטמבר 1950, אב"ג.

הכיבוש היו בדרום ישראל כ־5000 בדווים בלבד. לאחר הפסקת האש עם מצרים חזרו כ־2000 בדווים לנגב, והם אף קיבלו אישורים לעבד קרקעות, פנקסי קיצוב וכדומה. מאחר שרבים מן הבדווים שנותרו בצד המצרי הוסיפו לחצות את הגבול ולעבד בניגוד לחוק שטחים בתחום הנגב נאלצה מדינת ישראל לנקוט כנגדם פעולות עונשין. פעולות האיבה של הבדווים בסיוע צבא מצרים לא נעשו בתחום שטח ההפקר בלבד, כתב איתן. אם תלונת מצרים עוסקת בשבטי העזאזמה שחדרו לחולות עוג'ה ורפית, הרי ישראל רואה בכך הסתננות לכל דבר. ואולם אם המצרים מתכוונים לפעולה שבוצעה כחודש וחצי לפני כן כנגד הבדווים מן הנגב המרכזי (מכורנוב ועוג'ה עד אילת) – לא היא שגרמה לבריחתם של אלפים מהם למצרים. בינתיים, סיכם איתן, הוחלט בישראל שלא לפעול כנגדם ולהשאיר את המצב בנגב על כנו, בתנאי שהסכמה זו לא תשמש אמתלה לחדירתם של בדווים נוספים לנגב. בתנאים מסוימים תהיה ישראל נכונה לדון בהחזרתם של בדווים שגורשו ממרכז הנגב, אבל אין לקשור זאת להסדר עם העזאזמה.⁹⁶

מדוח של הגנרל ריילי עולה שבקצימה התרכזו כ־6200 בדווים מגורשים ובתוך חודשים אחדים נוספו אליהם רבים אחרים. במהלך פעולת הגירוש נהרגו כ־13 בדווים. באוקטובר 1950 דיווח דובר האו"ם על 4000 בדווים שגורשו ועל שבעה או שמונה הרוגים מאנשי השבט. הדיווחים לא פירטו את עמדת ישראל, שראתה בחדירת העזאזמה לאזור ניצנה פגיעה בריבונותה.⁹⁷

תביעות לבעלות על הקרקע

הממשל הצבאי כרשות שלטונית

בעונה החקלאית של 1949–1950 הוצרכו הבדווים בנגב להגיש בקשה מפורטת כדי לקבל 'רשיון לחריש וזריעה'. בבקשה היה עליהם לפרט את גודל השטח המבוקש, את סוג הקרקע והגידולים המתוכננים, ולצרף תעודות המוכיחות את בעלותם על הקרקע והוכחות על תשלום סדיר של מסים בגין הקרקע.⁹⁸ מאחר שלא היו בידיהם קושאנים ביקשו הבדווים לרשום את הקרקע כ'מלך' (על שם מגיש הבקשה או על שם השיח' שלו), וכך להימנע מתשלום מס בגינה. יש שהבדווים העדיפו להכריז שהשטח שבידיהם הוא קרקע המוחזקת כמשכנתה כנגד חוב שלא שולם, או כקרקע נטושה ולא מעובדת ('מוואת') שאין לה בעלים. כשהחכירו הבדווים קרקעות בינם לבינם

96. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 24 בספטמבר 1950, עמ' 554–555; דיווחי עובדי משרד החוץ, אוגוסט, ספטמבר ואוקטובר 1950, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2431/6, 2592/18, 2402/12, B. Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956*, Oxford 1993, pp. 154-157.

97. ראה הערה 92 לעיל.

98. תלונות שבט אל-עקבי, 21 באוגוסט 1950, א"צ 834/53–265.

סירב הממשל הצבאי לאפשר להם לעיין בתעודות ממשלתיות ותבע מהם להוכיח את קיומם של הסכמי החכירה. המושל הצבאי בנגב אמר היה לפקח על הקרקעות ועל הנעשה בהן, ובמקומות שם הגיעו בעלי הקרקע לידי הסדר עם פקידי הממשל – כדרך שעשו שבטי אל-הזייל, נג'מאת, אל-צאנע ואבו בלאל – הוחל בחלוקת תעודות זהות ומסמכי אישור אחרים.⁹⁹

במסגרת הפקעת הקרקע שבידי ערביי הארץ לצורך תוכניות הפיתוח הופקעו גם קרקעות הבדווים. בחומר שנאסף לקראת הכנת חוק נכסי הנפקדים הוברר שכ- 200,000 דונם של קרקע ראויה לעיבוד בנגב הצפוני-המערבי לא נרשמו עדיין בספרי האחוזה, ונקבע שאלה יירשמו בבעלותה של מדינת ישראל. כך הופקעו 40-60 אחוזים מן הקרקעות החקלאיות שעובדו לפני כן בידי הבדווים. לשם ההשוואה, מן הנתונים הרשמיים משנת 1953 עולה שכמיליון ורבע דונם קרקע הופקעו בכל רחבי הארץ לצורכי פיתוח. יש חוקרים בימינו, המושפעים לדעתי מעמדות פוליטיות של השנים האחרונות, המבקשים לראות בהפקעת קרקעות הבדווים חלק מ'גזלת קרקעות הערבים' בכלל, שנעשתה בשם עקרון 'גאולת הקרקע' של האידיאולוגיה הציונית.¹⁰⁰

תביעות הבדווים

שבטים בדווים שפוננו בראשית שנות ה-50 מן הנגב הצפוני וממרכז הנגב תבעו את הבעלות על אלפי דונמים של קרקע. להצדקת תביעותיהם היו הבדווים מפרטים את מספר בתי האבן והבוסתנים הקטנים שהיו ברשותם, וכן את עובדת היותם בעלי הקרקע מאז ראשית השלטון העות'מאני בארץ. מקצתם אף טענו שהקושאנים שהיו בידיהם נמצאים עתה במשרדי הממשלה.

99. א"צ, תעודות 1949-1950, תיקים מסדרות 280-271-247-230, 834/53. על מעמדה המשפטי של הקרקע שברשות הבדווים בנגב ראה: ח' פורת, 'התגבשות הדרכים לרכישת קרקע בנגב', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 270-275; דבר, 9 ביוני 1953.

100. J. Rudy, 'Dynamics of Land Alienation', in: I. Abu-Lughod (ed.), *The Transformation of Palestine*, Evanston, IL 1971; A. Cohen, 'Reflections Following Land Day', *New Outlook*, 19 (1976), p. 5; G. Falah, 'Planned Bedouin Settlement in Israel: The Replay', *Geoforum*, 16 (1985), pp. 444-445; S. Jiryis, 'The Legal Structure for the Expropriation and Absorption of Arab Land in Israel', *Journal of Palestine Studies*, 2 (1973), pp. 82-103; 'הפרשה המעיקה של הפקעת הקרקעות', הארץ, 23-30 ביולי 1976; תלונת שבט אבו רקייק, 25 באוקטובר 1950, א"צ 834/53-284; דבר, 30 בינואר 1951, עמ' 1.

טבלה 4: תביעות שבטים בדווים לבעלות על קרקע¹⁰¹ (בדונמים)

שם השבט	אזור הגירוש	השטח שהופקע	הערות
אבו סַרְיַחָאן	ממזרח לעומר	16,200	המסמכים בממשל
אל-ג'ראוין	אזור יתיר	10,000	אין מסמכים
אבו עַמְרָה	עמק שרה	2,240	אין מסמכים
אל-עזאומה	נחל שגיב	14,000	חזקה
אל-עַקְבִי	חורה-שוקת	13,000	חזקה בירושה+מסמכים
קַדִירַאת אל-צאנע	תל ערד קריות	19,610	קושאנים+מסמכים
תראבין אל-צאנע	רמת-חובב ומזרחה	9,450	לפי בקשות הממשל
סך-הכול		84,500	

בסקר אחר, שבדק את סוגיית הבעלות על קרקע שתבעו השבטים שרוכזו בשטח הסייג, נקבע שחמישה שבטים מחזיקים בקרקע שהיתה בידיהם עוד לפני קום המדינה; אשר לשני שבטים אחרים, מקצת אנשיהם ישבו באזור הסייג עוד לפני המלחמה ומקצתם הועברו אליו לאחר הקרבות; 16 שבטים, שרובם ישבו קודם לכן בנגב הצפוני-המערבי בגבול רצועת עזה, הועברו כולם לאזור הסייג עם תום מלחמת השחרור. לדעת המדינה מעמדן המשפטי של רוב הקרקעות באזור הסייג הוא 'מוֹואַת', ואילו הבדווים טענו שיש להם זכות חזקה עליהן. מתוך הרגשת אין-אונים ביקשו כמה שבטים שהועברו מצפון-מערב הנגב לאזור הסייג להחזיק בקרקע לפי המסורות שהיו נהוגות בנגב המערבי ערב מלחמת השחרור. מסקרים שנעשו מאוחר יותר עולה שהמחלוקת בין הממשלה לבדווים בדבר הבעלות נוגעת ל-450,000 דונם של קרקע המעובדת בשיטת הפלחה החרבה ו-300,000 דונם המשמשים למרעה.¹⁰² לאחר שלא עלה בידיהם לברר את מעמדה המשפטי של הקרקע ניסו הבדווים להשיג את הסכמת הממשלה להודות באחריותה לתשלום פיצויים, או לתת להם חלופות לקרקע בתור צעד ראשון לשיקומם הכלכלי.

101. ע' לוטן ואחרים, סקר בשבעה שבטים בנגב, באר-שבע, יולי-אוגוסט 1978; ז' זיוון (לעיל, הערה 32), עמ' 149; מכתב מאת סלימאן חמדאן אבו עמאר אל המושל הצבאי, 27 במאי 1950, א"צ 2271-834/53, וכן תלונות נוספות, ב-19 ביולי וב-13 באוקטובר 1950, שם.

102. א' בבאי (לעיל, הערה 5), עמ' 38; G. Falah (see above note 47), p. 97.

פיצויים וחלופות בגין הפסד קרקע

התקבעות כפוייה

בעקבות השינויים הטריטוריאליים שחלו בנגב לאחר מלחמת השחרור וריכוזם של הבדווים באזור הסייג שבה ועלתה חשיבותם של ענפי הפרנסה המסורתיים כגון גידול מקנה וגידולי בעל כמו שעורה וחיתה. אבל מפאת המצוקה הכלכלית נאלצו בדווים רבים לחפש להם תעסוקה בסלילת כבישים, במחצבות, במכרות הפוספטים וכשכירי יום בעבודה חקלאית. לדוגמה, בחורף 1950, בניגוד להוראת מנהל מחלקת התעסוקה, הועסקו כ-800 בדווים בשכר יומי של חצי לירה בסלילת הכביש לאילת, במסגרת 'מבצע ערבה' שנוהל בידי קציני חיל ההנדסה.¹⁰³

משרד ההספקה, משרד העבודה, המושל הצבאי ויועצי ראש הממשלה היו בראשית שנת 1951 לכתובת העיקרית שאליה הפנו הבדווים את תלונותיהם. לדוגמה, בפנייה מטעם השיח'ים של תראבין אל-צאנע אל משרד האספקה התברר שהשבטים שהועברו מקרקעותיהם במערב הנגב סובלים חרפת רעב. עוד התלוננו הבדווים שלמיטב ידיעתם אין די תבואה בישראל שאפשר לקנותה.¹⁰⁴ בממשל הצבאי ניסו למנוע את פגיעת הבצורת בשבטי הבדווים וביקשו ממשרד העבודה שיבטיח את שילובם בעבודות סלילת הכבישים לסדום ולמצפה רמון.¹⁰⁵ כך הציע המושל הצבאי מיכאל הנגבי להקצות 60,000 ל"י כדי להעסיק 600-700 בדווים בעבודות תשתית לתקופה של שישה חודשים.¹⁰⁶ בהסכמתו הותר לבדווים ולעדריהם להיכנס לשטחים שהיו סגורים לפניהם עד אז. כמו כן התחייב הממשל להקצות להם שטחים חקלאיים למזרע תבואות הקיץ, מתוך השערה שמשרד החקלאות ידאג להספקת הזרעים ויאפשר את העיבוד החקלאי.¹⁰⁷ המאמץ לפצות את הבדווים על פגעי הבצורת נמשך, ויועץ ראש הממשלה י' פלמון ביקש ממשרד העבודה לאפשר לבדווים להשתתף בסלילת הכביש לעין-גדי בעלות של 20,000 ל"י, ואכן כ-100 פועלים בדווים התקבלו לעבודה.¹⁰⁸ בשל מצוקת התעסוקה פרצו מריבות בין בדווים לעולים חדשים שבאו לבאר-שבע

103. מכתב מאת ש' כהן, מנהל מחלקת התעסוקה, אל גולדה מאיר, שרת העבודה, 17 בינואר 1950, א"מ 6153/2215055; שם, 3 בפברואר 1950, 6153/215552I; י' רומן וי' שקולניק, 'קצת דרומה לבאר-שבע', ארץ היעל, 25 (אביב 1993), עמ' 22; דוד זמיר, סגנו של מאיר בית-אש, סיפר בזכרונותיו שבכביש הועסקו כ-1200 בדווים. ראה יום עיון במרכז למורשת בן-גוריון, 14 במרס 1984, ארכיון טוביהו.

104. פניית שיח'ים משבט אל-צאנע מיום 4 באפריל 1951, א"צ 834/53-286.

105. מכתב מאת המושל הצבאי בנגב, סגן-אלוף מיכאל הנגבי, אל משרד העבודה, 22 בינואר 1951, א"מ 6153/215552I.

106. מכתב מאת מנהל הסידור לענייני הפועלים הערבים אל מנהל מחלקת התעסוקה, 13 בפברואר 1951, שם.

107. ע' מור, ראש ענף הממשל הצבאי אל משרד העבודה, 20 בפברואר 1951, שם.

108. היועץ לענייני הערבים במשרד ראש הממשלה, יהושע פלמון, אל משרד העבודה, 28 במרס 1951, שם; ד' עמירן וי' בן-דוד, שלבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב, עמ' 87.

וסביבותיה, עד שראשי מחוז הנגב נאלצו להזהיר את הקבלנים שלא יעדיפו את העבודה הבדווית הזולה.¹⁰⁹

מכל מקום, הלחץ למציאת מקורות פרנסה לבדווים נשא פרי, ובשנת 1951 הוחכרו לבדווים בנגב כ-200,000 דונם שאפשרו להם להתקיים על-אף הבצורת. עוזר שר החקלאות הודיע במסיבת עיתונאים שבמסגרת המאבק נגד הבצורת בנגב אישר המשרד תוספת של 15,000 דונם בהחכרה במחיר נמוך ביותר, ואף הקציב 20,000 ל"י לצורכי החריש והספקת הזרעים.¹¹⁰

על מידת שילובם של הבדווים בחברה הישראלית כפי שביקש השלטון במדינה מעיד נאום שנשא המושל הצבאי בכינוס של שיח"ם בדווים בבאר-שבע לרגל חגיגות יום העצמאות תשי"א. המושל הכריז שככל שיגדל שיתוף הפעולה של הבדווים עם השלטון הישראלי כן תגדל עזרת הממשלה לשבטי הבדווים בנגב. עמינדב אלטשולר, שעסק שנים רבות ברכישת קרקע מבדווים בנגב, תרגם את הנאום לערבית, ואף הוסיף דברים משלו, שמהם אפשר ללמוד שלמרות ההצהרות הרמות וההבטחות לשיתוף פעולה עדיין סברו רוב הפעילים בשטח שהבדווים מבינים רק את 'שפת הכוח':

עוד אומר המושל הצבאי שאתם צריכים לציית לממשלה ולשמוע בקולה, ולמלא אחרי כל מה שהיא אומרת ולעשות כפי שיוורו לכם השוטרים והקצינים והחיילים והפקידים. ואז תשחרר לכם הממשלה את כל האדמות מן הרכוש הנטוש, תתן לכם עבודה, תקנה לכם טרקטורים, תתן לכם הלואות לזריעה, תביא לכם מים עד לפתחי האוהלים, תבנה לכם מרפאות ותבנה לכם בתי-ספר. היא תתן לכולכם נעליים ותקיים אתכם ותטפל בכם ותהיו מטופחים ומפונקים ומעודנים עד קצה גבול היכולת. והיה אם לא תשמעו בקולה של הממשלה ולא תעשו מה שיגידו לכם השוטרים והקצינים והחיילים והפקידים – חי אללה, תאכלו חריונים, וידפקו אתכם באבי אבות אבותיכם, ומוטב לא להרחיב הדיבור על מה שיקרה עוד.¹¹¹

סיוע מעשי מטעמים אידיאולוגיים

הבדווים התלוננו שהקיבוצים חרשו קרקעות השייכות להם,¹¹² ואילו היהודים מצדם התלוננו על גנבות מעדרי הצאן בחצרות המשקים ועל פגיעות בנפש שגרמו הבדווים למתיישבי הנגב. קיבוץ שובל, שבסביבתו היו הרבה קרקעות נטושות, הקפיד כבר בשנת 1951 שלא לעבד את קרקעות הבדווים, הן בשל עמדתו האידיאולוגית והן מפני שחבריו הכירו מקרוב את בעלי הקרקע.¹¹³ יתר-על-כן, במחלקה הערבית של

109. מ' ברבש ממחוז הנגב אל משרד העבודה, 5 בנובמבר 1951, א"מ 6153/215552I/ג.

110. שנתון הממשלה תשי"ב, ירושלים 1952, עמ' 95; דבר, 8 בפברואר 1951; דבר, 10 במרס 1951.

111. א' נאוי, סיפורי ערב, ירושלים 1984, עמ' 115–116.

112. תלונת סלימאן סלים אבו ע'ריה, 8 ביולי 1951, א"צ 834/53–285.

113. דבר, 19 באוגוסט 1951, 1 בספטמבר 1951; י' צור, ראיון אישי, קיבוץ שובל, קיץ 1989.

מפ"ם, בראשותו של אליעזר בארי, נערך באוקטובר 1951 בירור בעניין העברתם של שבטי בדווים מסביבות שובל לאזור ראס א־זוירה. המשתתפים בדיון ניסו לגבש את עמדתה העקרונית של המפלגה כלפי יישובם של הבדווים בנגב ונזפו בנציגי המפלגה באזור על שלא מנעו את צעדי הגירוש. ראש המחלקה קבע שהאזור החדש שהוצע לבדווים נופל מן הבחינה החקלאית ממקומם הנוכחי; הסכמתם של הבדווים להעברתם הושגה בשיטות של הפחדה ושוחד, טענו ראשי מפ"ם. במפלגה הוחלט לעמוד בתוקף על זכויותיהם של הבדווים בנגב. השיח' סלימאן אל-הזייל, שפנה במישרין אל שר החוץ משה שרת, קיבל רשות חד-פעמית להישאר עם אנשיו ליד שובל.¹¹⁴

בתמיכתם של חברי קיבוצים ומפלגות השמאל התלוננו הבדווים שאף-על-פי ששיתפו פעולה עם הממשל ועם משרדי הממשלה עדיין אין מדיניות עקבית באשר לשיפור רמת חייהם ולא הוכנו תוכניות לטווח ארוך.¹¹⁵ בה-בעת זכו הבדווים לסיועם של כמה פקידים בממשל במאבק הקיום היומיומי שלהם. כך ביקש עוזר המושל הצבאי תקציב להנחת צינור מים באורך 400 מטרים אל מאהל שבטו של עואד אבו רגיג שליד נבטים.¹¹⁶ סוחרים יהודים חתמו על חוזים עם הבדווים, בהסכמת הממשל, ותמורת קציר שדות שעורה באזור בטיחה קיבלו הסוחרים כרבע מן היבול.¹¹⁷ עוזר המושל הצבאי דיווח שאמנם מקצת השבטים חרגו מן האזורים שבהם הותר להם לרעות, אבל שבטי קדיראת ודולם קיבלו אישור חד-פעמי לרעות את עדריהם בשטחי ח'רבת מורן, ח'רבת זעק ותל חוולפה (כיום ליד קיבוץ להב). למרות הצמצום בשטחי המרעה ומקורות המים עסקו הבדווים באזור הסייג בגידול כבשים וגמלים בשל הצריכה הגוברת לבשר בשוק היהודי. מחמת ההידלדלות בענף המקנה החלו ראשי המשפחות לנצל את ערוצי הוואדיות ואת המישורים הסמוכים למאהלים לזריעת גידולים עונתיים (גרעינים, ירקות, טבק) ולנטיעת עצי פרי. בהדרכת חברי המשקים השכנים – שובל, רביבים ועוד – שופרו שיטות העיבוד והוכנסו למחזור זני חיטה חדשים (שישה טורים וחיטה רכה), ואלה החליפו בהדרגה את הגידול המסורתי, השעורה. בתחום הזה אכן השפיעה הסביבה היהודית על הבדווים השפעה מכרעת.¹¹⁸

114. אליעזר בארי, רכוז המחלקה הערבית במפ"ם, אל הוועדה המרכזת, 7 בנובמבר 1951, ארכיון יד טבנקין באפעל, חטיבה 15, מכל 25, תיק 1; עדה אושפיז, 'הסודות הכמוסים של השומר-הצעיר', הארץ, 24 בספטמבר 1993, עמ' 5.

115. י' יעקובי, 'המדבר נדחף קדימה', דבר, 27 ביולי 1956, 5 באוגוסט 1956.

116. עוזר המושל הצבאי אל המפקח על המלאי בבאר-שבע, 31 ביולי 1951, א"צ 834/53-271.

117. הסכם לקציר השדות, 20 באוגוסט 1951, א"צ 834/53-279.

118. א' מאיר, 'התהוות הטריטוריאליזם בקרב בדווי הנגב במעבר מנוודות להתיישבות של קבע', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, יד (תשנ"ד), עמ' 87-88; עוזר המושל הצבאי אל ששון בר-צבי, 31 באוגוסט 1951, א"צ 834/53-285; י' בן-דוד, 'הסתגלות תוך משבר: היבטים חברתיים של עיור בדווי הנגב', בתוך: ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל, עמ' 62-65.

תלונות על קיפוח ואפליה

תגובת השבטים על מדיניות הממשל

בשל חוסר הבהירות בשאלת יישובם של הבדווים טולטלו השבטים לא פעם ממקום למקום ולעתים אף הועברו לאזורים שבהם לא יכלו להתפרנס ולעסוק במסחר. נכבדי שבט תראבין מחו באוזני המושל הצבאי על שהועברו נגד רצונם לבקעת אל-בַּחִירָה, ובניגוד להבטחת הממשלה שיועמדו לרשותם קרקעות לזריעת שעורה, חיטה, דורה ואבטיחים התברר להם שאין במקומם החדש קרקעות די הצורך. לדעתם הממשלה שוגה כשהיא מגרשת שבט שבימי המלחמה לא גלה ולא ברח אלא הוסיף לשבת בתחומי המדינה. נכבדי התראבין תבעו מן הממשל שינהגו בהם כמו שנוהגים בשבט אל-הזייל ובקיבוצים בנגב.¹¹⁹ ממשלת ישראל הוסיפה לגבות מסים על הקרקע כפי שהיה מקובל בתקופת המנדט ומסרה את מלאכת הגבייה לידי בדווים מקורבים לשלטון. לא אחת פרצו עימותים בין הגוברים ובין החייבים בתשלום על גודל השטח שבבעלות ראש המשפחה או השבט, טיבה של הקרקע וערכה החקלאי.¹²⁰ כך התלונן אבו סַרְחָאן שאין מאפשרים לו לקצור את השעורה בצדי הדרכים בטענה שהדבר מפריע ליישוב הבדווים.¹²¹ בשלהבצורת נאלצו הבדווים לפנות שוב ושוב אל המושל ולבקש היתרים לנוע בין השטחים ולצאת מאזור הסייג כדי לקצור שאריות שעורה וחיטה שהותירו הקומביינים של היהודים. המושל אף התבקש לאשר את ההסכמים שעשו ראשי השבטים עם המשקים על קבלת שטחי מרעה לגמליהם וצאנם.¹²²

בעקבות סכסוכים פנימיים בין הבדווים לבין עצמם דרש ראש פלג אבו עמאר שהממשל יקצה לו קרקע מחוץ לשליטתו של שבט אבו רקייק. בתזכיר ששלח אל המושל ציין אבו עמאר שיש בקרקעותיו מבנים ושדות ולכן הוא מבקש להישאר באדמות אל-בחירה ולתת לו את הסיוע והמזון המגיעים לו שלא באמצעות השיח' עוֹדָה אבו רקייק. עוזרו של המושל הצבאי הודיע בתשובתו שאין הוא רוצה ליצור תקדים מעין זה, מפני שפיזורם הגאוגרפי של חמולות ושבטים קטנים יקשה בעתיד על הפיקוח עליהם.¹²³

בשלהי הקיץ של 1951 התארגנו השבטים לקראת עיבוד אדמותיהם לאחר שנוכחו לדעת שהשלטון אינו מתכוון להחזירם למקומם הקודם, ולשם כך לוו כספים וביקשו סיוע בקניית זרעים, מחרשות וכלי עיבוד חדשים.¹²⁴ השיח' אבו רקייק, ששבטו מנה 2250 נפש, טען שהשבט רוכז בשטח צר למדי, מוקף בשבטים אחרים, ואין לו שטחים לזריעה ומרעה ואפשרות להתפרש בעתיד על שטח גדול יותר. במסמך מפורט קבל

119. תלונת שבט תראבין, 4 בינואר 1951, א"צ 834/53-273.

120. תלונת שבט אבו רביעה, 25 בינואר 1951, שם.

121. ג'אבר אבו סַרְחָאן אל המושל הצבאי, 25 במרס 1951, א"צ 834/53-265.

122. אל-עקבי ואבו בלאל אל המושל, 7 ו-25 במאי 1951, א"צ 834/53-264-265.

123. אברהם שמש אל המושל הצבאי, 1 ביולי 1951, שם, 834/53-271.

124. אל-עקבי אל המושל, 16 ו-21 בספטמבר 1951, שם, 834/53-265.

השיח' לפני המושל הצבאי שהישוב נבנים על חלק מאדמות השבט ואנשיו אף חרשו חלקות אחרות ובשל כך צומצם עוד יותר שטח מושבו של השבט.¹²⁵ שיח'ים אחדים בהנהגתו של שבט אל-עקבי הזהירו את הממשלה שבגלל האפליה שנהגו כלפיהם לעומת שבט אל-הזייל ובשל המחסור בקרקעות מתאימות לזריעה החליטו השבטים שלא לחרוש אפילו דונם אחד באזור הסייג עד שיוחזרו למקומם הקודם כפי שהובטח להם.¹²⁶

תקופת ההסתגלות של הבדווים לשטח הסייג לוותה אפוא במעשי עוול וקיפות. הממשל הצבאי פעל לפי הוראות משרדי הממשלה מתוך כוונה להבטיח את ריכוזם של הבדווים במזרח הנגב ובתוך כך הקים מערכות סיוע ופיקוח. ראשי המערכת ביקשו להתגונן כנגד הקובלים מבית ומחוץ על קיפוח השבטים, ובהופעותיהם בציבור תמכו בפתרון הוגן לשאלת הבדווים. בן-גוריון, גולדה מאיר, הרצפלד ואחרים הסכימו בישיבת סיעת מפא"י בינואר 1951 שכל ערבי שנשאר בגבולות הארץ זכאי לקבל את כל הזכויות ובכללן זכויות על הקרקע, אבל בפועל לא נמסרו החלטות הישיבה מעולם למי שטיפלו בריכוז הבדווים באזור הסייג ולמי שעסקו בפיקוח הצבאי על שאר השבטים ברחבי הנגב.¹²⁷

מעמד הבדווים וקרקעותיהם

ההיבט המשפטי

נציגי האופוזיציה וחברי כנסת ערבים הרבו לתקוף את מדיניות הממשלה ולהציג את הפתרונות המוצעים לבדווים כאילו הם משרתים את תוכניות הפיתוח ליהודים בלבד. כזכור הופקעו בשנים 1949-1951 קרקעות רבות בנגב הצפוני ומאות משפחות גורשו. פעולות אלה נמשכו גם בשל ההרעה במצב הבטחוני וגם בשל תחילת עבודתה של רשות הפיתוח, שמתפקידה היה להשתלט על הקרקעות הנטושות. בראשית 1952 העלו חברי הכנסת הערבים לדיון את שאלת הבדווים בנגב. חבר הכנסת אמיל חביבי שאל את ראש הממשלה בן-גוריון מדוע גורשו שלושה שבטים מאזור באר-שבע (אל-עקבי, אל-תאלע ואל-פיניש) ולמה נלקחו מהם קרקעותיהם הטובות ובמקומן נמסרו להם אדמות פחותות באזור הסייג. בתשובתו של ראש הממשלה ניכרת עמדתה העקרונית של הממשלה כלפי הבדווים: ראשית, קבע ראש הממשלה, ב-17 באוקטובר 1951 חתמו הבדווים מרצונם שהם מסכימים לעבור לאזור הסייג תמורת תשלום מיוחד. שנית, המושל הצבאי הוא שהמליץ להעבירם מפני שהשבטים יושבים על 'ציר ההברחות' שבין עזה לחברון, ומקצתם אף שיתפו פעולה עם המבריחים. שלישית, ראשי השבטים בחרו בעצמם את השטחים שאליהם הועברו. הממשלה מצדה אף חרשה

125. השיח' אבו רקייק אל המושל הצבאי, 6 בנובמבר 1951, שם, 2271-834/53.

126. בקשת אל-עקבי ואחרים מן המושל, 18 בנובמבר 1951, שם, 265-834/53.

127. ישיבת סיעת מפא"י, 15 בינואר 1951, אב"ג.

בשבילם את הקרקע וסיפקה להם מים בבורות האגירה. כמו כן ניתנה לשבטים הלוואה לצורך קניית זרעים.¹²⁸

ביולי 1952 שאל חבר הכנסת חביבי מדוע אין משרד טאבו לשירות הבדווים בבאר-שבע, ומה מעמדן המשפטי של קרקעות הבדווים שלא עזבו את תחומי מדינת ישראל. בעקבות שאלות דומות שהועלו מפעם לפעם הקים שר המשפטים ועדה מצומצמת לבירור שאלת הבעלות על קרקעות הבדווים בנגב. באוגוסט 1952 התכנסה הוועדה ודנה בעניין, וקבעה שלבדווים אין שום בסיס משפטי לתביעת הבעלות על הקרקעות באזור הסייג. מכאן שיש לבדוק רק תביעות של בדווים שנשארו כחוק במדינת ישראל והם תובעים בעלות על קרקע שמחוץ לשטח הסייג, כלומר במקומות מגוריהם הקודמים. רוב קרקעות הבדווים לא היו רשומות בטאבו עם קום המדינה בשל חששם המסורתי של השבטים בתקופה העות'מאנית ובימי המנדט שמא רישום הקרקע פירושו תשלום מסים וגיוס לצבא. עוד קבעה הוועדה שכל הקרקעות הנטושות שעובדו בידי בדווים שעזבו את מדינת ישראל במהלך המלחמה נמצאות ברשות האפוטרופוס לפי חוק נכסי נפקדים משנת 1950, ואין לבדווים המתגוררים בסייג שום תביעה משפטית עליהם. חברי הוועדה הציגו שתי שאלות: האם העיבוד האקסטנסיבי שעיבדו הבדווים את קרקעותיהם בנגב בתקופה שלפני קום המדינה מקנה להם זכות חוקית לבעלות עליה? והאם יש בידי הבדווים התעודות הדרושות שיוכיחו שהקרקעות האלה עובדו ברציפות? לדעת חברי הוועדה אין ממשלת ישראל יכולה להתעלם ממאות תקדימים של רישום קרקע על שם הבדווים בצפון הנגב, שנעשו בימים שקק"ל וסוחרים פרטיים רכשו קרקעות עבור העם היהודי. הוועדה אף אינה מתעלמת מן האפשרות שייתכן שמצויות בידי הבדווים לא רק תעודות הרישום מתקופת המנדט אלא גם תעודות אחרות, כגון קבלות על תשלום מס המעשר (וּרְקוּ), ויש בהן כדי לשמש ראיה לעיבוד רצוף של הקרקעות. מסקנת הוועדה היתה אפוא שאין להימנע מלהכיר בזכויות הבדווים לבעלות על שטחים שיוכח שהיו בעיבודם הרצוף תקופה ארוכה (תקופת ההתיישנות). עוד פסקה הוועדה שאם הממשלה סבורה שיש להחזיק את הבדווים באזור הסייג מטעמי ביטחון יש להימנע לפי שעה מלפתוח את משרד רישום הקרקעות בבאר-שבע. יש להאיץ בממשלה לחוקק בהקדם את חוק רכישת המקרקעין (אישור פעולות פיצויים) תשי"ב (1952), ומכוחו יהיה אפשר להעביר לרשות מוסדות הפיתוח הישראליים את השטחים שהיו בעבר בעיבודם של הבדווים, ואז יהיה אפשר לפצות את הבדווים שיוכיחו חזקת בעלות על הקרקעות האלה. הפיצוי יהיה פיצוי כספי, או ייעשה על-ידי העברת המקרקעין שהקצה הממשל הצבאי לבעלותם של הבדווים בנגב.¹²⁹ דומה שהוועדה קיבלה את דעתו של ויץ, שעיקרה הקפדה על כללי הרישום ובו-בזמן פעולה מואצת של הרשויות להפקעת קרקע לשם פיתוח הנגב בשביל ההתיישבות היהודית החדשה.

128. בן-גוריון, דברי הכנסת, XI, מושב ראשון של הכנסת השניה, ישיבה ג"ב, 6 בפברואר 1952, עמ' 1222-1223.

129. הוועדה המצומצמת (ויץ, פלמון ופישמן) אל שר המשפטים, 20 באוקטובר 1952, א"מ 2402/24.חץ.

דחיית פתרון הקבע

בחורף של 1953 נמשכה ההתלבטות במשרדי הממשלה באשר לשיטת החכרת קרקע חקלאית לבדווים. עוד ועוד פניות הגיעו אל משרד החקלאות ובהן בקשות להחכרת קרקע במישרין, בלי תיווכו של שיח'. במשרד החקלאות חששו ששיטת ההחכרה הזאת עלולה לפגוע במעמד השיח'ים הנאמנים למדינה ולהקנות לבדווים זכות חזקה על הקרקעות המוחכרות. שוב הוקמה ועדה ובראשה הועמד ראובן אלוני ממשרד החקלאות, מי שהיה יושב-ראש הוועדה העליונה להחכרת קרקע, וכן השתתפו בה סגן-אלוף י' שני, מנהל מחלקת הממשל הצבאי, וב' יקותיאל מלשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה. ועדת אלוני השתדלה לסיים במהירות את הסדר הקרקעות בנגב, כלומר להקצות קרקע לפיתוח ולהתיישבות לאחר אימות בעלותם של הבדווים על קרקעותיהם כדרך שנעשה בקרקעותיו של שבט אל-הזייל. במהלך הבדיקה הבטיחה ועדת אלוני להקצות קרקעות להחכרה לבדווים שנעקרו מאדמותיהם. הוועדה הודיעה שבכוונתה להחכיר את קרקע הנגב במישרין למעבדים הבדווים, מפני שאין חשש שהללו ישתלטו על בדווים אחרים שיהיו חוכרי משנה או אריסים. לדעת ועדת אלוני אכן ישנם בנגב שטחי קרקע גדולים שאפשר להחכירם כך.

בשל העימותים הנמשכים והולכים עם שבטי עזאזמה בגבול מצרים התחזקה הטענה שהבדווים עלולים להיות סכנה בטחונית לישראל ולכן יש להדק את הפיקוח עליהם ולהוסיף ולהחזיקם באזור הסייג, על-אף העיוותים הנגרמים בשל כך. עם זאת עשו המשרדים המטפלים בבדווים והממשל הצבאי כמה פעולות בתחום החקלאות, הבריאות, החינוך והכלכלה, שסייעו לבדווים לשרוד באותן שנים קשות. שתי השאלות החשובות ביותר – תכנון הפיתוח החקלאי במגזר הבדווי והסדרת הבעלות על קרקעותיהם – נדחו לפי שעה, ולימים הביא הדבר לידי עיוותים פוליטיים ועורר רגשות קיפוח והזנחה בקרב בני השבטים.

אף-על-פי שפקידים אחדים במשרד החקלאות ובמשרד ראש הממשלה הציעו לסיים את עניין הבעלות על הקרקע מיד לאחר מלחמת העצמאות לא התקבלה הצעתם, והממשל, שהתלבט איך לפצות את הבדווים (בכסף או בקרקע), לא הגיע לכלל הכרעה. שר המשפטים הכריז שבדווים שיש בידם שטרי קניין על קרקעות במחוז באר-שבע רשאים להגיש בקשות לחידוש הרישום לפי פנקסי הקרקעות משנת 1944, או לכתוב אל הלשכה הראשית של אגף רישום הסדר הקרקעות בירושלים. אשר לשאלת מעמד הקרקעות קבע השר שאין הוא מוסמך להשיב על השאלה הזאת והדרג הפוליטי הוא שחייב לדאוג להסדרתה.¹³⁰

130. פרוטוקול משיבת הוועדה העליונה להחכרת קרקע, 30 בדצמבר 1953, אצ"מ KKL 5/22254; לשכת היועץ לענייני ערבים אל מזכירות משרד החוץ, 8 בדצמבר 1953, א"מ 24/2402/חץ; דברי הכנסת, XII, מושב ראשון של הכנסת השניה, ישיבה ק"ח, 16 ביולי 1952, עמ' 2612.

בתשובה על דברי חבר הכנסת רוסתום בוסתוני טען שר האוצר באוגוסט 1952 שעדיין אין בידי הממשלה פרטים על גודל השטח בגבולות ישראל שהועבר לרשות האפוטרופוס לפי חוק נכסי נפקדים בשל היעדרם של ספרי האחוזה. בשלהי אותו חודש פורסם בעיתונים שבידי האפוטרופוס מצויים 4 מיליון דונם של נכסי נפקדים, מהם 1.3 מיליון דונם של קרקע ראויה לעיבוד ו-2.7 מיליון דונם של קרקע שאינה ראויה לעיבוד. למספר הזה יש להוסיף קרקעות כפריות בנויות בשטח של 140,000 דונם, וכך ישתוו הנתונים שמסר האפוטרופוס עם הנתונים שפרסמה ועדת הפיוס של האו"ם. קרקעות הנגב לא נכללו באורח רשמי בסקר הזה מפני שלטענת האפוטרופוס כל קרקעות הנגב עברו לידי המדינה לאחר המלחמה מחמת היעדרן של תעודות המעידות על בעלות פרטית על קרקעות באזור. שלא באורח רשמי העריך האפוטרופוס שבנגב יש כ-1.9 מיליון דונם קרקע שהוחזקו ועובדו בידי ערבים ובדווים שאינם חיים כיום במדינת ישראל.¹³¹ הממשלה דחתה אפוא את תביעות הבדווים לבעלות על השטחים הנטושים ועל שטחי הנגב בנימוק הקלוש שאין בידה עותקים מספרי הטאבו. ברור שראשי השלטון ביקשו לקבוע עובדות בשטחים שהוגדרו כרכוש נטוש.

הגירוש – מדיניות או צורך בטחוני?

גם שאלת הגירושים מטעמי ביטחון עדיין לא ירדה מן הפרק. בחודש יוני 1952 בדקו הצבא ומשרד החוץ את משמעות פסיקת ועדת שביתת הנשק המשותפת לישראל ומצרים, שקבעה שיש להחזיר את שבט עזאזמה לתחום הנגב הישראלי. במשרד החוץ טענו לעומת זה שלמעשה רוב שבט עזאזמה כבר יושב בתחום ישראל, ולכן ראוי לקבל את בני השבט באורח רשמי ולתת לבדוויי השטח המפורז בעוג'ה אל-חפיר תעודות זהות. אבל האלוף דיין התנגד להצעות משרד החוץ, בטענה שבפועל יהיה קשה להשתלט על הבדווים ולפקח עליהם באזור עוג'ה, לא באמצעות צה"ל ולא בסיוע אנשי היישובים היהודיים. ראוי לזכור שתושבי הקבע של האזור, כ-3500 בדווים שגורשו על-ידי צה"ל, הכירו היטב את השטח, את מקורות המים ואת מקומות המסתור, ולכן התקשו כוחות הביטחון למנוע את חדירתם לשטח ישראל.

ואמנם בשנים 1950-1953 לא פסקה הסתננותם של הבדווים לנגב; בציר עזה-חברון נעו שיירות של בדווים מבריחים ובאזור הגבול המערבי נמשכו החדירות לצורך גִּנְבָה ושווד מחמת המצוקה הכלכלית הגוברת. המאבק בין העזאזמה לתראבין הוליד כנופיות של בדווים חמושים שמקצתן פעלו בשירות המודיעין המצרי. במשרד החוץ תבעו מראשי השלטון להגיע לכלל החלטה רשמית המכירה בריבונות ישראל בשטח המפורז, צעד שהיה בו כדי להקל את הפיקוח והשליטה בנגב. אנשי המשרד

131. דברי הכנסת, XII, ישיבה קכ"ג, 19 באוגוסט 1952, עמ' 3004; דבר, 21 באוגוסט 1952, עמ' 2.

הבטיחו לסייע לשלטונות הצבא להשלים את מבצע חלוקת תעודות הזהות לבני העזאזמה בסיועו של הגנרל ריילי.¹³²

בתשובה על מכתבו של יעקב ריפתין, ממנהיגי מפ"ם, דחה ראש הממשלה בקיץ של 1952 את טענותיהם של פעילי מפ"ם שהשלטונות הפריעו להם במכוון כשניסו לסייע לשבטים. מן המכתב עולה שראש הממשלה לא ידע כלל על גירושם של שבטים ופלגים מאזור שובל לאזור הסייג. בן-גוריון הסתמך על תעודות חתומות בידי ראשי הבדווים כדי להוכיח שהעברתם מאזור שובל בשלהי 1951 היתה מוסכמת על ראשי השבטים ונעשתה בשל סכסוכים וחילוקי דעות בין השיח"ם. ראש הממשלה אף גילה שתמורת פיצוי כספי הולם הסכימו ראשי השבטים המגורשים 'לעבוד' בשירות הממשל הצבאי.¹³³

בספטמבר 1952 גירשה ישראל 130 משפחות משבט אל-צאנע שישבו בצפון הנגב אל הר חברון שבשליטת ירדן. לדברי דיפלומט אמריקני סירב השבט להתפנות מחשש למחסור במים בשטח הסייג, אבל כוחות צבא פינו אותם בכפייה ופקידים ישראלים החתימו את ראשי השבט שהם מסכימים להתפנות מרצון. בדוח של פקיד בכיר במשרד החוץ נאמר שישראל גירשה בשנים 1949-1953 כ-17,000 בדווים, שלא כולם הואשמו בהסתננות. עם זה ראוי לזכור שרבים מן הערבים ששבו והסתננו לשטח מדינת ישראל עד שנת 1953 - מספרם נאמד ב-30,000-90,000 - היו בדווים שחדרו מסיני לנגב.¹³⁴

אי-שוויון בחלוקת משאבים למעבדים

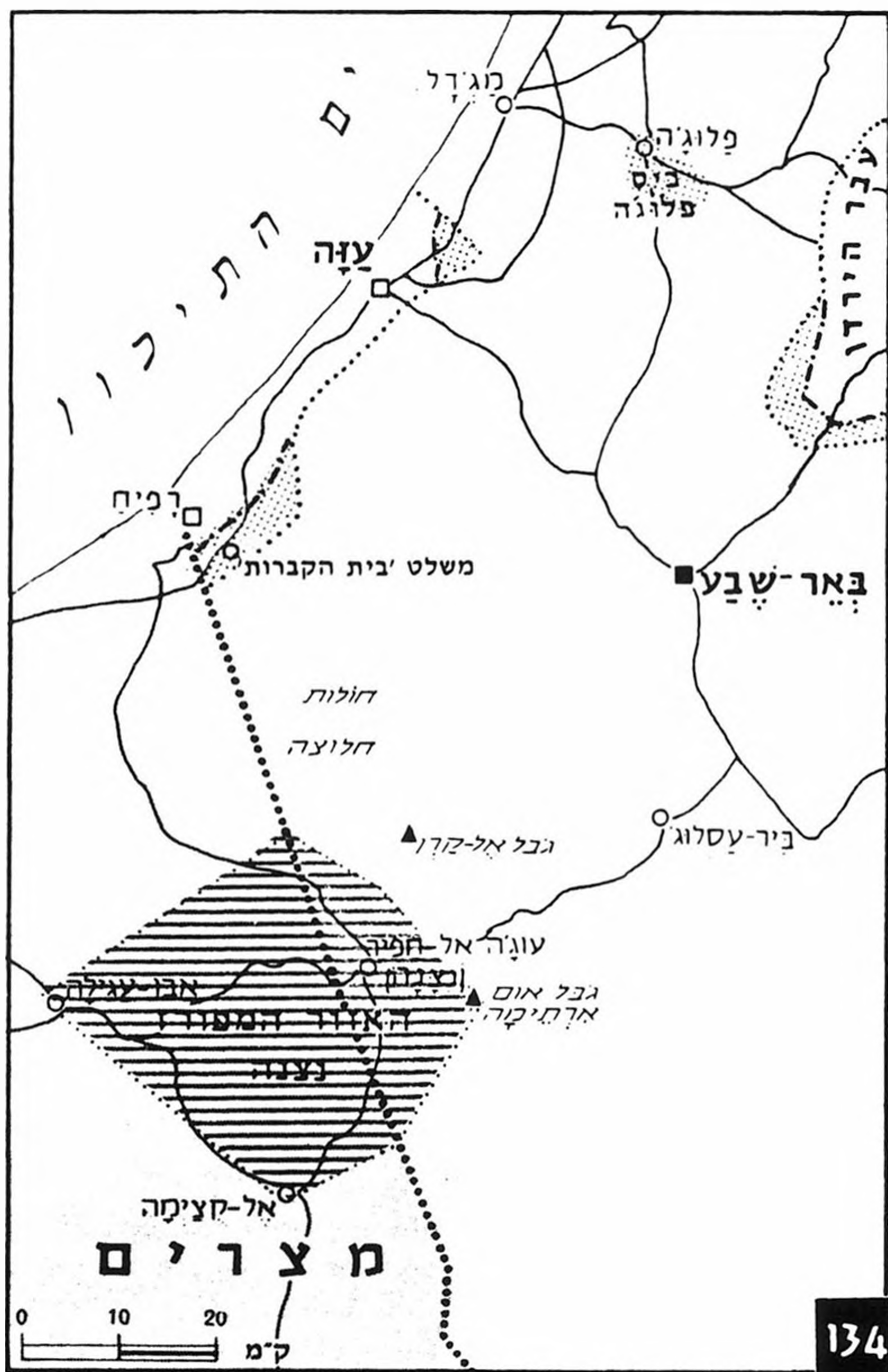
בנובמבר 1952, משנמשכו הגירושים, שאל חבר הכנסת בוסתוני את שר החקלאות פ' נפתלי אם נכון הדבר ששטחי המזרע של הבדווים צומצמו ב-20 אחוזים בעקבות העברתם למקומות מרוחקים ופחות טובים לחקלאות. שר החקלאות דחה כל קשר בין העברת השבטים לאזור הסייג ולמרכז הנגב ובין הקיצוץ בשטחי המזרע, שנעשה לדעתו מתוך שיקולי הבדווים עצמם בשל החשש מפני בצורת ומן המצב הבטחוני הלא-יציב באזור. יתר-על-כן, הוסיף השר, משרד החקלאות חילק לשבטים באזור הסייג 420 טון זרעים, ואף התיר להם להרחיב את שטחי המזרע בלי קשיים ביורוקרטיים. בשטח עצמו עשו השלטונות מאמצים להוכיח לבדווים שהפיתוח בנגב ישתלם גם להם.

132. "פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 11 ביוני 1952, ז, ירושלים תשנ"ב, עמ' 300-301; E. Burns, *Between Arab and Israeli*, London 1962, p. 93; B. Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956*, pp. 43, 49, 64.

133. "ריפתין, במשמרת, תל-אביב 1978, עמ' 112-113.

134. E. H. Hutchinson, *Violent Truce*, New York 1956; 1956 מ' ורדי, 29 ביוני 1953, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2402.12; דוח על תושבי השטח המפורז, 12 באוגוסט 1953, א"מ, תיקי משרד החוץ, 2439/1; B. Morris, *Israel's Border Wars, 1949-1956*, pp. 39, 157; M. Oren, *Origins of the Second Arab-Israel War: Egypt, Israel and the Great Powers 1952-1956*, London 1992, pp. 12, 18.

מפה 4: ההסכם עם מצרים: 24 בפברואר 1949

© 1978, כרטא, ירושלים.

מקור: אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל: שנים ראשונות תש"ח-תש"ך, ירושלים 1987, עמ' 68.

ביוזמת המושל הצבאי, סגן-אלוף בזיל הרמן, ובסיוע חברת מקורות, קק"ל ומשרד הביטחון, הועבר צינור של שמונה קילומטרים ממושב עומר לאום בטין, כדי שהבדווים באזור יוכלו להתחיל בהתיישבות של קבע. לטקס חנוכת הצינור הוזמנו גם נציגי האו"ם כדי להשיג הד בין-לאומי חיובי למעשה. עוד קו מים הונח אל אזור מחייתו של שבט אל-עטאונה, שבו חיו כ-5000 נפש. בהזדמנות זו מסר המושל הצבאי שלפני שנה זרעו הבדווים בסיוע הממשל כ-140,000 דונם חיטה ושעורה, והשנה הם עומדים לזרוע עוד כ-200,000 דונם.¹³⁵ לעומת זה עדיין נותרו שטחים נרחבים בנגב 'ללא בעלים', והם מתוכננים להימסר לקק"ל:

טבלה 5: שטחים בנגב הצפוני שנועדו להימסר לקק"ל¹³⁶

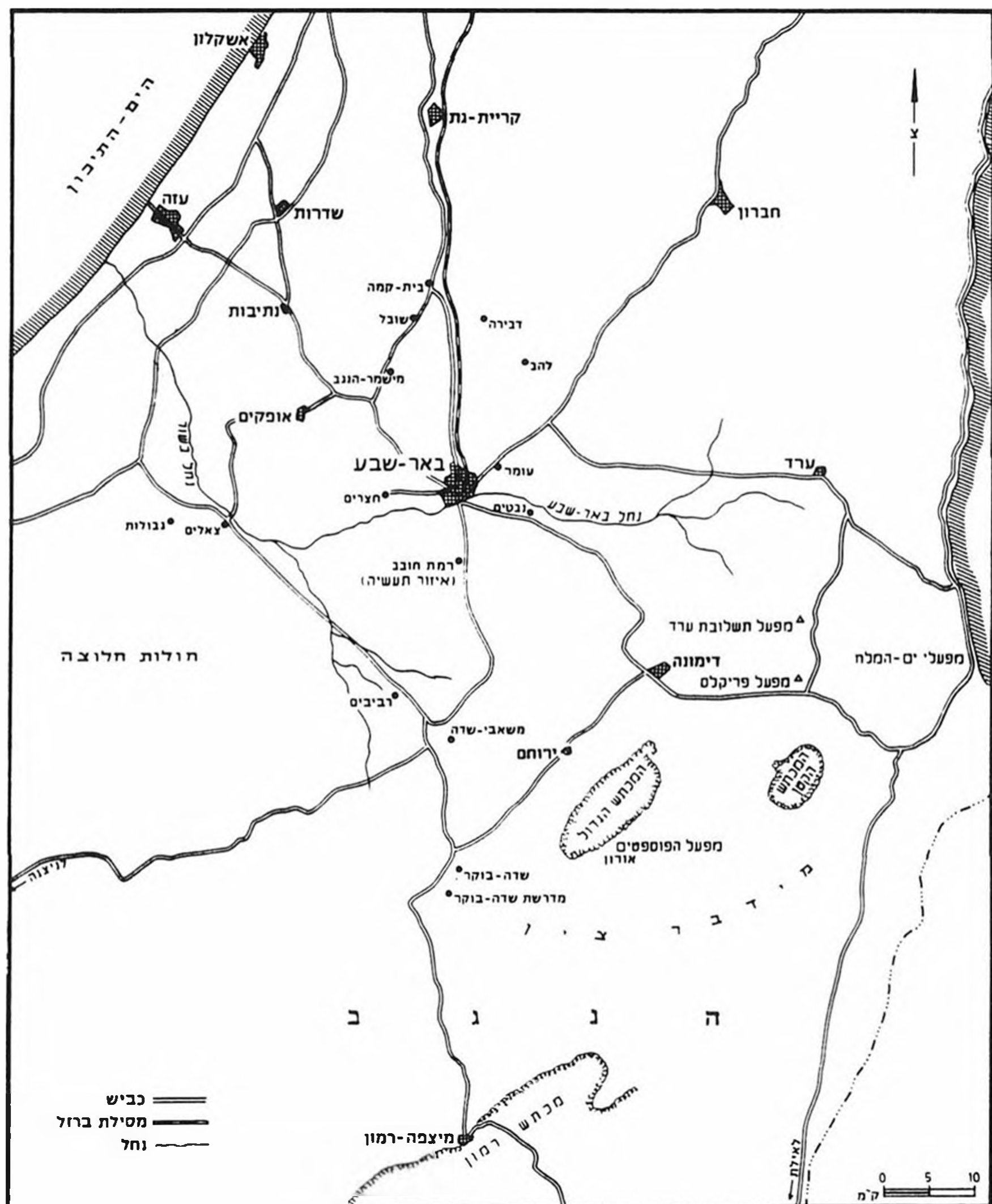
המקום	שטח (כדונמים)	המחיר לדונם בל"י
נירים הישנה	8,540	5.-
צאלים-גבולות	23,920	4.8
רביבים	6,330	4.-
בית-אשל-נבטים	14,200	8.-
חצרים	16,620	8.-
תפרח, גילת,אורים	68,360	8.8
גוש מגן-יאיר-תל-ג'מע	65,800	8.8
תקומה	9,960	10.-
משמר-הנגב, שובל-ספיח	34,260	10.0
סה"כ	247,900	מחיר ממוצע 8.52 ל"י

לפיכך ניאותו השלטונות להרחיב את שטח החכירה למשקי הנגב בתור פיצוי על הקשיים הכלכליים בתקופת המלחמה ומתוך כוונה למנוע מצב שקרקע תהיה פנויה ונטושה ויהיה מי שיתבע דיון משפטי בדבר הבעלות עליה. כך מסרו משרד החקלאות ומפעל-הנגב בידי משקים אחדים באזור קרקעות לחכירה בשטח העולה על 20,000

135. דברי הכנסת, XIII, מושב שני של הכנסת השניה, ישיבה קמ"ג, 25 בנובמבר 1952, עמ' 150; ארכיון העיתונאי ה' בן-עדי, 13 בנובמבר 1952, ארכיון טוביהו; דבר, 14 בדצמבר 1952.

136. תזכיר מאת י' פלמון, יושב-ראש המועצה המרכזית לענייני הערבים, 23 ביוני 1952, א"מ 5458/1877/ג.

מפה 5: ההתיישבות היהודית בנגב בראשית שנות המדינה

מקור: א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', בתוך: מ' נאור (עורך), 'יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר' (עידן 6), הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 160.

דונם, ולמשקי הצפון שעבדו אף הם באזור נמסרו כ־5000 דונם למשק. בשל שטחי הקרקע העצומים שנמסרו לידי יהודים התעוררה תסיסה בקרב שבטי הסייג שנאלצו להצטופף בשטחי חקלאות לא מספקים.¹³⁷

סיכום

את יחסה של המדינה הצעירה לפתרון שאלת מעמדם ויישובם של הבדווים בנגב יש לראות על רקע מצבה הכלכלי-פוליטי לאחר מלחמת העצמאות. קברניטי המדינה שאפו לבסס במהירות את ריבונות ישראל בנגב, ולשם כך תכננו להקים יישובים עבריים במרחביו השוממים ולאורך גבולותיו, ובה בעת ביקשו למנוע את הבדווים מלנוע באופן חופשי ולסכן את המתיישבים היהודים. בשל תביעות עקשניות מצד מצרים וירדן בתמיכת המעצמות לקבל למרותן את שטח הנגב או חלקים ממנו, ובשל החשש מפני פעולה צבאית בנגב בתמיכת בריטניה,¹³⁸ סברו ראשי המדינה שיש למהר וליישב את הנגב ולהוכיח נוכחות ישראלית על הקרקעות שנטשו הבדווים. כל-כך דחופה היתה ההתיישבות הזאת עד שקברניטי המדינה היו נכונים לוותר על בדיקה חוקית מקיפה של הבעלות על הקרקעות בנגב. יתר-על-כן, הם השתדלו לחוקק חוקים חדשים שימנעו דין ודברים בשאלת הבעלות ויאפשרו למדינה להשתלט על קרקעות הנגב, ולבעליהן הקודמים הציגו חלופות לא ברורות.

בשל המאמץ ליישב את העולים החדשים ולספק לתושבי המדינה תעסוקה ומזון טרי נאלצו משרדי הממשלה ומוסדותיה לתת בידי העולים קרקעות ואמצעי ייצור. שכרון הניצחון הצבאי, הנטייה בחוגי מפלגת השלטון לראות בבדווים שנותרו במדינה מיעוט המזדהה עם הערבים, המשאבים שנדרשו ליישוב העולים החדשים – כל אלה דחקו לקרן זווית את הפתרון היסודי לשאלת הבעלות על הקרקעות, מעמדם של הבדווים ויישובם. דומה שעל רקע ההזדמנות ההיסטורית שנוצרה בשל מחויבותה של המדינה הצעירה לאזרחיה (ותיקים כחדשים) ולמשימות שהציבה לעצמה נדחה הפתרון היסודי למצוקת הבדווים.

מאבק פוליטי חריף נמשך בלי הרף בין מפא"י, שלנגד עיניה עמדה המשימה לבנות את המדינה היהודית בגבולותיה החדשים, ובין מפ"ם, שביקשה בתוך כך לעמוד על זכויות המיעוטים – הפליטים הערבים והבדווים. מפ"ם ביקשה למנוע את השתלטות המדינה על הקרקע הנטושה והתנגדה לתביעות השלטון, שבסיוע צווים וחוקים (חוק נכסי נפקדים משנת 1950 וחוק רכישת מקרקעים משנת 1953) ביקש להשתלט על הקרקעות שניטשו. על רקע התחרות הפוליטית בין שתי המפלגות התלהט הפולמוס בדבר עצם זכותה העקרונית של המדינה להפקיע קרקע.

עימות אחר ניטש בשאלת יחסי היום-יום בין יהודים לבדווים בנגב. יועצי ראש

137. דבר, 5 באוגוסט 1952, עמ' 1.

138. ז' שלום, 'התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליות מישראל, 1949–1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 201–206.

הממשלה ומפקדי צה"ל ראו בבדווים סיכון פוטנציאלי, כלומר אוכלוסייה שעלולה לסייע לכוחות אויב תוקפים או למחבלים ערבים הבאים מעבר לגבול, ואילו מתיישבים יהודים לא מעטים – 'מוכתרי הקיבוצים' בנגב וחברי מפלגות השמאל – חיפשו דרכים להידבר עם הבדווים שגורשו לאזור הסייג ואף הציעו להם סיוע. הממשל הישראלי לא נהג לפי מסורת אי-ההתערבות מימי העות'מאנים והמנדט הבריטי. אדרבה, הממשל התערב בנעשה בכל מקום בפרטי פרטים, וכך נעשה הבדווי תלוי באישורים וברשיונות ופיתח יחסי תלות של נשלט ושליט. בממשל הצבאי העדיפו לחזק את מעמדו של השיח', שנעשה מעין שתדלן המשיג לבני שבטו תנאים עדיפים ומשמש להם מתווך בעת הצורך, ומצד אחר הוא הממונה על ביצוע מדיניות הממשל בשטח הסייג. בשל האינטרסים ההתיישבותיים והבטחוניים של המדינה באותה עת בנגב אסר הממשל הצבאי על בדווים שברחו אל מעבר לגבול לחזור לישראל ואסר תנועה של בדווים מחוץ לאזור הסייג. דומה שהממשל אף התכוון לעודד את צמיחתה של באר-שבע למרכז יהודי חדש בנגב. הממשל הצבאי הקפיד על ריכוזם של הבדווים בשטח הסייג מתוך השערה שכך יקל עליו לפקח עליהם. אבל שבטים אחדים שגורשו מעל קרקעותיהם והועברו לאזור הסייג קופחו מבחינת טיב הקרקעות, שכן הסייג לא סיפק את צורכי הפרנסה והמרעה. פעולת הריכוז בסייג נראתה סבירה בשל התנאים הפוליטיים והבטחוניים, אבל הממשל ומעצבי מדיניות הפיתוח לא אפשרו להתחיל ביישוב הבדווים בסייג על-פי תוכנית מינימום מוסכמת, לא הקצו משאבים מספיקים לשיפור רמת חייהם וארגון חברתם על בסיס מודרני, לא מנעו את אפלייתם האזרחית ולא שעו לתביעותיהם למצוא פתרון זמני לשאלת הבעלות על הקרקעות. בשל המצב שבו השלטון מחזיק בקרקעות הנפקדים והמגורשים ומחלקן לפי צרכים לאומיים – למדינה, להסתדרות, לגופים המיישבים ולשוק הפרטי – ולעומת זה אין הבדווים נכללים בתוכניות הפיתוח בנגב, התעוררו בקרב השבטים רגשות עזים של אכזבה, איבה וקיפוח.¹³⁹

בשנותיה הראשונות ביקשה מדינת ישראל להתעלם מן השאלה הקשה והמסובכת של הבעלות על הקרקע בנגב מתוך השערה שהדבר לא יעכב את פרישת יישובי העולים החדשים במסגרת מדיניות פיזור האוכלוסים ולא ימנע ממנה לפתח וליישב את הנגב בשביל מתיישביו היהודים. נוח היה לקברניטי המדינה להישען על החוק העות'מאני משנת 1858, שהגדיר את רוב שטחי הבדווים בנגב כקרקעות 'מוואת' (קרקע 'מתה', השייכת למדינה). מומחי המשפט במשרדי הממשלה הדגישו שבשנת 1921 אפשרו הבריטים לבדווים לרשום את קרקעותיהם בטאבו ולקבל שטרי קניין, אבל אלה העדיפו להחזיק בקרקעות בטענות של 'בעלות חזקה', בעיקר מפני שרצו להתחמק מתשלום המס. עם השנים ביקשו הבדווים לחדש את הזכות לרשום את קרקעותיהם במשרדי הטאבו, אבל חוק ישראלי משנת 1969 ביטל את ההבחנות

139. והשווה: ה' רוזנפלד, 'המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל', מחברות למחקר ולביקורת, 3 (1979), עמ' 22; ר' כסלו, סדרת כתבות בעיתון הארץ, 1976.

בין סוגי הקרקע והעביר לרשות המדינה את הקרקע שהוגדרה בזמנו 'מוואת'.¹⁴⁰ בסוף שנות ה-50 הציע הממשל הצבאי ליישב את הבדווים בעשרה יישובים חקלאיים, אבל התוכנית הוכשלה בדרגי הממשלה. עד שנות השבעים בלמה הממשלה במתכוון את פיתוח החקלאות והבנייה הפרטית בקרב הבדווים ובינתיים קבעה עובדות יישוביות בצפון-מערב הנגב והבטיחה שם את הנוכחות היהודית.

בפני הבדווים נסגרו אפשרויות המרעה המסורתיות ונדידת המקנה פסקה. מקצת השטחים נשארו בידי מדינות ערב, ובחלקים אחרים של האזור, שם התכוונה המדינה להקים עשרות יישובים עבריים חדשים, נאסרה עליהם הכניסה לחלוטין. בשל איסור המרעה ותהליכי הקיבוע וההתיישבות שהחלו עוד לפני המלחמה הצטמצמו מקורות הפרנסה המסורתיים של השבטים. הבדווים החלו מבקשים להם תעסוקה כשכירי יום במושבים ובקיבוצים הסמוכים, ואחר-כך פנו לענפי הבניין, ההובלה, התעשייה והשמירה.¹⁴¹

140. לעניין זה ראה בהרחבה: א' חלימה, 'אדמות הנגב בראי החוק', החוג למדיניות קרקעית, 24 (תשמ"ו), עמ' 2-19; ג"מ קרסל ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 40-66.

141. ע' חואלדי, 'השפעת שינויים בשימושי קרקע בדווים על הסביבה הטבעית בגבול ישראל-מצרים מאז שנות הארבעים', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1992, עמ' 6; י' בן-דוד (לעיל, הערה 23), עמ' 95-96.

בית־החולים 5 (תל־השומר) עד העברתו אל משרד הבריאות ב־1953

דניאל נדב

פתח דבר

קורותיו של בית־החולים שלימים נודע בשם 'תל־השומר' מגלמות במידה רבה את לבטיה של מערכת האשפוז בארץ עם קום המדינה, במלחמת העצמאות ובראשית שנות ה־50, בעת שהיה על המערכת הזאת להתמודד עם אתגרים שלא ידעה כמוהם קודם לכן. בית־החולים בתל־השומר לא היה תלוי תלות מובהקת אף לא באחת מן המערכות הציבוריות שהטביעו את חותמן על תחום האשפוז בתקופת המנדט – קופת־החולים של ההסתדרות, 'הדסה', ומערכת האשפוז הממשלתית. נסיבות היווסדו הבליטו את הופעתו של גורם כוח חדש במערכת הבריאות הציבורית – המגזר הצבאי.¹ השירות הרפואי (ש"ר), שהיה לאחר מכן לחיל הרפואה (חר"פ), לא הסתפק בכינונה של רשת אשפוז לשם מילוי צרכיו לשעת חירום. כמה מן העומדים בראשו חפצו לעשות את רשת האשפוז הזאת, ובייחוד את תל־השומר – 'היהלום שבכתר' – לאבן פינה בעיצובה של מערכת בריאות ממלכתית; מערכת שתענה על כל הצרכים הלאומיים הדוחקים, שהראשון שבהם היה הטיפול בתחלואי העלייה ההמונית.

* נוסח ראשון של המאמר הזה הושמע בכנס של החברה לתולדות הרפואה בירושלים, בנובמבר 1994. תודתי לפרופ' ערן דולב, למר אורי אלגום ולד"ר יגאל אייל שהתירו לי להשתמש במסמכים המהווים תשתית לחיבורי על תולדות חיל הרפואה. כן ברצוני להודות לפרופ' דן מיכאלי, לד"ר אליהו גילון, לד"ר יצחק גרינברג ולד"ר שפרה שורץ על הערותיהם המאלפות בעקבות קריאת הטיוטה של המאמר. יבואו על הברכה אף מר יונה בנדמן, מר אילן גל־פאר, מר פנחס דגן, מר ישראל הדרי והד"ר ברוך הורוויץ על עזרתם בהבהרת נקודות סתומות.

1. על מוקדי הכוח במערכת הבריאות הציבורית בארץ והשינויים במעמד היחסי נעשו כמה וכמה מחקרים מדעיים. אחד הבולטים שבהם: ח"ש הלוי, 'הארגון הפלורליסטי של שירותי הבריאות בישראל', ביטחון סוציאלי, 17 (מרס 1979), עמ' 5–50. חיבורים אחרים, מקצתם ספרים, העוסקים בבעיות שיועלו במאמר זה, יצינו בהמשך הדברים.

גישה זו, שמבטאה המובהק ביותר היה חיים שיבא,² נתקלה בהתנגדות מצד גורמי הכוח האחרים ובעלי הוותק במערכת הבריאות הציבורית. הארגון הגדול והמסועף ביותר, קופת-חולים של ההסתדרות, התנגד בתוקף למאווייו של שיבא. בעיקר חששה קופת-חולים מפני תנופת הפיתוח של בית-החולים החדש, שמידותיו תפחו במהירות במתכונת שתאמה את תנופתם הרעיונית של מייסדיו, אך היתה מנוגדת לתפיסותיה המסורתיות של קופת-חולים עצמה. משה סורוקה וחבריו ביקשו, מצדם, להמשיך ולטפח את רשת האשפוז של קופת-חולים, ועם זה לשמור על אופיה המבוזר ולהגביל את גודלם של בתי-החולים שברשותה. בעת מאבקם בתל-השומר התריעו בין השאר על סכנת ה'מיליטריזציה' של שירותי הבריאות וציינו את חסרונותיהם, לכאורה, של מוסדות רפואיים גדולים מדי, לטעמם. קופת-חולים היתה קשורה למפלגת השלטון והדגישה, מאחורי הקלעים, גם את חשיבות פועלה לשם המשך ההגמוניה של תנועת העבודה במדינה. קשריו הטובים של שיבא עם דוד בן-גוריון הקשו על הקופה במאבקה. גורמים אישיים וערכיים, שלא קל להפריד ביניהם, נכרכו זה בזה במסכת מפותלת למדי, שבסופה עבר בית-החולים בתל-השומר לרשות משרד הבריאות. בד בבד נקבע הסדר של 'שילוב', שבמסגרתו נשמרו האינטרסים החיוניים של המגזר הצבאי במוסד. השפעותיו של ההסדר הזה הרחיקו לכת מעבר לתחומו של תל-השומר, ויצרו למעשה מאזן כוחות חדש בכלל מערכת הבריאות הציבורית. דומה שגלגוליו השונים של בית-החולים, בשנים הראשונות לפעולתו, יכולים להאיר כמה מן הדילמות שניצבו בפני המערכת הזאת בעת מעבר מתקופת מלחמה לימי שלום, ואת הפתרונות שהוצעו להן בתוך מאבק מתמיד בין הגורמים בזירה. תיאורו של המאבק הזה, על מניעיו האידיאולוגיים, הארגוניים והאישיים, יעמוד במרכז ענייננו.

תולדות בית-החולים עד מלחמת העצמאות

מחנה תל-ליטווינסקי, שאחרי שנים הוחלף שמו לתל-השומר, הוקם במקורו סמוך ליישוב יהודי קטן – שכונה שהוקמה ב־1934 מדרום לכביש תל-אביב-פתח-תקווה – בידי אחד האחים של משפחת הפרדסנים ליטווינסקי.

המתקן הרפואי הנרחב הוקם בתל-ליטווינסקי בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. עד אמצע 1942 היו במקום סדנאות ובתי-מלאכה שפעלו בשירותם של צבאות בעלות-הברית. מרפאה קטנה שירתה את עובדי המפעלים הללו. ואולם צבא ארצות-הברית היה זקוק למתקן אשפוז של 450 מיטות בארץ-ישראל. לבקשתו הורחבו אפוא מבני הרפואה במקום החל ביולי 1942, בבחינת תוספת עורפית והשלמה למחנות שנבנו לצרכיו באזור הליופוליס שבמצרים. יש לזכור שהימים ימי ההתמודדות הקשה עם חילות רומל שאיימו לפרוץ אל עבר מצרים ותעלת סואץ.

2. חיים שיבא (שיבר) נולד ברומניה ב־1908, למד רפואה באוסטריה, עלה ארצה ב־1933 ושימש רופא בבתי-חולים של קופת-חולים ובצבא הבריטי. היה מפקד השירות הרפואי במלחמת העצמאות, מנכ"ל משרד הבריאות ב־1950–1953, מנהל בית-החולים תל-השומר מ־1.6.1953. נפטר ב־10.6.1971.

מבנים טרומיים רבים, 95 במספר, נוספו למחנה בצורת פרסה, בתכנונם ובסיועם של האמריקנים, ובנובמבר 1942 התבסס בתל-ליטווינסקי בית-חולים שדה מס' 4 של צבא ארצות-הברית. משחלפה הסכנה המידית למזרח התיכון צומצם בית-החולים, ובפברואר 1943 נותר במקום בית-חולים ניח (מס' 24) ובו 250 מיטות בלבד. וכך נרשם בהיסטוריה הרשמית של צבא ארצות-הברית: 'בנייני בית-החולים ... בתל-ליטווינסקי הוקמו באורח אידיאלי על גבעה קטנה הצופה אל סביבה יפה. אספקת המים היתה סדירה והניקוז טוב. בשל האקלים הממוזג הים-תיכוני, האוויר הצח ואור השמש היה בית-החולים מס' 24 מקום מושלם לחולים ולמבריאים'.³

עם הפחתת הפעילות הצבאית במזרח התיכון הצטמצם אף היקף האשפוז בבית-החולים מס' 24, ובאוקטובר 1943 ננעלו למעשה שעריה.⁴ הבריטים אמנם הוסיפו להשתמש במקצת מתקני בית-החולים, בעיקר לשם אשפוזם של אנשי חיל האוויר שלהם שהובאו לתל-ליטווינסקי מבורמה ומחזיתות אחרות, וגם אחרי המלחמה עדיין פעל במקום בית-החולים מס' 3 של ה-RAF. אבל בינואר 1948 פונה בית-החולים הזה לפאיד שבמצרים עם פינוי יחידות הצבא הבריטי מן הארץ.⁵ עם זה יש לזכור שבית-החולים הצבאי המרכזי של הבריטים היה בסרפנד (צריפין), וגם מערכת האשפוז האזרחית עדיין לא הסתייעה בבית-החולים שבתל-ליטווינסקי. מתקני המחנה האחרים שימשו בעיקר סדנאות רכב, בתי-מלאכה ומחסנים. כן נמצא בו בסיס של תותחנים. עם פינוים ההדרגתי של הכוחות הבריטיים מארץ-ישראל לטשו גם הערבים וגם היהודים את עיניהם אל המחנה הגדול והחדש למדי. קרבתו לגוש דן ותל-אביב וצירי הדרכים שבשליטתו הגבירו את חשיבותו הצבאית. הערבים התחילו מחדירים למחנה אנשים מזוינים במסווה של עובדים, מקצתם תושבי הסביבה ומקצתם מכוחותיו של חסן סלמה – מפקד הכוחות הערביים הלא-סדירים במחוז לוד. בראשית 1948 עדיין יכלו להסתייע במידע מפי החיילים המתפנים של הגדוד הממונע השלישי של הלגיון הערבי, שמפקדתו אף היא שכנה במתחם המחנה, בחסות הבריטים.⁶

מאמצייהם של היהודים לרכוש את המחנה מידי הבריטים לא עלו יפה, וגדוד 33 של חטיבת 'אלכסנדרוני' החל להיערך לקראת כיבוש שטח המחנה.⁷ עיקרו של המחנה נכבש בידי הגדוד ב-15 באפריל בשעות הבוקר, בסיועה של פלוגה מגדוד 32 של אותה חטיבה. מובלעת ערבית בתחומי המחנה החזיקה מעמד עוד זמן קצר עד לכיבושה, כשבועיים לאחר מכן, במבצע 'חמץ'.⁸

3. C. M. Wiltse, *The Medical Department: Medical Service in the Mediterranean and Minor Theaters*, Washington D.C. 1965, pp. 58, 64, 71

4. Ibid., p. 72

5. על סמך מידע ארכיוני על סדר הכוחות הבריטיים בשלהי תקופת המנדט, שמסר לי יונה בנדמן.

6. גם הפרט הזה מתבסס על מידע ארכיוני בריטי המצוי ברשותו של י' בנדמן.

7. מידע מפורט על כיבוש תל-ליטווינסקי ראה: ג' ריבלין וצ' סיני (עורכים), חטיבת 'אלכסנדרוני' במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1964 [הדפסה מחודשת 1992], עמ' 95-100.

8. שם, עמ' 106.

עד מהרה היה המחנה הענקי, שאמנם ניזוק לא מעט בקרבות, לבסיס לוגיסטי ולמשכנן של יחידות רבות. היתה במקום תשתית לבית-חולים גדול, ודבר זה אף הוא משך מיד תשומת-לב. השירות הרפואי דאז, בראשותו של ד"ר חיים שיבר (שיבא לעתיד לבוא), נאלץ לטפל במאות ואלפים מפצועי הקרבות המרים של ערב הכרזת המדינה ופלישתם של הצבאות הסדירים של מדינות ערב. מערכת אשפוז אוטונומית הוקמה אפוא 'יש מאין', וזו הכילה אלפי מיטות והשתרעה על פני הארץ כולה, מניר-עם שבדרום ועד כפר-גלעד שבצפון. במחנה נמצאו כמה מבנים תקינים שנקל היה להכשירם לשימוש רפואי. ואכן, כבר ב-1.6.48, משרחקה במקצת החזית מתחומי המחנה עצמו (אף שלוד ורמלה הקרובות אליו עדיין היו בידי הערבים), הוקם בו בית ההחלמה הראשון של השירות הרפואי. בשלב הראשון קלט המתקן כ-120 פצועים מחלימים. רובם הועברו אליו ממחנה יונה שבתל-אביב, ששימש בית-חולים ארעי, אבל הופצץ בידי המצרים. מקץ ארבעה שבועות, ב-28 ביוני, נפתח סמוך לבית ההחלמה מכון לריפוי בעיסוק.⁹ כשלונותיו של צה"ל בלטרון והקרבות המרים עם המצרים, שהתקדמו בעת ההיא עד סמוך לאשדוד, המחישו את הצורך בהרחבת המתקן, ששכן לא הרחק מזירת האירועים הללו, ובהסבתו לבית-חולים של ממש. כבר ביוני זכה המקום לכינוי בית-חולים 5. בתוך שבועות אחדים נעשו בו עבודות שיפוץ חיוניות,¹⁰ ולמרות הקשיים הגדולים כגון היעדרו של מכון רנטגן ומחסור בציוד רפואי מספיק, נפתח חדר ניתוח ראשון במקום ב-12 ביולי.¹¹ עד סוף החודש כבר נעשו בו כ-80 ניתוחים, ובית-החולים קלט כ-130 מפצועי ירושלים ולטרון.¹² בסוף יוני שהו במקום כ-150 פצועים, רובם מחלימים, ואילו בסוף יולי כבר הגיע מספרם של הפצועים והחולים ל-293, ובאוגוסט ל-364. באוגוסט החלו בהקמתו של מכון רנטגן במקום, ובאוקטובר 1948 נחנכו בו מחלקה לניתוחי חזה ופוליקליניקה אורטופדית. בית-החולים 5 החל להיראות כבית-חולים גדול וכבר התחרה בסרפנד - בית-חולים 13 - על הבכורה בין בתי-החולים הצבאיים. באוקטובר נמנו בו יותר מ-400 מאושפזים ונעשו בו 142 ניתוחים.¹³ מקצת המטופלים, בעיקר במחלקה לניתוחי חזה (בראשותו של ד"ר יהודה פאזנר, איש 'בילינסון' לשעבר), כבר היו בעת ההיא אזרחים, רובם עולים חולי שחפת.

קופת-חולים ובית-חולים 5

מתוך חשש גובר והולך עקבה קופת-חולים של ההסתדרות אחרי התפתחותו הדינמית

9. עיקרו של התיאור הזה מתבסס על 'סקירה על בית-חולים מס' 5' שנכתבה ככל הנראה במרס 1950. ראה א"צ 55/65/1320.
10. על כך סיפר לי ישראל הדרי שהוצב במחנה באוגוסט 1948 ומאז מילא תפקידי מנהל בכירים בבית-החולים עשרות שנים. הראיון עמו נערך ב-3.7.1995. חמשת הביתנים הראשונים שהוכשרו לאשפוז נשאו את המספרים 61-65.
11. 'סקירה על בית-חולים מס' 5' (לעיל, הערה 9).
12. 'ציונים בקווי ההתפתחות של בית-החולים מס' 5 בתקופה יוני-נובמבר 1948', א"צ 826/53/1. המסמך נכתב בדצמבר 1948.
13. שם.

של המוסד החדש, שריכוז בין כתליו כמה מבכירי הרופאים שעבדו בשירותה קודם לכן, בעיקר בבית-החולים 'בילינסון'. בין אלה בלטו, מלבד שיבא ופאוזנר, ברוך פדרסקי (פדה לאחר מכן)¹⁴ והרי הלר,¹⁵ שנחשב בעיני רבים לגדול הרופאים בארץ בעת ההיא. שיבא והלר היו מעורבים במחלוקת ארוכה וקשה עם הנהלת קופת-חולים, ששיאה נודע כ'מרד הרופאים בבילינסון' ב-1946. פרטיה של המחלוקת הזאת אינם מענייננו כאן.¹⁶ קופת-חולים חששה שבמסווה הנוח של שעת חירום וגיוסם של הרופאים לשירות צבאי נבנה והולך מוסד שיממש את רצונם המוצהר של שיבא וחבריו להקים בית-חולים ענקי, במושגים של הארץ, שיכיל כאלף מיטות.¹⁷ מוסד מעין זה יהיה חלופה אפשרית למוסדותיה של קופת-חולים גם בעת שלום,¹⁸ ומוקד משיכה למיטב המומחים. כבר בספטמבר 1948 התריעו משה סורוקה¹⁹ וחבריו בהנהלת קופת-חולים בפני שר הבריאות ושר האוצר על המגמה להרחבת תל-השומר. טענתם הבסיסית היתה ש'צרכי הצבא הסדיר למיטות בבתי חולים בימי שלום יהיו קטנים למדי. תהא בזה משום הפרזה אם ננקוב מספר של 100-150 מיטות'. ומכאן המסקנה הלא נמנעת: 'בית החולים הגדול העתיד לקום בתל-ליטויןסקי יש לו תפקיד ארעי בלבד, לימי מלחמה, ואילו תפקידו העיקרי נועד לו בימי שלום'. לכך התנגדו הכותבים מטעמים משקיים כביכול, והתריסו: 'בית חולים של 800 מיטות, על כל השירותים, בשיטה של ביתנים בני קומה אחת, מפוזר על פני שטח רחב - ירבה את קשיי העבודה ויגדיל את ההוצאות לאין ערוך ... על אף ההשקעות יישאר המוסד בסופו של דבר בתנאים לא נאותים, בצריפים עם שירותים לא מספיקים, והוא יצריך הוצאות גדולות על תיקונים מתמידים'.²⁰

שיבא ושותפיו להקמת בית-החולים בתל-השומר השיבו מלחמה שעה. בתזכיר ששיגר שיבא בדצמבר 1948 אל שר הביטחון, שר האוצר ושר הבריאות ואל גורמים

14. ב' פדה נולד ברוסיה ב-1908, למד רפואה בצ'כוסלובקיה ועלה ארצה ב-1934. היה רופא בקופת-חולים, קצין המבצעים של השירות הרפואי במלחמת העצמאות, מנהל מחלקה בבית-החולים 5 מינואר 1950, קצין רפואה ראשי מספטמבר 1956.

15. ה' הלר נולד בגרמניה ב-1899, למד רפואה בברלין. עלה ארצה ב-1934, והיה המנהל הרפואי של 'בילינסון' מאז ייסודו ב-1936, נציג השירות הרפואי בארצות-הברית בעת מלחמת העצמאות, והרופא הראשי של תל-השומר מ-1950.

16. שפרה שורץ מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב הרחיבה את הדיבור על שורשי חילוקי הדעות בין הקופה לרופאיה בספרה על קורותיה של קופת-חולים. ראה: שפרה שורץ, קופת-חולים הכללית: עיצובה והתפתחותה כגורם המרכזי בשירותי הבריאות בארץ-ישראל, 1911-1937, קרית שדה-בוקר 1997; וראה גם: עדית זרטל, ימים ומעשים, תל-אביב 1975, פרק ז.

17. 'תוכנית גדולה' זו נזכרת גם ב'ציונים בקווי ההתפתחות' (לעיל, הערה 12).

18. בעת קום המדינה היו בבית-החולים הגדול ביותר של הקופה - 'בילינסון' - כ-300 מיטות בלבד.

19. מ' סורוקה נולד בפולין ב-1903. עלה ארצה ב-1920, עבד בקופת-חולים מ-1922, מבוני בית-החולים בעמק, חבר מרכז קופת-חולים מ-1935 ומופקד על תיק הכספים, ויושב-ראש המרכז מ-1968.

20. מכון לבון IV/104/93, תיקי סורוקה. המכתב נשלח אל שרי הממשלה ב-19.9.1948.

צבאיים²¹ הוא מציין שמספר המיטות המינימלי 'הדרוש לצבא בשלב הנוכחי' הוא כ-3000. מצוקת האשפוז בתקופת היישוב השאירה לשירות הרפואי 'דרך אחת ויחידה לביצוע התפקיד, והיא להתקין מוסדות האשפוז בבת-החולים הקודמים של צבא המנדט'. בהיעדר חלופה אפשרית משוללים נימוקי קופת-חולים כל יסוד, כך כותב שיבא, ומוסיף:

אין צורך להכנס לזכוכית וחקירה על יתרונות וחסרונות של הסוגים השונים של בתי-החולים... אין לפנינו התפקיד לתכנן בי"ח חדש אלא למצוא פתרון מהיר, מעשי וטוב, במסגרת האפשרות הקיימת. במידה שיש חסרונות בבתי-חולים אשר עומדים לרשותנו בכלל, ובי"ח מס' 5 בפרט, עלינו להשלים אתם ולהתקין אותם ככל האפשר ע"י ארגון טוב ושימוש רחב ויעיל באמצעים טכניים מתאימים.

זאת ועוד, שיבא שלל מיסודה את הטענה בדבר אי-יעילותו, לכאורה, של בית-החולים הגדול בתנאי הארץ, והתריס כלפי קופת-חולים שטענותיה תאורטיות, שהרי אין היא יכולה להתבסס על נסיון עצמי מכיוון שלקופ"ח יש רק בתי-חולים קטנים. בעניין השירות הרפואי כותב שיבא: 'היינו מחסלים ברצון את בתי-החולים הקטנים לטובת הגדולים', כי 'מבחינה רפואית - והלא היא המכריעה באופן סופי - מוסכם בין המומחים בשטחי האשפוז שעבודה רפואית טובה ומושלמת אפשרית רק במסגרת בית-חולים גדול'. בהמשך דבריו הוא אף מציין את הצלחתו של בית-חולים 5 לתת מענה לצורכי המלחמה, כגון בעת מבצע 'עשר המכות', ואת יתרונם של הביתנים הקטנים על בניין אחד, המועד לסכנת פגיעה 'ישירה ומשתקת' (מן האוויר בעיקר) בעת מלחמה. בהמשך תזכירו דן שיבא לראשונה ביעודו של בית-חולים 5 בעת שלום: 'אף על פי שבתי-החולים של השירות הרפואי מוקמים ומותקנים למען תפקידי מלחמה, משתדלים אנו לתכנן אותם באופן כזה שאפשר יהיה בגמר המלחמה להמשיך ולהשתמש בהם לצרכי שלום של המדינה אם היא תחליט על כך'. לדעתו יידרשו מיטות רבות לצורכי הצבא עוד לשנתיים לפחות, גם לשם המשך הטיפול בפצועים ובנכים, אבל הוא מוסיף וקובע: 'לצרכים אלה יש להוסיף את צרכי האשפוז בשביל העליה הגדולה אשר אנו מצפים לה. הקשיים בהקמה מהירה של בתי-חולים ... כה עצומים ... שרק בתי-חולים של השירות הרפואי יתנו למדינת ישראל את המכשיר למלא את תפקידיה בשטח חשוב זה, למחרת דמוביליזציה של הצבא הגדול של היום'.

שיבא חזה נכוחה את מצוקת האשפוז הגדולה שאימה על המדינה בהתחלת העלייה ההמונית. מצוקה זו גרמה, בין השאר, לחיזוקו של מנגנון מיוחד - 'השירות הרפואי לעולה', שהוקם עוד בשלהי מלחמת העולם וניסה לגשר עתה על הפער שבין המצוי לרצוי בתחום הרפואי. התברר ש'הרוח החיה' במנגנון זה הוא איש השירות הרפואי

21. א"מ, תיקי משרד הבריאות, ג/4251. את התזכיר כתב שיבא בעת שעמד בראש השירות הרפואי.

לשעבר, ד"ר אברהם שטרנברג, אם כי יש לציין שלא בנקל ניאות השירות הרפואי (ש"ר) לשחרר את שטרנברג מן הצבא. מפקדו המיועד החדש של השירות, אברהם עצמון,²² אף הציע לו, כדבריו, 'הצעות מפתות מאד ובלבד שאחתום על המשך שירותי הצבאי'.²³ רק בינואר 1949 עלה בידי שטרנברג להשתחרר מן הצבא ולהתחיל בפעולה נמרצת לשיפור מצבם הרפואי של העולים החדשים. בכמה מחנות עולים מרכזיים, כגון שער העלייה ובית-ליד, הוקמו מתקני אשפוז ארעיים ביוזמתם של כמה מאנשי הסוכנות היהודית ורופאים אחדים, שכרעו תחת נטל העבודה. יש לזכור שבשנות קום המדינה לא מילא משרד הבריאות הממשלתי תפקיד ראשי במערכת הבריאות. הוא היה משרד זוט, שנמסר בקביעות לשותפותיה הפחות נחשבות של מפא"י בממשלה, ועדיין לא נוצרו בו דפוסי עבודה מסודרים. בתוך זמן קצר התחלפו שלושה ממנהליו הכלליים, ורבות העדויות על תפקודו הלקוי דווקא בתקופה זו ששיוועה ליד מכוונת. היו שביקשו לראות במשרד הזה, בעיקר בעת כהונתו של המנהל הכללי יוסף מאיר,²⁴ מכשיר לשמירת מעמד הבכורה של קופת-חולים של ההסתדרות במערכת הרפואה הציבורית. קופת-חולים עצמה עשתה כמיטב יכולתה לשמור על מעמדה זה, אך חסרו לה אלפי מיטות למלא אחר הצרכים הגדלים והולכים. סורוקה וחבריו להנהלת הקופה התוו תוכניות לבניית בתי-חולים חדשים, אך מגמתם לבנות מבנים 'סולידיים', שיעמדו בפני שינוי הזמן, יצרה קושי לספק את הצרכים הדוחקים.²⁵ בו-בזמן פעלה הקופה במרץ להוסיף קומה רביעית ל'בילינסון'. אחד השיקולים לתוספת זו, כפי שכתב סורוקה בסוף 1948 לעמיתו יוסף מאיר, היה 'לא רק שאלת המיטות לחולים', אלא 'לתת תשובה לרופאים ולאפשר להם עבודה מתוקנת, כי רק ביצירת אפשרות עבודה לרופאים נוכל לעמוד במבחן. עלינו לתת תשובה לד"ר אשכנזי ולד"ר פאוזנר ולאחרים'.²⁶ סורוקה רמז כאן ברור על המאבק בשיבא ובחבריו בתל-השומר ועל הצורך ללחום בהם בשיטתם שלהם, על-ידי הקמתו של מרכז רפואי גדול אחד לפחות בחסותה של קופת-חולים. מרכז כזה יקחה את עוקצו של טיעונם, שרק בתל-השומר תהיה אפשרות לעבודה ולמחקר ההולמים את הצרכים המודרניים.

הקומה הרביעית אכן נבנתה (בסבסוד ממשלתי נדיב), אבל במספר המיטות שנוספו לבית-החולים בשנת 1949 – פחות ממאה – לא היה כדי לבלום את המשך

22. א' עצמון (בלומוביץ') נולד בפולין ב-1909, למד רפואה בוויילנה והיה רופא בצבא הפולני ובגטו סלונים. נמלט ליצרות ולחם בשורות הפרטיזנים והצבא הסובייטי. עלה ארצה ביוני 1948 והיה רופא חזית הצפון. התמנה לקצין רפואה ראשי בינואר 1949.

23. ראה: א' שטרנברג, בהיקלט עם, תל-אביב תשל"ג, עמ' 13. הספר פורש בהרחבה את לבטי הטיפול הרפואי בעולים עם קום המדינה.

24. י' מאיר נולד ב-1890 בפולין, למד רפואה באוסטריה, עלה ארצה בשנות ה-20 והיה רופא בעמק הירדן. חבר מרכז קופת-חולים ומנהלה הרפואי מ-1929, יושב-ראש המרכז בעת הקמת המדינה, ומנכ"ל משרד הבריאות בשנים 1949-1950.

25. ראה: ע' זרטל, ימים ומעשים, בעיקר פרק ט.

26. שם, עמ' 109. אשכנזי, הנזכר, הוא בידי שיבא עם עלייתו ארצה בעיצומה של המלחמה, וטיפל בתל-השומר בנפגעי הראש המרובים שנאספו בו.

תנופתו של תל-השומר. פעולתה האטית של קופת-חולים במתן מענה לצרכים הדוחקים באה לידי ביטוי מובהק עוד יותר בפרשת בנייתו של בית-החולים 'מאיר' בכפר-סבא, שנועד לטפל בחולי ריאות ושחפת. עד שהושלמה בנייתו בחומרים מעולים, וציפוי בשיש, וכיוצא באלה, התפוגג הצורך הדחוף במיטות לאשפוזם של החולים האלה, גם משום שרבים מהם אושפזו בינתיים בתל-השומר.²⁷

ואכן, שיבא ועמיתיו בשירות הרפואי הצבאי, שחוללו גדולות בעת המלחמה בכוחם של אלתור ותושייה, היטיבו לפעול אף ב'חלל האשפוז' הריק שנוצר במדינה בעת הקמתה. זה מכבר פתח בית-החולים החדש את שעריו לעולים חדשים ולילדים חולים, ואנשי תל-השומר השכילו לנצל את המצב הזה. עוד בימיו הראשונים של המוסד ובעיצומה של המלחמה נענה שיבא לבקשתו האישית של בן-גוריון לאשפוז בו עשרות ילדי עולים 'לרגל המצב הקטסטרופלי בתחלואה'.²⁸ זה היה אחד הגילויים הראשונים של ראייה כוללת של צורכי הבריאות במדינה, על-פי תפיסתו של שיבא, מתוך מיזוג של משאבי המערכת הצבאית והאזרחית. ואכן, לימים, אחרי פרישתו מן הצבא, מילא שיבא תפקידי מפתח במערכת הבריאות בארץ והיה נושא הדגל של הגישה הזאת. אפילו בעיצומה של מלחמת העצמאות הביע את עמדתו מעל בימות שונות בזכות העברתם של כלל שירותי הבריאות אל אחריותה הישירה של המדינה. כך עשה, למשל, בעת הופעתו לפני הוועדה הבין-משרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי בראשותו של יצחק קנב,²⁹ שהוקמה בשלהי 1948. דבריו היו חד-משמעיים: 'ישנו רק פתרון אחד לבעיות הרפואיות בכל ארץ - ובישראל במיוחד - והוא הלאמת הרפואה'.³⁰

השירות הרפואי ובית-חולים 5

בהקשר הצבאי לבשה קביעה ברורה זו צביון שונה במקצת. מפקדי השירות הרפואי - שיבא, ברוך פדה (קצין המבצעים הראשון של השירות הרפואי, שניהן למעשה כסגנו של שיבא במלחמת העצמאות) ואחרים, ממקימיו של תל-השומר, גרסו שבארץ מעוטת משאבים כישראל מן ההכרח למצות את מלוא הפוטנציאל הלאומי בעתות שלום ובעתות מלחמה גם יחד.³¹ לאמתו של דבר הקדימו ושיקפו בדעתם זו מרכיב עיקרי של תורת הביטחון הלאומי, שבשלב מאוחר יותר התקבלה כדוקטרינה המוסכמת על קברניטי המדינה.³² תמציתה לצורך ענייננו: אין לפצל את מערכת האשפוז פיצול חד

27. היטיב לתאר את הפרשה הזאת א' שטרנברג (לעיל, הערה 23), עמ' 134-136.

28. בן-גוריון אל שיבא, 28.7.1948, א"צ 524/5/142.

29. תיאור תמציתי של עבודת הוועדה ראה: א' דורון, 'המאבק על הביטוח הלאומי בישראל, 1948-1953', סדרת פרסומים בנושאי רווחה ועבודה סוציאלית, 10 (1975), עמ' 7-12.

30. ח"ש הלוי (לעיל, הערה 1), עמ' 20.

31. זו היתה גישתו של פדה גם בתקופות מאוחרות יותר, וברוח זו התבטא אף בעת הראיון עמי ב-21.9.1994.

32. ראה: מ' ליסק, 'הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 191-210.

ושרירותי בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי, אלא יש לדאוג לתיאום ושילוב של בתי-החולים בשני המגזרים לטובת הכלל. בעת שלום ישרתו בתי-החולים בראש ובראשונה את האוכלוסייה האזרחית, ואין נפקא מנה אם ישתייכו מן הבחינה הרשמית לרשות אזרחית או צבאית. בשעת חירום תינתן הבכורה לצורכי הצבא: אזרחים שמצבם אינו קריטי ישולחו לבתיהם; הסגל הרפואי יצומצם או יורחב על-פי הצורך; מקצת אנשי הצוות הרפואי, הצעירים יותר בדרך-כלל, יופנו לשירות ביחידות השדה, ואילו האחרים, המבוגרים יותר או בעלי פרופיל רפואי נמוך, ימלאו את מקומם. כך ייעשה אף במוסדות כגון 'מגן-דוד אדום'. בתכנון נאות אפשר לדאוג בעוד מועד לוויסות כוח האדם המקצועי על-פי הצפוי בשעת חירום. הוא הדין אף לאספקת ציוד רפואי ואמצעי תחבורה. כך, למשל, יחזיק מד"א מלאי של אמבולנסים, שמקצתם יועברו לרשות הצבא בזמן מלחמה.

כמה ממפקדיו של השירות הרפואי בעת המלחמה היו מוכנים לשלם את המחיר שנתבע מבחינתם בשל התפיסה הזאת: ויתור על המשך קיומה הבלעדי, בעת שלום, של מערכת אשפוז אוטונומית לצבא, מערכת שכללה בשיאה כתרסר מוסדות והתפרשה, כזכור, על פני הארץ כולה. עם זה ראו בתל-השומר מוסד שיש לשומרו ולטפחו גם כגרעין אשפוז של צה"ל בשעת חירום וגם כמגלם הרעיון של שירות רפואי לכל נזקק בצבא ומחוצה לו. שיבא הוסיף להיות מעורב בחוגי הצבא והמטכ"ל גם אחרי מינויו של עצמון למפקד השירות הרפואי. הוא הרחיק לכת וראה בכלל המערכת הצבאית תשתית אפשרית לאשפוזם של אזרחים. אברהם שטרנברג, איש 'השירות הרפואי לעולה', כתב אחרי שנות דור ש'האסכולה ששלטה באותה תקופה גרסה שהצבא ישרת אזרחים, שירותי הרפואה של הצבא יענו על כל הצרכים האזרחיים'.³³

עם זה ראוי לציין שלא כל אנשי השירות הרפואי הצבאי קיבלו את הגישה הזאת. הבולט שבהם היה, בלי ספק, מחליפו של שיבא בפיקוד על השירות הרפואי - הד"ר אברהם עצמון (קודם לכן בלומוביץ'), ועל חילוקי הדעות שביניהם נעמוד בהמשך הדברים. חילופי הגברי בפיקוד על השירות (שעד מהרה היה לחיל הרפואה) נעשו ב-25.1.1949. שיבא מונה ל'קצין המטה הכללי לרפואה צבאית',³⁴ וזמן קצר לאחר מכן, ב-4.3.1949, שיגר מכתב שכותרתו המאלפת 'מקומו של השירות הרפואי במפעל הבריאות בישראל'.³⁵ מעניין אף נמענו של המכתב - י' קנב (קודם לכן קניבסקי), שהיה בעת ההיא יושב-ראש הוועדה הבין-משרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי במדינה. ועדה זו הוקמה על-פי החלטת הממשלה הזמנית בראשית 1949. הוטל עליה להציע לממשלה הסדרים לביטוח כלל האזרחים מפני פגעים כאבטלה ומחלה, מתוך מגמה לעצב את ישראל כמדינת רווחה מודרנית. שיבא ידע על הלך-

33. ראה: א' שטרנברג, בהיקלט עם, עמ' 13.

34. בתוקף המינוי הזה שימש יועצם של הרמטכ"ל ואגפי המטכ"ל 'בכל העניינים הנוגעים לרפואה ובריאות בצבא', כלשון כתב המינוי ששיגר אליו דורי ב-27.1.1949. א"צ

98/59/170.

35. א"צ 580/56/99.

הרוחות במפקדתו של עצמון, ועל כן נזהר בניסוח דבריו במכתב הזה והבחין בין 'תוכניות הש"ר לעתיד' ובין 'הצעותי בנדון'. חלוקה זו היתה אפשרית בעיניו, שהרי 'טרם נמסרה לידיעתי ההחלטה הסופית של המטכ"ל ומשרד הביטחון על המבנה, ההיקף ויחסי הגומלין של הצבא עם שאר מוסדות הממשלה'. בהמשך המכתב הוא מבדיל בין ימי מלחמה לימי שלום, וקובע שבמצב מלחמה יש לשריין לצבא אפשרויות אשפוז ל-5% ממצבת כוחותיו המגויסים, אבל במצב של רגיעה די באחוז אחד של 'מיטות פעילות' (כלומר אחוז אחד מכלל הצבא הסדיר). כמו כן יש לדאוג למלאי של 2% של 'מיטות מוכנות לפתיחה תוך 24 שעות'. וכאן הוא חורג מן הדיון בצרכיו של צה"ל וקובע: 'הצעותי בנדון מוסיפות לנ"ל הצעה המטילה על השירות הרפואי של הצבא את הרפואה המונעת בין העולים החדשים'. שיבא מנמק את הצעתו זו בשיקולים כלכליים, אך ברור שהשיקול העיקרי בעיניו הוא שזאת 'אפשרות הביצוע היחידה' של מטלה 'חיונית' זו. זאת ועוד, שיבא מציע כאן במפורש לנצל את המלאי של 2% לצורכי חירום 'לשם אשפוז עולים אשר לפחות ב-1949/50 לא יספיקו המוסדות לקלוט אותם'. הוא סבור אפוא שהצבא הוא 'בעל היכולת הגדולה ביותר לביצוע' גם בתחום הזה.

אין ספק שהתזכיר הזה של שיבא מבטא המשך לנכונותו להטות כתף למשימות כלל-לאומיות, כפי שהוכיח כבר בעיצומה של מלחמת העצמאות. ועם זה רשאים אנו לשער שראה בפעולה למען העולים אפיק נוח להבטחת קיומם ופיתוחם של מוסדות רפואיים בהיקף נרחב, כדוגמת בית-החולים 5, בבת-עין, שיוכלו לאשפז חיילים ואזרחים גם יחד.

תפיסה זו באה לידי ביטוי בדיון בעל חשיבות רבה לעתידם של 'מפעלי השירות הרפואי' שנערך בבניין הכנסת ב-8.6.1949. בישיבה זו השתתפו בן-גוריון, הרמטכ"ל דורי, מנהל משרד הביטחון אליעזר פרי (פרלסון לשעבר), שיבא ועצמון.³⁶ בפתח הדברים חידד שיבא את העמדה שהציג במרומו שלושה חודשים קודם לכן, והציג את השאלה 'האם עלינו למסור, עם גמר פעולות הקרב, את מפעלי השירות הרפואי ... לבעלות וניהול משרד הבריאות, או שנגמור לפתח אותם, הן מבחינת ציוד ובנייה והן מבחינת הכנת כוח האדם המתאים? ... כל הזמן טענתי והנני טוען גם היום כי מסירה פירושה למעשה חיסול'. בהמשך הדברים אף עמד על ההכרח להמשיך ולקיים בית-חולים גדול, גם בשל הצורך להשלים את הטיפול במאות הפצועים והנכים מתקופת המלחמה, וגם מפני שהמוסד חיוני להכשרתם הצבאית של רופאים ואחיות.

עצמון נקט גישה אחרת, ואף ציין ש'בשטח זה היה קונפליקט ביני ובין ד"ר שיבר מלכתחילה. אמרתי כי עלינו לדאוג לאותם המוסדות אשר יידרשו לנו בצבא'. כאן באה לידי ביטוי שאיפתו של עצמון להמשיך ולקיים גרעין אוטונומי של אשפוז, שאיפה שהיתה חלק לא נפרד מן התפיסה הרואה הצדקה מלאה לקיומה של 'רפואה צבאית' בעלת ייחוד.³⁷ אין בכך להפתיע, שהרי עצמון הסכין למתכונת הזאת עוד

36. א"צ 230/72/2059.

37. להגדרת יעדיה וקורותיה של הרפואה הצבאית ראה את הערך שכתב ערן דולב: 'ר' צבאית', האנציקלופדיה העברית, לא (תשל"ט), עמ' 270-272.

בעת שירותו בחיל הרפואה הסובייטי בתקופת מלחמת העולם השנייה, וגם בארץ, כזכור, אומצה דרך דומה במלחמת העצמאות. עם זה התקרב עצמון לעמדתו הקונקרטי של שיבא והביע נכונות להסתפק במינימום החיוני לצבא בתחום האשפוז – מיטות בשיעור של אחוז אחד ממספר החיילים 'אם תהיינה מרוכזות; אם תהיינה מפוזרות נדרוש אחוז יותר גבוה'. הרמטכ"ל הסתייג מן התפיסה הגורסת קיומו של בית־חולים מרכזי אחד ויחיד לצורכי הצבא. לדעתו 'זה יהיה ריכוז גדול מדי. אי אפשר לטלטל חולים מהצפון ומהדרום אל בית־חולים אחד מרכזי'. על כן המליץ להמשיך ולהחזיק, מלבד בית־החולים המרכזי בתל־השומר, גם בבתי־החולים בצריפין, בחיפה ובירושלים 'לצרכים השוטפים של הצבא פלוס אותו חלק שצריך להחזיק אותו ברזרבה'. הוא אמנם קבע שעל תל־השומר 'אני מוכן להילחם בחירוף נפש', אך באין בררה יהיה מוכן לפנות חלק ממנו, בעת שלום, לרשות עולים ש'אפשר לטפל בהם במשטר צבאי ביתר קלות מאשר באחרים'. א' פרי, שעזב את קופת־חולים זמן לא רב לפני כן, הכחיש בדבריו כל מגמה אינטרסנטית, אבל חלק על הכורח והאפשרות שהצבא יחזיק בידיו בתי־חולים דרך קבע. לדעתו אין צורך ביותר מ־400 מיטות בשביל צבא סדיר (שגם על גודלו ניטשו ויכוחים מרים בימים ההם)³⁸ של כ־40,000 איש. פרי יצא במתקפה גם על היקף הוצאותיו של השירות הרפואי לצורכי אשפוז כדי לנסות לערער את שיקוליו הכלכליים של שיבא, והפטיר ש'הצבא אינו יכול להיות קבלן לאשפוז אזרחי'.

בשל הנתונים הכספיים השליליים שחשף פרי נקלע שיבא למצוקה וביקש על נפשו של בית־החולים המרכזי בסגנון רגשני מובהק:

אנחנו קבוצה של 'משוגעים לדבר' אשר רוצים להשלים את המפעל שהתחלנו בו ... תנו לנו תקופת מעבר של חצי שנה, תוך ביקורת על מעשינו באיזו מידה אנחנו יותר יקרים, על מנת לאפשר לנו להשלים את המלאכה. אני אומר שאיני מוכן לחלק את תל־ליטווינסקי. יותר טוב לי למסור אותו שלם מאשר להרסו באמצע.

בהמשך דבריו אף רמז על תוכניותיו האישיות:

אני מוכן לעבוד אפילו במשרד הבריאות, אם כי יותר טוב לי להיות חייל. נניח שזה יהיה בית־חולים ממשלתי. אבל אם היום עולים הדברים על השולחן הם הורסים אפשרות של פיתוח.³⁹

הארכנו במקצת בעניין הדיון בכנסת, לא בשל האור שהוא זורע על עמדתם של בעלי הפלוגתא דווקא, אלא גם בשל חשיבותו העקרונית ומפני שהיה בגדר התוויית

38. י' גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 495 ואילך.

39. במכתבו אל יוסף מאיר, שבוע לאחר מכן, שיבא מברך אותו עם כניסתו לתפקיד מנכ"ל משרד הבריאות, ומוסיף: 'אני מקבל ברצון כל הצעה של תאום מלא של עבודת כל שירותי הרפואה הציבורית בארץ'. א"מ, תיקי משרד הבריאות, ג/4251.

הדרך שהלכו בה בסופו של דבר: תל-השומר נשאר ברשות הצבא בשלב זה, ואילו בתי-החולים הצבאיים האחרים הועברו עד מהרה לרשות המערכת האזרחית, קרי משרד הבריאות.

להחלטה הסופית סייעה גם חוות-דעתו של הרי הלר, מרופאיו הבולטים של היישוב ומי שהיה מועמד לנהל את השירות הרפואי בראשית צעדיו.⁴⁰ הלר שימש בתקופה זו גם אחד מ'יועצי הסתר' של מערכת הביטחון. באוגוסט 1949 הגיש לרמטכ"ל המלצות בעניין 'ארגון בתי-החולים של הצבא לזמן שלום' ו'המעבר מהמצב הנוכחי לתנאי שלום'.⁴¹ אבל בעיקר היו מעייניו של הלר נתונים להסדרת שאלות האשפוז הצבאי. לדעתו, בעת שלום די ב-250 עד 300 מיטות, אבל יש לרכזן בבית-חולים מרכזי אחד שיוכל לשמש גם לצורך הדרכתם של העובדים הרפואיים והפרא-רפואיים בצבא. תל-השומר היה בעיניו המקום הטבעי למיקומו של בית-חולים שכזה גם לעתיד לבוא (הלר עצמו שימש בשנים הקרובות מנהלו הרפואי של המוסד). כן קבע כי בירושלים, חיפה והדרום יש להסתפק בחדרי חולים על-יד המרפאות הצבאיות בשביל החולים הקלים, ואילו את החולים הקשים יותר יש להעביר לתל-השומר, או באין בררה לאשפוז במוסדות אזרחיים. בהקשר הזה הוא אמנם מציין ש'כל סידור המאלץ להכניס חיילים למוסדות אזרחיים הוא לקוי ובלתי-רצוי, אולם בתנאים הקיימים ... נראה הסידור המוצע כרע במיעוטו'.

בעקבות חוות-דעתו של הלר, ובעקבות עוד ישיבה שנערכה ב-28.8.1949, בהשתתפות מפקדי הצבא וחר"פ, ראשי משרד הביטחון ומשרד האוצר ומנכ"ל משרד הבריאות, הוחלט סופית על מסירת בתי-החולים הצבאיים בסרפנד, חיפה ונס-ציונה לידי משרד הבריאות.⁴² בחודשים הבאים הוצאה ההחלטה הזאת אל הפועל.

תל-השומר במסגרת חיל הרפואה, 1949–1953

בית-החולים בתל-השומר הוסיף, לעומת זה, להתקיים במתכונתו הצבאית הבסיסית עד אמצע 1953, ומנהליו ורוב ראשי מחלקותיו נמנו רשמית עם סגל חיל הרפואה. הד"ר מכס ליפמן, מוותיקי החיל, היה מפקד המתקן. אבל חשוב לציין שלא מעט אזרחים שימשו בו בתפקידים מנהליים ואף רפואיים. הללו נחשבו 'אזרחים עובדי צה"ל', אבל לבושם האזרחי, ועצם הדבר שאזרחים במספר הולך וגדל, עולים חדשים ברובם, אושפזו בו וגדשו את מחלקות המוסד, אלה עמעמו את צביונו הצבאי והקנו לו אופי 'אזרחי' יותר. לכך תרמה גם הקמתן ההדרגתית של מחלקות לגינקולוגיה, למשל, שלא הלמו את תדמיתו השגורה של בית-חולים צבאי דווקא. עוד קודם לכן הוקמו בו שתי מחלקות לילדים (גם כמענה לפנייתו של בן-גוריון שנזכרה לעיל).

40. ד' בן-גוריון, 'יומן המלחמה (עורכים: א' אורן וג' ריבלין), א, תל-אביב 1982, עמ' 125.

41. א"צ 230/72/2059.

42. א"צ 230/72/2057. המוסד בנס-ציונה (בית הי"ד) שימש את נכי צה"ל ועל כן שותף בהכרעה למסירתו גם יוסף גוריון, ראש אגף השיקום במשרד הביטחון. לעומת זה הוסכם בישיבה זו שהנכים והפצועים השוהים בתל-השומר יישארו שם 'עד סיום רפואם'.

הראשונה שבהן נוסדה בעזרתו של שמעון ברמן, איש 'הדסה'.⁴³ במחלקה זו שוכנו בעיקר ילדי עולים מתימן שהגיעו ארצה במבצע 'מרבד הקסמים'. את דמי אשפוזם של אלה ושל אזרחים אחרים שילם משרד הבריאות.

בזכות מעורבותו הפעילה של שיבא מאחורי הקלעים, ולמורת־רוחה של קופת־חולים, היה המוסד לאבן שואבת למיטב הרופאים בארץ. שיבא הוא שהביא, למשל, לידי מינויו של הרי הלר למנהלו הרפואי של המוסד ב־1950. על כך המליץ כבר באוגוסט 1949 במכתב 'אישי סודי' לרמטכ"ל דורי, שבו הוא כותב: 'אני רואה במינוי זה צורך חיוני ומידי אם [ברצוננו] למנוע שביה"ח בתל־השומר יאבד לנו אף הוא'. כבדרך אגב ביקש שיבא באותו מכתב להשתחרר מן הצבא ולצאת להשתלמות ברפואה לקראת שובו שלו עצמו לתל־השומר 'כאחד הרופאים הפנימיים'.⁴⁴ שיבא אף סייע לקידום של מומחים אחרים, מן הבולטים בתחומם, במסגרת בית־החולים 5. לעתים ניהל בתוך כך מאבקים קשים עם קופת־חולים של ההסתדרות. לדוגמה נציין את מינויו של היינריך קרפֿלוס לראש המכון הפתולוגי של בית־החולים על אפה וחמתה של קופת־חולים, שחפצה בו לראש מחלקה ב'בילינסון'. מחלקות אחדות, כגון מחלקת העיניים בראשותו של הפרופ' ריכרד שטיין, זכו להערכה רבה אף ששוכנו בביתנים מיושנים שנזקקו לשיפוצים תכופים. יחידות רבות בבית־החולים היו ראשונות מסוגן בארץ, כגון המחלקה למשותקים (בביתן 19 הידוע) שניתן בה טיפול ברמה גבוהה לפראפלגים. מנהלי המחלקות חוילו ברובם וקיבלו דרגות רמות עם מינוים הרשמי ליועצי חיל הרפואה בתחומם.

הד"ר ליפמן ואנשי צבא אחרים שפעלו בבית־החולים כבר בשנות ה־50 המוקדמות, כגון הד"ר אליהו גילון (קצין רפואה ראשי לעתיד לבוא) שחבר לסגל בית־החולים ב־1951, ציינו גם אחרי עשרות שנים את אוירת האחוה והרוח הטובה ששררה בין אנשי הסגל בהשראתו של שיבא הנמרץ והכריזמטי.⁴⁵ לתחושת ה'יחד' תרם אף שיכונם המשותף של הרופאים בכמה מן הביתנים הרעועים שהוכשרו למגורים. הרופאים ובני משפחותיהם התגוררו בחדר אחד או שניים בלבד, אבל איש לא התלונן. שיבא החדיר בסגל הרגשת שליחות שאף המאושפזים הבחינו בה. אין ספור סיפורים הילכו על מסירותו ותושייתו של שיבא בעזרה לחולי המוסד, בין כותלי המוסד ואף מחוצה להם.⁴⁶ בטיפול הרפואי ראה שיבא פן אחד בלבד של מאמץ לאומי נרחב לביטול פער חברתיים בין ותיקים לעולים, בין מבוססים למעוטי אמצעים. הוא עצמו דאג לאספקת מקררים וציוד ביתי אחר למשפחות מרובות

43. קורותיה של מחלקה זו נמסרו בהרצאה שהשמיע דניאל כצנלסון, ששימש אף הוא במחלקה זו. דבריו נאמרו לפני איגוד רופאי הילדים של ההסתדרות הרפואית במאי 1988. נוסח הדברים מצוי בתיקי תל־השומר.

44. שיבא אל הרמטכ"ל, 5.8.1949, א"צ 2169/50/231.

45. את אליהו גילון ראיינתי ב־23.6.1995, ואת מכס ליפמן ב־6.7.1995.

46. לקט של הסיפורים המלבבים האלה כונס בידי רות בונדי בספרה: שיבא: רופא לכל אדם, תל־אביב 1981.

ילדים.⁴⁷ בביתנים, בטאנו של בית-החולים, ובדות השנתי שהוצא מטעמו, נתן שיבא מפעם לפעם ביטוי להשקפת עולמו, שהתמזגו בה יסודות רפואיים עם יסודות חברתיים.⁴⁸

קרבתו של המוסד למפקדת חר"פ ולבסיס ההדרכה והאימונים של החיל (בה"ד 10) סייעה, כנגד זה, לשמירה על זיקתו הצבאית, אם כי כבר באמצע 1950 עלה מספר האזרחים שאושפזו בו על מספר החיילים, שהרי רוב פצועי הקרבות השתחררו בהדרגה ושוקמו (אין בידנו לעמוד כאן בהרחבה על מלאכת הקודש של השיקום, בעיקר באמצעות 'מרכז השיקום' שפעל אף הוא בתל-השומר מראשית שנות ה-50). מיעוט מספרם של החיילים עורר תהיות מצד גורמים שלא כולם היו אינטרסנטיים כמו קופת-חולים. זו, כאמור, עקבה בקנאה אחר התפתחותו הדינמית של המוסד, אבל גם גורמים במטכ"ל ובמשרד הביטחון הקשו קושיות בתקופה זו של קיצוץ חריף במשאבים הכספיים של צה"ל. אחרי ככלות הכול הועסקו בבית-החולים בשלהי 1952, למשל, לא פחות מ-630 אנשי צבא, בעיקר על חשבון התקנים המדולדלים של חר"פ. גם הנטל הכספי היה כבד מנשוא. בדוח של היועץ הכספי לרמטכ"ל באותה עת נמסר שההוצאה החודשית של צה"ל להחזקת בית-החולים, לאחר ניכוי ההכנסות מאשפוז אזרחים, מסתכמת ב-84,000 ל"י, סכום עתק בימים ההם.⁴⁹

אפילו בחיל הרפואה עצמו היו שפקפקו בנחיצות קיומו של מוסד רפואי כה גדול במרכז הארץ, שבמידת מה מנע את פיתוחה של מערכת מבוזרת יותר שתספק את צורכיהן של יחידות הצבא הרבות בצפון המדינה ובדרומה. הסתייגות מסוג זה השמיע, למשל, קצין הרפואה של פיקוד הצפון דאז, מיכאל ורטהיים (ערגון). הפתרונות ה'קוסמטיים' שננקטו לעתים לפתרון הבעיה לא עלו יפה. כך, למשל, הועלה ב-1952 מעמדם של חדרי-החולים בפיקודים המרחביים ושםם הוחלף ל'בתי-חולים בסיסיים', אך לא היה בכך מזור לא לתחלואיהם ולא לשם הרע שיצא לרמתם הרפואית, בעיקר בשל היקפם המצומצם והקושי להסתייע במומחים בשעת הצורך.⁵⁰

לא ייפלא אפוא שכבר בשלהי 1949 הועלו רעיונות ל'אזרחות' של בית-חולים 5 בדומה לבתי-החולים הצבאיים האחרים. שיבא ראה את עצמו, ובדין, אביו-מולידו של המוסד, ונזעק להגן על יציר כפיו. החוזה שחתם עם מלב"ן ומנהלו, צ'רלס פסמן, למימון שהייתם של מאות קשישים חולים מקרב העלייה החדשה מפרברואר 1950, העניק למוסד פסק-זמן של שנתיים בערך. מדובר היה בעיקר בחולי ריאות ושחפת, שעוד קודם לכן הסתייעו, כאמור, במחלקה הגדולה לניתוחי חזה שקמה בתל-השומר

47. שם, עמ' 287 ואילך.

48. מבחר של דבריו אלה הובאו בידי יעקב רותם בהספדו לשיבא בפתח גליון הרפואה, פא, חוב' ב (15.7.1971).

49. א' פן לרמטכ"ל, 26.12.1952, א"צ 230/72/2058.

50. לאחר מכן, באוגוסט 1954, כתב ברוך פדה דוח ביקורתי ביותר על הרמה הרפואית של כמה מהם. עותק של הדוח מסר לי ברוך הורוויץ מירושלים.

והכילה כ־60 מיטות בשני בתנים.⁵¹ לאחר מכן כינה שיבא את פעולתו זו 'הזנה מלאכותית דרך הווריד',⁵² אף שזו השתלבה יפה, עקרונית, בטיעונו בזכות קיומו של מוסד גדול הפותח את שעריו לכל נזקק במגזר האזרחי, נוסף על מילוי משימתו הראשית בתור בית־החולים הצבאי הראשי.

החוזה עם מלב"ן אמנם הזרים כספים למוסד, שהמשיך להתקיים באותו הסטטוס כל עוד ידין, שתמך במתן שירותים לאזרחים בעת הצורך גם במסגרת צה"ל, כיהן כרמטכ"ל. אבל בתום תקופת כהונתו התחדשו הלחצים לשם מסירתו של בית־החולים לידיים אזרחיות, קרי משרד הבריאות. בית־החולים הענקי, שגודלו עלה הרבה על מה שנדרש לצה"ל בימי שלום, נראה כיעד טבעי וראשון במעלה לצמצומים ולהעברת בעלות.

העברתו של בית־החולים 5 לידי משרד הבריאות

מינויו של מרדכי מקלף לרמטכ"ל בדצמבר 1952, בעקבות התפטרותו של ידין על רקע המחלוקת שלו עם בן־גוריון בעניין קיצוץ תקציב הביטחון, הכשיר את הקרקע לשינוי סדרי העדיפויות בצבא – שינוי שנודעו לו השפעות מרחיקות לכת על עתידו של בית־החולים 5 בתל־השומר.

מקלף היה מוכן לעמוד חלקית במשימה של קיצוץ התקציב, כפי שתבע בתוקף בן־גוריון בגיבויו המלא של משרד הביטחון, בשל התפיסה שגרסה שאל לו לצה"ל לעסוק במשימות שאינן בגדר תפקידים צבאיים מוגדרים. אפשר וצריך לחסוך בתקני כוח אדם ובתקציבים על־ידי 'אזרוח' הפונקציות שמילוין אינו חיוני לבטחון המדינה.⁵³ מקלף אף הפיק את הלקחים שהתבקשו מאי הצלחתו של ידין לזכות בתוספת תקציב בשל מילוים של תפקידים אזרחיים, כגון רתימתו של הצבא לעזרת המעברות בחורף הקשה של 1950–1951. חיל הרפואה נחלץ אז לפעולה, בהמלצתו החמה של שיבא ובפקודתו של עצמון, וסייע לעשרות מעברות באמצעות רופאי מילואים שגויסו בחופזה ובמשלוח תרופות וציוד נדרש. העזרה אורגנה כדבעי ומבצע הסיוע למעברות התחדש אף בחורף הבא, של 1951–1952, אם כי במתכונת מצומצמת יותר. למרות ההערכה הרבה ודברי התודה שהורעפו על צה"ל וחר"פ לא ניתנה להם תוספת תקציב של ממש מלבד הצרכים המידיים של ימי מילואים והקצבת דלק

51. א' שטרנברג, בהיקלט עם, עמ' 120. במכתבו אל יוסף מאיר ביוני 1949 שיבא כותב בגאווה: 'העזנו בעת הקרבות הכבדים בנגב לשים יסוד למחלקה לכירורגיה של שחפת ... [ו]הגשמנו את מבצע חיסול התור של שחפנים המחכים לניתוחים'. א"מ, תיקי משרד הבריאות, ג/4251.

52. ביתנים (בולטין תל־השומר), יוני 1962.

53. י' וואלך, 'רב־אלוף מקלף – עדיפות לדרג המסתער', בתוך: י' ארז וא' כפיר (עורכים), צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא ולבטחון, 1 (תל־אביב) 1982, עמ' 79. בישיבת המטכ"ל ב־9.12.1952 ביטא מקלף את רצונו לשחרר את צה"ל מעולם של האזרחים ה'פונקציונליים'.

ועומה (לנסיעות למעברות). עצמון התרעם על כך באוזני המטכ"ל, אבל ידו של ידן, שתמך עקרונית בגישה ה'מרחיבה' מיסודו של שיבא, קצרה מלהושיע.⁵⁴ הצבא נשא בפועל במרבית המעמסה ממשאביו המדולדלים בלאו הכי, אחרי מסע הקיצוצים שנכפה עליו כבר בשנת התקציב 1951-1952. משום כך החליט מקלף, גם בלחצו של משרד הביטחון, להיפטר מכל עול נוסף שיש לו נגיעה למגזר האזרחי. צמצום התקנים של צבא הקבע, שלמעשה היה תנאי לכניסתו של מקלף לתפקידו, חייב ממילא קיצוצים מכאיבים בשורותיו שלו, גם אם עלה בידו של מקלף לצמצם את תוקפה של גזרה זו לממדים נסבלים). בייחוד נתבע הצבא לצמצם מאוד את מצבת האזרחים שהועסקו על-ידיו, שמספרם היה כמה אלפים. מקלף פעל אפוא להעברתם של שירותים שונים, כגון מאפיות ומכבסות שהופעלו בידי אזרחים עובדי צה"ל, מרשות הצבא. מזווית הראייה הזאת היה אף האשפוז הרפואי יעד צפוי, וגדול מבחינת היקפו, לתהליך ה'אזרוח'. המטרה היתה ברורה: ביטול השריד האחרון של מערכת האשפוז האוטונומית של צה"ל, בית-החולים בתל-השומר. משרד הביטחון עודד, כאמור, את הגישה הזאת גם בתוקף אחריותו הכוללת על הצדדים הכספיים של תקציב הביטחון.⁵⁵

יועצו של הרמטכ"ל לענייני כספים הציע בשלהי 1952, מיד לאחר פרישתו הכפויה של ידן, 'להוציא את בית-החולים מרשות הצבא וממסגרת תקציב הביטחון ולהעבירו לידי רשות ממשלתית. יש להבטיח כי בהנהלת בית-החולים ישותף חר"פ וכ-250 מיטות תישמרנה לצורכי הצבא'.⁵⁶ זו היתה התפיסה הבסיסית שאכן מומשה לבסוף, בתום מאבק ממושך.

הרעיון של החלפת הבעלות עורר, כצפוי, את התנגדותו של חיל הרפואה. עצמון, מפקדו, מיהר להוציא תזכיר תגובה שבו הוא שולל את 'הצד התקציבי' בתור 'נימוק מכריע בדיונים בעד או נגד החזקת בית-החולים על-ידי הצבא'. הוא הציע לחסל את הגירעון הכספי באמצעות העלאת מחיר האשפוז לגופים אזרחיים, ובהמשך פירט את תפקידיו של בית-החולים 5, מלבד אשפוזם של כמאתיים חיילים בימי שלום. ואלה החשובים שבתפקידיו:

(א) הדרכת סגל חר"פ בידי גרעין הקבע של מומחים מקצועיים העובדים בו, לרבות הדרכה בקורסים לסגל הבכיר של חר"פ בפיקודים המרחביים.

(ב) המוסד הוא המתקן היחיד המקיים 'כוננות מתמדת ומיידית לאשפוז מספר נפגעים גדול'. עצמון אף מזכיר בהקשר הזה את התכנון לשעת חירום, המאפשר קליטת 1000 פצועים בתוך 24 שעות, והגדלת מספר המיטות ל-2000 בתוך שבועיים. עוד הוא

54. על פועלו של חר"פ במעברות ראה א"צ 167/53/137. פרטים נוספים ותיעוד חלקי ראה בחוברת: קולטים עלייה: צה"ל והעלייה ההמונית של ראשית שנות ה-50, חיל האוויר, הענף לתולדות זרוע האוויר, נובמבר 1990.

55. רקע: י' גרינברג, משרד הביטחון והמטה הכללי: הפולמוס בשאלת ניהול תקציב הביטחון 1948-1967, היחידה לתיעוד ומחקר היסטורי של משרד הביטחון, תל-אביב 1991.

56. א' פן (לעיל, הערה 49).

מציין שבעלות הצבא מאפשרת אשפוז נפגעים במבצעים התובעים חשאי. (ג) שיקום נכי צה"ל, לרבות התקנת פרוטזות בבית-המלאכה שהוקם לצורך זה בתחומי המוסד.

(ד) תפקידים מקצועיים נוספים המאפיינים מוסד מרכזי, כגון קיומו של מכון פתולוגי החוקר כל מקרה מוות של חיילים, קיומן של מרפאות של מומחים המשמשות כ'פוסק אחרון' בקביעת סוג בריאות ועוד.

עצמון אף ציין קשיים כגון בעיות של משמעת ושליטה בחיילים אם יועבר המוסד לרשות אזרחית; במוסדות האזרחיים שבהם יאושפזו חיילים לא יהיה אפשר לקיים מסגרת צבאית.⁵⁷

התנגדותו של עצמון שימשה מסד לטיעוניהם של ראשי הצבא בפגישתם עם שר הביטחון ב-6.1.1953. בפגישה זו הוסכם על דעת הכול שצה"ל זקוק לבית-חולים מרכזי גם עתה. אושרה אף ההנחה שבית-החולים חייב לאשפז גם חולים אזרחיים 'על מנת שישמור על הרמה המקצועית הדרושה'.⁵⁸ עצמון הצליח אפוא לשכנע את מקלף בחינותיו של בית-החולים 5 לצה"ל, למרות עמדתו העקרונית של הרמטכ"ל בזכות ה'אזרח' והעברתן של פונקציות לרשויות אזרחיות, אם אך יתאפשר הדבר.

כשבוע לאחר מכן שיגר שיבא חוות-דעת ששיקפה מהפך שחל בגישתו שלו כלפי השאלה שעל הפרק. שנים לחם שיבא בחירוף נפש להשאיר את המוסד ברשות הצבא ולהטיל עליו משימות לאומיות, ואילו עכשיו התהפכו היוצרות. יש לזכור שזה כשנתיים כיהן שיבא בתור מנכ"ל משרד הבריאות. הוא לא רווה נחת מתפקידו זה, וייתכן שכבר אז טיפח את השאיפה לנהל בעצמו את בית-החולים.⁵⁹ הוא ידע שרק מועמד של משרד הבריאות יוכל להתמנות לתפקיד הזה. מכל מקום, שיבא כותב שמשרד הבריאות 'רואה אפשרות' לקיים את תל-השומר כ'מרכז רפואי בשביל המדינה כולה', ותוכנית זו 'תתגשם על הצד היותר טוב בתוך מסגרת משרד הבריאות, מבלי שיהיה צורך למעט את דמותו כבית-ספר לצורכי השירות הרפואי של צה"ל ולתועלת כל אנשי הצבא ומשפחותיהם שיזדקקו לאשפוז בבית-החולים'. אמנם ייתכן שלא העלה את ההצעה הזאת אלא לשם מיקוח גרידא, שכן בפסקה הבאה הוא כותב שאם אין הצעה זו בת ביצוע יחפש משרד הבריאות 'דרך ... לקיים את המוסד במשותף עם צה"ל כאשר המטרה המוסכמת היא להבטיח את קיומו, פיתוחו ושגשוגו של בית-החולים כמרכז רפואי של המדינה'. הוא אף התווה את התוכניות להרחבתו של בית-החולים, לרבות הקמתן של מחלקות חסרות (כגון מחלקת יולדות). הוא הציע שצה"ל יישא בהוצאות לכל המיטות המיועדות לחיילים, והניהול השוטף יופקד בידי

57. עצמון אל ראש אכ"א, 29.12.1952, א"צ 97/59/119.

58. מקלף אל שר הביטחון, ינואר 1953, שם.

59. זו גם דעתה של עדית זרטל (ימים ומעשים, עמ' 105 ואילך). הדמות המרכזית בספרה היא אמנם דמותו של מ' סורוקה, איש קופת-חולים. ייתכן שיחסיו המתוחים של שיבא עם סורוקה השפיעו על זרטל להמעיט את דמותו של שיבא ולהבליט את הצד התועלתני והאישי שבמעשיו.

גוף שיהווה הנהלה ומפקדה גם יחד, מתוך הפרדתו הפיסית של בית־החולים משטח המחנה הצבאי. שר הביטחון ושר הבריאות אמורים היו למנות את מנהל המוסד לפי המלצות שיוגשו להם בידי ועד מנהל, שיורכב מנציגי משרד הבריאות ונציגי צה"ל שווה בשווה.⁶⁰

גם הפעם התבססו הצעותיו של שיבא על השקפותיו החברתיות, מלבד המניע האישי שהזכרנו. כבר רמזנו שלדעת שיבא היתה הרפואה תחום שראוי שיהיה נגיש לכל אזרח בלא הבדל מעמד והכנסה.⁶¹ על מערכת הבריאות להבטיח טיפול רפואי לכול, במתכונת היעילה ביותר בנסיבות הקיימות. זמן רב חתר למימושו של חוק ביטוח רפואי ממלכתי, בדומה לדגם שהונהג באנגליה אחרי מלחמת העולם השנייה. בזמן שכינה בראשות משרד הבריאות (מנובמבר 1950) הבין את קשיי הגשמתה של תפיסה מעין זאת.

גם התוכניות להקמתו של המוסד לביטוח לאומי, בראשית שנות ה־50, לא הכילו פתרון לבעיה באמצעות המוסד הזה.⁶² תל־השומר, לעומת זה, היה לדעת שיבא מקור לגאווה מלכתחילה בתור מוסד הראוי לשמש דוגמה לרבים בפתיחותו ובנכונותו להושיט עזרה לכל הראוי לה. זיקתו האישית למוסד זה אך הגבירה את רצונו להגשים, לפחות בין כתליו, את חזונו החברתי. כאן ראה סיכוי להפעיל, בהכוונתו אם לא בניהולו שלו, אב־טיפוס של רפואה ציבורית מודרנית בעלת מחויבות חברתית, שתפיל את המחיצות בין רפואה 'צבאית' ל'אזרחית' ותביא לידי שיתוף פעולה מרבי בין השתיים.

מקלף שלל את עיקר הצעותיו של שיבא בכל הנוגע לתל־השומר, אם כי לא יצא נגד עצם המגמה של הידוק הקשר עם משרד הבריאות. הרמטכ"ל דחה את הרעיון של ועד מנהל פריטטי ה'צפוי בכל עת לקיפאון ושיתוק'. תחת זה הציע שבית־החולים יוסיף להתקיים כ'יחידה צבאית הכפופה למפקדת קצין רפואה ראשי', אך תוקם ועדה מייעצת לענייני בית־החולים שישתתפו בה נציגי משרד הבריאות לצדם של נציגי מערכת הביטחון. מקלף אף הביע את הסכמתו למינויו של נציג משרד הבריאות 'בתיאום עם חיל הרפואה', שישתתף 'במעמד שווה' בישיבות ראשי הענפים ומנהלי המחלקות של בית־החולים. כמו כן הציע הרמטכ"ל ש'קיבולת בית־החולים תחולק למכסות קבועות של אשפוז חיילים מחד ואשפוז אזרחים מאידך'. זאת מתוך הבטחת שוויון מוחלט בטיפול בהם. תקציב הביטחון יממן את הוצאות האשפוז הצבאי והתפקידים הצבאיים בלבד.⁶³

60. שיבא אל שר הביטחון, 15.1.1953. גם העתקו של מכתב זה מצוי בתיקי תל־השומר.

61. פנחס דגן, המשנה למנכ"ל משרד הבריאות בתקופתו של השר ברזילי, גרס בראיון עמי, ב־16.5.1995, ששיבא היה מקורב למפ"ם בעת ההיא. ישראל הדרי, עוזרו המנהלי של שיבא במשך שנים רבות, אמר דברים נחרצים פחות, אך אישר את מחויבותו החברתית העמוקה בשאלות שונות. הראיון עמו התקיים ב־3.7.1995.

62. א' דורון (לעיל, הערה 29).

63. מקלף אל שר הביטחון, ינואר 1953, א"צ 97/59/119.

עמדתו ומעורבותו של בן-גוריון

בשל חילוקי הדעות בין מקלף (בהשראתו של עצמון) ובין שיבא היה צורך במעורבותו של הדרג הממשלתי. ב-23.2.1953 פנה ראש הממשלה אל עצמון ואל שיבא גם יחד בבקשה 'להכין הצעות על משטר בבית-החולים בתל-השומר, במקרה שיימסר להנהלת משרד הבריאות'.⁶⁴ בעצם ניסוחה של בקשה זו היה משום ניצחון להשקפתו של שיבא. אין ספק שלשיבא נודעה כל השנים השפעה לא מבוטלת על בן-גוריון. השפעה זו ניזונה לא מהערכה הדדית בלבד,⁶⁵ אלא גם מראייה עקרונית משותפת של צורכי המדינה - ראייה שאפשר לכנותה 'ממלכתית'.⁶⁶ על-פי תפיסה זאת היה על זרועות המדינה להשתחרר מזיקה 'סקטוריאלי' ולנקוט מדיניות כוללת לטובתם ורווחתם של כלל אזרחי המדינה. בן-גוריון כפה את השקפתו זו על מערכת החינוך, ההסתדרותית למשל, וביטל את זרם-העובדים, וידוע מאבקו התקיף למען צה"ל בתור יורשם היחיד של כל הגופים הצבאיים שהתקיימו ביישוב בתקופת המאבק לעצמאות. שיבא האמין שיעשה כן גם במערכת הבריאות על-ידי הלאמתה והעברת התשתית הקיימת לרשות משרד הבריאות. יש הגורסים שניסה להתנות את מינויו למנכ"ל משרד הבריאות באישורה של תוכנית בריאות ממלכתית.⁶⁷ הדים לתוכניות שכאלה ופגיעה באוטונומיה של קופת-החולים של ההסתדרות חזרו ונשמעו בשנתיים-שלוש הבאות.⁶⁸ כמה פעמים איים בהתפטרות מתפקיד המנכ"ל אם לא יינקטו צעדים להקמת שירות בריאות ממלכתי.⁶⁹

ואולם תוחלתו של שיבא נכזבה, שכן בן-גוריון לא השקיע בנושא זה את הלהט והעניין שאפיינו את פעילותו במערכת הביטחון. במגזר הרפואי ניכרו אף לחציה והשפעתה של קופת-חולים על השקפותיו ומעשיו של בן-גוריון. דומה שבן-גוריון הבין שהשירותים הרפואיים של קופת-חולים הם מרכיב חשוב בקיום זיקת גומלין וקשרי תלות בין תנועת העבודה וההסתדרות ובין ציבור העולים החדשים, שמאז קום המדינה הכפילו את אוכלוסייתה. היה כאן משום המשך ברור להשקפה שביטא כבר בראשית שנות ה-20, ש'קופת-חולים היא המוסד האחד הנותן כוח שהוא להסתדרות'.⁷⁰ הוא אף ניסה לממש בשנים הללו את השקפתו זו על-ידי הפסקת

64. שם. הפנייה שמורה גם בתיקי תל-השומר.

65. על כך מעידה גם ההתכתבות מרובת השנים ביניהם השמורה בתיקי ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר. אמנם מן הדין לציין שבתכתובת האישית ביניהם לא תפסו ענייני תל-השומר, בתקופה הנידונה במאמר זה, מקום חשוב. ביומנו של בן-גוריון זוכה שיבא לשבחים רבים. בפגישתו עם נתן אלתרמן, למשל, הוא מכנה את שיבא 'תפארת אדם' ש'אין לפגוע בו', ראה: יומן בן-גוריון, 14.10.1952, אב"ג.

66. ראה: מ' ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990, עמ' 59 ואילך.

67. רות בונדי, שיבא: רופא לכל אדם, עמ' 143-144.

68. למשל: 'שיבא מציע מנגנון מאוחד לקופת-חולים ולמשרד הבריאות', דבר, 18 בנובמבר 1951, עמ' 4.

69. שפרה שורץ, 'המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 396.

70. ראה את ה'פתיח' למאמרה של שפרה שורץ, שם, עמ' 388.

'העזרה המדיצינית' לפלג השמאלי של גדוד העבודה בקיבוץ עין-חרוד כדי לדכאו, ודווקא קופת-החולים עצמה היא ששמה סייגים לפעולה כוחנית זו.⁷¹

גם עתה נרתע בעליל מפגיעה של ממש במעמדה של קופת-חולים כמכשיר לגיוס עוצמה פוליטית, למרות רצונו המוצהר להוליך את תנועת העבודה ואת מפא"י 'ממעמד לעם'. יש עדויות על לבטיו הפנימיים בשאלה זו. הפרופ' דוד ארליק, ממקימי בית-הספר לרפואה בחיפה, סיפר על פגישה של בן-גוריון עם קבוצת רופאים בכירים בשנותיה הראשונות של המדינה, בעקבות סכסוך עבודה חמור שנכרך בשביתת רופאים, הראשונה מסוגה. בישיבה השתתף גם יוסף מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות בעת ההיא. כשדובר על ריבוי הגורמים המטפלים בבריאות האוכלוסייה אמר בן-גוריון בפסקנות: 'אינני מבין מה הבעיה. כעת יש לנו מדינה, הצבא הוא ממלכתי, החינוך יהיה ממלכתי, גם מוסדות הרפואה כולם, כולל קופת-חולים, יעברו לרשות המדינה'. מיד הגיב י' מאיר והתריס כנגדו שקופת-חולים היא נכס של ההסתדרות וזו תעמוד על המשך קיומה העצמאי. לדברי ארליק הבין בן-גוריון שכאן 'נכנס לשדה מוקשים' ומיהר לפייס את מאיר: 'כן, לא אמרתי שהדבר ייעשה לאלתר, אבל במשך הזמן...'⁷² אפשר שגמישותו הרטורית של בן-גוריון בדיון הזה מלמדת גם על חוסר עניין של ממש מצדו בשינוי סדרי הבריאות הציבורית. ברי ששאלה זו לא עמדה בראש מעייניו.

הלאמת הרפואה הציבורית היתה קשה לביצוע גם בשל אילוצים כלכליים ופוליטיים. תקופת ה'צנע' לא הותירה משאבים למטרה זו, ועל הסתייגותה של קופת-חולים מכל פגיעה במעמדה נוספה, במועד מאוחר יותר, התנגדותם העקרונית של הציונים-הכלליים, ששללו כל מהלך מקיף של 'סוציאליזציה'. בפעולה כגון זאת ראו גם איום אפשרי על פרנסתם של מאות רופאים פרטיים.⁷³ מפלגתם הצטרפה לממשלה בדצמבר 1952, דווקא בשעה שהדיונים על גורלו של תל-השומר נכנסו ל'הילוך גבוה'. זאת ועוד, נציגם, יוסף סרלין, התמנה לשר הבריאות, ובתוקף מעמדו היה בידיו להעמיד מכשולים על דרכה של כל רפורמה מרחיקת לכת מדי לטעמו. אבל השר לא חשש ממהלך מוגבל כמו 'הלאמת' תל-השומר, מהלך שיעניק תוספת כוח למשרדו ויפחית מעט מכוחה היחסי של קופת-חולים ההסתדרותית. שיבא עמד על המתרחש בפגישה אישית עם בן-גוריון בשלהי 1952, והביע בפניו את רצונו הנחרץ לעזוב את משרד הבריאות. הפעם הזאת גם ציין במפורש את נכונותו לקבל לידי את ניהולו של תל-השומר.⁷⁴

71. ד' נדב, בית-החולים בעמק בשנות העשרים, תל-אביב 1992, עמ' 14 ואילך.

72. ד' ארליק, ביני לבין הרפואה: חלומות ומעשים, חיפה 1986.

73. גם המפלגה הפרוגרסיבית, השותפה הקבועה בקואליציה, היתה בעלת גישה דומה. ראה: א' דורון, 'ביטוח בריאות ועמדת הרופאים: המאבקים של שנות החמישים הראשונות', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), עמ' 250-270.

74. יומנו של בן-גוריון, 27.12.1952, א"צ.

בסופו של דבר נעתר לו בן-גוריון,⁷⁵ אבל דומה שדרך טיפולו של ראש הממשלה בהחלפת הבעלות על בית-החולים 5 העידה גם על חששו שלו מפני שינוי חריף מדי של דפוסים קיימים במערכת הבריאות - כאן בהקשר של יחסי הגומלין בין משרד הבריאות לצה"ל.

ואכן, בפנייתו של בן-גוריון אל שיבא ועצמון בפברואר 1953 נקבעו קווים מנחים שהיה בהם להבטיח את האינטרסים החיוניים של הצבא ושל מערכת הביטחון בתל-השומר גם לעתיד לבוא: הצרכים השוטפים באשפוז, שמירת רמתה של הרפואה הצבאית (לרבות המשך השתלמותם של רופאים צבאיים 'כאילו בית-החולים היה עומד ברשות הצבא') והפיכתו של בית-החולים כולו לבית-חולים צבאי בשעת חירום. לבסוף חזר ראש הממשלה וציין את תכליתו 'המרכזית' של המהלך כולו: 'קימון אפשרי בתקציב הבטחון מבלי להגדיל תקציבו של משרד הבריאות'.⁷⁶ הסיפא רב עניין: גם אם היה נכון להגדיל את משקלו היחסי של משרד הבריאות בתוך מערכת הבריאות הציבורית כולה היטיב בן-גוריון להסוות את מגמתו בטיעונים מעשיים מסוג זה.

למרות מידת ההתחשבות של בן-גוריון בצרכיו הרפואיים של צה"ל היו לעצמון השגות רבות על הקווים המנחים שפירטנו. הוא פקפק ביכולתו של משרד הבריאות לספק את המספר הנדרש של מיטות לשם אשפוז חיילים במקרה של מגפות, למשל. הוא אף הזכיר מחדלים ואי קיום הבטחות משנים קודמות בעניין אשפוז חיילים חולי שחפת ומחלות רוח בעת אזורותם של מתקני אשפוז צבאיים אחרים.⁷⁷ כמו כן דאג לרמתה של הרפואה הצבאית, שמא לא תזכה עוד 'לתשומת-לב של ממש' במוסד אזרחי. לסיום חזר עצמון על ההצעה החדשה-הישנה: להשאיר את בית-החולים 5 ברשות הצבא, שהרי גם כך 'יוכל לשמש כמרכז רפואי לצבא ולמדינה ובידו לספק את דרישות משרד הבריאות במלואן'.⁷⁸

חששותיו של עצמון היו מבוססים בלי ספק, ואף-על-פי-כן ראו בו סרבן ועיקש להכעיס משום שהעז לחזור ולהציע את הקפאתו של המצב הקיים, למרות רצונם המוצהר של בן-גוריון, של שיבא ושל מקצת חברי המטכ"ל בשינויים מרחיקי לכת. גם יחסיו עם שיבא התערערו והלכו, שהרי שיבא כבר חתר בעת ההיא להתמנות למנהלו של תל-השומר במתכונתו המחודשת, ועצמון הצטייר בעיניו כ'שומר החומות' המגבב קשיים חדשות לבקרים.

75. אם כי בפגישה הנ"ל הפציר בשיבא לחכות שוב בדעתו. הוא אף רמז שאחרי הבחירות להסתדרות ישנס מותניו וישפר את התיאום בין קופת-חולים ובין גורמי הכוח האחרים במערכת הבריאות הציבורית.

76. א"צ 97/59/119.

77. זו היתה בעיקרה 'מורשת' של מיון רפואי לא מדוקדק בעת מלחמת העצמאות. בלחץ הנסיבות גויסו אז מאות רבות של חיילים לא כשרים, שהיו חולים עוד לפני חילום. עם שחרורם מצה"ל נאלצו השירות הרפואי ואגף השיקום במשרד הביטחון לטפל באשפוזם וכלכלתם.

78. עצמון אל הרמטכ"ל, 25.2.1953, א"צ 97/59/119.

סיום המשא-ומתן

במשא-ומתן הקשה שהתנהל במרוצת השבועות הקרובים, מתוך דיון בטיוטות שהוגשו ל'משטר חדש', לא ריכך עצמון את עמדתו, ושיבא לא היסס לתלות בו את האשם ב'סחבת' שנוצרה. בתחילת מרס כתב לבן-גוריון ש'בהצעות של קצין רפואה ראשי לא ראינו הצעות אשר תבטחנה את אותה המטרה למענה עוררנו את שאלת בית-החולים'. כאן נקט שיבא מהלך מחוכם והעביר את ההכרעה אל ראש הממשלה, שכן היה סמוך ובטוח שיצדד בעמדתו שלו.⁷⁹ לאחר שנפגש שיבא עם הרמטכ"ל ולמד לדעת שמקלף עדיין אינו שש להעביר את בית-החולים לרשות משרד הבריאות, הוא חוזר ופונה אל בן-גוריון במכתב 'אישי ביד'⁸⁰ מיום 11.3.53: 'אני מבקש את סליחתו אם אני כדוגמת השתדלן היהודי חוזר ומתחנן על שלום בית-החולים בתל-השומר'. את נטיית לבו של הרמטכ"ל (שניתן לה ביטוי רשמי בפגישה ביום המחרת ובתזכיר של מקלף שהוגש לבן-גוריון שבוע לאחר מכן)⁸¹ שיבא מפרש כהכרעה לטובת

בית-חולים קטן, לכל היותר של 250 מיטות רק של חיילים. פירוש הדבר שכל העמל להקים בית-חולים, אחד לפחות, אשר יענה לכל מושגי הרפואה שאנו מסוגלים וגם זקוקים להם, הן בצבא והן במדינה, היה לריק. קשה לי עוד להאמין שכך יהיה וכי חלום חיי כך יסתיים ... אם נגזר לקבל את הגרסה של 'עם לבדד ישכון', מדוע דווקא בתל-השומר? ... אז מוטב להפוך את צריפין לבית-חולים של הצבא.

נעימת ההתרסה בסיפא מלמדת על סערת רוחו של שיבא בעת ההיא. רמתו הרפואית של בית-החולים בצריפין היתה רחוקה מלהשביע רצון, בעיקר בשל מיעוט האמצעים שהופנו אליו. גם בדיונים פנימיים בתל-השומר הושמעו חששות מן התוכניות המתגבשות. ד"ר ספירא, מנהל המחלקה האורטופדית, דיבר על הרגשה של 'מי שהיה בעל-בית והופך לדייר', ועצמון חזר וקבע ש'ברור שהיה טוב יותר לו נשאר [בית-החולים] מתקן צבאי עם הבטחת המיטות על-ידי משרד הבריאות'.⁸²

הרחבנו בנושא חילופי הדברים על גורלו של בית-חולים 5, ולא רק כדי לחשוף את פועלם ודמותם של המעורבים בפרשה. אמנם אין לזלזל בצד הזה, שכן שנים לאחר מכן עדיין נרשמה לחובתו של עצמון 'מזכרת העוון' של עקשותו, וזה היה אחד הגורמים שהקלו על ההחלטה לסיים את כהונתו ערב מבצע קדש.⁸³ אבל חשוב מזה הצד העקרוני של סיפור המעשה. העברת בית-החולים לידי משרד הבריאות במתכונת שנשרטט להלן היתה נקודת מפנה בקורותיו של חיל הרפואה. כאן בא הקץ לקיומה

79. שיבא אל בן-גוריון, 3.3.1953, א"צ 230/72/2058.

80. שם. גם העתק המכתב הזה שמור בתיקי תל-השומר.

81. שם.

82. פרוטוקול ישיבה במפקדת קצין רפואה ראשי ב-19.3.1953, א"צ 97/59/119.

83. עצמון אמנם שירת בתור קצין רפואה ראשי זמן ממושך מן הרגיל - קרוב לשמונה שנים - והרבה לפעול לשם ביסוס יסודותיו הארגוניים של חר"פ וליצירת תורתו.

של מערכת האשפוז האוטונומית. במרוצת הזמן, ובעיקר בשנות ה-80, ייעשו נסיונות לכונן מחדש מערכת אשפוז עצמאית לחר"פ, אבל זה בהיקף קטן למדי. המאבק על עתידו של תל-השומר היה אפוא בבחינת 'קרב מאסף' של תפיסה שלא התקבלה על דעתה של הנהגת המדינה.

ב-19.4.53 העביר בן-גוריון את פרטי החלטתו הסופית בעניין תל-השומר לידיעתם של הרמטכ"ל ושל שר הבריאות. נקבע שבית-החולים 5 יעבור מרשות הצבא לרשות משרד הבריאות ומנהלו ימונה בידי השר. סגנו של המנהל ימונה מטעמו של צה"ל. ועד מנהל פריטטי של שני נציגי משרד הבריאות ושני נציגי צה"ל נועד להתוות מדיניות. נקבעה העדפה בקבלת חיילים ובני משפחותיהם לאשפוז, ונקבעו שתי הלכות נוספות שהיה בהן מתן סיפוק חלקי לתביעותיהם של הצבא ושל חר"פ: 'בית-החולים יקיים הדרכה ברפואה צבאית והשתלמויות לסגל הרפואי של צה"ל לפי תוכניות ערוכות על-ידי קצין רפואה ראשי. בשעת חירום ייהפך בית-החולים על כל מתקניו ליחידה צבאית'.⁸⁴

סוף דבר

העברתו בפועל של בית-החולים התעכבה כמה חודשים בשל הצורך בהכנות מדוקדקות, כגון ספירת מלאי והתחשבנויות (מלוות במריבות) בין הצבא ובין משרד הבריאות. ב-1.6.53 שלמה המלאכה ובית-החולים 'אוזרח' רשמית. איש לא הופתע ממינויו של חיים שיבא למנהלו בתאריך הזה, עם פרישתו מהנהלת משרד הבריאות. היה בכך לא רק מילוי רצונו שלו, בתמיכתו של שר הבריאות (שחפץ במנכ"ל חדש ממקורביו שלו), אלא גם מעין ערובה, לפחות מבחינתם של מנהיגי המדינה, שצרכיו של צה"ל לא יקופחו. שיבא היה בעל מעמד מיוחד בשל משקלו הסגולי וכן מפני שהופקדה בידיו הסמכות לפסוק ולהכריע בחילוקי דעות בין נציגי צה"ל לנציגי משרד הבריאות בוועד המנהל, שהושתת על ייצוג שווה של שני הצדדים. אין ספק שההסדרים הללו נתפרו על-פי מידתו של שיבא והבטיחו לו חופש פעולה רב ועמדת כוח ייחודית לעתיד לבוא.

מבחינתו של חיל הרפואה לא התקיימו במלואן התקוות שנתלו במינויו של שיבא. אפילו בדוח המסכם שלו, שכתב ערב פרישתו מצה"ל, ראה עצמון לציין שמאז העברתו של בית-החולים 'נתקלנו בקשיים רבים בהכנסת חיילינו לאשפוז וקבלתם לבדיקות אמבולטוריות בבית-חולים זה'.⁸⁵ כאן בא אולי לביטוי עוד סממן מכאיב של התערעורת היחסים האישיים בינו לבין שיבא.

בדיעבד אפשר לומר שהעברתו של בית-החולים 5 לרשות משרד הבריאות היתה בגדר פרשת-מים בתולדות הרפואה בארץ. שירותי האשפוז המוענקים מטעמו של משרד הבריאות הורחבו במידה ניכרת לעומת הגורם השני בזירה זו – קופת-החולים

84. א"צ 90/72/109.

85. 'דוח פעולות חיל רפואה בתקופה פברואר 1949 עד ספטמבר 1956', סעיף 4, א"צ 537/57/308.

של ההסתדרות.⁸⁶ יתרה מזו: הגורם השלישי בזירה עד כה – חיל הרפואה – איבד את שארית האוטונומיה שלו בתחום האשפוז והיה לצרכן גרידא של שירותים רפואיים בבתי-החולים האזרחיים, אמנם במסגרת הסדרים שהקשו את עוקצו של השבר שאירע. בית-החולים בתל-השומר היה למעשה לאב-טיפוס של שיטת בתי-החולים ה'משולבים'. בידי הצבא נותרה מידה של השפעה בין כתליו באמצעות נציגיו בהנהלה, תקניו בסגל ותקציבים שהועברו אליו, ואל בתי-החולים אחרים בעקבותיו, באמצעות משרד הביטחון. יש לזכור שחיל הרפואה המשיך והקצה מספר לא מבוטל של חיילים ואנשי סגל רפואי לשירותי בתי-החולים ה'משולב', ולא בתחום האשפוז בלבד, אלא גם למרפאות החוץ שלו, לסיוע במחקר ועוד. אגב אורחא נעיר כאן שתמיכתה המובטחת של מערכת הביטחון בפעילותם השוטפת של בתי-החולים ה'משולבים' היתה מקור משיכה לביסוסו של ההסדר והרחבתו, מבחינתם של אנשי הכספים והמנהל במוסדות הללו.⁸⁷ אפילו הקמתם של מוסדות רפואיים חדשים, כגון 'סורוקה' בבאר-שבע⁸⁸ ו'יוספטל' באילת, הסתייעה לא מעט במערכת הביטחון וצרכיה. מובן מאליו שמראשית פעולתם היו אף אלה בתי-החולים 'משולבים'.

בתהליך ה'שילוב' הזה ניכר, לדעתי, גם פן עמוק יותר של התקרבות הדדית בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי במדינה, מתוך ניסיון למצות במשותף את הפוטנציאל הלאומי הגנוז במוסדות שהוקמו תחילה לצורכי אחד הסקטורים הללו, או כדי להקים מוסדות שכאלה יחד. מן הבחינה הזאת היה ב'הלאמתו' של בית-חולים 5 משום מימוש ראשוני של אחד התנאים הבסיסיים ליישומה של תורת הביטחון הלאומי המתגבשת, ובלשונו של מ' ליסק: 'פיתוח ומיסוד מפגשים רב-תחומיים בין המערכת הצבאית לבין מגזרים אזרחיים, תוך שאיפה לתיאום בסיסי ביניהם'.⁸⁹

אין ספק שמערכת הבריאות היתה במידה רבה חלוצת המפגש ההדדי בדגם הזה. גם ביטויים אחרים היו למפגש הזה, כגון העמקת התכנון המשותף לעת שלום ולשעת חירום במסגרת רשות האשפוז העליונה ומשק לשעת חירום (מל"ח). לא פחות חשוב מזה היה השיתוף בתחום האיש. מפקדי חיל הרפואה השתלבו רובם בתפקידים בכירים במערכת הבריאות הציבורית בתום שירותם הצבאי. שיבא היה הראשון בחבורה, שלאחר מכן הצטרפו אליה רבים, ובהם ברוך פדה, דן מיכאלי ועוד. רבים מהם קנו את נסיונם במחיצתו של שיבא ובבית-החולים שהקים, שאחרי מותו נקרא על שמו להנצחת זכרו.

86. 'הדסה' ויתרה זה כבר, ומרצונה, על מעמדה הנכבד ברשת האשפוז של היישוב בתקופת המנדט. מוסדותיה (חוץ מאלה שבירושלים) הועברו אף הם ברובם למשרד הבריאות והביאו לידי הגדלת משקלו היחסי במערכת האשפוז הארצית. ראה: ח"ש הלוי (לעיל, הערה 1), עמ' 6.

87. על כך העידו בפני גם פנחס דגן, איש משרד הבריאות, וגם ישראל הדרי, איש המנהל של תל-השומר.

88. שפרה שורץ (לעיל, הערה 69).

89. מ' ליסק, 'הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 195.

ספרות ותחייה לאומית

הדפוס המשיחי: רדיקליזם ורומנטיקה בהיסטוריה ובספרות

אלה בלפר

במכלול השאלות והקשרים שבין עולם הספרות לעולם ההיסטוריה ענייננו כאן הוא השאלה הפוליטית דווקא: האם, מתי, ועד כמה הספרות היא בגדר פקטור פוליטי? האם ובאלה תנאים מיטשטשת ההבחנה העקרונית בין 'עולם הרוח' הספרותי ובין 'עולם המעשה' של ההיסטוריה? מתי ומדוע מתעצם משקלה הסגולי של הספרות בתוך הקונטקסט של ההווה ההיסטורית, והספרות חדלה להיות אופן של אמירה ביחס להיסטוריה ונעשית 'נפש פועלת', כביכול, בתוך ההיסטוריה גופא? והאם אין סתירה עקרונית בין תמונת העולם הברויה הפנימית-היצירתית של הספרות ובין האקטיביזם הפוליטי המגשר על הפער שבין החיים לאמנות?

כל דיון היסטורי-פוליטי בשאלת האקטיביזם הספרותי בהיסטוריה נוגע אפוא מלכתחילה בטיב הקשר שבין הספרות להיסטוריה, ולפיכך הוא חייב להתבסס על שלוש הנחות יסוד הנבנות זו על גבי זו: (א) מהות האמירה הספרותית כלפי המציאות; (ב) היסוד המהפכני – המחאה, הביקורת והאמביוולנטיות הגלומים במעמדו של הסופר ובמיקומה של הספרות כלפי המציאות – וזאת משום ייחודה של האמירה הספרותית; (ג) הפוטנציאל הקיים בטקסט הספרותי לשמש את העיון הפוליטי-היסטורי במציאות כרובד מעמיק ואמביוולנטי בפרשנותה של מציאות זו.

א. מהות האמירה הספרותית

ביחסה של הספרות למציאות קיים המגע הדיאלקטי של הבדיה והסימולציה, דהיינו, הדמיון היוצר מזה, וההדמיה החווייתית של תמונת עולם דמוית ממש מזה. הספרות לעולם היא פנטסיה – יצירה טוטלית, אוטונומית, שכהגדרתו הנודעת של פול ואלרי על השירה, 'אין למצותה או לבטלה באמצעות הרעיון שבה או ההתנהגות שהיא מעוררת'.¹ ואכן, המציאות אינה מודל והספרות אינה תעתיק או תשליל של מציאות זו. אבל היצירה הספרותית, למרות האוטונומיה הקיומית-החווייתית שלה, צומחת מתוך המציאות וממנה היא פורצת אל העל-גבול, העל-זמן והעל-ממש, וכך

1. P. Valéry, *Selected Writings*, New York 1950, pp. 147-149.

היא מהווה מבנה של בדות שעשוי מחומרי המציאות.² ההווה הראלית משמשת אפוא חומר גלם שהפנטסיה נבנית ממנו ומעצבת אותו כהווה אוטונומית. התוצאה היא שהסדר הידוע של הדברים קיים ונשבר בעת אחת ותכניה של המציאות מתממשים ומתבטלים כאחד בתוך מרקם המציאות הבדויה של היצירה האמנותית.³

באמצעות המילים היצירה בוראת עולם דמוי חיים הבנוי לא ממושגים אלא מתופעות, לא מהפשטה אלא מהווה. הרעיון המילולי לובש אפוא ממשות – לא כסמל ולא כנמשל ולא כמושג, אלא כמיתוס⁴ שבו המשל והנמשל מתאחדים, והוא נוגע ולא נוגע בעולם הממש. יחסה של הספרות כלפי החיים ממוקם אפוא בין ההפשטה הלוגית ובין ההגשמה הגולמית, והוא נע מאימפרסיה (ביחס למציאות) לאקספרסיה (של תכניה האוטונומיים של היצירה החדשה). הדמיון היוצר מונע את הזהות עם הראליה הקיומית ובכך מונע גם את איפוסה של היצירה לכדי תצלום מילולי של ההווה; ואילו ההדמיה הספרותית, הכעין-ממשית, של החיים מקבעת את דפוסי הדמיון וגבולותיו ומעצבת את המילים בשפתה של ההווה. כך נמנעות הספיריטואליזציה המחשבתית של היצירה וצמצומה של זו לכדי הגות אנושית גרידא.

בנקודות אלה בא לידי ביטוי הניגוד הקוטבי שבין הספרות לפוליטיקה: בשאלת הגדרתה של הפוליטיקה אמנם קיימת מחלוקת עקרונית בין התפיסה המקסימליסטית נוסח אריסטו,⁵ המזהה את הפוליטיקה עם החיים, ובין הגישות המינימליסטיות-האינסטרומנטליות נוסח הכנסייה⁶ ונוסח ההגות האינדיווידואליסטית-הרציונליסטית של המאה הי"ז והי"ח.⁷ אבל מקובל על שתי הגישות שהפונקציה הפוליטית מתמקדת במיסוד הציבורי של החיים ובממשותם האקטואלית. הזירה הפוליטית מצויה לפי טיבה במצוי וברצוי של עולם הממש ואיננה דמוי הממש.

בראייה רחבה מכילה המערכת הפוליטית את ההפשטה המושגית של הפילוסופיה הפוליטית, את תפיסת העולם ואת חזונות האמונה. בראייה צרה אמונה הפוליטיקה על המיסוד, החקיקה והאכיפה של מנהל וסדרי מנהל תקינים. הרצף נע אפוא בין עיצובו של אקלים הדעות ובין מיסודם האקטואלי של חיי הציבור, ומרחב הפעולה הפוליטית נע מקונצפטואליזציה אידיאולוגית של הגדרת הזהות והשקפת העולם ועד

2. ראה כתבתו של ס' יזהר, 'בטרם אחרי ש', ידיעות אחרונות ('תרבות וספרות'), 24 בפברואר 1978.

3. ראה: ג' לשם, 'משא הנמלה', מעריב, 11 במאי 1990.

4. P. Valery, *Selected Writings*, pp. 199-201.

5. ראה למשל: E. Barker, 'Greek Political Thought and Theory in the Fourth Century', in: *The Cambridge Ancient History*, 6, Cambridge 1927, chap. 16.

6. R. W. Carlyle & A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West*, vol. 1, part 3, London 1903, pp. 180-190.

7. ראה: ה"י מורגנטאו, פוליטיקה בין האומות, א, ירושלים 1968, עמ' 4-6, 10-11, 114, 296, 322; כמו כן ראה: נ' רוטנשטרייך, עוצמה ומוסר, ירושלים 1963, עמ' 97, 99-106;

וראה גם: A. J. Toynbee, *A Study of History* (Abridgement of vols. 1-6 by D. C. Somwell), London-New York-Toronto 1946, pp. 495-505.

למיסודן של נורמות במערכת של חוק ושיטור. המכנה המשותף לכל אלה היא הטבעתה החד-משמעית של החותמת האנושית במציאות הקיום, בין שהחשיבה הפוליטית והמעשה הפוליטי פועלים לחיזוקו של הקיום ובין שהם חותרים לתיקונו או אף לשינויו הטוטלי בבחינת 'תיקון עולמות', המטרה היא תמיד התוצאה המעשית בסדרה ובנוהליה של החברה; ולפיכך הקביעה הפוליטית היא פרדיגמה לקביעתן של נורמות, לביצועה של מדיניות ולהגדרה של כל הוויה ציבורית.

העלילה הספרותית והעלילה הפוליטית-ההיסטורית נבחנות אפוא שתיהן כאופניה של אמירה אנושית כלפי הקיום; מכאן האמביוולנטיות של אמירה הווייתית-אשלייתית-דימויית, ומכאן החדות הבוטה של אמירה לוגית-הווייתית. האמירה ההיסטורית-הפוליטית נוגעת בממש נגיעה מוחלטת והיא נעה בין הקצוות של קונצפטואליזציה חברתית ובין מעשיות צרופה. ואילו הספרות היא תמונת חיים דמיונית אלטרנטיבית ש'ממשה' נוגעת במעגלים כעין-חברתיים וכעין-הווייתיים, והיא בבחינת תמונת ראי לאותה ממשות שהפוליטיקה אחוזה בה.

ואולם הגדרתה של הספרות כ'אמירה'⁸ היא למעשה קטגוריזציה חוץ-ספרותית של הספרות, זו הלקוחה מתחום עולמה של המציאות ההיסטורית והמדינית. ב'השתלטות' של התפיסות הפוליטיות בבדיקת הספרות משתקפת, למעשה, ה'השתלטות' הפוליטית על החיים - האקטיביזם המובהק של התופעה הפוליטית וההיקף הטוטלי של אקטיביזם זה במעגלי הקיום וההתבוננות האנושיים.

ב. היסוד המחאתי-המהפכני

נגיעתה של ההתבוננות הספרותית בשאלת ההיסטוריה והפוליטיקה מעוררת שאלות שהן בתחומה של ביקורת הספרות: מה מקומה של אינטרפרטציה פוליטית בהבנת הספרות? ה'נגיעה' הפוליטית בביקורת הספרות משיקה לשאלות 'חוץ-ספרותיות' נוספות - היש ליצירה הספרותית (ולסופר) פונקציה חברתית? מהו, למעשה, משקלה הסגולי של הספרות בתרבותה הפוליטית של החברה: האם היא באה לשקף תרבות פוליטית? ויתרה מזאת, האם היא באה לבקר ולשפוט תרבות פוליטית ומציאות היסטורית?

ההשקפה שיש לראות ביצירת הספרות מבנה סגור בתוך עצמו, חופשי מלחציה של הדינמיקה הפוליטית, מצאה את ביטוייה באסכולה של 'הביקורת החדשה',⁹ שהיתה למגמה השלטת בחוגים הספרותיים של ארצות-הברית בשנות ה-50. אסכולה זו התמקדה בטקסט כתופעה בלבדית, משוחררת מכל קונטקסט שאיננו בתחום המארג

8. מעניינת האבחנה שעושה א' האו בין ההגדרה של 'רומן חברתי', שבו החברה היא נתון אקסיומטי שבתוכו נרקמת העלילה, ובין הגדרות של 'רומן פוליטי' שבו קיימת אמירה של שיפוט ושל ביקורת על החברה עצמה. ראה: א' האו, פוליטיקה והרומן (תרגמה תמר עמית), ירושלים 1989, עמ' 206.

9. שם, עמ' 9-10.

הלשוני-הטקסטואלי המובהק. כנגד אסכולה זו קמה האסכולה של 'הביקורת הישנה', כפי שהעידו על עצמם מבקרי ספרות כאירווינג האו וג'ורג' שטיינר. אלה נרתעו מן הצמצום הבלשוני-הפורמליסטי של הספרות וקיבלו עליהם 'את הסיכון שבראיית הספרות בהקשר המלא של החיים האנושיים'.¹⁰

מאז שנות ה-50 התיישנה 'הביקורת החדשה' במידה רבה, ושוב אין משמעות אקטואלית למחלוקת הזאת שבין חדש לישן בחקר הספרות. אבל למרות הפרשנות הקונטקסטואלית המקובלת עדיין מצויים הדים לאי-הנחת שיש לסופרים¹¹ ולמבקרי ספרות מאקטואליזציה פוליטית גורפת אם בפרשנות הספרותית ואם ביצירה הספרותית גופא.

בספרות הישראלית, למשל, אפשר להבחין מאז שנות ה-60 בשני זרמים מקבילים בגישתה של הספרות לפוליטיקה. מצד אחד החלו סופרים להתנער ממחויבות לאומית, מן החלוציות המגויסת נוסח משה שמיר או הביקורת הכואבת נוסח ברנר, ובעיקר מן האפוס הלאומי שבשירי נתן אלתרמן. עם ההתנערות הזאת התפתחה המגמה ל'אוטונומיה' תרבותית כגון זאת שהטיף לה, למשל, המשורר נתן זך. כך החלה להיווצר שירה אינדיווידואליסטית הניזונה מן האופנה הניהיליסטית של שנות ה-60, שירה המחפשת ממד אוניברסליסטי לקיומה ומשום כך מבקרת את המוטיבים הלאומיים-הפוליטיים של ספרות דור התקומה.

אבל מן הצד האחר הוסיף פן אחד של ביקורת הספרות לראות את הסופר כנושא הלפיד של החזון הלאומי והטיח ביקורת ב'ניטרליות' הלאומית של האופנה הספרותית החדשה. נציגה הבולט של גישה 'מעורבת' זו הוא ברוך קורצויל, ודוגמה אופיינית היא ביקורתו על יצירתו של א"ב יהושע. בסיפוריו של יהושע ראה קורצויל דוגמה של ספרות לא מעורבת - ומשום כך רדודה - בספרות הישראלית המודרנית.¹²

בוויכוח זה שבין המבקר לסופר משתקפת כמובן מבוכת המעבר של האינטלקטואל הישראלי מן החזון אל המדינה, מן החלוציות אל הפרגמטיות.¹³ כמו כן באה לידי ביטוי מבוכת המפגש של המדינה היהודית עם מהפכת התרבות הציונית שעיצבה את המדינה שבדרך. ברוך קורצויל, שכה היטיב להכיר בסיפורי עגנון את התהומות על קו השבר שבין מסורת למהפכה ובין חיי העיירה למדינת לאום יהודית, שולל את המוצא המודרניסטי-האינדיווידואליסטי הבתר-ציוני של התרבות הישראלית בשנות

10. שם, עמ' 10.

11. P. Valéry, *Selected Writings*, p. 132. רתיעה כזו מצויה אף אצל סופר פוליטי מובהק כמ' קונדרה. על כך ראה בספרו של האו (לעיל, הערה 8), עמ' 204. כזאת היא גישתו של הסופר ס' יזהר. ראה למשל כתבתו 'בטרם אחרי ש' (לעיל, הערה 2).

12. ב' קורצויל, חיפוש הספרות הישראלית: מסות ומאמרים, רמת-גן 1982, עמ' 106.

13. זו פרשנותו של מיכאל קרן. ראה: M. Keren, *The Pen and the Sword: Israeli Intellectuals and the Making of the Nation-State*, Boulder, CO 1989, p. 43.

ה־60. אבל נוסף על כל אלה באה כאן לידי ביטוי הגישה הקונטקסטואלית של ביקורת הספרות, זו הנרתעת מן ה'נייטרליות' הפוליטית של הספרות האנדוידואליסטית ורואה באמירה החברתית-הציבורית של הסיפור מרכיב הכרחי של המרקם העלילתי ושל תמונת העולם היצרית; מרכיב שבלעדיו מאבדת היצירה מאמינותה כתופעה ספרותית אותנטית.¹⁴

בסיכומו של דבר משקפת הדילמה של שנות ה־60 גם את מדינת ישראל של 'אמצע הדרך', גם את הנגיעה העמוקה והדרמטית של הסופר הישראלי בהוויית קיומה של מדינתו, וגם את השאלה הפתוחה בדבר משקלן של האמירה הפוליטית והאינטרפרטציה הפוליטית בתבנית עולמה של הספרות.

מהי אפוא הפונקציה החברתית של הסופר? בנקודה זו באים לידי ביטוי הקושי שבעצם הגדרתו החברתית של איש הרוח והקושי בקשר שבין מחויבותו הציבורית בתוקף היותו 'איש הרוח' ובין המחויבות של יצירתו כלפי הקטגוריות הספרותיות. על יחסן של הקטגוריות האלה כלפי העולם הפוליטי הדעות חלוקות: ג'וליאן בנדה, למשל, רואה בפרישות מן הדינמיקה הסוחפת של המאורעות תנאי נורמטיבי לאמתותה הפנימית של היצירה הרוחנית וליושרו האינטלקטואלי של איש הרוח. מכאן טענתו-תמיהתו על 'בגידת האינטלקטואליזם'¹⁵ במלחמת העולם הראשונה. ואילו אצל נאהירני,¹⁶ בפרשנותו ההיסטורית על האינטליגנציה הרוסית וסופריה, מוגדרת היצירה הרוחנית במחויבותה הציבורית והמוסרית העמוקה. בחינתה של הספרות על-פי גישה זו היא באמירה החברתית שלה דווקא ולא בפורמליסטיקה המבנית-הצורנית העצמאית של עולמה. נאהירני מגדיר אפוא את אנשי הרוח 'men of conviction', כלומר אנשי אידיאה בעלי אידיאל. על-פי תפיסה זו מחויב הסופר בבשורה חברתית ו'בקשר הרוח' שבין יצירתו ובין ערכיה ודפוסיה הפוליטיים של מדינתו.

בשני הקצוות הדיכוטומיים האלה של 'פרישות' מכאן ושל 'בשורה' מכאן משתקף הניסיון להתיר את מבוכת הקשר שבין עולמות הרוח ובין האקטואליות הסוחפת של החיים הפוליטיים. ואילו מיכאל וולצר¹⁷ משלב בגישתו פרישות ומחויבות ומגדיר את הפונקציה האינטלקטואלית בחברה כפונקציה כפולת פנים: לעולם היא מחויבת כלפי החברה, ולעולם היא ביקורתית כלפיה. פרישות מוחלטת מן החברה לא תיתכן לדידו; ואילו טמיעה מוחלטת בתוך החברה גם היא אינה אפשרית לאנשי רוח בעלי שאר-רוח. האליטיזם הרציונלי-מוסרי-אסתטי מזה (אבל לא כאיש רוח הפרוש מן העולם), והציבוריות המחייבת מזה (אבל לא כקונפורמיזם פרגמטי) הם שקובעים לדידו של

14. ב' קורצויל, חיפוש הספרות הישראלית, עמ' 108.

15. J. Benda, *The Betrayal of the Intellectuals*, Boston 1955.

16. V. Nahirny, *The Russian Intelligentsia: From Torment to Silence*, New Brunswick, NJ 1983.

17. M. Walzer, 'The Politics of the Intellectual: Julian Benda's *La Trahisom des Clercs Reconsidered*', in: W. Powell & R. Robbins (eds.), *Conflict and Consensus: A Festschrift in Honor of Lewis A. Coser*, New York 1984, pp. 370-377.

וולצר את מקומו של האינטלקטואל, והסופר בכלל זה, בחברה. בדומה לכך, ראלף דארנדורף ממשיל את האמירה הספרותית לדמותו של השוטה השקספירי,¹⁸ זה שתפקידו להצביע על האמיתות האוניברסליות של המוסר האנושי כנגד הגחמנות האישית או הלאומית הצרה.

בסיכומם של דברים אין מנוס אפוא מהגדרות אמביוולנטיות, שכן האמביוולנטיות כפונקציה חברתית של היוצר חופפת את תכונות האמביוולנטיות – של תלות, אשליה, דימוי ואוטונומיה – המקשרת בין ההווה ליצירה; ואמביוולנטיות זו היא לשר העצם בקשר החיים של היצירה האמנותית. הפונקציה החברתית האמביוולנטית מסכלת את אפשרות התבטלותה של ההשראה בפני לחצם של מאורעות ציבוריים, אבל היא גם מונעת את האופציה של היעדר רלוונטיות. תוצאה בלתי נמנעת מן הגישה האמביוולנטית היא המבוכה המוצאת את ביטויה בעמדות האתיות-האסתטיות-הפוליטיות השונות ובאופנות החולפות של הספרות ושל ביקורת הספרות. תוצאה אחרת היא עמידתה הדיאלקטית של הספרות כלפי המציאות, עמידה המשלבת מחאה והזדהות: כפל הפנים ביחסו של החיזיון הספרותי כלפי הוויית הממש מציב את הספרות בעמדת תצפית מיוחדת במינה: הדמיון, היצירתיות והפנטסיה קובעים את הריחוק המאפשר קביעה נייטרלית, מקורית, מעין-שיפוטית כלפי מערכת הקיום ותבניותיה הפוליטיות. ואולם ההדמיה החיה, המוחשית, הכמו-ממשית של תמונת המציאות גורמת להזדהות עמוקה עם החיים במלאותם ובמוחשיותם, והתוצאה היא ביקורת מפוכחת מזה ואמפתיה עמוקה מזה.

ג. רובדי העומק של הבנת המציאות

מזווית דיאלקטית זו של מעורבות וניכור מעמיקה הספרות ראות אל ריבוי המשמעויות, ריבוי הרבדים וריבוי האפשרויות וההתפרשויות החבויים כולם בתהומותיה של ההווה הֶרְאֵלִית. האמביוולנטיות הספרותית כלפי החיים מעניקה, כדברי דוסטויבסקי, היבט של 'ראליזם גבוה', דהיינו, ביטוי נאמן לא לסדר הפנומנולוגי של המציאות דווקא, אלא לכאביה, לבעיותיה, לכפל פניה ולחביוני נשמתה. הרי זו דרך לראיית הממשי לא בהצגת העולם בנוסח הו'אנר הקרוי 'הרומן הראליסטי', אלא בחתירה אל חוויית החיים והתנסויות העומק הקשורות בנושא האנושי – בין שהוא מופשט, ממוסד או פוליטי.

להיבט הפוליטי באמירות חוץ-ספרותיות אלה של ראליזם ספרותי 'גבוה' ישנה חשיבות ראשונה במעלה: משדה התבוננותה המבקרת-מתחבטת-אוהדת של היצירה הספרותית עולה על פני השטח 'התת מודע' של הישות הקולקטיבית המוצהרת והממוסדת – לא הדוגמות הסכמטיות של מצעים פרוגרמטיים, אלא המאויים

18. R. Dahrendorf, 'The Intellectual and Society: The Social Function of the "Fool" in the Twentieth Century', in: P. Reiff (ed.), *On Intellectuals*, New York 1970

וחיפושי הדרך; לא התאוריה הכוללנית, אלא המקרה המוחשי, המסוים; לא האמירה ההצהרתית אלא התהיות, הספקות והדילמות שמאחוריה; לא המבנה הממוסד, אלא מיתוסים, דעות קדומות, רצונות ופחדים אישיים-ציבוריים, שכהגדרתו של קרל מרקס הם בבחינת התשתית של מבנה העל של הפנומנולוגיה הפוליטית. בתהומותיה של תשתית זו חבויים היסודות שמוצאים לבסוף את ביטויים במערכות משטר ומדינה ובדפוסי מוסר ותרבות פוליטית.

הפרשנות הפילוסופית-הפוליטית של הטקסט הספרותי אכן מתמקדת באמירות עומק אלה לשם חשיפתם והבנתם של גורמי יסוד בדינמיקה הפוליטית. גורמים אלה הם, כאמור, בעצם מהותם של הדברים, אבל בהיותם אמורפיים, מורכבים ומודחקים הם מתחמקים מתפיסה לוגית ומהסברים לוגיים צרופים.

אין מנוס ממרחב של אמביוולנטיות גם באשר לתכניה ולהגדרותיה של הפרשנות הפוליטית. ובין הקצוות – פורמליזם טקסטואלי צר מצד אחד וסמלנות אידיאולוגית חוץ-ספרותית מצד אחר – מאפשרת הראייה האמביוולנטית שמעניקה הספרות הצצה בלבד אל מבנה העומק של הפנומנולוגיה הפוליטית ולמעגליה הדיאלקטיים-האמביוולנטיים של מערבולת הקיום האנושי.

בראש ובראשונה קיימת הפרשנות האידיאולוגית הפוליטית של הקורא.¹⁹ זו אפשרית כאחד מאופני הפירוש הרבים של הטקסט, אם על-פי הקונטקסט של הזמן, של המקום ושל הגאוגרפיה הרוחנית של הסופר, אם על-פי עולם האסוציאציות והעמדות האישיות של הקורא, ולא כל שכן על-פי המשמעות המתבקשת מתוך היצירה עצמה.

אופן אחר של סמלנות פוליטית מצוי בשילוב גלוי ומשמעותי של חומרים ארס-פואטיים בטקסט גופו – בתוככי החיזיון הפנימי של בדיה ושל השראה, כלומר, הסופר עצמו מצמיד את יצירתו לרקע מסוים וקובע בכך פרשנות פוליטית המחויבת גם על-פי קניי-מידה טקסטואליים-פורמליסטיים מובהקים.²⁰ כך נערך בליל של טקסט ושל קונטקסט, של מסומל ושל סמל, בין הנפשות הפועלות ביצירה ובין גיבוריה האמיתיים של התקופה ושל הארץ. ואמנם, השאלות הקיומיות של העלילה משלבות, מן הבחינה הטקסטואלית, שאלות שבתחום תמונת הדמיון עם שאלות שבתחום הקיום הפוליטי המוחשי.²¹

19. דוגמה לפרשנות פוליטית מובהקת היא פרשנותה של המשוררת ש' שפרה לספרו של עמוס עוז מיכאל שלי; ראה: ש' שפרה, 'לא לבעול, ולא בשמחה: על בעית האהוב הזר בספרות הארץ-הישראלית', בתוך: י' רטוש, מנצחון למפולת, תל-אביב 1976, עמ' 269-277.

20. כך מתאר אותו דוסטויבסקי: 'צבע פניו עדין ולבן מאד, חכלילותו בהירה וצחה מאד, שיניו כעין הפנינים, שפתיו כעין האלמוגים – לכאורה יפהפה, ועם זה כאילו מאוס ... אך עברו כמה ירחים והחיה הראתה פתאם את צפורניה', שדים (תרגם שלמה הרברג), תל-אביב 1974, עמ' 44, וכן עמ' 10, 413.

21. 'תדע הרי זה אות באות כמו רוסיה שלנו. שדים אלה היוצאים מן החולה ובאים בחזירים – הרי הם כל הנגעים, כל הבואש, כל הזוהמה. השדים ובני השדים שנצטברו בתוך החולה הגדול והיקר שלנו, ברוסיה שלנו, במשך דורות, דורות', שם, עמ' 638.

אופן מקסימלי של פרשנות פוליטית מצוי בהפיכת הפוליטיקה עצמה לנושא הסיפור עצמו. בנקודה זו מיטשטשת ההבחנה בין הפרשנות הפוליטית של הספרות (השייכת לתחומה של ביקורת הספרות) ובין קטגוריזציה של הספרות עצמה והגדרתה כספרות פוליטית.²² בקטגוריה זו ניתן להבחין בדירוג²³ של עוצמתו ומרכזיותו של הנושא הפוליטי, החל בתמונת עולם רבת מישורים ורבת היבטים וכלה בספרות שהנושא הפוליטי ממלא את כל חלל עולמה: ברצף זה מצויים ההגחכה של הפוליטיקה בנוסח ספר המדינה לעגנון, המניפסט הפוליטי המובהק כדוגמת 'אגדת שלושה וארבעה' לביאליק והפולמוס הפוליטי המתריס בנוסח כלפי תשעים ותשעה ספר המאמרים של אורי צבי גרינברג (שאותם כינס מן הפרסומים בעיתונות הפועלים). ובקטגוריה זו מצויים כמובן השירים שנכתבו נגד מלחמת לבנון, כגון 'אימאז' בביירות' ו'דילמה של משורר' לאריה סיון, ו'שיר No טיפוס' לנתן זך. ועוד נכללות בקטגוריה זו ספרות המחאה כגון 1984 של ג'ורג' אורוול וכמובן הספרות הפוליטית הפלקטית כגון אלטנוילנד של הרצל, שבה משמשת הבדיה אמצעי טכני לאמירה פוליטית שקופה.

המכנה המשותף במגוון זה של יצירות ספרותיות היא הידרשותה של הספרות לאמירה פוליטית בוטה ומוצהרת, וזאת לאו דווקא - ובוודאי שלא תמיד - משום דלותה של ההשראה האמנותית, אלא מחמת דחיסותה של הפוליטיקה ואף הזדקקותה של זו לביטוי ספרותי, כדברי המשורר אורי צבי גרינברג:

וְכִי אֵינִי יוֹדֵעַ לְשִׁיר תְּאֻזֹּת הַזֶּה לְנִשְׁוֹתַי?
וְכִי אֵינִי יוֹדֵעַ פִּיּוֹט כָּל נוֹף בְּטַעְמִי נְגִינָה?
וְכִי אֵינִי שׁוֹמֵעַ בְּכַמִּירַת־רַחֲמִים לְכָל שֶׁהַפּוֹעָה
רַךְ־לִמְגַע בְּצֵל סִבָּה?
אֶךְ אֵינִי שֶׁר הַזֶּה לְנִשְׁוֹתַי וְלֹא עָלִי נוֹף וְעַל שֶׁהַ,
אֲנִי שֶׁר עַל אָדָם וּמוֹלֶדֶת בְּתוֹגַת חֻכְמַת הַמֶּסֶכֶן.²⁴

ואלה דבריו בכלפי תשעים ותשעה:

סרקו בשרי במסרקות של ברזל - ומן השאלה לא אחדל - כיצד כותב משורר עברי סוניטות ואידיליה? פטררקה - כן. לונגפילו - כן. משורר עברי - לא! אנו, יהודים שכמותינו, וסטרוקטורה אמנותית לשם אמנות סתם, לשם

22. מאלפת הגדרתו של חנן חבר ל'שירה פוליטית'. ראה: ח' חבר, 'ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי בשירה העברית בארץ ישראל', חיבור לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984, עמ' 71-74.

23. חנן חבר מפריד בין אמירה פוליטית ל'אידיאולוגית', כאשר האחרונה מגויסת באופן שיטתי לעיצובה של תודעה קולקטיבית. ראה: ח' חבר, 'שבחי עמל ופולמוס פוליטי', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה-בוקר 1989, עמ' 130-131.

24. א"צ גרינברג, 'הממשיל משלים', כלב בית, תל-אביב תרפ"ט, עמ' עד-עה.

יעודים ספרותיים בעלמא, בהמשיכנו לחיות חיים-בין-הבתרים, יהודים שכמותינו, באימת העתים ... אנו ומכניסמוס ספרותי, בדומה ללועזיות? – לא.²⁵

מה משקלה הפוליטי של מגויסות ספרותית זו? והכוונה היא מעבר ל'מבע הקביעת'²⁶ של הספרות ומעבר לאמירת ה'הן' או ה'לאו'²⁷ הפוליטיים, שבצוק העתים הספרות מחויבת כלפיהם. למעשה השאלה מכוונת אל אפשרות הגדרתה של היצירה הספרותית הפוליטית עצמה כסוג מסוים של פעילות פוליטית, בשעה שלהתממשותה הלשונית יש משמעות והשלכות אקטואליות בתחום המציאות החוץ-ספרותית.

ענייננו אינו במידת דחיסותה של האמירה הפוליטית-ההיסטורית בספרות, אלא במשקלה של האמירה הספרותית כמחוללת מאורעות היסטוריים.

בעתות משבר ושידוד מערכות פוליטי-חברתי, שהן השעות ה'פלסטיות' של ההיסטוריה, הפוליטיקה מככבת, מטבע הדברים, במרכז של הבמה הספרותית. עוצמתם המובהקת של המאורעות היא הקובעת לעתים את נושאה ותכניה של הספרות. ואולם אם נגזור גזרה שווה בין הספרות לפוליטיקה נשאלת השאלה אם ייתכן גם קשר תלות מהופך, שבו יש לספרות השפעה על עיצובו וקביעתו של סדר הדברים הפוליטי? ובניסוח קיצוני יותר אפשר לשאול אם יש לה ליצירה הספרותית פונקציה אוונגרדית בהקשר הפוליטי של הקיום?

מעיון בספרות העולם מתקבל הרושם שבמכלול הקשרים שבין ספרות לפוליטיקה קיימות לכאורה תופעות של ייחוד לאומי, של ייחוד אידיאולוגי-פוליטי ושל ייחוד היסטורי, שמשקלה הפוליטי ואף האוונגרדי של הספרות מזדקר בהן, בבחינת מורה דרך בקביעת הנושאים והבעיות של סדר היום הציבורי: כזאת היתה, למשל, הספרות הרוסית הגדולה במאה הי"ט. בחינתה של ספרות זו כשופרה של החברה המהפכנית של רוסיה – גם ביטוי וגם מורה דרך אידיאולוגי – היא תופעה ידועה²⁸ בביקורת וגם בהגדרתו העצמית של הסופר הרוסי. הקבלה מעניינת אפשר למצוא במשקלה הסגולי של הספרות העברית בראשית צמיחתה של התנועה הציונית וב'דור התחייה' של הספרות הישראלית. דבריו של הסופר חיים הזז הם עדות נאמנה לכך:

המשוררים העברים בימים ההם לא שירים בעלמא כתבו. כל שיר נפל בישראל כמאורע, כמעשה גדול, עורר והסעיר והדריך מנוחה. ובראש כולם

25. א"צ גרינברג, כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' ו.

26. ראה: J. Z. Austin, *How to Do Things with Words*, Boston, MA 1979.

27. על המחאה נגד מלחמת לבנון ראה: ח' חבר ומ' רון, 'שירת המחאה ואחריה', פוליטיקה, 1 (יוני 1985), עמ' 24-25.

28. כדברי מירסקי: 'המסר הוא שקבע ולא האמנות'. D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, New York 1949, p. 303; See also T. G. Masaryk, *The Spirit of Russia: Studies in History, Literature and Philosophy*, vol. 1, p. 201, vol. 2, pp. 30-35, London 1955.

ביאליק, שהלך קולו כקול מוכיח בשער, מקטרג, תובע, קול צועק צעקה גדולה בחשכת הלילה ... כל שיר שלו לא לצורך השירה בלבד היה, זה ממילא - אלא גדולה מזו: לצורך העם, לצורך הדור והדורות הבאים.²⁹

למעשה קדמה למפעל המדיני עצמו מהפכת התרבות הלאומית, זו שהתגלמה בהחייאת הלשון ובפריחתן של הספרות והעיתונות העברית: הספרות היא שהחייטה וקבעה ועיצבה, באמצעות רומנטיקה מחודשת של עם וארץ, את תבנית הגאולה של המסורת המשיחית בישראל. וכשם שאברהם מאפו עיצב את תמונת מחוז החפץ, כך עיצבו ברדיצ'בסקי וברנר את המרי במסורת, וטשרניחובסקי אימץ את התרבות המערבית, ומשה שמיר הוליד בספריו את 'מיתוס הצבר'. הספרות היא שביטאה אל נכון את ההתחבטות הגדולה של החדש לעומת הישן. אלה באלה הצטלבו אלגיה כואבת, רנסנס, המשכיות, הגשמה מהפכנית, חילון, ביקורת, שנאה ומרד - הכול כאחד ובעת אחת. ובכך 'הנפיקה' למעשה הספרות העברית החדשה את תעודת האחריות ואת 'כרטיס הביקור' של הציונות כלפי היהדות והגדירה את הלגיטימציה המהפכנית של התנועה החדשה ברצף ההיסטוריה של עם ישראל.³⁰

ייחודיות הקשר שבין הספרות להיסטוריה מתגלית גם בתופעה הרדיקלית: בסוציאליזם נוסח אמיל זולא והקומוניזם נוסח גורקי, מאיקובסקי ואלכסנדר פן, באפוס הלאומי-משיחי בשירתם של אדם מייצקביץ ושל אורי צבי גרינברג, וגם בפילוסופיה המרקסיסטית-האקסיסטנציאליסטית³¹ בסיפוריו ומסותיו של ז'אן פול סארטר.³² בכל אלה מטושטש, כמובן, התיחום שבין ספרות לאידיאולוגיה פוליטית. יתרה מזו, האמנות וה'אני מאמין' הפוליטי-המהפכני משמשים בערבוביה גם ביצירתה של מלאכת האמנות וגם בעיצובו של אקלים דעות מהפכני למען החלתו של חזון לאומי או חברתי.

טשטוש דומה של התחומים ואוונגרדיות פוליטית מובהקת אפשר לראות בספרות המחאה כנגד משטרים טוטליטריים: מסולז'ניצין ועד קונדרה ניצב כוחה היחיד של המילה במאבק חזיתי כנגד כוחה המוחץ של מדינת המשטרה.

מה אפשר להסיק אפוא מדוגמאות אלה? היש 'חוקיות' כלשהי למשקלה הסגולי של הספרות בפוליטיקה? ואכן, הדינמיקה הספרותית-הפוליטית בהקשרים אלה איננה מקרית. בראש ובראשונה מצוי בכל אלה המומנט המהפכני. מרכיב המחאה במרקם הספרותי, שהוא כאמור מאפיין של קבע במהות האמירה הספרותית כלפי העולם,³³ משיק אפוא ללהט המהפכני של תופעות פוליטיות רדיקליות.³⁴ הספרות

29. ח' הזו, משפט הגאולה, תל-אביב 1977, עמ' 308.

30. ראה לדוגמה: פ' גינוסר, 'ביאליק, ברל וברנר: "הלכה ואגדה" ושתי תגובות', בתוך: הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 69-76.

31. ראה: C. C. O'Brien, *Writers and Politics*, New York 1967, pp. 64-71.

32. ז"פ סארטר, ספרות מהי, תל-אביב תשכ"ז.

33. א"צ גרינברג, כלפי תשעים ותשעה, עמ' לא-לב.

34. א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 10.

בעלת העוצמה הפוליטית באה לאשש אפוא, בנוסח שילס,³⁵ את הלגיטימיות האימננטית של המהפכה, ולגיטימיות זו מוצאת את ביטוייה בחיפוש אחר חזון המהפכה הלאומי או החברתי (כך הספרות הרוסית וכך גם הספרות העברית), או כמחאה מהפכנית נגד משטרים שהם עצמם בבחינת 'מוטציה' מסוכנת ל'מיתוס האומה ולחזון המהפכה', על-פי ההיגיון האירוני של ההיסטוריה.³⁶

ואולם המהפכה עצמה אינה המאפיין היחיד של תופעות אלו: בכולן מצוי דפוס מהפכני ייחודי, הוא המומנט החזוני של 'המשיחיות המדינית'.³⁷ דפוס זה שואף לא למהפכה אלא לגאולה. באמצעותה של הפוליטיקה ובכלים היסטוריים-אנתרופוצנטריים מובהקים שואף הרדיקליזם המהפכני להחיל בתוך החוויה את חלום הגאולה הדתי של עולם החסד האולטימטיבי.³⁸ תהא זו אפוא מהפכה שבאמצעות המעש האנושי תביא לידי הגשמתם המיוחדת של החלומות האנושיים ולשינוי טוטלי בסדרי הטבע ובתמונת העולם.

תבנית הגאולה המהפכנית מורכבת, בעיקרון, משני יסודות: שלילת המציאות ודה-לגיטימציה שלה לצד חזון האמונה במציאות אלטרנטיבית. גרעין הרדיקליזם הפוליטי טמון במתח שנוצר מן הניגוד המשווע שבין תהומותיה המיוסרים של מציאות דחוייה ובין תכניהם האוטופיים של חזונות הגאולה.³⁹ זו, בעיקרו של דבר, תמונת עולמו של עידן הרומנטיקה הפוליטית של אירופה אחרי המהפכה הצרפתית הגדולה:⁴⁰ תרבות החילון, רעיונות הרציונליזם הליברלי ותורות השוויון האוטופיסטיות הפיחו במאה הי"ז והי"ח את התקווה הגדולה לעולם חדש נאור בנוסח 'החירות, האחווה והשוויון' שחרתה על דגלה המהפכה הצרפתית.⁴¹ ואמנם, מהפכה זו היתה גולת הכותרת של האופטימיות האנושית החדשה, של הדה-לגיטימציה של הישן ושל האומץ החדש הכרוך בשינוי סדרי בראשית. ואולם דא עקא שהמהפכה הצרפתית הסתיימה בדספוטיות מהפכני מזה וברסטורציה של הישן מזה. ירושתה של המהפכה הגדולה היא בסיכומו של חשבון מטען מתעתע של תקווה ושל אכזבה.

אכן אלה הן שתי הפרדיגמות של התקופה הרומנטית: התמדתו העיקשת של חלום המהפכה בדבדבד עם ודאות הידיעה של התנפצותו. הגשר בין המרי המהפכני ובין

35. E. Shills, 'Intellectuals, Tradition, and the Traditions of Intellectuals: Some Preliminary Considerations', in: S. N. Eisenstadt & S. R. Groubard (eds.), *Intellectuals and Tradition*, New York 1973, part 1, pp. 30-31

36. י' טלמון, מיתוס האומה וחזון המהפכה, א, תל-אביב 1981, עמ' 300-329.

37. י' טלמון, המשיחיות המדינית: השלב הרומנטי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 1-19. בעניין זה ראה גם: K. Chon, *The Pursuit of the Millenium*, London 1957

38. אלה בלפר, 'הדיאלקטיקה במשיחיות החילונית והקבלותיה התיאולוגיות', דעת, חוב' 2-3 (תשל"ח-תשל"ט), עמ' 217-228.

39. כדברי תומאס מאן: 'קיימת בבסיס הדברים שאלה אחת בלבד בעולם ושמה: כיצד מתגברים? כיצד יוצאים לחופשי? כיצד בוקעים את הגולם והופכים לפרפר?' (תרגום חופשי מגרמנית): T. Mann, *Doktor Faustus*, Stockholm 1947, p. 309

40. י' טלמון, רומנטיקה ומרי: אירופה 1815-1848, תל-אביב 1973, פרקים ב, ה.

41. R. Rolland, *French Thought in the Eighteenth Century: Rousseau, Voltaire, Diderot*, London 1953, p. 13

חזון תקומתה של מציאות אנושית אחרת הוא אפוא, לפי טיבו של העיקרון הרומנטי, גשר של חוסר אונים.⁴² וכך נוצר מבוך בלא מוצא: במעגל סגור של רדיקליזם ורומנטיקה הזינו האוטופיה והשבר זה את זה אהדדי; מצד אחד – הכיסופים, האמונה, תקוות החזון ותודעת המהפכה, ומן הצד האחר – כאב ההתייסרות בניכור וברפיון הידיים. כאן, בשילוב הזה שבין להט האמונה ורפיון המעשה, נוצרת הדינמיקה האקטיבית בין ספרות לפוליטיקה.

למעשה ישנם שלושה שלבים במהלכו של הדפוס החזוני-המשיחי בראליה ההיסטורית: א) השלב החזוני שבו נולד החזון ונוצרו המתח והשבר בין המציאות לאוטופיה; ב) שלב ההחלה המהפכנית שבו נוצר פער חדש ובלתי נמנע בין עומק הכאב ושלמות החזון ובין התופעה המהפכנית החייבת להשתנות, להתפשר ולהתמסד, וכל זאת דווקא משום האקטואליזציה ההיסטורית של הרדיקליזם המשיחי; ג) השלב הבתר-מהפכני או בתר-משיחי שבו המציאות הפוליטית משקפת את ההחמצה, את המחיר, ואף את הדמוניזציה הפתולוגית של המשיחיות המדינית. בכל שלושת השלבים הדפוס המשיחי מייצר מתח בלתי נסבל בין המצוי לרצוי, בין הכאב לכיסופים, בין ביקורת המציאות לתורת הגאולה.

בנקודות אלה של מתח קיומי בתוך ההיסטוריה מתאפס הפער בין הספרות להיסטוריה. למעשה ישנם רגעים פלסטיים-אמביוולנטיים במומנטים החזוניים-המשיחיים של ההיסטוריה שחלות עליהם הפרדיגמות של עולם הרומנטיקה (לא במשמעותו של הז'אנר הספרותי), ובכך תואמים שלושת שלביו של החזיון המשיחי-הרדיקלי דווקא לאפשרויות הגלומות בעולם הספרות: כהתרה – אמנם בדויה של הסבך הרומנטי של המציאות, כקול קורא ממחיש – ומעודד – להחלה המהפכנית המיוחלת, וכביקורת נבואית-מצפונית כלפי הסתאבויותיו של החזון המתגשם. ככל שהפוליטיקה אמביוולנטית יותר ושבויה במעגלים פרדוקסליים של רומנטיקה ומרי, כן מתרווח הפתח לאמירתה הפוליטית של הספרות ולטשטוש ההבדלים בין ספרות לפוליטיקה באשר ל'חויית' המגע עם המציאות: המגע האמביוולנטי של היצירה הספרותית עם עולם הממש הוא למעשה בבחינת 'רומנטיקה מתמדת', ויש בכך הקבלה מרתקת למעגלים הפוליטיים האמביוולנטיים של רדיקליזם ורומנטיקה. הספרות מצויה אפוא 'בבית' בפער ההגליאני שבין הוויה להכרה, פער שהוא מצוקתה הרומנטית של הפוליטיקה הרדיקלית:

ראו אחי [כך ברנר] מה אוהב את החיים, מה אשמח על רגשותי, על נשימתי! לבי עולה על כל גדותיו ... אני אוהב את הטוב, את היפה, את הטהור, את הנשגב, את העוז, את הצדק ... אני יודע כי רק עינויים נכוננו לי בעתיד ... אני רעב ושבע ... גדולים היסורים.⁴³

42. מעניינים דבריו של פול ואלרי על הז'אנר הרומנטי בספרות: 'A romantic who has learnt his art becomes a classic', *Selected Writings* (see above note 1), p. 52

43. "ח ברנר, 'בתוקף', בתוך: כל כתבי י. ח. ברנר, א, ורשה 1924, עמ' 129.

אולם הדינמיקה הספרותית-הפוליטית אינה מתמצה בדמיון 'הרומנטי' בין ספרות לפוליטיקה 'ברנרית'. החומרים הפוליטיים הייחודיים נותנים מקום לא רק לביטוי ספרותי מובהק אלא אף לאקטיביזם ארס-פואטי של היצירה הספרותית; גם באשר להגדרה הסוציולוגית של הסופר – כשותף מלא לכאב ולחלום של האינטליגנציה המהפכנית⁴⁴ – וגם באשר לפונקציה החברתית של היצירה הספרותית עצמה, וזאת בשלושת שלביו של החזיון הרדיקלי.

השלב הראשון: המומנט החזוני

בשלב הראשון של התחייה החזונית (שחלות עליה, כאמור, הפרדיגמות הרומנטיות של חוסר אונים וחוסר דרך שבין השבר המציאותי והחלום החזוני) משמשת הספרות ביטוי נאמן לכאב החזון ולחלום של החזון הרדיקלי; לפי טבעם הולמים הכלים הספרותיים את סיפורה של ההתחבטות האנושית בין חלום לשבר; אבל לפי טיבו של הסבך שהפוליטיקה הרדיקלית לכודה בו משמשת היצירה הספרותית תמונת ראי להחלה הנכספת של הגאולה. וכך, מתוך טשטוש ההבדל שבין הוויה לבדיה, מאפשרת הספרות מוצא למבוך הרומנטי של העולם הפוליטי.

בשתי דרכים ממלא 'האקטיביזם הפוליטי' את החלל שנוצר בהיעדר מיצוי של ממש של האקטיביזם הפוליטי: ראשית, בחשיפה חודרת של חוויית הניכור והגעגועים – פרי האמפתיה הספרותית המעמיקה, ושנית, בציור 'ראליסטי' של חלום הגאולה – פריה הנפלא של הפנטסיה. מצד אחד חודרת הספרות אל עמק הבכא של האדם המחכה לגאולה, כדוגמת שלמה מולכו, הגיבור בטרילוגיה של א"א קבק. ומן הצד האחר נמצא למצוקת הגיבור הזה פתרון בדמותם של החלוצים – מחייה ובוניה של הגאולה כפי שהם מופיעים בשירתו המוקדמת של אורי צבי גרינברג⁴⁵ ובתבנית הגאולה המומחשת באוטופיה הספרותית נוסח אלטנוילנד.⁴⁶ הספרות משמשת אפוא חיל חלון בדינמיקה הדיאלקטית של הרדיקליזם. היא מתמקדת אמנם בתודעת הניכור ובתחושת המרי של הרומנטיקה, אבל בכוחה היוצר היא גם מושכת את המרי אל עבר הגאולה.

הכיצד? – באמצעות 'גיוסה' של החוקיות האמביוולנטית של האמירה הספרותית והאפשרויות הנגזרות משני פניה של חוקיות זו – ההדמיה והדמיון, הסימולציה והפנטסיה: המוחשיות המעין ראליסטית של עולם הספרות מאפשרת פרטנות דקדקנית של ביקורת ההווה, אם בנוסח הסאטירה של ספרות ההשכלה העברית ואם בראליזם הנוקב נוסח 'חלכאים ונדכאים' של דוסטויבסקי. פן זה של 'הדמיה'

44. על מיקומו הייחודי של האינטלקטואל בקרב המהפכנים ראה: W. Gouldner 'Prologue to a Theory of Revolutionary Intellectuals', *Telos*, 26 (Winter 1976), pp. 3-36

45. ראה למשל: א"צ גרינברג, 'שירת המורדים', הגברות העולה, תל-אביב תרפ"ו, עמ' יח.

46. ב"ז הרצל, 'נס אירע כאן', אלטנוילנד: ארץ עתיקה-חדשה (תרגום ד' קמחי), ב, תל-אביב תרצ"ט, פרק א, עמ' 64, וכן עמ' 373-374.

מקרב באותה המידה גם את חלום המציאות האלטרנטיבית: הממשות לכאורה של עולם היצירה העצמאית מחיה את האידיאולוגיה וממחישה את החזון. הלא ממשי מתממש,⁴⁷ לכאורה, ביצירה הספרותית ובכך מתרחשת הגשמה מעין חזונית, מבשרת ישועה, של העתיד הנכסף. ההדמיה הספרותית ממחישה אפוא את החלום הפוליטי, כמו 'ההיגיון הפואטי' בדברי הפתיחה של הרצל לספרו אלטנוילנד:

אם אל אנשים תבוא, ברכם גם בשם אביך-מחוללך, הוא מאמין: גם החלום יש לו ממילוי הפנאי, שאנו מבליים על פני האדמה. החלום איננו נבדל כל כך, כפי שנראה למישהו. כל מעשה-אדם, תחילתו חלום וסופו חלום.⁴⁸

ואילו הפן השני – הפנטסטי – של עולם הספרות הוא שפורץ את גבולות התודעה האנושית, מושך אותה למחוזות החפץ של האוטופיה, ומפיח בקרבה תמונת חיים. המעגלים הספרותיים הדיאלקטיים של פנטסיה דמיונית ושל פרטנות יומיומית כמו ממשית פועלים אפוא במשולב להפיכת הרעיון המופשט של האידיאולוגיה הרדיקלית להוויה נושמת. הספרות הרדיקלית באה אפוא 'בשליחות של נבואה עמוקה'⁴⁹ להטעין את פעולת האמת החוץ-ספרותית ברוחו נעדר הגבולות של החזון; כקולו הקורא של אורי צבי גרינברג בשירו 'צבא העבודה':

וְאֲנִי בְּתוֹךְ צֶבֶא הָעֲבוּדָה עַל חוֹף יָם הַתִּיכוֹן, עֲבוּדַת הַפֶּרֶךְ שֶׁפֶּאֶר לָהּ הַיְתִמּוֹת
בְּעֶרֶב
וְאֵשׁ פִּפְּירוֹסוֹת וְדָם הָעֵינַיִם בְּסוּפָהּ, כְּמוֹ יְהֻלּוּמִים בְּסוּתָהּ שֶׁל מַלְכוּת הָעֶנִי.
אֲנִי אוֹכֵל אֶת לֶחֶמִי עִמָּהֶם, אֶת לֶחֶם הַפָּנִים, וְעַלֵּיהֶם וְעַלֵּי הַכּוֹכָבִים הַגְּדוֹלִים
נִצָּבִים.⁵⁰

השלב השני: ההחלה המהפכנית וסופריה 'המגויסים והזועמים'

הדינמיקה הספרותית-המהפכנית משנה פניה ברגע שהותר למעשה, ולא רק בתמונת היוצר הספרותית, המבוך הרומנטי של הרדיקליזם המהפכני: הפעילות היוצרת-המדמה של הסופר מושכת אל החלום הפוליטי כל עוד הוא בגדר חלום, אבל נסוגה אחור כאשר החלום מקבל סממנים אקטואליים של התגשמות; ואת מקומם של הדחף וההשראה תופסות עד מהרה הרתיעה והביקורת.

47. L. Shestov, *All Things are Possible* (translated by S. S. Koteliansky), New York 1928

48. ב"ז הרצל, 'פתח דבר', אלטנוילנד.

49. א"צ גרינברג, 'הברית', בתוך: באמצע העולם ובאמצע הזמנים: מבחר שירים משנות העשרים והשלשים (בחר ב' הרושובסקי), תל-אביב 1979, עמ' 55.

50. שם, עמ' 32.

דוגמה אופיינית לתופעה זו היא סיפור התפתחותה של הספרות הישראלית: במקביל לתפקידה החלוצי של הספרות העברית בעיצובו של האדם העברי החדש ובעיצובה של תרבות הארץ המתחדשת עלתה גם הדרישה החברתית כלפי הספרות.⁵¹ ואולם עם ההתמסדות התנועתית והמדינית התפתחו עד מהרה מתח וניגוד בין ציפיותיה של החברה מן הסופר ומשקלו הסגולי בתרבותו המתחדשת של העם⁵² ובין הביקורת של הסופר כלפי הממסד ומנהיגיו, כדוגמת הביקורת שמתח שלונסקי על בן-גוריון בפגישת סופרים עם בן-גוריון בשנת 1948;⁵³ וזאת למרות הקשרים האישיים, המעמדיים והאידיאולוגיים ההדוקים בין אנשי הרוח בישראל ובין תנועת העבודה, ואף-על-פי שהנהגת המדינה צמחה מבין שורותיה של תנועה זו.⁵⁴ פער זה בין הסופר למנהיג, שברל כצנלסון כינהו בשם 'רומן טרגי',⁵⁵ משקף בראש ובראשונה את השבר הלא נמנע הכרוך במעבר ההיסטורי מן החלום אל העשייה המדינית. לספרות המהפכנית יש אמנם תפקיד מרכזי בעיצובה של רוח המהפכה; אבל הספרות לפי טיבה מוסיפה להיות שבויה בחלומה.

רתיעתה המחודשת של הספרות מן הפוליטיקה וחזרתה אל הפונקציה ה'קלסית' של התבוננות אמביוולנטית הן, למעשה, פועל יוצא מאי-ההתאמה שבתבנית היסוד: המכניזם הפוליטי מבקש, מטבעו, להיחלץ מן הרומנטיקה; ואילו יחסו של העולם הספרותי כלפי המציאות הוא, כאמור, 'רומנטי' במהותו. העולם בראי הספרות לעולם הוא טעון תיקון, בר תיקון ואף מצוי באוטופיה חלומית של תיקון, אבל לעולם אינו מצוי בהווה אקטואלית של 'תיקון'.⁵⁶ פתרון שלם בתבנית הגאולה שחלום הרדיקליזם נכסף אליו אינו מצוי בתוך המרקם הסיפורי אלא תמיד מחוצה לו. ההתגשמות הממשית הברוכה שמצאה את שלמות הווייתה מצויה מעבר למורכבות הקיומית העמוקה, שהממשות הבדויה של המעשייה מאירה אותה ומתייחסת אליה. ומעשייה זו, תהא פנטסטית ופוליטית-רדיקלית ככל שתהא, לעולם היא משקפת את החלום העתידי או את הכאב והדילמות של היעדרו בלא אפשרות של סוף פסוק אמפירי, ארס-פואטי. יתרה מזאת, בהגיע רגע ההגשמה הופכת המחאה הספרותית, שהיא, כהגדרתו של שילס, פרדיגמה לאמירתה הפוליטית, מכוח מהפכני לכוח של ביקורת כנגד המהפכה שהפכה למציאות. בתוקף הטרנספורמציה המציאותית נעשית

51. ראה למשל: א' ייבין, כתבים, תל-אביב 1969, עמ' 253-260.

52. על צמיחתה וכוחה של האינטליגנציה הספרותית, מחויבותה כלפי המפעל הציוני והשפעתה הרבה על אקלים הדעות של תנועת העבודה ראה למשל: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה.

53. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 849.

54. על התפתחותה של מערכת היחסים בין הספרות לממסד הפוליטי מ'סימביוזה' לחיוב ביקורתי ראה: י"ד מירון, 'מיוצרים ובונים בלי בית', איגרא, ב (1986).

55. M. Keren, *The Pen and the Sword*, p. 28

56. אופיינית לתופעה זו היא הספרות הרוסית של המאה הי"ט. מירסקי טוען שמשנות ה-60 ואילך, עם התחלת גיבושן של תנועות פוליטיות מאורגנות, ירדה רמתה של הספרות הרוסית: D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, p. 295

המהפכה של אתמול נושא להתבוננותה האמביוולנטית של הספרות. כך נוצרת אפוא חוקיות פרדוקסלית בדפוסה המהפכני של הספרות הפוליטית: היא המושכת אל רעיון הגאולה והיא זו הנחפזת לבקר את ההגשמה.

ואולם הגורם לביקורת נעוץ לא רק באופיה האמביוולנטי של הספרות, אלא גם בנקודת הכאב של ההתממשות הארס-פואטית, דהיינו: בקוצר ידה ובבעיותיה של ההגשמה הפוליטית. הספרות שהיתה שותפה טבעית למאויי הגאולה של האינטליגנציה המהפכנית משמשת גם כשופר של התראה כנגד עיוותיו המאיימים של היישום, כעדותו הנאמנה של פסטרננק לקראת סיומו של דוקטור ז'יוואגו:

כך כבר אירע בהיסטוריה כמה פעמים. הרעיון שעלה מושלם ונשגב, סופו לובש גסות, ממשות. כך נהפכה יוון לרומא. כך היתה ההשכלה הרוסית למהפכה הרוסית. האזן לדברו זה של בלוק 'ילדי שנות האימה של רוסיה אנו' ומיד תעמוד על הבדל התקופות. כשאמר בלוק את הדברים היה עלינו להבינם בהשאלה, כדימוי. הילדים לא היו ילדים אלא בנים, צאצאים, האינטליגנציה. והאימה לא היתה פחד סתם אלא אצבע ההשגחה, אימה אפוקליפטית, ואילו היום היה כל המושאל למילולי, הילדים ילדים הם והאימה מפחידה, והוא ההבדל.⁵⁷

ברתיעה זו מן האקטואליזציה המילולית של האפוקליפסה מבצבץ הפחד מפני גסותה המאיימת של הממשות החדשה. ההתממשות הפוליטית מלווה בהכרח בהתמסדותה של התופעה המהפכנית, ואילו ההשחתה כרוכה בעצם תהליך ההתמסדות. וכפי שחש זאת על בשרו המהפכן הלא ממוסד,⁵⁸ גיבורו של איגנציו סילונה בלחם ויין, הראליה הפוליטית מצמיחה ברית לא קדושה בין כוחנות ממוסדת – הכרח בל יגונה, לכאורה, של כל ארגון חברתי – ובין השחתתו של המהפכן, סטייה מן הדרך ועיוות בצביונו של הרעיון הנכסף. כאלה הם פני הדברים וכזאת היא התרעומת של ביאליק בשיר הפולמוס הבוטה שלו 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'. יתר-על-כן, עליבותה והסתאבויותיה של הנהגה ממוסדת עלולות לסגור את השערים בפני ההודמנות הגדולה של ההיסטוריה. מכאן חרדתו הגדולה של אורי צבי גרינברג, כפי שהיא באה לידי ביטוי, למשל, בשירו 'באזני ילד אספר':

הוא לא בא, המשיח.. פנשר הוא עף מעל לתהומות-הדמים.

...

הוא היה כה קרוב.. היה פה. פבעבוע היין מפד אלי כוס פן שמעתי לבעבוע דמו.

הוא הגיע רק עד המבוא, רק עד סף-המלכות – ושם הרוכלים מצאוהו: בהוד יקוד פּעש

57. ב' פסטרננק, 'אפילוג', דוקטור ז'יוואגו (תרגום צ' ארד), תל-אביב 1969, עמ' 509.

58. על הקדוש ה'רובין-הודי' ראה: R. W. B. Lewis, *The Picaresque Saint*, Philadelphia: 1958.

וּבְרַעַמַת קַרְנִים סָבִיב הַגְלָגֶלֶת,
וּבְמַפְתַּח הָאֵשׁ בִּידוֹ לְשַׁעְרֵי הַמִּקְדָּשׁ,
כְּחֹק־הַמָּשִׁיחַ.

וַיִּקְבְּלוּ אֶת פָּנָיו שָׁם.. בְּלֶעַג וּבְכַחַשׁ שִׁפְתָם הָעֵבְרִית -- הָרוּכְלִים!⁵⁹

חשוב לציין שהתהום בין המשורר המשיחי ובין מדינת חלומו ושברו נפערת לא רק מחמת השסע האמונתי בינו ובין ההנהגה הפוליטית, אלא גם ובעיקר משום המתח הקשה שבין שירה חזונית ובין התפשרויותיו הפרגמטיות של עולם המעשה. כי הרדיקליזם החזוני של המשורר אמנם הופך במרוצת הזמן את תכניה של אמונתו, אך עם זאת לא חל כל שינוי באסכולוגיה הלוהטת ובפתוס הנלהב;⁶⁰ שירתו של אורי צבי היתה ונשארה לאורך כל הדרך שירתה של גאולה מדינית. ואכן, הפוליטיקה של הגאולה נזדקקה לשירתו של המשורר, כדברי בן-גוריון על אורי צבי גרינברג: 'אולי זה האיש אשר ישיר לנו את שירת האדם עלי אדמות'.⁶¹ ואולם כנגד בגידתו של המשורר בחזון הסוציאליסטי עומדת, לדידו של המשורר, בגידתה של הפוליטיקה ברדיקליזם המשיחי. זעמו של המשורר כלפי מפעל ההגשמה הציוני כרוך אפוא בדבקתו הנואשת בחזון הציוני, שהמעש הפוליטי הממשי מתגמד לעומתו ומהרס בו.⁶²

הביקורת של הספרות כלפי הפוליטיקה המהפכנית אינה מתמצה אפוא ברתיעתה של הספרות, בתוקף היותה ספרות, מן הפוליטיקה, בתוקף היותה פוליטיקה, אלא זוהי ביקורתו של הסופר-הרדיקל בתוקף היותו סופר ורדיקל; אי לכך הוא בבחינת engage et enrage מגויס לרעיון הציבורי וזועם ומקנא לו כנגד 'השמיר והשית' שמצמיחה המציאות הציבורית. בעידן הרומנטיקה (הפוליטית) 'גייס' הסופר-המהפכן את ההדמיה והדמיון של כוח היוצר שבו לחידודה של המחאה המהפכנית ולקירובו של החזון, ואילו בעידן ההחלה הפוליטית משמשת לו ה'מקצועיות' האמנותית לאבחון תחלואיה של ההחלה: באמצעות ההדמיה הנוגעת באמנות הפנימיות של ממשות החיים הוא רואה וכואב את ההסתאבות המשחתת, ובאמצעות הדמיון - בית היוצר של הפנטסיה האנושית - הוא אומד את קוצר ידו של המעשה המדיני ואת הפער המתגלע בין 'הארץ' ובין 'ארץ הצבי'.

59. א"צ גרינברג, ספר הקטרוג והאמונה, ירושלים-תל-אביב תרצ"ו, עמ' לז-לח.

60. ראה למשל: א"צ גרינברג, הגברות העולה, עמ' יג. ובעניין זה ראה: א' הגורני-גריין, 'אברהם שלונסקי בין ספרות לחברה', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 95; וכן: י' בהט, אורי צבי גרינברג - חקר ועיון בשירתו ובהגותו, ירושלים-תל-אביב 1983, עמ' 156-174.

61. מתוך מכתבו של בן-גוריון 'בשביל אורי צבי גרינברג' שנשלח למערכת דבר באוקטובר 1927. פורסם בידי שמואל הופרט, 'והמכבש היה מובל/כמרכבת המשיח... עיון ביחסו של אורי צבי גרינברג אל תנועת העבודה ...', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 99, וכן עמ' 113, הערה 2.

62. ראה ב' קורצויל, בין החזון לבין האבסורדי, ירושלים-תל-אביב תשכ"ו, עמ' 3-95.

השלב השלישי: ההחמצה והמחיר

השלב האחרון בפונקציה של ספרות המהפכה עוסק במציאות הבתר־מהפכנית: החרדה הגדולה מפני אימת הסיאוב, הפשרה או ההחמצה נעשית ברבות השנים הסתייגות והוקעה של אמת ההחמצה, הסטייה או המחיר. מכיוון אידיאולוגי־פוליטי מנוגד לזה של אורי צבי גרינברג, במרקם ספרותי שונה לחלוטין, ועל רקע הוויה פוליטית מאוחרת הרבה יותר מביעים סופרים כעמוס קינן ומאיר שלו חרדה דומה מפני ההחמצה הגדולה. בספרו של עמוס קינן הדרך לעין חרוד לוחם הגיבור מלחמת מאסף אבודה מראש כנגד התאפסותה, התאבדותה לדעת של מדינתו, מדינת חלומו, ובסופו של דבר הכול מסתיים כך:

אבל אין שום דבר. אני לא רואה שום דבר, בלפוריה איננה ואיננה מרחביה. העיר עפולה איננה. אינני רואה על ההר ממול, תחילתו של הגליל התחתון, את שיפולי נצרת, תל־יוסף איננה וגבע איננה, עין חרוד איננה, אין שום דבר.⁶³

בדומה לבגידה במשיח בדרכם של 'הרוכלים דוברי העברית' אליבא דאורי צבי גרינברג, או לבגידתה של ישראל כלפי התחדשותה החילונית־הליברלית־הנאורה בדרכו של הקלריקליזם הגזעני אליבא דעמוס קינן, מצייר הספר רומן רוסי של מאיר שלו אילוסטרציה מקאברית של 'מכירה כללית' בהפיכת בית הקברות הקיבוצי לעסק מסחרי לכל דבר: 'יצוא' חלקות קבורה. חלום הבלהות המשותף לשלושה הוא סכנת ה'ניהליזציה', ההחמצה הגדולה של החלום הציוני, אשר אורבת לפתחה של המדינה מחמת השחתת המעשה ומכירת הבכורה בנוזר עדשים של פשרות, של אובדן דרך או של רפיון בתר־מהפכני המסיג אחורה למציאות טרום־מהפכנית. פן ספרותי אחר מתמקד לא בהחמצה אלא במחיר, לא ב'פער הפיגור' דווקא, אלא ב'החלת היתר', זו האונסת את החיים בשם הרעיון ומשעבדת אותם לדוקטרינה אידיאולוגית. בנקודה זו פועלות חירות הפנטסיה האישית־האנושית וההחייאה המעין־ראליסטית של העולם הספרותי (שהם, כאמור, מרכיבי היסוד של יצירה ספרותית) כחרב פיפיות: כשם שהן מקרבות את ה'אידיאה' אל עולם האדם כך הן נרתעות ממנה כשזו נעה אל מחוץ לאמת הפנימית של חוויית החיים; כך מסביר זאת מבקר הספרות אירווינג האו:

הרומן הפוליטי – אני מתכוון לרומן הפוליטי 'האידיאלי' – הוא יצירה המושתתת על מתחים פנימיים. כדי להיחשב רומן עליו להכין את תיאורם המקובל של התנהגות ורגשות אנושיים; אך במרוצת התפתחותו עליו להמיס את הגלולות המרות של האידיאולוגיה המודרנית, שלעתים אינן מתמוססות.

63. ע' קינן, הדרך לעין חרוד, תל־אביב 1987, עמ' 119.

הרומן עוסק ברגישות מוסרית, בתשוקות ובריגושים; ומעל הכל הוא מנסה לתאר מציאות קונקרטית. האידיאולוגיה, לעומת זאת, היא ענין מופשט.⁶⁴

למעשה, הרגישות להוויה האותנטית והמגע עם החיים 'מבפנים' מחסנים את הסופר-המגויס מפני ההכללה הלא-אנושית⁶⁵ של האידיאולוגיה של הגאולה עוד בתקופה 'התמימה' של החזון המיוחל. כל התייחסות ספרותית אותנטית לחזונות גדולים ורחוקים וכל תיאור אמפתי של עוולות כוללניות נעשים מלכתחילה באמצעות פירוקם, המחשתם והתמקדותם של אלה בגורלו של האדם החי ובמערכת היחסים הבלתי אמצעית שבין האדם לזולתו.⁶⁶

דוגמה מאלפת לכך היא שירתו הפוליטית של אברהם חלפי, משורר האנושות והאדם כאחד,⁶⁷ ודומה לה גישתו האנטי-אידיאולוגית של ברנר: כמייצגו הנאמן של הכאב האנושי מציב ברנר את הסופר, ולא את איש המפלגה הממוסד, בתפקידו של 'הצופה לבית ישראל'.⁶⁸ הסופר-המהפכן, המגויס קרוע הנפש נוסח ברנר מחויב בראש ובראשונה לכאבו האותנטי של האדם ולא לכאבה המופשט של האנושות, ולפיכך גם כמהפכנים רדיקלים אין הסופרים והמשוררים פטורים מן ההתחבטות, נוסח חלפי, בין הקולקטיבי לפרטי, בין מצוקתו האישית של היחיד לגאולתה הכוללת של האנושות.⁶⁹

עיקר סכנתה של ההכללה האידיאולוגית טמונה בנטייתה לדוקטריניות שהיא נעדרת חיים, חסרת היסוס וחלולת נפש. אלה המילים ששם פסטרנק בפי לארה, גיבורת הספר דוקטור ז'יוואגו, בתגובה למראהו של בעלה אנטיפוב, המהפכן הרדיקלי:

כאילו חדר משהו מופשט אל דמות זו ונטל את גוונה, פני האדם החי היו להתגלמות, לעקרון, לדמות של אידיאה. לבי נתכוון בראותי זאת. הבינותי

64. א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 20.

65. ראה: J. Henry, *Culture Against Man*, New York 1963.

66. כך כותב נסים קלדרון: 'כאשר אתה שואל למה נבלמה באופן פתאומי, כמעט באופן היסטורי, ההתפרצות הגדולה של שירה פוליטית – הנסיגה מלבנון מסבירה משהו, המצב הפוליטי המטושטש אחרי המלחמה מסביר משהו, אבל הרגשת החולשה של סופרים רבים, גם כאשר מחו, מסבירה יותר ... סופרים ואינטלקטואלים מצאו את עצמם מוחים על זוועה פוליטית בלי שמצאו קשרים של ממש בינה לבין הארג העצום, הסבוך של חיי יום יום, שאותו הם מכירים ועליו הם מסוגלים להעיד', נ' קלדרון, 'מחאה', הארץ, 24 באוקטובר 1986.

67. על חלפי כמשורר הקומוניזם והאדם ראה: ד' מירון, 'אני עני בשירתו ובדורו', ידיעות אחרונות, 15 ביוני 1990.

68. ראה: מ' ברינקר, 'ברנר כמבקר מבפנים של תנועת הפועלים', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 49-50.

69. אפילו א"צ גרינברג, משורר הענות והגבורה, אינו יוצא מכלל זה; ראה למשל 'מסוד המנוצחים', מתוך 'אנקריאון על קטב העצבון', בתוך: באמצע העולם ובאמצע הזמנים (לעיל, הערה 49), עמ' 71.

כי אלה מעשיהם של הכוחות שבידיהם נתן את נפשו, כוחות נשגבים, אך קטלניים ונטולי רחמים, אשר לא יחסכו אף אותו ביום מן הימים.⁷⁰

זוהי הטרנספורמציה של הגיבור המהפכן הממיר את היחסים הבין-זוגיים של בעל ואשתו במחויבותו הציבורית, הטוטלית והנעדרת רחמים של המהפכן המקצועי. מכאן קצרה הדרך אל המהפכן חלול הנפש בנוסח הכובשים של אנדרה מאלרו. וממשיחים בלא חסד⁷¹ אלה קצרה הדרך אל מלך השקר כדוגמת דמותו של סטאברוגין, המשיח הפתולוגי⁷² בשדים של דוסטויבסקי. ההגחכה והדמוניזציה של הגאולה המדינית מצביעים למעשה על המלכוד השטני של התופעה הרדיקלית המזמינה, כדברי אורי צבי גרינברג, 'אל וסמאל לכיבוד רכיבה'.⁷³

אולי אפשר להבין את תופעות הדמוניזציה של ההחלה המשיחית כמלכודת בלתי נמנעת שהאנושות נופלת לתוכה בריצתה אחר ההיחלצות הנכספת מכלא ההווה אל היכליו הנכספים של העתיד. ייתכן גם שאין בנמצא מחוץ החלה של חזון השלמות הרדיקלית, ולפיכך המלכודת השטנית היא התוצאה הרת האסון של נסיונות אסורים לדאות אל חזונות אוטופיים, שלעולם הם חזונות תעתועים.

בסופו של דבר שתי דרכים מצטלבות לפנינו בשאלת מיצויים של יחסי אנוש: יחסיות צנועה בין שאל לשמים מול מלכודת השבתאות האורבת בנסיונות ההחלה של חזונות אפוקליפטיים. התמודדות זו בין שתי העמדות המנוגדות עוברת כחוט השני בשאלת ההחלה של הפוליטיקה הרדיקלית: כיצד נתפסים אפוא החיים הממשיים בגבולם או בכמיהותיהם?

כנגד עולמו המוקטן של ה'אני' וכנגד היחסיות של הקיום האנושי מתקיים החיפוש אחר מיצוי אנושי רחב יותר, שורשי יותר, גבוה יותר. וזאת על-פי המתכונת של התורות הרדיקליות הרואות בחיים תבנית שגאולה בסופה.⁷⁴

אנו יונקים אפוא ממורשת הגותית כפולה, מפתרון דואלי לשאלת הקיום האנושי: להימנע מחיפושי גבהים מזה, ולטפס אל על מזה. המחפש את גן העדן ממילא הוא מתקרב אף אל זיהויו הניגודי-הדיאבולי, כדברי יצחק אורבך-אורפז בחיבורו הצליין החילוני: 'להיות יותר מאדם, להקריב את הכל – זהו מרד חסר סיכוי, בה במידה שהוא גדול, נפילי'.⁷⁵

70. ב' פסטרנק, דוקטור ז'יוואגו, ספר יג: 'נוכח בית הפסלים', עמ' 399.

71. כך מתאר אותם ג'ורג' שטיינר: 'Defeated angels in whom memories of salvation alternate with infernal malice', G. Steiner, *Tolstoy or Dostoyevsky*, London 1959, p. 205.

72. פ"מ דוסטויבסקי, שדים, עמ' 412-414.

73. מתוך 'אנקריאון על קטב העצבון' (לעיל, הערה 69), עמ' 70.

74. F. J. C. Hearnshaw (ed.), *The Social and Political Ideas of Some Great Thinkers of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1926, chap. 7.

התאולוגית של ה-Weltanschauung ההגליאני-המרקסיסטי ראה: G. V. Plekhanov, *Sochineniya* (ed. D. Riazanov), 16, Moscow 1923-1927, pp. 224-244.

75. 'אורבך-אורפז, הצליין החילוני, תל-אביב 1982, עמ' 70.

מסקנת 'האמצע המוזהב' בפוליטיקה⁷⁶ היא, לפיכך, המודעות לגבולותיה של הראליה ההיסטורית – אך מי שאינו מקבל עליו את ההימור ממילא מוותר מראש על הסיכוי. אנשי החזון הפוליטי, אנשי המשיח המדיני, יראו בדרך המלך שהאחרים מצביעים עליה ויתור על מיצוי עצמי, ואילו אנשי 'האמצע המוזהב' יראו בנסיונות ההחלה של חזונות גן העדן של יריביהם את הקטסטרופה הלא נמנעת של הגיהנום. ואולם ייתכן ששתי הדרכים האלה למיצויים של החיים אינן אלא אחת:⁷⁷ הדינמיקה הפילוסופית-הפוליטית-הקיומית נעה מסביב ל-cul de sac של עולם שחי ומת בכמיהותיו. כך מתאר יצחק אורבך-אורפז את הצליין החילוני, איש המאה העשרים, בן דמותם של הגיבורים החולמים⁷⁸ מן המאה הי"ט – אכולי הניכור והכיסופים של העידן הרומנטי:

מכאן חוסר האונים של גיבור הסיפור הצליין-החילוני. עמידתו כלפי ההעדר עשויה להידמות לזו של איש המערות – מלה שהיא השבעה, תנועה שהיא טקס. לכך מתלווה כמעט תמיד מעין זכרון טראומטי סתום, כאילו ידע האיש אי אז בדמדומי בראשית קשר אינטימי ומובהק עם ההווה השלמה, ואז הכל נשבר: הברכה היתה לקללה וההווה להעדר. זו תבנית היסוד.⁷⁹

ועוד:

פרדוכסלית – מסתתרת כאן תקווה, כי כנגד הקורבן השלם תיתכן רק ישועה שלמה. הכופר הצליין פועל כמי שמונע על ידי תקווה – שהוא כמובן לא יורה בה – שההווה תצא מתוך סתרה, וההעדר יהיה לנוכחות מהממת.⁸⁰

אפשר לשער שאותו 'זכרון טראומטי' של חלום ושברו אינו רק סימפטום קיומי של האדם המודרני, כפי שסבור אורפז, אלא גם שלב ממשי בהתרחשויותיה של הדינמיקה המהפכנית של ההיסטוריה ובמשבריו של חזון המהפכה. קצותיו המאיימים של הגשמתו הפוליטית של הרדיקליזם המהפכני – ההחמצה מזה והדמוניזציה מזה – הם המסיגים אחור את הדינמיקה ההיסטורית 'אחר האוטופיה' אל מבוכ הרדיקליזם והרומנטיקה של טרם ההגשמה החזונית.⁸¹ ואולם אין זו רק חזרה לאחור. משום

76. Ch. Kamensky, 'Thomas Mann's Concept of the "Burgher"', *College Language Association Journal*, 5 (1962), pp. 184-194

77. על 'אחדותן' של שתי הדמויות המנוגדות – צייטבלום ולוורקין – בדוקטור פאוסטוס, מספר תומאס מאן ביומנו: T. Mann, *Die Entstehung des Doktor Fausts*, Amsterdam 1949, p. 81

78. ראה: D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, pp. 294, 380

79. 'אורבך-אורפז, הצליין החילוני, עמ' 60.

80. שם, עמ' 53.

81. א' קאמי, האדם המורד (תרגם צ' ארד), תל-אביב 1983, עמ' 21-22, 96-97; וראה גם: P. Goodman, *Growing Up Absurd*, New York 1960; idem, *Utopian Essays and Practical Proposals*, New York 1962

שהתופעה הרדיקלית חוללה הסלמה הרסנית (עם התגשמותן לכאורה של המהפכות) במערכת הסכנות והסיכויים של החזון המשיחי-הרומנטי. כאן, במלכודת ההסלמה וההגשמה של המלכוד הרדיקלי, חוזר ומתגלע הפער בין ספרות לפוליטיקה: באמצעות המעגלים הדיאלקטיים של מציאות ופנטסיה אכן שילבה היצירה הספרותית ייסורים וגאולה בתבנית 'ראליסטית'. בכך, כאמור, התירה את הפקעת הפוליטית שנקרעה בין ניכור לתקווה, אבל בניסיון להחלה פוליטית-אמפירית של התרה זו חוזרים הקצוות ונפרדים להפכים קוטביים: ייסורים לחוד וגאולה לחוד, מציאות לחוד ואוטופיה משיחית לחוד, ואין המהפכה דומה לחזון המהפכה: לעולם אין אלטנווילנד דומה למדינה ממשית אלא בגדר מופת הקבוע בשמים. ואין אפשרות להחלה אופרטיבית של 'מלכות ישראל' ללא פשרות בלתי נמנעות או שבירת הכלים. אין אפוא אפשרות לאקטואליזציה מילולית של ההתרה הספרותית המושאלת אל מחוץ למקסם השווא של תמונת הראי.

בשלב ההתמסדות הזה חוזרת ועולה, לכאורה, ההבחנה העקרונית בין עולם הרוח היצירתי לעולם הממש של האקטיביזם ההיסטורי. ונשאלת השאלה מה חלקה של הספרות בחברה בתר-חזונית או בתר-מהפכנית? מה הלאה? מהי האמירה הפוליטית – ומשקלה הפוליטי – של הספרות כאשר נעשה המעשה בעידן הפשרות הכואבות של ההגשמה החלקית או הטרנספורמציות הפתולוגיות של המגמות הרדיקליות? וכפי ששואל אריה סיון ב'דילמה של משורר': 'מה יעשה משורר, החושד [בניסוח פשוט ביותר] כי המלך שלו אינו אלא שד?'⁸²

לצד חוסר האונים⁸³ משקפת הספרות תחושות של מחויבות, של אחריות ושל שליחות; דווקא בשעתה הקשה של הפוליטיקה באה – כסממן מחודש של רומנטיקה פוליטית – שעתה 'הפוליטית' של הספרות, אם בהוקעת המחדלים, אם בזעקת התראה, אם בנשיאת הלפיד, אש התמיד, של החזון, ואם בתפילה לנס. דברי השיר של נתן זך, 'שיר No טיפוס', הם דוגמה למחויבות המתאה המתמדת של המשורר:

מִי שֶׁלֹא אָמַר מִיָּמִיו לֹא
לְרוֹצֵחַ, שֶׁקָּרַן וְטָמָא
לֹא רַק שֶׁלֹא כָּתַב שִׁיר נוֹ נָאָה
כִּי אִם לֹא לָמַד דְּבַר מִלִּי טְאִי פֶּה.

כִּי אוֹלִי אֵין לָנוּ דֵּי זְמַן לְעֶקֶר הָר
וְאוֹלִי לֹא בָּאנוּ לְכָאן לְעֶקֶר הָרִים
אֲבָל יֵשׁ לָנוּ מְעַט זְמַן לְכָתֵב שִׁירִים

82. א' סיון, 'דילמה של משורר', בתוך: ח' חבר ומ' רון (עורכים), ואין תיכלה לקרבות ולהרג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 71.

83. שם, עמ' 73. כן ראה: א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 22; א"צ גרינברג, 'הממשיל משלים', כלב בית, עמ' עד-עה.

על הזכות הגדולה להיות פה
על הזכות הגדולה לומר לא⁸⁴

דוגמה מרתקת לדמוניזציה הטרגית של ההחלה הרדיקלית, אבל גם לשליחות התפילה של הספרות, יכול לשמש הספר דוקטור פאוסטוס של תומאס מאן: העלילה בנויה כסיפור בתוך סיפור, וסיפור המסגרת הוא יומן שנכתב בגרמניה במלחמת העולם השנייה והאני המספר שלו מתאר בו את פרשת חייו ומותו של המוסיקאי הגאונני, ידידו האהוב. הספר כולו בנוי מתיאורים מצטלבים של טרגדיה – זו של הסיפור וזו של סיפור המסגרת. תיאור גורלה של גרמניה האחוזה בדם ובלהבות, פרי שיגעון ואימה, בד בבד עם תיאור גאונותו של הגיבור ברוך ההשראה, רדוף השדים, ותיאור בריתו עם השטן, ייסוריו ומחלתו-שגעונו. לוורקין, הגאון המקולל, הוא אפוא פרסוניפיקציה מוחלטת של הארץ, ואכן, מותו בא במקביל לנצחונותיה המכושפים של גרמניה. היומן – סיפור המסגרת – הבא לתעד לכאורה את חייו ומותו של הגיבור המכושף, מסתיים עם אימת השבר והאבדון של המפלה הלאומית. גורלו של האמן-הגאון הוא אפוא פרה-פיגורציה הרת אסון לגורלה של גרמניה. ומהי שליחותו של הסופר? על כך מעידות מילות התפילה ששם תומאס מאן בפי המספר, בסיום הסיפור הנורא של ארצו ושל חברו:

גרמניה, הסערה בלחייה, אחוזה היתה אז בסחרחורת הנצחונות הנלווים, על סף כיבוש כל העולם בזכות הברית האחת [עם השטן] שנחושה היתה בדעתה לשמור והיא חתמה אותה בדמה. עתה מוקפת שדים, יד על עינה האחת, ובשנייה צופה על זוועה מאיימת, היא מידרדרת מטה מיאוש ליאוש. מתי תגיע לתחתית המצולות? מתי יעלה, מחוסר הישע המוחלט, השחר – נס מעל לכל כוח אמונה – לתקווה. אדם בודד משלב ידיו ומדבר: אלוהים, היה רחום לנפש האומללה שהיא שלך. היה רחום לידידי, למולדתי (mein vaterlan).⁸⁵

וכך באפילוג:

חסל. אדם זקן וכפוף ורצון על ידי זוועות אלה של העתים בהם כתב ואלה שהיו המושא של כתיבתו, מביט בסיפוק מפוקפק בערמה הגבוהה של הנייר – פרי חריצותו, תולדת אותן שנים מלאות עד גדותיהן בזכרונות של העבר ובמאורעות השעה.

חובה הושלמה אליה לא הועדתי מלידה כי אם נקראתי על-ידי אהבה ושמירת אמונים – ומשום ייחוד מצבי כעד ראייה, מה שאלה יכולים לחולל, מה שמסירות יכולה לתרום – זה נעשה.

84. ג' זך, אנטי מחיקון, תל-אביב 1984, עמ' 59. כן ראה: תמי וולף, "ואולי לא באנו לכאן לעקור הרים", על "שיר No טיפוסי" של נתן זך והערות אחדות בעקבות השירה שנכתבה במהלך מלחמת הלבנון, מאזניים, סד, גיליון 9-10 (מאי-יוני 1990).

85. T. Mann, *Doktor Faustus*, p. 510.

וזו עדותו של סולז'ניצין על עליונותו - עליונות שליחותו של הסופר הרוסי במשטר המשיחית-הפתולוגי של הטוטליטריזם הקומוניסטי:

הרי כמאה סופרים תמכו בי ... האם אין זה פלא? אף לקוות לכך לא העזתי! ומרד הסופרים!! - אצלנו! לאחר שפעמים כה רבות עבר עליהם, עבור וחזור, עבור וחזור, מכבש-הדרכים הסטאליני! האינטליגנציה ההומניטרית המסכנה! האם לא אותך ... השמידו בלא-הרף ... הרגו, חנקו, סקלו שרפו? נדמה כי עד חורמה! ... אך שוב את חיה? ושוב התחלת לצמוח נטולת-מגן, ללא טובת-הנאה, נואשת! - דווקא את, שוב את, ולא אחיך, בעלי ההצלחה, בוני החלליות, מדעני האטום, הפיסיקאים, הכימאים, בעלי המשכורות הבטוחות, שוכני הדירות המודרניות ... לכאורה הם, שנשארו בחיים, חייבים היו ליטול על עצמם את גורלך המר, לרשת את מולך חסר-התקווה - אך לא! אין השבע יודע את נפש הרעב! הם יכינו לנו מיתה משונה, ואילו למען האדמה הפורחת - היי את הקורבן!⁸⁶

מהו אפוא קורבן השליחות של הספרות? באופן 'ויג'ילנטי' היא מקבלת עליה את חובת הטיהור, הניחומים והמרפא לתחלואיה של הפוליטיקה הפתולוגית או הבתר-משיחית.⁸⁷ ונשאלת השאלה אם לא נטמן כאן הזרע למוצא חדש - מוצא ספרותי בלבד - למבוך הרומנטי החדש שבין החזון הנשגב ובין המציאות הקשה של היישום או של הוויתור.

ואכן אלה הדברים ששם המשורר המגויס-המאוכזב אורי צבי גרינברג בפי אמו:

הַמֶּלֶךְ אֵינָנוּ, הַהֵיכָל אֵינָנוּ, אֲבָל
בְּנֵי זֶה נִכְסְפִי וּמִמְשִׁיךְ לִנְגֵן בְּרַחֲבוֹת
עַל עֹיֵב הַהֵיכָל,
לְבַל יִשְׁכַּח הַנְּגוֹן, לְבַל יִשְׁכַּח!⁸⁸

86. א' סולז'ניצין, כנגוח העגל את האלון (תרגום מ' בן אייר), תל-אביב 1977, עמ' 171.

87. א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 198-199.

88. א"צ גרינברג, רחובות הנהר, ירושלים-תל-אביב 1978, עמ' רצו.

‘הוועידה האדומה’ של הנוער-העובד (תשרי תרפ"ז) ושומרי חומותיה

לנסיבות הספרותיות של ייסוד הסקציה של הנוער-העובד ובטאונה במעלה

אבידב ליפסקר

ייסוד הסקציה של הנוער-העובד ובטאונה במעלה היה תופעה ייחודית מבחינת התפתחותה של ההסתדרות כאיגוד מקצועי בארץ-ישראל, תופעה שלא היתה כדוגמתה בשום מקום מחוץ לארץ-ישראל. ההתארגנות הזאת של נוער כאיגוד מקצועי (‘הסתדרות הנוער העובד העברי בארץ-ישראל’) וכתנועה הנושאת מסר חינוכי ותרבותי (באמצעות מועדונים ובאמצעות הביטאון במעלה) נחקרה בהרחבה בידי מוניה אדמתי בספרו במעלה נעורים.¹ מחקר זה עוסק בהיבטים הכלכליים, הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים של התופעה. מטבע הדברים יוחד לנסיבות הספרותיות מקום קטן למדי בין כלל הנסיבות שהיו כרוכות בהופעת התנועה ובטאונה. עם זה ציין מוניה אדמתי את המקום המרכזי שתפס המשורר הצעיר אברהם ברוידס בשלבים הראשונים של ההתארגנות לקראת הקמת הסקציה:

אחד הראשונים הוא המשורר אברהם ברוידס, אשר ביאליק קרבו אליו מנעוריו, מראשית כתיבתו בעלוני ‘הנוער העובד’, ב’במעלה’, וב’דבר’. שירתו נבעה מעצם חיי הנוער העובד ונסיון חייו בעבודה, בלימודים, בחיי חברה ולאחר-מכן גם מההתיישבות. ברוידס היה פעיל בתנועה למרות חולשתו הגופנית. חביב היה על חבריו ושימש כדוברם בענייני רוח וכמשוררם [במעלה נעורים, עמ’ 41].

* מאמר זה הוא חלק ממחקר שעשיתי לשם כתיבת ספרי לעמל יולד, שירת אברהם ברוידס על רקע תקופתה מימי וילנה והעלייה השלישית ועד לשנות השבעים. הספר יראה אור בהוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן.

1. יסודו של המחקר בעבודה לשם קבלת תואר שני: מ’ אדמתי, ‘הסתדרות “הנוער העובד” בשנים 1924–1930: מאגוד מקצועי – לתנועת נוער חלוצית’, אוניברסיטת תל-אביב 1973. החיבור ראה אור כספר: מ’ אדמתי, במעלה נעורים: הנוער העובד 1924–1931, תל-אביב 1974; ראה גם: ב’ חכליל, ‘הנוער העובד, תנועת הנוער הגדולה והמגוונת ביותר’, בתוך: מ’ נאור (עורך), תנועות הנוער 1920–1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים 1989, עמ’ 37–48.

בסיכום ממצה זה יש משום תיאור הולם של מקומו של ברוידס בתהליכים לקראת ייסוד הנוער-העובד, אבל כבר מן הרמזים על קשריו עם ביאליק אפשר להבין שמלבד הצד הפורמלי של המעורבות בפעילות למען הקמת סקציה לנערים עובדים ליד ההסתדרות פעלה כאן אישיותו הספרותית את פעולתה המיוחדת. פעולה זו, כפי שיתואר בהמשך הדברים, היתה בעלת היקף נרחב וכללה חוגים ואישים חשובים בספרות העברית, שעמם קיים ברוידס קשרים הדוקים בשנות ה-20. התהליכים האלה לקראת הקמת הנוער-העובד חשובים אפוא לא רק בתור מכווני התופעה המצומצמת של ייסוד התנועה והביטאון במעלה, אלא יש בהם ללמד על המתחים והמאבקים בהקשר פוליטי ותרבותי רחב יותר בסוף שנות ה-20 בארץ-ישראל.

אברהם ברוידס עלה לארץ-ישראל באייר תרפ"ג (1923) עם משפחתו והוא בן שש-עשרה שנה. חודשים אחדים ישבה המשפחה ביפו, ולאחר מכן עקרה לתל-אביב. הנער המשורר, שלא הספיק להשלים את חוק לימודיו בוילנה, נאלץ למצוא עבודה למחייתו בשל קשייה הכלכליים של המשפחה; תחילה בעבודה בפרדסי פתח-תקווה ואחר-כך בעבודות בניין וסלילת כבישים בתל-אביב וסביבותיה.² שלא בטובתו מצא עצמו מעורב בהווי המצוקה הכלכלית של ימי המעבר שבין העלייה השלישית לרביעית, שהיו מלווים במאבק למען עבודה עברית כנגד התחרות הקשה של העבודה הערבית הזולה. המאמץ לגייס עובדים באמצעות הוזלת העבודה הביא לידי ניצול ילדים ונערים בעלי רקע כלכלי ירוד. בזכרונותיו תיאר ברוידס קבוצות נוער העוסקות בעבודה מפרכת בלא התחשבות לא בגילם של העובדים ולא במצבם הגופני.³ לעדות זו נמצא אישור בעיתונות התקופה, בייחוד זו שהשתתף בה הנוער, אך גם מפי סופרי הדור, כגון עדותו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר, 1854-1945) בקונטרס, עיתונה של תנועת הפועלים:

אולם במיוחד עניין פרט אחד, גורלם של השוליות בני השלש-עשרה הלומדים, כביכול, מלאכה אצל בעלי-מלאכה. צעקה פולחת לב נשמעה לי מתוך דברי אחד הצירים מירושלים. השוליות עובדים מבוקר עד ערב ועד שעה מאוחרת בלילה, לא מקצוע שהם רוצים ללמוד, אלא בעסקי הבית והשליחות.⁴

2. על ימי העבודה בתל-אביב ראה: א' ברוידס, פגישות ודברים: עם סופרי הדור, רמת-גן 1976, הפרק 'עם מחצצי החצץ', עמ' 19-20. עוד קטעי יומן ראה בחוברת מעגלי אדם ושיר לאברהם ברוידס, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 28-31.
3. 'החומר האנושי של הנוער העובד שברובו הגדול הנו משולל כל ידיעות ראשונות. הניצול, היחס המעליב מצד האדון, שעות העבודה המיותרות, חוסר ההגנה של העובד, ומאידך - חוסר העבודה, מקרי רעב לעיתים קרובות ...', ראה: א' ברוידס, 'לברור עבודתנו התרבותית', במעלה, א (מאי תרפ"ו), עמ' 10. עדויות מזועזעות על ניצול נערים, הכאתם (!), הבאתם למשפט על גנבת מזון והלקאתם כעונש ראה אצל: ד' כהן, חסד נעורים: דפים מספר הנוער העובד, תל-אביב תשט"ו, עמ' 55-59.
4. אז"ר רבינוביץ, 'הרהורים', קונטרס, קצא (חשוון תרפ"ה). עוד תיעוד בעיתונות התקופה ראה: מ' שניר, כיבוש עבודה: כיבולוגרפיה על מאבקי העבודה העברית, כיבושיה וארגונה משנות תרס"ו-תרס"ט, תל-אביב תשי"ט, בעיקר עמ' 31-35.

חווייה קשה זו של ימי נעוריו בתל-אביב היתה בעיני ברוידס מעין התממשות של תפיסת חיים ציונית-סוציאליסטית, שלאורה חונך בבית אביו בוילנה. המתח הבין-מעמדי של עובד מנוצל ומעביד מנצל נעשה היסוד המניע בפעולתו החברתית ובעיקר הספרותית. יסוד אידיאולוגי זה היה שונה מעיקרו מן האידיאולוגיה של תנועת העבודה העברית בשנות ה-20. זו התבססה בעיקר על שני יסודות: עבודת האדמה וגאולת ארץ-ישראל, ושני אלה הם שהזינו את שירת המשורר החלוץ בן העלייה השלישית, כגון בשירי הגברות העולה (תל-אביב תרפ"ו) של אורי צבי גרינברג. רישומיה של האידיאולוגיה המעמדית ניכרים כבר בביכורי שירתו של ברוידס בארץ-ישראל, שאותם כינס לראשונה באיחור רב בקובץ בתלם (חוב' ג, תרצ"א). הקובץ הצנוע בהיקפו ובצורתו החיצונית ראה אור במסגרת פרסומי ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל, משום שלנוער-העובד לא היו האמצעים הכספיים להעמיד מערכת מורכבת של הוצאת ספרים. בדברי המבוא לחוברת השירים, שהובאו מטעם המועצה הארצית להסתדרות הנוער-העובד העברי בארץ-ישראל, מצטלצלת הנעימה הרעיונית המיוחדת לגוף זה במשמעות שעמדנו עליה כאן:

ברגשי שמחה נושא הנוער העובד את ברכתו הנאמנה לחברו ברוידס בצאת לקט זה משיריו. יהי רצון כי גם אותם משיריו המתנים את ענותו של הנער העובד, קשי יומו ולבטיו במשטר החיים האכזרי - לא יאחרו מלהופיע בספריית 'במעלה'.⁵

כלומר, כותבי הדברים לא הסתפקו בסמאות הרגילות על 'משא העמל' של החלוץ וגאולת ארץ-ישראל משיממונה, אלא סברו שיש להוסיף על האידיאולוגיה המסורתית של תרבות החלוצים את סבלה של קבוצה נבחרת, הנושאת עליה תו מעמדי מיוחד. יסוד זה בולט מאוד בשיר הפתיחה לקובץ 'אגרת' (בתלם, עמ' 5), שעל-פי תוכנו הוא מן הראשונים שכתב ברוידס בארץ ועניינו דברים שמפנה הדובר אל אחיו שנשארו מאחור, בגולה. נמעניו הם המגשימים בכוח של פתוס חלוצי מן הדגם ה'ישן' נוסח ימי העלייה השנייה והשלישית:

כִּי מִחֵר תִּצְאוּ בְּסֶף מְשֻׁלְּהִים לְדֶרֶךְ
מִתְרוֹנְנִים יַחְדוֹ בְּשִׁיר הַיְקִיצָה -
זָכְרוּ: בְּאֶרֶץ נִרְתָּמִים לְעִבּוּדַת הַפָּרָה
לְחַיּוֹת אֲדָמַת הַכֶּף וְהַבָּצָה

סמוך לסיום האיגרת השירית הזאת כבר נבעים הסדקים בחומת הפתוס החלוצי וניכרת התלונה המעמדית-החברתית, שכמוה היה אפשר לשמוע אצל המשורר ל'

5. א' ברוידס, בתלם, ג, תל-אביב תרצ"א, עמ' 3. על העטיפה של הקונטרס הקטן (12x16 ס"מ, 36 עמודים) הוצנעה תמיכתה של ההסתדרות הכללית באותיות פטיט, ואילו המו"ל המוצהר, ההסתדרות הכללית של הנוער העובד העברי, הובלט בקו עבה ובאותיות מודגשות. בספרו השני של ברוידס, אשנב, שראה אור בפורמט ובהיקף דומים, הושמט כליל האזכור של ההסתדרות הכללית ושם המו"ל המופיע בו הוא 'במעלה'.

אלמי, בטון מאופק יותר, אך לא אצל המשוררים בני הדור שראו את עצמם חלק מתרבות העמל של אותן שנים:

החיים בישראל כבדים כהררי בולת,
הנה משבר, אסון ועלבונות.
רק בגאון נחזיר משאת הנפש הנגזלת,
בקנאות עזה נקים החרבנות...

הקמת הריסות, תיקון חורבן ושחזור פארה של המולדת ההרוסה – אלה הנושאים שגולמו בקונוונציות ספרותיות משתנות מאז ספרות ההשכלה ועד לספרות העלייה הרביעית. למרות השינויים החריפים שהתחוללו בקונוונציות האלה נשמר תמיד ציר טלאולוגי קבוע של גאולת הארץ, שבהיצמדות אליו ראה המשורר העברי את מעשה התיקון האנושי והלאומי של היהודי. כאן, ביצירתו המוקדמת של ברוידס, נבעה סדק ראשון בבסיס הקונוונציה הזאת. תהליך גאולת הארץ נכרך בהרגשת משבר, עלבון ואסון, שהחלוץ הוא מתקנה וקורבנה בעת אחת. השיר בא להזהיר את עתודת החלוצים מפני אידיאליזציה של רעיון גאולת הארץ ותובע מן החלוץ מאמץ של שיקום עצמו מחורבנו הנפשי, שבא עליו מעצם הייעוד שקיבל עליו.

חידוש זה בטון ובאווירה הוא קיצוני אף יותר מן החוויה המשברית המשתקפת בכתבי ברנר; הביקורת שהפנה ברנר כלפי האידיאליזציה של המציאות הארץ-ישראלית לא הכירה את התחושה של 'קנאות עזה', כדברי השיר, לשם מאבק על 'השבת הגזילה הנפשית' לחלוץ המקופח בידי חברת האם האידיאולוגית שלו. גם בסיפורים שבהם הקונפליקט הוא פנים-חברתי, כמו 'המוצא', מדובר בהתנגשות שבין נציגי האיכרות המבוססת הוותיקה ובין פליטי יפו-תל-אביב שגירשו הטורקים, כלומר קונפליקט בין חברות שונות מאוד זו מזו. הנוסח החדש בשירו של ברוידס נימק את הסבל במתחים פנים-חברתיים של בני קבוצה אידיאולוגית אחת, ומן הבחינה הזאת יש כאן שינוי עקרוני של עיצוב חויית הסבל החלוצית לעומת שירת העלייה השלישית.⁶

סבלו של החלוץ הוצב כערך אידיאולוגי, ובעקבות כך גם כערך תמטי מרכזי אצל החשובים שבמשוררי שנות ה-20, כמו א"צ גרינברג (הגברות העולה, תרפ"ו) וי' למדן (מסדה, תל-אביב תרפ"ז). הפואמה של למדן היא חיזיון פואמתי-דרמטי שגיבוריו הם 'המוקע המתהלך', 'שריד', 'עולה רכה' – דמויות שהעניקו לפרקי

6. יוצא דופן לגבי הבחנה זו הוא כמוכן המשורר ליובה אלמי, שכבר בתרפ"ז הדפיס שירים בעלי אופי מעמדי מובהק בספרו בשער (תרפ"ז). כך הוציא אלמי את עצמו במופגן מכלל הקונסנזוס האידיאולוגי ה'מוסכם' של שירת העלייה השלישית, ובשנת 1929 היגר לברית-המועצות. על כך ראה: ח' חבר, פייטנים ובריונים, ירושלים 1994, עמ' 33–34. ברוידס לעומתו ניסה למתן ולעצב עמדות אלה בתוך הקונסנזוס האידיאולוגי, כלומר לחולל מהפכה רעיונית במערכת חברתית (נערים חלוצים מול בוגרים עובדים), מערכת שביקש לשנות אבל גם להשתלב בתוכה.

הפואמה את כותרותיהם. גיבורים אלה צועדים בתוך שיירת אביונים אל חומת מסדה ומפילים עצמם אל תהומות הייאוש שלרגליה. זו מצוקה מרטירית, קורבן מוגש מרצון על מזבח רעיון הגאולה, ששירת העלייה השלישית התמסרה לו. שירי אצ"ג בקובץ הגברות העולה דומים מן הבחינה הזאת לשירי למדן במסדה; העניים המלכותיים האוכלים מ'פת הדווי מאותה עיסה ישראלית' ('בוזה הדם', הגברות העולה, עמ' יא), הם אביונים בסעודה אכוריאסטית – בכעין סקרמנט משיחי של התקדשות לרעיון הגאולה.⁷ בשני הקבצים, של למדן ושל גרינברג, יסוד העניות והאביונות הקדושה אינו בא לייצג מובן מעמדי כלל ועיקר. אמנם גרינברג היה מודע לעצם קיומו של קונפליקט מעמדי ואף התייחס אליו במלוא החריפות בפריודיקה של תנועת הפועלים בסדרת מאמריו 'ממגלת הימים ההם' שנדפסה בדבר. בייחוד בוטה התקפתו בנושא זה בסעיף הנושא את הכותרת 'כלבי החלוציות ו"האחים" המתנכרים...', על האיכרים השבעים הנותנים לאחיהם לרעוב:

על הפרט הציוני, המתכחש לאסון, אין לנו כוח לצוות ... אין אנו מפגינים כנגדו, אפילו בעיניים בוערות. 'כאילו' אין לנו טינה. במדינה אחרת הרי לא היה החלק הציבורי הרעב והמסתגף, שותק כל-כך לחלק הציבורי השבע ונהנה, כאשר אנו שותקים.⁸

אבל למרות הכאב הרב על עצם הופעת מתח בין-מעמדי-כלכלי סירב גרינברג לעשות את המתח הזה דגל מוצהר של מאבק, ולו משום שהתנגד עקרונית לכל עמדה פלגנית-מיליטנטית שתעורר סכסוך פנים-יהודי בארץ-ישראל. בימים שהדפיס אצ"ג את סדרת מאמריו 'ממגלת הימים ההם' החל ברוידס לפרסם את שיריו בבמעלה, לאמור – תקוותו של גרינברג לקונסנזוס לאומי ותרבותי בעניין יעדיה של תנועת העבודה נכזבה, ורצונו להמשיך ולבטא את האתוס המקובל בספרות העלייה השלישית לא התקבל על דעת הכול, על-כל-פנים לא על דעתה של אותה שכבת צעירים שברוידס הוא נציגה, שכבר החלה לעצב אתוס פוליטי בכיוון אחר, כנראה בהשפעת אחדות-העבודה. מעדותו של ברוידס על ימיו הראשונים (תרפ"ד-תרפ"ח) בארץ עולה שמדרך

7. על היסוד המרטירי בשירי הגברות העולה של אצ"ג ראה במסה החשובה: 'עניים בסעודה מלכותית' – לבחינת שירתו של אצ"ג בתקופתו הראשונה בארץ-ישראל', בתוך: ג' קצנלסון, גולף הכלים של הכוסף: מסות על שירת אורי צבי גרינברג, תל-אביב 1993, עמ' 65-80. המסה נדפסה לראשונה במאסף לדברי ספרות, בקורת והגות, ח-ט (תשכ"ח), עמ' 205-224. גם כשכתב אצ"ג 'פרולטרם בישראל קראו לי להיות פייטנם' ('טור מלכא', סדן, א-ב [כסלו תרפ"ה], עמ' לז), הוא הסיט את המשמעות המעמדית של המושג 'פרולטריון' למובן אפוקליפטי של הגשמת חזון הגאולה בידי אביוני החברה ולא בידי הפייטנים המטפחים את 'הרך והענוג' בלשונו. בעניין זה ראה הבחנות אצל: ח' חבר, פייטנים ובריונים, בפרק 'שירה מעמדית כאפוזיציה', עמ' 37.
8. אצ"ג גרינברג, 'ממגלת הימים ההם', דבר, 1 באפריל 1927.

הטבע הזדהה עם המנטליות האידאולוגית של אנשי העלייה השנייה דווקא, ולא עם זו של אנשי העלייה השלישית:

שקעתי בעסקנות התנועה [הנוער-העובד] וצמאתי להשיג מקור יניקתה של דת-העבודה בציון ומשמעות עקרוניתה. עברתי על מאמרי א.ד.גורדון, 'האחדות', 'כרכי האדמה', 'מעברות', 'בדרך' לוילקנסקי, יומנו של טרומפלדור ושמעתי תורת מפעלותיה של ההסתדרות וראשי-פרקים בכלכלה מדינית מפי דב הוז, אליהו גולומב ו"ל ומשה שרתוק (שרת) יבלח"א.⁹

עיצוב החוויה החלוצית לא היה תלוי, כמסתבר כאן, במציאות אובייקטיבית לבדה, שאותה חווה ברוידס על בשרו, אלא בהשתקפות פנימית, המעידה על שחיקה גוברת של ערך המעשה החלוצי, שהמשורר, גם אם התנסה בו, שוב לא ראה בו ערך אבסולוטי, אלא צורה ישנה של הגשמתו ואובייקט של געגוע. נוכחות מובלטת ניתנה למעמדיות, שנולדה כצורת השתלבות של המשורר בן העלייה הרביעית בארץ-ישראל. המיקום החברתי במובן המעמדי שלו הוא שקבע בסופו של דבר אמת-מידה חדשה להערכת הישן והעמיד את הקונפליקטים הפנים-חברתיים במרכזה של ההוויה הספרותית החדשה.

הקונפליקט הזה גרר שפה חדשה לתיאור קבוצת החלוצים בשירת ברוידס. מי שנקראו בשנות ה-20 'חלוצים' כונו לקראת סוף העשור 'עובדים' או 'פועלים'. השוני, שאפשר להבחין בו בעיתונות השמאל של התקופה (קונטרס והפועל הצעיר), אינו רק עניין של חילופי מינוח, אלא היסט במיקוד המשמעות; במקום אידיאל הציונות המדינית והמשכה המגשים (גאולת ארץ-ישראל וגאולת האדם היהודי בעבודת כפיים נוסח גדוד העבודה, למשל), הובלטה אידיאולוגיה ארגונית-חברתית של איגוד מקצועי, כביטוי של מתיחות פנים-חברתית ובמגמה לשמור על אינטרס של קבוצה אחת לעומת אחיותיה בתוך חברת אדם.¹⁰

הנוער-העובד, שברוידס היה מראשוני מייסדיו, הוא דוגמה מובהקת לכך. מלכתחילה חתרו קבוצות נוער במקומות שונים בארץ להקמת גוף מקצועי שייצג אינטרסים מיוחדים של נערים עובדים ויגבש מעין 'מגילת זכויות' שתגן עליהם. כלומר, לא דובר על הנעה אידיאולוגית-פוליטית, אלא על פעולה ארגונית של

9. א' ברוידס, 'תקופה ודרך', בתוך: מעגלי אדם ושיר לאברהם ברוידס, עמ' 34.
10. סוגיה זו נידונה מזווית ראייה אחרת אצל ח' חבר, פייטנים ובריונים, עמ' 35-43. זרותו של המאבק המעמדי לאנשי העלייה השלישית בולטת מתגובתם של אנשי עין-חרוד ו'כפר הילדים' שעלייד הר תבור על ביקורו של ברוידס אצלם בקיץ תרפ"ו: 'השתדלתי "לעשות נפשות" למען הנוער העובד. אך כשנודע להנהלה על השליח "הזר" ומטרתו "הפסולה" הוגד לי במפורש, שלא יורשה לחניכי המוסד לעסוק ב"פוליטיקה" ...', ראה מעגלי אדם ושיר לאברהם ברוידס, עמ' 35. באותו סיור שערך ברוידס עם משה פלמן (אריאלי) נפגשו השניים עם חיים אפתייקר (אתר), דוד מלץ ויהודה רוניצ'קי (ארוז) מתל-יוסף. הרושם שעשה עליהם ברוידס לא היה עמוק. אלה היו, כמובן, אנשי העלייה השלישית שעמם, למרבה הסתירה, כמעט לא היה ברוידס מסוגל להידבר בשל פערי מנטליות וחניכה תרבותית שונה מעיקרה.

קבוצת עובדים בעלי אינטרס כלכלי וחברתי משותף, תופעה שכונתה לאחר מכן 'הסקציה'. ברוידס, על-פי עדותו שלו וגם על-פי עדויות אחרות, היה מראשוני המארגנים הפעילים שדחפו להקמתה של סקציה מקצועית עצמאית של נערים – תופעה יחידה במינה בארץ-ישראל, שאינה מוכרת במקומות אחרים בעולם. ייחודה בספונטניות שלה ובעצם הדבר שיזמו אותה בני הנוער עצמם, שאמנם קיימו זיקה להסתדרות, אך מן הבחינה הלוגיסטית פעלו במנותק ממנה ושנים ביקשו לשמור על עצמאות פעולה ועל אי-תלות פוליטית.

הפעילות בקלוב הנוער-העובד

הראשונים שפעלו להקמת הסתדרות הנוער-העובד היו ישראל גלילי ומאיר ארזי. ראשיתה של התארגנות זו היתה כאמור ספונטנית – צמיחה מתוך קבוצות של נערים עובדים. היסוד האופייני לפעילות הנוער במקומות שונים, כמו זו של ברוידס כרכז קבוצת נוער באזור תל-אביב, היה ביזור, כלומר עצמאות של פעולה ארגונית על בסיס מקומי, וזה למרות חשיבותה של המנהיגות. רוב האגודות הוקמו בלא שידעו זו על זו, והדבר תועד כבר בעלונה הראשונים של התנועה משנת תרפ"ו.

הוועידות שנערכו בשנים תרפ"ד-תרפ"ו מציינות את התחנות בדרך אל גיבושו של הארגון הזה משלב מבוזר לחלוטין לשלב של צנטרליזציה, שנועד לנווט את המועדונים השונים בכיוון מתוכנן בידי מרכז כלשהו. הוועידה הראשונה התקיימה בתל-אביב בי"ט-כ' בתשרי, סוכות, תרפ"ה (1924). לפגישת היסוד הוזמנו ברל כצנלסון וא"ז רבינוביץ, מה שמעיד שלמרות הרצון לשמור על עצמאות ארגונית ניתן ביטוי גם למגמה שמרנית של הידוק הקשר עם נציגי האידיאולוגיה של הממסד הפוליטי והספרותי מן העבר. כבר בוועידה זו הורגשה התפנית המעמדית החדשה, ובמסגרת ההחלטות 'המאזנות' אותה נאמר שאסור שתהיה לחברי הנוער-העובד זיקה כלשהי ל'מפלגת אם', בייחוד לא למפלגה שחורטת על דגלה רק ייעוד מעמדי, לפי שהנוער-העובד מייעד לעצמו גם תפקיד ציוני.¹¹

ברקע ההחלטה הזאת עמדו לחצים גלויים של מפלגת פועלי-ציון שמאל לצרף את תנועת הנוער שלה, 'נוער בורוכוב', אל הנוער-העובד, מעשה שהיה עלול להסתיים בהיטמעות התנועה החדשה בזו הוותיקה ממנה. גרוע מזה – השמאל הקיצוני, ובעיקר הפרקציה הקומוניסטית, עשה נסיונות אלימים לנצל את עובדת ריכוזן של קבוצות נוער במצוקה בצריפי המועדונים כדי למושכם אל שורות הפרקציה. התקפותיו של השמאל הקיצוני באו לידי ביטוי בחדירה אל המועדונים, בהפרעות לפעילות ובתעמולה בשכונות שהתקיימה בהן פעילות מרוכזת של הנוער-העובד, כפי שהעיד ברוידס ברשימתו 'עם ראשית הדרך':

הה, אילו ניתן פה לקרשים של הצריף, אותם עדי-הראייה האלמים – והיו

11. אה"ע, תיק פרוטוקולים 213/4(ד); ראה אצל מ' אדמתי, במעלה נעורים, עמ' 172, הערה 25.

פורצים בזעקת-תגר על גזל הילדות הברוכה, על ענותם הקודרת של אלפי נערים ונערות בעיר העברית! ... ברגעים הקשים ביותר, בימי מצוקה כלכלית, היו עטים עלינו שליחי ה'פרקציה' לערוך ציד. הסתובבו ליד הצריפים וזרעו שטנה ומרירות. בכל דרכי-התעמולה הנפסדות, בפיתויים-שפלים התאמצו לפרוש לנער המנוצל והמדוכא. הם השתדלו לעקור את הנער העובד מהמציאות הארץ-ישראלית ולהפנות את געגועיו ותקוותיו לקראת 'גן-העדן' שבברית המועצות. לא פעם בשעת הרצאה הועף לפתע צרור כרוזים אל תוך החדר. קם רעש ולעיתים הגיעו הדברים לתגרת ידיים. גם שליחי 'פועלי ציון שמאל' ניסו להפריע.¹²

לחצים אלו מצד השמאל הרדיקלי, ובעיקר המופ"סים¹³ שנלחמו בעת ההיא במפעל הציוני על כל גווניו, עוררו דאגה רבה מחוץ לחוגי הנערים, והד האירועים הגיע גם אל ביאליק, כפי שמעיד ברוידס בזכרונותיו על פגישתו עם המשורר ימים מועטים אחרי ועידת היסוד:

אי-אי-אי - ממשיך ביאליק וטופח שוב על גבי - בחור טוב אתה, אמור לי: צדקתי? מה מלמדים שם את הנערים? שמירה הם טעונים כאותם נטעים רכים, לבל יעקרו באבם מאדמת מטעם. רוחות-איבה מנשבים סביבם. ה'מופסים' אורבים ליד הצריפים שלכם. סיפרו לי אני יודע.¹⁴

שאלת הזיקה לאגף הקיצוני של תנועות השמאל לא ירדה מן הפרק בוועידות הביניים (שנקראו 'מועצות'), עד לכינוס המרכז בכ"ח בתמוז תרפ"ו, שאברהם ברוידס השתתף בו בתור ציר בעל ותק בין עשרים ואחד הצעירים (כולם בני 17 לכל היותר). הצעירים הללו הם שהרכיבו את גרעין כינוס היסוד שנערך קודם לכן, בסוכות תרפ"ה, ועמם גם ישראל גלילי, דוד כהן, משה פלמן (אריאלי), דוד כפרי, דוד זהבי, דוד ברש.¹⁵ מועצות הביניים הכינו את כינוס המרכז, שכאמור נערך בתמוז תרפ"ו, לקראת הוועידה הכללית הראשונה. זו נערכה בתשרי תרפ"ז בהשתתפות 41

12. א' ברוידס, 'עם ראשית הדרך', בתוך: ד' אשכול (עורך), הנוער העובד, תל-אביב תש"י, עמ' 216-225. מובא גם אצל מ' אדמתי, במעלה נעורים, עמ' 196-198.

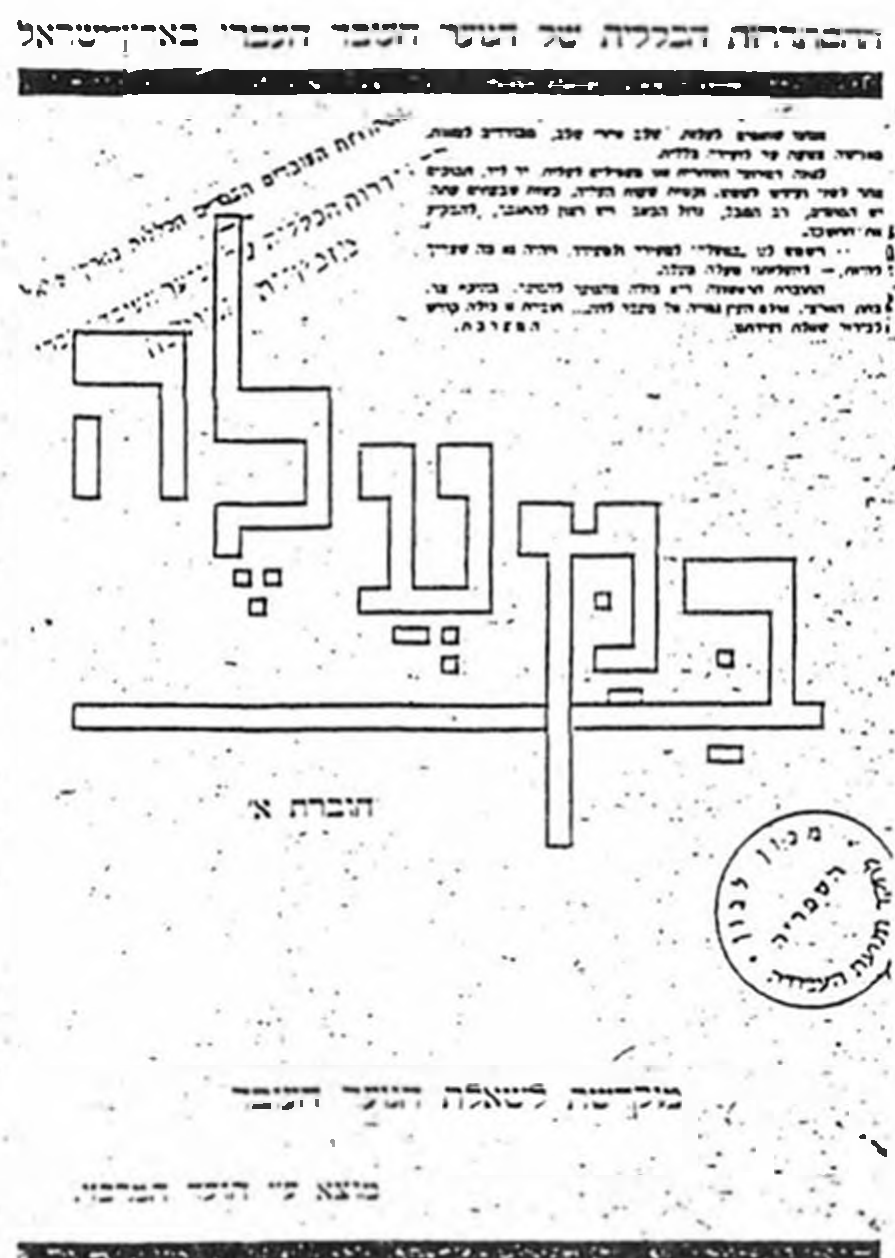
13. מופ"ס - כינוי מקוצר של 'מפלגת פועלים סוציאליסטים', שמה של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בשנות ה-20. מופ"סים הוא כינוי לחברי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית.

14. 'ביאליק והנוער העובד', בתוך: א' ברוידס, פגישות ודברים, רמת-גן 1976, עמ' 21. ביתו של ביאליק נמצא לא רחוק מצריף הנוער-העובד. בהספד שנשא דוד כהן על ביאליק, 'בציון האבלה' (16.7.1934), תיאר כיצד נהג ביאליק להלך סמוך לקירות הצריף ולהאזין לשיחות המתנהלות בו מתוך חרדה רבה לגורל הנערים. על-פי עדותו של כהן השתתף ביאליק בסמינרים שנערכו לנערים בבן-שמן (בעיקר על 'האגדה'). ראה: ד' כהן, חסד נעורים, עמ' 170-171.

15. ראה רשימות מונוגרפיות על כל אחד מן הצירים הללו, בייחוד על מי שהמשיכו בפעילות בעלת חשיבות פוליטית או תרבותית. ראה מ' אדמתי, במעלה נעורים, עמ' 38-41.

צירים, שייצגו 1250 בני נוער. מבחינתו של ברוידס היתה לכינוסים הללו חשיבות משנית בלבד, כי רק בוועידה הגדולה בתשרי תרפ"ז זכה לשאת נאום פרוגרמטי שהודפס קודם לכן בכמעלה, א, ובזכותו נהיה לדובר דומיננטי בתנועה.

על הוצאת הביטאון במעלה הוחלט במועצה שהתכנסה בירושלים בה' באב תרפ"ה. מן המסמכים שהשתמרו מאותה מועצה מתברר שברוידס לא היה בין משתתפיה, אם כי שנה לאחר מכן היה משתתף פעיל בביטאון ושותף חשוב בעיצובו. מלכתחילה היה ברור שהעיתון חייב להעמיד תריס אידיאולוגי בפני תעמולת השמאל הקיצוני, כמשתמע מניסוח ההחלטה על הקמתו: 'הוצאת עלון בשם "במעלה", בו יהיה ביטוי לא רק לשאלות "הנוער העובד" אלא גם לשאלות הציונות, תנועת הפועלים הבין-לאומית, תנועת העבודה, ענייני מדע, ספרות שירה וכו'...'. גם בדברי הפתיחה שנדפסו כמניפסט בשער גליונו הראשון של הביטאון (חוברת א, תרפ"ו) משתקפת בבירור ההחלטה ללכת בעקבות מושגיה האידיאולוגיים המסורתיים של תנועת העבודה בנוסח אחדות-העבודה והפועל-הצעיר וברוח ההגשמה הקונסטרוקטיביסטית. עמדה זו משתקפת בטרמינולוגיה ה'מסורתית', שבאה לציין הגשמה כ'עליה שלב אחר שלב' (ולא בדרך המהפכה), בכינוי 'המעורר' שהוצמד לביטאון (כשם עיתונו הלונדוני של ברנר), ובייחוד בהבלטת היסוד האחוותי הכלל-ציוני של ההולכים 'חבוקים יחד', בניגוד לקונפליקט המעמדי שהודגש בתעמולתם של פועלי-ציון שמאל

והפרקציה הקומוניסטית.¹⁶ לאחר שכבר הוכרעה דרכה האידיאולוגית של התנועה הדפוס ברוידס בגיליון הראשון את ההרצאה הפרוגרמטית שהשמיע בוועידת תשרי תרפ"ז, 'לבירור דרכנו התרבותית' (במעלה, א, עמ' 11-13, וראה גם נספח 2). מסתו של ברוידס מבטאת גם את הקונסנזוס החדש שהוסכם עליו לפני ועידת היסוד, אבל יותר מזה משתמע ממנה יחסו האישי של הכותב אל העקרונות הללו.

שלוש עמדות עקרוניות שהובעו במסה עיצבו את דרכו של במעלה:

א) קבלת הקונסנזוס של תנועת העבודה כתנאי שאין לערער עליו. ברוח זו הביא ברוידס כמוטו למאמרו את החלטת המועצה הארצית השנייה בדבר ייסוד הביטאון, ובכך העניק גושפנקה סופית לעקרון ההגשמה הסוציאליסטית ברוח הקונסטרוקטיביזם של תנועת העבודה. היבט זה הובלט בניסוח המיוחד של החלטת המועצה: 'יצירת תנאים להגשמת החברה הסוציאליסטית העברית בארץ-ישראל'. ברוידס שב והדגישו בניסוחו החדש: 'הסוציאליזם העברי המתגשם רק ע"י סבל, נסיון ומלחמה ולא ע"י נוסחאות'. בסיפא של המשפט יש משום יציאה כנגד הדוגמטיות הנוסחאית הססמאית של פועלי-ציון שמאל והפרקציה הקומוניסטית. האפשרות של פיתוח תפיסה מעמדית לוחמנית היתה לדעתו מסוכנת ועלולה לטפח 'שנאה עיוורת רגשנית', אך ייתכן שהתכוון גם לרדיפת הציונות והשפה העברית בברית-המועצות ולגילויי השנאה כלפי הציונות מצד הקומוניסטים בארץ-ישראל.

ב) היסוד האורייני כמדריך בפעילות הביטאון, ובלשונו של ברוידס: 'בבואי לדבר על עבודה תרבותית טהורה אני רואה בזה רכישת ידיעות האלימנטאריות ע"י ביה"ס והחוגים ללימודים השונים, אשר בלעדיהם אי אפשר לבוא במגע עם החומר האנושי של הנוער העובד שברובו הגדול הינו משולל כל ידיעות ראשונות'. בדרך זו ביקש לטפח יחס של כבוד למורשת היהודית, אבל למעט ברל כצנלסון (שמדבריו הביא ברוידס במסתו) ספק אם נמצאו לעמדתו תומכים של ממש בקרב חבריו, משום ה'גלותיות' שנתלוותה לה, כביכול. רק לאחר שנקלטה הגישה הזאת בתודעת הרוב יכול ברוידס להדפיס בביטאון, החל מגליונותיו הראשונים, מכתביהם של יוצרים רבים שלא הזדהו עם הלהט המעמדי של הנוער-העובד. בשבע החוברות הראשונות של הביטאון (במעלה, א-ז, תרפ"ו-תר"ץ) הובאו אפוא דברים משל ביאליק (שם, ג, תרפ"ח), אורי צבי גרינברג (שם, ב, תרפ"ז; ג, תרפ"ח), יעקב

16. ראה פרוטוקול הישיבה, אה"ע, תיק תעודות 213/4 (17 ב). בתיק זה מובא בהרחבה ניתוח המגמות השונות שפעלו בוועידת ייסוד הביטאון. ראה מ' אדמתי, במעלה נעורים, עמ' 90, וכן עמ' 176 הערה 107. בשער העמוד הראשון של במעלה, א (תרפ"ו) הדפיסה המערכת מעין מניפסט מצומצם באותיות פטיט: 'אנחנו שואפים לעלות, שלב אחר שלב, מבודדים למאות, מפגישה צנועה עד לוועידה כללית. לנוגה דמדומי השחרית אנו מעפילים לעלות, יד ליד, חבוקים אחד לשני ועינינו לשמש. וקשות שעות העליה, קשות שבעתיים עתה. יש ה[י]סוסים, רב הסבל, גדול הכאב ויש להתגבר, להבקיע את החשכה. וישמש לנו "במעלה" למעורר ולמעודד, ויהיה נא מה שצריך להיות - להעלותנו מעלה מעלה. החוברת הראשונה היא כולה מהנוער לנוער. בהיקף צר. בחוג הארצי. אולם העין נטויה אל מעבר לחוג ... חוברת זו כולה קודש לבירור שאלת ועידתנו'.

פיכמן (שם, ב, תרפ"ז), אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' [אז"ר] (שם, א, תרפ"ו), רחל (שם, ב, תרפ"ז) וזרובבל גלעד (שם, ז, תר"ץ).

יותר משהיה בימה לדברי ספרות נועד במעלה להיות בימה כללית לכל השאלות הארגוניות והתרבותיות של הנוער-העובד, ולפיכך התייחס ברוידס בדבריו אל הנושא ההשכלתי כאל אופק רחב של אפשרויות חינוכיות, שהצד האידיאולוגי אינו אלא אחד מהן:

כמו כן יש להרחיב את ההכרה הלאומית הסוציאלית, ללמוד את תולדות הציונות לכל גילוייה והתלבטויותיה. לשאוב מהמעיינות הקדומים שלנו, מאוצרות הרוח והמחשבה של גדולינו במשך הדורות. צריך לשוב לתנ"ך ולהחיות, לשוב למקור לשורש. אי אפשר לפתוח בשיחה על פרובלימות ושאלות חדישות טרם שלא ספגנו ורכשנו ידיעות ראשונות, שהן משמשות היסוד להבנה וקליטה אמיתית. [שם, א, עמ' 13].

ג) הפרט על מזבח הקולקטיב. יסוד ההקרבה והאחריות של הפרט כלפי הקבוצה הובלט כעיקרון חינוכי שעליו עתידה היתה הסקציה להתפתח לא רק כאיגוד מקצועי אלא גם כתנועת נוער חינוכית.

שומרי החומות של **במעלה**; אז"ר, כצנלסון, ביאליק ואצ"ג

זֶה הָרִיב לֹא נִפְתָּר הוּא עֲדִין
בֵּין אָדוּם לְלָבָן וְתָכַל:
עוֹד שָׁלֵם נְשָׁלֵם לָהּ, קֵין,
אֶת נִפְשׁוֹת צְעִירֶיהָ נָטוּל.

(ז' ז'בוטינסקי, 'אלהים, לשלטון בחרתנו')

משתתפי המועצות שהכינו את ועידת היסוד של הנוער-העובד חזרו והדגישו את התביעה למלחמת קיום יומיומית ברוח מעמד הפועלים, ובעקבות כך את הצורך לעצב מפעל חינוך שיהיה לאומי-מעמדי. התביעה להבליט את המורשת התרבותית היהודית-הלאומית הושמעה מאוחר יותר ובאה לידי ביטוי בדבריו של ברוידס בוועידה הראשונה וגם בחיי היום-יום בקני התנועה, בשיחותיו של דוד כהן על החסידות ובהצבת דמותו של אז"ר כמין 'רבי חסידי' של הנערים.

אף-על-פי-כן נראה שהחבורת הראשונה של במעלה (מאי 1925) נתנה משקל נכבד לצד הסוציאלי, ואילו הצד הלאומי לא בא כאן לידי ביטוי של ממש. החבורת הוקדשה כל כולה לאחד במאי ולהסברים על מהותו של החג, והעמידה אותו כנושא מרכזי בפובליציסטיקה (בדברים משל קרוב, צבי, בן אשר), בשירה (ברוידס, 'בראשון למאי') ובטיפוגרפיה (בכותרות 'ראשון למאי' הפזורות בחוברת ובמודעות המפרסמות את אירועי החג). לעומת זה כמעט שאין בחוברת אזכור של ההמנון הלאומי, והדגל

הלאומי נזכר פעמים אחדות בלבד.¹⁷ גם אם התכוונו המייסדים ליצור שיווי משקל נאות בין האידיאולוגיה הסוציאליסטית ובין המגמה הלאומית לא הביאו את כוונתם זו לכלל ביטוי פומבי בכנסים או בביטאון.

אופיינית מן הבחינה הזאת פרשת הוועידה הראשונה בתרפ"ז, שעוררה הדים קשים בכל הנוגע לעיצוב הצד הטקסי שלה. מקום ההתכנסות קושט בדגלים אדומים, אבל נעדרו ממנו דגלי כחול-לבן ותמונותיו של הרצל.¹⁸ בכינוס הזה, שארך יומיים

17. הערה על כך ראה אצל מ' אדמתי, במעלה נעורים, בפרק 'סמלים, אידיאולוגיה וחגי התנועה', עמ' 97. 'שיכחת הדגל הלאומי' נראית תמוהה על רקע תיאורי הפגישות בקני הנוער-העובד, כפי שמתאר בזכרונותיו דוד כהן. בעיקר מרגשת רשימתו 'עם הסבא', ובה תיאור פגישה עם אז"ר בשבת. הסופר הישיש הובל בידי הנערים, לפניו דגלים אדומים ומאחריו דגלי כחול-לבן. ראה: ד' כהן, חסד נעורים, עמ' 162-163. בפגישות עם אז"ר הובלטו תכנים יהודיים, וכהן מעלה השוואה טיפוסית בין אז"ר לסבא משפול. בהידוק הקשר עם התוכן היהודי ייצגה דמותו של אז"ר מגמה מיוחדת שהשותפים לה היו ד' כהן, ב' כצנלסון ולאחר מכן גם ח"נ ביאליק.

18. הוועידה התכנסה במגרש ריק ליד צריף ועדת התרבות, היום 'גן מאיר'. תיאור מדויק של ההתרחשות בוועידה ראה ברשימה [בלא שם הכותב] 'ועידתנו הראשונה', במעלה, ב (ב' בכסלו תרפ"ז), עמ' 32-35. הוועידה נפתחה בשירת האינטרנציונל, ולא הושר בה ההמנון הלאומי. תיעוד חלקי, הממתן מאוד את חריפותה של התגובה הציבורית על הוועידה, ראה: א' ברוידס (לעיל, הערה 9), עמ' 35-36.

(י"ז-כ' בתשרי תרפ"ז), נשא ברל כצנלסון נאום מתריס וכאוב שכותרתו 'סמלים וסמאות':

בחדרינו רואה אני על פי רב תמונות של מרכס ולאסל, של א.ד. גורדון, י.ח. ברנר טרומפלדור ובורוכוב. ונשאלת השאלה: מדוע אין היד הדואגת כי בחדרינו לא תיעדר תמונתו של משה הס, אחד המבשרים הראשונים של הסוציאליזם ואחד האבות של התנועה הציונית בגילוייה השלם הסוציאלי? ... איך ייתכן הדבר שבאולמינו תחסר לעיתים תמונתו של תיאודור הרצל?¹⁹

מביקורתו כלפי הכרזות משתמע שמקצת דבריו, שנדפסו במעלה, ב, כונו לאופן עריכת הטקס של ועידת היסוד. למשימת 'שומר החומות' שקיבל עליו כצנלסון בתור בלם מפני סחף שמאלה אל הפרקציה הקומוניסטית ואל פועלי-ציון הצטרפו שלושה סופרים שביקשו להיות מעורבים בנעשה בתנועת הנוער החדשה: אז"ר, ביאליק ואצ"ג. אז"ר השתתף בפתיחת הוועידה, אבל ביאליק, שאמור היה להתארח ביומה השני, נקעה נפשו מן הסמליות המעמדית וסירב לבוא:

היה בדעתי לבקר בוועידה זו ... אבל לאחר שנודע לי מהעיתונים על צבעה של הוועידה ועל קולה, הרי בדיעבד נוח לי שלא ראיתיה בקלקלתה ... רק מי שנפשו נתרוקנה כבר מכל זיקה למסורת אבות, מתיר לעצמו לשבור בבתי-אחת את כל הכלים.

עם זה, כמשתמע מזכרונותיו של ברוידס, חשב ביאליק לנכון להמשיך בקשריו עם סניפי התרבות השונים והזהיר את ברוידס מפני השפעתם של המופ"סים, כלשונו.²⁰ גל של דברי ביקורת חריפים כלפי הוועידה הראשונה גאה בעיתונות היומית בשל היעדרם של הסמלים הלאומיים. העיתונים הביאו בהרחבה את דברי המבקרים, ובהם גם מי שהיו יושבי-ראש במושבים שונים ומשתתפים פעילים בתנועה. ישראל הלר, איש פתח-תקווה, הטיח: 'אין אנו דורשים דגלים, אך אם הדגל הלאומי יחסר בשעה שיש דגל אחר - הרי זה עוול ועיוות המטרה היסודית של תנועתנו'. דברים דומים אמר גם יוסף ברץ, איש דגניה: 'אנו לא נחדל מן הדברים הבנאליים בדבר הדגל ו"התקווה" ... נשלחתי לברך את ועידת "הנוער העובד", ואיני יכול להשתחרר מן

19. ב' כצנלסון, 'שאלת החינוך בנוער: ב. סמלים וסמאות', במעלה, ב (ב' בכסלו תרפ"ז), עמ' 15-17.

20. דברים אלה אמר ביאליק בנאום שנשא בתצר ביתו בליל שמחת תורה של סוכות תרפ"ז, כלומר מיד לאחר סיום הוועידה. דבריו הובאו בעיתון הארץ (1.10.1926) בתור חלק מסדרת מאמרי סיקור והתקפה על הוועידה. ראה: הארץ, 6-8 באוקטובר 1926. מובא גם אצל מ' אדמתי, במעלה נעורים, עמ' 59. וראה התקפה דומה מאת ח"ל [לא מזוהה], 'עת לשתוק ועת לדבר', דואר היום, 15 באוקטובר 1926. על קשר מוקדם יותר בין ביאליק לברוידס ועל נסיבות פרסומו הראשון של 'שיר העבודה והמלאכה' כ'הזמנה' מאת עיתון במעלה ראה: ד' אופיר, 'משורר הנוער העובד', במעלה, 9 (אוגוסט 1982), עמ' 14-15.

הרושם הקשה: הכל היה זר סביבי ... אל תחדלו מהשירה הבנאלית הזאת, "התקוה". אם בדרך זו שלכם תלכו – לא תהיו המשך תנועת הפועלים בארץ-ישראל.²¹ הלחצים למתן את נעימת הפולמוס המעמדי בכינוסיה ובבטאונה של תנועת הנוער-העובד הופעלו אפוא לא רק מבחוץ בידי אישים כברל כצנלסון וביאליק – אורי צבי גרינברג הוא שהניע את ביאליק לכך, כפי שיתברר להלן – אלא גם בידי תומכיה מבפנים. אותות ראשונים למידת ההשפעה שהיתה ללחצים אלה מסתמנים כבר בחוברת ב' של במעלה שראתה אור בתרפ"ז. הביטוי החריף ביותר היה כאמור מאמרו של ברל כצנלסון 'שאלת החינוך בנוער', ובייחוד הסעיף השני שחתם את המאמר, שכותרתו 'סמלים וסמאות' (במעלה, ב, עמ' 15). זו היתה גם כותרת נאוומו בוועידת היסוד. מלבד שירת 'התקווה' ביקש כצנלסון שחברת-העובדים 'תקים מתוכה את המשורר, אשר ישיר את המנונה, את שבועת האמונים של העובד בארץ ...', משום שהמנון הפועלים הבין-לאומי, האינטרנציונל, 'אשר ערכו רב כאחד הסמלים המאחדים את מחנות העבודה לאומותיהם ולגזעיהם ... הנהו שריד קדומים ... והוא מפגר בתוכנו ובביטויו אחרי התפתחותה של תנועת הפועלים בעולם' (שם, עמ' 16).

מפרקיה הפובליציסטיים של חוברת ב' ניכר כעין מאמץ לשחזר את אוירת העלייה השלישית והאתוס שלה באמצעות כריכת הנושאים הפוליטיים והחברתיים שהעסיקו את רכזי הסניפים בנושאים מן המסורת התרבותית הדתית והלאומית. מן הבחינה הזאת בולט בעיקר מאמרו של בן-אדיר, מורה בשיעורים של מזכירי האגודות המקצועיות בתל-אביב, שהדפיס את שיעורו תחת הכותרת 'תולדות תנועת הפועלים היהודית' (שם, עמ' 18). בסיומו של המאמר כותב בן-אדיר:

מחאה נמרצת מצד ההמון החשוך ועם-ארצי כנגד ה'אצילים' שלנו היתה בעצם תנועת החסידות. זאת היתה תנועה דימוקראטית עמוקה, תנועת המוני העם הנמוכים כנגד ממשלת העליונים, כנגד המונופולין הרוחני של הלומדים והמיוחסים. עכשיו ברור כבר לכל, כי מתחת לצורה הדתית-מיסטית של החסידות היה טמון תוכן ארצי חברתי-תרבותי גדול [שם, עמ' 22].

אפשר כמובן להתווכח עם הנחה זו, שלדברי הכותב 'ברורה כבר לכל', אך על רקע האירועים שקדמו לפרסום החוברת ברור שעמדתו אינה רק פוליטיזציה חברתית של תנועת החסידות, אלא היא מיועדת להציג תפיסה של רצף רעיוני מן ההיסטוריה היהודית וסמליה המסורתיים אל ההווה האידיאולוגי. בכך משקף כותב המאמר את

21. הנאומים נרשמו בפרוטוקול של ועידת העשרים של הפועל-הצעיר (סוכות תרפ"ז) עמ' 113, וכן להלן דברים שאמר י' הלר. דיווח מפורט על הפולמוס הזה ראה אצל מ' אדמתי, במעלה נעורים, בפרק 'תגובות הציבור לוועידה', עמ' 56-70, ובעיקר הערות לפריודיקה, עמ' 174. אזכור מאוחר של 'פרשת הדגלים האדומים' ראה ברשימה 'למשטיננו' אצל ד' כהן, חסד נעורים, עמ' 59. משה סמילנסקי, עורך בוסתנאי, הזכיר את הפרשה הזאת לשמצה בשנת 1932, ודוד כהן יצא ברשימתו זו להגן על הנפת הדגל האדום.

המגמה המרסנת הכללית שהופעלה על משתתפי הביטאון ומפיצי האידיאולוגיה הפוליטית בתנועת הנוער-העובד ובבטאונה במעלה.

במובן התרבותי קיבל התהליך החדש של השיבה אל הציונות הקונסטרוקטיבית תו-היכר סמלי באמצעות העמדתו של 'אירוע תל-חי', ובמרכזו אישיותו של יוסף טרומפלדור, בתור סמל הזדהות רעיוני, ספרותי וטקסי בחיי התנועה ובטאונה. בשיבה אל סמל תל-חי חזרו פעילי הנוער-העובד על מעשה היסטורי שנעשה חמש שנים קודם לכן בהקמת 'גדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור' (י"א באלול תר"ף), אבל בניגוד לסחיפה שמאלה, שגברה בגדוד לקראת סוף שנות ה-20 עד כדי הצורך להוציא חטיבה קומוניסטית גדולה מתוכו (דצמבר 1926), ניכר שבתנועת הנוער-העובד הוצבה דמותו של טרומפלדור כדיוקן של מופת לאומי-ציוני מובהק. ביטוי מובלט לכך ניתן בפתח החוברת השנייה של במעלה, שבעמודה הראשון נדפס שירו של א"צ גרינברג 'לא כורי זהב - -' (במעלה, ב, תרפ"ז, עמ' 3):

לא כורי זהב - -

לא כורי זהב אנו פה במדבר, אלא חוצבי בכף.

יש דלקת בלב!

וכל זה המכאוב וכל זו התנועה: לבקוע שריון אדמה סלועה
ולמצוא בה לבסוף חזה הקרקע הטוב, שממנו ינבוט ציץ הלחם לדור
ההולך ובא -

הוא הולך ובא!

מרוסיה אנן ומפולין אנן; מתימן אנן ומלב אשכנז;

משבי הבלקן ומנוף הקוקז - -

לא כורי זהב, אלא חוצבי בכף.

כאלכימיקים, כן, פה הפכנו גל מת וקראנו תל חי לכבוד הגליל,
הי, הגליל!!

בדלקת היום פה מולכת היד, הבוקעת: לקום מן המות מדבר!

ובנשף מולכת הרגל: האח! עיפה היד... אך הרגל תבעט:

אם אדמה!

אם אדמה!!

יקב הדין את מעבה ההר! -

מרוסיה אנן ומפולין אנן; מבבל ופרס ומתימן אנן;

ומלב אשכנז ומשבי הבלקן!

בינינו ובין הגליות - ים גדול; וינהב הנער גחבט אל הכף

ונשרף על החול.

ואין כל בידינו ממה שהיה אלא זכר אדום - הדלקת בלב:

כי יש עם ויש אב ויש אם ויש אח ואחות למיליונים-מיליונים ביקום

ומבטיהם אלינו משם - כדום-דום!

מול הסמליות החבוטה של העובד המנוצל – כורה הזהב, ובעיקר כורה הפחם שבספרות האירופית – עיצב גרינברג פעולה סמלית של חציבה אל מעבה הרעיון, שהיא כחציבה באדמה הסלועה: 'למצוא בה חזה הקרקע הטוב שממנו ינבוט ציץ הלחם לדור ההולך ובא'. הפיכת העפר לזהב וצריפת המתכת היקרה הן, בהקשר הזה, המטפורה לפעולתם של 'האלכימיקים החדשים', כלשון השיר, שאינם כורי זהב עמלנים סתם, אלא אלכימאי ההיסטוריה: 'פה הפכנו גל מת וקראנו תל חי לכבוד הגליל...'.²²

לא במקרה בחר אצ"ג להדפיס את שירו על תל-חי בבמעלה. בכך מצא נתיב מקביל לפעילותו הפובליציסטית המקיפה והמתמשכת בעיתון דבר, שבו פרסם את 'ממגלת הימים ההם' – סדרה של שמונה-עשר מאמרים שנדפסו מכסלו ועד אדר ב' תרפ"ז.²² מאמרי פולמוס אלו היו חלק מניסיון מאומץ אחרון שלו, לפני פרישתו מתנועת הפועלים, לגבש חזית פוליטית לא-פלגנית ובעיקר לאומית-ציונית בתוך התנועה ובאמצעות הפריודיקה הממוסדת שלה עצמה. ביטוי מסכם לעמדתו זו נתן בחוברת סדן, ה (חשוון תרפ"ז), חודש אחרי כינוס הוועידה, במסה שבה הוא יוצא בגלוי כנגד הטרמינולוגיה המעמדית ובניין 'החברה' – מושגים שהחליפו את הטרמינולוגיה הציונית-הלאומית. במאמרו 'בין מים למים' (רמיזה שקופה לברנר) כתב אצ"ג:

לכאורה, בהתבצע אצלנו בקלחת תנועת-העבודה החלוצית הטרמינולוגיה הפרוליטרית, כאימפורט עם שאר הרגלי דברים מהתם, אמור היה: שאין זו משמשת אלא כאמצעי לשם אסטרטגיה בהחשת פרוצס הגשמת הציונות – דרך הסוציאליות סגולה מנוסה לתנועת הפרודוקטיביזציה של ההמונים וכו'. אבל ברבות הימים נתבלעה תכלת האידאה ומה ששימש פעם לשם אסטרטגיה, רווח בתור פרוגרמה בשטח המעשים, פרוגרמת חיים מוחלטת, מהות לעצמה, אידאל ומגמה סופית, מבלי יכולת להשתלט עליה ולטבוע שנית חותמת המגמה הציונית: הקמת מדינת יהודים על אדמת ישראל היסטורית [כל ההדגשות במקור; שם, עמ' ז].

בחלקה השני של המסה תיאר אצ"ג, מתוך מחאה כואבת, את משבר הסמלים בכינוס היסוד של הנוער-העובד:

22. מאמר ראשון נדפס בדבר, כ' בכסלו תרפ"ז (19.11.1926). בתרפ"ח נדפסו בדבר שירים מועטים ביותר ופרקים מתוך 'כלפי תשעים ותשעה', ואחרי תרפ"ט כמעט שלא נדפסו ממאמריו בדבר. ראה מאמרו 'טור מלכא: תל-חי', קונטרס, יב, גיל' יט (י"ב באדר תרפ"ו), עמ' 11-12. על כך ראה: תמר וולף, 'גיבוש הפואטיקה הארץ-ישראלית של אורי צבי גרינברג (תרפ"ד-תרפ"ז)', דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 187-189.

הציקתני רוחי מאוד. תל-אביב הרוסית יוצאת לי מן הצואר ... ועל מגרש החולות אי-שם בנורדיה - ועידת נוער עובד עברי. 'נחת', כמו ביידיש, אמר בן גוריון. כלומר, בעצם הרי זה נוער עברי יקר, פרודוקטיבי. היה הכר לכך בכפות הידים הצעירות ובשפתיים הכמוהות. הרהרתי: כזוהי הרזרבה לחזית כבוש כאן. אבל בשבתי באותו צריף שעל החולות בנורדיה וכולי מוצף אודם על אודם, תקפני הפחד שיש במשום הליכה-על-חבל ומתחת תהום רבה. כשמבוגרים טובלים אצלנו באדום וכשמבוגרים פולטים: מעמדיות ונאמנות למעמד בסגנון אחה"ע [אחדות-העבודה], הריני מהרהר: מילא, עין-חרוד שייכת לאחדות-העבודה זו - וטוב לע"ע [לעת-עתה]. הלואי ונתוספו כמה וכמה עינות-חרוד שכאלו - ובאור חזון סוציאליסטי שכזה. אבל בהעדר הרצל עם שבעת-הכוכבים ליצירה וכל הסימבוליקה הטרגית של אומה יהודית זו אצל הנוער העובד שלה, המדבר בלשון אלו הסוציאליסטים, הנאמנים מאד לציונות בגברותם, חושש אני. היו רגעים ואמרתי: מי יתנני להיות מובטח, שאפגש עם אלה לכשיגדלו ויהיו - כמו שהם היום לע"ע [לעת-עתה] במסגרת חזוננו האחד: חזון א"י העובדת בלי דוקומנטרים. הציקתני רוחי מאוד. ובליילה נפגשתי עם ביאליק ביסוד הזעם. ואמרתי לביאליק: ולמה אינכם באים אל הנוער הזה? איפה אתם? וידע ביאליק שחטא. כי הנוער היה שומע למשורר. אבל המשורר איננו בא"י העובדת ומהיכן תבוא ההשפעה. ומהיכן זה הישע [כל ההדגשות במקור; שם, עמ' ז-ח].

מן המסה הזו מתבררת התעוררותו המעוכבת של ביאליק לתגובה על הנעשה בוועידה. אשר לאצ"ג - אפשר להניח שדווקא על רקע אירועי הוועידה סבר שפרסום שירו 'לא כורי זהב' על תל-חי יתרום לביצור החומות מפני מגמותיו של השמאל הקיצוני. ואמנם, בדפי חוברת ב' נדפסה גם רשימה קצרה, 'לזכר יוסף טרומפלדור', במלאות שבע שנים למותו. המאמר, החתום בשם 'חבר', מבטא מורת-רוח מיצירת הדימוי הצבאי של טרומפלדור עם ההפצה החוזרת של דיוקנו בלבוש מדי קצין, דימוי שיש בו קיפוח לא מוצדק של הצד החלוצי-העמלני, שלדעתו של הכותב הוא הצד המכריע בדמותו. ברשימה זו בולט הניסיון להתאים את דמותו של הלוחם לאידיאולוגיה העמלנית-הפציפיסטית של השמאל, אבל הכותב מבליט גם את הצד ההרואי שבנפילת טרומפלדור, ש'לזכרו תקום לתחייה בדמיונו דמותו של בר-כוכבא' (במעלה, ב, עמ' 29). עם פתרון משבר הסמלים והדגלים של הוועידה הראשונה, בזכות תגובתם של כצנלסון וביאליק ודבריו הנמרצים של אצ"ג בעל-פה ובכתב, נעשתה תל-חי סמלה החשוב של התנועה. וכך מסכם אדמתי את פרשת הסמלים: 'העלייה בי"א באדר לקברו של טרומפלדור - לתל-חי, אף היא סימלה את הקשר לתנועת העבודה. ... טרומפלדור סימל את החלוץ והאדם החדש של ארץ-ישראל העובדת, שבנה ישוב חדש אי-שם בהרי הגליל'.²³ בספר השירים הראשון של

ברוידס בתלם (תרצ"א) כבר נתקבעה דמותו של גיבור תל-חי כצורת עיצוב מטונימית של כל מעשה של גבורה חלוצית: בשיר 'היום...' (עמ' 32) ברוידס מכנה את חלוצי זמנו 'בחורי, מגזע יוסף הגלילי', ודמויות הקנאים המורדים מדור בר-כוכבא קרויים 'טרומפלדורי-המולדת' ('במסילה', שם, עמ' 16). נמצא אפוא שעד סוף שנות ה-20 קיבלו התנועה ובטאונה את הקונסנזוס הפוליטי החדש ושבנו והשתלבו במגמה הלאומית המקובלת באגף הקונסטרוקטיביסטי של מפלגת הפועלים.

23. אדמתי מתאר את טקסי תל-חי כמסורת שהחלה כבר בתרפ"ה. אבל כפי שמצטייר מן התעודות שהוא עצמו הביא, ובייחוד מסמיכות תגובתו של כצנלסון לאירועי ועידת היסוד, כפי שנרשמו בחוברת במעלה, ב, אפשר לראות שהעמדתו של טרומפלדור כסמל היתה תגובה על משבר הסמלים בציבור ובתנועה. על כך ראה אצל מ' אדמתי, במעלה נעורים, עמ' 98-99. תיאור טקס אופייני בתל-חי (משנת 1937) ראה אצל ד' כהן, חסד נעורים, עמ' 137-140. ספריית 'במעלה', בית הוצאה של קונטרסים קטנים שפעל במקביל לביטאון, החלה את פעולתה עם הדפסת חיבורו המקוצר של פסח בן-עמרם. ראה: פ' בן-עמרם, יוסף טרומפלדור, תל-אביב תרפ"ט. בן-עמרם (ליפובצקי) היה מאנשי גדוד העבודה, ובשנת 1921 היה ממגיני תל-חי.

הטרגדיה של איש החושים הבינוני

עיונים בעלילת הרומן תמול שלשום לש"י עגנון

(חלק ראשון)

בעז ערפלי

רב־רומן

מכמה וכמה בחינות יאה לתמול שלשום מאת ש"י עגנון הכינוי 'רב־רומן'.¹ בחינה אחת היא הבחינה הערכית – רב־רומן, כלומר רומן־על, רומן מופת. מן הבחינה הזאת אין דומה לו בין יצירות עגנון ואף לא בין הרומנים האחרים של הספרות העברית, ונראה שהוא אחד הרומנים הגדולים ביותר בספרות העולם במאה העשרים. בחינה אחרת היא הבחינה הוֹאֲנֵרית־המבנית. תמול שלשום הוא רב־רומן – רומן שהוא רומנים רבים – שכן נצטרפו בו כמה מן המודלים והאספקטים המרכזיים של הרומן האירופי מאז היותו. צירוף זה מְשֹׁה למודלים ולאספקטים האלה משמעויות ותפקודים חדשים גם כשהם לעצמם וגם ביחסיהם זה עם זה, ובתוך כך נוצרים ביניהם יחסים חדשים ומרתקים. החברתי־הפיקָרסקי והפסיכולוגי־הדרמטי מתחרים ומשלימים בו זה את זה, יסודות של רומן הווי (רומן תקופה, 'רומן היסטורי', ואפילו רומן 'דוקומנטרי') משולבים כאן ביסודות של הרומן המודרניסטי מנוסחים של 'זרם התודעה', 'סוריאליזם' כמו־קפקאי ועוד. עיבוד רֵאליסטי של פני השטח 'מכסה' על תשתיות של רומנס, של מיתוס ושל פולחן; טיפול אירוני מעודן וגם סאטירי חריף – על הוויה טרגית; יסודות של 'אבסורד' ושל הפשטה 'קיומית' מוצבים בתוך מסגרות הקשר דתיות, לאומיות, חברתיות ואידאיות. תמול שלשום הוא אפוא רב־רומן גם מן הבחינה התְּמַטִית־המבנית, כלומר מבחינת גיוונן והיקפן של מסגרות ההקשר שלו ומבחינת ריבוי דרכי הארגון של חומריו – כרונולוגיים, סיבתיים, מרחביים, אנלוגיים, ורבים אחרים – בזיקה למסגרות ההקשר האלה. תמול שלשום הוא אכן רומן המפעיל בדרכים שהוזכרו כאן מכלול מגוון ועשיר ביותר של הקשרי פירוש ומגלם התמודדות רבת פנים ורבת עוצמה עם השאלות הכרוכות בקיום האינדיווידואלי, החברתי והלאומי של האדם בכלל ושל האדם היהודי בפרט, ועם

* המאמר מבוסס על פרקים מספר הנכתב והולך. והשווה גם ערפלי תשמ"ה; 1987; 1989.
1. ראה ערפלי, 1987.

המשמעויות האקזיסטנציאליות, הפסיכולוגיות, הערכיות וה'מטפיסיות' של הקיום הזה. הרומן היהודי הזה, הארץ־ישראלי כל־כך, הוא כמדומה גם האוניוורסלי ביותר בין הרומנים של עגנון.

עלילה כפולה

מבין כל העניינים וההקשרים שנוכרו כאן בכוונתי לדון במאמר זה רק בהיבטים אחדים של עניין מרכזי אחד – עלילת הרומן. מסקנות הדיון הזה יהיו אפוא חלקיות בהכרח ויצטרכו להמתין להשלמתן במסגרת אינטרפרטציה שלמה, המחייבת התייחסות לעניינים ולהקשרים האחרים ולבירור הזיקות שביניהם ובין העלילה בתוך המכלול; אבל בתור שלב בדרך לפרשנות השלמה דיון שכזה הוא בבחינת הכרח שלא יגונה.

עלילת תמול שלשום היא עלילה כפולה (לכל הפחות), או עלילה שאפשר לקרוא אותה בשתי דרכים² – זאת הטענה הבסיסית במאמר הזה. כפילות זו יש להבינה בזיקה לשני מודלים (או נוסחים) ז'אנריים שרומן זה עשוי בתבניתם במידה זו אחרת: מצד אחד זו עלילה שהיא בעיקרה ומלכתחילה פיקרסקית, פנורמית, אפיזודית וקומית (להוציא את סופה הנורא, הנתפס בעיקרו כלא צפוי), בעלת אוריינטציה חברתית חזקה. מצד אחר זו עלילה פסיכולוגית דרמטית־טרגית, שחוליותיה קשורות זו לזו ונובעות זו מזו בשלשלת סיבתית מהודקת, והאוריינטציה שלה פסיכולוגית־קיומית בעיקרה (סופה הנורא צפוי בהחלט). הסיפור מן הנוסח הראשון נבנה בקריאה העוקבת אחרי מהלך הרצף של הרומן מתחילתו אל סופו, ואילו הסיפור מן הנוסח השני – בקריאה רטרופקטיבית מסופו של הרומן אל ראשיתו (וכך גם בכל חוליה וחוליה שלו). לפי הסיפור הראשון גורלו של הגיבור שרירותי, לא צפוי ולא מנומק. לפי השני גורלו בהחלט בלתי נמנע, מנומק, חלק מסדרו של עולם, גורל שאולי קשה להצדיקו, אבל אפשר לעמוד על טיבו ועל משמעותו.

הבנת מנגנוני הסיפור והרטוריקה שבאמצעותם ניצל עגנון אותם חומרים עצמם לשם בנייתן של שתי עלילות שונות זו מזו, ובמידת מה אפילו סותרות זו את זו, ולחלופין, שבאמצעותם גלגל עלילה אחת בחברתה, חשובה ביותר להבנת אמנות הסיפור של עגנון. אבל ה'ניצול' וה'בנייה' האלה אינם עניין 'אמנותי־טכני' בלבד – הם מתאפשרים מכוחה של תפיסה פסיכולוגית־פילוסופית ייחודית שעגנון מחיל על חומרי סיפורו. משני ההיבטים האלה (הרטורי והמחשבתי), שאמורים להדריך את הקורא במעבר מתפיסה עלילתית אחת לחברתה ומסדרי משמעויות מסוג אחד לסדרי משמעויות מסוגים אחרים, עולות גם השתמעויות מחשבתיות־עקרוניות מרחיקות לכת. תפיסת האדם והעולם של עגנון מאפשרת לו להעניק משמעויות לכפל העלילתי הזה, שהוא גם כפל פרספקטיבות על גורל האדם ועל מצב האדם בכלל, והבנתה כמוה

2. הדיון בהקשר הסוריאליסטי־הגרוטסקי שגיבורו הוא הכלב בלק יידחה לפי שעה. על הכלב בלק עצמו ועל תפקידו בהקשרים העלילתיים הנידונים כאן ראה עוד בהמשך המאמר.

כחדירה ללב לבה של משמעות הרומן. בסעיפים הראשונים של המאמר אתאר בקצרה את עקרונותיהם של שני המודלים הז'אנריים שהזכרתי למעלה ואת שני טיפוסים העלילה הנגזרים מהם, ואציין את המנגנונים הרטוריים והמחשבתיים המאפשרים את דרכי עיצובם וצירופם הייחודיים. חלקו העיקרי של המאמר נועד לשחזור מפורט של העלילות עצמן.

בקריאה ראשונה: רומן 'חברתי', 'פנורמי', 'פיקרסקי' ו'אפיזודי'³

המונחים חברתי, פיקרסקי, פנורמי ואפיזודי, שהשתמשתי בהם לעיל לתיאור עלילת תמול שלשום על-פי הקריאה הראשונה, עשויים לסמן מאפיינים דומיננטיים במודלים רומניסטיים שונים, אבל לענייננו כאן הם מציינים היבטים שיש ביניהם חפיפה חלקית ויחסי גומלין פונקציונליים בתוך רומן אחד. המונח 'חברתי' הוא בראש ובראשונה סימון תמטי, כינוי לרומן שמרובים בו החומרים החברתיים, וחומריו מתפרשים בזיקה למוקד של עניין תמטי חברתי ולפונקציונליות תמטית הקשורה בעיצוב דמותה של חברה. למונח זה יכולות להיות גם השתמעויות מבניות-קומפוזיציוניות. על-פי המובן המשולב הזה, רומן יכול להיות חברתי לא רק על-פי התמטיקה שלו, אלא גם על-פי דרכי ארגונו. משתי הבחינות האלה תמול שלשום הוא אכן רומן חברתי; רומן שחומריו החברתיים מרובים, וחומריו מתפרשים בזיקה למוקד של עניין חברתי – עיצובה של החברה היהודית בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, ואפשר לתארו כמאורגן בדרכים הנתפסות כתואמות או נגזרות מן התמטיקה החברתית שלו; רומן שפרישת החומרים שבו ויחסי המבנה שבו היבטים ומכלולים שבו – כגון בין מרחב לזמן, בין גיבור לעלילה, בין גיבור ראשי לגיבורי משנה, בין עלילה מרכזית לעלילות משנה ובין יחידים לקבוצות – כל היחסים האלה ינומקו בדרך חסכונית אבל פורה ביותר על בסיס התמטיקה הזאת. יש לזכור, כמובן, שישנן דרכים מגוונות לעיצובה של תמטיקה חברתית, אבל אותן דרכי ארגון יכולות לשרת תכליות תמטיות מגוונות. יש שזיקות בין היבטים תמטיים ומבניים בטקסט ספרותי, במסגרת של יצירת פרוזה אחת, נתפסות כחיוניות ואפילו הכרחיות רק בדיעבד ובראייה רטרוספקטיבית, אחרי אינטרפרטציה. במובן האחרון והיחסי הזה, ועל-פי הצירוף שבחר בו עגנון, הגדרתו של תמול שלשום בתור רומן חברתי כרוכה ממילא באפיונו כרומן פנורמי ואפיזודי ובהגדרתו בתור רומן פיקרסקי. על-פי חומרים והקשרים מרובים שבו, תכליות בולטות שלו ודרכי ארגון מובהקות שבו הריהו רומן חברתי; על-פי סוג הגיבור שבאמצעותו התמונות החברתיות נפרשות ועל-פי הקומפוזיציה הגלויה של עלילתו הריהו, על-כל-פנים לכאורה, רומן פיקרסקי;

3. מונחים אלה, כמו המונחים 'פסיכולוגי', 'דרמטי' ואחרים שיידונו במאמר זה, מוגדרים כאן במידה של פשטנות מתוך זיקה למיון ולתיאור המודלים של הרומן שעשה מיואיר (1960), מתוך הסכמה לגופם (ולרוחם) של דבריו ולא למונחים שלו דווקא, שלעתים אינם מוצלחים בעיני.

על-פי דרכי הפרישה של אותן תמונות הוא פנורמי; ועל-פי הזיקה הגלויה שבין רוב חוליותיו אפשר להגדירו אפיזודי, וכל המאפיינים הללו מצטיירים בו כקשורים זה בזה.

אכן, אין כל קושי לתאר את תמול שלשום כרומן חברתי על-פי המובנים הנזכרים לעיל, והביקורת הרבתה לתאר אותו בתור שכזה.⁴ פרקים רבים ברומן מציגים את החברה הארץ-ישראלית על-פי מרכזיה הגאוגרפיים-החברתיים. יפו ותושביה ההטרוגניים, ירושלים ושכונותיה, אבל גם פתח-תקווה ועין-גנים מתוארות בהרחבה על-פי נופן, תולדותיהן, קהליהן, ההווי ואורח החיים הנהוג בהן ומוסדותיהן הציבוריים והתרבותיים. בהרחבה נזכרות ומאופיינות בו דמויות מרכזיות וטיפוסיות המגלמות צדדים חומריים, אידיאולוגיים, רוחניים ותרבותיים מובהקים של המקומות והחברות הללו, אבל גם דמויות ייחודיות וחריגות; קצתן ידועות מן ההיסטוריה בשמן הרשמי או הבדוי וקצתן בדויות, כמה מהן דמויות משנה המעוצבות לפרטיהן, ואחרות דמויות של סטטיסטים המשורטטות בקיצור. המספר מרבה בסיפורי רקע ובשיחותיהם של בריות ואינו חוסך גם בפרטים נדושים ובאירועים קוריוזיים. כל אלה תורמים את תרומתם למה שאפשר לכנות הפנורמה החברתית הכוללת של הרומן.

עיצוב ההיבטים החברתיים בתמול שלשום אכן מסתייע, בין שאר דברים, במנגנונים האופייניים למודל הרומן הפיקרסקי. הסיפור הפיקרסקי הוא סיפורו של יחיד ממעמד נמוך המנתק את קשריו עם בית אביו (ועל-כל-פנים קשריו עם בית אביו מעורערים), והוא חסר בית משלו וחסר מקצוע או עמדה חברתית שיש בהם לקיימו. הגיבור הפיקרסקי עובר בדרך-כלל חוויה או חוויות של חניכה (לעתים מעין 'הלם של חניכה') שמעוררות בו הכרה במצבו האמיתי בעולם ובדברים שעליו לעשות כדי לקיים את עצמו. ומאחר שהוא חסר את הכוח והיושרה (אינטגריטי) הדרושים כדי להטביע את חותם רצונו על עולם עוין הוא מסגל את עצמו לכל מיני מצבים על-ידי שהוא משרת אדונים שונים, ממציא תחבולות מחוכמות, או מחליף מגוון של מסכות. במהלך חיי נדודים הוא מטולטל מאירוע לאירוע ומזלו משתנה לסירוגין, עד שהמחבר מסיים את סיפורו לטוב או למוטב, לרוב בדרך שרירותית למדי (מבחינת הגיונו הפנימי הסיפור הפיקרסקי הוא סיפור 'פתוח' ואינו מאורגן על-פי חוקיות המחייבת סיום מסוג מסוים דווקא). ברוב הרומנים הנמנים עם הז'אנר הזה מקושרים כל האירועים ההטרוגניים והמגוונים לדמותו של אדם אחד, וזה מוסר אותם מזווית ראייה אוטוביוגרפית של קשיש המספר את סיפור חייו בלשון עבר. הרומן הפיקרסקי האירופי מכיל בדרך-כלל סקירה פנורמית כוללת (overview, panoramic vision) של טיפוסים ומצבים של חיים אנושיים – זו עוד מוסכמה דומיננטית שלו, שהיא תוצאה כמעט טבעית של המאפיינים שמניתי. הגיבור

4. על תמול שלשום כרומן חברתי ראה בייחוד: קורצוויל (ברשאי, תשנ"ב, עמ' 259–263); שקד, תשמ"ג, עמ' 206–209; הנ"ל, 1989, עמ' 72–76 וכן במפתח; שביד (ברשאי, תשנ"ב, עמ' 285–292). נאמנותו המדהימה לעתים של עגנון לעובדות ההיסטוריות וזיקתו למסמכים בני הזמן מכל הסוגים הולכות ומתבררות במחקר, ולא כאן המקום לפרט.

הפיקרסקי פוגש בנדודיו כל מיני בני־אדם וחוצה סביבות חברתיות שונות. באמצעות המפגשים הללו יכול מחבר הסיפור הפיקרסקי לעצב חתכים מסוגים שונים של מנהגים, מידות וזריות של בני הזמן, גם בדרך ראיסטית, 'כמות שהם', וגם בדרך פרודית או סאטירית, לפי תכליותיו האידיאולוגיות והפואטיות. אפשר לתאר מאפיינים מבניים ותמטיים לא מעטים בתמול שלשום כווריאנטים של מרכיבים במודל הרומן הפיקרסקי, שכבר רמזתי עליהם כאן.⁵

מתוך הרפרטואר של הדמויות הפיקרסקיות, וליתר דיוק, מתוך מאגר התכונות האפשריות שלהן, בחר עגנון בפריטים שהיו נחוצים לתכליות התמטיות והפואטיות של הרומן שלו, ועיבד אותם לפי צרכיו המיוחדים. עיבוד זה העלה דמות של 'אנטי־גיבור' הקרוב מבחינות אחדות לדמות שכיחה בסיפורת המודרניסטית (גיבורי הרומנים של קפקא הם דגמים בולטים של הדמות הזאת). כיאה לגיבור האופייני לסוג זה של רומן, גם יצחק קומר נוטש את בית אביו והוא חסר מקצוע ומעמד חברתי ויוצא לנוד בעולם זר לו. מלכתחילה נראה שהוא יוצא לדרכו מתוך אידיאליזם ודבקות בספרות מקודשת או אידיאולוגית, כמו נוצר בתבניתו של דון קישוט, צאצא מאוחר יחסית של הפרוטוטיפ הפיקרסקי, אבל עד מהרה מתברר שדמיונו והעקביות האידיאולוגית או האידיאליסטית שלו מוגבלים, ואילו תכונותיו האחרות מקרבות אותו אל גיבורים טיפוסיים ומוקדמים יותר של המסורת הזאת (אלטר, 1964, עמ' 106 ואילך). אף הוא עובר חוויה קשה של חניכה סמוך לראשית דרכו ולומד מן הניסיון שקלושים ביותר סיכוייו להגשים את האידיאלים שלו במציאות הקשה שנקלע לתוכה. מכאן ואילך הוא מיטלטל בין הערכים שדבק בהם לפניו ובין הצורך להסתגל לחברות שהוא מנסה להשתרש בהן (שם). כראוי לגיבורו של רומן פיקרסקי מן הסוג הנידון כאן, יצחק קומר הוא נודד, מצויד מטעם בוראו באותם מנגנונים הדוחפים אותו ואת סיפורו מתחנה לתחנה ומאירוע לאירוע. כמקובל בסוג הרומן הזה, יצחק הוא דמות טיפוסית, בעלת תכונות קבועות למדי, לכאורה צפויה מראש ולא מורכבת. אמנם מפעם לפעם הוא מחליף מסכות בהשפעת בני־אדם שהוא פוגש וחברות שהוא מתגלגל לתוכן, אבל אין הוא משתנה שינוי של ממש. שלא כגיבורים טיפוסיים של הפיקרסקה המוקדמת, הלומדים כיצד לנצל בעורמה ובמרמה פתיים ותמימים הנקרים להם על דרכם ולעתים תופסים את מקומם בחברה באמצעות מעשים פליליים, יצחק, כגיבורים מאוחרים יותר שאפשר לשייכם לאותה מסורת, הוא תם וישר ופתי, אדם פסיבי וחסר כוח רצון, שש לינוק מכל מי שיכול להיניק אותו, משתהה לתומו בכל מקום שהוא מגיע אליו, מופעל על־ידי נסיבות חיצוניות ואירועים טריוויאליים וכמעט שאינו מנסה להשפיע על מהלכם ולאחר שנכשל בהגשמת יעדיו האידיאולוגיים, הוא נוהג כמי שאין תכלית של ממש לחייו.

5. תיאורים מפורטים של מאפיינים היסטוריים וטיפולוגיים של הרומן הפיקרסקי במגוון עשיר של גרסאות ושילובים מן המאה ה־16 ועד המאה העשרים, שבהם מופיעים גלגולים של אותם מאפיינים וכן נסיונות מאלפים לנסח מודל (או מיתוס) משותף להם, ראה בין השאר אצל: אלטר, 1964; גילן, 1971; ביורנסון, 1977.

כִּיָּאָה לְרוֹמֵן שְׂכֹזָה הוּא גִיבּוּר וְכֹזֵאת עֲלִילָתוֹ, גַּם מִבְּנֵה הַסִּיפּוֹר שֶׁל תַּמּוּל שֶׁלִּשׁוֹם אֵינּוּ נִתְפָּס מִלְּכַתְחִילָה כִּהְדּוּק בִּיּוֹתֵר. הַרּוֹמֵן גָּדוֹשׁ דְּמוּיוֹת צַדִּיקוּת, אִפִּיזוּדוֹת וְסִיפּוֹרֵי מִשְׁנָה, שְׁאוּלֵי מִתְּפַקְדִּים בְּעִיצוּב הַפְּנוֹרְמָה הַחֲבֵרֶתִית, אֶךְ מִתְּקַשְׂרִים קֶשֶׁר רּוֹפֵף לְמִדֵּי לַחוּט הַסִּיפּוֹרִי, וְיֹתֵר מִשֶּׁהוּא מִתְּקַדֵּם בְּזִמָּן הוּא מִתְּקַדֵּם בְּמִרְחָב, מִמָּקוֹם לְמָקוֹם וּמִפְּגִישָׁה לְפְגִישָׁה, וּמִתְאַרְגֵּן סָבִיב מִקּוֹמוֹת וְעַל יִסּוֹד יַחֲסִים בֵּין מִקּוֹמוֹת (יִפּוֹ, יְרוּשָׁלַיִם וְכו'). פְּתִיחָתוֹ שֶׁל תַּמּוּל שֶׁלִּשׁוֹם מְעוֹרֶרֶת צִיפִּיּוֹת לְסִיפּוֹר מַעֲשֵׂה בַעַל כִּיּוּן בְּרוּר, שֶׁעֲנִינּוֹ מֵאֲבֵק עַל הַגִּשְׁמַת רַעִיוֹן (הַרְעִיוֹן הַצִּיּוֹנִי) בְּדֶרֶךְ שֶׁל הַשְׁתַּרְשׁוֹת בְּקִרְקַע וּבִמְקוֹם אֶחָד, אֲבָל עַד מַהֲרָה מִתְּבַרֵּר שֶׁמִּדּוּבֵּר בְּסִיפּוֹר עַל הַיִּשְׁרָדוֹת אִישִׁית. בַּהֲעֵדֵד כִּיּוּן אִיִּדִּיאִי בְּרוּר מִצְטִיֵּר הַסִּיפּוֹר כְּסִדְרָה שֶׁל מִקְרִים וְאִפִּיזוּדוֹת. וְאַמֵּנָם, כִּיּוּן שֶׁעֵבֶר סִיפּוֹר הַרּוֹמֵן עִם גִּיבּוּרוֹ מִן הַמוֹשְׁבָה אֶל יִפּוֹ הִרְיָהּ מִתְּגַלְּגֵל לְכֹאֲוֶרָה כְּשֶׁלְּשִׁלַּת שֶׁל אִירוּעִים הַקְּשׁוּרִים זֶה לָזֶה קֶשֶׁר חִיצוֹנִי וּמִקְרִי (מִבְּחִינַת הַיַּחֲסִים שֶׁבֵּין הַגִּיבּוּר לְעִלְיָלָה), אוֹ קֶשֶׁר שְׁרִירוֹתִי (נִתְפָּס כְּמוֹפֶעַל עַל־יְדֵי רַצּוֹנוֹ שֶׁל הַמַּחְבֵּר לְהַפְּגִישׁ אֶת הַקּוֹרֵא עִם עוֹד אֲזוֹרִים שֶׁל הַמִּפְּהָ הַחֲבֵרֶתִית וְהַגְּאוֹגְרָפִית). תִּיאוֹר תּוֹלְדוֹתֵיהֶם שֶׁל מִקּוֹמוֹת, קְבוּצוֹת חֲבֵרֶתִיּוֹת וְאַנְשִׁים מִשֶּׁהָ אֶת הַתְּקֵדְמוֹת הַסִּיפּוֹר לְפָנָיו אוֹ אַחֲרָיו כֹּל תַּחֲנָה, לְפָנָיו אוֹ אַחֲרָיו כֹּל אָדָם שִׁיִּצְחָק פּוֹגֵשׁ בְּדֶרֶכוֹ, מִקּוֹם מִקּוֹם וְסִיפּוֹרִיו, אָדָם אָדָם וְשִׁיחֻתֵּיו. הַרוֹשֵׁם שֶׁסִּיפּוֹרוֹ שֶׁל יִצְחָק עֲשׂוּי שֶׁלְּשִׁלַּת שֶׁל מִקְרִים מִתְּחַזֵּק גַּם בְּשֶׁל הִיעֲדָרִם שֶׁל הַסְּבָרִים הַגִּיּוֹנִיִּים אוֹ סִיבְתִּיִּים מְפֹרָשִׁים לְהַתְּרַחֲשׁוּיּוֹת הַחֲשׁוּבוֹת שֶׁבְּסִיפּוֹר, וּבְשֶׁל קִיּוּמָם שֶׁל כֵּמָה וְכֵמָה הַסְּבָרִים, הַמִּבְטָלִים אוֹ מַעֲרַעְרִים זֶה אֶת זֶה, לְעֲנִיֵּין אֶחָד, וְהַבְּלַעְתָּם שֶׁל הַסְּבָרִים בְּדֶרֶךְ שֶׁרֶק מֵאַמֵּץ פֶּרֶשְׁנִי יָכוֹל לְסִייעַ לְקוֹרֵא לְשַׁעַר אֶת טִיבָם. כֹּל זֶה, כְּמוֹבֵן, בְּתִיאוֹם עִם תְּכּוֹנוֹתֶיהָ שֶׁל דְּמוּת גִּיבּוּרוֹ שֶׁל הַרּוֹמֵן שֶׁמִּנִּינוּ לְעִיל, וְעַל־פִּי הַדֶּרֶךְ שֶׁבַחַר עֲגֻנוֹן לְעַצֵּב אוֹתָהּ, עַל־פִּי הַמוֹדֵל הָעֲלִילָתִי הַנִּידוֹן.

לֹא כֹאֵן הַמָּקוֹם לְתִיאוֹר מֵלֹא וּמְפּוֹרֵט שֶׁל תַּמּוּל שֶׁלִּשׁוֹם כְּרוֹמֵן חֲבֵרֶתִי בְּמוֹבְנִים שֶׁהוֹזְכְּרוּ כֹאֵן, אֲבָל כִּדָּאִי לְהַזְכִּיר אֶחָדִים מִפֶּרֶטִּיו: בְּמִקְרָה חֹזֵר יִצְחָק לִיפּוֹ אַחֲרֵי כְּשִׁלּוֹנוֹ בְּמוֹשְׁבָה (רֶק בְּשֶׁל חֲסִרוֹנָם שֶׁל דְּמִי נִסִּיעָה לְגַלִּיל לֹא הִמְשִׁיךְ בְּנִסְיוֹנוֹ הַחֲלוּצִי...), בְּמִקְרָה נַעֲשֶׂה צָבַע שֶׁמִּקְצוּעוֹ מַחֲיִיב אוֹתוֹ לְעֵבֹר מִמָּקוֹם לְמָקוֹם (זֶה הַמִּקְצוּעַ שֶׁמִּכְשִׁיר אוֹתוֹ לְשִׁמֵּשׁ צִיר שֶׁל רּוֹמֵן פִּיקְרִסְקִי־חֲבֵרֶתִי), וְרֶק בְּמִקְרָה הוּא מוֹצֵא לוֹ מְגוּרִים וּפְרִנְסָה, גַּם בִּיפּוֹ וְגַם בִּירוּשָׁלַיִם, אֲצֵל מוֹמְרִים. רֶק בְּמִקְרָה נִמְצְאִים לוֹ מְדִרִיכֵי אוֹמְנוֹתוֹ (הַרְגֵּל הַמִּתּוֹקָה וּבִלְוִיקוֹף). רֶק צִירוֹף מִקְרִים וְאִי הַבְּנוֹת (שֶׁלָּה וְשִׁלּוֹ) מֵאַפְשָׁרִים אֶת פֶּרֶשֶׁת יַחֲסִיוֹ עִם סוֹנִיָּה. כִּשֵּׁם שֶׁקֶשָׁה לְהַבִּין עַל שׁוֹם מַה פִּיתְתָהּ אוֹתוֹ אוֹ נִתְּפַתְתָהּ לוֹ, כֵּךְ קֶשָׁה לְהַבִּין לְכֹאֲוֶרָה עַל שׁוֹם מַה נִּטְשָׁה אוֹתוֹ בְּפִתְאוּמִיּוֹת שְׂכֹזֵאת. בֵּין הַתְּקֵרְבוֹת לְנִטְיָשָׁה סִיירָנוּ אֶתָּה בִּיפּוֹ וְנִכְנַסְנוּ עִמָּה לְקִלּוּב הַפּוֹעֲלִים וְזָכִינוּ לְהַכִּיר אֶת יוֹשְׁבָיו, פּוֹעֲלִים וּפּוֹעֲלִים־סוֹפְרִים, דְּמוּיוֹת בְּדוּיוֹת וְגַם דְּמוּיוֹת יְדוּעוֹת מִן הַהִיסְטוֹרִיָּה; גַּם שֶׁמַּעֲנּוּ מִקְצַת סִיפּוֹר חִיָּה שֶׁל סוֹנִיָּה וּמַעֲט גַּם עַל מְכָרֶיהָ, וְכֵן לְמַדְנוּ מִשֶּׁהוּ עַל תּוֹלְדוֹתֶיהָ שֶׁל יִפּוֹ וְזָכִינוּ לְהַכִּיר אֶת נּוֹפִיָּהּ. בְּשֶׁל הַצְּפִיפּוֹת בְּדִילִיז'אַנְס הַיּוֹצֵא מִפֶּתַח־תְּקוּוּהָ לִיפּוֹ הַתְּפִנָּה לִיצְחָק קוֹמֵר יוֹם שֶׁלֹּא יִדַּע מַה יַּעֲשֶׂה בּוֹ, וְאַנּוּ זָכִינוּ לְהַתּוֹדֵעַ אֶל סִיפּוֹרָה שֶׁל עֵינ־גִּנִּים וְאֶל מִנְחָם הָעוֹמֵד. יִצְחָק נּוֹסֵעַ לִירוּשָׁלַיִם לְאַחַר שֶׁשָּׁמַע סִיפּוֹר עַל סַנְדֵּלֶר שֶׁשִּׁנָּה אֶת חִיּוֹ, וּמִשׁוֹם שֶׁלְּפִי שַׁעַה לֹא הָיָה לוֹ מַה לַּעֲשׂוֹת בִּיפּוֹ, וּבְשֶׁל תְּשׁוּבָה שֶׁמִּצָּא בְּדוּחַק לְשִׁאלָה שֶׁל סוֹנִיָּה, שֶׁגִּרְמָהּ לוֹ שִׁיִּסֵּעַ כְּמַעֲט בַּעַל כּוֹרְחוֹ - סִיבּוֹת

שלכאורה כולן מקריות. כניסתו לבית ר' פייש ונישואיו לשפרה בתו גם הם תוצאה של צירוף מקרים – היכרותו עם ר' עמרם באונייה ואכזבתו של זה מחייו בבית חותנו; מחלתו של פייש ומחסורה של משפחתו, וכן תשובתה של סוניה על 'הצעת נישואים' שלו כשבא אליה מירושלים. שהייתו של יצחק בירושלים ועבודתו בה מאפשרים לנו להכיר את מורי ירושלים ואת עסקניה, את מאה שערים, אדוקיה ורבניה, פשוטי עם שבירושלים, משכיליה האמתיים והמדומים, ציירים שבה, תלמידי הסמינריון למורים ועוד ועוד. שהייתו השנייה של יצחק ביפו (בספר שלישי של הרומן) מתארכת משום שמטבעו קשה עליו ההחלטה לעבור ממקום למקום, ועד שיימלך בדעתו יש בידי המספר לעכב אותו ואותנו לשם כל מיני פגישות עם אנשים, סקירות היסטוריות ושיחות בטלות. ויש עוד סיבות להתמשכות הביקור הזה: יצחק הבטיח לרגל המתוקה לאכול את כל השימורים שהצטברו בצריפו, ואין הוא מוצא אדם להפקיד בידיו את מפתח הצריף בהיעדרו של בעליו... כך אנו זוכים להכיר אנשים מעניינים כברנר, גורדון, חמדת, מלכוב ועוד, לשמוע סיפורים על התפתחותו של היישוב ועל ראשיתה של תל-אביב, ולהבדיל, על נישואיו של רבינוביץ'. אכן, גם פגישתו הרת התוצאות של יצחק עם הכלב (המכונה לאחר מעשה, אף זה במקרה ובטעות, 'בלק') איננה לכאורה אלא פרי מקרה ופרי הלך-רוח מקרי, מעשה של קלות-ראש. וכפי שיתברר בהמשך הרומן, מבחינתו של יצחק קומר אפשר שגם הציונות כולה אינה הרבה יותר ממקרה או טעות.

זאת ועוד, ברומן הפיקרסקי היחסים הבסיסיים שבין הדמות לחברה מבוססים על משחק קבוע למדי בין תדמית (appearance) למציאות (reality). דמותו של הגיבור מאירה את חזותה הממוסדת והכבודה של החברה וחושפת גילויים של טיפשות אנושית ויצרים קטנוניים של כבוד, שלטון, רכושנות, קנאה ומין, צביעות ושקרים מוסכמים, ולהפך – פניה הנחשפים של החברה מאירים לעתים צדדים חבויים בדמותו של הגיבור. שני אלה, פני החברה ופני הגיבור, עשויים להתחרות על מרכז העניין של הרומן. גיבור נבל ופיקח (כרבים מגיבורי הפיקרסקה המסורתית) מפעיל את המנגנון הזה לפי דרכו, גיבור או אנטי-גיבור נאיבי (כיצחק קומר) מפעיל אותו לפי דרכו. כך וכך נחשפים אהדי פניהם של החברה ושל היחיד בזיקות הגומלין שביניהם, ובמסגרת זיקות הגומלין הללו מתאפשרות אפיזודות משעשעות וקומיות ופרספקטיבות אירוניות וסאטיריות על חברתי והאנושי בלבושיהם המיוחדים ובמהויותיהם האוניורסליות. עיצובו הייחודי של תמול שלשום כרומן חברתי במובנים שצוינו למעלה נובע, בין השאר, מאופיה הייחודי של החברה ששימשה נושא ברומן הזה, שהוא בלי ספק גם רומן של דור ואפילו מעין 'כרוניקה' של תקופה. החברה הארץ-ישראלית של דור העלייה השנייה המתוארת ברומן היתה כידוע חברה יוצאת דופן מכמה וכמה בחינות, ובוודאי שאיננה יכולה לשמש דגם פשוט למהות אוניורסלית של החברתי באשר הוא; אדרבה, היא עשויה להתייחס לדגם כזה כמין היפוך שלו. שהרי מדובר כאן בחברת מהגרים מתהווה שאין בה דבר קבוע ויציב (מי שנושא עליו חותם של נורמות חברתיות יציבות וקבועות הוא דווקא הגיבור); חברה שעצם קיומה, כמו סיכוייה להתפתח, נתפסים ברומן כבעיה, שהאידיאולוגיות,

השונות זו מזו או הסותרות זו את זו, המציעות לה פתרון תופסות מקום מרכזי בחללו. פרספקטיבות אירוניות וסאטיריות נוצרות כאן לא בזיקה לקבע ולשגרה, אלא בזיקה להיעדרם דווקא, ורבות מן התדמיות שהמציאות חושפת את ערוותן ברומן הן אידיאולוגיות ומתייחסות לפתרונות אידיאולוגיים. אבל אם החברה המעוצבת בתמול שלשום היא יוצאת דופן, הגיבור הראשי שבאמצעותו אנו מתוודעים אל מרכזי הווייתה וחוייתה הוא כנרמו דמות שכיחה ו'שטוחה'. יצחק קומר הוא אדם שאינו מסוגל להפתיע, כל כולו מצבור של התנהגויות קבועות (מקצתן מכניות), המבוססות על מספר קצוב של תכונות אופי ומוסכמות חברתיות. אדם מוגבל, צר אופקים, חסר אינטרסים אינטלקטואליים ואידיאיים של ממש, משולל עוצמות של רצון ויצרים; טיפוס שכיח של 'איש החושים הבינוני', שבעיות פרנסה, מזון, דיור, משפחה ובילוי זמן עומדות במרכז עולמו (גם כשנדמה לו או לנו שעומדים שם עניינים שברומה של אידיאולוגיה חילונית או דתית). יצחק קומר הוא, לטוב או למוטב, קרתן בינוני, 'כל-אדם' שקלע את עצמו שלא בטובתו אל תוך מהפכה היסטורית וצומת של מאבק רוחני ואידיאולוגי. אדם זה, שעולמו עוצב במסגרת חיים סגורה, סטטית ופרובינציאלית, שמקומו של כל אדם וכל דבר בה מוגדר וקבוע, צריך להתמודד בעצמו, כיחיד, עם מצב דינמי ומורכב, עם תביעות מנוגדות וסותרות זו את זו. לשווא ינסה לקלוט אל תוך התבנית הנפשית של בן העיירה הזעיר-בורגני את המציאויות המגוונות שהוא נתקל בהן ואת ההנחות הרוחניות המשתמעות מהן, לשווא ינסה 'להלביש' על המציאויות הללו את מושגי היסוד, קטגוריות התפיסה ודרכי ההתנהגות שהביא עמו מבית גידולו, ולחלופין, לשווא ינסה לזהות מציאות כלשהי שתאים למושגים, לקטגוריות ולהתנהגויות הללו. זה גיבור שעל-פי טיבו אינו מסוגל להבין לאשורו את המתרחש סביבו ולא ניחן בכישורים הדרושים להתמודדות עם תביעותיו הקיומיות והאידיאולוגיות של העולם שאל תוכו קלע את עצמו (מכאן נגזר במידת מה, כפי שעוד נראה, גם תפקידו במסירת הסיפור), אבל באמצעותו ניתן לקורא לבחון מה שנתפס כחריג, לא יציב, הרואי (או גם מזויף) – מזווית הראייה של השבלוני והבינוני. בתור אדם החותר שלא מדעת אל אורח חיים מסודר וקבוע בין צורות חיים ואידיאולוגיות לא מעוצבות, זרות וחדשות לו, יצחק קומר מנסה אותן זו אחר זו ונקלט בתוכן לפי דרכו, שעולה ואינה עולה בקנה אחד אתן. בתור אדם המחליף מסכות, שאינו משתנה באמת אלא נחשף והולך, אדם המתפתה לרושם חיצוני ובורר לו מכל מכלול את הנוח לו בלבד – הוא משמש כלי מיוחד במינו לחשיפת ה'אנושי', אנושי מדי' המתעטף בכיסויים היפים של התדמיות האידיאולוגיות השונות. את הראייה הפשטנית, התמימה והרגשנית של הגיבור בכל אלה מאזן, כמובן, המספר (במסכותיו השונות), גם בכל הנוגע לעולם המסופר וגם במה שנוגע לגיבור עצמו.

דמות זו של אנטי-גיבור שבחר עגנון לשמש ציר בסיפורו היא אחת הסיבות החשובות מדוע לא הפעיל בתמול שלשום את המודוס האוטוביוגרפי. המודוס הזה רווח בטיפוסים מסורתיים של הרומן הפיקרסקי, שבהם, כאמור, אדם מבוגר מספר את תולדות חייו מנקודת מוצא של מי שהגיע אל מנוחה ונחלה כלשהן. סיפורו של

יצחק קומר אינו מסופר מפיו שלו אלא מפיהו של מספר רב־פנים, שאמנם מאפשר לקורא להאזין במידה זו או אחרת לקולו של גיבורו ומקצה מקום נרחב למדי לפרספקטיבת ההתבוננות שלו בתוך המסכת הסיפורית שהוא, המספר, אחראי לה. בדרך זו, בין השאר, עשה עגנון את הדמות הזאת של הקרתן המובהק ו'איש החושים הבינוני' (l'homme moyen sensuel) למוקד של עניין מרכזי ברומן החברתי שלו וניצל את תכונותיו המובהקות של גיבורו לשם עיצוב אופיה הייחודי והמורכב של יצירתו. דבר זה, שארחיב בו בהמשך המאמר, קשור מצד אחד במה שכבר הוזכר לעיל – בהעמדת הגיבור הטיפוסי השכיח הזה בתוך סיטואציה לא טיפוסית ולא שכיחה ובפיתוח מסקני של ההתנגשויות בין זה לזו. מצד אחר, בסיוע דרכי האפיון המורכבות של דמות 'שטוחה' היה בידי עגנון ליצור אמפתיה עם האיש החושי הבינוני או עם החושי הבינוני שבכל אדם, ולסמן (גם באמצעות ניגודיהם והיפוכיהם) את התחומים שבהם ההתנהגויות החברתיות השכיחות ביותר מגלות את שכבות הנפש הסמויות של היחיד בייחודו ואת הבעייתיות המוסרית הקיומית הכרוכה בעצם הווייתו, וכן לעצב בדרך רעננה וחדשנית את ההוויה הייחודית של חברה בהתהוותה, כמו את מהותה של הציונות.

במסגרת המודל החברתי־הפנורמי־הפיקרסקי של הרומן שעסקנו בו עד עתה אפשר לתאר כאמור את עלילת תמול שלשום כשלשלת אירועים מקרית או שרירותית לכאורה, שהיא גם תיאור נסיונותיו של הגיבור להסתגל לקיום החברתי והרוחני של קבוצות שונות בחברה הארץ־ישראלית. כל ניסיון כזה ראשיתו בהיסחפות אחרי סממנים חיצוניים של הווי וסופו בהתנגשויות קשות עם הגרעין הפנימי המסתתר בתוכם ומעבר להם. בהתמודדויות בין דמותו ומאווייו של הגיבור, שבעיקרן אינן מודעות לו, ובין העולמות החדשים והזרים לו, מתגלים גם הוא וגם הם באור נערב של אירוניה ושל הזדהות. הקורא העוקב אחרי האנטי־גיבור בדרכו מעולם חברתי אחד למשנהו באהדה המשלבת צחוק ורחמים ותקווה לסופו הטוב אכן קורא את תמול שלשום כרומן פנורמי־קומי שתכליתו חברתית; כרומן שעלילתו עשויה פגישות מקריות ותפניות שרירותיות למחצה המטלטלות את האנטי־גיבור מאפיזודה לאפיזודה וממקום למקום בתוך מציאות מתחלפת שאינה מובנת לו, אבל גם אינה גורמת לו לכאורה שום נזק שאין לו תקנה ואינה פוצעת אותו שום פצע שאין לו מרפא. נדמה שאפילו הבעייתיות האידיאולוגית הכרוכה בהשתקעותו של קומר במאה שערים אינה יכולה לפגום בתחושה שבסוף דרכו רבת החליפות מצא גיבורנו את ביתו ואת אושרו. קריאה כגון זאת נשענת בלי ספק על התשתית הגלויה של מבנה הרומן ועל הבנה אפשרית, אם גם ראשונית, של עובדות ושל הקשרים מרכזיים בטקסט שלו. מכמה בחינות יש אפילו מקום לטענה שהיבטים (רטוריים) מרכזיים של הרומן הזה מכוונים, בכל הרומן כולו, מ'ראשית הדברים' ועד לעמודיו האחרונים, לעודד דווקא את הקורא הזה לדלג כביכול על כל מה שעלול לעורר את הצורך בקריאות חלופיות של הטקסט ולגרום לו שידבק ככל האפשר בראייה החברתית־הפיקרסקית של הרומן ובמשתמע ממנה, ובייחוד בנקודת התצפית של יצחק קומר ובכל מה שמהפך בזכותו

ומעורר עליו רחמים. אפילו התפנית המפתיעה והדרסטית בסוף דרכו של יצחק קומר, שאמנם מאכזבת את הציפיות האופטימיות של הקוראים ומחייבת תיקונים ושינויים מסוימים בתפיסתם של פרטים ומרכיבים שברומן, אינה מערערת אצל רבים מהם את תקפותה העקרונית של הראייה הזאת (וראה בהמשך המאמר).

אבל כפי שיובהר במפורט, עגנון מפעיל הבנות שכנגד והיבטים רטוריים שכנגד. ככל שסיפורו של הרומן מתקדם בזמן ועולמו של תמול שלשום הולך ונפרש לפני הקורא, ובייחוד ככל שהוא מתקרב אל סופו, מתרבים הגורמים שיש בהם לעורר את הקורא להטיל ספק בכוח המסביר של הקריאה האמורה, ובוודאי בבלעדיותה. עם הספק הזה עולות כמעט מאליהן אפשרויות של קריאה חלופית של הרומן. קריאה חלופית (או קריאות חלופיות) אמנם איננה מבטלת דווקא את זו שמתארים מרכזיים שלה סומנו בפסקאות הקודמות, אבל היא מחייבת לשקול מחדש את מעמדה של הקריאה מן הסוג שדובר בו עד עתה לעומת הקריאה החלופית (או הקריאות החלופיות), ובעיקר בתוך התבוננות כוללת במכלול הרומניסטי השלם. מן הגורמים המעוררים את הספק הזה ומרמזים על אפשרויות הקריאה החלופית, ובסופו של דבר גם עשויים לשמש בסיסים למימושה, אציין כאן שלושה: מהותו ודרכי עיצובו של סיום הרומן ('סוף מעשה'), טכניקות מסוימות של סיפור (בעיקר מבע משולב ופיזור אינפורמציה), וכן התפיסה הפסיכולוגית שאפשר 'להפשיט' מעלילת הרומן, תפיסה שאם מחילים אותה על חומרים רבים ברומן עשויים החומרים האלה לשנות את תפקודם ומשמעותם בו. שלושת הגורמים האלה עולים בקנה אחד מכמה בחינות – הם מוליכים להבנה פסיכולוגית דרמטית של הרומן, ומעודדים את הקורא שעקב אחרי הרומן מראשיתו עד סופו להחליף כיוון ולקרוא אותו מסופו אל ראשיתו, ולא רק מ'סוף מעשה' אל 'ראשית הדברים', אלא גם מסיומו של כל שלב בסיפור אל ראשיתו. ושני הדברים כרוכים זה בזה. אופן קריאה זה מגלם, כפי שכבר רמזתי וכפי שיפורט בהמשך הדברים, עקרונות מרכזיים בפסיכולוגיה ובפואטיקה ששימשו את עגנון בבניית הרומן בכלל ובהתוויית עלילתו בפרט.

בדרך לקריאה חלופית: האפקט של 'סוף מעשה'

כמו סיומים של סיפורים בדרך-כלל (השווה, למשל, קרמל, 1968; ברוקס, 1992), גם סיומו של תמול שלשום קובע את גבולות העולם הסיפורי לעומת העולמות שמחוצה לו ומגדיר את חוקיותו לעומת החוקיות שלהם. במובנים מסוימים סיום זה גם קודם לכל דבר שבסיפור, אפילו לפתיחתו. סיומים של סיפורים עשויים לאשר משמעויות שעלו במהלך הקריאה או הצפייה (כשמדובר במחזה או בדרמה קולנועית), לשנותן, לעורר ספק כלפיהן ואף לשלול אותן מכול וכול. אבל ספק אם סיומים רבים של סיפורים הם בעלי אפקט רטרופקטיבי עז כל-כך על הבנת מרכיביהם והקשריהם, וספק אם הם מחזירים את קוראיהם מסופו של הסיפור אל ראשיתו בעוצמה שכזאת ומחייבים אותם להבינם מחדש ולארגנם מחדש כמו פרק הסיום של

תמול שלשום.⁶ דומה שמעצם טיבו ועיצובו נועד הפרק הזה להיות גורם מרכזי שלא יניח לתמול שלשום להיתפס כפשוטו על-פי המהלך ששרטטתי עד כאן. ההלם שפרק הסיום הזה נועד ליצור גדול מדי, והסתירות בין הציפיות לתוצאות כה עמוקות עד שאי אפשר 'לדלג' עליו או לנמק אותו בתשובות פשוטות, קלות, או חיצוניות. אפשר שיותר מכל גורם אחר בטקסט של הרומן נועד סיומו לעורר בחינה מחודשת של כל מה שיש ברומן ו'סריקה' של כל הגורמים הטקסטואליים שיש בהם להוליך להבנה חלופית שלו. אין ספק בעיני ש'סוף מעשה' מכריח את הקורא, ולא מעודד אותו בלבד, לבחון מחדש את טיבה של העלילה שאחריה עקב עד כאן, גם אם קודם לכן לא חשד שהקשרים שבין מרכיבי הסיפור אינם כפי שהם נראים דווקא. אחריתו של גיבור הסיפור ואספקטים מסוימים של עיצובה מטילים ספקות חמורים בתפיסת המבנה של עלילת הרומן (אפיזודיות, מקריות, קשרים רופפים בין הגיבור לאירועים, התקדמות במרחב וכו') ובתפיסת דמות הגיבור (שמבחינות מסוימות הוא מצטייר ב'סוף מעשה' כחוטא שנענש), כפי שהוצגו עד כאן על בסיס המודל הפיקרסקי-החברתי של הרומן. ומאחר שקשה או אי אפשר לנמק או לפרש את פרק הסיום על-פי הקריאה הזאת, נועד 'סוף מעשה' לעורר את הקורא לצורך בקריאות אחרות של הרומן.

האפקט המורכב והמרשים הזה נוצר משילובם של שני גורמים: עצם טיבם של האירועים המסופרים מזה, ודרך הצגתם הפונה כמעט במפורש אל הקורא שישקול מחדש את המהלך שקדם להם, מזה. מותו של יצחק קומר בטירוף של פֶּלֶבֶת בעיצומו של אושרו הוא מאורע המקרין בעוצמה רבה אימה ורחמים ותחושה של שרירות גורל חסרת פשר, ואף מקומם את הקורא מן הבחינה המוסרית. הניגוד הכואב ממש בין הרצינות הנוראה האופפת את המוות הזה ובין המקריות, הקומיות והאירוניה שסימנו לכאורה את רוב האירועים שקדמו לו הוא כמעט בלתי נסבל, כמוהו כגודל הדיספרופורציה שבין קלותה של הדמות וחולשת אנושיותה ובין כובד אחריתה חסרת הרחמים, כפער שקבע המספר בין תחושת 'הסוף הטוב' האופפת את הגיבור, הנדמה כמי שמגשים את כל משאלות לבו סמוך לסוף דרכו רבת החליפות, ובין האסון הממיט עליו כליה בעיצומה של אותה תחושה. כל אלה חזקה עליהם שיעוררו את הקורא, אם לא ניחן 'בתמימות יתירה' או 'בחכמה יתירה' כדברי המספר (שם, עמ' 604), לקריאה נוספת ולבחינה נוספת של הרומן מראשיתו.

והנה, אם אנו מניחים שקורא המגיע לדפי סיום של רומן אמור מעצם טבעו לשוב ולתהות על טיבו של הרומן ולשאל שוב את השאלות ששאל במהלך הקריאה, עגנון לא הסתפק בהנחה זו. ואם עלה על דעתנו שאירועים מפתיעים ומרעידי לב אלה בסיומו של תמול שלשום, שקשה לראות בהם פועל יוצא ממהלך הדברים המסופרים ברומן, די בהם לעורר את הקורא לתהות מחדש על עצם הבנתו את הז'אנר של הרומן

6. מן הבחינות האלה ואחרות זה סיום מרשים ומעולה, שלא כמשתמע מדברי מירון (ברשאי, תשנ"ב, עמ' 404).

שסיים זה עתה, את גיבורו, את עלילתו וכל השאר, הנה גם בכך לא הסתפק עגנון. בתוך הטקסט של 'סוף מעשה', שעיקרו תיאור מפורט, נטורליסטי ממש, של מותו הנורא של יצחק קומר, הוא חוזר ומעלה גם את השאלות המיוחדות הנוגעות לעלילה (כגון הזיקות שבין דמותו של יצחק לגורלו ובין מהלך הסיפור לאחריתו), וגם את השאלות המוסריות, התאולוגיות והמטפיסיות המשתמעות ממנה, שאותן הוא מחיל על ההקשר הלאומי היהודי (ירושלים, האומה היהודית) ועל ההקשר האנושי בכלל ('כל באי עולם'), ואף מוסיף ומרחיב אותן, עד לדף האחרון של ספרו ועד לשורותיו האחרונות. הרטוריקה ברורה ואין לטעות בכוונת המחבר: עגנון מעורר במפורש את הקורא לשוב ולהתמודד עם הגיונו של הרומן, עם משמעויותיו, עם הקשריו, עם המכלול השלם. אין הוא מניח לו להתחמק מן ההתמודדות הזאת, שנדרשת לה לא פחות מקריאה חדשה המחזירה אותו אל ההתחלה. השאלות אינן קלות, אבל אין קורא של ממש יכול לפטור עצמו מן הניסיון להשיב עליהן. תחילה הן נשמעות מפי דמויות שבתוך העולם הסיפורי, ולאחר מכן מפי יוצרו של עולם זה, המספר. ונפתח בדמויות מתוך העולם הספרותי:

תפסה אותה רבקה בזרועה ואמרה לה, הגידי לי אשה טובה על שום מה עשה הוא לבתי כך? אמרה הינדא פועה לרבקה, למי את מתכוונת בדבריך? אמרה רבקה למי מתכוונת אני, מתכוונת אני לו להקדוש ברוך הוא. אמרה הינדא פועה, על שום מה עשה הוא לאיציקל שלנו כך? אמרה רבקה תינוקת שלא הקניטה מימיה אפילו צלו של זבוב אוי מה עלתה לה [עמ' 602-603].⁷

הינדא פועה חושדת ברבקה שהיא מאשימה את יצחק במה שאירע לבתה. אבל שאלתה של רבקה מתייחסת, לדבריה, לקדוש ברוך הוא. אם כך ואם כך, בצד עיקרם של הדברים – התהייה על טעם האסון הנשמעת מפי נשים צדקניות המאמינות בחסדי אלוהים ובצדקתו, והכאב שכל אחת כואבת את מי שקרוב יותר ללבה – על-פי הרושם הרגעי שנוצר יצחק הוא האשם באסונה של שפרה, והרושם הזה אינו נמחק גם לא לאחר שהובהרה טעותה של רבקה, שהרי הקורא כבר קלט מה שהיה אמור לקלוט (והשווה גם עמ' 495, בלבול דומה בין יצחק ובין 'הכלב הידוע'). מצד אחר מובלט הניגוד שבין חפזותה ותמימותה של שפרה שאין להטיל בהן ספק, ובין חפזותו ותמימותו היחסיים כל-כך של יצחק קומר, שבשום פנים אין לומר עליו, כפי שנאמר עליה, שלא הקניט מימיו אפילו צלו של זבוב. על שיחה זו מגיב אפרים הטייח:

עד שאתן שואלות על שום מה עשה הקדוש ברוך הוא כך ליצחק ולשפרה, שאלו מה אנו ומה זכויותינו, שהוא יתברך נותן לנו רחמים לחיותנו. יודע הקדוש ברוך הוא מה הוא עושה וכל מה שהוא עושה, בדין הוא עושה, ואין

7. מראי מקום לתמול שלשום, מספרי עמודים בלבד, על-פי כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ה, ירושלים ותל-אביב תשל"ט. פיזור אותיות והדגשות בתוך מובאות – שלי.

לנו להרהר אחר דינו [...] רבי פייש ודאי אדם כשר. ועתה אשאל אותך רבקה, על שום מה עלתה לו מה שעלתה? [...] תשובה אחת יש על כל השאלות שבעולם, זו תשובה ממעשינו הרעים [...] כלום יש בעולם עיר קדושה ויקרה וחביבה כירושלים, ולמה באות עליה פורענויות כל כך הרבה [...] כלום יש בעולם אומה נאה כישראל, ואף על פי כן אנו מוכים ולוקים. [...]

כך היו מתכתשים באותו דבר שכל באי עולם מתכתשים בו מיום שנברא העולם ועד עכשיו [עמ' 603].

אפרים הטייח, המבטא בדבריו נורמה מוסכמת ומקובלת בחברה הדתית של מאה שערים, הוא איש תמים ומאמין שאכן רואה מאחורי כל אירוע ואירוע את ידה של ההשגחה האלוהית, אדם המסכים מראש שכל אסון וצרה הבאים על יחיד ועל חברה אינם אלא עונש על 'מעשינו הרעים'. אבל דבריו כאן מעוררים דווקא את אותם הרהורים אחרי דינו של בעל הדין (הקב"ה; המחבר המובלע), הרהורים שאפרים מתקומם כנגדם ומתאר אותם כ'טפשות פה' (שם). שתי נקודות ראויות כאן להדגשה מיוחדת, האחת פרטנית ועניינה ר' פייש, האחרת מכלילה ועניינה גורלם של ירושלים, של האומה ושל האדם בכלל. באוזני נמעניו של אפרים הטייח מובן מאליו ש'ר' פייש ודאי אדם כשר', ולפיכך מובנת מאליה גם ההשתאות או הקינה על גורלו המר. בעיני הקורא של תמול שלשום ר' פייש רחוק מלהיות אדם כשר, ודומה שגם המחבר המובלע של הרומן מצדיק עליו את הדין.⁸ אזכור אסונו של ר' פייש סמוך לאסונו של יצחק קומר דוחק בנו לזהות הקבלות בין שניהם מלבד גורלם המשותף (בשניהם, כזכור, פגע כלב). אבל אזכורן של ירושלים, של 'אומה נאה כישראל' ושל 'כל באי עולם' מזהה את הבנת גורלו של יצחק קומר עם הבנת החוקיות התאולוגית-המוסרית הכוללת של סדרי העולם, ומכל מקום רואה בגורל זה פרט המדגים אותה. גם טענתו הכללית של אפרים הטייח – בין שהוא דוברו המוסמך של המחבר ובין שאינו כזה – וכן הופעתה במקום שהיא מופיעה, נועדו לעורר את הקורא לחשיבה מחודשת ולבחינה מחודשת של הקשרים אינדיווידואליים וקולקטיביים ובייחוד של היחסים שבין ההקשרים האלה ברומן מתחילתו. ובנוסף אחר, השיחה בין הנוכחים סביב מיטת חוליו של יצחק קומר מחילה את השאלות שאפשר לשאול בדבר גורלו של יצחק על תחומים נרחבים וכלליים הרבה יותר – העיר, האומה, האדם באשר הוא, סדר העולם ובורא העולם. היא מחזקת בלב הקורא את ההבנה שמשמעות הרומן אינה מתמצית בגורל גיבורו אלא מסתעפת מגורל זה אל מרחבי משמעות מקיפים יותר ומעוררת בו ביתר תוקף את השאלות הנוגעות למרחבים האלה.

8. והשווה להרהוריו של פייש עצמו, לאחר שנפגע: 'רבותינו אמרו שלוחי מצוה אינם ניזוקים. אם כן למה ניזקתי אני? וכי כולי האי חשידי, דעבדי דינא בלא דינא?' ולדברי המחבר הפותחים ב'הקדוש ברוך הוא אינו עושה דין בלא דין, כל מה שהוא עושה עושה יפה בעתו ובזמנו' (עמ' 313).

את התהיות על מר גורלו של יצחק קומר שם עגנון תחילה בפיהם של גיבורי המשנה הניצבים ליד מיטתו. לאחר מכן הוא מוסר אותן מפיו של מספר הרומן, המזמין במפורש את קוראיו לשוב ולהתבונן בסיפור חייו של יצחק ולתהות על טעם אסונו:

ועתה, חברים טובים, כשאנו מתבוננים במאורעותיו של יצחק אנו עומדים מרעידים ומשתוממים. יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוון אלא לשם שחוק. זאת ועוד אחרת, אף סופו של יצחק אינו מותנה בתחילתו. לפי טיבו ולפי הכשרתו צריך היה יצחק לעמוד על הקרקע ולראות חיים על האדמה ולהעלות את אביו ואת אחיו ואת אחיותיו. עלובים אלו שלא ראו שעה טובה מימיהם, כמה דבקים היו בארץ. אחיותיו של יצחק היו מוצאות כאן את זיווגן, ויודילי היה חורש את אדמתו וחורזו לה שירים ערבים ור' שמעון קומר אביו של יצחק חברנו, שעדיין רדוף היה על ידי נושכים, היה רואה בשמחת בניו ובנותיו והיה שמח. ואתה צור ישועתנו גדול העצה ורב העלילה היית שומע מפי צמאי ישועתך את תהלתך כל הימים. קל להם לאותם שאינם טורדים עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה. אבל כל מי שאינו לא תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר? [עמ' 604].

מספרו של עגנון עושה כאן את קוראיו חבריו ומעורר את תשומת לבם לאותו רושם נורא ולאותן שאלות שסופו של יצחק נועד לעורר וכבר הזכרתי אחדות מהן לעיל. המספר מעמיד את טיבו של יצחק, 'שאינו גרוע משאר בני אדם', כנגד גורלו, ואת הסיפור המשמח שהיה צריך לספר, סיפור שלכאורה עולה בקנה אחד גם עם 'טיבו והכשרתו' של הגיבור וגם עם משאלות לבם של המספר והקוראים, כנגד הסיפור שסיפר למעשה. המספר יודע שרק קוראים מעטים – 'התמימים הרבה' ו'החכמים הרבה' – יוכלו לעמוד בדרישתו של אפרים הטייח להימנע מ'הרהורים יתירים' לאחר שיסיימו את קריאת הרומן. לא רק הזמנה לקורא ואף פרובוקציה לחשיבה רטרופקטיבית יש כאן, אלא גם תדריך הקובע את גבולותיה ואת כיוונה של חשיבה כזאת, על-ידי סימון שתי עמדות או שתי קבוצות של בעלי עמדות – תמימות יתרה וחוכמה יתרה – שיש להוציא מן הכלל בהקשר זה, או שמא דווקא היכולת לשלב את שתיהן היא הנדרשת לשם כך. ההבחנה בין אלה לאלה עשויה לסמן הבחנה בין שתי קבוצות של דמויות משנה ברומן, הבחנה בין שני סוגים של קוראים, והבחנה בין קבלת דין על-אנושית ובין 'הבנת דין' דוקטרינרית. 'תמימות יתירה' ו'חכמה יתירה' אפשר שהן מסמנות שתי עמדות אפשריות כלפי הסיפור ושתי הבנות תואמות לעמדות הללו, ואפשר שהמחבר מזהיר מפני אימוץ חד צדדי של כל אחת מאלה כשהיא לעצמה.⁹

9. אולי לא למותר לציין כאן את הגיבור האחד של תמול שלשום שיש בו לפי עדות מפורשת גם תמימות וגם חוכמה, הוא יוסף חיים ברנר, ש'מתוך ביישנותו ניכרת היתה חכמתו שלא העבירתו על תמימותו' (עמ' 382).

מכל מקום, קריאתו של הקטע בהקשרו מעידה שאי אפשר למצות את משמעותו בעצם ההזמנה לקורא לשוב ולשקול את עמדותיו כלפי המסופר ברומן, ואפילו לא ברמיזות האמורות להדריך את השיקול המחודש הזה. דומה שכבר בניסוח השאלות טמונים הרמזים לסוג התשובות הצפויות. 'יצחק זה שאינו גרוע משאר בני אדם, מפני מה נענש כל כך' (עמ' 604) – השימוש ב'נענש' מרמז על תפיסה הרואה בגורלו של יצחק קומר לא מקריות או שרירות־לב, אלא זיקה – מוצדקת או לא מוצדקת ככל שתהיה – שבין חטא לעונש. אף שקול זה של המספר מתקשה להבין את היחס שבין קלותו של החטא ובין חומרתו של העונש, הרי לעצם העניין אפשר שהוא מסכים לפי דרכו עם אפרים הטייח ש'תשובה אחת יש לכל השאלות שבעולם, זו תשובה ממעשינו הרעים' (עמ' 603). לכאורה המספר ממעיט בשיעור חטאו של הגיבור – 'מפני מה נענש כל כך?' הוא אומר, 'וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוון אלא לשם שחוק' (עמ' 604); אבל דומה שאפילו התמים שבקוראים כבר יודע שאין כאן התגרות כפשוטה ולא כלב כפשוטו, אבל יש כאן מספר המעוררו להתמודד עם חידה גדולה. קורא מתוחכם יותר אולי כבר ניחש שאפשר לפרש את מעשה הצביעה כמעשה של הפללה עצמית (באנד, בתוך ברשאי, 1992) או כמעשה של הדחקה (נידוי וסילוק) של חלקים נרחבים בעולמו הנפשי שהגיבור גוזר על עצמו (טוכנר וכן כ"ץ, בתוך ברשאי, 1992), ואילו את הפגישה הקטלנית עם הכלב אפשר לפרש כמפגש 'פנימי' בין כוחות מודעים ולא מודעים בנפשו של הגיבור, ואת הנשיכה וכל מה שבעקבותיה כגילום של התמוטטות נפשית. אפשר שמתחילתה אין הכתיבה על הכלב אלא 'תעלול ילדותי' (עוז, 1993, עמ' 84), אבל על־פי סופה ותוצאותיה היא בלי ספק אירוע פסיכולוגי הרה משמעות. זאת ועוד, 'שחוק' זה שהבאנו לעיל מתוך דברי המספר בגוף ראשון־רבים מתנגש (עמוד אחד לאחר מכן) עם דברי המספר היודע כול, המסיים תיאור קליני כמעט של מות יצחק קומר במילים אלה: 'לבסוף פלט את נפשו הכואבת והשיב רוחו לאלקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש' (עמ' 605). תהא דרך ראייתנו את מותו של קומר אשר תהא, ספק אם נוכל להתייחס אליו כאל מקרה חסר משמעות. הוא הדין בסדר העולם שמוות זה מתרחש בתוכו. אפשר שזה סדר שרירותי ואכזר, אבל על־פי גרסה זו ודאי שהוא קיים ואינו מקרי. גם אם נסכים, ודומה שרוב הקוראים אכן יסכימו ש'יצחק זה אינו גרוע משאר בני אדם', נזכור שדבר זה אינו עושה את גורלו מובן יותר או חסר שחר יותר מגורלם. גם הטענות האחרות המובאות בקטע זה ראויות לבדיקה. האם לדעתו של קורא שעקב אחרי הגיבור אכן עשוי היה יצחק קומר, לפי טיבו ולפי הכשרתו ובתנאי הזמן, לעמוד על שתי רגליו? האם קורא היודע שיצחק קומר לא ניצל אפילו הזדמנות אחת של רווחה כלכלית יחסית – ונפלו לא מעטות שכאלה לידי – כדי לסייע למשפחתו והסתפק בטיפוח רגשי אשמה כלפיה, יסכים שלפי טיבו ולפי הכשרתו היה יצחק צריך 'להעלות את אחיו ואת אחיותיו' לארץ־ישראל? בלשון מסכמת עגנון מעלה כאן סדרה של עמדות אפשריות שהטקסט שלו עשוי לעורר (ואף עורר) בקוראיו, ומכוון אותם לשקול אותן מחדש. לא דברים כפשוטם יש כאן אלא פרובוקציה.

עמדתו של המחבר המובלע כלפי יצחק וגורלו מתגלה במשנה תוקף בעיצוב הפולחני-המיתי של סיום הרומן ובשורות החותמות את עמודו האחרון (למותר לשוב ולהדגיש את מעמדו האסטרטגי של המקום הזה ברומן). בכללו מחזיר אותנו קטע הסיום על-פי לשונו, תוכנו ורוחו אל שורות הפתיחה של הרומן, בהבדל מכריע אחד: קטע הפתיחה מזהה לכאורה את חלום הגאולה הלאומי של 'אחינו, אנשי גאולתנו, בני העליה השניה' עם חלומותיו הפרטיים של יצחק קומר; קטע הסיום שעניינו הגשמת החלום הקולקטיבי הזה משאיר את יצחק קומר מבחון. אכן, כדרכה האופיינית של הטרגדיה, מוות זה אינו אלא נקודת סיום לתהליך של ניתוק ובידוד של הגיבור מכל עולם חברתי שהשתייך אליו (כדברי נורת'רופ פריי). כיאה לסיומה של טרגדיה, מותו של הגיבור הוא אות להפסקת עצירת הגשמים ולהחזרת הפוריות לאדמה. ארץ ושמים שנפטרו כביכול מעונשו מתמלאים שמחה של פריחה והתחדשות (ראה למשל שקד, תשל"ג; תשמ"ג; 1989). בשורות הסיום של הרומן חוגגת אירוניה אכזרית שכל עוקצה מופנה כלפי גיבורו האומלל. המספר מבדיל בין הזכות שלא נפלה בחלקו של הגיבור ובין 'הזכות' שאכן נפלה בחלקו, ובמילות הסיום ממש הוא מתנער ממנו ומשתף בכך את הקורא המובלע:

יצחק חברנו לא זכה לעמוד על הקרקע לחרוש ולזרוע, אבל זכה כר' יודיל חסיד זקנו וכשאר כמה צדיקים וחסידים שניתנה לו אחוזת קבר באדמת הקודש. יתאבלו כל המתאבלים על מעונה זה שמת בעניין רע. ואנחנו נספר מעשי אחינו ואחיותינו בני אל חי עם ה' העובדים את אדמת ישראל לשם ולתהילה ולתפארת [עמ' 606].

על מה ולמה זוכה גיבורנו התם, 'שאינו גרוע משאר בני אדם', למנה כזאת של אירוניה מפי המספר שעקב אחריו בדבקות שכזאת על פני יותר מ-600 עמודים? מה סודו של 'צידוק הדין' המריר הזה על גור-הדין הנורא שנגזר על יצחק קומר, 'מעונה זה שמת בעניין רע', שעתה זה עמדנו ליד מיטתו 'מרעידים ומשתוממים'? על מה ולמה הוא מסולק פתאום מחסות המספר ומאהדת הקוראים ואף מרחמיהם ('יתאבלו כל המתאבלים' וכו' 'ואנחנו נספר' וכו')? ואלה כמובן רק אחדות מן השאלות שאין בכוחה של הקריאה הראשונה של הרומן להשיב עליהן.

אין לומר שהביקורת התעלמה לחלוטין מאופיו המחריד והבלתי צפוי של 'סוף מעשה', שלא ביטאה את הזעזוע שגרם לה, או שלא עשתה כמיטב יכולתה לתרץ אותו, אבל גם הזעזוע וגם הנסיונות ליישב את הקשיים הללו לא חרגו מן המסגרת הפרשנית הבסיסית שנבנתה על יסוד מהלכי הפתיחה של הספר.¹⁰ מדברי המבקרים נראה שהרשמים הראשונים מקריאת הרומן הכריעו בעיניהם את האחרונים. ספק אם ניכרים מדבריהם במידה הראויה אפקט ההפתעה, החוויה הטראומטית והמועקה

10. וראה בייחוד באנד (ברשאי, תשנ"ב, עמ' 300-306); וכן בספרו האנגלי (1968), עמ' 447-414.

המוסרית הכרוכים ב'סוף מעשה', וספק אם הם משקפים בחריפות מספקת את הקשיים הכרוכים בצורך ליישב את פרק הסיום עם מהלך האירועים שקדם לו, לראות בו המשך סביר או מסקני של מהלך זה. ומשום ש'סוף מעשה' לא נידון כראוי לו, גם לא נעשתה, על-כל-פנים לא בשלמותה, סריקה מחודשת של הטקסט כדי למצוא מענה לשאלות. גם אם זיהו מבקרים כמה גורמים טקסטואליים שיש בהם לבסס תשובות חדשות לשאלות שהסיום הזה מעורר הם לא עמדו בדרך-כלל על הפוטנציאל הטמון בהם מן הבחינה הזאת.

רוב המבקרים התמודדו עם השאלות המתעוררות לנוכח אחריתו של יצחק קומר על-ידי שהפכו אותן עצמן לתשובות, ואת המתחים שזיהו בין מהלך הרומן ובין סופו הציגו כמגלמי משמעותו של הרומן (ראה למשל באנד, 1968, עמ' 425-428). רובם רואים את מותו של יצחק, למשל, כאירוע שרירותי, עוד מקרה שבשום מובן אין הוא פועל יוצא ממהלכו של הסיפור, ובוודאי קשה לייחס לו משמעות מוסרית. אכן, גם אם נטען שיצחק קומר, כמוהו כגיבור הפיקרסקי המובהק, 'לא ניחן בסגולות מוסריות, להוציא את החשובות שבהן, והוא נגוע ברוב המידות הרעות, להוציא את הבלתי-נסלחות שבהן' (אלטר, 1964, עמ' 117), נתקשה להבין על מה נענש כל-כך. הביקורת נוטה לראות במותו אסון ובו עצמו קורבן חף מפשע של הגורל העיוור, של המקרה, ובייחוד של הנסיבות ההיסטוריות. על-פי תפיסה זו יצחק קומר הוא אדם שעקר עצמו משורשיו וממסגרות חייו הנוחות והקבועות למען אידיאל גדול, אבל בשל חוסר גמישות נפשית, מודעות מוגבלת, תמימות ותכונות אחרות שכולן מותנות במוצאו החברתי ובנתוני היסוד של אישיותו, לא עלה בידו להסתגל לנסיבות שאליהן נסחף או נקלע כביכול בעל כורחו. מקריות, מזל ביש, תובענות של חיים לא מוכרים, מעבר חד מדי מעולם סגור ומוכר אל עולם זר ופרוץ, כל אלה הביאו עליו את קצו הבלתי צפוי. בינוגיותו, קרתנותו, חוסר המודעות שלו ומגרעותיו האחרות אינן נראות כמצדיקות את גורלו, והוא הדין ב'חטאיו' כלפי הציונות, המשפחה, הדת וכו' (דמויות רבות ברומן נופלות ממנו מכל הבחינות, ואף-על-פי-כן שפר עליהן גורלן). על-פי גרסה זו נראה אכן ש'סופו של יצחק קומר אינו מותנה בתחילתו וכו' (עמ' 604). מותו נתפס לא כעונש על חטא כלשהו ולא כמורה על חוקיות דווקא, אלא כמגלם סדר עולם שרירותי, כמקרה נורא. לכל היותר אפשר לראות בו אדם קטן, גיבור אפשרי של קומדיה שנקלע שלא בטובתו לתוך סיטואציה חברתית היסטורית מורכבת ותובענית, וזו נהייתה, שלא באשמתו, למלכודת טרגית.

היו שניסו לפרש את מותו של יצחק קומר בזיקה לבני דורו על-ידי שראו בו מעין עקדת יצחק מודרנית, ולפיכך ביקשו להציגו כקורבן עולה תמים על מזבח מפעל התחייה ההרואי של הציונות בדור הגאולה (באנד, 1968; שקד, תשמ"ג, ועוד). והיו שהציגו את מותו, על-פי הדגם של אדיפוס המלך לסופוקלס, ככפרת עוון המביאה שגשוג ורווחה לעיר ולקהילה. פרשנות זו, שעל-פיה יצחק קומר, כמוהו כיצחק בן אברהם, נעקד בידי אל אכזר שאינו שולח את האיל להצילו, עולה בקנה אחד עם הקריאה הראשונה, כי על-פיה יצחק חף מפשע ומת שלא באשמתו. אבל גם מי שהשוו את מותו של קומר לעונשו של אדיפוס לא התכוונו לומר שחטאו גדול כחטאו של

אדיפוס, אלא הראו שלמותו משמעות דומה לעונשו של זה. מה עונש זה מסיר את הקללה מן העיר, אף מותו של קומר מכפר על עונו, על עוונות עמו, ובעיקר על עוונותיהם של 'אחינו, אנשי גאולתנו, בני העליה השניה', ובשל כך הוא מסיר את קללת הבצורת מעירו ומארצו (השווה בייחוד שקד, תשמ"ג, עמ' 72-76). אבל אם קומר אינו חוטא כבד כאדיפוס, ואינו ניצל מן העקדה כיצחק, על שום מה הוא נידון למוות על לא עוול בכפו? מה מכשיר אותו לכפר על חטאיו של עם ישראל? מה היא ההצדקה לבחירתו - בין כל גיבוריו הטובים, הרעים והבינוניים של תמול שלשום - להיות שער לעזאזל או ראוי להיעקד? רוב המבקרים פתרו את השאלה הזאת, ולא אתעכב כאן על פתרונות אחרים, על-ידי שהסיחו את הדעת מיצחק קומר וכיוונו אותה אל טיבו של העולם המסופר שאירועים שכאלה מתרחשים בו, ואל אלוהי הרוחות הנורא, אם יש אל כזה, שמנהיג את העולם הזה (וראה במיוחד צמח, 1990).

כאמור לעיל, רוב רובם של המבקרים סברו שאחריתו של יצחק קומר מעידה שהעולם המיוצג ברומן הוא עולם שאין בו השגחה, סדר וחוקיות, שהכול בו מקרי ושרירותי, ואם יש בו אלוהים הריהו אל חסר היגיון וחסר רחמים, שאינו מבחין בין אשמים לחפים מפשע ומעניש את אלו ואלו בחומרה שאין הנמקה בצדה. הפירוש הזה, אם רואים בו פירוש מספיק או בלעדי של הרומן, אינו מקובל עלי, ולא משום שלא בנקל יתקבל על דעתו של קורא מאמין דווקא, או גם על לבו הדורש טוב והשומר מוסר של קורא חילוני אפשרי, ואפילו לא רק משום שאין הוא עולה בקנה אחד עם ניתוח מדויק של הטקסט (עובדות לא מעטות בטקסט אינן מתיישבות עמו בקלות), גם לא משום שאין סיומו של הרומן מניח לנו לסלק את יצחק קומר, אשמתו ואחריותו מן הסך-הכול של הבנת הרומן - אלא בעיקר משום שהפירוש הזה לוקה מן הבחינה האסתטית, שהרי הוא משַטח ומרדד רומן עשיר ומורכב ומשעבד אותו לפרשנות אידיאית פשטנית. זה פירוש שאינו מאפשר ניצול פונקציונלי ומורכב דיו של שפע המרכיבים של הרומן, אלא מקשר ביניהם על בסיס של מכנה משותף דל, על בסיס 'רזה' מדי, ובעיקרו, גם לא מעניין. לשון אחרת - דברים כלליים ובנליים כל-כך (בהגות ובספרות של המאה העשרים תפיסות אבסורדיות וניהיליסטיות של סדר העולם הן אכן בנליות) אין בהם, כשהם לעצמם, הנמקה מספקת לבנייה ועיצוב של מגוון פרטים והקשרים ייחודי, עשיר ורב-פנים כגון זה שברומן שלנו. תשובה כללית ושטחית שכזאת לבעיות רבות ומיוחדות כל-כך אינה מאכזבת מן הבחינה הזאת לא פחות ולא יותר מתשובה אופטימיסטית-תאודיצאית לאותן בעיות עצמן. אין לנו אלא לשוב אל ראשית הדברים ולקרוא את הרומן קריאה חדשה.

חזרה אל 'ראשית הדברים' פירושה בחינה מחודשת של כל מהלך הרומן, הקשריו וחומריו בזיקה להיפותזה ז'אנרית ועלילתית שהיא ניגוד גמור לזו שהוצגה עד כאן. לפי ההיפותזה הזאת, שאינה דוחה דחייה גמורה את התפיסה העלילתית הז'אנרית שהוצגה כאן, אבל מבקשת להשעותה לפחות או לגרום להבנה מחודשת שלה, אין לראות את חייו של יצחק קומר מאז עלייתו לארץ-ישראל כסדרה של מקרים בלבד, אלא כשלשלת שחוליותיה קשורות זו בזו ונובעות זו מזו, וגם את אחריתו יש להבין כנגזרת מ'טיבו ומהכשרתו' וכמסקנה סבירה או הכרחית של כל מה שקדם לה. מטבעם של העולם

המעוצב והטקסט המעצב של תמול שלשום תוליך הבחינה הזאת מן האירועים החיצוניים והחברתיים שבעלילה אל מוקדיה הפנימיים והאישיים. אם יש סיבתיות וחוקיות בהתפתחות העלילה יש לחפשה קודם כול בהקשר הפסיכולוגי. ואם אפשר לפרש את החוקיות הזאת בזיקה למושגים כמו חטא ועונש, גם אלה צריכים לפעול קודם כול באותו הקשר. אכן, כפי שיוסבר בהמשך הדברים, הזיהוי הז'אנרי של תמול שלשום כרומן פסיכולוגי הוא ממילא גם זיהוי כרומן דרמטי. בין 'הכול צפוי' – החוקיות הגורמת להתמוטטות נפשית – ובין 'הרשות נתונה' – אחריותו המוסרית של היחיד – מתרחשת הטרגדיה על-פי תפיסתו הייחודית של בעל הרומן.

נתבונן תחילה במונחים הז'אנריים עצמם: מהו רומן פסיכולוגי? לצורך הדיון כאן אסתפק בתשובה עקרונית פשוטה. רומן עשוי להיתפס כפסיכולוגי על-פי שלוש בחינות: הבחינה התמטית, הבחינה המבנית והבחינה הפרשנית הכוללת שלו. מן הבחינה התמטית רומן נחשב פסיכולוגי אם חומרים רבים שבו הם 'חומרי נפש', אם הוא מרבה לעסוק בעיצוב חיי הנפש של גיבור ראשי, ואלה משמשים בו מוקד של עניין. מן הבחינה המבנית רומן הוא פסיכולוגי אם עלילתו מתפתחת בעיקר מתוך המערך הנפשי של הגיבור ובתוקף כוחות הנפש המודעים והלא-מודעים המפעילים אותו. מבחינת הפרשנות הכוללת רומן הוא פסיכולוגי אם אפשר לתאר מרכיבים והקשרים מרכזיים שבו, גם כאלה שאינם 'פסיכולוגיים' במפורש ועל-פי תפקודם המקובל, בזיקה לפונקציונליות פסיכולוגית, אם תובנות פסיכולוגיות ומודלים של הסבר פסיכולוגי הכרחיים לפרשנות שלו, ואם אירועים חיצוניים המתוארים בו הם משניים ביחס, ומכל מקום משועבדים לייצוג המערך הנפשי הזה והסיבתיות הפנימית הנובעת ממנו על-פי הבחינות הללו.

בתוך הצירופים 'רומן דרמטי' או 'עלילה דרמטית' מסמן התואר 'דרמטי' (על-פי המשמעות שהקנה מיואיר למושג זה [1960, עמ' 41-62]) סוג של יחסים בין מרכיבים במבנה העלילה, וממילא במבנה הרומן, שהוא היפוכו של סוג היחסים המאפיינים את עלילת הרומן הפיקרסקי-החברתי, כפי שתיארתי למעלה. עלילה דרמטית היא אפוא עלילה שהזיקה בין מרכיביה הדוקה ביותר, ששלביה מותנים זה בזה, שמתקיימת בה זיקת גומלין הדוקה בין דמות לאירועים, שבה 'אופי הוא גורל' ו'בחירה היא כורח', עלילה שאת מהלכה מכתיבים בעיקר כוחות הנפש של הגיבור המשתנה מכוחם של האירועים ומשנה (או מפנים) אותם, והיא חותרת בתוקף חוקיות בלתי חוזרת ועל-פי היגיון הניתן לחשיפה לפתרון הכרחי ולסיום מוגדר, פועלת ומופעלת בזמן ולא במרחב דווקא.

בקריאה אחרת תמול שלשום אכן מתגלה בתור רומן פסיכולוגי ורומן דרמטי לפי הקריטריונים שהוצגו לעיל. בתור רומן פסיכולוגי הוא מרבה לעסוק בעיצוב מורכב של חיי נפש אחת, נפשו של גיבורו הראשי, יצחק קומר, ובמיפוי מדויק של פני שטח ושל שכבות עומק שבה (שכבות מודעות ולא-מודעות וכל מה שביניהן). זה רומן שעלילתו, על-פי היבטים מרכזיים שלה, מתפתחת מתוך המערך הנפשי של גיבורה ובתוקף כוחות הנפש המודעים והלא-מודעים המפעילים אותו. גם מרכיבים והקשרים בתמול שלשום שעל-פי שיוכם המקובל אינם מתפרשים כחומרים השייכים לעיצובה

של הנפש, אלא כחומרים השייכים לתיאורי נוף או לסקירות חברתיות, מתארגנים בו גם כמייצגי עולם פנימי, ומנגנונים מורכבים של סיפור מגויסים בו לשם עיצובו. הסיבתיות ההופכת את האירועים המקריים ואת המפגשים האפיזודיים שבו לחוליות הקשורות זו בזו או הנובעות זו מזו בשלשלת אחת, היא סיבתיות פסיכולוגית, והתבנית המרכזית שעל־פיה הרומן מאורגן היא גרסה דיאלקטית, אולי מהפכת – של רומן חניכה. תובנות פסיכולוגיות ומודלים של הסבר פסיכולוגי חיוניים לפרשנות שלו.

בתור רומן דרמתי תמול שלשום חושף את הדינמיקה הפנימית המניעה את הנפש הזאת ומוליכה אותה בחליפות חייה עד מותה. בינונית ככל שתהיה, היא מיטלטלת בין ממש לדמיון, בין יומרות (קיומיות וערכיות) ליכולת, בין ממדים חושיים לממדים אידיאיים של קיום, בין המוחצן למופנם ובין המודע ללא־מודע וכיוצא באלה, ברורות המתבררות כקיצוניות, כמאיימות על שלמותה ובסופו של דבר אף קורעות אותה לגזרים. בקריאה מעין זו נתפסת גם עלילת הרומן בדרך אחרת מזו שתוארה עד כאן: בקריאה מסופו של הסיפור, או מסיומו של כל שלב ושלב, אל ראשיתו, על־פי תפיסה הרואה בתוצאות המעשים את פירוש סיבותיהם ומשמעויותיהם, מתגלה עלילה דרמטית־טרגית שחוקיות הכרחית ובלתי חוזרת מוליכה אותה מראשיתה אל אחריתה. כאמור, קריאת תמול שלשום כרומן פסיכולוגי מביאה כמעט מאליה לידי קריאתו כרומן דרמטי. משתי הקריאות הללו – הפסיכולוגית והדרמטית – משתמעות כמובן תשובות אחרות לשאלות הפסיכולוגיות, המוסריות (אשמה, חטא ועונש), האידיאולוגיות (משמעות הציונות) והמטפיסיות (סדר העולם, השגחה) שהרומן מעלה – שונות מאלה שכבר הוזכרו בזיקה להיבט החברתי־הפנורמי־הקומי של הרומן – ומן התשובות האלה נובעת פרשנות מחודשת של העלילה ופרשנות מחודשת של הרומן.

השתלטותם של האספקטים הפסיכולוגיים על הסיפור בתמול שלשום היא תהליך אטי ודיפוזי. קשה, ואולי אין צורך, לקבוע באיזה שלב במהלך הרצף מופר האיזון בין ייצוגו של יצחק קומר כגיבור פיקרסקי המשמש בעיקר ככלי לפרישתה של פנורמה חברתית ושל בעייתיות אידיאולוגית, ובין עיצובו כנפש ההולכת ומסתבכת בקוריה שלה ומשמשת מוקד של עניין העומד בפני עצמו. אבל במוקדם או במאוחר האיזון הזה אכן מופר, גם מבחינת היחס בין החומרים וגם מבחינת העקרונות המקדמים את העלילה, וניכר הצורך בקריאות חוזרות כדי ליישב אותו ברמת ארגון ומשמעות חדשה.¹¹ עם שהרומן הולך ונפרש ברצף הולכת דמותו של הגיבור ותופסת בו מקום מרכזי יותר ומתחרה יותר על מוקד העניין של הקורא. הולכים ומתרבים החומרים שענינם עולמו הפנימי של הגיבור, חומרים שלכאורה אינם נוגעים נגיעה ישירה בצדדים החברתיים שלו (הזיות בהקיץ, תהליכי תודעה, סבכים רגשיים, חלומות). הציפייה המתעוררת בפתיחת הרומן, שיצחק קומר יהיה גיבור טיפוסי ל'אחינו אנשי גאולתנו', הולכת ומתבדה לכאורה, ויותר ויותר מתברר שעלילת הרומן מוליכה את הגיבור לניתוק גמור מחבריו הראשונים, ובסופו של דבר – מחברה כלשהי. הקישורים הישירים בין סיפור החיים הפרטי של קומר ובין הסיפורים היוצרים את הפנורמה

11. בעניין זה, כמו ברבים אחרים, בולט הדמיון למסביב לנקודה של י"ח ברנר.

החברתית נתפסים יותר ויותר כמקריים או שרירותיים (כשמדובר ברומן חברתי ריאליסטי, וגם בזיקה למושג העלילה המקובל). מן החלק השני הולכים ומתרבים הדיווחים על הרהוריו של הגיבור, המשחזר לפי דרכו את תולדות עלייתו לארץ-ישראל ולאחר מכן גם את מהלך חייו בה, ותוהה שוב ושוב על הגיונה. הרטרופקציות הללו, וכן זו שהמספר מעורר עליה בסיום הרומן (כגון בעמ' 176, 196, 221, 225, 244, 257, 332, 354, 424, 452, 506, 511, 534, 537, 539, 543, 604) אף הן מסיטות את נקודת הכובד של הרומן מן החברה אל הגיבור ומן החיצוני אל הפנימי. בדרך מובלעת ומפורטת הן מעוררות שאלות ותהיות על תהליכי הנפש המניעים את הגיבור ודוחקות בקורא ליישב אותן קודם כול בתוך אותו עולם פנימי, ורק אחר-כך גם מחוצה לו. ככל שעלילת הגיבור הולכת ונעשית עניין שבינו לבין עצמו, והזיקות שבינה ובין הנסיבות החיצוניות מתרופפות, כן הולכים ומתחוללים שינויים גם בטיבו של 'הפסיכולוגי' עצמו. הפשטות התמימה שלכאורה מאפיינת את יצחק קומר, ומבחינות מסוימות נשמרת כסימן מובהק של אישיותו המודעת עד סוף הרומן, הולכת ונסדקת מבפנים ככל שהרומן מתקדם וככל שהמספר חושף ומעצב את התהליכים הלא-מודעים המורכבים החבויים מאחורי הפשטות התמימה הזאת. הקורא המתוודע במהלך הרומן למסכותיו המגוונות של המספר ולתחבולותיו - בעיקר בתחום המבע המשולב ופיזור המידע - לומד לזהות סתירות בין הדרך שהגיבור מבין את עצמו ואת העולם ובין הבנות ותובנות המשתמעות מתיאור מעשיו ועולמו ועולות מדבריהן של דמויות המשנה ברומן ומדברי המספר. הדבר מסייע בידו להבין בדרך מורכבת יותר את היחסים שבין יצחק קומר ובין הדמויות הנקרות על דרכו ואת תגובותיו בפגישות הנתפסות מלכתחילה כחברתיות בלבד. מספר גובר והולך של 'מקרים' בסיפור עלילותיו של יצחק יתבררו לקורא לאחר מעשה כדגמים חוזרים של חוקיות או כמניעים רב-תוצאות בעולמו הפנימי. שוב ושוב מבקש הגיבור להתבונן בעברו, בפרשת חייו בארץ-ישראל. התבוננות חוזרת זו ורמזים רטרופקטיביים מטעם המחבר יש בהם להניע גם את הקורא לחזור ולהתבונן בדקדקנות ובעין פקוחה יותר במרכיביו ובהקשריו של הרומן. זיהוין של רשתות צפופות של אנלוגיות ושל מבנים מרחביים אחרים אף הוא תורם להבנה מורכבת יותר של נפש הגיבור וכן להבנה 'גבוהה' או 'מעמיקה' יותר של קשרי הגומלין שבין הדמות ואפיונה ובין הגורמים החברתיים ועיצובם.

השתלטותם והתעצמאותם של האספקטים הפסיכולוגיים (חומרים, מבנים, אפקטים, מרכזי עניין) במרקם הסיפורי של תמול שלשום אינן יכולות ואינן מכוונות לסלק מן הספר את מאפייניו החברתיים, כשם שממדי העומק הנחשפים בנפשו של יצחק קומר אינם יכולים ואינם מכוונים לסלק מן הרומן את דמות התם הפיקרסקי, שדיוקנה מעצב את פני השטח של אישיותו. אבל השתלטותם והתעצמאותם של האספקטים הפסיכולוגיים מעוררות את הצורך לשוב ולבחון את משמעותם ותפקידם של האספקטים החברתיים והפיקרסקיים בזיקה לאלה הקשורים בחיי הנפש של הגיבור ובגורלו האישי, וכן להפך - יש צורך לבחון את משמעותם של ההיבטים הפסיכולוגיים בהקשרים החברתיים דווקא. הקורא יידרש אפוא לשקול מחדש ובאופן כולל את היחסים שבין ההיבטים הללו משני הכיוונים. בקריאה מודרכת כגון זאת יכול הקורא

לגלות שהמאפיינים החברתיים המובהקים של הרומן נעשים, בלי לאבד לחלוטין את תפקידיהם המורגלים, מכשירי עיצוב של תהליכי נפש ונושאי מסרים בעולם פנימי, מרכיבים מיוחדים במינם של רומן פסיכולוגי מיוחד במינו. ואילו המאפיינים הפסיכולוגיים בעולמו של הגיבור חוזרים בסופו של דבר ומאירים בעקיפין – אמנם באור קיומי-ערכי ולא חברתי או אידיאולוגי דווקא – את העולם החברתי שממנו נעקרו כביכול. (הדברים שנאמרו לעיל על האספקטים הפסיכולוגיים בתמול שלשום, דרכי הצטברותם, השפעתם על האינטגרציה של הרומן, הצטרפותם זה לזה בתוכו והשפעתם על מרכיביו האחרים, חלים במידה זו או אחרת גם על פרשת 'הכלב הדימוני' שאף פרטיה וכלליה מתרבים בספר מחלקו השני ואילך. פרשה זו, המתקשרת גם לאספקטים החברתיים וגם לאספקטים הפסיכולוגיים של הרומן, מסיטה עוד את מוקד העניין שלו אל מעבר לחברתי ולפסיכולוגי גם יחד, ומציבה עוד מודל רומניסטי ברקע של תמול שלשום, עניין שהוא נושא לדיון נפרד.)

ההכרעות התמטיות והפואטיות העיקריות שהכריע עגנון כשחיבר את תמול שלשום קשורות זו בזו ומשתקפות זו בזו. למשל, הבחירה בדמות של איש חושים בינוני, מוגבל ובעל עולם פנימי לא מורכב, שמודעותו לעולם ולעצמו מוגבלת והוא חסר כמעט לחלוטין יכולת של אינטרוספקציה, הבחירה בדמות כזאת לגיבור ראשי ברומן בעל צדדים פסיכולוגיים (וגם מטפיסיים) מעמיקים אינה אלא בבואה של ההחלטה לקיים ברומן הזה בכפיפה אחת כמה מודלים רומניסטיים שונים זה מזה, על מתווי העלילה המתאימים להם, או להצמיחם זה מתוך זה. שתי ההחלטות האלה חייבו את עגנון לגבש דרכים ייחודיות ולא צפויות של חדירה לנפשו של יחיד ולעולמה של חברה, מלבד הדרכים המסורתיות. כדי לקחת חומרים ואספקטים הממלאים תפקיד 'טבעי' ברומן חברתי ולהטיל עליהם תפקיד 'חדש' או מורכב יותר ברומן פסיכולוגי או מטפיסי (וכך גם בכיוון ההפוך), הוא נזקק למכלול של מנגנוני קישור ומנגנוני עיצוב טקסטואליים ספציפיים מזה, ולתפיסה ייחודית של חיי הנפש האנושיים ושל מושג העלילה מזה, וכך הוא הופך מבנה סיפורי אפיזודי, פיקרסקי לכאורה, לעלילה דרמטית הבנויה כטרגדיה.

ייחודו של תמול שלשום כרומן פסיכולוגי נקבע על-ידי אותם מנגנונים של סיפר המאפשרים להעניק לחומרים 'חיצוניים' וחברתיים תפקוד בעיצובם של חיי נפש, ולהפך, להעניק לחומרים 'פנימיים' נפשיים תפקוד בעיצובה של חברה. מנגנונים אלה פועלים בעיקר באמצעות רשתות של אנלוגיות, פרויקציות והשתקפויות, הנפרשות ב'מרחב' של הרומן. ייחודו כרומן דרמטי מבוסס, בצד הפעלתה של התפיסה הייחודית שהזכרתי, על מנגנוני סיפר – מבע משולב, פיזור אינפורמציה – הפועלים ברצף של הרומן. מפאת מגבלות המקום לא אדון כאן בכל אלה, אבל אתעכב מעט על מנגנוני המבע המשולב ופיזור המידע.

'מבע משולב' בתמול שלשום הוא תופעה כמעט גלובלית. אמנם מן הבחינה הפורמלית רוב רובם של המשפטים ברומן הם משפטיים של המספר, אבל רק מעטים מהם אינם 'נגועים' או 'מוכתמים' במידע, במצב נפשי, ולעתים גם ברמזים לאינטונציה או לחיתוך דיבור של גיבורי הרומן, ובייחוד של הגיבור הראשי, יצחק קומר. התוצאה

היא משחק עשיר בין תודעות (בעיקר בין זו של מספר יודע המצניע לעתים את ידיעתו, ובין זו של גיבור תמים או מיתמם המסרב לדעת דברים, או יודע אותם רק במאחר), ובין עמדות (אמפתיה, אירוניה, ביקורת של המספר כלפי גיבוריו). גם מדיניות פיזור המידע של עגנון היא בעיקרה, בכל הנוגע ליצחק קומר, היבט של מבע משולב. בהקשר זה בולטת בעיקר דרכו של עגנון במסירת מידע חיוני על חייו של יצחק קומר ועל מצבו הנפשי. מידע זה אינו נמסר, או אינו נמסר במלואו, במקום ה'טבעי' לו ברצף הכרונולוגי של הסיפור, אלא במאחר, ועל כן אפשר לנמקו בזיקה למחשבות, להיזכריות ולשלבי התבהרות בתודעתו של הגיבור (המניעים הנסתרים לציונות שלו מתגלים רק לאחר שיצא מעיר הולדתו; בדידותו החברתית בעירו ודלותה הנוראה של משפחתו נודעות לקורא על-פי הרהוריו בארץ-ישראל; מצבה הכלכלי והמשפחתי של סוניה מתואר רק לאחר שהיא נוטשת את יצחק קומר; הכתיבה על עורו של הכלב עשויה להיתפס בתחילה כתעלול ילדתי [עוז, 1993], ורק זמן לא מועט לאחר מעשה מתבררת משמעותה הנוראה ליצחק קומר ולקורא, וכו'). המבע המשולב ומדיניות פיזור המידע הם אפוא במידה רבה גורמים המניעים את הקורא לשוב לאחור בכל שלב ושלב של קריאת הרומן, ולקרוא את הרומן קריאה רטרופקטיבית כדי ללמוד מחדש סיבות ונסיבות לאמתן וכדי להבין את משמעות הדברים שהוא קורא. ובאופן כללי יותר, זיהוי דרך המסירה הבסיסית של הרומן כמבע משולב יסמן (בהכללה מסוימת) את בסיסו של המודל העלילתי הראשון (החברתי-פיקרסקי) במבע הגיבור, ואת בסיסו של המודל השני (הפסיכולוגי-דרמטי) במבע המספר. מה שיובן כמקרי ושרירותי בזיקה לתודעה (כלומר למבע) של הגיבור, יתברר כמגלם חוקיות או תכליתיות פסיכולוגית בזיקה לבלתי מודע או למודחק שלו, אלה הנמסרים במבע המספר. ובוה כמדומה כבר עברנו ממנגנוני הסיפור של הרומן אל העקרונות הפסיכולוגיים המנחים את מבנה העלילה שלו.

קריאה 'שנייה' של תמול שלשום אכן מגלה שעגנון מפעיל על החומרים והמבנים של הרומן החברתי, כמו למשל על מה שנראה כיחסים מקריים או שרירותיים בין האירועים המסופרים ברומן או על היחסים הסיבתיים השטחיים לכאורה שביניהם לבין הגיבור, תפיסה פסיכולוגית עקרונית שהיא גם תפיסת עלילה ייחודית לו. תפיסה זו מחוללת ברומן החברתי-פיקרסקי טרנספורמציה רבתי ומארגנת את חומרי מחדש, באופן שהם הופכים לא רק לאירועים ברומן דרמטי, אלא גם וממילא, לאירועים ברומן טרגי (הזיקות שבין תמול שלשום ובין המודל של הטרגדיה יתוארו בהמשך, סמוך לסוף המאמר). התפיסה הפסיכולוגית-עלילתית האמורה מבוססת על הנחות אחדות המצויות באסכולות שונות של פסיכולוגיית המעמקים: ההנחה שכל התנהגות אנושית היא תכליתית; ההנחה שהתנהגות למעשה היא קריטריון מכריע לשיפוט כוונות, מניעים ותכליות בחיי הנפש; קבלת ההבחנה בין מודע לבלתי מודע (למרות 'נזילותה'); ההנחה שיש קשר שאין לנתקו בין פסיכולוגיה למוסר (למרות בעייתיותו). אפרט מעט את הדברים האלה.

התנהגות אנושית, לפי תפיסה זו, היא תמיד תכליתית, תמיד פרי התכוונות, גם אם התכליתיות הזאת אינה מודעת לא לבעל ההתנהגות ולא לעדים לה. בכל הנוגע לחיי

הנפש ולמה שנגזר מהם אין 'מקרה' ואין 'מקרים'. נוח להסביר הנחה כזאת אם משווים את הנפש לעולם. בעולם ('חיצוני-אובייקטיבי') הנתפס כמתנהל על-פי סדר כלשהו, דתי, מטפיסי או מדעי, כל אירוע הוא חוליה בסדר סיבתי או טלאולוגי, או שהוא צומת של סדרים אחדים שכאלה. בעולם כזה התואר 'מקרי' אינו מתייחס לאירוע כשהוא לעצמו, אלא רק לזווית הראייה של מי שאינו יודע את ההקשרים שאירוע זה משתייך אליהם ומוסבר באמצעותם; הגדרת אירוע כמקרי היא בהכרח זמנית ויחסית. מרגע שתזוהה 'עילת דברים ואחריתם' ותוגדר שלשלת סיבתית או תכליתית שאירוע זה שייך אליה שוב לא יהיה אירוע כזה מקרה בעינינו. אם נחיל תפיסה זו על חיי הנפש (עולמו הפנימי של ה'אני') יהיה עלינו להבין שמעשים ומחדלים, היזכריות ושכחות, מחשבות, רגשות והתנהגויות כולם חוליות בשלשלת מנטלית או אישיותית. רק מי שאינו יודע או אינו מודע, ומי שאינו רוצה לדעת ולהיות מודע יראה בכל אלה מקרים. ההנחה שכל התרחשות נפשית וכל התנהגות הן תכליתיות ובעלות משמעות חלה גם על המידה ועל הדרך שבהן אדם יודע את העולם וגם על הדרך ועל המידה שבהן הוא יודע את עצמו, את התנהגותו ואת המתרחש בנפשו, או מודע להם. יתר-על-כן, גם הידיעה ואי-הידיעה כשהן לעצמן אינן רק פונקציות קוגניטיביות המותנות בכישורים אינטלקטואליים; בהקשרים מסוימים, שאפשר לאשש אותם על-פי קריטריונים ברורים למדי, הן גם, או בעיקר, פונקציות של תכליות נפשיות ושל אינטרסים אישיים, אם הללו ניתנים לזיהוי. אדם שאינו יודע דברים אפשר לראותו כמי שממאן לדעת אותם, ולא כמי שאינו יודע או אינו מסוגל לדעת אותם דווקא. לפי תפיסה זו אנו רשאים להניח שאדם אינו יודע או אינו מודע לדברים מפני שלא נוח לו לדעת אותם, מפני שהם עלולים להכניסו לתוך דיסוננס קוגניטיבי, לחייבו לפעולה שאולי תסכן אותו, לפגוע בתדמיתו העצמית וכל כיוצא באלה. סיבות ונסיבות שאדם מסביר באמצעותן את התנהגותו, דבקותו בתאוריות ובאידיאולוגיות, כל אלה אינן בהכרח תשובות לשאלות שהוא שואל על העולם והחיים, ואין לנמקן על יסוד יתרון ההגיוני או המעשי דווקא, אלא אפשר לראותן כאינטרסים מודעים, מודעים למחצה או לא-מודעים הקשורים בנוחות פיסית או נפשית, ברווחה כלכלית או בנחילת כבוד, בהימנעות מצרות וכיוצא באלה. אפילו עצם ההבחנה בין תמים (במשמע נאיבי) ובין מתוחכם אפשר לראותה בהקשר הזה כהבחנה בין שני סוגי עמדות שבני-אדם יכולים לאמץ בלי לתת לעצמם דין-וחשבון על כך, מטעמים שהמתבונן מבחוץ אולי יכול לנחש אותם או לעמוד על טיבם. ההבחנה בין תמימות להיתממות נעשית כמעט בלתי אפשרית, כמו ההבחנה שבין אי-ידיעה (או אי-מודעות) ובין התעלמות מכוונת, בין שכחה ל'שכחה יזומה',¹² ובין טעות, הטעיה, שקר שלא מדעת ושקר סתם. על-פי תפיסה 'פסיכולוגית' כגון זאת כל שיפוט הוא בעייתי, ולא רק בשל הדו-ערכיות של העובדות וטשטוש התחומים שביניהן: בשעה שמושגים כגון 'כוונה' ו'התכוונות' נעשים בעייתיים גם מושגים כגון 'אחריות' ו'אשמה' נעשים בעייתיים.

12. הצירוף לקוח מדוד אבידן.

עיקרון פסיכולוגי כזה יכול להוליך לשני כיוונים מנוגדים זה לזה של שיפוט ההתנהגות האנושית – סלחני מזה ומחמיר מזה. לפי הכיוון האחד אדם לעולם הוא זכאי, זכאי מלכתחילה. אם מניעים לא מודעים ולא נשלטים הם המפעילים את המודעות, את הידיעה, את התודעה ואת ההכרה בתוקף דטרמיניזם נפשי כלשהו, הרי לכאורה ניטל בסיסו של מושג האחריות, על-כל-פנים במידת מה. פסיכולוג (פרוידיאני בדרך-כלל) החותר להבין את לקוחו, כמוהו כקורא או מבקר המבקש להבין גיבור ברומן מזווית ראייה פסיכואנליטית, לא יתקשה לגלות תסביכים וטראומות, סיבות ונסיבות שיסבירו וינמקו, ובסופו של דבר גם יצדיקו את התנהגותו ואת פעולותיו, יצמצמו או יבטלו את אחריותו לתוצאותיהם או את אשמתו, ויעשו אותן ראויות לסליחה. לפי הכיוון האחר, המשתמע מאותה תפיסה – אדם הוא תמיד בחזקת אחראי לדבריו, למעשיו ואף לתוצאותיהם הישירות, ואם דבריו ומעשיו כחטאים ייחשבו, סותרים נורמות מוסריות, מזיקים או גורמים סבל, הרי הוא בחזקת אשם. הצדקות כגון 'לא ידעתי', 'לא ראיתי', 'זה היה מקרה' אינן אלא תירוצים, העמדות פנים, הצדקות סרק. פסיכולוג אחר (למשל מתלמידי אדלר, יונג, או פסיכולוג אקזיסטנציאליסטי) יכול לזהות בעומקם של מצבי נפש ושל מעשים נסיונות לא מודעים, לעתים גואשים ובלתי אפשריים, של בריחה מאחריות ומאשמה מוסרית, ולראות במצבים ובהתנהגויות עצמם מנגנוני הגנה שנועדו לאפשר את הבריחה הזאת. זאת ועוד, אם אין מקריות בחיי הנפש ואין אפשרות להבחין בוודאות בין תופעות מנטליות כגון מודעות, אי-מודעות, שכחה, שגגה, כוונה והנמקה, אלא כולן פרי התכוונות המונחית על-ידי תכליות נפשיות ואינטרסים של האישיות, לא נותרו לשופט המבקש להטיל אחריות או לקבוע אשמה אלא סופי המעשים לבדם להישען עליהם. המעשים הם המכריעים לעניין זה את ההסברים, הכוונות, הסיבות והמניעים המנמקים אותם. היחס בין כוונה לתוצאה מתהפך כביכול. כוונתו האמתית של העושה איננה כוונתו המוצהרת לפני המעשה, ולא זו המפוענחת בנפרד מן המעשה, וגם לא זו המוסברת בידי בעל הדבר לאחר מעשה (הנתפסת בדרך-כלל כרציונליזציה). הכוונה האמתית היא זו המתגלה במעשה עצמו ובתוצאותיו. הבעייתיות הכרוכה בקשיי ההבחנה בין עשייה מודעת לעשייה לא מודעת, ולכן בין אחריות מוסרית ובין היעדרה, כגון הפנייה אל המעשה – וליתר דיוק אל 'סוף מעשה', המכריע תמיד את מה שנדמה כ'מחשבה תחילה' – כאל בורר אפשרי יחיד ביניהן, בעייתיות זו עולה וחוזרת ועולה מכללו של הרומן. פה ושם היא מתגלה גם במפורש מתוך הערות מיוחדות של המספר על התנהגויות של יצחק קומר ושל גיבורים אחרים ברומן. למשל, בעניין הבזבוז שנהג יצחק קומר 'בימי בחרותו שאדם מתברך מהם לעתיד', שעליהם הוא אומר בלי להכריע (במבע משולב עם גיבורו): 'והוא לא הרגיש שמוציאם לבטלה, או שהרגיש ולא חשש, מפני ששיבתו בחוצה לארץ לא היתה שווה בעיניו כלום, שכל תוחלתו של יצחק ארץ ישראל' (עמ' 8); בעניין הליכתו של יצחק מארמון הקיסר לפראטר בווינה: 'אין אנו יודעים אם הלך מדעתו אם הלך שלא מדעתו' (עמ' 23); בעניין פשיטת ידו של יצחק כלפי סוניה: 'הושיט ידו כלפי סוניה,

כמי שאינו יודע מה יעשה, או אולי נתכוון לרמוז לה לסוניה לשבת לצדו על מטתו, שהרי ישיבתה על הכסא ודאי אינה נוחה' (עמ' 126); בעניין ראשית יחסיו של יצחק עם הכלב בלק: 'נטל יצחק מכחול אחד ממכחוליו, ולא היה יודע אם מבקש לאיים בו על הכלב או מבקש לקנח אותו בעורו' (עמ' 275); בעניין מעשה הכתיבה עצמו: 'אין אנו יודעים אם מלכתחילה נתכוון לכתוב מה שכתב, או לסוף נדמה לו שבמחשבה תחילה כתב. ברם למה אנו מכניסים עצמנו לספק הזה, מוטב שנראה את מעשיו' (עמ' 275); וראה דבריו על שירתו של ר' אברהם מיל (עמ' 359-360), וכן גם דברי בלויקוף (עמ' 241-242) ועוד.

אולי כבר אין צורך לומר ששתי הקריאות השונות של עלילת תמול שלשום תואמות בין השאר את שתי התפיסות הסותרות הנובעות מן העיקרון הפסיכולוגי שהוצע לעיל. הקורא את הרומן מתחילתו אל סופו קורא אותו בעיקר מתוך התאמה למודעותו המוגבלת של יצחק קומר וברגש של אמפתיה כלפיו. הקורא אותו, כולו ובכל שלב ושלב שבו, מסופו אל תחילתו, קורא אותו מתוך חוכמה שלאחר מעשה, שהיא במידת מה חוכמת הגיבור המביט לאחור, ובעיקרה היא חוכמת המספר החושף את המודעות במקום שראוי לדעתו לעשות זאת. בקריאה כגון זו נמצא שמניעי עלייתו של יצחק לארץ־ישראל אינם המניעים המוצהרים, אלא המניעים שנסיק מדרך היקלטותו בה. משמעות יחסיו עם סוניה ונסיבות התפתחותם וסיומם יתבררו לנו רק לאחר שיסתיימו. התנהגותו של יצחק ביפו (ספר שלישי) תפרש את טיב חזרתו לאמונה בירושלים (ספר שני). רק לאחר שיתברר הפער שבין העובדות ובין רגשי האשמה של יצחק בכל הקשור ליחסיו עם סוניה נחשוד בטיבם ובהנמקות שהוא מציג להם. וכך באשר לעניינים רבים אחרים, ככל שתגדל ההתאמה בין הכרעותיו, האידיאולוגיות והאחרות, של קומר ובין האינטרסים החומריים והנפשיים שלו, כן נחשוד במהימנות של הכרעותיו. כל שלב בעלילה מאיר את השלבים הקודמים לו ומגלה את הסיבתיות שהיתה חבויה בהם בעת התרחשותם (כמובן, לאורך כל הדרך המספר טורח לפזר רמזים בדבר טיבה האמתית). בקריאה מן הסוף אל ההתחלה ניכר שעיקר חשיבותם של האירועים בעלילה החיצונית של הרומן מתבררת בתהליכים הפנימיים שהם יוצרים, לאחר שנסתיימו. מה שנתפס בעלילה הפיקרסקית כגורמים מקריים המניעים את הגיבור ממקום למקום וממצב למצב, יתברר בעלילה הדרמטית ככיסוי חיצוני להכרעות או לבריחות מהכרעות המצטרפות לסיבתיות פנימית שבנפש הגיבור.

פעמים רבות מתברר שההבחנה בין מקרי ללא מקרי ברומן היא הבחנה זמנית או קבועה בין ידיעה לא־ידיעה (עוד על עניינים אלה ראה בהמשך הדברים) – זמנית במידה שהיא תלויה בידיעה או במודעות של הגיבור, וקבועה במידה שהיא הבחנה קבועה בין ידיעת המספר לידיעת הגיבור. ברצף של תמול שלשום נמסרות חטיבות שלמות של מציאות מזווית הראייה של הגיבור, ופיזור המידע נעשה על־פי מה שהגיבור מסוגל לדעת או להבין בכל שלב ושלב בעלילה. כאמור, המעקב אחרי קורותיו של יצחק ואחרי הדברים שהוא פוגש בדרכו נעשה במידה רבה בשילוב עם

תודעתו ונקודת התצפית שלו. משום כך, ומשום שיצחק מודע לדברים רק לאחר שהתרחשו ומקדים תמיד 'נעשה' ל'נבין' וקניית הרגלים להבנת מהויות, יש הבדל בין שתי הקריאות: בקריאה מן ההתחלה אל הסוף הדברים נקלטים בדרך אחת (כמקריים, למשל), בשלב שבו הם נתפסים בתור שכאלה על ידי הגיבור, ואילו בקריאה מן הסוף אל ההתחלה הדברים נקלטים בדרך אחרת, בשלב מאוחר יותר, עם השתנות מצב התודעה של הגיבור ועל פי המידע שהמספר מספק בעתו, במבע שלו או במבע משולב עם גיבורו.

הפער שבין תדמיות למציאות, המפעיל מנגנונים אירוניים-סאטיריים בעלילה החברתית, נהיה לפער שבין מודע ללא-מודע (ולרוב בין מודע למודחק) בעלילה הפסיכולוגית. המתחים שמילאו תפקיד קומי ביחסים שבין גיבור לחברה נעשים מתחים הרי אסון משהופנמו לתוך הנפש. הכישלון החיצוני בהתנגשות שבין התדמיות ובין הממשות הוא בעל אופי מגוחך, והוא חוזר ונשנה בלי להשפיע על אופיו של הנכשל. כשלונות שהופנמו הם כשלונות של האישיות, ואלה מצטברים והולכים ונעשים הרסניים ודורסניים. כמה מתכונותיו של הגיבור שהוזכרו לעיל ועוד נשוב לדון בהן בהרחבה, ובהן קרתנותו, הקונפורמיות שלו, נטייתו להחליף מהויות בקליפותיהן החיצוניות ודבקות אמתית באידיאלים נשגבים בסממנים חיצוניים שלהם, שאיפתו לעשות רושם, חוסר הגמישות הנפשית שלו (הכול הוא מפרש באמצעות המושגים שקלט בעיירת הולדתו), ועוד, אמנם מכשירות אותו להיות גיבור תמים וביש מזל של קומדיה. אבל אותן תכונות עצמן משנות את מהותן ותפקידן כשמחילים עליהן את התפיסה הפסיכולוגית שעיקריה סוכמו לעיל, שכן הן מאפשרות לראות בו אדם הצועד בעקביות לקראת גורלו הטרגי, נושא משא לא מבוטל של אחריות ואשמה. מרכיבים וקישורים אופייניים לרומן חברתי-פיקרסקי עשויים להיתפס בדרך זו, בוזמנית, כחוליות בעלילה של רומן פסיכולוגי-דרמטי. הבנת עולמו הפנימי של הגיבור והמהלכים הנפשיים המפעילים את מעשיו ותגובותיו בעולם שלתוכו קלע את עצמו, והערכת מידת האחריות המוסרית שלו בתוך הסיבות והנסיבות שהובילו לאובדנו מתבררות לפי תפיסה זאת כשתי בבואות של אותו עניין עצמו. אם התכחשות למציאות חיצונית ופנימית, הדחקה מתמדת של האמת, הונאה עצמית, סירוב חוזר להתמודד עם בעיות קיום מציקות ובריחה מתמדת מבחירה אמתית ייחשבו לגורמים פתוגניים שעשויים להוליך את הנפש לפיצול, להתפוררות ולהתמוטטות, הרי ניתן לראות בהם, במידה לא פחותה של צדק, גם כשלים מוסריים. כשהם מצטברים לכדי חיים של שקר, קלות ראש וחוסר אחריות, הם עשויים אכן להיתפס גם כחטאים הראויים במידה זו או אחרת לעונש. כדי שלא להטעות, הצגת התפיסה הפסיכולוגית, כמו גם הרמיזה למנגנונים הרטוריים שהקדימה אותה, אינן מיועדות ליישב בעיות או לפשט מורכבויות ברומן; אדרבה, עיקרן בכך שהן מאפשרות לסקור את הבעיות והמורכבויות ביתר בהירות ומתוך הבנת כל הסתירות הכרוכות בהן, שכן הן קובעות שכל דבר ברומן הזה הוא במידה זו או אחרת רב-משמעי ורב-ערכי וקשה להכרעה, ושמא אף לא ניתן להכרעה כל עיקר.

'ראשית הדברים' (החזון הלאומי ודמיונותיו של הקרתן)

מן הדברים שנאמרו עד כאן ברור שתיאור שלם של עלילת תמול שלשום צריך להיות תיאור כפול לפחות. מצד אחד – בקריאה מתחילתו של הסיפור אל סופו – סדרה של מקרים המגלגלים את יצחק קומר, גיבור הרומן, במרחבים חברתיים-גאוגרפיים ומוליכים אותו כמין קורבן לכאורה של קומדיה של טעויות או של גורל שרירותי, בלי דעת ובלא עוול בכפו, אל סופו הנורא. מצד אחר – בקריאה מסופו אל תחילתו, וגם מסופו של כל שלב ושלב שבו אל תחילתו – עלילה 'פסיכולוגית-דרמתית' שכל אחת מחוליותיה נובעת מקודמתה וקובעת את טיבה של הבאה אחריה, והפנימי והחיצוני שבה הם שני צדדיו של אותו מטבע, וסופם של דברים הוא מסקנה נחרצת של ראשיתם (ערפלי, 1987). משני אלה ייגזרו גם שני היבטים מנוגדים בדמותו של גיבור הרומן: דמות 'שטוחה' ומשעממת, כלי המשמש לעיצובו של עולם חברתי, ודמות מורכבת, גיבור ראשי של רומן פסיכולוגי. אבל הדיון שלהלן לא יתנהל לפי האיזון הסימטרי העקרוני הזה, אלא יתמקד בקריאה השנייה; הקריאה הראשונה תשמש כאן בעיקר בתור רקע ואחדים ממרכיביה ינוצלו כנקודות מוצא כדי להסביר כיצד צומחת מתוכה הקריאה השנייה. תמונת הרומן כפי שהיא מצטיירת על-פי הקריאה הראשונה כמוה כבירת מחדל; רוב רובם של מאמרי הביקורת על הרומן מסתמכים במפורש או במובלע על הקריאה הזאת, ורבים מהם מסמנים פרטים או מתארים שלה כדי לבסס את טענותיהם. לאחרונה סקר וסיכם אותה עמוס עוז (1993) בכשרון מספר מובהק על פני כ-150 עמודים,¹³ ואם אודקק לתיאורה אשתמש בגרסה שלו (הנסמכת כמובן על סקירות מפורטות פחות של מבקרים שקדמו לו). תיאור עלילת הרומן על-פי הקריאה השנייה, שבמצב הנוכחי של ביקורת תמול שלשום איננו מובן מאליו ויש בו חידוש,¹⁴ הוא בעיקר צריך פירוט וסימוכין והוא שיעמוד במרכז הדברים שלהלן.

הקורא את תמול שלשום 'קריאה ראשונה', כלומר מי שקולט את הטקסט של הרומן בקריאה מתחילתו אל סופו ועוקב אחרי עלילתו כסדרה, מהחל ועד כלה,

13. סקירת העלילה של עוז, אף שאפשר לחלוק לה שבחים רבים, היא לדעתי בעייתית ואפילו מלאת סתירות, גם בתור קריאה ראשונה של הסיפור. בתוך שטף תיאורו הבליע עוז עניינים לא מעטים שיש בהם לשמש בסיס לקריאה שנייה דווקא, אבל הוא מתעלם מן הפוטנציאל החתרני שלהם ביחס לקריאה המקובלת ו'מכופף' את העובדות כדי שיתאימו לפרשנותו ההרמוניסטית. מאחר שכמעט לכל דבר שאני דן בו תימצא הקבלה או הקבלה שכנגד בחיבורו של עוז, לא אוכל לדון בכולן, אבל פה ושם ארמוז על אחדות מן הבולטות שבהן.

14. מרכיבים עלילתיים ותמטיים של הרומן המתגלים בקריאה השנייה פזורים ברוב מאמרי הביקורת על הרומן, ובמיוחד בפרק על תמול שלשום בספרו של הוכמן (1970, עמ' 134-157), שהרביתי ללמוד ממנו בעניין זה, וראה גם שקד, תשמ"ג, וכן 1989, אבל ספק אם הם מתלכדים בהם לתבנית שלמה, או מנומקים כל צורכם. בהיבטים תאורטיים ומתודולוגיים של דרכי קריאת הספרות בכלל ושל הדינמיקה של הטקסט בפרט, שיש בהם כדי לבסס את אופני הקריאה שאני נוקט כאן, לא אוכל לדון במסגרת זו.

אפשר שיגיב בתדהמה על הרעיון שסיפור יציאתו של יצחק קומר מעירת הולדתו בדרך לארץ-ישראל, התופס כחמישה עמודים (7-11) בתוך 'ראשית הדברים' - הפרולוג של תמול שלשום - הוא שלב ראשון בפרישתה של טרגדיה, וכמו בטרגדיות רבות הוא מוסר נתוני יסוד בסיסיים שמהם עתידים להתגלגל בהיגיון עקבי, כמעט הכרחי, האירועים שיוליכוה אל סופה הנורא. קורא כגון זה אולי מצפה להתפתחות עלילה בעלת משמעות חברתית-אידיאולוגית, כלומר עלילה ציונית, וכן, או לחלופין, להתפתחותה של עלילת נדודים קומית, שהמתח המרכזי שבה נוצר מן הניגוד שבין מציאות ובין מראית-עין, בין דמיון לממשות.

הציפיות ל'עלילה ציונית' מתעוררות משום שהנושא והמושא של סיפור הפתיחה הוא, לפחות לכאורה, בחור יהודי צעיר המתמסר מנעוריו לחלום הגאולה הלאומי-הציוני, ובכוח בטחונו ועקשנותו הוא זוכה להיות חלוץ, הראשון בבני עיירתו שעולה לארץ-ישראל כדי להגשים את החלום הזה הלכה למעשה. פסוק הפתיחה של הספר, 'כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העליה השניה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה' (עמ' 7), ממוג צירופים מתוך הציווי האלוהי הקדמון לאברהם אבי האומה ('לך לך מארצך ומבית אביך וכו') עם מילותיו של פזמון החלוצים האקטואלי ('אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה'), ודי בפסוק הזה כדי ליצור ציפיות אלה ולבססן. דברים רבים צריכים להתרחש בהמשך הטקסט כדי שנבין כמה בעייתי הוא הרושם הראשוני העז שפסוק הפתיחה הזה יוצר - למשל: המונח 'עליה שניה' נדמה כמכוון כאן למיעוט המגשים, לחלוצים ממש, אבל לאמתו של דבר, כפי שמתברר לאחר מכן, הוא מסמן את כלל באי ארץ-ישראל באותו הדור, מהם שחזרו וירדו (רובם של העולים), מהם שמצאו מקומם בעסקים ובמסחר, מהם שנאשו מן הציונות, ומהם שבאו לארץ-ישראל כדי למצוא בה מנוס מצרותיהם; הדמיון האפשרי שהמשפט הזה יוצר בין 'אחינו בני גאולתנו' ובין יצחק קומר עתיד לעורר במהלך הרומן בעיות פרשניות קשות, שהרי קשה לראות באדם המסיים את חייו חולה כלבת בחדר אפל במאה שערים את מי שנועד לייצג, לפי פשוטם של דברים, את 'אחינו אנשי גאולתנו בני העליה השניה', או אפילו את מי שצריך להיתפס כדומה להם. את הרושם הראשוני של המשפט הראשון מחזקת ביתר שאת הפסקה הפותחת כולה, המנוסחת בלשונותיה של המסורת היהודית לדורותיה ומעמידה את הציוני המודרני בן הזמן בהקשר הכולל של האוטופיה הארץ-הישראלית הקולקטיבית שהתגבשה כחלק מן המסורת הזאת. לרושם הזה תורם גם סגנונו ההרמוני והסימטרי של עגנון, שרק אוזן חדה עשויה לשמוע את הקולות הסותרים המובלעים בתוכו. הקורא המהיר יכול להתרשם שיצחק קומר הקדיש את כל ימי נעוריו ובחרותו לפעולה ציונית והיה לוחם מסור ואמיץ בעירו למען הציונות (עמ' 7-8), והרושם הזה מתחזק עוד בשל משפטים כגון: 'יאמר אבא מה שיאמר, לבסוף יראה שדרכי נכונה' (עמ' 9) וכן, 'גדול היה כח בטחונו של יצחק, שאפילו ליצני העיר שעושים כל עניין צחוק לא התלוצצו בו' (שם). רושם אחר, המסייע לכאורה לקודמיו, הוא רושמו של הניגוד בין האידיאל הציוני ובין העולם הבעל-ביתי של העיירה, שאת חללו מעצבים, על-פי הרומן, ערכים של פרנסה וכבוד ואורח

מחשבה תכליתי. יצחק קומר מצטייר בהקשר זה כמין דון קישוט הנאמן לאידיאלים שלו גם כשבני משפחתו ועירו רואים בהם בזבוז זמן ודברי הבל, וראה בייחוד עמ' 7, פסקה שנייה, שכולה מבעים משולבים של המספר עם דעותיו של שמעון, אביו של יצחק, ועם עמדות רווחות בעיירה, ושורות אחרונות של פרק א (עמ' 8), שבהן המספר מסכם את המידע שמסר על יצחק עד כאן: 'כך עברו עליו על יצחק ימי בחרותו שאדם מתברך מהם לעתיד' וכו'.

בולטים כאן ביותר גם ההיבטים הקומיים, המעודדים קורא אפשרי של 'ראשית הדברים' לראות בה פתיחה של רומן קומי-פיקרסקי (וראה עוז, 1993, עמ' 73-114). ההרמוניה של חלום ארץ-ישראל הנשענת על הטקסטים המסורתיים מופרת במשפט הסיום של פסקת הפתיחה: 'בעל דמיונות היה יצחק, ממקום שלבו חפץ היה מדמה לו דמיונותיו' (עמ' 7). אם נמשך לבנו לרגע אחרי השלמות או הוודאות הקורנות ממורשת הדורות הכמו-אובייקטיבית, בא משפט זה ומלמדנו שאין המורשת אלא החומר ('המקום') שממנו אורג קומר את חלומותיו על-פי מאוויי לבו. מאוויים אלה, אפשר להוסיף, הם המקור החלופי, אם לא העיקרי, של חלומותיו. המשפט הזה, שעוד נשוב אליו בהקשר אחר, מדגיש את הניגוד שבין ארץ-ישראל הממשית של אותם זמנים, המוכרת למספר ולקורא השותפים ב'אנחנו' הפותח, זו שיצחק עתיד לפגוש בה בקרוב, ובין זו הארקדית-האוטופית הנחלמת לו בעירו, ומבליט את הגיחוך שבחלומותיו ובהזיותו על-ידי הקצנתם (עוז, שם). הניגוד שבין התפיסה הדמיונית של ארץ-ישראל ובין ממשותה הריאלית אינו נבנה ברומן רק על יסוד הזיותיו של יצחק, אלא נשען גם על התפיסה הקולקטיבית של תושבי העיירה באותו עניין עצמו, ש'אינם בקיאים באקלימה של ארץ ישראל' וסבורים ש'חמה פירושה יפה' ומחילים עליה נורמות זעיר-בורגניות שלכאורה אין ביניהן ובין עולמה החברתי דבר וחצי דבר (עמ' 10-11). גם על דעתו של יצחק, היחיד מביניהם שאומר לנסוע אל אותה ארץ 'חמה' ו'יפה', 'ארץ האביב בה ינוה עולמים', לא עלתה המחשבה הטבעית לכל מהגר באשר הוא, שראוי להשיג מידע בסיסי על התנאים בארץ שאליה מהגרים לפני שיוצאים לדרך. בינתיים הוא חולם בעיירתו איך ישב בארץ-ישראל ויעלה בדמיונו את זכרונות העיירה: 'ומחשב חשבונות, כגון אילו כל אחד ואחד מישראל נותן פרוטה כל יום לקרן הקיימת כמה דונמים לוקחים במעות אלו וכמה משפחות אפשר ליישב עליהם' (עמ' 8, על-פי סיפור עממי ידוע).

תיאורים מפורטים של מסע הרכבת של יצחק קומר בדרכו אל מחוז חפצו, לאורך האימפריה האוסטרו-הונגרית, ביקורו אצל עסקני הציונות בלמברג, שהייתו בווינה, הפלגתו מטריאסט ליפו, ירידתו מן האונייה בחוף יפו ופגישותיו הראשונות עם אנשי ארץ-ישראל, כל התיאורים הללו מאפיינים את יצחק כאיש נאיבי, ילדותי, קרתן, בעל ערכים זעיר-בורגניים מובהקים וראיית עולם מוגבלת ופשטנית, וזו מן הסתם תכליתם העיקרית. תיאורים אלה של מסע בארץ שופעת כל טוב בונים בין השאר את האכזבה הצפויה לגיבור שבעל כורחו ייאלץ לעמת את הנופים החרבים ואת השמש הלוהטת של ארץ-ישראל עם ארצות הגולה עשירות הנוף והומות האדם. הניגוד שבין דבקותו המוצהרת של קומר באידיאולוגיה הציונית ובין המציאות החיצונית והפנימית

המסרבת להישמע לה ולהיצבע בצבעיה בולט בכל פרקי 'ראשית הדברים' ואף הוא מכין להפליא את 'נפילותיו' לאחר מכן. מעירו הוא 'נפטר בלי מכאוב', שהרי 'עיר שלא הוציאה ציר לקונגרס ולא נכתבה בספר הזהב נפטרינ ממנה בלא מכאוב' (עמ' 11), אבל כבר ברגע עזיבתו אותה הוא מתחיל להתגעגע עליה וכל ימיו בארץ-ישראל לא יחדל מלחשוב עליה ולמדוד כל דבר על-פי מידתה. בעימות שבין העליונות האידיאולוגית של ארץ-ישראל ובין עוצמתו החושית האדירה של העולם ידו של העולם על העליונה (אם כי ספק אם יצחק מודע לכך). בשעות שעשה בלמברג 'לא הביט' כביכול 'לא לכאן ולא לכאן. כאותו חסיד רב יודל זקנו שהיה קושר עיניו במטפחת כמה שנים קודם עלייתו לארץ ישראל, לפי שלא רצה ליהנות בעיניו מחוץ לארץ. כך היה יצחק מהלך בעיניים עצומות ממש' (עמ' 14). זה קושר את עיניו כמעשה של אמונה, וזה שפעתה של העיר הגדולה מהממת אותו, והוא מהלך בה רואה ואינו רואה. הוא הדין לווינה,

[ש]עומדים אנו בפתחה ואין אנו יודעים להיכן נלך ולהיכן נפנה. עמד יצחק כמה שעמד ודעתו מעופפת ממקום למקום, אבל רגליו אינן זזות שמרוב דברים ראשו כבד עליו ורגליו כבדות מראשו, ניענע ידו דרך ביטול והרהר בלבו מי שהולך לארץ ישראל יכול לוותר על כל העולם כולו, ברם ווינא היא ווינא ואינה עשויה ליבטל בהנעת יד. זזו רגליו מאליהן, ואף הוא נגרר אחר רגליו [עמ' 22].

הטקסט של 'ראשית הדברים' ושל הפרקים הסמוכים לו ב'ארץ חפץ' משופע עימותים מן הסוג הזה בין תדמיות שמקורן אידיאולוגי ומנטלי ובין מציאויות פנימיות וחיזוניות המסרבות להיכנע להן, וכן התנגשויות בין האידיאולוגי ובין המנטלי כשהם לעצמם (יצחק חושב כציוני, אבל נוהג כבן עיירה תם וילדותי ולפי נורמות זעיר-בורגניות), וכבר סקר אותן עוז בהרחבה. כל אלה אכן בונים את דמותו של הקרתן הנאיבי שעגנון חנן אותו בלי ספק בקסם ילדותי נוגע ללב לעתים, ומכינים אותו להיות גיבור 'חיובי', ומכל מקום גיבור 'חף מפשע', בעלילה פיקרסקית של דמיונות והתפכחויות, נפילות והתאוששויות. אבל כבר בשלב זה ראוי לשאול האם האפשרויות הללו של הבנת שלבי הפתיחה של העלילה אכן ממצות בשלמות את הבסיסים הטקסטואליים שעל-פיהם אפשר לשחזר אותם. שהרי התפכחויות יכולות להיות גם בעלות אפקט קומי וגם טרגיות, ולא כל נפילה סופה התאוששות, ואילו התנגשויות בין תדמית (איך שהדברים נראים; appearance) ובין מציאות (איך שהדברים באמת; reality) יכולות לגרום גם לתוצאות מצחיקות (בעיקר בעיני המתבונן בהתנגשויות), וגם לתוצאות חמורות (בחיי של מי שהוא קורבן להן). להיבטים הקומיים המפוזרים בידו הנדיבה של מספר אוהד ב'ראשית הדברים' יש מלכתחילה פוטנציאל טרגי, ורק בדיעבד, כשחוזרים משלבים מתקדמים יותר של העלילה אל ראשיתה, אפשר לקבוע מה גובר על מה ומה מתממש בעוצמה רבה יותר, פני השטח הקומיים או הפוטנציאל הטרגי שבעומק; התום הילדותי, הנוגע ללב, של

החולם הציוני בעל הכוונות הטובות, או מניעים לא מודעים או מודעים למחצה המתגלים במעשיו (ובמחדליו) של מי שאינו מקדיש אפילו רגע של מחשבה לקשיים הנכונים לו או לויתורים הנתבעים ממנו.

קנה-המידה האידיאולוגי, כלומר הציוני, עד כמה שהוא מופעל בתמול שלשום ובביקורת הרומן הזה, יכול לשמש נקודת מוצא טובה לתשובה ראשונית על השאלות האלה. האידיאולוגיה המייצרת סטראוטיפים היא מקור שכיח להתנגשויות של המחזיקים בה עם המורכבות של המציאות ועם זרימת החיים, התנגשויות שהן בעלות אופי קומי בעיני המתבונן (מספר, קורא), ובתור שכזאת אכן מתוארת פעולתה בחלקים נרחבים של הרומן. אבל במידה שאידיאולוגיה היא גם מכלול של ערכים שאדם מבסס עליהם (או מתיימר לבסס עליהם) את חייו יש להתייחס אליה כאל כוח פועל בעולמו הפנימי וכאל אבן בוחן בהכרעותיו של בעל האידיאולוגיה או הדוגל בה. הקונפליקטים הנוצרים בהקשר זה עלולים להיות הרי משמעות, ובסופו של דבר אפילו הרי אסון. אם נתבונן עתה ב'ראשית הדברים' על-פי התפיסה הזאת נבחין שעל פני השטח, מזווית ראייה אפשרית של הגיבור, יצחק קומר הוא בחור יהודי החולם את חלום הגאולה הציוני, משקיע את מיטב שנות נעוריו ובחרותו בתעמולה ציונית ויוצא להגשים את החלום הזה בעלייה לארץ-ישראל. אבל לאמתו של דבר ובעומקו, מזווית הראייה של המחבר שאפשר לבנותה על-פי הרומן כולו, אין 'פני השטח' האלה אלא תדמית, שהונאה או הונאה עצמית, לא מודעת או מודעת למחצה, מבצבצת מבעדה והופכת אותה על פיה. יותר משהגיבור משעבד עצמו להגשמת החלום הציוני הוא משעבד או מנצל את החלום הציוני לשם הגשמת מאווייו האישיים, הגלויים והנסתרים. בחזון הלאומי הוא מוצא פורקן לתסכוליו החברתיים והארוטיים, והוא עושה את החזון הזה מכשיר למימוש הזיותיו על פריקת עולה של הסיטואציה הסטטית וחסרת הסיכוי שגורלו (מוצאו, נסיבות חייו) גזר עליו. נאמנותו המוצהרת לציונות, שתחילה היא מעניקה, מתוך סילופה, לגיטימציה לחיים של בטלה וחוסר אחריות גם כלפי עצמו ועתידו (כולל זה המקווה בארץ-ישראל) וגם כלפי הסובבים אותו, נעשית לאחר מכן מעין כלי בידו לסחיטה כספית ורגשית של משפחתו. תם או מיתמם, מודע או לא מודע – 'מוטב שנתבונן במעשיו'.

כאמור, פסקת הפתיחה של הרומן מציגה את חלומה הציוני של יצחק קומר בלשונות המסורת הלאומית לדורותיה ומעניקה לו בכך תוקף על-איש כיכול, אבל משפט הסיום שלה ממקד את תשומת הלב באישיותו הפרטית של החולם דווקא: 'בעל דמיונות היה יצחק, ממקום שלבו חפץ היה מדמה לו דמיונותיו' (עמ' 7). כבר ציינתי בעקבות עוז (שם) שבהקשרו המידי המשפט הזה מבליט את החלומיות, אפילו הבדיוניות, של תפיסת ארץ-ישראל של יצחק קומר, ומראה, במידה של ציניות, שמקור חלומותיו האמתי של יצחק קומר איננו חזון הדורות וחיבת ציון אלא 'ממקום שלבו חפץ', כלומר מתוך תשוקת לבו ומשאלותיו האישיות 'הוא מדמה לו את דמיונותיו'. אבל בהקשר כולל המשפט הזה נראה ערמומי עוד יותר. בהקשרו המקומי או המידי אמור המשפט הזה לכאורה להתייחס לחלום מסוים, החלום הציוני, שהוא החלום היחיד והמיוחד שהגיבור נתפס לו ומבקש להגשימו, אבל על-פי מידע המפורז

בכל הרומן אין המשפט הזה אלא 'כותרת מקדימה' המאפיינת את הגיבור בזיקה לכל החלומות ('חלומות' במשמע הזיות, דמיונות, משאלות לב) שהוא חולם. מתוך מהלך הסיפור מתברר שבחור זה, כמוהו כבני עניים אחרים [ש]מתגדלים בענווה, שומעים [תמיד] חרפתם ושותקים [...] מיום שנולד לא היה דבר שנעשה כרצונו' (עמ' 9), נוהג דרך קבע ועל-פי טבעו לפצות עצמו בהזיות ובדמיונות על עליבות חייו ועל כניעותו בעולם הממשי, ולעתים אף מסתייע בדמיונותיו כדי לעשות את חייו בעולם הממשי הזה יפים יותר בעיני עצמו ובעיני אחרים. תמיד, בין שהוא 'חולם' חלומות ארץ-ישראל (בעירה), או חלומות אירופה (בארץ-ישראל), חלומות יפו (בירושלים), או חלומות ירושלים (ביפו) – 'ממקום שלבו חפץ הוא מדמה לו דמיונותיו'. חלומותיו של יצחק (על-פי המובן הזה) הנמסרים ברומן כולו (עמ' 7, 8, 28, 39, 63, 64, 94, 124–125, 134, 153, 185, 507 ועוד), שקצתם בעלי תוכן ציוני (ועתידים להתגשם על-ידי אחרים...), קצתם היפוכו של חלום הציונות, ורובם אינם נוגעים כלל בחלום זה – עוד יבואו לפנינו ויעידו עליו. יצחק קומר של 'ראשית הדברים', המצטייר בתחילה כאדם שנתפס לחלום לאומי גדול, יתגלה בהמשך הסיפור כאדם המרבה להזות ולדמיין ולחלום חלומות מתוך סיבות ונסיבות התלויות באופיו ובצרכיו האישיים האוטונומיים, וחלום הציונות אינו אלא אחד מחלומותיו, או אמצעי להגשמת חלומותיו. לא היחס בין החלום הציוני להגשמתו הוא עניינו של הסיפור, כפי שסבורים היינו בהתחלה, אלא מערכת נרחבת ומגוונת הרבה יותר של יחסים בין חלומות ודמיונות בכלל ובין מציאויות חיצוניות ופנימיות (מערכת שהחלום הציוני אינו אלא אחד מדגמיה), שהגיבור עתיד להסתבך בהם מדעת ושלא מדעת, בטובתו ושלא בטובתו, ולהיחשף באמצעותם על-פי מכניזם חוזר שלא יקשה לתאר אותו.

כוח הדמיון (בזיקותיו המורכבות לסוגים שונים של מציאות) אכן יתגלה בהמשך הרומן כאחד המאפיינים החשובים של יצחק קומר וכאחד המניעים הקובעים בעלילתו, ומרכיבי המשמעות החיוביים של המושג (חזון, יצירה, יכולת לחרוג מתכתיביה של המציאות, כושר לאמפתיה עם רגשות ורעיונות) יאפשרו לעגנון לאפיין את גיבורו מתוך הקבלה (חלקית, זמנית או מדומה) לחלוץ המגשים מזה ולאמן היוצר מזה; ואילו מרכיבי המשמעות השליליים של המושג (ניתוק מן המציאות הקשה, התכחשות לאמת והדחיקתה, השתקעות בהזיות ובאשליות) יאפשרו לו להציג את גיבורו כניגודם, כשקרן שלא מדעת, שאין תוכו כבדו. הדמיון בתור כוח הגורם לשינוי המציאות, בתור חזון מדריך, אכן מאפיין את החלוץ המגשים ונחוץ לו. אבל מצד אחר ובמובן אחר, הדמיון עלול לסייע לבריחה מן המציאות ולהתעלמות ממנה ואף להתגלגל בהונאה עצמית כשמדובר באדם בינוני וחלש אופי כיצחק קומר. אולי לא למותר להדגיש שדווקא התכונות (כגון כוח הדמיון) העושות את יצחק חביב ומושך לב (ועם זה גם עושות אותו גיבור יאה כל-כך לעלילה קומית) הן שעתידות להכשילו בהתמודדות עם המציאות הארץ-ישראלית הקשה, ובגללן, בין שאר דברים, אין לו סיכויים מלכתחילה לממש ייעוד של חלוץ, שנדרשים לו, מלבד החלום והחזון, גם חוש מציאות, כוח עשייה, דבקות אמתית ברעיון וחוסן פנימי.

המידע על אישיותו של יצחק קומר, על חייו בעירה, על משפחתו ועל מעמדה

החברתי, שעגנון בוחר להביא בפרקים מאוחרים יותר של ספרו - כאמור, האקספוזיציה של תמול שלשום מפוזרת ומרכיביה מופיעים גם בשאר חלקיו של הרומן - איננו לרוב בבחינת חידוש גמור ביחס למידע שנמסר בעמודים הראשונים של 'ראשית הדברים', אבל תמיד יש בו חידוד, הרחבה, העמקה או היפוך של אותו מידע. חלום ארץ-ישראל של יצחק קומר, למשל, שנתפס בתחילה כחלום ציוני-חלוצי העומד בפני עצמו על-פי ניסוחו המפורש (המספר במבע משולב עם הגיבור) בפתח הרומן, מתגלה על-פי תכניו הנסתרים ועל-פי התפקיד שהוא ממלא בחיי הנפש של בעליו, שעליהם נלמד במידה רבה ממידע מאוחר יותר, כמסווה להזיה מקצרת-דרך על כבוד, אושר ועושר השמורים להרפתקן במרחקים, הזיה אחות להזיות על עושר והצלחה באירופה שיצחק קומר הוזה בנמל יפו לאחר שנכזבה תוחלתו בארץ-ישראל (עמ' 63, 94). כשיצחק מוצא לו חבר בארץ-ישראל מוצא גם עגנון שעת כושר לספר לקוראיו על בדידותו ונחיתותו של יצחק בעיירת הולדתו, ומכאן יובן שדבקו באידיאל הציוני היתה דרך שבחר לו מחסרונן של דרכים אחרות להתחבר עם בני גילו ועירו ולרומם עצמו עליהם (עמ' 50-51). כדי להסביר על מה ולמה לא הצטרף יצחק לשום מפלגה פורש המספר את תפיסת עולמו שבסיסה במעמד החברתי שממנו יצא, תפיסת עולם שממנה מתברר לנו שיצחק נעשה ציוני, בין השאר, משום שציפה להשיג בדרך זו דברים שמטבע נפשו וסביבתו לא היה עשוי לזכות בהם בדרך אחרת (עמ' 103). לאחר שעלה לרכבת המוליכה לארץ-ישראל יצחק רואה את עצמו כאיש מעשה המלגלג על הדברנים (עמ' 13), אבל כפי שנראה, כל זיקותיו של יצחק לציונות והרבה מזיקותיו לערכים אחרים אינן עתידות לצאת מכלל דיבורים. וכבר שמענו כיצד עוד קודם שניער מעל רגליו את עפרה של עירו כבר הוא ממהר לזלזל בה ובאנשיה (עמ' 12-13), ואף-על-פי-כן כל ימיו יהיה קשור אליהם בטבורו, כפוף לנורמות שלהם, ויחפש את תחליפיהם בארץ-ישראל.

על דרך שימושו של יצחק באידיאל הלאומי כדי לרומם את עצמו, ובעזרת חלומותיו 'לעשות לו שם בעולם', מעידה כבר בראשית הדברים סטייתו מדרך מסעו כדי לבקר את עסקני הציונות בלמברג, ומעידים הדברים שהוא משמיע באוזניהם. בביקור זה, שכל תכליתו זכייה במחמאות ובדברי שבח, עולה לראשונה חלומו הגדול שבבוא אותם עסקנים 'לראות מה נעשה שם בפלסטינא [...] יבואו לבקר אותו ויצטלמו עמו כשהוא הולך אחרי המחרשה' (עמ' 15-17). עמוס עוז הפליא לתאר את הצד ההומוריסטי שבעיצוב הפגישה הזאת בין יצחק לעסקני הציונות בלמברג ואת הדרך שהוא יוצא מלפניהם ומקבל מהם את ברכת הדרך וטפיחת כתף, ואף 'איגרות כבוד לחבריהם שבפלסטינא', ובעיקר, ובכך הגזים במקצת, את הדרך שהציונות התמימה שלו (ולא פחות ממנה חינוכו הזעיר-בורגני) 'מרככת' את הציוניות העסקנית שלהם. אבל ככל שתזהיר תמימותו של קומר לעומת 'כנופיה שלימה של גנרלים מזוייפים' (עוז, 1993, עמ' 98), אין בה לבטל את רושם התבטלותו בפניהם, ובעיקר את הניגוד שבין קנה-המידה הערכי הציוני שהוא נשבע בשמו ובין כמיהתו להרשים ולזכות בהוקרה, כמיהה הממלאת את לבו וידה על העליונה, כאן ובמקומות רבים אחרים. גרסה נוספת לחלומו של קומר שיזכה לצילום משותף עם עסקני הציונות

מופיעה גם במחשבותיו בזמן ההפלגה אל ארץ־ישראל. ממש כמו בלמברג ובווינה בשעתו, גם הדר גאווה של הים וחרדותיהם של היורדים בו בטלים כביכול בעיניו מפני ארץ־ישראל הממלאת את לבו: 'אבל יצחק חברנו סילק דעתו מן הים, כאילו הוא כבר בארץ ישראל וכבר רואה הוא את עצמו יוצא ונכנס אצל גדולי היישוב, שתמונותיהם מעטרות את כתלי ביתו' (עמ' 34). סצנת הצילום המשותף שצייר לו בדמיונו בלמברג תשוב ותופיע בהזיותיו ובסיוטיו כשילכו חייו בארץ ויתקרבו לסיומם (וראה בייחוד עמ' 544, והשווה גם עמ' 355 ו־507), כאחד הדגמים של העדפת התדמית על המציאות, של שעבוד החיים לרושם החיצוני ולכבוד המדומה, הממלאים תפקיד מרכזי כל־כך בחייו של יצחק קומר מראשית ועד אחרית.

עוד חלום, שאף הוא מסותר בתוך 'הציונות' של יצחק, הוא החלום על הצלחה גברית והגשמה ארוטית. יצחק זה, 'ש[לכאורה] מימיו לא נתן [...] דעתו על נערות' (עמ' 28), ואף הנערות, כמשתמע, לא נתנו דעתן עליו; יצחק שלא שח מימיו עם אישה חוץ מאמו ומאחיותיו (עמ' 97) – 'פגע בו יצרו נשאו לבו לשדות ולכרמים שבארץ ישראל' (עמ' 28). המשפט הזה, הבנוי בתבניתו של פסוק תלמודי – 'אם פגע בך מנוול זה [יצר הרע] משכהו לבית המדרש' (סוכה נב, ע"א) – הוא, בהקשר שלנו, משפט בעל משמעות כפולה לפחות. לפי פירוש אחד, הציונות משמשת לקומר מעין תחליף, סובלימציה של היצר המיני, דבר שבא במקומו. לפי פירוש אחר, חלום הציונות הוא החלום על כיבושה של זירה שבה יוכל היצר הזה לפעול. מה שנמנע מיצחק קומר 'כאן', בבית גידולו, יינתן לו 'שם', בהזיות הרומנסיות הנעריות שלו (המנוסחות כיאה וכמובן מאליו במטבעות לשון ומעשה מקראיים), שבהן הוא מופיע כגיבור רב תושייה הכובש לבבות וזוכה בנערה ובתהילה ליד הבאר, ממש כגיבורי המקרא הקדמונים בשעתם (עמ' 28).

מכל חלומותיו זכה קומר להגשים בשלמותו אחד בלבד, את הקל שבהם – חלום העלייה לארץ־ישראל. נתבונן עתה במעשים, וליתר דיוק במחדלים, שהביאוהו לידי כך. לכאורה, תחילתם של אלה בימי נעוריו ובחרותו, שלפי דבריו שלו עמדו בסימן של מסירות נפש לאידיאל הציוני והכנה לעלייה לארץ (עמ' 15). למעשה עברו עליו ימי בחרותו בהזיות ודיבורים, ואם מכירת שקלים ובולים של הקרן הקיימת היא בגדר 'מסירות נפש', כי אז זו מסירות הנפש שלו. לבד מעיסוק זה אין הוא עושה דבר של ממש, לא לצורך הציונות, לא לצורך ההכנה לעלייה ולא לצרכיו שלו. את חנותו של אביו הוא עושה 'סניף לציונות', בית ועד להולכי בטל: 'מי שאינו יודע מה יעשה נפנה לשם' (עמ' 8). בדרך זו הוא זוכה למידה של חשיבות חברתית ומאפשר לחובבי שיחות בטלות 'לעסוק בציונות' בלי לשלם 'מעות חודש' ובלא להסתכן בגידופיהם של חסידים ומשכילים העוינים אותה (המבקש להיות חבר בחבורה הציונית הרשמית צריך לשלם דמי חבר ולהסתכן בעוינות זו). כך יכולים חובבי השיחות הבטלות למצוא בחנותו של שמעון קומר 'בני אדם כיוצא בהם ומלהיבין זה את זה בדברים שהנפש חפצה בהם', ואם תרצה, יכולים הם ליהנות מהילתו של אידיאל בלא להקריב בעבורו אפילו קורבן מזערי. אבל התוצאה הקשה ביותר של 'מסירות נפש ציונית' זו היא הידרדרות עסקיו של אביו עד לשפל המדרגה, וממילא החרפת

מצוקתה הכלכלית של המשפחה. מלכתחילה נראה, והמשך הסיפור חוזר ומאשר את הדבר, שמכל הערכים הזעיר־בורגניים שאינם עולים בקנה אחד עם ערכיו של החלוץ המגשים את הציונות בגופו, יצחק קומר מתכחש דווקא לערך הכלל־אנושי ביותר שבהם, הוא ערך המשפחה והדאגה לה.

דמות 'האדם' על־פי ההשקפה הזעיר־בורגנית השמרנית, שמייצגה בסיפור הוא שמעון, אביו של יצחק, מושתתת על מרכיבים כמו פרנסה, משפחה, מעמד חברתי, כבוד וכיוצא באלה ומנוגדת לדמות היחיד המקריב עצמו על מזבחו של אידיאל נעלה על־פי השקפה מעין רומנטית, שיצחק קומר והציונות שלו אמורים לייצג ב'ראשית הדברים'. על־פי ההשקפה הזעיר־בורגנית אפשר לטעון כנגד יצחק קומר שהוא 'טורד עצמו מן העולם ומוציא [מבזבז] ימיו ושנותיו במכירת שקלים ובמכירת בולים של הקרן הקיימת', ויש 'למלטו מהבליו' ולהושיבו בחנות 'בשביל שיהא אדם' (עמ' 7), וכן שהוא מבזבז 'ימי בחרותו שאדם מתברך מהם לעתיד'. את הטיעונים האלה יכולנו להפריך על־פי ההשקפה האידיאליסטית־רומנטית אילו התמסר יצחק קומר לציונות של עשייה והקרבה אישית, אבל ספק אם אפשר להפריכם כשמדובר בציונות שעיקרה שיחות בטלות, גביית תרומות ואיסוף שקלים. מצד אחר, כלום קניית מקצוע או השכלה לשם ארץ־ישראל או לשם הקיום בה סותרים את הציונות? וכי אין מקום לומר שיצחק קומר באמת הוציא לבטלה את ימי בחרותו? וימי הבחרות הם אכן הימים שמי שמנצלם כראוי יכול להתברך מהם לעתיד? בהשקפה הזעיר־בורגנית כפי שהיא באה כאן לידי ביטוי יש יותר מדי מן האנושי הכללי משנוכל להתעלם ממנה לחלוטין. אבל כל אלה משניים לסבל שיצחק גורם לאביו, שמן הבחינה האידיאולוגית אמנם איתרע מזלו להיות חנווני קשה יום, ולאחיו היתומים שעל האב פרנסתם. אמנם בדברי המבקרים על 'ראשית הדברים' אין כווד מצוקתה של המשפחה מוחש כל־כך, ואפילו משפט כמו 'עד שלא נתגדל יצחק בנו היתה אשתו מסייעתו, משנפטרה מן העולם הניחה אחריה בית מלא יתומים היה האב מצפה שזה יסייע אותו' (עמ' 9) לא הניח עליהם רושם. אפשר שסגנונו ההרמוניסטי, לעתים הפרודי של עגנון – 'מי שלא ראה את שמעון קומר אביו של יצחק קומר יושב לפני בנו לא ראה צערו של אב מימיו' הוא שגרם, ואולי הנושא הציוני, הנתפס כנושא ראשי בעמודים הללו, או שמא עצם הדבר ששמעון קומר פותר בסופו של דבר, למרות כל הקשיים, את הבעיה הכבדה שהטיל בנו אל חיקו. אבל האיזון המדומה בין 'סוחר ובעל בית' ובין 'עני היורד מנכסיו' בתור כינויים חלופיים לשמעון קומר נהרס כליל למקרא תיאורי המצוקה המחרידים שיצחק, שכבר שוהה ב'ארץ חפץ', מבקש לדחוק ממחשבותיו, ומכתבי אביו שבים ומזכירים לו אותם. בית המשפחה 'שבימות החורף מצמיחה האדמה מתחת למטה קרח וכפור והכל חולים מן הצינה' (עמ' 82, 86), אחיו הקטן הבוכה מרעב, אחיותיו ששמלותיהן בלות ונעליהן מרופטות כל־כך עד שאינן יכולות לצאת החוצה ואינן לומדות 'וחוטים עכורים תלויים להן באזניהן במקום עגילים', ועוד ועוד (עמ' 133–134, 244 ועוד). מכל הבחינות האלה דומה יצחק לסוניה שעלייתה לארץ וקיומה בה הם על חשבון אביה החורג (עמ' 154, 157), ולא לאורגלברנד שכל ימיו הוא תומך בקרובים שפסקה קרבתם (עמ' 120). אורגלברנד זה

ראוי להשוותו ליצחק מבחינות נוספות. הלה ברח מפני אביו ולא היו לו אלא בגדים שעליו וכובע חדש שנטל לו שלא מדעת אביו (שהיה כובען), אבל 'שקד על תלמודו ולא הוציא שעה לבטלה' וקנה לו מקצוע לפי נטייתו הטבעית וכששמע שצריכים לאחד כמוהו בארץ-ישראל 'נטל מלוא אמתחתו מכתבי המלצה ועלה לארץ ישראל'. מכתבי המלצה אלה נמצאו צנועים ביותר לגבי כישוריו של מביאן, ציוני זעיר-בורגני לפי כל הכללים והדקדוקים (על 'מכתבי ההמלצה' שהביא יצחק מעסקני למברג ראה עמ' 17, 63). יצחק שונה גם ממנחם העומד שלמד תורה והוסמך לרבנות, ולמרות שנאתו את הרבנות שימש ברבנות כדי לפרנס את אחיו היתומים לאחר מות אביו עד שנמצא חתן מתאים לאחותו הבכירה, ואז עלה לארץ-ישראל (עמ' 175). 'יצחק קומר שלכאורה הוא שה תמים אינו אורז מזוודה בחשכת הלילה ואינו קם ובורח לארץ ישראל' (עוז, 1993, עמ' 78), כאותם ארבעה 'מבני גליצא, שהתגנבו מבית אבותיהם [לעלות לארץ-ישראל], שק תפיליהם בידיהם וקצת מזונות בבגדיהם ותקוה טובה לעתיד' בלבם (עמ' 238), גם לעבוד ביושר ולחסוך לשם עלייתו אינו מן הדברים העולים על דעתו, נכון שגם אינו גונב מקופת החנות הריקה (ומן הסתם הוא ראוי לשבח על כך...), אלא, לפי דרכו, נכנע לאביו למראית-עין וחותר תחתיו בסתר. בסופו של דבר זוכה יצחק לעלות לארץ-ישראל בניגוד לרצונו של אביו אבל בכספו ועל חשבונו, בלי שינקוף אצבע לשם כך. 'גדול היה כח בטחונו של יצחק, שאפילו ליצני העיר שעושין כל ענין צחוק לא התלוצצו בו. התחיל אביו מהרהר אפשר שהאלקים שולח אותו להיות לנו למחיה ולפליטה' (עמ' 9). והרי 'ביטחון' זה הוא 'נכד' מדורדר לבטחונו של ר' יודל חסיד, סבא רבא, ונצר ישיר לבטחונו של שמעון קומר נינו, שהוא אביו של יצחק. 'ר' יודיל שהיה שלם בבטחונו, שילם לו הקדוש ברוך הוא כמדת בטחונו, שמעון נכדו תלה בטחונו בפרקמטיא, ופרקמטיא פעמים פורעת לעושיה ופעמים מביאה פורענות על עושיה' (עמ' 10). אבל אם נתבונן במעשיו של יצחק נראה שבטחונו הוא הביטחון שאביו לא יעמוד בעוצמת הסחיטה שהוא מפעיל עליו, אם כי הוא בוודאי שלא היה מנסח את הדברים בדרך מפורשת שכזאת. בטחונו של יצחק אכן לא יתממש בכוח אמונתו הציונית או במעשיו לכבודה, או בשכנוע אחרים בצדקתה, ובוודאי שלא במאמצים להרוויח או לחסוך סכום כלשהו לשם עלייתו לארץ. ביטחון זה יתממש בדרך הפסיבית והטורדנית, שבאמצעותה לא יניח לאביו ברה אחרת. כדי להיפטר מבן כנוע ושתקן לכאורה, אך תוקפן ועקשן בעצם כניעותו, העומד ומדרדר את עסקיו לשפל המדרגה ומוציא לעצמו שם של בטלן ומבלה עולם, נגזר על האב לעשות את רצונו ולשלוח אותו לארץ-ישראל, שאם לא כן תאבד לו פרנסתו. הפסיכולוג אדלר כבר תיאר במפורט את הדרך ה'נשית' והפסיבית הזאת שבני-אדם כנועים כיצחק משיגים באמצעותה את מטרותיהם. ואילו עגנון מסתפק ברמז בלבד:

בחורי ישראל אם אינם בני עשירים או עילויים מתגדלים [מתחנכים; מתגאים; מראים את גדולתם ואת כוחם] בענווה, שומעים חרפתם ושותקים [...] כך קיבל יצחק הסכמתו של אביו על הנסיעה. מיום שנולד לא היה דבר שנעשה כרצונו עד שבא אותו דבר ונעשה כרצונו [עמ' 9].

האב שנאלץ לעשות את רצון הבן הסורר מתנחם בנימוקים נוספים שהוא ממציא, כגון שהוא מסכים לנסיעה כדי שהבן 'יראה בעיניו שכל ענין ארץ ישראל דבר בדוי הוא, שבדו הציונים ויסירנה מלבו', 'יחזור לעירו ויעסוק ביישובו של עולם כשאר כל אדם, ונמצאים שאר הבנים ניצולים ואינם נגררים אחר ההבל' (שם). אבל גם אם הוא אפילו מהרהר לכאורה מתוך השלמה באפשרות 'שהאלקים שולח אותו להיות לנו למחיה ולפליטה' (שם) הרי הוא חוזר בו מיד (וראה סוף פסקה ראשונה בעמ' 10, שם).¹⁵ בסופו של דבר מתמזל מזלו של יצחק ובאה עתו לשרת בצבא, ומחיר הפטור מן השירות גדול אפילו ממחיר הנסיעה לארץ-ישראל. אבל גם בהקשר הזה ההנמקה מוזרה במקצת. כדי לפטור את בנו מחילול שבת ומאכילת מאכלות אסורים (סכנה האורבת לו בצבא) הוא שולח אותו אל תרבות ציונית-חילונית בארץ-ישראל, ששם קרוב לוודאי שיחטא באותם חטאים עצמם. בצל החרדה ההיתולית למחצה שמא יתיאש יצחק מארץ-ישראל ויבקש גם את הוצאות נסיעתו חזרה נכנס האב לעול חובות כבד ומשתעבד לנושים השתעבדות נוספת. בחשבון נפש מאוחר יותר המחבר מסכם את הדברים, במבע משולב עם יצחק עצמו, בזו הלשון: 'התבונן בראשית הדברים וסדר השתלשלותם, מיום שפיתה את אביו ליתן לו הוצאות הדרך לארץ ישראל' (עמ' 257). ובעניין זה עדותם נאמנה.

כך 'מועלה' יצחק לארץ-ישראל והוא מצויד בבגדים חדשים, בכר ובכסת, ועלייתו נעשית על-פי אותן נורמות זעיר-בורגניות ונימוקים מוזרים למדי, שהמעשה היוצא דופן של הגשמה חלוצית אמור להיות היפוכן הגמור. את מחיר עלייתו של חלוץ מדומה זה תשלם משפחתו עוד ימים רבים, אבל קורבנה לא ירצה בידי מי שלמענו הוקרב; לא בדרך ערכית (יצחק לא ייקח חלק של ממש בהגשמת האידיאל שלשמו נדרש הקורבן), ולא בדרך חומרית (הוא לא יחזיר אפילו מקצת חובותיו של אביו ולא יסייע לאחיו לעלות לארץ-ישראל גם כאשר יתחננו על כך). דומה שמן הראוי להעמיד דברים אלה גם בהקשר רחב יותר, כמתבקש מן הרקע החברתי וההיסטורי של הרומן: כל הגשמה אישית של מהפכה – והציונות בתוך העולם של תמול שלשום כמו מחוצה לו היא אכן מהפכה – אפשר שיהיה בה גם מרכיב טרגי, שהרי מהפכה כרוכה

15. לא מובן לי כיצד גוזר עוז (1993, עמ' 84) מהרהור זה שהאב, כמו יצחק בנו, בוטח בתכלית עלייתו של יצחק לארץ-ישראל, ועל סמך מה הוא מציע 'ציונות סינתטית' – הכוללת אמונה דתית שלמה, ערכי חיים זעיר-בורגניים וציונות חלוצית – כאידיאל משותף לשניהם. סברתו של שמעון קומר שעלייה לארץ-ישראל תמנע מיצחק חילול שבת ואכילת מאכלות אסורים איננה אלא משאלה או תירוץ, היא נובעת מאידיעה, כמוה כסברה ש'חמה' פירושה 'יפה', המניעה אותו לצייד את יצחק בבגדים אירופיים חמים. שמעון קומר איננו ציוני ויצחק קומר אינו עולה לארץ-ישראל כדי לקיים מצוות ולאכול אוכל כשר. ואפילו לאחר שסיגל לו אורח חיים דתי בירושלים הוא חדל ממנו בשהייתו השנייה ביפו (את תפיליו הוא משאיר בירושלים; את כשרות השימורים שהוא אוכל בצריפו של הרגל המתוקה לא בדקתי). אשר לערכים בורגניים או זעיר-בורגניים – שילובם עם הציונות מוצג ב'ראשית הדברים' כשילוב מין בשאינו מינו, והאפקט שלו קומי במפורש. יצחק קומר בוודאי רואה את עצמו בשלב זה כציוני שאף רבב של זעיר-בורגנות אינו פוגם בטוהר האידיאולוגי שלו (המספר והקורא יודעים כמובן שלא כך הוא).

בקונפליקט בין נורמות אידיאיות-קולקטיביות בנות הזמן ובין נורמות אישיות ומשפחתיות מקובלות, שבעיני מי שחיים על-פיהן הן קודמות לכל דבר אחר, בבחינת יסודות הקיום האישי-החברתי עצמו. העדפת הנורמות האידיאיות על האישיות, שהיא בעייתית ואולי אפילו בלתי נסלחת בימים כתיקונם, עשויה לזכות בצידוק בהקשר המיוחד והחד-פעמי של המהפכה (כאן, המפעל הציוני) בשל השלמות והאותנטיות של ההכרעה, והאחריות לה, ובעיקר בזיקה למאמץ ולקורבן האישי של מגשימה. בסיפור שלפנינו אין התנאים האלה מתקיימים משום בחינה. הקורבן הוא קורבנם של אחרים, הסובלים וטורחים בעל כורחם בשזירת זר החלוציות על ראשו של מי שאינו עתיד להגשימה. בחשבון אחרון, ובייחוד על-פי שלבים מאוחרים יותר בסיפור, דומה שבמבע המשולב המוסר את שלושת הסעיפים הראשונים של 'ראשית הדברים' המחבר קרוב לקול האב המבטא נורמות אזרחיות ו'זעיר-בורגניות', במידה שהן אנושיות ואוניורסליות, יותר משהוא קרוב לנורמות ה'ציוניות' של הבן.

כללו של דבר, אם נתבונן ביצחק קומר של 'המערכה הראשונה' של תמול שלשום על-פי הווייתו כפי שהיא מתבררת בדיעבד, בקריאה מן הסוף אל ההתחלה, ולא על-פי תודעתו כפי שהיא עולה לכאורה מתיאור הדברים במערכה זו כשהיא לעצמה (אמנם רק לכאורה), נצטרך לראות בו אדם המבקש לפרוץ את גבולותיה הצרים של הווייתו החברתית והנפשית אל גורל משלו ואל מקום משלו בעולם אחר, חדש, רחב, חופשי. גיבור זה הגזור בצלם מעמדו ובית גידולו, כולו טבוע בחותם ערכיה הקרתניים של סביבתו, לא ניחן באינדיוידואליות, כשרונות, ראייה מקורית, כוח רצון ואומץ לב. הוא לא היה מעלה על דעתו שיכול אדם לשנות את מעמדו ואת מקומו בחברה, ומן הסתם היה מכופף את ראשו בפני מה שנראה לו כסדר העולם ההכרחי, לולא זימנה לו התנועה הציונית את החלום הכפול של 'לבנות ולהיבנות' - הגשמה ערכית והגשמה עצמית בדרך של הרפתקה גיבורית-גברית בארץ רחוקה. בשתי שאיפות-יומרות-תדמיות אלה - של החלוץ המגשים אידיאל קולקטיבי ושל הגיבור המממש את מאווייו האישיים וזוכה לכבוד, לכוח ולהצלחה ארוטית - הוא נאחז, והשאיפה הערכית משמשת כסות לשאיפה האישית, האגוצנטרית. המתחים שיתפתחו בנפשו של יצחק מתוך הנתונים האלה ויתגלו בשלבים הבאים של העלילה נובעים מחוסר התאמה כפול: האחד, אי-התאמה בין הייעוד הגלוי שהגיבור מקבל עליו ובין הפונקציה הנפשית (או הייעוד הסמוי) שזה אמור לגלם; והאחר, אי-התאמה בין ממדיהם וטיבם של שני הייעודים הללו ובין ממדיו וטיבו של מי שאמור להגשימם. המתחים הללו יחסלו בסופו של דבר את יצחק משום שאין הוא מסוגל להודות באי-ההתאמות הללו, לבחור בין האפשרויות, ליישב בין הייעודים, לוותר על מה שהוא חייב לוותר ולאחוז במה שהוא מסוגל ורוצה באמת להיצמד אליו. אם יצחק קומר הוא התם הלא-מודע אין לטעון כנגדו טענות כלשהן, ואף אפשר לייחס לו ציונות כוללת, 'סינתטית', שהתמזגו בה כל המרכיבים הרעיוניים והרגשיים, הלגיטימיים כשהם לעצמם, שהוזכרו עד כאן ויוזכרו בהמשך המאמר, בתערובת בלתי אפשרית כלשהי. נצפה לראות כיצד, בסדרת התנגשויות עם המציאות, הוא יאלץ לזנוח אחד-אחד מרכיבים מרכזיים של הסינתזה הבלתי-אפשרית הזאת, וכיצד אולי

גם יגיע בסופו של דבר למידת 'השתוות' משלו (עד שסופו המר של הרומן יפריד בינינו). אבל אם נזכור שהסינתזה הזאת היא כשלעצמה שקרית ובלתי אפשרית ויצחק אינו מסוגל לדבוק בשלמות או לנטוש באמת גם אחד ממרכיביה, וכוחות הנפש הסותרים המתעוררים בו מתוך כך לעולם אינם עוברים ממש את סף תודעתו ואינם נגאלים שם בדרך של התמודדות גלויה ונטילת אחריות של ממש לכשלונות ולהכרעות – אם נזכור את כל אלה אין לנו אלא לצפות, מתוקף הדינמיקה ההכרחית של הנפש וקניי-המידה הערכיים שהגיבור עצמו מתיימר לקבל עליו את עולם, לקונפליקטים ערכיים, מוסריים ורגשיים ולהצטברותה של אנרגיה נפשית שחזקה עליה שתביא לידי תוצאות הרסניות (שסיום הרומן אכן ימחיש אותן).

(המשך המאמר יובא בכרך עיונים בתקומת ישראל, מס' 8 [1998]).

מראי מקום

אריסטו, פואטיקה (תרגמה והוסיפה מבוא והערות שרה הלפרין), תל-אביב תשל"ז. באנד אברהם, 'החטא וענשו ב"תמול שלשום"', בתוך: ברשאי (להלן), עמ' 300-306.

ברנר יוסף חיים, 'בחורף', כתבים, א, תל-אביב תשל"ח [תרס"ג].
ברנר יוסף חיים, 'מכאן ומכאן', כתבים, ב, תל-אביב תשל"ח [תרע"א].
ברשאי אבינועם (עורך), ש"י עגנון בביקורת העברית, ב, פרשנות לרומנים, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 259-337.

הגר שרה, "'תמול שלשום' – התהוות המבנה ואחדותו', בתוך: ג' שקד ור' ויזר (עורכים), ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, ירושלים תשל"ח, עמ' 154-194.
טוכנר משולם, 'על "תמול שלשום"', בתוך: ברשאי (לעיל), עמ' 272-284.
יונאי חביבה, 'דרכי עיצוב הגיבור ב"תמול שלשום"', בתוך: החינוך, לט, ג-ד (תשכ"ז), עמ' 128-134.

כ"ץ יעקב (תשי"ט), 'עגנון מול המבוכה הדתית', בתוך: ברשאי (לעיל), עמ' 163-177.

מירון דן, 'ביותו של הז'אנר הזר: לבעיית אמנות הרומאן של ש"י עגנון', בתוך: ברשאי (לעיל), עמ' 397-420.

מירון דן, הסתכלות ברבנכר: על 'הכנסת כלה' מאת ש"י עגנון וסביביה, תל-אביב 1996.

נבו רות, הטראגדיות של שקספיר, ירושלים תשל"ו.

סלע אורי, מכתם לעגנון: אסופת פתגמים מתוך כתביו; מסה על הכלב בלק, תל-אביב 1994.

עוז עמוס, שתיקת השמים: עגנון משתומם על אלוהים, ירושלים 1993, עמ' 73-219.

ערפלי בעז, 'דיוקנה של החברה היהודית המתחדשת בארץ ישראל ב"תמול שלשום" מאת ש"י עגנון', הכנס הבינאוניברסיטאי השני לחקר הספרות העברית, האוניברסיטה העברית ירושלים, ניסן תשמ"ה.

ערפלי בעז, 'עלייתו ומותו של יצחק קומר: טרגדיה בחמש מערכות מלבד הכלב - עיון ב"תמול שלשום" לש"י עגנון', הארץ ('תרבות וספרות'), 17 באפריל 1987.

ערפלי בעז, "'תמול שלשום": פארודיה על רומן חינוך', שם, 19 באפריל 1987.
ערפלי בעז, 'בארץ המראות: תבניות אנאלוגיות ומבנים ערכיים ב"תמול שלשום" לש"י עגנון', בארץ: פרקים במדעי הרוח החברה והחינוך, מכללת בית ברל 1988.

ערפלי בעז, "'פני שטח" אידיאולוגיים ו"מבני עומק" ערכיים-קיומיים: מתבניות אנאלוגיות לשיפוטי ערך ב"תמול שלשום" לש"י עגנון', בתוך: *Hebrew Studies*, 30 (1989), pp. 7-28

צמח עדי, 'הרגל המתוקה', 'בעבור נעליים', קריאה תמה בספרות העברית, ירושלים 1990, עמ' 25-39, 62-70.

קורצוויל ברוך, מסות על סיפורי ש"י עגנון, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז, עמ' 95-116.

שביד אלי, 'כלב חוצות ואדם', בתוך: ברשאי (לעיל), עמ' 285-292.
שקד גרשון, אמנות הסיפור של עגנון, תל-אביב תשל"ג, ראה מפתח.
שקד גרשון, הסיפורת העברית 1880-1980, ב, בארץ ובתפוצה, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 155-230.

שקד גרשון, פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון, תל-אביב 1989, עמ' 72-290, וראה מפתח.

Alter Robert, *Rogue's Progress: Studies in the Picaresque Novel*, Cambridge, MA 1964.

Band Arnold J., *Nostalgia & Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon*, Los Angeles, CA 1968, pp. 414-447.

Bjornson Richard, *The Picaresque Hero in European Fiction*, Madison, WI 1977.

Brooks Peter, *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*, Cambridge, MA - London 1992.

Guillen Claudio, *Literature as System: Essays Toward the Theory of Literary History*, Princeton, NJ 1971.

Hochman Baruch, *The Fiction of S.Y. Agnon*, Ithaca, NY 1970, pp. 134-155.

Kermode Frank, *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction*, London 1968.

Muir Edwin, *The Structure of the Novel*, London 1960 [1928].

סראיא, בת השד הרע, לאמיל חביבי

התקבלות היצירה במוספי ספרות, 1991–1993

יאירה גנוסר

אחד מגדולי המספרים של העולם הערבי, אמיל חביבי, הלך לעולמו בשניים במאי 1996. יצירתו האחרונה היא סראיא בנת אל ע'ול (ערבית, 1991), סראיא, בת השד הרע (עברית, 1993, תרגום אנטון שמאס). בין שני תאריכי הוצאתה לאור, בשתי השפות הרשמיות של ישראל, קיבל את פרס ישראל לספרות (1992). אמיל חביבי הוא הסופר הערבי הישראלי הראשון והיחיד עד כה שזכה בפרס היוקרה של מדינת ישראל. הענקת הפרס וקבלתו עוררו פולמוס סוער בישראל ובעולם האינטליגנציה הערבית כולה. כך, כנתון פתיחה, יש לסופר זה וליצירתו מעמד של התקבלות משולבת והיבטים מפוצלים גם יחד. מוספי ספרות של העיתונות העברית דנים בסראיא ברצף נדיר ובעל שני גלי משנה סמוכים זה לזה – עם צאתה לאור בערבית ועם התרגום לעברית.

מובן כי כתיבה על 'סראיא, בת השד הרע' נוגעת במחקרים ובפולמוסים המוקדשים ליצירות קודמות כהאופסימיסט, אח'טיה ועוד, הנידונות בידי חוקרים בעלי היכרות מעמיקה בשתי הספרויות, בשתי התרבויות ובשתי הלשונות: עמי אלעד, שמעון בלס, סלמאן מצאלחה, ששון סומך, חנה עמית כוכבי, נעים עריידי, אנטון שמאס, ראובן שניר ועוד.

עם תרגום אח'טיה (תל-אביב 1988) ומפעלי תרגום נוספים, העלה חנן חבר כיוון מחקר מזווית הקריאה של הישראלי שאינו יודע ערבית ומדגיש זאת בעליל כזווית חדשה: קריאה של ספרות ישראלית, הנכתבת בערבית, מימין לשמאל, ונקראת מימין לשמאל גם בעברית. ספרות ישראלית מתורגמת מערבית היא חלק מתרבות הרוב, ומזווית זו ניתן לחוקר העברית לשאול שאלות, להעמיד תזות, לעורר מחלוקות, להציע תשובות. חנן חבר קובע כי מפת ספרות הרוב בישראל משתנה שעה שהיא כוללת יוצרים ערבים כותבי עברית ויוצר כאמיל חביבי, המגיע אל לב הקנון העברי באמצעות תרגום.

'זמן סראיא' כולו, מהלך חמש שנים, 1989–1993, החל מראשית כתיבת היצירה עד פרסום תרגומה לעברית, מכיל קורפוס עיתונות מקיף הרבה יותר של ידיעות,

* מאמר זה הוא פרק מתוך מחקר הזוכה למענק מטעם המרכז למורשת בן-גוריון.

** כל ההדגשות הן משל המחברת.

אינפורמציה, תיעוד ופולמוסים ציבוריים שלא יידונו כאן. כאן נחקרים מוספי הספרות בלבד (בנבדל יידונו ראיונות מקיפים עם חביבי בחלקים הפופולריים של העיתונות העברית, מאמרים המתייחסים אל הסופר ואל איש הציבור, רשימות משלו בעיתונות העברית, שידורים ברדיו ובטלוויזיה בעברית והקורפוס הנרחב והמיוחד על קבלת פרס ישראל לספרות).

מטרתי בפרק זה היא לעקוב אחר נוכחות סראיא, בת השד הרע במוספי הספרות של העיתונות העברית ולהציג שאלות מרכזיות העולות בפוליפוניה של הביקורת על הספר האחרון הזה. אולם, למרות הגישה הסינכרונית בעיקרה, הרי לצורך הנושא אני עורכת השוואות קדימה ואחורה בציר הזמן, מתייחסת לקטעי עיתונות 'נקודתיים' נוספים ולעמדות חוקרים הרלוונטיות לנושאי היצירה האחרונה.

לרשימות במוספי הספרות בעיתונות העברית יש, במקרה מבחן זה, מעמד מיוחד: הואיל ורבים מהכותבים הם אנשי מחקר ואקדמיה בתחום הספרות הדו-לשונית או חוקרים בתחום הספרות העברית, נכון לכנות קטע זה בשם 'התקבלות משולבת' – שילוב בין דיון המתנהל בעיקרו על-ידי אנשי המחקר האקדמי, דיון שיש בו ממד קנוני, לבין פרסום במוספי ספרות בעיתונות היומית המקדמת אינפורמציה על יוצר ויצירתו ומקנה להם פופולריות. קורא העוקב אחר מוספי ספרות בעיתונות מכיר את הרדוקציה באיכות הדיונים, או את היעדרם בכמה ממדורים אלה בשנים האחרונות. השוני, לטובה, הוא שלעניין סראיא גויסו חוקרים וסופרים מומחים, שעניינם רב בשאלות ספרות ערבית ועברית (או יוצרים בעלי ניסיון ורגישות ספרותית), וכך ניתן פתחון פה לשאלות שלא נידונו בחלקים הפופולריים של העיתונות. עם זאת, 'ההתקבלות המשולבת' – מומחים כותבים בעיתונות פופולרית – עשויה להיות גם הצבעה על זרות היצירה הערבית בקרב תרבות הרוב, גם אחר תרגומה, זרות המזמנת לדיון ביצירה של חתן פרס ישראל, הכותב ערבית, בעיקר את מעגל המומחים לנושא:

ארבע רשימות של סלמאן מצאלחה (משורר וחוקר דרוזי), שלוש רשימות של ששון סומך (מומחה בין-לאומי לספרות ערבית, שנמנה עם מעניקי פרס ישראל לספרות ב-1992), רשימות וראיונות עם שמעון בלס (סופר וחוקר דו-לשוני, העוקב אחר כתיבתו של חביבי ומפרסם עליה בעיתונות המרכזית ובמחקר מאז 1970) ומסות של חנן חבר, שרשימתו המפורטת על סראיא במוסף עיתונות יומית היא, כאמור, חלק ממחקר ספרות מתמשך על ספרות ערבית-ישראלית ועל כתיבתו של חביבי. גם הרשימה החתומה בידי נוואף עתאמנה היא ביקורת של חוקר דו-לשוני. אנטון שמאס, משורר, סופר ומתרגם יצירות חביבי לעברית, מיוצג במסה שנכתבה ופורסמה במאי 1996, עם מות חביבי. מסתו של שמאס, להלן, פותחת רשימה זו, וסביב קביעותיה נידונות כמה סוגיות, ובדיעבד מתגלע פולמוס.

כמגמה ארוכת טווח, המתפתחת זה כמה וכמה שנים, העיתונות העברית המרכזית איננה גטו המגונן על בלעדיות נושאים עבריים. גם תפיסת הישראליות איננה גטו עברי. תחת תקרת זכוכית מגבילה, שהיא נושא לעצמו, נוצרת מציאות רב תרבותית בין ישראלים יהודים לבין ישראלים פלסטינים ויש לה שיקוף מסוים בתקשורת.

השיקוף כולל אינפורמציה גם על ויכוחים בתוך המיעוט הלאומי הפלסטיני הישראלי. הוויכוחים על משמעות לאומית ואוניברסלית בסראיא, בת השד הרע הנכתבים בעיתונות ובמוספי ספרות עברית בידי פרשנים שונים, יהודים וערבים, הכותבים על הערבית בעברית, הם חלק מהנושא. זהו חלק מהשיח הפנימי בחברה הישראלית. במילים אחרות, סראיא מעוררת עניין הן באיכות הספרותית, הן משום שיחסי יהודים ופלסטינים בארץ הזו הם, כידוע, חלק מהנושאים של הספר והם מעסיקים את תרבות הרוב העברית, והן משום שהדיון עליה במוספי הספרות כולל את התגובות בעברית על המעמד של היוצר ויצירתו במסגרות פלסטיניות: ויכוח של פלסטינים-ישראלים על התקבלות היצירה ואיכותה מתנהל גם בעיתונות העברית.

העובדה שהתקבלות סראיא בעברית משלבת בצד דיונים מהותיים על מקומה בתרבות הרוב גם דיונים (בעיתונות העברית) שנכתבו מזוויות ראייה של מבקרים פלסטינים-ישראלים, העובדה הנוספת שישנו רצף בעיתונות העברית בדיון על סראיא בערבית ובתרגומה לעברית, כל אלה אינם מודל מצוי או טיפוסי. הרצף, הריבוי והעיבוי הם נתונים לא שגרתיים. הם קשורים, אל נכון, לעיתוי ולרמת התקבלותו הקנונית של היוצר, לרצף כתיבת המקור ותרגומו הכמעט מידי, אך הם מבטאים, אל נכון, גם את הייחוד של נושאי היצירה החיפאית-הישראלית ואת ייחודו של היוצר כאיש ציבור.

למרות המהות הנבדלת של יצירת אמיל חביבי, אפשר במידת מה לראות בעבודה זו גם חיפוש מודל לשאלות ביחסי יצירת ספרות ערבית מקומית ועיתונות עברית כחלק משאלה כוללת – האם היהודים והערבים בישראל חיים בשני עולמות תרבותיים נפרדים? (במבנה הנתון של המסגרות האקדמיות כמעט שלא ייתכנו שילובי מחקר שישוו את הנרטיבים הלאומיים של הנוכחות הכפולה בארץ הזאת, וראה הערות של אילן פפה על כך במטען, חורף 1997).

יצירתו של הסופר חביבי ככלל, וסראיא, בת השד הרע במיוחד, מעצבת בפרטיה עמדה מורכבת בוויכוח אם היהודים והערבים בישראל חיים בשני עולמות תרבותיים נפרדים – או לא. כסופר ערבי פלסטיני, המשמר את הנוכחות הוותיקה של הערבים בארץ והמבקר את אופן הקיום הישראלי, אמיל חביבי בוחר 'לשחק' [גם] במגרש הישראלי.

סראיא, בת השד הרע היא טקסט ספרות שאינו מנסה להיראות כאילו היה אחד וסדור. אלא להפך, הוא טקסט המבקש בעליל להיראות בלתי אחד ובלתי סדור. הרצון לחפש בו הרמוניה ומרכז אחד נתקל בגילויים של כוחות המעמידים כנגד המרכז מרכזים אחרים, שפורקים את היכולת לראות ביצירה 'אמת אחת גדולה' המכוונת לנמענים בעלי כתובת אחת (כגון כתיבה רק לנמענים ערבים), וחושפים בה כוחות הפותחים את תבניתה לאפשרויות מודעות נרחבות יותר. כתיבה זו על הסופר אמיל חביבי והתקבלותו בתרבות הרוב (שפרק זה על התקבלות היצירה במוספי הספרות הוא חלק ממנה) יש בה מחקר מתאר ונקיטת עמדה המשייכת את יצירות חביבי גם לספרות ולתרבות הישראלית. זהו חלק ממחקר בנושא דינמי, זורם, משתנה גם בחומריו וגם, כדרך הספרות, בחידושי התאוריה, הביקורת והפרשנות.

מחקר הספרות בעשרות השנים האחרונות (ז'אק דרידה, ביקורת נאו־פסיכואנליטית, פרדריק ג'יימסון, תלמידיהם, ועוד) מראה בשפע ניתוחים מפורטים כיצד ברבות מיצירות הספרות הגדולות של מאות השנים האחרונות נתקל הרצון 'למרכז' את היצירה בכוחות גלויים ונסתרים החותרים תחת רצון זה לאחדות, ובסופו של דבר מכשילים אותו. הכוחות הנגדיים 'פותחים' את התבנית, מעמידים כנגד 'המרכז' מרכוזים אחרים, ועל־ידי־כך פורקים במידה זו או אחרת את עולה של השקפת העולם האחדותית – המבוקשת על־ידי מסורות כתיבה וקריאה בעלות ותק.

רשימות במדורי ספרות (על־פי תאריכים)

על סראיא בנת אל ע'ול, 1991:

שמעון בלס, 'קוראים לזה ניכור?', עתון 77, 134 (מרס 1991).
חנה עמית כוכבי, 'שני אבטיחים ביד אחת', על המשמר, 27 במרס 1991.
סלמאן מצאלחה, 'לשאת שני אבטיחים ביד אחת', הארץ, 31 במאי 1991.
יצחק בן נר, 'סולם בן נר', מעריב, 13 ביוני 1991.
ששון סומך, 'בעקבות מולדת אבודה', מעריב ('השבוע'), 14 ביוני 1991.
ששון סומך, 'מי היא סראיא', הארץ (משאל לראש השנה), 8 בספטמבר 1991.
דני רובינשטיין, 'שרים ומספרים אינתיפאדה', הארץ, 17 בספטמבר 1991.

על סראיא, בת השד הרע, 1993:

אנטון שמאס, 'האופסימיסט מכה על חטא', העיר, 3 בספטמבר 1993.
סלמאן מצאלחה, 'האחד הולך במדבר...', העיר [בגליון חביבי/שמאס], 3 בספטמבר 1993.

נוואף עתאמנה, 'מציאות ובדייה', ידיעות אחרונות, 10 בספטמבר 1993.
אלי הירש, 'מחילה עצמית', העיר, 15 בספטמבר 1993.
סלמאן מצאלחה, 'שני אבטיחים ביד אחת', מעריב, 15 בספטמבר 1993.
בתיה גור, 'יישוב עין איילה...', הארץ, 8 באוקטובר 1993.
חנן חבר, 'הצליל האחר', הארץ, 13 באוקטובר 1993.
ג'ף גריין, ג'רוסלם פוסט, 15 באוקטובר 1993.
ששון סומך, 'פוסט מודרניזם פלסטיני', הארץ, 5 בנובמבר 1993.

מסתו המאוחרת של שמאס (9.5.96), שנכתבה כרשימת אבל וסיכום עם מות חביבי, מרכזת בדיעבד כמה נושאים חשובים בביקורת סראיא. נושאי משנה אלה נידונו בידי מבקרים שונים מהיבטים של ויכוח. בכל הגדרה של מבקר ישנו היבט שונה או פרט מתוך ויכוח מקיף, בדרך־כלל לא על איכותה הספרותית של סראיא אלא על משמעויותיה התרבותיות והחברתיות, וזאת משום שזו פרוזה של סופר פלסטינאי־ישראלי, סופר של מיעוט לאומי. התמטיקה וסגנון הכתיבה שניהם רבי פנים ומאפשרים, להערכתו, להיטלטל בין שני היבטים מרכזיים – ספרות

אינדיווידואליסטית של סופר מבוגר המנסה לבדוק את מהלכי חייו, וספרות לאומית: מן ההיבט האינדיווידואליסטי זו ספרות ייחודית שהיא חלק ממיטב הספרות העכשווית האוניברסלית, ואפשר אף לחפש בה ביטוי של תחושת הבדידות והשוליות שמעמד המיעוט מגלם, של מי שרואה את עצמו כ'אוטסיידר'; מן ההיבט הלאומי זו ספרות הבוחנת את הישות הלאומית הקולקטיבית שהיא עתה מיעוט לאומי, ובכך היא ספרות פרטיקולרית המבקשת לגייס את נמעניה הלאומיים להתבוננות במצבם הלאומי. ההיטלטלות בין שני ההיבטים האלה היא דומיננטית, אך אינה מסכמת את הנושא.

הרשימות על סראיא לאמיל חביבי, שייסקרו ויידונו כאן על־פי נושאי המשנה שבהם נקט המתרגם עמדה, אינן כאמור הזדהות עם עמדות שמאס, אבל הרשימה של שמאס נבחרה מתוך הערכה לדרך המגובשת של הצגת עמדותיו. רשימות העיתונות הספרותית שיידונו הן ביקורות שונות המשקפות מודעות ספרותית במרחב של שנות התשעים. דרכן יוצג תהליך קצר, מצטבר, של אמירה ביקורתית, קבלתה, התנגדות לה, או שאלה לגביה. זו אינה אמירה וקבלתה או דחייתה ה'סופית', אלא תהליך דינמי שבו הנחות יסוד הופכות להיות מוקד ויכוח, ובקריאה נוכחות כמה נקודות תצפית – הקורא והסופר, הספר ומבקרו, מעין 'ריבוי זהויות' המאפיין גישות עכשוויות בביקורת. גם עבודתי זו היא קול מקולות ההתקבלות של הסופר חביבי, הן בנקודת התצפית המכתיבה את עריכת החומר, והן בכמה שאלות שבהן אני מרחיבה או מציגה עמדה משלי.

ההיבטים השונים יוכתרו, בעקבות שמאס, בסדר זה: 'ח'וראפ'ייה'; לשון ומסורת; לא רומן מערבי; שני אבטיחים; ובית לאומי. 'ח'וראפ'ייה' היא סיפורו של שמאס על כשרונו המבריק של סופר סראיא. תובאנה כאן דוגמאות נוספות לח'וראפ'ייה, כשרון המספר להעניק צורה ומשמעות למעשי האדם, הקיים גם מחוץ ומעבר לטקסט הכתוב. זוית ספרותית מעמיקה יותר, ח'וראפ'ייה היא כותרת ליצירה כז'אנר חדשני, פוסט מודרניסטי. בקטע על לשון ומסורת ישנה חלוקה בין דיון על סגולות המקור ושבתיו לבין בעיות התרגום. הקטע כולל שתי דוגמאות תרגום מקבילות ודיון על מלאכת המחשבת של חביבי, בצד ויכוחים על האופן שבו עיבד שמאס את המקור שעה שתרגם אותו לעברית. בצד שבחים מוכחים ישנן הערות מנומקות על השתלטות המתרגם ועמדותיו תוך כדי עיבוד הטקסט. בחריפות עולה השאלה האם העברית של שמאס היא נכס ליצירה או נטל עליה.

לא רומן מערבי אינה אמירה דסקריפטיבית־מתארת בלבד, אלא אף קביעת עמדה כלפי מרחב תרבותי. בין מבקרים שונים ובינם לבין היצירה והיוצר ישנן מחלוקות על מיקומו של הרומן בדיכוטומיה הבינארית – מערבי/מזרחי, ומשהו מפולמוס זה עולה כאן. בהמשך, כנושא לעצמו, מובאת תמצית דיאכרונית על פוליטיקה וספרות בחיי היוצר, הנמשלים בסראיא ל'שני אבטיחים ביד אחת'. כלומר, החיבור בין ספרות לפוליטיקה הוא משא כבד ובלתי אפשרי. בביוגרפיה של היוצר הנושא מורכב יותר. אמיל חביבי הוא סופר מרכזי ואיש פוליטי מובהק, ורק באחרית ימיו, וביצירתו סראיא, עולה השילוב כשבר גלוי ועמוק שאין לו מרפא.

הוויכוח המשמעותי, להערכתו, הוא על לוו ערכה של יצירתו האחרונה: 'בית לאומי' לפלסטינים, בניסוח שמאס, או ספרות 'פוסט מודרניסטית', שהקפיצה את הפרוזה הערבית אל לב הכתיבה בת הזמן.

מיפוי מחלוקות והיבטים שונים בביקורת על-פי סדר נושאי המשנה מאפיל על נקודת התצפית הכוללת של שמאס. לכן אפתח ברצף כולל מתוך המסה ואחזור על פסקות מתוכה כחלק מהשיח על סראיא. הסיכום יציג את מוקדי המבט הפוליפוני של הביקורת על סראיא.

מתוך מסתו של אנטון שמאס:

'סופר מקונן' – פרדה מאמיל חביבי

'... בעשרים וחמישה באפריל 1991, ברגע של פחזנות בלתי מוסברת, ובעקבות הפיכה מחודשת בכל המהדורות האפשריות של "אלף לילה ולילה", עמד לי אומץ לבי ושלחתי לאמיל חביבי פאקס לילי לאמור: איפה, לכל הרוחות, מצאת את הסיפור על הפלאח והנסיך בדר אל זמאן? לא יצאה שעה קלה והנה חביבי עונה בפאקס משלו. לא אלף לילה ולא בטיח, כמאמר הבריות. לא כי, טולסטוי הגדול הוא המקור, בתרגום אנגלי כלשהו לאחד מסיפוריו, "החלטתי להוסיף את סיפור הפלאח לסיפורי אלף לילה", כתב חביבי, "על פי מיטב המסורת של אבותינו שהוסיפו סיפורים משלהם לספר במשך הדורות. זוהי תרומה ספרותית למהדרין, ולא נותר לך עכשיו אלא להניח לכרכי אלף לילה ולהתחיל לנבור בכרכי טולסטוי, ואם ברצונך לפרסם ברבים את הוראתי זו, חופשי אתה לעשות כן, כי מבחינתי אין במעשה שלי כל פגם..."

... בטור שבועי, פוליטי סאטירי, שהוא פירסם במשך שנים בעיתון "אל-אתיחאד" שבצ'כית, בחתימת ג'והיינה (על שם בתו) הוא פיתח את אחד הסגנונות המדהימים ביותר בספרות הערבית המודרנית, שישמש אותו לאחר מכן בכתיבתו הבדיונית שעתידה לשגע אותי ולהדיר שינה מעיני. המשפט החביבי האופייני, המרובד, מתחיל בלוליינות עוצרת-נשימה, בערבית הקלאסית של המאה התשיעית, עובר דרך הערבית הביניימית (של המאקאמה והאיגרת), נוטל מן הערבית של תנועת התחייה במאה התשע עשרה, ומסתיים בז'רגון העיתונאי של ימינו (שהוא טבע חלק גדול ממנו, בין כה וכה). מבחינה זו הוא היה "משתף פעולה" גאוני עם המקורות, בן נאמן למורשת החברתית אך בו בזמן שועל מרדן ורב תחבולות.

הרומאן, במובנו המערבי, לא עניין אותו, למזלו הגדול, ובעיקר למזלנו. ומלבד השליטה המוחלטת במקורות הערביים הקלאסיים, הוא קרא (בניגוד לשמועות שהוא עזר להפיץ על עצמו) מעט מאוד מן הספרות העולמית, ועוד פחות מן הספרות הערבית המודרנית, וכך עלה בידו לשמור מכל פגע על מספר הסיפורים ("חכוואתי") שבו, הישג מרשים לכל הדעות.

בשנים האחרונות הוא הירבה לקונן על כך שלפנים האמין כי ניתן, כמאמר

הפתגם, לשאת שני אבטיחים ביד אחת: העיסוק בספרות והעיסוק בפוליטיקה. תשע עשרה שנה בכנסת, מעורבות יום-יומית בהווה הפוליטית של הערבים בישראל מאז המפץ הגדול של ארבעים ושמונה, - כל אלה הרחיקו אותו במשך השנים משולחן-הכתיבה הבדיוני. גם אני חשבתי, במשך השנים שבהן ליוויתי את יצירתו, בין כקורא ובין כמתרגם, כי חבל היה על כל השנים שבהן האיש החכם הזה נתן את נשמתו לפוליטיקה, שלא לדבר על השהייה במשך כשני עשורים במדבר הצחיח של כנסת ישראל. אלא שעכשיו אני כבר לא בטוח, הרי הסופר המובלע שכתב את "סראיא" הוא התוצר המושלם של עברו, ולא הייתי רוצה לראות סופר אחר, בעל עבר שונה, במקומו.

אמרתי הירבה לקונן, כי חביבי היה בראש וראשונה סופר מקונן. החל בסיפורים הקצרים (המועטים) של שנות החמישים והשישים, דרך "האופסימיסט" ו"לוקע בן לוקע" האקספרמנטלי, וכלה בשני החלקים של מה שהיה אמור להיות הספר החיפאי הגדול שלו, "אח'טייה" ו"סראיא", חביבי כתב קינה מתמשכת, מחלחלת, כובשת, מרעידה, מנערת, מצליפה, מלטפת, קורעת ומנחמת. קינה על חיפה האבודה עיר הולדתו, שנשאר בה כעדות מצבתו. קינה על המולדת האבודה, על עציה ונחליה וחופיה ודגיה וסלעיה ואבניה, על בנייניה ובתיה ורחובותיה ושביליה ונופיה הגלויים והסמויים, על הריה וכפריה הבנויים והחרבים, ובעיקר על שמותיה המחוקים. אך בסופו של חשבון, כתיבתו העניקה לפלסטינים בית לאומי מפואר וטוב יותר מכל הבתים הרעועים שיהיו מנת חלקם במהרה בימינו ... (הארץ [גלריה], 9.5.96).

א. ח'וראפ'ייה

ב'נאום המחבר' שבפתח סראיא כותב חביבי: 'הסרתי מלכתחילה מסראיא בנת אל-ע'ול את תווית הרומאן הארוך. מהו, אם כן, ספר זה? בבא-מעשה קראתי לו, או ח'וראפ'ייה (בריש דגושה ומתגלגלת, ופה רפויה) בלשון הערבים הפלסטינים ... ואם לא פורשה משמעותו מקודם, באה הח'וראפ'ייה ומזניקה את ההרהורים הנעורים בעקבות אותו מעשה הישר אל תוך עולם האסוציאציות, מבלי שיהיה צורך בשום פירוש'.

ששון סומך מציע לראות בשם ח'וראפ'ייה, שבו בחר הסופר להגדיר את הרומן האחרון שלו, הוכחה שלדעת חביבי הכתוב הוא ז'אנר בפני עצמו. תכונותיו רבות הפנים של הרומן, שאינן מתבייתות על פרשנות אחת, אומר סומך, הן מתכונות הפוסט-מודרניזם של סראיא. וכשהוא מדבר על הלשון הייחודית של סראיא הוא מצביע על 'מתח טקסטואלי תמידי' הנוצר על-ידי 'יסודות מגוונים' הסמוכים זה לזה. המילה 'ח'וראפ'ייה', שיש לה גם פירוש תמים כ'בבא-מעשה' - 'מלה שמקורה בלהג הערבי המקומי, ואשר לשורשה פירוש רבים ושונים: אגדה, מעשיה, פטפוט, שיחת רעים, משהו, ועוד' - הופכת כאן לציון טקסט חדשני בעל פרשנות כוללת ומורכבת, מתוחכם מבחינת לשונו ותכונותיו.

דיון זה אינו בא לפתח את מכלול סגולותיו של הז'אנר המוכל במילה זו - בכך

עוסקת העבודה כולה. לא הגדרת הז'אנר כעיקר היא תכלית הדיון, אלא דברים על כשרונו של הסופר, 'שועל מרדן ורב תחבולות'. בעקבות מסע שמאס אחר סגולותיו של הסופר חביבי, חיפוש הנפתח בסיפור על דיאלוג לילי בינו לבין חביבי באמצעות הפאקס, הכותרת 'ח'וראפ'ייה' מוצגת כאן כאמירה נוספת על כשרונו של המספר. אני מביאה כאן שלוש דוגמאות לאותה יכולת לספר בקלילות מעשיות, 'ח'וראפ'ייה', במקומות עקרוניים ולא צפויים. חביבי ניחן ב'כישרון טבעי' לחבר חיבורים שיישמעו או ייקראו כביוגרפיה אישית אמינה מעבר לכל ספק, לבדות בדיות ולהעמיד פנים, ולזכות באמונם של הקורא או השומע, ביכולת להעניק צורה ומשמעות למעשי האדם ולזמן ולמרחב שבהם הם מתרחשים באמצעות סיפורים שאינם מעשי כתיבה.

במילים אחרות, תחת הכותרת 'ח'וראפ'ייה' אני מציגה, נוסף על הז'אנר, את 'המספר הבלתי מהימן' לא רק כפיגורה בטקסט אלא גם כתכונת הכישרון הספרותי הזר לסביבה האופיינית לחביבי כאיש ציבור נכבד, הפנטסיה הנדרשת לסופר שאינו חי בין יוצרים אלא בין חברי לשכה וחברי כנסת, ששקריהם אינם מכוונים לחשיפת עולם פנימי. הסופר, לעומתם, בודה יצירה שהיא מפת עומק הנוטלת חומרים אקלקטיים ומעוותת אותם כדי להציג סתירות פנימיות שרק חיבורם יוצר סוג של אמת ספרותית. הדוגמה הראשונה – טולסטוי ו'אלף לילה ולילה', היא פרט הנוגע למקורות ספרות (האם יש לחביבי זיקה גם לתרבות המערב?) המאשר את מכלול הפנטסיה של היצירה.

'הפכתי והפכתי בכרכי הספר המופלא, אך לא עלה בידי למצוא את המקור', פותח שמאס מעשה שהיה בפאקס לילי שבו ניסה לקבל מחביבי סימון מדויק לטקסט בתוך 'אלף לילה ולילה' – סיפור האשה שבעלה שומר עליה בתוך תיבה נעולה והיא מצליחה לבגוד בו. בגוף היצירה ציין חביבי שהעתיק את האגדה מתוך 'אלף לילה ולילה', והנה מתברר שמקור האגדה הזאת הוא הסופר הרוסי טולסטוי: 'לא אלף לילה ולא בטיח, כמאמר הבריות. לא כי, טולסטוי הגדול הוא המקור ... ולא נותר לך עכשיו אלא להניח לכרכי אלף לילה ולהתחיל לנבור בכרכי טולסטוי ...' (א' שמאס, הארץ, 9.5.96).

הדוגמה השנייה לח'וראפ'ייה חוץ ספרותית המעומתת עם סראיא מפליגה לא פחות ומעידה גם היא על הכפפת רמות שונות של המציאות לטובת בדיה אמנותית וכישרון ספרותי. כל קורא עכשווי חי בנוחות עם הכפל של מציאות ואגדה, וברור שבסראיא שוכנת אגדת סראיא בת השד הרע עם ביוגרפיה ממשית, שעברה התאמות ושינויים פנטסטיים, המכונים 'ביוגרפיה מוכחשת'. עם זה 'מדהים' לגלות שלב הרומן, אותה אהבת נעורים של המספר לילדת החיים היפה שסביבה קולחים אירועי הבדיה והאמת, לב אמין זה אינו סיפורו של חביבי כלל וכלל, אלא סיפור חיים של ידידו משכבר הימים. שאל ביוגרפיה מידידו – ושכח. את האמת על שאילה זו בתשתית הרומן חשף ידיד הנעורים הזה, איחסאן עבאס, ואמיל חביבי עצמו אישר אותה בשיחתו עם שמעון בלס. וכך מספר בלס על פגישתו האחרונה עם חביבי:

פגישתי האחרונה עמו היתה במועדון 'צוותא' בתל-אביב, בערב שהוקדש להופעת ספר שיריו האחרון של נתן זך. באחת ההפסקות גילה דבר שהדהים אותי: סיפור האהבה בסראיא, מסתבר, לא היה סיפורו שלו, אלא סיפורו של ידיד נעוריו וחברו לספסל הלימודים איחסאן עבאס. איש זה, שהוא אחד החוקרים הגדולים בספרות הערבית, נסע ללמוד באוניברסיטה של קאהיר ואחרי 1948 לא חזר לארץ. מאז נותק הקשר ביניהם והם לא נפגשו מעולם. עם הופעת סראיא נשאל איחסאן עבאס בראיון טלוויזיוני לדעתו על הרומן, והוא דיבר בחמימות על היצירה ועל מחברה, אבל העיר שסיפור האהבה המסופר ברומן היה למעשה סיפורו שלו.

'בשבילי זו היתה הפתעה', אמר לי חביבי בחיוך מתלוצץ, 'סיפור האהבה היה שמור כל כך בתודעתי, מעוגן כל כך בזכרונות הנעורים שלי, שבשעת הכתיבה ייחסתי אותו לעצמי כאילו היה שלי. אבל איחסאן העמיד אותי על טעותי'. בעקבות המקרה הזה החליפו השניים מכתבים ביניהם מעל דפי עיתון אל חיאת. מכתבו של איחסאן עבאס, שבו הוא מביע את הערכתו ואהבתו לידיד נעוריו, הועתק בגיליון מס' 8 של משארף, הירחון הספרותי המפואר שיסד אמיל חביבי בחודשים האחרונים לחייו. זה היה גם הגיליון האחרון שהופיע בעודו בחיים [עתון 77, 196 (מאי 1996)].

'סיפור' אישי אחר, על חברתו הירושלמית של חביבי, מאשש אף הוא את סגולתו לעגל עובדות 'לשם שמים', לא מתוך אינטרס אלא כדי להעמיד ח'וראפ'יה: בראיון בנצרת סיפרה לי נאדה, אלמנתו של חביבי, על תקופת היכרותם וחברותם לפני הנישואים, על שנות החיזור בחיפה וברמאללה ועל תקופת האירוסים הממושכת יחסית, וציינה את תאריך הנישואים, תאריך שאישה אינה שוכחת. שאלתי את נאדה אם ידעה על חברה קודמת שהיתה לו בירושלים, שקראתי עליה באיזו כתבה, צעירה נוצרייה שהוריה סירבו להשיאה לו משום שהיה קומוניסט ואיש מחתרת והוריה חששו שמא ימות צעיר (גם הוריה המכובדים של נאדה חששו להשיאה לקומוניסט, פעיל 'הוועד לשחרור לאומי', אף-על-פי שחביבי היה 'ממשפחה טובה' בחיפה). נאדה הצעירה שמעה מפיו את הסיפור הביוגרפי הזה על החברה הירושלמית: 'ודאי', אמרה, 'הוא סיפר לי עליה כשהכרנו, ואחר כך כשמתה'. אמיל חביבי ונאדה לבית ג'וברין, בת רמאללה, הכירו (באמצעות אחיה) בשנת 1944. בתקופת האירוסים היו יוצאים בחבורה משותפת ברמאללה ובחיפה, כדרכם של נוצרים מודרנים. הם נישאו ב-10.8.46.

על החברה הירושלמית שהוריה התנגדו לו סיפר חביבי לעיתונאי ירון לונדון במלון 'קניג דיויד' ('מזל שחביבי היה שם', ידיעות אחרונות, 31.3.91). 'מעניין הסיפור של חביבי', נכתב בפתיח של כתבה על פגישה ממסדית ומשעממת ב'קניג דיויד', שרק נוכחותו של חביבי הכניסה בה עניין: '... מזל שאמיל חביבי היה שם, באכסדרת המלון. לפני שהוכנסנו לחדר האוכל, התלונן באזני הסופר הערבי,

הקומוניסט הוותיק, הח"כ לשעבר, על שעת הבוקר המוקדמת שכפה עליו הצרפתי. חביבי הוא מהפכן אוהב חיים, שסיפרו "האופסימיסט" הוא עדות לראיית עולמו הטראגיקומית. מאז 1947 לא דרכה כף רגלו במלון הזה. הוא מצץ סיגריה, השתעל, הביט בתקרה הגבוהה, המעוטרת, ונזכר: "עבדתי אז ברדיו של האנגלים ברחוב מליסנדה, וחיזרתי אחרי בחורה אחת, ממשפחה נוצרית ירושלמית. ההורים שלה מאוד התנגדו ליחסים בינינו. אמרו שבתור מהפכן וקומוניסט, אני בטח לא אחיה הרבה והבת שלהם תישאר אלמנה. הבחורה היתה פקידה במחלקה ממשלתית, שהיתה באגף הדרומי של המלון הזה. פעם הייתי יושב בבניין של י.מ.ק.א, מול המלון, מחכה לה בשביל לשכנע אותה. פתאם, בום! כל האגף הדרומי התפוצץ והיא נהרגה, עם כל עשרות האנשים, יהודים, ערבים ואנגלים, שהיו בפנים. מאז לא נכנסתי הנה אף פעם'.

'סיפורו של חביבי', ממשיך לונדון, 'מתייחס, כמובן, לפעולת הטרור שעשה האצ"ל. חבל שלא סיפר לצרפתי את הסיפור הזה, במקום להרצות באוזניו על כמיהת הפלסטינים לשלום. יש בו הכל: היסטוריה, כאב, ובעיקר ענווה בפני כוחו של הגורל, שהוא, למרבה הצער, המניע העיקרי במזרח התיכון'.

הפרטים וההכללה, כפי שהיטיב לנסחם העיתונאי, אמינים ומאלפים, רק משהו בתאריכים ספרותי מדי ואינו עולה בקנה אחד עם הביוגרפיה: אחרי תקופת הרדיו (1941-1943), ואחרי החיזורים בירושלים, המסתיימים לפני תום מלחמת העולם השנייה, אחרי חיזור ממושך ואינטנסיבי ברמאללה ובחיפה, התחתנו נאדה ואמיל חביבי ב־10.8.1946. הפיצוץ הממאיר ב'קניג דיוד' היה, כידוע, ב־22.7.1946, רק שלושה שבועות לפני החתונה של הזוג הטרי חביבי, בצפון הארץ. אבל, כדברי לונדון: 'יש בו הכל: היסטוריה, כאב ובעיקר ענווה בפני כוחו של הגורל'. לסיפור הזה יש, מסתבר, גם 'שועל מרדן ורב תחבולות' המעמיד פני חכוואתי ובפיו ח'וראפ'ייה, המעניקה צורה ומשמעות משלה למעשיהם של בני־האדם (פעם נוספת עולה הסיפור מפי חביבי בסרט של דליה קרפל שנעשה על סף מותו). במילים אחרות, חביבי הוא מספר מרחם, מלידה – ועד מוות.

ונחזור להגדרת הח'וראפ'ייה בתור ז'אנר פוסט־מודרניסטי: הבדיה של הרומן, המלאכותיות שבעשייה, מעובדים עם מקורות מדויקים בביוגרפיה, לא כמסכת אורגנית אחת, לא במסורת הרומן המוכר, אלא כסיפורי משנה הקשורים בחוט השני והוא האהבה לסראיא. בסראיא מוצג מרחב רוחני שבמרכזו ניצב האני שהיה גיבור צעיר, והנה הוא אנטי־גיבור זקן, הססן וספקן. יש ברפרזנטציה עצמית זו הסתייגות אפשרית מראש מתגובות מוזמנות של נמעניו, צרכני ספרות 'חברתית'. היוצר חי בעולם תרבותי חברתי המצפה מן הסופר שיכתוב בעבורו מורה דרך ומדריך לאומי, שישקף בשורותיו את המאויים הלאומיים המוכרים לצרכן הספרות, שיפרוש לפניו את הנושא החברתי הלאומי פרישה היסטורית. ואילו בסראיא עוסק הסופר חביבי

בחידות הלא פתורות של האני, בחירותו, ובחובה להיבדל מן העשייה המגויסת, להיבדל בכתיבתו אף מקווי המחקר המבוקשים על-ידי חוקרים בני הזמן.

ב. לשון ומסורות כתיבה ותרבות

'... בטור שבועי, פוליטי סאטירי, שהוא פירסם במשך שנים בעיתון "אל-אתיחאד" שבִּעֲרִיכְתּוֹ, בחתימת ג'וֹהֵינָה (על שם בתו) הוא פיתח את אחד הסגנונות המדהימים ביותר בספרות הערבית המודרנית, שישמש אותו לאחר מכן בכתיבתו הבדיונית שעתידה לשגע אותי ולהדיר שינה מעיני.

המשפט החביבי האופייני, המרובד, מתחיל בלוליינות עוצרת-נשימה, בערבית הקלאסית של המאה התשיעית, עובר דרך הערבית הביניימית (של המאקאמה והאיגרת), נוטל מן הערבית של תנועת התחייה במאה התשע עשרה, ומסתיים בז'רגון העיתונאי של ימינו (שהוא טבע חלק גדול ממנו, בין כה וכה). מבחינה זו הוא היה "משתף פעולה" גאוני עם המקורות, בן נאמן למורשת החברתית אך בו בזמן שועל מרדן ורב תחבולות' (א' שמאס, 'סופר מקונן').

בעיתונות העברית היומית מתנהל דיון על הישגי הערבית של סראיא. ספרות המיתרגמת לעברית זוכה לדיון באיכויות המקור, ולכן ההתייחסות לערבית, שהיא שפת המקור של היצירה, 'טבעית' למעגל נושאים. עם זה הדיון בערבית, השפה השנייה של ישראל, הוא מיוחד ואולי אף בעייתי. הקדמת שאלות על הערבית היא פרי התייחסות של מומחים דו-לשוניים. הללו אינם פונים אל הספרות הערבית הישראלית מזווית הראייה של הקורא העברי, שבשבילו התרגום לעברית הוא 'הספר', ה'יצירה'. אמיל חביבי הוא הסופר הפלסטינאי הישראלי האחד והיחיד שהתקבל באמצעות תרגום אל לב הקנן של הספרות העברית, וקוראיה של סראיא בעברית רבים למדי. זו יצירה ישראלית שיש לה קוראים ישראלים בעברית ובערבית. שאלות המקור ושאלות התרגום העולות באינטנסיביות הן גם עדות להתקבלות כפולה בקהל נמענים דו-לשוני ודו-לאומי.

על הערבית

רבות ההערות על ההישגים הלשוניים של סראיא במקור - 'לשון נפלאה שקשה לתרגמה'; 'לשון שעקפה את הספרות המודרנית'; 'לשון ערבית שהשכנות לעברית ניכרת בה', ובצדן הערות על משחקי לשון מוגזמים ועל לשון ותוכן הבזים לקרבה זולה ולא מכובדת של שפת הרחוב העברית למילים מתוך הערבית היומיומית.

שמאס, כזכור, מכנה את חביבי 'משתף פעולה גאוני עם המקורות', ומצאלחה מצביע גם הוא על קשרים עם מסורות העבר: 'חביבי מנסה לחזור אל מחוזות ילדותו, אך מוצא את עצמו, כמו המשוררים הפרה אסלאמיים, ניצב על שרידי מחנה האהובה שנטשה את המקום עם בני שבטה, הוא עומד אל מול השרידים, מבכה את הזיכרונות שחלפו עם האהובה ויצאו למקום אחר ... אמיל חביבי אינו מבכה רק את שינוי תווי

פניה של הארץ, אלא גולש בסרקזם למחאה על ביזויה של השפה הערבית, שנהפכה לשפה של "מנגל", "תסלם", ו"מבסוטים". וכמו הכרמל הפצוע והזועם, זועק חביבי לכל הכיוונים את זעקת התרבות הערבית הקדומה ... (סלמאן מצאלחה על הספר בערבית, הארץ, 31.5.91).

'תרגומו המופלא של אנטון שמאס שכמעט הדביק (בפעם השלישית) את מלוא רב גוניותו ומורכבותו הלשונית של חביבי', כותב סומך. עם זה מתאר החוקר את לשון המקור גם כלשון המעוררת 'תהייה לא מעטה במרחב הספרותי שאליו נועדה כתיבה זו'. הוא משבח את עיבודו של שמאס, ואנו למדים לדעת ששמאס 'החליט, בחוכמה רבה, לבטל את הערות השוליים במקור ולצרף את תוכנו לגוף הטקסט, ובכך למנוע היווצרות חיץ נוסף בין הקורא העברי לבין הנקרא, בספר שרבות בו ההתרוצצויות הטקסטואליות גם בלאו הכי. סטייה זו היא, לדעתי, העזה שיש לברך עליה ... צורותיה ותכניה של כתיבתו בשנים האחרונות גרמו לתהייה ... הם לא תאמו שום מסורת ספרותית קיימת, בעבר ובהווה ולא התקשרו אל שום תבנית יוצרת משמעות מוכרת. מעתה ניתן לתאר את הניסויים הספרותיים של חביבי כזינוק, בלתי מודע אולי, חריג אולי, לעבר הפוסט־מודרניזם: פוסט־מודרניזם שהקדים, למעשה, את המודרניזם בספרות הערבית במקומותינו' (ש' סומך, 'פוסט מודרניזם פלסטיני', הארץ, 5.11.93). יש המייחסים לכתיבתו הספרותית נוכחות של יסוד ישראלי, בדומה לסומך המוסיף את הישראליות על שבחי השליטה בערבית. 'זה באויר, זו ההווה הישראלית, הוא משחק הרבה עם מלים ישראליות, אבל זה לא רק מישחק של מישחקו שצוחק על מישחקו אחר. זה לא קישוט. למעשה זה יסוד אמיתי ואינטגרלי בתוך היצירה שלו' (דליה קרפל, כל העיר, 1.5.92).

גם שמעון בלס, בשיחה עם חביבי, מצביע על ערבית של 'קפיצת דרך', מתוך ויתור על השלב המודרני שבה. חביבי חושף בתשובתו משהו מן המעבדה הספרותית שלו, מאשר ומסתייג באיפוק מקפיצת הדרך המיוחסת לו: 'בלס: אתה שואב משני מקורות: הספרות הקלאסית הערבית והסיפור העממי. שני יסודות אלה משתלבים אצלך מבחינה לשונית, ואילו הספרות הערבית המודרנית, כאילו אתה מניח אותה בצד ... חביבי: זה נכון.

בלס: כאילו היא עוברת לידך ולא משפיעה עליך. חביבי: זה לא מדויק. מייסדי תנועת אל־תנוויר (התחייה) – טאהא חוסיין ואל כוואכבי כן השפיעו עלי. בעיקר טאהא חוסיין. ממנו למדתי לשמור על התחביר. משחקי המלים בהם אני משתמש הם בהשפעתו של מוסטפא סאדק על־ראפעי. אהבתי אותו על השפה, למרות שהוא היה ריאקציונר פראקסלנס. עד היום אני זוכר משפטים שלמים שלו. אני קורא וממשיך לקרוא את הספרות הערבית הקלאסית. אני חושב שזה נחוץ לי כדי לשמור על טוהר השפה ...' (מתוך ראיון על סראיא, עתון 77, 134 [מרס 1991]).

בנובמבר 1989 נערך באוניברסיטת תל־אביב, בשיתוף עם המכון ללימודים ערביים בגבעת חביבה, כינוס של מתרגמים וחוקרי ספרות ערבית שנושאו 'תרגום

בצידי הדרך'. בכינוס נאמרו דברים על סראיא – על המקור ועל מלאכת התרגום שבעת ההיא אך זה החלה – תחת הכותרת 'אנטון שמאס: התרגום כאתגר'.
'... במשפט אופייני מפרי עטו משתקפים במלוא חריפותם סוגים שונים [כאן המחקר מפרט כעשרה סוגי לשון וסגנון שונים זה מזה] ... הישגו הספרותי של חביבי מתבטא בראש ובראשונה ביכולתו לנצל את היסודות המגוונים האלה כדי ליצור מתח טקסטואלי תמידי, כלומר להגביר את רישומו של סוג אחד מהסוגים האלה ע"י שיבוצו בסמוך לסוג שונה ומנוגד'.

'חביבי' נכתב שם, 'מרבית לנצל לצרכיו גם את הגוונים הסמאנטיים המצויים בפריט לשוני כלשהו תוך הצלבת צירים דיאכרוניים וסינכרוניים, כגון שימוש אירוני במשמע ארכאי של ביטוי בהקשר עכשווי, או שימוש במשמע קלאסי בהקשר דיבורי "נמוך". טקסט אופייני של חביבי מתאפיין גם בשפע של ציטוטים ממקורות עתיקים וחדשים, ספרותיים ופולקלוריים, מהספרות שבכתב (כגון בתי שיר עתיקים) ומזו שבעל פה (כגון אמרות עממיות)' (ש' סומך [עורך], תרגום בצידי הדרך, 1993, עמ' 42). במילים אחרות, הישגים וסוגיות בלשונו הערבית של יוצר סראיא נידונו בעיתונות ומשמשים נושא למחקרים של חוקרים דו-לשוניים בעברית ולדיון אקדמי נמשך והולך ביצירות הספרות הערבית-הישראלית. ההרחבה לכלל דיון מתמשך ביצירותיו של חביבי בעיתונות העברית היומית מאשרת את התקבלותו, ולו החלקית בלבד, בקהל קוראי העברית.

על 'נוסח שמאס' ועל התרגום לעברית

בלס, סומך, עתאמנה ואחרים מקפידים לדבר על התרגום כעל 'נוסח שמאס'. האם תרגומה של יצירה כלשהי מעביר בנאמנות את תחושת הטקסט המקורי ואת מלוא המורכבות התמטית שלו, או שמא התרגום הוא יצירה אחרת, פרי עטו של המתרגם?

ללא קשר לשמאס, ישנה טענת יסוד, שכמה מן התרגומים מערבית לעברית לוקים ב'התערבות המתרגם בטקסט' משתי סיבות פסולות: מתוך זלזול בשפה הערבית – 'עצם ההודעה על ה"שיפורים" יש בה כדי להעיד על יחס מתנשא'; ומתוך חוסר ביטחון – יש מתרגם 'אשר מחוסר בטחון לא מצליח להעניק לטקסט לבוש עברי הולם' (ש' בלס, בתוך: תרגום בצידי הדרך, עמ' 54).

תרגומיו של שמאס אינם לוקים, כמובן, לא בזלזול בשפה הערבית ולא באי-ביטחון בעברית. עם זה מקובל על הכול, לרבות הסופר והמתרגם, שהתרגום הוא 'נוסח שמאס', כלומר יש בו עריכה ועיבודים. נוואף עתאמנה נדרש לעניין 'נוסח שמאס', כלומר עיבוד המקור של חביבי, ומציג עימות גלוי, ספרותי וחזן ספרותי, עם המתרגם אנטון שמאס מזה ועם החוקר חנן חבר מזה: '... שמאס שולט בשפה אך משתלט על הטקסט בשלושה אופנים ... השתלטות על ידי עיוות, השמטה ותוספת'. וכאן עתאמנה מגלה גילוי לקורא בעברית: 'חביבי קורא לכל הערים וההרים, הרחובות והכפרים בשם הערבי, בעוד ששמאס בוחר בשימוש כפול הן בשם המקור והן שמו העברי של המקום: אל

זיב, לימים אכזיב ... נוסף להשתלטות זו על הטקסט שמאס משמיט מהטקסט משפטים שלמים ... או מוסיף הערות משלו בגוף הטקסט. חוקרים ומבקרים שהשפה הערבית אינה שגורה בפיהם מיחסים תוספות אלה [של שמאס] לסופר עצמו, בונים סביבן תיאוריות, שאומנם יש בהן עניין רב, אך הן נכונות לגבי המתרגם (גם בספריו שלו) ולא לגבי סראיא בנת אל ע'ול. מדרך זו של תירגום אולי ניתן לראות בספר דיון ביצוג או נסיון להכות בעקב אכילס של התרבות הישראלית [רמיזה לחנן חבר החוקר את יצירת חביבי מזווית הקורא העברי], אך כפי שכבר ציינתי אין זה העיקר בספר 'נ' עתאמנה, 'מציאות ובדייה', ידיעות אחרונות, 13.9.93 [הכותב הוא חבר 'ברית שיוויון', עיתונאי ומתרגם. מערכת ידיעות אחרונות].

אפשר לסכם ולומר שהחוקרים הדו-לשוניים, איש-איש מזווית הראייה שלו, רואים את התרגום לעברית כ'נוסח שמאס'. מלבד שאלת העיבוד מול הנאמנות למקור, ומלבד שאלות הקשורות בעריכה ובעיבוד, ישנה מחלוקת בנושא רובדי העברית בתרגום. החוקר חנן חבר והמשורר אלי הירש, שאינם קוראי ערבית, מסתייגים ממדיניות התרגום של שמאס. העברית שלו, כך הם כותבים, מלאכותית במופגן ואינה תואמת את המתרחש בשפה החיה. השולטים בשתי השפות והתרבויות, לעומת זה, תמימי דעים שהתרגום לעברית הוא מלאכת מחשבת. קוראי עברית בלבד, כגון מנחם פרי וכותבת שורות אלה, מעריכים את העברית של סראיא כנכס.

'התרגום של אנטון שמאס', כותב סלמאן מצאלחה, 'טוב ככל שיהיה, והוא אכן כזה, לא יצליח להעביר את כל הדברים של שפתו של חביבי. השפה בכתיבתו של חביבי היא הגבור האמיתי ...' ('שני אבטיחים ביד אחת', מעריב, 15.9.93). 'מפעל תרגומי מופלא', כותב ששון סומך. חביבי עצמו מציין שמלאכת שמאס היא מהטובים שבתרגומי יצירתו לשפות שונות (האופטימיסט תורגם לעשרות לשונות). 'תרגומו של אנטון שמאס הוא מלאכת מחשבת בפני עצמה המצליחה להעביר איכויות אלה לעברית אחרת שברא ...' (מנחם פרי). נוואף עתאמנה, מבקר פלסטיני דו-לשוני, מחדד ויכוח עקרוני על משמעויות כוללות בסראיא, גם במסגרת הויכוח על נאמנות התרגום, אבל מונה את שבחיו והישגיו. ואילו המשורר אלי הירש בתגובתו העיתונאית המשוררית, וחנן חבר חוקר הספרות, שניהם מסתייגים כאמור מן התרגום וסבורים שהוא מנותק מן השלב ההיסטורי שהשפה העברית החיה נתונה בו עתה: 'אמיל חביבי הוא חתן פרס ישראל לספרות ואת אנטון שמאס נוהגים לשבח על העברית הנפלאה שלו, אבל "סראיא, בת השד הרע" הוא ספר נלעג שתורגם לעברית מגוחכת, מלאכותית ומכוערת' (אלי הירש, 'מחילה עצמית', העיר, 15.9.93). באירוניה פולמוסית טען הירש שהעברית של התרגום היא שפה חנוטה, שהמחבר בחר בה בשל הסתייגותו מן הציונות: '... יכול להיות שהיו לו כוונות טובות, למשל לברוא מחדש נוסח עברי טהור, שמי, מזוקק מסייגיה הציוניים והמערביים קפיטליסטיים של העברית המודרנית. אולי בגלל זה הוא החליט לדבוק בתבניות תחביריות מימי חכמים שעבר זמנן ואבד סברן (מיני "פעמים ש" ו"לפי ש" ו"כסבור אני"), ולנקות את פסוקיו מכל הד של מוזיקליות ... רק עכשיו, אחרי שקראתי את

תרגומו של שמאס ל"סראיא" יש לי איזשהו מושג איך נראה הדחליל הזה של התעלומה הציונית, העברית החנוטה שקדמה לפי האגדה לתחיית הדבור העברי'. מחלוקת בשחור לבן אינה אלא ויכוח מסגרת, שבתוכו עולות שאלות מורכבות יותר, כגון האם התרגום הוא נטע זר לעברית של סביבתו הישראלית? שאלה אחרת שעולה בוויכוח הזה היא שאלת נמעניה של סראיא – האם נכתבה יצירתו האחרונה של חביבי בכוונת מכוון גם בשביל הישראלי הנאמן לעברית (כלומר, האם העסיק התרגום לעברית את חביבי בשעת כתיבת היצירה?). חנן חבר סבור שזאת 'עברית מלאכותית במופגן ... המבקשת לשמור לעצמה מקום שהוא בעת ובעונה אחת בתוך הנורמטיוויות הקאנונית ומחוצה לה'. התפיסה שחבר תופס את לשונה של סראיא במכלול משמעותה ('המעמד הכפול והחתרני הזה של השפה') היא קטע מנומק בתוך ניתוח סראיא כמערכת של כפילויות שיצר 'סופר של מיעוט החודר לתרבות הרב'. את מערכת הכפילויות הזאת הגדיר חבר כמערכת מרכזית בכל רמות היצירה: '... מצד אחד זהו סיפור שנכתב בידי סופר של מיעוט לאומי, אשר המגויסות הפוליטית המובהקת שלו, והאסתטיקה של האלגוריה הלאומית האופיינית לו, אינן נושאות חן מלפני הנורמות האסתטיות המערביות ... אך מצד שני, זהו סיפור האמור לפתח אצל קוראיו העבריים אהדה ואפילו סולידריות, המיוסדות על אמיתות אוניוורסליות, שכן, בראש ובראשונה מספר חביבי סיפור פנימי, אוטוביוגרפי, שבו הוא חוזר ומנסח את הסבל של בני עמו באמצעות אירוניה מרוחקת מהולה בכאב ... מתוך ... ריחוק אוניוורסליסטי הוא מתבונן בסיפור העממי המזרחי כאפשרות ספרותית אסתטית מערבית ... אפשר להדגים אסטרטגיה זאת של חביבי כסופר של מיעוט, הנוכח בתרגום בתוך שפתו של הרוב, באמצעות הדרך שבה הוא מייצג את הגיאוגרפיה הישראלית. ההמרה של השמות הערביים בשמות עבריים ... העדות שנותרה בכך לזיכרון העבר הקרוב שימרה את מעשה ההדחקה כמעשה אמביוולנטי. בסיפורו מנצל חביבי, באמצעות שימוש בלשון כפולה המתארת את המרחב הישראלי העכשווי יחד עם הזיכרון הפלשתיני שהודחק, את האמביוולנטיות של השיח ... הסמנטיקה הכפולה המסמיכה, למשל, את אכזיב העברי אל אל זיב הערבי, נדחקת לפרצה הזאת של דו משמעות, מבטלת את הטבעיות והחזות הנורמלית של מעשה ההדחקה והופכת אותו למעשה ארעי, מלאכותי, הנתון לבחינה מחדש. בכך מופקעת הראשוניות והסמכות הטבעית של הרוב הלאומי, בעל העוצמה, להעניק שמות לאתרי מולדתו' (ח' חבר, 'הצליל האחר', הארץ, 13.10.93).

את כפל שמות המקומות (עברית וערבית, הווה ועבר) חבר מביא בתור עוד המחשה של כפילות המסרים ביצירה, בלא לדעת שכפל שמות המקומות הוא מלאכתו של שמאס, ואינו במקור. נוואף עתאמנה, כזכור, מביא את אי הידיעה הזה כהוכחה לפגמי התזות של חבר, וקובע ש'אין זה העיקר בספר'. חבר, לעומתו, מדגיש שלקורא הישראלי העברי נקודת תצפית משלו.

הדיאלוג על התרגום לעברית מעלה ויכוחים עקרוניים, דווקא משום שהוא 'מלאכת מחשבת בפני עצמה'. 'נוסח שמאס' הוא עיבוד מכוון ומגמתי של המקור,

טוען החוקר הפלסטינאי הדו-לשוני נוואף עתאמנה. חנן חבר משיג על מעמד התרגום בדינמיקה של העברית העכשווית, ומציג אותה כ'עברית מלאכותית במופגן', שלבחירה בה יש כיוון אידיאי.

האם התרגום מעשיר את העברית העכשווית או מרחיק אותה מקוראיה? אם 'הלשון היא הגבור האמיתי של היצירה' (סלמאן מצאלחה), מה מקבל הקורא העברי? האם קוראי העברית בישראל נמנים עם נמעניה של ספרות פלסטינאית זו שנכתבה בישראל? אלה שאלות על טקסט אחרון של חביבי, שמקצתן אינן פוסקות להעסיק את חוקרי הספרות הערבית הישראלית. הפולמוס בשאלות הלשון ולשון התרגום של סראיא, שהן שאלות 'מקצועיות', 'אקדמיות', מצביע גם על עניין תרבותי חברתי. הדיאלוג על לשון ומסורות של לשון מציג קיטוב של משמעויות אצל קוראי היצירה, משמעויות הנסמכות על שאלות של עיבוד לעברית ותרגום לעברית.

האם היצירה פונה גם אל ישראלים קוראי עברית מתוך כוונת מכוון ולא אגב אורחא? להלן 'תרומה' צנועה של הערה בטקסט של סראיא, המכוונת במפורש אל אנטון שמאס, המתרגם הקבוע לעברית. אף-על-פי ששפת התרגום לא פורשה אלא נרמזה, עדותו של הסופר השנון רומזת גם לנוכחותו של הנמען העברי. שורות אלה, נדירות מסוגן, פונות אל שמאס כתחבולה ספרותית של הטקסט (ישנן תחבולות אחרות שלא יידונו כאן כי אין להן נגיעה לשאלות התרגום) ומעידות שגם קוראי העברית היו לנגד עיני הסופר בשעת כתיבת היצירה: '... עניתי: לא עדה עלינו זולת אשר בדה, ואשר בעדינו התעדה, ואחר נתבדה והעדה, ולא ישוב עוד קבל עדה. והייתי רוצה לראות את אנטון שמאס מנסה לצמד צימודים ולהפיל לשון על לשון ועולה בידו לתרגם את שני המשפטים הקודמים לכל לשון שיחפץ, קרובה או רחוקה ...' (עמ' 144).

את התרגום אני קוראת כתרומה פלסטינאית להעשרתה ולהעמקתה של העברית בת הזמן. הנה קטע קצרצר על פגישה חולפת בין הערבי המבוגר, המספר, ובין יהודי מבוגר במקום שם התנהל לפני שנים הרומן של המספר הצעיר עם סראיא, אהובת נעוריו: 'באתי אצל החורבות לדובבן. ובאתי אצל עץ אלון ערירי ב"וואדי הנאהבים". נתקלתי באיש יהודי מבוגר, ששנותיו כשנותי, והוא אמר לי: "אילמלא ידעתי מי אתה, ואילמלא ידעתי שחוף מן הכתיבה אינך יודע לעשות כלום, לא הייתי מרשה לך לדרוך על אדמת הגינה הפרטית שלי"' (עמ' 60).

זו תרומה פלסטינאית ליופיה של העברית. קטע הלשון, במינון משלו, כדרך יודעי העברית החיה, משלב מקורות שונים מן המסורות ומן ההווה. פתיחתו לשון חז"ל ומדרשים (באתי אצל, לדובבן, אילמלא), תוכו נוסח מקרא (שנותיו כשנותי), וסופו מכה בעברית עכשווית: 'לא הייתי מרשה לך לדרוך על אדמת הגינה הפרטית שלי'.

* * *

עבודה זו מצביעה על 'התקבלות משולבת' של סראיא. שילובי ידע אקדמי ובמה פופולרית: דיון אקדמי אוהד, בדרך-כלל, במוספי העיתונות הפופולרית. כפרט

במצאי ההתקבלות, לפני שתרגום שמאס ראה אור, תורגם קטע מהיצירה בידי מתרגם נוסף, מר משה חכם. כמה שורות יובאו כאן.

הקטע בעיתון, בהיותו קטע, אינו מאפשר דיון בשאלת העברת היצירה לעברית אבל הוא מטעים טעמו של תרגום נוסף. מדרך הטבע יש הבדלים בלשון, בדרכי ארגון משפט, ובשימוש בניבים העבריים. נקש על רצפת המכונית בקצה מקלו ונתעטף בשתיקה' אינו זהה ל'הוא שרבט משהו במקלו על ריצפת המכונית ולא השיב דבר'. בלא להכליל או לבחון ניבים מקבילים, עקב בצד אגודל, נראה כי אין אלה שורות המעידות על מדיניות תרגום שונה. עם זאת, בולט כזכור השוני בהעברת ובעברות שם המקום.

בשני התרגומים (של שמאס ושל חכם)* עוברות שורות שיש בהן יופי שירי מטפורי, ואכמ"ל.

א) '... "ומה יהיה הסוף?"

אחר־כך עטו דמויותיהם גוף וצורת אדם. אלא שהם הגיעו בצעדים כבדים. זקנים הולכי־על־שלוש, חלושים וזרים, אך לא זרים לקברות יקריהם' (שמאס).

א) '... ומה יהיה הסוף?

הסוף היה שרוחות הרפאים שלהם לבשו צורות מוחשיות של בני אדם רגילים.

אלא שהם התנהלו על שלוש: זקנים וזרים לכל, פרט לקברי אהוביהם' (חכם).

ב) 'אחי ג'וואד היה ביניהם. אחי הבכור שעזב אותנו בדמי ימיו, הוא ומשפחתו, כאשר היה בן ארבעים ושמונה, ושב אלינו בגיל הפוך על פיו: בן שמונים וארבע. ולא עמדה לו סבלנותו לשהות בינינו יותר משבוע ימים, כשהוא מסיים כל יום בשאלה: "ומה יהיה הסוף?"' (שמאס).

ב) 'אחי הגדול ג'וואד היה אחד מהם. הוא עזב אותנו ואת משפחתו במיטב שנותיו-

הוא היה בן ארבעים ושמונה - ושב אלינו בהיפוך גיל: בן שמונים וארבע. לא היה

בכוחו להישאר איתנו יותר משבוע, והיה מסיים כל יום מאותו שבוע בשאלה: "ומה

יהיה הסוף?"' (חכם).

ג) 'ואני, אני הייתי מזכיר לו אתר כלשהו, שהיה מעין ציון־דרך בעברו, שאליו לא

עלה עדיין לרגל, ואז היינו שנינו יוצאים לדרך, מעדנות, שלא נחריד את מתי

העבר, שעפר הארץ - כמאמר המשורר אבו אל עלא' אל מערי - אינו אלא

מעצמותיהם. פעמים שהיינו מוצאים את האתר, ופעמים שחיפשנו לשווא'

(שמאס).

ג) 'הייתי מזכיר לו מקום שהיה ידוע לו אך הוא עדיין לא פקד אותו, והיינו סרים

אליו בדחילו ורחימו. היינו מוצאים אותו או לא מוצאים אותו, נתקלים בו ונתקל

בנו, או נתקלים בו ולא נתקל בנו' (חכם).

ד) '... ופעמים שהיה האתר מסביר פניו אלינו, ופעמים שהיה פונה מאיתנו והלאה

* המקור: פתיחת פרק שני, 'יאמא!'. הקטע הראשון - מובא מתוך הספר, תרגום אנטון שמאס

(שם, עמ' 49). הקטע המקביל: תרגום משה חכם, תחת הכותרת, 'סועאד' - ראה אור

בידיעות אחרונות, מאי 1992, עם הכתרת אמיל חביבי כחתן פרס ישראל.

בלי שום הסבר. והייתי סובב אותו, אני שעון על זכרוננו והוא שעון על מקל עתיק שיש בו לאורכו עיגולים שלושה, וידית בראשם ...' (שמאס).

(ד) 'הוא היה מסביר לנו פנים - או היה גוער בנו ומסלקנו. הייתי משוטט איתו ואני נשען על זכרוננו בשעה שהוא נשען על מקל עתיק יומין ובעל טבעות מוזרות ...' (חכם).

(ה) 'מקל שמיום שנתקל בו מבטי לראשונה, כאשר יצא אחי לקראתי כשהוא שעון עליו משער המעבר שבראש הנקרה, לא הפסיק לחפור ולהסיר אשפה ובלויי סחבות של שיכחה שנתגבבו על זכרוני במשך השנים' (שמאס).

(ה) 'ונובר בו בערימת אשפה ובלויי סחבות של שיכחה, ומסלקו מעל זיכרוני. עיני נחו על מקל זה לראשונה בשעה שאחי יצא ממעבר הגבול ונשען עליו' (חכם).

(ו) 'ומכיוון שראיתי כי הוא הופך פניו מן האתרים שפקדנו יותר משהם הופכים פניהם - שכן, לא אחת הפנה את גבו ולאט: "אתר זה הוא משכן שדים ורוחות" - הקדמתי אותו ביום השביעי ושאלתיו: "ומה יהיה הסוף?" אמר: "סוף־שמסוף, בבוקר תחזיר אותי לאיפה שבאתי"' (שמאס).

(ו) 'ומשנוכחתי שהוא מפנה את מבטו מאותם מקומות יותר ממה שהם מפנים את מבטם מאיתו - הוא היה מפנה את גבו אליהם ומפטיר: "שדים ורוחות מבקרים כאן" - מצאתי את עצמי בתום היום השביעי מקדים אותו ושואלו "ומה יהיה הסוף?" והוא אמר: "לא סוף ולא התחלה. קח אותי חזרה מחר בבוקר אל המקום שממנו באתי"' (חכם).

(ז) 'ובבוקר הוא נסע לביירות, דרך שער הנקרה. ישב לידי במכונית בראש שחוח לאורך כל הדרך, אינו מביט אלא במקל שהיה מונח בין רגליו. אמרתי: "אתה חושש להביט לאחור, שלא תיהפך לנציב מלח?"' (שמאס).

(ז) 'בבוקר המחרת הוא שב לביירות דרך מעבר הגבול בראש־הנקרה. הוא ישב לידי במכונית, רכון ראש ומביט רק על מקלו שהיה מונח בין רגליו. אמרתי: "אתה מפחד להביט לאחור שמא תהפוך לנציב מלח?"' (חכם).

(ח) 'נקש על רצפת המכונית בקצה מקלו ונתעטף בשתיקה. וכך ישבנו בדומייה עד שחצינו את גשר אל נעאמיין, שלעתים קראנו לו נחל עכו, ולימים קראו לו נחל נעמן. לא הביט בפני כאשר לאט: "מי שגדל על החמצת ההזדמנויות, בזיקנתו יגלה שכל חייו היו הזדמנות שהוחמצה"' (שמאס).

(ח) 'הוא שרבט משהו במקלו על ריצפת המכונית ולא השיב דבר. נשארנו כך עד שחצינו גשר מעל שפך הנעמן. הוא לא הביט בפני בשעה שמילמל: "מי שגדל על החמצת הזדמנויות מוקין וכל חייו רצופי החמצות"' (חכם).

ג. לא רומן מערבי

'... הרומאן, במובנו המערבי, לא עניין אותו, למזלו הגדול, ובעיקר למזלנו. ומלבד השליטה המוחלטת במקורות הערביים הקלאסיים, הוא קרא (בניגוד לשמועות שהוא עזר להפיץ על עצמו), מעט מאוד מן הספרות העולמית ...' (א' שמאס, הארץ, 9.5.96).

גם סלמאן מצאלחה (הארץ, 31.5.91) מדגיש כזכור את הערביות של הסיטואציה הבסיסית: 'חביבי מנסה לחזור אל מחוזות ילדותו, אך מוצא את עצמו, כמו המשוררים הפרה אסלאמיים, ניצב על שרידי מחנה האהובה שנטשה את המקום עם בני שבטה, הוא עומד אל מול השרידים, מבכה את הזיכרונות שחלפו עם האהובה ויצאו למקום אחר'.

חנן חבר ('הצליל האחר', הארץ, 13.10.93), מזהה אף הוא את הערביות המובנת מאליה: '... מצד אחד זהו סיפור שנכתב בידי סופר של מיעוט לאומי, אשר המגויסות הפוליטית המובהקת שלו, והאסתטיקה של האלגוריה הלאומית האופיינית לו, אינן נושאות חן מלפני הנורמות האסתטיות המערביות ... הנאלץ לשאת בידיו שני אבטיחים, את אבטיח הפוליטיקה ואת אבטיח הספרות. בספרו זה הפך חביבי את הדילמה הזאת לציר המרכזי של כתיבתו. זהו ספר על גבולותיו ואפשרויותיו של המעשה הפוליטי והתרבותי של בני המיעוט הלאומי הפלשתינאי ששרדו בישראל לאחר מלחמת העצמאות, כאזרחים מדרגה שניה וכיעד לרדיפות השלטונות'. עם זה, כפי שאצטט ואבהיר בסעיף אחר, זו המחצית האחת בתיאור שתיאר חבר את מלאכתו הספרותית של חביבי בסראיא.

חריף משני אלה נוואף עתאמנה, המקפיד לזהות את הערביות כנבדלת ('מציאות ובדייה', ידיעות אחרונות, 10.9.93). בהסתייגות 'נקודתית' לכאורה הוא מדגיש את המרחק בין המקור לתרגום ומגדיר את התרגום לעברית כ'אחות צעירה' (ונבדלת): 'ואולי אין הן אחיות כלל, אולי בנות דוד הן?' כאן גלויה האירוניה בנוסח 'בני דודינו'. נוסף על שלילה למחצה של הצורך או העניין לתרגם יצירה משובחת ממקורה הערבי לשפה מערבית (?), עתאמנה שולל את זכותם של היהודים לעסוק במחקר הספרות הערבית: בעצם מחקרים הם 'עוסקים בהפקעת ההיסטוריה והתרבות'. עתאמנה מפתח דימוי פוליטי סרקסטי, המבטא את הסתייגותו מבכירי החוקרים היהודים של הספרות הערבית. עצם עניינם כושל מאחר שהם חוקרים ספרות לא להם ובכך מפקיעים אותה מבעליה הלאומיים. חוקרים אלה הם 'מסתערבים'. 'לאלה', הוא מוסיף, 'אין קשר עם המסתערבים של ימינו, מלבד השם ועיסוקם בהפקעה. הראשונים עוסקים בהפקעת ההיסטוריה והתרבות והאחרונים בהפקעת חיים'. לדעתו של נוואף עתאמנה, בהשפעת תאוריות עכשוויות על תרבות 'העולם השלישי', כל עיסוק מערבי בתרבות המזרח הוא 'אוריינטליזם' פטרוני של המערב, הפקעת ההיסטוריה והתרבות של המזרח.

העמדות השונות של הביקורת אינן מציגות 'אמת' מול 'לא אמת', אלא הן שיח בוויכוח עכשווי. מתנהל כאן פולמוס שיסודו תאורטי, והוא מתנהל גם בין חוקרים האוחזין באותה ביקורת.

כיום פיתחה האינטליגנציה של 'העולם השלישי' תאוריות, מונחים ועמדות חדשות השונות מן הפרספקטיבה הקודמת של מושגי 'מזרח'/'מערב'. 'עולם שלישי' מתפתח מול עולם חברתי תרבותי פוליטי פסול, הכולל את 'הארצות המפותחות' (בהן מדינות קומוניסטיות לשעבר). הקיטוב הוא בין 'עולם שלישי' עני ומנוצל לעולם 'מערבי' עשיר, שבע ומנצל. מושגי 'צפון' עשיר מול 'דרום' עני.

לענייננו, בספרות מודגשים היום ההיבטים של שוויון מסורות תרבות, מזרח ומערב, פוליפוניה רב קולית בחברה ובתרבות. הדיכוטומיה החדשה יחסית מזרח/מערב שונה ומבטלת את תאומותיה הוותיקות. נקודת מוצא פילוסופית אצל חוקרים מרכזיים כאדוארד סעיד ותלמידיו מבקרת את ה'אוריינטליזם' כעמדה מערבית שהתנשאה ופירשנה לא נכון את מסורות המזרח – ראייה מערבית מתנשאת המגמדת את מסורות המזרח והישגיו.

אמיל חביבי הסופר יוצג בתפיסה זו כהישג של רפרזנטציה מזרחית פלסטינית (מושג החובק את הייצוג ואת ההצגה), רפרזנטציה עצמית של יוצר פלסטיני ומימוש הזכות לרפרזנטציה עצמית ספרותית של קול ישראלי פלסטיני, זכות הנשללת מהפלסטינאי הישראלי לא באורח משפטי אלא באורח מעודן יותר.

האם גם לסופר ולמספר המובלע ביצירה, שהוא יוצר הפועל בזמנה של הביקורת הנכתבת עליו וכתיבתו היא רפרזנטציה עצמית של קול פלסטיני – האם יש לו 'אמירה' משלו בנושא מרתק זה, ששיאו הצהרה פרטיקולרית-פלסטינית של מבקר, ולפיה עיסוק מערבי (קרי ישראלי וקולוניאליסטי) בתרבות המזרח הוא הפקעת ההיסטוריה והתרבות של המזרח?

הסופר אמיל חביבי הוא בן לדור שהתפתח והחל לגבש עמדות עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ובשנים שאחריה. הפרספקטיבה של עלומיו ובגרותו הציבה בחירה בקומוניזם מול אימפריאליזם במושגי דיכוטומיה 'מזרח'/'מערב', שבמרכזם 'מסך הברזל' (ביטוי של צ'רצ'יל) החוצה את העולם. המשבר בנאמנות זו רלוונטי ליצירה מהיותו נקודת מוצא לסראיא שהיא, במאמר מוסגר, יצירה המרקיעה הרחק וגבוה מעבר לנקודת מוצאה, מעבר לעיתוי כתיבתה הקשור למשבר זה של פרדה מהקומוניזם (ומעבר לחיבוק התקבלותה בישראל, הקשור גם הוא, בחלקו, לפרדת הסופר מהקומוניזם).

יוצר סראיא אינו שייך לעולם עתיק, ארכאי או אנכרוניסטי, שממרחק דורות מתווכחים על יצירתו, מעריכים אותו ואת האני-מאמין הפנימי של המחבר המובלע ביצירה. הסופר כותב מעמדה של אדם מבוגר אך בן הזמן הזה. הוא חי תפניות מרכזיות בתרבות מתוך מעורבות ותובנה שהוא נתן להן ביטוי לא ביישני. פרקים ביצירה האחרונה מנסחים אמירה שיש בה אף פולמוס עם קוראיו ומבקריה הפלסטינים החדשים בספרות. לקורא יש עניין גם בתפיסות היוצר.

ה'מוטו' של הספר מציג תעודת זהות של זמן ומרחב השוללים את הדיכוטומיה מזרח/מערב. באורח מבני ובדרכי עיצוב הטקסט מובלטות בסראיא מובאות שונות כמוטו. לארבעת פרקי סראיא צורפו קטעים מוקדמים מארבעה מקורות:

לפרק הראשון: מתוך הברית החדשה, 'איגרת יוחנן השליח'.

לפרק השני: מתוך אלברט איינשטיין, 'הפרט חש בריקנות המאוויים ...'.

לפרק השלישי: מתוך אח'נאטון, 'מה רבה שפעת ברואיך, אף שהם סמויים מן העין'.

לפרק הרביעי: מתוך הקוראן, 13:28, 'על כן נושיבנו אל אמו מולידתו ...'.

במבנה הזה יש אמירה, התכוונות מודעת לפלורליזם מכיוון. ערביות מובנת מאליה אינה סותרת את שילובה ב'תרבות העולם', היא מבקשת להשתבץ בה. זו בחירת מקורות בפרישה היסטורית ותרבותית, מרחבי זמנים מן העתיק במזרח והמודרני במערב. מרחבי דעת ודת מאח'נאתון המזרח-תיכוני הקדום ועד איינשטיין, יהודי מערבי בן הזמן. נצרות ואסלאם, הברית החדשה והקוראן. בסראיא נשלל הפונדמנטליזם הפוליטי הקומוניסטי ונעדרת נעימה של פונדמנטליזם המעמיד את האסלאם או הערביות מול תרבות המערב: 'היו לי נסיונות של דיון עם הוגי דעות מצרים, סובייטים ואמריקאים, על המדע והפילוסופיה לקראת המאה ה-21, אלא שהפוליטיקאים לא נותנים לפתח מחשבות חדשות ועל זה חילוקי הדעות עם המפלגה שלי, שבגללם נאלצתי לעזוב' (עתון 77, 134 [מרס 1991]). 'היה נסיון להגדיר את העימות הזה ... בין התרבות האיסלאמית לבין התרבות המערבית' (דבר, 22.3.91).

בפרק הרביעי של סראיא, העוסק בביקורת העצמית על הנאמנות העיוורת שהיתה לדובר כלפי האידאולוגיה הקומוניסטית, שובצה (בעמ' 138-141) מובאה נרחבת מתוך כתבי אפלטון (כרך שני, הספר השביעי של הרפובליקה), ובה משל המערה של אפלטון: '... ידידו, המורה לתרבות יוון הקלאסית, היה מדקלם באוזניו, בקריאה מדויקת ומוטעמת, את התרגום האנגלי למשל המערה של אפלטון ... הרי אין זה אלא מפני שצף ועולה בזכרוני אשר למדתי בימי נעורי על אודות המשל הפילוסופי של "מערת אפלטון" ועל אודות הסנוורים הצורבים שאורה של האמת מכה בעיני החושים בה לראשונה, סנוורים צורבים כאש הגיהנום. והנה אנחנו קוראים טנדו בספר השביעי של "הרפובליקה" - הוא קורא בקול ואני מהנהן בראשי בדומייה ...' האם המשל על מערת אפלטון, 'שצף ועולה בזכרוני אשר למדתי בימי נעורי', אינו חטא לתביעה הפוריטנית לערביות 'טהורה'? לפי מידות התביעה לטוהר התרבות המזרחית לא יכירנו מקומו בסראיא. שכחת סראיא, כותב חביבי, היא אכן 'הזדהמות מימיו הזכים של המזרח' (סראיא, עמ' 143), אך משפט אחד מונח ליד משפט אחר. ואינו מבטלו.

למה בדיוק התכוון שמאס בפסוק 'הרומן, במובנו המערבי, לא עניין אותו?' הסופר החשוב מקבל כאן תעריפי הנחה: למרות הצהרותיו הלא רציניות אין לו היכרות של ממש עם ספרות המערב. מאונורה דה בלזק ועד טוני מוריסון, בלא הבחנות בין מוקדם ומאוחר, הרומן המערבי מוגדר זר ליוצר. מוצגת כאן קביעה דיכוטומית מזרח/מערב, בלויית רדוקציה של מקורות מערביים בתרבותו של הסופר.

האם למד אמיל חביבי ב'חדר' ערבי וקנה לו השכלה על טהרת התרבות הערבית, כלומר חי ב'גטו' ערבי ארכאי? וכי לא סיים תיכון - באנגלית - ולא למד שנתיים בהתכתבות באוניברסיטה של לונדון? ולא התמסר לקריאה בספרייה בעודו נער בן 15, בימי ה'פרעות' ו'השביתה הגדולה' ב-1936 (כפי שהוא חוזר ומספר)? האם לא כללה ספרייתו הפרטית מדפים מספרות המערב (על-פי עדויות של ידידים שביקרו

בדירתו (בפראג)? באחד הראיונות הוא מספר פרטים על היכרותו עם מורשת ספרותית לא מצומצמת: '... אני מתיימר להכיר את המורשת הספרותית הקלאסית של ימי הביניים בספרד, ואני כולל בה את הסופרים והמשוררים היהודים. רק כשקמה מדינת ישראל נודע לי שהם יהודים. למדנו את הרמב"ם, אבל אני הכרתי את מוסא איבן מיימון [שהוא הרמב"ם]. אני חושב שהוא חלק מהמורשת התרבותית של הציביליזאציה הערבית-איסלאמית. אני מכיר היטב את המורשת התרבותית ומושפע מגדוליה ... יש לי בזיכרון שירה קלאסית ערבית, ואני אוהב את השפה אהבה של התמכרות. אני גם מתיימר להכיר את הישגי הספרות העולמית, האירופית, האנגלית בעיקר, וגם את האמריקאית והרוסית הקלאסית. בגלל המדבר הפוליטי שהייתי שרוי בו, ניתקתי עצמי במשך תקופה ארוכה מהספרות החדשה' (דליה קרפל, כל העיר, 1.5.92).

גם ששון סומך (מעריב, 14.6.91) קובע כמובן את הערביות של הכתיבה, אך מדגיש שהייחוד שבה אינו תואם שום מסורת ספרותית קיימת, לא רומן מערבי ולא ספרות מזרחית מוכרת: '... חביבי עצמו חש היטב שחיפושיו מובילים אותו לסף ז'אנר ייחודי כמעט, והוא דואג לספק לז'אנר שם משלו, "ח'וראפ'ייה", מלה שמקורה בלהג הערבי המקומי, ואשר לשורשה פירושים רבים ושונים'. עוד דברים על עניין החדשנות הנוכרית, הזרה לנמען הערבי ואינה נשענת לא על מסורת מערבית ולא על מסורת מזרחית קודמת, הוסיף סומך בהארץ ב־5.11.1993: '... מונח כזה היה דרוש, כמסתבר, לרבים מקוראיו של הסופר החיפאי נצרתי הנודע, חתן פרס ישראל לשנת תשנ"ב, שכן צורותיה ותכניה של כתיבתו בשנים האחרונות גרמו לתהייה לא מעטה במרחב הספרותי שאליו נועדה כתיבה זו. הם לא תאמו שום מסורת ספרותית קיימת, בעבר ובהווה, ולא התקשרו אל שום תבנית יוצרת משמעות מוכרת ...'.

הצהרתו של שמאס עוסקת, אמנם בעדינות, במתן היתר כשרות לסופר החילוני. זו רדוקציה לגבולות עולמו הספרותי הממשי. חביבי, כמוהו כבני דורו המשכילים ילידי שנות ה־20, קרא את מרחב ה'קלאסיקה' של זמנו בשפות ששלט בהן, בערבית, ובאנגלית – מקור ותרגום.

הפסקה שכתב שמאס תחת הכותרת 'לא רומן מערבי' אינה עוסקת בשאלה כמה ספג היוצר מספרות המערב, אלא מתפלמסת עם 'הצהרת הכוונות' של הטקסט. היא מצהירה הצהרה על פוריום ערבי של מקורות הכתיבה, על שלילת התפיסה האוניוורסלית של התרבות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בטקסט. האם קנדיד של וולטר אינו עומד ברקע 'האופסימיסט'? האם הזכרת המינגווי מלאכותית ברומן האחרון? האם הערביות של הסיטואציה בסראיא תהיה בעלת ערך 'נקי' יותר, 'למזלו' הגדול, ובעיקר למזלנו, אם תהיה מעשה ספרות בלא היכרות עם ספרות המערב? אגדה ערבית שמקורה בטולסטוי ולא באלף לילה ולילה – האם לפגם תיחשב? (הקורא העברי זוכר, בוודאי, שש"י עגנון, שלא כחביבי, הצהיר על צמצום ידיעותיו, על קריאתו ובקיאותו במסורות ישראל בלבד, ואילו חוקריו עמדו על קריאתו הנרחבת, על זיקתו המוכחת לספרות אירופה בת הזמן. עדות היוצר אינה אלא הצהרה על כוונותיו התרבותיות. עגנון, בשלב מסוים, חיפש סגירות. חביבי מחפש פתיחות,

ושניהם 'משתפי פעולה גאוניים' עם מקורותיהם. גם אמירת המבקרים היא הצהרה על כוונות תרבותיות משלהם. הוויכוח הוא שיח רלוונטי, הטקסט הוא 'נתון' שצריך לתארו באמצעים אנליטיים מתאימים, והמבקרים הפלסטינאים הצעירים יותר מסיטים מוקדים לעבר מה שמעניין אותם, אך יש לחדד את ההבדל הלגיטימי בין מעשי היוצר ובין עמדות הביקורת).

הדיכוטומיה מערב/מזרח בולטת בעמדתם של שמאס ושל נוואף עתאמנה, אבל לא בספרו של חביבי, לא בטקסט, לא בעדויות ולא בעמדותיו. הידיעה שסראיא היא רומן ערבי ולא מערבי מובנת מאליה לקורא, אך הכרזת המתרגם 'לא רומן מערבי' אינה בבחינת מעקב אחר הטקסט. זו עמדה תרבותית חברתית המשתבצת במחלוקת, שתוזכר בהמשך הפרק הזה.

ד. שני אבטיחים

'... בשנים האחרונות הוא הירבה לקונן על כך שלפנים האמין כי ניתן, כמאמר הפתגם, לשאת שני אבטיחים ביד אחת: העיסוק בספרות והעיסוק בפוליטיקה. תשע עשרה שנה בכנסת, מעורבות יום-יומית בהוויה הפוליטית של הערבים בישראל מאז המפץ הגדול של ארבעים ושמונה, כל אלה הרחיקו אותו במשך השנים משולחן-הכתיבה הבדיוני. גם אני חשבתי, במשך השנים שבהן ליוויתי את יצירתו, בין כקורא ובין כמתרגם, כי חבל היה על כל השנים שבהן האיש החכם הזה נתן את נשמתו לפוליטיקה, שלא לדבר על השהייה במשך כשני עשורים במדבר הצחיח של כנסת ישראל. אלא שעכשיו אני כבר לא בטוח, הרי הסופר המוביל ע שכתב את "סראיא" הוא התוצר המושלם של עברו, ולא הייתי רוצה לראות סופר אחר, בעל עבר שונה, במקומו' (א' שמאס, 'סופר מקונן' – פרדה מחביבי, הארץ, 9.5.96).

חביבי לא היה איש אמנות האוהד אידיאה ותומך במפלגה, אלא עסקן פוליטי בעמדת הנהגה בכירה. ב'ליגה לשחרור לאומי', שהיתה קיימת עד 1948, פעל ב'טריומווירט' המובילים: אמיל תומא, תופיק טובי ואמיל חביבי. גם בתקופה הקומוניסטית שאחרי הפילוג ב-1965 היה מנהיג מרכזי במסגרת 'טריומווירט' סמוי בצד מאיר וילנר ותופיק טובי. שנים ארוכות היה איש 'הלשכה הפוליטית', כלומר עמד במוקד מבנה של 'צנטרליזם דמוקרטי' בפעילות סמכותית, סטליניסטית. כפל עיסוקים יכול להעיק בכפל שעות העבודה הנדרשות לכך, וייתכן שגם נטל רגיל זה העיק על הסופר, אבל לא הכובד הזה אלא מתח אחר הוא שהניעו להשתמש במשל 'איש אינו יכול לשאת שני אבטיחים ביד אחת' (סראיא, עמ' 19). הפתגם העממי שחביבי מצטט בטון אלגנטי ומעבירו לביוגרפיה הפרטית שלו נקרא כאילו יש ניגוד 'מעשי' שיש לפתור אותו בדרך מעשית – רצוי לוותר על אבטיח אחד.

ואולם יש להבחין, כמובן, בין משמעויות שונות של ספרות ושל פוליטיקה. המשל על שני האבטיחים הוא בגדר ספרות, ובספרות זו מוגש אבטיח החצוי בין נאמנות נמשכת לקהילה ולישות הפלסטינאית, ובין נאמנות למפלגה הקומוניסטית, הנמשלת

לחצי אבטיח שאינו כבד בלבד, מבחינתו, אלא גם עבש ורקוב. סקירה כרונולוגית קצרה על שני האבטיחים בביוגרפיה של חביבי מעוררת שאלה שמא לא מחמת משקלם הכבד דווקא הפסיק הסופר לשאתם ביד אחת, אלא מחמת אובדן טעמו של האבטיח שהיה אדום. במובן מסוים השינוי היה קיצוני. העולם הפוליטי, שהיה נכס ובעל ברית שסייע גם להתקבלות הספרותית, נעשה נטל שאין לשאתו ואף אין מתירים לו לשאתו, נטל החודר בתור תמה לכתיבה הספרותית.

חוקרי כתיבתו מציינים את יצירותיו הקודמות, ששית ששת הימים, האופסימיסט, אח'טיה, כספרות שאמירתה מתואמת עם עמדותיו המפלגתיות- הפוליטיות. במעקב דיאכרוני ניכר שההיפוך אירע בעיקר בסראיא – כאן נגלע המשבר.

אנשי ספרות וחוקרים כאלכסנדר פן בזמנו, שמעון בלס, סמי מיכאל, ששון סומך, סלמאן מצאלחה, חנה עמית כוכבי ועוד העלו תפיסה (כמעט גורפת) המביעה צער על בזבוז זמנו של הסופר המוכשר, שנתן את חילו ליום-יום הפוליטי ולא ידע להיפרד מן המעשה הפוליטי. אבל ביוגרפיה אינה נוצרת על-פי בחירת המבקרים, היא מוצר אישיותו של הסופר, נסיבותיו ולבטיו. רק עם מותו יכול אנטון שמאס לרכך את העמדה 'חבל היה על כל השנים שבהן האיש החכם הזה נתן את נשמתו לפוליטיקה' ולנסח את עמדתו מחדש: 'הרי הסופר המובלע שכתב את "סראיא" הוא התוצר המושלם של עברו, ולא הייתי רוצה לראות סופר אחר, בעל עבר שונה, במקומו'.

חביבי הנער צמח ליד אח מבוגר שהקנה לו את מיתוס הקומוניזם כגאולה. לא היתה סתירה בין קומוניזם לספרות: 'מ'1942 עד 1989, ארבעים ושבע שנים הייתי עסקן, אבל תמיד הייתי מוצא לי זמן לשני דברים שהם יסוד חיי: הדיג והכתיבה. התחלתי לכתוב כשהייתי נער, פירסמתי סיפורים כשהייתי כבן עשרים. הכתיבה ברצף מתחילה מבחינתי בשנות השישים' (דליה קרפל, כל העיר, 1.5.92).

כאיש ציבור צעיר, כעסקן ומנהיג במפלגה אידיאית פוליטית פעל חביבי במסגרת פרגמטית שהערכתה לאינטליגנציה ולאינטלקטואלים היתה מן השפה ולחוץ. הספרות היתה תחביב, ועיקר הכישרון הושקע בעיתונאות. בשנותיו האחרונות נתן ביטוי לסדר עדיפויות שהשתנה. המיתוס הלך ונשבר, נותר פרגמטיזם. הוא לא העריך עוד את תרומתו הפוליטית-העסקנית וביטל את ערך עבודתו בכנסת 19 שנה. עם זה הוסיף להיות איש ציבור בולט המרבה להתבטא בפומבי, ולא מרצונו פרש ממסגרת של כוח ושליטה פוליטית.

הקונפליקט שהתפתח בינו לבין אנשי מפלגתו, בינו ובין המיתוס שעליו גדל מנעוריו, בינו ובין השקפת העולם שצמח בה, כאב הפרדה מ'מפעל חיי' – כל אלה יצרו פרדוקס. הכישלון הצמיח הישג. עומק המשבר אפשר את עומק הביטוי הספרותי. 'עוף החול' חביבי שב והוציא מתוך מעוז מעורבותו העמוקה בנבכי הפוליטיקה יצרה עימות עם סגולותיו כסופר, 'שחררה' את הפגיעות שאפשרה לחומרי סראיא לצאת לאור.

העמדה המובילה של אוהדי כשרונו וכתיבתו העדיפה את הסופר 'נטו', ולא עסקה כמעט בהבחנות פנימיות בין משמעויות שונות של עשייה פוליטית או כתיבה בטעם פוליטי. גם המשל שהמשיל בסראיא על 'עץ האגסים המצמיח חצילים', על העיוות שבחיבור שבין כשרונו לעסקנותו, הניב מגוון של פרשנויות: האם המשל הוא ביקורת עצמית על עיסוק פוליטי הדומה למאכל החצילים ה'נמוך', העממי, ולא להנבת אגסי ספרות עילית 'נטו', או שמא הוא מייצג קונפליקט בין שני סוגי כתיבה: פולמוס עיתונאי (שאותו ניהל בכישרון נדיר) מול מורכבות אמנותית בעלת רמת ארגון ומודעות משלה: 'ניסיתי להניב חצילים אלא שהם יצאו לא ראויים'. אל יטעה את הקורא הניסוח המתנצל הזה על ניסיון כושל של הסופר התמים. משל הכישלון הוא משל על הישג אליטיסטי, אינדיווידואלי. פני הדובר כבישן שלומיאל מחייכים בביטחון עצמי מוכח בשני התחומים, הפוליטי והספרותי.

'שני האבטיחים', תמצית כרונולוגית

ב'שני האבטיחים' אני מציעה היבט ביוגרפי ספרותי נרחב יותר של היחסים בין היצירה ובין העשייה הפוליטית אצל חביבי. הכישלון במפלגתו אמנם נמנה עם נסיבות ההתהוות של סראיא, אך לא זה חשבון 'שני האבטיחים' ולא זה המודל האישי המפעיל את היוצר הזה. הישגים פוליטיים שעמל היוצר וטרח להשיג מתוך 'אני מאמין' במעמד של פלסטינאים הישראלים היטיבו עם ה'פוליטיקה' שתרגם לה את תרומתו ועם תחושותיו בתור יוצר. 'האיש החכם הזה' ידע למצוא תמיכה, גם נפשית, בהצלחות פלסטינאיות שלהן תרגם את תרומתו.

סראיא היא פרי משבר מצטבר ביחסים שבין הכתיבה הספרותית ובין המעורבות החברתית, אך אין היא מציינת את סיום הדואליזם של חביבי. שנים ארוכות היטיב לשאת את המשא הכפול. השילוב הזה של כישרון וכישלון, של הישגים חשובים בתחום ה'אני מאמין' הפוליטי-הלאומי ובעשייה הספרותית, מציג ריבוי של זהויות ביצירתו של האיש ובקשריו עם העולם הפוליטי.

מיפוי תמציתי זה פותח בראשית תרגומי יצירתו לעברית:

ב־1954 נכתב ופורסם הסיפור 'שער מנדלבאום', ואף תורגם לעברית ב־1955, בתרגומו של ששון סומך שזיכה את חביבי בהערכת קוראיו העברים. אבל, אין זה אלא סיפור אפיזודיאלי.

ב־1967, בעקבות מלחמת ששת הימים, נכתב עיקר הקובץ ששית ששת הימים. חוקרי ספרות מצביעים על הקשר שבין הגבולות שנפרצו ובין ההתקבלות הגדולה של ערביי מדינת ישראל בעולם הערבי. רק אז החלה להתקבלות הספרות של ערביי ישראל במרחב הערבי. 'קהל היעד של היוצרים הערבים בישראל השתנה מאז שנת 1967 ובמיוחד מאז ראשית שנות השבעים, עת "גילו" מדינות ערב את ערביי ישראל והסירו מהם את התוויות הלא מחמיאות ...' (ע' אלעד, אלפיים, 11 [1995], עמ' 174). הקובץ ששית ששת הימים של חביבי לא עורר בו תחושה של שני אבטיחים

שאין לשאתם יחדיו. אדרבה, המעמד הפוליטי המרכזי שנלווה ליכולת הספרותית ולתמטיקה שלה העניקו עוצמה כפולה לחביבי, שהיה כמובן גם עורך נודע ופולמוסן בעל טור. כמה סיפורים מקובץ זה ראו אור בעברית באנתולוגיה המאוחרת חיילים של מים, תל-אביב 1988, בעריכת נעים ערידי.

ב-1972, במקביל לראשית כתיבתו הגדולה, כתיבת האופסימיסט, הסופר נוטש, מרצון, את גדול תפקידיה של הפוליטיקה המעשית, את חובת החברות בכנסת. זו השתחררות מן העשייה היומיומית של העסקן הפוליטי ויצירת זמן פנוי ליצירה. אך לא היה בכך לערער לא את מעמדו בתור מנהיג מרכזי בתוך ה'טריומווירט' של המפלגה הקומוניסטית (וילנר, טובי, חביבי), ואף לא את שליטתו בעיתונות הערבית. שני האבטיחים מונחים בידו האחת כשני גרעיני אבטיח, ואולי כשני אגסים טעימים. אין 'או-או' בביוגרפיה של היוצר, אף-על-פי שגם הוא וגם קוראיו מעדיפים את הספרות.

ב-1974, בעת מילוי תפקידיו הבכירים ביותר בהנהגת המפלגה, רואה אור האופסימיסט בערבית וזוכה לתהילה רב-לאומית ולתרגומים הרבה. הכישרון הספרותי המוכח, שאין בו נעימה של ספרות סובייטית, מעורר הפתעה גורפת. בתום הכתיבה האינטנסיבית הוא רואה את עצמו נעזב, שרוי בשוליים (תופעה מוכרת מוידויי סופרים לאחר סיום יצירה). אצל חביבי בעל שני האבטיחים, החסר ניסיון בחוויות מסוג זה, קיים פחד הגורם לו טלטלה. על הצורך להיות במרכז, על הפחד להישאר בשולי ההתרחשויות ועל מבוכות בתקופה זו מספר חביבי ליעקב בסר (עתון 77, 134 [מרס 1991]):

בסר: '... האם הרצון לכתוב היה הסיבה היחידה לפרישתך, או שההתפטרות מהכנסת היתה סימפטום מוקדם למה שקרה לך מאוחר יותר?'
חביבי: 'אומר שוב שלא היתה לי הזדמנות לתת דין וחשבון לעצמי בנושא זה עד עכשיו. קשה לאדם למסור לעצמו דין וחשבון בעניינים כל כך רגישים. זו הפעם הראשונה שאני עומד מול שאלה כזו. היו כמה סיבות שהביאו אותי להתפטרות מהכנסת. במשך הרבה זמן ידעתי שזו לא הקריירה האמיתית שלי. שזה לא בשבילי, ואמרתי לעצמי שאני מוכרח להישאר בפוליטיקה מכיון שזה מה שנחון לעם שלי ... אבל מאוחר יותר הגעתי למסקנה שאני יכול להעניק לעמי הרבה יותר בתחומים אחרים. האמת היא שהרגשתי שלא הצלחתי בעבודתי בכנסת. אני לא חושב שהצלחתי. הרבה זמן חשבתי שכשאגיע לגיל חמישים אתפטר מהעבודה הפוליטית ואחזור לספרות. ובאמת התפטרתי והתחלתי לכתוב. אבל אחרי שגמרתי את "האופסימיסט" לא יכולתי להחזיק מעמד יותר משלושה חודשים, וחזרתי לעבודה הפוליטית על ארבע. לא הבנתי אז שסופר לא יכול לכתוב ספרים כל יום. היתה לי בעיית תעסוקה. פחדתי מעצמי. גמרתי את הספר ועמדתי כאילו בשולי ההתרחשויות. הרגשתי מרוחק. חששתי שישכחו אותי. אותו פחד קיים בי גם עכשיו. אם כי היום הסיפור שונה. אז, כשעזבתי את הכנסת ורציתי לעזוב את העבודה הפוליטית, היה לי אמון שהדרך בה בחרה מפלגתי היא הדרך הנכונה. עכשיו עזבתי בהרגשה קשה מאוד, שהרבה מחיי, אולי, בוזבזו לשוא ...'.

בהרהור שני מבליעה עדות נאמנה זו מקרה נדיר. אין זה סיפור פנימי בלבד על הצורך לעמוד במרכז. בראש ובראשונה עולה כאן העובדה המוכחת: אמיל חביבי, באורח נדיר ביותר בזמננו, מצליח לעבור ממרכז למרכז ולהישאר במרכז. אין הוא שולי, אף לא בספרות. זה מקרה ישראלי לא שגרתי של אישיות הניצבת במרכז הפוליטי ובמרכז הספרותי הקנוני גם יחד.

מ־1977 עד 1980 חי חביבי בפראג והיה חבר מערכת הביטאון הקומוניסטי הבין־לאומי שאלות השלום והסוציאליזם. במסגרת הזאת חיו בשיא ההרמוניה השליחות המפלגתית והיצירה הספרותית. בעקבות האופסימיסט כבר היה סופר בעל תהילה. בעת ההיא ניהל משא־ומתן מאחורי הקלעים עם הנהגת אש״ף־טונים באמצעות הנציגות הרשמית שלו בפראג. חביבי (על־פי קו המפלגה וגם בשל אישיותו) סירב להסתיר יחסים אלה, שנאסרו על־פי החוק הישראלי. הוא ניסה לשכנע את בכירי אש״ף בנכונות העמדה הפוליטית שלו ושל מפלגתו, בצורך להכיר במדינת ישראל כדרך ליצירת מצב היסטורי חדש, שיאפשר שתי מדינות לשני עמים. מבחינתו רק מצב כזה יעניק לערביי ישראל, המקופחים מכל עבר, מעמד 'נכון וייחודי' והם יהיו בבחינת 'גשר' בסכסוך הדו־לאומי הישראלי־פלסטיני. ברור שעשה את העבודה הפוליטית הזאת כשליח קומוניסט, אך אין ספק שמעמדו הייחודי כסופר מוערך ברחבי העולם הערבי, ויותר מזה קסמו האישי ופתיחותו הלא־פורמליסטית העמידו אותו במרכז הדיאלוג הזה בין עמדותיהם של הקומוניסטים הישראלים ובין עמדותיו של אש״ף (עוד על הקטע הזה בביוגרפיה שלו בפרק נבדל).

ב־1984 ראתה אור המהדורה העברית הראשונה של האופסימיסט בהוצאת מפרש, ירושלים. קמעה־קמעה זכתה היצירה הזאת להכרה באיכותה גם בין קוראי העברית קובעי הטעם, ויש לכך הדים המתפשטים לאטם בעיתונות הישראלית. פרסום התרגום העברי לא חולל משבר ביחסי הסופר עם מפלגתו.

ב־1985 מתפרסמת אח'טיה בערבית.

מ־1985 נערכות פגישות של ועד היוצרים הישראלי־פלסטיני בראשותם של יורם קניוק ואמיל חביבי כנציגי ישראל.

ב־1988 מתפרסמת אח'טיה בעברית בהוצאת עם עובד, תל־אביב, וזוכה להתקבלות מתפשטת וגוברת. כמה מסיפוריו רואים אור בקובץ המתורגם חיילים של מים.

בשנה זו רבה אי־הנחת בתוך עולמו הפוליטי של חביבי. לא כאן המקום לפרט, אך הביקורת המפלגתית נמתחה גם על פעילותו ה'לא ממושמעת' של חביבי בוועד היוצרים הישראלי־פלסטיני. בשלב הזה עוד לא עורר המשבר ביחסיו עם המפלגה ביטויים בוטים, אך במאי באותה שנה, בצד הביקורת במפלגתו, זכה שוב להישג פוליטי אישי. ועד היוצרים הישראלי־פלסטיני חתם והחתים, בטקס סמלי, חוזה עם יוצרים פלסטינאים מ'השטחים' להכרה הדדית בין שני העמים. החוזה הסמלי הזה מסמן את המעבר של עמדותיו העקביות ממעמד של אוונגרד דחוי למעמד של קלסיקה מוכרת, מתפשטת והולכת.

ב־1989 נגלע המשבר ביחסים שבין חביבי לצמרת רק"ח. בתוך חודשים אחדים,

מאפריל ועד אוקטובר, נאלץ חביבי לוותר על עריכת אל-איתחאד, 'מפעל חי', והתפטר מתפקידיו בצמרת המפלגה. האינדיווידואליזם שלו הוקע ברבים בדרך קומוניסטית מוכרת, אבל הוא לא יצא ולא הוצא ממפלגתו. בעת ההיא החל לכתוב את סראיא בנת אל ע'ול.

בראיונות ובספר הוא קושר את פרישתו הפוליטית עם כתיבת סראיא. 'כיום אני מבין מה עשתה לנו ההתייחסות העיוורת שלנו למרכסיוזם, שמילא אצלנו את מקומה של כל פילוסופיה אחרת' ('משל אפלטון' בסראיא).

ב-1991, עם הפוטש נגד גורבצ'וב באוגוסט ועם פרוץ מלחמת המפרץ, מתגלעים ניגודים פומביים קוטביים בין הסופר ובין מפלגתו לשעבר. בפומבי הוא 'מחזיר את כרטיס המפלגה'. סראיא בנת אל ע'ול רואה אור באפריל ובה חשבון הנפש על דרכו המוטעית כקומוניסט. בעקבות הפתגם הערבי העממי הוא מזכיר ביצירה את הספרות ואת הפוליטיקה, וכותב: 'ובכן, אמרו לפנים: איש אינו יכול לשאת שני אבטיחים ביד אחת'.

שני האבטיחים הכבדים, שבתקופת סראיא חדל חביבי לשאתם יחד, משמעם שהתקבלותו הנמשכת והולכת בתור סופר ישראלי נשענה גם על תמיכתו הפומבית והעקבית בתהליך השלום (בלא שנודעה תרומתו הממשית מאחורי הקלעים). יצירתו האחרונה, שבה הוא מפריד בין הפוליטיקה לספרות, מעידה על הקשר שבין הספרות לפוליטיקה.

הדינמיקה של כלל התקבלותו כסופר חשוב היא נושא לעצמו, ובה פרק נכבד ב-1992, שעניינו פרס ישראל שהוענק לראשונה ליוצר פלסטינאי ישראלי. להתקבלותה של סראיא סייעו גם אוהבי הספרות וגם עיתוי השינויים הפוליטיים שאירעו בישראל. גם פרדתו מן הקומוניזם התקבלה בהערכה בישראל. עמדותיו הוותיקות של חביבי, עמדות של קומוניסט בזמנו ובתר קומוניסט בשנות ה-90, התביעה להכרה בנוכחותם הפוליטית של ערביי ישראל והתמיכה בהכרה הדדית בשתי מדינות לשני עמים, אלה הפכו מעמדות של אוונגרד דחוי לקלסיקה מקובלת בחלקים נכבדים של הציבור היהודי.

כל ההישגים האלה מוסיפים נופך טרגי לרקע כתיבתה של סראיא ולהתקבלותה. הניסיון הכושל לשאת שני אבטיחים ביד אחת, שעליו הוא כותב, אינו נסיונו של הלוליין העממי, אלא של איש הרוח בן הזמן המודע לקונפליקטים בחייו. הכישלון וההישג מתפתחים כמו בכל דרמה יוונית שגיבורה בוחר בקשייו, ואילו הצופה חכם ויודע את הסוף מלכתחילה. התהום המפרידה בינו ובין האידיאה של מפלגתו שלו, ופסגת ההישג הפוליטי בעמדותיו בתור פלסטינאי ישראלי בני עת אחת הם. פרי אותה תובנה.

שיא ותהום בתוך דרמה אחת. המשברים וההישגים הפוליטיים הניבו יצירת ספרות שהשאלות שהיא מציגה מסיטות את המבט מן המאבק הלאומי ונוגעות בעומק המשבר האיש. ההישגים הפוליטיים הקלו על התקבלות נרחבת. תרבות הרוב העריכה את האינדיווידואליזם שבסראיא וקיבלה את הסופר גם כאיש ציבור. התקבלותו בתרבות

הרוב כסופר סומנה 'רשמית' והרחיבה את מעגליה עם קבלת פרס ישראל לספרות ב־1992, בין פרסום המקור ב־1991 לפרסום הנוסח העברי ב־1993.

ה. בית לאומי, פוסט מודרניזם פלסטיני

'... חביבי היה בראש וראשונה סופר מקונן. החל בסיפורים הקצרים (המועטים) של שנות החמישים והשישים. דרך "האופסימיסט" ו"לוקע בן לוקע" האקספרמנטלי, וכלה בשני החלקים של מה שהיה אמור להיות הספר החיפאי הגדול שלו, "אח'טייה" ו"סראיא", חביבי כתב קינה מתמשכת, מחלחלת, כובשת, מרעידה, מנצרת, מצליפה, מלטפת, קורעת ומנחמת. קינה על חיפה האבודה עיר הולדתו, שנשאר בה כעדות מצבתו. קינה על המולדת האבודה, על עציה ונחליה וחופיה ודגיה וסלעיה ואבניה, על בנייניה ובתיה ורחובותיה ושכילותיה ונופיה הגלויים והסמויים, על הריה וכפריה הבנויים והחרבים, ובעיקר על שמותיה המוחקים. אך בסופו של חשבון, כתיבתו העניקה לפלסטינים בית לאומי מפואר וטוב יותר מכל הבתים הרעועים שיהיו מנת חלקם במהרה בימינו ...' (א' שמאס, "סופר מקונן" - פרדה מחביבי', הארץ, 9.5.96).

הסופרת בתיה גור (הארץ, 8.10.93) כותבת הערכה של קורא ישראלי ה'פתוח' לעולם שמחוץ לספרות ותומך, לענייננו, בתהליך השלום. רשימתה יוצרת אנלוגיות לאומיות עקיפות: היא נעה בין הזדהות עם נקודת תצפית הומנית אוניוורסלית - גם ביאליק כתב על מחוזות ילדות אבודים - ובין רגשות אשמה פרטיקולרית קולקטיבית: 'ברגשות מעורבים עומד הקורא הישראלי' מול השינויים בשמות הרחובות, הנחלים והוואדיות; 'דרכים שבהן קמה הטרגדיה והתחוללה כאן'. ואילו ג'ף גרין בג'רוסלם פוסט (15.10.93) משקף סוג אחר של עמדת קריאה. הוא מעלה על נס את מחאתה של מפלגת 'התחייה' נגד הענקת פרס ישראל לחביבי ומוסיף: 'למי שרוצה לקבל התרשמות טובה יותר מי הם הפלסטינאים, מומלץ לקרוא את "סראיא, בת השד הרע". המסר הפוליטי הסמוי בה: "איוז ארץ נעימה יכולה להיות אם היהודים לא היו באים ויוצרים בה את המדינה שלהם ..." ציוני יאמר ... הוא מביא רק צד אחד של המטבע. אבל חביבי יחייך ויאמר באירוניה, לא ניסיתי להיות צודק, ניסיתי לכתוב עבודה ספרותית שתבטא את רגשותי ...'.

פרשנויות יסוד המתפלמסות זו עם זו אופייניות להתקבלותה של יצירה ספרותית קנונית בתקופות היסטוריות משתנות. דור היסטורי חדש, או דור חדש בהיסטוריה של הספרות, מציג או שופט, מטבע הגדרתו כחדש, היבטים ושיפוטיות חדשים. כדאי לזכור ש'התקבלות' איננה קביעת אמת אולטימטיבית, אלא פרישת הנמקותיה השונות. הפואמה 'מתי מדבר' לביאליק, למשל, קיבלה במהלך המחקר הספרותי פרשנות פרטיקולרית לאומית קוטבית - תחייה מול כישלון לאומי, או מבט אינטימי אינדיווידואלי פסיכולוגי, או הקשר חדש, פילוסופי 'קיומי' בן הזמן. בהכללה אפשר לקבוע שמיטב הספרות העברית של דור התחייה וסביביה, בעצם נוכחותה הספרותית, היתה 'בית לאומי מפואר' לעם ישראל. פרשנות של דור מאוחר יותר חשפה

אינדיווידואליזם בפואמה 'מתי מדבר', ושוב היתה חזרה אל שאלת האמירה הלאומית ביצירה ואל היבטים פילוסופיים כגון ניכור ואקזיסטנציאליזם. העיקרון של הספרות מכתוב דינמיקה של קריאה מחדש.

אפשר שספרות הנכתבת בסיטואציה היסטורית של שחרור לאומי ממילא אפשר להגדירה גם 'ספרות לאומית' גדולה, אם כי אין זה מכלל ענייננו כאן. לא בכדי נקרא ביאליק גם 'משורר התחייה' (הלאומית). פרידריך ג'יימסון בספרו הלא מודע הפוליטי ובספרים ומאמרים אחרים קובע שכל הטקסטים 'בעולם השלישי' (לעניינו, ישות לאומית בשלב של התגבשות ומאבק) הם 'אלגוריים בהכרח' – גם הטקסטים המצטיינים בדינמיקה אישית יש בהם השלכה של ממד פוליטי בצורה של אלגוריה לאומית. 'סיפורו של הגורל האישי הוא תמיד אלגוריה למצב של התרבות והחברה "בעולם השלישי"'.¹

עם זה, הפרשנויות השונות על 'מתי מדבר', למשל, זרמו בזמנים שונים ונכתבו בידי נציגי אסכולות פרשניות שונות, ואילו מוקד הפרשנויות על סראיא מתפצל בישראל, ב־זמן, על־פי לאומיותו של החוקר. הלאומיות השונה מחדדת תפיסה ספרותית שונה. החוקר הפלסטינאי העכשווי יציין את ערכה הלאומי־הפרטיקולרי הנבדל, הלא מערבי, של היצירה, ובמרכז תפיסתו עומדת הדיכוטומיה מזרח/מערב, ואילו החוקר הישראלי־היהודי יעמוד על הישגיה הפלסטינאיים בתור ספרות פוסט־מודרניסטית רבת פנים, על הצד ההומני האוניוורסליסטי שלה, ועל הצירוף של הפרטיקולרי עם האוניוורסליסטי שבה.

הוזכרו כאן פרשנויות ל'מתי מדבר'. נראה שהשילוב של יצירה אישית גדולה, חומרים ספרותיים מתוך המסורת הלאומית, ונסיבות בצומת ההיסטוריה, שילוב כגון זה יש בו להזמין צומת של פרשנויות. כמו כן, כל נמען הוא אדם בפני עצמו; ידיעותיו והתנסותו הפרטיקולרית כקורא וכבן סביבה ייחודית מקנות משמעות שונה לקריאתו. ספר שהוא בעל מעמד קנוני, מעמד הגורם לתפוצתו וגם לתרגומו, מגיע לידיהם של קוראים מקוראים שונים, שסיפורו האישי של כל אחד מהם מכתוב לו רגישות משלו ודרך קריאה המיוחדת לו. לשון אחר, צומת של פרשנויות מוסיף ומאשר את מעמדה הקנוני של יצירה, את יכולתה להציב שאלות יסוד בתרבות.

בין פרשנים יהודים לפרשנים ערבים ישנה גם קרבה. זכתה סראיא (או לקתה בצמצום ביטויי ההתקבלות) ורוב כותבי הרשימות עליה הם חוקרים. הם מדגישים את איכותה החדשנית, את לשונה הפיוטית רבת הרבדים, את כיוון הפנייה אל האישי־האינטימי לצד הנוכחות הלאומית הפלסטינאית שבה, ומציינים את הכפילויות המצויות בה, כגון מציאות מול בדיון, סיפור לאומי מול עולם אינדיווידואלי. אבל השית בין חוקריה של סראיא אינו ניתן לגישור תמים ואין בו צורך. כאן המחלוקות הן העומדות במרכז. יש קצוות מחודדים בין עמדותיהם של חוקרים פלסטינאים ישראלים ובין אלה של חוקרים יהודים. נוואף עתאמנה ואנטון שמאס הערבים חולקים על ההיבטים המערביים (האוניוורסליים) ועל המשמעויות הראויות לדגש בסראיא. מסתו של שמאס, הפותחת את פרק הדיון הזה, היא דוגמה מאלפת. כל כולה

משופעת רמיזות ואנלוגיות לעולם המושגים הלאומיים של השפה העברית ותכניה, שבאמצעותם מראה שמאס את הפרטיקולרי במכלול יצירתו של אמיל חביבי: 'קינה על המולדת האבודה, על עציה ונחליה וחופיה ודגיה וסלעיה ואבניה ... כתיבתו העניקה לפלסטינים בית לאומי מפואר ...'. רשימתו של שמאס מתעלמת בנקודה זו מפניה המורכבות של סראיא. עם זה, עיתוי כתיבתה ופרסומה של המסה בעיתון עברי עם מותו של חביבי מסביר את מסגרת כוונותיו של המתרגם ברשימה זו, הנבדלות מהצגה מקיפה של יצירת חביבי. אין להתעלם מדוגמה זו, אך יהיה זה משגה לסכם את תפיסתו של שמאס על-פי דוגמה תכליתית זו. נוואף עתאמנה חולק בכמה מובנים על שמאס, אבל גם הוא מעמיד את הדיכוטומיה הבינרית המוכרת כדיכוטומיה של מזרח/מערב, ששמאס הגדירה במונחים של 'לא רומן מערבי' (דיכוטומיה מוכרת העומדת בבסיסן של תאוריות על תרבות 'העולם השלישי' ושל תפיסות של היסטוריה ואידיאולוגיה של תאורטיקנים ופרשנים חשובים כאדוארד סעיד ותלמידיו). עתאמנה קובע ו'תובע' ערביות בלעדית על סראיא, מזרחיות שאינה ניתנת להעברה.

חנן חבר מציג במרכז דבריו על סראיא כפל משמעויות, פרטיקולרי ואוניורסליסטי, כפל שיש בו 'הסכם ג'נטלמני' הניתן להפרה בתנאים היסטוריים משתנים. חבר ונוואף עתאמנה שניהם מיישמים את אותן התאוריות והפרשנויות החדשניות, הפוסט-מודרניסטיות. אבל אפשר שדווקא בשל קרבה זו הם חלוקים ביניהם מחלוקת חריפה על משמעות מעמדה של התרבות הפלסטינאית ועל שאלת היותה תרבות מיעוט החודרת אל תרבות הרוב.

וכך כותב עתאמנה ברשימתו בידיעות אחרונות: '... חביבי מצהיר בדרכים שונות כי דרכו בכתיבה הספרותית היא כערבי וכפלסטיני, המסרב להכנע ולהתכופף בפני המערביוציה. האסוציאציות, הדמיון המכונף, המציאות המפותלת, הבדיה, המבנה והסגנון הערבסקי, הטישטוש הכמעט מוחלט בין המיוצג וייצוגו - כלומר המזרח (לא זה של האוריינטליסטים), המזרח הוא העומד מול הלוגוצנטריזם המערבי. חביבי, המודע למאבק התרבותי ויוצא נגד נסיונות הדחיקה של התרבות, המכונה מזרחית, מלגלג כאן על נסיונות אלה ומעמידם באור אבסורדי ...'.

עתאמנה מרחיב את הדיבור בשאלת הרפרזנטציה העצמית. הוא מאשר אותה, ובתור שבח אינו מסתפק רק בה: '... ניתן ליפול בפח אותו טומן חביבי ולחשוב כי הוא דן בנושא התרבות הערבית וייצוגיה, מנסה להעמידה על רגליה מול זו המתכחשת לה, מגייס את הח'וראפיה הפלסטינית על סראיא, בודה עליה בדייה על גבי בדייה, כלומר אם בייצוג עסקינן אז תנו לי לייצג את עצמי בעצמי. במסעות זכרונותיו משמשת לו סראיא להחזיר את אשר הופקע ונוכס מחדש אל ערביותו, דרך הטבע, הנוף, הוואדיות, עצי הפרי, הרחובות והכפרים הערביים שהיו ואינם, ואת כולם הוא מחזיר אל הווייתם הפלסטינית ...' (נ' עתאמנה, 'מציאות ובדייה', ידיעות אחרונות, 10.9.93).

אבל, כך קובע שם עתאמנה, שאלת הייצוג העצמי היא שאלה שכבר נידונה בספריו הקודמים. את החדש בסראיא הוא מגדיר, בין השאר, בפתיחות חדשה

ובהיענות למיסטיקה ערבית של ימי הביניים. והוא מוסיף: 'בספר הזה חביבי משוחרר מכבלי האידיאולוגיה, הפטריוטיזם והפוליטיקה'. עכשיו הוא יודע דברים אחרים והוא יכול להשתחרר מכבליו ומאזיקיו ולהיות לבדו: 'הלכתי בווייה דולורוזה לבדי, ולא נתלווה אלי איש ולא ג'יני, ולא מלאך המוות ... סראיא של חביבי היא המוזה עצמה, החיפוש והחידוש, האנושי ומה שלמעלה ממנו'.

גם חנן חבר מזהה את הערביות המובנת מאליה, אבל הוא מעמיד במוקד פרשנותו כפילות ובתוכה כפילות מרכזית – אמת פרטיקולרית לאומית פלסטינאית ואמת אוניוורסלית הומניסטית מערבית המתחברות ל'אסטרטגיה', שבאמצעותה 'חודר חביבי כסופר של מיעוט אל תרבותו וספרותו של הרוב'. עקרון הכפילות חל על מבנים ועל דמויות בסראיא, לרבות העמדת מציאות מול בדיון, עולם מסופר מול תהליך כתיבתו, סיפור עממי מול עיבודו המודרניסטי: '... מצד אחד זהו סיפור שנכתב בידי סופר של מיעוט לאומי, אשר המגויסות הפוליטית המובהקת שלו, והאסתטיקה של האלגוריה הלאומית האופיינית לו, אינן נושאות חן מלפני הנורמות האסתטיות המערביות ... סופר המיעוט, הנאלץ לשאת בידיו שני אבטיחים, את אבטיח הפוליטיקה ואת אבטיח הספרות. בספרו זה הפך חביבי את הדילמה הזאת לציר המרכזי של כתיבתו. זהו ספר על גבולותיו ואפשרויותיו של המעשה הפוליטי והתרבותי של בני המיעוט הלאומי הפלשתינאי ששרדו בישראל לאחר מלחמת העצמאות, כאזרחים מדרגה שניה וכיעד לרדיפות השלטונות ... אך מצד שני זהו גם סיפור האמור לפתח אצל קוראיו העבריים אהדה ואפילו סולידאריות, המיוסדות על אמיתות אוניברסאליות. שכן ... מספר חביבי סיפור פנימי, אוטוביוגרפי, שבו הוא חוזר ומנסח את הסבל של בני עמו באמצעות אירוניה מרוחקת, מהולה בכאב: ביקורת על מעשי הישראלים במהלך מלחמת העצמאות, החרבת הכפרים הערביים, מוראות הגירוש והפליטות, כל אלה אינם מונעים – ולעתים אפילו מעוררים אותו – לפתח בסיפורו גם מנה גדושה של ביקורת עצמית על בני עמו שלו, משתפי הפעולה שלו ועוד. וכך, שוב, מתוך עמדה של ריחוק אוניברסליסטי הוא מתבונן בסיפור העממי המזרחי כאפשרות ספרותית אסתטית מערבית' (ח' חבר, 'הצליל האחר', הארץ, 13.10.93).

ישנם מבקרים ופרשנים שאינם מתעלמים מחידוד הקצוות ואינם 'מעגלים פינות', אלא מוצאים 'גשר' ומורכבות אישית בסראיא. המורכבות הזאת מודגשת אצל בלס, סומך ומצאלחה, אם כי אפשר למצוא היבטים כאלה גם אצל חבר ועתאמנה. בלס (שיחות בעל־פה בתל־אביב, 1995): 'התקבלות יצירתו של אמיל חביבי בקרית ספר העברית מהווה דוגמה מאלפת לכוחה של יצירה טובה לפרוץ את מחסום הזרות והאיבה ולעורר אהדה והבנה אצל קורא האמון על תפיסות המעמידות אותו, במידה זו או אחרת, מהעבר השני של מחלוקת רבת שנים. התקבלותה של כל יצירה כרוכה בנכונותו של הקורא להקשיב לה ולנהל עמה דו שיח, לא כל שכן יצירתו של יריב פוליטי או של סופר המשתייך לקבוצה הנמצאת בסכסוך מתמשך עם הקבוצה שעמה נמנה הקורא'.

"סראיא, בת השד הרע" ... הוא הספר המרתק ביותר שקראתי בחודשים האחרונים

... סראיא מסמלת, איפה, לא רק את המולדת, אלא גם את החוויה האינדוידואלית הצרופה ואף את היצירה האמנותית ... (ש' סומך, 'מי היא סראיא', משאל הארץ לראש השנה, 8.9.91). גם סומך, כמו עתאמנה, מציין ברשימות שונות על סראיא את השעות המיסטיות של הדייג המזדקן, המשקפות את עולמו הרוחני של המחבר המובלע של היצירה. סומך ועתאמנה שניהם מומחים דו־לשוניים הסבורים שלא היה אפשר להבין את היצירה 'לולא עבר בה חוט השני המיסטי הזה, הלא היא דמותה של סראיא' (סומך על המקור בערבית, מעריב, 'השבוע', 14.6.91). 'סראיא היא המהות אליה שואף חביבי להגיע, היא המטאפיסי' (נוואף עתאמנה על היצירה בעברית, ידיעות אחרונות). '... סיפורם של חביבי ושמאס הוא סיפורם של הפלסטינים אזרחי ישראל. האחד הולך במדבר פוליטי ומנסה שאף גרגר חול לא יידבק בנעליו, האחר הולך בין הטיפות בתקווה שלא יירטב ... עכשיו, כעבור הרבה שנים, המרחק ביניהם הולך ומצטמצם ... הישראליות אותה חיפש [שמאס] הכזיבה, כמו שהקומוניזם אותו חיפש חביבי הכזיב. עכשיו עורכים שני האנשים הטובים האלה חשבון נפש ונפגשים באמצע הדרך, חשבון הנפש שלהם הוא טקס ההתבגרות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל ...' (סלמאן מצאלחה, טור אישי, ליד ראיון עם חביבי ושמאס יחדיו לכבוד צאת המהדורה העברית לאור, העיר, 3.9.93). המשורר והמבקר סלמאן מצאלחה כותב על המרחק בין השניים ועל הקרבה שנוצרה ביניהם, שתרגומו של שמאס מצביע עליה בדיעבד. סלמאן מצאלחה מתחבר בראייתו הייחודית למוקד של המבקרים הערבים, הקוראים בסראיא אמיתות ערביות. אך האמיתות הערביות שונות זו מזו, חלוקות זו על זו בחריפות או בנועם. ייחודו החשוב של מצאלחה בין החוקרים הערבים הוא בראייתו את חביבי כסופר לא לאומני: 'הטרגדיה לא העבירה אותו על דעתו ולא סגרה אותו בתוך צדפת הלאומנות'.

אני מציגה מחלוקת לאומית מרכזית בקריאת סראיא, אך גם את גבולותיה של המחלוקת הזאת: יש שיח חריף בין המציגים את הספר כיצירה ערבית ייחודית שאינה מסכימה להתכופף בפני עולם המערב (בעיקר שמאס ועתאמנה), ובין מי שחולקים על הדיכוטומיה הזאת ומציינים את ההישגים האינדוידואליים של הסופר ואת כתיבתו החדשנית. למרות המובן מאליו כדאי להזכיר שהפלסטינאים בתור לאום היו בבחינת גילוי מאוחר לחלק ניכר מן הישראלים היהודים. שנים ארוכות נשללה מן הפלסטינאים הזכות ל'פרזונטציה עצמית'. עצם המילה 'פרזונטציה' מגלמת בתוכה כוונות ומעוררת תהודה, מעוררת נעימות פוליטיות. ישנם קשיים בקבלתה גם בתחומי הביטוי האמנותי. חסימת הישות הפלסטינאית היא חריפה על אף או, כדרכה של סתירה אימננטית, דווקא משום שהיהודים הישראלים יודעים על בשרם, יותר מכל יהודי אחר, שרק ההשתייכות ללאום מקנה לפרט את מלאות קיומו.

* * *

הואיל והסופר אמיל חביבי הוא בן הזמן הזה ומודע לעולם התרבות הרוחש סביבו, לוויכוחים הספרותיים והחוץ־ספרותיים המתנהלים בו, אפשר לצרף את קולו לדיון

בשאלות הנידונות כאן על-פי הטקסט של סראיא, ועל-פי אמירותיו בענייני ספרות, וגם על-פי עמדתו החוץ-ספרותית, אם כי מקובל ש'אין הנחתום מעיד על עיסתו'. על התפיסה הפלורליסטית בגוף הטקסט כבר נכתב לעיל, בפרק 'לא רומן מערבי'. מעט מקולו של חביבי נשמע גם בראיון המובא להלן, שפורסם לרגל צאת סראיא לאור בתרגום לעברית. הראיון (הנרחב במקורו) מייצג מבט לעצמו. אין לכפות אותו על הטקסט, אך אין להתעלם מאמירותיו.

בפרופיל וראיון של ורדי בן יעקב (מעריב, 'סוף שבוע', 3.9.93) כותב המראיין באהדה רבה על האליטיזם של חביבי, הפלסטינאי הארץ-ישראלי, המזכיר לו את הנסיך בברדלס הסיציליאני בסרטו של לוקינו ויסקונטי, מפני שהוא מקבל את העידן החדש של איחוד איטליה ועליית הבורגנות הנובורישית, את חורבן עולמו, בראש צלול, בעיניים פקוחות ובלב נשבר. 'ויתכן', מוסיף המראיין הישראלי ואומר, 'גם מפני שהוא עצמו הצטייר לי כמין "נסיך", במובן שסיפורו שייך כל כך לארץ הזאת, כמין צד שני, מקביל-נוגד, לסיפורי חלוצים וחולמים של הישוב היהודי ... בכל זאת', שואל המראיין, 'יש ב"סראיא" [בת השד הרע] תחושת החמצה נוקבת, של חיים שלמים. כשקראתי, נזכרתי במלים של ביאליק: חיפשתי פרוטתכם ויאבד דינרי - ואשמדאי עומד מאחרי ושחק השחק האכזרי'.

'... נכון', משיב חביבי, 'יש מקום להשוואה הזאת. יש מי שאומר שלולא הנסיון הזה שעברתי לא הייתי יוצר את מה שיצרתי. יש מי שאומר שאני טועה בהרגשה שהחמצתי חיים שלמים. אבל זו הרגשתי לכן אני מספר בספר על הנערים ששכרו אופניים לצאת לטיול. הם נוסעים לים ולי נופלת השרשרת הרפויה. אני חוזר למשכיר ומבקש שייתן לי הזדמנות חדשה, תמורת אותו הגרוש ששילמתי. הוא אומר: אלהים יעלה וישתבח לא עושה שטויות כאלה, אתה רוצה שאני אעשה את זה? אתה מבין, אלהים לא נותן לך חיים אחרים ...'.

אך חביבי מפריד בין העבר הקומוניסטי לנרטיב הפלסטינאי: '... אני מנחם את עצמי שאחרים סבלו יותר בחייהם ... ואני מנחם את עצמי גם בכך שלא לשוא שרדתי. שעלי להמשיך למלא לא רק את תפקידי, אלא גם את תפקידם של מי שלא שרדו, גם משום כך אני דואג דאגה עמוקה שעמי לא ייפול באותם פחים, שנפל בהם בעבר, שהנסיון שלו לא יהיה לשוא'.

שורות אחרונות אלה הן דוגמה, שולית רק לכאורה, לסתירות פנימיות המעבירות איכות דווקא במתח שביניהן. סראיא הוא סיפור על חרטה, והמבע שהסופר מצטט הוא על חוסר יכולת להתחרט, כי 'אלוהים לא נותן לך חיים אחרים'. בסרט טלוויזיה של דוד בן שיטרית על סמי מיכאל משתתף גם חביבי (סוף אפריל 1997, ערוץ 2). בסרט ביוגרפי זה שני הסופרים מנהלים שיח דייגים זקנים על שפת הים, וחביבי מעלה את החרטה: אמיל חביבי: 'אדם לא יכול להתחרט. בפנים בפנים שלו הוא לא מתחרט, ולמה הוא לא מתחרט?' סמי מיכאל: 'כי הוא סלחן כלפי עצמו'. אמיל חביבי: 'לא רק, מכיוון שהוא יודע שהוא לא יכול לחיות עוד פעם כדי לתקן ...'.

סיכום

מוספי הספרות בעיתונות העברית על סראיא, בת השד הרע מציגים מודל של 'התקבלות משולבת' - חוקרים הכותבים על מחקרם בעיתונות יומית. זהו מודל התקבלות השמור ליצירות של בכירי היוצרים בישראל. ברשימות נידונות כמה משאלות המפתח שמעלה היצירה, לא כולן (דמות האישה ביצירתו [סראיא!]), וחיפה כעיר בעלת פוטנציאל פלסטיני מודרני, דרך משל, אינם נידונים כלל).

ברשימות ישנה הסכמה כי מיפוי שאלות מרכזיות העולות בפוליפוניה של הביקורת הספרותית על הספר סראיא, בת השד הרע יסודו באוטונומיה ספרותית מלאה, שהיצירה ראויה לה. כשרון המספר לספר סיפורים, וה'ח'וראפ'יה' כז'אנר ספרותי פוסט-מודרניסטי, שדילג על השלב המודרני ביצירה הערבית, בצד פרישת הוכחות כי היוצר הוא 'משתף פעולה גאוני עם המקורות' הערביים בלשון ובמסורת - אלה הם נושאי משנה המבהירים לקורא כי התקבלות היצירה הספרותית של איש הציבור הוותיק היא קודם כול התקבלות ספרותית.

אבל ספק אם הענקת אוטונומיה מלאה זו אפשרית במקרהו של יוצר פלסטיני זה, איש ציבור מרכזי וסופר מרכזי, שאישיותו וכתיבתו גם יחד הן בעלות נוכחות ומעמד משולב שאין שני לו בחיי התרבות והחברה בישראל. הפרדוקס פותח בכך שיצירתו זו של חביבי, האחרונה, נכתבה כפרדה מהמעורבות הפוליטית העמוקה, מהסיטואציה שבה נמשלות פעילותו הפוליטית של המספר וכתיבתו העיתונאית-הפוליטית ל'עץ אגסים המצמיח חצילים'. פרדה זו מהביוגרפיה הקודמת שלו היא תמטיקה מרכזית בסראיא, זהו העיתוי שבו החלה היצירה להיכתב וזו אף העילה לראשית כתיבתה, אך היוצר הזה ממשיך להיות איש ציבור ויצירתו מתפרשת גם כאמירה תרבותית חברתית ופוליטית.

למרות ההצלחה הספרותית בכתיבת עולם מזווית אישית מורכבת (הכוללת נעורים תחת שלטון המנדט בבית משפחה מורחבת, סיפורו של רומן נעורים עם סראיא הצעירה, המציב את התום האנושי מול מצוות האידאולוגיה, את הבגרות כמנהיג מיעוט לאומי, והבחנות זקנה כבדה הכוללת חשבון נפש מכאיב), למרות התקבלות היצירה על-ידי רבים כאישית וכטובה ביצירותיו של אמיל חביבי, עם כל אלה ההתקבלות 'נטו' של היצירה כספרות בעלת אמירה אישית נותרת בעייתית, יש בה מיסוד המשאלה והיא אינה נתמכת על-ידי התזות שמעלים חלק מהמבקרים.

נושאי הדיאלוג המחקרי גובשו כאן בעקבות מסתו של אנטון שמאס "סופר מקונן" - פרדה מחביבי. פסקות מתוך מסה זו משמשות, בדיעבד, מוקדי ויכוח. הפולמוס על מדיניות התרגום של אנטון שמאס מתחיל מנקודת מוצא של הגדרת התרגום כ'מלאכת מחשבת', ומתנהל על שאלת התאמתו לעברית בת ימינו, שאלה שבאופן הצגתה ישנו גוון תרבותי-פוליטי.

בדיעבד מתנהל פולמוס על הדיכוטומיה מזרח/מערב תחת הכותרת 'לא רומן מערבי' ואף תחת הכותרת 'לשאת שני אבטיחים ביד אחת'. בפולמוס נידונה המעורבות הפוליטית בצד העשייה הספרותית. הסיום מגיש מחלוקת סביב פסגת

הוויכוח, האם 'השורה התחתונה' בתרומתה של היצירה לתרבות היא בית לאומי מפואר למיעוט הערבי או כתיבה אינדיווידואלית פוסט מודרניסטית? הנוסח של שמאס 'בית לאומי' יש בו אתגר וכאב. אם הספרות לבדה היא 'בית לאומי', הרי, במובן מסוים, זהו 'בית של ניר'. מחאה של מיעוט לאומי על אי-נחת מכוונת את הקריאה בסראיא אל מסרים פרטיקולריים לאומיים, ואילו הכותרת 'פוסט מודרניזם פלסטיני' מדגישה את זמנה הספרותי בצד איכות השפה: 'מעטה ניתן לתאר את הניסויים הספרותיים של חביבי כזינוק, בלתי מודע, אולי, חריג, אולי, לעבר הפוסט-מודרניזם: פוסט-מודרניזם שהקדים, למעשה, את המודרניזם בספרות הערבית במקומותינו!' (ש' סומך, הארץ, 5.11.93).

הצגת מוספי הספרות נסמכת בעבודתי על זרמים בתאוריה ובפרשנות המנסים לחשוף מגמות סמויות בטקסט, לפרקו, לבחון מחדש את גבולות האמת בת כמה הזהויות, ולדובב את שתיקותיה של העלילה. הקניית המשמעויות של היצירה, אומרות תפיסות בנות ימינו, נתונה למשאומתן ולמאבק פרשני סביב הקניית משמעויות לטקסט, כאן לסראיא, בת השד הרע. ההתנסות הספרותית, ככל התנסות אמנותית, כפופה באורח בלתי נמנע למודעות התרבותית והפוליטית של הקוראים, של הביקורת. היא מתגבשת מחוץ לטקסט ונחצית על-ידי מציאויות חברתיות לאומיות, אתניות, מעמדיות ומיניות. הנמען אינו ערטילאי והוא מקיים מערכת יחסים קרובה או רחוקה עם העולם שביצירה.

סראיא אינה יצירה ארכאית, לא בלשונה ולא בנושאה האישיים-חברתיים. נהפוך הוא, המבקרים מייחסים אותה לכתיבה החדשנית ביותר בערבית. והסופר - בן בית ומודע לוויכוחים שבתוכם יצירתו נכתבת. ליצירתו חלק אסתטי, תמטי ואידיאי בוויכוחים של שנות ה-90. עיקר הביקורת הפלסטינית שבאה לידי ביטוי בעיתונות העברית היא בעלת כיוון שונה מכיוון הרפרזנטציה העצמית בטקסט של חביבי.

סראיא, בת השד הרע היא טקסט ספרות שאינו מנסה להיראות כאילו הוא אחיד וסדור. אלא להפך, הוא טקסט המבקש בעליל להיראות לא אחיד ולא סדור. הרצון לחפש בו הרמוניה ומרכז אחיד נתקל בגילויים של כוחות המעמידים כנגד המרכז מרכזים אחרים, שפורקים את היכולת לראות ביצירה 'אמת אחת גדולה' המכוונת לנמענים בעלי כתובת אחת (כגון כתיבה רק לנמענים ערבים), וחושפים בה כוחות-נגד הפותחים את תבניתה לאפשרויות מודעות נרחבות יותר. נמעניה של סראיא הישראלית-ערבית הם קוראי ערבית בארצות שונות ויהודים ישראלים הקוראים אותה בתרגום לעברית. וכבר נאמר, כיוון שהמציאות מלאה ניגודים - כך גם תיאור המציאות יכול להיות מלא ניגודים.

האם הסופר אמיל חביבי היה בן בית בספרות העברית?

אמיל חביבי לא קרא ספרות עברית. זהו נתון (הסופר סיים תיכון לפני מסורות החינוך הישראלי שהרווה את תלמידיו הערבים בביאליק ובשאר יוצרי ישראל). לא רק מסיבה זו, אלא גם מחמת בחירות ויכולות אישיות, אמיל חביבי קרא עיתונות עברית, לא קרא ספרות עברית.

עם זאת, בתחום הספרות (ולא רק בה) חביבי היה ידיד אישי לחשובים שבסופרי ישראל ובחוקרי הספרות הערבית, יהודים ישראלים בני זמנו: סמי מיכאל, ששון סומך, נתן זך, שמעון בלס, יורם קניוק, עמוס קינן. הוא ניהל שיחות אישיות וויכוחים פומביים עם הסופר א"ב יהושע, שדמות הצעיר הערבי ביצירתו המאהב מוכרת לקוראים ואף הועלתה על הבמה כמונודרמה. נימת קנטור אופיינית תמחיש את יכולתו של חביבי לח'וראפ'ייה גם בתחום התורה שבעל-פה: יורם קניוק, שותפו לראשות 'ועד היוצרים הישראלי-פלסטיני', מספר כי אמיל היה מיתמם, בקול רם היה חוזר ושואל את הסובבים על ידידו ועמיתו לראשות ועד היוצרים, על יורם קניוק, המתקרב לאטו אל השולחן המשותף: 'מי זה הסופר הזה, זה לא זה שכתב את "המאהב"?'

ביבליוגרפיה נבחרת

- אוסצקי-לזר שרה (עורכת), יחסי יהודים ערבים במדינת ישראל: סיכום סדנת חוקרים, גבעת חביבה 1996.
- בלס שמעון, הספרות הערבית בצל המלחמה, תל-אביב 1978.
- גרין נורית, שבויה בחלומה: מיתוסים בתרבות הישראלית, תל-אביב 1995.
- חבר חנן, 'להכות בעקבו של אכילס', אלפיים, 1 (יוני 1989), עמ' 186-193.
- חביבי אמיל, סראיא, בת השד הרע, תל-אביב 1993.
- מוריס בני, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב 1991.
- סומך ששון (עורך), תרגום בצידי הדרך: עיונים בתרגומים מן הספרות הערבית לעברית בימינו, תל-אביב 1993.
- עזר ננסי, ספרות ואידאולוגיה, תל-אביב 1992.
- פפה אילן, 'היסטוריוגרפיה של פיוס', מטען (חורף 1997), עמ' 34-36.
- רכס אלי, המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית 1965-1991, תל-אביב 1993.
- שוחט אלה, הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידאולוגיה, תל-אביב 1991.
- שקד גרשון, יצירות ונמעניהן: ארבעה פרקים בתורת ההתקבלות, תל-אביב 1987.
- Said Edward W., *Orientalism*, New York 1978.
- Jameson Fredric, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, Ithaca, NY 1981.

סקירת ספרים

דוד בן-גוריון כמנהיג מעצב

(על מה שיש ומה שאין בכרך ההנצחה של בן-גוריון)

גבי שפר

אלי שאלתיאל (עורך), דוד בן-גוריון: ראש הממשלה הראשון, מבחר תעודות (1947–1963) (הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה; עורכת הסדרה: ימימה רוזנטל), ארכיון המדינה, ירושלים תשנ"ז, יח+619 עמודים

בן-גוריון היה לא רק מגדולי הפוליטיקאים אלא גם מגדולי המנהיגים היהודים והישראלים בעת החדשה. כל עוד אין מצמידים לשמו תארים כגון 'המנהיג היהודי הגדול מכולם', 'יחיד בדורו', ו'המנהיג שעיצב בעצמו את היישוב והמדינה', תשרור הסכמה רחבה על מקומו בתולדות ישראל. וכל עוד נוקטים גישה מפוכחת כגון זאת לא יהיה ויכוח רב גם בשאלה אם היה מגדולי המנהיגים הפוליטיים במאה העשרים, כפי שמעריציו טוענים.

משום הדברים האלה, ומשום מאמציהם הבלתי נלאים של נאמניו, רבים מן הישראלים וכן בני אומות העולם עדיין זוכרים ויודעים מי היה האיש, מה שאין כן לגבי מנהיגים ופוליטיקאים ישראלים אחרים בני דורו הפוליטי או בני הדור הפוליטי שבא אחריו (יצחק טבנקין, מאיר יערי, משה שרת, לוי אשכול ואפילו ברל כצנלסון). יתר-על-כן, הוא ומעשיו נזכרים פעמים רבות כאות וכמופת לגדולה ולתרומה חשובה לתקומת לאום ולהקמת מדינה עצמאית.

שלא כמנהג הימים האלה, עלייתו של בן-גוריון במעלות ההנהגה היישובית והלאומית לא היתה מהירה או מטאורית. למעשה התקדם לאט במדרג ההנהגה הפוליטית של היישוב ושל התנועה הציונית, ולכן שימש פוליטיקאי ומנהיג מרכזי זמן רב יותר מכל המנהיגים היהודים והישראלים במאה הזאת. בעשרות השנים ששירת את מפלגתו, את היישוב, את ישראל, ובמידת מה גם את העם היהודי הטביע את חותמו על צדדים חשובים במהות הישויות האלה ועל דפוסי פעולתם.

תרומה כגון זאת היא מסימני ההיכר החשובים ביותר של 'מנהיג מעצב' (transforming leader) והיא גם המבחינה בין המנהיג המעצב ובין 'המנהיג המתגמל' (transactional leader). ברוח ההבחנה הזאת, רק פוליטיקאי המניע קבוצות גדולות של בני-אדם לפעולה כדי לממש מטרות שנועדו לעצב את חיי המונהגים ואת חיי כל

מי שמצויים בסביבות הרלוונטיות ראוי להיכלל בקטגוריה זו של המנהיגים המעצבים. כבודם של המנהיגים המתגמלים במקומו מונח (עיקר תרומתם בניהול שוטף של ענייני המנהיגים על ידם, בעיקר באמצעות משאומתן, חילופי משאבים וקיום עסקות), אבל רוב המנהיגים ה'גדולים' בהיסטוריה נמנים דווקא עם הקטגוריה הראשונה.

כאמור, מנהיגותו של בן-גוריון תואמת היטב את אפיוני המנהיגות הפוליטית המעצבת, ובקבוצה זו אפשר לאפיין אותו כ'אידיאולוג מעצב'. המנהיגים האידיאולוגים המעצבים מקדישים את עצמם להשגת מטרות אידיאולוגיות ברורות הכרוכות בשינוי חברתי ופוליטי של ממש, ולארגון ולניווט תנועות פוליטיות המבקשות לממש את מטרותיהם האידיאולוגיות. מנהיגים כגון אלה אינם משוחררים, כמובן, מדחפים למימוש אישי ולהשגת הערכת הסביבה שלהם, אך לא פחות מזה הם מזדהים עם מטרות קיבוציות ומזהים עמן, ואת יצריהם ותאוותיהם האישיות הם מכפיפים למחויבות לכלל ולפעולה בעבורו.¹

ברוח הדברים האלה, ובלי לחזור ולמנות את כל תרומותיו הגדולות ליישוב ולישראל, אפשר לומר שבן-גוריון היה אחד המנהיגים שהניעו לפעולה בכיוונים ברורים את חברי פועלי-ציון, אחדות-העבודה ההיסטורית, מפא"י, הציונות הסוציאליסטית, התנועה הציונית והארגונים היהודיים שתמכו בה, ואת כל מי שהיתה להם יד בהקמת מדינת ישראל. ולא זו בלבד אלא שהיה גם אחד המנהיגים שסייעו לעצב את האידיאולוגיה האופרטיבית של מוסדות היישוב ושל התנועה הציונית בשאלת הדרך המעשית לפתרון חלק חשוב של בעיית היהודים הכללית. אין ספק שבן-גוריון הוסיף לא מעט מפרי רוחו לעיצוב האידיאולוגיה האופרטיבית של הקבוצות והארגונים הללו. אבל אין לשכוח את תרומתם של המנהיגים האחרים שעמם הלך כבדת דרך ארוכה, שיתף פעולה וגם התנגח שנים רבות.

כמו מנהיגים מעצבים אחרים לא נלאה בן-גוריון להניע יהודים בארץ-ישראל ובתפוצה לפעול ברוח האידיאולוגיה האופרטיבית שסייע לעצב והאמין בה, וזה מתוך שיקולים היסטוריים ושיקולים מעשיים, הבנה מובהקת של התזמון הפוליטי היעיל ומרץ אישי יוצא דופן. אבל אין פירושו של דבר שהאידיאולוגיה הזאת קפאה על שמריה. במהלך הקריירה הפוליטית הארוכה שלו התחוללו בה שינויים חשובים, כמעט מן הקצה אל הקצה.

כמו מנהיגים מעצבים אחרים אף הוא לא הסתפק בניסוח האידיאולוגיה האופרטיבית, אלא השתתף בעצמו במימושה. בתחומי פעולה אחדים, כמו בזירת האיגודים המקצועיים, תנועת העבודה, כוחות הביטחון, השירותים החשאיים ומערכת החינוך, תרם לבניין מוסדות ביישוב ובמדינה. הוא היה ממקימי פועלי-ציון, אחדות-העבודה, מפא"י, ההסתדרות הכללית, הסוכנות היהודית, 'ההגנה' וצה"ל, המוסד והשב"כ, וכמה מוסדות בממשלת ישראל.

אחרי הקמת המדינה היה בן-גוריון אחד המנהיגים הבולטים ביותר במפלגתו – במפא"י. מראשית שנות ה-30 היתה מפא"י 'מפלגת ציר' במערכת היישובית, הציונית

1. על האפיון הזה ראה: M. J. Burns, *Leadership*, New York 1979.

והישראלית, ובאמצעותה השתתף בן-גוריון בהנעת המערכת הפוליטית כולה ובהכוונתה למימוש המטרות החברתיות והפוליטיות שאותן, כאמור, סייע להציב ולעצב. עמדה זו אפשרה לו לנסות לפתח אסטרטגיות חיוניות בתחומים כגון הביטחון, מדיניות החוץ, ההתיישבות, הטיפול בקליטת עולים, פיזור האוכלוסייה והתרבות הפוליטית הישראלית (כידוע היה בן-גוריון שותף בכיר בניסוחם ובמימושם של רעיונות ה'ממלכתיות', ביצירת 'הברית ההיסטורית' עם הציונות הדתית ובקיומה).

עם זה יש לזכור שבמהלך הקריירה הפוליטית הארוכה שלו העלה בן-גוריון גם רעיונות והצעות נפל רבות, שלא התקבלו על דעת חבריו ומתנגדיו והוסרו מעל סדר היום הציבורי והפוליטי. 'הארגון המשותף', למשל, היה רעיון נפל כגון זה מבחינות רבות, רעיון הפדרציה היהודית-הערבית לא עלה יפה, רעיון 'הציונות הלוחמת' לא התממש, וכמוהו גם הרעיונות לכיבוש הגדה המערבית ועבר הירדן המזרחי, התוכניות למלחמת מנע נגד מצרים, ועוד תוכניות ורעיונות כיוצא באלה. הוזה אומר, אפילו בן-גוריון פעל במסגרת של אילוצים חיצוניים ופנימיים שהגבילו מאוד את עוצמתו. יתר-על-כן, כמה וכמה מן הרעיונות והאסטרטגיות המיוחסות לו לא היו פרי רוחו: לא הוא שהגה, למשל, את רעיון החלוקה באמצע שנות ה-30 ('אבות' הרעיון היו חברי ועדת פיל ווייצמן, שנשבה מיד לרעיון הזה); את 'הנוסחה הכפולה', שעיקרה הצורך להילחם בנאצים כאילו לא היה מאבק בבריטים, ולהיאבק בבריטים כאילו לא היתה מלחמה בנאצים ובבעלי בריתם, עיבדה במשותף ההנהגה כולה; ואת המדיניות הפריפריאלית לא הוא בלבד גיבש, ועוד. הוא גם לא יצא מגדרו ולא תמך בהצעות מסוימות, שבדיעבד התברר שהיתה להן משמעות חיונית לגבי התפתחות היישוב וישראל, כמו הרעיון להקמת הבריגדה היהודית במלחמת העולם השנייה.

דא-עקא שעד עתה ההיסטוריונים הם שכתבו את רוב החיבורים העוסקים בבן-גוריון, במנהיגים אחרים של היישוב וישראל ובהתפתחות היישוב והמדינה, וחיבוריהם נכתבו על-פי מסורת הדיסציפלינה ההיסטוריוגרפית. כמקובל על היסטוריונים רבים, המחברים האלה הדגישו את חלקם של האישים הבולטים בתהליכים ובאירועים ההיסטוריים, אבל כמעט לא נדרשו לדיון משולב במנהיגים ובמערכות הפוליטיות שבמסגרותיהן פעלו, ובאמצעותן מימשו את רעיונותיהם ואת האידיאולוגיה שלהם. בדומה לכך, גם מחברים אחרים, המשתייכים לדיסציפלינות שונות במדעי החברה, לא ייחדו תשומת לב מספקת למיקום המנהיגים במערכות החברתיות והפוליטיות הרלוונטיות וליחסי הגומלין בין המנהיגים ובין המונהגים. התוצאה היא שעד כה לא הודגשו די הצורך השפעת המאפיינים החברתיים והשפעת המבנים והתהליכים הפוליטיים על סוג המנהיגים שהופיעו ופעלו ביישוב ובמדינה, על חופש הפעולה שלהם ועל גבולות עוצמתם הפוליטית.

דומה שאלה הסיבות העיקריות למצב המתמשך שבו לא ניתנה הדעת במידה מספקת להשפעותיהם של כמה גורמים בסיסיים על מעמד המנהיגים השונים ביישוב ובישראל ועל חופש הפעולה שלהם: עד מלחמת ששת הימים היתה החברה ביישוב, ולאחר מכן במדינה, משוסעת לזרמים אידיאולוגיים מתנגשים; בגלל השסעים האלה

היו החברה והמערכת הפוליטית שלה מאורגנות על בסיס של שלושה גושים פוליטיים גדולים, שכל אחד מהם היה למעשה בעל מבנה קואליציוני, וההחלטות התקבלו על בסיס של קונסנזוס שהיה אפשר לגבשו רק באמצעות פשרות בין הקבוצות הפוליטיות השונות מזה והמנהיגים השונים מזה. מחברים שכתבו על מנהיגי היישוב לא ניתחו לעומקה את משמעות הגורמים האלה.

יתר-על-כן, רוב ההיסטוריונים והביוגרפים שעסקו במנהיגי היישוב וישראל בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה המעיטו בחשיבותם של הגורמים החברתיים והפוליטיים המערכתיים בשעה שביקשו להעריך את התכונות, המעשים והתרומות של גיבוריהם, וזה מתוך שיקולים דיסציפלינריים מסורתיים ומתוך הערצה למנהיגים אקטיביסטים. בשעה שכתבו את תולדות היישוב בעשורים הראשונים הדגישו אפוא את מעשיהם של המנהיגים הבולטים, אבל כמעט שהתעלמו מן המבנה הקואליציוני, שאפיין את כל רמותיה ופלגיה של המערכת הפוליטית היישובית והישראלית. הם גם מיעטו להתייחס לעצם הדבר שהמערכת הזו פעלה על בסיס עקרון היחסיות, שהשפיע, כידוע, על אימוץ שיטת בחירות יחסית טהורה, ובשל ההסדרים האלה נוצר מצב שבו לא זכו שום מחנה פוליטי ושום מפלגה לרוב מוחלט. העקרונות וההסדרים שהיו קשורים לשיטת הייצוג היחסי ולעובדה שמפא"י לא היתה מפלגה דומיננטית לחלוטין יצרו מצב שבו אפילו מפלגות קטנות, ואף פלגים בתוך מחנות ומפלגות, יכלו להטיל וטו על החלטותיהן של המפלגות הגדולות, לבלום את פעולתן, ובכך להגביל את יכולת הפעולה של המנהיגים והפוליטיקאים החשובים במפלגות אלה. הצגת המשמעויות של גורמי הרקע האלה ודומיהם חיונית לשם הבנת מעמדם ומעשיהם של כל מנהיגי היישוב וישראל.

משום כך ראוי שגם הדבקים במחקר ובכתיבה היסטוריים 'טהורים' או בכתיבת ביוגרפיות של מנהיגי היישוב וישראל ינסו להעריך את המעמד היחסי של גיבור ה'סיפור' שלהם, ישוו אותו למעמד הנפשות הפועלות האחרות, ויביאו בחשבון את אילוצי המערכת הפוליטית. בשעה שכותבים על מעמדו של חיים וייצמן, למשל, ראוי להביא בחשבון את עוצמתו שנבעה גם מאישיותו וגם מן הארגונים שבמסגרתם פעל, את יכולת מתנגדיו בציונות הכללית ומחוצה לה להגביל את צעדיו, את משקל תומכיו ומתנגדיו מבית בתוך תנועתו, את התשומות של המערכת הפוליטית ואת המגבלות שהטילה עליו המערכת הזאת.

הדברים אמורים גם על המגבלות והאילוצים שהוטלו על מנהיגים אחרים, גדולים ככל שהיו, וכמובן גם על בן-גוריון בתור מנהיג אידיאולוגי מעצב בולט ביישוב ובישראל. בהקשר הזה ראוי לזכור שבן-גוריון לא היה ה'שחקן' היחידי על בימותיהם של תנועת העבודה הארץ-ישראלית, היישוב, התנועה הציונית וישראל. על כל הבימות האלה 'שיחקו' גם אישים אחרים, אקטיביים, כריזמטיים, שאפתנים ומלאי ערך עצמי לא פחות ממנו. די להזכיר כאן אישים מן השורה הראשונה – חיים וייצמן, זאב ז'בוטינסקי, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, מאיר יערי, אבא הלל סילבר, משה שרת, ודומיהם, ומן השורה השנייה – אליעזר קפלן, לוי אשכול, משה שפירא, הרב מיימון, פנחס רוזן, פרץ ברנשטיין, נחום גולדמן ודומיהם. למקרא הרשימה הזאת נקל להבין

את ה'צפיפות' ששררה בזירת ההנהגה דאז ואת העוצמות והיכולות הגדולות של כל המנהיגים והפוליטיקאים האלה, שהטילו מגבלות חמורות על יכולת הפעולה של כל מנהיג ומנהיג, לרבות בן-גוריון.

עם זה, כאמור, לא רק מנהיגים בולטים אחרים, אלא גם כוחות פוליטיים שהתנגדו לתנועת העבודה ולמפא"י מזה ותמכו בה מזה, השפיעו על מעמדו של בן-גוריון ועל יכולת הפעולה שלו. מאחר שמפא"י מעולם לא השיגה רוב מוחלט בבחירות למוסדות היישוב וישראל נאלצו מנהיגיה, לרבות בן-גוריון (כפי שמעידות תעודות לא מעטות בכרך ההנצחה שלפנינו) להשקיע מאמצים רבים ביצירתן ובשמירתן של הקואליציות שנדרשו להבטיח את מעמדה הדומיננטי במערכת הפוליטית. כמות הזמן והאנרגיה שנאלצו בן-גוריון וחבריו להנהיג להשקיע בתחום הזה היו אפוא גדולות. גם המחיר שהיה על מנהיגי מפא"י לשלם בעבור שמירת הדומיננטיות של מפלגתם היה גבוה הרבה ממה שצוין בספרים ובביוגרפיות.

הדאגה להקמתן ולשמירתן של הקואליציות שהיו דרושות להבטחת הדומיננטיות של מפא"י והמחיר שנאלצה מפא"י לשלם לשותפותיה בקואליציות לא הוגבלו לתחום הלאומי, ולאחר מכן לתחום המדינתי בלבד. מנהיגי כל המפלגות, ובכללן גם מנהיגי מפא"י, היו עסוקים דרך קבע בהבטחת מעמדם ויכולת הניווט שלהם גם במפלגותיהם פנימה. אמנם אחרי מות ברל כצנלסון ופרישת טבנקין ויערי ממפא"י ביסס בן-גוריון את מעמדו הבכיר במפלגה, אבל המשך קיומן של סיעות, ובעיקר קיומו של מחנה מתון גדול, גם אם לא מאורגן, הצריך מגעים והידברות עם מנהיגי הקבוצות האלה ופשרות רבות. מדרך הטבע גם המחיר ששולם תמורת שיתוף הפעולה של הקבוצות והאישים השונים בתוך תנועת העבודה ומפא"י היה גבוה. כל הגורמים האלה הצרו גם את צעדיו של מנהיג בעל שיעור קומה כבן-גוריון.

ואחרון-אחרון בהקשר הזה, ההסדרים הכלליים שאפיינו את המערכות הפוליטיות מחוץ ליישוב ולישראל (כמו מערכת השלטון הבריטית מצד אחד, והמערכות הארגוניות של התפוצה היהודית מצד שני) והשפיעו על קשרי הגומלין האינטנסיביים והסבוכים בין הגורמים הפנימיים הנזכרים למעלה, גם הסדרים אלה תחמו את גבולות יכולתם של כל המנהיגים במערכות האלה, ובכללם בן-גוריון.

אלה כמה הערות חיוניות שראוי לזכור בשעה שבוחנים את מעמדם ואת פעולותיהם של מנהיגי היישוב וישראל ובן-גוריון בכללם, וכשמבקשים להעריך את הכרך השני בסדרה המיוחדת הזאת להנצחת נשיאי ישראל וראשי הממשלה שלה, המוקדש לדוד בן-גוריון.

שתי משימות לא פשוטות ולא קלות עמדו לפני עורכי הספר הזה, ואני משער שגם לפני עורכי הכרכים האחרים בסדרה זו ובסדרות דומות לה: האחת, איך שומרים על איזון נאות בין הרצון להנציח אישיות דגולה, כמעט מיתולוגית, ובין הצורך לשמור על כללי עריכה וכתובה אקדמית חסרת פניות. והמשימה הנכבדה האחרת היא איך מנציחים בכרך אחד של תעודות ומבואות את מכלול מחשבתו ופעולתו של מנהיג בעל שיעור קומה כבן-גוריון, שהיה דמות מפתח מרכזית ביישוב ובמדינת ישראל כ-60 שנה, ושלח ידו כמעט בכל תחומי הפעולה שהיו קשורים ל'מהפכה

הציונית' בארץ-ישראל. הפתרון הנאות שאימצו עורכי הכרך היה להתמקד בפרק זמן של כ-16 שנים, שראשיתו ערב הקמת המדינה (1947) וסופו בפרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה (1963).

אך גם לאחר שבחרו בפרק זמן מוגדר וקצר למדי במניין שנות פעולתו עדיין עמדה לפני העורכים בעיית ארגון התעודות בדרך שתשקף את הצדדים הרבים במחשבתו ובפעולותיו. הפתרון שמצאו הוא חיבור עקרון הסידור הכרונולוגי ועקרון הסידור הנושאי. התעודות והמבואות מסודרים בחמישה שערים נושאים המוצגים בדרך כרונולוגית. על-פי הגישה הזאת, כל שער עוסק במקבץ של נושאים שעלו והופיעו בזמנים שונים של כהונתו בתור ראש ממשלת ישראל. התוצאה היא כרך עב כרס, מלא וגדוש תעודות ומבואות מאירי עיניים. מפאת גודש התעודות מצד אחד, ומצעו הקצר של מאמר ההערכה הזה מצד אחר, אין אפשרות לדון כאן במכלול הצדדים והעניינים המופיעים בכרך. מאמר זה יתמקד אפוא בנושאים החשובים יותר לדעתו של כותב הדברים האלה.

השער הראשון, שלא במקרה תופס את המקום הנכבד והרחב ביותר בספר, מכיל מסמכים ומבואות שעניינם השנים 1947-1953. אין תמה בכך, שהרי לא רבים יחלקו על הקביעה שזו היתה תקופת השיא של פעולתו המדינית והחברתית המעצבת של בן-גוריון. גם לפני התקופה הזאת וגם לאחריה הוא הרבה לעשות, אבל רבות מ'שעותיו היפות' של המנהיג היו בשנים האלה. למרות מחלוקות קטנות וגדולות שהתקיימו אז וגררו ויכוחים בשנים הבאות, הרוב המכריע ביישוב ובחוגים רחבים של העם היהודי בתפוצה פעלו מתוך הסכמה רבה, ומידת החיכוך בין בן-גוריון ותומכיו ובין מתנגדיו היתה קטנה למדי. לשון אחר, בשנים ההן פעלו בן-גוריון וחבריו במפא"י מתוך חופש פעולה יחסי. לכן, כמעט כמתבקש מאליו, הוכתר השער הזה בדין בכותרת 'הקמת המדינה ועיצוב דמותה'.

בשער הזה מובאות תעודות רבות המכילות הערכות של בן-גוריון בדבר התהליכים הפוליטיים והצבאיים שהובילו לקראת מלחמת השחרור והקמת המדינה. תעודות אלה מיטיבות לשקף את השקפתו ואמונתו של בן-גוריון בדבר הרקע להקמת מדינת ישראל: בן-גוריון היה סבור שחיבורם של כמה גורמים – השואה, היחסים בין יהודים לערבים בארץ-ישראל, המוכנות של היישוב, ההתרחשויות הבין-לאומיות אחרי מלחמת העולם השנייה והחלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל, חיבור זה הוא שיצר את הרקע החיוני להקמת המדינה היהודית. עוד מעידות התעודות האלה על מסקנתו של בן-גוריון שהקמת המדינה היהודית תהיה כרוכה בהתמודדות צבאית רבת היקף עם המדינות הערביות. ממבחר התעודות המוצגות כאן עולה שבין השאר התכוונו העורכים לחזור ולהדגיש את מקומה המרכזי של סוגיית הביטחון במחשבת בן-גוריון אחרי מלחמת העולם השנייה. יש כאן גם יותר מרמז שהמקור החשוב, גם אם לא הבלעדי, לדומיננטיות של בן-גוריון במערכת הפוליטית היה התמקדותו בתחום הביטחון, שכוונה להכנת היישוב למערכה הצבאית שעמדה לפניו ולהבטחת שליטה מרבית במשאבי כוח האדם, הכסף והמכשור שנדרשו לשם כך.

יתר-על-כן, כוונתם המוצהרת של העורכים היא להציג את יכולתו המובהקת

והייחודית של בן-גוריון להתמיד בעניין אחד, שהיה להגדרתו חיוני ומרכזי. אבל כאן חשוב להדגיש שבן-גוריון לא היה יחיד באמונתו בצורך הדחוף בהקמת מדינה יהודית, לנוכח תוצאות השואה והיחלשות האימפריה הבריטית במזרח התיכון. הוא גם לא היה יחיד בהערכתו בדבר ההתמודדות הצבאית הצפויה עם מדינות ערב ובמסקנתו שמן ההכרח להתכונן היטב לקראת הקמת המדינה וההתקפה שתבוא עליה. גם מנהיגים אחרים הרגישו או הבינו את הדברים האלה.

בחלק הזה מוצגת גם התלבטותו של בן-גוריון בשתי סוגיות אסטרטגיות עיקריות – חשיבות התלות בגורמים בין-לאומיים כמו האו"ם, ובעיקר במעצמות כמו ארצות-הברית, לעומת ההסתמכות על עוצמתו ועל כוחו הצבאי של היישוב והעם היהודי. המסמכים המובאים כאן מעידים שבעת ההיא עדיין לא גיבש לו בן-גוריון עמדה נחרצת בדילמה הזאת. למעשה, ערב מלחמת השחרור ובמהלכה השתדלו בן-גוריון וחבריו להנהגת היישוב והמדינה לנווט בזהירות מרובה בין שתי התפיסות והאפשרויות האסטרטגיות האלה.

לדברים האלה קשורה במישרין גם השאלה החיונית של ניסוח התפיסה הבטחונית הישראלית הבסיסית. בכרך הזה מובאות כמה תעודות המדגישות את תפיסת היסוד של בן-גוריון וחבריו להנהגה, שמלחמת השחרור, שבה עמדו היישוב וישראל, וכן המלחמות הבאות שיבואו על ישראל, היו מלחמות מגן. אבל התעודות גם מדגישות ש'שיטת המלחמה', בלשוננו של בן-גוריון, היתה ותהיה אופנסיבית. ואכן, זו התקבלה כתפיסת היסוד הבטחונית של ישראל. על התפיסה הזאת חזרו כמעט כל הפוליטיקאים הישראלים לדורותיהם, מפקדי צה"ל ומחברי מאמרים וספרים רבים על מדיניות הביטחון של ישראל ועל תרומתו של בן-גוריון לעיצובה ולאימוצה. אבל כל אלה לא הדגישו כל-כך את עצם הדבר שלמעשה היתה זו עוד אחת מאותן 'נוסחאות כפולות' עמומות למהדרין שהיו בן-גוריון וחבריו מאמצים כדי לממש כמה תפיסות בסיסיות. כמו נוסחאות כפולות אחרות שמנהיגי היישוב וישראל השתמשו בהן מפעם לפעם, גם מקורה של הנוסחה הזאת אינו בגאונותו של מנהיג יחיד דווקא, אלא בהיגיון הקשור לקיומה של מערכת חברתית ופוליטית קטנה, שנדרשה להתמודד עם קשיים גדולים ובעיות קשות. לעתים נראות נוסחאות כפולות כגון אלה סבירות על-פי הגיון הקיום של חברות ומדינות קטנות, ויש בהן להתאים לדימויים ולצרכים של חברי אותן מדינות וחברות ולאפשר למנהיגים גמישות ופתחי מילוט ממדיניות לא רצויה. אבל בנסיבות מסוימות יש בנוסחאות שכאלה להסתיר כוונות תוקפניות או לא מוסריות. על קוראי הספר יהיה לפסוק בעצמם מאיזה מקור ניזונו הנוסחאות הכפולות שניסחו בן-גוריון וחבריו האקטיביסטים.

עוד דבר עולה בבהירות מן התעודות, וכבר עמדו על כך כמה מחוקרי מלחמת השחרור: במהלך המלחמה, ובייחוד אחרי קבלת משלוחי הנשק מצ'כיה וממקורות אחרים, הבין בן-גוריון שגודל הכוח הצבאי הישראלי והיקף חימושו ואיכותו עדיפים מן הכוח והציוד העומדים לרשות הערבים. נראה שמאז ואילך הבין בן-גוריון יפה שבעייתה העיקרית של מדינת ישראל אינה בתחום הצבאי אלא בתחום הפוליטי דווקא, ומשום כך גם היטיב להבין מה צריכות להיות מטרותיה המדיניות של המדינה

הצעירה. אבל למרות ההכרה הזאת לא חדל להדגיש בנאומיו הפומביים והפומביים למחצה (בעיקר בכינוסים מפלגתיים) את עדיפותו המוחלטת של נושא הביטחון על פני כל הנושאים האחרים שהיו כרוכים בבניין אומה ומדינה. בנאומיו אלה לא הסתיר את עמדתו הנחרצת שאם יתנגשו הצרכים הבטחוניים בצרכים אחרים, כגון מדיניים וכלכליים, צורכי הביטחון קודמים.

מן הדברים המובאים בספר מתברר גם שבן-גוריון היה סבור שרק הוא עצמו ו'מערכת הביטחון' שעליה הופקד הם שיכריעו בעת שיתעורר צורך בטחוני אמתי או מדומה, ויהיה הכרח לקבוע את סדרי העדיפות הלאומיים. כדרכו לא הסתיר את דעתו לאן יישאנו לבו בנסיבות שכאלה. גם אם לא הצליח לממש את מלוא התפיסה הזאת הרי יש כאן ראיות נוספות להשתרשות האתוס האגרסיבי בתפיסת ממשלותיה של ישראל בעת ההיא.

בשער הראשון מודגשת כראוי החשיבות המרבית שייחס בן-גוריון לירושלים והעדיפות שהיתה בעיניו לצורך להשקיע משאבים חיוניים לשם פריצת הדרך לירושלים, הסרת המצור מעל העיר ושחרור העיר העתיקה. ואכן, הוא לא נח ולא שקט עד שנעשו המהלכים הצבאיים הדרושים להשגת היעדים האלה. כידוע, מקצת המהלכים האלה צלחו, אבל מקצתם (בייחוד 'שחרור' העיר העתיקה) כשלו.

עם זה מובאות כאן גם תעודות העוסקות במה שלאחר מכן - בוויכוח המר והממושך עם משה שרת - בן-גוריון עצמו כינה 'בכייה לדורות'. הכוונה להתנגדותו הנחרצת של המחנה המתון, ומשה שרת בראשו, להפנות משאבי כוח אדם ואמצעי לחימה לכיבוש חלקים נכבדים מן הגדה המערבית. המתונים העדיפו להפנות את עיקר המאמץ הצבאי לחזית מצרים כדי להימנע מסיפוח מאות אלפי פלסטינאים שלא נטשו את ארץ-ישראל ממערב לירדן, ולכבוש את השטחים הריקים של הנגב, שהיו חיוניים לא רק לדעתו של בן-גוריון אלא גם לדעתם של המתונים שבמתונים במפא"י. בכרך הזה אומצה, למעשה, גרסת האסכולה הבן-גוריוניסטית, שעל-פיה לא התכוון בן-גוריון בעיקרו של דבר לכבוש את הגדה וסמך על אנשי המחנה המתון שיוציאו למענו את הערמונים מן האש. גרסה זו מוקשה מפני ש'הראיות' שחסידי בן-גוריון מביאים לאישושה אינן 'יצוקות בבטון', ומפני שבין השאר עולה השאלה מדוע חזר בן-גוריון והטיח בשרת את הטיעון הזה שנים רבות לאחר מכן ובזעם שלא שכך, אם אמנם לא התכוון לכבוש את חלקי הגדה מידי הלגיון הערבי?

יתר-על-כן, אם מאמצים את גרסתה של האסכולה הבן-גוריוניסטית, תומכי בן-גוריון עצמם מספקים בדיעבד אישור לטענתם של כמה חוקרים 'פוסט-ציונים', שלמעשה היה הסכם מכלל לא בין בן-גוריון לעבדאללה על ויתור ישראלי מקדמי על הגדה המערבית בתמורה להגבלת היקף המתקפה של ממלכת ירדן על ישראל. מנקודת ראותם של הבן-גוריוניסטים זאת פרשנות בעייתית מאוד, גם לאור קטעים מיומני בן-גוריון המובאים בכרך הזה, שעניינם אי היציבות של המשטר בעבר-הירדן וחוסר האפשרות המהותית לסמוך על שיתוף פעולה עם הממלכה ההאשמית הזאת.

נושא אחר בחלק הזה, שלא יוחדה לו תשומת לב מספקת, הוא עמדתו של בן-גוריון בשאלת 'הסיבוב השני' עם מדינות ערב. בכרך הזה מוצגת גרסתו של ראש

הממשלה הראשון, שעל-פיה 'הסיבוב השני', ביוזמתם של הערבים, הוא בלתי נמנע. הערבים לא ישכחו את תבוסתם מידי ישראל, ותבוסה זו עוד תגביר את רצון מנהיגיהם להשיב את כל ארץ-ישראל לשליטה ערבית. הכרך הזה מציג ראיות רבות שעל-פיהן היה העיסוק בסיבוב השני לעניין כמעט כפייתי אצל בן-גוריון. אבל דרוש מחקר נוסף כדי להעריך את השפעת החשש האסטרטגי הזה על עיצוב השקפתו הבטחונית של בן-גוריון, ובעקבותיו על השקפותיו של דור שלם של מנהיגים פוליטיים וצבאיים בישראל.

כמתבקש, כמה תעודות בחלק הזה של הספר עוסקות ב'נטישת' הפלסטינאים את אדמותיהם ובתיהם (מה שנקרא בלעז ה'אקסודוס' הפלסטינאי) וביצירת התפוצה הפלסטינאית. צריך לזכור שבן-גוריון ראה תמיד את ה'אקסודוס' כ'מנוסה ההמונית' של הפלסטינאים. הוא אמנם ידע היטב שהיו כמה אירועים של גירוש פלסטינאים (יש ראיות שהוא עצמו היה מעורב בפרשת גירוש הערבים מרמלה ולוד), ואף-על-פי-כן חזר והדגיש שהמוני הפלסטינאים ברחו, ושזו היתה התופעה המדהימה ביותר במלחמת השחרור. משמע, בן-גוריון סירב להודות שגורמים צבאיים ואזרחיים בישראל היו שותפים לגירוש פלסטינאים, מלבד כמה מקרים 'חריגים'. אבל גם בעניין זה לא היה יחיד. אפילו מנהיגים מתונים כמשה שרת דיברו בתחילה ברוח זו. בן-גוריון וחבריו לא הסתירו את כוונתם למנוע את החזרת הפלסטינאים שנטשו את השטחים שתפסה ישראל במלחמה. ושוב, כמו פוליטיקאים ישראלים אחרים, שנים רבות דבק גם בן-גוריון בנוסחה שישראל תשקול החזרת פלסטינאים מעטים על בסיס של איחוד משפחות ופתרון בעיות מיוחדות, ורק כחלק מהסכמי שלום שייחתמו עם מדינות ערב. אבל שלא כמו בן-גוריון וחבריו האקטיביסטים, בראשית שנות ה-50 שינו כמה פוליטיקאים מתונים, ובהם גם חברי מפא"י כמו שרת, את טעמם והיו מוכנים להתיר את שובם של פלסטינאים רבים יותר (עד מאה אלף) לארץ-ישראל ולשלם פיצויים לפליטים הפלסטינאים שלא יותר להם לחזור לתחומי ישראל.

גם עמדתו האמביוולנטית מאוד של בן-גוריון כלפי הפלסטינאים שנשארו בישראל באה לידי ביטוי בכרך הזה. כמו 'ביטחוניסטים' אחרים חשש גם הוא שמא ישמשו הפלסטינאים הישראלים גיס חמישי של מדינות ערב, וכמו מנהיגים אחרים בעלי השקפות לאומיות מוצקות גם הוא לא ראה בעין יפה את רעיון ההשתלבות של הקבוצה הזאת בחברה הישראלית. משום כך, ומשום חששותיו מפני סיבוב שני תמך בן-גוריון בתוקף בהנהגת ממשל צבאי מחמיר, ואחר-כך גם בשימור הממשל הצבאי. אבל בהקשר של הדיונים על הצורך בחוקה לישראל תמך בן-גוריון בהענקת זכויות אישיות ופוליטיות לפלסטינאים ושילובם במערכת הפוליטית.

ומעניין לעניין באותו עניין; כבר נרמז ברשימת ביקורת זו שמפעם לפעם הציע בן-גוריון הצעות ותוכניות שהסיכוי למימושן היה קטן מאוד. אחת התעודות בכרך הזה עוסקת בהצעה לגייר את הפלסטינאים הישראלים. הצעה זו היתה מבוססת על התפיסה שפיתחו הוא ויצחק בן-צבי בעת שהייתם בארצות-הברית בזמן מלחמת העולם הראשונה, שערביי ארץ-ישראל היו יהודים על-פי מוצאם. אבל דבר אחד הוא

לטעון טענה כזאת בראשית המאה, ודבר אחר הוא להציע את הצעת הגיור הזאת אחרי מלחמת השחרור...

ב'תפר' שבין ענייני החוץ והביטחון ובין ענייני הפנים עמדה שאלת הארגונים הצבאיים, שלמעשה נשלטו בידי שלוש מפלגות ישראליות. בשער הראשון בכרך הזה מוצגים נימוקיו המוכרים של בן-גוריון לעניין הצורך הדחוף והחיוני בפירוק הפלמ"ח והארגונים הפורשים - אצ"ל ולח"י. מלבד נימוקים כגון הסכנה הפוליטית שבקיום מיליציות מזוינות בישראל, היעילות שבאיחוד כל המיליציות, חשיבות שילובן במסגרת צה"ל, וחוסר הייחוד של הפלמ"ח, טען בן-גוריון שקיומן של מיליציות שכאלה יפגע ביכולת לממש את עקרון הממלכתיות, שהיה בסיס חיוני למימוש הקוממיות של עם ישראל בארצו. עם זה קשה להשתחרר מן הרושם שפירוק המחתרות היה קשור למאבק בשתי המפלגות שהיו מזוהות עם המחתרות האלה, מפ"ם וחירות.

בשער הראשון מובאות גם תעודות אחדות הקשורות לתחום הפנים. מן העיון בהן עולה שבמידה רבה היו הנושאים הפנימיים קשורים אהדדי. כך, לדוגמה, מתבררת חשיבותו הרבה של המשבר הכלכלי הכבד שפקד את ישראל בזמן מלחמת השחרור ואחריה. תעודות מעטות בלבד בכרך הזה עוסקות במשבר הזה, ואף-על-פי-כן ניכר בעליל שנודעה לו השפעה רבה על יחסיה של ישראל עם ארצות-הברית מזה ועם יהודי ארצות-הברית מזה. המתח הרב שנלווה לצורך להבטיח את האמצעים הכלכליים לשם פתרון המשבר השפיע השפעה עמוקה על מעשיהם של מנהיגי תנועת העבודה והממשלה - בחדרי חדרים התגלה בן-גוריון כמי שאחזה אותו בהלה. בשל המשבר הכלכלי נדחפו קברניטי ישראל לחפש מקורות מימון נוספים, ואחד מאלה היה ממשלת גרמניה המערבית. בסיועה של ארצות-הברית ניהלו מנהיגי מפא"י ופקידי הממשלה משא-ומתן קשה עם הגרמנים. בן-גוריון תמך במהלך הזה, אבל הפוליטיקאי שניהל את המשא-ומתן הלכה למעשה מאחורי הקלעים היה משה שרת. התוצאה היתה הסכם השילומים עם גרמניה. הכרך הזה מציג בקצרה בלבד את הוויכוחים המהותיים בסוגיה המוסרית והמעשית של ניהול המשא-ומתן הארוך והנפתל עם ממשלת גרמניה, ואת המשבר הפוליטי האלים והעמוק שפרץ, לא מעט ביוזמתו של מנחם בגין, כשהובא הסכם השילומים לאישור בכנסת. בן-גוריון אמנם משך אליו את אש המתנגדים בתהליך הזה, אבל כל הפוליטיקאים שהבינו את משמעות המשבר הכלכלי העמוק היו שותפים להחלטותיו.

כאן ראוי להזכיר גם את החלטות הפשרה בדבר דחיית הכנת החוקה לישראל. אם להשתמש במונח שטבע בן-גוריון בעניין אחר, הרי ייתכן שדחיית הכנת החוקה לישראל היתה באמת בחזקת 'בכייה לדורות'. גם בעניין הסוגיה הזאת אין במסמכים המובאים בכרך הזה לחדש - מוצגים בהם הנימוקים המסורתיים לדחיית הכנת החוקה: מלחמת השחרור וסוף המלחמה הקרב ובא, גלי העלייה לישראל העומדים בעיצומם, חוסר האפשרות לחייב את הדורות הבאים בחוקה שתיכתב בתקופה ה'מהפכנית' שאחרי הקמת המדינה, וכיוצא באלה הסברים ותירוצים אחרים שהעלה בן-גוריון. בן-גוריון גם חשש שמא הכנת חוקה פורמלית תחייב להבטיח את זכויותיהם וחירויותיהם של הפלסטינאים הישראלים, אבל הסיבה העיקרית להסכם הפשרה

שהושג - הכנת מסכת חוקי יסוד שיקובצו לחוקה בשלב מאוחר יותר - היתה מערכת היחסים של מפא"י ובן-גוריון עם הדתיים, שהתנגדו לכינון חוקה כזאת. למרות הרטוריקה שהשתמש בה כדי להבטיח לבוחריו ולעולם כולו שזכויות הפרט יישמרו היה בן-גוריון מוכן לשלם את מלוא המחיר הפוליטי שנדרש תמורת השתתפות הדתיים בקואליציות שהקים, לרבות דחיית הכנת חוקה, אימוץ הדרגתי של חוקי יסוד, והטבות שונות למחנה הדתי.

משום כך גם לא פלא שבחלק הזה של הכרך 'מכב' הסכם הסטטוס-קוו, שהיה למעשה מכתב ששלחו בן-גוריון, יצחק גרינבוים והרב פישמן אל הנהלת אגודת-ישראל עוד ביוני 1947, ובו פירוט של כמה הסדרים הקשורים למעמד הדת במדינה שתקום (קביעת השבת כיום המנוחה החוקי, כשרות המטבחים שברשות המדינה, הקביעה שדיני האישות יהיו על-פי ההלכה, והבטחת האוטונומיה של החינוך הדתי). 'הברית ההיסטורית' בין מפא"י לדתיים הושתתה על ההסכם הזה והתקיימה כל עוד היה המחנה הדתי מרוצה מבחינת שמירת ההסכם הזה ומבחינת קבלת המשאבים שהובטחו לו מפעם לפעם. המסמכים האלה חותמים את השער הראשון בכרך הזה.

בשער השני, שכותרתו 'משבר ופרישה', מוצגים מסמכים ומבואות העוסקים בשנים 1953-1955, שבהן לא כיהן בן-גוריון בראשות הממשלה והתגורר לראשונה בשדה-בוקר. המבוא והתעודות בשער הזה אינם מאירים באור חדש את מניעי פרישתו של בן-גוריון בעת שהיה בשיא עוצמתו ויוקרתו הרקיעה שחקים, אלא חוזרים, למעשה, על הגרסה הידועה שפרישתו נבעה בעיקר בשל עייפות ומתח נפשי רב, וכן בשל מורת-רוחו ממצבה של המערכת הפוליטית הישראלית. על-פי גרסה זו התקשה בן-גוריון להסתגל ל'יום הקטנות' שבא אחרי האירועים המסעירים שהיו קשורים בהקמת המדינה, בעיצוב מוסדותיה ובהנהגת כמה מדפوسی הפעולה שלה. אבל נראה שיש לשוב ולבחון את כל מניעיו של בן-גוריון לפרוש מראשות הממשלה בעודו בשיא עוצמתו. בייחוד צריך לשוב ולברר אם לא הרגיש בן-גוריון כבר אז שבהנהגתו שוב אין ההגמוניה של מפא"י מובטחת, ואם לא פרש, בין השאר, כדי לגבש אסטרטגיה חלופית שתבטיח את המשך השליטה של תנועת העבודה ושל עוצמו במערכת הזאת.

התעודות והמבוא המקדים מציגים את ה'סמינר' השני בענייני ביטחון שערך בן-גוריון לעצמו ערב פרישתו מן הממשלה (את ה'סמינר' העצמי הראשון בסוגיות אלה ערך ערב מלחמת השחרור, ועל-פיו נוסחה האסטרטגיה הכללית של המלחמה ההיא, ששימשה בסיס גם לתפיסה הבטחונית של ישראל במשך תקופה ארוכה). תוצאת החקירה והדרישה של בן-גוריון ב-1953 היתה תוכנית פיתוח תלת-שנתית בעבור צה"ל, משרד הביטחון והמערכות המשיקות. התוכנית הזאת נועדה להכין את צה"ל לקראת סיבוב שני, שעל-פי תחזיתו של בן-גוריון יתרחש בשנת 1956, אם כי היעד הזה מוצנע, ויש מקום לבדיקה מעמיקה נוספת של משמעותו מבחינת מדיניותו ומעשיו של בן-גוריון בשנים הבאות. מכל מקום, העיון בדברי בן-גוריון בממשלה בעת שהציג את תוכניתו מגלה שוב את היסודות העיקריים של תפיסת הביטחון של

ישראל שגובשה עד אז והוסיפה להנחות את קברניטי מערכת הביטחון עוד שנים רבות לאחר מכן.

תוכניתו של בן-גוריון היתה מבוססת על שלושה יסודות: שימת דגש בהכנת היחידות הלוחמות וחיוקן; העדפת כוחות מחץ – צנחנים, חיל אוויר ושריון; ושיפורים בגיוס ובשירות המילואים. בן-גוריון עסק גם בעקרונות של חלוקת האחריות בין משרד הביטחון לצבא. אבל הסוגיה הזאת לא יושבה בידיו בעת ההיא והיתה גורם לחיכוכים רבים בשנים הבאות, בייחוד בתקופתם של משה שרת, הירש שנכפה על בן-גוריון במשרד ראש הממשלה, פנחס לבון, יורשו הנבחר של בן-גוריון במשרד הביטחון, ומשה דיין, הרמטכ"ל שמינה בן-גוריון. תוכניתו של בן-גוריון עסקה גם בצורך החיוני בהישענות על יישובי הספר ובפיזור האוכלוסייה. שני יסודות אלה שימשו בסיס לתפיסת ההגנה המרחבית, שגם היא היתה למרכיב חשוב של מדיניות הביטחון, לפחות עד מלחמת 1973.

השער השני מכיל, במתכוון או שלא במתכוון, עדויות רבות על נסיונו של בן-גוריון לחדש את החזון ואת המעשה החלוצי, שלדעתו חדלו לשמש נר לרגלי מבוגרים וצעירים בישראל. הכמיהה העזה לחידוש פני החלוציות היתה קשורה כנראה לא רק בצורך ליישב אזורים שוממים, אלא גם בתחושתו שתנועת העבודה הולכת ושומטת מידה את ההגמוניה בחברה ובפוליטיקה – נושא שעדיין לא נבדק דיו. כידוע, בן-גוריון ניסה לפנות במישרין אל הנוער ולקרוא לו להתגייס לפעולה חלוצית, בעיקר במסגרת המאמץ ל'הפרחת השממה', קרי הנגב. מי שמכיר את תולדות ישראל בעת ההיא יודע שהניסיון הזה נכשל וכמוהו גם ניסיון מצומצם יותר לגייס את בני המושבים למשימה דומה. לרשימת כשלונותיו של בן-גוריון, המעמידים אותו בדמות של מנהיג בשר ודם ומשווים לו אמינות רבה יותר, מצטרפים שני הנסיונות שהיו קשורים אהדדי להקים את 'חזית העם', שנועדה להיות התארגנות על-מפלגתית לשם הנהגת רפורמות בשיטת השלטון בישראל, ובעיקר את נסיונותיו לשנות את שיטת הבחירות. בן-גוריון העריך מאוד את שיטת הממשל הבריטית והתאוה להנהיג בישראל שיטת בחירות אזורית רובנית. זו היתה אמורה להחליף את השיטה הרשימתית היחסית, שאומצה עוד בתנועה הציונית ונשמרה, כאמור, בתור מרכיב חיוני בהסדרים הפוליטיים בתקופת היישוב.

במבוא לשער השני נזכרת בקצרה פרשת בחירת ה'יורש' לבן-גוריון בראשות הממשלה. כידוע ביקש בן-גוריון למנות את לוי אשכול לראש המפלגה ולראשות הממשלה, והדבר עולה גם מן התעודות. אבל גם בחירת יורש כלבבו לא עלתה בידיו. בגין גורמים רבים, שאחד החשובים שבהם היה קיומו של מחנה חזק של מתונים, בחרה מפא"י במשה שרת לראש המפלגה וראש הממשלה השני של ישראל. הספר מציג את הטענה, הנכונה כשהיא לעצמה, שבתקופת פרישתו הזמנית מן הממשלה וישיבתו המפורסמת בשדה-בוקר לא ניתק בן-גוריון את קשריו עם המערכת הפוליטית, והמערכת הפוליטית לא ניתקה את קשריה עמו. אבל מה שכמעט נעלם מעיני הקוראים בספר הוא ה'מוקשים', כפי שכינה אותם משה שרת, שהשאיר

בן-גוריון במערכת הפוליטית - פנחס לבון שר הביטחון, משה דיין הרמטכ"ל, ושמעון פרס מנכ"ל משרד הביטחון. אין ספק שמינוי דיין והמשך כהונתו של פרס אפשרו לבן-גוריון לשמור על קשר מתמיד עם משרד הביטחון וצה"ל, קשר שהיקפו עדיין לא ידוע לנו. מעורבותו הפעילה והמתמשכת במתרחש במפא"י, בצבא ובמערכת הביטחון, וכן הצל הגדול שהטיל על שרת, הקשו על יורשו הלא רצוי והלא נסבל לתפקד בתור ראש ממשלה בולט.

בשל מעורבותו המתמדת של בן-גוריון בפוליטיקה של ישראל, ובשל 'עסק הביש' - השלב הראשון של 'פרשת לבון', שבעקבותיה נאלץ לבון לפרוש ממשרד הביטחון - יכול היה בן-גוריון לחזור לממשלת שרת כשר הביטחון. (אגב, מוזר שכותב המבואות נטה לפסוק כאן בשאלה 'מי נתן את ההוראה?' שהכול מסכימים שלא באה על פתרונה. מן האמור במבוא לפרק החמישי אפשר להתרשם שעורך המבואות פסק שלבון הוא האחראי ל'עסק הביש', ובדיעבד גם ל'פרשה').

המצב בתחומי הביטחון השוטף והיחסים הבין-לאומיים בתקופה שבין שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון בשנת 1955 ובין מלחמת סיני בשנת 1956 היה מעורער לא פחות משהיה בעת שכיהן בן-גוריון כראש הממשלה. אחת הבעיות הקשות שהעסיקו את ממשלת ישראל בעת ההיא היתה שאלת התגובה על התקפותיהם של כוחות ערביים סדירים ולא-סדירים על ישראל, ובייחוד על יישובי הספר שלה. בן-גוריון התייצב אז בגלוי בראש המחנה האקטיביסטי, שעמד בוויכוח קשה עם מחנה המתונים, שמנהיגו הלא מוכתר היה ראש הממשלה דאז, שרת. בתגובה על התקפות הערבים ועל מצב-הרוח הירוד ביישובי הספר יזמו דיין ובן-גוריון פעולות תגמול רבות, שעל כל אחת ואחת מהן התנהל ויכוח קשה בין שרת לבן-גוריון. חילופי הדברים הקשים האלה לא הועילו כמובן לקירוב הלבבות בין השניים, והמאבק ביניהם רק הלך והחמיר. לאור הדברים האלה נראה שמן הדין, לפחות, לשוב ולבדוק את הגרסה המקובלת שמקורה בבן-גוריון ובתומכיו, ועליה חוזר גם מחבר המבואות בכרך הזה, שמדיניותו של המחנה המתון ושרת בראשו היא שגרמה להתדרדרות במצב הביטחון. הבדיקה המחודשת הזאת נחוצה מפני שגם אחרי הבחירות ב-1955, לאחר שחזר בן-גוריון לכהן כראש הממשלה ושרת היה שר חוץ בלבד, גם אז לא השתפר מצב הביטחון השוטף. עם זה, ההאשמות שהטיח בן-גוריון במתונים, כי גישתם ההססנית חנכה דור של פחדנים וגרמה להתדרדרות במצב הביטחון, מעידות על עוצמתו של המחנה המתון ועל עוצמתו של שרת עצמו. מכל מקום, בעת ההיא רק התעצמו חילוקי הדעות בין בן-גוריון והאקטיביסטים מזה, ובין שרת והמתונים מזה. על תקופת הביניים הזאת ומגוון בעיותיה אין הספר מביא אלא דברים קצרים משל בן-גוריון. כמו כן אין כאן אלא רמזים על הדרך הכוחנית והלא דמוקרטית שבאמצעותה חזר בן-גוריון לעמוד בראש מטה הבחירות לכנסת בשנת 1955 ושב לעמוד בראש רשימת מפא"י בבחירות, ועל הדרך שבה קיבל עליו את הרכבת הממשלה אחרי הבחירות ב-1955.

השער השלישי של הכרך עוסק בתקופת כהונתו השנייה של בן-גוריון כראש ממשלה בשנים 1955-1963. מעיון במסמכים עולה שבשנים ההן הרבה בן-גוריון

לעסוק בעקרון ההדדיות שבמחויבותן של ישראל ושל מדינות ערב לשמור על הסכמי שביתת הנשק. הוא הודיע לקברניטי מדינות ערב שמאחר שלא קיימו את ההסכמים האלה ככתבם וכלשונם תיאלץ ישראל להגיב, והזהירם שמן הבחינה המוסרית והפוליטית תהיה ישראל חופשית לנקוט את הצעדים המתבקשים.

ברוח זו ניסה בן-גוריון להניע את הגלגלים לקראת מלחמת מנע. אם משום השפעת המתונים בממשלה ובמפא"י, שבלמו את התוכנית למלחמת מנע בסוף 1955, ואם מתוך זהירותו שלו, לא הסתייע בידי בן-גוריון לצאת למלחמה כזאת ואף לא 'לדרדר' את המזרח התיכון למלחמה. עם זאת יש בספר רמזים ברורים שראשי משרד הביטחון של ישראל ושליחיו הכשירו את הקרקע, לפחות בכל הקשור לצרפת, לשיתוף פעולה שמטרתו היתה מלחמה על מצרים.

למרות התחבטות רבתי, כביכול, וביטויים של זהירות מדינית, לא נרתע בן-גוריון מיציאה למלחמה נגד מצרים כשנקרתה לו שעת הכושר לכך – רצונה של צרפת לתקוף את מצרים, שנתמך גם ברצונה ובנכונותה של ממשלת בריטניה השמרנית לנקוט צעד דומה. גם הבחירה הזהירה של המסמכים בשער הזה אין בה להסתיר את כוונותיו של בן-גוריון לא רק לתקן את גבולותיה הדרומיים של ישראל (כוונות שלדעתי לא נוסחו אלא אחרי עסקת הנשק בין צ'כיה למצרים), אלא גם ליצור 'סדר חדש' במזרח התיכון. מן המסמכים והמבואות שבכרך ברור בעליל שלא פחות מן הרצון לפגוע קשה בנאצר, להפיק תועלת משיתוף פעולה צבאי ומדיני עם צרפת ואנגליה וליצור 'סדר חדש' במזרח התיכון, שאף בן-גוריון לכבוש ולספח את החוף המזרחי של סיני בואך שארם אל-שיח', ואת רצועת עזה. כוונה זו היתה הסיבה העיקרית להתנגשות החריפה בינו ובין מחנה המתונים ובייחוד בינו לבין שרת, מה שגרם להדחתו, או פרישתו, של שרת מן הממשלה ערב המלחמה.

ושוב, ברוח הימים האלה, קוראי הכרך הזה יתעניינו בוודאי במקבץ התעודות ובמבוא העוסקים בנסיגת ישראל מסיני ומרצועת עזה אחרי מלחמת 1956. מיד אחרי המלחמה הקצרה הזאת טען בן-גוריון שבעקבותיה 'מת ונקבר' הסכם שביתת הנשק עם מצרים, וכי בכל מקרה ישראל חפה משום שלא פגעה בטריטוריה מצרית – היא פעלה אך ורק בסיני, שמעולם לא היה בבעלות מצרים. לכן, כך טען בן-גוריון, ישראל רשאית להמשיך ולהחזיק בטריטוריות שכבשה. לאחר איומו של בולגנין על ישראל, שכוון להשפיע עליה לסגת מסיני ומרצועת עזה, ניכרה בבן-גוריון ראשיתה של הנסיגה מן המחויבות להוסיף ולהחזיק בכל חצי האי, ונכונות להסתפק בהמשך השליטה במזרח סיני וברצועת עזה. התעודות המובאות כאן מעידות יפה על תהליך 'ההתקפלות' של בן-גוריון וממשלתו, שהתרחש בסוף 1956 ותחילת 1957, ועל סיומו של התהליך הזה היה במכתבו לנשיא אייזנהאואר מראשית מרס 1957, שבו הוא מודיע שלאור הלחץ הכבד שהפעילה ארצות-הברית החליטה הממשלה לסגת מסיני ומרצועת עזה. מעניין שגם בינו לבין עצמו, ביומנו האישי, הסביר בן-גוריון את הכורח בנסיגה מסיני בשיקולים בטחוניים עתידיים. דברים אלה לא תאמו את טענותיו בחודשים הבאים בדבר ההישג הצבאי והמדיני.

כאן חשוב לציין כי בקטע מיומנו האישי המובא כאן והמנתח את יחסי ישראל-

צרפת (מיום 10 במרס 1957, ימים אחדים אחרי ההחלטה על הנסיגה מסיני) אין בן-גוריון מזכיר כלל את עניין העמקת שיתוף הפעולה בין ישראל לצרפת בתחום הפיתוח הגרעיני. חסר זה מעמיד בסימן שאלה את התזה שהושמעה מפי מקורות שונים, שישראל התנתה את השתתפותה במלחמת סיני בסיועה של צרפת לפתח אופציה גרעינית לישראל (אם כי ייתכן, כמובן, שרמזים או דברים גלויים בסוגיה זו מצויים בקטעים אחרים של היומן).

עוד באותו שער מובאות תעודות על יחסי החוץ של ישראל. בהקשר הזה מעניינות בעיקר התעודות העוסקות במעבר ממדיניות של אי-הזדהות, שהיתה נקוטה בידי ישראל מאז הקמת המדינה, למדיניות פרו-אמריקנית ברורה. סוגיה זו חשובה מפני ששאלת האוריינטציה הבין-לאומית היתה אחד הגורמים החשובים להחמרת היחסים בין בן-גוריון והאקטיביסטים ובין שרת והמתונים. ראוי לציין ששרת היה מיוזמיה ותומכיה המובהקים ביותר של המדיניות הזאת. התעודות בפרק הזה גם זורעות אור על שיפור היחסים בין ישראל לגרמניה, ובייחוד על הדילמות המוסריות והמדיניות שהיו כרוכות בעסקות הנשק עמה. מעיון בתעודות אלה נראה שההתקרבות הנוספת הזאת לגרמניה היתה קשורה באי-ביטחון בתוצאותיה של מלחמת סיני.

מעניינות לא פחות הן התעודות העוסקות בגיבוש המדיניות הפריפריאלית. בשנת 1958 היה בן-גוריון סבור שהמדינות שאפשר לארגנן במסגרת כזאת הן סודן, אתיופיה, איראן וטורקיה. כאן אנו למדים גם שהארגון הזה נועד בראש ובראשונה לבלום את נאצר ואת ברית-המועצות, ולהציל את לבנון וסוריה מציפורני ברית-המועצות ומצרים. דומה שהיתה זו עוד אחת מן התוכניות המפליגות שהיה בן-גוריון מעלה מפעם לפעם, ואין פלא שלא מומשה מעולם. בעת ההיא וגם לאחר מכן היה אפשר לרקום יחסים דו-צדדיים עם כמה מן המדינות הללו, אבל לא ליצור ברית כוללנית (כדוגמת ברית בגדד ששימשה מודל לכוונתו של בן-גוריון בתחום הזה).

את השער השלישי חותמים מסמכים שעניינם כמה היבטים חברתיים ופוליטיים פנימיים. אכן, ראוי היה לכלול כאן את המסמכים האלה, מפני שלנוכח השקט היחסי ששרר בתחומי יחסי החוץ והביטחון של ישראל היו העניינים האלה למוקד החשוב של הפעילות הפוליטית (לא בשל הישגי המלחמה דווקא, אלא בשל החזרת הסטטוס-קוו אחרי הנסיגה מסיני, מצב שמצרים וישראל ניצלוהו לשם התארגנות מחודשת).

אחד הנושאים הפוליטיים הפנימיים החשובים שהוסיפו להסעיר את המערכת הפוליטית בישראל בעת ההיא היו יחסי חילונים ודתיים. בייחוד בלט הוויכוח בסוגיית 'מי הוא יהודי?', שהרעיד את אמות הספים בישראל בשנת 1958. כפי שמציין המבוא לחלק זה של הכרך, בן-גוריון שב וניצל את סוגיית הביטחון כדי לבוא לכלל עוד פשרה בעניין רישומם של העולים ממזרח אירופה שבאו בעת ההיא לישראל ובהם לא-יהודים רבים. אם לנקוט נימה צינית קלה, צריך לקוות שבבחירת התעודות שנכללו בחלק הזה לא התכוונו עורכי הכרך לרמוז על הדרך לפתרון הבעיות העכשוויות בין דתיים לחילונים בישראל.

ביוני 1959 התרחשו מהומות ואדי סליב, שהתחילו בשכונת העוני בחיפה, התפשטו ליישובים אחרים, והיו ההתקוממות העממית הראשונה של בני עדות המזרח

במחאה על העוני והקיפוח שהיו מנת חלקם. בתעודות המוצגות כאן נחשפות כמה מהשקפותיו של בן-גוריון על בני עדות המזרח. כמו מנהיגים ופוליטיקאים ישראלים אחרים היה בן-גוריון קשוב למצבם של העולים החדשים שהיגרו לישראל, בייחוד מארצות המצוקה בצפון אפריקה, אבל קשה להבחין ברגישות רבה מצדו ומצד משרדי הממשלה השונים למצבם הקשה והמתסכל של העולים האלה. אמנם בן-גוריון טען שהוא חף מרגשות עדתיים, או אנטי-עדתיים, מבחינת ניתוח הסיבות למחאת בני עדות המזרח, הפערים ביכולתם ומצבם החברתי-הכלכלי, ובכמה קטעים רלוונטיים מתגלה השקפתו, שתוצאות תנאי החיים בתפוצות הם שגרמו לקשיים הגדולים בשילובן של הקבוצות האלה בחברה הישראלית. אבל מן המסמכים האלה עולה, כפי שנאמר בצדק במבוא למקבץ התעודות הזה, שבן-גוריון לא היה חף מאימוץ סטראוטיפים הקשורים לעולים, וכי היה בעל גישה פטרנליסטית כלפיהם. לא ייפלא אפוא שטען שהפער בין הוותיקים לעולים ובין האשכנזים למזרחים נוצר בשל פושעים, חולי-רוח ובעלי רקע עדתי פרימיטיבי שבאו ארצה עם העולים. להשקפותיו של בן-גוריון וחבריו על הנושא הזה ולוויכוחים ביניהם נודעה גם חשיבות מעשית. חילופי דעות כאלה שימשו, למשל, רקע לוויכוח בשאלת מדיניות העלייה הסלקטיבית.

מדרך הטבע לא יכלו עורכי הכרך הזה להתעלם מן השלב השני והממושך של 'עסק הביש', שנודע כ'פרשת לבון'. בין השאר הביאה הפרשה לידי התפטרותו של בן-גוריון מראשות הממשלה בשנת 1963, ולאחר מכן לפרישתו שלו ושל תומכיו ממפא"י ולהקמת רפ"י. התעודות מן השנים 1960 ו-1961 מציגות את ראשית תביעתו הבלתי מתפשרת של בן-גוריון לחקירה משפטית של הפרשה, את חוסר רצונו להביא את הפרשה לדיון במוסדות מפא"י, את התפטרותו בסוף דצמבר 1960, את הצעתו למנות את אשכול לראש ממשלה במקומו, ואת שובו לראשות הממשלה אחרי הבחירות של 1961. אין בכרך הזה אלא הדים קלושים לסערה האדירה שהתחוללה במערכת הפוליטית בישראל וגרמה, בין השאר, לקץ הקריירה הפוליטית האקטיבית של בן-גוריון.

עוד שני שערים בספר: השער הרביעי מכיל כמה תעודות שעניינן יחסו של בן-גוריון לתפוצה היהודית. אלה עוסקות בעמדותיו המוכרות בשאלת מקומם המרכזי של היישוב, ואחר-כך של מדינת ישראל, בעם היהודי; בהשקפתו בדבר הריבונות של המדינה לגבי המתרחש בתחומיה ולגבי אזרחיה; בתפיסתו בדבר עקרון אי-ההתערבות של התפוצה היהודית בשני תחומי פעולה של המדינה - ביטחון ומדיניות חוץ; ובעמדתו בדבר מהותה של הציונות ומעמדה לאחר הקמת המדינה שבה ראה, למעשה, מכשיר לקיבוץ היהודים בארץ-ישראל. התעודות משקפות היטב את תביעתו העקשנית של בן-גוריון מחברי התנועה הציונית לממש את ייעודה של התנועה בתקופה ההיא - עלייה והעלאת יהודים לישראל. עם זה, בתעודות אלה גלומים גם העקרונות של אי-התערבות של ישראל בהתפתחויות הפנימיות בתפוצה (דרך אגב, תמוה שעורכי הכרך השתמשו במונח 'הטעון 'גולה') ושל האוטונומיה של יהודי התפוצה ביחסיהם עם המערכת החברתית והפוליטית במדינות המארחות, וכן הקשר

שבין העקרונות האלה לסוגיית הנאמנות הכפולה של יהודי התפוצה, כפי שבא הדבר לידי ביטוי ב'הסכם בלאושטיין-בן-גוריון' משנת 1950.

אבל מן התעודות שבשער הרביעי עולה גם שלמרות נכונותו של בן-גוריון לכרות בריתות פוליטיות עם היהדות הדתית (עם אנשי הזרם הדתי-הציוני וגם עם החרדים) ולקיים את הקואליציה אתם, מעולם לא הסתיר את תפיסתו היהודית החילונית ואת גישתו הליברלית בשאלה 'מי הוא יהודי?'. לגבי דידו, כל מי שחש כיהודי היה אכן יהודי.

השער החמישי מכיל כמה מכתבים המכוונים להאיר את המנהיג ב'נעלי הבית שלו', ועורכי הכרך הרגישו צורך לכלול אותם כאן כדי להוסיף מעט 'צבע' לדמות המתגלה בתעודות שעניינן פוליטיקה, ביטחון, מדיניות ותולדות העם היהודי והציונות. יש כאן כמה תעודות הרומזות על גילויים של רוח וחביבות אנושית (אבל לא על חוש הומור) באישיותו החמורה של בן-גוריון. אבל גם מן התעודות האלה ניכר שאפילו במכתביו האישיים התקשה בן-גוריון להפריד בין הצד הפרטי והאישי ובין הצד הפוליטי שבו היה שקוע ראשו ורובו. ואכן, גם כותב הדברים האלה יכול להעיד, כמי שהיטיב להכירו, שבן-גוריון התעניין בראש ובראשונה בענייני מדינה וחברה. הלימוד העצמי בתחומי הפילוסופיה הכללית והיהודית, השפות, הדת היהודית ודתות אחרות נועד לשרת את מעשיו בתחומים החברתיים והמדיניים.

בעיקרו של דבר הספר הזה מציג לפני הקורא נאומים פומביים ומסמכים אחרים שרובם כבר פורסמו או שהגישה אליהם נוחה. אין כאן חידושים מסעירים או גילויים שיש בהם לשנות את הדימוי הכללי של בן-גוריון. והמבואות אף הם מציגים פרשנות מסורתית. ייתכן שהסיבה לכך היא טבעו של הספר ומטרתו – הנצחת המנהיג. נראה שהעורכים ביקשו שלא לעורר מחלוקות מיותרות, או שהם אכן דבקים בתדמית ובפרשנות המקובלת, שתומכיו ומעריציו של בן-גוריון לדורותיהם מבקשים לשמר.

כמה יתרונות לגישה הזאת, כלומר להצגת מסמכים בעלי אופי מסוים ולכתיבת מבואות הכוללים פרשנות מסוימת: העורכים הולכים על קרקע 'בטוחה' מבחינת בחירת המסמכים, התמיכה המחקרית, והתקבלות הכרך כולו בקהל הקוראים המעוניינים. מאחר שהכרך הזה הוא 'ממלכתי' למהדרין, טובים סיכויו לשמש מורים במסגרות החינוך הממלכתי. אם אמנם אלה היו שיקולי העורכים וזה המחיר שנדרש מהם הרי שעשו עבודה יפה – בחירת המסמכים היא טובה והמבואות בהירים והוגנים מכל בחינה.

אבל קרוב לוודאי שספר דומה לזה לא יראה אור בעתיד הקרוב, ועל כן חשוב לציין שמבחינת הראייה ההיסטורית של המנהיג ותקופתו ישנם דברים שלא הודגשו במידה הראויה, ואלה אינם נופלים בחשיבותם ממה שיש בספר הזה.

לדעתי חסרה כאן הצגה מפורשת יותר של המחלוקות של בן-גוריון עם מנהיגים בני דורו ועם מנהיגי הדור שבא אחריו, של המגבלות המבניות על חופש הפעולה שלו והאילוצים התהליכיים שהיה עליו להתחשב בהם, ושל חשיבותו ועוצמתו של המחנה המתון במפא"י בתקופה הנידונה כאן. להלן פירוט כמה מן הנושאים החסרים והנושאים שמן הראוי היה להרחיב עליהם את הדיבור בספר הזה: חשיבותו העצומה

של המשבר הכלכלי הגדול שפקד את ישראל בשנות ה־50 המוקדמות והשפעתו על תחומי מדיניות רבים ושונים, לרבות מדיניות החוץ והביטחון; חלקו של בן־גוריון בגירוש פלסטינאים מכמה יישובים; יחסו האמביוולנטי כלפי ערביי ישראל; ספקנותו העמוקה כלפי האפשרות של שלום עם מדינות ערב; יחסו ופעולתו בתחום הגרעין לצורכי מלחמה; הכישלון המובהק של פעולות התגמול; נסיונו הכושל להביא לידי מלחמת מנע בסוף 1955; כשלון מדיניותו שנועדה לערער את המצב בגבולות ישראל כדי ללבות מלחמה עם מצרים; רצונו המתמיד לספח את רצועת עזה ואת החוף המזרחי של סיני; ויחסו למדינת ישראל בתור תופעה ייחודית.

מדרך הטבע אין הספר נוגע אלא ברמז במה שיכולים להיחשב כשלונותיו הגדולים של האיש מבחינת ההתפתחות ההיסטורית של החברה הישראלית והמערכת הפוליטית שלה: הוויתור על שימור מערכת החינוך של זרם העובדים; הוויתור על החוקה; ההסכמים השונים עם הדתיים; החלשת ההסתדרות; מדיניות קליטת העלייה וכיוצא באלה.

חסרים גם ההיבטים האישיים הפחות נעימים באישיותו של בן־גוריון: העורמה הפוליטית; המניפולציות המתמידות בחבריו ובמתנגדיו; השנאות הגדולות שלו; רדיפת מתנגדיו; השקרים הגדולים והקטנים בתחום המדיני והבטחוני; התוקפנות האישית וחוסר הרגישות המופלגת כלפי שותפיו.

אף־על־פי־כן אין ספק שבן־גוריון ייזכר תמיד כמנהיג מעצב גדול, וזה בזכות אישיותו הדינמית (ויש אומרים הכריזמטית, אם כי הכריזמה הזאת דהתה על רקע פרשת לבון) ותרומתו החיונית ואולי גם החשובה ביותר להקמת המדינה, לבניין כוחה הצבאי, ולעיצוב המערכת הפוליטית וכמה צדדים של המערכת החברתית שלה. לפי שעה, מאחר שהדברים עדיין רלוונטיים גם לתקופתנו, ייזכרו גם כמה ממעשיו השנויים במחלוקת – היחס לדתיים, דחיית כינונה של חוקה, וביסוס האתוס האגרסיבי במדיניות הביטחון.

מעבר לדברים האלה צריך לשבח בפה מלא את כל עובדי ארכיון המדינה לדורותיהם על גישתם הליברלית בעניין שחרור מסמכים לחוקרים ולמעיינים אחרים, על הסיוע הנדיב שהם מעניקים לכל הפונים אליהם, על העבודה העצומה, המאוזנת והמדויקת להפליא הכרוכה בהכנה ובפרסום של כרכי התעודות על מדיניות החוץ של ישראל, ועל מפעל ההנצחה של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה.

האוטופיה הציונית: התחלת מאה – סוף מאה

יפה ברלוביץ

רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993, כרך א – 246
עמודים, כרך ב – 247 עמודים

א

הקריאה באוטופיות ציוניות מאה שנה אחרי (כפי שאפשר לקרוא בקובץ שערכה רחל אלבוים-דרור, בכרך אחד בתוך מחקר מקיף בן שני כרכים – המחר של האתמול¹) מעוררת תגובה אמביוולנטית. בתחילה מעלה הקריאה חיוך, שכן מה מופרך יותר מן הזהות בין המדינה היהודית האידיאלית כפי שנצפתה ועוצבה באוטופיות של סוף המאה ה-19 וראשית המאה העשרים, ובין דיוקנה המציאותי של ישראל בת זמננו. אבל התובנה המצטברת משמונה האוטופיות המוצעות כאן² הולכת ומוחקת את עקבות החיוך, ואת מקומו תופסת תחושה קשה של כשלון 'המחר' לנוכח ציפיות 'האתמול'; שהרי למקרא הביטחון הלא מסויג ב'מחר' הציוני האוטופי, ישראל העכשווית מצטיירת כשיברון, כדיס-אוטופיה. גם אם ישותה המדינית-החברתית צמחה והתגבשה על-פי המודלים המופתיים שהופנמו בתודעתה הקולקטיבית (מראשוני מתיישביה וחלוציה עד לוחמיה ומשחרריה ועד מייסדיה ומחוקקיה), הרי עשייתה הקונקרטית בסוף המאה העשרים חותרת תחתיה ומציגה את החזון הציוני האוטופי בעליבות פתטית. כך בחיים וכך בספרות, וכמו אובריאן (בדיסטופיה של ג'ורג' אורוול 1984), שהציג את עולמו המסויט כ'היפוכן של האוטופיות האוויליות, ההדוניסטיות שהציעו מתקני עולם מיושנים', כך דולי (בדיסטופיה של אורלי קסטל-בלום דולי סיטי, 1992) מציגה את תל-אביב, ההישג הציוני המפעים של עיר עברית ראשונה, כפרי יצירתם של אבות 'משולהבים', 'שסבלו מהיפר אקטיביות' ולא היה להם 'על מי להוציא את האגרסיות שלהם'.³

1. רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, ראה כרך ב, מבחר האוטופיה הציונית.
2. האוטופיות לפי סדר פרסומן בהמחר של האתמול, כרך ב – מ' אייזלר, 'חזות העתיד', 1885; י' בכר, 'אנטיגויות בציון', 1898; א"ל לוינסקי, 'מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת', 1892; ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד', 1902; שלום עליכם, 'משוגעים', 1901; ז' ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', 1920; ב' שץ, 'ירושלים הבנויה' (1918), 1924; ח"ש בן-אברם, 'קוממיות', 1922.
3. ג' אורול, 1984 (מאנגלית ג' אריוך), תל-אביב 1995, עמ' 412; אורלי קסטל-בלום, דולי סיטי, תל-אביב 1992, עמ' 59.

תגובה נוספת למקרא האוטופיות האלה היא – האומנם אוטופיה? ההבניה האוטופית נעה כידוע בין כפל משמעויותיה: האחת – UTOPIA, שעניינה 'שום-מקום' (כלומר, הצעה למציאות אוטופית שאיננה שלילת הקיים או היפוכו בלבד, אלא שחזרה במקום שאין לו כל ייצוג או מקבילה למקומות שאפשר לזהותם בעולם הראליסטי החוץ-ספרותי, ולכן היא פיקטיביוציה של 'שום-מקום'); והאחרת – EUTOPIA, שעניינה 'המקום הטוב' (כלומר, לא זו בלבד שהאוטופיזם מבודד את עולמותיו ממקום ומזמן קונקרטי, אלא הוא אף ממקם את מימושן האידיאלי של משאלות הלב – רוחניות או אידיאולוגיות, צרכניות או הדוניסטיות – במקום שהוא הטוב בהתגלמותו). וכך, לצד אוטופיות שבהן 'המקום הטוב' הוא מופת של חברה ומוסר או הישגיות מדעית אינטלקטואלית, ישנן אוטופיות שבהן 'המקום הטוב' הוא אידיאליזציה של סיפוקים חומריים כמו נעורים נצחיים, חיי בטלה, שפעה כלכלית, חוסר הגבלות מיניות וכדומה.⁴

האוטופיה הציונית, כמובן, אינה אוטופיה במשמעות של 'שום-מקום'. 'ארץ-ישראל' מופיעה תמיד כמרחב גאוגרפי קונקרטי על נתוניו הטופוגרפיים המוכרים לאותה תקופה (כלומר, בבסיסה של האוטופיה מצויה המפה של סוף המאה ה-19 וראשית המאה העשרים, על סימני המקום האותנטיים של ערים, נהרות, הרים וגאיות), אבל באמצעות הדמיון האוטופי, המזין את הנתונים הקיימים בנתוניו שלו, הולך המרחב הארץ-ישראלי ומצטייר כמרחב דו-מקומי הנע בצירי המתח שבין 'מקום-ל'מטא-מקום'. הדבר בא לידי ביטוי לא בממד המרחב בלבד, אלא גם בממד הזמן. לאה הדומי בספרה בין תקוה לספק מבחינה בין אוטופיית המקום לאוטופיית הזמן: 'ייחודה של אוטופיית הזמן ... הוא בהדגשת רעיון חיזוי הקידמה. המתודה של אוטופיה עתידנית זו מבוססת על תקוות טליאולוגיות, כיוון שהיא מציבה אותן בתחום המהלך ההיסטורי, בהתבססה על האמונה שניתן לממשן בעזרתם של הראציו ושל כוח הרצון האנושי'; לפיכך, שלא כזמן המאכלס את אוטופיית המקום, שהוא זמן של הווה נצחי, דהיינו, 'מהלך חיים ריטואלי החוזר על עצמו', 'אוטופיית הזמן נתבעה להדגיש ... את התמורה הנובעת מחילוף העיתים'.⁵ ואכן האוטופיה הציונית, במגמתה להבטיח את 'חיזוי הקידמה' שלה כאפשרות ריאליסטית פרגמטית לכל דבר, מתנערת מ'שום-מקום' אל 'מטא-מקום' ומן הזמן הריטואלי של הווה נצחי אל מהלך טליאולוגי-היסטורי, בפתחה אותו כזמן לינארי רציף בעל תאריכים קלנדריים ממשיים. כך למשל חוזה בנימין זאב הרצל, בנובלה שלו אלטנווילנר (1902), קהילייה יהודית מתקדמת ומשגשגת בתחומי הטכנולוגיה והתרבות בארץ-ישראל של 1925, עשרים ושלוש שנה לאחר שהתייאש גיבורו בן זמנו, ד"ר פרידריך לוונברג, מן הרעיון ובחר לחיות באי בודד; הסיפור 'חזות העתיד' (1885) למנחם (אדמונד) אייזלר מרחיק לכת עד 1962, ומתאר את יהודה כשלטון מלוכני נאור שקם ביוזמתו של אבנר (המלך הראשון), צעיר שזעזועי 'סופות בנגב' (פרעות 1882) דרבנו אותו לשים

4. רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, ראה כרך א, האוטופיה הציונית, עמ' 19.

5. לאה הדומי, בין תקוה לספק: סיפור האוטופיה, תל-אביב 1989, עמ' 41-42, 43.

קץ לחיי הגולה, להיאבק על הארץ, ולבנות בית לאומי לעם היהודי; ואילו אלחנן לוינסקי ב'מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת' (1892) חושף לפנינו יומן מסע של מורה צעיר, החוגג עם בת זוגו את ירח כלולותיהם בביקור בארץ האבות בשנת 2040, על-פי הנוהג שהתפתח בקרב יהודי התפוצות לשם הידוק יחסי הגומלין עם המולדת.

כל זה לעניין הבעייתיות שמעלה האוטופיה הציונית המסווגת כ-UTOPIA (במובן של 'שום מקום' או 'אין מקום'); אשר לאוטופיה הציונית המסווגת כ-EUTOPIA (במובן של 'המקום הטוב'), אין ספק שמרב כותביה המוזכרים להלן ראו את טובה האוטופי של המדינה היהודית כפועל יוצא של ההתנסות ההיסטורית שלה במשך אלפיים שנות גלות וגם של מורשת ערכיה ההומניסטיים המוסריים, והביטוי השגור בפיהם של מבקרים המתארים אותה הוא 'גן-עדן' (לוינסקי, הרצל, שץ), 'עם פלאות' (לוינסקי), 'מפעל פלאים' (הרצל), וכדומה. ואכן, אַרְקָדִיָה ציונית זו היא בראש ובראשונה ישות מדינית של שלום – ישות שהקים העם היהודי לא ביד חזקה (מלחמות וכיבושים), אלא על-ידי פיתוח (קניית אדמות, הכשרתן ועיבודן). רק ב'חזות העתיד' של אייזלר מתחוללת מלחמה, אבל זו מלחמת הגנה מפני מדינה שכנה שנתקנאה בהישגי היהודים ויצאה להשתלט עליה, אך הובסה חיש-מהר. ואכן, אוירת השלום השורה על המדינה היהודית באה לידי ביטוי גם בשמות אתרים וכפרים כגון 'מגרש השלום', 'רחבת השלום', 'שוקי השלום' (ראה לוינסקי); גם בתארים של ראשי מדינה כמו 'מלאך השלום' (ראה אייזלר); וגם באסטרטגיה הפוליטית שלה, שייעודה להשליט יחסים תקינים לא רק בינה לבין שכנותיה אלא בין מדינות העולם כולו (בית-המקדש אצל שץ, המכונה 'היכל השלום', אינו עוד מוסד דתי, אלא מכון שייעודו לטפח את השלום העולמי, והסנהדרין היא מוסד משפטי שמלבד ענייני פנים הוא עוסק גם ביישוב סכסוכים בין-לאומיים). הארגומנטציה להקמת מדינה יהודית מוצאת אפוא את חיוקה בכתבים אלה לאמור, מדינה זו תהיה לא רק מקלט לעם נרדף המבקש לשקם את עצמו, אלא גם מרכז לשיקום העולם מפגעיו, סכנותיו ואיומיו: 'לא למען ארץ היהודים ואוכלוסיה טורחים כאן, אלא למען עמים אחרים וארצות אחרות ... אם שואה באה על איזה מקום שבעולם, שריפות, שטפונות, רעב, מגפות – מייד מודיעים טלגרפית להיכל השלום ... מושך אותם הפתגם המתנוסס על השער ... "שום דבר אנושי אל יהיה זר לי"'.⁶

עיקרון נוסף שמנחה את המדינה הציונית האוטופית הוא עקרון הסובלנות. עיקרון זה משפיע בראש ובראשונה על חשיבה פלורליסטית; זו ניכרת בתרבות עשירה ומגוונת המשלבת עבריות בתרבויות העולם (וראה אצל הרצל את תרבות התאטרון, למשל. במדינה האוטופית שלו מעלים כל הצגה בשפתה המקורית, וגיבורי הסיפור מתלבטים אם ללכת לתאטרון הדובר איטלקית, אנגלית או גרמנית). שנית, עיקרון זה בא לידי ביטוי במדיניות הגירה פתוחה ומסבירת פנים לכל מהגר באשר הוא. ללמדנו שגן-העדן הציוני אינו בלעדי ליהודים, וזרים המסוגלים לעמוד באמות-

6. ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד' (לעיל, הערה 2), עמ' 154.

המידה הגבוהות שהמדינה היהודית מציבה רשאים אף הם להתיישב בה. הדבר משתמע, למשל, מן האוטופיה של יעקב בכר ('אנטיגויות בציון'), שאין מדובר בה על חוק של שיבה, אלא על חוק של נתינה (זו מדינה שחיים בה לא כדי לקחת, אלא אך ורק כדי לתת: נתינה ערכית, מוסרית וידענית⁷). לא בכדי מורה אפוא החתך הדמוגרפי של בכר ש'הדיוטות אינם בנמצא בארץ-ישראל', ותושביה רובם ככולם 'בחירי המין האנושי', 'תלמידי חכמים, אנשי מדע', ואם בטעות בא למדינה זו תושב 'חסר מידת השכלה' הוא 'יגורש בלא רחמים' לאלתר.⁸ ברירת אזורות מתונה יותר קיימת באוטופיות של הרצל, לוינסקי ושץ, אם כי גם המחברים האלה מדגישים ש'לא רק יהודים בלבד באים אלינו, כי גם נוכרים באים להשתקע פה בגלל הארץ היפה, בגלל תרבותנו הגבוהה, ובייחוד בגלל מוסריותנו'.⁹ על-כל-פנים האוטופיה של בכר כל עניינה לשוב ולבחון את נושא המיעוט על רקע של הבדלי לאום ודת במדינה היהודית, בהוקיעה בחריפות את תופעת 'שנאת הזר'.¹⁰ ואכן, העלילה כולה מתפתחת סביב סערה ציבורית המגיעה עד בית-המשפט, שבו מואשם עורך ראשי של עיתון, יצחק נתנאל פירמונד, ב'אנטי-גויות' (שנאה לשאינם יהודים), מפני שטפל מעשי שוחד וניאופים על הרוזן לבית היליגנשטון, נשיא חברת הבנייה וההובלה בארץ, משום שאינו יהודי. למקרא מאמריו הקנאיים, הרוויים שנאה, של העורך פירמונד (שבשקר יסודם), מחמיר אב בית-הדין עם הנאשם ודן אותו לכלא לעשר שנים, כדי לשבת שם ב'ספריית האסורים' ולחקור את גלגולי האנטישמיות מראשיתה ועד ימינו (דרך אגב, גזר הדין ניתן באוגוסט 1997, במלאות מאה שנה לקונגרס הציוני הראשון); ללמדנו שבמדינה היהודית האוטופית על-פי גרסתו של בכר לא נועד העונש לשלול את חירותו הפיסית של האדם, אלא לפתח את תובנתו הרוחנית והאינטלקטואלית בנושאים שמעד ושגה בהם.

כאמור, כותבי האוטופיות הציוניות מבקשים לבנות בעבור העם היהודי את האידילי והאידיאלי שבמקומות, אם כי מן הבחינה הזאת הם כמו דוחים את הססמה

7. 'אין אפוא תימה שהיהודים ביטלו בארצם את כל הבדלי הדת, הגזע והלאום. חוקה אחת לגר ולאזרח. ... תקנות אלו הביאו עמן הגירה גדולה של זרים מארצות שונות לארץ-ישראל. בניגוד למקובל עלו לארץ-ישראל דווקא בחירי המין האנושי, ולא חלאת-אדם. והדבר הרי מובן מאליו: חלאת העמים, היודעת אך ורק לתבוע ולדרוש זכויות, לא העזה להסתכן ולבוא למדינה, שאין לפני אזורחיה אלא חובות על גבי חובות, שאין כן לגבי בחירי-אדם, שהם בעלי שאר כוח ורוח, השואפים תמיד להזדמנות של הקרבה עצמית. הללו מצאו כאן כר נרחב למעשה האנושי. ואומנם ניתנה האמת להיאמר, כי עם זה לא התעלמו גם מטובת-הנאה חומרית', 'בכר, 'אנטיגויות בציון' (לעיל, הערה 2), עמ' 39-40.

8. שם, עמ' 40.

9. ב' שץ, 'ירושלים הבנויה' (לעיל, הערה 2), עמ' 235.

10. וכך כותבת אלבוים-דרור: 'המשפט באוטופיה של בכר, המתקיים בירושלים, הוא שחזור מפורט של משפט דרייפוס - אלא שהפעם הנאשם החף מפשע הוא גוי, והמאשים יהודי. כיצד תנהג אפוא המדינה היהודית, כאשר תנועה לאומנית גזענית תפתח בקרבה, תנועה שתצא נגד זרים ונגד כל מי שאינו יהודי היושב בקרבה? זהו המבחן שבו מעמיד בכר את המדינה היהודית'. ראה: המחר של האתמול, א, עמ' 66.

הסוללת את הדרך לנורמליזציה נוסח 'נהיה ככל הגויים'. נראה שמחברי האוטופיות האלה, עם כל יומרתם להעמיד דגמים מדיניים מעשיים ובעלי סיכויים יישומיים, נסחפו בכל זאת אחר הדימוי המחניף 'עם סגולה' ו'עם נבחר'. לאחר מימוש המדיני מגשים עם ישראל את יתרונותיו האיכותיים, ולא זו בלבד אלא שהוא משמש גם מופת של חיקוי ולמידה לעמי העולם המקולקלים; וראה את הדרך האידיאלית לסיים מלחמה בין שתי מדינות שמציג אייזלר בסיפורו 'חזות העתיד': אבנר, מלך המדינה היהודית, ניצח וכבש את המדינה השכנה התוקפת, לאחר שזו כפתה עליו מלחמה קשה ועקובה מדם; אבל שלא כדרכם של מלכים ומשטרים אימפריאליסטיים (המספחים שטחים ומשעבדים את התושבים לצורכיהם), אבנר משלח לחופשי את המלך האויב ומחזיר לתוקפים את ארצם ואת עצמאותם. למותר לציין שבתמורה לאסטרטגיה נדיבה זו נעשית המדינה השכנה מעוינת לבעלת-ברית פוליטית.

ואולם למרות המודלים הסגוליים האלה אין מנוס מן השאלה האומנם 'המקום הטוב' המוצע הוא אכן מקום טוב? שהרי הקורא באוטופיות האלה היום, מאה שנה אחרי כתיבתן, מן הסתם ישלול ממנו את התואר הזה (אידיאלי ואידילי ככל שיהיה), וזאת מן הסיבה האחת: 'המקום הטוב' נוסח האוטופיוזם הציוני בא להיטיב אך ורק עם ציפיותיו של הכלל הלאומי, בהנחה שמה שטוב לכלל ממילא טוב לפרט. חשיבה זו, האופיינית לתורות לאומיות-חברתיות של סוף המאה ה-19, עשויה לזעזע את הקורא בן ימינו, שכן ההתעלמות מחופש הפרט לבחור ומזכותו להגשים את עצמו שלא על-פי מתכון האושר הקולקטיבי חותרת תחת עקרונות האוטופיה הציונית בתור נושא דברו של ההומניזם הדמוקרטי הנאור. במילים אחרות, התכנים שיצקה האוטופיה הציונית לתוך מושגי ההומניזם הדמוקרטי שלה משתמעים בדיעבד כטוטליטריזם שמכתיב מערכת חיים קבועה מראש ומגביל את אפשרויותיו של כל יחיד לחינוך, לעבודה, ללימודים, לאהבה, לחיי משפחה וכדומה. למותר לציין שהכוונה זאת נובעת אך ורק מן הרצון להיטיב (שהרי היא פועלת על-פי תכנון מושלם ומתוך ביטחון שזאת הדרך לעורר בכל יחיד הישגיות ולהביאו אל האושר), אך המשמעות הפוכה לחלוטין. למשל, במציאות האוטופית הציונית הדרך אל האושר וההישגיות ראשיתה בתהליך של היטהרות מאגואיזם צר ומתבדל וחיפוש של הגדרה עצמית באמצעות מסגרת חברתית זו או אחרת. לפיכך המדינה היהודית מונעת מן ההורים לגדל את ילדיהם במסגרת פרטית של בית ומשפחה, משום שטובת חינוכו של הילד דורשת להפרידו מכל מעורבות רגשית-אנוכית, לרבות פינוק וויתור, ולטפחו לקראת עצמאות חברתית משלו. לפיכך כבר מגיל הגן מופנים ילדים וילדות לפנימיות, ובאוטופיה של ברנפלד מוצע מערך ארכיטקטוני לדרגותיו ושלביו, המפרט את התקדמות הילד מחטיבת לימוד אחת לאחרת (בית ילדים, כפרי ילדים, תחומי נוער), לרבות חוקים והלכות כגון חוקי הפנימיות לבני הגילים השונים, הלכות הלימוד ומתכונתן המשתנה מבנים לבנות, תפקודי המורים, פתרונות להורים המסרבים להיפרד מילדיהם וכדומה (באוטופיה של שץ מכונה המוסד הזה בשם 'גן עדן לילדים').

עוד ביטוי נאור המעוגן במערכת התחוקתית, אך בפועל נראה שאין מיישמים

אותו, הוא ההכרה בזכויות הנשים ובמעמדן החברתי השווה. ואכן, קריאה קשובה יותר מלמדת שהעמדה הראקציונית המובלעת היא השלטת: שהרי לא זו בלבד שמעודדים את האישה להמשיך בתפקידיה המסורתיים למרות זכויותיה, אלא אף מגבילים את השכלתה (שהרי ייעודה הוא הבית) ואת פעילותה מחוץ לבית (נערות, שלא כנערים, אינן יוצאות לטיולים, למשל, כי יאה לבת להימצא בקרבת אמה). יתר-על-כן, גם נשים העובדות מחוץ לבית (כמושבות הילדים אצל ברנפלד, למשל) אינן יכולות להשלים את לימודיהן לתארים גבוהים כפי שעושים המורים הגברים.¹¹ ב'אלטנוילנד', כאמור, המסר הכפול הזה צורם שבעתיים. דויד ליטוואק, הנשיא לעתיד, אמנם מפגין בגאווה את שחרור האישה בחברה היהודית החדשה, אבל שרה אשתו מוכנה בחפץ לב לדחות את השחרור הזה ואומרת ש'אילו היה זה לרצון לבעלי, הייתי מסכימה לחיות כדרך פטמה' (ידידתה הערבייה, שמעולם אינה יוצאת מן הבית, ואף-על-פי-כן היא שמחה ומאושרת).¹² האומנם שרה, האישה המתקדמת, היא הדוברת כאן, או שמא נבהל פתאום המחבר מנדיבותו האוטופית ושם בפיה של הגיבורה עצמה את פחדיו שלו מפני זכויות יתר לאישה?

ועוד גילוי שמרני, שאי אפשר שלא להזכירו בהקשר הזה, הוא הפיקוח על חיי אהבה חופשיים. נראה שגם בנושא זה בוחרת האוטופיה הציונית לצמצם את חופש הפרט ולחייב את חברת המופת היהודית בנישואים בגיל צעיר כבסיס לחיים בריאים ויעילים יותר. לאור החיוב הזה מצטיירים חיי הנעורים באוטופיה של ברנפלד, וגם בזו של שץ, כחיי סגפנות רגשית וגופנית. וכך כותב ברנפלד:

הנוער נוטה בדרך-כלל לפרישות, לשלילת השיכרון והתאוה, ומכאן נובעת סלידתו כלפי המיניות. נטייה זו, רוב התנועות [תנועות הנוער, י"ב] מטפחות אותה. ... ודאי, שיש מי שנוטה יותר לתענוגות חושניים. אך יהיו אלה חופשיים כאשר יהיו, אין הם עשויים להסתלף, לפי שהאווירה הכללית מרסנת אותם ... והכול מתייחסים אליהם כאל פשעים נתעבים ...¹³

לפיכך מרבים הנערים לעסוק בספורט ובאידיאולוגיה, ואילו הבנות מסיימות, כאמור, את פעילותן החברתית בגיל צעיר וחוזרות הביתה לשם הגנה מפני פיתוי ואובדן עשתונות, וכן כדי להכשיר עצמן להיות עקרות בית, שהוא ייעודן הטבעי. גם שץ, האמן ומייסד 'בצלאל', אינו מתגלה, כפי שהיה אפשר לצפות, כבעל נטיות בזהירות חופשיות. אדרבה, שץ גם הוא דוגל בנישואים מוקדמים כערוכה לחיים מתועלים, אבל שלא כמו ברנפלד, העוסק בקיבוע דפוסי אהבה והתנהגות לכלל,¹⁴ שץ מעלה גם את שאלת האדם היחיד שנסיבות חייו (פירוד או שכול)

11. ב' שץ, 'ירושלים הבנויה' (לעיל, הערה 2), עמ' 247, 265; ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד', שם, עמ' 149; ז' ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', שם, עמ' 223.

12. ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד', שם, עמ' 116.

13. ז' ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', שם, עמ' 220-221.

14. 'בבעיית האהבה ניצב האדם הצעיר ... בפני רגש האחריות כלפי העם, ולא בלבד כלפי החברה המצומצמת של התנועה והתחום, שעמד לפניה עד כה. הוא יודע שנדרש ממנו

הוציאוהו ממסגרות אהבה משפחתיות. פתרונו של שץ ליחידים הוא הקמתו של 'גן האהבה': מוסד סגור ומרוחק (ליד ים המלח), שם מתקבלים נשים וגברים בודדים אחרי בדיקה בריאותית קפדנית (לאנשים חולים אסור ליהנות מחיי אהבה), כדי לנהל מתוך אנונימיות גמורה (ובהבטחה כי לא יתקשרו רגשית, ולא יפרו זה את זה) יחסים סקסואליים, עד כי ישבעו וינוחמו.¹⁵

למותר לציין שהדוגמטיזם האוטופי הזה, כפי שעולה מהיצגים אלה ואחרים,¹⁶ שב ומעורר את ספקנותנו (בסוף המאה) באשר לטיבה של האוטופיה הציונית בתור ייצוגו של הטוב (בתחילת המאה) – ספקנות שמנייה וביה מעלה שאלות נוספות, כגון כיצד החליטו וקבעו המחברים הללו שכך צריכה להתייצג מדינת היהודים הנכספת? האומנם האמינו שבתוכניות 'חזוניות' אלה טמון פוטנציאל לפתרון שאלת היהודים? או שמא היו אלה מעין משחקי הדמיה או שעשועי כתיבה, שנועדו לפרוט על נימי נפשו של הקורא המתרפק על מדינה משלו, לעודדו ולהרגיעו בסדרת מצבים בלתי אפשריים אך מרגשים בהעזתם הלאומית. הכרך הראשון של המחר של האתמול, מחקרה המקיף והפרטני של אלבוים-דרור, מספק תשובות לשאלות אלה.

חמישה פרקים בכרך הזה: הראשון ('בראשית היתה האוטופיה') פורש את הרקע התאורטי להגדרת הז'אנר הזה, גם מהיבטיו הפילוסופיים החברתיים וגם מהיבטיו הספרותיים הצורניים, ומתחקה אחר התפתחותו מן האוטופיה אל האנטי-אוטופיה (הדיסטופיה), דהיינו, מן העמדה האופטימית הבוטחת אל האכזבה וההלעגה על אפשרויותיה. הפרק השני ('שורשי החשיבה האוטופית') עוקב אחר מקורותיה של התפיסה האוטופית בתרבות היהודית, מן התפיסות הדתיות המשיחיות של כיסופים לגאולה על-טבעית עד לתפיסות הלאומיות המעשיות של ציונות מסורתית, ציונות טבעית וציונות סוציאליסטית. הפרק השלישי ('האוטופיות ויוצריהן') עוסק בכותבים עצמם, רובם סופרים לעת מצוא, ובמניעיהם האידיאולוגיים והספרותיים לחיבור ז'אנר ספרותי זה דווקא. הפרק הרביעי ('נושאים ודילמות באוטופיות הציוניות') מוקדש לתמטיקה האופיינית לאוטופיה הציונית ודן בחתך הנושאים המשותף לשמונה האוטופיות המכונסות בכרך ב, וכן לאלה שלא נכללו כאן. והפרק החמישי ('היחס אל האוטופיה באוטופיזם הציוני') בודק את האוטופיה בראי עצמה.

לחכות עד שיגיע לבגרות, והוא גם יודע, שווהי חובתו הקדושה שלא להוליד אנשים חלשים, מכוערים ואומללים', שם, עמ' 220.

15. ב' שץ, 'ירושלים הבנויה' (לעיל, הערה 2), עמ' 266-274.

16. היצגים אלה ואחרים מורים לנו שהאוטופיה הציונית היא גם יצירה שכל עלילתה מבקשת להתנתב רק כעלילה של יחד. כלומר היחד הוא הדמות הראשית בנרטיב האוטופי (ברנפלד קורא לו 'העם היהודי החדש', ח"ש בן-אברם – 'האנשים האלה'), ואילו הדמויות הפרטיות על פרשיותיהן החד-פעמיות (כמו המלך אבנר אצל אייזלר, ד"ר לוונברג אצל הרצל, המורה התייר אצל לוינסקי ואחרים) הן בבחינת דמויות מקדמות או מתווכות, שעניינן להמחיש ולמקד את מרכזיותו: הגיבור-העם המחפש את עצמו, את הגדרותיו ואת שיקום חייו מחדש (אם כהתארגנות של מדינה, חברה כלכלית, מלוכה, או כל התארגנות חברתית עצמאית אחרת). כדברי שץ באוטופיה שלו: 'הכל יוצא מהעם בשביל העם', שם, עמ' 253.

ב

מחקר מגוון זה מלמדנו שהאוטופיה הציונית, כמו כל כתיבה אוטופית, היא פרי הסוציאליזציה של מחברה, על מאפייני חשיבתה הרעיונית, המדעית, ההתנהגותית וכדומה. כלומר, מחברה, גם אם עמד להם חופש יצירה לא מוגבל, לא הרחיקו לכת. פה ושם הטעינו את עלילותיהם בתורות הגותיות חדשניות (כמו הסוציאליזם האוטופי של ברנפלד, 1920) או המצאות טכנולוגיות נועזות (כמו אוניית החשמל והמגדל הפורח באוויר של לוינסקי, 1892, והקולנוע והמדרגות הנעות של שץ, 1924), אבל לא ביקשו להפתיע ולהפליא בהמצאות מקוריות פרי דמיונם שלהם. להפך, האוטופיה הציונית, כמו כל כתיבה אוטופית הנובעת מאי שביעות רצון ואכזבה מן המצב הקיים, באה רק להעמיד מציאות חלופית אפשרית לזמנה ולמקומה. ואכן, כל המעיין במבחר האוטופיות שלעיל ימצא שהדמיון היוצר, שבא לידי ביטוי בעלילותיהן, הוא פרגמטי וחד-משמעי בפעילותו, והצעותיו החלופיות מתיימרות לפתור שני מצבי יסוד מכריעים בגורל היהודי; האחד, אפשרות להגדרה עצמית בישות טריטוריאלית בעלת תארים לאומיים (בארץ-ישראל כמובן); והשני, אפשרות לעקור את מחלת השנאה ליהודי בשל היותו יהודי מתוך חברת האדם העולמי באשר הוא.

עמדה אוטופית פרגמטית זו נלמדת גם מתוך ביטוייהם של המחברים עצמם, הטוענים (אם במסגרת העלילה עצמה ואם בהערות שהתלוו לכתובתה) שבחרו בז'אנר הזה דווקא לא כדי להוקיע את מצבם המזעזע של היהודים בלבד, אלא גם כדי להשפיע ולחולל באמצעותו את האלטרנטיבה המתבקשת. הרצל התמסר לכתובת האוטופיה שלו 'אלטנוילנד' לאחר שפעילותו בשטח עלתה על שרטון (הסולטן הטורקי סירב לפוגשו, ואילי ההון היהודים, ובעיקר הברון רוטשילד, היו אדישים לתוכניותיו). אבל בכתיבתו לא ביקש למלא את זמנו הפנוי, אלא התכוון במפורש להעלות על הנייר את תרחישה של המדינה שבדרך, שאותה תכנן כפרויקט בעל פוטנציאל. כך שאם במחברתו מדינת היהודים הוא דן בפרויקט בדרך תוכניתית-עניינית, ב'אלטנוילנד' הוא מנתבו גם לערוצים עלילתיים דרמטיים, כדי למשוך את תשומת-לבו של הקהל וליידעו מזווית ראייה אחרת. מגמה זו משתמעת גם ממשפטי הסיום של האוטופיה, המסכמים את יצירתו בזו הלשון: 'בדעתי היה לחבר סיפור לימודי. אלה יאמרו: יותר משיש בו מן הלימוד יש בו מן הסיפור! ואלה יאמרו: יותר משיש בו מן הסיפור יש בו מן הלימוד! ... אין החלום נבדל כל-כך מן המעש ... כל מעשה אדם – יסודו מחלום וסופו לחלום ...'.¹⁷

כמו הרצל, גם זיגמונד ברנפלד מבקש להסיר כל ספק מלבות קוראיו ולשכנעם שהאוטופיה שלו איננה משחק אילוזיוני, אלא תוכנית מעשית לכל דבר. בפרק 'היוצאים מן הכלל' הוא יוצא להגן על הסצנריו החינוכי שלו, ואומר:

יש לשער, שהקורא נוטה להתייחס אל תיאורי את מערכת החינוך העברית

17. ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד' (לעיל, הערה 2), עמ' 171.

כאל אגדות, וחושד במחבר כי לצון חמד לו. שכן אם גם ייתכן להאמין, כי אומנם צמחה בארץ-ישראל ... מערכת-חינוך מיוחדת במינה ... הרי שאין לדרוש מאיש כי יאמין בכך, שאקלימה של ארץ-ישראל הצמיח ילדים ובני-נעורים אידיאליים, שאין בהם אף שמץ מן התכונות השליליות ... וכיוון שחשוב לו למחבר שלא יראה כבעל הזיות ... הרי יורשה לו להקדיש משפטים אחדים גם לשאלה זו.¹⁸

אם ברנפלד מנסה לשכנע שקיים פוטנציאל ממשי בתוכניות האוטופיות, בוריס שץ נחוש בדעתו שהאוטופיה המדינית שלו כבר בדרך להגשמה. בפתיחתו ל'ירושלים הבנויה' הוא מספר שכתב את האוטופיה שלו עוד ב-1918, במאמץ לשמור על שפיות דעתו בעצם זוועותיה של מלחמת העולם הראשונה. והנה עברו שש שנים (כך הוא כותב ב-1924) ופרטים רבים שלה התגשמו והיו למציאות: 'מצאתי לתמהוני, כי הרבה מחזיונותיי ואידיאותיי, אשר רק בחלום-חיוור ראיתים בירושלים העתידה ... התחילו כבר להתגשם. ואם ככה, מי לידי יתקע, אם כזה לא יהיה גורלם של אחדים מחלומותיי ...'.¹⁹

כאן יש לזכור שבאותם הימים ראה ההמון היהודי בגולה את תנועת חיבת-ציון, ולאחריה גם את התנועה הציונית, כתנועות אוטופיות חזוניות, ומנהיגים כפינסקר, אחד העם וכמובן הרצל הוצגו לא פעם כדמויות-אגדה של משיחים וגואלים.²⁰ שהרי ככלל, קיומן של תנועות אלה היה מותנה בסטיכיה ציבורית של הלכי-רוח גואים ונסוגים של קהל חסר יציבות. כידוע, אחרי פרעות וגזרות קשות גברה בציבור היהודי ההתעניינות בנושא הציוני, ורבו האגודות, החברות והוועדות שפעלו בנידון; אבל אך חלפה הסערה ונרגעו הרוחות מיד נסוג הקהל והתפרקו האגודות.²¹ מכאן אפשר להבין שפרגמטיזם אוטופי זה לא רק שלא היה מנותק מזמנו וממקומו, אלא נתן ביטוי אקטואלי לאקלים הדורי שנאחז באוטופיות אלה והאמין בהן בלהט רגשותיו, שנעו בין תקווה לאכזבה ובין פעילות לנסיגה. יתר-על-כן, גם כותבי אוטופיות אלה היו על-פי-רוב עסקנים ופעילים של התנועה הציונית, כלומר משכילים בעלי מקצועות שונים ששלחו ידם גם בכתיבה, ומשנפתחו לשאלת היהודים בשלב זה או אחר בחייהם גייסו את עטם לבטא את מעורבותם ולעורר את הכמיהה הלאומית הרדומה בלבות היהודים בארצותיהם. כך אנו למדים לדעת (בפרק 'האוטופיות ויוצריהן') על מנחם אייזלר, סוכן בחברת ביטוח, שפרסם שירים ומאמרים בעיתונות היהודית בהונגריה; אלחנן לייב לוינסקי, סוחר תבואה מצליח, שנמנה בנעוריו עם חברי ביל"ו ולאחר מכן הקדיש את מרצו כל ימיו לפעילות

18. ז' ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', שם, עמ' 221.

19. ב' שץ, 'ירושלים הבנויה', שם, עמ' 230.

20. ראה, למשל, את סיפוריו של י' ברזילי-איונשטדט, שם מופיע אחד העם כגואל ('חוזה בהקיץ'), והרצל כמשיח ('הבכייה').

21. ראה הפרק 'תהליך השבר' בתוך: י' ברלוביץ, 'ספרות העלייה הראשונה כספרות מתיישבים ראשונים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1980, עמ' 34-39.

ציונית; יעקב בכר הצרפתי, משפטן, ולעת מצוא פובליציסט, שנשלח כנציג מטעמם של יהודי אלג'יר וצפון אפריקה לקונגרס הציוני הראשון; וכמובן, זיגפריד ברנפלד המחנך והפסיכואנליטיקן, שהיה מעורב בהקמתן ובמחקרן של מסגרות נסיוניות לנוער בווינה, ולאחר מכן בקיבוצים בארץ.²² כך או כך, נראה שעיסוקם הפעלתני של הכותבים הוא שדרבן אותם להמחיש את תוכניות המגרה שלהם במסגרת ספרותית מתבקשת כל-כך כמו הז'אנר האוטופי. למותר לציין שתוכניות אלה נערכו על-פי תחומי המקצועי של כל כותב (בכר המשפטן עוסק, כצפוי, בהיבטים המשפטיים של המדינה האוטופית, שץ הצייר – באמנות ובתרבות, ברנפלד בחינוך, וכיוצא באלה). ברור אפוא שגם אם נוצר הרושם שכל כותב מתיימר להקיף את מרב הנושאים שעושים עם למדינה (כגון ממשל ומיסוי תקין, תכנון סביבתי וטכנולוגיה מתקדמת, תקשורת ועיתונות, שלא לדבר על צבא ומשטרה, אם כי באלה אין צורך²³), הרי התוצאה הסופית היא חלקית ואקלקטית. ההצעות החלקיות והאקלקטיות האלה אמנם מעניינות, אבל האופטימיזם הכפייתי שבהן רק מגביר את תחושת האנכרוניזם של האוטופיה, שבעצם מספרת לנו יותר על 'האתמול' מאשר על 'המחר'. ואכן, נראה שרק תפיסת-העל של כינון מדינה יהודית ריבונית קמה והיתה למציאות,²⁴ ואילו הנושאים החברתיים הפוליטיים, שהיו אימננטיים לתהליך היישובי מלכתחילה, אינם עולים כלל על הפרק או שהם שוליים ומוזכרים כבדרך אגב. כך למשל אין כל דיון בנושא מפגש הגלויות על רקע השוני הבין-עדתי, ללמדנו שהאוטופיה הציונית היא אוטופיה אשכנזית (היהודים והזרים תושבי המדינה הזאת הם רובם יוצאי אירופה), ועלייתם של יהודים מאסיה ומאפריקה אינה עולה על הדעת כלל. שאלה קרדינלית אחרת שזוכה לדיון מינימלי היא שאלת הערבים. כידוע, כותבי האוטופיות הציוניות הניחו, מזווית הראייה המערבית, שבני ערב הנחשלים וחסרי הכול אינם אלא מייחלים לבואם של היהודים האירופים לאזורם, כדי להתברך בהם. לפיכך אין כל דיון ענייני בשאלת מקומה של מדינת היהודים בעולם הערבי, לרבות שיגיושיח כלכלי פוליטי האמור להתפתח בין היהודים לארצות השכנות. ההערות היחידות המתייחסות לנושא

22. רחל אלבוים-דרור, 'האוטופיות ויוצריהן', האתמול של המחר, א, עמ' 55-95.

23. ב'משוגעים' לשלום עליכם אין האורח מבין לשם מה יש להקים צבא יהודי: 'וכי רצונך לצאת לקרב? לנהל מלחמה עם מישהו?', והתשובה היא: 'לנהל מלחמה - לא נצטרך עם איש', אבל 'השירות עצמו הוא דבר נעים; הרי זה סימן שאדם בריא וחזק בכל איבריו. שנית, הרי זה יפה כשהנך חייל: אפשר לזכות בכבוד. ושלישית ... איזה פרצוף יש לו לעם שרוצה מדינה משלו, ואין לו צבא?', ראה שלום עליכם (לעיל, הערה 2), עמ' 195; לעניין המשטרה נאמר ב'מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת' לא"ל לוינסקי: 'גם השוטרים אינם עמוסי עבודה. שיכורים אין, אין פרעות בחוץ, אין גנבות גדולות ורציחות ... שטריי-חובות גם הם אינם, כי לא לגוביינא ניתנו', ראה לוינסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 73.

24. כמה פרטים נוספים שמעלה האוטופיה הציונית, שאכן היו לתופעות קיימות בישראל, הם שמות הרחובות ביישובי הארץ, כגון רחוב מונטיפיורי, שדרות הרצל (שץ); הרכבל בחיפה (הרצל); החינוך המשותף בקיבוצים, ובעיקר קיבוצי השומר-הצעיר (ברנפלד); וכן שמותיהן של אגודות הספורט 'מכבי' ו'שמשון' (שץ).

זה מעלות אפשרות של סכסוך בין-מדיני שניתן לפותרו מיד, ואילו הגורם הערבי המקומי אינו בגדר בעיה כלשהי. ב'אלטנוילנד' של הרצל דינו של ערבי כדינו של כל זר המתקבל כאן בעין יפה כל עוד הוא אזרח יעיל ותורם, ולפיכך אותם ערבים-ילידים שביקשו לקחת חלק בבנייתה ובקידומה הכלכלי של המדינה אף יצאו נשכרים: '... כלום לא נהרסו ממעמדם תושבי ארץ-ישראל הקודמים [הערבים, י"ב] בשל הגירת היהודים? האם לא נאלצו לעזוב את הארץ? ...', שואל האציל קינגסקורט את רשיד-ביי, הערבי איש הארץ. 'מה שאלה היא?', עונה רשיד, 'לכולנו היה הדבר לברכה. וראשית כול, כמובן, לבעלי-נכסים, שמכרו קרקעותיהם במחירים גבוהים לחברה היהודית או שמרו על קרקעותיהם והמתינו למחירים גבוהים יותר'.²⁵

אשר לסכסוך היהודי-הערבי, אייזלר מעלה כזכור באוטופיה שלו ('חזות העתיד') תקרית מלחמתית חד-פעמית, שבסופה המלך היהודי הרודף שלום משכיל להפוך לידידה את המדינה הערבית היחידה שהתנכלה לישראל. גם ז' ברנפלד ('העם היהודי והנוער שלו') טוען שהעולם הערבי מקבל את המדינה היהודית בסבר פנים יפות, ורק מעצמות אירופה הן שדואגות לסכסוך ביניהם ללא הצלחה: 'הנה רק לפני זמן-מה מנעו "מורינו" ברגע האחרון (על-ידי פרסום גילוי-דעת קצר ופשוט אל העם היהודי) מלחמה עם הערבים, שנראתה בעיני הציבוריות האירופית כבלתי-נמנעת – ואולי כרצויה. ומאז יכול העם היהודי לראות עצמו אחת לתמיד פטור מדאגה ליחסים עם שכניו'.²⁶ כלומר, הגורם המאיים על המדינה היהודית לדברי ברנפלד הוא קנאתה ותחרותה של אירופה, ולא עמי המזרח התיכון דווקא.

בעיה מסוכסכת לא פחות היא הירידה מן הארץ, אלא שגם זו מתגלה כאן כלא בעיה. מסתבר שהדרך למדינה היהודית היא דו-סטרית, כלומר עולים ויורדים, מבקרים וחוזרים בלא כל רגשי התחייבות או אשם. אדרבה, יהודים רבים היו מעדיפים לחיות בארץ בשל רמת החיים הגבוהה, אבל לא כולם עומדים באמות-המידה הגבוהות הנדרשות (ראה יעקב בכר). עם זה, היחסים בין המולדת לתפוצה הדדיים והדוקים כל-כך, עד שהם מפצים כל יהודי במעורבות ובשייכות לאומית. באוטופיה של לוינסקי, למשל, כל צעיר יהודי בתפוצה המסיים את לימודיו הסדירים בארצה לשנת שירות, כדי לעבוד בכל עבודה נדרשת בענפי המשק השונים ולהתוודע מקרוב אל החיים הישראליים. גם חתנים וכלות נוהגים לחגוג את ירח הדבש שלהם במדינה היהודית, שלא לדבר על תנועה נמרצת של תיירות יהודית. משום כך מלווה את היהודי בתפוצות 'תחושת מולדת', וזו מקנה לו ביטחון וזקיפות קומה כנגד כל גילוי של אנטישמיות.²⁷ הישראלי בן הארץ, לעומת זה, אינו שולל את

25. ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד' (לעיל, הערה 2), עמ' 121.

26. ז' ברנפלד, 'העם היהודי והנוער שלו', שם, עמ' 219.

27. לדברי הרצל, גם התמעטות היהודים בארצות אירופה המעיטה את הקנאה והשנאה כלפיהם: 'לא הוסיפו עוד לתקוף אותם ולהתנפל עליהם מאז רפתה ההתחרות היהודית או בטלה לגמרי. באותן הארצות, שהיו ממולאות יהודים יותר מדי ... הקלה כלכלית חלה בהן', ב"ז הרצל, 'אלטנוילנד', שם, עמ' 136, 138.

התפוצה בדימויה המוכרים של 'שלילת הגולה', כפי שזו הצטיירה ונתבעה במסגרת הרעיונית של הציונות המעשית. אדרבה, משתמע כאן אפילו התרפקות, געגועים והכרת-תודה למולדת הישנה. גם גיבוריו של הרצל ב'אלטנוילנד', אזרחי אוסטריה במקורם, אינם מכסים על געגועיהם אליה, ואף שאירופה שלהם היתה בינתיים למקום הרסני של משטרים מסואבים ומושחתים, הם מודים: 'לעולם לא נחדל לאהוב בעוגמה את ארצות מולדתנו שנטרדנו מהן'. געגועים דומים מציפים את נפשו של המלך הזקן אבנר מלך יהודה (ראה אייזלר), אף-על-פי שגם בו פגעה אירופה בפרעות הקשות של שנת 1882. שבע ימים והישגים הוא מבקש שיניחו בקברו רגבי אדמה מארץ מוצאו: 'לא נשמור לה, למולדת המתנכרת, שום טינה בלבנו, שכן מולדת היא בחינת אמא, שבניה הוגים לה חיבה בין אם יפה היא ובין אם היא מנוולת, בין שהיא טובה ובין שהיא רעה'.²⁸

למותר לציין שהמפתיע מכול הוא נושא הדת. 'הדת היא מעניינם של בית הכנסת והבית', אנו קוראים ב'קטעי תקנות וסעיפים שנתקנו לטובת המדינה ואזרחיה' ב'חזות העתיד' לאייזלר. יתר-על-כן, 'טקסים דתיים אסורים בפומבי' ו'רק פעם אחת בשנה מותרת הדת בפומבי ובציבור: ביום הכרזת המדינה, שכן חג לאומי הוא זה ולא דתי'. ואילו שץ מרחיק לכת ב'ירושלים הבנויה' ומתאר את הסנהדרין כמוסד הלכתי ותחוקתי לא דתי, אף-על-פי שחבריו המשכילים (הבאים מתחומים שונים, ולא מתחומים תורניים) מתקראים 'רבי'.²⁹ גם חוקי השבת והכשרות נעשים ליברליים יותר, ובאוטופיה של שלום עליכם ('משוגעים') אין חובשים כיסוי ראש, ואפילו כלי הקודש אינם מגדלים זקן, ובבית-הכנסת מתפללים לצלילי עוגב. במילים אחרות, אוטופיות אלה ואחרות בוחרות להציג את מדינת היהודים כמדינה חילונית מתקדמת המפרידה את עצמה מן הדת, וכל אזרח רשאי לעבוד את אלוהיו במסגרותיו שלו. רק החגים היהודיים מודגשים יותר, ובעיקר אלה הקשורים בחיי הטבע ועבודת האדמה, ללמדנו שמשמעותם בעלת אופי לאומי כללי ולא דווקא דתי ספציפי. אמנם פה ושם צופים המחברים שגם במדינה היהודית המופתית יפעלו חוגים ראקציוניים (דתיים או ימניים) בעלי מגמות שמרניות גזעניות, שיאיימו על הסובלנות והפלורליזם הדמוקרטי (ראה בכר, הרצל, בן-אברם וברנפלד), אבל משטר הרוב השפוי יוכל להם וימתן את פעולותיהם החתרניות, אם בדרך משפטית (בכר), ואם בדרך של דיון ציבורי תקשורתי (בן-אברם, ברנפלד).

הדיון המרכזי בקריאתה הביקורתית של אלבויס-דרור מתמקד בהיעדר העימות עם דילמות יסוד פוליטיות (כמו שאלת הערבים, הנושא העדתי, מדיניות העלייה), לרבות היווצרותן של סתירות מביכות המתעוררות בשל כך (כמיהה לעליית המונים מצד אחד, ותביעה למדינת עילית מצד אחר; הישגיות ועושר חברתי מזה, ואיסור חמור על חיי רווחה מזה). לפיכך, השאלה העיקרית היא, אם היעדר העימות עם דילמות היסוד נובע מחששם של הכותבים 'לעורר את חשדם וזעמם של השלטונות

28. מ' אייזלר, 'חזות העתיד', שם, עמ' 19.

29. מ' אייזלר, שם, עמ' 23; ב' שץ, 'ירושלים הבנויה', שם, עמ' 245.

התורכיים, או שיש לנו כאן עניין עם מתחים פנים-יהודיים? הארתה הנכוחה של אלבויס-דרור שבה ומזכירה לנו ש'חלק ניכר מהאוטופיות הציוניות ... אינו עוסק כמעט במדינה'. הכותבים מרבים לעסוק ב'ישות יהודית אוטונומית', 'חברה יהודית', 'רוב יהודי', אבל לא במדינה, לא בגבולות ולא בישות פוליטית; או כפי שהיא כותבת שם: 'היחס אל המדינה באוטופיות הציוניות הוא בעיקרו יחס אינסטרומנטאלי: המדינה משמשת מכשיר, שבאמצעותו ניתן למלא את הייעוד הציוני – אבל אין לה ערך כשלעצמה'. חוסר ההתייחסות להיבטים הפוליטיים באוטופיה הציונית נובע אפוא לא מן החשש שמא יקבלו השלטונות הטורקיים כספרות חתרנית וממרידה, אלא 'מתוך אי-נכונות ואי-יכולת להתמודד עם דילמות-היסוד, שמעוררת שאלת אופייה של המדינה' כישות יהודית פוליטית. כלומר, היעדר העימות או הערפול באים מבפנים, וכל אותן דילמות ש'טומנות בחובן סכנות של התנגשויות וחילוקי-דעות' מוסטות 'לשולי סדר-היום של התנועה הציונית' דווקא על שום חשיבותן הקיומית והפוטנציאל ההרסני הטמון בהן לסיכולה של ההסכמה הציונית.³⁰ כאמור, השאלה הקרדינלית שהוסטה לשוליים היתה שאלת דת ומדינה. 'הציונות, כתנועה לאומית מודרנית, שאפה ליצור דפוס מדיני חדש', כותבת אלבויס-דרור, והאוטופיזם הציוני לא כל שכן (שהרי בכל אחת מיצירותיו מוצגת המדינה כישות חילונית המפרידה עצמה מן הדת). והנה אף אחד ממחברי האוטופיות שלעיל אינו עושה ולו ניסיון אמיץ אחד להתמודד עם התפיסה היהודית המסורתית של מדינת הלכה כדי להציג את הפערים ואולי לגשר עליהם. 'שאלת יחסה של המדינה החדשה למורשתה של מדינת ההלכה', מוסיפה אלבויס-דרור על ביקורתה זו, 'נותנה אפוא תלויה ועומדת', ובלי ספק אפשר להסיק מכך מסקנות היסטוריות, שהרי אי ההתמודדות עם שאלת יסוד זו היתה לדפוס התנהגותי היסטורי המלווה אותנו עד היום, כשהמצב 'התלוי והעומד' אינו פוסק מלכרסם ולחבל גם עתה באושיות המדינה.³¹ למותר לציין שדילמות יסוד אחרות שעד היום הן בנפשנו, וגם אותן השתדלה התנועה הציונית 'להוריד ... מסדר-היום ... כדי למנוע "מלחמת תרבות"', הן שאלות החינוך והתרבות. שלא כמו שאלת הדת, נושאי החינוך והתרבות אמנם זוכים באוטופיה הציונית לדיונים נרחבים (ברנפלד, הרצל, שץ), אך גם אלה עומדים בסימן של סתירה ואי בהירות (חינוך ליברלי פרוגרסיבי מזה ומשטר בית-ספרי כפייתי וסגור מזה; מודרניות קוסמופוליטית מכאן ומסורתיות שמרנית מכאן). אלבויס-דרור מתחקה גם כאן אחר מניעיהם של הכותבים ומבקשת להבין מדוע הם מערפלים את הדברים. לדבריה, מאחר שהז'אנר האוטופי עוסק ממהותו בספקולציות על העתיד, אין הכותבים מעזים לפתח ולהקיף אותן מכל היבטיהן האפשריים. אחרי ככלות הכול אין תמונתה של המדינה לעתיד-לבוא נהירה להם – מכאן ההתלבטות הפנימית, ההיסוס וההימנעות מקביעות עתידניות נחרצות.³²

30. רחל אלבויס-דרור, המחר של האתמול, א, עמ' 118.

31. שם, שם, וכן ראה הפרק 'הדת באוטופיה הציונית', שם, עמ' 129–133.

32. שם, שם, עמ' 118–119; וכן ראה הפרק 'שאלת התרבות', שם, עמ' 133–138.

כאמור, אלבויס־דרור בדקה את החשיבה הציונית ההיסטורית באמצעות האוטופיה הציונית. זו בדיקה מאלפת, משום שהיא מפרשת לנו את המודלים ה'עובריים' לקראת לידתה של הישראליות כחברה וכעם; ואף אם נשארו המודלים האלה בחלקם הגדול בבחינת אוטופיה, יש בהם כדי ללמד אותנו על עצמנו ודימויינו לא רק כעם חולם אלא גם כעם המתמודד עם החלום. וכך מסיימת אלבויס־דרור את מחקרה: 'האוטופיות הציוניות ... מהוות עדות היסטורית לדימויי העתיד ... ומאפשרות דיאלוג על־ידי זכרון משותף של הציפיות והחלומות, שבלעדיהם לא ניתן לפענח את הצופן התרבותי של חברה. ידיעת דימויי־עתיד אלו והבנתם עשויות ... לעזור לנו בהבנת ההתפתחות התרבותית של התנועה הציונית, ובהבנת העבר וההווה'.³³

ג

העניין ההיסטורי שמעוררת האוטופיה הציונית אינו בהכרח עניין ספרותי. שהרי גם אם האוטופיה היא יצירה המתמרנת בעת אחת בשלושה מישורים (מחאה וביקורת על ההווה, רומנטיזציה של ערכי העבר, והשלכה אידיאליסטית על העתיד), בסופו של דבר הריהי עלילה דידקטית של 'זאת ראה ועשה', ומסריה אלה משתמעים ממבניה הצורניים, מדרך התפתחותה ומעשייתה הלשונית הציורית כאחד. לאה הדומי בספרה בין תקוה לספק מעמידה את 'הפואטולוגיה של הז'אנר האוטופי' על שלושה מאפיינים מצמצמים: א) בידוד (כדי להפוך את העולם האוטופי 'למעין מעבדה סגורה' הבודקת כיצד יכול עולם זה 'להתקיים בתנאים אופטימאליים של אירגון'; ב) הרמוניה ('על פיה ניתן לבטל את המתח בין רצונות הפרט לצורכי הכלל'; ג) סטטיות (יישוב 'הניגודים באופיו של האדם באמצעות כוח ההגיון', וכיוון 'יחסו אל הסביבה על ידי ביטול מתחים אנטאגוניסטיים, כדי לבטל את הצורך בתמורה').³⁴

אמנם היו מחברי אוטופיות שהשיגו על מערך דוגמטי זה (כמו תומאס מורוס בספרו אוטופיה [1516]), אבל לא כן האוטופיות הציוניות המונחות כאן לפנינו. רובן הגדול מתאימות, למרבה הצער, להגדרות שהציעה לאה הדומי, והתוצאה היא עלילות פשטניות בעולם מבודד וסטרילי; גיבורים הרמוניים, חד־ממדים; סיפור סטטי, וממילא התפתחות אטית בלי קונפליקטים ובלא דרמטיות; ואין צריך לומר רדידות של פיגורציה והסמלה. אמנם רוב הסיפורים כאן (4 מתוך 8) מובאים על דרך סיפור המסע (לוינסקי, שץ, שלום עליכם והרצל), וגיבוריהם הם נוסעים זרים במקום ובזמן המטיילים, סופגים רשמים ומספרים, אך באוטופיות של בן־אברם וברנפלד, למשל, אין גיבור כלל: האוטופיה של ברנפלד מוצגת כמניפסט של מערכת חוקים שעניינם המבנה הממסדי של החינוך היהודי בארץ; ואילו האוטופיה של בן־אברם מגלגלת בלשון רבים את סיפור המדינה מגולה לתקומה. גם העלילה בסיפורו של אייזלר

33. שם, שם, עמ' 206.

34. לאה הדומי, בין תקוה לספק, עמ' 56. וכן ראה הנ"ל, 'הרומאן האוטופי והאוטופיה הציונית', בקורת ופרשנות, 13–14 (סיון תשל"ט), עמ' 131–168.

עניינה תקומת העם – ראשיתה בפרעות 1882 ובהמשכה נשורות תולדות העם בסקיצה ביוגרפית של מלך (המלך אבנר); והעלילה האוטופית של יעקב בכר מתנהלת כמעמד משפטי מלומד ומייגע, כשהנאשם במשפט אינו בבחינת תיק אישי אלא הוא מוצג מוסרי לאומי.

אין ספק שאוטופיות אלה, למרות מגבלותיהן הספרותיות, התקבלו בזמנן בהתלהבות ובעניין משום שענו כאמור על הלכירותו של קהל הקוראים ועל צרכיו התרבותיים החזוניים. לא כן בימינו. הקריאה באוטופיות האלה שבה ומדגישה עד כמה התכנים האלה הם פרי זמנם ומקומם, ואף אם יש בהם עניין למחקר היסטורי ולהערכה מחדש, הרי מן הבחינה הפואטית הם מתקשים לנסוק מעל למאה שנות ציונות ולרתק את הקורא המצוי. עם זה ייתכן שהאוטופיה הסנטימנטלית של הרצל 'אלטנוילנד' עשויה לדבר אל לבו של הקורא בן ימינו, משום שנבנתה כמו על-פי הנוסחאות הטלוויזיוניות המלודרמטיות, היוצרות סדרות של מצבים קיצוניים ומרגשים המשתנים ביעף מאסון לאושר. נראה שהרצל יצר כאן שתי דרמות בעלות זיקה טקסטואלית מובהקת לתהפוכותיה של עלילת 'סינדרלה' (נערה מדוכאת ונרדפת ההופכת לנסיכה נישאת מעם). למעשה מתפתחות כאן שתי עלילות סינדרלה: (א) מהפך אוטופי בחייה של הלאומיות היהודית – העם המושפל והנרדף נעשה בחיר העמים הנישא מעל כולם; (ב) מהפך אוטופי בחייו של דויד ליטוואק – מנער עני ורעב המקבץ נדבות על פתחי בתי-הקפה בווינה לנשיא 'החברה החדשה' המנהלת את הישות הארץ-ישראלית המדינית-הכלכלית.

שתי דמויות נוספות מעצימות את המלודרמה: ד"ר פרידריך לוונברג, עורך-דין יהודי שנואש מריקנותה של הבורגנות היהודית בווינה, שעמה הוא נמנה, ולכן הוא נעתר למודעה אנונימית בעיתון ומצטרף אל אציל גרמני, קינגסקורט שמו, כדי לבלות עמו את שארית חייו על אי בודד באוקיינוס ההודי; וכמובן האציל קינגסקורט עצמו, איש אירוני המבטל בציניות כל גילוי חברתי בחיי העולם הזה, לרבות משפחה וילדים. והנה בתום עשרים שנה של פרדה מן העולם מחליט בכל זאת האציל המתבודד לחזור ולבדוק מה השתנה בינתיים. בדרכם לאירופה הם מבקרים בארץ-ישראל שהיתה למדינה יהודית איכותית, וזו גורמת לשניהם, בסדרה של אירועים הרי גורל (חולי אנוש של תינוק, מותה של אם), לקשור את גורלם בארץ הזאת (ד"ר לוונברג נושא לאישה את מרים ליטוואק, על ערש אמה הגוססת, והאציל קינגסקורט מתאהב אהבה נואשת בתינוק החולה, בנו של אחיה דויד). הנה כי כן, גם הציניות הברוכה של קינגסקורט, שלא אחת תרמה לערעור ההרמוניה של האוטופיה הציונית בשאלותיו האפיקורסיות האנטי-ציוניות, נכנעת בסופו של דבר למפעל הציוני ולסופה הטוב של המעשייה.

האוטופיה היחידה בקובץ שפרצה את מגבלות זמנה ומקומה, ואין צריך לומר את מגבלות הדוגמטיות המצמצמת של הפואטולוגיה האוטופית, היא 'משוגעים' של שלום עליכם. בהומור החכם שלו אין שלום עליכם מציע לא תוכנית מגירה למדינה יהודית, ובוודאי שלא פתרון לישות חברתית מופתית; הוא מבקש לבדוק את האדם היהודי, איש העיירה המזרח-אירופית הטיפוסית, אם אכן מוכן הוא לקבל את האפשרות של

מדינה יהודית. שלום עליכם מגייס לשם כך את המטען הפולקלוריסטי המוכר שכל יהודי נושא בתרמילו התרבותי-המסורתי (דהיינו, אגדות שונות שסיפרו נוסעים במאות שנות גלות על ממלכות יהודיות ריבוניות, כגון אלדד הדני בסיפוריו על עשרת השבטים האבודים, ובנימין מטודלה בסיפוריו על בני חיבר), ובונה באמצעותו אגדה אחרת, מודרנית, מצחיקה וביקורתית; אגדה שמלכתחילה היא באה לומר שהיהודי המצוי לא זו בלבד שאינו מוכן, אלא שבעיניו האוטופיה הציונית היא בבחינת מצב א־נורמלי וגיבוריה 'משוגעים', כדבריו.

שלום עליכם, כדרכו של בעל איפכא מסתברא, מעצב עלילה של ערבוב היוצרות: התייר היהודי, המגיע לאותה סביבה אוטופית המכשירה את המקום הארץ-ישראלי לארץ המובטחת, הוא אחד מאותם 'יהודים אדומים' שנהר סמבטיון סגר עליהם את עולמם, ומשום כך היו בטוחים שהם היהודים האחרונים עלי אדמות. למותר לציין שדיוקן היהודי האדמוני מצטייר בעטו של שלום עליכם לא כטיפוס אגדי רב תעצומות (כפי שתיאר אלדד הדני), אלא בצלמו ובדמותו של מוישה, איש עיירה מזרח-אירופית. ומוישה זה, ככל יהודי מצוי המחפש את פרנסתו בעסקי אוויר, הוא בעל משפחה חסר כול, ורק חוכמתו העממית והחיוניות האופטימית שלו מסייעות לו לשרוד בעולם הזה (בין היתר, הוא מפרסם מסע זה בספר, ומקווה להרוויח ממנו).

כאמור, האוטופיה 'משוגעים' אינה עוסקת לא בתיאורים מופשטים וודאי שלא בדמויות עתידניות נוסחאיות, אלא בדמות יהודית חד-פעמית שהקורא נסחף אחריה כאז כן עתה וחי את הרפתקאותיה. הרפתקאות אלה מוליכות יום אחד את מוישה דנן מעולמו המסוגר ומוציאות אותו אל העולם הרחב. שם נפגש מוישה עם יהודים, עמך כמוהו, שחיי הרווחה שלהם ומעורבותם בעשייה ציונית לאומית (הם מכשירים את עצמם להצטרף למדינה היהודית ההולכת ומתגבשת) מבלבלים עליו את דעתו. מוישה מתקשה ליישב כל גילוי חריג ושונה מעולמו (כגון חייט יהודי החובש צילינדר, נגר המשתלם בלימודי ערב אחרי יום עבודה, נשים שוות זכויות ההולכות לאספות פוליטיות ומדברות עברית), וכדי לגונן על עצמו הוא מכנה את היהודים הללו 'משוגעים'. במילים אחרות, תופעת 'היהודי ההפוך', כדבריו, אמנם מעוררת אצלו התפעלות, אבל בראש ובראשונה הריהי תופעה לא-נורמלית בעיניו, ובתור שכזאת הוא גם דוחה אותה; לא כל שכן היהודים המתאמצים לבנות מדינה משלהם בארץ-ישראל – הללו הם בעיניו 'משוגעים אמיתיים'.

למותר לציין ששלום עליכם, אף שהיה חובב-ציון ופעל לחיזוק המודעות הלאומית ולתמיכה במפעל הציוני, התיר לעצמו לנטרל ולנכר את הקונוונציה האוטופית על מאפייניה הנזכרים לעיל (הבידוד, ההרמוניה והסטטיות), והוא חולם את המדינה היהודית ושוחק עליה בו-בזמן. אמביוולנטיות זו משתמעת גם מן הביטוי 'משוגעים', שהוא מטעינו שני פנים מנוגדים זה לזה, פן שלילי (במובן של לא נורמלי) ופן חיובי (במובן של משוגעים לדבר). אלתור נוסף המשמש את שלום עליכם כדי להפקיע מן האוטופיה את רצינותה כז'אנר המתווה תוכנית עם הוא הצעתו לקוראה כבְּדִיה נוסח הגזמותיו ובדיותיו של הברון מינכהאוזן. ואכן, כבר בפתיחה מקדים שלום עליכם ומהיר את הקורא כי אין להאמין ליהודים האדמונים כי גזמנים הם

מטבעם, ומכאן שאין להאמין גם למוישה ולמסע האוטופי שלו ומוטב לנהוג בו כפי שנהגו בני עיירתו, שהעדיפו להשליך את ספרו מבעד לחלון. עם זה יש לקרוא מסע אוטופי זה גם בתור התרסה ביקורתית של שלום עליכם כלפי קוראיו הספקנים, שהרי גם הוא, כמוישה בן דמותו, נתפס כבדאי בשעה שהטיף לאפשרות של מדינה יהודית בחוברות התעמולה שחיבר (כמו 'לשם מה צריכים יהודים ארץ משלהם', 'אל אחיותינו בציון'), וכן בסיפוריו הקצרים ('הרפובליקה היהודית הראשונה') וברומנים שלו (ימות המשיח).³⁵

ד

לסיום יש להדגיש שכשם שהאוטופיה הציונית תורמת להבנה היסטורית של דורה, כך היא תורמת להבנת התפתחותה של הספרות העברית במעבר מגולה למולדת, דהיינו, ספרות העלייה הראשונה. בספרי להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה³⁶ אני בודקת יצירה זו ומראה שלמרות המציאות הקשה, הנופים הזרים, עם הארץ העוין והאכזבה הטופחת על הפנים הציגו ראשוני המספרים-המתיישבים את הארץ כמין אוטופיה (ראה 'חמישה עשר באב בארץ-ישראל' ו'חרבות לאתים' לזאב יעבץ, וכן 'חוות בני ריכב' ו'תחת השקד' לחמדה בן-יהודה). כלומר, אם האוטופיה שהתחברה בתפוצות ניזונה מן הדמיון הצרוף וממשאלות הלב האידיאליות, הרי כאן בארץ רשמה הספרות את המקום רישום של ממש, אבל בה-בעת המציאה אותו מחדש על-ידי שהתוותה בו סימני תרבות מקומיים אוטופיים, כגון המצאת דמותו של 'יהודי חדש', שלימים אכן יתגבש בדמות הצבר; מיפוי הארץ על גבולותיה; המצאת חגים עתיקים במתכונת לאומית חדשה (כמו ט"ו בשבט וט"ו באב), וכמובן, הצעות לתרבות ארצית תומרית כמו לבוש ארץ-ישראלי, מאכלים ארץ-ישראליים וכדומה. רק סופריה המאוחרים של ספרות העלייה הראשונה, כמו נחמה פוחצ'בסקי ומשה סמילנסקי, מתחילים להתנער מספרות 'המצאת הארץ' ועוברים לראליזציה של ההווה הארץ-ישראלית (שלא לדבר על סופרי העלייה השנייה והשלישית ובראשם י"ח ברנר, שחשף ללא רחם ומתוך פיכחון נוקב את גילוייה הכואבים של הארץ הנכספת). התפתחות ספרותית זו מן האוטופיה אל הפיכחון הֶרָאליסטי מעלה תופעה יצירתית פסיכולוגיסטית מעניינת ביותר, המורה שגם כותביה וגם קוראיה של הספרות העברית במעבר מגולה למולדת מתקשים להתפכח מן האוטופיה הציונית האידיאלית-האידיאולוגית גם כשהם חיים במציאות הארץ-ישראלית. לפחות באמצעות הספרות היפה (אם לא באמצעות העיתונות)³⁷ הם

35. רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, א, עמ' 68-70.

36. יפה ברלוביץ, להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל-אביב 1996.

37. בתקופת העלייה הראשונה דרשו הקוראים בני הארץ לא פעם לצנזר מידע קשה. עניין זה נלמד, בין השאר, מתשובתו של אליעזר בן-יהודה (עורך הצבי) לקוראים אלה: 'יש מבני עירנו המתלוננים עלינו ... כי חלל נחלל בדברינו את כבוד ירושלים בעיני אחינו בחוץ

מנסים אפוא להשהות עוד מעט קט את המפגש המתפעם בין העם ובין הארץ (או את 'ירח הדבש', כפי שכינה ראובן וולנרוד את התקופה הזאת).³⁸ ואכן, אחרי אלפיים שנות געגועים וחלום דורות, כיצד אפשר למהר ולספר את המציאות הבעייתית, תוהה י"ל הכהן פישמן לנוכח תפיסתו הפואטית של זאב יעבץ, הדומה בעיניו לתגובתם של בני נח (למראה אביהם המתגולל בשכרותו); שהרי כפי שניגשו שם ויפת אל אביהם ופניהם אחורנית וכיסו את ערוותו כדי שלא להסתכל בו ולביישו, כך בחר יעבץ לספר על ראשית ההתיישבות בארץ־ישראל כשהוא מכסה על גילויה הכואבים ב'המצאות' חזונו. כלומר, הספרות העברית בעלותה ארצה סירבה לקפוץ כהרף עין מקוטב לקוטב, דהיינו מאוטופיה לדיסטופיה, ונצרכה לתקופת ביניים של הטענה אוטופית מקומית כדי לשאת מבט ישיר, לקלוט, לעכל, ובסופו של דבר אף לקבל מקומיות אנטי־אוטופית זו, כדי לספרה ולייצגה. תהליך פסיכולוגיסטי הדרגתי זה עושה את היצירה העברית לשלביה לתהליך תולדתי מאלף, ואין ספק שיש לשלבו גם בלימודי ההיסטוריה הציונית וגם בלימודי הספרות.

לארץ. ויש המוסיפים כי בדברינו אלה נרע לארצנו תחת אמרנו להיטיב להם ... חפוז נחפוז כולנו בכבוד ירושלים. אך לא בזה יגדל כבודה כי נקרא בקול: ירושלים כגן עדן ויושביה כמלאכי אלוקים ... ועלינו החובה להודיעם כל ענייני הארץ וכל דבר עירנו ...'. ראה: א' בן־יהודה, 'כבוד ישראל', הצבי, כב (1888).

38. R. Wallenrod, *The Literature of Modern Israel*, New York 1956, p. 9.

התמוטטות ארגוני הקניות של המושבים כמשל

מבט על גורמי המשבר בחברת-העובדים בשנות ה־80

יצחק גרינברג

מ' שוורץ, בערבות לא מוגבלת: היסטוריה וכלכלה מדינית בחקלאות הקואופרטיבית של ישראל: מושבים וארגוני קניות – לפני המשבר ובעקבותיו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1995, 355 עמודים

חיבורו של משה שוורץ עוסק בהתמוטטות ארגוני הקניות של המושבים באמצע שנות ה־80 – התמוטטות שגררה משבר כלכלי-חברתי עמוק בהתיישבות המושבית. המושבים, הבנקים ומשלמי המסים ספגו נזקים כספיים גדולים ביותר, ובה-בעת התערערה הלגיטימציה של מכשיר הערבות ההדדית ושל מערכות השיתוף בחקלאות בין המושבים ובין החקלאים. כלומר, מסגרות השיתוף בתוך המושבים ובין המושבים התפרקו, ורוב המושבים חדלו להקפיד על המאפיינים הקואופרטיביים שלהם. ההתמוטטות גם שיקפה את הפסקת הערבות הלא מוגבלת של המדינה לחקלאים. בעקבותיה התחוללו שינויים בדפוסי ההתנהגות של חברי המושבים: יצירת זיקה הדוקה בין הכנסות להוצאות; ביצוע השקעות על-פי שיקולים של יעילות וכדאיות כלכלית ועל-פי היכולת; התמודדות עצמאית עם קשיים וסיכונים.

ארגוני הקניות של המושבים הוקמו במקורם כדי לסייע לחברי היישובים באמצעות רכישה מרוכזת של תשומות למשק החקלאי ומכירתן בהקפה למתיישבים. במרוצת השנים הרחיבו הארגונים את מעגל תפקידיהם ועסקו בגיוס אשראי למושבים ובמתן ערבויות, בייצור תשומות לחקלאות ובעיבוד תוצרת חקלאית ושימורה. כן עסקו בשתדלנות וייצגו את האינטרסים של חבריהם – אנשיהם השתלבו במוקדי הכוח המפלגתיים ובמשרד החקלאות, והיו בהם שהגיעו לכנסת ואפילו לממשלה.

הספר שלפנינו מציג ניתוח סוציולוגי-היסטורי וכלכלי של המשבר בארגוני הקניות של המושבים. הוא דן במפורט בשלושה מבין 12 ארגוני הקניות שפעלו בעת ההיא: ארגון הקניות 'מבואות ירושלים', שקרס בדומה לתשעה ארגונים אחרים; ארגון הקניות 'מושבי התיכון', שאמנם לא התמוטט, אבל ב־1989 החליטו חבריו לפרקו מרצון; וארגון הקניות 'מושבי השרון ועמק-חפר', שהוסיף להתקיים. הדיון בשלושת הארגונים על דרך ההשוואה מאפשר להבין לעומקם את התהליכים שהתחוללו בהם ואת הגורמים להתמוטטותם. הוא גם זורע אור על השפעתם ומקומם

של היבטים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ואידיאולוגיים, ומחדד אותם. בניתוח התהליכים המחבר מרבה להשתמש בנתונים כלכליים מפורטים, בסקירות היסטוריות, בציטוטים מדיונים ובעדויות שנמסרו על־פה, דברים שעלולים לייגע את הקורא, אבל חשיבותם רבה גם ללימוד המשבר ומקורותיו וגם בתור מקור מידע ובסיס למחקרים אחרים.

בניתוח המשבר בארגוני הקניות השתמש המחבר בשלוש תאוריות: א) תאוריית 'אילוצי התקציב הרכים' שניסח הכלכלן ההונגרי יאנוש קורנאי: תאוריה זו גורסת שהסיוע שהמדינה, או גופים אחרים, מעניקים לחברות כלכליות הסובלות מקשיים כספיים, והציפיות שסיוע מעין זה יימשך, גורמים לעתים להתנתקות משיקולים כלכליים ועסקיים בתהליך קבלת ההחלטות. ניהול כזה בא לידי ביטוי בשאיפות יומרניות להתפשטות ולהתרחבות ובהשקעות מיותרות; בחוסר יעילות – לחברה אין תמריץ להתייעל באמצעות הפחתת עלויות, שיפור איכות, התאמת הטכנולוגיה וכיוצא באלה; ובהסתגלות חלקית בלבד לתמורות במשק ולשינויים בתנאי השוק. יצירת תנאים של 'אילוצי תקציב רכים' מיועדת לסייע למגזרים בעלי חשיבות לאומית ולפתח אזורי ספר, ליצור מקומות עבודה ולהבטיח תעסוקה, לשפר את מצבן של אוכלוסיות נחשלות, להגן על ייצור מקומי מפני יבוא מתחרה ולמנוע זעזועים במשק. ב) התאוריה הנאו־קורפורטיסטית: על־פי תאוריה זו יש שיתוף ממוסד, הדוק ואף גלוי של קבוצות אינטרסים – ארגונים יציגים ומגזרים כלכליים גדולים וחשובים – עם המדינה בעיצוב התהליכים הכלכליים במשק. שיתוף פעולה כזה עשוי להקל על קבוצות אינטרסים לקבל סיוע מן המדינה בצורת מענקים, סובסידיות, הקלות במיסוי והטבות אחרות. אבל הוא גם עלול לגרום לחברות כלכליות לפעול בנוקשות ולמנוע תגובה מהירה על סכנות או על הזדמנויות. ג) תאוריית 'התקופה הפורמטיבית': תאוריה זו מניחה שדפוסי ההתנהגות ודרכי הפעולה שהתגבשו בתקופה הפורמטיבית של החברה הם המכוונים את המשך דרכה, כלומר, התנהגותה מושפעת מדפוסים שנקבעו עוד בתקופת העיצוב שלה.

שוורץ בוחן את התממשות התאוריות המוזכרות למעלה בפעילותם של ארגוני הקניות של המושבים ובקריסתם. מסקנתו, שהתמוטטות ארגוני הקניות של המושבים היתה צפויה, מושתתת על ההערכה ש'המחויבות הלאומית לקיומה של ההתיישבות הקואופרטיבית "הזמינה" אותה לצבור גירעונות ולהסתבך בחובות ... מנהלי הארגונים שגו בביטחון יתר ביחס למחויבות של המדינה לקיום ארגוניהם, והקלו ראש בחובות. סייעו להם בכך רשויות המדינה, ששיגרו לעברם איתותים מרגיעים, כמו הקונברסיות (המרת חובות זמן קצר בריבית גבוהה לחובות זמן ארוך בריבית נמוכה), שהוקצו למושבים, וכמו העברתן באמצעות ארגוני הקניות' (שוורץ, עמ' 303).

המחבר מותח ביקורת על המוסדות, כלומר על המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית ועל משרד החקלאות, שלימדו את ארגוני הקניות 'לשאוב' אשראי, ועל ארגוני הקניות שלא השתמשו באשראי הזה בדרך מושכלת ורציונלית ולא התגברו על 'יצר' ההתרחבות וההתפשטות. הם גם חילצו את היישובים החקלאיים ממצוקות

כספיות ומהסתבכויות. הביטחון בסיוע ממלכתי והציפייה שיימשך הקלו על המושבים לחתום על ערבויות אלה לאלה, לעתים מתוך התעלמות ממידת הזהירות הראויה. לימים היה האשראי השופע, הקל להשגה, בעוכריהם של המושבים – הוא שימש מנוף להשקעות יצרניות וצרכניות גדולות ומיותרות ולצבירת חובות. צעדי החירום שנקטה הממשלה בשנת 1985 לשם בלימת האינפלציה – העלאת שיעור הריבית הריאלית בעשרות אחוזים וכיוון נפח האשראי – סימנו את הסתלקותה מתמיכה בלא סייג במושבים ובארגוניהם. צעדים אלה היו הסדן שעליו נופצה השיטה. השיעורים הגבוהים של הריבית הריאלית הגדילו את חובותיהם של ארגוני הקניות ותרמו לנפילתם. כיוון האשראי מנע מהם את ה'חמצן' שהיה נחוץ להמשך פעילותם. עם זה נראה שצעדי הממשלה רק הקדימו את המשבר, שכן בשל החוב שתפח והלך היו הארגונים קורסים בלאו הכי, אלא אם היו מאמצים גישה כלכלית רציונלית.

בתקופת היישוב שימשה ההתיישבות החקלאית של העובדים מכשיר פוליטי ובטחוני. היא היתה אמצעי לפרישה גאוגרפית, להרחבת גבולות היישוב היהודי בארץ-ישראל וליצירת רצף טריטוריאלי. אחרי קום המדינה המשיכה ההתיישבות בתפקידה הבטחוני והמדיני – מילוי החלל הטריטוריאלי בלשון בני התקופה, ועיבוי ההתיישבות היהודית לאורך גבולות המדינה. היא היתה גם מקור תעסוקה חשוב ומכשיר לקליטת עלייה, ומילאה תפקיד חשוב ביותר בהספקת מזון. המדיניות הכלכלית שהנחתה את התיישבות העובדים בתקופת העיצוב שלה, בשנות ה-20, היתה מדיניות כלכלית מרחיבה. גישה כלכלית זו העדיפה יצירת משקים חדשים על ביסוס הקיים. כך הוקמו אפוא נקודות התיישבות חדשות קודם שהספיקו משקים קיימים להתבסס. משום כך נוצרה תלות ממושכת של המשקים בחסדי תקציבים חיצוניים. יתר-על-כן, המשקים נתפסו לעתים כבתי קיבול לקליטת עלייה ולהכשרה התיישבותית-חקלאית. המדיניות הכלכלית המרחיבה, שהניעה את קברניטי ההתיישבות בתנועת העבודה בתקופת היישוב ונמשכה גם בשנים הראשונות למדינה, היתה אפוא מענה לצרכים מדיניים, בטחוניים, תעסוקתיים ואחרים. בהשגת יעדים אלה היה, לשיטתם, כדי לאזן הפסדים חומריים. ואולם המדיניות הזאת, והחתירה להתרחב ולגדול, גם אם לבשו צורה חדשה, נמשכו גם בעשורים הבאים, אף שלא היה בהן צורך עוד. שוורץ מציין בספרו ש'יש סימנים שהמנהלים הלכו שבי אחרי התפיסה ה"מרחיבה" שירשו מקודמיהם, שהארגון חייב להמשיך ולפעול כ"מכשיר פיתוח", ובכל מחיר, גם אם הוא מסכן בכך את קיומו' (ראה עמ' 312).

מן ההשוואה בין ארגוני הקניות שהתמוטטו ובין שני הארגונים שלא קרסו עולה חשיבותה של התקופה הפורמטיבית שלהם בעיצוב דרכי פעולתם עשורים אחדים לאחר מכן. הארגונים שקרסו קיבלו מתחילת דרכם סיוע מן המוסדות, למדו להסתמך עליו ופעלו על-פי מדיניות כלכלית מרחיבה. גם לאחר שהשתנו התנאים וגברו האילוצים הכלכליים הם הוסיפו לנהוג פזיזות וחוסר אחריות כלכלית. בפני שני הארגונים האחרים, לעומת זה, לא עמדו אילוצי תקציב רכים בתקופה הפורמטיבית שלהם, ולפיכך נהגו זהירות אפילו בתקופות שפע וגם בשעה שהובטחה להם תמיכת המוסדות.

חשיבותו של הספר אינה רק בניתוח המעמיק של המשבר בארגוני הקניות של המושבים, אלא גם באבחון שורשי המשבר החרף שפקד את המשק הציבורי במדינת ישראל במחצית השנייה של שנות ה-80. הכוונה לתעשיות הבטחוניות ולמשק העובדים. בדיון שלהלן אשרטט קווים למשבר חברת-העובדים, שבחינתו וליבון ראויים לחיבור מקיף.

במחצית הראשונה של שנות ה-80 היתה חברת-העובדים גורם מרכזי בכלכלתה של מדינת ישראל, ומשקלם של תאגידיה - כור, סולל-בונה, בנק הפועלים, הסנה, שיכון-עובדים ועוד - ושל המגזר החקלאי הקשור אליה במשק הישראלי היה גדול. כור העסיק ב-1984 יותר מ-34 אלף עובדים, ומכירותיו הסתכמו ב-1.9 מיליארד דולר, שהיו 14% בקירוב ממכירות התעשייה הישראלית בלי יהלומים (על התפתחות התעסוקה בכור בשנים 1983-1989 ראה לוח 1; על התפתחות המכירות של כור בשנים 1983-1989 ראה לוח 2). בשנה זו היה מספר העובדים בסולל-בונה כ-15 אלף, והיקף העבודות שביצע הסתכם ב-495 מיליון דולר, יותר מ-14% מכלל הביצוע של ענף הבנייה בישראל (על התפתחות התעסוקה בסולל-בונה בשנים 1981-1987 ראה לוח 3; על ביצוע העבודות בסולל-בונה בשנים 1981-1987 ראה לוח 4). בדומה לכך בלטו במשק הישראלי גם תאגידיים אחרים בחברת-העובדים. במחצית השנייה של העשור התפתח משבר חמור במערכת המשקית של ההסתדרות.

המשבר בכור ובסולל-בונה היה תוצאה של התנאים ששררו בעת ההיא במשק הישראלי. הכוונה לשיעורי הריבית הראלית הגבוהים, לכיוון האשראי ולהקפאת המחירים על-פי מדיניות הממשלה, שהעמידה את היציבות הכלכלית בראש סולם העדיפות. מדיניות זו כללה גם את הקפאת שער החליפין, אמצעי שפגע בתנאי הסחר וברווחיות הייצוא. בייחוד נפגע מכך כור, שבשנים 1983-1987 היה הייצוא כ-30% מכלל מכירותיו. כמו כן כללה מדיניות הייצוב ריסון תקציבי, ובראש ובראשונה קיצוץ בתקציב הביטחון, וגם הקיצוץ הזה פגע בכור. במחצית הראשונה של שנות ה-80 ניכרה ירידה בפעילותו של ענף הבנייה: בשנים 1981-1985 היתה נסיגה של 36% בהתחלות הבנייה, מ-5780 מיליון מ"ר ל-3710 מיליון מ"ר. בשוק הדיור היתה הירידה חריפה עוד יותר: בין 1981 ל-1985 פחתו התחלות הבנייה של יחידות דיור ב-48%, מ-37,400 ל-19,500.¹ ירידת הפעילות בבנייה לא לוותה בצמצום מקביל באמצעי הייצור וגרמה להחרפת התחרות ולירידת מחירים. התשומות לא הוזלו בשיעור דומה והרווחיות בענף ירדה. מצמצום הפעילות בענף הבנייה נפגע סולל-בונה. אמנם גם מגזרים אחרים במשק הישראלי נפגעו מן הצעדים שננקטו ומן התהליכים שהתחוללו בו, אבל פגיעתם בחברת-העובדים היתה קשה וחמורה יותר. את ההתפתחות הזאת אפשר לייחס לגורמים סובייקטיביים, שהיו ייחודיים לחברת-העובדים.

כור נקט מדיניות השקעות מרחיבה, שלא התחשבה לעתים במציאות הכלכלית במשק, ולא תמיד הקפיד על גישה עסקית, ששיקולי רווחיות מנחים אותה. במחצית

1. חברת העובדים, דפי עמדה, 'סולל בונה - המשבר והמוצא', אפריל 1986.

הראשונה של שנות ה-80 היה חלקו של כור בהשקעות התעשייה בישראל גדול מחלקו במכירות. בשנת 1984 עמד שיעור ההשקעות בכור על כ-18% מכלל ההשקעות בתעשייה בישראל (להוציא יהלומים), ואילו חלקו במכירות היה, כאמור, 14%. מדיניות התעסוקה ומדיניות השכר בכור היו קשיחות, כלומר התאגיד התקשה להתאים את עצמו למציאות במשק ולמצב הכלכלי של מפעליו ולנקוט אמצעים כגון פיטורי עובדים, ניווד עובדים, שינוי דפוסי עבודה, הקפאת שכר או הפחתתו. בתחום התעסוקה נמנע כור מסגירת מפעלים ומפיטורי עובדים, כמתחייב ממצבם, והוסיף לתמוך במפעלים מפסידים ולקיים אותם תקופה ממושכת. במפעלים מסוימים, כגון סולתם, לא הותאמה רמת הייצור לרמת הביקוש ונוצר מלאי גדול מאוד, יותר מן המתחייב מן הצרכים העסקיים. הייצור למלאי אמנם מנע פיטורי עובדים, אבל הגדיל את הוצאות המימון של החברה והשפיע לרעה על מצבה הכלכלי. זאת ועוד, כדי לשמור על התעסוקה לא תמיד נשמרה הרווחיות בייצוא. רמת המכירות לעובד בחלק ממפעלי כור לא תאמה אפוא ניהול עסקי יעיל. רק בשנים 1988-1989 נעשו צמצומים חריפים, שבעקבותיהם פחת מספר המועסקים בחברה ב-1989 ב-30% לעומת 1987. בשנים 1988 ו-1989 גדלו המכירות לעובד ב-27% ו-36% בהתאמה, לעומת המכירות לעובד ב-1986. ואולם עלות העבודה - שכר ותנאים סוציאליים - בכור היתה גדולה וגבוהה מבמגזר הפרטי. יתר-על-כן, תוספות שכר שנתנה החברה ערמו קשיים והחמירו את מצבה הכלכלי. לדוגמה, בתחילת שנת 1987 ניתנה בכור תוספת שכר - שנכפתה, למעשה, בידי הנהגת ההסתדרות - אף שחודשים אחדים קודם לכן הביע המנכ"ל ישעיהו גביש חשש מפני תוצאותיה והזהיר שהיא תערער את חוסנה הכלכלי של החברה ותדרדר אותה להפסדים שיעמידו את קיומה בספק.² בדומה לכך, שיעורי הפיצויים שניתנו למפוטרים היו גבוהים והטילו עול כבד על כור. ראוי לציין שמדיניות השכר והפיצויים נועדה גם להשיג שקט תעשייתי להנהלת החברה ולהנהגת ההסתדרות. הפעלת המדיניות המרחיבה, המנותקת משיקולים עסקיים בתחומי ההשקעות, התעסוקה והשכר התאפשרה בזכות סבסוד צולב - 'עזרה הדדית' בלשון חברת-העובדים - כלומר סיוע של מפעלים מרוויחים למפעלים מפסידים וכושלים, וכן על-ידי הלוואות ושחיקה של ההון העצמי. הסבסוד הצולב לא היה מותנה לא בגורמי המשבר של המפעלים שנזקקו לסיוע ולא בסיבותיו. הסבסוד הצולב וניהול ריכוזי בתחום הפיננסי השפיעו לרעה על הניהול העסקי ועל מיומנות הניהול בכור. מבני התעסוקה והשכר בסולל-בונה היו קשיחים. החברה ניהלה מדיניות של שמירה על התעסוקה, ורוב פועלי הבניין שלה היו במעמד של יציבים וקבועים וקיבלו תנאי שכר טובים יותר לעומת פועלים במגזר הבנייה ולעומת עובדים זמניים - עלות עובד קבוע בסולל-בונה היתה גבוהה בכ-80% מעלותו של עובד זמני.³ שרגא רוטמן, מנכ"ל סולל-בונה, ציין ש'מחיר שעת עבודה של פועל יציב או קבוע

2. 'זהירות - סכנה', מכתב מאת י' גביש, מנכ"ל כור, אל ד' רוזוליו, מזכיר חברת-העובדים, 26.8.1986.

3. 'דו"ח הועדה לבדיקת תוכנית ההבראה בחברת סולל בונה' [נשלח אל ראש הממשלה שמעון פרס], מרס 1986 (הדוח נמצא ברשותי).

גבוה פי שניים ממחיר שעת העבודה של פועל מאורגן מן השטחים המוחזקים. יתר-על-כן, קבלנים רבים העסיקו בעת ההיא פועלים לא מאורגנים מן השטחים, שמחיר עבודתם היה נמוך עוד יותר. עלות העבודה בסולל-בונה ומשקלה בסך-כל העלויות היו אפוא גדולים ופגעו בכושר התחרות שלה וברווחיותה. מנכ"ל סולל-בונה הבהיר ש"יש לה משמעות רבה לגבי קונצרן שכ-70 אחוז מפועליו יציבים וקבועים". למרות הנסיבות המכבידות – הירידה בענף הבנייה בישראל ועלות העבודה הגבוהה בסולל-בונה – הוסיפה החברה לנקוט מדיניות שכר מרחיבה. ב-1982, לדוגמה, גדל השכר בסולל-בונה ב-9% לעומת השכר בענף הבנייה.⁴ במסגרת המדיניות של שמירה על התעסוקה קיבל סולל-בונה עבודות שלא כיסו את כל ההוצאות והרחיב את פעילותו בבנייה יזומה, ומשום כך סבל הפסדים וקשיי מימון. כדי להבריא את סולל-בונה היה צורך לשנות שינוי קיצוני את מדיניות התעסוקה ואת מבנה השכר, ודבר זה לא נעשה אלא במחצית השנייה של שנות ה-80, לאחר שנקלעה החברה למשבר חריף (על השינויים בהיקף התעסוקה בסולל-בונה ובהרכבה ראה לוח 3). גם מבנהו הארגוני הקשיח של סולל-בונה – פיצולו למחוזות ולסניפים – השפיע לרעה על מצבו. המבנה הזה הכביד על ניווד גורמי ייצור ובעיקר על ניווד כוח עבודה מאזורים שהיתה בהם ירידה בהיקף העבודות (הצפון והדרום) לאזורי המרכז, ליהודה ולשומרון. כך נוצרו כיסי אבטלה. עודפי כוח אדם לא מנוצלים יצרו מוקדים של הפסדים כבדים בסניפי החברה שבאזורי הפיתוח, כגון בקריית שמונה ובבאר-שבע.

כמו בכור, גם כאן התאפשרו מדיניות התעסוקה המרחיבה ופעילות הבנייה היזומה בזכות נטילת הלוואות ובזכות הסבסוד הצולב, כלומר הפניית משאבים למימון פרויקטים מפסידים מעבודות רווחיות שנעשו בארץ ומפרויקטים שביצעה חברת 'סולל-בונה ארצות-חוץ' (חברה בת של סולל-בונה לבנייה בחוץ-לארץ). ירידה בהיקף הפעילות בחוץ-לארץ במחצית הראשונה של שנות ה-80 (ב-1985 היה היקף המכירות של 'סולל-בונה ארצות-חוץ' כ-200 מיליון דולר לעומת 415 מיליון דולר ב-1981) ובהעברות מחוץ-לארץ, עלייה בצורכי המימון לבנייה יזומה והפסדים בפעילות העסקית השוטפת, כל אלה חייבו את סולל-בונה לקחת הלוואות. כך גדל נפח חובותיו נטו בארץ מ-90 מיליון דולר בתחילת 1982 לכ-200 מיליון דולר בסוף 1984 ולכ-300 מיליון דולר בסוף 1985.⁵ הגידול בנפח החובות והשינוי בהרכבם (עלה חלקו של האשראי לטווח קצר) גרמו לעלייה גדולה בהוצאות המימון של החברה. גם בסולל-בונה, כמו בכור, פגם הסבסוד הצולב בניהול העסקי.

מדיניות ההשקעות, התעסוקה והשכר במשק העובדים, דפוסי ההתנהגות של תאגידיו ומשקיו ודרכי הפעולה שלהם היו תולדה של ההשקפה הכלכלית המרחיבה שאימץ לו משק העובדים בתקופה הפורמטיבית שלו בשנות ה-20. גם בעשרות השנים הבאות הוסיף משק העובדים לנהוג על-פי ההשקפה הזאת. משק העובדים הושפע גם מאילוצי התקציב הרכים שהורגל בהם, ממסורת של שיתוף פעולה עם המוסדות

4. ש' רוטמן, "סולל-בונה" – מבנה ומהות, רבעון לכלכלה, 117 (אוגוסט 1983).

5. ראה לעיל, הערה 3.

הלאומיים בתקופת היישוב ועם הממשלה לאחר הקמת המדינה, ומשיקולים פוליטיים של הנהגת ההסתדרות.

בשנות ה-20 הציב בן-גוריון, שהיה מזכיר ההסתדרות והתווה את התוכנית של חברת-העובדים, את יעדיה של החברה.⁶ בראש סולם העדיפויות הוא העמיד את ההשתתפות בהקמת התשתית הטריטוריאלית והדמוגרפית של היישוב היהודי בארץ-ישראל על-ידי פיתוח מואץ של המשק, יצירת מקורות תעסוקה לקליטת עלייה גדולה ככל האפשר, ופרישה גאוגרפית. לעומת זאת ייחס בן-גוריון חשיבות משנית לצמצום פערים כלכליים על-ידי הפחתת אי-השוויון בחלוקת הכנסה ובבעלות פרטית ולמניעת ניצולו של העובד בתור צרכן וכמי שמציע שירותי ייצור. יעדים אלה אפיינו את משק העובדים בתקופת היישוב וגם אחרי הקמת המדינה. כדי לממש אימץ חברת-העובדים מדיניות כלכלית מרחיבה שחייבה צמיחה כלכלית מואצת במקום התפתחות זהירה והדרגתית. מדיניות זו התאפיינה לעתים בהתפשטות יומרנית והתרחבות לא מבוקרת. הקצאת המקורות על-פי המדיניות הזאת שונה מהקצאה המכוונת להרבות את הרווחים, ובהשגת יעדיה גלום הפסד אפשרי של הכנסה חומרית. בצד המדיניות הכלכלית המרחיבה וכפועל יוצא ממנה הונהגה שיטה ארגונית ריכוזית ואחדותית. הקמת מפעלים גדולים וריכוזיים נחשבה דרך חיונית לשם יישום הגישה הכלכלית המרחיבה בפרט, ולהשגת יעדי חברת-העובדים בכלל, ואמצעי שיאפשר השקעות גדולות וצמיחה מהירה של המשק והפעלת ערבות הדדית בין המפעלים.

פעמים אחדות אמנם ניסו לשנות את המדיניות הכלכלית המרחיבה ואת התפיסה הארגונית הריכוזית והאחדותית של חברת-העובדים: כך היה במחצית השנייה של שנות ה-20 בעקבות משבר חמור במשק ההסתדרותי והתמוטטות סולל-בונה, ובמחצית השנייה של שנות ה-50 במסגרת רפורמות שהנהיג מזכיר ההסתדרות פנחס לבון, וגם במחצית השנייה של שנות ה-60, בעת שכינה אשר ידלין בתור מזכיר חברת-העובדים. אבל ביסודו של דבר דבקה חברת-העובדים במדיניות הכלכלית המרחיבה ובשיטה הארגונית הריכוזית והאחדותית, ואפשר לייחס זאת לנאמנות ליעדיה ולאידאולוגיה שרווחה בה. במחצית הראשונה של שנות ה-80 עדיין הניפה חברת-העובדים את דגל הפיתוח המשקי המואץ, הפרישה הגאוגרפית, יצירת מקורות תעסוקה והעזרה ההדדית.

מועצת חברת-העובדים שהתכנסה בחודש ינואר 1983 קבעה שחברת-העובדים 'תעשה להרחבת התיעוש של אזורי פיתוח והכנסת תעשייה חדשה, שתענה על הצרכים החברתיים המשתנים של אזורי הפיתוח'. בתחום התעסוקה ציינה המועצה 'בהערכה את המאמצים הנעשים במשק העובדים, כדי להבטיח תעסוקה יציבה לעובדיו; "סולל בונה" תוך השקעת מיליארדים [של שקלים (ישנים)] הפכה מחברה קבלנית לחברה יזמית, כדי לשמור על היקף פעולתה [כדי ליצור מקומות עבודה, י"ג]; "כור" ותיעוש

6. על גישתו של בן-גוריון בהרחבה ראה: י' גרינברג, 'דוד בן-גוריון ופנחס לבון - שתי גישות במחשבת חברת העובדים', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993).

ניצלו את משאבי המפעלים היציבים כדי לצמצם את הפגיעה במפעלים שנקלעו למשברים'. עוד קבעה המועצה 'כי גם בעתיד תמשיך חברת העובדים ככל האפשר במאמציה לשמירת מקום העבודה של העובדים'. המועצה שיבחה את מדיניות השכר של משק העובדים וקבעה שגם בעתיד ישאף 'להיות מוביל בתחום זה'.⁷

ממאמרים שפרסמו ראשי ההסתדרות ומשק העובדים בכתב-העת רבעון לכלכלה ב-1983 עולה שעזרה הדדית, שמירה על תעסוקה, פיתוח המשק בכלל ופיתוח אזורי הספר בפרט היו עדיין ערכים מושרשים בחברת העובדים. ישראל קיסר, לימים מזכיר ההסתדרות, ציין ש'אחת המטרות המרכזיות של משק העובדים היא הבטחתם של מקורות תעסוקה במשק'. הוא דיבר בשבחה של מדיניות ההשקעות במשק העובדים בכלל ובכור בפרט, ובשבחה של העזרה ההדדית בין מפעליו ויחידותיו, שבאה לידי ביטוי בייחוד בתקופות שפל בתעסוקה. קיסר הבליט את העזרה ההדדית בסולל-בונה: 'בעוד שממקומות העבודה האחרים בענף פוטר עובדים רבים עקב התנודות החריפות שאיפיינו אותו, שמר "סולל-בונה" כמעט על כל עובדיו הקבועים'.⁸ דני רוזוליו, מזכיר חברת העובדים, דיבר על שלוש מטרות: פיתוח כלכלי; פיתוח הארץ, כלומר פיתוח האזורים 'שאם לא יפותחו, אורבות בהם סכנות גיאופוליטיות של השתייכותם לגוף המדינה', ובראש ובראשונה הגליל; והשפעה על התהליכים החברתיים בחברה הישראלית.⁹ שרגא רוטמן הבהיר ש'ל"סולל-בונה" יש מחוייבות עמוקה לגרעין הקבוע שלה, המונה אלפי "פועלים יציבים" כלומר בעלי קביעות, ועל כן הוא עושה הכל גם בתקופת שפל כדי לספק תעסוקה לצוות הזה'.¹⁰ ישעיהו גביש הציג את יעדיה הבאים של כור: '1. חלוציות ויוזמה בפיתוח התעשייה בישראל. 2. קידום משימות לאומיות בתחום התעשייה ושאר ענפי המשק. 3. שמירה על עקרונות חברת העובדים והגשמתם. 4. הקדשת מירב הרווחים להמשך הפיתוח. 5. יצירת תנאי עבודה נאותים ודאגה לרווחת העובדים. 6. חתירה ליעילות עסקית'. שלא כחברות אחרות בארץ ובעולם, הוסיף גביש, שבהן 'הרכיבים הלאומיים והחברתיים הם בבחינת טקטיקה להשגת מטרות כלכליות, הרי בכור תעשיות הן [צ"ל: הם] איסטרטגיה: הן מהוות [צ"ל: הם מהווים] מטרה כשלעצמה'.¹¹

לפני קום המדינה הסתייעו תאגידי חברת העובדים במוסדות הלאומיים, ולאחר מכן הסתייעו בממשלה לשם יישום המדיניות הכלכלית המרחיבה. טעמיו של הסיוע הזה היו כלכליים-לאומיים ופוליטיים: הכרה בחשיבותו של משק העובדים כמכשיר לפרישה גאוגרפית וליצירת מקורות תעסוקה; יצירת בסיס כלכלי לשם גיוס תמיכה בתנועת העבודה, בראש ובראשונה במפא"י ולאחר מכן במערך; קשרים אישיים ופוליטיים והזדהות של גורמים במוסדות הלאומיים ולאחר מכן בממשלה עם מערכת ההסתדרות ומטרותיה. המוסדות הלאומיים והממשלה עזרו למפעלי ההסתדרות בעתות

7. 'החלטות מועצת ההסתדרות ק"ב ומועצת חברת העובדים', 27.1.1983, אמ"ע.

8. 'קיסר, 'ההסתדרות הכללית והמדינה', רבעון לכלכלה, 116 (אפריל 1983).

9. ד' רוזוליו, 'עוד לא נס ליחה', רבעון לכלכלה, 117 (אוגוסט 1983).

10. ש' רוטמן, "סולל-בונה" – מבנה ומהות, שם.

11. 'גביש, 'תעוש מוכוון אידיאולוגית', שם.

מצוקה כלכלית, סייעו להם בהשקעותיהם ושיתפו עמם פעולה בפיתוח המשק. למעשה פעלו תאגידי חברת העובדים במסגרת 'אילוצי תקציב רכים'. בשנות ה-20 הגישה ההנהלה הציונית סיוע לסולל-בונה ולהמשביר בעת שנקלעו למשבר.¹² בתקופת היישוב הניב שיתוף הפעולה בין ההסתדרות ובין המוסדות הלאומיים כמה מפעלים כלכליים: ב-1936 הוקמו חברת התעופה אווירון וחברת ביצור למימון עבודות ציבוריות, שנועדו להבטיח תעסוקה למובטלים; ב-1937 הוקמה חברת המים מקורות וב-1945 הוקמו חברת הספנות צים וחברת חק"ל, חברה קבלנית לעבודה חקלאית במושבות.

אחרי הקמת המדינה הוסיפה הממשלה לסייע למשק העובדים ולשתף פעולה עמו, ונחלצה לעזור לתאגידי שנקלעו למשבר כלכלי, כגון צים ושיכון-עובדים. בשנות ה-50 נקטה צים מדיניות פיתוח יומרנית, נקלעה לקשיי מימון ולא יכלה לעמוד בהתחייבויות שקיבלה עליה. ב-1959 נכנסה הממשלה לשותפות בצים והזרימה הון לחברה.¹³ בעת המיתון הכלכלי בשנות ה-60 נותר בידי שיכון-עובדים מלאי גדול של דירות ועול חובות מעיק, בייחוד לסולל-בונה, שגם מצבו היה קשה. כדי לסייע לשיכון-עובדים רכש משרד השיכון בסוף 1967 ובראשית 1968 דירות מן החברה.¹⁴ ב-1958 הוקמה בשותפות עם הממשלה חברת תיעוש, שנועדה לפעול בערי הפיתוח ולהקים בהן מפעלי תעשייה.

הביטוי הבולט של תמיכת הממשלה בחברת העובדים ושל שיתוף הפעולה ביניהן אחרי קום המדינה היתה התוכנית הכספית של חברת העובדים. כדי לקדם את הספקת האשראי ואת הקצאתו למגזרים השונים של משק העובדים החלה חברת העובדים להתוות 'תוכנית כספית' שנתית. בתקופה זו גדלה חשיבותן של קופות התגמולים והפנסיה כמקור מימון במסגרת התוכנית הכספית. בשנת 1950 הקימו קופות הגמל של ההסתדרות ובנק הפועלים את חברת גמול, שנועדה לרכז את כספי הקופות ולהשקיעם בהשקעות שיבטיחו את ערכם וגם ישרתו את צמיחת המשק ההסתדרותי. בשלהי 1957 נחתם הסכם בין שר האוצר לוי אשכול ובין מזכיר ההסתדרות פנחס לבון בדבר השימוש בכספים שהצטברו בקופות התגמולים והפנסיה. ב-1959, לאור הניסיון שהצטבר, הוחלף ההסכם הזה בהסכם בין הממשלה לחברת העובדים, בנק הפועלים וחברת גמול. בעיקרון נקבע שחלק מכספי הקופות המופקדים בבנק הפועלים ובחברת גמול יופנו להלוואות למפעלי משק העובדים, לפי המלצות ההסתדרות ובאישורו של שר האוצר. הממשלה הבטיחה לכספים האלה הצמדה מלאה וריבית, אבל לתאגידי חברת העובדים הם ניתנו כהלוואות לא צמודות לזמן ארוך. האשראי הזול והמסובסד הזה הזין מדיניות כלכלית מרחיבה ושימש לעתים להשקעות יומרניות ולהצלת מפעלים כושלים.¹⁵ ראוי לציין שמלבד ההלוואות לתאגידי

12. י' גרינברג, 'ההנהלה הציונית וחברת העובדים: הניסיון לעצב דפוסי משק וארגון במפעלי העובדים בשנות העשרים', הציונות, יא (1986).

13. צ' הרמן, הכובשים בים נתיבה, תל-אביב 1978, עמ' 329-332.

14. ז' לבון, קורות-גג, תל-אביב 1974, עמ' 165-166.

15. א' ידלין, עדות, ירושלים 1980, עמ' 132; ראיונות עם מנהלים במשק העובדים (נמצאים ברשותי).

חברת־העובדים במסגרת התוכנית הכספית נתנה להם הממשלה מענקים, הלוואות זולות ומסובסדות, הטבות מס וסיוע ממשלתי אחר לעידוד השקעות במשק, כפי שנתנה גם למגזר הפרטי ולמשקיעים זרים. בשנת 1980 ביטל שר האוצר יגאל הורוביץ את התוכנית הכספית של חברת־העובדים. אבל לא היתה לכך השפעה של ממש על דרכי הפעולה במשק העובדים, שהיו תולדה של ההרגל לאילוצי תקציב רכים ושל מסורת של שיתוף פעולה עם הממשלה. בראשית 1989 ציין ישראל קיסר, מזכיר ההסתדרות:

בשנים עברו, בשנות שלטון המערך, הממשלה ראתה בחברת־העובדים זרוע משלימה למדינה. היא לא צריכה היתה ללכת להקים מפעלים בערי הפיתוח. היא סייעה ל'כור' ולזרועות אחרות של חברת־העובדים לעשות זאת. היא ראתה בחברת־העובדים גורם משלים. והיא גם סייעה למשק הפרטי ללכת למקומות האלה. משבא הליכוד לשלטון – לא הבחנו, תחילה, בשינוי שחל, מתוך אינרציה, אולי לא הבחנו בכך שהשלטון אינו רוצה אותנו כגורם משלים; להיפך, שהוא רוצה לצמצם את מעורבותנו.¹⁶

התופעה של 'אילוצי תקציב רכים' התקיימה גם בתוך התאגידים, בין הנהלות התאגידים ובין החברות הבנות. הסבסוד הצולב – הסיוע שהעמידו התאגידים לחברות הבנות בעת משבר – וההכרה של מנהליהן שסיוע כזה אכן יינתן, היו תמריץ שלילי להתייעלות וליישום מדיניות כלכלית רציונלית. בשנת 1958 עמד פנחס לבון, מזכיר ההסתדרות, על התלות של התעשייה בענף הבנייה והבהיר ש'הבראתה של הפעולה התעשייתית דורשת שההנהלה והפועלים ידעו: אין פרות שמהן אפשר לחלוב. לא הבניין ולא הקבלנות ולא עבודות החוץ. הם צריכים לחיות על עבודתם'.¹⁷ שלושה עשורים לאחר מכן הסביר ישראל קיסר:

'כור' היתה ידועה בכך שהיה לה מה שקראו 'קלירינג' או מסלקה. כל מפעל עבד. הכסף זרם למרכז; והוא משך מהמרכז. ויש מפעלים שמשכו יותר משהזרימו ... אנו באים ואומרים כעת: לא יהיה עוד כדבר הזה. הניהול הוא ברמת המפעל, אתה לוקח את המפעל, אתה אחראי עליו יחד עם נציגות העובדים. אתה אחראי למזומנים שלך ... הוא [המפעל] צריך להיות רווחי, ולפחות מאוזן תפעולית בהתחלה ... עזרה הדדית בין המפעלים תהיה מעתה רק במקרים שהקשיים נגרמו על־ידי גורמים חיצוניים.¹⁸

מדיניות התעסוקה וההשקעות בחברת־העובדים הוכפפה גם לשיקולים פוליטיים של הבלטת מקומה ותפקידיה של ההסתדרות בחברה ובמשק בישראל וצבירת תמיכה

16. י' קיסר, 'מהלך חדש בהסתדרות', מתוך דברים בכינוס מרצים ארצי שנערך ב־21.1.1989 – 20, הוועד הפועל – האגף לאיגוד מקצועי.

17. פ' לבון, פרוטוקול משיבת הועדה לענייני חברת העובדים [במפא"י], 17.1.1958, אמ"ע 7/22/58.

18. ראה לעיל, הערה 16.

פוליטית במערך בכלל ובהנהגת ההסתדרות בפרט. שיקולים פוליטיים השפיעו על השקעות בהקמת מפעלים חדשים ובמפעלים כושלים, שאולי מוטב היה לסגור אותם. בשל החשש מפני פגיעה בתדמיתה של ההסתדרות ושל הנהגתה בציבור הישראלי, ומפני אובדן תמיכה במערך ובהנהגת ההסתדרות, נמנעו מפיתורי עובדים. הנהגת ההסתדרות פעלה אפוא על-פי שיקולים פוליטיים, אבל המנהלים בתאגידי חברת-העובדים, אף-על-פי שעמדו על המשמעויות הכלכליות השליליות הכרוכות בכך, קיבלו בהבנה את שיקוליהם של הפוליטיקאים, ומכל מקום לא נאבקו בהם בחריפות ולא התפטרו בגינם.¹⁹

הנה כי כן, מלבד התנאים ששררו במשק הישראלי בשנות ה-80, השפיעו המדיניות הכלכלית המרחיבה ודפוסי הפעולה בתאגידי חברת-העובדים על המשבר החמור שהתאגידים נקלעו אליו. אלה היו תולדה של הגישה הכלכלית המרחיבה שאימץ משק העובדים בתקופה הפורמטיבית שלו בשנות ה-20 והוסיף להחזיק בה גם בשנים הבאות, של הסתגלות לאילוצי תקציב רכים, של שיתוף פעולה מסורתי עם הממשלה ושל קביעת מדיניות על-פי שיקולים פוליטיים. רק בעקבות המשבר במחצית השנייה של שנות ה-80 נקטה חברת-העובדים מדיניות כלכלית שהתבססה על שיקולים של רווח ושל יעילות כלכלית בלבד, ושינתה את דפוסי הפעולה שלה. התמורה הזאת השפיעה לטובה על התאגידים, והם עברו תהליך הבראה מוצלח.

לוח 1. השינויים בתעסוקה בכור, 1983–1989

השנה	מועסקים
1983	34,220
1984	34,225
1985	33,543
1986	33,460
1987	32,580
1988	26,080
1989	22,890

המקור: 'חברת העובדים 1983' - 'חברת העובדים 1989', חברת העובדים, המחלקה הכלכלית.

19. ראיונות עם מנהלים במשק העובדים (נמצאים ברשותי).

לוח 2. המכירות של כור, 1983 – 1989
(מיליוני ש"ח; מחירי 12/89)

מכירות	השנה
5,204	1983
5,202	1984
5,532	1985
5,209	1986
5,511	1987
5,169	1988
4,848	1989

המקור: 'חברת העובדים 1983' - 'חברת העובדים 1989', חברת העובדים, המחלקה הכלכלית.

לוח 3. השינויים בתעסוקה בסולל-בונה, 1981 – 1987

השנה	סה"כ מועסקים	פועלים קבועים	פועלים זמניים ושטחים	קבוצות קבלניות	עובדים
1981	18,762	9,112	5,489	697	3,464
1982	17,861	8,754	4,697	1,001	3,409
1983	16,583	8,150	4,089	1,055	3,289
1984	15,246	7,318	3,940	997	2,991
1985	13,732	6,494	3,105	1,200	2,933
1986	8,688	3,753	1,910	859	2,166
1987	6,819	2,690	1,217	1,417	1,495

המקור: מרכז הקונצרן - אגף ארגון ומנהל, 'סקירה בנושאי הארגון, כח האדם, השכר והמנהל', ינואר 1988, ארכיון סולל-בונה.

לוח 4. ביצוע עבודות על-ידי סולל-בונה, 1981 – 1987
(מיליוני ש"ח; מחירי 1987)

השנה	ביצוע
1981	1,045
1982	1,037
1983	960
1984	928
1985	740
1986	525
1987	480

המקור: מרכז הקונצרן – אגף ארגון ומנהל, 'סקירה בנושאי הארגון, כח האדם, השכר והמנהל', ינואר 1988, ארכיון סולל-בונה.

יעקב ברנאי: היסטוריוגרפיה ולאומיות

יוסף שלמון

יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי,

1881–634, הוצאת מאגנס, ירושלים 1995, 249 עמודים

הספר שלפנינו בא לבדוק את תולדות התרבות הספרותית של ארץ-ישראל בראי ההיסטוריוגרפיה, נושא מורכב משום שהמוצר הנבדק מכיל בתוכו אסכולות היסטוריות שונות, תקופות שונות, אישים מרקע שונה וספרות בעלת איכויות לא שוות. ההיסטוריון המתמודד עם נושא כגון זה צריך לידיעה רחבה גם בחומר הנחקר וגם בהקשרים החברתיים והאישיים המעורבים בתהליך היצירה הספרותית. מחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל לדורותיו ומחקר תולדות ארץ-ישראל בכלל רצוף מגמות היסטוריוגרפיות ואינטרסים אישיים רבי פנים. המאבק הפנימי בתוך החברה היהודית זה יותר ממאה שנה על ניכוס התחייה הלאומית היהודית בארץ-ישראל מעמדות מחייבות או שוללות משאיר כמובן את רישומיו על ההיסטוריוגרפיה. זה כולל את המאבק בתוך האורתודוקסיה בין תומכי הרעיון למתנגדיו; את תנועת הפועלים היהודית שנקרעה בין מגמות שונות בקרבה – בין הרוצים ביתר התכללות בתנועה הסוציאליסטית הבין-לאומית ובין השואפים ליתר הגדרה לאומית במסגרת של יחידות רב-לאומיות או חד-לאומיות; ואת המאבק בקרב הזרמים הליברליים, בין מי שדחו את הזהות הלאומית מכול וכול ובין זרמים שמרניים יותר, שהוסיפו להיות אדוקים בתודעה הלאומית וברצון לשומרה במידה זו או אחרת.

כל ניסיון לארגן ספרות זו על-פי הכללות של זרמים ומניעים מתנפץ אל קיר המציאות המורכבת של דמויות ומצבים משתנים. שהרי ההיסטוריונים, מלבד היותם בני זמנם ומקומם, מה שמסביר בין השאר את תחומי העניין שלהם ופעילותם הציבורית, הם יוצרים אוטונומיים ואינם מגויסי זרמים פוליטיים. בצדק העיר המחבר על התגברות העניין בלימודי ארץ-ישראל באוניברסיטאות אחרי מלחמת ששת הימים, תופעה המקיפה יוצאי אסכולות היסטוריות שונות וזרמים פוליטיים שונים (עמ' 53), כפי שכבר אירע בתחילת המחקר האקדמי בארץ בשנות ה-20 וה-30. כתב העת ציון של החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, שהחל להופיע בשנת תרפ"ו (1926), כל כולו היה מוקדש לנושאי ארץ-ישראל. חוקרי מדעי היהדות כולם, כולל משתתפים מחו"ל, השתדלו להטות את מחקרם לנושאים הקשורים בתולדות הארץ ויהודיה. המחבר מערבב דיונים היסטוריוגרפיים מסוימים, כגון שאלת המקורות

ההיסטוריים בפרק השני, שאלת הפריודיזציה בפרק השלישי והדיון ב'שבחי הבעש"ט' בפרק השביעי, עם הדיון העיקרי שלו במגמות האידיאולוגיות שמאחורי הדיון ההיסטוריוגרפי, ובכך הוא מסבך את הדיון. אילו נשאר בתחום הזה של סקר ספציפי של מצב המחקר היה תורם תרומה חשובה לחקר תולדות ארץ-ישראל ויהודי ארץ-ישראל. הערות חשובות שלו בעניינים אלה אובדות במגמה האידיאולוגית הפולמוסנית של הספר.

הפרקים העוסקים בעיקר העניין הם הפרק הראשון – 'מגמות בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל'; הפרק הרביעי המתרכז בהבחנה שבין 'תולדות עם ישראל ותולדות ארץ-ישראל'; וארבעת הפרקים האחרונים: 'עליית החסידים לארץ-ישראל'; 'עליית הפרושים לארץ-ישראל'; 'היישוב הישן'; ו'משה מונטיפיורי וארץ-ישראל'.

הפרק הראשון ראה אור בזמנו בכתב-העת קתדרה (42 [1987], עמ' 87–120), ואף שבכותרתו הוא מבטיח לדון בחקר היישוב עד 1881 בלבד, למעשה הוא פורש את הדיון עד לזמננו ומרכז בו את כל התזות העיקריות של המחבר. ניכר בעליל שהפרק הזה לא עובד כהלכה בתור חלק מספר מקיף, ולכן הדיונים הכלולים בו חוזרים ומופיעים גם בפרקים האחרים.

הצהרתו של המחבר החוזרת ונשנית לעיפה, בדבר הדחפים האידיאולוגיים שמאחורי המחקר ההיסטוריוגרפי, היא מוסכמה שאינה צריכה ראייה. כל היסטוריוגרפיה היא פרי זמנה ומקומה. אבל מכאן גדול המרחק עד הקביעה שכל המחקר ההיסטוריוגרפי הקשור לארץ-ישראל הוא בעצם מחקר מגויס של התנועה הציונית. מחקר מגויס הוא מחקר שבו המחבר מחויב לתוצאותיו, עד כדי אינוס מודע של העובדות. ככזה הוא מוציא עצמו מהאקדמיה. לעומת זאת כל מחקר שיש בו עקבות להנחות מוצא אידיאולוגיות או נטיות נפשיות מוקדמות נתון לביקורת האקדמיה, וכך הוא נשפט ונערך על-ידי הנוזקים לו. ההוכחה היא על המבקר.

המחבר מכיר יפה את גוני המחקר ואת האישים הקשורים בו, שמקצתם היסטוריונים מקצועיים ואחרים עסקני תנועות פוליטיות וחובבים למיניהם, ובמהלך הדיון מתפרקות לו הכללותיו בין הידיים (ראה לדוגמה את הביקורת של כ"ץ ואורבאך על דינור, עמ' 41, ולעומת זה את הביקורת על כ"ץ, עמ' 42). א"ל פרומקין, מ"ד גאון, ז' יעבץ, יצחק ריבקינד, א"ז רבינוביץ, א"ר מלאכי, י"ד וילהלם ויצחק רפאל, ולצדם גרץ, דובנוב, שלום, בארון, מאהלר, דינור, כ"ץ, בן-ששון, אטינגר ופראוור – לדידו של המחבר כל אלה מגויסי העניין הלאומי היהודי וכך גם משנתם ההיסטוריוגרפית. עד כמה שידיעתי מגעת הללו לא היו שכירי תנועות פוליטיות או מגמות אידיאולוגיות. גם אם היה ז' יעבץ ממקימי 'המזרחי', הרבה מדיוניו ההיסטוריוגרפיים, כמו זה על מנדלסון, לא היו מקובלים על תנועתו. עבודתו הספרותית של יצחק רפאל מעולם לא היתה נושא לדיון מפלגתי, למרות שהוא היה פעיל מרכזי בתנועות 'המזרחי' והפועל-המזרחי, שהפכו בארץ לאחר מכן למפד"ל. כמובן, מחקריהם של אלה הם נושא לביקורת כמו כל מחקר אקדמי. הוא הדין על אחת וכמה לכל המרכיבים את הרשימה דלעיל.

המחבר לא חיבר בין הצהרותיו המכלילות ובין החומר האמפירי שגייס. הוא אמנם

משבח את האחרונים על פני הראשונים בשעה שהוא קובע את מלחמת ששת הימים כקו הזמן המבחין בין ראשונים לאחרונים, אבל כפי שעוד נראה, גם בקביעה זו אין הוא עקבי, לא מבחינת הזמן ולא מבחינת זיהוי הגיבורים בכל קבוצה. במקום אחד הוא מבחין בין שני טיפוסים אחרים של 'חוקרי ארץ-ישראל' - בין מי שדבקים ב'מחקר מדעי, ביקורתי ומודרני' ובין 'מחקר' חרדי אורתודוכסי ... כשזה האחרון מהווה המשך ל'ספרות השבחים המסורתית' (עמ' 22). על-פי חלוקה זו לא ברור לאיזו קטגוריה שייכים מחקריהם של גרץ, דובנוב, דינור, כ"ץ, פראוור ומאהלר, שהרי המחבר טוען שהללו יוצקים במחקריהם אידיאולוגיה לאומית (עמ' 34), ודינור (עמ' 35) וכ"ץ (עמ' 42) אפילו אידיאולוגיה דתית-לאומית. דינור ואבי-יונה, מזר ופראוור אף משתפים פעולה (משת"פים) עם התנועה הציונית? (עמ' 40-41).

הבחנה אחרת בספר היא ההבחנה בין שתי אסכולות היסטוריוגרפיות, האסכולה של חוכמת ישראל והאסכולה 'הלאומית הציונית'. גרשום שלום הוא נציגה הבולט של האסכולה 'הלאומית הציונית' (עמ' 26). לצד האסכולה הזאת מתייצב גם 'זרם ציוני קלאסי', אבל לא ברור אם הוא תת-קבוצה של זו או אסכולה העומדת בפני עצמה. על-כל-פנים, המחבר מותח ביקורת על הזרם 'הציוני הקלאסי' משום שהעמיד במרכז את 'היישוב היהודי מאז החורבן', ודחק לשוליים 'את תולדותיה ה"כלליות" של ארץ-ישראל ואת תולדות היהודים בתפוצות' (עמ' 27). הקורא אינו מוצא את דרכו בין שפע הזרמים והאסכולות שהמציא המחבר, ואין הוא יודע עוד מי שייך למה. אז"ר שייך ל'תפיסה ההיסטוריוגרפית המסורתית' שמאפיינת אותה כתיבה רומנטית ורגשנית, ואילו אסף, דינור וקליין שייכים ל'זרם הציוני הארץ-ישראלי' המשעבד את המחקר לצרכים הפוליטיים (עמ' 27-28). לעשיית מיסטיפיקציה של תולדות היישוב, כמו בפרשת דון יוסף נשיא, היו שותפים ההיסטוריונים גרץ, רבינוביץ, קלויזנר, דובנוב ובארון - 'הללו העניקו לפרשה ממד ציוני' (עמ' 34). מדברי המחבר משתמע שהיו ציונים גמורים, או התנבאו ברוח ציונית. האומנם?

בחוקרים הראשונים תולה המחבר את אשמת הרומנטיות (עמ' 24), ובאחרונים את גיוס המחקר לצרכים הציוניים. מבשרי הזרם הלאומי הציוני הם 'בן-צבי וד' בן-גוריון בספרם בידיש ארץ-ישראל אין פערגאנגענהייט און געגענווארט (ניו-יורק 1918) (עמ' 24). מחבריו 'ראו בספר אמצעי חשוב לקידומה הפוליטי והרעיוני של התנועה הציונית' (שם). זה הקו המאפיין את ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית בתקופת המנדט. אנשיה 'ראו עצמם כמשרתי האינטרס של התנועה הלאומית ... במחקריהם ראו כלי עזר חשוב ביותר במלחמתה של הציונות למען רעיונותיה' (עמ' 27). האם הכוונה לשלום, לבער ולפראוור?

על-פי הגיונו של המחבר, מאחר שכמה מן המנהיגים הפוליטיים היו גם חוקרים, כמו 'בן-צבי, וכמה חוקרים היו גם מנהיגים פוליטיים, כמו דינור, ברור לכול שהיתה פה מזימה אחת, והיא לעשות את המחקר ההיסטורי כלי עזר חשוב במלחמתה של הציונות (שם). לראיה מוסיף המחבר וטוען שהיו חוקרים שהשתתפו בניסוח התזכירים של הסוכנות היהודית לממשל הבריטי, פעילות המגדירה לדעתו בבהירות את אופי מפעלם ההיסטוריוגרפי (עמ' 40). דומה הדבר כאילו אמרנו שכל המדענים

שהשתתפו במאמץ המלחמה של אחת המעצמות מדעם אינו מדע. על-פי אותו קו מחשבה מוסיף המחבר ומזכיר את שתי החברות המדעיות שנוסדו בשנות ה-20: 'החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה', ו'החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה', כאילו כל עניינן ותקפות מפעלן מוסבר בשירות שנתנו לעניין הציוני (עמ' 29).

העניין המטריד ביותר את המחבר הוא מה שמכונה בפיו 'הזרם הדתי הלאומי' בהיסטוריוגרפיה היהודית בכלל ובתחום תולדות ארץ-ישראל בפרט. לדעתו כאן טמונה הסכנה המאיימת על ההיסטוריוגרפיה היהודית, משום שהזרם הזה חסר כל מחשבה ביקורתית והוא מגייס את ההיסטוריוגרפיה לעמדותיו החברתיות-הפוליטיות. בעניין הזה שלף המחבר את השד מן הבקבוק ועתה שוב אין הוא שולט בו. עם ההולכים בזרם הזה הוא מונה את ז' יעבץ (עמ' 21-22), א"ר מלאכי, ב"צ דינור, י" כ"ץ (עמ' 42), מ' אליאב (עמ' 54) וא' מורגנשטרן. הבעיה המטרידה את אנשי הזרם הזה, לפי מחברנו, היא אי יכולתם להזדהות עם הציונות המדינית החילונית בעיקרה, והצורך שלהם להתייבב מול האורתודוקסיה האנטי-ציונית. הפתרון שלהם הוא הזדהות עם 'היישוב הישן' וסיפוחו ל'יישוב החדש' (עמ' 46-47). כך נמצא ש'היישוב הישן' שנעשה אורתודוקסי הוא מבשר התנועה הלאומית. במקום אחר המחבר מסביר שאנשי הזרם הזה חיפשו לעצמם שורשים בחברה היהודית המודרנית, ומאחר שלא יכלו להזדהות עם עליית ר' יהודה חסיד, שהיתה שבתאית, מצאו את שורשיהם בעליות החסידים והפרושים. כאן מוסיף המחבר טענה מכפישה כאילו אנשי הזרם הזה לא רצו להתלות בעליות לארץ של בני הקהילות הספרדיות והמזרחיות, משום שהם עצמם היו יוצאי מזרח אירופה (עמ' 50). רגישות בין-עדתית שהפכה לעניין חברתי ופוליטי במדינת ישראל הופכת כאן לכוונת זדון של ההיסטוריוגרפיה. המחבר מדגים את טענתו זו בספרו של אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה-19, הטוען שיש רציפות בין עליות החסידים לארץ-ישראל ובין העליות הציוניות. קביעה זו 'מתעלמת מן ההמשכיות שבעליית השבתאים, הספרדים ויהודי המזרח המוסלמי' (עמ' 54). די להזכיר כאן אחד מחיבוריו המוקדמים של הרב יהודה לייב פישמן, ממנהיגי 'המזרחי', הכולל את עליית ר' יהודה חסיד ועליותיהם של חיים בן-עטר וחיים אבולעפיה בשנות ה-40 של המאה ה-18 לא בתולדות הציונות בלבד, אלא גם בתולדות הציונות הדתית, כדי להפריך את טענתו של ברנאי על מגמות של השכחה ב'זרם הדתי הלאומי' (ראה: י"ל פישמן, הציונות הדתית בהתפתחותה, ירושלים תרצ"ז, עמ' רלה-רמא).

מה שמאפיין את 'הזרם הדתי-הלאומי', לדברי המחבר, הוא בראש ובראשונה טענת הרציפות שבין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש'. כבר בראשית חיבורו הוא קובע שבקרוב הזרם הדתי-הלאומי היו תפיסות שונות בשאלת הרציפות. אין תפיסתו של כ"ץ דומה לשיטתו של דינור. דינור ראה ב'השכלה ובחסידות רעיונות של גאולה לכיוון ארץ ישראל', מה שכ"ץ אינו מקבל (עמ' 42). ואילו דובריו העיקריים של הזרם הדתי-הלאומי אינם גורסים לא את גרסתו של דינור ולא את זו של כ"ץ, ודבקים בתפיסה שעל-פיה עליות החסידים והפרושים היו מבשרות היישוב החדש (עמ' 45). מחברנו

מוביל את גיבוריו כרצונו, כאן כולם בעלי מגמה אחת, וכאן הם מתפצלים לבעלי שיטות שונות. אולי המשותף לכולם הוא הגרסה שהתנועה הלאומית היהודית החלה עוד לפני שנות ה-80. ואולם אם זאת ההנחה כי אז נמצא שרבים מן ההיסטוריונים של התנועה הלאומית היהודית נוטים להקדים את ראשיתה לשנות ה-60 לפי שיטת כ"ץ, ובהם בן הלפרן, הרצברג, אבינרי, ולאחרונה גם גדעון שמעוני, אף שאין ביניהם ובין הזרם הדתי-הלאומי ולא כלום. ואילו בין ההיסטוריונים המקדימים את ראשית התנועה לעליות החסידים והפרושים מונה המחבר את מלאכי, ריבלין ואחרים, שגם בינם לבין הזרם הדתי-הלאומי אין ולא כלום.

דינור מעודד מגמה שלמה של חוקרים ויוזמים לעסוק בתולדות ארץ-ישראל, והבולטים שבהם הם 'בעלי התפישה המקסימליסטית של שלמות הארץ'. נציגה המובהקים של התפיסה הזאת הם רחל ינאית בן-צבי ומיכאל איש-שלום. האם הללו מצטרפים לזרם הדתי-הלאומי?

מאפיין אחר של הזרם הדתי-הלאומי הוא צמצום תולדות הארץ ליישוב היהודי שבה. גם פה עומד בראש דינור ואחריו איש-שלום, ואפילו יהושע פראוור ושמואל אטינגר נגררים אחרי המגמה הזאת (עמ' 44). ובכן גם אטינגר, שבעמוד הקודם ייצג את המגמה החילונית בהיסטוריוגרפיה הלאומית, נמצא נגרר אחר דינור, שהיה ממעצבי הזרם הדתי-הלאומי. המחבר בונה עולמות של זרמים ומחריבם במו ידיו. דינור ראה בעליית ר' יהודה חסיד מפנה בתולדות ישראל, בבחינת אירוע המבשר את העלייה לארץ וההתיישבות בה, ואילו מאיר בניהו כופר בדברים האלה (עמ' 45). ובכן, לאיזה זרם שייך בניהו?

בהערות המסכמות של הפרק העיקרי בספר המחבר מפרט את המאפיין של הגישה הדתית-הלאומית, ובכך הריהו מודה בעצם בעניינו המרכזי בחיבור הזה. כאן אין הוא מסתפק בתיאור הגישה, אלא גם מעריך אותה. לטענתו, טענת ההמשכיות שבין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש' מטשטשת את 'ההבדל העמוק שבין מושגים כמו "זיקה לציון" או רעיונות מסורתיים ומשיחיים לבין תפישה לאומית מודרנית'. הגורסים שהמפעל הציוני ראשיתו בשלהי המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 מתעלמים 'מעליות קודמות או מהיישוב הספרדי'. כאן מוסיף המחבר עוד שני מאפיינים לזרם הזה: ראיית הגר"א כ'אב המייסד' של זרמים מודרניים ביהדות, וקבלת שיטתו של דינור המדגישה את מרכזיותה של ארץ-ישראל ו'אקטיביזם משיחי' (עמ' 55). כאן מוצג ח"ה בן-ששון כמי שיוצא נגד שיטת דינור, המעמידה את ארץ-ישראל במרכז ההיסטוריוגרפיה היהודית (עמ' 57). אגב, לאיזה זרם שייך בן-ששון?

הסוגיות ההיסטוריות הנידונות בחיבור הן עליית החסידים, עליית הפרושים, משה מונטיפיורי, מבשרי הציונות, היישוב הישן והיישוב החדש. לצד אלה ישנם דיונים עקרוניים על דרך הצגת תולדות עם ישראל ביחס לתולדות ארץ-ישראל, שאלת רציפות היישוב היהודי בארץ-ישראל ומידת מרכזיותה של ארץ-ישראל בהיסטוריה היהודית.

בסוגיית היחסים שבין תולדות עם ישראל לתולדות ארץ-ישראל המחבר גורס שההיסטוריונים של תולדות עם ישראל לוקים בגישה אפולוגטית. כך דינור וכך

איש-שלום. ואילו אסף ופראוור כבר הצליחו להשתחרר מן הגישה האפולוגטית בחיבוריהם על תולדות ארץ-ישראל (עמ' 85). ובכן, פראוור שיפר עתה את מעמדו בעיני המחבר – קודם לכן הואשם בשיתוף פעולה עם ההנהגה הציונית ונכלל בין ההיסטוריונים המגויסים לתנועה הלאומית, ואילו עתה הוא מעניק לו ציון גבוה של חוקר לא מגמתי. לדידו של המחבר בלטו בתקופת המנדט שתי גישות שונות לחקר הארץ: הגישה שהתעלמה מן העמים האחרים שישבו בארץ, שהיתה בעיקר גישתם של חוקרי מדעי היהדות, והגישה 'שכותביה לא נמנו עם חוקרי תולדות ישראל והיישוב היהודי בארץ-ישראל, המגלה נטיה להתמודד עם האתגר בפחות מגמתיות ובפחות דעות קדומות' (עמ' 85). האם יש להסיק מקביעה זו שמחקרו של פראוור אובייקטיבי יותר ממחקריהם של בן-ששון ואטינגר, ולו רק משום שנושא מחקרו שונה משלהם? קבלת טענתו זו של ברנאי מטילה דופי בכל חוקרי מדעי היהדות, ובעיקר בהיסטוריונים שבהם. מאחר שבחרו לנושא מחקרם את תולדות היהודים ממילא הם חשודים באפולוגטיות. ואולי יש פה הטלת דופי בכל הדיסציפלינה האקדמית של תולדות ישראל?

מכאן לטענות הקונקרטיות בסוגיות השונות.

חיפוש שורשים היסטוריים הוא מכנה משותף לכל התנועות הלאומיות. גם ההיסטוריונים של התנועות הלאומיות אינם משוחררים ממגמה זו, ועל אחת כמה וכמה כשהם גם מזוהים עם התנועה שהם חוקרים. בחקר הלאומיות היהודית שותפים למגמה זו חוקרים כגון סוקולוב, ציטרון, גלבר ודינור, וכן הרב י"ל מימון, הירשברג ומ' אליאב. אין כאן קריטריון אחד אובייקטיבי שעל-פיו ההיסטוריון חייב לקבוע את מסגרת הזמן הגידון. הגדרת מהותה של התנועה הלאומית משפיעה על הפריודיזציה שלה. אם מגדירים את הלאומיות כתופעה חילונית במהותה ממילא קובעים שזמנה חל רק על תקופה שבה כבר רווחה החילוניות. אם מגדירים את הלאומיות כתנועה מודרנית ממילא מוציאים מכלל דיון זמנים שבהם עדיין לא באה המודרנה לעולם. אם מגדירים את הלאומיות כרעיון של הקמת ישות פוליטית עצמאית יש לחפש מתי הועלה הרעיון הזה לראשונה על הפרק. פריודיזציה אחרת תתקבל אם מהות הלאומיות היהודית נתפסת כתהליך של עלייה לארץ וריכוז טריטוריאלי של יהודים בה. הטענה כאילו חיפוש ראשיתה של הלאומיות היהודית בעבר הרחוק יותר הוא מסימניה של האסכולה הדתית-הלאומית אינה מתיישבת עם העובדות הפשוטות.

הצגת הגר"א כ'אב המייסד' של זרמים מודרניים ביהדות ראשיתה בתנועת ההשכלה היהודית ולא בתנועה הלאומית (ראה ע' אטקס, 'הגר"א וההשכלה – תדמית ומציאות', בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה. מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ, ירושלים תש"ס, עמ' קצב-ריז). מקומו של הגר"א בהיסטוריה היהודית המודרנית כרוך בשאלות על טיבה של המודרנה היהודית, בשאלות של פסיקה, פרשנות ודרש, וגם ביחס שבין הגר"א לתלמידיו, שהוא סוגיה סבוכה בהרבה מהאינטרסים הדתיים הלאומיים. שאלה זו הוצגה כבר קודם בואה של הציונות הדתית לעולם, בין תלמידיו שפנו לכיוונים שונים.

הבנת הציונות כתוצר של 'אקטיביזם משיחי' הועלתה על הפרק בידי חוקרים

והוגים ציונים כגון יוסף קלוזנר, יהודה קויפמן (אבן שמואל), ז' שזר וב"צ דינור, ולא בידי הזרם הדתי-הלאומי. דא עקא, ההוגים הדתיים הלאומיים, ועוד יותר מהם ההיסטוריונים שאליהם מכוון המחבר, נזהרו מלזהות את התנועה הציונית הלאומית עם המשיחיות מחשש שמא יואשמו בכפירה בעיקר מצד מתנגדיהם מן המחנה האורתודוקסי. לכן השתמשו במינוח המתון של 'ראשית צמיחת גאולתנו', 'אתחלתא דגאולה' וכו'. אפילו הרב צ"ה קלישר, שלכאורה דיבר במונחים משיחיים, השתדל לנטרל אותם ממטעניהם הדתיים, אם במושגים של 'גאולה נסית' ו'גאולה טבעית', ואם בטרנספורמציה שלהם ליוזמה אנושית. מכל מקום, בציונות הדתית שלאחר קלישר נדחק העניין המשיחי ביד חזקה אל מחוץ לעניין הציוני. רצונו של המחבר לטעון טענות פוליטיות כנגד מגמות מסוימות בציונות הדתית שלאחר מלחמת יום כיפור הוא שהשיאו להאיר את ההיסטוריוגרפיה הדתית-הלאומית באור מעוות.

את סיפור תולדות ארץ-ישראל על-פי הקיבוץ היהודי שלה סיפר יצחק בן-צבי בספרו ארץ ישראל ויישובה (ירושלים תשט"ו). מי שהרחיב את הסיפור וכלל בו גם את תולדותיה הכלליות של הארץ היה דווקא ח"ז הירשברג, שהמחבר מכנה אותו היסטוריון 'דתי-לאומי'.

אין ספק שעליות החסידים והפרושים יצרו מסגרות ארגוניות של 'חלוקה' וכוללים שאפשרו קשרים רציפים בין הקהילות התומכות בחו"ל ובין העולים שהתיישבו בארץ. כך נוצר מעגל של תומכים ונתמכים שנמשך עד מלחמת העולם הראשונה. לא ברור מן המחקר אם התקיים מעגל מעין זה גם בין הקהילות הספרדיות והמזרחיות. ייתכן שדגם דומה של יחסים עוצב בקהילות האלה משעה שנפרדו מן הכולל הספרדי הכללי, בשנות ה-60 של המאה ה-19. דומה שלכך התכוון אליאב בשעה שציין את רציפותן של העליות האלה, לרבות העליות של 'היישוב החדש' (עמ' 54). רשאי ברנאי לחלוק על אליאב ולהוכיח שמבנה דומה היה בקהילות הספרדיות והמזרחיות, אבל הטענה שיש כאן התעלמות מכוונת ממגזרים מסוימים בחברה היהודית איננה טענה של תום לב.

אשר למבשרי הציונות, המחלוקת בין שיטת קויפמן-דינור-אטינגר ובין שיטתו של כ"ץ אינה מחלוקת בין השקפות דתיות-לאומיות ובין השקפות חילוניות. השאלה היא מתי החל התהליך ההיסטורי הרציף שהביא לידי ארגונו ומימושו של הרעיון הציוני-הלאומי. כ"ץ סבור שקבוצת הרבנים קלישר ואלקלעי, לצד משה הס ו'חברת יישוב ארץ-ישראל', הם מבשרי התנועה הלאומית, ואילו קויפמן ודינור ובעקבותיהם אטינגר הניחו שמהותה של התנועה הלאומית היא היציאה מן הגלות בשל האכזבה מן הפרעות ברוסיה ומסיכויי ההתממשות של האמנציפציה. דווקא הגישה הזאת טעונה הנחות אידיאולוגיות מוקדמות על טיבה של הלאומיות הציונית והיא גם גוררת הנחות אלה להצדקת עמדתה. רוב ההיסטוריונים של התנועה הציונית, לרבות אטינגר במאמריו האחרונים, נוטים יותר לשיטתו של כ"ץ. שיטה זו אינה מזכירה כלל עמדה דתית-לאומית ואין היא נדחפת מרצון לעגן את הציונות במשנתם של רבנים המקובלים על החברה האורתודוקסית כולה. כ"ץ היה זהיר ביותר בהגדרתם של

מבשרי הציונות כבעלי השקפה לאומית מוצקה. נראה לי שהיה אפילו זהיר מדי, ועל כל פנים עניין זה צריך בדיקה יסודית.

בסוגיית 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש' אין כל ויכוח בעניין ההבחנה המהותית ביניהם. הוויכוח הוא על מידת הרציפות והמשכיות ביניהם. יש הטוענים ששני אלה לא נפגשו מעולם, ואילו אחרים סבורים שמגזרים חשובים של היישוב הישן השתלבו ביישוב החדש ומילאו בו תפקידים מרכזיים. פרק זה הוא החשוב ביותר בספר. כאן הצליח המחבר להעמיד זרמים שונים בהיסטוריוגרפיה של ארץ-ישראל, הצלחה המבטלת את ההבחנה העיקרית שלו בין זרם דתי-לאומי לזרם חילוני. בשאלת ההבחנה בין היישוב הישן ליישוב החדש קיימות אסכולות רבות, השואבות את השראתן ממניעים שונים. בהקשר הזה נשאלות כמה שאלות: האם האפיון הערכי הוא העיקרי, או שמא התנאים הכלכליים והפוליטיים; האם היישוב הישן כולל את העדה האשכנזית בלבד, או מקיף גם את העדה הספרדית; האם יש קו זמן ברור המפריד בין שני היישובים; האם ישנה הבחנה חדה בין שני הטיפוסים או שיש תופעות ביניים; והאם שני היישובים מתייצבים זה מול זה או שיש רצף התפתחותי מן האחד לאחר. התשובות לשאלות אלה מגוונות ומבטלות לגמרי את ההבחנה בין שני זרמים בהיסטוריוגרפיה. כך נמצא שדווקא דינור ה'חילוני' ותלמידיו גת וחנני טוענים לרצף בין שני היישובים, רצף של 'התנערות' משיחית בלשונו של דינור (עמ' 185), מה שמחזיר אותנו לדיון הקודם, שבו ציינו את ראיית הציונות כ'אקטיביזם משיחי' דווקא בציונות החילונית. ואולי מדובר ברצף כלכלי וחברתי כפי שציירו את המהלך בן-גוריון ובן-צבי בספר הביכורים שלהם ארץ ישראל בעבר ובהווה (עמ' 184). כך צייר זאת גם מאהלר, שהיה 'בעל תפישה היסטוריוגרפית מארקסיסטית ציונית' (עמ' 186-187).

ברנאי מנסה להסביר את הגישות השונות באינטרסים חוץ מחקריים. ההיסטוריוגרפיה הציונית רצתה להצדיק את התביעה הציונית על ארץ-ישראל בשם 'מאבק לגיטימציה מדינית' (עמ' 184), ולכן ציינה את הרציפות שבין היישובים אף-על-פי שפסלה את היישוב הישן מבחינת ערכיו. לדינור היה אינטרס אידיאולוגי להוכיח שכל מה שהוא פוסט שבתאי הוא יסוד קונסטרוקטיבי בבנייתה של ארץ-ישראל הציונית המודרנית. לגרץ ולדובנוב היתה אידיאולוגיה משכילית ולכן הם פסלו את היישוב הישן, ואילו לאליאב היתה אידיאולוגיה דתית-לאומית ולכן טען שהיה רצף בין היישובים. המשפחות יוצאות היישוב הישן רצו לשמור על ייחוסן ולכן התעקשו על הקשר שבין היישוב הישן לחדש (עמ' 194-196). יוצאי העדות הספרדיות והמזרחיות נאבקו נגד הכחשת מקומם בתולדות התחייה הלאומית ולכן דבקו ברצף שבין היישוב הישן לחדש (עמ' 197-198). אנשי העליות הראשונות, לעומתם, ביקשו להבליט את ראשונותם ולכן הבליטו את ההבדלים שבין שני היישובים (עמ' 198). ההיסטוריוגרפיה החרדית גם היא באה לתבוע לאנשיה את זכות תחיית היישוב היהודי בארץ (עמ' 190-194). המחבר שופט כל זרם וטיעון בהיסטוריוגרפיה על-פי מידת ה'התגוננות ואפולוגטיקה' שבו. אבל זה שיפוט חסר משמעות, משום שבימינו שוב אין טוענים ל'היסטוריוגרפיה אובייקטיבית', כפי שטענו במאה ה-19, וודאי שאין

מגדיר אובייקטיבי אחד לתנועות לאומיות (ראה: E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge 1992, pp. 7-13). לכן ההתרסה במונחים אלה אינה אומרת הרבה. על המבקר להעמיד את התיאור או המחקר על מגבלותיו, מהפרספקטיבה של חקר התופעות היום. כך תהיה מלאכתו עניינית, אנליטית ומשמעותית, ללא צורך במילות שיפוט.

יתר-על-כן, רצונו של המחבר להבליט את 'מהפכותה ואת חידושיה של הציונות כתנועה לאומית בעלת רקע חילוני' גם הוא תוצר של עמדה אידיאולוגית המותנית בדובריה, זמנה ומקומה. כאן החמיץ המחבר שעת כושר לדון בהיסטוריוגרפיה בתור כלי ספרותי ותרבותי המבטא תודעה עצמית. ההיסטוריוגרפיה היא נושא מחקר לא רק כמקור משני כי אם גם כמקור ראשוני לחקר זמנה ומקומה. תרומתו של הספר היא בסקירת ההיבטים התרבותיים והחברתיים של ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ. זה פתח לחוקר החברה והתרבות להיכנס בו. העומס הרגשי הנובע מחקר היישוב היהודי בארץ הוא נושא מאלף להיסטוריונים, סוציולוגים ואנתרופולוגים להתגדר בו.

מול כל הגודש הזה של אסכולות וחוקרים שהעמיד המחבר בקולמוס מהיר מתייצב 'ברטל במחקריו המקיפים והמעמיקים', שהוא בעל 'תפישה שונה לחלוטין מהגישה שאפיינה עד כה את ההיסטוריוגרפיה הציונית לגוניה' (עמ' 188). ובכן, היכן החידוש? 'לא עוד ראייה רומנטית של "היישוב הישן" כאבן הבסיס ל"יישוב החדש" ... אלא כיישוב שבמאה ה-19 עבר תמורות רציניות אל עבר "החדש"'. אם ננסה לרדת ל'עומק הדברים' נעלה חרס בידינו. ברטל טוען שמקצת מאמצי הפרודוקטיביזציה של היישוב הישן היו ממניעים כלכליים ולא אידיאולוגיים. וכי יש חוקר רציני של תולדות היישוב שאמר אחרת. השאלה היא אם בכלל היוזמות לפרודוקטיביזציה היו גם מגמות משכיליות ולאומיות, וכאן יש מקום לבדוק כל יוזמה לעצמה. ברטל עצמו מודה שרעיונות משכיליים של פרודוקטיביזציה חדרו ליישוב הישן, ויש הסבורים שגם רעיונות לאומיים נכרכו במקצת היוזמות, כגון בהקמת פתח-תקווה. יש כאן ויכוח מקצועי על פרשנות המקורות. בשאלת האורתודוקסיות של היישוב הישן יש הבדלי תפיסות. ברטל גורס שהתהליך הזה החל עם היציאה אל מחוץ לחומות, ואילו אחרים קושרים את התהליך במאבק על בתי-הספר המודרניים, ובעיקר בהתנגדות לחובבי-ציון ולאחר מכן להסתדרות הציונית, מאבק שהחל להתגבש באמצע שנות ה-80 וקיבל צביון ברור באמצע שנות ה-90. מדובר בהפרש זמן של 20-25 שנה. אבל מכאן ועד ל'תפישה שונה לחלוטין' רב המרחק. גם התפיסות ההיסטוריוגרפיות המוצאות ביישוב יסודות משכיליים ולאומיים אינן טוענות שכל היישוב הישן היה מחויב לעקרונות האלה. מוסכם שחלק אחד של היישוב הישן הצטרף ליישוב החדש החילוני, חלק אחר הצטרף לאורתודוקסיה הלאומית, ועוד חלק לאורתודוקסיה האנטי-לאומית והאנטי-ציונית (עמ' 190).

ראיית מונטיפיורי כמבשר הלאומיות המודרנית התאפשרה לא רק בזכות זאב יעבץ, ההיסטוריון הדתי הלאומי, אלא גם בזכות סופרי ההשכלה שנתפסו לרעיון הלאומי, כגון סמולנסקין ולילינבלום. מאחר שפעילותו של מונטיפיורי נעה במקביל

להתעוררות הלאומית היהודית והיתה קשורה במאמצים למודרניזציה של היישוב הישן בארץ, ניתן היה לספח אותו לכאורה להתעוררות הלאומית. נטייה זו הקיפה את מבשרי הציוניות כדוד גורדון ומקימי תנועת חובבי-ציון בשנות ה-80 – למרות התבטאויותיהם של מונטיפיורי ומקורביו שהיו חפות מכל רעיון לאומי (ראה: י' ברטל, 'לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר? קווים לפעולתו של משה מונטיפיורי', בתוך: י' ברטל [עורך], משה בדורו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 6 הערה 6, ועמ' 14). אין זה מקרה שמונטיפיורי הסתייג מאישיות בעלת השקפה לאומית מוצקה כ"מ פינס, מזכיר 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי', כפי שמקורביו התנערו מתמיכה בחובבי-ציון. עיון מדוקדק בדברי יעבץ יבחין שגם הוא לא ראה את מונטיפיורי כמבשר הלאומיות היהודית, אלא כמי שחובבי-ציון רצו לראותו ככזה: 'ועל כן שמו הדבקים במולדתם את משה מונטיפיורי על נס, כי הוא איש המעשה'. ויעבץ ממשיך שלפי היגיון זה יש לראות אולי את מנדלסון כאחראי להתעוררות הלאומית 'ולולא הוא שהיה לנו מי יודע אם קם בתוכנו איש כמונטיפיורי וככרמיהו' (ראה: ז' יעבץ, 'מגדל המאה', כנסת ישראל, א, ורשה תרמ"ז, עמ' 151).

ברנאי מוסיף מאפיין אחר להיסטוריוגרפיה הדתית-הלאומית: גישות שונות באסכולה זו 'מחפשות בכל זרם, איש או מאורע בתולדות היהודים בעת החדשה את קו הרצף ואת ההשפעה היהודית הפנימית, ולא את ההשפעה החיצונית'. טענה זו תקפה לגבי כל ההיסטוריונים היהודים המצדיקים את מחקרם ברציפות ובאורגניות של ההיסטוריה היהודית בתור נושא לדיון היסטוריוגרפי. נסיונו של ברנאי להשליך על מה שהוא מכנה 'זרם דתי לאומי' כל טענה אפשרית נגד הדיסציפלינה של היסטוריוגרפיה יהודית אינו משכנע כלל ועיקר. נראה שהוא משרת את כל האסכולות ההיסטוריוגרפיות הפוסט-ציוניות המכחישות את תקפותה של היסטוריה יהודית אחת בתור נושא למחקר היסטוריוגרפי. לא מקרה הוא שספרו של ברנאי התקבל ברצון רב בידי דוברי האסכולות האלה, שהרי הנה בא היסטוריון יהודי 'מבפנים' ומאשר את מה שהללו טוענים זה כבר 'מבחוץ', שכל ההיסטוריוגרפיה היהודית לוקה בהטיה ציונית או ציונית-דתית (ראה: א' רם, 'הימים ההם והזמן הזה', בתוך: פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בין זמננו, קריית שדה-בוקר 1996, עמ' 152, הערה 1; א' רוזנקרנצקי, 'לאומיות דתית קולוניאלית', הארץ (מוסף ספרים), 21.1.96).

ברנאי מסכם את ספרו בלשון רמה: 'במחקר החדש, ובעיקר זה שמשנות השבעים ואילך, ניכרת מגמה ביקורתית, לעתים נוקבת, נטולת האידיאולוגיה והרומנטיקה שאפיינו את בני הדורות הקודמים, ואף על פי כן, כפי שקורה לעתים קרובות, גדול כוחו של המיתוס מכוחו של המחקר הביקורתי' (עמ' 213). תביעת העליונות לדור החוקרים משנות ה-70 היא שרירותית לחלוטין. מה שראוי לומר הוא שכפי שהראשונים נישאו בכוח דחפים של זמנם ומקומם כך גם האחרונים. והלוואי לא ייפול כוח עמידותם של האחרונים מזה של הראשונים, שהרי כל מחקר היסטורי מותנה בפרספקטיבה של הזמן שממנה הוא נכתב. שינוי הפרספקטיבה הוא כנתון טבע ודאי, המביא את פרספקטיבות חדשות.

דת ודתיות – משנתו של א"ד גורדון

יהודה גלמן

אברהם שפירא, **אור החיים ב'יום קטנות': משנת א. ד. גורדון ומקורותיה בקבלה ובחסידות**, עם עובד, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ו, 372 עמודים

בספר הזה כותב אברהם שפירא מאוניברסיטת תל-אביב על מקורותיו של א"ד גורדון בספרות הקבלית ובחסידות, ומדגיש בייחוד את החסידות. מתוך ידיעה רחבה ובכּושר הסבר מעולה שפירא פורש לפנינו את מקורות הלשון הקבלית-החסידית השגורה בפיו של גורדון וקושר קשר בין מושגי יסוד גורדוניים ובין מושגי הקבלה והחסידות. הוא מסייר עם הקורא בעולמם של הזהר, קבלת האר"י, המגיד ממזריטש, ר' נחמן מברסלב, החוזה מלובלין ואחרים, ומגלה פנים בתורה כהלכה. שפירא מכניס אותנו גם לעולמם של ברדיצ'בסקי, ביאליק, ברנר וגורדון, ונדרש גם להוגים בני זמננו כגון הרב סלובייצ'יק, הרב אברהם יהושע השל, והרב עדין שטיינזלץ.

שלמה צמח, כך מסופר, השקיף על חופי ארץ-ישראל מן האנייה שהביאה אותו ארצה ושר שוב ושוב בניגון חסידי: 'ארץ ישראל, אומה חדשה! ארץ ישראל, אומה חדשה!'. יש מי שנתפסו בעיקר לעניין של ארץ-ישראל, יש שחלמו על האומה החדשה דווקא, ואחרים דבקו בניגון החסידי בלבד. מעטים חיברו יחד את שלושת המוקדים האלה של הנשמה הישראלית בתקופה המודרנית. אחד מאלה היה הרב אברהם יצחק הכהן קוק ששאף לארוג סינתזה שלמה מן הקבלה, החסידות (בעיקר חסידות חב"ד), התרבות המערבית הרחבה, והציונות. מטרתו המוצהרת של הרב קוק היתה להראות שתיתכן סינתזה בין ה'ישן' ל'חדש' והוא שילב במשנתו את היסודות השונים על בסיס הישן דווקא.

השני ששר את שירת הארץ והאומה החדשה בניגון חסידי היה מרטין בובר, שקרוב לחמישים שנה עסק בחסידות וראה בה בין השאר מצע לחיינו המחודשים בארץ-ישראל. בובר קיווה להבנה חדשה של לב-לבה של היהדות בתקופה המודרנית על-פי הבחנתו בין חיים על-פי יחס של 'אני-אתה' לחיים על-פי יחס של 'אני-הלו'. לדעתו היתה החסידות מהפכה דתית הדוגלת בסוג חיים של 'אני-אתה'. כתביו של בובר היו פופולריים מאוד, אבל ספק רב אם הוא הציג כראוי את עולם החסידות, ועל-כל-פנים, השפעתו המעשית על הציונות לא היתה מרובה.

השלישי היה א"ד גורדון. מקצת שנות חייו היה גורדון שומר מצוות אדוק, ושפירא

מביא דעה שזמן מה השתייך גורדון לחסידות ברסלב (עמ' 86). כתבי גורדון גדושים במסורת וברעיונותיה. הוא בעל אמונה עמוקה באדון עולם עם הבנה כמו קבלית-חסידית של היחס בין הבורא ובין ההווה העולמית. גורדון מעיד על עצמו: 'אני לא מודרני', וגם: 'אני יהודי מדור הישן', אף-על-פי שעזב את הדת הפורמלית והיה מצוי בתרבות המודרנית, ולמרות מחויבותו למפעל הציוני. גורדון לא שילב את הישן והחדש על בסיס הישן, כמו הרב קוק, ולא כתב חיבורים לרוב על החסידות כמו בובר. לעומת זה יש במשנתו משהו טבעי וראשוני. כדברי שפירא: 'הוא נדרש אליהם [הקבלה והחסידות, י"ג] לא בבחינת מקורות קנוניים או דוגמטיים, אלא כאל מקורות השגורים על לשון נשמתו' (עמ' 17).

גורדון אינו מחויב לדוקטרינות של הדת המוגדרת. הוא מעיד על עצמו שהשיל מעל כתפיו את מה שהיה בעיניו הצמצומים והמגבלות של החיים החסידיים המוכתבים למדי לטעמו, והשאיר מה שנראה לו הרוח החיה של החסידות (עמ' 60-61). בעניין הזה יש קרבה בין גורדון לבובר, אבל גורדון היה רגיש הרבה יותר מבובר לקונפליקטים הנפשיים האורבים לאדם ששם למטרתו את התחדשות העם ברוח החסידות.

שפירא מרבה לדון במעמד היחיד במשנת גורדון. לדברי גורדון אין היחיד יכול להגשים את עצמו בדל"ת אמותיו. האדם הבודד אינו יכול להיות אדם אותנטי. כאן שוררת הסכמה מלאה בין גורדון לבובר, אבל אצל גורדון אין האותנטיות של האדם מתגשמת בתוך דיאלוג בין-אישי דווקא, אלא בהגשמת הכלל-תרבותי שבו ואף בהמחשת ההרמוניה השוררת בינו ובין היקום כולו. ההגשמה של היחיד היהודי אינה אפשרית אפוא אלא בהגשמתו בתור יהודי וכל המשתמע מכך מן הבחינה התרבותית. מכאן נובעת, למשל, הביקורת של גורדון על ברדיצ'בסקי, שלדעתו סתר את הגשמתו האישית משום שהפנה עורף ליהדות והלך לשדות זרים. כפי שמציין שפירא, בפן הזה של הגותו גורדון קרוב לרב קוק (ראה למשל את 'השיר המרובע' של הרב קוק מתוך אורות הקודש, כרך שני) יותר מלכל הוגה יהודי אחר.

שפירא מגלה את יסודותיה של משנה זו של גורדון בקבלה ובחסידות במושגים 'נקודה' ו'אור הגנוז' שב'שורש הנשמה' של היחיד. ה'נקודה' הריכוזית של היחיד בתורות האלה משקפת את אופיה המטפיסי של המציאות העולמית כולה. שפירא מציג לפני הקורא קטעים לרוב מכתבי גורדון שיש להם מקבילות בספר הזהר ובספרים אחרים, שמקצתם כתובים בלשון דומה להפליא.

בהמשך הדברים שפירא מנתח ניתוח מעמיק ומאלף את צמד המושגים החשובים ביותר בכתבי גורדון: 'חוויה' ו'הכרה'. 'חוויה' הוא מטבע שטבע גורדון עצמו לא במובן של התנסות, אלא בבחינת מקור החיות באישיות האדם, 'החיות ההווייתית' שבאדם. ה'חוויה' של האדם גולמית, מעין חיות ויטלית המזכירה את תורתו של הנרי ברגסון. אצל גורדון המושג 'חוויה' מקורו באותה 'נקודה פנימית' של החסידות. ה'הכרה' מוקרנת החוצה מן ה'חוויה' ומתייחסת אל הביטוי הפעיל המכוון והמגוון של החוויה בחיי האדם. בדיון משכנע שפירא תולה את ה'חוויה' וה'הכרה' שבמשנת גורדון במושגים קבליים. נראה שגורדון הסתמך כאן על תורת הספירות ובייחוד

הספירות 'חכמה' ו'בינה', על היחסים שביניהן ועל תפקידן בעולמות העליונים, ופירש את הרעיון הקבלי כמכוון לאדם היחיד עצמו, כמו בחסידות.

כמה מפרקי הספר עוסקים באורגניות שבמשנת גורדון וביחסו של גורדון אל הטבע. לכל רעיונותיו של גורדון בנושא זה שפירא מוצא מקבילות בקבלה ובחסידות.

שפירא סבור שהשפעתה הגדולה ביותר של החסידות על גורדון באה לידי ביטוי בהערכתו של גורדון ל'עבודה בגשמיות': עמל היום-יום בכל פרטי החיים המוחשיים, ההתמקדות במשימה העכשווית, הלא-הרואית דווקא, בחיים של 'יום קטנות' (על-פי זכריה ד:י). במרכז הגותו של גורדון עומדת ההתמסרות הכמו-חסידית ל'עבודה' היומיומית והמוחשית, אלא שאצל גורדון התחלפה ה'עבודה' במובן של עבודת האל בעבודה כפשוטה. העמדה האנטי-משיחית הזאת רואה ב'יום קטנות' את המקור ליצירתיות ולשלמות האדם ואת הדרך הראויה להגשמת הציונות. כללו של דבר, גורדון עוסק ב'תיקון' ולא ב'גאולה'. וזה תיקון מלמטה למעלה: מתיקון הפרט אל תיקון הכלל, מן המיקרוסקופי אל המקרוסקופי. תיקון מסוג זה תלוי בהבנה נכונה של מה שיש לעשות 'ברגע זה' ולא בתוכניות גרנדיוזיות.

מן הבחינה הזאת דומה השפעת החסידות על גורדון להשפעתה על בובר, שכן בובר מצא בחסידות התכחות ל'מיסטיקה', המולזלת בחיי היום-יום ומתנתקת מן העולם, וראה בחסידות עמידה פנים אל פנים מול הכאן והעכשיו. אבל דומני שגורדון היטיב ממנו ראות את הפער העמוק שבין האידיאל החסידי של 'עבודה בגשמיות' ובין האידיאל הציוני של הגשמה לאומית. גורדון הבין כראוי שהמושג 'עבודה בגשמיות' אצל החסידים אינו מבטא אותו יחס חיובי כלפי העולם כיחסו שלו. גורדון מהלך אפוא על שביל הזהב שבין כמעט היעלמות של האדם ביומיומי ובנדוש מזה ובין הרוחניות הסותרת עולם מזה.

שפירא חיבר ספר מצוין על מקורותיו של גורדון בקבלה ובחסידות. אבל אנחנו רשאים לשאול לשם מה עלינו לדעת את המקורות הללו? האם אין זה אלא קוריוז ביוגרפי על גורדון האיש? אמנם גילוי מקורותיו של הוגה יש בו להאיר את משמעות דבריו ולהבהיר את רעיונותיו. אבל שפירא מבהיר יפה את דבריו של גורדון עוד קודם שהוא פונה למקורות המסורתיים. אם כן מדוע חשוב לנו לדעת את המקורות הללו?

דומה שתשובה הולמת לשאלות האלה מצויה בפרקו האחרון של הספר, 'התחלה מחדש או בריאה יש מאין'. בפרק הזה שפירא דן ביחס שבין החדש לישן במשנת גורדון, וכאן עיקר חשיבותו של הספר, לדעתי. משנת גורדון היא ניסיון כן ויצירתי לחיות מציאות חדשה הניזונה מן הישן. גישתו של גורדון אל הדת והמסורת עומדת על הבחנה בין המושגים 'ארכיטיפוס' ו'אבטיפוס' (prototype). ה'ארכיטיפוס' תקדימי ומחייב, קובע גבולות שאין לחרוג מהם. ה'אבטיפוס' מציב דוגמה בלבד ויוצר השראה לעתיד. הארכיטיפוס קובע על-פי העבר, ואילו האבטיפוס ממשיך את העבר בלי לקבוע על-פי העבר. גורדון צידד בנטישת הדת בתור ארכיטיפוס אבל הזהיר מפני

עזיבתה בתור אבטיפוס. לדידו ציונות המתפתחת מתוך מחיקת האבטיפוס לא תצליח לתקן את היחיד, ובלא תיקון היחיד הציונות נידונה לכישלון. גורדון מזהה מושגי-ערך של היהדות וקורא לשמור אותם בצורתם החדשה, והוא מבחין בין עיקר לטפל בדת. אפשר לומר אפוא שגורדון דוגל ב'דתיות' במקום בדת.

תורתו של גורדון אינה מין יציר כלאיים המורכב קצת מן העבר וקצת מן העתיד, אלא היא משהו חדש. כדבריו על היהדות: 'היהדות היא מה שחי בלבנו, שאנחנו שואפים אליו מתוך עומק נשמתנו בלי היתר מן העבר ובלי פירושים מן העבר' (עמ' 315).

עיקר חשיבותו של הספר, שהוא פורש לפנינו בדייקנות את מה שגורדון מטיף לו, ומראה בפרטי פרטים דוגמה חיה (אבטיפוס?) של מחויבות לרוח הדת והמסורת, על-כל-פנים בעיני גורדון, בלי מחויבות לדת ולמסורת עצמן.

הנושא הזה חי וקיים כאז כן עתה. האם השילוב הזה של ישן וחדש נוסח גורדון יש בו לקרב בין דתיים ולא-דתיים במדינה? האם העם בישראל הולך ומתפלג, ועל כן כדאי לאמץ את השילוב הזה נוסח גורדון כמכנה משותף? או שמא תפיסת המסורת נוסח גורדון היא חילול הקודש בעיני הדתיים? ואולי כבשה החילוניות חלקים נרחבים של העם, ותקופתו של גורדון עברה מן העולם ולא תחזור עוד?

השאלות שמעלה ספרו של שפירא מזכירות לנו את גדולתו ההגותית של א"ד גורדון ומעידות שחשיבותו של הספר עולה על מצוינותו המחקרית.

כיצד בונים ביטחון ואמון

אברהם סלע

יאיר עברון, אמצעים לבניית אמון וביטחון בהקשר הישראלי-ערבי, מרכז שטיינמץ
למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1995, 118 עמודים

בשנים האחרונות תופסת סוגיית הביטחון הבין-לאומי מקום חשוב מתמיד בפוליטיקה ובמחקר של היחסים הבין-לאומיים על רקע סיומה של 'המלחמה הקרה' וכינונם של הסכמים ומוסדות שנועדו לפקח על השינויים שחולל המהפך הזה, בעיקר באירופה. הסכם הלסינקי מ-1975 טבע לראשונה את המושג 'אמצעים לבניית אמון' בהקשר האסטרטגי-הצבאי, ומאז התפתח ההסכם והעמיק והיה ל'ארגון לביטחון ושיתוף פעולה באירופה' (OSCE), שחברות בו מרבית מדינות היבשת ובהן חברות נאט"ו, ברית ורשה לשעבר והרפובליקות של ברית-המועצות לשעבר. מטרתם העיקרית של הסכם הלסינקי והסכם שטוקהולם מ-1986 היתה לבנות מערכת של יחסי ביטחון הדדיים בין המדינות החברות, שתפחית את סכנת ההתנגשות הצבאית ביניהן באמצעות הפעלת מנגנוני פיקוח משותפים על כוחות צבא, קיום ערוצי תקשורת והחלפת מידע על תנועותיהם, ובניית גופים מרכזיים שימנעו משברים. על אלה נוספו צעדים של צמצום החימוש הגרעיני וסדר הכוחות הקונוונציונלי והפעלת בקרה על ביצוע ההסכמים הלכה למעשה, שנועדו לייצב את יחסי הביטחון ולהפכם למסגרת התורמת לתחושת הביטחון של השחקנים המשתתפים.

יאיר עברון, שעסק בספריו הקודמים בהיבטים בין-לאומיים של המערכת האזורית במזרח התיכון, בדילמה הגרעינית של ישראל וביחסים בין ישראל לסוריה בהקשר הלבנוני, דן בספר שלפנינו בצעדים שהיו בעלי משמעות של בניית אמון וביטחון ושהתפתחו בין ישראל ובין ירדן, מצרים וסוריה מאז הסכמי שביתת הנשק (1949). הספר דן בקיצור גם בצעדים עתידיים לבניית אמון בין הצדדים, ובכלל זה בתחום הגרעין. ואולם הוא מספק מידע קלוש בלבד על הדיונים הרב-צדדיים שהתקיימו, מאז כינוס ועידת מדריד, בנושאי בקרת נשק וצעדים בוני אמון אחרים בהשתתפות ישראל, טורקיה, ארבע אמירויות מן המפרץ ושלוש מדינות המגרב, מלבד משתתפים מחוץ לאזור.

יש לברך על פרסום הספר, הפותח לקורא העברי צוהר חשוב לספרות המושגית בתחום הזה החדש יחסית של יחסים בין-לאומיים, ובעיקר על תרומתו לדיון הציבורי

בישראל, ויש לקוות שגם לתהליכי קבלת החלטות בהקשר של תהליך השלום. רוב רובו של הספר עוסק בניסיון האירופי, שהוא נקודת המוצא של המחבר, ובספרות התאורטית הקיימת בתחום זה של ביטחון בין-לאומי ואסטרטגי, שאת מושגיה הוא מבקש להחיל בהקשר הישראלי-הערבי. עברון סוקר את האמצעים לבניית אמון וביטחון, שאותם הוא מגדיר כאמצעים ליצירת סדירות בהתנהגות הצבאית, המביאה לידי הפחתת אי-הוודאות של הצדדים בשאלת הסתברותן של הסלמה צבאית או מתקפת פתע. הוא מוצא שישראל ושכנותיה השתמשו באמצעים כאלה בתקופות מסוימות, אם באורח הדדי ואם באורח חד-צדדי, ובוחן גם את הסיבות שאפשרו את קיומם וגם את הגורמים להתמוטטותם. תמצית ההיסטוריה של יחסים אלה מוצגת בטבלאות הערוכות על-פי תקופות ועל-פי היחסים הדו-צדדיים שבין ישראל ובין ירדן, מצרים וסוריה, ומפרטות את המרכיבים המשפיעים על כל אחד מן השחקנים. ההסבר העיקרי לגישתו ההיסטורית של המחבר הוא שאף שאלה צעדים הנגזרים מגישות של 'ניהול סכסוכים' (conflict management) ולא של 'פתרון סכסוכים' (conflict resolution), הרי פעמים רבות הם חלק מהסדרים מדיניים לסכסוכים חריפים. כמו כן, צעדים אלה, כשהם ננקטים לאורך זמן, 'עשויים לעתים להשפיע על תפיסת היריב באשר לסיכויים להגיע להסדרים מדיניים, ובכך לתרום בעקיפין לפתרון הסכסוך' (עמ' 12). עברון מייחס להסכמות האילמות והזמניות ביחסי ישראל עם שכנותיה הערביות משמעות של משטרי ביטחון מוגבלים. אבל צעדים בוני אמון, בין שהם חלק מהסכם רשמי ובין שהם מסייעים להשגתו, אמורים להיות חלק מתהליך דינמי המעמיק ומייצב את ההסדרים הקיימים, ואילו רוב הדוגמאות של צעדים בוני אמון שהספר מביא מייצגות מהלכים בעלי אופי זמני ושיתוף פעולה אילם ומוגבל שהתקיים במציאות של התנגדות עקרונית לעצם קיומה של מדינת ישראל, גם בלא קשר למעשיה. מהלכים אלה נבעו לא מרצון לקיים תנועה דינמית לקראת כינון מערכת של יחסי ביטחון הדדיים, אלא ממציאות פוליטית של הרתעה, מאזן כוחות, או סדרי עדיפות לאומיים, פנימיים ואזוריים, למרות המשכו, ואף העמקתו, של הסכסוך בממד האידיאולוגי. מכל מקום, הלקח מן ההיסטוריה של 'צעדים בוני אמון וביטחון' הוא שבהיעדר זהות אינטרסים אסטרטגיים ומעמד רשמי ופומבי יוסיפו הסדרים כגון אלה להיות זמניים ונוחים להיפגע מזעזועים שהם תוצאה של שינויים פוליטיים פנימיים ובין-לאומיים.

עברון אמנם מבחין בין צעדים בוני אמון במצב של סכסוך ובין צעדים שהם חלק מהסדר רשמי מוסכם. אלא שאבחנה זו מיטשטשת בשל השימוש הסוּחף במושג 'צעדים בוני אמון וביטחון', לפחות במה שנוגע להיסטוריה של יחסי ישראל עם שכנותיה לפני הסכמי הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים וסוריה. בלי להמעט בחשיבות הסכמתה של מצרים להימנע מהפרעה לשיט לאילת ובנכונותה לקיים פירוז לא רשמי של סיני בשנים 1958-1967, כיצד אפשר להתייחס לכך כאל 'צעדים בוני אמון וביטחון' מנקודת ראותה של ישראל, בזמן שמאמציו של נאצר בשנים ההן להגשים איחוד ערבי בהנהגתו נעשו בשם היעד המפורש של הכרעת ישראל וחיסולה (ולא חשוב מה היתה כוונתו ה'אמתית')? איזו משמעות מצטברת היתה לצעדים הללו על

יצירת משטר ביטחון ביחסים שבין מצרים לישראל, לנוכח הקלות שבה היה בידי נאצר לערוך את עיקר כוחותיו בסיני ולחזור ולהטיל הסגר ימי על אילת, בהיעדר מנגנוני פיקוח, בלימה או ענישה על ביטול חד-צדדי של הסדר פורמלי מצד גורם שלישי, כגון כוח האו"ם בסיני? במה תרם הסכם 'הקווים האדומים' בין ישראל לסוריה בלבנון (1976) לבטחון שתי המדינות לאור פלישת ישראל ללבנון ותקיפת הכוחות הסוריים מזה, ותמיכת סוריה בפעולות גרילה של השיעים נגד ישראל בדרום לבנון מזה? ושאלות אחרות העולות למקרא הספר – עד כמה חיוני הדבר שצעדים בוני אמון וביטחון ישקפו הסכמה הדדית ורשמית בין הצדדים, או יהיו כרוכים במעורבות עמוקה של שחקן גלובלי, בייחוד בתנאים של סכסוך חריף? מרבית הדוגמאות שמביא עברון בספרו על צעדים מסוג זה ביחסי ישראל ושכנותיה לפני חתימת הסכם השלום בין מצרים וישראל הן בעלות אופי חד-צדדי או נעדרות ממד של פומביות ורשמיות, שבתנאים של סכסוך אידיאולוגי-תרבותי על עצם קיומה של ישראל, ולא על גבולותיה, הן בעלות משמעות מהותית. אשר לתפקידן של המעצמות בבניית אמון בין ישראל לשכנותיה, דומה שאי אפשר להגזים בחשיבותו דווקא משום חולשתם או היעדרם של אינטרסים אסטרטגיים משותפים לישראל, מצרים וסוריה.

בעיה מושגית אחרת היא ייחוס משמעות של מעבר ממצב של לוחמה למצב של אי-לוחמה על יסוד הסכמי שביתת הנשק מ-1949 והסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים וסוריה ב-1974. אך בהסכמי שביתת הנשק עוד נכללה הצהרת כוונות מדינית בדבר החתירה לשלום, ואילו הסכמי הפרדת הכוחות היו הסכמים צבאיים גרידא, בלא שמץ של משמעות מדינית, ואלו גם אלו הושגו במשא-ומתן לא ישיר. אך החשוב מכול הוא שההגדרה של מצב 'לוחמה' או 'אי-לוחמה' אינה מתייחסת למעשי איבה דווקא, אלא למצב רשמי ומוצהר, ובו לא השתנו עמדותיהן של מצרים וסוריה עם חתימת ההסכמים הללו. רק בהסדר הביניים השני עם מצרים (סיני 2) נכללו הצהרות והתחייבויות בעלות משמעות של סיום מצב המלחמה דה פקטו (שני הצדדים התחייבו לפתור את הסכסוכים ביניהם בדרכי שלום, וקבעו שההסכם, אף שנחתם לשלוש שנים בלבד, יעמוד בתוקפו כל עוד לא הוחלף בהסכם אחר). זאת ועוד, רק בביקורו בירושלים הכריז סאדאת 'לא עוד מלחמה', ושם משרתו של הגנרל גמסי הוחלף מ'שר המלחמה' ל'שר ההגנה' רק לאחר חתימת הסכמי קמפ דייוויד. אשר לסוריה, במהלך המשא-ומתן שניהלה עם ממשלות ישראל מאז ועידת מדריד חזרו דובריה וטענו שאפשרות המלחמה לא נזנחה וכי תמורת החזרת כל רמת הגולן עד לקווי 4 ביוני 1967 תסכים סוריה לסיום מצב הלוחמה, מה שמלמד שלפחות מבחינתם של הסורים עדיין לא החל מצב של אי-לוחמה.

הספר מבדיל, ובצדק, בין יחסי ישראל עם ירדן ליחסיה עם שכנותיה הערביות האחרות, בשל האינטרסים האסטרטגיים המשותפים שיצרו ביניהן מסורת של שיתוף פעולה אילם. עם זה אין הספר עוסק במכלול התנאים לכינום המוצלח – במובן של יצירת המשכיות והתפתחות – של צעדים בוני אמון וביטחון בהקשר הישראלי-הערבי. עברון עצמו מדגיש שאופי הסכסוך ומרכיביו ראוי שישמשו נקודת מוצא לדיון בצעדים הללו. אבל בשעה שהוא מנתח את מורכבותו של הסכסוך הוא מבחין בעיקר

בהיבטים בין-לאומיים גלובליים ואזוריים, ואין הוא נוגע כלל בשאלות פנים-מדינתיות: תהליכי אינטגרציה ובניין המדינה בעולם הערבי, מידת הלגיטימציה ויציבות המשטר, ויחסי חברה-מדינה. לאלה נודעת השפעה מהותית על הממד האידיאולוגי בסכסוך עם ישראל ועל מידת יכולתם של מקבלי החלטות לנהוג על-פי שיקולים 'רציונליים' (בעיני עדיף המונח 'מדינתיים'). הטענה שאין קשר ישיר בין חריפות היריבות האידיאולוגית בסכסוך ובין מידת האלימות לאורך הגבול (עמ' 60) ודאי נכונה עובדתית, אבל ספק אם היעדר התאמה זה מלמד על הסיכוי שהיעדר אלימות על הגבול, ואפילו לאורך זמן, עשוי לתרום לשינויים פוליטיים מקיפים ולהפחתת העוינות האידיאולוגית הנובעת מתרבות פוליטית בעיקר. ואמנם, אי אפשר להסביר את התמוטטות הסכמי שביתת הנשק מ-1949 ואת החזרה אל האלימות, העוינות והמלחמה בלא התייחסות לשאלות אלו, כשם שאי אפשר להסביר בלעדיות את נכונותן הגוברת של מדינות ערביות שכנות לכונן הסדרים מדיניים עם ישראל אחרי 1973. אפשר כמובן לטעון שהסכמי שביתת הנשק התמוטטו בשל גודש הבעיות השוטפות (הסתננות, סכסוכים על אדמה ומים ועוד), אבל אלה היו סימפטום ולא שורש הבעיה דווקא, שהיא בראש ובראשונה חולשה מוסדית ורעיונית של מושג המדינה וחדירות גבולותיה, ותהליכי שינוי חברתיים ופוליטיים (התפוררות אליטות הנכבדים המסורתיות, עיור מהיר, פוליטיזציה של ההמונים ורדיקליזציה אידיאולוגית), שהשפעתם על הפוליטיקה האזורית בכלל ועל זו הישראלית-הערבית בפרט היתה מכרעת.

ההיבטים הפנימיים האלה תופסים מקום גדל והולך בספרות המקצועית העוסקת בשאלות של ביטחון לאומי ובין-לאומי, בייחוד במה שקשור למדינות ולאזורים שאינם חלק מן המערב, והיה אפשר לצפות לשילובם בספר הזה. חסרונם מורגש בייחוד בדיון בצעדים בוני אמון עתידיים בין ישראל, ירדן והרשות הפלסטינית. גישתו של עברון לנושא זה היא צבאית-אסטרטגית (פירוז, פריסת צה"ל באזורי ביטחון ושילובה של ירדן בהסדרים), וחסר בה כל ממד חברתי-כלכלי שמשקלו בעיצוב רמת הביטחון ההדדי בין ישראל לפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה מכריע לנוכח תלותם הכלכלית בישראל ולנוכח בעיית הטרור הכרוכה בפתיחת שוק העבודה הישראלי לפניהם. דומה שלא יהיה זה מרחיק לכת מדי לתבוע משני הצדדים לבחון בדחיפות צעדים בוני אמון וביטחון בתחומים אלה, שהם בעלי חשיבות מידית ואף מכרעת לגורל התהליך בכללותו. לעניין זה חשיבות מיוחדת בשל תהליך המעבר שהרשות הפלסטינית נתונה בו, בזמן שהגבולות הפונקציונליים והטריטוריאליים, גבולות הזהות הלאומית (הפלסטינים תושבי ירושלים וישראל, לעומת היהודים תושבי השטחים) בין הרשות ובין מדינת ישראל מטושטשים וחופפים.

ספרו של עברון מבליט את המרחק שבין נקיטת צעדים בוני אמון וביטחון אד-הוק ובין שינוי פוליטי מקיף - פנים-מדינתי, בין-ערבי וישראלי-ערבי - שרק הוא יוכל להעמיד בסיס מוצק לביטחון הלאומי והבין-לאומי במזרח התיכון. השינויים שהתחוללו בהקשר הישראלי-הערבי מאז סוף שנות ה-70, ובייחוד מאז הסכמי אוסלו, הם שינויים מהפכניים ברמת התנהגות האליטות השליטות, אבל רחוקים מאוד

מלשקף שינוי אידיאולוגי־תרבותי כולל. ועד שיבוא שינוי שכזה יש לחזק את אושיותיו הראליסטיות של תהליך השלום הישראלי־הערבי כשלום מזוין כדי למנוע מכל אחד מן השחקנים באזור, לרבות ישראל, ולו גם מחשבה על נסיגה מן התהליך ופגיעה בו.

אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית?

משה ליסק

אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936–1956, דביר, תל-אביב 1995, 408 עמודים

ספרו של בן-אליעזר הוא מסוג הספרים שעם סיום קריאתם הקורא מצר על כך שהכושר האנליטי המעולה שניחן בו המחבר הושקע באישוש תזה שהיא, בלשון המעטה, בעייתית ביותר. התזה בדבר קיומו של מיליטריזם בישראל וצמיחתו והתגבשותו באגף השמאלי של המפה, ובייחוד בפלמ"ח, עוברת כחוט השני בכל הספר. פרטי הניתוח ההיסטורי והסוציולוגי, החשובים והמעניינים כשהם לעצמם, נעשים משניים ומשועבדים לחלוטין למסגרת הקונצפטואלית. זו הסיבה שאין טעם רב להתייחס לא להערכות ולמסקנות על אירועים מסוימים ולא למידת הרלוונטיות של התרחשויות פרטניות לתזה המרכזית של הספר. במאמר ביקורת זה נעסוק אפוא בתזה עצמה, לאמור בהשתלטותה של הרוח המיליטריסטית על תפיסת הביטחון של ישראל ועל תרבותה הפוליטית.

הוויכוח על אתוסים ומיתוסים של ביטחון לאומי ומיליטריזם בחברה הישראלית התמקד בשנים האחרונות בשאלה אם כבר בראשית דרכה היתה ישראל חברה מיליטריסטית, כפי שטוען בן-אליעזר. העלאת השאלה מחייבת בראש ובראשונה הגדרה מדויקת יותר של המושג מיליטריזם בכלל, ובחברה הישראלית בפרט. הספרות המחקרית משופעת הגדרות של מושג זה.¹ בהקשר זה יש להבחין ראשית בין תנאים הכרחיים, שבלעדיהם יקשה להגדיר חברה כלשהי כמיליטריסטית, ובין תנאים מספיקים. קיומם של תנאים מספיקים, נוסף על התנאים ההכרחיים, מאפשר לפסוק בדרך אמינה פחות או יותר בדבר מהותה של החברה. עם התנאים ההכרחיים

1. A. Vagts, *A History of Militarism: Civilians and Military*, New York 1959, pp. 13-17; M. Janowitz, *Military Institutions and Coercion in the Developing Nations*, Chicago 1977, pp. 92, 122, 133, 161, 173-175, 190; A. Perlmutter, *The Military and Politics in Modern Times*, New York and London 1977, pp. 53, 63; J. Van Doorn, *The Soldier and Social Change*, Beverly Hills and London 1975, pp. 97-104; M. Edmonds, *Armed Services and Society*, Leicester 1988, pp. 53-55

אפשר למנות קודם כול את קיומה של תורת ביטחון אופנסיבית ביותר. מדובר בדוקטרינה צבאית שהיא חלק מתורת ביטחון כוללנית, המבוססת ביסודה על רצון להתפשטות טריטוריאלית שאינה קשורה בהגנה עצמית.

מדיניות מעין זו כשהיא לעצמה, גם אם היא מתקיימת תקופה ממושכת, אין בה די להעיד על אופיה המיליטריסטי המובהק של החברה. מן הדין שיתלוו לכך גם הצדקות נורמטיביות-אידיאולוגיות ואתוסים החורגים במידה רבה מן הנתונים האסטרטגיים האובייקטיביים של המדינה. כמו כן יש צורך שהצדקות אלה לא יהיו קשורות אלא קשר חלקי מאוד לאיומים מוחשיים של האויב. אבל גם אם כל התנאים הללו מתקיימים אין להסתפק בממד זה בלבד כדי להוכיח את התזה בדבר אופיה המיליטריסטי של מדינה כלשהי, שכן יהיה בכך משום ראייה צרת אופקים וחד-ממדית.

שנית, ראייה רחבה יותר של הבעיה מחייבת לבדוק אם מתקיים תנאי הכרחי נוסף, והוא שהמסד הצבאי הוא מקור השראה וסמכות (פורמלית ובלתי-פורמלית) למקבלי ההחלטות הפוליטיות לאורך זמן. יתר-על-כן, הצבא במצב כזה הוא גם קבוצת התייחסות כוללנית לחברה כולה, או לפחות לזרמים המרכזיים שבה. בחברה כזאת אפשר למצוא גלורייפיקציה של המלחמה, הרואיזם קיצוני ושוביניזם המלווה בשנאת זרים. במילים אחרות, הצבא בחברה כזאת הוא המווסת והמנתב העליון של הנורמות החברתיות במרבית התחומים המוסדיים – התחום הפוליטי, הכלכלי, ובעיקר התרבותי – ושל אורחות החיים. ויסות (רגולציה) כגון זה הוא חד-סטרי בעיקרו – כמעט שאין בחברה האזרחית תרבויות נגד חזקות. הצבא במדינה כזאת יכול לפעול אם בזכות עוצמתו שלו ואם בתור סוכן או שליח של מקור סמכות עליון כגון אב-מייסד או הקיסרים של פרוסיה ויפן. דוגמה אופיינית של אב-מייסד הוא אטאטורק, מייסד הרפובליקה הטורקית. רגולציה כוללנית מעין זו נדירה למדי. אמנם תיתכן גם רגולציה חלקית ומוגבלת – הקצונה תסתפק במצב זה, מרצון או שלא מרצון, ברגולציה של תחום אחד או שניים בלבד. בדרך-כלל יהיה זה התחום הפוליטי-המפלגתי שבו נעשות המניפולציות השונות, לרבות מדיניות הביטחון, הפנים והחוץ. מצב מעין זה אינו מחייב גלישה של ממש לתחומים אחרים, כגון התחום הכלכלי, התרבותי והחברתי. הללו יוסיפו להתנהל באופן אוטונומי פחות או יותר על-פי עקרונות נורמטיביים ואופרטיביים משלהם. חברה כגון זאת ספק רב אם אפשר לכנותה מיליטריסטית. רגולציה כוללנית מעידה בדרך-כלל על קיומה של אליטה צבאית מאוחדת ומגובשת, שגבולות ברורים וחד-משמעיים מפרידים בינה ובין החברה האזרחית. הגבולות הללו מעידים על טיפוח תרבות פנימית ותהליכי סלקציה חמורים באמצעות 'שומרי שערים' המונעים כניסה של 'לא רצויים' מן הבחינה הפוליטית, החברתית והתרבותית אל תוך האליטה הצבאית. רגולציה חלקית, לעומת זה, אינה מחייבת קיומה של אליטה מגובשת – ייתכן מצב של אליטה צבאית מגוונת והטרורגנית. מכל מקום, יש חשיבות לבדיקת הגוונים השונים בתוך האליטה הצבאית כדי לדעת אם מדובר בכת צבאית סגורה ומסוגרת או במקבץ הטרורגני למדי של קצינים מבחינת האוריינטציות הפוליטיות והתרבותיות שלהם.

אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית?

אופי הגבולות בין המערכת הצבאית למערכות אחרות ומידת הרגולציה הכוללנית של הצבא מסייעים לקבוע את מידת האוטונומיה של המערכות האזרחיות. בהקשר זה ראוי לציין שטשטוש כלשהו של הגבולות בין המערכת הצבאית למערכות האזרחיות אינו דבר נדיר, והתקיים בהקשרים היסטוריים שונים.² טשטוש כזה קיים גם בחברה המודרנית, ובייחוד מאז מלחמת העולם השנייה. ההבחנות הפורמליות הישנות, למשל בין רשויות מבצעות שונות, אזרחיות וצבאיות, אינן עומדות תמיד במבחן המציאות. ישנן חברות שהגבולות בהן פרוצים יותר וההבחנות בין תחום הביטחון לתחום האזרחי קשות יותר. כך הוא המצב בישראל. ואולם הטשטוש הזה כשהוא לעצמו אינו תנאי הכרחי להיווצרותו של מיליטריזם. כאמור, הדבר תלוי בעוצמת הרגולציה ובתכונות האחרות שהוזכרו לעיל.

החוקרים ה'ביקורתיים', שבן-אליעזר נמנה עמם, התעלמו מראייה זו של המיליטריזם. נקודת המוצא שלהם היתה ממילא הנחה א-פריורית שהחברה הישראלית מפתחת זה שנים רבות סימני זיהוי של מיליטריזם. דוגמה להנחה א-פריורית זו היא טענתו של בן-אליעזר שהמושג 'אומה במדים' אינו אלא כיסוי למושג מיליטריזם וצבאיות. לדבריו,

אומה במדים היא אמצעי תרבותי שעלית פוליטית בשיתוף עם עלית צבאית עושות בו שימוש כדי לתת צידוק לבעיות פוליטיות ומשתמשות בו לגיוס האוכלוסיה כולה למלחמה: 'אומה במדים' מבוססת על טשטוש בין יחיד, משפחה, חברה, אומה ומדינה, על יצירה של תרבות מיליטריסטית לכלל החברה ולא לצבא בלבד; על עצוב של מציאות, המבטלת את ההבחנה בין זמן מלחמה לזמן שלום. טשטוש הגבולות הוא המכשיר שבאמצעותו עושים מלחמות.³

הנחה דומה אפשר למצוא גם אצל ברוך קימרלינג, הטוען שמשנות ה-30 ואילך הלכה והתגבשה ביישוב, ולאחר מכן במדינת ישראל, תרבות מיליטריסטית. אבל קימרלינג מבקש לעשות הבחנות דקות יותר בין סוגים שונים של מיליטריזם כדי לשבץ את ישראל בקטגוריה הקונצפטואלית המתאימה ביותר לתרבותה הצבאית. קטגוריה כזאת היא לדעתו 'מיליטריזם קוגניטיבי' (cognitive militarism). זה שונה

2. A. R. Luckham, 'A Comparative Typology of Civil-Military Relations', *Government and Opposition*, 6 (Winter 1977), pp. 5-35; M. Lissak, 'Modernization and Role Expansion of the Military in Developing Countries: A Comparative Analysis', *Comparative Studies in Society and History*, vol. 14, no. 3 (April 1967), pp. 233-256; idem, 'Boundaries and Institutional Linkages Between Elites: Some Illustrations from Civil-Military Relations in Israel', *Research in Politics and Society*, 1 (1985), pp. 129-148

3. א' בן-אליעזר "'אומה במדים" ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות', זמנים, יג, מס' 49 (קיץ 1994), עמ' 51.

מ'מיליטריזם כוחני' (violent-force militarism) ומ'מיליטריזם תרבותי' (cultural militarism).⁴

לגישות ולקונצפציות הללו פגמים מתודולוגיים לא מעטים. ראשית, רבות מן ההנחות, הקביעות והמסקנות של המבקשים להוכיח את קיומו של מיליטריזם, אפילו מוגבל, בחברה הישראלית, נובעות כאמור מהנחות נורמטיביות א־פריוריות, ומהטיות אידיאולוגיות מובהקות.

שנית, מאמרים רבים העוסקים בסוגיה הנידונה חסרים פרספקטיבה היסטורית מספקת. ספק אם המסקנות היו נכונות אפילו לתקופתן. אבל חשוב להדגיש שבמחקרים הללו לא נבדקו כלל מגמות אחרות בכל ההתייחסות לנושא הביטחון הלאומי ולמיליטריזם. שהרי אפילו במבט שטחי ניתן להבחין בתנועת המטוטלת שבין מגמות בעלות צביון מיליטריסטי מסוים ובין מגמות הפוכות לחלוטין, הפועלות כנוגדנים מובהקים של המגמה המיליטריסטית.

שלישית, מעולם לא ניסו חוקרים ('ביקורתיים' ו'ממסדיים' כאחד) להשוות את השפעות המקרו של מה שמכונה 'מיליטריזם' על החברה הישראלית עם השפעותיהם של גורמים אחרים. למשל, השוואת השפעותיהם של שינויים בתורת הביטחון וברמת הביטחון הבסיסי (בתקופות שונות) עם השפעותיהם של שינויים כגון גודלן והרכבן של העיליות, צמיחה ושפל כלכלי, התפתחויות אידיאולוגיות ותרבותיות, עלייתן ונפילתן של תרבויות פוליטיות בחברה הישראלית וכו'. במילים אחרות, לא נבדקה התועלת השולית העולה או היורדת של כוח ההסבר של נושא הביטחון הלאומי בישראל.

רביעית, תופעת השינויים בעוצמתן של התרבויות הפוליטיות השונות מלמדת גם על קיומן של אסכולות בטחוניות שונות זו מזו גם בקרב האליטה ששלטה בתקופה זו או אחרת. לחוקרים אנשי האסכולה הביקורתית אין רגישות מספקת, אם בכלל, לגמישותם הרבה של הממסד הצבאי והפוליטי, או חלקים בתוכם, בכל הקשור לכורח לשנות שינויים משמעותיים בתפיסות הבטחוניות שלהם. אין ספק שהיו לכך השפעות על מה שמכונה 'מיליטריזם קוגניטיבי' או military mind. דוגמאות מובהקות הן המעבר מתפיסה של 'מלחמה מונעת-התקפית' לתפיסה של 'גבולות ביטחון', או המעבר מאמונה שכוח צבאי הוא המרשם הבטוח ביותר לפתרון הסכסוך, להכרה במגבלות הכוח הצבאי.

כאן המקום להוסיף מילים אחדות על הפלמ"ח בתור ערש המיליטריזם הישראלי: נכון שבשנות ה־30, בעקבות הסלמת הסכסוך היהודי-הערבי, עבר היישוב רובו ככולו מעין מהפכה קונצפטואלית בכל הנוגע לאתוס של הביטחון היישובי. מהפכה זו באה לידי ביטוי במעבר מאתוס דפנסיבי לאתוס אופנסיבי יותר.⁵ למעשה היתה זו מהפכה הדרגתית ולא שלמה, שכן גם קודם לכן לא היה האתוס הדפנסיבי הגמוני מן הבחינה

4. B. Kimmerling, 'Patterns of Militarism in Israel', *European Journal of Sociology*, 34 (1993), pp. 199-202.

5. אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב 1992, פרקים 3-7.

הנורמטיבית. ליד האתוס הזה התקיימו כל העת גם מגמות ונטיות לפעילות מדינית ובטחונית תקיפה יותר. הוא הדין לתקופת המעבר לאתוס האופנסיבי. גם אז התקיימה מחלוקת בסוגיה זו, והיו תנועות וקבוצות שהוסיפו לדגול באתוס דפנסיבי יותר.⁶ הפלמ"ח, וליתר דיוק הקיבוץ המאוחד שהיה פטרונו הפוליטי, נקט עמדה ברורה בוויכוח הזה. הקיבוץ המאוחד אמנם נשא את דגל האתוס הבטחוני האופנסיבי, אבל לא כחלופה בלעדית לפתרון הסכסוך היהודי-הערבי. הפלמ"ח עצמו, יציר כפיו של הקיבוץ המאוחד, או הפלמ"חיות, היו תופעה מורכבת ורבת ממדים הרבה יותר משהיא מצטיירת בספרו של בן-אליעזר.

מכל מקום, 'הדרך הצבאית' לא היתה מעולם המאפיין הראשי והבלעדי של הפלמ"ח, אף לא בעיני מבקריו בעת קיומו ולאחר פירוקו. אין מופרכת יותר מן הטענה שהפלמ"ח הוא מקום צמיחתו של המיליטריזם הישראלי אפילו בהגדרתו המצומצמת ביותר, 'הדרך הצבאית'. בתור ארגון צבאי היה הפלמ"ח בעל המנטליות וסגנון החיים האזרחיים ביותר שאפשר להעלות על הדעת. הגבולות בינו ובין מגזרים אזרחיים, פוליטיים, תרבותיים-חברתיים וסימבוליים היו פרוצים לחלוטין. יותר משהזין את החברה האזרחית בערכיו המעין צבאיים הגשים הפלמ"ח את הדרישות הנורמטיביות ואת דפוסי ההתנהגות האנטי-מיליטריסטיים של מגזרים אזרחיים רבים, ובראש ובראשונה את אלה של הקיבוץ המאוחד. מקור השיבוש והעיוות הוא בהחלפת 'האתוס האופנסיבי' (בראיית יחסי היישוב היהודי עם הבריטים ועם הערבים) ב'מיליטריזם'. מי שמייחס את התפיסה הזאת לפלמ"ח דווקא ולא לארגונים צבאיים אחרים כגון אצ"ל דומה למי שמוזהה דמות אדם באמצעות תשליל של צילום ולא באמצעות הצילום עצמו. הסד הקונצפטואלי שלתוכו הכניס בן-אליעזר את הפלמ"ח עיוות את דמותו לחלוטין.

אפשר לראות את הפלמ"ח גם כאסכולה ייחודית ולא-מיליטריסטית של יחסי צבא-חברה ומדינה. אם בתחום ההווי, סגנון החיים והיחסים בין מפקדים לפיקודיהם הצטמצמה השפעתו של הפלמ"ח במרוצת השנים לכמה מיחידות העילית של צה"ל, הרי בתחום יחסי צה"ל-חברה וצבא-מדינה השפעתו ניכרת לזמן רב יותר. פנים רבות לשאלת העיצוב של דפוסי היחסים בין צבא למדינה. בין החשובות שבהן בלטו המתח הלא-נמנע בין הערכים האזרחיים של חברה דמוקרטית ובין הערכים הצבאיים השוררים בארגון שההיררכיה, הסמכותיות והנטייה לשימוש באלימות גלומים בעצם מהותו. הפלמ"ח ביקש לצמצם צמצום מרבי את הפערים הערכיים והחברתיים בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי. הוא העדיף במפורש שהגבולות המוסדיים ביניהם יהיו חדירים ודו-כיווניים. במילים אחרות, הפלמ"ח ביקש לעצב צבא בעל מאפיינים שוויוניים דמוקרטיים, כלומר אזרחיים, עד כמה שניתן לממש במסגרת צבאית לוחמת. ואין מדובר באורח חיים פנימי בלבד אלא גם בכפיפות מוחלטת להחלטותיו של הדרג המדיני. לא הכול הסכימו לתפיסה זו של

6. דוגמאות טיפוסיות: השומר-הצעיר ומפ"ם.

גבולות חדירים בין הצבא לחברה, שמבחינות מסוימות היה בה לגרום לפוליטיזציה רבה של הצבא. בראש המתנגדים עמד כידוע בן-גוריון.

שקיעתם של הפלמ"ח והפלמ"חיות כקונצפציה נבעה לא רק ממלחמתו של בן-גוריון בהם. בד-בבד עם פירוק מטה הפלמ"ח, ארגונו מחדש של צה"ל, והיעדרה של מפ"ם ממערכות השלטון במחצית הראשונה של שנות ה-50 - גורם שחשוב להדגישו - החלו להתחולל בחברה הישראלית תמורות מרחיקות לכת, מקצתן יזומות ומבוקרות. סדר היום הלאומי השתנה במידה רבה. הדוגמה הבולטת לשינוי יזום ומבוקר קשורה למעבר מ'תנועתיות' ל'ממלכתיות'. במסגרת תפיסת ה'ממלכתיות' ביקש למעשה בן-גוריון להחליף את ה'תנועתיות' במה שאפשר לכנותו 'וולונטריזם ממושטר',⁷ שהיה גרסה אחרת לחלוטין של המגמה הקולקטיביסטית שאפיינה את הזרם שדגל ב'תנועתיות'. מדובר בהקמת מסגרות שיש בהן מידה רבה של בקרה, פיקוח וריכוזיות. לצה"ל נועד תפקיד מרכזי בין המסגרות האלה, בעיקר בתחום החינוך והסוציאליזציה של העולים החדשים. אכן, אם היתה תקופה שניכרו בה סימפטומים של 'מיליטריזם תרבותי' בקרב הממסד השליט היתה זו התקופה הזאת ולא קודם לכן.⁸ ואולם מדובר בתופעה זמנית וחולפת. הפעילות החינוכית-התרבותית של צה"ל אמנם נמשכת עד היום ויש בה דמיון פורמלי למה שהיה אופייני לשנות ה-50, אבל היא חסרה לחלוטין את אותו להט מסיונרי שהניע את בן-גוריון ואת האידיאולוגיה שליוותה את הלהט הזה.

בסיכומו של דבר אפשר לומר שגם אם מצויים כמה גרעינים של אמת בדברי הביקורת המושמעים כלפי הקונצפציה של הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי (בשנות ה-50) בעניין יחסי צבא-חברה וצבא-מדינה, הרי עמדותיהם של כמה סוציולוגים מעידות על חוסר הבנה מעורר תמיהה בכל הנוגע לאופיו המורכב של דור הפלמ"ח ושלוחותיו, ובייחוד לפן האנטי-מיליטריסטי המובהק שלו. במובנים רבים דווקא הפלמ"ח הוא שהיה אחד הנוגדנים התקיפים לתרבות מיליטריסטית, בייחוד מאז היו תנועות הנוער החלוציות למרכיב העיקרי שלו. ואולם אין זה הנוגדן היחיד שבן-אליעזר מתעלם ממנו. למעשה סוגיה זו לא הטרידה אותו כלל. מן הראוי אפוא ליחד לה מילים אחדות.

ייתכן שהנוגדן הראשון במעלה הוא, למרבה הסתירה, דווקא השסעים האידיאולוגיים-הפוליטיים המאפיינים את החברה היישובית והישראלית מראשית ימיהן. מדובר בפלורליזם שמעטים כמותו, גם כשמדובר במגזר היהודי בלבד. על אחת כמה וכמה אם נוסיף על כך את המגזר הערבי, שגם הוא מפוצל מאוד. שסעים

7. מ' ליסק, 'בנין מוסדות בתפיסת בן-גוריון', בתוך: ש' אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל-אביב 1986.

8. M. Lissak, 'The Civilian Components of Israel's Security Doctrine: The Evolution of Civil-Military Relations in the First Decade', in: S. I. Troen and N. Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, Albany 1995, pp. 575-592.

אידיאולוגיים כשהם לעצמם אינם תמיד בגדר נוגדנים המונעים התפתחות מיליטריזם. חשוב להבין מי הם הצדדים במחלוקת ועל מה הם חלוקים, אבל חשוב מזה לדעת את מבנה השסע; האם מדובר בשסע דיכוטומי, קוטבי, בין שני מחנות בעלי תרבויות פוליטיות שונות לחלוטין, שהמעבר ביניהם כמעט אינו אפשרי מסיבות פסיכולוגיות, תרבותיות וחברתיות? שסע כגון זה טעון חומר נפץ רב ועלול לגרום למעשי אלימות ולאובדן שליטה בסדר הציבורי.⁹ מעורבותם של כוחות מזוינים במקרים שכאלה היא אפשרות סבירה למדי. אבל כשהשסע אינו דיכוטומי או קוטבי אין האפשרות הזאת סבירה ביותר, גם לנוכח ביטויים חריפים של אלימות מילולית, ואפילו אלימות פיזית. מן הבחינה המבנית שסע לא־קוטבי משמעו שמלבד המחנות הקיצוניים בימין ובשמאל יש במפה הפוליטית־האידיאולוגית גם כמה גוני ביניים שקיימת ביניהם חפיפה חלקית,¹⁰ כלומר, המרחק האידיאולוגי־הפוליטי בין המחנות המצויים בין הקבוצות הרדיקליות אינו רב. במציאות כזאת יש אפשרות של דיאלוג ודבקות בכללי משחק מוסכמים, בייחוד אם מחנות הביניים האלה מהווים את רוב האוכלוסייה. במצב כזה אין מתפתחים תנאים מתאימים לא להיווצרות פרטורניזם (Praetorianism) ולא לגיבוש אידיאולוגיה מיליטריסטית.

נוגדן אחר הקשור בפלורליזם שבחברה הישראלית, ולכן אינו נופל ממנו בחשיבותו, הוא הפלורליזם בתוך צה"ל עצמו ובייחוד בקרב הקצונה הגבוהה. מצב זה היה קיים גם בשנות ה־50 וה־60, אבל התפתח מאוד בשנים שלאחר מכן, ונראה שאין נסיגה ממגמה זו של הטרוגניות קונצפטואלית פנים־צה"לית בסוגיה של פתרון הסכסוך היהודי־הערבי. נכון שההטרוגניות בקרב הקצונה הבכירה אינה משקפת במדויק את ההטרוגניות בקרב הציבור האזרחי, אבל היא מקיפה די הצורך למנוע מן המטכ"ל והקצונה הבכירה מלגבש עמדה אחידה כמעט בשום נושא צבאי־אסטרטגי מהותי, לרבות דבקות בתרבות צבאית. הדוגמאות לכך רבות,¹¹ ודי אם נזכיר שקצינים שפרשו מצה"ל ובחרו בקריירה פוליטית מצויים כמעט בכל גוני הקשת הפוליטית.¹² במילים אחרות, הצבא לא נעשה מעולם הרגולטור העליון של מערכת האמונות בישראל, משום שאין הוא בעל מערכת אמונות מגובשת משל עצמו.¹³

ייתכן מאוד שאי־התפתחותן של מגמות אלה קשורה בתופעה אחרת – קיומם של מצבי מפגש רבים בין צה"ל ובין מערכות אזרחיות. מצבי מפגש מעין אלה קיימים בכל החברות, אבל הם בולטים מאוד בישראל ובמידת מה מייחדים אותה. מצבי

9. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, תל־אביב 1990, עמ' 33–36.

10. שם, עמ' 156–160.

11. Y. Peri, *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*, Cambridge 1983, chap. 5.

12. למשל, אלוף (מיל') משה פלד ואלוף משנה (מיל') מאיר פעיל, שהשתייכו לסיעות השמאל הרדיקלי בכנסת; ורב־אלוף (מיל') אהוד ברק, שנמנה עם סיעת העבודה. באגף הימני יש לציין את אלוף (מיל') רחבעם זאבי ואלוף (מיל') יצחק מרדכי שהתמנה לשר הביטחון אחרי בחירות 1996.

13. B. Abrahamson, *Military Professionalization and Political Power*, Beverly Hills and London 1972, part 2.

המפגש הללו מרובים מאוד, מקצתם ממוסדים ומקצתם לא-מוסדים, ומצויים גם בדרגים הבכירים של שתי ההיררכיות – הצבאית והאזרחית.¹⁴ במה שנוגע לענייננו, מצב זה אינו מעיד, כפי שסבור בן-אליעזר, על סימביוזה בין צה"ל ובין אליטה פוליטית בעלת תפיסה בטחונית אחידה, לאמור מיליטנטית. מדובר במצב שונה ומורכב יותר: במצבי המפגש האלה מתקיים דיאלוג שלפעמים הוא הרמוני, אבל פעמים רבות למדי ניכרים בו חילוקי דעות חריפים הנפתרים כמעט תמיד על-פי רצונה של ההנהגה המדינית.¹⁵

מצבי המפגש במישור הפוליטי אינם היחידים המאפיינים את יחסי צבא-חברה-מדינה בישראל. מצבים כאלה קיימים גם בתחום התרבותי-הערכי-הקוגניטיבי.¹⁶ בהיסטוריה החברתית-התרבותית של ישראל אמנם היתה מידה לא קטנה של אחדות וזהות בתפיסת הביטחון (בעיקר בתקופות האופוריה שאחרי נצחונות צבאיים), אבל המגמה ההולכת ומסתמנת עתה שונה במידה ניכרת מזו שהסתמנה בעבר. הדבר בא לידי ביטוי בריבוי מצבי מפגש קונפליקטואליים ולא הרמוניים, גם בנושאים מדיניים (מתנחלים נגד צה"ל),¹⁷ וגם בתחום יחסי אנוש וטיפול בכוח אדם (הורים נגד המערכת המשפטית של צה"ל).¹⁸ אפשר שאחד הביטויים המובהקים ביותר בהקשר זה קשור בשינויים מסוימים ברמת המוטיבציה של הנוער לשרת בצה"ל. הדוגמאות שהובאו לעיל אינן ממצות את רשימת הנוגדנים המסייעים לנטרל סימפטומים של מיליטריזציה. נזכיר עוד כמה מהם בקיצור נמרץ: התהליך הגובר והולך של הצטמקות הקומפלקס הצבאי-התעשייתי שהוקם בארץ בשנות ה-70. קומפלקס זה הלך ונעשה גורם בעל משקל כבד ביותר במשק הישראלי מכמה בחינות; היקף כוח האדם שהעסיק,¹⁹ תרומתו ליצוא,²⁰ וכמובן ההשקעות הכבדות שהושקעו בו.²¹ קומפלקס גדול מעין זה יצר גם קבוצות לחץ כלכליות-בטחוניות שהשפיעו

14. D. Maman and M. Lissak, 'The Impact of Social Networks on the Occupational Patterns of Retired Officers: The Case of Israel', in: J. Kuhlmann (ed.), *Military Related Social Research: An International Review. Forum International*, 4, München 1990, pp. 279-308

15. למשל, המחלוקות החריפות בין משה שרת בעת שכיהן כראש ממשלה ובין הרמטכ"ל משה דיין. דיין התעלם במידה רבה מהנחיותיו של שרת וזכה לתמיכתו של בן-גוריון שפרש זמנית מכהונת ראש הממשלה.

16. לעיל, הערה 4.

17. על העימותים בין מתנחלים ובין רשויות הצבא ראה למשל: ז' שיף, 'מתנחלים נגד צה"ל', הארץ, 17 ביוני 1987; 'מיליציות עצמאיות', הארץ, 18 ביוני 1987; 'הימין נגד צה"ל', הארץ, 4 במרס 1988.

18. ראה למשל חילופי דברים בין הורים שכולים ובין הפרקליט הצבאי הראשי, ידיעות אחרונות, 17 ביולי 1996.

19. ח' ברקאי, עלות הבטחון במבט רטרוספקטיבי (סדרת מאמרי מחקר מס' 115), ירושלים 1980, פרק 1.

20. E. Berglas, *Defence and the Economy: The Israeli Experience* (Discussion Papers 83.01), Jerusalem 1983, pp. 31-36

21. ח' ברקאי (לעיל, הערה 19).

כנראה במידת מה גם על עיצוב מדיניות הביטחון.²² נקל להיתלות בסימפטום זה כשמבקשים להוכיח את אופיה המיליטריסטי של החברה הישראלית. ואף-על-פי-כן, עובדה היא שגם בימי שיאו של הקומפלקס הזה לא נעשה כל ניסיון רציני מצדו, ודאי לא בפומבי, לתרגם את עוצמתו הכלכלית למטרות פוליטיות אלקטורליות של ממש. ומה שחשוב עוד יותר, יכולתו של הקומפלקס הצבאי-התעשייתי לעשות מניפולציות מסוג זה או אחר נחלשה ביותר עקב הצטמקות התקציבים המיועדים למגזר זה של הכלכלה הלאומית.²³

דוגמה אחרת לחלוטין של נוגדנים שניתן לעמוד עליהם רק במרומו היא מערכת היחסים בין ישראל לתפוצה היהודית, בייחוד בארצות-הברית. גם כאן היתה התפתחות מעניינת, אם כי אולי בכיוון ההפוך. הקהילה היהודית בארצות-הברית, למעט חלק מן האגף החרדי שלה, נמנתה עם האגף הליברלי-הדמוקרטי ביותר של המפה הפוליטית האמריקנית.²⁴ לתמיכתה והזדהותה של קהילה זו עם ישראל מאז היווסדה היו ודאי שורשים רבים: דתיים, אתניים, תרבותיים, חורבן יהדות אירופה וכו'. עם זה אין ספק שגם התרבות הפוליטית והדמוקרטית שהתפתחה בישראל היתה מקור של גאווה והזדהות. יש להניח שאילו ראתה הקהילה היהודית בארצות-הברית (וגם באירופה המערבית) בחברה בישראל חברה מיליטריסטית היו חלקים ניכרים מן האליטה האינטלקטואלית היהודית, וכן ראשי ארגונים יהודיים, חשים מבוכה ותסכול בכל הנוגע ליחסיהם עם ישראל. מקצתם היו ודאי מנתקים כליל את יחסיהם עם הממסד הפוליטי הישראלי. בשנות ה-70 וה-80 היה קשה להעלות על הדעת שרוב יהודי אמריקה, למעט חוגים באגף הדתי (חסידי כהנא למשל), יקבלו בשוויון נפש את תהליך הפיכתה של ישראל לחברה לא-דמוקרטית. מכל מקום, המבקשים להמשיך ולקיים את יחסי הגומלין החיוניים בין ישראל לתפוצות היהודיות צריכים להביא בחשבון את עמדתן של הקהילות היהודיות כלפי כל פעולה שעלולה לגרום לסטייה חמורה מתהליכים דמוקרטיים בחברה הישראלית. מערכת שיקולים מעין זו תקפה גם בכל הקשור ליחסיה של ישראל עם המדינות הדמוקרטיות בעולם.

דברי סיכום

מאחר שההגדרה המדויקת של המושג מיליטריזם, כמו מושגים סוציולוגיים אחרים, שנויה במחלוקת, קל מאוד לאמץ הגדרה ולבנות עליה בניין לתלפיות באמצעות מדדים אמיתיים יותר או אמינים פחות. ואכן, לכאורה לא חסרים מדדים מסוג זה או

22. 'י' פרי וא' נויבך, המירקם הצבאי-תעשייתי בישראל, דוח ביניים, [תל-אביב] יוני 1984, עמ' 38-42; A. Mintz, 'The Military Industrial Complex: The Israeli Case Study', in: M. Lissak (ed.), *Israeli Society and its Defense Establishment*, London 1983, pp. 106-109.

23. ז' שיף, 'המאבק על תקציב הבטחון', הארץ, 7, 8 ו-10 באוקטובר 1971.

24. J. Westheimer, *A People Divided: Judaism in Contemporary America*, New York 1993, pp. 18-42.

אחר, וחוקרים חזרו ודשו בהם בלי הפסק. כך, למשל, הכול מדברים על מרכזיותו של תחום הביטחון בתהליכי קבלת ההחלטות בעניינים מדיניים ובייחוד בגיבוש תורת הביטחון בעלת האופי האופנסיבי-הכוחני, וכן על התפקיד ההיסטורי שמילא צה"ל בקליטת העלייה כמכשיר לאינטגרציה חברתית ובניין האומה. ויש המוסיפים ומדברים על התפתחותו של מיליטריזם תרבותי וקוגניטיבי, שבא לידי ביטוי בין השאר בפולחן הנופלים ובעיצוב של דפוסי שכול לאומי.²⁵

אף לא אחד מן הסימפטומים ה'מיליטריסטיים' וסימפטומים רבים אחרים שבן-אליעזר מביא אינו שווה במשקלו האיכותי והכמותי למדד המובהק ביותר, המשמש תנאי הכרחי ומספיק כאחד למיליטריזם – היותו של הצבא מערכת תרבותית נפרדת ואוטונומית שצוויה המוסריים והאידיאולוגיים הם מקור השראה וסמכות לחברה כולה. במילים אחרות, המיליטריזם במשמעות זו לא היה לחלק אינטגרלי ממה שמכונה 'דת-לאום' גם בהיבטו הדתי וגם בהיבטו החילוני.²⁶ המסקנה היא שראוי היה לנקוט משנה זהירות בשימוש במושג זה. יש לבחון היטב מתי ובאלה נסיבות היסטוריות מותר להשתמש בו, ולהגדיר אמות מידה ברורות ועדינות יותר לשם כך.

בן-אליעזר מתעלם מהתפתחויות פוליטיות ואידיאולוגיות בחברה הישראלית עצמה, בעיקר מאז שנות ה-60, שהיו בגדר נוגדנים בעלי עוצמה למיליטריזם של החברה הישראלית, ואי-הבחנה זו היא טעות קונצפטואלית ומתודולוגית כאחת. טעות חמורה לא פחות היא שלא נעשה כאן כל ניסיון לערוך השוואה עם גורמים אחרים שהשפיעו על עיצובה של החברה הישראלית, כגון השינויים בהרכב הדמוגרפי-התרבותי של אוכלוסייתה והשינויים באקלים הפוליטי ובמאזן הכוחות הבין-לאומי. בלא השוואות מסוג זה אי אפשר לבחון בחינה של ממש את התועלת השולית של השפעת הסכסוך היהודי-הערבי על התפתחותו של מיליטריזם בישראל. גם מחקר השוואתי עם חברות דמוקרטיות אחרות, שהיו נתונות במצב של סכסוך מתמשך ואינטנסיבי (כגון אנגליה), היה מסייע לאיתור התנאים ההכרחיים להתפתחותם של סימפטומים של מיליטריזם. ההשוואה עם גרמניה הפרוסית ועם יפן אפשרית על-פי ההיגיון של מחקר השוואתי, אבל זו השוואה עקרה לחלוטין מבחינת יכולת הסקת המסקנות על החברה הישראלית. השוואות כגון אלה והכללות אחרות בעניין המיליטריזם של החברה הישראלית מכסות לא פעם, למרבה הצער, על עמדות אידיאולוגיות-פוליטיות א-פריווריות. גם השאלות הנשאלות וגם התשובות עליהן מבקשות להוקיע את ישראל על חטאיה ולהטיל עליה את החובה לתקן את דרכיה. בכך אין פסול, אבל מן הדין שתהיה תהום בין תחושת שליחות מיסיונרית ובין מחקר אקדמי.

ספרו של בן-אליעזר הוא דוגמה מובהקת למלכודת שחוקרים נלכדים בה בגין נקודות מוצא נורמטיביות ואידיאולוגיות. יתר-על-כן, זו עדות מובהקת לסכנות

25. מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956, קריית שדה-בוקר 1995, חלק ב.

26. ע' אלמוג, 'דת חילונית בישראל', מגמות, לז, מס' 3 (מרס 1996), עמ' 321–335.

אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית?

הטמונות בשימוש לא זהיר במושגים סוציולוגיים, ובייחוד בהשוואות של תופעות דומות כביכול שהתרחשו בהקשרים תרבותיים ופוליטיים שונים לחלוטין. כך דבקו בפלמ"ח, לגרסתו של המחבר, תכונותיהם המשולבות של היונקרים, הפרוסים, הסמוראים היפנים והיעקובינים הצרפתים. אין אבסורד גדול מזה.

תרומה חשובה לדיון על הזהות הישראלית

שלמה אהרנסון

יהודה רימר, פרץ נפתלי – סוציאלדמוקרט בשני עולמות, הספריה הציונית, ירושלים

1996, 384 עמודים

כל העוסק בקורות היישוב, בדינמיקה של היחסים בין כמה מקהילותיו ובקשיים שאנו עדים להם כיום ביצירתה של זהות ישראלית חדשה מן הגלויות השונות שנאספו כאן בשעתן, מן הדין שיקרא ביוגרפיה מאלפת זו. שכן אין מדובר כאן בתרומה נכבדה לחקר יהדות גרמניה בלבד ולחקר היחסים שבין מרכיביה ובין ה'אוסטיודן' של עילית היישוב. מדובר כאן קודם כול במצבה לאישיות מיוחדת במינה ובגלגוליה בעולם גרמני – עולם ספציפי, מיוחד במינו וטרגי ביותר, שבו לא ייחדה אישיות זו מקום מרכזי לציונות – וכן בשילובה במפעל הציוני ובתרומתה הנכבדה למפעל הזה בזכות נסיונה בגרמניה ויכולתה ללמוד מן הניסיון הטרגי הזה.

הפרק הגרמני

פריץ-פרץ נפתלי היה 'שר סוציאל-דמוקרטי במדינה ציונית', כפי שכינהו הביוגרף שלו, יהודה רימר. מאי משמע? מדובר בבן למשפחה יהודית רפורמית משלזיה העליונה שהתרחק מן היהדות אך שמר לה חיבה, ועוצב ברוחם של גתה, של תאודור פונטנה ושל תנועת הפועלים הגרמנית בסוף המאה ה-19 גם יחד. כבר מנעוריו היה נפתלי 'סוציאליסט מדעי', כלומר הוא ביקש לשפר את החברה ולעשותה שוויונית וצודקת יותר מתוך 'הבנת תורת הכלכלה והחברה כמדע', וקיבל עליו 'להתבונן ולבחון את היסודות המדעיים של הסוציאליזם במידה הפחותה ביותר של דעה קדומה'. סוג זה של נאמנות לרעיון ושל הרצון לבססו על התבוננות מפוכחת, 'מדעית', במציאות, הוא שהעניק לנפתלי את כוחו המיוחד לא בגרמניה מולדתו דווקא, שהקיאה אותו מקרבה, אלא ב'א"י העובדת' בשעתה. הקריירה הגרמנית שלו היתה רצופה מעלות ומורדות עד הסוף שאותו לא ישכח כל ימיו ויקשור אותו בנסיונות חמורים שעבר בעת שהיה חייל גרמני במלחמת העולם הראשונה. עצם שירות החובה הצבאי קומם אותו נגד המיליטריזם הפרוסי, ומשפרצה מלחמת העולם הראשונה היה מן המעטים בקרב יהודי גרמניה שלא נתפסו להתלהבות פטריוטית חסרת רסן,

שבהשפעתה כתב חרזן יהודי אחד 'שיר שנאה לאלביון הצבועה', שיר שהתפרסם מאוד בשעתו. זוועותיה של המלחמה רק חיזקו את התנגדותו לה, ומכאן מובן מאליו שהסתייג מתמיכתם של הסוציאל-דמוקרטים הגרמנים במלחמה, בלא שנטש אותם. כך עתיד היה לנהוג כאיש פוליטי בעל השפעה במפא"י, למרות הסתייגויותיו ממנגנונה ומקלקוליו המובהקים. ואולם עיקר עניינו בשלב זה היה בכלכלת גרמניה, ובתור העורך הכלכלי של פרנקפורטר צייטונג ומנהל מכון המחקר למדיניות כלכלית של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית יצאו לו מוניטין של סמכות בתחומים שונים, ובהם ריסון כוחם של המונופולים והקרטלים הגדולים. לימים תפס משרות ציבוריות שונות בתחום הכלכלי ונעשה תאורטיקן כלכלי מרכזי של מפלגתו. עיקר כוחו היה בטיעון מבוסס היטב שמשברים כלכליים לא זו בלבד שאינם מחזקים את מעמד הפועלים, כפי שסברו הקומוניסטים הגרמנים ומפעיליהם במוסקבה, אלא אדרבה, הם מחלישים אותו. מכאן שעל מפלגת הפועלים לפעול עם המפלגות הדמוקרטיות האחרות למניעת משברים, למיתונם, ולדיאלוג חברתי עד להגשמתה של 'דמוקרטיה כלכלית'. מושג המפתח הזה טעון דיון נפרד, ואולם דומה שעיקרו יצירת שוויון מרבי בחברה בלא מלחמת מעמדות הרסנית, בלא מהפכה שוברת כול, ובלא שפיכות דמים והרס גופים חברתיים היסטוריים, שהמרקסיזם הקיצוני ראה אותם כמי שכבר הושלכו אל פח האשפה של ההיסטוריה, אבל אינם יודעים זאת. אחד הכלים ליצירת שוויון כזה היה הבנקים הציבוריים - כגון בנק הפועלים שבראשו יעמוד בבוא העת, שאינו יכול להתעלם מרווחיות ומניהול תקין, אך עיקר חובתו להשקיע בשיפור החברה ובהקטנת הפערים בין מרכיביה. משנתו של נפתלי היתה מטרה להשמצות מן השמאל הקיצוני והימין הקיצוני - הנאצים - גם יחד, ומובן שמוצאו היהודי היה כאן לכלי יעיל מאוד בידיהם. כשעלו הנאצים לשלטון נאסר נפתלי ובדרך נס הצילוהו חברים סוציאליסטים. הללו יעצו לו ללכת לפראג ולהילחם משם להצלת המולדת, אלא שהוא הפנה את עורפו לגרמניה - עד יום מותו - והלך לארץ-ישראל.

הפרק הציוני

עיקרו של המחקר הוא בירור דרכו של נפתלי אל הציונות, ביקוש ההשפעות הדתיות עליו, לרבות השפעתו הגדולה של מרטין בובר על נפתלי עצמו ועל בני דורו, ותרגום ההכרה הציונית שפיעמה בו בשעת משבר למעשים. נפתלי הצטרף לתנועה הציונית מאוחר במקצת, ואחת הסיבות העיקריות לכך היתה האנטישמיות שרווחה בעם הגרמני. בתור סוציאליסט יהודי נתקל עד מהרה בעמדה השלילית של חבריו הגרמנים ושל התנועה הסוציאליסטית הבין-לאומית כולה כלפי היהדות בכלל וכלפי הציונות בפרט. לנפתלי היו מכרים רבים בתנועה הסוציאליסטית, ומן הסתם תמה כיצד זה תמכו רובם בממשלותיהם במלחמת העולם הראשונה וראו בלאומיות ובפטריוטיזם כוחות יסוד המפעמים בחברותיהם, אבל מן היהודים שללו את הזכות הזאת עצמה. בבוא העת שילב ערכים יהודיים-אוניברסליים בהשקפה הסוציאליסטית

המתונה שלו, שהכשירה אותו להיות איש שמאל ציוני מתון בנוסח ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון. בן-גוריון הוקירו מאוד בתור איש הגות ומעשה וראה בו נכס פוליטי ממדרגה ראשונה במאבק על נפשם של יהודי גרמניה שעלו לארץ-ישראל.

פרק זה הוא החשוב ביותר להבנת סוגיית יסוד בלידתה של הזהות הישראלית אז ולאחר מכן. רבים מאנשי מפא"י, ובהם זלמן שזר ו'אוסטיודן' אחרים, נהגו כלפי יוצאי גרמניה פטרונות ומידה של זלזול – לא רק מפני שהם עצמם הקדימו את ה'יקים' ובאו ארצה קודם שכפה עליהם היטלר לעשות זאת, אלא גם משום שראו את עצמם נציגי 'העם היהודי הגדול', העם החי במזרח אירופה שהם סללו את דרכו לשוב למולדתו, ולא יוצאי אבר מדולדל שלו בגרמניה, שכבר היו זקוקים למרטין בובר ולתרגום שתרגם לשפת הציונות את נאומיו הלאומיים – אם לא הלאומניים – של יוהן גוטליב פיכטה אל האומה הגרמנית. בכך עשו אולי עוול למידה של שורשיות יהודית שהתקיימה בנפתלי עם בובר או בלעדיו, שהרי נפתלי הוכיח להם שאינו נמנה עם הזן המורכב, הביקורתי, המתוסבך והיומרני הזה של יהדות גרמניה, שסמלו היה בובר ויחסו למדינה הציונית בבוא העת.

תחייתו של הזן הזה בימינו, בדמותם של היסטוריונים וסוציולוגים 'פוסט-ציונים', של משוררים ואנשי רוח אחרים בני הדור השני והשלישי של יהודי גרמניה אפשר שהיא מלמדת לא רק על הפטרונות המתנשאת שנהגו ראשי 'היישוב המאורגן' בשעתם כלפי אבותיהם. כל הקורא אצל רימר על נפתוליה של העלייה הגרמנית בשנות ה-30, ובייחוד בזמן מלחמת העולם השנייה ובשיא השואה, ילמד דבר מה על עולמם של 'יקים' שנעלם מעינינו בשל הסטראוטיפ המקובל בדבר קליטתם החלקה ותרומתם ליישוב. דמות המפתח כאן היא דמותו של מנהיגם גאורג לנדאואר, שסדר העדיפויות הנכון בעיניו היה מלחמה בפשיזם, גיוס לצבא הבריטי וחיפוש הסדר שיניח את דעתם של הערבים – בעוד שיהודי אירופה נרצחים, והמנהיגות הפלסטינית יושבת בברלין ומסייעת בכך, ושלטונות המנדט הבריטיים לוחמים בציונים כמיטב יכולתם. פריץ נפתלי לא נתפס לא לעיוורון הזה ולא ל'פוטנט' שהציע לנדאואר בשל קשיי הקליטה וההשתלבות של ה'יקים' ביישוב – להקים מפלגה עדתית-גרמנית ולאפשר לחבריה להימנות בעת ובעונה אחת גם עם מפא"י. כוחו של נפתלי היה בלימוד 'מדעי' של המציאות ובשיפורה ככל האפשר, ולא באוטופיות גרמניות מובהקות שאיימו להעביר לכאן את הפיצול הנורא, בשמם של אידיאליזמים מתחרים, של רפובליקת ויימר ושל הפוליטיקה הגרמנית לדורותיה. וזאת עשה בכוח אישיותו ומכוח נימוקיו בחברה קשה ומחוספסת, בלא תמיכה ציבורית עממית, ואף-על-פי שלא שלט היטב בעברית. יהודה רימר העמיד מַצְבָּה יפה לאדם יפה.

עוד על ספרים

הכינו צמרת לוי ואבי רובין

אילן אסיה, תסמונת דייך: ארבע מלחמות ושלוש אחד – הרובד הנסתר, הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב 1995, 254 עמודים.

ספרו של אילן אסיה עוסק בבדיקת הקשר בין היות הנגב טריז בין מצרים לישראל לבין התפתחות הסכסוך המצרי-ישראלי בשנים 1957–1977. אסיה, הרואה בגאופוליטיקה גורם בעל השפעה מכרעת על ההתפתחות ההיסטורית, קובע בספרו שלוש קביעות עיקריות: 1. השליטה הישראלית על הנגב, שהוא נכס אסטרטגי חשוב, ליבתה את הסכסוך בין ישראל למצרים והרחיבה את היקפו; 2. המצרים ראו בטריז זה איום על עתידם ועל קיומם, ולכן הביא כיבוש אילת ב-1949 לידי החרפת ההתנגדות המצרית; 3. קיים קשר ישיר בין מצבה הכלכלי-דמוגרפי של מצרים ובידודה מהמזרח הערבי לבין מדיניותה כלפי הסכסוך. טריז הנגב, שמנע מנאצר ומסאדאת לממש את חזון איחוד העולם הערבי תחת מנהיגותה של מצרים, היה בעיניהם מכשול להיחלצותם מבעיותיהם הכלכליות והדמוגרפיות.

לבסוף, מנסה המחבר להסביר את ההערכות המוטעות שסיפקו המערכות הבטחוניות והפוליטיות למקבלי ההחלטות בישראל באשר לכוונות המנהיגים הערבים (ובעיקר המצרים) ערב מלחמת ששת הימים, ערב מלחמת יום כיפור וערב מסע השלום של סאדאת.

הספר מבוסס על עבודת הדוקטור שהכין המחבר באוניברסיטת בר-אילן, והוא בבחינת ספר המשך לספרו הראשון מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947–1956.

שמואל צבאג, עוצמות במערכה: יחסי ההסתדרות וממשלות הליכוד 1977–1984, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1995, 269 עמודים.

שמואל צבאג דן בספרו ביחסי הגומלין בין ההסתדרות לבין ממשלות הליכוד בשנים 1977–1984. הוא בוחן את היחסים בין שני הגופים הציבוריים הדומיננטיים הללו כיחסי עוצמה בין ארגון הגג של האיגודים המקצועיים לבין ממשלות בעלות אוריינטציה ימנית, בהתמקדו בהשפעתם של גורמים פנימיים בממשלה ובהסתדרות על יחסי הכוחות בין שני מוקדי העוצמה.

הנחתו הבסיסית של צבאג היא שמאפייניהם של מוקדי העוצמה במשק הישראלי משווים לדגם הישראלי אופי ייחודי. אופיה הפוליטי של מדינת ישראל מקשה על

השגת קונסנזוס בסוגיות שונות, ומה שמנחה את הגופים בעלי העוצמה אינו בהכרח יחסי שוק תחרותיים של רווח והפסד, אלא בעיקר שיקולים ערכיים, שחשיבותם רבה במיוחד כאשר הממשלה וההסתדרות אינן בשליטתה של אותה מפלגה, כמו במהלך התקופה הנידונה בספר.

המסקנה המרכזית העולה מספר זה היא שהמאבק בין ההסתדרות לממשלה לא היה מאבק אידיאולוגי באופיו, אלא מאבק אינטרסנטי-מוסדי בין מוקדי העוצמה על עיצובו ועל תפקודו של המשק הישראלי, כמו גם על השפעה בזירה החברתית-כלכלית. כל צד פעל למען הגברת עוצמתו והשפעתו ביחס לצד האחר, ולעיתים אף על חשבוננו. אפילו שיתוף הפעולה בין הממשלה להסתדרות לא שיקף ניסיון למנוע את החרפתם של הניגודים האידיאולוגיים ביניהן, אלא ביטא שאיפה להגיע להסכמים לנוכח אינטרסים משותפים.

שולמית אליאש, גולי אצ"ל ולח"י: במחנות המעצר באפריקה 1944–1948, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1996, 291 עמודים.

בשנים 1944–1948 הוחזקו במעצר בריטי באפריקה כמה מאות מאנשי אצ"ל ולח"י ששלטונות המנדט גירשו מארץ-ישראל. מעצרים היה מלווה בנדודים ברחבי אפריקה ממחנה מעצר אחד למשנהו. פרשה זו מאירה סוגיות חשובות ומרכזיות בתקופה, כמו סוגיית היחסים בין השלטונות הבריטיים לבין היישוב בסוף תקופת המנדט והיחסים בין הבריטים לבין מדינת ישראל בתקופה מאוחרת יותר.

בספר נידונות, בין היתר, השאלות הבאות: מדוע ננקטה מדיניות של גירוש כלפי אנשי המחתרות? האם השיג הגירוש את מטרתו? מדוע היתה התופעה כרוכה בטלטול העצירים ברחבי אפריקה? ומדוע התעכבה השבתם ארצה גם לאחר שהתקבלה הצעת החלוקה באו"ם וגם לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל? בנסותה לענות על שאלות אלו מתבססת אליאש על חומר ארכיוני בריטי, ובכך גם מציגה את הפרשה מהיבט שונה. כמו כן היא מתבססת על עדויות העצירים ועל מגוון תעודות ומסמכים הקשורים לעצירים, לארגוניהם ולמוסדות היישוב והנהגתו.

המחברת טוענת שהסיבה למאמצים העצומים שהשקיעו הבריטים במאבק נגד אנשי המחתרות היתה האופן שבו הצטיירו בעיניהם אלה האחרונים. הבריטים ראו בהם טרוריסטים פנאטיים ומסוכנים ביותר, אף שלעתים קרובות היה דימוי זה רחוק ביותר מן המציאות. בהקשר זה המחקר חושף את הפער בין האופן שבו תפסו הבריטים את המחתרות ואת האיום שנשקף מהן לבין תפיסת אנשי המחתרות את עצמם כלוחמי חופש שאינם מהווים סכנה של ממש לשלטון הבריטי. בסיכומו של דבר מתוארת מדיניות הגירוש ככישלון, שכן אף שהנחיתה מהלומה על פעילות המחתרות ומנהיגיהן יעדיה לא הושגו.

רענן ריין, בצל השואה והאינקוויזיציה: יחסי ישראל עם ספרד של פרנקו, הוצאת מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב 1995, 254 עמודים.

הספר מציג את היחסים בין ישראל לספרד על רקע הזיכרון ההיסטורי של שני העמים

ומתמקד בשנים 1948–1956. המחבר מנתח את המדיניות של ישראל כלפי ספרד ואת עמדתה של מדינת ישראל בימי שלטון פרנקו, ובתוך כך בוחן את ההקשר הכללי של מדיניות החוץ הישראלית, של מדיניות החוץ הפרנקיסטית ושל מעמדה של ספרד בזירה הבין-לאומית בתקופה הנדונה.

כמה מן הסוגיות המרכזיות הנדונות במחקרו של ריין מתמקדות בדימויים: דימויים של היהודים, של הציונות ושל מדינת ישראל בספרד הלאומנית ודימוי משטרו של פרנקו בישראל. המחבר מנסה לבחון את מידת מחויבותה של ספרד להגנה על המקומות הקדושים לנצרות, ובהקשר זה נבחנת מדיניות הוותיקן כלפי ישראל. ההתמקדות בשנים 1948–1956 נובעת מתפיסתן כחטיבת זמן נפרדת ביחסי ישראל-ספרד, שכן בשנים אלו עוצבו בשתי המדינות דפוסי היחסים ביניהן, ואלו לא שונו במשך שלושים השנים שבאו לאחר מכן.

עמיצור אילן, אמברגו, עוצמה והכרעה במלחמת תש"ח, הוצאת מערכות/משרד הביטחון, תל-אביב 1995, 330 עמודים.

ספר זה הוא פרי מחקר בין-תחומי של לוגיסטיקה צבאית ויחסים בין-לאומיים. הספר דן בסוגיית הסיוע הצבאי שהוגש לצדדים הלוחמים בארץ-ישראל – או שנמנע מהם – במלחמת תש"ח. על אף הפולמוסים הרבים הסובבים סביבה והיעדר ההסכמה בין ההיסטוריונים באשר להשתלשלות האירועים בה, עדיין נתפסת מלחמה זו כבעלת השפעות מכריעות על עיצובו של האזור ועל הפוליטיקה הבין-לאומית.

אילן טוען שאחת הסוגיות הקשות הקשורות למלחמה היתה סוגיית ההצטיידות בנשק בעיקר בשל האמברגו שהטילו המעצמות והאו"ם על הצדדים הלוחמים ב-47'. צעד זה פגע קשות במאמצי ההתעצמות של הצדדים וביכולתם לנהל את המלחמה. עוד טוען אילן שהצבאות הערביים שנלחמו בישראל ב-48'–49' החלו את המלחמה כשהם מצוידים טוב יותר מצה"ל, אך במהלך המלחמה לא זכו לתגבור של ממש. לעומתם נהנה צה"ל – למרות שנפגע קשה מן האמברגו – מאספקה של אמצעי לחימה ומסיוע של מומחים זרים במידה שהיתה הכרחית לנצחונם.

בספר שלפנינו עוסק המחבר במהלך המלחמה ולא בתוצאותיה, בשימו דגש מיוחד על הגורמים שהשפיעו על מהלכה ובנסותו לערוך סינכרוניזציה בין האירועים המרכזיים שהביאו להכרעתה.

נדב שרגאי, הר המריבה: המאבק על הר-הבית; יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה מאז 1967, הוצאת כתר, ירושלים 1995, 446 עמודים.

בספרו הר המריבה פורס בפנינו נדב שרגאי תיעוד מדויק של העימותים שנתגלעו בעניין הר-הבית וסביבתו החל ב-1967. הוא מתאר בפירוט רב את העימותים המשפטיים והנסיונות המחתרתיים שנועדו לערער ולשנות את הסטטוס-קוו, כמו למשל הניסיון לפגוע במסגדים שעל ההר. המחבר מציין שביוני 1967 היה הצד המוסלמי נכון לקבל הסדר לרעתו בהר-הבית, אך למרבה הפתעתו מסר שר הביטחון

דאז, משה דיין, את ניהול ההר לידי המוסלמים וקבע שליהודים יורשה לבקר במקום אך לא להתפלל בו. הכותל הוא שנועד להיות אתר התפילה של היהודים והוכשר לקלוט את המתפללים היהודים. ואולם, קנאי ההר היהודים ראו בכותל תחליף נחות והוסיפו להילחם על זכותם להתפלל בהר־הבית. המחבר מוסיף וטוען שעד לימינו אלה, כעשרים ושמונה שנים לאחר המלחמה, ממשיך מיעוט דתי יהודי לדרוש את זכויותיו על ההר ופועל בהתמדה למען שינוי הסטטוס־קוו. בספר מתפרסמים לראשונה פרטים חדשים על קבוצות מחתרת יהודיות לא מוכרות, על המחתרות הידועות ועל הפעילות הפלסטינית הלאומית והדתית בהר.

מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948–1956, המרכז למורשת בן־גוריון, קריית שדה־בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב 1995, 245 עמודים.

אנו מעלים לארץ עם יחיד במינו, מפוזר בכל קצווי תבל, המדבר בלשונות רבות, חניך תרבויות זרות, נפרד לעדות ולשבטים שונים. את כל הציבור הרב המנומר הזה מוטל עלינו להתיר מחדש, לצקת אותו בדפוס של אומה מחודשת'. ציטוט זה מדברי בן־גוריון מביא עזריהו בהקדמה לספרו, בהצביעו על כך שלבן־גוריון, כמו גם לשאר מנהיגי המדינה, היה ברור שתהליך גיבושה של האומה המלוכדת מחייב כלים מתאימים לבניית כור היתוך שבו תתבצע 'ציקת האומה'.

ואמנם, בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה הושקעו מאמצים רבים בהקמת מוסדות ציבוריים שונים, שהם תמצית קיומה של מדינה כגוף שלטוני, אך יחד עם זאת הופנו משאבים רבים ליצירתה ולעיצובה של התרבות האזרחית הישראלית. ספרו של עזריהו מוקדש לדיון בעיצוב חגיגות העצמאות ובגיבוש הדפוסים הציבוריים של הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה. העצמאות והנופלים היו למוקדיהם של שני פולחנים לאומיים חדשים, שהיו מזוהים ישירות עם העצמאות המדינית ועם סיפור כינונה של הריבונות העברית. חשיבותם היא בכך ששילבו את המדינה ואת מיתוס כינונה במערך הסמלי־טקסי־לאומי.

חלקו הראשון של הספר מוקדש לדיון בפולחן העצמאות ועוסק בקביעת יום העצמאות, בעיצוב טקסיו של החג הלאומי, במצעדים הצבאיים ובנסיונות לעצבו בהתאם לדפוסים יהודיים מסורתיים. חלקו השני של הספר מוקדש להיבטים שונים של הנצחת הנופלים: קביעתו ועיצובו של יום הזיכרון לנופלים, בנייתם של בתי הקברות הצבאיים והקמת מצבות הזיכרון לזכר הנופלים במלחמת העצמאות.

יוסי כץ, תורה ועבודה בבניין הארץ: הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן 1996, 304 עמודים.

על־פי מתודות מחקר גאוגרפיות־היסטוריות משחזר ומנתח כץ את דרכה

ההתיישבותית של תנועת הקיבוץ הדתי למן הקמתה במחצית שנות ה־30 ועד פרוץ מלחמת השחרור. הדיון מתמקד בגיבושה ובתהליך הגשמתה של מדיניות ההתיישבות בגושים, מדיניות ייחודית שעליה החליט הקיבוץ הדתי בראשית ימיה של התנועה. כמו כן עוסק הספר בהרחבה בסוגיית השתלבותם החבלית של הקיבוצים הדתיים ובמערכת יחסיהם עם הסביבה הלא דתית.

היאחזות הקיבוץ הדתי באזורי הספר נבחנת בשלושה הקשרים: המפעל ההתיישבותי הציוני בתקופה הנידונה, מדיניות המוסדות המיישבים, ודרכו של הקיבוץ הדתי עצמו. המחבר בודק את מערכת היחסים של הקיבוץ הדתי עם תנועת האם, 'הפועל המזרחי', ואת היחסים בין שני גופים אלה ובין הסתדרות העובדים, הקרן הקיימת והסוכנות היהודית. בספרו מנסה כץ לענות על שאלות מרכזיות בתחומי המדיניות, התכנון והביצוע של מקבלי ההחלטות בדרגים השונים, ועל שאלות הקשורות להתיישבות ולחברה.

חנינא פורת, משימון לארץ נושבת: רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, 1930–1947, הוצאת יד יצחק בן-צבי, והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר וירושלים 1996, 228 עמודים.

ספרו של חנינא פורת דן במאבק לרכישת אדמות הנגב ויישובן מאז מאורעות 1929 ועד סוף 1947, ערב הקמת המדינה.

רכישת קרקעות וגאולתן עמדו במרכז מדיניותה של התנועה הציונית בחתירתה לבניין הבית הלאומי. לפיכך התמידו מוסדות היישוב ומומחי החקלאות שלהם במאמצייהם ללמוד את בעיות הקרקע וההתיישבות באזורים השונים של הארץ. ואולם, באזור הדרום ובנגב היו פני הדברים שונים בתכלית, וזאת בשל היעדר כל התנסות חקלאית קודמת באזורים הללו. בשנות ה־20 קבעו המוסדות הלאומיים שאין שטח זה מתאים להתיישבות. רק בשנות ה־30 וה־40 חל שינוי במדיניות הקרקעית-יישובית של התנועה הציונית בכל הנוגע ליישוב הנגב.

בראשית שנות ה־30 עדיין נבחנה האפשרות ליישוב הנגב בזהירות רבה, אך לקראת סופו של העשור הוחל במדיניות קרקעית יוזמת. מטרתה של מדיניות זו היתה להשתלט במהירות על הקרקע בנגב וליישבה בעזרת המוסדות המיישבים. בתחילת שנות ה־40 עדיין קיוו מעצבי המדיניות הזו שבריטניה תפתח לפני התנועה הציונית את הנגב להתיישבות רחבה. העימות בין היישוב לשלטון הבריטי הפך גלוי וכואב בסיומה של מלחמת העולם השנייה ולקראת שלהי העשור. רכישת הקרקעות וההתיישבות בנגב היו ממרכיביו הבולטים של עימות זה.

שמואל סטמפלר (עורך), צנחני התקווה, הוצאת המרכז לתולדות כוח המגן ה'הגנה' על-שם ישראל גלילי והוצאת משרד הבטחון, [תל-אביב] 1995, 199 עמודים.

יועתי עלי להפרד מכם. אם אשוב עוד נעבוד בודאי יחד, נפגש שוב ונכיר יותר טוב איש את רעהו. ואם לא – ואתם יודעים שאני בין החושבים שלשליחות כזאת עלינו

ללכת בהכרה שלא נשוב אם לא בדרך נס - אני רוצה שתדעו שחדשי עבודתי במחיצתכם היו בין המאושרים בחיי'. כך מסיים חיים אנצו סרני את מכתב הפרדה שכתב לפני יציאתו עם חבריו לפעולת הצניחה באירופה מטעם היישוב.

צנחני התקווה הוא אסופה של מסמכים, עדויות, קטעי זכרונות ומאמרים, המאירים מזוויות שונות את סיפור שליחותם של יותר משלושים צנחנים עברים באירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה.

הקובץ נועד להפגיש את הקורא עם רוח התקופה ולהציג בפניו את מערכות השיקולים והמניעים שעמדו בבסיס פעילותם של המעורבים בפרשיית הצניחה באירופה, הן מקרב מקבלי ההחלטות - השולחים, אך בעיקר מקרב מבצעי השליחות עצמם.

תעודות

ראיון עם אמיל חביבי

(מראיין יעקב אגמון)

שאלה: אמיל חביבי, אתה בעצם קיבלת שני פרסים חשובים בארץ הזאת, את פרס ישראל ואת פרס הפלסטיני החשוב ביותר. אפשר להגיד שהפרסים די מבטאים את הבעיה האמתית של סופר ערבי בתוככי מדינת ישראל, או שאני הגזמת.

תשובה: לא, אתה לא הגזמת, בוודאי יש בעיה, אבל אני כל חיי מנסה להציג את עצמי שאין לי הבעיה הזאת, שאני שלם עם עצמי. [יש] בי ההרגשה שאני חי במולדת שלי. שאני לא טורקי בקפריסין. זו הארץ שלי. נכון, לא שאלו בדעתי...

שאלה: בשני המקרים.

תשובה: בשני המקרים. אבל כל זמן שאני חי במולדת שלי אני לא מרגיש שיש לי בעיה של זהות, בעיה חדה כפי שמסבירים אותה. אני לא מקבל, דווקא גם בעבר לא הייתי מקבל את המדיניות של השלטון בישראל, לחמתי נגדו. אני חשבתי שאני צודק. לא רק כערבי פלסטיני התנגדתי לכל מיני אספקטים של המדיניות השלטת בישראל, אלא כאדם פטריוט,

* הראיון נערך בעקבות פרסום ספרו של חביבי סראיא, בת השד הרע בעברית ('שאלות אישיות', גלי צה"ל, 9.10.1993).

שני פרסי היוקרה הספרותיים המוזכרים בראשית הראיון והמסמנים את ייחודו של חביבי כסופר הם: 'פרס ישראל' לספרות, שהוענק לו ב־7 במאי 1992, ו'פרס ירושלים', שהוענק לו בינואר 1990, בקהיר, בידי יאסר עראפת (במסגרת שבוע התרבות הפלסטינית). בעת ההחלטה להעניק את פרס ישראל לשנת 1992 לאמיל חביבי עמד לנגד עיני השופטים גם ספר הפרוזה האחרון של חביבי סראיא בנת אל־ע'ול (ערבית 1991).

חביבי יליד חיפה, 1921, נפטר במאי 1996. במשך 19 שנה, מ־1952 עד 1972 היה חבר כנסת מטעם המפלגה הקומוניסטית. הוא הפסיק את קשריו עם המפלגה ב־1989.

יצירותיו המרכזיות הן: ששית ששת הימים, 1968; האופסימיסט, 1974 (עברית: 1984); לוקה בן לוקה, 1980; אח'טיה, 1985 (עברית: 1988); סראיא, בת השד הרע, 1991 (עברית: 1993); אום אל־רובביקה [מונודרמה], 1992 (עברית: 1997). תרגומי הספרים לעברית הם מלאכת מחשבת של אנטון שמאס.

עיבוד האופסימיסט למחזה, בכיכובו של מוחמד בכרי, זכה להצלחה רבה. המונודרמה

כמו אדם רגיל. ותמיד אני התחברתי עם עמיתים יהודים ישראלים שהיתה דעתי כמו דעתם.

שאלה: בדרך-כלל גם אלה שהתווכחו עם דרכה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית לא יכלו להתווכח עם העובדה המוצקת שזאת מפלגה יהודית-ערבית.

תשובה: כן, נכון. אני התווכחתי תמיד שלא מגיע לנו לפי המדיניות שאנחנו דגלנו בה מהתחלה, לא מגיע לנו תמיכה כל כך מועטה מקרב הציבוריות היהודית. וניגשתי לפשפש במעשינו. בטקטיקה שלנו, בגישה שלנו. איהם אתם כאילו לא צודקים.

תשובה: לא. לא מספיק שתגיד שאתה לא מובן על-ידי זה ששומע אותך. יכול להיות שאתה גם מציג את הדבר הצודק בצורה לא משכנעת ולא מבין את ההתלבטויות של האחר כאשר הוא בא, ניגש למדיניות שלך. לכן אני חיפשתי תמיד איהם הטעות שלנו. אני קיבלתי את דעת הקהל הישראלית כדעת קהל רגילה למרות כל הקשיים, כפי שקיבלתי את דעת הקהל הערבית הפלסטינית. אני תמיד רציתי לראות את האשמה, אם גם דעת הקהל שלי לא מבינה אותי, אני ניסיתי לחפש את הטעות אצלי לפני שאני מחפש את הטעות אצל זה ששומע אותי.

שאלה: אבל הרי אין מצב כזה. אתה לא שייך לאלה שתגיד שהרוב תמיד צודק. גם אם רוב האנשים לא הסכימו אתך ואתה מפשפש במעשיך, אתה בהחלט יכול להגיע למסקנה שאתה, כמיעוט, צודק.

תשובה: נכון. לכן אני אמרתי: לא מגיע לנו. לפי צדקת הקו שאנחנו דגלנו בו, לא מגיע שדעת הקהל היהודית רק תיתן תמיכה קטנה מאוד ומסויגת מאוד בנו.

שאלה: אתה ודאי שמעת את הנימוקים, שהיו כאלה שאמרו שקומוניזם ואסלאם זה דבר בלתי אפשרי. לעומת זאת היו כאלה שאמרו שהם מבינים שערבי יכול להיות קומוניסט, אבל הם לא מבינים איך יהודי יכול להיות קומוניסט כשהמדיניות של הקומוניזם העולמי היא נגד הציונות והיהדות. הוסיפו את זה יחד קצת.

אום אל-רוביקה (חפצים עזובים) הועלתה על הבימה בערבית, בשנת 1992, במסגרת 'התאטרון האחר' בעכו. השנה רואה אור נוסח חדש בעברית, מאת ששון סומך. רוביקה היא האישה שנשארה כאן. אחרי 1967 באים מהגלות בני עמה ואומרים לה: את בוגדת - והיא עונה: אתם הלכתם לעשות כיף בכל העולם, וכו', גם אם הייתם קורבן. זו התזה המרכזית של חביבי - העליבו אותנו, ירקו בפנינו כל פעם שהופענו כערבים תחת דגל ישראל. אני, קובע חביבי, מעדיף לחיות בארץ תחת דגל ישראל, מאשר להיות גולה. זה המשפט המרכזי של חביבי; זהו קו החיים שלו - שהוא לא עזב את הארץ בניגוד לאחרים שכן עזבו את הארץ. גם הגיבורה בהאופסימיסט שמה באקיה, שפירושו 'הנשארתי'. זה הוויכוח הארוך שהיה לו עם אלה שטענו כלפי ערביי '48 הנשארים בארץ שהם בוגדים, ויכוח שהתנהל גם עם הנהגת אש"ף טונים. התשובה שלו היתה לא, 'אני נשאר'. מקורביו מעידים שחביבי תרם לשינוי עמדת אש"ף טונים, מה שלימים אפשר את מהלכי 'הסכם אוסלו' (הערת יאירה גנוסר).

תשובה: כן. נפריד בין שאלת הלאום, בין היהדות, ערבי, יהודי, מערביים, כל מיני עמים – והקומוניזם. אני חושב שלא צריכה להיות בעיה שעמים, דווקא עמים מדוכאים שיתמכו בשאיפות הנאצלות של הקומוניזם. ועכשיו אנחנו גילינו, כתוצאה מהניסיון, והניסיון המר של התנועה הקומוניסטית הבין-לאומית, של העולם הסוציאליסטי לשעבר, שהסכר שהיה בינינו לבין הבנת העמים שאנחנו לחמנו למענם, למען החוק שלהם, הסכר הזה לא רק נבנה על-ידי אויבינו, אלא אנחנו בנינו אותו גם בעצמנו. והבעיה הזאת צריכה מחקר ודיון.

שאלה: חשבון נפש.

תשובה: חשבון נפש. אני עשיתי את חשבון הנפש שלי, אבל אני מדמה את המצב שלנו בתנועה הקומוניסטית לציפורים שכל חייהם חיו בכלוב. הם בהתחלה נכנסו בכוח אל הכלוב, נשארו בכלוב, אבל הם אחרי הרבה שנים התחילו ליהנות מהחיים השקטים האלה, כביכול, בתוך הכלוב וראו בחיים בתוך הכלוב אידיאל. וטוב, עכשיו קרה והכלוב התפורר ויצאו לחוץ. בפעם הראשונה הם הרגישו שיש להם צורך להזיז את הכנפיים, כל ציפור להזיז את הכנפיים שלו. זה לא היה קל, אחרי הרבה-הרבה שנים בלי הצורך להזיז את הכנפיים. וחלק, זה לא תלוי בגיל,

שאלה: נפלו.

תשובה: חלק הצליח ואזר כוח להזיז את הכנפיים שלו ועף במרחבי הטבע עם הציפורים אוכלי ציפורים ועם ציפורים שקטים, אבל התחיל לחיות, כמו יתר בני-האדם, בחיק הטבע. וחלק לא היה לו הכוח להזיז את הכנפיים וישב, ואין לו מדיניות ומחשבה, אלא נוסטלגיה לחיי הכלוב שהוא התרגל אליו.

שאלה: אני רוצה להבין: בתקופה לפני שאתה עשית את הדין-וחשבון, לפני שהחלטת לעזוב את המפלגה הקומוניסטית, היו תקופות שאתה, כלפי חוץ, מצאת את עצמך מגן על הדרך של המפלגה הקומוניסטית ובתוכך אולי נשרפת, אולי נכווית, אולי הסתרת, אולי שיקרת את עצמך, את האחרים [חביבי הזדהה עם גורבצ'וב, בניגוד לקו המפלגה הקומוניסטית הישראלית].

תשובה: האמת היא שבשביל להסביר לעצמי מה קרה לי אני כתבתי את הספר הזה, הספר החדש שעכשיו תורגם לעברית סראיא, בת השד הרע, 'בנת אל ע'ול' כפי שאנחנו אומרים בערבית, נדמה לי גם בשפות הלטיניות אפשר להשתמש במילה ע'ול. ואני שאלתי את עצמי: מה קרה? איך אני יכולתי לסבול מצב כזה? והגעתי למסקנה, שאני התנהגתי התנהגות לא כל-כך מוסרית. כאשר אני הרגשתי את עצמי כמו זבוב בקורי העכביש, אני מיד ברחתי דרך העבודה הספרותית. איפה שאני יודע שבעבודה, יצירה אמנותית, אתה לא יכול לשקר. כל שקר הקטן ביותר נחשף מיד.

בו בזמן שאני שכנעתי את עצמי, לאט-לאט, שבעבודה הפוליטית שקר מותר.

שאלה:

זה חלק ממכשירי העבודה.

תשובה:

כן. אני לא אומר שרק הקומוניסטים. אני אומר שכולם. אבל יש דבר והוא שאני שכנעתי את עצמי ששקרים מותרים והתנהגות לא מוסרית מותרת, אם זה משרת את המטרה הנאצלת ביותר.

שאלה:

המטרה מקדשת את האמצעים.

תשובה:

כמעט. זה מקיאוווליזם, כפי שאני קורא לו. זה הע'ול, זה השד הרע שגנב ממני את הדברים היפים שנולדים עם כל בן-אדם לפני שהוא מזוהם על-ידי החיים היומיומיים: הצדק, אהבת הצדק, אהבת האמת; כל אלה הם פראייה - ה־justice [צדק], שוויון, וכל אלה לאט-לאט נחטפו על-ידי מאז שאני שכנעתי את עצמי שזה אפשרי, מותר, כשר. טוב, אתה שאלת איך אני מסביר - זהו ההסבר. אני מסביר ולא מצדיק.

שאלה:

היו לך שיחות; אני ראינתי פה בתוכנית, לפני הרבה מאוד שנים, את אלכסנדר פן. היו לך שיחות עם אלכסנדר פן?

תשובה:

אנחנו היינו ידידים טובים, וכנראה אחד הבין את השני.

שאלה:

אפשר כמעט לדבר על קו מקביל בכמה דברים ביניכם, נכון?

תשובה:

הוא היה מדור אחר.

שאלה:

לא חשוב.

תשובה:

היה אדם גדול. טוב, אני התגאיתי שאני מצאתי דרך לרכוש את ידידותו. כך היה בעיני אלכסנדר פן.

שאלה:

אבל היו לכם שיחות גלויות על אותם הדברים שהיום אתה יכול לדבר על הכאב הפתוח הזה? או שאז צעדתם עם דגלים מונפים?

תשובה:

לא. לפעמים. יכול להיות, אני לא זוכר, אבל יכול להיות. לגלגנו על כל מיני 'איקונס', יכול להיות. אפילו בדיחות. יכול להיות. אבל ברצינות לא נכנסנו.

שאלה:

כי בדרך-כלל אמרו שלקומוניסטים אין חוש הומור.

תשובה:

תמיד היה לי חוש הומור, ותמיד שמעתי את הטענה הזאת ולא הבנתי אותה. יש. יש קומוניסטים שבאמת לא רק אין להם חוש הומור, לא מבינים בדיחה.

שאלה:

זו דרגה יותר נמוכה, אתה אומר.

תשובה:

כן.

שאלה:

הצורך שלך לכתוב - מאיזה גיל אתה זוכר את עצמך שזה צורך אמתי שלך?

תשובה:

אני גם מספר את הסיפור הזה. אני זוכר את עצמי כילד, כשאהבתי לשמוע סיפורים של סבתות. שתי סבתות היו לי. גם הדוד הזה שאני בונה את כל הסיפור סביבו [הדוד איברהים בסראיא], היה לי דוד כזה, מסתורי כזה שבאמת אני לא יודע מתי הוא נפטר ולא יודע הרבה דברים.

עכשיו אני מנסה להיזכר, ואני לא זוכר. קראתי, כמעט מהילדות שלי, בתרגום הערבי את ה־notes של לֵב טולסטוי, קטעים קצרים כאלה. אינני זוכר מה שם הספר. בערבית קראתי אותו, ומיד אהבתי אותו, אהבתי את המחשבות; הייתי ילד וקינאתי בו והתחלתי לחקות. והחלטתי לכתוב את הזכרונות שלי מהילדות. כתבתי. היה לנו חדר שעשינו אותו חדר מבור של באר שלא השתמשנו בו. אתה זוכר את הימים ההם, הימים לא היו מגיעים לכל בית...

שאלה: מבארות.

תשובה: בארות, כן. אבל כבר הימים הגיעו מחיפה, לכן אנחנו עשינו ממנו חדר, ונתנו לי האחים שלי שיהיה החדר שלי, חדר העבודה שלי, כאילו. אני הייתי מסתיר כל מיני דברים. כותב זכרונות ומסתיר אותם. ביום מן הימים האח הבכור שלי, הוא היה כמו אבא, אנחנו יושבים לאכול ארוחת ערב, אני לא זוכר מה, בערב. הוא מתחיל לשאול אותי שאלות, שאלות אינטימיות. מיד תפסתי שהוא קרא משהו. ולכן מתוך פחד אני שרפתי את הזכרונות, ומאז אני לא כותב זכרונות. מאז אני חושב שאני כותב.

שאלה: אבל גם בספרים שלך, גם בספר הזה, במבנה ספרותי שלם, אתה עוסק בבעיות האמתיות שמעסיקות אותך, דרך הפריזמה של המעשים אתה מגיע לספרות ולהפך. גם במחזה של 'אל־רוב־ביקה' אתה עוסק בבעיות אמתיות, למרות שזה ניתן דרך המדיום האמנותי.

תשובה: האמת היא שאני מזמן, לפני שנתתי דין וחשבון לעצמי, כאשר אני מרגיש שאני נחנק בשקרי הפוליטיקה, כמו זבוב בקורי עכביש, אני - כדי להמשיך ולנשום - אני נשען על העבודה הספרותית. אני כותב מתוך הכרח מוסרי, מצפוני - יכול להיות - אבל זה מה שדוחף אותי. וכפי שאמרתי לך, בספרות אני מעיז לבטא את הרגשות האמתיים שלי. למשל באל־רוב־ביקה. היו התקפות עלי.

שאלה: זהו, כמעט כתב האשמה היה בדברים שלך במחזה הזה.

תשובה: הגנה, לא האשמה. אני מגן על רוב־ביקה, על הנד שנשארה בוואדי ניסנאס. אני מגן על העם שלי, על הערבים הפלסטינים שיכלו להישאר בתוך מדינת ישראל, למרות כל הקשיים.

שאלה: וברחו.

תשובה: ולא ברחו. ולא נתנו גם להבריח אותם. למרות הכל הם נשארו. והיו, ועד היום לצערי הרב יש מי שחושב בחוץ־לארץ שאנחנו יכולנו להישאר מכיוון שנעשינו ציונים או 'קולבור־יטורס' - משתפי פעולה. ששילמנו מחיר גבוה, פוליטי, כדי להישאר. זה לא נכון, קודם כל אני רציתי להגיד: עצם הישארותו של אדם במולדת שלו היא לא נתונה להסברים, להצדקות, שתסביר מדוע נשארת בארץ שלך. מי שצריך להסביר - זה שעזב. הוא יכול להגיד, ואני אומר שרוב האחים והאחיות שלי שעזבו את הארץ ב־'47-'48 גורשו בצורה ישירה או לא ישירה, אבל גורשו, והם

קורבן. ואני אומר להם: אין לכם צורך להסביר מדוע אתם אינכם בארץ שלכם. אתם קורבן, והקורבן לא מטילים עליו אשמה. אין לכם צורך, כדי להצדיק את אייכותכם להישאר במולדת שלכם, להגיד שאלה שנשארו במולדת הם בוגדים. את זה אני רוצה להגיד. זה במצפוני של העם הערבי הפלסטיני, הבעיה הזאת היא בעיה שכמעט גילמה את המצפון של העם הערבי הפלסטיני. מדוע אמיל חביבי יכול היה להישאר בארץ, במולדת שלו, ואני לא יכולתי למרות שאני בעל תעוזה לא פחותה מאמיל חביבי. וזה נכון - לו היה [נשאר].

שאלה: אבל אולי לך זה היה יותר קל, כי אתה האמנת ששני עמים יכולים לחיות שם, וקיבלת אז, בעצם, את הצעת החלוקה שהיתה?

תשובה: אתה צודק. נכון. אני רוצה שייודע, גם בשביל ההיסטוריה, מגיע לי לחלום על ההיסטוריה: אני הייתי האדם שנבחר על ידי הנהגת המפלגה שלי בזמן המנדט, הליגה לשחרור לאומי של פלסטין - הפלסטינית, כדי ב-47', אחרי החלטת האו"ם, למסור את הדין-וחשבון לישיבה, ל'פלינום' של המרכז של המפלגה הזאת. למסור את הדין-וחשבון איפה שאני קורא למפלגה שלי ולעם שלי להסכים להחלטת החלוקה, מה שקוראים החלטת החלוקה. והיות והדבר הזה היה תפקידי, בוודאי אני עבדתי, עבדתי טוב. הבאתי את כל הנימוקים וגם הסברתי מה האלטרנטיבה לאי ביצוע ההחלטה. ואמרתי שהטרגדיה תקרה לעם שלי. והדין-וחשבון הזה שלי, ההרצאה שלי, התקבלה על ידי הוועד המרכזי של המפלגה. ולצערי הרב, מה שקרה אחר כך הוכיח את צדקת מה שאנחנו אמרנו אז, ומאז. ובזכות העמדה הזאת, העקרונית, יכלה האוכלוסייה הערבית של ישראל להמשיך ולחיות בתוך מדינת ישראל ושיהיה לה מרחב של חיים פוליטיים, של התנגדות למדיניות הדיכוי הלאומי ומדיניות הגירוש. למרות כל ההתקפות עלינו אז, הם לא יכלו להגיד שאנחנו נגד מדינת ישראל או עצם קיום מדינת ישראל. לכן אני חושב שבזכות העמדה הזאת ובזכות התקווה שאני מקווה שעכשיו אנחנו מתחילים להגשים אותה, שאפשר לחיות יחד ובדו-קיום למרות הכול, למרות כל ההיסטוריה.

שאלה: אפשר שה-29 בנובמבר 47' - מישהו אמר שהוא מרגיש היום כאילו שזה יום עצמאות של העם הפלסטיני? אתה היית נסחף לזה?

תשובה: לא. אני לא נסחף. קודם כול אני לא רוצה בכל הצהרה, ודווקא הצהרה שאין לה כיסוי מעשי, שתפחיד את טובי היהודים. אני רוצה שגם העם הישראלי יבין שאנחנו מבינים שאי אפשר לחזור אחורה. אני שמח שכולנו מבינים שאי אפשר להמשיך כפי שהמשכנו עד עכשיו, אבל כולנו מבינים שאי אפשר לחזור אחורה. למרות כל הכאבים והקשיים. אין לנו עתיד אלא העתיד. נפסיד גם את העתיד. אני מקווה שלא. ובכן, אמרות כאלו, שזה חגיגות יום העצמאות הפלסטיני - לא. אבל אני שמעתי דבר אחר, מאישה ישראלית יהודייה זקנה, נדמה לי בטלוויזיה

הישראלית, שהיא אמרה שעכשיו היא מרגישה שמדינת ישראל קמה והיא איננה אפיזודה, עכשיו. והיא קיבלה...

לגיטימציה?

שאלה:

תשובה:

של הפלסטינים, כן, של העם הערבי הפלסטיני. ואני אומר... אני מתכוון לכתוב מאמר; לו הייתי עכשיו חבר כנסת, כפי שהייתי 19 שנה, מה הייתי אומר לאלה הצועקים והמתנגדים. אני אומר שדור אחרי דור של אבות הציונות חיו ומתו בתקווה שיקבלו הסכמה פלסטינית למפעל הציוני, ולא קיבלו, והנה זה קרה. על מה הצעקה הזאת? וזו צעקה; מה אני אגיד לך, אני מרגיש מדוכא מהצעקה הזאת. עכשיו אני מסכים עם הזקנה הישראלית הזאת. עכשיו ישראל יכולה להיות בטוחה בעתיד שלה, מכיוון שהמפתח של ישראל למרחב הערבי תמיד היה העם הערבי הפלסטיני והבעיה הפלסטינית. נכון, אנחנו רואים כאן ושם התנגדויות, אבל ההתנגדויות האלה הלוא ימותו.

אתה, במשך שנים רבות, היית בשיתוף פעולה עם יוצרים יהודים וערבים, פעיל בקבוצות קטנות מאוד שניסו להעביר את המסר הזה. עברתם תקופות של מלחמות, היו רגעים של יאוש מוחלט?

כן. אני לא מתבייש שב־67', מלחמת 67', כששדרן 'קול ישראל' בכה והוא מודיע שהצבא נכנס לירושלים העתיקה גם אני בכיתי.

על זה שהוא נכנס?

שאלה:

תשובה:

שאלה:

תשובה:

על זה שמה נשאר כלי, אמצעי, כדי להוריד את המנהיגים הישראלים מהאופוריה שלהם. מי ישכנע אותם עכשיו. מי יוריד אותם קצת לאדמה, מי יסביר להם שאי אפשר להמשיך לחיות ככה בעולם הערבי התוסס. אני תמיד ידעתי שהעם הערבי הפלסטיני, החברה הערבית הפלסטינית היא החברה הבשלה ביותר להבנה ולדו־קיום עם ישראל כמות שהיא, מכל החברות הערביות בעולם הערבי. אני יודע מה שאני אומר. ותמיד אני חשבתי שהחטא הקדמון של המדיניות הישראלית הרשמית הוא המחשבה שאפשר להבטיח את עתידה של ישראל בהסדרים עם ארץ ערבית זו או אחרת ועל חשבון העם הערבי הפלסטיני. וזה יותר קל, יבואו יותר מהר, כל מיני. וזו אי־הבנה. תסלח לי, זו גישה של 'יורופיין אוריינטליזם'. לא מבינים את העולם הערבי. העולם הערבי הזה, עם כל הכבוד, מתקשה עד היום הזה לתת לגיטימיות לזכויות הלאומיות של העם הכורדי, שהוא איננו העם של קולוניזטורים בעולם הערבי. ועד היום, אתה יודע, אפילו אנשים מתקדמים מתקשים להכיר בזכותו של העם הכורדי להגדרה עצמית. אני יודע שללאומיות הערבית, הפן־ערביזם, יש דברים מתקדמים, אני יודע, ואנטי־אימפריאליסטים וכל מיני. אבל בשאלה הזאת העם, שמכיוון שהדברים הם בחייו מבין שאין לו מנוס אלא בדו־קיום עם ישראל ועִמָּה, הוא העם הערבי הפלסטיני. תרשה לי להוסיף עוד דבר: למה אני אומר את הדבר הזה? יש לי כל מיני סיבות, אבל אני

רוצה להדגיש סיבה אחת, וזה גם לו הייתי חבר כנסת הייתי אומר: עם ישראל, ובצדק, אומר שאין לו מולדת זולת הארץ הזאת. כולנו מכירים במה שקרה לעם היהודי בכל מיני מקומות בעולם. אני אומר שיש עוד עם שאין לו מולדת זולת פלסטין, חלק העולם הזה, הוא העם הערבי הפלסטיני. יכול להיות שזו אשמתו. אני לא אומר. אל תיתן לי לדבר על העם היהודי, הוא עם גיבור, אבל תן לדבר על עמי. אני אומר לך, יכול להיות שבאשמתנו אנחנו בזויים, שנואים. דווקא בעולם הערבי אנחנו שנואים. אין ארץ ערבית שמוכנה לקבל אותנו, בסופו של דבר. אין לנו מולדת זולת המולדת הזאת. לכן, אלה הצעקנים צריכים להבין את הדבר הזה. יכול להיות שהם גם אשמים במה שקרה לנו, אבל זוהי העובדה. אין מקום בעולם שמוכן לקלוט אותנו, אנחנו הפלסטינים, הלא כל-כך יפים.

שאלה:

גם כששולחים אתכם, אומרים: יש לכם 70 מדינות.

תשובה:

איזה מדינות? על מה אתם מדברים אוריינטליסטים כמוכם? העם הפלסטיני יש לו תכונות והתכונות האלה תכונות המבדילות, תכונות מקומיות נגיד, המבדילות אותו משאר העמים הערבים, כפי שלעם הסורי יש תכונות המבדילות אותו מהעם העיראקי או מהעם המצרי וכו'. התכונות האלו של העם הערבי הפלסטיני התגלמו, התפתחו, בעימות ישיר עם מה שאתה קורא לו המפעל הציוני. אני אומר שגם עם ישראל היהודי מתחיל לפתח תכונות מיוחדות, לאומיות מיוחדות, המבדילות אותו משאר העם היהודי בעולם. ושניהם התפתחו בתוך השפעת אחד על השני. עד היום הזה, אני אומר לך, ההשפעה השלילית של כל העבר שלי, עד היום הזה היא היתה הקובעת. עכשיו, זאת התאוריה שלי, אם יהיו יחסי שלום טבעיים, נורמליזציה ויחסי רעות, אני חושב שאתם תרוויחו ואנחנו נרוויח. כל האומה הערבית גם תרוויח; בדיוק כפי שאני אומר, תנו לעם הכורדי להגשים את ההגדרה העצמית שלו, גם זה יביא לצורה של פלורליזם בתוך החברה המזרחית.

שאלה:

כשאתה היית בקשר עם הסופרים והיוצרים הישראליים והיהודים [ועד היוצרים היהודי-ערבי, 1985-1988, בראשות אמיל חביבי ויורם קניוק ובהשתתפות נתן זך, שמעון בלס, דליה רביקוביץ ועוד], האם זה היה רק קשר פוליטי או גם קשר של השפעה ספרותית הדדית? איך אתה מרגיש (לא מה היו המטרות) בפועל?

תשובה:

אני לא יכול להגיד אלא שאני הושפעתי והואשמתי בקשר שלי עם התרבות והספרות העברית בישראל. אבל ההשפעה הזאת היא חלקית מאוד, באשמתי. העברית שלי, כפי שאתה רואה, היא עברית דלה מאוד, ודווקא הקריאה שלי של ספרות. עיתונות אני קורא, פוליטיקה...

שאלה:

זה הנשמה.

תשובה:

אבל ספרות קשה לי מאוד לקרוא. זה מרגיז את העמיתים היהודים שלי,

היות והם אומרים שהם קוראים, כשמתורגמות העבודות הספרותיות שלי לעברית הם קוראים. אני לא יודע אם הם אומרים את האמת או לא, אני לא יודע, אבל, טוב, צריכים לתרגם מעברית לערבית. יש חלק מתורגם, אבל לא מספיק. צריך לקום איזה מנגנון בעזרת המדינה לתרגומים הדדיים, והגיע הזמן ואני מקווה שנמצא פתרון לבעיה הזאת. אנחנו נחוצים אחד לשני.

שאלה: אני נזכר שבפעולות הפוליטיות שלך, גם כשאתה עשית את הצעד שלך, קיבלו את זה רע מאוד חבריך לשעבר.

תשובה: רע מאוד.

שאלה: זה פגע גם ביחסים האישיים שהיו לך, הממשיים?

תשובה: כן, זוהי הבעיה. אנחנו לא יכולנו כל הזמן להשתחרר מכל מיני מנהגים שהטילה עלינו התקופה של סטלין, ומי שסוטה - בוגד. טוב, אנחנו לא יכולים לעצור אותו, לשים אותו בבית־סוהר, או יותר מזה, אבל אנחנו היינו מחרימים אותו, כלומר מוציאים אותו מהחברה שלנו, ולצערי הרב...

שאלה: זה מה שקרה לך?

תשובה: החברים שלי לשעבר המשיכו במנהג הזה. היה מי שאמר לי: טוב, אתה עכשיו אוכל את המנה שאתה האכלת לאחרים. אני לא מסכים. אני הייתי תמיד אנושי. טוב, אבל ככה הם חושבים ומחרימים אותי. למשל, תדע לך שהעיתון שאני נתתי לו את רוב חיי אל־איתחאד, אני עשיתי אותו לעיתון יומי, היום יש להם החלטה שאסור שיפרסם מאמרים שלי, בלי שים לב לתוכן שלהם.

שאלה: גם אחרי כל מה שקרה בברית־המועצות?

תשובה: לא אכפת להם. ולכן אני אומר עליהם, לצערי הרב, ואחדים מהם הם התלמידים שלי - אני אומר שהם דומים לאלה שרוקדים בחושך, חושבים שהם מחרימים. כמה הם יכולים להחרים? טוב, אני מקווה שיפקחו את העיניים. כל התנועה הקומוניסטית בכל העולם עכשיו קוראים לחברים שגורשו, או שעזבו, שיחזרו ומנסים לעשות את המפלגה למפלגה דמוקרטית וכו'. כאן לא. למה לא, אני לא יודע.

שאלה: למה הם יותר קשוחים? הרי קרה משהו וגם היום קורה משהו. אז אולי אתה צדקת ולא הם?

תשובה: בוודאי אני צדקתי. כל ההתפתחות מוכיחה שאני צדקתי. וגם בזמן מלחמת המפרץ אני צדקתי והם לא צדקו, וגם בזמן ההפיכה הזאת של שלושה ימים של ינאייב במוסקבה [נסיון הסרק להפיל את גורבצ'וב] אני צדקתי והם לא צדקו. גם בעקשנות שלי של מאבק נגד הקיצוניים בשאלה הפלסטינית אני צדקתי, ואני לא הרפיתי מהמאבק נגד הקיצוניים, גם בתוכנו, בתוך החברה הערבית בישראל. גם שם אני צדקתי. אני לא יודע. יש לי כל מיני מחשבות סטליניסטיות, שיכול

להיות שמישהו מפיק תועלת מחוץ לחברה שלנו, מפיק תועלת מהקו הזה שיביא לאובדן כל ההישגים שאנחנו השגנו דווקא בקרב האוכלוסייה הערבית, והם הישגים לא מבוטלים. באמת, למה נגזר עלינו, על האוכלוסייה הערבית דווקא בישראל, נגזר עליה שההנהגה הזאת תהיה הנהגה שדרכה יביא לחיסול כל ההישגים שלנו, בו בזמן שהמפלגה הקומוניסטית בקרב העם הערבי הפלסטיני בשטחים הכבושים, למשל, השתנתה, אפילו שינתה את השם שלה: המפלגה הקומוניסטית-מפלגת העם הפלסטיני, וגם שינתה את התקנון שלה. אפילו המפלגה הירדנית השתנתה. נדמה לי, רוב המפלגות בארצות הערביות שינו. יותר דמוקרטים. שינו את התקנון שהביא לנו את כל הטרגדיות שלנו, תקנון הבנוי על מה שקרוי צנטרליזם דמוקרטי, שעשו מאתנו... הכנסנו את עצמנו לכלוב. רק כאן.

שאלה: מוכרח להיות לזה הסבר יותר מאשר אתה אומר אותו. אני לא יודע אם פסיכולוגי, או פסיכולוגי-פוליטי, אבל זה פשוט בולט לעין יותר מאשר בכל ארץ אחרת, כפי שאתה אומר. מה הסיבה?

תשובה: אמרתי לך. איני יודע. אני רוצה לשמור על המצפון שלי, לא רוצה להתעמק בדבר הזה.

שאלה: אמיל חביבי, אתה כותב עכשיו ספר חדש?

תשובה: לא. יכול להיות שבהשפעתך, בהשפעת הפעילות המבורכת שלך ושל חבריך, אני כותב עוד מחזה. ואני מרגיש ש...

שאלה: התאהבת בתאטרון?

תשובה: כן. אני חושב שבתנאים הקיימים והמתפתחים התאטרון הוא דרך יותר

רחבה ואמיצה להעביר את המסרים הספרותיים לציבור, והקריאה נעשית... יש משבר בקריאה. אני לא יודע, אצל קוראי העברית, אבל אצלנו יש משבר, בכל העולם הערבי יש משבר. יש סיבות אובייקטיביות, כפי שהיינו קוראים להם: הטלוויזיה, הכבלים, ולכן גם אני מרגיש צורך לנסות ולכתוב מחזות. המחזה הזה שאני כותב אותו עכשיו במשך יותר משנתיים, זה הולך לאט-לאט בגלל הפוליטיקה. טוב, אני מברך על הפוליטיקה אם תמשיך להיות כך, ואני מוכן להקריב, למען פוליטיקה כזאת מוכן להקריב עוד יותר בעבודה הספרותית שלי. אני כותב על היחסים, בפעם הראשונה, בין תושבי עין-הוד היהודים, האמנים האלה, יפי הנפש - ואני אומר יפי הנפש ברצינות, לא כמילת גנאי, יפי הנפש - לבין שכניהם, השכנים שלהם. הערבים של עין-חוד (עין-הוד היתה עין-חוד), גורשו ב'47-'48, חלק מהם בנה לו כפר על יד עין-חוד, ויש יחסים ביניהם. מקרבה אל תושבי שני הכפרים האלה מצאתי דבר קצת מוזר: היהודים של עין-הוד מתחילים לראות את הערבים 'as ghosts' - שדים. זה בדוק. עכשיו, כשאני התחלתי עם אנשי עין-חוד, אני רואה שגם הם רואים את היהודים כשדים, לא כאנשים

אִמְתִּיִּים. אלה מתחילים לראות שדים בתוך הבתים שהיו של הערבים, ואלה התחילו לראות אותם, את היהודים, כשדים שבאים בלילות סביב הכפר שלהם. אני מקווה שאצליח לגמור את המחזה הזה, אבל הוא יהיה מחזה לא של יחיד, אלא מחזה שלם. נראה, כשאני אגמור אותו אני אגיש אותו אליך. [חביבי סיפר על מחזה אחרון זה כמה פעמים, בכמה במות, אולם המחזה לא ראה אור, כנראה לא הושלם.]

נאום בטקס הענקת פרס ישראל, 24.4.1996

מאיר שמגר

אישי נשיא המדינה

אדוני ראש הממשלה

אדוני יושב־ראש הכנסת

עמיתי נשיא בית־המשפט העליון

אדוני ראש העיר ירושלים

ד"ר דן רונן

ואחרונה חביבה, השרה שולמית אלוני, המנצחת על חלוקת פרס ישראל ועל הטקס המרשים אשר בו אנו נוטלים חלק.

בשם עמיתי חתני פרס ישראל התשנ"ו אני מבקש להביע תודה מעומק הלב על הכבוד והיקר שהונחלו לנו. החלטותיהן של ועדות השופטים היו לגבי כל אחד ממקבלי הפרס עילה טובה וכשרה להתרגשות. הן היו בגדר סיכום והפשטה אוהדים של משמעות המעשים אשר שיקפו את עיקר פועלו של חתן הפרס, על ציר חייו, כל אחד במסגרת מקצועו ותפקידיו.

הישגיו של כל הזוכה בפרס הם פרי יכולתו ותכונותיו, בין אלה הטבועות ובין אלה הנרכשות. אולם שדה הפעולה שבו הם עלו וצמחו היא חברתנו, אשר בה נוהגות חירויות היסוד, המושרשות בה, כביטויין בחופש הבעת הדעה, ביכולת ההגשמה האישית, בחופש האמונה והפולחן הדתי, בחופש המחקר והמדע; ומנקודת ראות אחרת, זוהי הזירה שבה פתוחה בפני כל פרט ההזדמנות לחפש אחר האמת רבת הפנים והצורות.

כמנהג המקום ארשה לעצמי, במסגרת הזמן שהוקצב לי, מספר הערות בשולי דברי התודה; יש בהן משום ספיחים להנחות היסוד אשר אותן הצגתי לעיל.

גבירותי ורבותי,

פשוט וברור הוא כי האמת הסובייקטיבית של האחד איננה בהכרח גם האמת הסובייקטיבית של האחר. ערכים עלולים לבוא לידי התנגשות. ניגודים עלולים להתגלע בין תרבויות, או בתוך קבוצות באותה תרבות, ובין שני בני־אדם ויהיה זה אפילו מתוך אותה קבוצה. כדי שבני־אדם יוכלו לחיות בצוותא על אמתותיהם השונות, או במלים אחרות, כדי שיהיה טוב, כדברי מדרש תנחומא, הן לצדיק והן לשכנו, הכרחי כי כולם ינהגו בסובלנות ובסבלנות הדדיים, בפתיחות ותוך זניחת

הארס והלענה, הלעג וההתנשאות, שהם לצערי לא אחת אופני המעשה וההתבטאות המצויים אך הבלתי־רצויים. מעשה הרצח השפל מיום 4 בנובמבר 1995 הוא אות וסימן לתהום אשר אליה ניתן להידרדר. האכזריות המפליגה שבמעשה אינה צריכה להסיח את הדעת מכך שהוא סימן היכר (תסמין) לרוחות רעות שהן בנות בית במעונותינו, ואשר אין להתייחס אליהן בפשטנות או בפטליזם.

גבירותי ורבותי,

הסובלנות והסבלנות הם המבטיחים את מה שמכונה בפי מלומדים שונים מתחום מדעי המדינה, וביניהם סר ישעיהו ברלין, 'החירות הנגטיבית', קרי אי־מניעתה של חירות כלשהי מן הזולת.

I am normally said to be free to the degree to which no man or body of men interferes with my activity [I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford 1969, p. 122]

אולם הצהרה גרידא על קיומה של חירות, בין זו הנגטיבית ובין זו הפוזיטיבית, אין די בה. אנו נוהגים לומר מדי שנה, כי בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים. הווי אומר, ראוי הוא כי כל אחד מבני עמנו יעמיק ויבין משמעות השחרור והמעבר מעבדות לחירות ויפנים את ההכרה בכך שהוא נהנה מפירותיהם.

מעבר לכך ובדומה לכך עלינו להבין כי חירויות היסוד המוקנות לנו בכל עת נתונה אינן נחלה וקניין המובנים מאליהם, שהם בני־קיימא לעולם ובכל הנסיבות. היה זה, בין השאר, Henry W. Nevins בספרו *Essays in Freedom* (p. xvi), אשר ציין כי החירות היא נכס שיש לכבשו מחדש למען עצמנו מדי יום ביומו. אגב, על־פי ההשוואה המובאת בדבריו, דינה של החירות מבחינה זו כדינה של האהבה. לפי סברתו אנו תמיד מאבדים מחירותנו, כי אחרי כל ניצחון אנו חשים, בטעות, כי ניתן לנוח על זרי הדפנה וליהנות מן החירות ללא מאבק נוסף. דא עקא, הקרב על החירות לעולם אינו תם ושדה המערכה לעולם אינו רוגע. פרופסור הרולד לסקי, איש ההגות הסוציאליסטי היהודי־בריטי, אימץ את ההנחה המתוארת כפתיח לספרו על תורת המדינה (*A Grammar of Politics*).

אכן, ניתן ללמוד מן העבר כי הישגים בתחום המדיניות, החברה, התרבות ובכלל זה בתחום קיומם של ערכי יסוד סובלים מן הארוזיה־מכוח־הנסיבות שההיסטוריה האנושית נושאת בחובה. אומות, חברות ותרבויות עברו מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, לעתים אף מבלי לחוש בכך בבירור. נדרשים התמדה ושקידה מתמשכים כדי לשמור על ערכי היסוד, על קיומם; ובנוקטי לשון 'ערכי יסוד' כוונתי הן לחירויות היסוד והן לעיקרים שהם נכסי צאן ברזל מהותיים המשקפים את זהותו, דמותו, מורשתו הרוחנית ואמתותיו של העם. עיקרים וערכים אלה – בכל תחומיהם – בוטאו אצלנו במגילת העצמאות, אשר אותה כינינו באחד מפסקי־הדין של בית־המשפט

העליון בתואר 'תעודת הזהות של המדינה'. סיכם זאת לפני כשלושים שנה הנשיא אגרנט:

כך מלמדים ברורות הדברים שהוצהרו בשעתו בהכרזה על הקמת המדינה, כי לא זו בלבד שישראל הינה מדינה, כי לא זו בלבד שישראל הינה מדינה ריבונית, עצמאית, השוחרת חופש ומאופיינת על-ידי משטר של שלטון העם, אלא גם שהיא הוקמה כמדינה יהודית בארץ-ישראל, כי האקט של הקמתה נעשה בראש וראשונה בתוקף זכותו הטבעית וההיסטורית של העם היהודי לחיות ככל עם ועם עומד ברשות עצמו במדינה ריבונית וכי היה באקט זה משום הגשמת שאיפת הדורות לגאולת ישראל [ע"ב (ערעורי בחירות) 1/65, פ"ד (פסקי דין) יט (3) 365].

הוספנו והבהרנו בפסק דין אחר כי אין סתירה בין אופיה היהודי של המדינה לבין אופיה הדמוקרטי, כפי שאין סתירה בין צרפתיותה של צרפת לבין אופיה הדמוקרטי דהאידנא.

אין זה אף פעם מיותר לשוב ולהדגיש כי היסוד היהודי והיסוד הדמוקרטי אשר בתוך עיקרינו מורים, שניהם, כי חובה לכבד זכויותיו של כל מי שחי עמנו, כמיעוט לאומי או דתי, כאורח לשעה, כעובד לתקופה או בנסיבות אחרות כלשהן.

גבירותי ורבותי,

הצורך במאבק ובמאמץ מתמידים לקיום הערכים הלאומיים, החוקתיים, החברתיים והתרבותיים מופנה, לפי מהותם של הנושאים, לעבר מספר יעדים אשר בפרטיהם לא נדון כאן במסגרת צרה זו.

אזכיר עם זאת, בקליפת אגוז, כי ישראל עוצבה באופן ברור על-ידי תנועה רעיונית. מגילת העצמאות נתנה ביטוי מידי להמשכיותה של המורשת הלאומית שהולידה את הרעיון הציוני.

יחד עם זאת נתלו לשחרור הלאומי-המדיני שאיפות חברתיות ותרבותיות, שהרי שוחררנו לא רק מן השלטון הבריטי בארץ זו אלא ביקשנו גם להסיר סייגים שהותירו אחריהן אלפיים שנה של קיום בנכר, שעיוותו את מוטת השליטה האישית של הפרט בגורלו ובבחירותיו. לשאיפה לחידוש העצמאות נתלו אפוא שאיפות חברתיות, כלכליות ותרבותיות.

השאיפות שרווחו בין מעצבי האידיאות של ראשית המאה נבנו בחלקן על-פי דפוסים ותפיסות יסוד שנולדו במאה שחלפה ואף בזו שקדמה לה, בבתי המדרש של בנטהם והגל, רוסו ומרקס.

האופקים שצוירו על-ידי הוגי דעות אלה, מערך הכוחות החברתיים שתוארו על-ידם, היומרה לפשטנות והחד-משמעיות שאפיינו את תפיסותיהם, אינם יכולים עוד להיות קבילים בצורתם המקורית לאור הלקחים העולים מן ההיסטוריה האנושית של מאתיים השנים האחרונות. הם אינם יכולים עוד לשרת כיום, בצורתם המקורית

והמוכרת, חברה חופשית, מודרנית ומתקדמת, הואיל ואינם מותאמים עוד למציאות של סוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת; ולא פחות מכך, מאחר שהם נושאים על גבם נטל של כישלון או של הכשלה, כל אחד בתחומו.

מתחייב ניסיון למחשבה מחדשת ומטהרת, הפרדת הבר מן התבן, יצירת כלים רעיוניים אשר ייבנו בין השאר על השמירה והטיפוח של החירויות, מתוך איזון סביר עם צורכי הכלל ותוך קיום המורשת הלאומית, המקבצת את נכסי האמונה, המחשבה והתרבות החומרית שצמחו בתחומנו הייחודי; זאת תוך דחיקת רגליו של ההדוניזם המצוי, חסר המעצורים וחסר העכבות, המתעלם מן הזולת ולעתים אף דורס אותו תוך סגידה להישגיות של הרגע, נהנתנות שהיא נטולת תשתית מוסרית-ערכית ואף חסרה ראייה פרגמטית לטווח ארוך.

ראוי כי נשוב למחשבה הרעיונית היוצרת לשם השרשת ערכים המגנים על זכויות האדם, תוך איזון סביר עם ההכרח לחזק אושיותיה של המסגרת המדינית והחברתית. ראוי שפנינו יהיו אל הבנייה והטיפוח של ערכי יסוד אנושיים ואל חיזוקה של תשתית מדינית וחברתית דמוקרטית חסונה, בריאה ובת קיימא השומרת גם על ייחודנו הלאומי.

ברוח דבריו של החכם מכל אדם, בספר משלי:

לדעת חכמה ומוסר
להבין אמרי בינה:
לקחת מוסר השכל
צדק ומשפט ומִשְׁרִים.

(משלי א:ב)

רשימת קיצורים

אב"ג - ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל
אה"ע - ארכיון העבודה, מכון לבון, תל-אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת-אפעל
אמ"ע - הארכיון ההיסטורי של מפלגת העבודה, בית ברל
א"צ - ארכיון צה"ל, גבעתיים
אצ"מ - ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד, טבנקין, רמת-אפעל
אש"צ - ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ה'הגנה', תל-אביב
ג"מ - גנזך המדינה, ירושלים

FRUS – Foreign Relations of the United States

PRO – Public Record Office

רשימת המשתתפים

אהרנסון שלמה	האוניברסיטה העברית בירושלים
אורן אלחנן	ענף היסטוריה, צה"ל
אפל מיכאל	אוניברסיטת חיפה ומכללת אורנים
בלפר אלה	אוניברסיטת בר-אילן
בן פורת אמיר	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
בר-און מרדכי	יד יצחק בן-צבי
ברלוביץ יפה	אוניברסיטת בר-אילן
גלמן יהודה	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
גנוסר יאירה	המכון לחקר השלום, גבעת חביבה
גרינברג יצחק	מכללת בית ברל
דורון אברהם	האוניברסיטה העברית בירושלים
חביבי אמיל	חיפה
יבלונקה חנה	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
ליסק משה	האוניברסיטה העברית בירושלים
ליפסקר אבידב	אוניברסיטת בר-אילן
מינץ מתתיהו	אוניברסיטת תל-אביב
מרקוביץקי יעקב	אוניברסיטת חיפה ומכללת אורנים
נדב דניאל	אוניברסיטת תל-אביב
סלע אברהם	האוניברסיטה העברית בירושלים
ערפלי בעז	אוניברסיטת תל-אביב ומכללת בית-ברל
פורת חנינא	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
פינקוס בנימין	המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
פרילינג טוביה	המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
קרלינסקי נחום	המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
רוז'נסקי רחל	אוניברסיטת חיפה
שלמון יוסף	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
שמגר מאיר	ירושלים
שמש משה	המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
שפר גבריאל	האוניברסיטה העברית בירושלים

המרכז למורשת בן-גוריון – רשימת ספרים

אביזוהר מאיר, פרידמן ישעיהו (עורכים), 1984, עיונים בתכניות החלוקה 1937-1947.

אביזוהר מאיר, 1985, הציונות הלוחמת: מבוא ליומן בן-גוריון ולזכרונותיו.
אביזוהר מאיר, 1990, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

אופנהיים ישראל, 1993, תנועת החלוץ בפולין 1929-1939.
אסיה אילן, 1994, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.

בן-גוריון דוד, 1987, זכרונות ו (מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

בן-גוריון דוד, 1993, לקראת קץ המנדט (זכרונות מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

בן-גוריון דוד, 1993, פעמי מדינה (זכרונות מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

בן-גוריון דוד, 1997, נילחם כאומה (זכרונות מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

בר-און מרדכי, 1991, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש - 1956.

גינזסר פנחס (עורך), 1989, הספרות העברית ותנועת העבודה.

גל אלון, 1985, דוד בן-גוריון: לקראת מדינה יהודית.

גלבוע משה, 1994, י' ליבוביץ: דברים והיפוכם.

גל-נור יצחק, 1994, ושבנו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית, בשיתוף עם הוצאת מאגנס.

דורמן מנחם, קומם אהרן (עורכים), 1989, אלתרמן ויצירתו, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.

חבר חנן, 1995, בשבי האוטופיה: מסה על משיחיות ופוליטיקה בשירה העברית בארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם.

טל דוד, התפתחות תפיסת הביטחון השוטף של ישראל 1949-1956 (עומד להופיע 1998).

כוגן מרדכי (עורך), 1989, בן-גוריון והתנ"ך: עם וארצו.

עזריהו מעוז, 1995, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956.

פורת חנינא, 1996, מישימון לארץ נושבת: רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, 1930-1947, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.

פינקוס בנימין, 1986, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי.

פינקוס בנימין (עורך), 1987, יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944–1948.

פינקוס בנימין, 1993, תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947–1987.

פינקוס בנימין, יהודי ברית-המועצות בעידן גורבצ'וב (עומד להופיע 1998).
פינקוס בנימין, בנסימון דוריס (עורכים), 1992, יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל.

פינקוס בנימין, טרואן אילן (עורכים), 1988, סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה.

פרידמן ישעיהו, 1996, גרמניה, תורכיה והציונות 1897–1918, בשיתוף עם אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
פרילינג טוביה, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה (עומד להופיע 1998).

צור אלי, נופי האשליה: מפ"ם 1948–1954 (עומד להופיע 1998).
צמרת צבי, 1993, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים, 1950.
צמרת צבי, 1997, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימ העלייה הגדולה.
קרן מיכאל, 1988, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה.
שהם ראובן, 1997, סנה בשר ודם: פואטיקה ורטוריקה בשירתו המודרניסטית והארכיטיפית של אורי צבי גרינברג.

שורץ שפרה, 1997, קופת חולים הכללית: עיצובה והתפתחותה כגורם המרכזי בשירותי הבריאות בארץ-ישראל, 1911–1937.

שלום זכי, 1995, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי 1949–1956.
שמש משה, טרואן אילן (עורכים), 1994, מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש.

Ben-Gurion David, 1997, *Like Stars and Dust: Essays from Israel's Government Year Book*.

Bensimon Doris & Pinkus Benjamin (eds.), 1989, *Les Juifs de France, le Sionisme et l'Etat d'Israel*, Paris: l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO).

Gal Allon, 1991, *David Ben-Gurion and the American Alignment for a Jewish State*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press & Jerusalem: The Magnes Press.

Gal Allon (ed.), 1996, *Envisioning Israel: The Changing Ideals and the Images of North American Jews*, Jerusalem: The Magnes Press.

Troen S. Ilan & Shemesh Moshe (eds.), 1990, *The Suez-Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, London: Frank Cass.

Troen S. Ilan & Pinkus Benjamin (eds.), 1992, *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, London: Frank Cass.

- עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 1 (תשנ"א/1991), עורך: פנחס גינוסר.
- עיונים בתקומת ישראל, 2 (תשנ"ב/1992), עורך: אבי בראלי.
- עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג/1993), עורך: פנחס גינוסר.
- עיונים בתקומת ישראל, 4 (תשנ"ד/1994), עורך: פנחס גינוסר.
- עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה/1995), עורך: פנחס גינוסר.
- עיונים בתקומת ישראל, 6 (תשנ"ו/1996), עורך: פנחס גינוסר.
- עיונים בתקומת ישראל, 7 (תשנ"ז/1997), עורך: פנחס גינוסר.
- ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 1996, עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי.

Israel Studies, vol. 1, no. 1 (1996); vol. 1, no. 2 (1996); vol. 2, no. 1 (1997), Editor: S. Ilan Troen. A joint publication of the Ben-Gurion Research Center and the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, in affiliation with the Association for Israel Studies - Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.

Shvut: Studies in Russian and East European Jewish History and Culture, vol. 1-2 (17-18) (1995), vol. 3 (19) (1996), Editor: Benjamin Pinkus. In cooperation with the Diaspora Research Institute, Tel Aviv University.

ISRAEL STUDIES Vol. 1. No. 2 Fall 1996

ESSAYS

Yechiam Weitz, *The Holocaust on Trial: Comparative Perspectives on the Kastner and Eichmann Trials*

Ya'acov Blidstein, *The Treatment of Hostile Civilian Populations; The Halakhic Discussion in Israel*

Maoz Azaryahu, *The Creation of Mount Herzl as the National Cemetery*

Yinon Cohen, *Comparative Perspectives on Israeli Jewish and Arab Emigrants to the U.S.*

BEN-GURION AND ISRAELI SECURITY POLICY: ESSAYS AND DOCUMENTS

Amir Bar-Or, *The Evolution of the Israeli Army, 1947-1953: A Documentary Presentation*

S. Dan Troen, *British/French/Israeli "Collusion" in 1956; the Protocol of Sèvres*

Moshe Zak, *The Roots of Israeli-Jordanian Cooperation; the Shift in Ben-Gurion's Policy towards Jordan, 1958-1963*

ZIONIST DIALECTICS

Zeev Sternhell, *Response to Articles by Ira Sharkansky and Yosef Gorny in Israel Studies 1.1*

Michael Shalev, *Time for Theory; Critical Notes on Lissak and Sternhell (in Israel Studies 1.1)*

Gershon Shafrir, *A Counterview on Israeli Society; A Response to Moshe Lissak (in Israel Studies 1.1)*

Ran Aaronsohn, *Settlement in Eretz Israel — A Colonialist Enterprise?; The "New" Historians, the "Critical" Sociologists and Historical Geography*

REVIEW ESSAYS

Isaiah Friedman, *Jehuda Reinharz and Anita Shapira: Essential Papers on Zionism*

Arie Issar, *Conflicts and Covenants in the Middle East; a Review of the Contemporary Literature on Regional Water Problems*

David Levi-Faur, *Comparative Methods in Israeli Scholarship; a Review of Michael Barnett's Israel in Comparative Perspectives*

Avi Shlaim, *The Likud in Power; the Historiography of Revisionist Zionism*

ISRAEL STUDIES Vol. 2 No. 1 Spring 1997

ESSAYS

Michael Perko, *Towards 'A Sound and Lasting Basis': Relations between the Holy See, The Zionist Movement and Israel, 1897-1997*

Angelika Timm, *Three Routes to Recognition and Reconciliation: The Burdened Relationship between the GDR and Israel*

Document: David Ben-Gurion and Chancellor Adenauer at the Waldorf Astoria on March 14, 1960
Introduced by **Zaki Shalom**

THE WAR OF INDEPENDENCE AND LOCAL ARAB POPULATIONS

Lalla Parsons, *The Palestinian Druze in the 1947-1949 Arab-Israeli War*

Arnon Golan, *The Transformation of Abandoned Arab Rural Areas*

LIBERALIZATION IN CULTURE AND THE ECONOMY

Glenda Abramson, *Theatre Censorship in Israel*

Ran Hirschl, *The Constitutional Revolution and the Emergence of a New Economic Order in Israel*

ZIONIST DIALECTICS

George Mosse, *Can Nationalism be Saved? About Zionism, Rightful and Unjust Nationalism*

Eliezer Ben-Rafael, *Critical versus Non-Critical Sociology; An Evaluation*

Chaim Waxman, *Critical Sociology and the End of Ideology in Israel*

REVIEW ESSAYS

Isaiah Friedman, *Essential Papers on Zionism* edited by Jehuda Reinharz and Anita Shapira:

Alex Weingrod, *How Israeli Culture was Constructed; Memory, History and the Israeli Past*

ISRAEL STUDIES Vol. 2 No. 2 Fall 1997

EDUCATION IN ISRAELI SOCIETY

Walter Ackerman, *Making Jews; an Enduring Challenge in Israeli Education*

Ismail Abu Sa'ad, *The Education of Israel's Negev Bedouin; Background and Prospects*

Daniel J. Elazar, *Education in a Society as a Crossroads; An Historical Perspective of Israeli Education*

THE HOLOCAUST REMEMBERED

Omer Bartov, *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States*

Dan Bar-On, *Israeli Society Between the Culture of Death and the Culture of Life*

Special Section:

THE STATE OF THE ISRAELI STATE

Introduction, **Gabriel Sheffer**

Gabriel Sheffer, *The Current Discourse on Sovereignty, Citizenship and Loyalty*

Ephraim Kleiman, *The Waning of Israeli Etatism*

Charles Liebman, *Conceptualizing the Culture Conflict Among Israeli Jews*

Shimon Shetreet, *Reflections on Israel as a Jewish and Democratic State*

Sammy Smooha, *Ethnic Democracy: Israel as an Archetype*

Ira Sharkansky, *The Israeli State; A Cumbersome Giant*

REVIEW ESSAY

Laura Ziltrain Eisenberg, *Founding Father Forgotten:*

Review of Moshe Sharet: Biography of a Political Moderate, by Gabriel Sheffer

ISRAEL STUDIES

Encourages multi-disciplinary scholarship on the development of Israeli society and culture. It welcomes contributions from students of Israeli history, literature, political science, economics, sociology, anthropology, and historical geography. Temporal boundaries include the pre-state period, although emphasis is on the State of Israel. Attention is given to the study of the different groups that constitute Israeli society. Due recognition is also given to events and phenomena in Israel and in the diaspora communities as they affect the state.

This statement of policy is the result of a collaborative effort by the Ben-Gurion Research Center at Sede Boker, the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies and the Association of Israel Studies.

Each provides representatives to the Editorial Board, and together they ensure that **Israel Studies** is a journal of quality and diversity. **Israel Studies** welcomes the multiplicity of views that animate the research, imagination, and commitments of scholars devoted to understanding and interpreting Israel. The journal provides a forum for scholars from a wide variety of disciplines to share information, insights, and concern.

In book-length issues, there are, in addition, individual articles, clusters of essays on selected themes, major documents drawn from newly-released or discovered materials, debates on methodology and substance in "Zionist Dialectics" and "Review Essays." In these ways, **Israel Studies** presents new and important scholarship and promotes the exchange of ideas and perspectives in a vital and often contentious emerging field of study. Recent issues have been devoted to the following topics: Shaping The Collective Memory; Israel's Nuclear Policy In Historical Perspective; Citizenship In Israeli Society; Zionist Dialectics; The Holocaust; Security Issues In The Decade After Independence; Israel's Foreign Relations; The War Of Independence and Local Arab Populations; Liberalization In Culture and the Economy; Critical Versus Non-Critical Sociology; Documents From the Archives; Education In Israeli Society; The State of the Israeli State; Review Essays.

Israel Studies is published twice a year by Indiana University Press.

Editorial Board: S. Ilan Troen, Editor

Natan Aridan, Assistant Editor

Glenda Abramson, Majid Al-Haj, Uri Diner, Tuvia Friling, Pinhas Ginossar, Yosef Gorny, Pinna Lahav, Charles Liebman, Moshe Lissak, Noah Lucas, Ian Lustick, Amos Oz, Ilan Peleg, Shulamit Reinharz, Gadi Sheffer, Avi Shlaim, Russell A. Stone, Mark Tessler, Bernard Wasserstein, Alex Weingrod, Yael Zerubavel

Manuscript submissions and correspondence concerning editorial matters should be addressed to the Editorial Office, Israel Studies, Ben-Gurion Research Center, Sede-Boker Campus, Israel 84990 (tel.: +972-7-6555862, 6555050; fax: +972-7-6555728; e-mail: lstudies@bgumail.bgu.ac.il).

ISRAEL STUDIES Vol. 1. No. 1 Spring 1996

SHAPING THE COLLECTIVE MEMORY

Yael Zerubavel, *The Forest as a National Icon: Literature, Politics, and the Archaeology of Memory*

Judith Baumel, *"Rachel Laments Her Children" — Gender and Holocaust Memorials in Israel*

ISRAEL'S NUCLEAR POLICY IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Ariel Levité and Emily B. Landau, *Arab Perceptions of Israel's Nuclear Posture, 1960-1967*

Zaki Shalom, *President Kennedy, David Ben-Gurion and the Dimona Project 1960-1963*

CITIZENSHIP IN ISRAELI SOCIETY

Nathan Yanai, *The Citizen as Pioneer: Ben-Gurion's Concept of Citizenship*

Tamar Hermann, *Does It Have a Chance? Protest and the Structures of Political Opportunities in Israel*

DOCUMENTS

Yehoshafat Harkabi, *The Last Reminiscence: an interview with Pinhas Ginossar & Zaki Shalom*

ZIONIST DIALECTICS

Eliezer Schweld, *"Beyond All That" — Modernism, Zionism, Judaism*

Ian Lustick, *To Build and to Be Built By: Israel and the Hidden Logic of the Iron Wall*

Moshe Lissak, *'Critical' Sociology and 'Establishment' Sociology in the Israeli Academic Community: Ideological Struggles or Academic Discourse?*

George Mosse, *Can Nationalism be Saved? On Zionism, and Rightful and Wrongful Nationalism*

REVIEW ESSAYS

Reflections on Zeev Sternhell's *Nation-Building or a New Society? The Zionist Labor Movement 1904-1940* and the Origins of Israel:

Yosef Gorny, *The Historical Reality of Constructive Socialism*

Ira Sharkansky, *Israeli Income Equality*

REFLECTIONS ON ISRAEL AND THE DIASPORA

Charles Liebman, *Restructuring Israeli-Diaspora Relations*

Arnold J. Band, *The New Diasporism and the Old Diaspora*

to quote Anton Shamas, was 'a genius collaborator with the [Arab] heritage'. All of these reviewers agreed as to the uniqueness of Habiby's style, bringing together, as it does, traditional or classical Arabic literary features (the novel is described in the title page as *Khurrafiyya*, i.e. chit-chat or fairy tale), while at the same time presenting its 20th century reader with a truly modern text. The implied criticism of the Israeli Communist Party, in which Habiby served as a central figure for several decades, is effectively expressed by Habiby's repeated recourse to the popular saying 'You cannot hold two watermelons in one hand'. Several critics discussed the political significance of this saying for understanding the novel.

Habiby's reviewers approach his art from different angles. One point on which they do not seem to agree is whether the work in question is 'western' or not; whether Habiby, a Palestinian Israeli, is an 'oriental' writer, ('... his writing is not western literature', to quote Shamas again)? Are his 'implied readers' also Israeli (i.e. through Hebrew translation)? The gist of the controversy is, however, as to whether the novel is in the main a contribution to Palestinian particularism, or is it a text of universal nature. It would seem that the answer to this last question depends on whether the critic in question is Jewish or Palestinian.

The Palestinian critics seem to underline the specificity of *Saraya* in the Palestinian context, whereas the Jewish critics tend to point out its 'universality'. An article entitled 'Palestinian Post-modernism' (Somekh, *Haaretz*, 5.11.93) stresses the contemporariness of the novel. To quote Somekh: 'It is possible to characterize Habiby's literary experiments as a leap forward, inadvertant and exceptional though they may be, into postmodernism, which in fact precedes the appearance of true modernism in local Arabic literature'.

Habiby, a Palestinian-Israeli writer, was aware of the controversy aroused by his work. He remained, however, loyal to the basic tenets of his art. In a truly inspired Arabic language he quotes from western culture; and his art is primarily addressed to the Arab reader, although it also embodies a hidden dialogue with the Israeli reader.

from model to model, and from context to context. These mechanisms enable the models to simultaneously organize the same materials. This also enables the models to switch the materials from their accepted functions to serve functions which traditionally they are not befitted to. Amongst these mechanisms, particularly emphasized are the means of organizing the continuity of the novel, the structure of the mutual relations between the end and the preceding phases, combined discourse techniques, dispersal of information, the use of varied voices of the narrative, etc. All these reflect, and serve, a unique psychological-philosophical concept of an artist who is revealed in the novel as a maestro of both story and ethics. The paper ends with all this becoming perceptible with a detailed description of the first phase of the plot which is like the first act of a tragedy. Further phases will be reviewed in the second part of this article, to be published in the next volume.

The Acceptance of Emil Habiby in Contemporary Israeli Literature - Hebrew Literary Supplements on *Saraya, Daughter of the Ghoul*

Yaira Ginossar

Emil Habiby (1921-1996) was the first (and to date the only) Arab author to receive the prestigious Israel Prize for literature. The awarding of the prize in 1992 engendered a great controversy in Israel as well as in the Arab world.

In Hebrew, the language of the majority culture in Israel, Habiby's book *Saraya, Daughter of the Ghoul* witnessed a steady process of acceptance. Originally published in 1991, its Hebrew translation (by Anton Shamas) appeared in 1993. The review articles published in the literary pages of Israel's major Hebrew papers are of special significance since most of the authors of these articles were scholars specializing in the study of Arabic and/or Hebrew literatures. It is therefore possible to describe the acceptance of *Saraya* as 'combined' - a combination of studies by academic critics who may grant the work in question a measure of canonization on the one hand, and publication in literary pages of major newspapers, with the effect of popularizing the Palestinian author and his work.

Habiby's reviewers were at one in praising the literary talent of the writer who,

The Tragedy of the Mediocre Man of Senses
Studies in the Plot of the Novel *Temol Shilshom* (The Days Before)

by S. Y. Agnon

(First Article)

Boaz Arpali

Temol Shilshom (The Days Before), by S. Y. Agnon, is one of the exceptional novels in Hebrew literature, as well as 20th century world literature. It combines a number of the central models and aspects of the novel - from Cervantes to Kafka. It motivates a varied complex, particularly that of contextual interpretation and embodies the multi-faceted and most powerful struggle involved with issues of personal existence, as well as the social and the metaphysical existence of man in general and the Jew in particular. This is a Jewish novel and an Eretz-Israeli one. It is also Agnon's most universal novel. This paper, the first of two, deals with the plot of the novel. It offers a new look and a new interpretation.

The basic argument in this paper is that this plot is in fact a double plot, or that it can be described as such. On the one hand, it is a plot which maintains reference to models of the episodic-panoramic-Picaresque-comic story, that type of story which has a loose structure spreading out in space. On the other hand, it retains attributes to models of the psychological-dramatic-tragic story which develops in time and whose structure is tight and its links connected and deriving one from the other in a clear consequential chain.

The first story actuates the wandering protagonist who is passive, naive and comic. A series of incidents drives him from place to place, and from one encounter to another. In the second story, the very same protagonist acts due to the psychological ruling of his soul. He moves among the ideological and existential alternatives on the way that leads him to his foreseen doom. The first model is built from the beginning of the novel to its end. The second model is built, in retrospective reading, from the end to the beginning (and thus in each of its links). According to the first story, the protagonist's fate is arbitrary, unpredictable and unexplained. According to the second - his fate is necessary, explicable, part of a world order, which may be difficult to justify, but one can examine its character and its significance.

These models of the plots are presented briefly in this paper. Also described are the mechanisms of the narrative, by means of which the novel leads the reader

which serve also as the basis for the distinction between the spiritual world and the real world.

There are plastic-ambivalent moments in history for which the romantic paradigm (used not in the sense of the literary genre) seems to apply. It is precisely these moments which are best served by the devices made available by literature: Firstly to resolve, albeit in an imaginary fashion, the romantic complexity of reality. Then to act as a clarion call in proclaiming and encouraging the long-awaited revolution. Finally, when the vision reaches the stage of implementation - to act as the moral conscience, ever-critical of the inevitable fallibilities and frailties.

It is at this last-mentioned implementary stage of the revolutionary process that the fundamental distinction between the spiritual world and the world of historical activism reappears, and then the question that has to be asked is: What role does literature have to play in the post-visionary and post-revolutionary society?

The Hebrew Poets and 'The Red Congress', 1926

Avidov Lipsker

It is the concern of this study to examine the historical effectiveness of literary activity with reference to the events associated with the inauguration of the 'Working Youth' movement and its organ *Bama'aleh* ('Upward'). The founding conference of this trade union, which was unique in that it was organized and run by working youths, took place in Tel-Aviv between the twenty-fifth and twenty-eighth of September, 1926. It was soon apparent that the tendencies of the Communist left, current amongst the youth of the time, had reached wild extremes of expression in the decor chosen for the visual setting of the conference: The national flag (the 'blue-and-white') and the portrait of Benjamin Zeev Herzl were conspicuous by their total absence. The event became known as 'The Red Congress'. In the face of this challenge leading writers took up the pen and chastised the perpetrators with varying degrees of severity - Berl Katznelson, Uri Zvi Greenberg, Alexander Ziskind Rabinowicz and H. N. Bialik. Their reaction stemmed the tide of the leftward drift and brought about a moderation of the ideological thrust of *Bama'aleh*. This may be regarded as a test case: An ideological conflict was waged in the socio-political arena and settled to a large extent in the sphere of Hebrew letters.

upon to transfer the hospital to the Ministry of Health while the army was to continue to have a say in its management. The nomination of Sheba as the director of the hospital in its revised form (June 1953) secured the new arrangements. Actually, this hospital served as a model for a number of other leading hospitals in the country which function to this day as 'integrated' institutions, and serve the needs of both the civilian and military sectors in Israel.

The Messianic Paradigm: Radicalism and Romanticism in History and Literature

Ella Belfer

Considering the relationship between literature and history, the author of this paper presents the following questions: Are there circumstances under which the fundamental distinction between the 'spiritual world' of literature and the historical 'world of action' is blurred, and if so, what are those circumstances? Furthermore, what brings about the heightening of the presence of literature within the context of the historical experience, causing it to discard its role as a mere bystander passing, as it were, comments on history and to take on an active role in the historical process? Finally, are there any definable parameters to this phenomenon?

The answer to the last question is in the affirmative.

It is the author's opinion that this phenomenon is a by-product of the visionary element at work within history. Whenever a process of revolutionary-radical activism is set into motion, this process will strive towards the total destruction of the existing society, and its reconstruction in an alternative form. By its very nature, the process is impaled on the horns of the historic-romantic dilemma of vision versus reality.

The power which literature wields at such a juncture (for which the Zionist revolution can serve as a convenient example) springs in the author's opinion from two sources:

- * The paradoxical nature of the revolutionary-visionary phenomenon, torn as it is between radicalism and romanticism.
- * The basic components of the imaginary world of literature, components

Apparently the considerations of the Israeli authorities, in the first years of the State's existence, were first and foremost to settle the country and provide security for its population and maximum absorption of new immigrants. All these were above all other humane factors, especially regarding civil rights, property and land ownership of the Arabs in general and the Bedouins in particular.

Thus came about a situation whereby the Bedouins were denied the *Dirah*, the traditional grazing rights, and the migration of the flocks ceased. Some of the areas which in the past had been grazed remained in Arab states while on other areas the State intended to settle many new Jewish agricultural communities. To these areas entrance was totally denied to the Bedouins. The process of sedentarization and settling which had begun before the war, coupled with the grazing prohibitions, now turned into enforced sedentarization and reduced the traditional livelihoods of the tribes. The Bedouins began to search for alternative employment solutions, i.e. as agricultural day laborers on the neighboring *moshavim* and *kibbutzim* and later in construction work, transportation, industry and guard duties.

Tel-Hashomer - From Military Hospital No. 5 to a Civilian Medical Center

Daniel Nadav

The early history of this hospital, since its inauguration as a military hospital in June 1948, illustrates the wish of its founder, Dr. Chaim Sheba, to influence the framework of public health in the new state. In accordance with his social vision, he wanted to use Tel-Hashomer and other IDF hospitals as a cornerstone for a national or nationalized health system. He failed in this venture while serving as director-general of the Ministry of Health from 1950 to 1952. This was mainly due to the lack of support of Ben-Gurion who was attentive to the *Histadrut* and its health organization which were opposed to radical changes that could endanger their hegemony in the sphere of public health. Nevertheless, Sheba expanded the activities of Tel-Hashomer well beyond the usual scope of a military hospital. He introduced civilian health fields and drew the best specialists to work there.

In 1953, the army had to give up its exclusive hold on the hospital as it could not continue to finance its huge expenses. After long negotiations, it was agreed

Settlement and Development Policy and the Negev Bedouins, 1948-1953

Chanina Porat

This paper examines the Israeli Government's policy for the sedentarization of the Negev Bedouins, following the War of Independence and taking into account the urgent challenges the young government had to face: Supplying the increasing population with fresh provisions; absorbing the new immigrants; dispersing them throughout the country; providing employment and housing, as well as taking control of the abandoned rural lands. In addition, defense of the frontiers was a major issue to contend with.

Following the War of Independence, the Israeli authorities evacuated Bedouin tribe members who had remained in the Negev to an area in the Eastern Negev called *Sayag*. The reasons for this evacuation were security and settlement. Most assessments were that of the 80,000 Bedouins who had inhabited the Negev prior to the war, less than 12,000 remained with the ending of the battles.

The Israeli authorities wished to determine the required area for cultivation necessary for a Bedouin family, based on the Mandate Government's figures. The authorities chose the low estimates thereby determining that the 15,000 Bedouins concentrated in the *Sayag* area would each receive an average of 30 dunams. This figure was not accepted by the Bedouins.

It was well known to the authorities that 1.8 million dunams, worth 30 million pounds sterling, remained in the Negev that prior to the war had been cultivated by the Bedouins. This did not prevent the authorities from crowding the tribes in the *Sayag*. This area was devoid of water and arable lands. The tribes were also barred from returning to their abandoned lands.

Ben-Gurion and Yosef Weitz were in agreement that most of the Bedouins were to be compelled to leave the areas of Israeli territory. Thus the security situation in the Negev would improve and the better lands would be put at the disposal of the population dispersal policy.

During the first years of the State several proposals were raised to solve the settlement issue of the Bedouins, by establishing agricultural villages. Albeit, it was clear to the authorities that this plan meant that the State had to relinquish its claim to the Negev lands and this they refused to do. Parallel to this, under Egypt's initiative, international pressure increased upon Israel to let the Bedouin refugees return to their lands, and to stop the continuing deportations due to security reasons.

reason for this was the negative attitude espoused by the Zionist leadership, especially proponents of the Labor movement, towards private enterprise in general and towards the private citrus industry in particular.

This article analyzes the rift that existed between the private farmers and representatives of the Zionist establishment concerning the role of private enterprise in the building of the *Yishuv*. It offers a detailed account of the fundamental principles and beliefs held by the private citrus growers, based to a large extent on the writings of Moshe Smilansky, a noted author and leader of the private citrus growers. The study also reveals that following the *Fourth Aliya* the Labor movement shifted its ideological and economic policies and utilized market and capitalist strategies. Yet, in spite of this, the ideological rift between the farmers and their opponents remained deep and for a time unbridgeable.

This is as It was: Capitalism, Commodity and Inequality

Amir Ben-Porat

This paper offers an alternative interpretation to the process of ethnic inequality in Israel that began in the early days of statehood. The prevalent explanation of ethnic inequality is faulty because it does not rely on a proper theoretical framework. The conventional explanation regarding Israel relies on Modernization and on the Pluralist perspective, as well as on fragments of Marxism which were not sufficiently integrated into the explanation. It is suggested here that a better explanation of ethnic inequality should be derived from the theory of 'becoming a capitalist society'. This leads to two things: ethnic inequality will then be anchored in a general explanation of inequality and it will be situated in a comparative context.

The thesis of this paper is that ethnic inequality is a symptom of class-based inequality which developed during the process of the Israeli society becoming capitalist thus making ethnic inequality historically inevitable. It afflicted mostly immigrants from Asia and Africa because they were the most vulnerable to proletarianization and commodification on immigration. The responsibility and culpability of the Israeli state derived from its being a 'hatchery' of the process of becoming capitalist.

in which the program operated and its stringent administrative practices. Also, the rationing devices it used to distribute its limited resources and the rather deplorable effect it had on the well-being of the elderly poor who were dependent on the program as their only source of income support.

From the experience of the selective grant program for the elderly poor in the 50s and 60s, it is evident that exclusion and the establishment of separate programs designed to serve weak and poor population groups do not serve their best interests. In the context of the stratifying role of the welfare state, such selective programs tend to develop highly restrictive policies, administrative practices, and rationing measures that reflect the relative powerless position of these groups. In the current political climate, in which a return to selective income security programs has been recommended, the experience of the selective Old Age grants program should thus serve as a serious warning against these trends.

Degania or Petah Tikvah? The Ideological Debate between the Private Jewish Citrus Growers and their Opponents, 1904-1939

Nahum Karlinsky

There is a common and rarely contested assumption that the agricultural settlements founded by the Zionist National Institutions, particularly the *kibbutzim* and *moshavim*, comprised the dominant mode of settlement in Mandatory Palestine. Contrary to this widespread belief, the economic and demographic data from this period clearly indicates that before 1939 the agricultural settlements established by the private sector dominated the map of the *Yishuv* in terms of number of settlements, land acquisition, number of inhabitants, job opportunities, and in their general contribution to the growth of the Jewish economy. The success of the private agricultural settlements was mainly due to the flourishing citrus industry. Indeed, most of the private farmers at that time were citrus growers.

However, in spite of its significant contribution to the implementation of Zionist objectives and ideals, the role of the private citrus industry was marginalized, and rarely received the scholarly attention it deserved. The main

The Absorption of Holocaust Survivors in the State of Israel - New Perspectives

Hanna Yablonka

The commonly accepted theory regarding the absorption of the mass immigration in Israel is that of the 'Melting Pot', whereby all the immigrants were forcefully molded into the so called existing Israeli culture.

A recent micro research concerning the European immigrants, most of whom were Holocaust survivors, shows otherwise. It now appears that these immigrants were not integrated by a passive process but rather as a result of their own actively organized efforts. These efforts sought to extend both material aid and moral support to the survivors-immigrants by helping to shape the Israeli society's views of the Holocaust and the survivors. Historical investigation of these efforts reveals many organizations aimed at economic support as well as many others which were devoted to preserving the European Jewish experiences of the Second World War and the memory of the Holocaust.

Old Age Grants in the 1950s and 1960s

Abraham Doron

The main topic of the paper is exclusion and selectivity in social security programs. The Old Age national insurance program introduced in Israel in the early 1950s excluded from its universal coverage two groups of elderly people: Those who had already reached the age of 67 at the time the law was adopted, and new immigrants who, upon arrival in the country, were 60 years of age and over.

As many among the excluded elderly remained without any sources of income a selective program of old age assistance grants was established for them. There was no clear governmental responsibility for the old age grants program. It was operated in the form of a semi-voluntary fund under the auspices of the Ministry of Welfare, in cooperation with and with combined funding from *Malben* (the American JDC program for dependent immigrants in Israel), the Jewish Agency and the country's local authorities. The paper includes a description and analysis of the protracted process that led to the establishment of the program; the manner

ABSTRACTS

This article is comprised of four parts, the purpose of each is to present and analyze the phenomenon of the ideological, official and dissident anti-Semitism which was supported and tolerated by the regime at the time of the USSR's total collapse.

Part I is dedicated to the historical roots of the Soviet ideological anti-Semitism during the Gorbachev era, i.e. the Slavophilism; the Pochevnichestvo; the Russian Idea and the Nationalist Bolshevism.

Part II deals with the trends which were organized or supported by the regime, i.e. the Village Literature; Historical Literature; Russian Neo-Paganism and various aspects of Russian Nationalism.

Part III is presented against the historical background of the dissident ideological trends, i.e. Christian Socialism; Neo-Slavophilism and Neo-Fascism. The discussion evolves around Alexander Solzhnitsin the writer, Igor Shafarevich the scientist and the Pamyat Organization.

In Part IV both the official as well as the popular anti-Semitism are examined by their activities and organizations all over the Soviet Union.

Betar and the Holocaust Survivors in Italy (1945-1946)

Jacob Markovizky

This article focuses on the organization and the activities of *Betar* among the Holocaust survivors who reached Italy in the aftermath of World War II. Italy was the main country of transit for the Jewish refugees. Their presence there played an important role in the epic rebirth of the Jewish nation.

The goals of *Betar's* activities were to achieve unity and cooperation within the ranks of the survivors. Thus, the political, educational and indoctrination activities were quickly begun among the refugees.

The author of this article also draws attention to the continuous tension which existed between *Betar* and the *Irgun Zvai Leumi* (IZL). The IZL's representatives were compelled to operate among individuals and groups of *Betar* and they tried to attract them to join the ranks of the IZL while in Italy.

The author concludes that in spite of the controversies and struggles, it was *Betar's* activities which enabled the survivors to shape their national identity and formed them into a conscious group which strove to reach their 'Promised Land' despite all British efforts to deny them entry.

* Using methodologies by which the issue is analyzed on the basis of 'feelings', 'images' and 'motivations' rather than facts which arise from the research.

* Missing the essential documentation and using only partial and insignificant papers. This phenomenon is due to the mistaken identification of the main bodies which dealt with the rescue attempts while lacking sufficient use of British and American Intelligence documentation in order to reconstruct the rescue actions that were attempted.

* Projection of the political struggle on shaping the image of the State, the public 'discourse' as to the 'cleanliness' of the Zionist revolution, its legitimacy and even the justification of the State as a solution to the anomaly of the existence of the Jewish people, on the way of writing and analyzing this charged issue.

* Attributing the failure of most of the major attempts to rescue Jews and the terrible gap between the Six Million and the few who survived to the 'obtuseness and alienation' of the Zionist leadership in relation to everything which happened in the Diaspora.

* Translating the ideological component of 'Negating the Diaspora' within the Zionist credo as an ideological and conscious basis of the de facto abandonment of the Diaspora during the Holocaust.

* Tedium of Ben-Gurion as a founding leader who did not agree with and who did not adjust to the transition between the '*Sturm und Drang*' period to that of the established period of the society, using these materials as a means to ease the leave-taking process from him.

Anti-Semitic Propaganda and Activities during the Gorbachev Era

Benjamin Pinkus

Gorbachev's years of ruling the USSR were times of soul searching and attempts to bring into effect reforms that were to solve the USSR's endless pains and problems. These years were noted for their relative openness and liberalism. Therefore, it was only to be expected that the anti-Semitic propaganda attacks which had prevailed prior to Gorbachev's rise to power would have subsided. But, like all other intricate systems of this gigantic country, this particular campaign both continued and changed at one and the same time.

ABSTRACTS

it on to the leaders of the Jewish trade unions, thus contributing to the diminishing of *Poalei Zion's* public status.

Furthermore, at the basis of the campaign lay the connections between the leaders of the trade unions and those of the *Histadrut*. These connections led to developments in the American Jewish labor movement which were a reflection of the developments in Eretz-Israel. The result of this process was the formulation of new patterns for conducting the work for Eretz-Israel in America, in the spirit and image of the *Histadrut*, and contrary to the political interest of the *Poalei Zion* party.

Moreover, the connections with the leaders of the *Histadrut* also led to the involvement of these leaders in the work for Eretz-Israel in America. This involvement eventually paved the way to the unification between *Poalei Zion* and *Ze'irei Zion* in America in 1931, as a parallel move to establishing *Mapai*. The unification heralded the end of a chapter in the history of *Poalei Zion* in America and the opening of a new entirely different one.

Above all, one year after the unification, further to the activities carried out in the UHT campaign, the 'League for Labor Palestine' was established in America. The league proceeded to concentrate fund raising for Eretz-Israel among American Jewish labor, and in fact also took the conducting of the work for Eretz-Israel away from the united party, leading to the blurring of the boundaries between them.

The Distorted Stereotype about D. Ben-Gurion and the Holocaust

Tuvia Friling

Based on the last chapter of the book *Arrow in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership and the Rescue Attempts During the Holocaust* (in print), this paper traces the reasons for the distorted image that has been connected with Ben-Gurion and the *Yishuv's* efforts to rescue Jews during the Holocaust. The paper describes and analyzes the gap between the results of the research of recent years and this stereotype and attributes it to the following components:

* Attempting to de-humanize Ben-Gurion's image, as a means used by components within the political conflict during the 1950s.

1880-1925, who was involved in the endeavor. Chazanowitch was born in Lithuania and became one of the prominent figures in the *Poalei Zion* party in Russia. He emigrated from Russia in 1907. At first he became active in *Poalei Zion* in Austria, but later wandered to Canada and Argentina where he tried to establish a branch of *Poalei Zion* while confronting the JCA. Due to these activities he was expelled from Argentina. In 1908, while being a member of the PZ World League secretariat, he showed his initiative, involvement and also proved his knack for public relations and his keen political instincts. In fact, he proved to have a most significant presence amongst the leadership of the League. He got embroiled in his relations with other party members as well as other parties of the League. It is therefore not surprising that his term in office was entangled by many personal crises.

The 'United Hebrew Trade's Campaign' and the Changes within *Poalei Zion* in America, 1924-1932

Rachel Rojanski

The United Hebrew Trade's Campaign, which opened in New York in February, 1924, and became a permanent annual campaign in 1926, is considered in the annals of *Poalei Zion* as a record accomplishment. Some even define it as one of the most important activities carried out by the party.

The UHT campaign was indeed the principal endeavor in which *Poalei Zion* was involved in the '20s, and from many points of view it granted the party a great achievement by becoming a permanent operation that placed the work for Eretz-Israel on the agenda of hundreds of branches of labor organizations.

Despite this, the author of this article attempts to show that the development of the campaign and the ensuing political processes constituted a dominant factor in the dynamics that led to the diminishment of *Poalei Zion's* political status in America, eventually resulting in remarkable changes in their power, including organizational changes.

Poalei Zion, which was a Zionist party with a clear Eretz-Israel ideology, and which in World War I had attained the status of a leading force among the Jewish Labor Movement in America, aimed to turn the work for Eretz-Israel during the '20s into an organizing element of the Jewish labor in America, under their leadership. The UHT campaign took this role away from them and passed

ABSTRACTS

Egypt's attitude was dominant, no Arab decision was taken at this stage. Israel, meanwhile, continued to carry out her project.

T h e s e c o n d p h a s e , 1 9 6 4 - J u n e , 1 9 6 7: The First Arab Summit convened in January 1964. Its aim was to contend with the completion of the Israeli National Water Carrier and its impending use in May of that year. The summit approved Nasir's strategy, stating that 'The immediate goal is the diversion of the Jordan tributaries and building of an effective defense force by strengthening the Arab armies'. The Second Arab Summit (September 1964) decided to start carrying out the Arab plan for the diversion of the Jordan tributaries.

Syria was the only Arab state which attempted to carry out its share of the Arab diversion plan. However, the scope of its work was inconsequential. Against the background of Israel's military attacks on the Syrian diversion works during 1965, the Third Arab Summit, held in September 1965, concluded that "Israel had succeeded in sabotaging the implementation of the Arab plan to divert the Jordan's tributaries, thus bringing it to a halt'. Thus the Arab strategy against Israel, in the struggle over water, failed.

Leon Chazanowitch in Petrograd, Beginning of 1918

Matityahu Mintz

In 1977, the author of this article published a paper in *Shvut* No. 5, under the title: 'Jewish Lobbying to Participate in the Brest-Litovsk Peace Negotiations, January 1918'. That paper dealt with the background and preliminary efforts to include a Jewish delegation to the peace talks between Germany and Soviet Russia which took place in Brest-Litovsk. As is well known, the talks were held in two stages. In the first part, the Soviet delegation was headed by Lev Trotsky. It ended on February 10, after the Germans had signed a separate peace treaty with the Ukraine and achieved the right for temporary control over Ukrainian territory. The Soviet delegation then withdrew from the talks having declared that Russia was terminating the war and dispersing its army, but refusing to sign the agreement.

The current article covers the first stage of those negotiations. It broadens the scope with additional original documentation which the author had no access to in 1977. These papers include correspondence by Leon Schub Chazanowitch,

kept by each signatory. Sir Anthony Eden, Britain's PM ordered to destroy his copy upon Sir Patrick's return to London. The French copy was apparently in the hands of Pineau in 1976 when he wrote his Suez memoirs, but thereafter could not be found any more. It must have been stuck for reasons of secrecy in some obscure file and forgotten.

For many years it was believed that the only copy left remained in the hands of David Ben-Gurion, who for decades refused to expose it. Indeed, a photo copy exists today in the Ben-Gurion Archives in Sede-Boker. But, when the Government of Israel agreed to show the document to a British television crew, it became evident that Israel's original copy had also disappeared.

This article recounts in full detail the story of the Sèvres Protocol and explains the background of its strange history. The Protocol and some annexed pertinent documents are reprinted and attached, based on the photocopy which was found in the Israeli archive.

The Arab Struggle Over Water Against Israel, 1959-1967

Moshe Shemesh

The conflict over the Jordan River water diversion, or its use by Israel, has been an issue on the Arab world's political agenda since September 1959 and until the Six Days War. The problem was essentially perceived by the Arab world as a political one and as the core of the struggle against Israel. The Arab discourse was mainly about how the Arab world should react to Israel's plan. Egypt and Syria held opposing positions as to the means by which to resolve the problem.

One can discern two phases in the Arab reaction and deeds:

T h e f i r s t p h a s e, 1 9 5 9 - 1 9 6 3: The issue was discussed by the Arab media and by Arab official forums; the Arab League Council, the Arab Defense Council and by the Arab Chiefs-of-Staffs. The debates evolved around the way to prevent the implementation of the Israeli Water Carrier to divert the Jordan waters to the Negev - whether to divert the Jordan's tributaries or resort to military action. Whereas Egypt preferred the technical means, namely to divert the Jordan tributaries, Syria demanded Arab military action. Although

ABSTRACTS

for a population transfer - voluntary or coercive, if necessary - of Arabs from the Jewish state to-be, according to the precedent of the Turkish-Greek transfers, under the League of Nations auspices, provided for in the Treaty of Lausanne, 1923. Some supporters of partition rejected the idea for moral or practical reasons.

Ben-Gurion, a prominent supporter of partition, considered transfer as just one of the provisions of the British 'package'. However, in the heat of the debate he pointed out that 'deeds count, not words'. He was to be proven right. The proposal was examined in depth by a Jewish Agency committee and was found impracticable; coercive transfer was ruled out. By the end of 1938 the British shelved partition.

The idea of transfer re-emerged toward the end of World War II, in the British Labour Party election platform. At the time, Zionist leaders endeavored to abolish the idea, or at least to modify it, because of its potential danger in the post-war circumstances.

In response to the UN Partition resolution (29th November 1947), the Arabs took to arms and the War of Independence ensued. Mainly during April to mid-May, 1948, masses of Arabs were demobilized and uprooted by the impact of Jewish attacks aimed at forestalling the impending inter-Arab invasion. In June, Joseph Weitz of the KKL termed the result a 'transfer de facto' when he proposed to Ben-Gurion to settle abandoned localities and cultivate their lands.

Along the survey of 'deeds' and 'words' issue is taken with the theme of Benny Morris who blames the Zionists for concealing their prior intention to transfer Arabs, and for its violent implementation, rather than regarding transfer as one tragic outcome of the upheaval caused by war.

How did the Sèvres Protocol Disappear?

Mordechai Bar-On

The Protocol which summarized the Anglo-French-Israeli agreements, reached at the secret meeting held in Sèvres, near Paris, during 22-24 October 1956, to launch a combined attack on Egypt at the end of that month, was signed by David Ben-Gurion, Israel's Prime Minister, Christian Pineau, the French Minister for Foreign Affairs and Sir Patrick Dean, a high official of the British Foreign Office. It was written in French and typed in three copies, one to be

ABSTRACTS

The Growing Involvement of Iraq and Syria in Palestine, 1936-1939

Michael Eppel

This article analyzes the socio-political background and social conditions for the emergence of the Palestine conflict as a constant component in the political arena of Iraq and Syria. This conflict emerged as a permanent component in the Iraqi and Syrian domestic politics and foreign policy during the 1930s in the context of the rise of Arab national consciousness and Pan-Arab ideology uniting the socio-political radicalization among the *effendiyya* - the westernized new middle class. The growing involvement of Iraq and Syria in Palestine, and the emergence of the Palestine conflict as a domestic emotionally and ideologically charged issue, stemmed from the heterogeneous composition of the population in both states, the weakness of each state, of the regimes and the social contradictions. For the nationalist *effendiyya* the Palestine conflict was a symbolic expression of national struggle and Pan-Arab nationalist solidarity. The politicians from the ruling conservative elites used the Palestine conflict as an instrument in domestic politics and in foreign policy. The politicians who used the Palestine conflict for gaining the support of the nationalist *effendiyya* and as a means in the foreign policy became captives of their own verbal extremism. Verbal extremism on the Palestine question became a vital part of the nationalist legitimization of the politicians in Iraq and in Syria.

From the Transfer Proposal of 1937-1938 to the 'Transfer De Facto' of 1947-1948

Elhannan Orren

The Partition Plan of the Royal Commission, 1937, threw the Zionist movement into a stormy debate. One hot issue concerned the proposal of the Commission

Yehuda Gellman	<i>The Kabbalistic and Hasidic Sources of A. D. Gordon's Thought</i> by Avraham Shapira	642
Avraham Sela	<i>Conflict and Security Building Measures in the Israel-Arab Context</i> by Yair Evron	646
Moshe Lissak	<i>The Emergence of Israeli Militarism 1936-1956</i> by Uri Ben-Eliezer	651
Shlomo Aronson	<i>Fritz Peretz Naphtali: A Social Democrat in Two Worlds</i> by Yehuda Riemer	662
	From the Bookshelf - Prepared by Tsameret Levy and Avi Rubin	665

DOCUMENTS

Emil Habiby	Interviewed by Yaacov Agmon	671
Meir Shamgar	On Receiving the Israel Prize, 24 April 1996	682

Abbreviations	686
---------------	-----

List of Participants	687
----------------------	-----

List of Books Published by The Ben-Gurion Research Center	688
---	-----

<i>Israel Studies</i>	693
-----------------------	-----

English Abstracts	i
-------------------	---

Economy, Society and Interior Policy

Abraham Doron	Old Age Grants in the 1950s and 1960s	300
Nahum Karlinsky	Degania or Petah Tikvah? The Ideological Debate between the Private Jewish Citrus Growers and their Opponents, 1904-1939	327
Amir Ben-Porat	This is as It was: Capitalism, Commodity and Inequality	360
Chanina Porat	Settlement and Development Policy and the Negev Bedouins, 1948-1953	389
Daniel Nadav	Tel-Hashomer - From Military Hospital No. 5 to a Civilian Medical Center	439

Literature and National Revival

Ella Belfer	The Messianic Paradigm: Radicalism and Romanticism in History and Literature	463
Avidov Lipsker	The Hebrew Poets and 'The Red Congress', 1926	487
Boaz Arpali	The Tragedy of the Mediocre Man of Senses: Studies in the Plot of the Novel <i>Temol Shilshom</i> by S. Y. Agnon (First Article)	505
Yaira Ginossar	The Acceptance of Emil Habiby in Contemporary Israeli Literature - Hebrew Literary Supplements on <i>Saraya, Daughter of the Ghoul</i>	546

BOOK REVIEWS

Gabi Sheffer	<i>David Ben-Gurion: The First Prime Minister - Selected Documents (1947-1963)</i> Edited by Eli Shaltiel	583
Yaffa Berlovitz	<i>Yesterday's Tomorrow</i> by Rachel Elboim-Dror	601
Yitzhak Greenberg	<i>Unlimited Guarantees: History, Political Economy and the Crisis of Cooperative Agriculture in Israel</i> by Moshe Schwartz	619
Yoseph Salmon	<i>Historiography and Nationalism: Trends in the Research of Palestine and its Jewish Yishuv (634-1881)</i> by Jacob Barnai	632

CONTENTS

ESSAY

Meir Shamgar	Interview	1
--------------	-----------	---

RESEARCH

Defense and Foreign Policy

Michael Eppel	The Growing Involvement of Iraq and Syria in Palestine, 1936-1939	39
Elhannan Orren	From the Transfer Proposal of 1937-1938 to the 'Transfer De Facto' of 1947-1948	75
Mordechai Bar-On	How did the Sèvres Protocol Disappear?	86
Moshe Shemesh	The Arab Struggle Over Water Against Israel, 1959-1967	103

The Diaspora and Eretz-Israel

Matityahu Mintz	Leon Chazanowitch in Petrograd, Beginning of 1918	169
Rachel Rojanski	The 'United Hebrew Trade's Campaign' and the Changes within <i>Poalei Zion</i> in America, 1924-1932	190
Tuvia Friling	The Distorted Stereotype about D. Ben-Gurion and the Holocaust	219
Benjamin Pinkus	Anti-Semitic Propaganda and Activities during the Gorbachev Era	239

Aliya and Settlement

Jacob Markovizky	<i>Betar</i> and the Holocaust Survivors in Italy (1945-1946)	272
Hanna Yablonka	The Absorption of Holocaust Survivors in the State of Israel - New Perspectives	285

Editor: Pinhas Ginossar
Editorial Board: Meir Avizohar, Israel Oppenheim, Avi Bareli, Pinhas Ginossar, Moshe Lissak, Tuvia Friling
Advisory Board: Meir Avizohar, Ben-Gurion University of the Negev; Menahem Brinker, Hebrew University; Itamar Even-Zohar, Tel-Aviv University; Jonathan Frankel, Hebrew University; Tuvia Friling, Ben-Gurion Research Center; Pinhas Ginossar, Ben-Gurion Research Center; Allon Gal, Ben-Gurion Research Center; Charles S. Liebman, Bar-Ilan University; Moshe Lissak, Hebrew University; Matityahu Minc, Tel-Aviv University; Israel Oppenheim, Ben-Gurion University of the Negev; Benjamin Pinkus, Ben-Gurion Research Center; Zaki Shalom, Ben-Gurion Research; Moshe Shemesh, Ben-Gurion Research Center; Ilian Troen, Ben-Gurion University of the Negev
Editorial Assistant: Shulamit Amir-Zarmi
Secretary: Avi Rubin

Style Editing: Smadar Milo

Type Editing: Nili Hirt

Photo Typesetting: Miri Dadon

Translations & English Editing: Shulamit Amir-Zarmi

Cover Design: Anat Perl

Cover Photo: Arye Bar-Lev

Production Manager: Shaul Shragai

ISSN 0792-7169

© 1997

All Rights Reserved

The Ben-Gurion Research Center

Printed in Israel

At Keterpress Enterprises, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

A Research Annual
Volume 7

THE BEN-GURION RESEARCH CENTER • SEDE BOQER CAMPUS
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV PRESS

1997

**This annual is published
with the kind assistance of
Yad David Ben-Gurion**

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

המרכז למורשת בן-גוריון, אשר נמצא בקריית שדה-בוקר שברמת הנגב, הוא חלק מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המרכז שואב את מעמדו המשפטי מ'חוק בן-גוריון' (תשל"ז/1976) ומאמנה שנחתמה בין המכון למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב (1982).

תפקידי המרכז הם מחקר והוראה אקדמית בנושאי פעלו של דוד בן-גוריון ובנושאים אחרים הקשורים בתקומת ישראל, מהיבטים שונים ועל יסוד רב-תחומי.

במוקד יחידות התשתית שהמרכז נשען עליהן נמצא ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, על מרכז המידע הממוחשב שלו.

בין פירות מערך המחקר של המרכז נמצא את מפעל כתבי בן-גוריון וספרים משל חוקרי המרכז. בכרך זה נמצא מפירות אותו מערך מחקר גם בין המאמרים, גם בסקירות הספרים וגם במדור 'מן הארכיון'.

עיצוב: נח פרל